

ESTUDIS ROMÀNICS

Revista fundada per R. Aramon i Serra

A cura de
JOAN VENY
i JOSÉ ENRIQUE GARGALLO

Volum XLVII

BARCELONA
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
2025

ESTUDIS ROMÀNICS

ESTUDIS ROMÀNICS (ER)
[Revista publicada per l'Institut d'Estudis Catalans]

Fundada i dirigida per Ramon Aramon i Serra (1947-1986) i represa per Antoni M. Badia i Margarit (2000-2015) i amb la codirecció de Joan Veny (des de 2003), *Estudis Romànics* és una revista científica, oberta a la recerca internacional, que acull treballs de dimensió lingüística, filològica i literària sobre les llengües i literatures romàniques, sense limitació cronològica i amb particular atenció a l'àmbit català. Es publica en volums anuals i conté les seccions següents: articles, miscel·lània, recensions, llibres rebuts, crònica i necrologies. El Comitè de Redacció, d'acord amb els informes confidencials d'experts avaluadors externs, decideix sobre la publicació dels articles rebuts, que hauran de ser originals inèdits. La direcció de la revista es compromet a comunicar als autors l'acceptació o refús dels originals en un termini màxim de tres mesos.

Director: Joan Veny (Universitat de Barcelona, Institut d'Estudis Catalans)

Director adjunt: José Enrique Gargallo (Universitat de Barcelona, Institut d'Estudis Catalans)

Serveis d'informació

Les opinions i fets consignats en cada article són d'exclusiva responsabilitat dels seus autors. Els originals d'*Estudis Romànics*, publicats en paper i en versió electrònica, són propietat dels autors; en qualsevol reproducció total o parcial cal citar-ne la procedència.

Aquesta revista és accessible en línia des de la pàgina <https://www.publicacions.iec.cat>

Estudis Romànics està inclosa a les bases de dades:

ANEP, ANVUR (Rivista Fascia A), Archives de littérature du Moyen Âge (ARLIMA), BACON (Base de Connaissance Nationale)- Mir@bel - GLOBAL_LIBRESACCES, Bacon Proquest Couperin Periodicals-Index-Online, BITRA. BIBLIOGRAPHY OF INTERPRETING AND TRANSLATION, Brepolis: Medieval and Early Modern Bibliographies, CARHUS Plus+ 2018 (A), Ciencias Sociales y Humanidades-ISCO (CSIC), COPAC, CWTS Journal Indicator (Leiden Ranking), DIALNET, DICE, DULCINEA, EBSCOhost Linguistics Abstracts Online, Elektronische Zeitschriftenbibliothek-EZB- Frei zugängliche E-Journals (Universitätsbibliothek Regensburg), Elsevier BV, ERIH Plus, ERIH, Freely Accessible Arts & Humanities Journals, IMB, inDICES-CSIC, International Bibliography of Art (IBA) (Getty Research Institute), International Bibliography of the Social Sciences-IBSS (ProQuest), ISOC, JSTOR, L'Année philologique: Bibliography of the Classical World, Latindex (33 caractéristiques de 33), Linguistic Bibliography Online (Brill), Linguistics Abstracts-Online (Wiley-Blackwell Publishing Ltd.), Linguistics and Language Behavior Abstracts-LLBA (ProQuest), MIAR (ICDS 10), MLAIB - MLA International Bibliography, OCLC WorldCat, PCI Español (ProQuest), Periodicals Archive Online – PAO, Periodicals Index Online, Portal del Hispanismo, ProQuest Central, Quern, RACO (CBUC), REGESTA IMPERII, RESH, SCOPUS, SCOPUS Sources, Scopus Cites-Score 0.2, SHERPA-ROMEIO, SJR (Scimago Journal Rank-Scopus) 0.11 Q4, Social Science Premium Collection (ProQuest), SUDOC, Ulrichs's Serial Solutions, ZDB.

© dels autors dels articles

© 2025, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: gener del 2025

Compost per Fotoletra, SL
Imprès a Service Point FMI, SA

ISSN: 0211-8572

Dipòsit Legal: B 34870-1986

Els continguts d'ESTUDIS ROMÀNICS estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari en el text o en el material gràfic— a una llicència Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya (by-nc-nd) de Creative Commons, el text complet de la qual es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>. Així, doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada.

ESTUDIS ROMÀNICS

Revista fundada per R. Aramon i Serra

A cura de
JOAN VENY
i JOSÉ ENRIQUE GARGALLO

Volum XLVII

BARCELONA
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
2025

CONSELL CIENTÍFIC

Éva Buchi (Centre national de la recherche scientifique, 2021-2026)
Francisco Fernández Rei (Universitat de Santiago de Compostela, 2021-2026)
Albert Rossich (Universitat de Girona, 2021-2026)
Giovanni Ruffino (Centro di studi filologici e linguistici siciliani, 2021-2026)
Elisabetta Carpitelli (Université Grenoble-Alpes, 2022-2027)
Martin Glessgen (Universität Zürich, 2022-2027)
Hans Goebel (Universität Salzburg, 2022-2027)
Annalisa Nesi (Università degli Studi di Siena, 2022-2027)
João Saramago (Centro de Linguística da Universidade de Lisboa, 2022-2027)
Vicent Martines (Universitat d'Alacant, 2023-2028)
Ildikó Szijj (Universitat Eötvös Loránd, Budapest, 2023-2028)
Dolores Corbella (Universidad de La Laguna, 2023-2028)
Tullio Telmon (Università degli Studi di Torino, 2023-2028)
Nicolae Saramandu (Universitat de Bucarest, 2023-2028)
Lorenzo Massobrio (Università degli Studi di Torino, 2023-2028)

COMITÈ DE REDACCIÓ

Joan Veny (Universitat de Barcelona, Institut d'Estudis Catalans)
José Enrique Gargallo (Universitat de Barcelona, Institut d'Estudis Catalans)
M. Reina Bastardas (Universitat de Barcelona)
Eulàlia Duran i Grau (Universitat de Barcelona, Institut d'Estudis Catalans)
Pilar García Mouton (Consejo Superior de Investigaciones Científicas)
Albert G. Hauf i Valls (Universitat de València, Institut d'Estudis Catalans)
Joan Martí i Castell (Universitat Rovira i Virgili, Institut d'Estudis Catalans)
Xavier Luna-Batlle (Universitat Autònoma de Barcelona)
Enric Cassany (Universitat Autònoma de Barcelona)
Jordi Malé (Universitat de Lleida)
Pere Rosselló Bover (Universitat de les Illes Balears)
Coloma Lleal Galceran (Universitat de Barcelona)
Neus Nogué-Serrano (Universitat de Barcelona)

COORDINACIÓ I GESTIÓ: Gemma Boada i Pérez

Redacció, llibres per a ressenya i intercanvis
Estudis Romànics
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
08001 Barcelona

Subscripcions i comandes
Publicacions
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
08001 Barcelona

ARTICLES

L'APLICACIÓ DE LA LLEI REGIONAL SARDA 22/2018 SOBRE L'ENSENYAMENT ESCOLAR DE L'ALGUERÈS I DE LES ALTRES LLENGÜES DE SARDENYA

Francesc BALLONE
Institut d'Estudis Catalans

1. OBJECTIUS

L'objectiu principal del present estudi és avaluar l'aplicació de la llei regional sarda n. 22/2018 (L. 22/2018) en les escoles de l'illa, especialment pel que fa a la línia d'intervenció anomenada INSULAS.

Descrivim el mètode d'investigació a § 2., i a § 3. analitzem el context legislatiu en el qual s'ha format l'exigència d'aprovar una nova llei orgànica per a la revitalització del sard i de les altres llengües històriques de Sardenya.¹ A § 4. detallem alguns dels objectius principals de la L. 22/2018 relativament a l'àmbit escolar. La secció 5. conté un quadre molt esquemàtic de les dades quantitatives presents en els documents oficials publicats per la Regió Sardenya en el trienni escolar 2020-23 (§ 5.1), i també les informacions recollides a través d'unes entrevistes d'opinió realitzades a l'Alguer i a Pèrfugas (§ 5.2). Dediquem les últimes seccions a l'anàlisi dels resultats (§ 6.) i a les conclusions (§ 7.).

Per exclusió, no investiguem en detall les experiències d'ensenyament de les llengües històriques de Sardenya realitzades a fores dels projectes regionals.

2. MÈTODE

Al present treball analitzem dades relatives a l'eficàcia de la línia d'intervenció INSULAS de la L. 22/2018 durant el trienni 2020-23.

1. És a dir, gallurès i sassarès, dues varietats corses sarditzades parlades al nord de l'illa, però també la varietat lígur anomenada *tabarquí*, parlada a l'illa de Sant Pere i a Calasetta, i el català de l'Alguer.

En un sentit més quantitatiu, hem recollit i analitzat les dades publicades per la Regió Sardenya durant el trienni escolar en qüestió, però també pel *Ministero dell'Istruzione e del Merito* (MIM),² relativament al nombre de classes presents a Sardenya, per l'*Istituto Italiano di Statistica* (ISTAT), relativament al nombre de residents calculat per a algunes àrees geogràfiques determinades, i també per la *Regione Friuli-Venezia Giulia*, relativament al percentatge de classes que han adherit a l'ensenyament del friülà en el seu propi territori, i que hem utilitzat com a terme de referència en una breu comparació amb els resultats relatius a la llengua sarda i a les varietats alloglotes històriques presents a Sardenya.

En un sentit més qualitatiu, hem mesurat l'acompliment d'objectius més específics continguts en alguns documents oficials produïts per la Regió Sardenya, i especialment en el *Piano di Politica Lingüística Regionale 2020-2024* (PPLR_2020-24), en la L. 22/2018 i en la seva *Relazione d'Accompagnamento* (*Relazione*). Per afinar la nostra anàlisi hem integrat les susdites informacions estadístiques amb altres que hem recollit a través de set breus entrevistes d'opinió semiestructurades, realitzades a l'Alguer i a Pèrfugas. Els informants, set en total, feien part del món de l'educació pública (sis docents i un dirigent) i havien tingut algun tipus d'experiència amb la línia INSULAS durant el trienni considerat. La tipologia d'entrevista ha previst una sèrie fixa de preguntes bàsiques, que reportem integralment a § 5.2.

3. L'ENSENYAMENT DEL SARD I DEL CATALÀ DE L'ALGUER EN LES ESCOLES DE SARDENYA ABANS DE L'APROVACIÓ DE LA L. 22/2018

A l'estat italià, la tutela de les llengües minoritzades ha estat prevista en manera explícita per la *Costituzione Italiana* (*Costituzione*), art. 6: «La Repubblica tutela con apposite norme le minoranze linguistiche». Aquest article, que se troba en l'apartat *Principi Fondamentali* de la *Costituzione*, ha volgut representar «l'adesione dell'Italia ai valori democratici, in contrapposizione alla politica repressiva assunta in epoca fascista, della quale vuole segnare il superamento»,³ i havia tingut com a antecedent normatiu l'acord del 1946 per a la salvaguarda de la població de llengua alemanya del Trentino i del Tirol del Sud.⁴ En teoria, la presència del principi d'igualtat en l'art. 3 de la mateixa *Costituzione* (que preveu, entre altres coses, la igualtat «davanti alla legge, senza distinzione [...] di lingua [...]»)⁵ hauria pogut ésser suficient per garantir la no-discriminació de les minories lingüístiques, però, com han fet notar alguns estudiosos, la protecció dels drets d'aquestes

2. En aquest estudi utilitzem sistemàticament aquest acrònim per referir-nos al susdit ministeri, el qual, però, encara en la primera part del trienni en anàlisi tenia el nom de *Ministero dell'Istruzione Università e Ricerca*.

3. Cf. Segarizzi (2022).

4. Ídem.

5. En aquesta i en les altres citacions incloses en el present estudi, les cursives són nostres.

comunitats no s'hauria pogut concretar solament a partir de la garantia teòrica d'un tractament paritari, i necessitava al contrari de formes de *discriminació positiva* a través de lleis de tutela activa.⁶ Va exactament en aquesta direcció l'anomenat *Pacchetto per l'Alto Adige* dels anys seixanta del s. xx, a tutela de les minories germanòfones,⁷ i la llei estatal 482 del 1999 (L. 482/1999), que, entre altres, vetlla per la minoria sardòfona, present en la gran majoria del territori sard, i la catalanòfona de l'Alguer. És interessant remarcar com, tot i que el citat art. 6 fa part de l'apartat definit *Principi fondamentali* de la *Costituzione*, les darreres dues minories esmentades han hagut d'esperar quasi mig segle⁸ per veure tutelats els propis drets lingüístics a través d'una llei orgànica estatal, un període que podem definir, amb les paraules de F. Toso, de «perdurante inadempienza costituzionale».⁹

Alguns anys abans de l'aprovació de la L. 482/1999, la Regió Sardenya havia elaborat una proposta de llei per a la «Tutela e valorizzazione della cultura e della lingua sarda» (1993), declarada parcialment il·legítima per la *Corte Costituzionale* italiana, i també el *Disegno di legge* n. 87/A del 1995,¹⁰ que intentaven per primera volta facilitar la introducció del sard i de les llengües al·loglotes de Sardenya dins de les escoles de l'illa. Un límit d'aquestes intervencions legislatives és que no aclarien en quina manera podia ésser garantida la presència de les llengües de minoria en àmbit escolar, vist que l'escola se presentava encara com un sistema totalment subordinat a les rígides disposicions ministerials de l'estat central, i vist que, contemporàniament, els programes ministerials no preveïen (entre altres) l'ensenyament del sard i de l'alguerès.

Nogensmenys, durant la segona meitat del segle xx, i independentment de l'aprovació de la citada legislació regional i estatal, l'escola sarda havia tingut experiència d'alguns projectes puntuals en les llengües de Sardenya, de tipus lúdic, musical, lexicogràfic, etc., elaborats principalment per mestres i voluntaris, amb l'eventual col·laboració d'associacions culturals. Per una banda, aquestes activitats havien tingut el mèrit de permetre una mínima exposició de l'alumnat a les llengües locals en un sistema, aquell escolar italià, que se mostrava encara difident i resistent a la inserció d'activitats en els dits idiomes. Per l'altra, el caràcter individual i tendencialment ocasional d'aquests esforços no havia permès mitigar els efectes del procés de substitució lingüística que ha portat idiomes com l'alguerès a esdevenir una llengua de minoria dins del seu mateix territori històric.¹¹

6. Cf., entre altres, Pizzorusso 1975.

7. Per a més detalls, cf. Caria 2014, especialment § 3.3.1-3.3.3.

8. La *Costituzione* va ser aprovada el 22 de desembre de 1947, i esdevé efectiva a partir de l'1 de gener de 1948.

9. Cf. Toso 2008, cap. II. Més en general, el capítol citat conté diverses possibles críticitats contingudes en la L. 482/1999, a partir de l'inventari de les llengües admeses a tutela, considerat arbitrari per l'autor i en contrast amb el principi d'igualtat present en l'art. 3 de la *Costituzione*.

10. Per als dos documents citats no s'ha acabat el procés legislatiu amb la publicació en la *Gazzetta Ufficiale* de l'Estat.

11. Cf. Ballone (2017). Escrivim «tendencialment ocasional» perquè hi ha agut casos en què l'ensenyament de l'alguerès s'ha fet amb un enfocament pluriennal, com en el projecte Palomba (cf. Capriata 2002 i Lanero 2002; més en general, aquests estudis presenten una ràpida descripció de tots els projectes escolars en llengua actius a l'Alguer entre la fi dels anys noranta del s. xx i l'inici dels anys dos-mil).

A partir de la fi dels anys noranta, però, l'Estat comença a aprovar normes que haurien pogut permetre, en teoria, la inserció estructurada de les nostres llengües històriques en els plans d'estudis. Ens estem referint, en primer lloc, a la L. 59/1997, que introdueix el concepte d'*autonomia escolar*, el qual, entre altres coses, garanteix a cada *Istituto Comprensivo*¹² la llibertat de gestionar de manera autònoma el 15 % de les hores del seu propi pla d'estudis, quota que arribarà al 20 % el 2006.¹³

Aprofitant aquestes noves oportunitats, la Regió Sardenya aprova una nova llei per a la «Promozione e valorizzazione della cultura e della lingua della Sardegna», és a dir, la L. 26/1997,¹⁴ en la qual, entre altres, és prevista l'atribució a les escoles dels recursos econòmics necessaris per realitzar les mesures previstes per la mateixa llei en l'àmbit educatiu (art. 13, apartat a).

Si considerem conjuntament les normes citades, hauria estat possible, ja a partir dels primers anys 2000, de garantir la presència de les llengües històriques de Sardenya en totes les classes de l'illa, i en una mesura coincident o pròxima al 20 % de l'horari total previst per cada curs d'estudis. La realitat, però, ha estat ben diferent, i l'ensenyament de les llengües citades ha continuat essent un component episòdic del sistema educatiu sard, com mostrem en la taula (1) relativament al període 2015-2018.

(1) activitats de llengua realitzades en les escoles sardes mitjançant projectes regionals i estatals. Trienni 2015-2018:

any	classes totals Sardenya ¹⁵	projectes realitzats ¹⁶	projectes/ classes	hores realitzades	durada mitjana de cada projecte
2015	10.906	275	2,5 %	7.100	25,8 h.
2016	10.863	257	2,4 %	6.343	24,7 h.
2017	10.892	284	2,6 %	4.479	15,8 h.
2018	10.873	255	2,3 %	6.945	27,2 h.

Si ens referim específicament al percentatge de classes que han activat projectes en llengua utilitzant la legislació disponible, trobem xifres que oscil·len entre un mínim de 2,3 % per al 2018 i un màxim de 2,6 % per al 2017. En altres paraules, durant el qua-

12. A Itàlia, un *Istituto Comprensivo* és un ens territorial escolar nascut amb la llei estatal n. 97 del 1994 (L. 97/1994) que gestiona de manera unitària un conjunt d'escoles que inclou la *Infanzia* (amb alumnes de 3-5 anys d'edat), la *Primaria* (6-10 anys) i la *Secondaria di I Grado* (11-13 anys).

13. Cf. DM_47/2006 i Nota_721/2006.

14. Relativament a les possibilitats oferides per aquesta llei en termes d'ensenyament en llengua dins l'escola pública, cf., entre altres, Sechi (2001).

15. Dades tretes de MIM_2014: 5, MIM_2015: 5, MIM_2016: 6 i MIM_2017: 7, respectivament, que fan referència als anys escolars 2014-15, 2015-16, etc.

16. Dades tretes de PPLR_2020-24, Taula 04. Per exigències de simplificació, reportem per a cada any la suma dels projectes realitzats en les escoles públiques i en les privades. Per exemple, el nombre total de projectes indicats per al 2015 (és a dir, 275) és el resultat de la suma dels projectes de la primera categoria (235) i de la segona (40).

drienni considerat, *solament una classe de cada quaranta* ha fet projectes en llengua finançats per la Regió o per l'Estat. A més, quan això s'ha fet, els projectes tenien una durada mitjana que ni arribava a garantir una mínima presència setmanal durant tot l'any escolar, considerant que les setmanes d'activitat anual són típicament trenta-tres o més.

No ens ha estat possible restringir aquesta anàlisi quantitativa a l'alguerès, vist que el MIM no publica el nombre de classes en funció de cada municipi. Això dit, no és impossible arribar a xifres pròximes a la realitat algueresa si encreuem algunes dades estadístiques oficials,¹⁷ les quals suggereixen que també aquest idioma és present en el món educatiu en forma *ocasional* més que normal o estable.

Segons una perspectiva màximament favorable a la implementació de la L. 482/1999 i de la L. 26/1997 dins de les escoles, ens hauríem esperat per als projectes en llengua local una cobertura de classes pròxima al 100 %, i per cada projecte una presència en el currículum quantificable anualment en un parell de centenars d'hores.¹⁸ Podem considerar també una situació teòrica de compromís en la qual se dedica la *majoria* de les hores de l'autonomia a matèries i a projectes no lligats a la llengua local, garantint, però, una quota mínima (per exemple, dues hores a la setmana) a aquest darrer ensenyament. És, però, evident que els resultats reportats en la taula (1) no s'acosten ni a la primera perspectiva i ni a la segona, i remarquen simplement que les llengües històriques de Sardenya tenien, per al període en qüestió, un accés al sistema escolar que podem definir esporàdic.

Amb aquestes consideracions no entenem individuar en el sistema escolar sard l'*únic* actor responsable de la poca atenció amb la qual s'aplica l'art. 6 de la *Costituzione*, i és possible al contrari suposar la presència de dinàmiques multifactorials en les quals poden incidir altres variables, com l'escassetat de materials didàctics a disposició dels mestres o la manca de polítiques lingüístiques realment eficaces, sigui en l'àmbit estatal o en regional.

És, però, lícit interrogar-nos sobre la manera en què les escoles estan complint els requeriments que els ha atribuït la legislació sobre l'autonomia escolar, vist que aquesta és entesa com a

garanzia di libertà di insegnamento e di *pluralismo culturale* e si sostanza nella progettazione e nella realizzazione di interventi di educazione, formazione e istruzione mirati allo sviluppo della persona umana, adeguati ai diversi contesti, alla *domanda delle famiglie* e alle caratteristiche specifiche dei soggetti coinvolti [...].¹⁹

17. És possible fer uns càlculs aproximatiu sobre aquest tema considerant les dades ISTAT disponibles a partir de l'any 2019 en la pàgina <<https://demo.istat.it/app/?i=POS>>. Si apliquem mecànicament l'equació $1.575.028 : 42.760 = 10.805 : X$ (en la qual 1.575.028 és la població resident a tota Sardenya, 42.760 és la població resident a l'Alguer, 10.805 és el nombre de classes calculat per a tota Sardenya a MIM_2019: 8, i X és el nombre suposat de classes presents a l'Alguer), el resultat és 285. Podem ara confrontar aquesta xifra amb el nombre de projectes per a l'alguerès assenyalat a PPLR_2020-24: 48 per a l'any immediatament precedent, és a dir el 2018, i trobem que la incidència percentual no canvia gaire respecte als resultats ja vistos per a la resta de Sardenya a la taula (1). En l'específic, hi trobem deu projectes per a l'alguerès, que cobririen el 3,5 % de les 285 classes que havem estimat.

18. Per exemple, considerant un típic pla d'estudis de 990 hores anuals per a una *Scuola Secondaria di I Grado*, el 20 % d'aquest valor seria 198 hores.

19. Cf. DPR_275/99, art. 1, apartat 2.

A aquest propòsit, les enquestes oficials ens diuen que a Sardenya «la percentuale di favorevoli all'introduzione del sardo e delle altre varianti a scuola sia nettamente superiore a quella di chi vi si oppone»,²⁰ i per tant suposem que la manca d'aquestes llengües en la programació ordinària de l'escola pot ésser difícilment considerada com una resposta *adequada* a les sol·licitacions de les famílies sardes.

En el temptatiu d'afrontar en manera orgànica aquestes i altres qüestions lligades al tema de les llengües històriques de Sardenya, la Regió Sarda va aprovar, el 2018, una nova llei orgànica per a la «Disciplina della politica linguistica regionale», és a dir, la L. 22/2018.

4. CARACTERÍSTIQUES GENERALS DE LA L. 22/2018 EN RELACIÓ A LA INTRODUCCIÓ DE LES LLENGÜES LOCALS EN L'ESCOLA SARDA

L'aprovació de la L. 22/2018, el juliol de 2018, ha estat acompanyada d'una interessant *Relazione d'Accompagnamento* que analitza alguns problemes que havien caracteritzat l'aplicació de la legislació precedent. Per exemple, en referència a la L. 26/1997, la *Relazione* remarca que

[...] la legge non distingueva tra il problema della *cultura e quello della lingua* e forse anche per questo ha solo in parte contrastato la marginalizzazione e folclorizzazione delle espressioni linguistiche autoctone. (p. 10)

Aquesta especificació no contrasta amb l'òbvia consideració que llengua i cultura són intrínsecament lligades. Simplement, constata com, amb l'excusa de barrejar les dues dimensions, diversos projectes escolars finançats per la L. 26/1997, però també per la L. 482/1999, no s'havien configurat «neanche minimamente come un insegnamento linguistico degno di questo nome» (p. 28), vist que en la majoria dels casos la llengua vehicular era l'italià, amb la inserció esporàdica i folklòrica (utilitzant la definició present en la *Relazione*) de lèxic en llengua local.

Un altre problema evidenciat en la *Relazione* és que

i finanziamenti che arrivano e sono arrivati alle scuole attraverso la L.R. 26/97 o la legge statale 482/99 sono *finanziamenti a progetto*, il che significa che essi sono occasionali e non a regime. (p. 28)

És per això que en la L. 22/2018 s'utilitza el verb *arrelar* en referència a la necessitat de fer més estable i continu l'ensenyament del sard en l'escola sarda i en la universitat.²¹

20. Cf. Oppo et al. (2007: 51).

21. En el text original: «*radicare* l'insegnamento del sardo nelle scuole e all'università» (p. 19).

En relació amb això, fem notar que la Regió ha previst aconseguir aquest objectiu també a través de

iniziative di sensibilizzazione e di sostegno al fine di inserire la lingua sarda nel percorso educativo, secondo le modalità specifiche corrispondenti al grado scolastico, almeno per un'ora alla settimana in orario curricolare. (*Relazione*: 32)

Altres dues qüestions que val la pena tocar entre aquelles tractades en la *Relazione* pertoqueu l'organització del currículum i la formació dels docents.

En el primer cas, s'evidencia la necessitat de promoure el

coordinamento tra le istituzioni scolastiche [i fomenta] la costituzione di reti di scuole e l'individuazione di scuole pilota sul territorio con l'obiettivo di sperimentare l'insegnamento del sardo nell'orario curricolare (standard minimo). (p. 32)

A aquest propòsit, en la mateixa *Relazione* se recorda que

la 482/99 indica l'obiettivo, ma lascia in sospeso il percorso per raggiungerlo. Spetta dunque alle Regioni (in particolare alla Regione Autonoma della Sardegna per il sardo e il catalano), sulla base delle competenze che sono loro proprie, la *definizione di quel percorso*, che è il solo in grado di tradurre operativamente nel contesto dell'organizzazione scolastica l'apprendimento sistematico delle lingue della minoranza presente su quel territorio. (p. 28)

Pel que fa a la formació dels docents, el document remarca que

È indispensabile *arrivare a un livello standard di competenza degli insegnanti specialisti e specializzati*, e questo livello va individuato con apposito confronto in sede nazionale, internazionale e dopo una sperimentazione efficace [...] Primaria appare la formazione degli insegnanti o l'inserimento di nuovi insegnanti specialisti e specializzati di sardo nelle scuole di ogni ordine. (p. 31)

Citem, en fi, el compromís assumit per la Regió relativament a la *verificació* dels resultats obtinguts:

La Regione verifica e valuta, secondo modalità condivise, lo stato di applicazione dell'insegnamento e dell'uso della lingua sarda nella scuola, la ricaduta sulle competenze degli studenti e la risposta delle famiglie. (p. 33)

Resumim esquemàticament els objectius citats en la present secció:

– *estructuració*: superar l'enfocament puntual, ocasional i no programàtic dels projectes en llengua;

– *sensibilització*: sensibilitzar els protagonistes del procés educatiu (docents, directors, genitors, alumnes i comunitats locals) per tal d'impulsar i facilitar la inserció de les llengües locals en els cursos d'estudi, amb l'objectiu mínim de garantir els ensenyaments en llengua o de llengua per almanco una hora setmanal;

– *focus llengua*: aclarir que els projectes finançats amb la L. 22/2018 poden tractar de llengua i cultura, sempre que se garanteixi a la *llengua* una adequada presència durant les activitats didàctiques;

– *implementació*: elaborar, juntament amb les institucions escolars, un camí que pot fer realment concreta la introducció de les llengües locals en el currículum dels alumnes;

– *formació*: activar, de concert amb el Ministeri, universitats, centres educatius privats, etc., cursos de formació per a ensenyants;

– *verificació*: verificar els resultats obtinguts.

A aquesta llista afegim un altre objectiu que és indicat de manera clara en la *Relazione*:

– *activació*

Aquest darrer s'hauria de realitzar a través de la promoció del

[...] rispetto del comma 5 dell'articolo 4 della legge 482/99 in base al quale nel modulo di preiscrizione i genitori possano esprimere preferenza di insegnamento anche per la lingua minoritaria ammessa a tutela dallo Stato. (p. 32)

Aquesta llista d'objectius s'ha de considerar no exhaustiva. Per exemple, no afronta el tema del model de llengua escrita que hauria de caracteritzar la implementació dels projectes lingüístics finançats per la Regió Sardenya. Creiem que aquest i altres temes tocats per la L. 22/2018 tenen necessitat d'ulteriors investigacions específiques, les quals, però, resten a foies de l'abast del present treball.

5. RESULTATS

5.1. DADES QUANTITATIVES SOBRE L'APLICACIÓ DE LA LÍNIA INSULAS DURANT EL TRIENNI ESCOLAR 2020-21, 2021-22, I 2022-23

Mostrem a la taula (2) algunes xifres que pinten un primer quadre general sobre l'aplicació de la línia INSULAS en les classes de Sardenya, seguides, en la taula (3), d'aquelles específiques per a l'Alguer.

(2) Línia INSULAS: projectes en llengua aprovats durant el trienni 2020-21, 2021-22 i 2022-2023:

any	classes totals Sardenya ²²	projectes aprovats ²³	classes participants (%)	hores aprovades ²⁴	durada mitjana de cada projecte
2020-21	10.797	151	1,40 %	5.577	36,9 h.
2021-22	10.780	116	1,07 %	5.562	47,9 h.
2022-23	10.650	83	0,78 %	3.609	43,5 h.

(3) Línia INSULAS: projectes en llengua aprovats per a l'Alguer durant el trienni 2020-21, 2021-22 i 2022-2023:

any	estimació classes totals ²⁵	projectes aprovats ²⁶	classes participants (%)	hores aprovades ²⁷	durada mitjana de cada projecte
2020-21	250/300	0	-	-	-
2021-22	250/300	7	2,3/2,8 %	220	31,4 h.
2022-23	250/300	0	-	-	-

Si analitzem les dades incloses en la taula (1) en termes relatius, no hi ha cap dubte que la incidència de la línia INSULAS ha estat molt baixa, i el percentatge de classes que hi ha adherit se troba sempre al voltant de l'1 %, amb una tendència decreixent. Un primer dubte que pot néixer observant aquestes xifres és si, per exemple, la mateixa línia d'intervenció posseïa una alta atractivitat contraposada a un alt filtratge per part de la Regió o, dit en altres paraules, si hi havia un nombre molt alt de sol·licituds i un nombre molt baix de projectes aprovats. Analitzant conjuntament els documents INS_2020-21, 2020-21b, 2021-22, 2021-22b i 2022-23, podem inferir que la resposta a aquesta pregun-

22. Cf., respectivament: MIM_2020: 7, 2021: 2 i 2022: 7.

23. El nombre de projectes aprovats s'ha calculat a partir de les dades presents a INS_2020-21 i INS_2020-21b per al 2020-21, INS_2021-22 i INS_2021-22b per al 2021-22, i INS_2022-23 per al 2022-23. És necessari aclarir que el nombre de projectes aprovats no coincideix necessàriament amb els projectes efectivament realitzats. De fet, i com mostrem a § 5.2, ens ha estat possible individuar vint-i-nou casos de projectes aprovats i posteriorment no realitzat a causa de la renúncia al finançament per part dels ens escolars interessats.

24. El nombre d'hores s'ha calculat sumant, per a cada any considerat, la quota de «[...] ore rientranti nell'orario obbligatorio dei docenti» i «[...] ore non rientranti nell'orario obbligatorio dei docenti».

25. Com havem aclarit més a damunt a § 3. i en la nota 17, als documents de resum del MIM no són presents dades específiques per a cada municipalitat, i per això les xifres presents en la taula s'han de considerar aproximatives.

26. El nombre de projectes aprovats s'ha calculat a partir de les dades presents a INS_2020-21 i INS_2020-21b per al 2020-21, INS_2021-22 i INS_2021-22b per al 2021-22, i INS_2022-23 per al 2022-23.

27. Cf. la nota 24.

ta és negativa, en el sentit que hi trobem solament set projectes amb la nota «non finanziabili».²⁸ Considerant, doncs, que el nombre relativament baix de projectes aprovats no se distancia gaire del nombre relativament baix de projectes presentats, inferim que la línia INSULAS no ha sabut generar l'interès i la participació esperada. Una de les conseqüències d'aquesta situació és que la Regió no ha sabut despendre en cap any el seu pressupost inicial, com mostrem en la taula (4).

(4) Línia INSULAS: pressupostos anuals i finançaments aprovats per als projectes:

any	pressupost ²⁹	finançament total aprovat ³⁰	capacitat de despesa (%)
2020-21	660.000	284.915,01	43,2
2021-22	500.000	298.478,41	59,7
2022-23	600.000	187.683,28	31,3

5.2. LES OPINIONS D'ALGUNS PROFESSIONALS DEL MÓN EDUCATIU RECOLLIDES A L'ALGUER I A PÈRFUGAS SOBRE LA LÍNIA D'INTERVENCIÓ INSULAS

5.2.1. *L'Alguer*

Durant l'estiu del 2022 havem contactat els sis docents responsables per als set projectes³¹ inclosos en la taula (3), els quals han acceptat de respondre a les preguntes següents:³²

- 1) Has pogut organitzar les activitats així com³³ havies previst?
- 2) Has pogut portar a terme les activitats didàctiques en manera compatible amb l'esforç que havies previst?

28. La definició completa és «Non finanziabile Vd. Avviso p. 17 Disposizioni Finali». Els set projectes citats se troben a INS_2022-23.

29. Cf., respectivament, INSAvís_2020-21: 3, INSAvís_2021-22: 3 i INSAvís_2022-23: 2. En aquesta in en les altres taules del present estudi que reporten pressupostos i costos, donem per bo que se tracta d'euros.

30. Aquestes xifres s'han calculat a partir de les dades presents a INS_2020-21 i INS_2020-21b per al 2020-21, INS_2021-22 i INS_2021-22b per al 2021-22, i INS_2022-23 per al 2022-23. Com especifiquem a § 5.2.1 i 5.2.2, no tots els finançaments aprovats han estat efectivament despesos, i per això les xifres incloses en la taula s'han de considerar com a representatives per excés.

31. En general, cada entrevistat tenia la responsabilitat d'un projecte, amb l'excepció d'un ensenyant que tenia la responsabilitat de dos projectes.

32. Les entrevistes han estat fetes, compatiblement amb les exigències dels informants, de manera presencial o telefònica.

33. Alguerès per «tal com».

- 3) Has pogut gestir³⁴ los aspectes burocràtics del projecte en manera compatible amb l'esforç que havies previst?
- 4) Faries torna³⁵ projectes amb la línia INSULAS?
- 5) Consellaries a calqui³⁶ col·lega de participar a futurs projectes INSULAS?

Solament en un cas l'entrevista no ha tocat els susdits temes, perquè l'informant ens ha comunicat que l'escola ha renunciat al finançament acordat, i no ha realitzat el projecte. Com a causa de renúncia, l'informant ha assenyalat que el grup d'ensenyants que havia elaborat el projecte havia previst la repartició de les activitats en tres *sezioni* diferents de la mateixa *Scuola dell'Infanzia*, una possibilitat que la Regió havia autoritzat amb el vincle però que les mateixes activitats haguessin estat realitzades només per un ensenyant. El grup de treball ha considerat aquesta condició com a molt complicada de realitzar, també perquè una de les tres seccions se troba a diversos quilòmetres respecte a les altres dues, i ha decidit de renunciar al finançament.

Els altres cinc entrevistats han respost a totes les preguntes del qüestionari.

Relativament al punt 1), els informants han lamentat que la Regió havia pretès que l'inici de les activitats fos posposat al final del mes de gener de 2022, tot i que l'aprovació definitiva dels projectes s'havia fet el 23 de novembre de 2021. Això havia obligat els docents referents a reestructurar la línia temporal de les activitats INSULAS, un fet que els havia creat molts problemes no solament en termes de gestió del projecte mateix, sinó també pel que fa a la conseqüent reorganització de les altres activitats didàctiques.

En relació amb el punt 2), quatre ensenyants han definit l'esforç dedicat al projecte com a perfectament compatible amb aquell previst; el 5è ha definit el nivell d'esforç *més o manco* compatible amb aquell previst, i ha indicat com a problema principal el fet que l'avís INSULAS del 2021-22 contenia algunes referències a la suposada presència de materials didàctics en la pàgina web *Sardegna Digital Library*,³⁷ una pàgina que, però, segons la nostra informant, no contenia cap recurs didàctic digne d'aquest nom.³⁸

El tema de la burocràcia relatiu a la pregunta 3) és aquell que ha causat més frustració en els participants. No en el sentit que s'esperaven una activitat totalment lliure d'obligacions burocràtiques, sinó perquè s'han trobat amb un nombre de requeriments injustifica-

34. Alguerès per «gestionar».

35. Alguerès per «Tornaries a fer».

36. Alguerès per «algun».

37. En el text original: «Le Istituzioni scolastiche potranno trovare materiale didattico (testi, video, tracce audio) utilizzabile all'interno dei propri progetti nella Digital Library della Regione Sardegna all'indirizzo

<http://www.sardegнадigitallibrary.it/argomenti/lingua_sarda/>» (cf. INSAvís_2021-22: 11).

38. Havem pogut comprovar la bondat d'aquesta afirmació accedint a la pàgina enllaçada i inserint al buscador intern la paraula clau «algherese». Al moment de la nostra prova (25/07/2022) hi sortien setze objectes multimèdia, però catorze contenien materials en italià, i solament dos presentaven parts en alguerès. En un cas, se tractava d'un breu fragment d'una lectura poètica del 1959, i l'altre contenia transcripcions en grafia pseudofonètica de contes tradicionals publicats el 1922. Aquests recursos poden ésser considerats molt interessants des del punt de vista filològic, però, d'acord amb l'opinió de la mestra entrevistada, resulta una mica forçat considerar-los com a *materials didàctics per a criatures*.

dament elevat. Per exemple, han assenyalat que, per a cada hora de lliçó INSULAS realitzada, se'ls demanava de produir una llista dels presents amb un full de càlcul digital (1a llista), la qual s'afegia a la llista digital dels presents ja prevista per l'activitat de docència ordinària (2a llista), i a les quals s'havia d'afegir una llista ulterior (3a llista), impresa en paper i compilada a mà. En un exemple teòric que ens ha proposat un entrevistat, si un ensenyant realitzava un projecte de 60 hores amb un classe de 20 alumnes, se'l demanava de fer la llista dels presents 180 voltes en total (és a dir, tres per a cada hora realitzada), una de les quals havia d'ésser compilada a mà amb un total de 1.200 noms (és a dir, 20 noms per a cadascuna de les 60 hores realitzades). Segons els nostres entrevistats, aquesta excessiva burocratització dels procediments, que tocava també altres aspectes dels projectes,³⁹ contribuïa a reduir el temps i l'energia que haurien pogut ésser utilitzats per a altres activitats més útils, com la producció de materials didàctics.

Per aquestos motius, que hem de considerar exemplificatius i no necessàriament exhaustius, tots els entrevistats han afirmat que *no* tenien intenció de presentar eventuais nous projectes a través de la línia INSULAS (pregunta 4)) i també que *no* haurien aconsellat als col·legues de participar-hi (pregunta 5)), si més no en les mateixes condicions que havien trobat ells.

Considerant aquestes informacions, que, recordem, han estat recollides durant l'estiu del 2022, no ens ha sorprès que en la llista de projectes INSULAS relativa a l'any escolar successiu, és a dir el 2022-23, no n'hi hagués ni un relatiu a l'alguerès.

5.2.2. *Pèrfugas*

Entre els ens escolars presents en la llista dels projectes INSULAS aprovats per a l'any 2020-21, el més citat és sense dubte l'I.C. Satta-Fais de Pèrfugas, amb vint-i-vuit projectes. Al final del mateix any escolar, és a dir en l'estiu del 2022, n'havem contactat el dirigent per realitzar una entrevista d'opinió sobre l'experiència feta.⁴⁰ En realitat, el primer element que ha sortit durant l'entrevista és que l'I.C. Satta-Fais havia renunciat als finançaments acordats i no havia realitzat els projectes INSULAS en qüestió. Conseqüentment, hem adaptat l'entrevista a aquesta nova informació i hem intentat aprofundir les motivacions de la renúncia. En l'opinió de l'informant, s'ha tractat d'incompatibilitat entre l'organització requerida per a l'activació dels projectes INSULAS i aquella relativa a l'ensenyament curricular del sard i del gallurès⁴¹ ja present en l'*Istituto Comprensivo* en qüestió. De fet, en aquest institut els ensenyaments en llengua eren (i encara són) rea-

39. Un altre exemple que ens han assenyalat dos informants és que se'ls ha demanat de consignar material digital sobre les activitats realitzades, un requeriment que no els hauria costat res si no fos pel fet que se'ls ha demanat de gravar-lo en un CD o en un DVD, suports ja desuets i per als quals no resulta sempre fàcil trobar gravadores.

40. Tenim d'especificar que l'entrevistat dirigia l'*Istituto Comprensivo* mencionat al moment de la presentació dels projectes INSULAS durant l'any escolar que estem considerant, és a dir el 2020-21, i ja no dirigia el mateix ens, per efecte de jubilació, al moment de l'entrevista.

41. Fem notar que l'I.C. Satta-Fais inclou escoles presents en àrees sardòfones, com Pèrfugas, Chiramonti, Ploaghe, etc., però també galluresòfones, com Èrula.

litzats en aplicació de la L. 59/1997 i del D.P.R. 275/1999, normes que, recordem, permeten a les escoles territorials d'organitzar en manera autònoma el 20 % de les hores del cicle d'estudis. Coherentment amb la normativa citada, les activitats que fan part de la quota d'autonomia s'han d'inserir en el document principal de cada *Istituto Comprensivo*, és a dir el *Piano Triennale dell'Offerta Formativa* (PTOF), un procediment que garanteix també l'estructuració d'aquests ensenyaments en el cicle d'estudis. La simple aplicació de la normativa estatal actualment a disposició ha permès a l'I.C. Satta-Fais d'inserir les llengües locals en la pròpia programació de manera estable durant tot el primer cicle (és a dir, durant els tres anys de la *Scuola dell'Infanzia* i els cinc de la *Scuola Primaria*) i en totes les classes del mateix cicle. Ara bé, a diferència de la legislació estatal citada, la L. 22/2018 no considera la inserció dels projectes en llengua dins del PTOF com a suficient per activar la línia INSULAS, vist que les activitats finançables tenen necessitat d'una ulterior aprovació explícita per part dels genitors de cada alumne interessat (L. 22/2018, art. 17, apartat 4). Els responsables de l'institut en qüestió havien considerat aquest requeriment com a un factor desestabilitzador respecte a l'enfocament ja adoptat, vist que, entre altres coses, el ban INSULAS 2020-21 preveia que

l'attivazione dell'utilizzo e dell'insegnamento della lingua nella singola scuola è subordinata alla richiesta da parte della totalità delle famiglie degli scolari/studenti per classe o ad un numero minimo di richieste in grado di consentire l'aggregazione di più richiedenti di diverse classi in un unico gruppo di apprendimento. Conseguentemente, ciascun progetto dovrà prevedere la partecipazione di almeno un'intera classe o di almeno 20 studenti di diverse classi. (p. 6)

En la pràctica, doncs, l'eventual adhesió a INSULAS hauria implicat el passatge des d'un sistema d'ensenyament estable, capillar i de qualitat⁴² a un altre tan inestable que, per exemple, hauria estat suficient la mancada adhesió de pocs genitors en cada classe per activar un procés de disgregació de les mateixes classes durant les hores d'ensenyament en llengua. A aquest propòsit, el dirigent entrevistat ha remarcat amb força que l'adopció del procediment previst per la Regió hauria compromès el llarg esforç que havia portat la comunitat escolar, famílies incloses, a considerar l'ensenyament del sard i del gallurès com a *normal i estructurat*, i no més com a puntual i esporàdic.

6. DISCUSSIÓ SOBRE L'ACOMPLIMENT D'ALGUNS OBJECTIUS ESPECÍFICS CONTINGUTS EN LA *RELAZIONE*

6.1. ESTRUCTURACIÓ

Un dels objectius que la *Relazione* remarcava amb més claredat era aquell d'*estructurar* l'ensenyament de les llengües històriques de Sardenya en les escoles, superant

42. El projecte d'ensenyament del sard i del gallurès de l'I.C. Satta-Fais, anomenat *Limba Nostra*, ha rebut l'*European Language Label 2018* per a la qualitat i la innovació que se li ha reconegut.

l'enfocament puntual, ocasional i no programàtic que havia caracteritzat les experiències precedents. En aquest sentit, el mateix document mencionava la necessitat de «inserir la lingua sarda nel percorso educativo [...] almeno per un'ora alla settimana in orario curricolare». Si mesurem aquest objectiu amb les dades mostrades a la taula (2), el resultat no és confortant: circa el 99 % de les classes sardes no ha activat l'ensenyament de llengües locals a través de la línia INSULAS, un percentatge que és fins i tot més baix respecte al període immediatament precedent a l'aprovació de la L. 22/2018, i relativament al qual hem mostrat els resultats en la taula (1).⁴³

És possible suposar que aquests resultats han estat condicionats negativament, per exemple, per l'emergència pandèmica. En realitat, aquest factor no seria suficient per explicar perquè el baix percentatge de projectes aprovats durant la fase més aguda de la pandèmia (és a dir, 1,40 % durant el 2020-21) continua baixant també quan ja s'havia acabat la fase més aguda, és a dir durant el 2021-22 (1,40 → 1,07 %) i el 2022-23 (1,07 → 0,78 %).⁴⁴

És també possible suposar que el mancat aconsegüiment de l'objectiu *estructuració* depèn també d'altres factors estrictament lligats a l'aplicació de la política lingüística regional. El primer pertoca la quantitat i la distribució dels finançaments previstos per la línia INSULAS durant el trienni que estem considerant. Sabem que és impossible preveure amb exactitud quants projectes poden ésser finançats amb els pressupostos indicats en la taula (4), perquè cada projecte pot tenir variacions pel que fa al nombre d'hores totals⁴⁵ i també pel que fa al cost horari.⁴⁶ És, però, possible fer una simulació a aquest propòsit encreuant algunes dades mostrades a la taula (3) i (4). Per exemple, podem calcular el cost unitari mitjà dels projectes finançats i, conseqüentment, podem saber el nombre teòric de projectes finançables a paritat de cost unitari. Mostrem a la taula (5) els resultats d'aquesta simulació.

(5) Línia INSULAS: cost mitjà de cada projecte aprovat i projectes finançables amb els actuals pressupostos:

43. En altres paraules, si podem afirmar a grans línies que durant el període 2015-18 havia estat realitzat mitjanament un projecte lingüístic (finançat per la Regió o per l'Estat) de cada quaranta classes, durant el període 2020-2023 aquesta ràtio s'ha abaixat a c.ca una classe de cada 100.

44. Notem una corba descendent també si restem del nombre de projectes totals per al 2020-21 els vint-i-vuit que no s'han realitzat a Pèrfugas, i per al 2021-22 el projecte que no s'ha realitzat a l'Alguer. En aquest cas, tindríem els percentatges següents: 1,14 % (2020-21), 1,06 % (2021-22), 0,78 % (2022-23).

45. Els projectes poden tenir un nombre mínim de 25-30 hores, segons el grau d'instrucció, i un nombre màxim que ha oscil·lat entre les 40 hores previstes en el ban 2020-21 i les 66 previstes en els dos bans successius.

46. Per exemple, durant les anualitats 2020-21 i 2021-22 la contribució prevista era de 18,58 € bruts com a increment per a «ciascuna ora di corso rientrante nell'orario obbligatorio di servizio dei docenti» i de 65,03 € bruts per a «ciascuna ora di corso non rientrante nell'orario obbligatorio di servizio dei docenti». Les dues contribucions han estat abaixades, a partir de l'anualitat 2022-23, a 6,97 € bruts i 53,42 € bruts, respectivament.

any	pressupost	finançament aprovat	projectes aprovats	cost unitari mitjà	projectes finançables
2020-21	660.000	284.915,01	151	1.886,85	350 (3,24 %)
2021-22	500.000	298.478,41	116	2.573,09	194 (1,80 %)
2022-23	600.000	187683,28	83	2.261,24	265 (2,49 %)

La taula ens indica que el cost unitari mitjà dels projectes correspon a 1.886,85 € per al 2020-21, a 2.573,09 € per al 2021-22 i a 2.261,24 € per al 2022-23. Tenint en consideració aquestes dades, la Regió hauria pogut finançar un màxim de 350 projectes per al 2020-21, 194 per al 2021-22 i 265 per al 2022-23, xifres que, en termes relatius, corresponen al 3,24 %, 1,80 % i 2,49 % de les classes totals a Sardenya. Amb un percentatge tan baix de projectes finançables, no és clar com la Regió havia previst aconseguir l'objectiu de «inserir la lingua sarda nel percorso educativo [...] almeno per un'ora alla settimana in orario curricolare».

No és tampoc clar com se pot aconseguir el mateix objectiu si, a partir de l'avís públic 2021-22, la Regió ha previst una limitació ulterior al nombre de projectes realitzables per cada *grado d'istruzione* dins de cada *Istituto Comprensivo*:⁴⁷ «può essere presentata una proposta progettuale ogni 150 studenti [...]».⁴⁸ Si llegim aquesta especificació conjuntament amb altres paràmetres presents en el mateix document,⁴⁹ descobrim que la ràtio *projectes finançables / nombre d'estudiants* és en realitat una mica elàstica, però, com mostrem en algunes nostres simulacions reagrupades en la taula (6), el criteri prevalent de la línia INSULAS és sempre aquell d'*excloure* potencials classes participants, més que aquell d'*incloure*-les.

(6) Línia INSULAS: limitacions relatives al nombre de classes admeses als projectes per cada *grado scolastico* dins d'un mateix *Istituto Comprensivo*:

47. Recordem que cada *Istituto Comprensivo* és format, normalment, per classes i seccions que fan referència a tres graus d'instrucció: *Scuola dell'Infanzia*, *Scuola Primaria* i *Scuola Secondaria di I Grado*.

48. Cf. INSAvis_2020-21: 16.

49. En detall, els projectes finançables són: només 1 «fino a 150 studenti nell'ordine di scuola»; 2 «da 151 a 300 studenti nell'ordine di scuola»; 3 «da 301 a 450 studenti nell'ordine di scuola»; 4 «oltre 451 studenti nell'ordine di scuola» (p. 8).

nombre d'estudiants	classes ⁵⁰	projectes finançables	classes excloses a priori	% classes excloses
100	5	1	4	80,0 %
200	10	2	8	80,0 %
300	15	2	13	86,7 %
400	20	3	17	85,0 %
500	25	4	21	84,0 %
600	30	4	26	86,7 %

Considerant en conjunt les informacions que hem discutit en aquesta i en les precedent seccions del present treball, probablement no hi ha necessitat de repetir aquí que l'objectiu *estructuració* no ha estat mínimament aconseguit. Volem però suggerir que l'aspecte potser més problemàtic de la qüestió no és tan l'escassetat en el nombre de projectes INSULAS realitzats, sinó la falta d'una clara estratègia finalitzada a una sempre major, tot i que gradual, estructuració de l'ensenyament de les nostres llengües dins dels plans d'estudis.

6.2. SENSIBILITZACIÓ

Relativament al trienni escolar 2020-23, no tenim notícia d'eventuals campanyes informatives i/o de sensibilització dignes de nota a càrrec de la Regió finalitzades a estimular la potenciació de l'ensenyament de les llengües territorials en les comunitats escolars. Al contrari, les respostes dels nostres informants han mostrat una certa desconfiança cap a la possibilitat de continuar treballant amb INSULAS. Aquest factor podria explicar, si més no en part, la contínua pèrdua d'atractivitat d'aquesta línia d'intervenció entre els professionals del món de l'educació.

6.3. FOCUS LLENGUA

Tot i que una bona part dels projectes INSULAS aprovats fins avui té un títol en italià, no podem deixar de remarcar que tots els documents produïts per la Regió referents a l'aplicació de la L. 22/2018 aclareixen que les llengües locals han d'ésser protagonistes en els projectes aprovats. No sabem si aquesta condició sempre s'ha realitzat durant les hores finançades, però considerem satisfactori l'esforç mostrat per la Regió de reduir les ambigüitats en aquest sentit. Escrivim *reduir* i no *eliminar* perquè no queda clara la motivació per la qual la documentació més important relativa a l'aplicació de la L. 22/2018 (avisos públics, llistes de projectes aprovats, llistes de docents certificats, etc.) ha estat publicada exclusivament en italià, un fet que, com a mínim, col·lideix amb les bones intencions de l'objectiu *focus llengua*.

50. La nostra simulació inclou convencionalment classes de vint alumnes.

6.4. ACTIVACIÓ

Recordem breument que en quasi totes les regions administratives de l'Estat, Sardenya inclosa, l'escola pública depèn directament del *Ministero dell'Istruzione e del Merito*, i una eventual intervenció orgànica per a la introducció estable dels ensenyaments en llengua no pot prescindir d'un coordinament entre Regió, *Ufficio Scolastico Regionale* (USR⁵¹) i escoles territorials. A aquest propòsit, el 2020 la Regió ha signat amb l'USR de Sardenya un *Protocollo d'Intesa (Protocollo)* en el qual se donen les directrius generals per permetre la concreta aplicació de la L. 22/2018 en les escoles sardes.

Pel que fa a les modalitat d'activació dels projectes, s'hi diu que «l'opzione per l'insegnamento del Sardo, del Catalano di Alghero, del Sassarese, del Gallurese e del Tabarchino è espressa dai genitori al momento della iscrizione».⁵² Aquest requeriment s'hauria de complir durant la meitat de l'any escolar anterior a l'ingrés dels alumnes al primer grau d'instrucció (*Scuola dell'Infanzia*) o als graus successius (*Scuola Primaria, Scuola Secondaria di I Grado, Scuola Secondaria di II Grado*). Típicament, les inscripcions s'obren durant el mes de gener, i l'accés a l'escola triada se concreta en el setembre successiu.

En termes d'acompliment de l'objectiu *Activació*, l'única tipologia d'intervenció digna de nota que havem pogut detectar és l'enviament, per la Regió, d'una carta formal a totes les escoles sardes en la qual se recorda que:

Come previsto nell'art. 5 delle Linee Guida che si allegano alla presente, e come previsto dall'articolo 17, comma 4 della LR 22/2018, si ricorda che “l'opzione per l'insegnamento del Sardo, del Catalano di Alghero, del Sassarese, del Gallurese e del Tabarchino è espressa dai genitori al momento della iscrizione [...]”.⁵³

Resultaria molt complicat verificar directament quantes escoles estan aplicant l'article citat, perquè l'accés als impresos per a les inscripcions no és lliure, i pressuposa la inserció prèvia de dades personals dels alumnes per als quals s'està activant la inscripció, informacions que evidentment no estan a disposició dels recercadors. Sabem, però, que diverses associacions i sindicats sards han assenyalat a l'USR, encara diversos mesos després de l'enviament de la *carta*, que la susdita opció resultava absent al moment de la inscripció:

Riteniamo però che non realizzi il dettato e lo spirito della legge il fatto che i babbi e le mamme di Sardegna, al momento della iscrizione delle loro figlie e dei loro figli nelle scuole di ogni ordine e grado, non trovino nel modulo di iscrizione la possibilità di scegliere se inserire l'utilizzo del sardo nelle attività della figlia e del figlio.⁵⁴

51. Aquest organisme representa el MIM en quasi totes les regions de l'Estat.

52. Aquest procediment fa referència a l'art. 4, apartat 5, de la L. 482/1999 i a l'art. 17, apartat 4, de la L. 22/2018.

53. Cf., només com a exemple, ICFarina_2021-22.

54. Cf. Sollicitud_2021.

Per una banda, aquesta citació no constitueix en si mateixa una prova que l'*opzione* sigui sistemàticament absent al moment de la inscripció dels alumnes sards.⁵⁵ La podem, però, com a mínim, considerar com a indicadora que actualment la presència de l'*opzione* constitueix més una excepció que no la norma. Si les nostres consideracions són correctes, podem inferir que el simple enviament d'aquesta *carta* per part de la Regió no és suficient per acomplir l'objectiu *activació* de manera satisfactòria. I no és suficient almanco per dos motius.

El primer és que, durant el trienni considerat, l'enviament de les cartes s'ha fet *durant* el període de les inscripcions, és a dir quan ja els impresos són definitius i no n'és possible la modificació.⁵⁶

El segon resulta evident si recordem que la Regió està publicant avisos INSULAS que permeten a un nombre molt reduït de classes d'accedir als finançaments regionals. En una tal condició, podem imaginar que les escoles són poc interessades a recollir adhesions prèvies per a projectes que no poden successivament garantir.

És útil aclarir, a aquest propòsit, que l'apartat de la L. 482/1999 que tracta del tema de l'*activació* no diu que les escoles estan *obligades* a inserir aquesta opció dins els seus impresos, sinó solament que els genitors tenen el dret d'exercir la triada en qüestió: «Al momento della preiscrizione i genitori comunicano alla istituzione scolastica interessata se intendono avvalersi per i propri figli dell'insegnamento della lingua della minoranza» (art. 4, apartat 5). Ara bé, avui dia les inscripcions se fan normalment de manera telemàtica, i, per tant, no és clar quin procediment hauria de seguir un genitor per expressar la seva opinió sobre l'ensenyament en llengua si aquesta opció no és present en els impresos digitals. Ens podem demanar si aquests aspectes poc clars en l'aplicació de l'art. 4, apartat 5 de la L. 482/1999 han pogut influir negativament en l'aconseguitment de l'objectiu *activació*. Aquesta explicació, però, resulta poc convincent si considerem que en Friül, un altre territori que preveu l'activació dels projectes escolars en llengua a través de l'article legislatiu citat, aquesta opció sí que és present en el procediment d'inscripció a les escoles públiques i privades,⁵⁷ i les percentuals d'adhesió als susdits projectes són incomparablement més altes respecte a les corresponents sardes: 66,7 % de l'alumnat per al 2020-21 i per al 2021-22, i 64,7 % per al 2022-23.⁵⁸

6.5. IMPLEMENTACIÓ

Havem recordat a § 4. que la Regió s'ha compromès a promoure el «coordinamento tra le istituzioni scolastiche [...] con l'obiettivo di sperimentare l'insegnamento del sardo

55. De fet, en la xarxa són presents alguns (pocs) exemples en les quals l'activació és possible (cf. Desulo_2023-24).

56. Si ens referim específicadament a la *carta* que havem citat, aquesta ha estat enviada per la Regió l'11 de gener del 2021, però el MIM havia donat disposicions a les escoles de començar el procés d'inscripció el 4 de gener del mateix any (cf. Inscripcions_2021-22: 2).

57. Cf. <<https://www.youtube.com/watch?v=XBDn7vh4hlQ&list=PLDmOc1gAQQFTGtGzbi-qZfT5ltGv8MLhf0&index=7>>.

58. Cf., respectivament, Friülà_2020-21: 7, Friülà_2021-22: 6, i Friülà_2022-23: 3.

nell'orario curricolare [...]», però també de «tradurre operativamente nel contesto dell'organizzazione scolastica l'apprendimento sistematico delle lingue della minoranza presente su quel territorio». No caldria afegir res endemés d'allò que han comentat els nostres entrevistats per concloure que l'objectiu *implementació* no ha estat aconseguit de manera eficaç, i que la L. 22/2018, juntament amb els relatius decrets d'actuació, ha mostrat escassa capacitat d'adaptar-se a les reals exigències de les escoles.

6.6. FORMACIÓ

A § 4. havem recordat com la Regió considera «indispensabile arrivare a un livello standard di competenza degli insegnanti specialisti e specializzati». Aquest aspecte és tractat en l'article 20, apartat 4, de la L. 22/2018, segons el qual «La Regione assicura, anche al fine della certificazione, la formazione e l'aggiornamento dei docenti secondo le modalità previste dagli articoli 24 e 25». Per entendre millor el significat d'aquesta definició, afegim que els citats articles atribueixen a les universitats sardes (art. 24) i a altres ens privats (art. 25) la possibilitat de realitzar la formació en qüestió.

En aquesta secció no pretenem analitzar els cursos de formació finançats per la regió Sardenya des d'un punt de vista qualitatiu, un tema, aquest, que creiem que requeriria un o més estudis específics. Més prudentment, ens concentrem en algunes dades quantitatives relatives a la capacitat que ha mostrat la Regió de *assicurare* la formació dels docents i de produir les certificacions indispensables per a realitzar projectes INSULAS, que la Regió anomena *Certificazione CI*.

Per començar a avaluar el primer tema, havem cercat en els arxius digitals de la Regió una eventual llista de cursos finançats especificadament per a docents, sense èxit.⁵⁹ No ha estat difícil, però, recollir informacions complementàries que suggeririen com la formació no ha estat sempre *assegurada* per la Regió Sardenya. Ens podem referir, per exemple, a la manca de cursos en gal·lurès i en sasserès finalitzats a l'aconseguint de la *Certificazione CI*, vist que el primer idioma encara no posseeix una varietat escrita estàndard reconeguda per la Regió, i el segon ha acabat molt recentment el seu procés d'estandardització.⁶⁰ Podem afegir-hi també el cas de l'alguerès, varietat que ja té models de referència escrita reconeguts per la Regió, i per a la qual no ens consta que s'hagi finançat cap curs de formació finalitzat a l'adquisició de la certificació en qüestió.⁶¹

59. Durant aquesta recerca havem trobat, però, per exemple, una llista (molt curta) de «enti ammessi a contributo» relativament a la formació d'operadors culturals i d'oficines lingüístiques (cf. All_1029/2021).

60. Cf. <<https://www.istituto-bellieni.it/presentazione-standard-ortografico-ufficiale-del-sassarese/>>.

61. Havem arribat a aquesta conclusió considerant conjuntament aquests tres elements: 1) no havem pogut trobar cap notícia en les pàgines web oficials de la Regió web sobre eventuals cursos de llengua finançats per la L. 22/2018 i finalitzats a l'aconseguint de la *Certificazione CI* per al català de l'Alguer; 2) havem contactat, sobre el mateix tema, cadascuna de les tres escoles de llengua de l'Alguer, cap de les quals ha realitzat cursos en alguerès amb les característiques del punt precedent; 3) havem contactat ensenyants dels tres *Istituti Comprensivi* de l'Alguer, que ens han referit que no els ha arribat cap comunicació sobre eventuals cursos amb les característiques dels punts precedents.

Considerem aquestos exemples com a suficients per afirmar que la Regió no ha sabut encara *assicurare* la formació dels docents, en un quadre en què la mateixa Regió ha decidit de considerar, a partir de l'avís INSULAS 2022-23, la *Certificazione C1* com a requisit indispensable per realitzar projectes:

«Le Istituzioni scolastiche dovranno affidare l'attività di insegnamento a docenti in possesso della certificazione C1 nelle lingue di minoranza storiche parlate in Sardegna iscritti all'apposito elenco regionale dei docenti». (p. 10)

Considerem probable que l'escassa capacitat de la Regió d'*assicurare* la formació dels docents sigui un dels factors que han limitat la possibilitat de construir un elenc de docents quantitativament compatible amb el total de les classes sardes. De fet, avui l'elenc de docents amb *Certificazione C1* compta només 45 noms⁶² sobre un total de 10.650 classes.⁶³ Pràcticament, resulta certificat 1 ensenyant de cada 237 classes. Com a terme de comparació, podem assenyalar que la Regió Friuli-Venezia Giulia vanta un elenc de 1.873 ensenyants certificats sobre un nombre de classes inferior a 7.300.⁶⁴

És just assenyalar també que durant el darrer bienni la Regió ha finançat alguns laboratoris en llengua sarda i en les altres llengües de Sardenya en les Universitats de Càller i de Sàsser, en actuació parcial de l'art. 25 de la L. 22/2018. Escrivim *parcial* perquè, en alguns casos, els cursos són finalitzats a l'exclusiva formació dels estudiants universitaris, i no a aquella dels docents,⁶⁵ excloent, per tant, una categoria de professionals citada explícitament en l'art. 20 de la L. 22/2018. En altres, perquè s'hi preveu un nombre d'hores molt limitat (30) si el mesurem amb la intenció de la Regió de permetre l'aconsegüiment del nivell C1 del *Marc europeu comú de referència per a les llengües*.⁶⁶

6.7. VERIFICACIÓ

A § 4. havem reportat el compromís de la Regió de verificar «[...] secondo modalità condivise, lo stato di applicazione dell'insegnamento e dell'uso della lingua sarda nella

62. Cf. Elenc_Sard 2022-24 i Elenc_Cat 2022-24. El nombre de certificacions augmenta si hi incloem també els certificats orals que permeten l'accés a projectes regionals diferents respecte a INSULAS, és a dir, que no s'adrecen a docents que volen realitzar ensenyaments lingüístics en horari curricular. Inserim a títol exemplificatiu un d'aquestos elencs (sard) sense aprofundir ulteriorment el tema: <<https://files.regione.sardegna.it/squidex/api/assets/redazionali/bs0e567e-a587-463b-865d-7027f43541a2/1-38-20221108110731.pdf>>.

63. Cf. MIM_2022: 7.

64. Cf. MIM_2022: 7. Aquesta xifra s'ha de considerar com a aproximada per excés, vist que la llista del MIM inclou també les classes de la Venècia Júlia, una àrea no friülanòfona. En termes relatius, aquesta variació va a benefici de la major incidència percentual dels docents certificats per al friülà, que han per això de cobrir un nombre inferior de classes respecte a 7.300.

65. Cf. <https://www.unica.it/unica/page/it/laboratorio_di_lingua_sarda_aa_202122_ii_semestre>.

66. El nombre de 30 hores és actualment previst en els laboratoris lingüístics de la Universitat de Sàsser, estructurats en el *Corso di Laurea Magistrale in Lingue e Culture della Sardegna*. Per transparència, indiquem als lectors que l'autor del present article és també el docent del *Laboratori d'alguerès* del mateix curs de llicenciatura.

scuola [...]». Aquesta formulació no conté referiments específics, per exemple, a l'eventual freqüència temporal en què s'hauria d'implementar el procés de verificació. És, però, lícit suposar que aquestes informacions haurien d'ésser recollides, analitzades i discutides de manera (com a mínim) anual si considerem també l'art. 6, apartat 2 de la L. 22/2018, segons el qual la Regió «organizza ogni anno una conferenza aperta [...] quale strumento di impulso, iniziativa e partecipazione alla definizione delle linee di indirizzo e alla *valutazione dei risultati conseguiti*». Dit això, fem notar que cinc anys després de l'aprovació de la llei citada, la Regió no encara ha organitzat cap *Conferenza aperta*. Igualment, durant les nostres recerques no havem pogut trobar cap anàlisi oficial sobre els punts de força i feblesa de l'ensenyament escolar previst per la L. 22/2018.

Per tant, podem considerar l'objectiu *verificació* com a no aconplert de manera satisfactòria, si exclouem la publicació de les dades estadístiques relatives als projectes aprovats, als pressupostos inicials, etc., totes les informacions que s'han de publicar de manera obligatòria per a tots els avisos públics.

7. CONCLUSIONS

La nostra anàlisi ha intentat delinear un primer quadre general sobre l'aplicació de L. 22/2018 en el món educatiu sard durant el trienni escolar 2020-23.

Havem contrastat alguns objectius presents en la documentació produïda per la Regió, i en particular en la *Relazione*, amb dades quantitatives publicades pel mateix ens i també amb algunes opinions que havem pogut recollir a través d'entrevistes semiestructurades.

A partir d'aquestes informacions, concloem que l'únic objectiu aconseguit per la Regió de manera satisfactòria ha estat aquell que havem anomenat *focus llengua*, considerant que la susdita llei, amb la tota documentació normativa i explicativa que se li ha produït al voltant, aclareix que l'ús de les llengües històriques de Sardenya ha d'ésser un element imprescindible dels projectes aprovats.

En termes d'*estructuració*, tenim pocs dubtes quan afirmem que la regió no ha sabut superar la tendència anterior a preveure l'ensenyament de les llengües històriques de Sardenya a través de «finanziamenti a progetto», i amb projectes que resultaven «occasional i non a regime». En aquest sentit, les xifres mostrades en la taula (2) indiquen que la presència de projectes en llengua és fins i tot més esporàdica respecte als anys que precedien l'aprovació de la L. 22/2018, vist que el nombre de classes que s'han adherit a INSULAS en el trienni considerat mai no s'ha allunyat de l'1 % del total, un percentatge que presenta una corba descendent que ha arribat a un mínim de 0,8 % en l'anualitat més recent (2022-23). No tenim tampoc idea de com se pot pensar d'augmentar el nivell d'*estructuració* dels ensenyaments en llengua si els avisos públics de la línia INSULAS són intrínsecament exclusius, per exemple, respecte al nombre de classes que hi poden adherir en funció del *grado* d'instrucció per cada *Istituto Comprensivo* (recordem: dos projectes finançables de cada deu classes, o tres de cada vint classes, etc.; cf. taula (6)). A

més, recordem que, amb els paràmetres actuals, els recursos de la Regió arribarien a finançar, com a molt, projectes per poques classes de cada cent (taula (4)).

També hem vist alguns problemes en termes d'*implementació* i d'*activació* de la llei en les escoles, causada, probablement, per un dèficit de comunicació entre institucions escolars territorials i Regió. La conseqüència d'això és que, encara avui, la Regió no ha sabut «tradurre operativamente nel contesto dell'organizzazione scolastica l'apprendimento sistematico delle lingue della minoranza presente su quel territorio» (*implementació*), i tampoc ha sabut garantir a les mares i als pares sards la possibilitat de triar l'ensenyament en llengua per als propis fills (*activació*).

Havem comprovat igualment com la Regió està intentant *sensibilitzar* les escoles a l'aplicació del «comma 5 dell' articolo 4 della legge 482/99 in base al quale nel modulo di preiscrizione i genitori possano esprimere preferenza di insegnamento anche per la lingua minoritaria ammessa a tutela dallo Stato». Aquesta obra de sensibilització se realitza normalment mitjançant el simple enviament d'una carta, que arriba a les escoles quan ja no és més possible de modificar els impresos per a les inscripcions, i que per això té molt poques possibilitats de produir efectes positius. Dit això, creiem que un eventual futur millorament de l'activitat de sensibilització continuarà produint resultats molt limitats si la Regió no intervé alhora afrontant de manera constructiva els problemes que hem assenyalat durant tot el present estudi. Afegim també que aquests problemes estan començant a cristallitzar-se i a generar difidència en una part de la comunitat escolar, i una de les motivacions és atribuïble a l'actual absència d'una *verificació* puntual i constant dels resultats, mirada a la recerca de solucions pragmàtiques i que tinguin en compte les reals exigències de les escoles. Una d'aquestes exigències és, segurament, aquella de tenir un nombre suficient de docents *formats* i certificats. Sempre a propòsit de formació, podem prendre acte d'algunes primeres accions portades endavant per la Regió, com els finançaments concedits a ens privats i a les dues universitats sardes per fer cursos de llengües locals. Si, però, mirem al nombre de docents que tenen la *Certificazione C1*, és a dir, 45 sobre 10.650 classes durant el 2022-23, és clar que l'esforç actual no és mínimament suficient per garantir la presència d'ensenyants certificats en les escoles sardes.

REFERÈNCIES LEGISLATIVES I BIBLIOGRÀFIQUES⁶⁷

All_1029/2021 = LR 22/2018, art. 10 - *Realizzazione di corsi di formazione per operatori Sportello linguistico/operatori culturali in lingua sarda - 2021-2022*. En línia: <<https://files.regione.sardegna.it/squidex/api/assets/redazionaleras/6bf2c63e-3228-4e7b-971c-e3686b6355dd/1-422-20210622130100.pdf>>.

67. És disponible una còpia en PDF de tots els documents enllaçats, amb l'excepció de DM_47/2006 i Nota_721/2006, a <https://drive.google.com/drive/folders/1J1y9zXvhUdWzaSJf-g23XWhtj-8LSNgsy?usp=drive_link>. Per als mateixos documents, la data de la darrera consulta és 18 de juny de 2023.

- BALLONE, F. (2017): *Els Usos Lingüístics a l'Alguer, 2015*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Direcció General de Política Lingüística. En línia: <https://llengua.gencat.cat/web/.content/documents/publicacions/btpl/arxius/20_Usos_linguistics_Alguer_2015.pdf>.
- CAPRIATA, R. (2002): «Valorizzazione della lingua e della cultura catalana di Alghero: il ruolo della scuola e prospettive anche alla luce della normativa nazionale e regionale», dins CAPRA, K./ CAPRIATA, R./ LANERO, G./ OLITA, D. (eds.): *La minoranza linguistica catalana di Alghero: aspetti educativi e culturali*. Ortacesus: IRRSAE Sardegna, p. 107-170.
- CARIA, M. (2014): *Le isole linguistiche germanofone in Italia: la realtà plurilingue della Valcanale nei suoi aspetti sociolinguistici*. Tesi doctoral, Università degli Studi di Sassari. En línia: <<https://core.ac.uk/download/pdf/19979803.pdf>>.
- Costituzione = Costituzione Italiana (Testo Vigente)*. En línia: <<https://www.senato.it/istituzione/la-costituzione>>.
- Desulo_2023-24 = I.C. Desulo - Conferma iscrizione anno scolastico 2023/2024*. En línia: <https://www.comprendesulo.edu.it/attachments/article/3296/Conferma+iscrizione+scuola+infanzia_2023-24.pdf>
- DM_47/2006 = Decreto Ministeriale 47 del 13 giugno 2006*. En línia: <https://archivio.pubblica.istruzione.it/normativa/2006/dm47_06.shtml>.
- DPR_275/99 = D.P.R. 8 marzo 1999, n. 275 - Regolamento recante norme in materia di autonomia delle istituzioni scolastiche, ai sensi dell'art. 21 della L. 15 marzo 1997, n. 59*. En línia: <<https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1999/08/10/099G0339/sg>>.
- Elenc_Cat 2022-24 = Elenco Regionale Docenti per la Lingua Catalano di Alghero - LR 22/2018 Art. 20. Anni scolastici 2022-2023 e 2023-2024*. En línia: <https://www.regione.sardegna.it/documenti/1_422_20221116155418.pdf>.
- Elenc_Sard 2022-24 = Elenco Regionale Docenti per la Lingua Sarda - LR 22/2018 Art. 20. Anni scolastici 2022-2023 e 2023-2024*. En línia: <https://www.regione.sardegna.it/documenti/1_422_20221116155355.pdf>.
- Friülà_2020-21 = Adesioni insegnamento lingua friulana a.s. 2020/2021 (Dati USR F-VG)*. En línia: <<https://arlef.it/app/uploads/page/dati-adesioni-2020-2021.pdf>>.
- Friülà_2021-22 = Adesioni insegnamento lingua friulana a.s. 2021/2022 (Dati USR F-VG)*. En línia: <<https://arlef.it/app/uploads/page/dati-adesioni-2021-2022.pdf>>.
- Friülà_2022-23 = Adesioni insegnamento lingua friulana a.s. 2022/2023 (Dati USR F-VG)*. En línia: <<https://arlef.it/app/uploads/page/opzioni-lingua-friulana-2022-2023.pdf>>.
- ICFarina_2021-22 = Linee Guida per l'insegnamento delle lingue delle minoranze storiche: Modalità di effettuazione della scelta se avvalersi dell'insegnamento della lingua*. En línia: <https://drive.google.com/file/d/17mNBD1trf_zj6U1cI2sCJ43ZVg1Z8VG_/view?usp=drive_link>.
- Inscriptions_2021-22 = Iscrizioni alle scuole dell'infanzia e alle scuole di ogni ordine e grado per l'anno scolastico 2021/2022*. En línia: <<https://www.miur.gov.it/documents/20182/0/Nota+iscrizioni+anno+scolastico+2021-2022.pdf/>>.
- INS_2020-21 = Esiti Istruttoria Avviso pubblico Insegnamento e utilizzo veicolare delle lingue delle minoranze storiche e laboratori didattici extracurricolari Anno scolasti-*

- co 2020-2021 (05/11/2020). En línia: <https://www.regione.sardegna.it/documenti/1_38_20201106132330.pdf>.
- INS_2020-21b = *Esiti Istruttoria Avviso pubblico Insegnamento e utilizzo veicolare delle lingue delle minoranze storiche e laboratori didattici extracurricolari Anno scolastico 2020-2021 (20/11/2020)*. En línia: <https://www.regione.sardegna.it/documenti/1_38_20201120164349.pdf>.
- INS_2021-22 = *Esiti Istruttoria Avviso pubblico Insegnamento e utilizzo veicolare delle lingue delle minoranze storiche e laboratori didattici extracurricolari Anno scolastico 2021-2022 (25/10/2021)*. En línia: <https://www.regione.sardegna.it/documenti/1_422_20211123155542.pdf>.
- INS_2021-22b = *Esiti Istruttoria Avviso pubblico Insegnamento e utilizzo veicolare delle lingue delle minoranze storiche e laboratori didattici extracurricolari Anno scolastico 2021-2022 (22/11/2021)*. En línia: <https://www.regione.sardegna.it/documenti/1_422_20211123155643.pdf>.
- INS_2022-23 = *Esiti Istruttoria Avviso pubblico Insegnamento e utilizzo veicolare delle lingue delle minoranze storiche e laboratori didattici extracurricolari Anno scolastico 2022-2023 (23/11/2021)*. En línia: <https://www.regione.sardegna.it/documenti/1_422_20221123152033.pdf>.
- INSAvis_2020-21 = *Insegnamento e utilizzo veicolare delle lingue delle minoranze storiche e laboratori didattici extracurricolari. Avviso pubblico anno scolastico 2020/2021*. En línia: <https://www.regione.sardegna.it/documenti/1_38_20200925124131.pdf>.
- INSAvis_2021-22 = *Insegnamento e utilizzo veicolare delle lingue delle minoranze storiche e laboratori didattici extracurricolari. Avviso pubblico anno scolastico 2021/2022*. En línia: <<https://files.regione.sardegna.it/squidex/api/assets/redazionali/eras/bb4f2845-0741-4fd4-b44f-1d60d634a2a8/1-38-20210928151517.pdf>>.
- INSAvis_2022-2023 = *Insegnamento e utilizzo veicolare delle lingue delle minoranze storiche e laboratori didattici extracurricolari. Avviso pubblico anno scolastico 2022/2023*. En línia: <<https://files.regione.sardegna.it/squidex/api/assets/redazionali/eras/cd2549a4-fa08-4274-b15b-8a7b6d2615dc/1-422-20221024114711.pdf>>.
- L. 22/2018 = *Legge n. 22 del 03/07/2018 - Disciplina della politica linguistica regionale*. En línia: <<https://buras.regione.sardegna.it/custom/frontend/viewInsertion.xhtml?insertionId=3ae39616-4b78-4d28-a6d8-6c7457f22b86>>.
- L. 26/1997 = *Legge Regionale 15 ottobre 1997, n. 26 - Promozione e valorizzazione della cultura e della lingua della Sardegna*. En línia: <https://www.sardegnaicultura.it/documenti/7_93_20061213123834.pdf>.
- L. 59/1997 = *Legge 15 marzo 1997, n. 59 - Delega al Governo per il conferimento di funzioni e compiti alle regioni ed enti locali, per la riforma della Pubblica Amministrazione e per la semplificazione amministrativa*. En línia: <<https://www.parlamento.it/parlam/leggi/970591.htm>>.
- L. 97/1994 = *Legge n. 97 del 31 gennaio 1994 e s. m. ed i. (1). Nuove disposizioni per le zone montane*. En línia: <<https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1994/02/09/094G0108/sg>>.
- L. 107/2015 = *LEGGE 13 luglio 2015, n. 107 - Riforma del sistema nazionale di istruzione e formazione e delega per il riordino delle disposizioni legislative vigenti*. En línia: <<https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2015/07/15/15G00122/sg>>

- L. 482/1999 = *Legge n. 482 del 1999 - Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche*. En línia: <<https://www.parlamento.it/parlam/leggi/994821.htm>>.
- LANERO, G. (2002): «Verso una progettualità integrata», dins CAPRA, K./ CAPRIATA, R./ LANERO, G./ OLITA, D. (eds.): *La minoranza linguistica catalana di Alghero: aspetti educativi e culturali*. Ortacesus: IRSSAE Sardegna, p. 173-205.
- MIM_2014 = *Focus “Anticipazione sui principali dati della scuola statale” - A.S. 2014/2015*. En línia: <https://www.istruzione.it/allegati/2014/Avvio_Anno_Scolastico2014_2015_3.pdf>.
- MIM_2015 = *Focus “Anticipazione sui principali dati della scuola statale” - A.S. 2015/2016*. En línia: <https://www.istruzione.it/allegati/2015/Avvio_Anno_Scolastico2015_2016.pdf>.
- MIM_2016 = *Focus “Anticipazione sui principali dati della scuola statale” - Anno Scolastico 2016/2017*. En línia: <https://www.istruzione.it/allegati/2016/REPORT_Dati_Avvio_anno_scolastico_2016-2017.pdf>.
- MIM_2017 = *Focus “Anticipazione sui principali dati della scuola statale” - Anno Scolastico 2017/2018*. En línia: <<https://www.miur.gov.it/documents/20182/0/Dati+Avvio+anno+scolastico+2017-2018/a4826bd1-c9d4-4c8c-a662-f133d79c9e0f?version=1.1>>.
- MIM_2019 = *Focus “Principali dati della scuola” – Avvio Anno Scolastico 2019/2020*. En línia: <<https://www.miur.gov.it/documents/20182/0/Principali+dati+della+scuola++avvio+anno+scolastico+2019-2020.pdf/5c4e6cc5-5df1-7bb1-2131-884daf008088?version=1.0&t=1570015597058>>.
- MIM_2020 = *Focus “Principali dati della scuola” – Avvio Anno Scolastico 2020/2021*. En línia: <<https://www.miur.gov.it/documents/20182/2512903/Principali+dati+della+scuola++avvio+anno+scolastico+2020-2021.pdf/a317b7bb-0acc-d8ea-a739-1d58b07d5727?version=1.0&t=1601039493765#:~:text=In%20questo%20anno%20scolastico%20369.048,5>>.
- MIM_2021 = *Focus “Principali dati della scuola – Avvio Anno Scolastico 2021/2022”: dati alunni e classi delle scuole statali*. En línia: <<https://miur.gov.it/documents/20182/0/Principali+dati+della+scuola++Focus+avvio+anno+scolastico+2021-2022.pdf/6d54b1ed-4c08-bea3-2d13-db241030e3f0?version=1.1&t=1633623787269>>.
- MIM_2022 = *Focus “Principali dati della scuola” – Avvio Anno Scolastico 2022/2023*. En línia: <<https://www.miur.gov.it/documents/20182/6891182/Principali+dati+della+scuola++Focus+avvio+anno+scolastico+2022-2023.pdf/cb3b168f-fb9e-a359-85ff-2f7b8964098d?version=1.0&t=1663851622661>>.
- Nota_721/2006 = *Nota prot. 721 del 22 giugno 2006*. En línia: <https://archivio.pubblica.istruzione.it/normativa/2006/prot_721.shtml>.
- OPPO ET AL. 2007 = OPPO, A. / LUPINU, G. / MONGILI, A. / SPIGA, R. / PERRA, S. / VALDES, M. (2007): *Le Lingue Dei Sardi. Una ricerca Sociolinguistica*. Università degli Studi di Cagliari / Università degli Studi di Sassari. En línia: <https://www.regione.sardegna.it/documenti/1_4_20070510134456.pdf>.
- PPLR_2020-24 = *Piano di Politica Linguistica Regionale 2020-2024 - Allegato alla Delib. G.R. n. 34/16 del 7.7.2020*. En línia: <<https://delibere.regione.sardegna.it/protected/51216/0/def/ref/DBR51214/>>.

- PIZZORUSSO, A. (1975): «Comentario all'articolo 6», dins BRANCA, G.: *Commentario alla Costituzione*. Roma: Zanichelli / Soc. ed. del Foro Italiano, p. 307-308.
- Protocollo = Protocollo di Intesa tra l'Assessorato della Pubblica Istruzione, Beni Culturali, Informazione, Spettacolo e Sport della Regione Autonoma della Sardegna, di seguito denominato Assessorato, rappresentato dall'Assessore in carica Andrea Biancareddu E l'Ufficio Scolastico Regionale per la Sardegna del Ministero dell'istruzione, Università e Ricerca (MIUR), di seguito denominato USR, rappresentato dal Direttore Generale Francesco Feliziani - Allegato alla Delib.G.R. n. 44/35 del 4.9.2020*. En línia: <<https://delibere.regione.sardegna.it/protected/51940/0/def/ref/DBR51909/>>.
- Relazione = Relazione di accompagnamento al disegno di legge "Norme per la tutela, valorizzazione e promozione della lingua sarda e delle altre varietà linguistiche della Sardegna"*. En línia: <https://www.condaghes.it/public/docs/relata_lege.pdf>.
- SECHI, C. (2001): «La legislació lingüística regional i estatal», dins ARGENTER, J. (ed.): *Actes de les Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a l'Alguer: 2 i 3 de juny de 2000*. Barcelona / l'Alguer: IEC, p. 27-32.
- SEGARIZZI, M. (2022): «Comentario: l'Art. 6 della Costituzione», *La Magistratura. Rivista a cura dell'Associazione Nazionale Magistrati*. En línia: https://lamagistratura.it/commentario/lart-6-della-costituzione/#_ftnref2.
- Sollicitud_2021 = Richiesta inserimento opzione nei moduli di iscrizione delle alunne e alunni sardi*. En línia: <https://drive.google.com/file/d/1uhnHKX_j82QisrahsD_Kbs2hsADM6qf_/view?usp=sharing>.
- TOSO, F. (2008): *Le minoranze linguistiche in Italia*. Bolonya: Il Mulino.

RESUM

Al final dels anys noranta del s. xx s'aproven lleis estatals i regionals que permeten la introducció de les llengües de Sardenya (és a dir, sard, català, sassarès, gallurès i tabarquí) dins del sistema escolar local. Tot i això, aquesta possibilitat s'ha concretat de manera quasi sempre ocasional, motiu pel qual la Regió Sardenya va aprovar, el 2018, una nova llei orgànica que vetllí per les seves pròpies llengües històriques, és a dir, la L.R. 22/2018. L'objectiu del present estudi és avaluar l'estat d'aplicació d'aquesta llei en l'àmbit escolar, tenint en compte el trienni 2020-2023.

PARAULES CLAU: sard, català de l'Alguer, escola, política lingüística, Sardenya.

ABSTRACT

The application of the regional Sardinian law 22/2018 concerning the teaching of the Catalan of Alghero and the other languages of Sardinia at school

At the end of the 1990s, state and regional laws are passed to allow the languages of Sardinia (Sardinian, Catalan, *sassarès*, *gallurès* and *tabarquí*) to be included in the local school curriculum. However, this concession has nearly always been recognized only sporadically, so Sardinia passed a new organic law in 2018 to promote its traditional languages, namely L.R. 22/2018. The aim of the present study is to assess the impact of this law in schools, with special reference to 2020-2023.

KEYWORDS: Sardinian, Catalan of Alghero, school, language policy, Sardinia.

LA RECEPCIÓ INICIAL DE L'OBRA DE JOAN SALVAT-PAPASSEIT (1924-1925)*

Josep CAMPS ARBÓS
Universitat Oberta de Catalunya

1. INTRODUCCIÓ

D'entre la copiosa —i desigual— bibliografia apareguda sobre la figura de Joan Salvat-Papasseit, un dels aspectes que ha quedat més desatès és l'anàlisi de la recepció de la seva obra literària. Sobre aquesta qüestió podem ressenyar l'article de Jaume Aulet (1991: 88-104), sobre la dècada dels seixanta, i els d'Helena Alonso (1997: 99-110; 1999: 145-159; 2008: 39-59), que abasten els anys vint i trenta.

Qualsevol intent d'aproximació a la recepció que ha destil·lat l'obra de Salvat permet d'adonar-nos com aquesta ha estat objecte de valoracions —i interpretacions— divergents al llarg dels anys. Una crítica que, a més, ha comptat amb un nombre prou elevat de lectors que s'han vist amb cor de dir-hi la seva. De fet, tant la figura de Salvat, com la seva producció, constitueixen un cas evident de mitificació literària. Un procés en què han jugat un paper rellevant diversos aspectes —llocs comuns, tòpics, també es podrien anomenar— que, esquematitzant-los, es redueixen als següents: biogràfics (un Salvat proletari, tot i que es definia com «un aristòcrata d'esperit», i afectat per una tuberculosi que li ocasionarà la mort als trenta anys); polítics (exerceix, en la seva joventut, un anarquisme militant que es convertirà en un nacionalisme abrandat); literaris (un poeta autodidacta que arriba a esdevenir un avantguardista de primer ordre i que evoluciona cap a formes més populars i menys abrandades, com assenyala el subtítol del darrer llibre, *Ossa menor*, «Fi dels poemes d'avantguarda»); i lingüístics (passa d'uns primers textos en prosa redactats en castellà a utilitzar, de manera gairebé exclusiva, la llengua catalana com a vehicle d'expressió).

El present treball sobre la recepció de l'obra de Salvat se cenyeix a uns límits temporals precisos: entre el 7 d'agost de 1924, data de la mort de Salvat, pocs dies després

* Vull agrair a Noemí Montetes-Mairal i Joan Ramon Veny-Mesquida la lectura d'aquest treball ja que m'han ajudat a matisar i a completar algunes de les idees que hi exposo. També als avaluadors anònims pels útils comentaris que m'han fet.

d'haver-se produït la desaparició del poeta i dramaturg Àngel Guimerà, cosa que provoca un nombre significatiu de textos d'homenatge; i els darrers mesos de 1925, quan apareix, pòstumament, *Ossa menor*. No en va, a partir de 1926, el nombre de textos que tracten la figura de Salvat decreix gradualment (Camps Arbós 2024: 13-31). Una disminució que pot ser deguda tant a la diversificació de les tendències poètiques —reactualització dels models propis de la poesia tradicional, assumpció dels principis de la poètica postsimbolista i la diversitat d'opcions estètiques que se'n deriven (Marrugat 2021: 122-157), progressiva implantació del Surrealisme—; al fet que la novel·la assolixi un primer pla dins el panorama literari català (Castellanos 2005); i a la inaccessibilitat per al públic de l'obra del poeta, mancada de reedicions, cosa que denunciarà Agustí Esclasans en el seu article a la *Revista de Poesia*: «on és el nostre editor normal que s'atreveix a publicar les *Obres completes* de Joan Salvat-Papasseit?» (1925a: 206).

La intenció de l'estudi és, en definitiva, oferir una nova aportació en l'anàlisi de la recepció de Salvat: a diferència dels articles esmentats d'Helena Alonso, focalitzats únicament en els textos apareguts a les revistes literàries entre 1922 i 1934, el treball, si bé se cenyeix només al bienni 1924-1925, és presidit, en canvi, per un afany d'exhaustivitat, ja que s'hi inventarien, a més, per primera vegada, els materials publicats a la premsa diària i als llibres, la qual cosa permet matisar l'afirmació següent d'Alonso: «Als anys vint, i molt especialment a partir de la seva mort, havien aparegut diversos articles sobre Salvat-Papasseit, molts dels quals se centraven en retrats i semblances del poeta o en records personals, més que no pas en la seva poesia» (1997: 103). Per a dur a terme aquesta tasca s'ha estructurat el discurs des d'una perspectiva cronològica —i eminentment descriptiva i no valorativa (malgrat el desencert evident d'algunes lectures)— i tenint en compte el tipus de publicació (diaris, revistes o llibres).¹ Les conclusions, en canvi, estan organitzades a partir dels temes que es desprenen de les lectures, cosa que permet evidenciar amb claredat quins han estat els tòpics o les imatges salvatianes que han sobresortit en aquest bienni i que s'arrossegaran en la crítica posterior.

2. 1924: LA REPERCUSSIÓ DE LA MORT DE JOAN SALVAT-PAPASSEIT

2.1. LA PREMSA DIÀRIA

La Veu de Catalunya dona notícia del traspàs de Salvat en tres articles apareguts, respectivament, els dies 8, 9 i 10 d'agost de 1924. El primer, una breu nota sense signar i titulada «En Joan Salvat Papasseit és mort» (1924a: 3), comenta l'òbit del «nostre catalaníssim poeta d'avantguarda» i esmenta algunes de les seves publicacions, que, a parer de l'anònim autor, «han estat molt discutides i en alguns aspectes sincerament admirades». A continuació, es reproduïx el text de Josep Maria Junoy «Un avantguardista de cor»

1. Tot i que al llarg de l'article es fa alguna referència a textos privats, s'ha descartat aquesta tipologia de documentació, ja que bona part d'aquest material encara roman inèdit en els fons personals dels seus autors.

(1924a: 5), aparegut a la secció «Les Idees i les Imatges», el 17 de juliol. Es tracta d'un article on Junoy, després d'assenyalar que, encara que els seus actuals principis estètics siguin diametralment oposats als de Salvat, «ens trobem, si voleu, a l'altra banda de l'estètica barricada», defensa la seva figura i l'obra com a essencial per a poder entendre la poesia de l'època, per sobre de les escoles i de les tendències imperants, que considera passatgeres. De fet, Junoy no fa més que insistir en unes idees que ja havia exposat l'any anterior en el pròleg a l'antologia de poemes de Salvat, apareguda a la col·lecció «Els Poetes d'Ara»: el seu avantguardisme és circumstancial i no ha de ser l'eix de la valoració de l'obra poètica, que ha de centrar-se en les aportacions en els camps del lèxic i de la imatgeria i, d'una manera especial, en la passió que traspuia: «El seu avantguardisme [...] se salva i se salvarà sempre, per la qualitat puríssima del seu sentiment, per la força interior de la seva riquesa afectiva extraordinària, per la poesia infinita del seu cor».

El segon article és «Joan Salvat-Papasseit, Déu vos guard» (1924a: 5), de Josep Maria López-Picó, un text de caràcter elegíac en honor de l'amic mort. López-Picó reproduïx passatges d'articles seus publicats anteriorment i que estan dedicats als reculls *Les conspiracions*, *La gesta dels estels* i *El poema de La rosa als llavis*; unes ressenyes que tenen com a comú denominador la crítica als moviments d'avantguarda, fet que no li va impedir de col·laborar en revistes dirigides per Salvat com *Un enemic del poble*. Sobre el primer llibre, en remarca la seva emoció, «l'escalf d'humanitat que rarament ens és donat en les obres dels anomenats avantguardistes»; pel que fa al segon, en destaca el Salvat: «primari, no per saturació de cultura, sinó per despullament humil»; l'anàlisi del tercer gira al voltant del que serà un lloc comú en la crítica sobre el poeta: la comparació entre Maragall i Salvat, de qui afirma que «no defuig l'entusiasme de cap de les troballes del goig que es defineixen per un nom fresc com si fos dit per primera vegada».

«La poesia d'en Salvat-Papasseit» (1924: 5) és el títol del darrer article i n'és l'autor Josep Maria Capdevila. El crític destaca que els trets conformadors de la poesia salvatiana rauen en la sinceritat i la intel·ligibilitat: «les gràcies que té li venen d'ésser tan directe i els defectes que té li venen de no voler ésser més que directa». Per a Capdevila, Salvat, a diferència de Junoy, per a qui els calligrames eren «gairebé com un deport d'uns dies», s'implica en el món de les avantguardes. Una afirmació que, tanmateix, matisa a continuació:

I quan s'aparta un poquet dels calligrames, la seva poesia continua essent directa: directa en les sensacions, directa en la cordialitat. No hi ha cap tria, tot hi és acollit. Conta, per exemple, les sensacions, les impressions d'una diada, i en un seguit de visions del veïnat, veieu els carters, els venedors de diaris, les dones matineres del mercat, carros de vela i carreters, els nois d'estudi.

El comentari s'exemplifica amb uns versos procedents del cèlebre poema «Tot l'enyor de demà», qualificats de «notes vives».

El 21 d'agost apareix, dins la secció «Les Idees i les Imatges», un nou article de Josep Maria Junoy, «Del llibre de l'amistat i de la mort. Joan Salvat Papasseit» (1924b: 3). S'hi aplega el record emotiu de l'amic ja mort i se centra en una anècdota biogràfica: quan el va anar a veure a les Galeries Laietanes amb la seva filla i com el poeta, temps després, li de-

dicaria una de les «Dites d'infant», aparegudes en el setmanari infantil *La Mainada*. Un esdeveniment que fa que Junoy remarqui que «la seva amor, la seva adoració, el seu entusiasme vers els infants es manifestaven en la seva obra poètica —en la qual trobem bells exemples d'imatges i al·lusions infantils— i en la seva pròpia vida privada».

La Publicitat també va homenatjar la figura de Salvat. Així, el 8 d'agost notifica el seu òbit en l'article sense signar «Salvat-Papasseit és mort» (1924b: 4). El text, on se'l qualifica de «poeta d'avantguarda», remarca algunes de les constants sobre l'obra poètica (problemes lingüístics i formals, el vitalisme, temàtiques com el món urbà o l'amor), així com la valoració positiva d'*El poema de La rosa als llavis*:

Fou la seva poesia com una flama que sovint, de tan intensa, anorèa la forma que no pogué enclore-la. Salvat-Papasseit s'agradava del brogit ciutadà, del tràfec del port, de mil colors i tastos del viure, del batec de la darrera hora, amava l'amor noblement i francament com el cantà en la *Rosa als llavis*, llibre vehement i fresc com el contacte d'una flor. I ara la mort, cridant-lo vers ella, ha pres a Catalunya un cervell i un cor que l'emmirallaven i l'estimaven, i ha escapat el brot tan esperançador d'una gerda fantasia creadora.

Dos dies després, el 10 d'agost, es publica l'article «Salvat-Papasseit» (1924: 1), de Josep Maria de Sagarra, que apunta alguns dels tòpics que, amb el pas dels anys, s'aniran repetint al llarg de la bibliografia salvatiana i que inclourà el 1928 en el seu recull *Cafè, copa i puro*. El text s'inicia amb el record de l'enterrament de l'amic, tot remarcant la íntima unió entre la vida i l'obra: «És per això que la mort d'aquest poeta, desaparegut als trenta anys ens fa l'efecte d'una crueltat refinada del destí, que no estalvia les coses més nobles i més prometedores a la seva voracitat sense ulls i sense entranyes». Un traspàs que ha esdevingut un exemple moral, com ho palesa la descripció de la tasca desenvolupada a la llibreria de les Galeries Laietanes els darrers dies. I, a més, Sagarra és dels primers a informar dels «manuscrits inèdits de la seva darrera obra», que Salvat amagava sota el coixí. El més interessant del text és, sens dubte, la valoració crítica que estableix de la producció salvatiana. Una obra que no té «res de cerebral», però que destaca per la ingenuïtat, pròpia d'un infant, i que és definida en els termes següents: «ha estat un enfil·lall d'entusiasmes esbojarrats, de passions sense ironia, de dolors dits amb tota la tendresa d'un infant que es queixa». I, per reblar el clau, la qualifica de «polimorfe», ja que, malgrat presentar-la com a representativa d'un seguidor de l'avantguarda —que identifica amb «el malabarisme tipogràfic» i les «formes i receptes d'última hora»—, en destaca l'estreta filiació amb la poètica de Joan Maragall: «És curiós que En Salvat-Papasseit fos entre els nostres poetes el que sentia d'una manera més irresistible aquella “paraula viva” maragalliana, el pijoanià d'ulls més encantats, de paraules més barbotejant; en el fons del seu pamfletisme poètic hi trobareu el primari inefable». Una filiació que provoca que, entre els reculls poètics de Salvat, el més valorat sigui *El poema de La rosa als llavis*, qualificat de «llibre d'amor únic», ja que s'hi detecta més clarament la influència i els valors de Maragall.²

2. Sagarra el que intenta explicar, en el fons, és la pròpia concepció del fet poètic i justificar uns reculls —els seus (no estaria de més recordar que als poemes èpics *El mal caçador* (1916) i *El comte*

El 22 d'agost apareix a la secció «Carnet de les lletres» l'article de Tomàs Garcés, «Salvat-Papasseit» (1924a: 1). En aquesta nota s'apunten idees que l'autor ja havia esbossat en un article a *La Revista* (núm. 155-156, març de 1922) i que anirà desenvolupant en treballs posteriors sobre el poeta: el cristianisme, «el seu cor cristià batejava amb delit. En una antologia de poesia religiosa catalana, més d'un poema de Salvat-Papasseit brillaria amb claror ben pura»; la ingenuïtat infantívola; l'amor cap al món mariner, sintetitzat en la imatgeria del port barceloní;³ i la passió per l'escriptura, que relaciona amb la manca de formació acadèmica:

Era un lluitador. Els que hem estat els seus amics estimarem sempre el seu record. La seva vida fa plorar de tendresa. Nat en el racó més pobre d'un suburbi, infant trist sense jocs i sense escola, soldat precoç de la lluita per la vida, treballador d'oficis aspres, guaita del moll en nits fredes, sent néixer dintre seu als vint-i-cinc anys, l'espurna divina de la poesia. Aquell orgull d'escriure en català, que és la joia més dolça de Josep Carner, quina felicitat no havia d'ésser per a Joan Salvat-Papasseit! L'escalf dels seus propis versos l'amanyagava més que una llar tèbia a un caminant miserable.

De la producció, Garcés en remarca *El poema de La rosa als llavis*, mentre que els *Poemes en ondes hertzianes* no passen de ser res més que les simples provatures d'«un ingenu conreador» de les tendències literàries d'avantguarda. Com bé assenyala Jordi Marrugat, «els prejudicis i interessos catòlics de Garcés en la lectura de Salvat són evidents i es repetiran cada vegada més augmentats en articles posteriors» (2020: 610).

2.2. LES REVISTES

Tomàs Garcés, el mes de setembre, des de la secció «Les Lletres» (1924b: 586-591) de la *Revista de Catalunya*, dona novament notícia de la mort de Salvat. Un text que aprofundeix en alguns aspectes tot just apuntats a la seva nota a *La Publicitat*, alhora que recull alguns dels temes tractats per Sagarra. Garcés assenyala, d'una banda, que el conjunt de la producció salvatiana reflecteix una evolució que va de l'avantguardisme al popularisme: «l'audàcia del calligrama, la cridòria dels mots en llibertat, l'anguniós oscil·lar entre Cubisme i Futurisme, es tornava adés galania perfumada amb el romaní de la poesia popular i amb les essències embriagadores de l'Orient, adés cant pla vessat en versos sense rima, greus i serens»; i, de l'altra, insisteix, de nou, en el vessant autodidacta i en l'escassa cultura de Salvat, fet, però, que no li va impedir de construir una obra sòlida i moderna:

Arnaú (1928) va reelaborar temes que ja havia experimentat Maragall en poesia) i els de Salvat— que pretenen connectar amb els interessos i els sentiments del públic.

3. Cal recordar que Garcés havia publicat el 1922 el volum *Vint cançons*, inserit en el corrent neopopularista, que va ser ressenyat pel mateix Salvat a *La Publicitat* el 4 de gener de 1923. Semblantment a Sagarra, Garcés se serveix de Salvat per a presentar les seves idees sobre poesia.

Quan penseu que la cultura de Salvat era penosament i insuficientment guanyada i mesureu el pes i la densitat de la seva obra poètica, us ve tristesa i admiració. La burgesia, amb la seva escafoleta confortable, ha donat molts de poetes a Catalunya. Heu-vos-en ací un nat en un ambient força més enrarit. Infant, voltat de pobresa, ben d'hora sense pare, li cal passar-se de l'escola i dels jocs. Treballa en oficis tristos i diversos. Adolescent, coneix les llargues nits fredes del Port. Als vint anys, endut del seu temperament ardent i rebel, es troba col·laborador d'una fulla espanyola anarquista. Aquest és l'home que el 1919, als vint-i-cinc anys, recull els seus primers poemes catalans, aportant així la nostra lírica nacional el seu esforç als moviments d'avantguarda de les literatures europees.

A partir d'aquestes premisses, Garcés elabora l'itinerari biogràfic de Salvat, tot remarcant-ne dos aspectes: en primer lloc, el valor com a conreador de formes noves i, segonament, el paper com a dinamitzador cultural, insistint en la faceta de fundador de revistes com *Un enemic del poble*, *Arc-Voltaic* o *Proa*. Ara bé, el més remarcable de l'article és la crítica que realitza als llibres de poesia. Així, *Poemes en ondes hertzianes* no passa de ser «un punt extrem dintre l'obra» i «un document formidable, temps a venir, per a una història ben feta de la nostra literatura», mentre que *Les conspiracions* el defineix com «un llibre polític, incoherent, potser». En canvi, considera com a llibres de maduresa i reeixits *La gesta dels estels*, pel seu acostament a les formes tradicionals, i, especialment, *L'irradiador del port i les gavines* i *El poema de La rosa als llavis*, ja que «no contenen calligrames, manifestos ni assaigs poètics» i, en canvi, «contenen la seva profunda ànima d'infant: imatgeria, avidesa, amor i sentiment religiós». Una hagiografia nostàlgica —Salvat i Garcés havien estat molt bons amics— que consisteix, en definitiva, a presentar el poeta com a paradigma de la bondat i de la ingenuïtat.⁴ Garcés clou l'article exemplificant les afirmacions en tres poemes de *L'irradiador del port i les gavines*: «Tot l'enyor de demà», «Res no és mesquí» i «Nadal».

El mateix mes de setembre apareix a *La Revista* un dels primers intents de dur a terme una valoració global de la figura del poeta desaparegut: es tracta de «L'obra d'en Joan Salvat Papasseit» (1924a: 105-109), d'Agustí Esclasans, i que, segons afirma l'autor al seu llibre de memòries *La meua vida* (1957: 37), havia de figurar com a pròleg al recull pòstum *Ossa menor*. L'article s'estructura en tres parts. A la primera, Esclasans falca els trets que li serviran per a dur a terme l'anàlisi de la figura de Salvat: la seva obra «és un dels exemples més bells de desig d'ordre i d'aspiració a un equilibri clàssic, ja aconseguit en certs moments de gràcia de la nostra renaixença literària»; la impossibilitat de deslligar vida i obra; el pas de l'anarquisme, considerat com «un ideal jovençà per a ús d'adolescents», al cristianisme; i la «seua puresa fonamental», una actitud que Salvat vol encomanar als altres a través dels versos i, especialment, dels seus textos en prosa. Fixades aquestes premisses, Esclasans, a la segona part de l'article, realitza un recorregut crític pel conjunt de la producció salvatiana. Un punt a destacar és la importància que dona a les revistes que Salvat va fundar i va dirigir, i als escrits que hi apareixen, «en ells

4. Garcés havia fundat el 1919 la revista *Mar Vella*, lligada al programa noucentista, en què va col·laborar Salvat. El 1921 Salvat va impulsar la publicació d'una altra revista, *Proa*, lligada als principis avantguardistes, i Garcés en va escriure dos editorials per als dos números que es van arribar a publicar (Manent 2001: 20-23).

veurem tota la amargor, i els glops de fel, i les angúnies i les nerviositats i els odís i la mala jeia adorable d'aquest anarquista»; i reclama que els seus amics apleguin la totalitat de la seva prosa i l'editin amb el nom de *La ploma d'Aristarc*, nom que, segons Esclasans, Salvat volia donar a la publicació en forma de volum d'un recull d'articles que resultarien summament útils per a comprendre la seva poesia.

La segona part inclou, per tant, el comentari detallat dels cinc llibres de poemes de Salvat que van veure la llum fins a 1924. L'anàlisi dels *Poemes en ondes hertzianes* és, per a Esclasans, semblantment a Sagarra, un pretext per a exposar la seva concepció del fet poètic. Així, considera Mallarmé el veritable renovador de la poètica moderna perquè és l'únic «que ha tornat el nervi del fons i de la forma»; a més, la seva proposta esdevé el pol oposat de la teoria maragalliana de la «paraula viva», qualificada d'«absurda i antipoètica». És, en aquest context, que els experiments amb els calligrames, que realitza Salvat, representen el pas per assolir el «meu sistema rítmic», «la forma avantguardista d'en Salvat ha servit per a obrir camí a la meua forma classicitzant». Un primer recull en què el poeta només és «un jove escriptor català, intel·ligent i sensible, que mira a França i que diu en català allò que ha oït en francès». *L'irradiador del port i les gavines* mereix, en contraposició, una valoració molt més positiva. D'entrada, perquè hi «esclata obertament el seu barcelonisme», un tret que es conjumina «amb el descobriment de la vida de cada dia, amb una netedat i una senzillesa picada d'enyorança». Una temàtica que s'expressa amb «una riquesa variadíssima d'estructures formals, totes d'avantguarda, fins i tot aquelles que serveixen encara la forma tradicional».⁵ Finalment, el crític assenyala dues de les característiques que seran recurrents en l'obra poètica posterior de Salvat: un objectivisme, que anirà evolucionant cap a «una subjectivació vehementíssima del món exterior», i la manca de domini de l'idioma, «el topar de les paraules, com si estessin mal encaixades dintre del poema». *Les conspiracions*, en canvi, és definit com un llibre de transició, «si no és un error», tal volta perquè pren un «to segle XIX, amb vetes lleus de floralisme» i, a més, s'hi detecta «el mal Maragall, el de les cogitacions patriòtico-filosòfiques i de l'expressió tremolosa i incoherent». Una valoració diferent mereix *La gesta dels estels*, considerat com un pas endavant en la producció poètica salvatiana i que esdevé un mirall on es reflecteix la personalitat de l'autor:

Humor, ingenuïtat, viatges, patriotisme, do epigramàtic, gràcia d'infant contador i escoltador de rondalles, pressa cinematogràfica, encantament amb tot i amb tothom, tufaneria d'home de carrer i de botiga, alegria de passejador diumenger pel port i els molls, i, sobretot, accentuació d'aquesta cordialitat que li torna simpàtica tota persona i tota cosa que li surt al camí.

En definitiva, l'operació de Salvat, segons Esclasans, consisteix a poetitzar la realitat quotidiana amb una forma que imita la cançó popular. De tota manera, li retreu que si bé «va trobant de mica en mica el seu fons particular propi, no acaba d'encertar la seva for-

5. No estem tan lluny de l'anàlisi que feia Joaquim Molas sobre aquest recull: «Un llibre amb el qual Salvat abandonava a poc a poc l'agressivitat programàtica i amb el qual iniciava, amb seguretat, la recerca d'una poètica personal» (1978: XIX).

ma, i això el fa moure dins els poemes com si estés engabiats amb les idees a coll-i-bè». Altrament, per al crític, *El poema de La rosa als llavis* esdevé l'obra mestra de la producció salvatiana. Un llibre que és «un recull dels quatre llibres precedents» i que «comença amb un ressò avantguardista en la forma i que acaba en un to normal, sota la llum benigna del bon Maragall». El principal defecte del llibre —i torna a insistir-hi— és la forma poètica, vacillant encara, i amb notables dificultats expressives. Aquests comentaris a la producció de Salvat serveixen, a Esclasons, a la tercera i darrera part de l'article, per a contextualitzar la seva figura: el seu nom apareix, dins la trajectòria que ha seguit la poesia catalana des de la Renaixença, al costat dels d'Aribau, Verdaguer, Maragall, Costa i Llobera, Alcover, López-Picó, Carner, Riba, Folguera, Millàs Raurell, Lleonart i Arderiu, com els «que a mi m'han ensenyat quelcom de nou en poesia»; la mort prematura li va impedir convertir-se en un dels noms que haurien pogut endegar un procés de renovació de la poesia catalana.

En aquest número de *La Revista* apareix, a la secció «Moralitats i pretextos», una breu nota, «Joan Salvat-Papasseit» (1924b: 115), de Josep Maria López-Picó. El text insisteix en aspectes anecdòtics en relació a l'obra, com el barcelonisme, «segurs que al barri barceloní de la immortalitat estaran contents en Vilanova i en Maragall»; el proïsme, «mireu si n'era de bon home que guanyà per dret propi la reivindicació d'una dita popular» i la puresa, «salveu la puresa que així salvareu l'amistat».

Igualment, el setembre de 1924, es publica a la revista *D'Ací i d'Allà* l'article de Carles Soldevila «Joan Salvat-Papasseit poeta pur, cor bondadós» (1924: 110-111). El text s'inicia amb la descripció, tant física com psicològica, del poeta, i s'insisteix, una vegada més, en els tòpics salvatians d'home bondadós, «us obria el cor, enormement tendre i us adonàveu que les seves violències i escepticismes eren simples estratagemes de defensa» i la manca de formació acadèmica, «va parlar-me dels seus començaments, que no havien estat gens a propòsit per a dotar-lo d'una cultura literària. Havia estat un simple obrer, tipògraf, una estona; guardià del moll, una altra». Una «impreparació» que esdevé el motiu pel qual el poeta va adscriure's a les avantguardes:

Crec, de totes maneres, que la impreparació de Salvat, per a la literatura i la reacció que ha de produir aquest fet en un temperament nadiuament literari, són l'explicació del seu fogós enrolament sota les banderes de l'avantguardisme, dels seus calligrames, dels seus manifestos contra les escoles tradicionals, i dels seus pamflets socialistes. Això explica el tomb que feia en els darrers llibres on, esvaïdes les bombolles que fa l'aigua del collet quan cau en un terrer massa sec, ens donava algunes formes perfectes.

Soldevila, que assenyalava com a trets definitoris de les avantguardes la tipografia i el decorativisme, considera *L'irradiador del port i les gavines* com el recull més reeixit de la producció salvatiana per la fusió entre avantguardisme i classicisme, un poemari «on conflueixen les tendències avantguardistes que l'havien arrossegat fins aleshores i el seu desig creixent d'acceptar la mètrica i la tipografia clàssica». Per últim, es planya de l'escàs ressò de què ha gaudit la figura de Salvat. Un dels motius és «l'etiqueta de “poeta avantguardista” que ell mateix s'adjudicava amb repetida complaença, alhora que els estirabots que encabia en els seus versos per a justificar-la, diríem que han estat una mena

d'espantall que ha allunyat l'atenció del públic, ja no massa inclinat a seguir el curs del moviment poètic». És per aquesta raó que es decanta a valorar els poemes que segueixen les «formes clàssiques»: en ressalta els haikús, «que no són indignes dels seus models japonesos», i dues composicions: «Nadal», «d'un maragallanisme exquisit, ple d'humana compassió», i «Tot l'enyor de demà», que reflecteix «una sensibilitat afinada per la malaltia».

L'article de Joan Crexells, «Salvat-Papasseit» (1924: 2), aparegut el 6 de novembre en el primer número de la revista *La mà trencada*, editada per Joan Merli, representa la reivindicació de Salvat des d'una perspectiva diferent. D'entrada, s'insisteix en la idea de la seva mort prematura, que «obliga el crític a considerar com una obra finida el que era tot just una obra iniciada», alhora que s'intenta establir el seu substrat ideològic: «Ell era i es complavia en ésser un home de suburbi; ell havia patit i intervingut en els moviments en proletaris; però, tenia en camí l'ànima més adorablement burgesa que hem vist; d'aquesta burgesia catalana tant plena de tradició tan fina com una aristocràcia». Un substrat aparentment contradictori que va convertir Salvat en el poeta més popular de Catalunya. El més destacat de l'article és la valoració positiva —a diferència dels textos que hem anat comentant fins ara— del vessant avantguardista de la seva producció, en detriment de les composicions en què adopta unes formes més tradicionals de versificació. I la causa d'aquesta atípica valoració és deguda a les seves mancances expressives:

Mentre Salvat-Papasseit feia calligrames i estava en plena actitud futurista hom troba els seus versos més purs i de contingut més clàssic. En canvi, quan a impuls del moviment que podríem anomenar classicitzant adopta formes tradicionals (*La gesta dels estels*) la seva expressió esdevé confusa, i els versos sovint tenen greus defectes de construcció. Els versos millors de Salvat-Papasseit es troben entre les coses de contingut més futurista. La lliçó és que no sempre l'adopció de fórmules determinades, porta al classicisme. I que l'adopció de formes tradicionals pot no sols no acostar el poeta a l'ideal clàssic sinó àdhuc apartar-lo d'ell.⁶

A més, Crexells remarca la gran importància que té el subjectivisme en la poesia de Salvat, identificable amb l'emoció i amb la manera particular que té d'entendre el món. Tot plegat fa que consideri *L'irradiador del port i les gavines* com el recull més reeixit de la seva producció i en destaquí la poesia «Tot l'enyor de demà». L'article va acompanyat de la reproducció de dos poemes de Salvat: «La meva amiga com un vaixell» i «Tarda d'istiu», ambdós procedents del recull aleshores encara inèdit *Ossa menor*.

6. Una proposta que recollirà Dolors Oller en un article publicat per primera vegada el setembre de 1979 a la revista *L'Avenç*: «Quan aquest jo líric intenta expressar-se mitjançant les tècniques i recursos tradicionals, sense cap elaboració crítica per part del poeta, queda moltes vegades ofegat per una llengua poc adient que l'abandona al pur pretext i aquest se'ns revela poc subtil i eficaç. En canvi, quan Salvat ens presenta el seu jo líric embolicat i expressat amb el llenguatge convenient, amb tècniques i recursos avantguardistes, és quan realment l'encerta. Per això els seus primers llibres, en els quals no podem destriar el discurs de la forma, són una mostra de bona poesia. Són llibres rodons, autèntics, plens d'interès i d'originalitat» (1986: 176).

Finalment, a la ressenya de *Fluid* (1924: 201) de Sebastià Sánchez-Juan —un recull que representa la pervivència i la readaptació de models que responen a les primeres avantguardes—, realitzada per Octavi Saltor i publicada el mes de desembre a *La Revista*, hi apareix un breu comentari a la poesia salvatiana. Aquesta destaca per l'emoció i tendresa per damunt de la tècnica, contràriament a la de Sánchez-Juan:

Donem per repetit ço que hem dit mantes voltes de la literatura avantguardista d'en Sánchez-Juan; o sigui que la seva naturalesa íntima s'adapta com a forma preferent i més adequada a aquest gènere literari, en l'estructuració del qual no troba com en Salvat-Papasseit un pretext per fusionar la seva deu interior, tan emotiva, sinó la precisa arbitració del contingut i dels motius lírics. Perquè en l'un era tendresa humaníssima ço que en l'autor d'avui és habilitat tècnica.

Saltor, per tant, no valora positivament el vessant avantguardista de la producció de Salvat. I és aquest el retret principal d'un llibre com *Fluid*, «cronològicament inoportú», i al qual «atorquem la data retrospectiva oportuna al moment de l'esclat català de l'avantguarda, en raó a què l'extrema joventesa de l'autor justifica abastament el retard». Un recull, en definitiva, fora d'època.⁷

3. 1925: L'HOMENATGE A UN POETA

3.1. SALVAT-PAPASSEIT I L'AVANTGUARDISME

Entre finals de 1924 i inicis de 1925 apareixen els primers intents de dur a terme una anàlisi sobre el fenomen de les avantguardes catalanes: «L'avantguardisme literari a Catalunya» de J. M. Boronat i «Algunes consideracions sobre la literatura d'avantguarda» de J. V. Foix. D'aquests mateixos mesos cal esmentar també l'article de Josep Maria López-Picó, «Una convalescència de fi de segle», en què s'intenta dibuixar les línies de força de la poesia catalana des del 1890.

La revista *Juventut Catalana*, que es presentava com a «Revista Setmanal d'Art, Literatura, Modes, Esports» i dirigida per Pere Pujol i Casademont, publica entre el 27 de novembre de 1924 i el 9 d'abril de 1925 una sèrie de quatre articles on, sota el títol genèric de «L'avantguardisme literari a Catalunya», J. M. Boronat i Recasens presenta una primera aproximació de caire històric a l'avantguardisme català, plantejat, això sí, en uns termes molt elementals i imprecisos, tal com s'afirma en el prefaci (1924: 1):

7. Amb posterioritat a la mort de Salvat, dues antologies publicades el mateix 1924 van incorporar poemes seus: *Les cent millors poesies antigues i modernes de la llengua catalana* es tanca amb el poema «Aquell vell mariner», precedent de *L'irradiador del port i les gavines*; i *Antologia. Les millors poesies dels poetes post-maragallians sobre l'amor* conté nou poemes, dels quals sis pertanyen a *El poema de La rosa als llavis*.

No pretenem historiar, ni estudiar, completament totes les manifestacions d'avantguarda més o menys relacionades amb Catalunya, sinó que, hem pretès fer, senzillament, un assaig, aprofitant els nostres apunts, presos durant molt de temps. Nostre desig, és doncs, que aquestes notes i aportacions, serveixin a qui es senti amb forces i el deure interior li dicti, per a realitzar, un estudi complet, acabat i el més definitiu que sia possible, de totes les manifestacions que el post-simbolisme literari a Catalunya ha ocasionat.

Les referències a la figura de Salvat, en aquest conjunt d'articles, són, sorprenentment, escasses. Només en l'últim article de la sèrie, «Breu assaig documental de la nostra avantguarda literària» (1925: 4-5), que pretén ser un recorregut esquemàtic per la trajectòria de l'avantguardisme català, es menciona el paper del poeta en el context cultural de l'època. Així, l'obra salvatiana és considerada com «el moll de l'os de l'avantguardisme català» i inclou tant les revistes que va dirigir com els reculls, «ascendents en perfecció poètica i que han esdevingut veritablement fites dins l'avantguardisme català, alhora que la catalanitat guanya i el llastre avantguardista més impur va perdent-se». D'entre la seva producció, Boronat i Recasens en destaca *Les conspiracions*, que assenyalava el tomb decisiu de la seva obra, i *La gesta dels estels*, un volum en què cal aturar-se «amb ànsies de gaudi poètic».

Quant a «Algunes consideracions sobre la literatura d'avantguarda» (1925: 65-70), de J. V. Foix, aparegut el març a la *Revista de Poesia*, es fa un balanç crític d'allò que havien suposat la primera fase de les manifestacions literàries avantguardistes a Catalunya —Cubisme i Futurisme— i proposa com a alternativa el Dadaisme i, principalment, el Surrealisme, que sintetitza els diversos corrents anteriors: «Avui dia, per exemple, a França, resta com a conseqüència de tant d'aldarull un grup autènticament d'avançada: els superrealistes». Tot i que no entrarem a tractar amb detall l'article, hi destaca un pasatge que fa referència explícita a Salvat, qualificat de «fals avantguardista», en oposició a Maragall, «un escriptor d'avantguarda»; un concepte que Foix aplica a l'autor de *Visions & Cants* en considerar-lo el gran innovador de la poesia catalana d'inicis de segle:

En rigor les tendències extremes no han influït pas gaire en la literatura catalana contemporània. És un error citar en Salvat-Papasseit. S'hi enganyà ell i ha enganyat els altres. Aquest malaurat poeta mai no fou un avantguardista ni en la interpretació directa ni en l'equívoca donada a aquesta activitat literària. Els seus cal·ligrames són infelicíssims. Crec que els nostres crítics faran una bella obra d'abandonar tota hipòtesi de filiació d'En Salvat-Papasseit a cap escola ni tendència extrema. No tan solament fracassà en el seu intent d'aportació de formes noves sinó que demostrà no comprendre'n ni llur significació més elemental. Com a poeta sincer, com a post-maragallià, en el seu esforç heroic per adaptar-se a una expressió classicitzant, és on en Salvat Papasseit donà a conèixer el seu talent personal. No em toca, però, a mi, ni menys en aquestes notes, de referir-m'hi. Volia fer constar només que és menys modern que en Carner, que en López-Picó, que en Sagarra, per exemple, els quals dins llurs característiques particulars i en llur pròpia expressió formal, han aportat imatges de modernitat efectiva. El més obert, el més àgil, el més sensible, potser l'únic que de la nostra generació havia comprès l'abast de la renovació literària per les directives extremes fou l'admirat i plorat Joaquim Folguera. És encara un error important establir cap paral·lel entre en Folguera i en Salvat: no hi hagué entre tots dos ni la més petita afinitat literària ni espiritual —salvem, naturalment, llur contemporaneïtat i llur patriotisme.

La identificació de Salvat amb el Futurisme i la modernitat és rebutjada per Foix, ja que, com hem apuntat, relaciona avantguarda amb Surrealisme. De la càrrega revolucionària i subversiva del moviment de Marinetti, i el seu component agressiu i antiburgès, segons l'autor de *Sol, i de dol*, Salvat n'agafa trets més superficials com l'entusiasme per la societat industrial. Tal com sintetitza Ferran Gadea: «I fins a cert punt, el primer segment de la seva trajectòria poètica [la de Salvat], aquell que coincideix amb els anys d'activitat difusora de manifestos i textos teòrics s'hi inscriu segons el disseny del Futurisme. D'aquí en deriva la "imatge avantguardista", consagrada per la crítica coetània: revolucionari, exaltador del maquinisme, transmissor d'una ideologia confusa on es barregen un cert anarquisme i un cert regeneracionisme social» (1993: 96).⁸

Foix, en definitiva, ha construït un model d'avantguarda seguint els models francesos, Apollinaire sobretot; de la mateixa manera que ho va intentar dur a terme Folguera, l'únic que va saber copsar les innovacions estètiques avantguardistes, i no com Salvat, que va plantejar-se l'avantguarda només com una actitud. L'entusiasme per la societat industrial, seguint l'argumentació de Foix, no era l'objectiu primordial dels moviments avantguardistes. I és per aquesta raó que reivindica el paper de Folguera, l'únic que «havia comprès l'abast de la renovació literària», i que, davant el procés de mitificació de Salvat iniciat en aquest període, podia quedar només com un simple referent. Sobre l'oposició entre les idees de Folguera i de Foix i les de Salvat remetem als mots següents de Jordi Marrugat:

Mentre aquests es proposen la recerca del permanent en un món en canvi constant, Salvat busca un art que reflecteixi aquest canvi constant; mentre aquells busquen l'actuació de grup en la línia noucentista, aquest predica l'individualisme i la necessitat de despendre's de qualsevol ideologia; mentre aquells fan evident la necessitat de continuar la tradició catalanista pràctica i cristiana, aquest en renega. Les avantguardes representaven, doncs, coses molt diverses per aquests dos fronts d'escriptors (2009: 229).

També Foix indica la projecció de Maragall en l'obra de Salvat, idea que ja havíem trobat exposada, entre d'altres, per Josep Maria de Sagarra, i que serà una constant en la crítica sobre el poeta. Per últim, cal remarcar la valoració positiva que Foix realitza del vessant popularista de l'obra poètica de Salvat, «l'expressió classicitzant», com el defineix. Foix, a més, aprofita l'article per valorar com a modernes les produccions de Carner, López-Picó i Sagarra, pel que tenen de connexió amb la poesia que es feia llavors a Europa.⁹ Uns poetes que representen l'evolució del Noucentisme, mentre que Salvat es-

8. Vegeu, sobre aquest conegut assaig de Foix i el context en què va ser redactat, Guerrero (1996: 136-139), Balaguer (1997: 53-68) i Carbonell (1999: 26-28).

9. Tot i l'afirmació, Foix, en una carta adreçada a Josep Obiols de l'1 de desembre de 1920, reportava críticament unes afirmacions de López-Picó: «Segons ell els dos representants de la nostra literatura estilitzada no són com jo afirmo en Carner i en Riba ans en Carner i en Picó. Ell deia ahir que en Carner era un cas insòlit sense antecessors ni successors i que la literatura catalana moderna es divideix en dos orientacions: maragalliana i post-piconiana o, com diu ell, López-piconiana. O jo no hi entenc o en Picó toca a morts. Ni jo a lludeixo ni ell és un literat estable. Al meu parer el seu mestratge no és recomanable: li manca estructura acadèmica com a escriptor i estructura espiritual com a poeta» (Ponsati 1994: 155).

devé el continuador de la tradició maragalliana. Unes idees manllevades a Folguera que, a *Les noves valors de la poesia catalana*, havia expressat que «amb l'obra de Josep Carner i dels poetes coetanis seus desapareixia tota una època literària dins la qual vegetava un vast dilentantisme que forçosament s'havia de revelar» (1976: 82). I és en aquest sentit que Foix tanca l'article amb una declaració de principis sobre el que ha de consistir el veritable avantguardisme, el domini absolut de la forma i la construcció d'una literatura arrelada a la tradició pròpia:

Qui fa un sonet i no sap escriure una carta-postal és que, si ens hi fixem bé, el sonet és més dolent encara que les quatre ratlles mal redactades. Qui escriu versos sense puntuació, o mots en llibertat, o gaudeix component un *puz* literari ha de saber escriure correctament un sonet. Els atreviments només poden permetre's a temperaments excepcionals.

Per a Foix, Salvat no és un avantguardista perquè, simplement, imita els corrents estrangers, un dels perills que ell veu «per a la nostra llengua i per a la nostra literatura». Seguint Joan Ramon Veny,

Foix defensa que l'autèntica literatura d'avantguarda catalana no pot ser una simple imitació de la que ve de fora —no seria, aleshores, catalana— ni pot estar ancorada en la pròpia tradició —no seria d'avantguarda—, sinó que ha de ser el resultat d'un procés: el de construcció d'una literatura moderna —del segle xx— i pròpia —catalana—; és a dir, el resultat de la literatura que s'hauria fet al segle xx si aquesta s'hagués desenvolupat normalment entre els segles XVI-XIX (2021: 247).¹⁰

«Una convalescència de la fi de segle», aparegut també a *Revista de Poesia* el març de 1925, representa l'intent de López-Picó per contextualitzar, tot i que de manera difusa, la producció salvatiana: aquesta culmina un hipotètic cicle literari i social que s'inicia amb l'obra de Maragall i que prossegueix amb les de Carner, Eugeni d'Ors i Pompeu Fabra. De fet, segons el crític, Salvat no fa més que recollir i potenciar elements que procedeixen de l'estètica maragalliana, i aquest és el motiu pel qual tanca un camí iniciat per l'autor modernista: «En Joan Salvat-Papasseit, amb totes les característiques maragallianes, torna a son lloc molts aspectes fins ara inexplicables de la fi del segle, els quals omplen, justifiquen i daten l'obra de Maragall». Dos autors, Maragall i Salvat, que, sorgits de «l'experiment de l'anarquia» arriben a llur «desig d'ordre i d'equilibri». En aquest sentit, López-Picó valora especialment el vessant popularista de l'obra de Salvat, alhora que en rebutja els elements avantguardistes: «El ressò de la tradició, els lligams de la història, la quotidianitat de les hores, treballen tots els retorns al cor de l'obra d'En Salvat-Papasseit». Una producció, en definitiva, íntimament connectada amb la de Maragall, amb el tret comú —ho posa en relleu una vegada més— del seu «barcelonisme pur», «com si mengessin pa amb mel i els fes companyia aquell gran barceloní que fou Emili Vilanova».

10. De tota manera Foix (1991: 95), a la «Lletra a en Joan Salvat-Papasseit», publicada el març de 1962 a *Serra d'Or*, rectificarà, en certa manera, aquesta opinió sobre el poeta. Segons Aulet, «cal entendre la carta com un desgreuge conciliador després dels atacs de 1925 a *Revista de Poesia*».

3.2. *OSSA MENOR*: RESSENYA I REIVINDICACIÓ

El 12 de setembre de 1925 *La Publicitat* anunciava la imminent publicació d'*Ossa menor*, l'obra pòstuma de Salvat-Papasseit. També *La Veu de Catalunya*, el 9 d'octubre, se'n feia ressò. Només hem localitzat dos comentaris, entre la premsa de l'època, sobre el recull. El primer apareix el 21 de novembre a la secció «Carnet de les lletres» (1925b: 1) de *La Publicitat*. Per a Tomàs Garcès, *Ossa menor* és un poemari heterogeni on es combinen una sèrie de composicions d'èpoques diverses i, per tant, al costat d'aspectes avantguardistes, n'hi trobem que segueixen els models establerts a *La gesta dels estels* i *El poema de La rosa als llavis*, que són els més valorats, entre d'altres qüestions, per la imatgeria emprada:

Ossa menor és un llibre que afirma, amb vigoria, l'alta qualitat de la lírica de Salvat-Papasseit. Com en els reculls anteriors, l'anecdòtic, el caligrama, el joc, llangueixen davant la imatge colpidora, el ritme, la passió. Heu clos el llibre i repetiu els versos elegants i precisos [...] I més que el lladroc de gos, el degotís de l'aigua del pou, infantilment tipogràficament reproduïts, i més que l'aeroplà i el tren i l'autocar que el poeta suscita, se us ha gravat a l'ànima el símbol del vaixell.

I Garcès, a partir d'aquesta lectura, estableix una selecció dels poemes que excel·leixen del recull: «La meva amiga com un vaixell blanc», «Vileta d'Arles, diumenge a la tarda», «Madrigal», «Novel·la» i «Nocturn per a acordió».

La segona ressenya es publica en el llibre d'Agustí Esclasans *Articles inèdits* (1925a: 121-129), aparegut a finals d'any. De fet, igual que en els textos anteriors de l'autor, Esclasans es presenta com una de les escasses persones que ha estat capaç d'entendre l'obra salvatiana. És més, a les seves memòries (1957: 37) reivindicarà el paper que havia tingut en la confecció d'aquest recull:

Un vespre de l'any 1924, quan vaig anar a visitar López-Picó a la Societat Econòmica, em digué que Joan Salvat-Papasseit s'estava morint i que, si jo volia, aniríem a veure'l. Vivia en un entresol humil del carrer de l'Argenteria, prop del temple de Santa Maria del Mar. El pobre i benivolgut poeta tingué una gran alegria en veure'ns. La cruelíssima malaltia que el matava (tuberculosi) li havia destrossat els pulmons i no podia articular ja cap mot. Amb signes, i amb un so de veu opac, ficà la mà sota el coixí i m'ensenyà el petit manuscrit (un dietari de butxaca) en el qual anava escrivint les curtes poesies de la que havia d'ésser la seva obra pòstuma, *Ossa menor*.

Un moment que López-Picó s'havia girat d'esquena i parlava amb la seva muller, Salvat, l'estimadíssim, inoblidable Salvat, em pregà ràpidament, amb les llàgrimes als ulls, que fos jo qui tingués cura de salvar-lo i publicar-lo. Li vaig dir que sí, commogut, i ell, amb un somriure trist, amagà novament el manuscrit sota el coixí. Poques hores després, ja era mort. Joane Merli s'encarregà de l'edició, i jo vaig ordenar el curt manuscrit, que havia estat compost a l'atzar de la inspiració i sense cap mena d'ordre.

Abans d'entrar en matèria, Esclasans distingeix entre els poetes neopopularistes, que «quan s'han proposat anar al poble, s'han trobat amb el greu inconvenient que ells matei-

xos no eren pas poble», i Salvat, l'únic que ha sabut crear una poesia neopopularista perquè «era poble i veritablement poble», però que, lamentablement, no ha tingut cap seguidor. Aquesta premissa li serveix per a criticar les lectures que s'han realitzat al voltant de la producció salvatiana, amb les excepcions d'«en López-Picó i l'Esclasans» (o sigui, ell mateix!): «Ni l'han comprès ni l'estimen pel que val. Ran del seu traspàs s'han escrit mots d'una banalitat i d'un to protocol·lari tan ridículs que farien enrogir de vergonya la cara de qualsevol escriptor militant en qualsevol literatura mitjanament normal». A continuació, estableix una comparació entre Guimerà i Salvat, morts amb pocs dies de diferència: del primer pronostica que, malgrat els actes d'homenatge que se li van tributar, d'aquí a cent anys «serà esmentat com aquell qui diu per força, com si parlessin d'un Echegaray o d'un Sardou català»; una valoració negativa que contrasta amb la del segon: a pesar de l'escàs ressò que ha provocat la seva desaparició, el nom, anys a venir, «serà dit com el d'un innovador, com el d'un marcador de camí, com el d'un suscitant de ritmes nous (i si no passa així pitjor per a tots plegats) i la seva obra compresa i estimada». I la prova en què es basa el crític per a demostrar aquesta afirmació és *Ossa menor*. En l'anàlisi del recull, Esclasans considera prescindibles els cal·ligrames que l'obren i el tanquen; en resten, en canvi, «una vintena de poemes pels quals passa tot l'home de carn i ossos». Un poemari en què Salvat insisteix en alguns dels temes que apuntava en llibres anteriors i, especialment, a *El poema de La rosa als llavis*: «l'enamorat sentimental i carnal» o «el passejador de ciutat». Pel que fa a la forma, insisteix en idees que ja havia apuntat en altres articles:

Que no s'enganyi ningú pel que fa a la forma, o manca de forma, o intent de reforma dels poemes de Salvat. Jo ja he dit en altra ocasió, i ara em plau de repetir-ho, que el camí més directe per arribar al classicisme és l'anarquisme. En Salvat va partir de les formes cal·ligramàtiques, com tants altres dels nostres poetes que s'han quedat a mig camí, perquè veia en elles una protesta contra les formes conservadores (jo en dic vulgars; els nostres crítics oficials en diuen clàssiques). Darrerament emprava aquestes formes vulgars quan li convenia, i quan no li convenia, no. Usava combinacions tipogràfiques (pura anècdota recercadora, encara) i, sobretot, utilitzava el sistema tan seu, i que tanta agilitat dona als seus poemes, d'ensinistrar-se a reunir les paraules en petits grups orgànics, sota el signe dels pensaments, derivació interessant de la tècnica del *Coup de dés* mallarmeà, prescindint de disciplines estúpidament gramaticals i de convencions ingènuament filològiques.

Un camí que, des de l'anarquisme, «el desordre», hauria menat Salvat al classicisme, «l'ordre, concepte, aquest darrer, exemplificable en una construcció retòrica nova i diferent». I el mèrit més gran del poeta és haver-lo dut a terme «sent un autodidacte i un lector de biblioteca». L'article es clou amb uns mots que intenten ser un resum d'allò que s'ha anat exposant, alhora que s'insisteix en tòpics com la comparació entre Salvat i Folguera, als quals la mort prematura va impedir de culminar la seva obra:

Ossa menor és una mena d'inventari vital escrit per un home que era un tros de poble a les portes de la mort. Tots els homes s'assemblen, sobretot els poetes. Res més diametralment oposat, damunt els replans de l'escala popular, que en Salvat i en Folguera. I aquell i aquest coincideixen en la idea i gairebé en les paraules en dir líricament la seva renunciació. El

«Proverbi» que tanca *Ossa menor* fa joc amb l'«Epigrama de l'abandó» folguerià. L'obra dels dos joves poetes catalans sacrificats en plena joventesa ha estat closa amb un toc de noblesa paral·lel, molt bell i molt pur, que els agermana en immortalitat.¹¹

3.3. EL NÚMERO 5-6 DE *REVISTA DE POESIA*

Una de les aportacions més destacades sobre l'estudi de l'obra salvatiana, durant la dècada dels vint, és el conjunt de textos aplegats en el número 5-6 de la *Revista de Poesia*, setembre-novembre de 1925, amb motiu d'haver-se publicat el llibre *Ossa menor* i també com a punt culminant de l'homenatge que li havien retut els components del grup dels Amics de la Poesia.¹²

Encapçala el monogràfic, «Convivència» de Josep Maria López-Picó (1925b: 197-199). En un escrit que intenta imitar, estilísticament, una prosa poètica semblant a la de les rondalles, l'autor fixa la imatge tòpica d'un Salvat infantil, ingenu, innocent i pur, uns trets que considera els eixos de la seva obra: «profunditat d'infant que sap prendre al temps les deixalles misterioses de la vida i se'n fa la grandesa humana»; una producció que s'emparenta, per la temàtica barcelonina, «amb el senyor Joan Maragall, el senyor Emili Vilanova i el senyor Esteve».

L'article de Joan Gutiérrez-Gili, «Salvat-Papasseit, romàntic» (1925: 199-202), a banda d'insistir en el tòpic de l'obra inacabada de Salvat a causa de la seva mort prematura, és interessant perquè el presenta com un «poeta del seu temps», una afirmació que matisa i defineix amb els mots següents: «No és el romanticisme la característica de tots els poetes del seu temps? Els anys, la posteritat poden fixar i definir llur valor d'una manera absoluta; però llur actualitat no pot reconèixer imparcialment en ells cap altre valor definit que el romanticisme. I pot haver-hi un romanticisme cerebral d'avui, com hi ha gué un romanticisme sentimental vuitcentista». Gutiérrez-Gili destaca de la seva poesia les imatges marineres i les referències al món ciutadà (i, de manera especial, el tracta-

11. De tota manera, Garcés a l'article «Agustí Esclasans», aplegat a *Sobre Salvat-Papasseit i altres escrits* (1972), aporta un canvi d'actitud significatiu de l'intel·lectual barceloní, probablement pel rebuig que sentia envers el Realisme Històric i la seva ideologia d'esquerres, que havia fet de Salvat un dels seus models: «En morir Salvat, Esclasans va publicar un article a *La Revista* que era tot un homenatge. Salvat hi figurava entre els pocs poetes catalans de qui l'autor confessava haver après alguna cosa. En canvi, l'any 62, en regraduar-me pel volum de les *Poesies* de l'autor de *La rosa als llavis* que jo li acabava de trametre, Esclasans el qualifica de “molt mediocre”. “Salvat, intel·lectualment, era zero-zero-zero”, afegeix. I encara: [...] “Voler convertir-lo en un geni, i social (Mare de Déu! Mare de Déu!), com fan els noiets d'ara, em sembla excessiu. No n'hi ha per tant”» (2012: 902).

12. L'entitat organitzà el 1925 dues sessions dedicades a la memòria de Salvat: una primera a l'abril —informa el 7 d'aquest mes *La Publicitat*— en què van ser «llegits els poemes més representatius de la seva personalitat poètica» i una segona, el 26 de novembre: «l'acte inaugural del curs», s'esmenta dos dies abans a *La Veu de Catalunya*, «serà una sessió necrològica dedicada al poeta Salvat-Papasseit. En aquesta sessió, en Josep Maria López-Picó llegirà un estudi sobre l'obra d'en Salvat, i en Josep Maria de Sagarra llegirà poemes d'*Ossa menor*, un llibre pòstum». El 27 de novembre *La Publicitat* informa que, a més, Tomàs Garcés va llegir en aquesta sessió «un estudi admirable sobre la vida i l'obra de Joan Salvat-Papasseit», que, sens dubte, és el que va publicar el desembre a la *Revista de Catalunya*.

ment que dona als oficis que hi apareixen). Però és en les proses on es reflecteix millor una actitud romàntica com la sinceritat, posada al servei de dos objectius prioritaris, la pàtria i el socialisme; un posicionament que, sempre segons el crític, el distancia de Marinetti i Apollinaire.

L'article tal vegada més interessant d'aquest monogràfic el signa Agustí Esclasans amb el títol «El fruit de l'avantguardisme» (1925b: 203-206). El crític assenyala, de nou, les característiques que defineixen la producció salvatiana: en primer lloc, el fet que els dos darrers llibres, *El poema de La rosa als llavis* i *Ossa menor*, marquen un intent per part del poeta d'apropar-se a la moral burgesa; segonament, remarca que tota la seva obra es vertebrava al voltant del tema del dolor i, per últim, la forma en què està redactada assenyala una evolució, «racionalment vertebrada», que va des de l'avantguardisme cap a la «mètrica nova», tot passant pel tradicionalisme. Un procés que Esclasans havia definit en textos anteriors com el pas de l'anarquia al classicisme:

No hi ha pas llibre de poemes d'en Salvat on hom no vegi el nou estadi de retrocés i d'embranchada que el seu doble joc avantguardista-traditionalista anava marcant. Problemes plantejats en llibre no surten resolts fins al següent o a l'altre. Parts del poema mig-resoltes en un d'ells troben, també la solució perfecta en un altre. I les actituds mentals i sensuals d'aquest gran pintor per imatges i escultor per idees, però en formació que era Salvat, trobaven rèpliques i contrarèpliques en racons insospitats de la seva obra completa.

Una anàlisi que li permet de rebatre les afirmacions d'alguns crítics —potser Foix, entre d'altres— que consideraven que Salvat no havia arribat a copsar la veritable significació de les propostes avantguardistes:

Els eterns epidèmics titllaven Salvat d'ingenu pel fet de lliurar-se al deport agilitzador de la poètica avantguardista; n'hi ha que encara el tenen per tal. Què ens caldria fer i què ens caldria dir perquè s'adonessin que els ingenus, els eterns ingenus són ells? Conscient i ben conscient era Joan Salvat-Papasseit, tant quan escrivia calligrames com quan escrivia endecasíl·labs. Conscient del treball del cos i del de l'ànima. Convençut que dintre l'home de carn i ossos, que cada dia anava sent més responsable, també creixia el poeta de carn i ossos, que a cada poema anava sentint-se més dominador de si mateix.

Ossa menor és, per tant, un llibre coherent amb aquest plantejament perquè és «el fruit de l'avantguardisme en el fons i en la forma». Per últim, Esclasans passa revista al tòpic de la impossibilitat de poder dissociar la vida i l'obra salvatiana: «pensem que En Salvat ha fet cabre la vida dintre dels seus poemes amb una nuditat de born humà, sense conviccions atenuadores, com cap més dels nostres literats»; i tanca l'article, planyent-se, una vegada més, del fet que l'obra de Salvat, i la seva figura, en general, no ocupin el lloc que es mereixen en el conjunt de les lletres catalanes.

D'altra banda, a «L'optimisme contra la mort» (1925: 207-210), de Josep Maria Rovira Artigues, es remarca l'optimisme com un dels trets definitoris de l'obra poètica de Salvat, tot i que «més que una fe plena i exultant en la vida, vol dir esforç, voluntat d'abastar els més enlairats anhels, de cantar la seva passió amorosa i la bellesa de totes les coses de la terra» i que «més que un cant de joia, és de serena resignació a la seva

sort». Una formulació propera al tema clàssic del *carpe diem*, que es relaciona amb la proximitat de la mort. Aquesta idea, que, segons Rovira Artigues, travessa la totalitat de la producció salvatiana, és exemplificada mitjançant diversos poemes: «Columna vertebral: sageta de foc» dels *Poemes en ondes hertzianes*; «Res no és mesquí», «Nadal» i «Damunt mon vaixell» de *L'irradiador del port i les gavines*; «Divisa», «Mester d'amor» i «La mort del just» de *La gesta dels estels*; i la darrera quarteta d'*El poema de La rosa als llavis*. De fet, Rovira Artigues finalitza l'article qualificant d'«optimisme negatiu» l'actitud de Salvat davant la vida.

El darrer article dedicat a l'obra salvatiana és «Els límits de l'erotisme» (1925a: 210-214), d'Octavi Saltor, cenyit a *El poema de La rosa als llavis*. D'entrada, s'hi defineix el límit de l'erotisme en el conjunt de l'obra de Salvat. Dos són els models: «Està situat entre orientalisme i maragallisme. Maragallisme, en l'efusió comprensiva vers les coses creades, esdevingut en l'amor delit d'aprehensió. Orientalisme, en el luxe panteixant i fastuós de les imatges». Una concepció de l'erotisme que apareix especialment en el llibre esmentat, definit com «una pagana i encesa lletania d'amor», però que també es detecta en la resta de la producció. Tal volta l'element que Saltor valora més del recull és la imatgeria, que reflecteix aquest sensualisme i, més en concret, les metàfores, definides com el «constant corcer líric». Imatgeria i erotisme que responen a una concepció determinada de la vida i que coincideix amb el tòpic del *carpe diem* que exposava Rovira Artigues a l'article anterior: «Tota la filosofia de voler retenir, de voler exultar “el moment de cada dia”; de viure l'instant intensament; de xuclar-ne en l'avui tota l'essència fragant i moridora». Saltor, a més, insisteix en tòpics salvatians que ja havien aparegut a l'article inicial de López-Picó: «la ingenuïtat infantina d'en Salvat desclosa sense reserves al fantasteig rondallaire el mena a encarnar-se en la figura d'aquell patró de vaixell». Uns tòpics que apropen l'autor a la literatura popular i que Saltor interrelaciona amb la concepció de l'erotisme que hem assenyalat; d'acord amb aquesta premissa considera el poema «Venedor d'amor» com el paradigma de la fusió entre el to popular i l'erotisme. Segons el crític, però, el millor Salvat es mostra en les composicions que, partint dels sentiments i de la bondat d'esperit —com «Res no és mesquí»—, s'adrecen a Déu, una característica que l'emparenta amb Maragall, i que permet a Saltor d'establir una sèrie de paral·lelismes entre les composicions «Haidé» i «Cant espiritual», de Maragall, i «Déu-me una santa» i «La mort del just», de Salvat.

Com a complement a aquest conjunt d'articles, el número d'homenatge es clou amb la publicació, a cura del mateix Saltor, d'una mostra de les cartes trameses pel poeta a dos amics seus: Sebastià Sánchez-Juan i Josep Maria Rovira Artigues (1925b: 215-220), que serveixen per fixar, d'una banda, una sèrie de tòpics al voltant de la figura de Salvat, com són l'optimisme davant la malaltia, les ansies de coneixement davant les novetats artístiques o els problemes expressius derivats de la manca de coneixements lingüístics i, de l'altra, un intent, per part del nucli de *Revista de Poesia*, amb López-Picó al capdavant, d'apropriar-se de la figura de Salvat i potenciar-ne una imatge determinada. I, per aquesta raó, es posa un èmfasi especial en el fet que «Salvat havia estat també un col·laborador de *La Revista*, i que “Pantalons llargs” i “Tot l'enyor de demà” —composicions formalment distanciadíssimes, en què foren produïdes gairebé simultàniament— aparegueren en aquelles pàgines».

3.4. UN INTENT DE SÍNTESEI

El text que tracta amb un major deteniment la figura del nostre poeta al llarg del període que analitzem és «La vida i l'obra de Joan Salvat-Papasseit» (1925c: 586-591), de Tomàs Garcés, publicat el desembre a la *Revista de Catalunya*; un estudi que significa la concreció de les idees expressades en textos anteriors. L'article tenia un precedent: amb motiu del primer any del traspàs, Garcés havia escrit el 8 d'agost, per a la secció «Carnet de les lletres» de *La Publicitat*, una nota que duia per títol «Un aniversari» (1925a: 1). D'entrada, hi estableix un nou paralelisme entre les figures de Guimerà i Salvat, planyent-se de l'escàs ressò que va tenir la mort del segon en contraposició a la del primer; una desigualtat que també es reflecteix en la difusió de l'obra salvatiana:

Al cap de pocs dies de finir Guimerà s'extingia el jove avantguardista. Encara ressonaven les elegies de l'immortal, quan les despulles d'en Salvat travessaven els carrers en pelegrinatge de pau. Al darrere seu no hi havia les gentades vibrants i dolorides. Tanmateix el mort era un poeta representatiu.

Segonament, intenta determinar els components que conformen la poètica salvatiana: l'avantguardisme que, per a Garcés, consisteix en «la simple combinació d'elements tipogràfics, les lletres movent-se fent dibuix»; la temàtica, «per damunt de tot anecdòtica, ço és humana», així «els seus versos eren sang de la seva sang»; i l'aspecte formal, basat en el treball: uns versos «escrits en una llengua, que ell mateix, treballosament, havia après a confegir». El text es tanca amb una al·lusió, una vegada més, a la bondat i a la generositat de Salvat i, de retruc, al seu maragallanisme: «el seu cor, bocí del gran cor esberlat de Maragall —per dir-ho amb paraules de J. M. Junoy— mai no jugava».

L'article publicat a la *Revista de Catalunya* consta de dues parts ben diferenciades: la primera és un repàs per la vida i l'obra de Salvat, mentre que en la segona s'intenten delimitar una sèrie de trets recorrents en el conjunt de la seva producció. A manera de preàmbul, Garcés remarca tres premisses que afecten l'obra salvatiana i sobre les quals bastirà l'anàlisi: el vessant moral, «l'obra estètica era, abans que tot moral»; la interrelació poesia-realitat, «no va fer, com pur artífex, una lírica desarrelada del seu viure quotidià»; i, una vegada més, la unió indissoluble entre la vida i l'obra, «el temperament personal i les circumstàncies en què Salvat va viure deixen [en la seva producció] una empremta freqüent i decisiva». Fixades aquestes premisses, Garcés ressegueix la biografia de Salvat. I en delimita dues etapes. La primera s'inicia el 1917, any en què entra a treballar a la secció de llibreria de les Galeries Laietanes i publica el primer número de la revista *Un enemic del poble*, que finalitza el 1919 amb l'aparició dels *Poemes en ondes hertzianes*. Uns anys en què destaquen, tant la prosa dels seus articles, qualificada de «vacil·lant, però efusiva, declamàtoria, inconscientment composta, moltes vegades de versos de set síl·labes», com la gradual incorporació d'elements avantguardistes a la lírica: «Salvat s'assimila com pot, amb generós desordre, futurisme i cubisme, i lloa els calligrames d'Apollinaire i els mots en llibertat de Marinetti». Garcés, a més, indica les distàncies existents entre, d'una banda, Folguera, Foix, Solé de Sojo i Junoy i, de l'altra, Salvat; mentre que els primers es plantejaven l'avantguardisme com un joc, per al segon va esde-

venir una religió. A partir de 1919, s'obre una segona etapa en la vida i l'obra de Salvat, que es tancarà el 1924 amb la mort. Garcés analitza els diversos reculls de poemes i els contextualitza en relació a la seva biografia. D'aquests darrers cinc anys, el crític en destaca dos punts àlgids: la publicació el 1920 del *Contra els poetes en minúscula. Primer manifest català futurista*, on Salvat proclama el seu concepte de poeta; i l'aparició el 1923 d'*El poema de La rosa als llavis*, «un dels més bells poemes eròtics que s'hagin escrit en català». Aquest repàs li permet indicar els elements de l'evolució de la lírica salvatiana:

Primer: en la seva lluita per la forma, a conseqüència de la distinta posició literària que, poc a poc, va adoptant. Segon: en l'aparició del sentiment patriòtic, que culmina i s'articula en *Les conspiracions*. Tercer: en el seu pas del panteisme ateu al cristianisme difús. I a més a més en les aportacions que els viatges, les lectures, els estats d'esperit contradictoris li suggerien.

Al costat d'aquests tres elements, n'hi ha dos més que han romàs, en canvi, inalterats des dels inicis de la seva producció: la imatgeria, a voltes intuïtiva, «fosca, viva i punyent com la d'un infant»; i el seu temperament romàntic, idea ja expressada per Gutiérrez-Gili: «en tots els llibres hi palpita el mateix contemplatiu de l'aventura, el mateix enamorat de la bellesa, el mateix infant». Com a punt i final a l'article, Garcés insisteix en aquells elements que han anat apareixent en el decurs dels anys en la lírica salvatiana. El primer, «la conquesta de la forma», que aconsegueix el seu cim en les composicions d'*El Poema de La rosa als llavis* «Visca l'amor», «El seu esguard» o «Sota el meu llavi»; el segon, l'intent de construir una poesia més política que patriòtica, té en *Les conspiracions* l'exemple més notori i que converteix Salvat en un poeta civil a la manera de Carducci i comparable, dins l'àmbit català, a Maragall i a Diego Ruiz; el tercer i darrer, l'aparició progressiva d'un esperit cristià, «difús potser però sinceríssim i bategant», connectat amb la visió que té el poeta de la vida quotidiana, i que es fa palès en els poemes «Nadal», «Tot l'enyor de demà» i «Res no és mesquí», procedents de *L'irradiador del port i les gavines*.

Com ja hem apuntat a l'inici del treball, a partir de 1926 Salvat deixa de ser un punt de referència en el món literari de l'època i el nombre de textos, en què es mencionen aspectes biogràfics o literaris, disminueixen ostensiblement. Això no vol dir que no n'hi hagin de remarcables, com les pàgines que dedica al poeta Guillem Díaz-Plaja a l'assaig *L'avantguardisme a Catalunya i altres notes de crítica* (1932) o l'article de Joan Teixidor «Joan Salvat-Papasseit», aparegut el juliol de 1934 a la *Revista de Catalunya* amb motiu del desè aniversari de la seva mort. Analitzar aquests i altres materials coetanis és objecte, però, d'un altre estudi.

4. CONCLUSIONS

La lectura del material que hem presentat permet afirmar que, entre 1924 i 1925, es creen i es consoliden una sèrie de tòpics o imatges que fixen els perfils biogràfics i litera-

ris de Salvat —alguns dels quals, sens dubte força desencertats, es podrien qualificar d'hagiogràfics (o cristians segons Garcés)— i que seran recurrents en la bibliografia posterior: la desaparició a inicis d'una carrera prometedora, el vitalisme, la ingenuïtat, l'optimisme davant la mort, la puresa, la sinceritat o la creació d'una imatgeria poètica reeixida, especialment pel que fa referència al món mariner. Uns trets idealitzadors que contrasten amb la crítica a les seves mancances culturals i de formació —definida com a «cultura de suburbi»— que es trasllueix en l'escàs ús dels recursos formals i les expressions, sempre al límit de la gramaticalitat. A més, Salvat és comparat, amb fortuna diversa, per part de la crítica, a dos poetes: Joan Maragall i Joaquim Folguera. Pel que fa referència al primer, de qui Salvat és considerat un continuador, se'n destaquen les coincidències, tant temàtiques —la ciutat de Barcelona n'és l'eix— com formals —la imperfecció—; amb el segon és emparentat a causa de la seva desaparició en plena joventut, malgrat el diferent bagatge cultural, que sempre juga a favor de Folguera. Una recepció que menys té el vessant polític de l'obra salvatiana, que evoluciona des d'unes posicions inicials marcadament individualistes a una radicalització del seu nacionalisme, que va fer creure al poeta la possibilitat d'iniciar —i d'assolir, en un termini relativament curt— un procés d'alliberament nacional (Balaguer 1986: 154-158).

Un dels elements a destacar de la recepció de Salvat durant aquest bienni és el paper dels crítics. La majoria —exceptuant Joan Crexells— coincideixen a assenyalar que la part millor de la producció de Salvat no es troba en els primers llibres de poemes ni, per descomptat, en els manifestos ni en els altres textos en prosa. Salvat, en paraules de J. V. Foix, no passa de ser «un fals avantguardista» que no va entendre els models europeus. En canvi, mereixen una valoració més positiva les composicions que, allunyant-se dels paràmetres avantguardistes, intenten construir una poètica personal basada en la quotidianitat. Uns crítics que, sovint, utilitzen Salvat com a pretext per a exposar les seves idees sobre poesia; Agustí Esclasans és, en aquest sentit, l'exemple més representatiu d'aquesta singular manera d'operar.

Entre la producció poètica de Salvat, la crítica valora especialment dos volums: *L'irradiador del port i les gavines*, pel que significa d'inici d'un procés de creació d'una poètica personal i per la utilització d'unes formes poètiques properes a les tradicionals, com la cançó; i *El Poema de La rosa als llavis*, qualificat com la seva obra mestra. En canvi, la resta de llibres no mereix comentaris gaire positius, si és que se'n parla: *Poemes en ondes herzianes* no passa de ser un llibre lligat a una estètica avantguardista ja superada; *Les conspiracions* és més un recull polític que no pas literari, mentre que *La gesta dels estels* —tot i les remarques favorables de Boronat i Esclasans— és un poemari que empallideix davant d'*El poema de La rosa als llavis*. Punt i a part és *Ossa menor*, ja que, a causa de la seva publicació el 1925, és objecte d'unes poques ressenyes que emfasitzen els aspectes diguem-ne tradicionals o populars en detriment dels avantguardistes.

La consideració diversa dels reculls que conformen l'obra poètica de Salvat i la potenciació de determinats tòpics biogràfics i literaris tenen la seva corresponent plasmació en la tria de poemes que els crítics acostumen a destacar i que seran els que aniran conformant una determinada imatge del poeta: «Nadal», «Tot l'enyor de demà» i «Res no és mesquí» de *L'irradiador del port i les gavines*; «Mester d'amor» i «La mort del just» de *La gesta dels estels*; «La meva amiga com un vaixell blanc» i «Visca l'amor» d'*El poema*

de *La rosa als llavis*; i «Nocturn per a acordió» d'*Ossa menor*. Un cànon de poemes que els textos que hem donat a conèixer al llarg del nostre discurs han contribuït a enaltir i que, en conseqüència, han condicionat, per a bé o per a mal, qualsevol antologia salvatiana.

5. BIBLIOGRAFIA

- ALONSO, Helena (1997): «La poesia de Joan Salvat-Papasseit als anys trenta: les bases d'una recepció», *Revista de Catalunya*, 120, p. 99-110.
- ALONSO, Helena (1999): «La recepció de Joan Salvat-Papasseit: El cas d'*El poema de La rosa als llavis*», *Journal of Iberian and Latin American Studies*, 5, p. 145-159.
- ALONSO, Helena (2008): «La recepció de Joan Salvat-Papasseit a les revistes literàries dels anys vint i trenta», dins MALE, Jordi / VENY-MESQUIDA, Joan-Ramon (ed.): *Les revistes literàries a la Lleida d'entreguerres*. Lleida: Aula Màrius Torres / Pagès editors, p. 39-59.
- ANÒNIM (1924a, 8 d'agost): «En Joan Salvat-Papasseit és mort», *La Veu de Catalunya*, p. 3.
- ANÒNIM (1924b, 8 d'agost): «Salvat-Papasseit és mort», *La Publicitat*, p. 4.
- AULET, Jaume (1991): «La recepció de la poesia de Joan Salvat-Papasseit durant la dècada dels seixanta», *Els Marges*, 44, p. 88-104.
- BALAGUER, Josep Maria (1986): «Avantguardes literàries i actituds polítiques», dins AUTORS DIVERSOS: *Catalanisme: història, política i cultura*. Barcelona: L'Avenç, p. 147-164.
- BALAGUER, Josep Maria (1997): «J. V. Foix i la primera avantguarda francesa», dins BENOIT, Claude / CARBÓ, Ferran / JIMÉNEZ, Dolors / SIMBOR, Vicent (ed.): *Les literatures catalana i francesa al llarg del segle XX. Primer Congrés Internacional de Literatura Comparada*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 45-68.
- BORONAT RECASENS, Josep Maria (1924): «L'avantguardisme literari a Catalunya», *Juventut Catalana*, 4, p. 1-2.
- BORONAT RECASENS, Josep Maria (1925): «L'avantguardisme literari a Catalunya», *Juventut Catalana*, 23, p. 4-5.
- CAMPS ARBÓS, Josep (2024): «Lectures de Joan Salvat-Papasseit a la Catalunya d'entreguerres (1926-1932)», *Revista de llengües y literatures catalana, gallega y vasca*, XXIX, p. 13-31.
- CAPDEVILA, Josep Maria (1924, 10 d'agost): «La poesia d'en Salvat-Papasseit», *La Veu de Catalunya*, p. 5.
- CARBONELL, Manuel (1999): «Foix i l'avantguarda», dins AUTORS DIVERSOS: *Les avantguardes a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 17-30.
- CASTELLANOS, Jordi (2005): *Escriure amb el ritme de la sang*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- CREXELLS, Joan (1924): «Salvat-Papasseit», *La mà trencada*, 1, p. 2.
- ESCLASANS, Agustí (1924): «L'obra d'en Salvat-Papasseit», *La Revista*, 215-216, p. 105-109.

- ESCLASANS, Agustí (1925a): «El fruit de l'Avantguardisme», *Revista de Poesia*, 5-6, p. 203-206.
- ESCLASANS, Agustí (1925b): «J. Salvat-Papasseit. *Óssa menor*», dins *Articles inèdits*. Barcelona: Editorial Quatre Coses, p. 121-129.
- ESCLASANS, Agustí (1957): *La meua vida (1920-1945)*. Barcelona: Selecta.
- FOIX, J. V. (1925): «Algunes consideracions sobre la literatura d'avantguarda», *Revista de Poesia*, 2, p. 65-70.
- FOLGUERA, Joaquim (1976): *Les noves valors de la poesia catalana*, a cura d'Enric Sullà. Barcelona: Edicions 62.
- GADEA, Ferran (1993): «J. V. Foix, crític de Salvat-Papasseit», dins ALBESA, Carles / MIR, Jordi / PIJOAN I PICAS, Maria Isabel (ed.): *Màrius Torres en el record*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 90-99.
- GARCÉS, Tomàs (1924a, 22 d'agost): «Salvat-Papasseit», *La Publicitat*, p. 1.
- GARCÉS, Tomàs (1924b): «Les lletres», *Revista de Catalunya*, 1, p. 307-309.
- GARCÉS, Tomàs (1925a, 8 d'agost): «Un aniversari», *La Publicitat*, p. 1.
- GARCÉS, Tomàs (1925b, 21 de novembre): «Ossa menor», *La Publicitat*, p. 1.
- GARCÉS, Tomàs (1925c): «La vida i l'obra de Salvat-Papasseit», *Revista de Catalunya*, 3, p. 586-591.
- GARCÉS, Tomàs (2012): «Agustí Esclasans», dins *Obra completa*: Barcelona: Galàxia Gutenberg / Cercle de Lectors, p. 900-905.
- GUERRERO, Manuel (1996): *J. V. Foix, investigador en poesia*. Barcelona: Editorial Empúries.
- GUTIÉRREZ-GILI, Joan (1925): «Salvat-Papasseit, romàntic», *Revista de Poesia*, 5-6, p. 199-202.
- JUNOY, Josep Maria (1924a, 17 de juliol): «Un avantguardista de cor», *La Veu de Catalunya*, p. 5.
- JUNOY, Josep Maria (1924b, 21 d'agost): «Del llibre de la mort i de l'amistat. Joan Salvat-Papasseit», *La Veu de Catalunya*, p. 3.
- LÓPEZ-PICÓ, Josep Maria (1924a, 9 d'agost): «Joan Salvat-Papasseit, Déu vos guard», *La Veu de Catalunya*, p. 5.
- LÓPEZ-PICÓ, Josep Maria (1924b), «Joan Salvat-Papasseit», *La Revista*, 215-216, p. 115.
- LÓPEZ-PICÓ, Josep Maria (1925a): «Una convalescència de la fi de segle», *Revista de Poesia*, 2, p. 73-77.
- LÓPEZ-PICÓ, Josep Maria (1925b): «Convivència», *Revista de Poesia*, 5-6, p. 197-199.
- MANENT, Albert (2001): *Tomàs Garcés, entre l'avantguarda i el Noucentisme*. Barcelona: Edicions 62.
- MARRUGAT, Jordi (2009): «Joaquim Folguera i J. V. Foix. Dos poetes al servei d'un projecte literari i polític (1915-1931)», *Estudis Romànics*, 31, p. 219-260.
- MARRUGAT, Jordi (2020): «La literatura catalana i les avantguardes», dins CASTELLANOS, Jordi / MARRUGAT, Jordi: *Història de la literatura catalana. Literatura contemporània (II)*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona, p. 576-635.
- MARRUGAT, Jordi (2021): «El postsimbolisme», dins CASTELLANOS, Jordi / MARRUGAT, Jordi: *Història de la literatura catalana. Literatura contemporània (III)*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona, p. 122-180.

- MOLAS, Joaquim (1978): «Pròleg» a SALVAT-PAPASSEIT, Joan: *Poesies*. Barcelona: Ariel, p. VII-LIV.
- OLLER, Dolors (1986): «La poesia de Joan Salvat-Papasseit», dins *La construcció del sentit*. Barcelona: Empúries, p. 168-176.
- PONSATI, Agnès i Anna M. (ed.) (1994): *Correspondència Foix-Obiols*. Barcelona: Quaderns Crema.
- ROVIRA ARTIGUES, J. M. (1925): «L'optimisme contra la mort», *Revista de poesia*, 5-6, p. 207-210.
- SAGARRA, Josep M. (1924, 10 d'agost): «Salvat-Papasseit», *La Publicitat*, p. 1.
- SALTOR, Octavi (1924): «Fluid de Sebastià Sánchez-Juan», *La Revista*, 221-222, p. 201.
- SALTOR, Octavi (1925a): «Els límits de l'erotisme», *Revista de Poesia*, 5-6, p. 210-214.
- SALTOR, Octavi (1925b): «De l'epistolari de Salvat-Papasseit», *Revista de Poesia*, 5-6, p. 215-220.
- SOLDEVILA, Carles (1924): «Joan Salvat-Papasseit, poeta pur, cor bondadós», *D'Ací i d'Allà*, 81, p. 110-111.
- VENY, Joan-Ramon (2021): «J. V. Foix», dins CASTELLANOS, Jordi / MARRUGAT, Jordi: *Història de la literatura catalana. Literatura contemporània (III)*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona, p. 239-262.

RESUM

L'article estudia la primera recepció de l'obra de Joan Salvat-Papasseit i, més en concret, el període que abasta del 7 d'agost de 1924, dia del traspàs del poeta, fins als darrers mesos de 1925, quan es publica pòstumament el seu aplec de poemes inèdit *Ossa menor*. Tot i ser un període de temps relativament breu, l'aparició de nombrosos textos a la premsa diària, revistes i llibres (amb Tomàs Garcés i Agustí Esclasans com autors més rellevants), va permetre la fixació d'una sèrie de tòpics biogràfics i literaris sobre Salvat, acompanyats també d'una desigual valoració dels poemaris, que, amb el pas dels anys, s'aniran repetint a la bibliografia.

PARAULES CLAU: avantguardisme, poesia catalana, Salvat-Papasseit, recepció, crítica literària.

ABSTRACT

The initial reception of the work of Joan Salvat-Papasseit (1924-1925)

This article studies the initial reception of the work of Joan Salvat-Papasseit and, more specifically, the period from August the 7th 1924, the day of the poet's death, to the last months of 1925, when his collection of unpublished poems *Ossa menor*, appears posthumously in print. Despite being a relatively short period, the publication of numerous texts in the daily press, journals and books (Tomàs Garcés and Agustí Esclasans being the most important authors) enabled a number of biographical and literary clichés about Salvat to become established, along with an inconsistent rating of his poetry, which, over the years, become recurrent in the literature.

KEYWORDS: avant-garde, Catalan poetry, Salvat-Papasseit, reception, literary criticism.

« CANT PER ESTALIN » (CA. 1962), UN POÈME DE JEAN BOUDOU OUBLIÉ PAR LES ÉDITEURS DE SON ŒUVRE POÉTIQUE. ESSAI DE LECTURE

Jean-Pierre CHAMBON
Clermont-Ferrand

L'édition bilingue des *Poèmas* du grand écrivain français d'expression occitane Jean Boudou / Joan Bodon (1920-1975), parue en 2010, se présente comme « la première édition de l'œuvre poétique intégrale » (Robert Marty dans Bodon 2010: 10). Dès sa parution, un critique avisé fit toutefois remarquer que, « se quasiment tot es estat aici recampat, aqueu tot s'ameritariá quauquei complements » (Gardy 2010: 94). L'absence d'un poème de Boudou qu'on avait pourtant déjà pu lire à deux reprises, sous deux titres légèrement différents, en 1980 (*Cant per Estalin*) puis en 1990 (*Cant per Stalina*), était frappante. Les pages suivantes s'attachent à réparer cette omission, dont la raison échappe, en proposant une lecture du poème oublié.¹

1. ÉLÉMENTS DE L'HISTOIRE DU TEXTE

1.1. DU VIVANT DE JEAN BOUDOU

1.1.1. Selon une indication de Ginestet (1997: 162), *Cant per Stalina* faisait partie du recueil, resté inédit, intitulé *Libre pel meu amic*.² Le *Cant* était placé au début du recueil, après le poème éponyme *Mon Amic*³ et avant *Alba falsa*,⁴ ce qui témoigne de l'importance que Boudou accordait à ce texte. Ginestet signalait que ce manuscrit autographe était « déposé auprès de l'Association des Amis de Jean Boudou » (c'est-à-dire à la mai-

1. Nous adressons nos remerciements à ceux qui ont bien voulu lire les premières versions du présent article : Marie-Claire Latry, Marjolaine Raguin, Jean-François Courouau, Philippe Gardy, Yan Greub, Philippe Martel, Philippe Olivier, André Vanoncini et le regretté Jean-Luc Boudartchouk.

2. Nous espérons pouvoir revenir ailleurs plus en détail sur l'histoire du *Libre pel meu amic*.

3. Bodon (2010: 287). Ce poème fut communiqué à Henri Mouly le 20 juin [1964], alors que Boudou avait renoncé à la publication du recueil (1986: 206).

4. Publié dans Bodon (1970: 21).

rie de Naucelle, dans l'Aveyron ?). La « première édition de l'œuvre poétique intégrale » (Bodon 2010), bien qu'elle ait accueilli, dans la section « Autres poèmes » notamment, plusieurs poèmes ayant appartenu au *Libre pel meu amic* (mais sans indication de source),⁵ ne contenait aucune mention du recueil. De Oliveira (2012: 3) considérait que le *Libre pel meu amic* « rest[ait] perdu à ce jour ».

Or, le 16 septembre 2020, deux manuscrits autographes entrèrent dans les fonds du CIRDOC (Béziers), sous la cote BOUj-A-2.⁶ Ces manuscrits témoignent de deux états successifs du *Libre*. On peut placer l'état le plus ancien, beaucoup moins étoffé (que nous désignerons par *B1*),⁷ à une date située avant le début de juillet 1962 ; quant à l'état plus récent (*B2*),⁸ il est postérieur à cette période.⁹ *Cant per Stalina* ne figure que dans *B2*, où il est placé en deuxième position. *B2* est très proche du manuscrit signalé par Ginestet (1997), mais non identique à celui-ci (un petit nombre de poèmes ne figurent que dans l'un ou l'autre de ces recueils ; l'ordre des pièces est légèrement différent).

La rédaction du *Libre pel meu amic* a été très probablement entamée, de manière volontariste, en 1960, largement avant le 30 octobre.¹⁰ À une date indéterminée de 1962, une version du recueil (probablement proche de *B2* et du manuscrit indiqué par Ginestet en 1997, si ce n'est pas l'un de ces manuscrits) fut considérée par Boudou comme suffisamment au point pour être présentée à un concours littéraire, le prix Jaufré Rudel (Bordeaux),¹¹ mais sans succès.¹² Très peu de temps avant le 17 janvier 1963, Boudou communiqua un manuscrit à Alan Ward, pour les Edicions Occitanas, lesquelles, en fin de compte, n'éditèrent pas le volume.¹³ Selon toutes les apparences, Boudou renonça alors à faire imprimer son recueil.

1.1.2. *Cant per Stalina* ne fit pas partie des pièces du *Libre pel meu amic* qui furent dispersées entre 1962 et 1969 dans plusieurs périodiques.¹⁴ En 1970, les poèmes du *Libre*

5. Bodon (2010: 280-289).

6. Voir le catalogue électronique du CIRDOC. Nous remercions Mme Françoise Bancarel, responsable du département Documentation contemporaine et des services de documentation à distance du CIRDOC, de nous avoir fait parvenir une reproduction numérique des deux manuscrits, et des renseignements complémentaires qu'elle nous a aimablement fournis.

7. *B1* : un cahier d'écolier, 36 pages (écrites au recto seulement) et deux feuilles supplémentaires, l'une agrafée, l'autre libre ; 18 poèmes numérotés et trois traductions en interlingua.

8. *B2* : deux cahiers d'écolier, 48 + 22 pages (écrites au recto seulement) ; 31 poèmes numérotés.

9. Le poème *La filha de Perpignan*, qui ne figure que dans *B2*, a en effet certainement été inspiré à Boudou par le voyage qu'il fit à Perpignan, avec ses élèves de l'enseignement agricole, vers le 9 juillet 1962 ; cf. la lettre à Mouly du 9 juillet 1962 : « La vostra letra me venguèt qu'èri en viatge amb los joves a Perpignan » (Bodon 1986: 175).

10. Voir les lettres du 30 octobre 1960 à Mouly (Bodon 1986: 164-165) et à Robert Lafont (Pédussaud 2014: 85). À cette date, Boudou avait déjà rédigé onze poèmes.

11. « *Lo Libre pel meu amic* foguèt presentat pel prèmi Jaufré Rudèl en 1962 » (Bodon 1986: 165 n. 2 ; Roques Ferraris 2020: 751).

12. En 1962, le prix fut décerné à Marius Valières, un ami tarnais de Boudou.

13. Lettre à Mouly du 17 janvier 1963 (Bodon 1986: 187).

14. *Oc, Revue du Rouergue, Armanac ro(u)ergat, Bulletin de la section de l'Aveyron de l'Institut d'études occitanes, Viure* (voir Delmas 1983: 197, 198, 199, 200, 201).

furent, pour la plupart, imprimés dans le recueil *Ren non val l'electro-chòc* (Bodon 1970), mais le *Cant* fut écarté de ce volume en même temps que six autres pièces. Les pièces écartées ne figuraient pas dans le tapuscrit, très probablement dactylographié par Yves Rouquette, qui alla directement à l'impression.¹⁵ La sélection fut donc opérée par Boudou et/ou Yves Rouquette en amont de la dactylographie.

Le 5 décembre 1974, dans une lettre adressée à Raymond Chabbert, Boudou écrivait, à propos des poèmes de *La Talvera* qu'il était alors question de faire paraître (et qui seront regroupés, en fin de compte, dans Bodon 1975, en tant que seconde partie de *Sus la mar de las galèras*, à la suite de la reprise de *Res non val l'electro-chòc*) : « Pel moment ai pas cap de poesia, son que los poèmas de l'electrochòc que foguèron pas retenguts e que cresi pas la pena de far paréisser ara. I a un *Cant per Estalin e Lo poleton pichon* que, coma se ditz, brava l'onestetat » (Laus / Chatbèrt 1987: 59-60). Ces lignes confirment que *Cant per Estalin/Stalina* faisait partie du rebut de *Ren non val l'electro-chòc* (1970). Le poème ne sera pas repêché dans *Sus la mar de las galèras* (1975).

S'il est certain que Boudou pensait, en 1974, qu'il était inutile de livrer à l'impression le *Cant per Estalin* et *Lo poleton pichon*, l'auteur détachait néanmoins ces deux poèmes, sans les renier, alors que les cinq autres pièces rejetées étaient, au contraire, passées sous silence dans sa lettre à Chabbert. Aux yeux de Boudou, *Cant per Estalin* partageait le même statut que *Lo poleton pichon*, à côté duquel il fut publié en 1980 (Laux 1980: 240).¹⁶ À des titres différents, les deux poèmes bravaient les convenances.

1.2. APRÈS LA MORT DE JEAN BOUDOU

En 1980, trois textes de Boudou se trouvèrent pour ainsi dire annexés dans un *Recueil de textes tarnais* (Laux 1980: 239-245), car — pouvait-on apprendre — l'auteur « se reconnaissait lui-même comme appartenant au Rouergue et à l'Albigeois ». Aux deux poèmes alors inédits, *Lo poleton pichon* (p. 240) et *Cant per Estalin* (p. 241), était joint un passage de *La grava sul camin* (Boudou 1956). Aucune indication n'était fournie sur l'origine des deux poèmes inédits. D'après le titre, qui porte « Estalin » et non « Stalina », la source de Laux n'était, semble-t-il, ni le manuscrit du *Libre pel meu amic* indiqué par Ginestet (1997), ni le manuscrit B2.

15. Ce renseignement nous est aimablement communiqué par Marjolaine Raguin, qui le tient de Jean Larzac, alors responsable de la maison d'édition 4 Vertats et éditeur du recueil (entretien téléphonique du 8 juin 2022). Voici, de la même source, d'autres éléments concernant la publication de *Ren non val l'electro-chòc* : Jean Larzac reçut, très probablement de son frère Yves Rouquette, le recueil dactylographié sur des demies feuilles de mauvais papier (employées dans le sens de la hauteur), dans un état « quasi imprimé », les demies feuilles étant réunies au moyen de plusieurs agrafes. Il n'apporta aucune modification ni aux textes ni à leur ordre. Jean Larzac pense cependant que le titre du recueil (repris au vers 18 du poème d'ouverture, *La çaça de la quimèra*) vient de lui ou, moins probablement, d'Yves Rouquette.

16. *Lo Poleton Pichon* avait été communiqué le 5 mars 1961 à Mouly (Bodon 1986: 169). Il parut aussi en 1981 dans *Jorn*, 1981, n° 2, p. 10 (Delmas 1983: 209). À la différence du *Cant*, il est publié dans Bodon (2010: 283).

En janvier 1990, très peu de temps après la chute du mur de Berlin (9 novembre 1989), la revue *Oc* (n° 294) marqua l'événement à sa manière en faisant paraître (sans indication de source) *Cant per Stalina*, signé « Joan BODON » (p. 21), ironiquement placé sous la rubrique *Actualitat (II)*. Le poème était suivi, sous la même rubrique, d'une brève prose de Bernard / Bernat Manciet intitulée *Jornau* (p. 22-23). Datée « *Berlin, Pandecòsta 1952* », celle-ci décrit une imposante manifestation dont les participants scandent « Es lebe Stalin ! » et arborent des portraits de Marx, Lénine, Staline et Mao Tsé-toung, portraits placés aussi à la tribune ; il est également question d'une allocution de Staline aux Allemands.¹⁷ La prose de Manciet partage avec le poème boudounien une robuste isotopie stalinienne. Le montage du *Cant* et de *Jornau* est probablement à mettre au compte de Manciet, alors *Baile Redactor* d'*Oc*. La version du texte de Boudou parue dans *Oc* présente de nombreuses variantes par rapport à celles de *B2* et de Laux (1980).

2. LE TEXTE

2.1. ÉDITION DE TRAVAIL

Nous reproduisons ci-dessous le texte imprimé par Laux (1980: 241). Nous avons numéroté les vers et introduit des points de suspension à la fin du vers 14 (leçon commune au manuscrit *B2* du CIRDOC et à l'imprimé de 1990).

CANT PER ESTALIN

- Ara que degun te canta pas mai,
 2 Te vòli cantar Marescal Stalina...
 Es lo teu retrach, una alba de mai,
 4 Que clavèt per ieu la guèrra canina.
- Cridavi ton nom, seguíai tos soldats,
 6 Beviàm a galet l'aigardent de bleda,
 Cercàvem l'amor quand èrem bandats.
 8 Lo portal tombat, ten pas mai la cleda.
- Paure pepin vièlh estelat de sang,
 10 Elegit de Dieu, moment de l'istòria,
 Escarnirai pas lo teu pòble grand.
 12 D'un fais de dolors se paga la glòria.

17. Pour l'interprétation de *Jornau*, voir Chambon (en préparation).

- La mòrt te prenguèt sus un lièch d'onor,
 14 Lo canon tronèt sens clas de campana...
 Perque siás tot sol, te geti ma flor
 16 Que se passirà sus la lausa plana.

LEÇON NON RETENUE DE L'ÉDITION LAUX (1980: 241) : **14**. Point à la fin du vers.

VARIANTES DU MANUSCRIT B2 (Béziers, CIRDOC, BOUJ-A-2-1, cahier I, p. 2) : **titre**. ESTALIN] Stalina. — *Sous le titre et entre les strophes : petits traits de plume séparatifs*. — **4**. Pas de point final. — **6**. Beviàm a] Beviàm al. — **7**. Cercàvem] Cercavem. — **15**. Pas de virgule après sol.

VARIANTES DE L'IMPRESSION DE 1990 (Oc 294, 13e série, n° 14, janvier 1990, p. 21) : **titre**. ESTALIN] STALINA. — **1**. Pas de virgule à la fin du vers. — **2**. Virgule après cantar. — **5**. nom, seguiái] nom. Seguiái. — **6**. a galet] al galet. Point à la fin du vers. — **7**. Cercàvem] Cercavem. èrem] erem. Deux points à la fin du vers. — **9**. Virgule après vièlh. — **10**. Deux points à la fin du vers. — **11**. Pas de point à la fin du vers. — **12**. fais] païs (cette leçon rend le vers hypermétrique [+1]). — **13**. Pas de virgule à la fin du vers. — **14**. Virgule après tronèt. — **15**. Pas de virgule après sol. — À la suite du texte, après un saut de ligne, détaché à droite : Joan BODON (en italique).

REMARQUE. — Dans le titre, « Estalin » (Laux 1980) s'oppose à « Stalina » (B2 ; impression de 1990 ; manuscrit vu par Ginestet 1997). On pourrait suspecter, mais sans aucune preuve, que « Estalin » soit le produit d'une intervention extérieure normalisatrice (prosthèse par hyperoccitanisation). Dans l'état actuel du dossier philologique, il est plus prudent de supposer qu'il s'agit d'une variante d'auteur. Dans sa lettre du 5 décembre 1974, Boudou emploie en effet lui-même cette forme dans le titre de son poème : « I a un *Cant per Estalin* » (Laus / Chatbèrt 1987: 59-60). *Estalin* se trouve aussi dans sa lettre du 12 mai 1973, à Artur Quintana (Quintana 1987: 98) et dans *Las domaisèlas* (Bodon 1976: 102). *Estalin* a donc des chances de refléter l'usage spontané de Boudou (il est difficile de croire que *Stalina* ait été normalisé à trois reprises par les éditeurs). D'autre part, dans la mesure où « Stalina » est assuré par la rime dans le corps du poème (v. 2), « Estalin » peut être considéré, dans le titre, comme une *lectio difficilior* (intentionnelle) à retenir.

2.2. STRUCTURE MÉTRIQUE

Cant per Estalin est constitué de quatre strophes de quatre vers décasyllabiques à rimes croisées (a₁₀ b'₁₀ a₁₀ b'₁₀). Sauf erreur de notre part, aucune autre production poétique de Boudou n'emploie cette formule. Le seul poème comportant quatre strophes de quatrains décasyllabiques est *Lo poleton pichon* ; cet isomorphisme reflète à coup sûr le synchronisme des deux pièces.¹⁸ La structure rimique du *Poleton* est toutefois tout à fait différente : rimes plates toutes féminines (a'₁₀ a'₁₀ b'₁₀ b'₁₀) avec des sous-vers octosyllabiques à rimes internes masculines en [-'u] (-on, -or).

18. Comme nous l'avons dit, *Lo poleton pichon*, qui appartenait aussi au *Libre pel meu amic*, fut communiqué à Mouly le 5 mars 1961 (ci-dessus n. 16). Il est donc antérieur de quelques mois à *Cant per Estalin* (voir ci-dessous § 3.1.). Le *Cant* reprend donc probablement la structure du *Poleton*.

Tous les vers du *Cant* sont césurés 5/5 ; une telle structure convient aux chansons, un genre modeste que Boudou ne dédaignait pas de pratiquer. La forme carrée (4 vers × 4 strophes) et la régularité de la césure symétrique produisent un effet d'obstination à mettre en rapport avec le contenu d'un poème où l'auteur persévère dans son engagement staliniste. L'uniformité du mètre est cependant contrebalancée par la diversité des coupes internes liée à la distribution mobile des accents faibles (ou très faibles) à l'intérieur des hémistiches : douze schèmes sont employés ;¹⁹ deux vers consécutifs n'ont jamais recours au même schème.

2.3. TRADUCTION

Nous proposons la traduction suivante.

CHANT POUR STALINE

- Maintenant que personne ne te chante plus,
 2 Je veux te chanter Maréchal Staline...
 C'est ton portrait, une aube de mai,
 4 Qui mit fin pour moi à la guerre âpre.
- Je criais ton nom, je suivais tes soldats,
 6 Nous buvions à la régale l'eau-de-vie de bette,
 Nous cherchions l'amour quand nous étions soûls.
 8 La grande porte abattue, la clôture ne tient plus.
- Pauvre vieux grand-père étoilé de sang,
 10 Élu de Dieu, moment de l'histoire,
 Je ne raillerai pas ton grand peuple.
 12 Un fardeau de souffrances est le prix de la gloire.
- La mort t'a saisi sur un lit d'apparat,
 14 Le canon tonna sans le glas des cloches.
 Parce que tu es tout seul, je te jette ma fleur
 16 Qui se fanera sur la dalle plate.

3. ESSAI D'INTERPRÉTATION

Véritable hapax dans l'œuvre de Boudou et, dans les limites de notre information, dans la littérature occitane contemporaine, *Cant per Estalin* mérite d'être lu avec atten-

19. Le schème le plus courant est : accent faible sur la deuxième syllabe du premier hémistiche et sur la troisième du second (v. 2 : « Te vòli / cantar // Marescal / Stalina... », 6, 13)

tion. La connaissance à grands traits de la période 1953-1962 en Union soviétique et au sein du mouvement communiste international, et en particulier des principaux événements relatifs à Staline (1953, 1956, 1961), est nécessaire à l'interprétation exacte du texte, voire indispensable pour que se révèlent les intentions de l'auteur et la signification du poème. Boudou suppose cette toile de fond connue de son lecteur : une lecture mal contextualisée risque de conduire au faux sens. De manière plus générale, *Cant per Estalin* relève pleinement de l'écriture boudounienne : la production du sens repose largement sur des mécanismes d'implication (ellipse, sous-entendu, condensation, déplacement, 'glissement', inférence). Nous interpréterons le texte en nous efforçant de ne pas aller au-delà des implications évidentes ou très vraisemblables que comportent les non-dits boudouniens.²⁰

3.1. MOMENT DE L'ÉNONCIATION, DATE DU POÈME

Laux (1980: 239) écrit, comme s'il s'agissait d'une donnée de fait ou d'une vérité d'évidence : « Le *Cant per Estalin* fut composé à la mort du Maréchal en 1953 ». Or le poème n'a de portée et de sens, au contraire, que s'il est nettement postérieur à la mort de Staline (1953) et à la divulgation du rapport, d'abord tenu secret, s'en prenant à Staline que Nikita Khrouchtchev présenta en 1956 devant le XXe congrès du Parti communiste de l'Union soviétique.

La mise en contexte chronologique et, par voie de conséquence, la contextualisation politique sont, du reste, opérées par le poème lui-même, de manière allusive mais non équivoque. Assurées par l'incipit (les encenseurs ont à présent fait silence) et par la clause (v. 15-16), elles encadrent le texte et en contrôlent le bon décodage, en contribuant à la structure et au sens. L'évocation, au vers 15, de la solitude *post mortem* de Staline implique que celui-ci ne repose plus avec Lénine dans le mausolée de la place Rouge fréquenté par d'innombrables visiteurs, où il avait été placé en 1953. Au dernier vers, « *Sus la lausa plana* » signale plus précisément que Staline est à présent inhumé dans une tombe ordinaire. Ces deux indices situent clairement le moment de l'énonciation après le 31 octobre / 1er novembre 1961, date à laquelle la direction soviétique organisa nuitamment, à la suite du XXIIe congrès du PCUS (17 octobre - 31 octobre 1961), le transfert de la dépouille de Staline dans la nécropole du mur du Kremlin (voir ci-dessous § 3.7).

Le *terminus ante quem non* du poème est ainsi fixé (1er novembre 1961). Pour déterminer le *terminus post quem non*, on peut d'abord faire intervenir celui du *Libre pel meu amic*, à savoir une date indéterminée de l'année 1962, antérieure, en tout état de cause, au 17 janvier 1963 (voir ci-dessus § 1.1.1.). D'autre part, le poème pourrait avoir été écrit après le début de juillet 1962 ; en tout cas, il n'a été intégré qu'après cette date dans le recueil manuscrit B2 (voir ci-dessus § 1.1.1. et n. 9). Il ressort que *Cant per Estalin* a été composé en 1962 ou très peu de temps avant ou après.

20. Le non-dit est une règle générale de l'écriture boudounienne ; cf. Hahn (2014: 573-574) : « Ce qui doit être dit ne peut pas être dit positivement. On n'a que la chance de le cerner, mais il reste non-dit ». Boudou « [permet] néanmoins toujours au lecteur, et c'est là la maîtrise de son art, de comprendre ou de deviner le sens de ses non-dits » (Roques Ferraris 2020: 275).

Cant per Estalin est donc une pièce de circonstance suscitée par un événement précisément situé dans le temps. Aux yeux de son auteur, cette riposte avait peut-être perdu de son actualité au moment où se préparait la publication de *Ren non val l'electro-chòc* (1970) puis de *Sus la mar de las galèras* (1975), dans un contexte politique (celui de l'après-mai 1968) sensiblement différent de celui des années 1961-1962.

Il ne fait toutefois pas de doute qu'en 1961-1962, les questions liées à Staline dans l'actualité et dans l'histoire du mouvement communiste international étaient un sujet de réflexion pour Boudou. Dans une lettre à Henri Mouly du 2 novembre 1961,²¹ Boudou annonce son intention de terminer le *libre dels Grands jorns* par « un estudi sus la possibilitat d'implantacion del marxisme en un sol endrech », version boudounienne d'une thèse particulièrement chère à Staline (l'édification du socialisme dans un seul pays). Cette lettre est écrite immédiatement après la clôture du XXIIe congrès du PCUS et le transfert de la dépouille de Staline (31 octobre / 1er novembre 1961) : la coïncidence ne saurait être fortuite. Dans la troisième et dernière partie des *Grands jorns* (chapitre VI), achevée avant le 9 juillet 1962,²² l'écrivain thématise effectivement, de manière drolatique, les divergences entre *Trespos*/Staline, favorable à l'édification du socialisme dans une seule ferme et qui se recommande de Lénine, et *Davidoviitch Blumenthal*/Trotski, partisan de la révolution universelle ; ces divergences se résoudront par l'anéantissement des adeptes des deux lignes dans la défaite commune lors de la Guerre d'Espagne (IIIe partie, chapitre 8). On a l'impression qu'une même conjoncture politique (XXIIe congrès du PCUS et inhumation de Staline) a provoqué chez Boudou deux répliques qui diffèrent par le ton et le contenu : le *Cant per Estalin* et la fin des *Grands jorns*.²³ La concomitance entre le poème et le récit en prose illustre, en tout cas, ce propos de Boudou : « Vos disi tanben que cada libre meu de prosa es estat acompanhat d'obras en verses. D'unas son estadas publicadas, d'autres non. Dins l'electro chòc es mai que mai los grands jorns ». ²⁴

21. Bodon (1986: 172).

22. Bodon (1986: 176).

23. À notre connaissance, il est question de Staline à trois autres reprises sous la plume de Boudou. (i) En 1951, les deux maréchaux (Pétain et Staline) permettent à Boudou de structurer plaisamment l'opposition politique, interne au *camp occitan*, entre le groupe de l'abbé Joseph Salvat (autour de la revue *Lo Gai Saber*) et l'Institut d'études occitanes : « Vezem tant ben [en Rouergue] que lo "Gai Saber" ten pel paure Marescal mort. E nos sembla tot còp que Òc tendriá pus lèu pel gròs Marescal viu : lo mostachut » (lettre à Robert Lafont du 24 septembre 1951 ; Pedussaud 2014: 66) ; *gròs Marescal viu* et *lo mostachut* sont assez irrévérencieux. (ii) Dans une lettre adressée le 12 mai 1973 à Artur Quintana, une phrase concernant Napoléon permet d'appréhender la position qui était alors celle de Boudou quant au rôle historique de Staline : « Dins un sens Napoleon metèt pas fins [sic] a la revolucion mas la con-tunhèt en la normalitzant (coma Estalin en Russia) » (Quintana 1987: 98). Cette analyse paraît proche des vues de Trotski sur la nature bonapartiste du régime stalinien. (iii) Dans *Las domaisèlas* (1976), les cadeaux offerts à Staline à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire (1949) par les fédérations de l'Aveyron et de l'Hérault du PCF, l'un imaginaire, l'autre probablement réel, sont présentés de manière comique (Bodon 1976: 102).

24. Lettre à Dominique Decomps du 14 décembre 1973. Nous remercions Mme Dominique Decomps de nous avoir communiqué une reproduction de la copie qu'elle a faite des lettres à elle adressées par Boudou. Nous reproduisons fidèlement le texte de la copie.

3.2. VERS 1962 : CONJONCTURE POLITIQUE PERSONNELLE ET AU SEIN DU MOUVEMENT COMMUNISTE INTERNATIONAL

En 1962, Jean Boudou, ancien membre actif des Jeunesses communistes (1938-1939),²⁵ était sympathisant du Parti communiste français.²⁶ Au conseil syndical de la section de l'Aveyron du Syndicat national des instituteurs, il soutenait avec constance la tendance minoritaire proche du PCF et « exprim[ait] en maintes occasions des idées communistes » (Couderc 1987: 31).²⁷ Dans ce milieu de syndicalistes où il se sentait à l'aise, Boudou ne faisait pas mystère de son opposition à la déstalinisation : « Quand tout le monde parla de déstalinisation celui qui avait été libéré par l'Armée Rouge ne voulait rien entendre » (Couderc 1987: 35).

Au plan international, l'opposition à la déstalinisation lancée par Khrouchtchev en 1956 commença à se manifester à la fin de 1959 quand le *Quotidien du peuple*, organe du Parti communiste chinois, publia, le 21 décembre, un article « à la gloire de Staline, de la naissance duquel on fête en Chine le quatre-vingt-dixième anniversaire » (Cadart 1961: 87). Le 21 octobre 1961, au cours du XXIIe congrès du PCUS, le premier ministre Chou En-lai, chef de la délégation du PCC, avait déposé deux couronnes au mausolée de la place Rouge, l'une devant Lénine, l'autre devant Staline, avant de rentrer à Pékin sans attendre la fin du congrès, ces deux initiatives faisant connaître publiquement le désaccord du PCC. Le 2 novembre 1961, le *Zëri i Popullit*, organe du Parti du Travail d'Albanie, publiait un article intitulé « Le nom et l'œuvre de Staline vivent et vivront à jamais » (Kessel 1974: 340). À partir de 1962, les divergences sur la « question de Staline » devinrent l'un des ingrédients de la crise du mouvement communiste international, où s'opposèrent de manière de plus en plus ouverte, selon la terminologie employée par les tenants de chacune des deux lignes, les « révisionnistes de toute couleur et de toute catégorie » et les « dogmatistes ».²⁸ Au sein du Parti communiste français, le comité central approuva sans retard les thèses du XXIIe congrès du PCUS dans sa résolution du 26 novembre 1961, et ce pratiquement sans opposition.²⁹

25. Lettre autobiographique inédite du 8 octobre 1971 à Yves Rouquette (Béziers, CIRDOC, Ms. 373) ; lettre du 24 septembre 1951 à Robert Lafont (Pedussaud 2014: 66) ; Couderc (1987: 31-32).

26. Dans une lettre du 28 novembre [1945], Boudou écrivait à Mouly (Bodon 1986: 84) : « Vos dirai qu'ai sovent enveja de me claure dins lo partit comunista ». Mais il ne donna pas suite à ce projet en raison de ses divergences avec la ligne du PCF (cf. ci-dessous n. 35). De février 1947 à janvier 1949, Boudou tint une chronique régulière à *La Voix du peuple*, hebdomadaire de la fédération de l'Aveyron du PCF. En marge d'une première version de la chronologie d'Yves Rouquette (imprimée dans Bodon 1973: 4-8), il prit soin de préciser que sa collaboration à la *Voix du peuple* ne se fit pas « sens gost » (termes d'Yves Rouquette jugés inappropriés par Boudou), mais « sens illusion » (lettre autobiographique du 8 octobre 1971 à Yves Rouquette conservée au CIRDOC).

27. René Couderc fut secrétaire général de la section de l'Aveyron du SNI de 1958 à 1963, puis secrétaire de la section départementale de la Fédération de l'Éducation nationale de 1963 à 1969 ; voir Girault (2008).

28. Voir la chronologie détaillée dans Cadart (1963: 892-900). Voir également Baby (1966: 114 *sqq.*).

29. Le seul opposant fut Arthur Giovoni (1909-1996), Compagnon de la Libération et ancien député de Corse (1945-1956). Accusé d'épouser les analyses du PTA et du PCC, il s'engagea à ne pas

3.3. LE TITRE

Dans la version de Laux (1980), le poème se signale immédiatement par l'emploi dans le titre d'un allomorphe du nom de Staline (*Estalin*) distinct de celui qui apparaît dans le texte lui-même dès le vers 2 (*Stalina*) ; voir ci-dessus § 2.1., Remarque. Ainsi placée en évidence, cette variation libre peu banale constitue la principale aspérité du poème. La lecture ne doit pas passer outre, mais, une fois cet interprétant riffaterrien repéré, se montrer au contraire docile au texte. Pour que le lecteur ne s'y trompe pas — s'il est versé dans l'orthographe usitée par Boudou (celle mise au point par Louis Alibert et promue par l'Institut d'études occitanes) —, l'aspérité est renforcée par le fait que *Estalin*, forme dont l'occitanité est clairement marquée par la prosthèse de *E-*, ne peut être oralisée, en rouergat et selon les normes graphiques alibertines, que par un étrange *[esta'li].

Boudou place ainsi en opposition deux formes du nom propre désignant le personnage qui est le sujet de son poème : l'une d'allure populaire, mais pour ainsi dire faussée ou estropiée, l'autre d'un style de langue plus international, sans ambiguïté graphique et qui rutille à la rime, sans prosthèse. En instaurant cette dualité dénominative, Boudou produit un effet de distanciation et signale que le nom de Staline est une pierre d'achoppement. Il a recours en outre à un procédé dont il use à deux reprises dans le premier chapitre du *libre dels Grands jorns* (chapitre très probablement rédigé dans la seconde moitié de 1961) afin de faire sentir que la double ou la triple dénomination d'un référent donné renvoie aux différentes facettes sous lesquelles une même réalité peut être envisagée.³⁰ Dans le *Cant*, le dédoublement du signe anthroponymique suggère qu'il existe deux manières d'appréhender Staline et probablement, au-delà, que la « question de Staline » et le personnage historique lui-même sont complexes. En mettant en relief au moyen de la rime une forme qui n'est pas celle que le titre fait attendre (et qui ne paraît d'ailleurs pas correspondre à son usage ordinaire),³¹ Boudou fait un choix entre deux variantes — en termes politiques : il prend parti. Ce choix désoriente le lecteur et ménage un temps d'hésitation propice à sa propre réflexion (y aurait-il deux Staline ? quel est le bon ?). *Estalin/Stalina* est le nom d'une question encore ouverte.

Au fil de la lecture, il s'avérera que le titre, inspiré peut-être de *Un canto para Bolívar* de Pablo Neruda (1941),³² est l'expression la plus forte de l'engagement de Boudou en faveur de Staline. Encore faut-il observer que la préposition *per* qui y figure est sémantiquement ambivalente : « en faveur de, en soutien de », mais aussi « destiné à, écrit pour »

faire état publiquement de ses divergences, lesquelles remontaient au XXe congrès du PCUS. Voir Mai-tron/Olivesi (2009).

30. Voir Chambon (2011: 883) ; Hahn (2014: 563-565).

31. Voir ci-dessus § 2.1., Remarque. La forme *Estalin* (et plus rarement *Estaline*) est aussi celle dont fait usage Claude Barsotti / Claudi Barsòti dans *Testimòni d'un niston de la guerra* (2003). Boudou, Barsotti et Serge Viaule, lequel emploie *Estalina* (*Los uòus*, 2011), fournissent ses seuls exemples du nom occitan de Staline à *BaTelÒc*. Félix Castan (1951: 29) emploie *Stalin* (voir ci-dessous n. 76) ; Yves Rouquette, *Estalin* (dans Bodon 1973: 6) ; Manciet (1990: 22, 23), *Stalin* (trois fois) et *Staline* (une fois).

32. Boudou maîtrisait l'espagnol et avait lu Lorca et Machado. On peut penser aussi, moins probablement, au film de Dziga Vertov intitulé *Trois Chants pour Lénine* (1934).

(dans le paradigme ronsardien des *Sonnets pour Hélène*). *Cant per Estalin* est un poème politique (la question de Staline divise d'entrée, et Boudou ne manque pas de prendre parti dès le titre), mais c'est aussi une sorte de dialogue intime : Staline est le seul allocutaire d'un poème où il est continûment représenté en tant que destinataire, ce qui justifie la valeur "destiné à, écrit pour" de *per*.

3.4. STROPHE I, VERS 1-2 : CHANTER POUR STALINE (CA 1962)

Poétiquement et politiquement parlant, ce n'est que lorsque les thuriféraires se sont tus — « Ara que degun te canta pas mai » (v. 1) — qu'au-dessus de leur silence peut s'ouvrir le chant boudounien (v. 2). On nous fait remarquer que l'attaque en *Ara* est un styleme faisant référence à maints incipit troubadouresques (quatre débuts en *Ar(a)* et un en *Era*, par exemple, dans l'anthologie que Boudou avait sous la main quand il écrivait le *libre dels Grands jorns*).³³ C'est un moyen pour l'auteur de localiser l'origine de son chant dans l'espace littéraire.

Le premier vers donne à lire le poème comme une critique du suivisme en politique et singulièrement au sein du mouvement communiste. Boudou entend se démarquer de ceux qui ont promptement brûlé ce qu'ils avaient longuement adoré. Son incipit jette le doute sur l'authenticité des hommages de commande écrits à la mort de Staline (1953) et du même coup sur la valeur de toute 'littérature de parti'.³⁴ Le silence que l'auteur constate met également en cause l'absence de protestations contre le transfert des restes de Staline. La critique boudounienne ne se limite pas aux affaires littéraires. Tous les chantres de Staline n'étaient pas des poètes, et certains éléments portent à croire que la critique est implicitement étendue aux dirigeants du PCF (Maurice Thorez ou Jacques Duclos),³⁵ qui se flattaient d'être les meilleurs élèves de Staline, mais qui, après 1956, abandonnèrent immédiatement leur position en s'alignant sur le PCUS.

Contrairement à nombre de littérateurs, d'intellectuels et d'hommes politiques, Boudou ne rendit aucun hommage à Staline en 1953. Aucun comité central, aucune fédéra-

33. Berry (1930) (76 textes).

34. Cf. Roques Ferraris (2020: 737) : « la littérature ne peut se réduire pour Boudou — contrairement à une idée encore trop souvent répandue — à une action au service d'une cause ».

35. À la Libération, la confiance de Boudou dans le PCF et dans son principal dirigeant, Maurice Thorez, était très faible, et inférieure à celle qu'il accordait à l'armée de Staline en tant que vecteur de la révolution : « Mas los comunistas de França m'agradan pas gaire, coma la màger part dels Franceses ça que la. Aimariái mai veire los soldats russes a Rodés que Thorez al poder » (lettre à Mouly du 28 novembre [1945] ; Bodon 1986: 84). Le 22 juillet [1948], Boudou écrit à Mouly que, bien qu'il tienne une chronique dans *La Voix du peuple*, organe aveyronnais du PCF (voir ci-dessus n. 26), il ne croit pas à la politique de ce parti (Bodon 1986: 108). Dans un commentaire à une première version de la chronologie d'Yves Rouquette (imprimée dans Bodon 1973: 4-8), il prend soin de préciser, à propos de son engagement de 1938-1939, que celui-ci ne se situait pas sur la ligne du PCF, c'est-à-dire sur celle du parti qui prit ce nom à partir de 1943 : « Sus la linha politica del P C F. Non. D'aquel temps i avia pas de P. C. F. mas lo P. C. (Seccion francesa de l'internacionala comunista S.F.I.C.)<.> Un comunista èra un comunista ont que se trobès » (lettre autobiographique du 8 octobre 1971 à Yves Rouquette, conservée au CIRDOC).

tion départementale, aucun journal, aucune revue n’aurait d’ailleurs songé à demander à un écrivain provincial débutant et inconnu, s’exprimant, de surcroît, dans une langue minorisée, de se livrer à un tel exercice. Vers 1962, en revanche, le silence des grandes voix autorisées laisse toute la place à un écrivain marginal et mineur (sur le marché national) : Boudou a le champ libre pour prendre, en quelque sorte, sa revanche. De sa propre initiative, sans parti, *tot sol*, il va à contre-courant :³⁶ son hommage sera modeste (une fleur, v. 15), mais implicitement grandi d’être solitaire (la solitude est une garantie de sincérité). Boudou adopte ainsi la posture du poète romantique, mais il ne prend la parole au nom de personne et n’entend convaincre personne : le seul destinataire du poème est, nous l’avons dit (ci-dessus § 3.3. *in fine*), Staline lui-même. *Cant per Estalin* est un poème partisan qui ne relève pas de la littérature partisane.

Quant au chant — amplitude, solennité, élévation, lyrisme — annoncé et par le titre et par le verbe *cantar* au premier vers, il est assez difficile à repérer dans le corps du texte ; la *laudatio* ouverte, plus encore. La première personne du présent de « te vòli cantar » (v. 2) ne se retrouvera qu’au vers 15 dans « te geti ma flor » : ce parallélisme signifie que le *cant* de Boudou se résume à un geste symbolique.

Entre les deux occurrences de la première personne du présent se développe une longue analepse (v. 3-14). Encadrée par deux séries de points de suspension et structurée en deux modules temporels de même gabarit (1945 : v. 3-8, aux strophes I-II ; 1953 : v. 9-14, aux strophes III-IV), l’analepse isole l’incipit (v. 1-2) et la clausule (v. 13-14), et rend symétrique l’architecture du poème. Figuratiquement :

[poème [inc. 1^{ca} 1962₂ inc.] [anal. [3¹⁹⁴⁵₈] [9¹⁹⁵³₁₄] anal.] [cl. 15^{ca} 1962₁₆ cl.] poème].

Ce second principe d’organisation (structuration narrative), qui ne coïncide qu’en partie avec la structure métrique, vient complexifier et enrichir la forme globale.

Les points de suspension placés à la fin du vers 2 épargnent au lecteur le chant et la louange, et ce qu’ils ont souvent de conventionnel ou de grandiloquent ; ce sont des points de suspension de sous-entendu³⁷ qui « ouvrent un prolongement sémantique »³⁸ à la charge du lecteur. Le grand chant solennel, le déjà dit et la tentation du discours dogmatique étant ainsi ellipsés, Boudou peut mieux faire entendre sa note personnelle. Il prend garde de ne pas encourir le reproche d’entretenir le « culte de la personnalité ».

Au vers 2, la dignité de *Marescal*, obtenue par Staline en mars 1943, indique que, du « grand révolutionnaire et [...] chef incontesté de l’U.R.S.S. » (selon la formule du *Figaro*, en 1953),³⁹ Boudou retient en premier lieu le vainqueur de la grande Guerre patriotique (1941-1945).⁴⁰ Ainsi se prépare le basculement du poème dans l’autobiographie.

36. Dans les *Grands jours*, Boudou emprunte cette notion (*nada[r] contra subèrna*) à Arnaut Daniel (Bodon 1963: [I], 54).

37. Cf. Roques Ferraris (2020: 302).

38. Riegel *et al.* (2009: 152).

39. Véronique Laroche-Signorile, « 5 mars 1953 : la mort de Staline “le petit père des peuples” » (reproduction d’un article du *Figaro* du 7-8 mars 1953, dans *Le Figaro* du 4 mars 2018, en ligne).

40. En l’absence de ponctuation interne au vers 2, on peut percevoir *Marescal* comme attribut du complément d’objet direct *te*, *Stalina* étant alors en apposition (“Je veux te chanter en tant que Maré-

3.5. STROPHE I ET II, VERS 3-8 : L'ATTRACTION DE L'AUTOBIOGRAPHIE (1945)

À partir du troisième vers et jusqu'au huitième, la matière poétique, débordant de la première strophe sur la deuxième ou, du moins, enjambant la limite strophique, est comme happée par ce qui est le centre toujours présent de l'œuvre de Boudou : l'écriture de soi, autobiographique ou autofictionnelle (Roques Ferraris 2020). Le poème reprend (v. 3-7) des scènes rapportées par Boudou dans sa lettre à Mouly du 6 juillet 1945,⁴¹ puis développées dans les trois premiers chapitres de *La grava sul camin* situés à Waldenburg (alors en Allemagne).⁴² Il s'agit de la libération de Boudou, parti au Service du travail obligatoire (STO) en Allemagne en 1943, et de ses compagnons par les soldats de l'armée russe.

3.5.1. Cette libération, qui marque pour le JE la fin de la guerre (v. 4), est placée sous le signe de Staline par le truchement d'une représentation : un portrait (v. 3), élément important de l'imagerie soviétique et plus généralement communiste (portraits des dirigeants arborés lors des manifestations, des meetings, des congrès).⁴³ L'association par la rime de *Marescal Stalina à la guerra canina* (v. 2:4) laisse entendre que Staline était, selon l'auteur, un chef pour temps de guerre, dont l'action est liée à un moment historique déterminé (comme le suggérera le vers 10) et dont la brutalité des méthodes était, peut-on supposer, adaptée à l'âpreté de la guerre et de la période.

Au vers 3, *una alba de mai* est indiscutablement un complément circonstanciel de temps construit sans préposition, en position détachée. La phrase est cependant structurellement ambiguë : placé entre virgules, *una alba de mai* peut être lu comme une apposition à *lo teu retrach*. Même si cette interprétation ne donne pas satisfaction pour le sens (le portrait serait lui-même une aube de mai) et doit être vite abandonnée par le lecteur, il en résulte néanmoins un effet de halo sémantique : le portrait est le signe de l'aube (*Ex oriente lux*). D'autre part, en dépit de son apparente banalité, le syntagme *alba de mai* est très rare dans l'écrit littéraire occitan de l'époque contemporaine : *BaTelÒc* ne l'a rencontré que chez Boudou, dans *Las domaisèlas* (Bodon 1976: 35), et avant lui dans le titre d'un poème d'Auguste Fourès (*Albo de mai*, dans *La Muso silvestro*, 1896) ; on ne trouve rien dans la *COM 2*. Dans *Cant per Estalin*, ce syntagme indique métaphoriquement que la fin de la guerre est le début d'un renouveau ou, selon une expression qu'on trouve à plusieurs reprises sous la plume de Boudou, d'un « tems novèl »⁴⁴. Il porte en outre une double allusion métalittéraire : (i) au genre médiéval de l'aube, d'une part, un genre que,

chal<.> Staline"). Cette amorce d'interprétation est très vite démentie, mais elle peut produire un effet de rémanence.

41. Bodon (1986: 81-82).

42. Boudou (1956: 12-37).

43. Cf. la description par Manciet (1990) d'une manifestation située en 1952, à Berlin-Est (voir ci-dessus § 1.2.).

44. Plusieurs occurrences dans le contexte politique qui suit la Libération, notamment : « al tems novel que se quilha » dans *L'esela roja* (*Lou frescun de nòstre Viau*, 1945, v. 31 ; De Oliveira 2019: 130 ; Bodon 2010: 185), et « Paizans del Rouergue, crenletz pas lou tems novèl » (22 mars 1947, chronique de *La Voix du peuple* citée par Delmas 1983: 194).

précisément, Boudou retravaille de manière intense dans le *Libre pel meu amic* ;⁴⁵ (ii) au *topos* de l'entrée printanière caractéristique des chansons de troubadours, *topos* que Boudou reprendra dans *Los jorns de mai* (poème daté de mai 1970),⁴⁶ d'autre part. Cette double référence permet à l'auteur de rattacher *Cant per Estalin* à la tradition de la poésie en langue d'oc et de signer l'occitanité de son chant, occitanité qu'il a évoquée dès le premier mot (voir ci-dessus § 3.4.), et de marquer par là ce que son hommage a de spécifique.

3.5.2. Aux vers 5, 6 et 7, la concaténation de quatre propositions juxtaposées exprime l'enchaînement rapide des actions qui se succèdent dans un laps de temps qui semble bien avoir été très bref dans la réalité, entre la retraite des forces allemandes et l'arrivée des troupes russes de seconde ligne chargées d'administrer les villes occupées.⁴⁷ Cette impression est renforcée par le fait que la deuxième strophe, où les trois vers descriptifs dans lesquels règne la juxtaposition s'opposent à un dernier vers conclusif, rompt avec l'organisation par couples de deux vers successifs non rimants (1-2, 3-4, 9-10, etc.) qui caractérise les trois autres strophes. Dans la continuité de « per ieu » (v. 4), les actions passées du sujet⁴⁸ sont d'abord exprimées à la première personne du singulier : adhésion enthousiaste au nom de Staline (« Cridavi ton nom », v. 5) et à ce dont *Stalina* ou son portrait sont les signifiants. Ce mouvement d'adhésion va jusqu'à une pulsion d'engagement dans l'Armée rouge (« seguiái tos soldats », v. 5),⁴⁹ pulsion proche de l'égarément (le JE se raccroche aux différents groupes de soldats qui circulent dans la ville). Le poème *L'estela roja*, écrit en 1945 au retour d'Allemagne (peu après le 17 juin 1945) et qui concluait le recueil resté inédit *Lou frescun de nòstre Viau*,⁵⁰ aide à comprendre que, du point de vue de Boudou, les événements dont le JE du *Cant*, le narrateur de la *Grava sul camin* et l'auteur ont été les témoins en Allemagne ne sont pas autre chose que la victoire de la révolution par les armes : une victoire qui relevait, pour Boudou, de l'internationalisme prolétarien en acte. L'Armée rouge de Staline est le propagateur légitime de révo-

45. *Alba de Pigala, Alba d'Occitania, Alba sens alba, Alba de l'interlenga, Alba de la mòrt blanca, Alba falsa*. Ces six aubes seront reprises dans *Ren non val l'electro-chòc* (Bodon 1970: 11, 13, 15, 17, 19, 21).

46. Bodon (1975: 49).

47. Lettre à Mouly du 6 juillet 1945 : « Mas l'endeman aquò cambièt » (Bodon 1986: 81).

48. Une fois le repérage dans le passé effectué par le prétérit *clavèt* (v. 4), les imparfaits des vers 5-7 présentent les procès comme dépourvus de terme *ad quem*, comme s'ils ne devaient pas prendre fin : ils font ressentir l'ivresse de la liberté et l'impression (illusoire) d'une licence sans borne temporelle ; ils expriment en outre la répétition des procès.

49. Avec un petit nombre de ses compagnons, Boudou s'engagera volontairement comme travailleur au service de l'intendance de l'armée russe (Bodon 1986: 82). C'était pour lui l'occasion de se racheter. Le héros de *La grava sul camin* fait de même et porte, de ce fait, « lo calòt amb l'estela roja » (Boudou 1956: 62-65). Selon un témoin direct, Boudou, rentré plus tard que les autres membres du STO originaires de Crespin, aurait expliqué « qu'il avait profité de sa liberté recouvrée pour aller voir, en Russie, ce qu'il en était du socialisme ! » (Vialaret 2012: 71).

50. De Oliveira 2019: 7, 128-133 ; Bodon 2010: 185.

lutions exportées, à Waldenburg⁵¹ comme à Rodez (la perspective adoptée par l'écrivain est largement indifférente à la question du rôle des peuples dans leur libération).⁵²

Le JE se fond ensuite dans un NOUS incluant ses compagnons d'infortune, pour décrire les activités peu recommandables auxquelles se livre le groupe : « Beviàm a galet l'aigardent de bleada » (v. 6),⁵³ « Cercàvem l'amor quand èrem bandats » (v. 7).⁵⁴ Il est inutile d'insister sur le fait que l'ingestion délibérément excessive de boissons alcoolisées, en général du vin (Roques Ferraris 2020: 713-726), et la recherche de prostituées sont deux thèmes boudouniens par excellence,⁵⁵ particulièrement mis en évidence dans le *libre dels Grands jorns* (écrit en 1961-1962). Le contraste, à l'intérieur de la deuxième strophe, entre les deux verbes au singulier (v. 5) et les deux verbes au pluriel (v. 6 et 7) implique que l'adhésion manifestée par le JE à sa libération par les soldats de Staline et la signification qu'il accorde à cet événement ne sont pas partagées par ses compagnons. Même dans les moments de liesse et d'exaltation, le sujet boudounien est séparé des autres ; il va sans dire qu'une telle solitude est une constante de l'œuvre. L'illusion de la communion ne peut être trouvée que dans la soulerie et les amours de bas étage (« l'amor ») : c'est bien l'auteur des *Grands jorns* qui écrit. Tout se passe comme si l'adhésion de Boudou au communisme ne pouvait rien contre une dérélition qui n'a pas de remède.

Le vers 8 conclut la deuxième strophe par une image concrète qui fait appel à l'expérience et à la sagesse paysannes : une fois la grande porte (*portal*) mise à bas, c'est l'ensemble de la clôture mobile à claire-voie du parc à moutons (*cleada*)⁵⁶ qui perd sa stabilité et s'affaisse ; le troupeau peut alors s'échapper et divaguer à sa guise. Le vers s'applique au comportement des travailleurs étrangers au service du Reich tel qu'il est décrit aux vers 6 et 7. N'étant plus encadrés ni par la police ni par les troupes allemandes, qui ont poursuivi leur retraite, ni par les troupes russes de première ligne, qui ont rapidement repris leur progression, ce troupeau de moutons jusqu'alors dociles aux Allemands,⁵⁷ peut se livrer à des actes répréhensibles.⁵⁸ Boudou conclut ainsi l'évocation de son expérience du STO

51. Boudou était encore présent à Waldenburg quand le pouvoir passa aux nouvelles autorités polonaises (cf. Boudou 1956: 39).

52. Dans les deux derniers vers de *L'estela roja* (De Oliveira 2019: 30), Boudou incite néanmoins les Rouergats à planter eux-mêmes l'étoile rouge sur le clocher de Rodez.

53. Cf., au troisième chapitre de *La grava sul camin* : « D'aigardent n'aviàm trobada tanben, mi-sèria ! » (Boudou 1956: 31).

54. Sur les « filhas dels camps », voir le deuxième chapitre (*La Polonesa*) de *La grava sul camin* (Boudou 1956: 20-27).

55. Dans un contexte de diglossie franco-occitane généralisée, il est difficile d'échapper à l'idée que les deux thèmes sont liés par le participe passé *bandats* "soûls" (v. 7), qui ne peut manquer d'évoquer, dans le contexte du vers 7, le sens érotique du français *bander*.

56. Voir l'*ALMC* (I, planche I, figures 1 et 2).

57. Cf. la lettre à Mouly du 6 juillet 1945 (Bodon 1986: 81) au sujet de la retraite à partir de Breslau, en 1945 : « La policia alemanda nos menava. Erem tot un tropèl d'estrangiers de totas las raças ». Même évocation dans *La grava sul camin* : « Caminàvem en tropèl sus la nèu, aganits e lo cap pesuc » (Boudou 1956: 39-40).

58. Dans sa lettre à Mouly du 6 juillet 1945, Boudou décrit des faits bien plus graves que ceux mentionnés dans le *Cant* (Bodon 1986: 81).

sur une note de profonde amertume procédant d'un intense sentiment de culpabilité : il s'est doublement mal conduit, comme travailleur requis⁵⁹ et comme travailleur libéré.

On peut toutefois se demander si le vers 8 n'est pas trop sentencieux et solennel pour ne viser que les agissements d'une poignée de STO en goguette. Dans le contexte d'un poème politique, il nous semble probable que ce vers se charge d'une signification métaphorique d'ordre politique, qui le rattache plus étroitement au thème central. Selon nous, le *portal* abattu représente, dans l'esprit de Boudou, la figure et la doctrine de Staline : une fois Staline mort (1953) et discrédité (XXe congrès du PCUS, 1956), les garde-fous inhibiteurs s'écroulent, et ceux qui l'avaient suivi comme des moutons ont le champ libre pour s'adonner à toutes sortes de déviations, jusqu'au point d'orgue que constitue le XXIIe congrès et le transfert de la dépouille du maréchal hors du mausolée de la place Rouge (1961). Dans notre interprétation, le vers 8 s'appliquerait donc aussi à l'évolution politique post-stalinienne du PCUS et des partis qui le suivaient dans le « révisionnisme moderne khrouchtchevien » (pour reprendre la terminologie de ceux qui s'opposaient à la nouvelle orientation). En greffant ainsi sur un motif secondaire un énoncé gnomique se rapportant au thème principal, Boudou aurait recours au déplacement comme procédé littéraire conscient.

3.6. STROPHES III ET IV, VERS 9-14 : MORT ET GLOIRE DE STALINE (1953)

3.6.1. L'adjectif *paure* dans « Paure pepin vièlh » (v. 9) tient lieu d'un faire-part assurant le lecteur de la mort de Staline. Placé devant un substantif désignant un défunt, il exprime la commisération et l'attendrissement. L'effet d'apitoiement est renforcé par l'allitération en bilabiales orales (« Paure pepin » /p... p...p.../), continuée, dans le parler bétacisant de Boudou, par la sonore initiale /b/ de « vièlh ». L'effet est souligné par la présence exceptionnelle de deux accents faibles dans l'hémistiche, dont chaque mot est ainsi détaché par les trois accents d'intensité (« Paure pepin vièlh // »). Dans la continuité du mouvement d'attraction vers l'autobiographie ou l'autofiction (ci-dessus § 3.5.), le substantif masculin *pepin* «grand-père»,⁶⁰ un mot du terroir natal aveyronnais et diatopisme le plus marqué du poème,⁶¹ fait entrer le défunt dans l'intimité familiale du JE et presque dans sa généalogie⁶². Un psychanalyste se demanderait peut-être si l'allitération

59. À propos des derniers mois de la guerre, quand il travaillait sur le front pour le génie allemand, Boudou écrira à Mouly (lettre du 6 juillet 1945), par une antiphrase ironique : « tralalhàvem pas per nòstre païs » (Bodon 1986: 81).

60. Staline était effectivement plusieurs fois grand-père.

61. FEW 7, 588ab, PAPPUS : seulement « Aude *pepi* “grand-père” RDR 5, 63, Tarn, Ascou, Agen id. ». Pour les parlers aveyronnais, voir l'ALF (carte 663), qui a relevé [pe'pi] aux points 716 (Conques) et 724 (Rieupeyroux), le second point connaissant aussi, comme nombre de points environnants, le synonyme [gram 'paire] (ce qui permet de supposer que [pe'pi] possédait une connotation plus familière), ainsi que l'ALMC (carte 1609), qui a noté [pe'pi] au point 49 (Le Monastère). Le mot est absent de Vayssier (1879), qui ne consigne que *pipí*.

62. La mort du grand-père est un thème boudouinien : voir le chapitre VI de la deuxième partie du *libre dels Grands jorns* (1963) et le chapitre XLV et suivants du *Libre de Catòia* (1966).

en /p/ ne serait pas symptomatique d'une régression au stade PAPA/MAMA du langage enfantin. Il nous paraît certain, en tout cas, que la formule allitérante « Paure pepin vièlh » (/ # p... # p...p... # b... #/) est une réécriture occitane du surnom de *Petit Père des peuples* (/# p... # p... # ... # p...p... #/) communément donné à Staline (TLF s. v. *petit*). Bien qu'elle exprime une sympathie émue, l'image patriarcale d'un dirigeant vieilli diffère notablement du portrait du triomphateur vu en Allemagne (v. 3). Elle s'écarte aussi des représentations d'un Staline jeune ou rajeuni qu'on pouvait voir vers la fin de la vie du dirigeant de l'URSS, si bien que l'apostrophe boudounienne adressée à un vieux grand-père et non à un père dans la force de l'âge, apparaît comme assez peu amène, voire même à la limite de l'effronterie.

Les trois syntagmes qui se succèdent ensuite, « estelat de sang » (v. 9), « Elegit de Dieu » et « moment de l'istòria » (v. 10), sont de structure partiellement identique (*de* + N ou SN), mais ne sont pas sur le même plan. Le syntagme adjectival « estelat de sang » est un déterminant épithétique construit directement et exprimant une caractéristique inhérente, pour ainsi dire nécessaire à l'identification du référent, alors que les deux autres syntagmes (syntagme adjectival, puis syntagme nominal) sont placés en position de détachement appositif et, du point de vue de la hiérarchie informationnelle, constituent des adjets.

Dans le poème de Boudou intitulé *L'estela roja* (1945), l'étoile rouge, « symbole d'un peuple jeune » (le peuple russe) et symbole universel, était une « estela de sang que crama » (v. 3).⁶³ Cette image est retravaillée au vers 9 du *Cant*, où « estelat » rappelle *Estalin* par parophonie, et où « estelat de sang » comporte une référence concrète aux épaulettes des maréchaux soviétiques ornées d'une grande étoile délimitée par un contour rouge et d'une petite étoile rouge surmontant l'orbe terrestre frappé de la faucille et du marteau. Boudou se refusant à juger Staline séparément de son peuple (v. 11 ; voir ci-dessous), on doit présumer que le sang représente à la fois celui que l'Armée rouge et le peuple russe ont versé durant la grande Guerre patriotique et celui des victimes des crimes imputés à Staline. Sang sur sang, ces crimes sont sinon effacés, du moins indiscernables.

« Elegit de Dieu » (v. 10) est l'élément le plus inattendu du poème et, par conséquent, le plus chargé de sens. Pour le catholique que Boudou était demeuré — autre fidélité fondamentale chez lui —, Dieu intervient ou est capable d'intervenir, sans aucun doute, dans l'histoire des hommes (le *libre dels Grands jorns*, rédigé en 1961-1962, se termine par un miracle).⁶⁴ La formule même est d'inspiration évangélique : elle est tirée de Lc 23, 35, où elle s'applique au Christ crucifié (*Christus Dei electus*). On a là un argument d'autorité en faveur de Staline, asséné au lecteur avec d'autant plus de force qu'il est soudain et provient d'un tout autre horizon que celui auquel on peut s'attendre en telle matière. Affirmer d'un homme d'État athée (même ancien séminariste) qu'il est d'élection divine, au même titre qu'un roi de France ou qu'un tsar, revient cependant à sous-entendre que sa légitimité démocratique est faible. En outre, l'irruption d'un élément religieux est si inopinée qu'elle n'est pas loin de produire un effet cocasse. La tendance à l'ironie étant

63. De Oliveira (2019: 130) ; Bodon (2010: 183).

64. Chambon (2018: 183-188).

rarement absente sous la plume de Boudou, on peut même se demander si l'embaument du corps de Staline ne constitue pas, à ses yeux, une forme d'onction, c'est-à-dire une sorte de preuve *a posteriori* et par l'absurde d'une élection divine.

Le syntagme « moment de l'istòria » (v. 10) esquisse la problématique boudounienne sur la question de Staline : ce dernier incarne toute une période historique (de 1917 ou du début des années 1920 à 1953) et c'est cette période dans son ensemble — dont les contempteurs de Staline ont eux-mêmes été parties prenantes — qu'il conviendrait de juger, non un seul de ses acteurs. Il est sous-entendu que l'appréciation globale portée par Boudou sur la période est positive.

Au vers 11 (« Escarnirai pas lo teu pòble grand »), le futur ne rompt pas l'analepse. Il s'agit d'un engagement pris par le JE au moment de la mort de Staline, un engagement dont le *Cant* est la concrétisation différée, rendue nécessaire par une nouvelle conjoncture. Boudou prend ici des précautions rhétoriques — une prétérition doublée d'une litote et accompagnée d'une métonymie du chef au peuple, — pour signifier qu'il se refusera non seulement à jouer le rôle du contempteur, mais aussi à louer la grandeur du seul Staline, car il ne veut pas, ou ne peut pas, distinguer ses mérites de ceux de son peuple, le peuple russe. L'éloge du dirigeant est ainsi minimalisé : c'est d'abord au peuple que la grandeur doit être attribuée. Au revers de cet engagement, Boudou fait percevoir l'un des arguments qui sous-tendent sa prise de position : s'en prendre à Staline équivaut à s'en prendre à tout le peuple russe, ce qui rend *a fortiori* la répudiation de Staline inacceptable (le raisonnement sous-jacent rappelle, *mutatis mutandis*, celui qui est condensé au vers 10 dans « moment de l'istòria »). On peut remarquer que la position boudounienne (inséparabilité du dirigeant et du peuple, primauté du peuple) est aux antipodes du culte de personnalité reproché à Staline par ses critiques ou détracteurs. Le choix du verbe *escarnir* “tourner en ridicule, railler, moquer” laisse percer un autre argument sous-jacent de Boudou : la critique de Staline par Khrouchtchev a été faite à l'emporte-pièce, de manière polémique et grossière ; elle manque de sérieux, de mesure et d'objectivité. Boudou fait comprendre nettement, en tout cas, qu'il ne faudra pas compter sur lui pour hurler avec les loups.

Placé en parallèle avec le vers 8 qui termine la deuxième strophe, le vers 12 conclut la troisième sur le même ton sentencieux. Il achève un parcours argumentatif qui reste souvent, on l'a vu, à l'état de suggestions dont les prolongements sont largement implicites. Le syntagme « un fais de dolors »⁶⁵ apparaît comme la formulation boudounienne équivalant — et s'opposant — à ce que les anti-staliniens nomment « les crimes de Staline ». Comme le sang (v. 9), les souffrances en question sont indissociablement celles que le peuple russe a endurées au cours de la guerre — on pense bien sûr au siège de Stalingrad, ville dont le nom, donné en 1925, fut changé, en 1961, en *Volgograd*, — et celles qui sont imputées à l'action de Staline. Elles sont la rançon inéluctable de la gloire.

65. En occitan aveyronnais, le substantif masculin *fays* signifie “faix, fardeau” et “quantité de bois, de menu bois lié, fagot” (Vayssier 1879: 251), dans *L'évangèli de Bertomieu* (Bodon 1988: 245), Boudou emploie déjà ce mot au sens figuré (“chose pénible qu'il faut supporter”) et dans une syntagmatique très proche de celle du *Cant* (« lo fais de sa dolor »).

Il existe en effet un présupposé indiscutable, selon Boudou : Staline et son peuple ont acquis la gloire. La rime <glòria : istòria> (v. 10:12), employée également dans *La caça de la quimèra* (v. 5:7), un autre poème du *Libre pel meu amic*, qui ouvrira *Ren non val l'electro-chòc* (Bodon 1970: 5), suggère qu'il s'agit d'une gloire sanctionnée par l'Histoire et sur laquelle, par conséquent, il n'est pas question de revenir. Dans l'esprit de l'auteur, cette gloire impérissable résulte essentiellement de la victoire sur le fascisme allemand (v. 3-4). Toutefois, le bilan auquel se livre Boudou, en un seul mot, prend probablement aussi en compte, à partir des événements qu'il a vécus à Waldenburg, les répercussions de la victoire de 1945 dans l'émergence d'un nouveau rapport de forces plus favorable à la révolution et au socialisme, à l'échelle internationale (cf. ci-dessus § 3.5.2.). Le 11 décembre 1945, Boudou écrivait à Mouly : « duèi lo comunisme sembla una fòrça novèla que totjorn s'espandís », et cette expansion était clairement pour lui la conséquence des victoires remportées par l'armée de Staline à l'extérieur de l'URSS : l'armée russe aurait pu venir planter l'étoile rouge sur le clocher de Rodez qu'il n'en aurait pas été fâché.⁶⁶

3.6.2. Le vers 13 (« La mòrt te prenguèt sus un lièch d'onor ») opère une condensation non exempte d'ironie entre les circonstances réelles de la mort de Staline (dans sa datcha ou, selon le communiqué officiel, au Kremlin), le 5 mars 1953 (la mort privée, en quelque sorte), et l'image publique de Staline mort diffusée à des millions d'exemplaires : le corps embaumé exposé à la Maison des syndicats, à Moscou, du 6 au 9 mars. De cette condensation résulte un énoncé factuellement faux, chargé d'alerter le lecteur, qui permet à Boudou de signifier que la véritable mort de Staline est sa mort mise en scène. L'auteur met ainsi en cause, en rétrospection, la duplicité de ladite mise en scène (la commission spéciale chargée d'organiser les obsèques était dirigée par Khrouchtchev). Le poème travaille sur les images de Staline (cf. le portrait du vers 3) autant que sur le personnage lui-même.

Au plan référentiel, le syntagme *lièch d'onor* se justifie par le fait qu'à la Maison des syndicats, le cadavre de Staline était étendu, en grand uniforme, sur son cercueil tendu de rouge, le chef relevé sur un appui-tête. Par un effet d'association paradigmatique, *lièch d'onor* ne peut manquer d'évoquer, en outre, le syntagme plus courant et mieux lexicalisé *camp d'onor*.⁶⁷ Ce procédé lexico-sémantique, que Guyaux (1982) a nommé 'glissement', insinue non sans malice que le champ d'honneur du chef militaire fut son lit d'apparat : mourir non sur le champ de bataille, mais dans son lit, est le destin de bien des maréchaux.

Au vers 14, *lo canon* reprend l'isotopie militaire des deux premières strophes (*Marescal*, v. 1 ; *guèrra*, v. 4 ; *soldats*, v. 5). Des salves d'honneur furent effectivement tirées lors des funérailles de Staline, le 9 mars 1953. Si un glas avait précédé l'annonce du décès de Staline à la radio soviétique, et si, le jour des obsèques, « alors que sonnait midi,

66. Bodon (1986: 85-86).

67. Employé par Boudou dans son poème *Ucraina* (v. 13) daté de l'été 1968 (Bodon 1975: 35), mais communiqué à Mouly dès le 13 septembre 1967 (Bodon 1986: 250). Quatre autres occurrences dans *BaTelÒc*.

[...] les carillons de l'horloge de la tour Spassky retentirent avec les salves de coups de canon du Kremlin [...], rejoints par toutes les sirènes des usines de Moscou »,⁶⁸ les cloches des églises moscovites ne se firent pas entendre. C'est cette absence (« sens clas de campana ») que pointe Boudou, dans le prolongement du vers 10 (Staline « élu de Dieu » ; ci-dessus § 3.6.1.), en attirant l'attention, avec une certaine impertinence, sur le fait que quelque chose manquait, à son avis, à la cérémonie. Les deux allusions chrétiennes, l'une on ne peut plus positive (v. 10), l'autre ironiquement critique (v. 14), achèvent de spécifier le *Cant* boudounien en le plaçant à l'intersection de trois orientations : communiste, occitane (voir ci-dessus § 3.4. et 3.5.1.) et chrétienne.

Placés symétriquement à ceux du vers 2, qui marquaient le début d'une longue analepse, les points de suspension de la fin du vers 14 referment celle-ci et annoncent le retour au moment de l'énonciation du poème. Ils prolongent le temps écoulé depuis les obsèques solennelles de Staline (1953), qui viennent d'être évoquées (v. 13-14), jusqu'au transfert de son corps dans la modeste tombe que les deux derniers vers (v. 15-16) vont évoquer. Ce qui, selon Boudou, constitue une profanation est l'aboutissement symbolique de l'évolution qui s'est produite entre 1953 et le dernier acte du XXIIe congrès du PCUS (31 octobre 1961). C'est dans la nécropole du Kremlin, où Staline repose depuis le 1er novembre 1961, que le poète se transporte par l'imagination pour accomplir son geste d'hommage.

3.7. STROPHE IV, VERS 15-16 : STALINE DÉCHU ET LA FLEUR DU POÈTE (CA 1962)

L'avant-dernier vers (« Perque siás tot sol », v. 15) rend compte de ce qui motive ce geste final : moins les mérites de Staline que la solitude dans laquelle il se trouve désormais. C'est le reniement en acte par le PCUS à l'occasion du transfert de la dépouille que le poème de Boudou prend surtout pour cible. En réalité, dans sa nouvelle et dernière demeure, la solitude de Staline n'était pas absolue : Staline avait en effet pour voisins de nombreux hauts dirigeants de l'État, du parti et de l'armée soviétiques (Boudienny, Frounze, Jdanov, Kalinine, Kirov, etc.). Le décalage entre la situation réelle et la représentation qu'en donne Boudou est flagrant (c'était déjà le cas, *mutatis mutandis*, au vers 13). La distance créée entre la réalité et ce qui en est dit, permet au lecteur — s'il est au fait de la situation — de comprendre qu'aux yeux du poète, la seule compagnie qui fasse défaut à Staline, la seule qui compte, est celle de Lénine. L'une des thèses sous-jacentes sur lesquelles se fonde la position boudounienne se révèle ainsi : Staline ne méritait pas l'affront d'être éloigné de Lénine, dont il est bien, faut-il comprendre, le disciple, le « compagnon d'armes » et le continuateur. En d'autres termes, Staline demeure, pour Boudou, un classique du marxisme-léninisme aux côtés de Marx, Engels et Lénine.

À présent renié par les siens et exilé dans son propre pays et sa propre capitale, Staline a désormais acquis deux traits du héros ou plutôt de l'anti-héros boudounien (cf. Arrouye 1987). C'est à ce titre d'anti-héros *post mortem* plus encore qu'à celui du libérateur vivant de 1945, que Staline touche la sensibilité de Boudou. Cette profonde réso-

68. Rubinstein (2016: 174).

nance s'inscrit dans le syntagme *tot sol* (v. 15). Celui-ci est en effet le véritable leitmotiv du protagoniste/narrateur des *Grands jours*, le récit que Boudou était en train d'écrire en 1961-1962.⁶⁹ *Cant per Estalin* apparaît ainsi comme la manifestation d'une forme de solidarité d'isolé à isolé.

Maintenant qu'il est *tot sol*, Staline est devenu accessible à un quasi-dialogue familial, de *ieu* à *tu*, qui a rendu possible le poème. Celui-ci se caractérise en effet par deux apostrophes au Maréchal (v. 2, 9) et par l'alternance entre les marques de deuxième personne du singulier s'adressant à Staline : pronom personnel *te* (v. 1, 2, 13, 15), possessifs *lo teu* (v. 3, 11), *ton* (v. 5), *tos* (v. 5), suffixe personnel *-s* (v. 15), d'une part, et, de l'autre, celles de première personne du singulier : suffixe personnel *-i* (v. 2, 11, 5 [2], 15), pronom personnel *ieu* (v. 4), possessif *ma* (v. 15).

Boudou a choisi de s'exprimer en prenant comme point de départ non pas une prise de position politique ou théorique ou un fait de discours, mais une action concrète, presque cocasse (comment se débarrasser du corps ?), exécutée en catimini, qui symbolise le nouveau cours du PCUS et de l'URSS. À un geste politique qui est pour lui une provocation profanatoire, il répond par un geste symbolique de piété, à sa mesure : l'envoi d'une seule fleur poétique (v. 15). L'intention vaut pour le geste ; le geste vaut pour le chant. Si la modestie de l'hommage boudounien s'oppose à la profusion de couronnes et de fleurs, « authentiques, en papier ou en cire », ⁷⁰ qui entouraient le cercueil de Staline à la Maison des syndicats, le poète s'inscrit aussi dans une tradition. Nous apprenons en effet d'une source généralement bien informée que le dépôt d'un œillet rouge unique sur la tombe (ou le cénotaphe ou le monument) d'un héros ou de héros est une pratique répandue chez les communistes russes et est-européens depuis 1945, et que des photographies anciennes montrent que l'offrande individuelle d'une fleur unique a été pratiquée sur la tombe de Staline⁷¹.

La « lausa plana » du vers 16 réfère avec exactitude à la tombe de Staline, proche du mur d'enceinte du Kremlin : une dalle plate⁷² posée au sol, sur laquelle ne figurent que les initiales des prénoms, le nom de famille et les dates du défunt.⁷³ En définitive, c'est à ce Staline-là, dépouillé de tous ses titres,⁷⁴ que Boudou choisit d'adresser son poème. C'est Staline déchu qu'il tient à honorer.

La conclusion ne déroge pas au pessimisme boudounien. Elle est sans espoir : la fleur du poète est destinée à périr (v. 16) ; le caractère inéluctable du dépérissement est souli-

69. Cf. Chambon (2009: 41-42 et n. 2). *BaTelÒc* fournit 163 occurrences de *tot sol* chez Boudou, dont 61 dans le seul *libre dels Grands jorns*.

70. Rubinstein (2016: 147).

71. Sur une photographie de Ludmila Pakhomova (agence Tass) datant des années 1960 (entre 1961 et 1970), que nous ne parvenons pas à référencer exactement, on voit deux œillets déposés sur la tombe de Staline. À une date plus récente, la photographie illustrant l'article « Moscou : les nostalgiques de Staline déposent des fleurs sur sa tombe » (*L'Express* du 5 mars 2011 ; consulté en ligne) montre, sur la tombe, un amas de fleurs coupées (principalement des œillets rouges) et le geste de dépôt d'une fleur par un participant.

72. Cf. Vayssier (1879: 480) : *plo, -no / pla, -no* adj. « plat, à surface horizontale ».

73. Le buste qu'on peut voir à l'heure actuelle a été ajouté en 1970.

74. On avait aussi retiré les décorations et les épaulettes de la veste de Staline.

gné par l'absence, tout à fait exceptionnelle, de coupes dans le premier hémistiche («Que se passirà // »), qui coule d'un seul trait par manque de tout accent secondaire. Boudou n'évoque pas l'idée que d'autres aient accompli ou pourraient accomplir le même geste que lui ; il envisage encore moins le fait que, vers 1962, certains partis communistes critiquaient les positions du PCUS sur la question de Staline et sur d'autres questions. Il n'avait pas l'intention d'engager la lutte, encore moins de l'élargir, et il ne fit pas paraître son poème. Sa prise de position est décidément celle d'un homme dont la solitude et la défaite étaient l'horizon.

4. BILAN

Au terme de notre analyse, *Cant per Estalin* apparaît, dans son intentionnelle sobriété, comme un texte soigneusement élaboré aux plans de l'expression et du contenu, et riche d'enseignements quant aux idées politiques et à l'*usus scribendi* de Boudou.

Le *Cant* est le seul texte littéraire de Boudou où celui-ci intervient ouvertement dans une question politique d'actualité qui n'a rien d'occitan.⁷⁵ À notre connaissance, la seule pièce de la littérature engagée occitane comparable à celle de Boudou par son sujet est *21 de decembre de 1949*, un poème de Félix Castan écrit à l'occasion du soixante-dixième anniversaire de Staline, alors au comble de sa renommée.⁷⁶ L'intervention boudouienne s'en distingue non seulement par la date d'écriture, le contexte politique non consensuel et la densité du contenu,⁷⁷ mais aussi par sa perspective, dans la mesure où Boudou traite de Staline sous l'aspect d'une question de principe ouverte *au sein* du mouvement communiste international. Une telle position de la question témoigne, autant que la réponse apportée par Boudou, de la singularité de l'écrivain et de son isolement politique, vers 1962, dans les cercles littéraires d'oc et les organisations militantes renaissantistes, sans parler des milieux proches du PCF.

Boudou prend position à sa manière dans la question de Staline en apportant son soutien au défunt maréchal en tant que chef de guerre vainqueur, mais aussi parce qu'il a été renié par ses anciens sectateurs. Si *Cant per Estalin* est bel et bien une défense de Staline, celle-ci reste néanmoins mesurée. Le poème met d'abord en cause à mots couverts l'hy-

75. *Los carbonièrs de la Sala*, le poème (politique) le plus célèbre de Boudou (Bodon 1970: 14 ; Bodon 1986: 177-178), a été écrit lui aussi en 1962, à l'occasion de la grève des mineurs de Decazeville/la Sala. Ce mouvement social avait eu un retentissement national, mais avait principalement touché l'Aveyron, le département où vivait et travaillait Boudou.

76. Castan (1951: 28-29). Le poème commence ainsi : « Lo solelh qu'abraçada l'horizont a punta d'alba / parla Oc. / Stalin, fa un moment que s'es desrevelhat / al matin de sos setanta ans ! ». Félix Castan (1920-2001), instituteur comme Boudou, membre du PCF, était alors l'un des principaux dirigeants du mouvement occitaniste (Institut d'études occitanes). Nous remercions Guy Latry de nous avoir fait connaître ce poème de Castan.

77. Dans le poème de Castan, Staline ne fait, à vrai dire, qu'une apparition discrète (une seule mention au début).

pocrisie des adulateurs de 1953, en particulier celle des dirigeants du PCUS et du PCF devenus soudain anti-staliniens, et constitue surtout, nous l'avons dit, une critique de la rénégation et du suivisme au sein du mouvement communiste.

Certains des autres soubassements politiques de la position de Boudou, exprimés généralement de manière allusive et par petites touches, peuvent être compris ou décryptés plus ou moins nettement : Staline ne peut être séparé ni du moment historique auquel il appartient, ni du peuple russe ; sa grandeur et sa gloire indéniables sont celles du peuple russe ; s'en prendre à lui revient à s'en prendre à ce peuple ; ses erreurs ou les crimes qu'il a pu commettre ne justifient pas qu'il ne soit plus considéré comme le continuateur de Lénine ; la répudiation de Staline a ouvert la porte à des errements condamnables. Dans sa seconde moitié, le poème n'est pas exempt de traits malicieux ou caustiques inattendus (v. 9, 10, 13, 14). Ces traits nuancent une prise de parti par ailleurs empreinte de sérieux.

Au total, *Cant per Estalin*, par le contenu comme par le ton, se tient à distance de l'apologie. C'est avant tout un poème personnel de reconnaissance, d'attachement et de fidélité (une affaire entre le JE écrivain et le TU défunt) : fidélité politique et idéologique, certes, mais indissociablement fidélité de l'auteur à sa propre histoire (son engagement d'avant-guerre et le dénouement heureux de l'épisode du STO).

Il convient, enfin, de garder à l'esprit que le texte ne fixe qu'un moment dans ce que Couderc (1987: 32) pointait, chez Boudou, comme « un certain mouvement brownien de ses idées en son cerveau ». Quoi qu'il en soit, il est inconcevable de retrancher ce poème de l'œuvre.

5. RÉFÉRENCES BIBLIOGRAPHIQUES

- ALF = GILLIÉRON, Jules / EDMONT, Edmond (1902-1910): *Atlas linguistique de la France*, 10 vol., Paris: Champion.
- ALMC = NAUTON, Pierre (1957-1963): *Atlas linguistique et ethnographique du Massif Central*, 4 vol. Paris: CNRS.
- ANATOLE, Christian (ed.) (1987): *Jean Boudou (1920-1975). Actes du Colloque de Naulle (27, 28 et 29 septembre 1985)*. Béziers: Centre international de documentation occitane.
- ARROUYE, Jean (1987): «Joan Bodon, romancier de l'exil», dans ANATOLE 1987, p. 173-187.
- BABY, Jean (1966): *La Grande Controverse sino-soviétique (1956-1966)*. Paris: Grasset.
- BATELÒC = *Basa textuala per la lenga d'Òc* [<redac.univ.tlse2.fr/bateloc>].
- BERRY, André (1930): *Florilège des troubadours*. Paris: Librairie Firmin-Didot.
- BODON, Joan (1963): *Lo Libre dels Grands Jorns, Oc*, [I], 227-228, p. 42-72; [II], 229-230, p. 30-62
- BODON, Joan (1970): *Ren non val l'electro-chòc*. Ardouane (Riols): 4 Vertats.
- BODON, Joan (1973): *Lo Libre dels Grands Jorns*. Tèxte integral. Presentacion d'Ives Roqueta. Montpellier: Centre d'estudis occitans.

- BODON, Joan (1975): *Sus la mar de las galèras*. Toulouse: Institut d'estudis occitans.
- BODON, Joan (1976): *Las domaisèlas, roman inacabat*. Toulouse: Institut d'estudis occitans.
- BODON, Joan (1986): *Letras de Joan Bodon a Enric Mouly*. Naucelle: Societat dels Amics de Joan Bodon.
- BODON, Joan (1988): *La grava sul camin. L'evangèli de Bertomieu*. Rodez: Edicions de Roergue.
- BODON, Joan (2010): *Poèmas*. Édition bilingue. Traduction française de Roland Pécout, s. l.: IEO-Edicions.
- BOUDOU, Joan (1956): *La grava sul camin*. Toulouse: Institut d'estudis occitans.
- CADART, Claude (1961): «Les relations sino-soviétiques de la création des communes populaires à la conférence des "81"», *Revue française de science politique*, 11, p. 60-88.
- CADART, Claude (1963): «La crise des relations sino-soviétiques. Évolution des événements», *Revue française de science politique*, 13, p. 977-910.
- CASTAN, Félix (1951): *De campestre, d'amor et de guèrra*. Toulouse: Institut d'estudis occitans.
- CHAMBON, Jean-Pierre (2009): «Pour le commentaire d'un chapitre du *libre dels Grands jorns* de Jean Boudou : "Lo curat" (II, 2). Autour de Saint-Pierre des Minimes et de Pascal», *Lengas*, 66, p. 31-55.
- CHAMBON, Jean-Pierre (2011): «Remarques sur le prologue du *libre dels Grands jorns* de Jean Boudou», dans RIEGER, Angelica (ed.): *L'Occitanie invitée de l'Euregio. Liège 1981 - Aix-la-Chapelle 2008 : Bilan et perspectives. Actes du neuvième Congrès international de l'Association internationale d'études occitanes, Aix-la-Chapelle, 24-31 août 2008*. Aix-la-Chapelle: Shaker Verlag, vol. II, p. 879-886.
- CHAMBON, Jean-Pierre (2018): «Pour le commentaire du *libre dels Grands jorns* de Jean Boudou : quatre notes», *Revue des langues romanes*, 122, p. 169-192 [voir aussi « Note de la rédaction. Errata relatifs au numéro de la RLR 2018-1 », *Revue des langues romanes*, 122 (2018), p. 469].
- CHAMBON, Jean-Pierre (en préparation): «*Jornau* (janvier 1990) : un texte politique de Bernard Manciet entre rétrospection imaginaire et actualité», communication au XIVe congrès de l'Association internationale d'études occitanes (Munich) [résumé sur le site <<https://www.fr.aieo2023.romanistik.uni-muenchen.de/index.html>>].
- COM 2 = RICKETTS, Peter T. / REED, Alan (dir.) (2004): *Concordance de l'occitan médiéval. Les troubadours. Les textes narratifs en vers*. Turnhout: Brepols.
- COUDERC, René (1987): «Sur Jean Boudou syndicaliste...», dans ANATOLE 1987, p. 31-36.
- DELMAS, Jean (1983-1984): «Bibliographie de Jean Boudou (1920-1975)», *Études rouergates. Première série*, Marcillac: Pour le Pays d'oc, 1983, p. 185-209; *Études rouergates. Seconde série*, Marcillac: Pour le Pays d'oc, 1984, p. 185-229.
- DE OLIVEIRA, Élodie (2012): Jean Boudou, *La canson del país* (1948). *Édition critique et commentée d'un recueil poétique*. Toulouse: Section française de l'Association internationale d'études occitanes.
- DE OLIVEIRA, Élodie (2019): Jean Boudou, *Lo frescun del nòstre Viau* (1945). *Édition critique et commentée d'un recueil poétique*. Toulouse: Section française de l'Association internationale d'études occitanes.

- GARDY, Felip (2010): compte rendu de Bodon 2010, *Oc*, 96-97, p. 94-96.
- GINESTET, Joëlle (1997): *Jean Boudou. La force d'aimer*. Vienne / Montpellier / Naulle: Edition Praesens / Section française de l'Association internationale d'études occitanes / Société des Amis de Jean Boudou.
- GIRAULT, Jacques (2008): «COUDERC René, Ernest», site maitron-en-ligne [<https://maitron.fr/spip.php?article20808>].
- GUYAUX, André (1982): «Poétique du glissement», *Revue de l'Université de Bruxelles*, 1982/1-2, p. 185-213.
- HAHN, Uta (2014): «Le mouvement de l'écriture dans *Lo Libre dels Grands Jorns* de Jean Boudou», dans COUROU, Jean-François / PIC, François / TORREILLES, Claire (ed.): *Amb un fil d'amistat. Mélanges offerts à Philippe Gardy par ses collègues, ses disciples et ses amis*. Toulouse: Centre d'étude de la littérature occitane, p. 559-575.
- KESSEL, Patrick (ed.) (1974): *Les Communistes albanais contre le révisionnisme. De Tito à Khrouchtchev, 1942-1961. Textes et documents*. Paris: Union générale d'éditions.
- LAUS, Cristian / CHATBÈRT, Ramon (1987): «Relacions entre Ramon Chatbèrt e Joan Bodon (Entrevista a l'iniciativa de Cristian Laus enregistrada en videò lo 24 de junh de 1985)», dans ANATOLE 1987, p. 47-61.
- LAUX, Christian (1980). *Albigés païs occitan. Recueil de textes tarnais (1110-1979)*. Albi / Béziers: Section du Tarn de l'IEO / CIDO.
- MAITRON, Jean / OLIVESI, Antoine (2009): «GIOVONI Arthur, Désiré», site maitron-en-ligne [<https://maitron.fr/spip.php?article73240>].
- MANCIET, Bernat (1990): «Jornau», *Oc*, 294, p. 22-23.
- PEDUSSAUD, Miquèl (2014): *Edicion critica de la correspondéncia de Joan Bodon a Robèrt Lafont (1951-1974)*, mémoire de master II, Université Paul-Valéry - Montpellier III [<https://occitanica.eu>].
- QUINTANA, Artur (1987): «La traducció catalana del Catoia. Records i documents», dans ANATOLE 1987, p. 81-99.
- RIEGEL, Martin / PELLAT, Jean-Christophe / RIOUL, René (2009): *Grammaire méthodique du français*, 4e éd. Paris: Presses universitaires de France.
- ROQUES FERRARIS, Dominique (2020): *Joan Bodon. Contes populaires et autofictions*, Paris: Classiques Garnier.
- RUBINSTEIN, Joshua (2016): *Les Derniers Jours de Staline*. Paris: Perrin.
- TLF = *Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789-1960)*, 16 vol. Paris: Gallimard, 1971-1994.
- VAYSSIER, Aimé (1879): *Dictionnaire français-patois du département de l'Aveyron*. Ro-dez: Carrère (réimpression, Genève: Slatkine Reprints, 1971).
- VIALARET, Jérôme (2012): «Jean Boudou, l'homme qui marche», *Littérature en Lagast*, cahier 4 (*Jean Boudou*), p. 65-76.

RÉSUMÉ

Cant per Estalin, poème appartenant au recueil resté inédit *Libre pel meu amic*, a été écrit par Jean Boudou en 1962 (ou très peu de temps avant ou après) puis imprimé *post mortem auctoris* en 1980 et 1990. Le poème est une riposte au transfert de la dépouille de Staline du mausolée de Lénine à la nécropole du Kremlin dans la nuit du 31 octobre au 1er novembre 1961. Plus que d'une apologie de Staline, il s'agit d'une critique de la déstalinisation et du nouveau cours engagés par Khrouchtchev, et plus encore d'un hommage personnel d'attachement et de fidélité. Le poème participe de l'écriture autobiographique, centrale chez Boudou, et fait appel aux procédés caractéristiques de la production boudounienne du sens. Nous proposons une interprétation détaillée de cette pièce unique dans la littérature occitane contemporaine, pièce que les éditeurs de l'œuvre poétique (2010) ont malencontreusement omise, on ne sait pourquoi.

MOTS CLÉS : littérature occitane (xxe siècle), Boudou (Jean), *Libre pel meu amic*, *Cant per Estalin*, déstalinisation.

ABSTRACT

Cant per Stalin (ca 1962), a poem by Jean Boudou overlooked by the editors of his poetic works. An attempted reading

Cant per Estalin, a poem from the unpublished collection *Libre pel meu amic*, was written by Jean Boudou around 1962 and then printed posthumously in 1980 and 1990. The poem is a reaction to the transfer of Stalin's remains from the Lenin mausoleum to the necropolis in the Kremlin on the night of 31 October / 1 November 1961. Rather than a vindication of Stalin, it is a critique of the destalinization and reorientation undertaken by Khrushchev, nay a personal tribute showing attachment and loyalty. The poem has an autobiographical slant, central to Boudou's work, and evokes the characteristic sense processes in his literary output. We propose a detailed interpretation of this offering, which is unique to contemporary Occitan literature, and was unfortunately ignored by the editors of his volume of poetry (2010) for some unknown reason.

KEYWORDS: Occitan literature (20C), Boudou (Jean), *Libre pel meu amic*, *Cant per Estalin*, destalinization.

INDIVIDUACIÓ LINGÜÍSTICA I GLOTOPOLÍTICA: EL CAS DEL PORTUGUÈS BRASILER

Pere COMELLAS CASANOVA
Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ: FACTORS D'INDIVIDUACIÓ LINGÜÍSTICA

L'any 2011 Ivo Castro, eminent lingüista portuguès especialista en història de la llengua, escrivia:

Um dos principais problemas da linguística do português consiste em determinar se as diferenças que se detectam entre as variedades portuguesa e brasileira devem ser encaradas a nível da norma ou a nível de sistema, ou seja, se devem ser consideradas como variedades de um mesmo sistema, ou se pelo contrário constituem sistemas separados e, portanto, línguas diferentes. (Castro 2011: 77)

De fet, la pregunta de Castro no deixava de ser un punt herètica, si tenim en compte que tota la tradició filològica portuguesa dona per descomptat que hi ha una llengua, el portuguès, amb dos grans subestàndards, o més ben dit, amb un estàndard dominant, basat en la varietat europea, i uns usos una mica divergents, típicament brasilers. Això al marge, naturalment, de la variació diatòpica dins dels mateixos Portugal i Brasil. En paraules dels lingüistes Celso Cunha i Lindley Cintra, autors d'una de les gramàtiques de referència més conegudes i reeditades: «Embora seja inegável a existência de tal diferenciação [diatòpica], não é ela suficiente para impedir a superior unidade do nosso idioma, facto, aliás, salientado até pelos dialectólogos» (Cunha / Cintra 1984¹⁷ [2002]: 9). Una unitat que no només es vol constatar, sinó sobretot consolidar i conservar: «A luta pela pureza do idioma foi o anseio do século XIX: hoje não pode ser mais o nosso principal objetivo; nossa luta tem que ser para impedir a fragmentação do idioma comum» (Cunha 1975: 42).

El llenguatge humà en totes les seves formes presenta dues tendències simultànies i espontànies (en el sentit de no dirigides per un sol agent o un petit grup d'agents coordinats enfront de la majoria): la convergència i l'heterogeneïtat. Sabem que en situacions socials de fragmentació grupal i absència d'un poder centralitzat, la tendència convergent no contrapesa prou la diferenciació. Així, es formen continus lingüístics amb límits

difusos però creixent distància, de manera que la intercomprensió minva més o menys proporcionalment amb la distància. Cal un esforç de planificació important i sostingut per generar i mantenir un model de llengua prou estable i difós, d'una banda per garantir la intercomprensió en grans grups humans amb escassa o nul·la interacció directa, i d'una altra per assegurar la identificació simbòlica de tots els membres de la comunitat amb aquell model lingüístic. I en conseqüència, per trencar el contínuum i establir fronteres netes entre llengües.

Els processos d'estandardització persegueixen explícitament aquests objectius. De fet, segons Monteagudo (2012) són els estats-nació qui porta a terme aquesta doble operació d'imposició de model i identificació simbòlica: és el que l'autor anomena la «invenció del monolingüisme», el qual situa qualsevol varietat que no s'identifiqui estrictament amb l'estàndard en un nivell jeràrquic inferior (o en l'extrem, es proposa liquidar-la), i això afecta tant el que solem considerar llengües diferents com les varietats d'una mateixa llengua.

És clar que diversos estats-nació colonials han projectat aquest model monolingüista als territoris colonitzats. Aquest és el cas de Portugal, que se n'ha sortit àmpliament al Brasil i progressa en aquesta direcció a les excolònies africanes, on els percentatges de lusoparlants nadius augmenten considerablement, especialment després de la independència¹ (Pinto / Melo-Pfeifer 2018), per bé que els percentatges de parlants de llengua inicial portuguesa encara siguin molt baixos en països com Moçambic,² per no parlar de Guinea Bissau. El model metropolità estàndard de llengua, doncs, és el que oficialment s'imposa i es difon a través de l'escola, l'administració i els mitjans de comunicació, i esdevé no només la referència de la correcció, sinó de la llengua en si mateixa. I el que en difereix es considera una degeneració o, en el millor dels casos, una variació diatòpica. Així, el que es parla majoritàriament al Brasil es considera portuguès, igual que el que es parla al Perú o a Mèxic es considera castellà, i fins i tot el que es parla oficialment al Magreb es considera àrab i, encara més extrem, el que es parla a la Xina, xinès.

Difícilment es pot discutir, doncs, que la distància lingüística és un element relatiu a l'hora d'individuï una llengua. Tradicionalment, la sociolingüística estableix bàsicament cinc criteris per avaluar la individuació: l'origen comú, la intercomprensió, la consciència dels parlants, el lèxic compartit i les estructures compartides (Berruto 1995: 183 i s.). No obstant això, els mateixos especialistes reconeixen la dificultat de la qüestió: «In particolare, è spesso problematico stabilire un criterio preciso, o un insieme di criteri oggettivi, per decidere se, e quando, si è di fronte a lingue diverse, o invece a diverse varietà di una stessa lingua, e, nel caso, varietà di quale lingua» (Berruto 1995: 181).

Tots i cadascun dels criteris d'individuació són, per separat, completament insuficients. Per origen comú, totes o gairebé totes les varietats romàniques es podrien considerar una mateixa llengua. Quant a la intercomprensió, presenta molts problemes. D'una

1. Per exemple, Feliciano Chimbutane (2018: 110) afirma que «Estes dados indicam que, em cerca de 40 anos de Independência, o Estado moçambicano fez mais pela língua portuguesa do que o Estado português em todo o período de colonização». Paradoxalment, es podria dir. Però de fet és un patró molt recurrent a les excolònies americanes.

2. Poc més d'un 10 %, segons dades del cens de 2007 (Chimbutane 2018: 110).

banda, en varietats pròximes és molt improbable tant una comprensió absoluta per part de tots els parlants (o d'una mostra representativa) com una incomprensió absoluta. D'altra banda, la intercomprensió a vegades és asimètrica. Justament és el cas de portuguès i castellà: els lusoparlants manifesten una comprensió oral del castellà molt més alta que els castellanoparlants respecte del portuguès (Gooskens / Heuven 2017; Jensen 1989 per a parlants llatinoamericans). A més, els resultats d'una prova estadística d'intercomprensió serien molt diferents segons la mostra lingüística, especialment entre textos escrits i textos orals, però també segons el grau de formalitat o el camp i la modalitat.

Quant a la consciència dels parlants, es tracta d'un element no lingüístic sinó sociopolític i ideològic, clarament emmotllat per la identitat grupal. Els estats promouen amb força la identificació amb una varietat lingüística determinada, al marge de la distància real del dialecte i/o el sociolecte de cada parlant, i l'escola s'encarrega d'assenyalar cap a quin model han de confluïr. Les discussions entre moldau i romanès, hindi i urdú o serbi i croat no tenen a veure ni amb la distància dialectomètrica ni amb la intercomprensió, sinó més aviat amb una identificació grupal que pren la llengua com a marca fonamental.

Pel que fa al lèxic bàsic comú i la diferència estructural, també topem amb la dificultat d'establir llinars. Segons un estudi basat en tres corpus, portuguès i castellà comparteixen més del 80 % de vocabulari bàsic (Ciobanu / Dinu 2014: 3317), però aquesta xifra tan alta no erosiona el consens sobre el fet que es tracta de dues llengües diferents. I això malgrat que «It has been found empirically that if two languages share more than approximately 70 per cent of shared basic vocabulary [...], they are likely intelligible» (Hammarström 2016: 20).

Quant a les estructures, presenten el mateix problema de llinar: quin és el límit mínim de diferència estructural per poder considerar dues varietats pròximes com a llengües diferents? Totes les varietats romàniques ibèriques presenten similituds estructurals força elevades.

La dificultat d'aplicar els criteris clàssics esmentats a l'hora de determinar si som davant de dues varietats d'una llengua o de dues llengües diferents ha portat diversos autors a focalitzar la qüestió en l'àmbit més extralingüístic. Quan Heinz Kloss proposa els conceptes de llengua per distància i llengua per elaboració, l'any 1952 (Kloss 1967: 29), ja atorga un pes específic fonamental als aspectes sociopolítics quan es tracta de varietats lingüístiques pròximes. Segons Kloss, quan la distància lingüística és absolutament evident (posa l'exemple de llengües com l'ojibwa i l'anglès), la consideració de llengua no és discutible, al marge de l'estatus i les funcions que la societat els atorgui. En canvi, en varietats properes és l'estatus i la consideració dels parlants el que «dialectalitz» una llengua, com seria el cas del saxó respecte de l'alemany o de l'occità respecte del francès (segons Kloss), però no del català respecte del castellà, perquè tot i haver estat desposseït de les funcions prestigioses que atorguen estatus, els seus parlants no n'han acceptat mai aquesta condició (Kloss 1967: 36).

Més enllà de si el model de Kloss és més o menys explicatiu o si es pot extrapolar a àrees lingüístiques diverses, el fet és que no centra la qüestió en aspectes purament i objectivament lingüístics. És important recordar que el nostre marc conceptual tendeix a identificar llengua amb estàndard a través d'un procés de reificació que ens permet entendre les llengües com a sistemes amb límits precisos, clarament diferenciats els uns

dels altres i independents dels seus parlants. Un indicati d'aquesta conceptualització és la tendència a afirmar que el que no és estàndard no existeix (o és un xenisme), per més que sigui d'ús corrent dins de la comunitat. Aquesta categorització —que no és universal, sinó culturalment marcada— és justament el fonament i el marc imprescindible perquè tingui lloc la discussió sobre si dues determinades maneres de parlar són dues llengües o una de sola, però en l'ordre lingüístic —o més ben dit, glotopolític— en què vivim, el resultat d'aquesta discussió té conseqüències importants en la vida de les persones, més enllà de les llengües.

2. PORTUGUÈS DEL BRASIL O LENGUA BRASILEIRA?

Tanmateix, és evident que, sense cap suport lingüístic, la individuació mostra massa clarament la seva motivació política, la qual cosa li erosiona completament la legitimitat. Per això, malgrat tot cal, abans de res, constatar si en efecte hi ha diferències pronunciades entre portuguès europeu i brasiler. I sembla que la resposta és clarament afirmativa.

De fet, al llarg d'aquests primers anys del segle XXI s'han publicat nombroses gramàtiques que especifiquen al títol que es tracta de descripcions del portuguès del Brasil, no pas del portuguès en general. En són exemples emblemàtics la gramàtica de Marcos Bagno (2011b) o les de Mário Perini (2010; 2016), Celso Ferrarezi i Iara Maria Teles (2008), Ataliba de Castilho (2010) o Lorenzo Vitral (2017), sense comptar els vuit volums de la col·lecció *Gramática do português culto falado no Brasil*, resultat de l'anàlisi del corpus NURC, enregistrat la dècada de 1970, o els deu d'*História do português brasileiro* apareguts fins ara. I en un manual recent de la prestigiosa col·lecció *Manuals of Romance Linguistics*, els editors afirmen que el portuguès brasiler «is not just a colonial continuation of Portuguese with a few particular characteristics, but rather —paradoxically— both a different language and the same language» (Wall / Kabatek 2022: 1). Una paradoxa que els mateixos autors justifiquen per tal d'evitar conflictes i malentesos, ja que:

Emotional and ideological conflicts arise when linguists claim that typologically BP is so different from European Portuguese (EP) that the common name is somehow misleading: even if they are historically linked and still very closely related, EP and BP are at the same time two different linguistic realities. [...] BP can be described as an autonomous diasystem that emerged historically from EP but which presents so many different features that an independent description seems to be more efficient. (Wall i Kabatek 2022: 1-2)

Aquesta darrera frase de Wall i Kabatek la podrien subscriure molts lingüistes gal·lescs en referència justament al gal·lec i al portuguès.

2.1. EL CONTINU GEOSOCIOLECTAL DEL PORTUGUÈS BRASILER

El fet de presentar la qüestió de manera dicotòmica, com un contrast net entre dues variants, és una altra conseqüència del nostre marc mental sobre les llengües com a coses uniformes i estrictament delimitables. Aquest enfocament ens permet descriure les llengües, però qualsevol descripció és només una fotografia molt parcial d'un paisatge enorme en un moment concret. El fet és que, com és ben sabut, el panorama lingüístic brasiler és molt més complex i del tot irreductible a un únic «brasiler», i això sense tenir en compte les desenes i desenes de llengües minoritzades que encara hi perviuen en una situació d'extrema amenaça.

Sense oblidar que qualsevol aproximació a la realitat lingüística serà necessàriament una simplificació, es pot dir que al Brasil hi ha dos eixos de variació molt significatius: el que travessa els diferents estrats socioeconòmics i el que té per extrems el món més rural i el més urbà (tots dos, travessats per la qüestió racial). I a aquests eixos encara cal afegir-hi la variable de l'escolarització, que hi correlaciona (la tendència és que com més alt i urbà és l'estrat, més anys d'escolarització) i constitueix un element important d'acostament a l'estàndard, encara que en molts casos funciona més com un instrument de reconeixement que de coneixement, la qual cosa contribueix al desprestigi de les varietats més allunyades i al reforçament de la llengua com a eina de discriminació.

La dimensió de la distància geosociolectal del portuguès brasiler és molt considerable, i és per això que els criteris d'individuació més estrictament lingüístics —lèxic i gramàtica diferencials— aporten dades molt diferents segons en quin punt del continu situem la mirada. Si prenem com a referència el model lingüístic dels grans mitjans de comunicació, la proximitat lèxica, i sobretot estructural, és encara molt important amb el portuguès europeu, malgrat una distància fonètica molt perceptible (que fa immediatament reconeixibles les dues varietats). En canvi, si prenem com a referència el portuguès brasiler més associat a les classes populars poc lletrades, hi podem trobar una considerable distància en tots els àmbits. Si parlem de morfosintaxi, en alguns casos es pot dir que la gramàtica del portuguès popular brasiler és més lluny de l'estàndard europeu que aquest del castellà.

Ara bé, el continu lingüístic geosociolectal no es presenta gens estable. De fet, la dimensió diafàsica també hi intervé, de manera que un universitari farà servir molt probablement un model de llengua estructuralment molt pròxim a l'estàndard europeu en l'àmbit professional, però incorporarà nombrosos trets molt més pròxims a varietats populars quan es troba en entorns informals. I alguns dels trets que unes quantes dècades enrere estaven completament estigmatitzats comencen a generalitzar-se en registres col·loquials.³

Així doncs, de cara a fonamentar lingüísticament la hipòtesi de la secessió del brasiler o de refutar-la, on es posi el focus del continu pot ser decisiu. Però triar un model és

3. En certa mesura, també depèn, entre altres factors, de la pròpia ideologia lingüística. Les polèmiques pel model de llengua al Brasil es remunten pràcticament a l'època de la independència, dos-cents anys enrere. Segons Carlos Alberto Faraco (2016: 154), «Os conservadores foram, sem dúvida, os grandes vitoriosos nas polêmicas linguísticas do XIX».

escollir un sector social determinat, per més que, com dèiem, molts fenòmens siguin diafàsics i transversals. Tradicionalment, les descripcions d'una llengua s'han fet, amb una voluntat prescriptiva, sobre la base dels seus textos escrits i d'un principi d'autoritat justificat pels «bons usos» que s'atribueixen a personatges de prestigi, sobretot literats, encara que sovint el que es feia era entronitzar la parla d'una minoria poderosa (*the King's English*). En tot cas, són descripcions de la llengua d'una minoria, de vegades molt reduïda, i no pas de la majoria de la comunitat lingüística.

Als anys setanta del segle xx es va iniciar al Brasil el projecte NURC (Norma Urbana Culta), que va consistir en la creació d'un corpus de dades lingüístiques orals provinents de persones universitàries de cinc grans ciutats: Recife, Salvador, São Paulo, Rio de Janeiro i Porto Alegre. Amb aquest corpus s'han anat duent a terme nombroses recerques per tal de descriure sobre una base empírica molt més sòlida el model de llengua oral de les persones amb estudis superiors. Aquest corpus ha permès constatar dos fets interessants: d'una banda, que, malgrat els discursos conservadors que identifiquen llengua «correcta» amb portuguès europeu, els usos brasilers de prestigi inclouen nombroses trets propis; d'una altra, que el que es podria considerar estàndard brasiler continua sent la llengua d'aquest segment poblacional, que constitueix un percentatge petit de la població.

Alguns exemples ens permetran il·lustrar aquesta qüestió. El corpus NURC recull en abundància certs fenòmens lingüístics tradicionalment considerats «incorrectes» i explícitament condemnats per l'escola, però que són completament hegemònics al Brasil. Dos d'aquests fenòmens, especialment emblemàtics, són la col·locació dels pronoms clítics i la represa anafòrica.

Pel que fa a la col·locació dels clítics, el contrast és tan general i tan reconegut que fa dècades que aplicar la norma europea a la parla brasilera es va convertir en un estereotip de purisme i pedanteria.⁴ En termes generals, la col·locació no marcada del portuguès europeu és l'enclítica, com a l'exemple 1a, mentre que al Brasil és la proclítica (exemple 1b):

- (1) a. Ele julgava-se grande conhecedor do assunto.
 b. *Me* faça o favor de emprestar o livro.

Tots dos exemples són trets de Vázquez Cuesta / Mendes da Luz (1971: II 165 i 170), una gramàtica amb la voluntat de descriure un estàndard portuguès unificat, per bé que no defuig l'evidència de la variació quan, com és el cas, es presenta clarament. A més, en aquest cas són el portuguès europeu i el gallec les varietats romàniques singulars. L'enclisi en el portuguès brasiler està exclusivament reservada al registre escrit, i com que no forma part de la gramàtica mental de ningú i únicament s'adquireix per instrucció, sovint es produeixen casos d'hipercorrecció.

Quant a la represa anafòrica, la gramàtica normativa tradicional portuguesa la descriu de manera molt semblant a la catalana, és a dir, un argument de l'oració sol ser reprès per un pronom àton, com en els exemples català (2a) i brasiler (2b):

4. Ja a començament de segle xx el brasiler Medeiros e Albuquerque qualificava la polèmica de la col·locació pronominal de «sacrossanta bobagem» (citat a Bagno 2012: 760).

- (2) a. Has vist en Pere, avui? Avui no, *el* vaig veure ahir.
 b. Você viu o Pedro hoje? Hoje não, eu *o* vi ontem.

A Portugal la frase 2b seria com a 3, en virtut de la diferència de col·locació pronominal (i de formes de tractament, en aquest cas informal):

- (3) Viste o Pedro hoje? Hoje não, eu *vi-o* ontem.

Tanmateix, en un registre oral, encara que sigui formal, al Brasil aquesta estratègia de represa és pràcticament inexistent. Per contra, el més habitual seria una de les dues opcions següents (4a i 4b), exemples de Bagno (2001: 101):

- (4) a. Você viu o Pedro hoje? Hoje não, eu *vi ele* ontem.
 b. Você viu o Pedro hoje? Hoje não, eu *vi Ø* ontem.

En una recerca basada en el corpus NURC (és a dir, de parlants amb estudis superiors), Bagno (2012: 471) troba que un 95,8 % de les repeses anafòriques es fan amb objecte nul, és a dir, com a l'exemple 4b, i de 500 repeses únicament 3 feien servir el pronom clíctic. De fet, segons Bagno (2001: 102):

Se há alguma coisa que podemos afirmar, sem medo de errar, a respeito do português do Brasil é que nesta língua os pronomes oblíquos de 3ª pessoa estão, senão totalmente mortos, pelo menos moribundos, tendo os últimos estertores. Só conhecem esses pronomes (mas nem por isso usam) as pessoas que frequentaram a escola e que, ali, entraram em contato (direta ou indiretamente) com os quadros pronominais da língua literária clássica e, por causa desse contato, sofrem pressão da norma-padrão conservadora.

Quant a la represa amb el pronom tònic, en l'estudi esmentat també hi té un pes mínim. Ara bé, si el corpus hagués inclòs producció oral no tan restringida als informants de NURC, aquesta solució hauria tingut més ocurrències, com evidencia un altre estudi de 1989 (citada a Bagno 2012: 470), en què el pronom tònic apareix en el 15 % de les ocurrències. Cal dir que la represa amb el pronom tònic és molt poc habitual quan l'antecedent és inanimat.

De fet, la represa amb pronom tònic no és cap innovació recent. Ja el 1880, el lingüista portuguès Adolfo Coelho explicava:

[...] *acordar eles* é correcto no Brasil, por isso que é determinado pelas tendências características do falar brasileiro. [...] em Portugal é incorrecto dizer *acordar eles*; no Brasil será muito provavelmente incorrecto um dia dizer *acordá-los*. (citada a Noll 1999: 254)

És evident que, malgrat tot, col·locació pronominal i represa anafòrica són dos fenòmens que difícilment dificultarien la intercomprensió i que entrarien tranquil·lament en una escala habitual de variació intralingüística. Però és que fins aquí no ens hem mogut gens de la petita franja de població universitària molt influenciada pel model de llengua

escrita. En estrats socials amb poca exposició a un model semblant, hi trobem diferències molt més profundes. Certament, n'hi ha que —tot i estar extremament estigmatitzades— tampoc no sembla que hagin d'afectar la intercomprensió, com ara la simplificació de la morfologia nominal, com en 5, o fins i tot la verbal, com en 6:

- 5) Os relógio (Perini 2005: 19)
- 6) Eles fala que eles faz o que eles quer (Castilho 2010: 412)

Aquesta simplificació, tot i estar associada a estrats poc escolaritzats, s'estén diafàsicament a la població general:

Sabemos que é freqüente, entre nós, fazer o plural marcando-o apenas no primeiro elemento do sintagma, dizendo por exemplo *os relógio*. Essas construções, quando não são simplesmente ignoradas, são dadas como da linguagem das «pessoas incultas», ou de «baixa classe». [...]

No entanto, qualquer levantamento mostra o contrário: construções do tipo de *os relógio* são amplamente utilizadas pela totalidade da população, incluindo «os cultos» (Perini 2005: 19).

En canvi, sí que hi ha fenòmens morfosintàctics propis d'una part substancial de la població brasilera que són força opacs per a un parlant de portuguès europeu, i que resulten força originals fins i tot en el marc romànic. Un exemple —segons Bagno, únic entre les llengües indoeuropees— és la transformació de verbs inacusatius en transitius per causa de la topicalització, com en 7 (Bagno 2018: 32).

- 7) a. Meu bebê está nascendo os dentes.
- b. Essa rua passa vários ônibus para o centro da cidade.

Potser no tan radical, però molt habitual, és també la transformació del pronom relatiu en un connector, com en 8 (Bagno 2018: 33):

- 8) a. Eu tenho um primo que ele é embaixador no Japão.
- b. Ana é uma professora que eu aprendi muito com ela.

En aquest cas, i en paral·lel a la desaparició dels pronoms àtons de tercera persona, és també molt comuna la relativa retalladora (*cortadora*, en la nomenclatura portuguesa), com en 9 (Bagno 2018: 33):

- 9) a. Esse é um filme que eu gosto muito.
- b. O time que você torce nunca venceu nenhum campeonato.

Caldria veure fins a quin punt els fenòmens exemplificats són també comuns en el portuguès europeu més col·loquial. De fet, pel que fa als casos 8 i 9, segons Hagemeyer (2016: 56) «as estratégias cortadora i resuntiva também ocorrem no português europeu e

no português brasileiro, sendo a cortadora de longe a mais comum» (aquest autor estudia el fenomen en varietats africanes de portuguès). I al capítol de Rita Veloso (2013: 2.127-2.133) sobre la subordinació relativa que forma part de l'extensa gramàtica publicada per la Fundació Gulbenkian hi ha un apartat d'*orações relativas não canônicas* on s'afirma: «estas construções são utilizadas por falantes de diferentes grupos sociais, com variados graus de escolarização. Ocorrendo sobretudo na oralidade, em registros informais, é também possível encontrá-las em textos jornalísticos». No hi ha cap indicació que sigui exclusiu del Brasil, i de fet els exemples que s'hi donen pertanyen al Corpus de Referência do Português Contemporâneo, creat per la Universitat de Lisboa. En canvi, no hi ha rastre en el portuguès europeu de casos com els de 5, 6 i 7.

2.2. LLENGUA ESCRITA I ORALITAT

El que queda ben palès en els estudis descriptius del portuguès brasiler és la distància enorme entre llengua oral i llengua escrita. Com que el grafocentrisme és la perspectiva dominant, sovint es deixa totalment de banda l'oralitat a l'hora de caracteritzar la llengua:

Apesar de todas essas profundas transformações ocorridas no PB (e muitas somente nele), ainda impera na cultura linguística brasileira e portuguesa uma concepção de português que [...] tem exclusivamente como base a modalidade escrita mais monitorada, de preferência literária e antiga, único ponto de intersecção possível (ainda?) entre as duas línguas. (Bagno 2018: 33)

En un estudi de cinc trets lingüístics extremament comuns al Brasil⁵ que difereixen de la norma europea, Marcos Bagno compara un corpus oral (un segment de NURC) i un corpus escrit basat en textos periodístics brasilers. El resultat és que un 90 % de les ocurrences en el corpus oral (recordem que es tracta de locutors urbans de formació extensa) no segueixen la norma estàndard, mentre que en l'escrit el percentatge baixa al 22 % (Bagno 2000: 267). Aquesta distància no fa sinó augmentar si ens fixem en les parles més rurals i d'estrats socials poc escolaritzats. No és tan estrany, doncs, que hi hagi lingüistes que arriben a parlar de diglòssia, com Kato i Roberts (1993: 20): «O Brasil apresenta assim um caso extremo de “diglossia” entre a fala do aluno que entra para a escola e o padrão da escrita que ele deve adquirir».

La distància entre oralitat i escriptura no té, evidentment, només una dimensió gramatical. També en l'àmbit fonètic, portuguès europeu i brasiler s'han anat allunyant⁶ (la qual cosa no queda pràcticament gens reflectida en l'escriptura). Més enllà de les descripcions que en puguin fer els lingüistes, la qüestió fonètica té un gran impacte en la percepció espontània de la parla. Sovint els productes audiovisuals portuguesos que es

5. Els trets comparats són: estratègies de relativització, represa anafòrica amb pronom tònic, subjecte acusatiu, pseudopassiva sintètica i regència dels verbs *ir* i *chegar*.

6. Per a una descripció sumària però rigorosa de les diferències fonètiques, vegeu, per exemple, Noll (1999 [2008]: 49-76).

poden veure al Brasil es doblen o es subtitulen (i els subtítols sovint adapten la llengua als usos brasilers: substitució de «tu foste» per «você foi» i coses així). Gregório Duvivier, un humorista brasiler molt conegut, feia broma amb l'exemple de la paraula *colesterol*: segons ell, al Brasil aquesta paraula té quatre síl·labes clares (i al nord-est, especifica, totes les vocals obertes: [kɔ-lɛs-tɛ-rɔw]), mentre que a Portugal en té dues: [kulʃ-trɔ]. Certament, l'afebliment dels sons vocàlics àtons enfosqueix considerablement el portuguès europeu respecte de la seva forma escrita, fins al punt de dificultar-ne la comprensió per a un brasiler sense exposició prèvia. Però la sensació de distància lingüística (i la incomoditat que per a molts parlants genera) és molt comuna també al cantó europeu, malgrat la forta presència de la varietat brasilera a Portugal a través tant d'una nodrida immigració com de nombrosos productes audiovisuals. El lingüista i gran divulgador Marco Neves se'n fa ressò, amb múltiples anècdotes que posen de manifest que no és difícil trobar secessionisme lingüístic entre els parlants portuguesos (Neves 2016: 114-129).

Quant al lèxic diferencial, no ens hi entretindrem. Al capdavant, és segurament la dimensió més visible però també més volàtil. No és gens difícil trobar articles de premsa, peces humorístiques,⁷ textos acadèmics, etc., que hi fan referència. És cert que hi ha una part gens negligible de lèxic habitual ben diferent a una banda i l'altra de l'Atlàntic. Casos ben coneguts com *autocarro/ônibus*, *boleia/carona*, *chávena/xícara*, *autoclismo/descarga*, *mulher-a-dias/faxineira* en són la punta de l'iceberg. A Noll (1999: 103-110) n'hi ha una llista (gens exhaustiva) de més de dos cents termes.

En resum, es pot dir que una observació de la producció escrita brasilera ofereix una imatge poc fidel de la distància lingüística entre portuguès europeu i brasiler. I de fet aquí rau bona part del problema, o de la necessitat de plantejar-se'l.

3. EL CONFLICTE SOCIOECONÒMIC I IDEOLÒGIC

Acceptada la impossibilitat de dirimir la pregunta per vies essencialment lingüístiques, caldrà dirigir la mirada cap a vies sociopolítiques (en un sentit ampli), com han fet bona part dels especialistes. En el cas concret del portuguès, darrerament diversos lingüistes han començat a transitar de la idea d'una llengua pluricèntrica a qüestionar-ne obertament la unitat. Alguns, com Marcos Bagno, afirmen obertament que portuguès i brasiler es poden considerar ja dues llengües diferents:

Português brasileiro (PB) e português europeu (PE) são duas línguas diferentes. Aparentadas, é verdade, mas também com distinções radicais em seus sistemas linguísticos — em suas gramáticas — mais do que suficientes para que cada uma delas mereça uma descrição à parte, como língua autônoma que é. (Bagno 2018: 24)

7. Per exemple, l'escriptor brasiler Mário Prata, que va viure uns anys a Portugal, en va fer un diccionari d'humor, amb més de sis-centes entrades, sense cap voluntat de rigor lingüístic, però (Prata 1993).

Per ara, un plantejament tan clar és excepcional. De fet, en totes les instàncies oficials i en la mentalitat de la immensa majoria dels parlants brasilers es manté sòlida la idea de la unitat del portuguès. El que sí que hi ha, però —si més no entre bona part dels especialistes brasilers—, són indicis de la necessitat de descriure els parlars del Brasil al marge del portuguès europeu, com hem vist.

La discussió sobre si el portuguès brasiler és una llengua independent podria tenir com a principal impuls la simple voluntat postcolonial de distanciar-se de l'antiga metròpoli. No és el cas. La societat brasilera pateix múltiples escissions, i la llengua n'és alhora un reflex i un factor de reproducció. D'aquí que en el fons la pugna principal no sigui amb la voluntat de Portugal de mantenir una certa hegemonia damunt de les excolònies, a l'estil de França i la seva Francofonia, Espanya i la comunitat de nacions hispanoamericanes, o Anglaterra i la Commonwealth. Al marge d'aquest factor, més aviat es tracta d'un conflicte a l'interior de la societat brasilera.

El Brasil presenta una situació sociolingüística fruit d'una història social convulsa, que l'aboca a com a mínim un doble conflicte:

De um lado, temos o conflito social decorrente da polarização sociolinguística (Lucchesi 2015), da distância estrutural e social entre a norma culta e a norma popular, ou entre as variedades de prestígio e as variedades estigmatizadas. De outro lado, existe um conflito no campo glotopolítico em torno da construção (ou não) de uma norma-padrão brasileira. (Lagares 2018: 201)

La norma brasilera s'ha mantingut, doncs, molt pròxima a la norma portuguesa en els usos escrits i prestigiosos. Naturalment, això podria ser simplement un problema pedagògic, en el sentit que cal un esforç més gran per interioritzar la norma escrita que en contextos lingüístics on aquesta està més pròxima dels usos col·loquials (com sabem, i malgrat certes afirmacions poc fonamentades, tota llengua escrita té una distància considerable respecte dels usos orals, per bé que aquesta distància pot ser molt variable). Però al Brasil, de fet, es tracta d'un problema econòmic i sociopolític. L'escissió social de la societat brasilera, una de les més desiguals del món, també es manifesta i es reproduïx mitjançant la llengua, en paral·lel amb altres marcadors de discriminació com són l'estatus econòmic i l'adscripció «racial». Així, usos extremament comuns en termes demogràfics reben una forta càrrega d'estigmatització que s'utilitza com a legitimació d'una subordinació social extrema:

O sistema de avaliação social que estigmatiza as formas mais típicas da linguagem popular, com motivações históricas claramente racistas, constitui hoje um poderoso instrumento ideológico de legitimação de um sistema econômico baseado na superexploração da força de trabalho e na exclusão social. (Lucchesi 2015: 297)

Fer servir el model de llengua com a marcador discriminatori té un avantatge important per als seus beneficiaris, en comparació, per exemple, amb el color de pell. Tot i que és ben sabut que aquesta variable correlaciona extraordinàriament amb l'estatus i l'accés als recursos (com més fosca la pell, menys possibilitats d'ascensió social, accés a nivells

educatius alts, possibilitats de salut, etc., com queda reflectit a l'estudi de l'IBGE 2022),⁸ el discurs públic oculta la discriminació per raó racial. En canvi, les formes lingüístiques associades a la població rural i pobra es qualifiquen públicament d'ignorància, deixadesa, ganduleria i altres valors consensualment negatius (Bagno 2003; 2015):

Na visão preconceituosa dos fenômenos da língua, a transformação de L e R nos encontros consonantais como em Cráudia, chicrete, praca, broco, pranta é tremendamente estigmatizada e, às vezes, é considerada até como um sinal do «atraso mental» das pessoas que falam assim. (Bagno 2015: 64)

Per tant, doncs, «Se a cor da pele funcionava (e continua funcionando) como marcador social da diferença, a língua portuguesa polarizada cumpria (e continua cumprindo) essa mesma função» (Faraco 2016: 148). En realitat, la qüestió de la llengua ja no es planteja entre un Portugal colonialista i un Brasil colonitzat que o bé accepta la imposició exterior o bé la rebutja: «Hoje não há resquício no Brasil do pressuposto de que a língua “verdadeira”, a língua “certa”, a língua “legítima”, a língua “pura” tem sua moradia em Lisboa. Portugal, nesse sentido, foi claramente esquecido» (Faraco 2016: 174). Potser l'afirmació de Faraco sigui una mica exagerada (he estat testimoni directe d'afirmacions del tipus «el bon portuguès és el de Portugal», fetes per parlants brasilers), però sembla evident que Portugal fa molt temps que no té el poder (i potser tampoc no té la voluntat) d'imposar la seva norma estàndard al Brasil. La guerra lingüística brasilera és, certament, una herència colonial, però s'ha reciclat en una guerra social, reforçada per unes ideologies lingüístiques clarament *standardistes* (àmpliament compartides arreu):

São essas graves diferenças de status socioeconômico que explicam a existência em nosso país de um verdadeiro abismo linguístico entre os falantes das variedades estigmatizadas do português brasileiro (moradores da zona rural ou das periferias das grandes cidades, miseráveis ou pobres, analfabetos ou semianalfabetos) — que são a maioria da nossa população — e os falantes das variedades prestigiadas (moradores dos centros urbanos, mais escolarizados e de poder aquisitivo mais elevado). Para piorar o quadro, o abismo é ainda mais profundo entre esses dois conjuntos de variedades e a norma-padrão tradicional, o modelo idealizado de língua «certa» que aparece codificado nas gramáticas normativas. (Bagno 2015: 28)

4. PER QUÈ REIVINDICAR UNA LLENGUA BRASILEIRA?

Sens dubte, hi ha una certa distància lingüística entre el portuguès europeu i el brasiler, no només en registres o en sociolectes molt allunyats de la norma estàndard, sinó

8. Segons aquest estudi, basat en les estadístiques oficials, el rendiment mitjà d'una hora de feina entre la població considerada «blanca» amb estudis superiors és de 34,4 R\$, mentre que la mitjana en la població considerada «negra» és de 22,9 R\$. En nivells educatius inferiors la diferència és molt menor, però hi és.

també en els usos que hi són suposadament més pròxims, tal com posen en evidència estudis basats en corpus lingüístics com NURC, els informants del qual són persones urbanes amb alta escolarització. Aquesta distància pot arribar a dificultar la intercomprensió? És possible, en certs casos, però no és aquesta la qüestió decisiva. O no ho és per als defensors de l'autonomia lingüística del brasiler.

El problema brasiler és, d'una banda, l'ús discriminatori que es fa de la variació lingüística, que serveix per legitimar l'estratificació social i econòmica sobre la base d'una identificació entre model lingüístic rural i popular amb ignorància i fins i tot incapacitat mental. D'una altra, que l'existència d'una norma lingüística —necessària en les societats contemporànies, com reconeixen també tots els lingüistes que denuncien la discriminació— basada en el portuguès europeu «promove uma dolorosa ruptura temporal e espacial, além de conduzir ao desprezo que mais de duzentos milhões de pessoas tendem a dirigir à sua L1, o mais importante componente da identidade pessoal e coletiva» (Bagno 2016: 35) i mina, per tant, l'autoestima general de la població brasilera i molt especialment la d'origen rural i perifèric. Això perjudica seriosament la qualitat de l'educació, no als nivells d'una situació com l'afrontada per poblacions que rebien educació formal exclusivament en una llengua colonial ni genèticament ni tipològicament pròxima a la seva llengua inicial (la situació general a Àfrica, encara avui), però prou per allunyar els infants d'una escola que els diu que no saben parlar.⁹

La proposta de construir una norma estàndard més acostada als usos populars —i deixar d'emmirallar-se en la norma europea— té com a rerefons la voluntat d'acabar amb la discriminació per raó de llengua. No es tracta ni d'un «vale tudo» lingüístic, és a dir, de renunciar a una norma estàndard, ni de substituir l'actual amb la incorporació de tots els usos avui estigmatitzats. El que pretén, des de fa anys, un grup nombrós de lingüistes i educadors de trajectòria investigadora contrastada, és d'una banda actualitzar la norma estàndard amb una sèrie d'usos absolutament dominants al Brasil per tal que substituïxin normes del tot obsoletes, i d'una altra, substituir la dicotomia correcte-incorrec-te per un continu d'adequació que permeti valorar tot el ventall de registres en funció de la situació comunicativa.

Que aquesta proposta és fonamentalment política ho posa en evidència la reacció que genera en certs sectors. L'any 2011, per exemple, el Ministeri d'Educació brasiler va distribuir un llibre de llengua portuguesa, en el marc del Programa Nacional del Llibre Didàctic, destinat a estudiants joves i adults. El llibre —titulat *Por uma vida melhor*—va ser durament atacat a la premsa i a les xarxes socials amb l'acusació de fer apologia de la ignorància popular, pel fet que afirmava que, en certs contextos comunicatius orals, coses com la simplificació de la concordança de plural eren acceptables. És a dir, aplicava un enfocament més pròxim a la didàctica de les llengües i s'allunyava del to juridicope-nalista dels llibres de text més tradicionals en què hi ha una sola manera correcta d'usar la

9. El problema més greu d'aquesta mena de situacions no és la distància lingüística objectiva entre el model escolar i el familiar (com demostren els estudis sobre el sistema educatiu quebequès, per exemple), sinó la minusvaloració de la parla familiar, sigui quina sigui. Contribueix més al fracàs escolar l'estigmatització de la varietat vernacle que la imposició d'una varietat estàndard més o menys diferenciada d'aquesta.

llengua en qualsevol context. Doncs bé, aquest plantejament va provocar reaccions tan exagerades com aquesta:

Nem Hitler, com sua mente diabólica e homicida, realizou um projeto desse tipo para dominar a juventude nazista, ganhando simpatias e aplausos dos pouco letrados daquela época. Com pompa e circunstância, em uma palhaçada do politicamente correto, o governo petista organiza um exército de futuros adultos privados de proficiência no vernáculo, cuidadosamente preparado no sistema público de ensino, que servirá aos interesses do Estado brasileiro que está sendo forjado desde 2003, em conformidade com as lições de Gramsci (citad a Lucchesi 2015: 42)

Una fiscal fins i tot va portar el llibre als tribunals (tot i que posteriorment va reconèixer que s'havia equivocat), que van desestimar la denúncia. Però la guerra polititzada entorn de la llengua al Brasil venia de més enrere, amb episodis com la desqualificació de Lula perquè, segons els seus detractors, no sabia parlar (es va fer famosa una frase seva durant una campanya electoral: «O que o Brasil precisa é de menas safadeza, menas incompetência e menas maracutaia», en què flexionava l'adverbi, un tret popular no admès a l'estàndard, com el català «prouta»). Una desqualificació que sovint es dirigeix a pràcticament tota la població brasilera, com en el comentari d'A. Niskier en una entrevista de 1998 a la revista *Isto é* (citada per Silva 2004: 107):

Isto é — O Brasileiro maltrata muito a língua portuguesa. Quais os erros mais comuns?

A. Niskier — Erra-se tudo: concordância, regência, pontuação. Nunca vivemos um tempos tão penoso para a língua de Machado de Assis. A copa do Mundo foi um festival de gols, mas os erros de português ganharam de goleada. Pelé é um que erra demais nas concordâncias... Romário fala «menas» a toda hora. O que é isso? Eles inventam palavras. Outro erro frequente é quando dizem «houveram». Isso virou uma doença... uma epidemia. Outro dia foi o presidente do Banco Central que largou dois «houveram». Falar nossa língua corretamente é hoje um dever patriótico.

En general, s'acusa els lingüistes de rebutjar la normativització:

Por outro lado, qualquer debate hoje costuma logo ser abortado por recorrentes acusações da e na mídia de que os linguistas são (perigosamente) relativistas e, portanto, contrários ao ensino da norma-padrão. (Faraco 2002: 46)

Una acusació que es repeteix malgrat tots els esforços d'aquests especialistes per explicar que del que es tracta és de comprendre la variació —inherent a qualsevol llengua— i de no estigmatitzar els parlants. Al contrari, un dels objectius de l'ensenyament hauria de ser fer conscients els infants de la necessitat de dominar l'estàndard sense renunciar al seu coneixement lingüístic vernacle, pel fet que la societat castiga greument la incapacitat d'adequar els usos a la situació comunicativa, tal com, per exemple, afirma Marcos Bagno, un dels més persistents crítics de l'estigmatització de les parles populars:

Uma das tarefas do ensino de língua na escola seria, então, discutir os valores sociais atribuídos a cada variante lingüística, enfatizando a carga de discriminação que pesa sobre determinados usos da língua, de modo a conscientizar o aluno de que sua produção lingüística, oral ou escrita, estará sempre sujeita a uma avaliação social, positiva ou negativa. (Bagno 2003: 150)

Naturalment, seria possible concebre un projecte de renovació profunda de l'estàndard que acostés radicalment l'escriptura del brasiler als usos més realment generalitzats i reconeguts per la majoria de la població. Però si bé certs ajustos —com la col·locació pronominal, l'ús de pronoms tòpics nominatius en funció acusativa o la flexibilització de l'imperatiu— ja han arribat àmpliament a determinats registres escrits, aspectes com la simplificació de la morfologia verbal serien molt probablement rebutjats per la mateixa població que la fa. Les nostres societats són molt conservadores pel que fa a l'escriptura. Només cal constatar, per exemple, com el francès, després de segles de simplificació de la concordança nominal i verbal, continua mantenint les formes escrites arcaïques i no s'acosta gens a una ortografia més fonològica.

Així, els lingüistes es troben davant d'una paradoxa difícil: d'una banda constaten la gran distància entre norma lingüística, usos dels estrats socials més lletrats i (encara molt més gran) usos populars i d'estrats poc escolaritzats. Amb les ideologies lingüístiques vigents, aquesta distància es transforma en estigmatització i factor de discriminació, de manera que, per un sentit bàsic de la igualtat i la justícia (i sabent com sabem que les normes gramaticals diferents no tenen res a veure amb ignorància o poca capacitat mental),¹⁰ caldria canviar radicalment la norma per evitar els efectes perniciosos que té. Però, d'altra banda, són conscients de la forta implantació de la ideologia de l'estàndard i també de la demanda general d'una norma lingüística. Per tant, al final no poden deixar de recomanar que l'escola ensenyi l'estàndard com a norma de prestigi, encara que aquesta instrucció, això sí, vagi acompanyada d'una formació sociolingüística sobre la variació que respecti la diversitat i eviti la discriminació, així com de propostes graduals d'adaptació a formes més pròximes a l'ús. Perquè l'escola, tal com la concebem, no està ni pensada ni preparada per fer altra cosa que imposar models existents:

Romper com esse tipo de ensino que prestigia certas normas de uso em detrimento de outras — ideal teórico da lingüística e meta da pedagogia que entende a escola não como lugar de reprodução social, mas de transformação — parece incompatível com as sociedades em que se inserem as escolas como um dos instrumentos de adaptação e reprodução da sociedade estabelecida. (Silva 2004: 81)

10. Si l'absència de marques de concordança en els elements d'un sintagma nominal indiquessin poca capacitat mental, els anglòfons serien gent ben poc intel·ligent.

5. CONCLUSIÓ

La discussió sobre si el portuguès brasiler i l' europeu ja són dues llengües diferents té a veure molt més amb la voluntat d'accelerar l'adaptació de l'estàndard brasiler i sobretot d'independitzar-lo de la norma europea tradicional, que no pas amb constatar asèpticament un distanciament objectiu (que també hi és). Al capdavant, si no es pot erosionar significativament la ideologia de l'estàndard, sí que es pot proposar substituir-ne un d'obsolet per un de més acostat als fets. I una manera de fer-ho més efectiva i radical que la proposta de subestàndards és plantejar-lo com una llengua diferent. Segons Bagno (2018: 25), «descrever uma língua é, inexoravelmente, criar essa língua, conferir-lhe estatuto ontológico, dizer e mostrar que ela existe de tal e tal maneira».

El cas del portuguès i del brasiler, doncs, constitueix un bon exemple de fins a quin punt la individuació d'una llengua depèn de múltiples factors i presenta especificitats molt més lligades a la glotopolítica que a la lingüística. Casos com la individuació del serbi, el bosni i el croat, o la caracterització de les varietats baixalemanyes, xineses o italo-romàniques com a dialectes, dibuixen situacions que difícilment es poden entendre per la via de l'anàlisi lingüística. El conflicte sobre la llengua al Brasil té uns components propis que no trobem en altres situacions, i que es lliguen a la seva història particular —i molt especialment al seu passat esclavista— i a la seva configuració social actual. El conflicte lingüístic brasiler no deixa de ser una de les cares del conflicte social. Per això reduir la discussió sobre si portuguès i brasiler són dues llengües o bé la mateixa a tecnicismes sintàctics o fonològics no permet apuntar al nucli de la qüestió.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BAGNO, Marcos (2000): *Dramática da língua portuguesa: tradição gramatical, mídia & exclusão social*. São Paulo: Loyola.
- BAGNO, Marcos (2001): *Português ou Brasileiro: um convite à pesquisa*. São Paulo: Parábola.
- BAGNO, Marcos (2003): *A norma oculta: língua & poder na sociedade brasileira*. São Paulo: Parábola.
- BAGNO, Marcos (2011b): *Gramática pedagógica do português brasileiro*. São Paulo: Parábola.
- BAGNO, Marcos (2015): *Preconceito linguístico*. Ed. revista e ampliada. São Paulo: Parábola.
- BAGNO, Marcos (2018): «Duas línguas, quantas políticas?», dins PINTO, P. Feytor / MELO-PFEIFER, S. (coord.): *Políticas linguísticas em português*. Lisboa: Lidel, p. 24-40.
- BERRUTO, Gaetano (1995 [2010]): *Fondamenti della sociolinguistica*. 10a ed. Roma: Laterza.
- CASTILHO, Ataliba T. De (2010): *Nova gramática do português brasileiro*. São Paulo: Contexto.

- CASTRO, IVO (2011): *Introdução à História do Português*. Lisboa: Colibri.
- CIOBANU, A. M. / DINU, L. P. (2014): «On the Romance Languages Mutual Intelligibility», dins CALZOLARI, N. [et al.] (ed.): *Proceedings of the 9th International Conference on Language Resources and Evaluation*. Reykjavík: European Language Resources Association, p. 3.313-3.318.
- CUNHA, Celso / CINTRA, Lindley (1984 [2002]): *Nova Gramática do Português Contemporâneo*. Rio de Janeiro: Nova Fronteira.
- CUNHA, Celso (1975): *Uma política do idioma*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro.
- CHIMBUTANE, Feliciano (2018): «Políticas e práticas linguísticas e formação do Estado-nação em Moçambique: da unidade na uniformidade à unidade na diversidade», dins PINTO, P. Feytor / MELO-PFEIFER, S. (coord.): *Políticas linguísticas em português*. Lisboa: Lidel, p. 106-123.
- FARACO, Carlos Alberto (2002): «Norma-padrão brasileira: desembaraçando alguns nós» dins BAGNO, Marcos (org.): *Linguística da norma*. São Paulo: Loyola, p. 37-61.
- FARACO, Carlos Alberto (2016): *História Sociopolítica da Língua Portuguesa*. São Paulo: Parábola.
- FERRAREZI, Celso / TELES, Iara Maria (2008): *Gramática do brasileiro: uma nova forma de entender a nossa língua*. São Paulo: Globo.
- GOOSKENS, C. / HEUVEN, V. J. (2017): «Measuring cross-linguistic intelligibility in the Germanic, Romance and Slavic Language Groups», *Speech Communication*, 89, p. 25-36.
- HAGEMELIER, Tjerk (2016): «O português em contacto em África», dins MARTINS, Ana Maria / CARRILHO, Ernestina (ed.): *Manual de linguística portuguesa*. Berlín: De Gruyter, p. 43-67.
- HAMMARSTRÖM, Harald (2016): «Linguistic diversity and language evolution», *Journal of Language Evolution*, 1 (1), p. 19-29.
- IBGE (2022): *Desigualdades sociais por cor ou raça no Brasil*. Brasília: Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística [en línia]. Disponible a: <<https://www.ibge.gov.br/estatisticas/sociais/populacao/25844-desigualdades-sociais-por-cor-ou-raca.html?=&t=resultados>>. [Consulta: 8 de juny de 2023.]
- JENSEN, J. B. (1989): «On the mutual intelligibility of Spanish and Portuguese», *Hispania*, 72(4), p. 848-852.
- KATO, Mary / ROBERTS, Ian (org.) (1993): *Português brasileiro: uma viagem diacrônica*. Campinas: Unicamp.
- KLOSS, Heinz (1967): «Abstand Languages and Ausbau Languages», *Anthropological Linguistics*, 9 (7), p. 29-41.
- LAGARES, Xoan Carlos (2018): *Qual política linguística?: desafios glotopolíticos contemporâneos*. São Paulo: Parábola.
- LUCCHESI, Dante (2015): *Língua e sociedade partidas: A polarização sociolinguística do Brasil*. São Paulo: Contexto.
- MONTEAGUDO, Henrique (2012): «A invenção do monolingüismo e da língua nacional», *Gragoatá*, 32(1), p. 43-53.
- NEVES, Marco (2016): *Dez segredos da língua portuguesa*. Lisboa: Guerra & Paz.
- NOLL, Volker (1999 [2008]): *O português brasileiro: formação e contrastes*. Trad. Mário Eduardo Viaro. São Paulo: Globo.

- PERINI, Mário (2005): *Sofrendo a gramática: ensaios sobre a linguagem*. São Paulo: Ática.
- PERINI, Mário (2010): *Gramática do português brasileiro*. São Paulo: Parábola.
- PERINI, Mário (2016): *Gramática descritiva do português brasileiro*. Petrópolis: Vozes.
- PINTO, Paulo Feytor / MELO-PFEIFER, Sílvia (coord.) (2018). *Políticas linguísticas em português*. Lisboa: Lidel.
- PRATA, Mário (1993): *Dicionário de Português: Schifaiçfavoire: Crônicas Lusitanas*. São Paulo: Globo.
- SILVA, Rosa Virgínia Mattos e (2004): «*O português são dois*»: *Novas fronteiras, velhos problemas*. São Paulo: Parábola.
- VÁZQUEZ CUESTA, Pilar / MENDES DA LUZ, Maria Albertina (1971): *Gramática portuguesa*, 3a. ed. Madrid: Gredos.
- VELOSO, Rita (2016): «Subordinação relativa», dins RAPOSO, Eduardo Buzaglo Paiva [et al.] (ed.): *Gramática do Português*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian, v. ii, p. 2.063-2.135.
- VITRAL, Lorenzo (2017): *Gramática inteligente do português do Brasil*. São Paulo: Contexto.
- WALL, Albert / KABATEK: Johannes (2022): «Introduction: the state of the art in Brazilian Portuguese Linguistics», dins KABATEK, J. / WALL, A. (ed.): *Manual of Brazilian Portuguese Linguistics*. Berlín: De Gruyter, p. 1-21.

RESUM

El portuguès europeu i el brasiler presenten diferències clares i ben arrelades. Tanmateix, sempre s'ha considerat que es tracta de simple variació diatòpica. L'article es pregunta si és possible que la distància lingüística que presenten podria portar a considerar-les llengües diferents, tal com ha passat amb el gallec i el portuguès. S'hi revisen sumàriament els criteris d'individuació lingüística i alguns dels trets més clars de diferenciació entre ambdues varietats, que porten alguns lingüistes a afirmar que ja s'ha produït la individuació del brasiler. Finalment, es presenten i discuteixen els fonaments socioeconòmics i ideològics que justifiquen la proposta de secessió.

PARAULES CLAU: portuguès brasiler, sociologia de la llengua, individuació lingüística, discriminació lingüística.

ABSTRACT

Linguistic individuation and glottopolitics: the case of Brazilian Portuguese

European Portuguese and Brazilian Portuguese show clear, deeply-rooted differences. However, it has always been thought that this is mere diatopic variation. This article asks whether the obvious linguistic distance between the two justifies considering them different languages, as has happened with Galician and Portuguese. We briefly summarize the criteria for linguistic individuation and some of the more obvious differences between the two varieties, which have led some linguists to conclude that the individuation of Brazilian has already taken place. Finally, we present and discuss the socio-economic and ideological foundations of the proposed secession.

KEYWORDS: Brazilian Portuguese, sociology of language, linguistic individuation, linguistic discrimination.

L'ANÀLISI DE TRADUCCIONS INDIRECTES EN VERS: EL CAS DE LA POESIA XINESA EN CATALÀ

Nicolau DOLS
Universitat de les Illes Balears
Richard MANSELL
University of Exeter

Plusieurs traductions peuvent être également fidèles tout en étant très différentes de forme: chacune est presque une création.
Georges Soulié de Morant.

INTRODUCCIÓ

Un dels principis més ben assentats de la lingüística moderna, l'arbitrarietat del signe, va ser situat al capdamunt d'una jerarquia de principis per un dels estudiants de Saussure.¹ Ens sembla evident que l'arbitrarietat del signe és a la base del problema principal de la traducció: què vol dir «equivalència» i de quines maneres es pot mesurar.² La bibliografia sobre el problema teòric de la traducció és extensíssima justament perquè es tracta d'un tema recurrent al voltant de la diversitat dels constructes culturals en què es concreta la unicitat universal de la facultat del llenguatge. Abordarem aquí un cas culturalment complex, com és el de les traduccions catalanes modernes de poesia xinesa clàssica. A la diferència de concepcions estètiques se suma la distància tipològica entre les dues llengües i, doncs, moltes distàncies a mesurar entre productes interpretats com a eficaçment expressius i artístics i, en la mesura que ens cal avaluar, equivalents a banda i banda de tots els ponts. Les diferències en les maneres de dir les coses són virtualment innumbrables. Aquí

1. «Le principe de l'arbitraire du signe n'est contesté par personne; mais il est souvent plus aisé de découvrir une vérité que de lui assigner la place que lui revient. Le principe énoncé plus haute domine tout la linguistique de la langue; ses conséquences sont innombrables. Il est vrai qu'elles n'apparaissent pas toutes du premier coup avec une égale évidence; c'est après bien des détours qu'on les découvre, et avec elles l'importance primordiale du principe» (Saussure 1987 [1916]: 100).

2. Recordem l'afirmació de Roman Jakobson: «Equivalence in difference is the cardinal problem of language and the pivotal concern of linguistics» (Jakobson 1959: 233).

aplicam una manera de donar-ne compte que arranca de la Teoria de l'Optimitat (TO) (McCarthy / Prince 1993), una teoria que, com és ben sabut, pretén explicar la relació entre formes efectivament produïdes pel parlant i formes subjacents mitjançant l'ordenació particular que cada sistema lingüístic fa d'uns principis de la gramàtica que es postulen com a universals. Ja a Dols (2006) i Mansell (2004; 2008a; 2008b; 2024) i a Dols / Mansell (2008) hem explorat les possibilitats d'aplicació de la teoria a unes relacions que no són les originals de la TO, sinó les que hi pot haver entre un text original i un text transcodificat. Un problema teòric afegit és la complexitat que suposa la traducció indirecta: les traduccions "clàssiques" de poesia xinesa al català (Carner, Ferraté, Manent, Mestres) són obra de poetes que no tenien accés directe a la llengua xinesa. Però la traducció indirecta és traducció igualment en el sentit que n'acompleix les funcions. El nostre treball és fonamentalment de base teòrica i una proposta metodològica, que, tanmateix, contribueix a un millor coneixement empíric dels anostaments de la poesia xinesa clàssica.

No deu ser gratuït del tot afirmar que hi ha una creença estesa que traduir poesia xinesa a una llengua occidental és més difícil que traduir-hi poesia d'altres procedències. És fàcil que aquesta percepció resulti del fet constatable que la poesia xinesa parteix d'una llengua tipològicament diferenciada de les anomenades "llengües occidentals" (típicament llengües indoeuropees) i del fet igualment constatable que la poesia xinesa ha tingut una evolució completament diferent de les llengües europees. Més enllà del substrat compartit per tots els humans en matèria de figures retòriques de base semàntica, les diferències són notables i es basen, efectivament, en elements lingüístics tipològics que permeten determinades construccions prosòdiques, i alhora es basen també en codis diferents. Tothom qui ha volgut passar d'una prosòdia quantitativa a una prosòdia basada en la intensitat ha fet un primer tast del que pot suposar canviar de patró (és el cas de la transició de la poesia llatina a la de les llengües romàniques), i tothom qui ha intentat traduir poesia llatina al català o que hagi intentat adaptar al català els patrons rítmics llatins ha hagut de prescindir de la llargada vocàlica i substituir-la per la intensitat. Els elements de base tipològica que dificulten la importació de la forma de l'original xinès són sobretot la clara tendència al monosil·labisme i la presència productiva dels tons.³ Els elements de la tradició poètica xinesa que suposen un compromís per al traductor són principalment els clixés i la figura del paralelisme, més enllà de la prosòdia tonal i de tonicitat, clarament lligada als factors tipològics (Cheng 1996 [1977]). També lligada a la tradició poètica o, més ben dit, a la definició bàsica del gènere, és important assenyalar el caràcter més pròpiament connotatiu de la poesia xinesa respecte a un caràcter en comparació més denotatiu de la poesia occidental. Bona mostra d'això és l'el·lipsi dels pronoms personals, especialment al gènere lü-shi.⁴

No és objectiu d'aquest treball analitzar les traduccions de poesia xinesa al català i cercar un mètode que ens permeti arribar a conclusions en aquest àmbit. L'objectiu d'aquest treball és just al contrari: investigar com es comporta un determinat mètode d'anàlisi de

3. «Chinese prosody is largely concerned with the number of characters per line and the arrangement of tones – both of which are untranslatable. But translators [...] often may be seen attempting to nurture Chinese rhyme patterns in the hostile environment of a Western language» (Weinberger 1987: 5).

4. Cheng (1996 [1977]: 39).

traduccions en unes condicions pràcticament extremes, com són les de les discrepàncies entre la poesia xinesa clàssica i la catalana contemporània. També es tracta aquí d'explorar quines són les possibilitats d'aplicar en aquestes condicions l'adaptació que proposam de la TO.

1. ASPECTES TEÒRICS

1.1. ELS PROBLEMES DE LA TRADUCCIÓ

El dubte sobre la possibilitat o la impossibilitat de la traducció es resol sempre tenint en compte què s'ha d'entendre per traducció. Quan per traducció s'entén la identitat absoluta dels elements que conformen un text en la llengua original i els elements que conformen un text en la llengua de destinació, el més assenyat és negar la possibilitat de la traducció (Comrie 1989). En canvi, quan no parlem d'identitat entre els elements que conformen dos texts, sinó d'una mateixa intenció funcional a l'hora de vehicular uns continguts, el panorama s'aclearix gràcies a la laxitud amb què s'observen les relacions entre els elements estructurals. Aquesta unitat funcional pot ser de tipus pragmàtic⁵ o d'interpretació d'unes estructures cognitives prelingüístiques i universals (Seiler 1995). I tanmateix, en qualsevol cas roman sempre una evidència: hi ha texts que es presenten com a traduccions d'altres texts i són rebuts i acceptats com a tals traduccions.⁶ És a dir, la traducció és una realitat cultural preexistent al debat teòric sobre la possibilitat de la seva existència. Una altra constatació que complementa aquesta: un text pot generar més d'una traducció acceptable per part del receptor, i això sembla cert fins i tot sense haver d'invocar diferències diacròniques o d'altre tipus entre lectors de les traduccions fetes a partir d'un mateix text original. Sigui com sigui, sembla que el terme clau aquí és «negociar», que esvaeix del tot l'horitzó impossible de la traducció perfecta, tanmateix inassolible per mor del principi més ben assentat de la lingüística moderna, l'arbitrarietat del signe. «Negociar» posa la traducció en un camp de relacions dinàmiques entre cultures i ajuda a explicar que no hi hagi mai una única traducció possible.⁷ Per això mateix, les múltiples

5. «The translator's task is to negotiate the pragmatic meaning of the ST [Source Text] and establish its coherence as well as to re-negotiate this meaning into a TL code» (Emery 2004: 146).

6. Evidència que permet a Chesterman fer una definició gairebé —però no totalment— tautològica de la traducció: «any text that is accepted in the target culture as being a translation» (Chesterman 1997: 59). Per a Toury, això vol dir que també són objectes legítims d'estudi les pseudotraduccions (aquells texts que es presenten com a traduccions, però en realitat són traduccions “fictícies”) (Toury 2012 [1995]: 40).

7. «The economic definition of equivalence, on the other hand, enables us to focus on value as something manifested through the translation of texts in situations of contact between interrelated cultures. Equivalence is to be understood as emerging from active interrelations, determined by what translators actually do, and not by abstract comparisons between falsely discrete and passive systems» (Pym 1992: 46).

opcions que s'obren davant el traductor fan que la seva tasca sovint sigui més la de descartar que la de cercar. Pym (1992: 68) ho expressa així:

The basis of comparison is all too available; the translator knows how many alternative TTs⁸ have been suppressed or could prove superior in the future.

Segons les necessitats del lector, els gusts del moment, l'estil del traductor o qualsevol altra circumstància, una traducció és preferible a una altra. No hi ha, doncs, traducció perfecta en un sentit estàtic i immutable; hi ha traducció òptima en cada cas. És la conclusió a què arriba Song (2005: 310) amb l'ajuda de Ke (1999):

Translation is no longer something that can be looked upon as either possible or impossible but it must indeed be recognized as "a process in which the perfect or, to be more exact, the optimal solution ... is (and should be) always pursued by the translators", as can indeed be attested by "the practice of translating and re-translating famous literature throughout the ages". (Ke 1999: 296-297)

Aleshores traduir és negociar significat i dotar-lo d'una forma acceptable en la llengua de destinació, però sempre hi ha més d'una manera possible de fer això, i el traductor ha de decidir entre una diversitat d'opcions. Suposem que el traductor no pren una forma o una altra de manera aleatòria. Deu tenir uns criteris més o menys explícits (això ara no importa) que el fan obrar amb una certa coherència a l'hora d'avaluar les opcions possibles. Ben mirat, el procés intern d'avaluació d'aquestes opcions no deu ser gaire diferent del mecanisme que la Teoria de l'Optimitat (Prince / Smolensky 1993; McCarthy / Prince 1993) proposa per al funcionament de la fonologia i, en general, de la gramàtica.

1.2. LA TRADUCCIÓ INDIRECTA

La traducció indirecta, i sobretot la traducció literària indirecta, ha patit d'una certa ignorància dins els estudis sobre la traducció, una falta d'atenció crítica que fins i tot provoca una proliferació terminològica. En anglès, lingua franca dels estudis de la traducció (Whitfield 2019), es veuen «indirect translation», «relay translation», «mediated translation», «intermediate translation» i «second-hand translation», i Pym (2011: 82) declara que el resultat és «a mess» ('un caos').⁹ Això no obstant, aquests darrers anys han vist un creixement notable d'interès acadèmic en aquest camp, i aquest s'ha concentrat en «indirect translation» en anglès (Pięta / Bueno Maia / Torres-Simón 2022) i «traducció indirecta» en català (García Sala / Sanz Roig / Zabolcklicka 2014).

El problema no es limita merament a la terminologia. La traducció indirecta també crea dificultats metodològiques per a un dels enfocaments més elementals per als estudis

8. TT = Target Text.

9. En francès existeix una propagació semblant, com ara «retraduction», «double traduction», «traduction indirecte», «traduction relais» i «traduction de seconde main» (Gambier 1994, Cho 2014).

de la traducció: la comparació de texts de partida i d'arribada. En perspectiva històrica, per la necessitat de vincular un text de partida amb cada text d'arribada, els texts intermediaris sovint han passat per alt la mirada dels estudiosos (Dollerup 2014: 2). A més, fins i tot en els casos en què es pretén comparar un text d'arribada amb un text intermediari (o més d'un), aquests darrers poden ser molt difícils d'identificar i de localitzar (Dollerup 2014: 1), sigui reconegut o no l'ús de la traducció indirecta per part del traductor. Nogensmenys, si el nostre propòsit és que l'anàlisi comparativa identifiqui les decisions dels traductors (i per tant acostar-nos amb legitimitat al procés de traducció), aleshores és essencial identificar i incloure dins l'anàlisi el text intermediari (Touy 2012 [1995]: 100-101); si no, qualsevol intent de determinar la causalitat no tindrà en compte totes les facetes del cas.

A més dels problemes metodològics que provoca la traducció indirecta a l'hora d'estudiar aquest fenomen, també ha sofert un cert desdeny, tant dins el camp acadèmic com des del món editorial. Els estudis sobre la traducció indirecta constaten que aquesta pràctica s'usa poc dins el món literari (Ringmar 2012, Dollerup 2014, Sapiro 2016), i Sapiro afirma que aquesta tendència és encara més forta per l'«upmarket publishing» (Sapiro 2016: 93), com ara la ficció literària i la poesia. Aquesta perspectiva prioritza l'original «ascribing uppermost value to the original text» (Touy 2012 [1995]) i menysprea les traduccions, i per tant les traduccions directes pateixen una doble distància, multiplicant els suposats errors inevitables provocats per la traducció. Aquest és un argument instrumentalista que s'emmarca dins el corrent de la intraduïbilitat, o bé, dins la seva versió «feble», de la traducció com a empobriment.¹⁰

S'ha de notar, emperò, que la traducció indirecta no sempre queda descartada com a element exclusivament negatiu en aquests gèneres; proliferen exemples com ara les traduccions angleses del poeta polonès János Pilinszky, fetes pel també poeta Ted Hughes, a partir de les versions intermediàries i crítiques de János Csokits¹¹ (un cas ben semblant a les traduccions de Wang Wei fetes per Marià Manent des de les traduccions interlineals i comentaris de Dolors Folch). Aquestes incidències són dignes d'interès, ja que la posició de prestigi ocupada pel traductor-poeta es diferencia de la norma anglosaxona predominant de traductors “invisibles” (Venuti 2018 [1995]).

Queda una altra qüestió important des del punt de vista de la política de la traducció (i l'estatus de la traducció dins un camp literari nacional) i que té conseqüències per a l'anàlisi comparativa esbossada més amunt: fins i tot si s'empra la traducció indirecta, no sempre se'n reconeix l'ús. Per a Don Bartlett, traductor del noruec a l'anglès, és un fenomen «widespread and growing»:

Although I have not been approached by a single company, Jo Nesbø's books have been translated widely from the Norwegian-English translation. From talking to other transla-

10. I s'ha de reconèixer que la valoració general de la traducció als Països Catalans a les primeres dècades del s. xx era positiva, sobretot com a eina de recuperació cultural i d'internacionalització de la cultura catalana (Carner, Eugeni d'Ors...).

11. Aquesta era una pràctica força freqüent de la revista *Modern Poetry in Translation*. Vegeu les seves aportacions a Weissbord (ed.) 1989.

tors, I know that mine is not an isolated case. There are many of us. Some of us have even received e-mails from foreign translators asking us for explanations of our English. (Bartlett 2013: 60-61)

Però aquesta tendència de la traducció indirecta a amagar-se no s'ajusta del tot al nostre cas de la poesia xinesa, ja que és «striking how these Catalan poets displayed their foreign sources in such an unabashed, exuberant way» (Prado-Fonts 2022: 159-160).

1.3. LA TEORIA DE L'OPTIMITAT

No és difícil trobar bones introduccions a la Teoria de l'Optimitat en fonologia (Kager 1999, per exemple) i, més generalment, en gramàtica (Dekkers / van der Leeuw / van de Weijer 2000). La Teoria de l'Optimitat va aparèixer per primer cop a Prince / Smolensky (1993) i a McCarthy / Prince (1993). L'avantatge principal de la teoria era que combinava universalitat i particularitat en un marc que entenia que la causa de les diferències entre sistemes lingüístics era l'ordenació jeràrquica diferent de restriccions o principis universals. En segon lloc, ja no calia recórrer a nivells intermedis de representació. Com és ben conegut, el marc teòric que s'escampà amb Chomsky / Halle (1968) obligava a actuar d'una manera seqüencial, de manera que una cadena de segments es modificava passa per passa aplicant-hi regles fonològiques en un determinat ordre. Tanmateix, només la representació fonètica, al final del procés de derivació, era físicament identificable. Per altra banda, el component fonològic començava allà on acabava el component sintàctic: la representació morfològica subjacent era el resultat de l'aplicació de regles de transformació de l'estructura sintàctica subjacent creada per les regles categorials a partir d'elements del lexicó. Com a resultat d'això, tots els estadis intermedis que anaven de la representació morfològica subjacent a la representació fonètica eren suposats. S'afegien nivells de representació en benefici de l'explicació del procés. Les diferències entre la representació subjacent i la fonètica són normalment una necessitat per fer que la gramàtica sigui econòmica: si els processos morfològics són regulars i predictibles, aleshores no hi ha necessitat d'afegir complexitat a les unitats lèxiques: una vegada identificat un procés, no cal mantenir dues formes diferents d'una mateixa unitat com a entrades diferents del lexicó. La Teoria de l'Optimitat ha resolt el lligam entre representació subjacent i representació fonètica i, alhora, ha prescindit del sistema de derivacions de la fonologia generativa estàndard. La proposta teòrica consisteix en un complex de dues funcions, Gen(eració) i Aval(uació): Gen crea candidats a esdevenir forma fonètica a partir d'una representació subjacent, i Aval en selecciona l'òptim, identificat com aquell que incorre en les transgressions de menor nivell de l'escala de principis universals. L'objectiu del lingüista és la detecció de l'ordenació particular que imposa cada sistema a aquest conjunt de principis.

Vegem-ne uns exemples:

(A) Suposem una jerarquia: Principi A >> Principi B >> Principi C (Recordem que els principis són universals i les jerarquies, particulars de cada sistema.). Aleshores, l'avaluació de candidats funciona així (cada asterisc representa una transgressió):

	Principi A	Principi B	Principi C
Candidat 1	*	*	
Candidat 2		*	
☞ Candidat 3			***

El Candidat 3 és el candidat guanyador perquè el Principi C és el que es troba al nivell més baix de la jerarquia i el Candidat 3 no viola ni el Principi A ni el Principi B, violats pels candidats A i B.

(B) Un sistema en què la jerarquia (particular) de principis (universals) fos diferent, per exemple Principi B >> Principi C >> Principi A, podria seleccionar un candidat diferent:

	Principi C	Principi B	Principi A
Candidat 1		*	*
☞ Candidat 2		*	
Candidat 3	***		

1.4. GIRANT L'ULLADA CAP A LA TRADUCCIÓ

Explicitem la hipòtesi d'aplicació de la TO a la traducció (Dols / Mansell 2008):

1. L'arbitrarietat del signe impedeix que el resultat d'una traducció sigui un text totalment idèntic al text original. Com a resultat d'això,
 - a) o bé la traducció és impossible, o
 - b) dos o més textos es poden admetre com a traduccions acceptables del mateix text original.
2. Si 1b és ver, aleshores hi pot haver maneres diferents en què les traduccions acceptables d'un mateix text difereixin d'aquest text i
 - a) les diferències acceptables entre les traduccions del mateix original es poden analitzar sobre una base de principis en conflicte, i, a més,
 - b) les jerarquies de principis responsables de cada traducció es poden entendre com a plasmació de les preferències del traductor.

(1) és un axioma fermament fonamentat en lingüística. (1a) ja s'ha discutit a bastament en la literatura sobre traducció¹² i no ens proposam aportar-hi nous arguments. En

12. Vegeu Comrie (1989) sobre la impossibilitat de la traducció, i Song (2005) al costat possibilista, tots dos amb arguments relacionats amb els universals lingüístics. Toury (2012 [1995]) i Chesterman (1997) tenen una visió empiricista de les traduccions com a objectes culturals (una posició que no és fàcil de mantenir davant l'evidència de traduccions totalment substitutòries o cobertes). D'altres veuen les traduccions com a noves formes lingüístiques d'estructures pragmàtiques subjacents (Emery (2004)) o realitats cognitives prelingüístiques.

canvi, (1b) ens permet connectar amb altres visions de la traducció més possibilistes i arrelades en conceptes com el de ‘negociació’, o, directament, ‘optimitat’. Com a resultat de (1b), (2a) obre la porta a un mètode ja ben provat en lingüística i avança a través de (2b) cap a una nova manera de classificar les traduccions (en vers) allunyada de les tipologies rígides.

1.5. TEXTS DIFERENTS COM A TRADUCCIONS ACCEPTABLES DEL MATEIX ORIGINAL

L’argument de Ke (1999) citat a Song (2005) que hem vist més amunt ja és prou aclaridor. Introduïrem ara algunes evidències que analitzarem més avall com a exemples d’aplicació de l’argument de Ke. Podem prendre els següents tres versos de diferents poemes escrits en anglès, francès i català:

1. Can’t understand why she thinks of Chang’an (Watson 2002)
2. Trop jeunes pour se rappeler Longue paix (Cheng 1996 [1977])
3. Que encara res no saben de recordar Chang’an (Ferraté 1992)

Són tots tres traduccions del mateix vers de Du Fu:

未解忆长安 – wèi jiě yì Cháng’ān

El que ens sembla interessant no és que totes aquestes traduccions hagin estat acceptades com a corresponents d’un mateix vers original xinès, sinó més aviat que les diferències entre original i traduccions sembla que corren sobre vectors o dimensions diferents. Es combinen diferències en el ritme, en la sintaxi i en el contingut semàntic per oferir aquestes tres possibilitats de traducció. Només per assenyalar-ne uns exemples, des del punt de vista semàntic, la traducció francesa opta per la interpretació planera de *cháng ān*, mentre que l’anglesa i la catalana mantenen Cháng’ān com a topònim; des del punt de vista sintàctic, el vers francès és un sintagma adjectiu amb una oració d’infinitiu, el vers anglès conté una oració subordinada interrogativa indirecta parcial i el vers català és una oració subordinada adjectiva de relatiu amb oració d’infinitiu; des del punt de vista de la dixi, divergeixen en la identificació del subjecte o agent del verb de sentit incorporat com a nucli de la clàusula sintàctica de nivell més baix en cada cas: «thinks», «rappeler» o «recordar»: tercera persona del plural en els versos francès i català i tercera persona singular femení en el vers anglès; des del punt de vista de la informació, els versos francès i català fan una pressuposició causal («trop jeunes» / «encara»), inexistent en la traducció anglesa; des del punt de vista mètric, els versos francès i anglès són de nou síl·labes sense cesura identificable ni patró prosòdic definit coherentment amb la resta del poema, mentre que el vers català és computable com a alexandrí amb cesura (6+6) en un patró mantingut en els vuit versos de la composició. La combinació de divergències en vectors diferents complica encara més les comparacions. Més enllà de la frontera de vers, la relació entre aquests versos i la resta dels poemes respectius encara hi afegeix noves perspectives que tenen a veure amb la correspondència contingut/vers o estructura de la rima.

No perdem de vista que aquestes tres traduccions s’han publicat i, per tant, han estat acceptades fins a un cert punt per editors i lectors com a equivalents de «未解忆长安». El punt de vista empiricista sobre les traduccions com a fets consumats no hi té, doncs,

cap problema. Tanmateix, els tòpics populars sobre la traducció són posats en entredit. El nostre interès en la comparació no és taxonòmic, sinó més aviat dirigit cap a la gènesi de la traducció. Amb aquest objectiu suposarem que la traducció poètica no és només una activitat impressionista, sinó el resultat de l'organització de les preferències —o les capacitats!— del traductor. Proposarem, més avall, un aparat formal per analitzar el conflicte de principis en la traducció de poesia. Es tracta d'una adaptació dels recursos de la TO a la traductologia.

1.6. L'ANÀLISI DEL CONFLICTE DE PRINCIPIS EN LA TRADUCCIÓ POÈTICA

D'una manera general en la comparació de traduccions en vers es poden identificar tres vectors: contingut, sintaxi i vers. No és només el nombre total de dimensions allò que ens interessa assenyalar, sinó també i principalment la direcció que prenen les divergències dins cadascuna d'aquestes dimensions. En cada cas, hi ha dos extrems possibles: o la fidelitat al text original o l'obediència a la gramàtica i a la tradició literària en què es vol inscriure el text de destinació.

La nostra proposta és que el traductor tria un punt concret sobre un continuïum que va de (i) la fidelitat al text original a (ii) la fidelitat a la gramàtica i a la tradició literària de destinació. Cal tenir en compte que les tres dimensions citades no es tracten necessàriament de la mateixa manera: per exemple, la fidelitat al contingut es pot sacrificar en benefici de la fidelitat a la gramàtica de qualsevol dels dos extrems i viceversa, entre moltes d'altres combinacions. La fidelitat als dos costats de l'operació en cada vector és extremadament difícil d'assolir i pràcticament impossible de mantenir al llarg de tota la composició. Se'n poden produir casos parcials sobretot en traduccions de textos de tradicions literàries i adscripcions lingüístiques molt pròximes, com:

As armas e os barões assinalados – Les armes i els barons assenyalats.¹³

Els principis que requereixen un nivell així de coincidència es poden imaginar com situats al cim de la jerarquia de principis del traductor just abans de posar-se a traduir. Només quan l'objectiu es demostra inabastable, alguns principis són recol·locats en un nivell inferior de la jerarquia. Quins principis es mouen i a quins nivells es ressituen és el que ha d'aclarir el crític. Per fer aquesta tasca necessitam formalitzar un conjunt de principis. Proposam els següents:

13. Tanmateix l'estructura rítmica va obligar Colom / Dolç, en la seva traducció *Els Lusíades* (1964) de Luís Vaz de Camões, a preferir «Les armes i els barons més distingits», una solució que incorre en una transgressió de dependència i una d'identitat (veg. més avall la definició dels principis de fidelitat ID i DEP).

F/CONTINGUT:

ID: un element de l'output¹⁴ que es correspongui amb un element de l'input ha de ser-ne equivalent.¹⁵

MAX: cada element de l'input s'ha de correspondre amb un element de l'output.

DEP: cada element de l'output s'ha de correspondre amb un element de l'input.¹⁶

F/GRAMÀTICA:

F/ORD: tant com ho permeti la gramàtica de la llengua de destinació, els elements de l'output han d'aparèixer-hi en el mateix ordre en què apareixen a l'input.

F/SIN: les relacions sintàctiques a l'input han de preservar-se a l'output.

F/VERS:

F/METRE: el metre de l'output ha de reflectir el metre de l'input.

F/RIMA: l'estructura rítmica de l'output ha de reflectir l'estructura mètrica de l'input.

F/RITME: l'estructura rítmica de l'output ha de reflectir l'estructura rítmica de l'input.

F/ACCENT 1: no canvieu el lloc de l'accent primari.

F/ACCENT 2: no canvieu de lloc un accent secundari.

ALINEAU: cada vers de l'output ha de dur el mateix contingut que el vers corresponent a l'input.

F/RETÒRICA: per a cada figura retòrica de l'original hi ha d'haver una figura retòrica corresponent a la traducció. [Subdividible en tantes restriccions com figures retòriques: F/METÀFORA, F/SINÈCDOQUE, F/METONÍMIA, etc.].¹⁷

M/GRAMÀTICA: per a cada restricció de F/GRAMÀTICA hi ha una restricció de marcatge que exigeix respecte a la gramàtica de la llengua de destinació.

M/VERS: per a cada restricció de F/VERS hi ha una restricció de marcatge que exigeix respecte a la tradició literària de la llengua de destinació.

La diferència entre «traducció perfecta» i «traducció òptima» és que la primera, en cas que fos possible, respectaria totes les restriccions alhora, mentre que la segona en

14. Feim servir «input» i «output», seguint la convenció de la TO, i els aplicam respectivament a text d'entrada i text de sortida.

15. En general, es refereix a identitat semàntica, encara que entre llengües pròximes sovint es pot especificar si hi ha violació d'identitat lèxica amb manteniment de la identitat semàntica.

16. Aquestes tres restriccions combinades poden retornar-nos a les quatre relacions bàsiques entre texts basades en la quantitat i el material semàntic de Pym (1992): expansió, abreviació, addició i elisió, les dues primeres, basades en diferències de quantitat sense alteració semàntica, i les dues darreres, basades en diferències de quantitat i significat.

17. A Dols (2007) ja es fa referència als treballs de Slingerland i Lakoff / Johnson sobre la universalitat de la metàfora com a producte de la capacitat humana del llenguatge. És per això que introduïm una restricció d'aquest estil i que es refereix a figures retòriques de caire més aviat semàntic, i no pas a figures que tinguin a veure amb prosòdia o versificació.

respecta algunes a força de violar-ne d'altres (v. gr. es viola la identitat semàntica per mantenir el metre, o al contrari). Aquest punt de flexibilitat és el que cal retenir: l'ordenació jeràrquica d'aquestes restriccions ens ha de donar el tipus de traducció. Una primera aproximació teòrica ens retorna la distinció ben coneguda de traducció subsidiària / traducció substitutòria (Nord 1997), o traducció oberta / coberta (House 1977), o altres tipologies basades en la voluntat de presentar el nou text com a ajuda per llegir l'original o com a text literari autònom, per bé que d'autoria reconeguda. En certa manera, aquesta disjuntiva expressada en termes extrems és el mateix que Schleiermacher ja va enunciar a principis del segle XIX mitjançant la metàfora del moviment.¹⁸ D'aquesta manera,

M/Principis >> F/Principis → traducció substitutòria.

F/Principis >> M/Principis → traducció subsidiària.

Naturalment, els tipus de traducció poden ser molts més i, sense necessitat d'establir una tipologia fixa, podem guiar-nos per les restriccions proposades (i moltes d'altres que es puguin proposar) per fixar amb més detall els tipus amb què ens puguem trobar.

2. DE LA POESIA XINESA A LA POESIA CATALANA

2.1. L'ANÀLISI DEL CONFLICTE DE PRINCIPIS EN LA TRADUCCIÓ DE LA POESIA XINESA

A la Introducció ja hem esmentat com a factors de dificultat per a la traducció les diferències tipològiques entre llengües i també les concepcions poètiques no del tot coincidents entre les tradicions occidentals i la xinesa. Chan (1994) ha delimitat les raons possibles de la incompatibilitat entre llengües i entre els registres poètics de les llengües, i entre aquestes raons es compten els diferents horitzons d'expectativa dels lectors, ja sia per raons inherents a la segmentació semàntica de la realitat i a les diferents possibilitats gramaticals, ja sia per la insistència diferent que una tradició poètica aplica a l'expansió dels usos convencionals de la gramàtica.

Sens dubte és per la divergència essencial entre la poesia xinesa i la poesia occidental que s'ha afirmat sovint que traduir poesia xinesa és impossible. Així, Dolors Folch afirma «La traducció del xinès és eterna. No parerà mai, ni que ja s'hagués traduït tot. Es podria tornar a traduir tot una altra vegada. Sempre es podrà tornar a començar».¹⁹ Efectivament, afirmar que un procés requereix un temps de computació inacabable és el mateix que afirmar-ne la impossibilitat, com fa, pràcticament amb les mateixes paraules, Bortolotti-van Loon (1998),²⁰ parlant de qualsevol traducció i no just de les traduccions des del xinès. Com ja hem dit, no es tracta de cap altre principi que no s'enunciàs el mateix dia que va néixer la lingüística moderna: l'arbitrarietat del signe, que assegura que

18. Vegeu Prado (2005: 29-30).

19. Pallarès (2001: 168).

20. «This process never ends because there can be no definitive translation of any one literary text».

no hi ha la mateixa relació entre signe i cosa referida entre llengües diferents. D'aquí neix la necessitat i el problema de la traducció. Tota la resta és una qüestió de grau, no de substància. Aquesta mateixa generalització del problema és la que assenyala Manent (1986: 9), també citat a Prado (2001: 111), però afegint-hi el problema de la traducció indirecta per llengua interposada:

No fa gaire algú comparava la traducció d'un poema a un peix que es mor damunt la sorra, acolorit de reflexos enganyadors. És proverbial, certament, la dificultat de trobar equivalències d'expressió poètica en una altra llengua: i ¿quines garanties de semblança hi haurà entre aquestes interpretacions catalanes i l'original xinès, passant per l'alambí de dos idiomes?

Si entenem la traducció en termes de representació idèntica, és clar que la traducció és impossible. Però aquest no és el cas; a la base de la traducció hi ha el canvi i la diferència. Això implica que pot haver-hi traduccions «imperfectes», i, com hem vist, aquestes «imperfeccions» poden reposar sobre cordes diferents. Més amunt hem vist una bateria de principis que volem acarar amb traduccions reals per comparar-les en diferents dimensions. El sistema d'avaluació que ens ofereix la TO és, a la pràctica, la plasmació d'una intuïció instal·lada d'antic al cor de la teoria de la traducció. És tan senzill com afirmar que, a l'hora de traduir, no tot és traslladable, i que cal que el traductor triï quina part del text original s'emportarà i quina part deixarà enrere. Així, per exemple, a Savory:

Rhyme imposes a constraint upon the writer, a constraint which bears most heavily on the essential feature of the translator's art, his choice of words. It is scarcely possible to find a rhymed translation of a lyric which does not contain evidence of this as shown either by the omission of something that the original author wrote, or the inclusion of something that he did not. (Savory 1957: 85)

Aquí Savory, si bé d'una manera informal, apunta cap als principis de MAX, DEP i RHYME, assenyalats més amunt. Encara cinquanta anys després, Brownrigg (2007) assenyala que el resultat de la traducció és una tensió entre objectius. Concretament i seguint els conceptes de *xìn, dá i yǎ* (信,达,雅) de Yan Fu, distingeix les tendències a la fidelitat, la comprensió o l'elegància (i, hi afegeix pel seu compte, la tendència al respecte de la forma física de l'original, una mena de fidelitat, tanmateix). El resultat del conflicte és equivalent al que podem anomenar estil del traductor.

2.2. LES CONCEPCIONS DE LES TRADUCCIONS CATALANES DE POESIA XINESA

Folch (1984) és una primera aproximació de qualitat a les traduccions al català de la poesia xinesa. Hi tracta detalls de la poesia xinesa i dels quatre volums de traduccions clàssiques: Apelles Mestres (*Poesia xinesa*, 1925), Marià Manent (*L'aire daurat*, 1928, i *Com un núvol lleuger*, 1967) i Josep Carner (*Lluna i llanterna*, 1935). L'autora persegueix el mateix que en part perseguim nosaltres aquí: donar raons per comparar els estils

d'aquests tres traductors que obraren amb ignorància de les obres en la llengua original, n'assenyala fonts intermèdies i n'analitza uns poemes traduïts («Hua jian tu zhao»,²¹ «Sòng yǒurén» i «Yè sī» de Li Bai, «Chūn yè xǐ yǔ» de Du Fu, i «Sòng bié» de Wang Wei). La idea dels dos pols (la fidelitat a l'original i a la tradició d'arribada) de què parlàvem més amunt és present en la manera de fer de Folch, si bé ella només fa servir el mot per assenyalar que, en general, les traduccions de Mestres i Manent són més fidels als originals que no les de Carner:

En canvi, el poeta que es Carner es permet d'intuir esplèndidament la multiplicitat de significats continguts en els ideogrames gu xiang (故鄉): país natal, però també petita contrada, terra dels pares. Per això, «oh ma infantesa, tinc enyor de ta contrada», expressa bé el sentit original. El preu, però, n'ha estat el trencament del paral·lisme i la introducció d'una llarga perífrasi. (Folch 1984: 79-80)

Les anàlisis de Dolors Folch són molt acurades, i ens n'interessa sobretot el concepte de «preu» que acabam de veure: no tot és transportable, com dèiem, i en la jerarquia de principis del traductor, empíricament extraïble per anàlisi, rau el seu estil.

Després d'aquestes quatre traduccions clàssiques estudiades per Folch, encara en vindrien d'altres, com la de *Vell país natal* (1986), una antologia de Wang Wei, en què ella mateixa va fer les traduccions literals a què Marià Manent va donar forma poètica catalana. El 1996 Ramon Dachs i Anne Hélène Suarez publicaren *Cent un juejus de Xina Tang*, i el 2013 Manel Ollé *Pedra i pinzell. Antologia de la poesia clàssica xinesa*. Ollé (2014) repassa les traduccions indirectes de poesia xinesa al català, tant les col·leccions dels quatre ja esmentats, com les aportacions més esporàdiques de la mà de Josep M. López-Picó, Josep M. de Sagarra, Josep Palau i Fabre, Antoni Pous, Narcís Comadira o Francesc Parcerisas. És interessant el comentari d'Ollé sobre la utilització de la traducció indirecta dels clàssics xinesos al català:

En la mesura que els poetes catalans que practiquen la traducció indirecta miren d'escapar a l'escenari estrictament traductològic quan escamotegen els textos mitjancers (no els exhibeixen ni expliciten, tot i que normalment no n'amaguen l'existència: tot just apunten indicis, noms que constitueixen les fonts sobre les quals treballen, sense entrar en detalls), llavors podem afirmar que projecten el seu procés de recreació poètica cap al territori de la «represa», de la «inspiració», de la «versió» d'uns temes i motius amb la reescriptura d'unes imatges, ficcions o continguts que presumptament connecten directament els poemes xinesos i els seus. (Ollé 2014: 63)

Bai (2022) esmenta un total de quinze antologies de poesia xinesa traduïda el català. També Bai es fixa en el preu que confessen els propis traductors a l'hora d'anostrar la literatura xinesa, i així cita el comentari d'Apelles Mestres (1925):

21. Es correspon amb el conegut com «Yuè xià dúzhuó», però no hem volgut modificar els títols citats per altres autors ni canviar-ne els caràcters (tradicionals o simplificats). Igualment hem respectat les transcripcions en pinyin citades, de vegades amb separació per paraules i de vegades per síl·labes, aquesta darrera caràcter per caràcter.

He posat gran esment en no ferli dir rès qu'ell no digui, ni suprimir rès de lo que diu. A fi de no comprometre la fidelitat he cregut convenient suprimir la rima-sobre tot la consonant, que sols he usat en comptadíssims casos y encara quan se m'ha prestat dòcilment a dir lo que volia dir jo, y no lo que volgués ella [...] En quant a la forma, he usat els metres qu'espontàniament se m'han ofert per a interpretar ab major fidelitat y justesa. (Bai 2022: 18-19)

Els comentaris d'aquest tipus, centrats en la negociació de què s'importa i què s'ignora són freqüents en les traduccions de la poesia xinesa, i ho són precisament a causa de la concepció diferent de la relació autor-lector que es dona en aquesta tradició. El fet que la llengua xinesa és aïllant i, per tant, mancada de morfemes flexius és la característica que permet al poeta deixar el procés de concreció semàntica i sintàctica a mercè del lector. No és que en xinès no es puguin vehicular sentits precisos, és que les característiques del xinès han permès el desenvolupament d'un gènere, la poesia, amb un tipus d'estètica que no situa la concreció del missatge en la descodificació lingüística, sinó en la descodificació literària basada en el coneixement del cànion. És aquesta diferència bàsica amb la poesia occidental la que ha fet de les traduccions de poesia xinesa un camp atractiu per a poetes que cerquen la innovació estètica. Però això mateix els obliga a un tipus de negociació traductològica molt més àmplia que no la que es dona davant un text en una llengua diferent, però tanmateix situat en les coordenades de la tradició literària occidental. És a dir que hi estan obligats quan el que pretenen presentar en la seva llengua és un text catalogable de poesia en la seva tradició cultural. Així ho explica Ollé (2012):

La llengua xinesa permet un predomini del component semàntic que converteix el poema en una juxtaposició dinàmica d'imatges en interacció. L'ambigüitat funcional i l'absència de nexes, modificadors, marcadors i determinants contribueixen de forma decisiva a convertir el poema en un procés de construcció de sentit germinal, inacabat, que el lector pot transitar seguint qualsevol de les diferents interpretacions sintàctiques que fan possibles els potencials de significació. I converteixen qualsevol traducció en una tria dolorosa que deixa necessàriament fora totes les altres opcions. (Ollé 2012: 14-15)

2.3. ANÀLISI DE CASOS

2.3.1. Aspectes a tenir en compte dels poemes originals

Les traduccions que s'analitzen aquí ho són de lü-shi, un tipus de composició que organitza el poema en dos quartets composts de dos díctics cadascun. Des del punt de vista de l'estructura del poema, té importància el recurs al paral·lelisme: dos versos es construeixen sobre el mateix patró sintàctic amb continguts semàntics oposats. El prototip de lü-shi exigeix paral·lelisme al segon i tercer díctic i rebutja aquesta figura al darrer dels quatre. Un exemple il·lustratiu de paral·lelisme és el que trobam al primer dels poemes analitzats aquí, *Sòng yǒurén*, de Li Bai:

青	山	橫	北	郭
Qīng	shān	héng	běi	guō
Verd / Blau	muntanya	a través	nord	muralla
白	水	繞	東	城
Bái	shuǐ	rào	dōng	chéng
Blanc	aigua	envoltar	est	ciutat

Des del punt de vista de la prosòdia, aquest gènere construeix versos de cinc síl·labes cesurats entre la segona i la tercera i alternança rítmica. En concret, el vers comença amb síl·laba àtona, però el segon hemistiqui ha de començar amb síl·laba tònica, de manera que la cesura no és més que una separació entre dos pics d'intensitat:

A T / T A T

En termes de prosòdia clàssica (occidental, és clar), el primer hemistiqui és format per un iambe i el segon per un troqueu seguit d'una síl·laba tònica no adscrita a cap peu. Ens interessarà retenir, per a l'anàlisi de les traduccions catalanes, que el ritme prosòdic en qualsevol cas és binari.

Pel que fa a la rima, s'aplica només als versos parells (opcionalment el primer vers també es pot rimar) i és igual als dos quartets, tot i que hi pot haver excepcions a aquesta regla, com el mateix poema de Li Bai a què ja ens hem referit, amb rima diferent a cada quartet. La rima s'ha de fer en una síl·laba de to recte (fr. *plat*, ang. *level*).²² D'altra banda, cal que hi hagi alternança entre to recte i to oblic entre els dos finals de cada díctic. Complementàriament, la distribució de tons a l'interior de cada vers i entre els interiors de versos diferents està condicionada per restriccions com (Chang 2007):

- (1) no hi pot haver un to recte (-) envoltat per dos tons oblics (/): */-/ ,
- (2) les síl·labes 2a i 4a de cada vers han de ser diferents en to (recte o oblic) de les seves corresponents a l'altre vers del díctic, i
- (3) les síl·labes 2a i 4a de cada vers final de díctic han de ser iguals en to (recte o oblic) de les seves corresponents del vers següent (inicial de díctic).

En relació amb l'univers retòric de la poesia clàssica xinesa, els usos retòrics occidentals són de tipus més aviat substitutori, mentre que els usos retòrics xinesos són, sobretot, de contigüitat. Allen (1993) i Owen (1985) s'han referit a l'escassetat de metàfores a la poesia antiga i clàssica xinesa. Recorren a la possibilitat que l'autor escrivís tenint en compte un lector al qual interessava més l'anècdota històrica viscuda pel poeta que no pas una elaboració feta directament per l'autor.²³ Més enllà d'aquesta explicació estètica,

22. Coincideix amb el primer to del xinès antic, dels quatre que tenia segons el Qièyùn: píng (pla), shǎng (ascendent), qù (de partida) i rù (entrant). No és possible identificar aquests quatre tons antics amb els tons actuals del xinès. Karlgren (1954) va prendre els noms dels tons com a descripcions i en va fer una identificació que implicava direcció tonal i caràcter abrupte / no abrupte (això darrer, referit a síl·labes acabades o no en consonant oclusiva, que no existeixen en xinès actual), però la descripció fonètica acurada d'aquests tons, basada en pronúncies contemporànies, ha estat posada en dubte, com a Norman (2002[1988]: 53).

23. «The traditional Chinese reader had faith that poems were authentic presentations of historical experience. Poets wrote, as readers read, under those assumptions» (Owen 1985: 57).

s'obre la possibilitat d'un receptor més actiu que no el que nosaltres podem considerar propi de la nostra tradició, capaç de lligar l'esquema poètic inicial a un marc més general, forjat per la tradició i suportat per les relacions intertextuals (Allen 1993: 312). Tanmateix, no es pot afirmar de cap manera que la noció de metàfora sigui estranya a la poesia xinesa ni a la seva tradició crítica. De fet, de les sis categories literàries esmentades al *Dàxuè* (fù, bǐ, xīng, fēng, yǎ i sòng), les tres primeres sembla que es refereixen a figures retòriques o maneres de dir (les tres darreres, en canvi, es refereixen a subgèneres). Les explicacions que s'han succeït sobre les tres primeres (obscures al text primigeni) vindrien a fer de *fù* descripció recta, de *bǐ* comparació explícita i de *xīng* descripció obliqua o comparació implícita.²⁴ Tanmateix, això no desfà l'estranyesa que sent un lector occidental quan cerca dins un poema xinès el tipus de recurs expressiu que coneix i que l'ajuda a identificar el text com a poètic i a interpretar-lo. Sigui com sigui, l'empremta humana que fa que l'art sigui art, la manipulació dels elements naturals a través de la percepció, aquí és condicionada per uns filtres basats en la tradició, de manera que la relació entre element present i element absent en què es basa tota metàfora es construeix en la poesia xinesa clàssica sobre les dualitats poema / tradició, imatge observada / tòpic. En el cas del *lù-shi*, a més a més, l'extraordinària complexitat prosòdica ja descrita justifica el recurs al tòpic: no per facilitar la composició, sinó per justificar determinades tries lèxiques (V. Yu 1981: 218-219). Aquesta relació paradigmàtica que lliga l'ús d'una determinada metàfora amb una tradició vinculada al gènere, es complementa en l'eix sintagmàtic amb la relació combinatòria que fa que dues metàfores en contacte puguin produir un significat impensat. És el que fa veure Cheng (1996 [1977]) en comentar el poema «Yuè yè» («Nit de lluna») de Du Fu. En concret, Cheng exemplifica aquest recurs amb els versos 香霧雲鬟溼 / 清輝玉臂寒²⁵ («flairosa boira núvol pentinat humit / pura brillantor jade braç fred»), que combina dues metàfores d'ordre atmosfèric (teniu en compte que «disc de jade» és una manera habitual de referir-se a la lluna per referir-se a una dona). L'efecte és acceptable en la tradició perquè les imatges hi eren preexistents i, alhora, crea un ambient nou, nocturn i vaporós (Cheng 1996 [1977]: 97).

Caldrà, doncs, tenir en compte aquesta caracterització del gènere en què s'inscriuen els poemes seleccionats a l'hora d'estudiar-ne les traduccions. És obvi que hi ha detalls que no són transportables d'una llengua a l'altra. Sense anar més lluny, el català no és una llengua tonal. En altres casos, tanmateix, la llengua de recepció pot acomodar, o adaptar amb canvis, característiques dels poemes de partida, com és el cas de l'alternança rítmica, la rima, l'estructuració de la frase o, en el camp de la retòrica, les imatges i les sinècdques. Tornem a Ollé (2014):

24. Així, per exemple, ja a Zhong Hong (469-518), [en traducció de He Wenhuan citada per Yu]: «There are three principles of poetry: the first is xing, the second is bi, and the third is fu. When the words come to an end but the meaning lingers on, that is xing. Using an object as an analogy to one's intent/will is bi. Writing down a situation in a straightforward manner and describing objects with words is fu».

25. En caràcters tradicionals segons l'edició de Cheng; en caràcters simplificats: 香雾云鬟湿 / 清辉玉臂寒.

Fins i tot en la més acurada i filològica de les traduccions, el text resultant caldrà valorar-lo tant pel criteri de fidelitat a allò que s'hi diu i de voluntat de mimetització dels procediments poètics, com per la capacitat de bastir un text poètic d'entrada llegidor i que apunti a un horitzó líricament preable i consistent. (Ollé 2014: 63)

A aquest doble objectiu dedicam el sistema que explicam a continuació.

2.3.2. *Concreció de la bateria de restriccions aplicables a les traduccions de poesia xinesa al català i sistema de notació*

Com hem dit, compararem poemes originals i traduccions sobre tres vectors. En concret, els anomenarem (a) Contingut semàntic, (b) Sintaxi i (c) Estrofa i vers. Els principis (també anomenats «restriccions» en l'àmbit dels estudis gramaticals) avaluadors de cada vector són els següents. N'explicitam el tipus concret d'aplicació per a aquest estudi:

- Contingut semàntic:

MAX: no poden abandonar-se elements semàntics presents a l'input.

DEP: no poden afegir-se elements semàntics absents de l'input.

ID: el contingut dels elements semàntics de la traducció ha correspondre's amb el contingut dels elements semàntics de l'input.

- Sintaxi:

F/ORD: cal conservar l'ordre dels elements de l'input.

M/ORD: la traducció ha de col·locar els elements en un ordre acceptable en la llengua de destinació.

F/SIN: les relacions sintàctiques entre els elements de l'input s'han de conservar a l'output.

M/SIN: les relacions sintàctiques entre els elements de l'output han de ser acceptables en la llengua de destinació.

- Estrofa i vers:

ALIGN: els elements semàntics d'un vers de l'output han de ser equivalents als del vers corresponent a l'input (i.e., no es pot traspasar material semàntic d'un vers a un altre).

F/MET: el nombre de síl·labes d'un vers de l'output ha de ser igual al nombre de síl·labes del vers corresponent a l'input. S'assignarà una marca per cada síl·laba de més o de menys.

M/MET: el nombre de síl·labes del vers de l'output s'ha de correspondre amb un nombre de síl·labes acceptable en la tradició mètrica de la literatura d'arribada. S'assignarà una marca per cada síl·laba de més o de menys.

F/RIM: allà on hi hagi rima a l'input, ha d'haver-n'hi a l'output; allà on no n'hi hagi a l'input, no n'hi ha d'haver a l'output.

M/RIM: amb independència de F/Rim, l'output no pot desviar-se d'un determinat patró rítmic que s'hi pugui detectar (v. gr., si l'output fa rimar tots els versos parells en assonant —encara que l'input no rimi o no rimi així—, un vers parell que es decantés d'aquesta tendència rebria una marca).

F/RIT: els patrons rítmics de l'input s'han de conservar a l'output. En l'anàlisi dels lü-shi hem optat per fer-ne una versió concreta, consistent a observar el respecte a un patró de peu binari (qualsevol dels dos de la nostra tradició, iambe o troqueu), tenint en compte l'alternança de tonicitat del patró xinès. No hem tingut en compte el reflex de la inversió rítmica després de la cesura. Les síl·labes tòniques forçades (i. e., les que tenen accent secundari dins la frase fònica i no tenen cap síl·laba tònica al costat) són acceptades.

M/RIT: cal respectar la col·locació dels accents de la tradició mètrica de la literatura de destinació. En el nostre cas, i fora de l'accent en posició de rima, que és inevitable, això es refereix al patró accentual del decasíl·lab (síl. 6, osíl. 4 i 8). Per cada síl·laba accentuable que no rebi accent es computarà una marca, i l'alternativa ideal serà sempre la menys costosa (p. ex., si un decasíl·lab presenta només els accents 3 – 10, es computarà una sola marca pel fet de no mostrar accent a la síl·laba 6, i no dues pel fet de no tenir-ne a les síl·labes 4 i 8).

M/FiVERS: cal observar la tradicional successió de versos masculins i femenins en català. Per cada repetició contigua de tipus de vers es computarà una marca.

F/RET: cal transportar a la llengua de destinació les figures retòriques de l'input. Allà on hi hagi una metàfora, una metonímia, una sinècdoque, una personificació o una hipèrbole a l'input, cal que n'hi hagi una altra a l'output. Pot donar-se el cas que es mantengui el tipus de figura retòrica però amb continguts semàntics diferents. En aquest cas, el vers no rebria marca per a F/Ret però sí per al principi escaient del mòdul de contingut semàntic. La no observació d'un paral·lisme a l'original xinès es computarà amb una marca al segon dels versos que deixen de ser paral·lels.

Explicats els principis, cal fer, immediatament, aquests advertiments:

- el sistema no és un sistema valoratiu de la qualitat de les traduccions. El sistema d'avaluació només pretén constatar quina és la distància entre input i output en cadascun dels vectors proposats.

- dels principis proposats, n'hi ha que són contradictoris. Les contradiccions entre principis són necessàries precisament perquè els dos sistemes lingüístics i retòrics no són idèntics. Respectar les tradicions de la literatura d'arribada sovint voldrà dir no ser fidel a la forma del poema original. D'això es tracta, precisament: de veure cap on es decanta la traducció davant un dilema.

Les marques (violacions dels principis) s'atribueixen als versos. Les graelles d'avaluació mostren a les files els versos i a les columnes els principis. Cada vegada que un vers transgredeixi un principi de la manera que acabem d'establir, s'afegirà una marca a la casella corresponent. Amb l'excepció dels casos més clars, com són el nombre de síl·labes, les marques s'explicaran amb notes al final. Al peu de cada graella d'avaluació apareix una cadena de principis amb un número entre parèntesis al costat de cada principi. El número representa el nombre de vegades que el poema ha violat el principi en qüestió. L'ordenació dels principis de menys violats a més violats representa, en sentit inversament proporcional a les violacions, el grau de respecte a un determinat principi, de manera que, com més baix el número assignat a un principi, més alt el seu lloc a la je-

rarquia. Aquesta manera de mesurar la proximitat de cada traducció al poema original és més complexa que no la que posa en funcionament Brownrigg (s. d.), que avalua cada poema (no cada vers) sobre una escala d'1 a 7 segons l'adhesió de la traducció a cadascun dels set principis de la poesia xinesa d'estil nou.²⁶ El sistema que proposem en aquest treball és més acurat en l'avaluació i més complex pel fet que té en compte la pluridimensionalitat dels poemes.

2.3.3. Els poemes seleccionats

Per tal d'acostar-nos a l'objectiu que hem declarat a la introducció, el de provar la robustesa d'un sistema d'anàlisi de traduccions extremes, hem cercat uns determinats poemes traduïts. Per la complicació formal que ja hem explicat més amunt, volíem fer servir poemes de l'època clàssica xinesa. Els poemes de l'època Tang varen causar a Occident, a partir del segle xx, una vertadera fascinació, en paraules d'Ollé (2007: 618). El lü-shi ens ofería la complicació tècnica necessària. D'entre aquests, hem volgut analitzar dos poemes anostrats per Marià Manent en dues èpoques i amb dues tècniques molt diferents: «Sòng yǒurén», de Li Bai, en traducció indirecta publicada el 1928, i «Zhōngnán shān» de Wang Wei, també en versió final de Manent publicada el 1986, amb l'assessorament i la traducció literal inicial de Dolors Folch. A mode de comparació, també ens referirem a la traducció de Carner de «Sòng yǒurén», com ja va fer Folch (1984).

Més amunt ja hem citat el comentari d'Ollé (2014: 63) sobre el fet que els autors de traduccions indirectes catalanes de poesia xinesa no exhibeixen les seves fonts, tot i que no amagaven que no sabien xinès. Volem aplicar les nostres anàlisis a les comparacions entre les composicions xineses i les catalanes que se'n presenten com a traduccions. Així i tot, hem fet el següent exercici de comparació entre les versions catalanes de «Sòng yǒurén» i tres versions en anglès de la mateixa composició que, per la data de publicació, Manent i Carner varen poder conèixer. A *Chinese Poetry in Translation: a Bibliography*, una base de dades de traduccions de poemes, autors, traductors i èpoques, hi ha tretze traduccions de «Sòng yǒurén» a l'anglès i els francès. D'aquestes, Manent i Carner en varen poder conèixer tres abans de publicar les seves.²⁷ Els texts catalans els trobareu a l'apartat següent. Els texts en anglès són els següents:

26. Brownrigg (s. d.: 16-17): «1) matching the number of lines of the original; 2) all lines being of equal length; 3) all lines occurring as couplets; 4) rhyme being used; 5) a constant rhyme being used on even lines, plus optionally the first line; 6) each line exhibiting a caesura, or two in the case of qǐlǜ; 7) the lǚshǐ exhibiting parallelism in the second and third couplets».

27. De fet, Carner també va poder conèixer la de Bynner (1929), però no cal afegir-la a la nostra llista perquè la font de la traducció de Carner és molt clara i la traducció de Bynner no resol les discrepàncies de la traducció de Carner amb les altres. Vegeu Roser i Puig per a més informació sobre llibres de la poesia i cultura xinesa adquirits per Manent (1998: 110).

a) Giles (1883 i 1898)

«A farewell»

Where blue hills cross the northern sky,
 Beyond the moat which girds the town,
 'Twas there we stopped to say Goodbye!
 And one white sail alone dropped down.
 Your heart was full of wandering thought;
 For me, — my sun had set indeed;
 To wave a last adieu we sought,
 Voiced for us by each whinnying steed!

b) Pound (1915)

Blue mountains to the north of the walls,
 White river winding about them;
 Here we must make separation
 And go out through a thousand miles of dead grass.

Mind like a floating wide cloud.
 Sunset like the parting of old acquaintances
 Who bow over their clasped hands at a distance.
 Our horses neigh to each other
 as we are departing.

c) Lowell / Ayscough (1921)

Clear green hills at a right angle to the North wall,
 White water winding to the East of the city.
 Here is the place where we must part.
 The lonely water-plants go ten thousand li;
 The floating clouds wander everywhither as does man.
 Day is departing – it and my friend.
 Our hands separate. Now he is going.
 “Hsiao, hsiao,” the horse neighs.
 He neighs again, “Hsiao, hsiao.”

Fem a continuació la comparació de les tres versions en anglès amb les dues versions catalanes a partir de diversos elements semàntics i formals:

	Giles 1898	Pound 1915	Lowell / Ayscough 1921	Manent	Carner
verdes / blaves	blaves	blaves	verdes	blaves	blava
llevant	no	no	sí	sí	no
aigua blanca	no	sí	sí	sí	no
vela / herba	vela	herba	herba	herba	vela
núvols	no	sí	sí	sí	no
sol post / sol ponent	post	0	ponent	ponent	ponent
ponent meu (per a mi)	sí	no	no	no	sí
onomatopeia / renill	renill	renill	sí	renill	renill
2a p. / 3a p.	2a	0	3a	2a	2a
sentiments persona 2	sí	no	no	no	sí
mètrica	sí, regular	no	no	sí, irregular	sí, irregular
rima	sí	no	no	sí	sí

Folch (1984) comenta la qüestió d'«herba» / «vela» i atribueix la «vela» a una mala traducció de 蓬 («herba») per confusió amb 篷 («vela»), dos caràcters homòfons («péng»). Aquesta confusió només es troba en la traducció anglesa de Giles i també l'hereta Carner. En general Carner deu seguir Giles, i només se'n desmarca en l'aspecte del verb «pondre» («For me, — my sun had set indeed, Giles v6 / «i per a mi es colgava el sol per sempre més») i en el patró mètric més irregular (però tanmateix latent) respecte del de Giles. Ja ha estat dit que Carner i el Manent de *L'aire daurat* (1928) segueixen principalment les traduccions de Waley (Ollé 2014: 79), encara que no en sigui la font única. No hem trobat ««Sòng yǒurén» ni a Waley (1918) ni a Waley (1919). Per a la traducció d'aquest poema sembla que Manent beu sobretot de Lowell / Ayscough (1921), però el color de les muntanyes ha de sortir d'una altra lectura, si no surt directament de la seva inspiració, com tampoc la segona persona gramatical referida a l'amic no pot sortir de Lowell / Ayscough (1921). Aquest darrer tret també podria procedir del seu estre, si no procedeix de Giles. En canvi, el que no sembla que pugui sortir d'enlloc més és la referència al llevant del segon vers. Només Lowell / Ayscough (1921) incorporen el 东 (dōng, 'est') original.

2.3.4. Les Anàlisis

A continuació aplicarem el mètode d'anàlisi explicat a la traducció de «Sòng yǒurén» de Li Bai feta per Manent (1928) i a dues versions de «Zhōngnán shān», de Wang Wei, una sense versificar i una de versificada, procedents de la traducció de Manent /

Folch (1986). Per a cada anàlisi oferim la graella d'avaluació amb notes al final per explicar les transgressions concretes als principis, la jerarquia de principis ordenada per nombre ascendent de transgressions (que és el mateix que dir per ordre d'adhesió del traductor als principis, de major a menor), un gràfic de barres que permet comparar el nombre de transgressions de cada principi, un gràfic amb agregació de transgressions per vectors (estrofa i vers, sintaxi, i contingut semàntic) i un gràfic d'agregació de transgressions per pols de la traducció (fidelitat i marcatge). «Sòng yǒurén» de Li Bai, en traducció de Marià Manent (1928):

送友人

青山橫北郭，
白水繞東城。
此地一為別，
孤蓬萬里征。
浮雲游子意，
落日故人情。
揮手自茲去，
蕭蕭班馬鳴。

Comiat a un amic

Més enllà d'aquest mur les muntanyes són blaves
i a Llevant l'aigua blanca s'esmuny.

Ara ens diem adéu per sempre. Cavalcaves,
i et perdies al lluny,
igual que sense rels fuig una herba marina.

Veig els núvols que volen com el meu pensament.
Em ve enyor de l'amic: miro el sol que declina.
Cavalquem oposats, i tot just s'endevina
un renill, dins el vent.

Elements lèxics de l'original

verd – muntanya – a través – nord – muralla
blanc – aigua – anar al voltant – est – ciutat
aquest – lloc – un – actuar – separar
tot sol – herba – deu mil – milles – viatge
surar – núvol – viatjar – petit – records
caure – el sol – vell – home – passió
dispersar – mà – des de – aquí – marxar
tristesa – tristesa – cavall – crits d'ocells / renills de cavall

Traducció de Josep Carner²⁸

Comiat

On romp a tramuntana la blava serra, enllà
del gran fossat cenyint la vila amb sa rodona,
pel comiat paràvem una estona:
sols una vela blanca bastava d'acalar.
A un seny esgarriat es dava ta agonia
i per a mi es colgava el sol per sempre més.
L'adéu sense paraules en nostra mà es movia
i amb llur renill el deien els corsers.

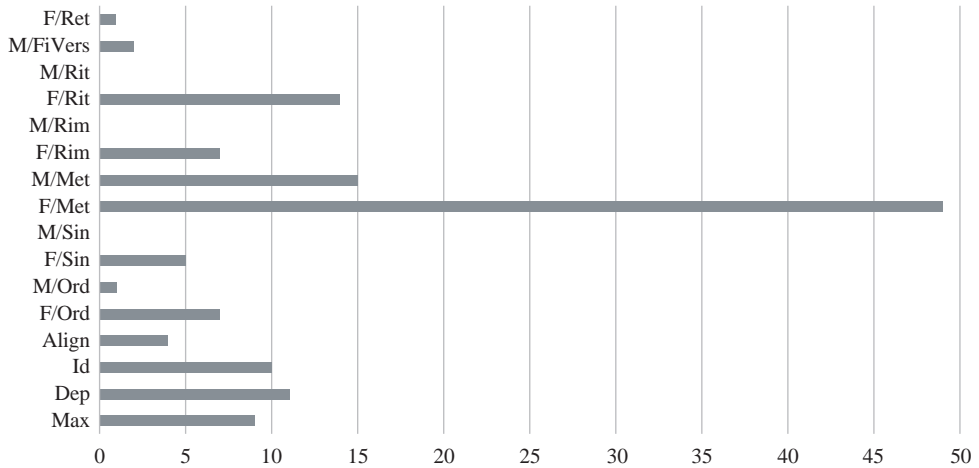
28. No l'afegim aquí amb la intenció d'analitzar-la, sinó per permetre l'accés a les comparacions que Folch (1984) en fa amb la traducció de Manent i que citarem a les notes explicatives.

Max	Dep	Id	Align	F/Ord	M/Ord	F/Sin	M/Sin	F/Met	M/Met	F/Rim	M/Rim	F/Rit	M/Rit	M/FiVers	F/Ret
1	**i	ii	*iii	*xiv				*****		*		*v			
2	*vi	*vii		*viii		*ix		*****	**			*x			*xi
3	**xi	**xiii						*****		*		*xiv			
4	**xv		**xvi			*xvii		*	*****			*xviii			
5	**xx	**xxi		*xxii	*xxiii	*xxiv		*****		**xv		*xxvi			*xxvii
6	**xxv	**xxix		*xxx		*xxxi		*****		*xxxii		*xxxiii			
7	**xxv	**xxvi		*xxxviii		*xxxix		*****				*xl			*xli
8	*xlii	*xliii	*xlv	xlvi				*****		*xlvii		*xlviii		*	
9	*xlix	*l						*	*****	*li		*lii		*	*liii
9	11	10	4	7	1	5	0	49	15	7	0	14	0	2	1

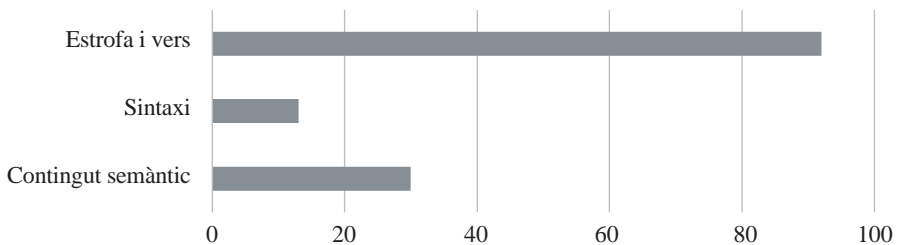
M/Sin (0), M/Rim (0), M/Rim (0) >>> M/Ord (1), F/Ret (1) >>> M/FiVers (2) >>> Align (4) >>> F/Sin (5) >>> F/Ord (7), F/Rim (7) >>> Max (9) >>> Id (10) >>> Dep (11) >>> F/Rit (14) >>> M/Met (15) >>> F/Met (49).*

*Les notes de les taules de les pàgines 130, 134 i 136 es troben al final de l'article (p. 147-149).

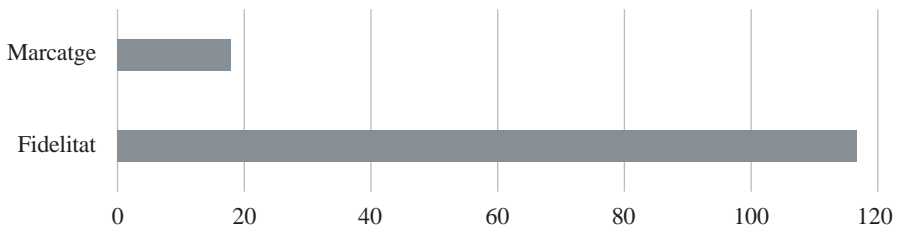
«Sòng yǒurén» de Li Bai (Manent 1928)

«Sòng yǒurén» de Li Bai (Manent 1928)

«Sòng yǒurén» de Li Bai (Manent 1928)

De les traduccions estudiades, aquesta és la que presenta un nombre absolut més alt de violacions de principis, amb uns perfils que afavoreixen el respecte per les tradicions d'arribada, si bé no tant com en els altres dos casos, i un respecte baix al contingut semàntic. Sembla que les traduccions inicials de Manent, de totes les estudiades, són les que presenten un contacte més pobre amb la llengua original. Efectivament, Manent no

amaga que fa l'antologia de 1928 a partir de «traduccions directes [a altres llengües] dignes de confiança» (1986[1928]: 9), si bé no les assenyala.

Crida l'atenció el maneig de la rima que fa Manent en aquesta traducció. Per un costat, l'esquema rímic és impecable com a esquema rímic d'un poema català..., però no reflecteix l'esquema rímic de l'original. Aquesta discrepància és la que registren les marques dels principis M/Rhy i F/Rhy, que són 0 per al primer i 7 per al segon, i és una base dels nostres comentaris de més avall sobre el seu mètode de traducció.

«Zhōngnán shān» de Wang Wei, en traducció de Marià Manent i Dolors Folch (1986):

终南山
 太乙近天都，
 连山到海隅。
 白云回望合，
 青霭入看无。
 分野中峰变，
 阴晴众壑殊。
 欲投人处宿，
 隔水问樵夫。

Elements lèxics (versió sense estructurar)

Zhongnan muntanya

Tai – yi – prop de – cel – capital

contínues – muntanyes – arriben – mar – racó/cantonada

blanc – núvol – girar-se – mar lluny – reunir-se

verd/blau – boira – entrar – mirar – no existir

dividir – camp – central – pic – transformar

ombra/obaga – temps clar / llum – totes – vall – diferent

desitjar – refugiar-se en / llançar-se a – home – lloc – passar la nit

per damunt de – riu/aigua – preguntar – llenyataire

Versió sense versificar

La muntanya Zhongnan

Taiyi és a prop de la capital del cel;

les muntanyes contínues arriben fins al cantó del mar.

Els núvols blancs, en girar-me i albirar-los, es reuneixen,

les boires blaves, en entrar-hi i mirar-les, no existeixen.

Tot l'espai es transforma en el pic central,

l'ombra i la llum es diferencien en totes les valls.

Desitjo refugiar-me, passar la nit en els llocs dels homes:
per damunt del riu pregunto al llenyataire.

Versió versificada

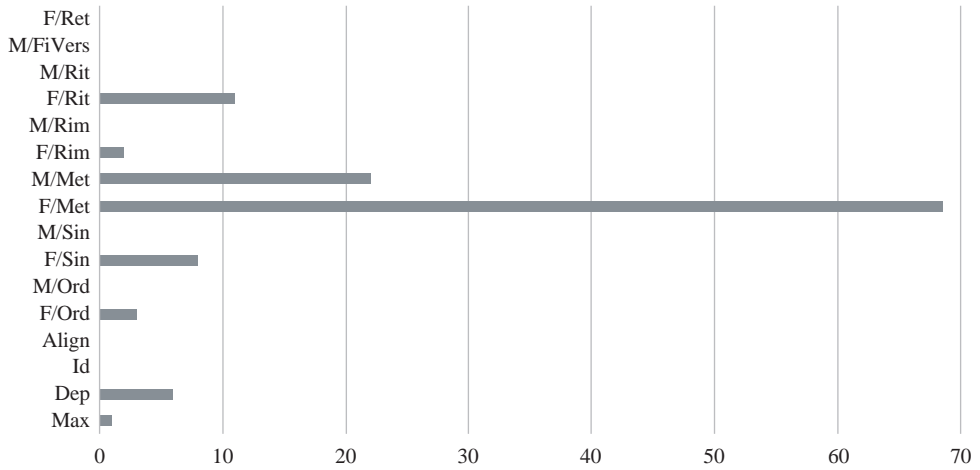
La muntanya Zhongnan
Vora la capital del cel, Taiyi s'enlaira;
muntanyes i muntanyes arriben fins al mar.
Quan em giro i els veig, els núvols blancs s'apleguen,
i es desfan boires blaves quan hi entro a mirar.
En el cim que hi ha al mig tot l'espai es transforma,
l'ombra i la llum en totes les valls són diferents.
Voldria refugiar-me, passar la nit en un recer dels homes:
parlant damunt del riu, pregunto al llenyater.

Versió sense versificar

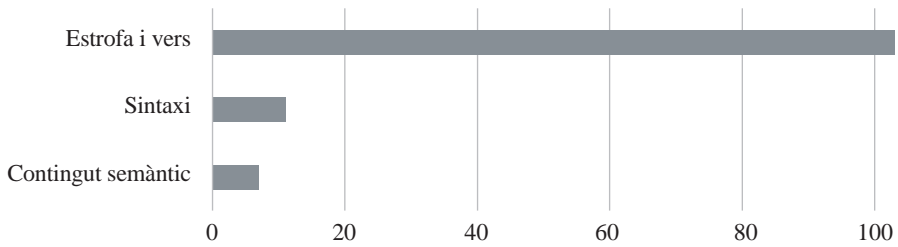
Max	Dep	Id	Align	F/Ord	M/Ord	F/Sin	M/Sin	F/Met	M/Met	F/Rim	M/Rim	F/Rit	M/Rit	M/FiVers	F/Ret
								*****	**iv			*vi			
	*lvii							*****	**lviii			*lix		*	
	*lix					*lxi		*****	**lxii			*lxiii		*	
	*lxiv					*lxv		*****	**lxvi	*					
*lxvii	*lxviii					*lxix		*****	*lxxi			*lxvii			
						*lxxiv		*****	**lxxv			*lxxvi		*	
						*lxxvii		*****	**lxxviii			*lxxix		*	
1	6	0	0	3	0	8	0	68	22	2	0	11	0	0	0

Id (0), Align (0), M/Ord (0), M/Sin (0), M/Rim (0), M/Rit (0), M/FiVers (0), F/Ret (0) >>> Max (1) >>> F/Rim (2) >>> F/Ord (3) >>> Dep (6) >>> F/Sin (8) >>> F/Rit (11) >>> M/Met (22) >>> F/Met (68).

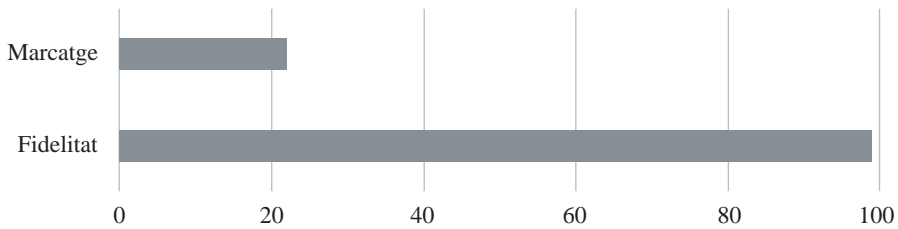
«Zh ngnán sh n» de Wang Wei sense versificar (Manent/Folch 1986)

«Zh ngnán sh n» de Wang Wei sense versificar (Manent/Folch 1986)

«Zh ngnán sh n» de Wang Wei sense versificar (Manent/Folch 1986)

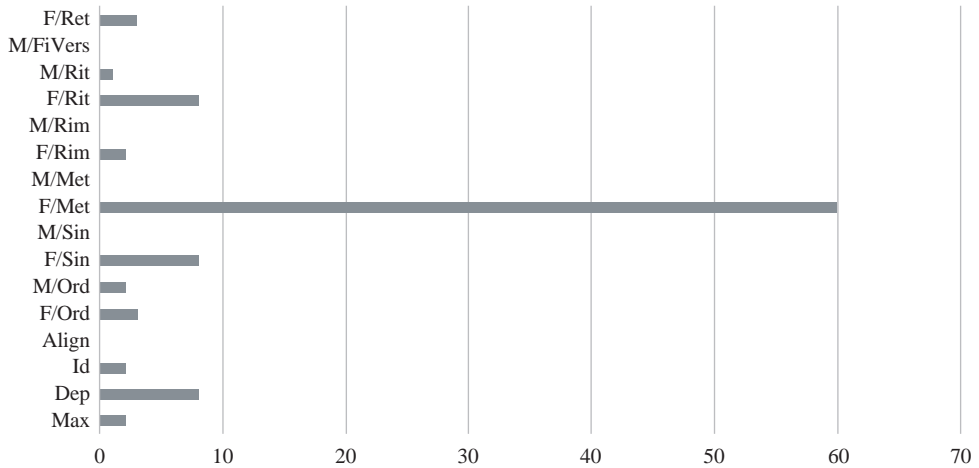
Versió versificada

Max	Dep	Id	Align	F/Ord	M/Ord	F/Sin	M/Sin	F/Met	M/Met	F/Rim	M/Rim	F/Rit	M/Rit	M/FiVers	F/Ret
	*lxxxi			*lxxxii				*****				*lxxxiii			
*lxxxiv	*lxxxv					*lxxxvi		*****							
	*lxxxvii			*lxxxviii		*lxxxix		*****				*xc			
	*xcj	*xcii				*xciii		*****				*xciv			*xcv
*xcvi	*xcvii			*xcviii	*xcix	*xc		*****				*xci			*cxii
	*cxiii					*cxiv		*****		*		*xcv			*cxvi
					*cxviii			*****					*cxix		

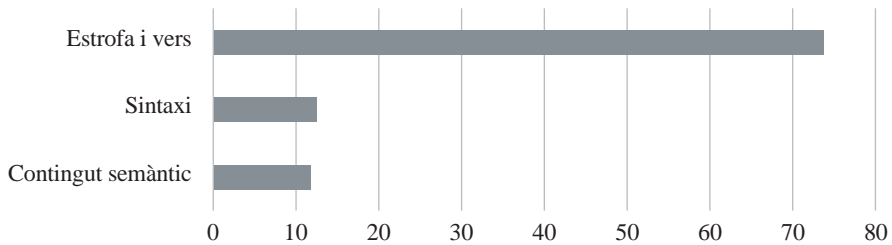
	*cx							*****		*					
2	8	2	0	3	2	8	0	60	0	2	0	8	1	0	3

Align (0), M/Sin (0), M/Met (0), M/Rim (0), M/FiVers (0) >>> M/Rit (1) >>> Max (2), Id (2), M/Ord (2), F/Rim (2) >>> F/Ord (3), F/Ret (3) >>> Dep (8), F/Sin (8), F/Rit (8) >>> F/Met (60).

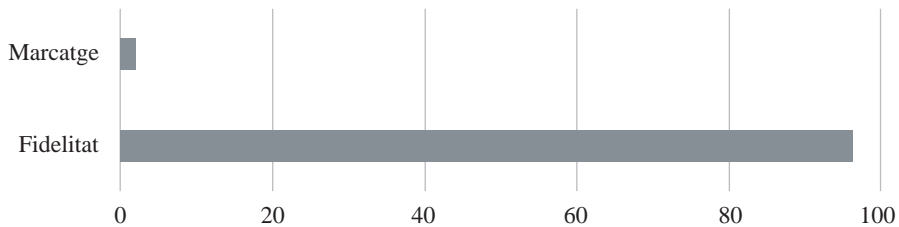
«Zh ngnán sh n» de Wang Wei amb versificació (Manent/Folch 1986)

«Zh ngnán sh n» de Wang Wei amb versificació (Manent/Folch 1986)

«Zh ngnán sh n» de Wang Wei amb versificació (Manent/Folch 1986)

És notable la diferència dels gràfics analitzats en versió «literària» o versificada: en aquest darrer el perfil del gràfic quantificador de l'impacte dels tres vectors estudiats pot igualar-se amb la versió «plana» o no literària del primer.²⁹ Això vol dir que el contingut semàntic original ha estat més respectat que no l'estructura sintàctica o la prosòdia i retòrica. Sens dubte que aquest resultat es deu a un millor coneixement de la llengua original o, en qualsevol cas, a un mètode de treball específic, com el que assenyala Folch a una entrevista que li feu Pallarès (2001):

En cada poema que donava a Manent hi havia els cinc caràcters de cada vers, suposant que fos una estrofa de quatre versos, i a sota de cada caràcter li posava les possibles traduccions d'aquell caràcter en si mateix, li indicava què era aquell caràcter, quin era el radical, què volia dir el radical, quina era la part fonètica, què significava i quin to tenia. És a dir, cada un dels caràcters estava molt treballat. A part d'això, li afegia una proposta de comprensió per a aquella línia i també una proposta de traducció per als quatre versos. I si calia algun comentari, també l'hi feia. (Pallarès 2001: 170)

A més a més del respecte al contingut semàntic, observam en les dades quantitatives el reflex d'una explicitació de Folch sobre la necessitat de traduir vers per vers, sense transvasaments de contingut:

Jo crec que s'ha de traduir línia per línia, i un vers xinès ha de correspondre a un vers català. La interrelació que hi ha en el primer díptic en un poema de quatre versos s'ha de mantenir estrictament, procurant que el paralelisme sigui tan estricte com ho és en xinès, sempre que el que en surti sigui en llenguatge poètic. S'ha de tenir en compte que el llenguatge poètic té la capacitat de comprimir el màxim nombre d'imatges i de suggeriments en el mínim espai possible. Això és essencial. (Pallarès 2001: 168)

Ara bé, no sembla que l'adhesió al paralelisme hagi estat fàcil de mantenir, segons es desprèn de l'anàlisi.

El perfil del gràfic quantitatiu que compara fidelitat amb marcatge, si bé no arriba als extrems de Ferraté,³⁰ és més respectuós amb les formes d'arribada que no pas la traducció independent (i inicial) de Manent. També trobem en boca de Folch un comentari a favor del respecte al marcatge, o sia, de la traducció substitutòria, com l'hem anomenada més amunt amb paraules de Nord:

Es pot saber més o menys xinès, però en últim terme el que és absolutament decisiu és el domini del català, com en tota traducció. Per això, la traducció més delicada que he fet mai, la de Wang Wei, la vaig preparar amb un poeta, de manera que l'última paraula en qüestió de llengua la tingués ell, perquè la prova definitiva és aquesta, la prova de foc és si funciona en la llengua d'arribada. (Pallarès 2001: 167-168)

29. I també amb una anàlisi comparable d'una versió plana de «Yuè yè» («Nit de lluna») de Du Fu feta per a l'anàlisi comparativa de la traducció de Joan Ferraté que no podem incloure aquí sencera per raons d'espai.

30. L'anàlisi de la traducció de Ferraté de «Yuè yè» de Du Fu mostra cent set transgressions de fidelitat i només dues de marcatge.

En definitiva, els resultats diferents d'aquesta traducció concorden amb un mètode (i objectiu) de treball que reposa més que no ho fan les altres traduccions en una anàlisi detallada de l'original. Intentam una explicació d'aquest mètode a continuació.

2.3.5. *Més enllà de les dades: el mètode Manent*

Fins i tot el descobriment de la poesia xinesa per part de Manent va passar per la mediació anglosaxona. El periodista i escriptor anglès John Langdon-Davies li va passar el volum *One Hundred and Seventy Chinese Poems* d'Arthur Waley en 1921 amb una recomanació efusiva (Güell 1988: 53). Manent en va quedar impressionat. Es va submergir dins la poesia i cultura xinesa gràcies a volums en anglès i francès (Roser i Puig 1998: 100), una dedicació pròpiament de síndfil, si no de síndleg. Aquest interès va resultar en la seva primera antologia, *L'aire daurat* (La Nova Revista, 1928), que havia de ser el principi d'una sèrie frustrada xinesa i japonesa de *La Nova Revista* (Prado-Fons 2022: 161). Va seguir una segona antologia, *Com un núvol lleuger*, quasi quaranta anys més tard (1967) i va tornar a la poesia xinesa per la seva traducció de l'obra d'un sol poeta, Wang Wei, amb la síndloga Dolors Folch, en *Vell país natal* (1986). Com hem exposat més amunt, tant per *L'aire daurat* com per *Com un núvol lleuger* Manent va emprar el mateix mètode en general, és a dir, la creació de versions rimades en català a partir de traduccions intermediàries sense rima en anglès i francès.³¹ Una ullada als comentaris del traductor sobre la seva pròpia obra ens pot fer llum sobre el seu ús de la rima:

Ni Waley ni Soulié de Morant no traduïen mai amb rima, ho feien en vers blanc, però amb un gran sentit de la llengua poètica en la qual escrivien. El que fóra perillós és que fossin traduccions amb rima, perquè podrien haver comès infidelitats respecte al sentit de l'original. (Güell 1988: 53)

Notau que aquesta declaració de Manent defineix exactament la base del nostre sistema d'anàlisi: traduir sempre és resoldre conflictes entre tensions contràries, com les que experimentà ell mateix a l'hora de decidir sobre aquesta qüestió, que, finalment, es resolgué a favor de la rima:

Jo no havia estudiat gaire la poesia xinesa i va haver-hi un moment en què vaig tenir escrúpols per haver-ho traduït amb rima, però poc després em vaig adonar que en el fons era un instint, perquè la poesia xinesa es caracteritza precisament per tenir una gran abundància de rimes. Així, doncs, traduir-ho amb rima no és cap infidelitat al corrent natural de la poesia xinesa (ibídem).

Hi ha una certa paradoxa aquí (també notada per Roser i Puig (1998: 115)). Per una banda, la manca de rima resulta beneficiosa als textos intermediaris, tot justificant el mètode.

31. «Soulié de Morant va fer unes versions franceses molt bones dels poetes de la Dinastia Song. Els poetes d'aquest període els traduïa, doncs, a partir del francès. De tota manera, per a les altres èpoques quasi sempre em basava en les traduccions d'Arthur Waley.» (Güell 1988: 53).

tode de la traducció indirecta als lectors catalanoparlants. Per altra banda, però, Manent lloa l'ús d'aquest tret a les seves pròpies versions. En aquest sentit, es pot interpretar l'exhibició de la tècnica de la traducció indirecta com a justificació: els textos intermediaris satisfan els criteris de fidelitat a l'original, la qual cosa permet que Manent interpreti els poemes més segons la seva pròpia poètica (és a dir, prioritant les restriccions de marcatge). Per a Manent, l'ús de la rima en les seves versions va ésser un «instint» (Güell 1988: 53), no pas una estratègia de fidelitat a la forma xinesa. En efecte, Abrams descriu una «sèrie d'aspectes d'adequació textual» implementada per Manent (Abrams 2020: 20):

Per exemple, el canvi de la llargària del vers, passant del vers d'art major al vers d'art menor i a l'inrevés, *segons les necessitats del text en cada cas*. (Abrams 2020: 20, la cursiva és nostra)

És precisament aquest enfocament sobre el text d'arribada i la selecció d'una forma apropiada segons el cas el que ens permet qualificar aquesta estratègia com a forma derivada del contingut – «content-derived form» per a James S. Holmes, també anomenada *forma orgànica*:

The translator pursuing this approach does not take the form of the original as his starting point, fitting the content into a mimetic or analogical form as best he can, but starts from the semantic material, allowing it to take on its own unique poetic shape as the translation develops. (Holmes 1988: 27)

Per a Holmes, és una estratègia que prioritza la forma poètica del text d'arribada per damunt de «the possibilities of cross-cultural transference», ja que «it is impossible to find any predetermined extrinsic form into which a poem can be poured in translation, and the only solution is to allow a new intrinsic form to develop from the inward workings of the text itself» (1988: 28). No és cap casualitat que els exemples que ofereix Holmes d'aquest mètode siguin les traduccions fetes per Ezra Pound (1988: 29), el mateix poeta traductor que va causar una revolució al món de la poesia anglosaxona amb les seves traduccions de Li Bai. Les traduccions de Manent també són un intent d'indicar «un nou camí a la modernitat poètica a Catalunya» (Abrams 2020: 31), i la traducció indirecta permet una relació amb una literatura distant (temporalment, geogràficament i poèticament) com la xinesa per una banda, i per una altra amb les grans literatures d'Europa, perquè *L'aire daurat* sigui, segons Marrugat, «un dels exponents més representatius de la poesia europea de l'època» (Marrugat 2009: 40).³² Per tant, la descripció dels poemes com a «interpretacions» i no «traduccions» que apareix al subtítol del volum no és una crítica negativa. La protestació per humilitat de Manent tampoc no s'ha de llegir negativament: «És clar; en no saber el xinès, no puc dir que sigui traductor. Sóc traductor d'un traductor. Treballo amb un segon grau d'originalitat» (Güell 1988: 53). Al contrari, aquí Manent cerca reforçar la seva posició com a poeta en català. I per tant la seva actuació seguint els principis de marcatge que hem identificat.

32. Vegeu també Desclot 1988 per una justificació de les traduccions de Manent com a poemes propis.

CONCLUSIONS

Ollé (2007: 625) afirma l'interès de comparar de quina manera traductors diferents aprofiten uns materials de partida semblants però que produeixen resultats aclimatats a la manera de fer i als objectius estètics de cada autor.³³ El mètode que hem aplicat aquí per primera vegada a l'anàlisi de traduccions de poesia xinesa al català s'ha demostrat útil per a mesurar quin grau d'adhesió té cada traductor a cadascun dels vectors en què una traducció pot diferir de l'original. D'aquesta manera s'aconsegueix no una taxonomia vagament aproximada (original, traducció indirecta, traducció literal, traducció poètica, etc.), sinó una gradació pluridimensional que permet un acostament analític a la influència d'una literatura sobre una altra per obra dels interessos que en una època determinada han esperonat els traductors a incorporar a la seva cultura materials allògens.

BIBLIOGRAFIA

- ABRAMS, D. Sam (2020): «El llit mig blanc de lluna», dins MANENT, Marià: *L'aire daurat / Com un núvol lleuger*. Martorell: Adesiara, p. 11-35.
- ALLEN, Joseph R. (1993): «Macropoetic Structures: The Chinese Solution», *Comparative Literature*, vol. 45, núm. 4, p. 305-329.
- BAI, Zhimeng (2022): «La traducció de la poesia femenina china al catalán: antologías», *Lingüística y literatura*, 82, p. 215-231.
- BARGALLÓ, Josep (1991): *Manual de mètrica i versificació catalanes*. Barcelona: Empúries.
- BARTLETT, Don (2013): «Relay Translation». In *Other Words*, 42 (Winter), p. 60-61.
- BOERSMA, Paul (1998): *Functional Phonology*. L'Haia: Holland Academic Graphics.
- BOERSMA, Paul / LEVELT, Clara (2000): «Gradual Constraint-Ranking Learning Algorithm predicts acquisition order», *Proceedings of the 30th Child Language Research Forum*. Stanford: Universitat de Stanford, p. 220-237.
- BORTOLOTTI-VAN LOON, Paola (1998): «Towards a Phenomenology of Translation Theory», *Norwich Papers*, 6, p. 101-109.

33. «La llunya en el temps, en l'espai i sobretot en els codis lingüístics i retòrics que xifraven aquesta poesia clàssica xinesa ha fet possible que les traduccions i les adaptacions occidentals modernes apuntin a horitzons estètics i a poètiques força diferents a partir d'uns materials de partida comuns. Comparteixen un mateix substrat imaginatiu —la ficció del poema— però cadascú l'ha reformulat en claus de dicció completament diferents. I amb funcions diverses en el marc d'uns projectes creatius molt personals. Comparar diferents traduccions d'un mateix poema ens permet albirar fins a quin punt la matèria imaginativa i verbal dels poemes xinesos permet processos d'apropiació ben diferents, concrets a estètics i interpretacions força allunyades».

- BROWNRIGG, Ray (s. d.): «The translation of Classical Chinese Poetry». <<http://homepages.mcs.vuw.ac.nz/~ray/ChineseEssays/CHIN489Essay.htm>>. [Consulta: 28 d'abril de 2024.]
- BYNNER, Witter (1929): *The Jade Mountain: A Chinese Anthology. Being Three Hundred Poems of the T'ang Dynasty*. Nova York: Alfred A. Knopf.
- DE CAMÕES, Luís Vaz (1964): *Els Lusíades* [traducció de Guillem Colom / Miquel Dolç]. Barcelona: Alpha.
- CARNER, Josep (1935): *Lluna i llanterna*. Barcelona: Proa.
- CHAN, Sin-Wai (1994): «Form and spirit in poetry translation», *The Humanities Bulletin*, 3, p. 100-111.
- CHANG, Edward C. «Understanding Jintishi or Chinese Regulated Verse». Washington Chinese Poetry Society. <<http://www.poetry-chinese.com/jintishimenu.htm>>. [Consulta: 11 de novembre de 2008.]
- CHENG, François (1996 [1977]): *L'écriture poétique chinoise suivi d'une antologie des poèmes des Tang*. París: Éditions du Seuil.
- CHESTERMAN, Andrew (1997): *Memes of Translation*. Amsterdam: John Benjamins.
- CHO, Jaeryong (2014): «La double traduction et la corporalisation de l'écriture : le cas de Ch'oe Namsön», dins BERNADET, Arnaud / PAYEN DE LA GARANDERIE, Philippe (eds.): *Traduire-écrire: Cultures, poétiques, anthropologie*. Lió: ENS Éditions.
- CHOMSKY, Noam / HALLE, Morris (1968): *The Sound Pattern of English*. Nova ork / Evanston / Londres: Harper & Row.
- COMRIE, BERNARD (1989): «Translatability and language universals», *Belgian Journal of Linguistics*, 4, p. 53-67.
- DEKKERS, Joost / VAN DER LEEUW, Frank / VAN DE WEIJER, Jeroen (eds.) (2000): *Optimality Theory. Phonology, Syntax and Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- DESCLOT, Miquel (1988): «Marià Manent, poeta de la traducció», *Reduccions: revista de poesia*, 37, p. 38-43.
- DOLLERUP, Cay (2014): «Relay in Translation», dins YANKOVA, Diana (ed.): *Cross-Linguistic Interaction: Translation, Contrastive and Cognitive Studies. Liber Amicorum in Honour of Prof. Bistra Alexieva Published on the Occasion of Her Eightieth Birthday*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, p. 21-32.
- DOLS, Nicolau (2000): *Teoria fonològica i sil·labificació. El cas del català de Mallorca*. Tesi doctoral. Universitat de les Illes Balears.
- DOLS, Nicolau (2006): «La teoria de l'optimitat aplicada a les traduccions. Dos exemples a partir d'Os Lusíadas». *Actes del Primer Colloqui de l'Associació de Lusitanistes de l'Estat Espanyol*. Palma: UIB, p. 148-159.
- DOLS, Nicolau (2007): «La crisi del jo en Zhuangzi i en el *Llibre del Desassossec*: una comparació», dins VICENS, Carlota (ed.): *Au bout du bras du fleuve: miscelánea a la memoria de Gabriel Mª Jordà Lliteras*. Palma: Universitat de les Illes Balears, p. 253-278.
- DOLS, Nicolau / MANSELL, Richard (2008): «Resolving Meaning Conflict in Translation», *Linguistica Antverpiensia New Series*, 7, p. 45-74.
- EMERY, Peter G. (2004): «Translation, equivalence and fidelity. A pragmatic approach», *Babel*, vol. 50, núm. 2, p. 143-167.

- FERRATÉ, Joan (1992): *Cinquanta poesies de Du Fu*. Barcelona: Quaderns Crema.
- FOLCH, Dolors (1984): «Poesia xinesa i poesia xinesa en català», *Reduccions: revista de poesia*, 25, p. 57-86.
- García Sala, Ivan / Sanz Roig, Diana / Zabolklicka, Božena (eds.) (2016): *Traducció indirecta en la literatura catalana*. Valladolid: Ediciones Universidad de Valladolid.
- GAMBIER, Yves (1994): «La retraduction, retour et détour». *Meta: journal des traducteurs / Meta: Translators' Journal*, vol. 39, núm. 3, p. 413-417.
- GILES, Herbert (1884): *Gems of Chinese Literature: Verse*. Londres: Bernard Quaritch. Shanghai: Kelly / Walsh.
- GILES, Herbert (1898): *Chinese Poetry in English Verse*. Londres: Bernard Quaritch. Shanghai: Kelly / Walsh.
- GÜELL, Lourdes (1988, 6 de desembre): «La fecunda labor de Marià Manent com a traductor», *La Vanguardia*, p. 53-54.
- HOLMES, James S. (1988): *Translated!: Papers on Literary Translation and Translation Studies*. Amsterdam: Rodopi.
- HOUSE, Juliane (1977): *A Method for Translation Quality Assessment*. Tübinga: TBL Verlag Gunter Narr.
- JAKOBSON, Roman (1959): «On linguistic aspects of translation», dins BOWER, R. (ed.): *On translation*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, p. 113-118.
- KAGER, René (1999): *Optimality Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KE, Ping (1999): «Translatability vs untranslatability: a socio-semiotic perspective», *Babel*, 45, p. 289-300.
- KLEIN, Lucas (s. d.): «Original/Translation: The Aesthetic Context of Kenneth Rexroth's Translations of Du Fu and Li Qingzhao». <http://www.bigbridge.org/issue10/original_translation_from_big_bridge.pdf>. [Consulta: 29 d'abril de 2024.]
- LI BAI (2008): *Poemes selectes*, traducció d'Alexandre Ferrer. El Perelló: Aeditors.
- LIAO, Chia-Hui (2012): «The reception and translation of classical Chinese poetry in English». *NCUE Journal of Humanities*, 6, p. 47-64.
- LOWELL, Amy / AYSCOUGH, Florence (1921): *Fir-Flower Tablets: Poems*. Boston: Houghton Mifflin.
- MANENT, Marià (1986 [1928]): *L'aire daurat*. Barcelona: Proa.
- MANENT, Marià (1985 [1967]): *Com un núvol lleuger*. Barcelona: Proa.
- MANSELL, Richard (2004): «Optimality Theory Applied to the Analysis of Verse Translation». En línia: <<http://roa.rutgers.edu/files/665-0504/665-MANSELL-0-0.PDF>>. [Consulta: 29 d'abril del 2024.]
- MANSELL, Richard (2008a): «Optimality in Translation», dins PYM, Anthony / PEREKRESTENKO, Alexander (eds.): *Translation Research Projects I*. Tarragona: Intercultural Studies Group, p. 3-12.
- MANSELL, Richard (2008b): *The Dark Mirror*. Tesi doctoral. Universitat de Sheffield.
- MANSELL, Richard (2024 en premsa): «Transcoding as a theoretical framework for translation: advantages and challenges», dins DOLS, Nicolau / ANTOLÍ MARTÍNEZ, Jordi M. (eds.): *Language Recoding and Transcoding*. Lausana: Peter Lang.
- MCCARTHY, John / PRINCE, Alan (1993): *Generalized Alignment*, manuscrit. Massachusetts: Universitat de Massachusetts.

- MARRUGAT, Jordi (2009): *Marià Manent i la traducció*. Lleida: Punctum / TRILCAT.
- NORD, Christiane (1997): *Translation as a Purposeful Activity*. Manchester: St. Jerome.
- NORMAN, Jerry (2002 [1988]): *Chinese*. Cambridge: Cambridge University Press.
- OLLÉ, Manel (2007): «Àsia oriental en les lletres catalanes del segle xx: visions, ficcions i afeccions», dins DELGADO, Josep Maria *et al.* (eds.): *Antoni Saumell. Miscel·lània in memoriam*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra / Institut d'Estudis Penedesencs / Agrinova / Rius.
- OLLÉ, Manel (2012): *Pedra i pinzell. Antologia de la poesia xinesa clàssica*. Barcelona: Alpha.
- OLLÉ, Manel (2014): «Versions del xinès: la reescriptura indirecta de la poesia clàssica xinesa», dins GARCIA SALA, Ivan / SANZ ROIG, Diana / ZABOKLICKA, Božena (eds.): *Traducció indirecta en la literatura catalana*. Lleida: Punctum, p. 57-91.
- OWEN, Stephen (1985): *Traditional Chinese Poetry and Poetics: Omen of the World*. Madison: University of Wisconsin Press.
- PALLARÉS, Cristina (2001): «Entrevista a Dolors Folch», *Quaderns. Revista de traducció*, 6, p. 163-171.
- PALMADA, Blanca / SERRA, Pep (1991): «On the specification of coronals». *Catalan Working Papers in Linguistics*, 1, p. 181-199.
- PIĘTA, Hanna / BUENO MAIA, Rita / TORRES-SIMÓN, Ester (2022): *Indirect Translation Explained. Translation Practices Explained*. Londres / Nova York: Routledge.
- POUND, Ezra (1915): *Cathay*. Londres: Elkin Mathews.
- PRADO, Carles (2001): «Del xinès al català, traduccions per generació espontània», *Quaderns. Revista de traducció*, 6, p. 107-117.
- PRADO, Carles (2005): *Embodying Translation in Modern and Contemporary Chinese Literature (1908-1934 and 1979-1999): A Methodological Use of the Conception of Translation as a Site*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- PRADO-FONTS, Carles (2022): *Secondhand China: Spain, the East, and the Politics of Translation*. Evanston: Northwestern University Press.
- PRINCE, Alan / SMOLENSKY, Paul (1993): *Optimality Theory. Constraint Interaction in Generative Grammar*, manuscrit. Universitat de Rutgers / Universitat de Colorado.
- PYM, Anthony (1992): *Translation and Text Transfer. An Essay on the Principles of Intercultural Communication*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- PYM, Anthony (2011): «Translation Research TERMS: A Tentative Glossary for Moments of Perplexity and Dispute», dins PYM, Anthony (ed.): *Translation Research Projects 3*. Tarragona: Intercultural Studies Group, p. 75-110.
- RINGMAR, Martin (2012): «Relay Translation», dins GAMBIER, Yves / VAN DOORSLAER, Luc (eds.): *Handbook of Translation Studies*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, vol. 3, p. 141-44.
- ROSER I PUIG, Montserrat (1998): *El llegat anglès de Marià Manent*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SAPIRO, Gisèle. (2016): «How Do Literary Works Cross Borders (or Not)?: A Sociological Approach to World Literature», *Journal of World Literature*, vol. 1, núm. 1, p. 81-96.
- DE SAUSSURE, Ferdinand (1987 [1916]): *Cours de linguistique générale*. Edició de Tullio Mauro. París: Payot.

- SEILER, Hansjakob (1995): «Cognitive-conceptual structure and linguistic encoding: language universals and typology in the UNITYP framework», dins SHIBATANI, Masa Yoshi / BYNON, Theodora (eds.): *Approaches to Language Typology*. Oxford: Oxford University Press, p. 273-325.
- SERRA, Pep (1996): *Fonologia prosòdica del català*. Tesi doctoral. Universitat de Girona.
- SONG, Jae Jung (2005): «The translatability-universals connection in linguistic typology: Much ado about something», *Babel*, vol. 51 núm. 4, p. 308-322.
- TOURY, Gideon (2012 [1995]): *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: John Benjamins.
- VENUTI, Lawrence (2018): *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. Londres / Nova York: Routledge.
- WALEY, Arthur (1918): *A Hundred and Seventy Chinese Poems*. Londres: Constable and Company Ltd.
- WALEY, Arthur (1919a): *More Translations from the Chinese*. Nova York: Alfred A. Knopf.
- WALEY, Arthur (1919b): *The Poet Li Po A. D. 701-762*. Londres: East / West.
- WANG WEI (1986): *Vell país natal*, traducció de Marià Manent i M. Dolors Folch. Barcelona: Empúries.
- WATSON, Burton (2002): *The Selected Poems of Du Fu*. Nova York: Columbia University Press.
- WEINBERGER, Eliot (1987): *Nineteen Ways of Looking at Wang Wei; How a Chinese poem is translated*, Nova York: Moyer Bell Ltd..
- WEISSBORT, Daniel (ed.) (1989): *Translating Poetry: The Double Labyrinth*. Basingstoke: Macmillan.
- WHITFIELD, Agnès (2019): «The Circulation in English of Voices Theorizing Translation in French: Which Voices, When, and Why (or Why Not)», *Palimpsestes. Revue de Traduction*, 33, p. 154-70.
- YAN, Fu (1973): «General remarks on translation» [traducció de C. Y. Hsu]. *Renditions*, 1, p. 4-6.
- YIP, Wai-lim (1976): *Chinese Poetry: Major Modes and Genres*. Berkeley: University of California Press.
- YU, Pauline (1981): «Metaphor and Chinese poetry», *Chinese Literature: Essays, Articles, Reviews (CLEAR)*, vol. 3, núm. 2, p. 205-224.

RESUM

A la suposada impossibilitat de la traducció de poesia se sumen les sospites que han acompanyat sempre la pràctica de la traducció indirecta. Aquest treball pretén analitzar teòricament aquesta qüestió i aplicar-hi un mètode d'anàlisi de traduccions basat en la Teoria de l'Optimitat, que va néixer en el camp de la fonologia i més endavant es va estendre a altres parts dels estudis gramaticals i de semàntica. La traducció de la poesia

xinesa a llengües occidentals i més concretament al català és el camp de proves elegit per la distància tipològica entre les llengües i les diferències culturals entre tradicions literàries. Les traduccions de Marià Manent al català fetes a partir de traduccions a altres llengües, o bé amb l'ajut de traduccions literals al català ens han permès aportar estudis de casos per posar a prova el sistema.

PARAULES CLAU: traducció de poesia, traducció indirecta, poesia xinesa, poesia catalana, Teoria de l'Optimitat.

ABSTRACT

Analysis of translation of verse into a foreign language:
the case of Chinese poetry in Catalan

Apart from the belief that it is not possible to translate poetry, there exists the ever-present doubt concerning the possibility of translating into a foreign language at all. This article is an attempt to analyse this question from a theoretical point of view and propose a method of analysing translations based on Optimality Theory, which was first applied to phonology and was later extended to grammar and semantics. Translation of Chinese poetry into western languages and, in particular, Catalan, has been chosen as the testing ground for linguistic individuation and the cultural differences between literary traditions. The translations into Catalan produced by Marià Manent on the basis of translations into other languages or aided by literal translations into Catalan, have enabled us to provide case studies to put the system to the test.

KEYWORDS: translation of poetry, translation into a foreign language, Chinese poetry, Catalan poetry, Optimality Theory.

NOTES TAULES

- i. muralla; nord.
- ii. No computem aquí marca pel canvi de 'verd' a 'blau' perquè seguim l'explicació de la percepció dels colors en xinès de Folch (1984): «En el primer vers d'ambdues versions, la transposició de verd a blau referint-se a les muntanyes és perfectament admissible. *Qing* és el primer dels cinc colors, color de la naturalesa, del mar, de les muntanyes llunyanes, i tant pot ser verd com blau. De tota manera, l'oposició entre el verd, color de l'esperança, i el blanc, color de dol, hi és molt més freqüent» (p. 77).
- iii. aigües.
- iv. més enllà – mur – aigües – blaves ≠ verd – muntanya – a través – nord – muralla.
- v. d'aquest mur; muntanyes són blaves.
- vi. ciutat.
- vii. anar al voltant ≠ s'esmuny.
- viii. llevant.
- ix. Coordinació.
- x. i a Llevant l'aigua; blanca s'esmuny.
- xi. Paralelisme de v. 1-2. Els versos no són paral·lels perquè els elements a comparar no estan disposats en el mateix ordre. Sorpren, per això, el comentari de Folch (1984): «Estranya també en la versió de Carner la desaparició del paralelisme en els dos versos inicials, quan es tracta d'un paralelisme total: verd amb blanc. muntanya amb aigua. barrar el pas amb fluir. nord amb est. torre amb muralla. Igual caldria dir del paralelisme dels versos cinquè i sisè. En la versió de Manent aquests versos paral·lels hi queden clarament marcats» (p. 76). És cert, tanmateix, que la versió de Carner, amb la qual Folch compara la de Manent, encara s'allunya més del paralelisme original («On romp a tramuntana la blava serra, enllà del gran fossat cenyint la vila amb sa rodona») per mor de problemes relacionats no amb l'ordre dels elements, sinó amb el contingut semàntic.
- xii. cavalcaves; per sempre.
- xiii. aquest lloc ≠ ara; ens diem adéu.
- xiv. ara ens diem.
- xv. et perdies; al lluny.
- xvi. et perdies; al lluny.
- xvii. Coordinació.
- xviii. perdies al lluny.
- xix. deu mil; milles.
- xx. igual; marina.
- xxi. tot sol ≠ sense arrels; viatja ≠ fuig.
- xxii. herba – viatge ≠ fuig – herba.
- xxiii. sense rels – fuig – una herba.
- xxiv. igual que (comparació allà on no n'hi havia).
- xxv. rima en vers senar i lligat a la 2a estrofa.
- xxvi. herba marina.
- xxvii. Es perd el paralelisme un/deu mil, cop/milles, separar/viatjar; hi manca la hipèrbole.
- xxviii. petit.
- xxix. veig; el meu.
- xxx. surar ≠ volar.
- xxxi. surar – núvols ≠ núvols – volen.
- xxxii. OP > OP+OSubAdj.
- xxxiii. senar de la 2a estrofa.
- xxxiv. núvols que volen; meu pensament.
- xxxv. vell.

- xxxvi. em ve, miro.
- xxxvii. home ≠ amic; passió ≠ enyor.
- xxxviii. caure – el sol - ... ≠ ... el sol – declina.
- xxxix. OP > OP + OP.
- xl. enyor de l'amic; sol que declina.
- xli. S'ha trencat el parallelisme, però s'ha mantingut la comparació sense nexa de la manera com la descriu Cheng (1996 [1977]: 51-52).
- xl.ii. mà.
- xl.iii. s'endevina.
- xl.iv. aquí ≠ tot just; cavalcar ≠ marxar.
- xl.v. cavalcar (idea de cavall del vers següent).
- xl.vi. cavalcar – oposats ≠ dispersar – marxar.
- xl.vii. vers senar.
- xl.viii. cavalquem oposats; just s'endevina.
- xl.ix. tristesa.
- l. vent.
- li. rima amb el primer de l'estrofa, no amb el segon.
- lii. renill dins el vent.
- liii. no conserva la repetició. Folch (1984: 77) ho justifica identificant-la amb una onomatopeia. Però el que hem tingut en compte aquí és precisament el caràcter de repetició, que sí conserva, tanmateix una traducció en vers lliure al català, la d'Alexandre Ferrer (2008).
- liv. Però també hi podem llegir 'albirar' (wàng).
- lv. 1r hemistiqui = 4 síl·labes, 2n hemistiqui = 7 síl·labes.
- lvi. prop de la capital.
- lvii. fins.
- lviii. 2n h = 9 s.
- lix. les montanyes contínues; fins al cantó.
- lx. subjectes de girar-se i veure.
- lxi. Oració Principal + Oració Principal > Complement Preposicional + Oració Principal; coordinació entre 'girar' i 'albirar'.
- lxii. 1r h = 7s, 2n h = 8s.
- lxiii. blancs en girarse; i albirar-los es reuniesen.
- lxiv. hi; les.
- lxv. OP + OP + OP > OSAdv + OSAdv + OP; coordinació.
- lxvi. 1r h = 8s, 2n h = 7s.
- lxvii. dividir.
- lxviii. tot.
- lxix. central – pic ≠ pic – central.
- lxx. OP + OP > OP; Subj (pic central) > Cprep (en el pic central).
- lxxi. 2n h = 5s.
- lxxii. l'espai es transforma.
- lxxiii. totes – valls – diferents ≠ es diferencien – en totes – les valls.
- lxxiv. transforma en diferents > quasi reflexa; coordinació.
- lxxv. 1r h = 9s, 2n h = 5s.
- lxxvi. l'ombra i la llum; es diferencien; en totes les valls.
- lxxvii. passar la nit en el lloc dels homes ≠ home – lloc – passar la nit (Computat només el canvi del complement circumstancial, no el del complement del nom).
- lxxviii. 1r h = 7s, 2n h = 9s. Alternativament només marques per al segon hemistiqui i una marca a M/Rit per la sinèresi de "refugiar-me".
- lxxix. desitjo refu...; la nit en els llocs.
- lxxx. 1r h = 5s.

- lxxxii. s'enlaira.
- lxxxiii. Taiyi.
- lxxxiiii. vora la capital.
- lxxxv. racó.
- lxxxvi. fins.
- lxxxvii. SN > SN + SN.
- lxxxviii. Subjectes de girar-se i veure.
- lxxxix. núvols blancs.
- lxxxx. OP+OP > Cprep+OP; coordinació entre 'girar' i 'veure'.
- xc. giro i els veig.
- xcii. hi.
- xciii. es desfan ≠ no existir.
- xciv. OP+OP+OP > OP+Cpr+Règim Verbal.
- xcv. i es desfan boires; entro a mirar.
- xci. no conserva el paral·lelisme.
- xcvi. dividir.
- xcvii. tot.
- xcviii. cim que hi ha al mig.
- xcix. camp – central – pic → cim – mig – l'espai.
- c. central > que hi ha al mig; transforma > es transforma.
- ci. cim que hi ha al mig; l'espai es transforma.
- cii. No conserva la personificació del pic que transforma.
- ciii. són. Tot i que es pot considerar que 'diferents' fa de predicat de 'transformar', amb la qual cosa 'són' seria realment innecessari.
- civ. Coordinació.
- cv. l'ombra i la llum; són diferents.
- cvi. No conserva el paral·lelisme.
- cvii. Hiponímia: recer < lloc.
- cviii. passar la nit – recer – homes > home – lloc – passar la nit. Computat només el canvi de lloc del circumstancial, no el del complement del nom.
- cix. "refugiar-me" amb sinèresi.
- cx. parlant.

PREMI PROTAGONISTA JOVE, PARADIGMA DE CÀNON LITERARI NO ACADÈMIC¹

Dari ESCANDELL
Universitat d'Alacant

1. INTRODUCCIÓ

El cànon literari no acadèmic (Lluch 2024) és el constructe terminològic en què s'ha convingut emplaçar aquelles creacions que excel·leixen en virtut d'uns patrons textuais diferents d'aquells altres que la crítica especialista estableix com a consuetudinaris (Sullà 2007: 9-22; Pozuelo 2010: 11-24). Aquest cànon heterodox és subjacent normalment en individus o col·lectius aliens a l'àmbit acadèmicista. Això és, agents alternatius amb una prelació manifesta per uns paràmetres narratius sovint allunyats dels estàndards literaris. En consonància amb aquesta etiqueta ambivalent avalada per les teories literàries modernes (Pozuelo 1994; Whanon 2010), aquest article para esment en un cas paradigmàtic al si de les lletres catalanes contemporànies: el premi Protagonista Jove, un reputat certamen de narrativa juvenil en català en què els valedors de les obres premiades són, en exclusivitat, lectors adolescents interpellats a aquest efecte (Mañà 2017: 11). Les preferències d'aquests agents s'arbitren totalment al marge del parer del comitè d'experts, que prèviament escull i estableix els llibres finalistes a ponderar per aquest jurat popular. Aquestes inclinacions s'articulen a través d'uns patrons narratològics comuns, diferenciats i idiosincràtics que, aplegats, permeten establir indicis de traçabilitat entorn d'allò que vindria a ser, en tota regla, un cànon literari juvenil no acadèmic. En altres paraules: l'anàlisi del discurs dels relats finalistes —tant dels premiats com, sobretot, dels descartats pels joves que exerceixen de jurat— permet inferir l'existència de divergències significatives pel que fa a gustos i percepcions entre mediadors especialistes i lectors destinataris. En l'àmbit temàtic, espacial i temporal o en la tipologia dels personatges arquetípics, per exemple.

1. Article elaborat al si del projecte d'investigació «El canon literario no académico: construcción, características, responsables, selección y recepción en los epitextos públicos virtuales» PID2019-10587RB-I00. Projectes de R+D+i en el marc dels Programes Estatals de Generació de Coneixement i Enfortiment Científic i Tecnològic del Sistema de R+D+i Orientada als Reptes de la Societat. Ministeri d'Economia i Innovació. Govern d'Espanya. Convocatòria 2019.

Encara que l'Estat espanyol siga l'indret europeu —i ben probablement també del món— amb més premis literaris (Cladera 2013: 117), de certàmens amb veredictes que recaiguen en el públic lector tampoc no n'hi ha tants; aquest escenari és, de fet, més aviat inusual (Izu 2021: 47). Dels postulats de Sullà (2010: 161) es desprén que qualsevol jurat participatiu constituït per una xifra ingent de lectors pot arribar a generar el consens necessari per establir àpexs de canonicitat allunyats de la concepció tradicional de cànon literari. La revisió de la literatura sobre el tema que obeeix a aquest plantejament conclou que no existeix un cànon literari únic, ni seleccions bibliogràfiques basades en un criteri exclusiu i aïllat, sinó processos constants de selecció de textos que de vegades responen a percepcions disperses entre si (Bloom 2009; Carreño 2013). Fet i fet, l'aire fresc associat a formats innovadors com el del premi objecte d'estudi permet albirar i, en conseqüència, reglar aquest «cànon ocult» (Cerrillo 2013: 32) generat de resultes del mateix cànon literari convencional i el cànon escolar.

El paper del mediador tradicional ha experimentat aquests darrers anys un canvi radical en l'esfera de la lectura, circumstància que ha derivat en la creació de nous cànons literaris que poc o gens tenen a veure amb el concepte de cànon en la seua accepció primigènia:

In recent years, the reading ecosystem and, especially, the role of the traditional mediator have undergone radical change that ought to prompt us to rethink the ways in which young people and adults access literature and the importance of the Internet in the creation of new literary canons that have little to do with the traditional concept of canon. (Francés 2021: 981)

És justament ací on rau el valor consubstancial dels premis literaris Protagonista Jove. Convocats pel Consell Català del Llibre Infantil i Juvenil (IBBYcat)² d'ençà l'any 1996 i dirigits a escolars de 13 a 16 anys, són l'únic premi en l'àmbit de les lletres catalanes amb un jurat integrat, any rere any, per vora 11.000 lectors reals en edat adolescent, adherits a entitats afins a l'ecosistema del llibre i la lectura com ara centres educatius, biblioteques, llibreries, entitats cíviques o espais culturals (Lluch / Cantó 2021: 474). No obstant això, a diferència del que es podria pressuposar, l'opinió proferida per aquests agents a priori cànids no respon al mer gust personal. Les bases del premi fixen entre els seus objectius contribuir a l'educació literària dels lectors participants (Núñez 2001; Mendoza 2010; Núñez / Costa 2013). D'acord amb aquest precepte, el veredict final es dirimeix arran d'un acurat exercici —individual i col·lectiu— de lectura analítica, crítica i reflexiva, mitjançant la pràctica activa de la conversa literària i el debat subsegüent; praxi altrament coneguda com a tertúlia dialògica. És a dir, «la votació la realitzen després de llegir i discutir les obres dels companys» (Lluch / Cantó 2021: 475).

L'hermenèutica d'aquest treball té en compte aquells aspectes sobre la lectura i el cànon acceptats per la teoria literària moderna, tot extrapolant-los a àrees de coneixe-

2. El Consell Català del Llibre Infantil i Juvenil, conegut anteriorment amb l'acrònim de CljCat, ha passat a identificar-se recentment sota la marca d'IBBYcat, en tant que representant als territoris de parla catalana de l'International Board on Books for Young People (IBBY).

ment com la filologia, la didàctica de la literatura o la teoria de la lectura, disciplines bàsiques per a qualsevol estudi sobre literatura juvenil (Ballester / Ibarra 2013: 153-155). De la mateixa manera, som conscients que hi ha conceptes aplicables a un premi literari que requereixen debat i aclariments, com ara la noció de «paradigma» circumscrita a un certamen acotat a un àmbit espacial i temporal concret, en contrast amb la definició clàssica de paradigma reportada per la teoria de les revolucions científiques (Chartier 2001).

L'existència de cànons allunyats del cànón convencional es fonamenta precisament, a banda del consens col·lectiu com a element canonitzador (Bloom 2009; Puzuelo 2010), calibrant qualitats estètiques i tècniques narratològiques i discursives que condueixen a aquest consens (Sullà 2010). No debades, la consideració d'aquests paràmetres pot fer desplaçar del nucli títols jerarquitzats de bestreta per uns altres, en tant que el cànón mai no s'entén com un conjunt estàtic o tancat d'obres, sinó com un sistema més aviat fluctuant, permeable i en permanent mutació (Carreño 2013: 85).

La literatura sobre el tema entén que la necessitat d'estudiar el cànón ha d'anar molt més enllà de ponderar unes obres davant d'unes altres (Sullà 2008: 10-11; Steenmeijer 2011: 71; Carreño 2013: 88). En aquest sentit, l'exercici previ de les institucions seleccionant determinats títols per estudiar-los i llegir-los resulta crucial. Lligant tot el que s'ha dit amb el certamen objecte d'estudi, la comissió acadèmica d'experts del premi Protagonista Jove procura que el major nombre possible de joves dels principals territoris catalanòfons (Catalunya, País Valencià i Illes Balears) llija i avalue la relació de llibres preseleccionada en les categories respectives. Estudiants de cada institut, llibreria o biblioteca es constitueixen en jurats populars de base col·lectiva en què presenten les lectures i les defensen; serà precisament allà on argumenten en pro d'aquelles històries al seu entendre mereixedores del distintiu. Comptat i debatut: entre totes i tots, des del consens, voten i nomenen la millor obra candidata. Aquest procediment obertament democràtic i participatiu, unit al valor afegit que suposa sempre l'aurèola institucional en un premi (Abad 2018: 177), reforça encara més la disposició i la configuració del que interpretem com un cànón literari juvenil alternatiu a l'oficial.

2. MÈTODE

En aquest estudi s'examinen tots els relats aspirants als premis literaris Protagonista Jove concernents a la darrera dècada completa (2010-2020). El patró metodològic es concreta amb l'anàlisi narratològica del corpus esmentat i parteix, en certa manera, del treball previ de Lluch i Cantó (2021), una investigació reglada procedimentalment per una anàlisi quantitativa multifactorial que, entre moltes altres coses, prova d'establir l'embrió del presumpte vincle entre aquest mateix premi i el cànón literari juvenil no academicista. En qualsevol cas, el que es pretén ara és identificar disparitats discursives entre les històries finalistes seleccionades amb antelació per una comissió d'experts constituïda *ex professo* i les històries a la fi premiades, la deliberació de les quals competeix en exclusivitat a lectors adolescents amb franges d'edat entre els 13 i 14 i els 15 i 16

anys; s'estableixen a aquest efecte dues categories que agrupen i diferencien sengles perfils.

Aquesta investigació avança *de facto* a l'estudi anterior, ja que ara els resultats s'obtenen contrastant nous indicadors regits per uns altres paràmetres. En un primer bloc a manera de preàmbul, s'analitzen per un cantó les crítiques emeses des de *Faristol*, revista de la institució que convoca el premi; per l'altre costat, s'indaga de nou en un parell de factors recollits en les conclusions de Lluch i Cantó (2021), un treball que revisava les vint-i-tres edicions del certamen esdevingudes entre 1996 i 2019 i en què s'advertia de la desigualtat entre homes i dones en matèria d'autoria o de la prevalença fefaent d'obres traduïdes de l'anglès respecte de les publicades originalment en llengua catalana.

En un segon bloc —concebut com a eix nuclear del present estudi—, es confronten els fluxos temàtics i els subgèneres narratius habituals de les obres aspirants amb els de les premiades, a la recerca de predileccions, disparitats i discrepàncies. De més a més, es contrasten també les preferències espacials i temporals entre lectures destriades i bandejades, així com els trets idiosincràtics dels personatges protagonistes d'ambdues tipologies. Perquè, en definitiva, l'anàlisi de la varietat temàtica i formal més enllà de l'artefacte literari en si mateix suposa, com apunten De Amo i García-Roca (2019: 3) o Llorens i Martín (2013: 112), un intent ineluctable de renovació adreçat a un lector cada vegada més competent, a qui se li demana un distanciament perquè reflexione i participe de manera proactiva en el procés comunicatiu.

2.1. FUNCIONAMENT DEL PREMI

El premi Protagonista Jove està dividit en dues categories regulades en virtut de l'edat del lector destinatari. Per a cada categoria, una comissió d'especialistes en literatura infantil i juvenil de l'àmbit nostrat selecciona quatre lectures finalistes. En l'última edició convocada al moment de l'elaboració d'aquest estudi, aquestes comissions estan integrades per quatre polifacètics experts: una bibliotecària i crítica, un bibliotecari, una escriptora i crítica i un docent, editor i crític. La seua tasca rau a valorar totes les obres juvenils publicades aquell any que compliren els requisits següents: *a)* llibres adequats a les franges lectores de les categories dels premis; *b)* lectures publicades en català, ja foren traduccions o escrites originalment en aquest idioma; *c)* títols únics o primers números de sèries o col·leccions; *d)* primeres edicions o reedicions que almenys fera més de deu anys que no hi eren al mercat.³

La present investigació analitza tant les lectures guanyadores com les finalistes, atenent al fet que els llibres aspirants els proposen els crítics i especialistes (vuit per cada edició; quatre per cada categoria), mentre que aquells que al remat resulten guardonats ho són a proposta del públic lector (dos per cada edició, amb un únic guanyador per cate-

3. Per a una lectura detallada de les bases i els criteris dels premis Protagonista Jove, visiteu: <<https://www.ibbycat.cat/programes/premis-atrapallibres-i-protagonista-jove/bases-de-participacio/>>. [Consulta: 13 de febrer 2023.]. O, si ho preferiu, visualitzeu el tutorial següent: <<https://www.youtube.com/watch?v=0HPqidFMFvc>>. [Consulta: 14 de febrer 2023.]

goria). S'ha triat aquesta forma d'anàlisi perquè els resultats de la investigació de Lluch i Cantó (2021) referits a unes lectures i altres apuntaven certes divergències entre totes dues taxonomies.

Recapitulant, el corpus d'anàlisi d'aquest estudi està format per vuitanta llibres elegits per especialistes; d'aquests, només vint han estat escollits com a guanyadors pels lectors, mentre que els seixanta restants han sigut desestimats. Des d'una consideració epistemològica, s'han comparat valors percentuals calculats a partir dels valors quantitatius absoluts obtinguts. Amb això es provarà de definir i perfilar el cànon no acadèmic resultant de l'opinió dels lectors participants, contraposant-lo amb el cànon institucional perfilat en aquest altre cas pels experts i crítics designats per l'IBBYcat.

Els paràmetres considerats parteixen de la terminologia habitual utilitzada en altres treballs sobre literatura juvenil que fan servir categoritzacions (Gómez-Díaz / García-Rodríguez 2024), tot i que es prioritzen les etiquetes que assigna habitualment l'IBBYcat en la revista *Faristol*: estructura narrativa, gènere binari i edat dels personatges protagonistes, ambientació espacial i temporal, subgènere temàtic, etc. L'ús de taules dinàmiques amb correlacions de dades es basa també en publicacions ja existents en geografies afins (àmbit hispànic i altres), com ara les investigacions sobre lectura juvenil d'Amigos del Libro,⁴ procurant evitar amb això una perspectiva excessivament localista.

2.2. PERÍODE OBJECTE D'ESTUDI

El cribratge d'obres finalistes s'havia d'acotar en un principi al lapse 2011-2020, criteri habitual en estudis similars que analitzen mitjançant intervals d'una dècada completa altres premis de l'àmbit hispànic (Sotomayor / Díaz-Armas 2013; Lluch / Valriu 2013; Gómez-Díaz / García-Rodríguez 2022). En aquest sentit, val a dir que la temporalització fraccionada per decennis permet una perspectiva prou àmplia per tal de contemplar l'evolució panoràmica de camps com la literatura infantil i juvenil, el sistema educatiu, el desenvolupament de la indústria del llibre, l'evolució de la crítica o la mediació (Sotomayor / Díaz-Armas 2013: 78). Al mateix temps, aquest recorregut circumscrit al voltant del que ara com ara segueix sent l'últim decenni complet (2011-2020), permet que les tendències constatades quant a gustos i preferències temàtiques tampoc impliquen cap salt generacional repercussiu. Tanmateix, s'han desestimat els valors corresponents a l'últim any de la dimensió analitzada, perquè la pandèmia de resultes de la Covid-19 va impedir el desenvolupament normal d'aquest certamen en l'edició de 2020. Davant d'aquest escenari sociosanitari sobrevingut, la comissió acadèmica de l'IBBYcat va optar per guardar tots els llibres finalistes a títol honorífic, circumstància que impossibilitava conèixer i contrastar la dissertació crítica dels lectors d'aquell any en relació amb les propostes preliminars plantejades pels experts. En contrapartida, s'ha considerat l'any 2010 en comptes del 2011 com a data d'inici. Aquesta commutació per-

4. Per a la consulta d'estudis periòdics d'aquesta índole publicats per l'Asociación Española de Amigos del Libro Infantil y Juvenil IBBY, visiteu: <<https://www.amigosdelibro.com/publicaciones>>. [Consulta: 29 de desembre 2022].

met poder comptar amb una relació de títols acotada a l'equivalent a un decenni complet (vuitanta lectures).⁵

Tot i que no afecta l'espectre temporal acotat amb motiu de la present anàlisi, cal puntualitzar que l'IBBYcat va introduir un canvi en el criteri a partir de la sisena edició (2002) del premi sotmés a consideració. Aquesta decisió va significar una reducció substancial tant del nombre de llibres candidats com dels grups d'edat. Des d'aleshores ençà, les categories advertides, simètriques als dos cicles d'ESO (13-14 i 15-16 anys) han prevalgut fins a l'actualitat (Lluch / Cantó 2021: 476).

2.3. CRITERIS COMPARATIUS

Per a l'anàlisi qualitativa dels valors mostrals s'estableixen diferents criteris amb què interpretar la relació de paràmetres i indicadors estipulats. Al bloc d'indicadors inicial, apartat en què conflueix l'opinió de la crítica (emissió de puntuacions a la revista *Faristol*) i les preferències en matèria d'autoria (idioma original d'escriptura i gènere binari de l'autor o autora), es confronten dades entre llibres premiats pels lectors i llibres no premiats. D'una banda, un total de vint obres premiades, corresponents a les etapes 13-14 i 15-16 d'aquests dos darrers lustres complets. De l'altra, els seixanta títols restants, és a dir, els llibres finalistes desestimats a judici dels lectors en aquest mateix procés selectiu.

Per contra, pel que fa al bloc central de la investigació (tipologia temàtica i subgènere narratiu, ubicació espacial-temporal i perfil dels personatges protagonistes), es contraposa l'elecció final dels lectors adolescents davant del total de títols proposats per la comissió d'experts com a candidats potencials a ser distingits. És a dir, les mateixes vint lectures premiades i, a l'ensem, els vuitanta llibres resultants de la suma de les vuit lectures anuals aspirants. L'aplicació d'un criteri o un altre segons el paràmetre avaluat permetrà delimitar amb major profusió la sintonia dels uns i dels altres amb una tipologia concreta de lectures. En qualsevol cas, els paràmetres i indicadors considerats en aquest estudi a fi de perfilar el patró narratològic de les obres finalistes i premiades són els habituals en investigacions d'aquesta tipologia: subgènere, temàtica, ambientació espacial-temporal i trets dels personatges model (Gómez-Díaz / García-Rodríguez 2024).

3. RESULTATS

3.1. VALORACIÓ FARISTOL

A la revista *Faristol*, publicació vinculada a l'entitat convocant del premi (IBBYcat), s'han ressenyat el 65 % de les lectures guanyadores i el 58,4 % de les lectures finalistes

5. El període objecte d'estudi se circumscriu així mateix al que estableixen les bases reguladores del projecte de recerca ministerial en què s'emmarca aquesta investigació, referenciat en la primera nota de peu d'aquest article.

no premiades durant el període objecte d'estudi. En xifres absolutes, quaranta-vuit recensions sobre un total de vuitanta títols potencialment candidats a criteri de la comissió. Aquestes ressenyes inclouen com a colofó l'assignació d'una qualificació numèrica gradual d'entre una (valor mínim) i quatre estrelles (valor màxim), emesa segons el parer del crític especialista que valora el llibre. Generalitzant, vora dues de cada tres obres ressenyades han obtingut la màxima puntuació (quatre estrelles *Faristol*), mentre que la tercera part en discòrdia ha estat qualificada amb tres estrelles; dada altrament raonable atés que l'IBBYcat és alhora responsable del premi i de les crítiques advertides.

Cenyint-nos a la comparativa de resultats, s'infereix una concurrència de criteri entre els artífexs de la preselecció inicial i els lectors, col·lectiu aquest últim que desconeix en la seua pràctica totalitat aquestes puntuacions emeses per *Faristol* en el moment d'emetre el seu veredict. Entre els llibres premiats, el percentatge de lectures amb la màxima puntuació *Faristol* és lleugerament superior (un 69,2 %) respecte de les no vencedores valorades també amb quatre estrelles (un 65,7 %). A grans trets, però, la pauta dels lectors i la dels crítics a penes difereix entre si.

	Obres no guanyadores		Obres guanyadores	
4 estrelles	65,7 %	23	69,2 %	9
3 estrelles	31,4 %	11	30,8 %	4
2 estrelles	2,9 %	1		0
1 estrella		0		0
<i>Sense valoració</i>		25		7
Total	100 %	60	100 %	20

Taula 1. Valoració d'obres finalistes premiades i no premiades des de la revista *Faristol*.

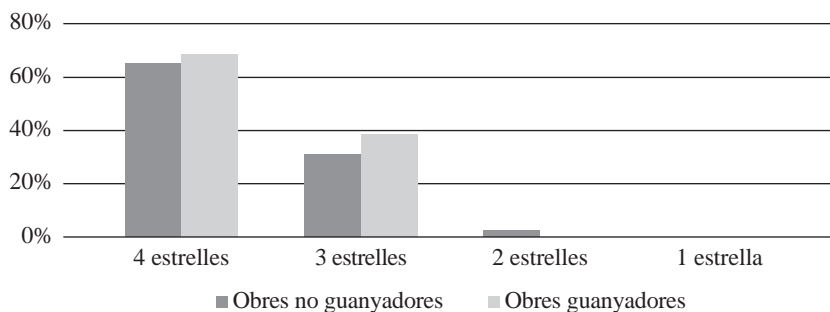

Figura 1. Valoració d'obres finalistes premiades i no premiades des de la revista *Faristol*.

3.2. IDIOMA ORIGINAL

El fet que les obres estiguen escrites originalment en català o bé siguin traduccions de llibres escrits en altres idiomes, no és significativament rellevant a efectes canònics, si ens atenem als resultats entre lectures premiades i no premiades. Els valors percentuals de les primeres resulten en essència equivalents als de la preselecció inicial de lectures aspirants. Amb tot, si filem prim, el diferencial per rang d'edat reflecteix que la proporció és plenament equivalent en la categoria de més edat. En comparança, entre el jovent de 13-14 anys, el menor índex d'originals en català respecte d'autors traduïts en obres sobre les quals recau el premi (30 % V.O. en català i 70 % traducció) és també, en qualsevol cas, una xifra intrascendent a efectes estadístics.

	V.O. català		Traduccions	
Obres no guanyadores 13-14 anys	36,6 %	11	63,3 %	19
Obres guanyadores 13-14 anys	30 %	3	70 %	7
Obres no guanyadores 15-16 anys	30 %	9	70 %	21
Obres guanyadores 15-16 anys	30 %	3	70 %	7
Obres no guanyadores total	33,3 %	20	66,6 %	40
Obres guanyadores total	30 %	6	70 %	14

Taula 2. Comparativa entre obres finalistes premiades i no premiades segons idioma original.

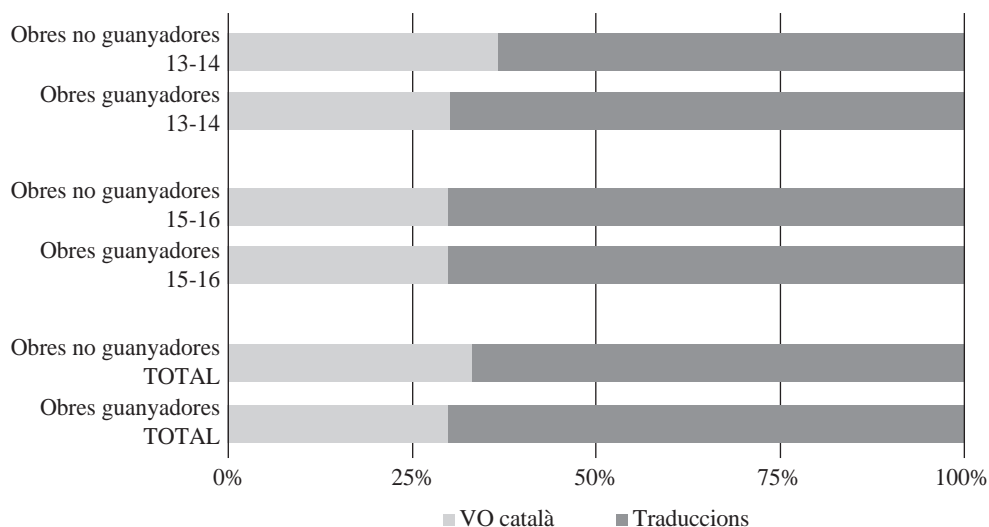

Figura 2. Comparativa entre obres finalistes premiades i no premiades segons idioma original.

3.3. GÈNERE BINARI AUTORIAL

En termes de gènere binari, els lectors participants en aquest certamen premien de forma regular obres escrites per dones. Aquesta predilecció paritària contradïu la postura tradicional de l'academicisme institucionalitzat, entorn aquest altre en què prepondera l'aposta per les plomes masculines. En concret, la comissió d'experts va preseleccionar al llarg d'aquesta darrera dècada trenta-dues obres escrites per dones i quaranta-vuit obres escrites per homes. Això és, uns respectius 40 % i 60 %. Aquest binomi percentual és si fa no fa similar al del període complet (1996-2019), computat a l'estudi de Lluch i Cantó (2021: 480).

Tanmateix, el públic lector del passat decenni complet mostra una major preferència pels relats escrits per dones, premiant al 31,3 % d'escriptores aspirants (una de cada tres), davant d'un elenc molt més reduït de candidats masculins guardonats: un 20,4 % o, en altres paraules, tan sols un de cada cinc. En resum: rastrejant el traç d'aquesta canonicitat oficiosa, la preferència d'aquests lectors adolescents pels relats escrits per dones contrasta amb el del global d'obres finalistes proposades per la comissió; xifra altrament en concomitància amb el gruix de premis atorgats per jurats d'índole academicista, en què la majoria de les mencions solen recaure normalment en homes (Cladera 2013: 128; Escolan 2016: 29). De resultes de tot plegat podem inferir que els jurats participatius equiparen —inopinadament o no— aquest consuetudinari desequilibri binomial.

	Obres no guanyadores	Obres guanyadores
Autoria femenina	22	10
Autoria masculina	38	10
Total	60	20

Taula 3. Comparativa entre obres finalistes premiades i no premiades per gènere binari autorial.

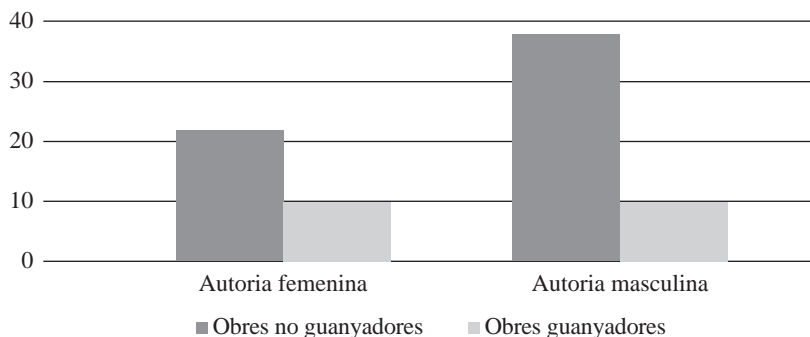

Figura 3. Comparativa entre obres finalistes premiades i no premiades per gènere binari autorial.

3.4. TEMÀTICA

La preferència ostensiblement manifesta per lectures amb trames de base realista per part dels lectors adolescents interpellats, situa el cànon literari juvenil no acadèmic que es desprèn d'aquest mostratge en les obres que abracen aquest escenari argumental. Aquesta postura contradiu l'equilibri temàtic realitat-fantasia que s'intenta projectar des de l'entorn academicista.

Si parem esment als resultats que es desprenen d'aquesta mostra, la dicotomia temàtica entre trames de base realista i relats fantàstics permet fer disquisicions, en termes estadístics, específiques per a cada segment d'edat. D'una banda, l'equilibri si fa no fa simètric entre realitat i fantasia constatat a les obres proposades per la comissió per al col·lectiu d'estudiants del primer cicle d'ESO (ben properes a un equitable 50 %) no concorda amb l'interès preferent d'aquests lectors de menor edat pels títols de temàtica realista: fins a un 60 %, per un 40 % de partidaris del gènere fantàstic.

Aquesta tendència s'intensifica encara més en el cas dels més majors. No debades, els lectors escolaritzats en 3r i 4t d'ESO es decanten amb molta diferència per la temàtica realista, premiant un 90 % de llibres d'aquesta tipologia, mentre que les obres de temàtica fantàstica guardonades queden reduïdes a tan sols el 10 %. Aquesta circumstància accentua la discrepància respecte a les opcions plantejades per endavant pels experts a aquests lectors de 15-16 anys. En aquest sentit, cal destacar que per als escolars d'edat més avançada, la temàtica fantasiosa suposava, de partida, un de cada quatre títols a triar entre la nòmina de llibres finalistes. Ara bé, aquesta oferta inicial significava vora la meitat respecte d'aquell altre corpus que la comissió d'experts havia plantejat d'entrada al grup de menor edat. En síntesi: els adults que escullen la relació d'obres sotmeses a col·locació són ben conscients que, com més avança l'edat dels lectors, aquests mostraran un major interès per les temàtiques de base realista. Tanmateix, l'anhel per aquest tipus de lectures és més ingent del que es preveia entre els lectors d'aquestes dues categories d'edat, si ho comparem amb el que els experts havien calibrat.

	Relat realista		Relat fantàstic	
	%	n	%	n
Obres finalistes 13-14 anys	55 %	22	45 %	18
Obres guanyadores 13-14 anys	60 %	6	40 %	4
Obres finalistes 15-16 anys	75 %	30	25 %	10
Obres guanyadores 15-16 anys	90 %	9	10 %	1

Taula 4. Tipologia dels relats en obres finalistes i en obres premiades.

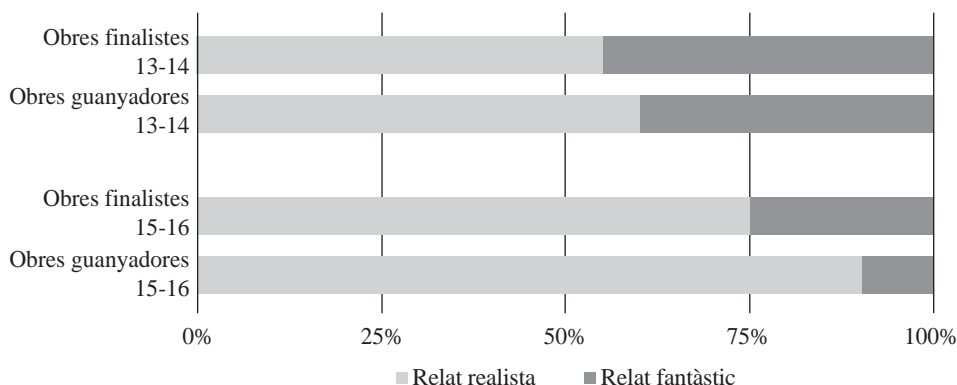

Figura 4. Tipologia dels relats en obres finalistes i en obres premiades.

3.5. SUBGÈNERE ARGUMENTAL

Pel que fa als gèneres narratius, els guarismes del guardó objecte d'estudi combreguen amb la teoria de Sotomayor i Díaz-Armas (2013: 73). Aquests especialistes apunten que la diversificació de temes en els certàmens literaris juvenils s'accentua a partir dels anys noranta del segle anterior, donant lloc a un increment notable de subgèneres nodrits d'històries més extenses i elaborades, com ara la novel·la històrica, el relat fantàstic o les trames d'intriga i misteri. Amb tot i amb això, les xifres analitzades en aquesta investigació requereixen de bell nou una diferenciació per edats.

Els lectors més joves (categoria 13-14 anys) premien de manera preferent temàtiques històriques (el 30 %) o de ciència-ficció (el 20 %). Paradoxalment, manifesten una debilitat consemblant pels drames socials (el 30 %), malgrat la reduïda oferta inicial aportada de la comissió responsable de la preselecció pel que respecta a aquesta darrera opció, si es compara amb altres disciplines narratives proposades també de bestreta als lectors d'aquest grup d'edat. Aquests han mostrat menor entusiasme pels llibres d'aventures i de terror, subgèneres que significaven el 25 % i el 12,5 %, per aquest ordre, respecte del total de títols plantejats inicialment per aquesta comissió integrada només per adults.

En canvi, en el rang de més edat (categoria 15-16 anys), s'ataïlla un interès focalitzat en la novel·la negra (thriller policíac o detectivesc) i el melodrama social, amb una cadència de títols premiats que supera de nou amb escreix (amb uns valors respectius del 40 % i el 50 %) l'oferta plantejada de bell antuvi pels experts. En contrapartida, el suposat interès que la comissió d'especialistes presumia que tindrien modalitats com el relat d'aventures, l'històric o el de ciència-ficció entre el públic lector més madur, s'esvaeix per complet amb la relació dels temes finalment guardonats. En qualsevol cas, aquesta preselecció no sembla intencionada, ja que aquests subgèneres temàtics han vingut sent els estàndards habituals a la majoria de premis juvenils coneguts (Lluch / Valriu 2013: 141-142).

Sumàriament, la novel·la negra i, sobretot, el drama social es perfilen com a subgèneres canònics, des de l'òptica d'aquella canonicitat desproveïda d'academicisme instituci-

onal. De fet, aquest interès per les històries amb trames que presenten conflictes socials comença a revelar-se amb força entre els lectors de menys edat, els quals premien també les lectures d'aquesta tipologia concreta en uns índexs molt per damunt de les expectatives inicials.

	Obres finalistes 13-14		Obres guanyadores 13-14		Obres finalistes 15-16		Obres guanyadores 15-16	
Aventures	25 %	10	10 %	1	15 %	6	10 %	1
Històrica	27,5 %	11	30 %	3	12,5 %	5		
Ciència-ficció	15 %	6	20 %	2	12,5 %	5		
Terror	12,5 %	5	10 %	1				
Negra (thriller policíac)	7,5 %	3			25 %	10	40 %	4
Melodrama (social)	12,5 %	5	30 %	3	35 %	14	50 %	5
Total	100 %	40	100 %	10	100 %	40	100 %	10

Taula 5. Subgèneres narratius predilectes en obres finalistes i en obres premiades.

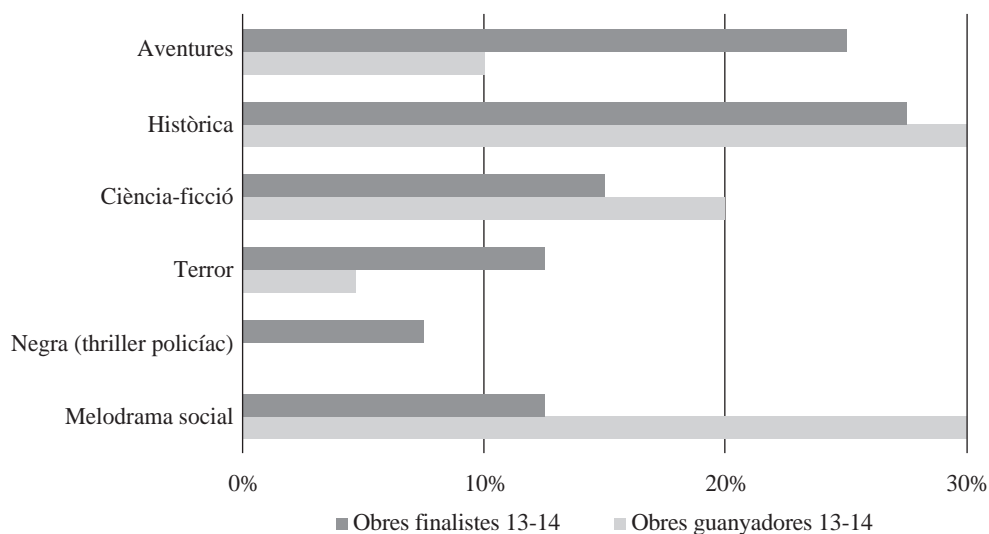

Figura 5a. Subgèneres narratius predilectes en obres finalistes i en obres premiades (categoria 13-14 anys).

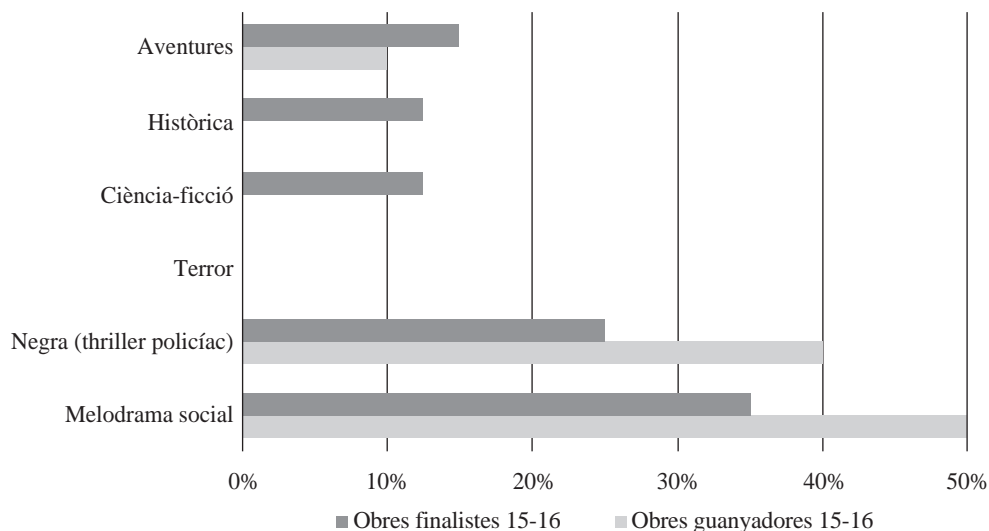

Figura 5b. Subgèneres narratius predilectes en obres finalistes i en obres premiades (categoria 15-16 anys).

3.6. ÈPOCA I ESPAI

Les històries amb temporalitats emplaçades en escenaris actuals són les que més interessen els lectors de la franja d'edat de 15-16 anys, amb un 90 % de títols predilectes. Aquesta dada concloent suposa tot un contrapès a l'ampli ventall de localitzacions cronològiques entre els títols preseleccionats per la comissió: segles XX i XIX, èpoques medieval i clàssica o futur, en síntesi. En aquest mateix sentit, la concurrència més o menys freqüent de títols finalistes circumscrits a cadascun d'aquests períodes històrics en què transcorren les trames argumentals aspirants, se sintetitza també de manera contundent en el cas dels títols premiats pels lectors més petits, col·lectiu que majoritàriament es decanta de nou per trames contemporànies (60 %) i, en menor grau, per històries esdevingudes al llarg del segle anterior (30 %).

Seguint el traç a aquesta canonicitat alternativa fonamentada a partir de les preferències dels lectors adolescents participants en aquesta experiència, les lectures sobre temes actuals es postulen perceptiblement com a canòniques, si més no a ulls dels qui han decidit premiar-les de forma preminent. Aquest traç, però, tampoc no s'allunya gaire del cànon institucionalitzat. Malgrat l'increment preferencial entre els joves participants en aquesta experiència per trames emplaçades en la contemporaneïtat, el fet cert és que, en termes de temporalitat, els cercles acadèmics també connoten com a canònics aquells títols amb arguments emplaçats en el moment present.

	Obres finalistes 13-14		Obres guanyadores 13-14		Obres finalistes 15-16		Obres guanyadores 15-16	
	%	N	%	N	%	N	%	N
Segle XXI (actual)	47,5 %	19	60 %	6	77,5 %	31	90 %	9
Segle XX	22,5 %	9	30 %	3	15 %	6		
Segle XIX	10 %	4			2,5 %	1		
Edat mitjana	10 %	4	10 %	1				
Època clàssica	2,5 %	1						
Futur	2,5 %	1			2,5 %	1		
Inconcret	5 %	2			2,5 %	1	50 %	1
Total	100 %	40	100 %	10	100 %	40	100 %	10

Taula 6a. Èpoques en què transcorre el fil argumental en obres finalistes i en obres premiades.

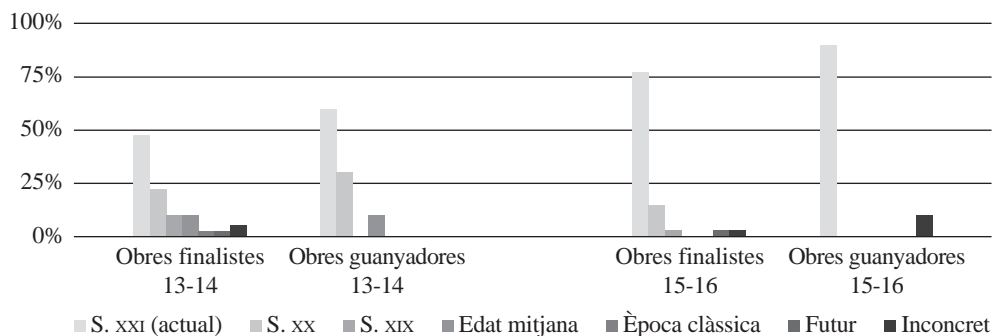

Figura 6a. Èpoques en què transcorre el fil argumental en obres finalistes i en obres premiades.

Quant a la localització espacial dels relats sotmesos a la consideració dels lectors adolescents qüestionats, es constata una prevalença d'obres premiades ambientades a Barcelona i la seua àrea d'influència, i, en menor mesura, a la resta del continent europeu o als Estats Units. Aquesta percepció, generalitzada en sengles franges d'edat, té una condensació més gran d'històries desenvolupades en entorns propers (capital catalana i Europa) entre els lectors més grans. En canvi, s'aprecia un índex més elevat d'episodis esdevinguts a l'Amèrica del Nord en el cas dels enquestats computables dins de la categoria de menor edat.

La variada oferta plantejada de bestreta per la comissió acadèmica, així com la preferència també força heterogènia dels qui atorguen el premi, fa complicat establir indicis de canonicitat —ni d'una taxonomia ni de l'altra— en termes d'ubicació espacial. S'endevina, en tot cas, una major propensió, des d'aquests dos prismes a priori antagònics, per les lectures de proximitat.

	Obres finalistes 13-14		Obres guanyadores 13-14		Obres finalistes 15-16		Obres guanyadores 15-16	
	%	N	%	N	%	N	%	N
Barcelona i voltants	17,5 %	7	20 %	2	15-16	12	40 %	4
Europa	52,5 %	21	40 %	4	35 %	14	40 %	3
EUA	22,5 %	9	40 %	4	20 %	8	30 %	3
Resta del món					12,5 %	5		
Imaginari	7,5 %	3			2,5 %	1		
Total	100 %	40	100 %	10	100 %	40	100 %	10

Taula 6b. Espais on transcorre la trama argumental d'obres finalistes i d'obres premiades.

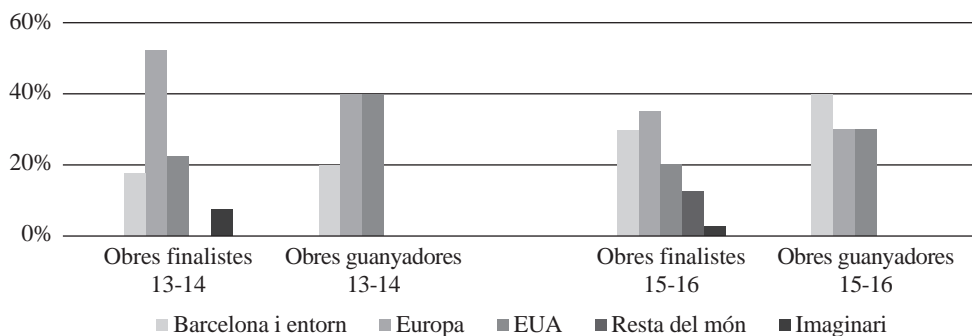

Figura 6b. Espais on transcorre la trama argumental d'obres finalistes i d'obres premiades.

3.7. PERSONATGES PROTAGONISTES: PARENTESC GENERACIONAL I GÈNERE BINARI

Tot i que l'oferta inicial de títols candidats assignada al col·lectiu de 13-14 anys inclou diverses històries protagonitzades per adults (amb protagonisme compartit o no amb algun altre personatge principal en edat adolescent), els lectors d'aquesta categoria es decanten de manera clarivident per les narracions protagonitzades per personatges del seu mateix rang d'edat. De fet, el 90 % de les lectures premiades les protagonitzen de manera gairebé exclusiva joves fictivals generacionalment coetanis als lectors avaluadors. Aquesta prelatió delimita amb claredat quin seria el perfil de lectures canòniques des del punt de vista no institucional pel que respecta a aquest indicador.

En canvi, el factor del parentiu generacional perd importància entre els lectors de més edat. En aquesta altra etapa, el binomi adolescent-adult en llibres premiats s'equipara i fins i tot supera al de l'oferta preliminar de lectures aspirants al guardó. En un altre ordre de coses, destaca el repunt, si bé tènue —encara que significativament més gran respecte dels títols no agraciats—, dels relats premiats protagonitzats per animals personificats o éssers fantàstics, en totes dues etapes.

	Adollescent/s		Adollescent/s i adult/s		Adults		Animals o éssers màgics	
	%	n	%	n	%	n	%	n
Obres finalistes 13-14 anys	72,5 %	29	15 %	6	5 %	2	7,5 %	3
Obres guanyadores 13-14 anys	90 %	9					10 %	1
Obres finalistes 15-16 anys	72,5 %	29	17,5 %	7	7,5 %	3	2,5 %	1
Obres guanyadores 15-16 anys	70 %	7	20 %	2			10 %	1

Taula 7a. Perfil generacional dels personatges protagonistes en obres finalistes i en obres premiades.

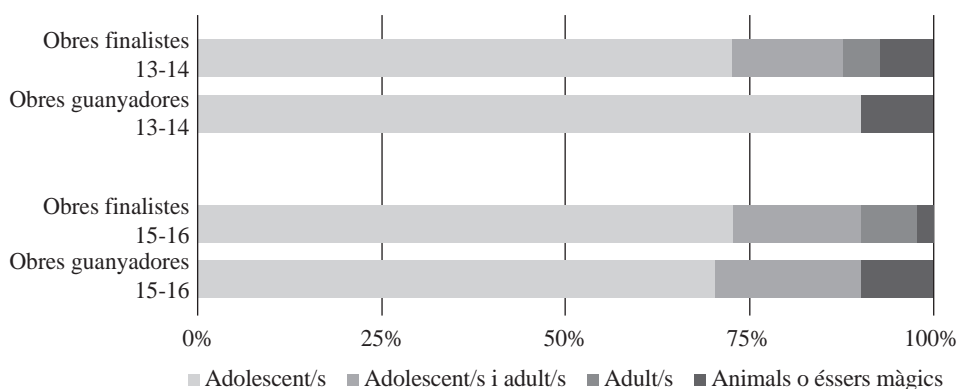

Figura 7a. Perfil generacional dels personatges protagonistes en obres finalistes i en obres premiades.

Per acabar, es palesa també un consens notable entre els lectors de més edat i la crítica especialista pel que fa a les històries protagonitzades per personatges de gènere femení o masculí —o per binomis dels dos sexes—, si partim de la simetria percentual de lectures premiades entre la relació d'obres finalistes. El cànon (l'acadèmic i el no acadèmic) sembla confluïr en aquest cas. Amb tot, tampoc no es perfila cap tendència quant a obres amb una clara prominència per personatges protagonistes d'un sexe o l'altre. Per aquesta raó, no té gaire sentit provar de fixar indicis de traçabilitat canònica en aquest espectre d'edat.

No obstant això, aquest equilibri no té continuïtat en el cas dels lectors més menuts. Aquests altres mostren un major grau d'adhesió per aquelles històries protagonitzades per xiquetes o dones; preferència molt més accentuada si es té en compte la relació d'obres protagonitzades per personatges de l'un i de l'altre gènere entre l'oferta primigènia de títols plantejada per la comissió acadèmica. De resultat de tot plegat es pot afirmar que la canonicitat no acadèmica a l'entorn d'uns protagonistes majoritàriament de condició femenina s'esvaeix a mesura que augmenta l'edat d'aquests escolars.

	Femení		Masculí		Femení i masculí	
Obres finalistes 13-14 anys	40 %	16	45 %	18	15 %	6
Obres guanyadores 13-14 anys	50 %	5	30 %	3	20 %	2
Obres finalistes 15-16 anys	40 %	16	40 %	16	20 %	8
Obres guanyadores 15-16 anys	40 %	4	40 %	4	20 %	2

Tabla 7b. Gènere binari dels personatges protagonistes en obres finalistes i obres premiades.

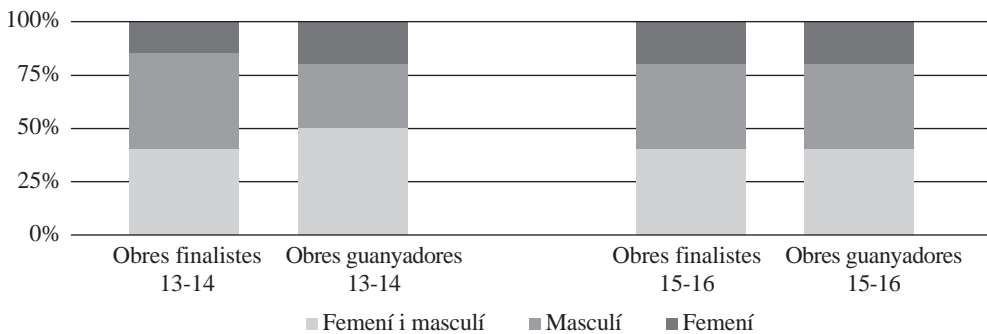

Figura 7b. Gènere binari dels personatges protagonistes en obres finalistes i obres premiades.

3.8. ALTRES FACTORS

En darrer terme, s'han desestimat altres indicadors amb valors sense incidència conspícua a efectes de l'objecte d'estudi d'aquesta investigació, com per exemple el paràmetre dels autors premiats diverses vegades. En aquest sentit, la preselecció de la comissió ha actuat —preventivament i pretesament— com a filtre catalitzador. Així doncs, en el decenni escrutat, entre les vuitanta lectures aspirants, tan sols hi ha hagut lloc a la repetició de vuit autories. Aquesta tessitura s'ha reduït, al seu torn, a una sola repetició en cada cas. Com a curiositat, d'aquestes excepcions aïllades, només un parell obtingueren el reconeixement majoritari dels lectors en una única ocasió.⁶ Recapitulant: la comissió d'ex-

6. Els vuitanta títols preseleccionats per la comissió corresponen ni més ni menys que a setanta-dos autors i autores diferents. Repeteixen candidatura, si bé només per partida doble, vuit escriptors. D'aquests, però, només un parell han acabat resultant premiats: Maite Carranza, guanyadora per *Una bala per al record* (2019, 13-14) i finalista per *Màgia d'una nit d'estiu* (2010, 13-14); i Àngel Burgas, guanyador per *Noel et busca* (2014, 15-16) i finalista per *Kamal i els alfabetistes* (2016, 13-14). Les sis plomes restants van ser desestimades finalment pel jurat juvenil, i van quedar relegades a la condició de finalistes en les dues edicions en què aspiraven al distintiu: AVI, per *La véritable confession de Charlotte Doyle* (2011, 13-14) i *Ciutat d'orfes* (2013, 13-14); Anne-Laure Bondoux per *Temps de miracles* (2012, 15-16) i *Les llàgrimes de l'assassí* (2014, 15-16); Pau-Joan Hernández per *Quan no te'n vas* (2012, 13-14)

perts no dona peu a repetir autoria quasi mai (en proposar setanta-dos autors i autores distints per a vuitanta candidatures aspirants al premi). D'aquesta forma s'evita que la presència reiterada de noms de prestigi pugui condicionar l'adhesió o desafecció cap a un escriptor determinat; sobretot perquè existeix la possibilitat, si bé força remota, que un lector pugui arribar a repetir participació en fins a quatre edicions consecutives (una per cada nivell d'ESO cursat). S'han descartat així mateix l'existència d'afinitats per determinades editorials per part dels lectors adolescents, per tal com el repartiment ve donat per endavant per la comissió en una proporció bastant equànime, ja advertida per Lluch i Cantó (2021: 478).⁷

Es bandeja també escometre una comparativa que unisca títols premiats pels lectors amb rànquings oficials de vendes, conscients que aquest és un terreny força pantanós i controvertit. Pel mateix motiu, es prescindeix dels polèmics llistats emesos cada any nou per la premsa escrita amb els deu millors llibres publicats durant els dotze mesos anteriors. Aquests rànquings solen estar sotmesos al judici subjectiu del crític de torn, i això va unit al fet que són de rara consulta entre adolescents. En aquest sentit, només a tall de mostra, els resultats de LibriRed a partir de LibriData (plataforma digital en línia de CEGAL-Llibreries d'Espanya que registra la venda diària de llibres en català a més de 150 punts de Catalunya entre llibreries i grans superfícies) corresponents a l'últim any profícu estimat en aquest estudi (2019), no arriben dins del seu *Top ten* anual cap dels títols premiats aquell mateix any a les categories 13-14 ni 15-16. Endemés, les xifres del recompte corresponen només a Catalunya i no inclouen dades valencianes ni balears.

4. CONCLUSIONS

Els vestigis d'un cànon literari juvenil no acadèmic es diagnostiquen coneixent, sobretot, les preferències reals dels lectors adolescents proferides per ells mateixos. Al costat d'això, el contrast dels seus gustos i parers davant del que prefereix normalment l'academicisme imperant permet dilucidar similituds i diferències entre aquests dos perfils generadors de cànon, definint millor així la seua traçabilitat i caracterització. L'anàlisi del corpus d'un premi literari tipològicament paradigmàtic com Protagonista Jove durant aquesta última dècada completa mitjançant paràmetres i indicadors discursius específics, possibilita així mateix fer-nos una idea dels camins que pren aquesta altra canonicitat emancipada de tot allò que vindria a ser estrictament i convencionalment

i *La balada del funicular miner* (2015, 13-14); Marie-Aude Murail per *Simple* (2011, 15-16) i *L'assassí de la corbata* (2013, 13-14); Jenny Valentine per *Violet Park* (2010, 13-14) i *La doble vida de Cassiel Roadnight* (2015, 13-14); i Silvestre Vilaplana per *Resurrecció* (2013, 15-16) i *La mèdium* (2018, 15-16).

7. Atesa l'extensió de l'article, s'omet afegir un annex amb la relació detallada d'editorials premiades. Cf., a tal efecte, el còmput absolut de Lluch i Cantó (2021: 479) o l'històric de lectures premiades i finalistes disponible en línia en: <<https://www.ibbycat.cat/programes/premis-atrapallibres-i-protagonista-jove/comissions-de-seleccio-i-criteris-2/>>. [Consulta: 13 de febrer de 2023.]

acadèmic. Les conclusions d'aquest estudi, emparades en els resultats quantitius arrellegats en aquestes pàgines, van lligades a un enfocament percentual d'instrumentalització qualitativa per ressaltar precisament aquestes dissociacions.

L'opinió adduïda pels joves interpellats respon tant a lectures lúdiques i voluntàries com a prescrites en àmbit escolar. Sempre es tracta, en tot cas, de novetats. Tot i que les bases del certamen no ho establisquen obertament, la comissió d'experts encarregada de confeccionar la preselecció de lectures aspirants a ser premiades procura evitar en la mesura del possible la reiteració d'autories i la sublimació de línies temàtiques, propiciant així un ventall folgat d'opcions de cara a la votació col·lectiva que competeix al lector adolescent enquestat. Tot i amb això, la deliberació i emissió del veredicta a càrrec d'aquest elenc de joves presenta particularitats i especificitats segons les franges d'edat, concretades en les categories respectives d'entre 13-14 i 15-16 anys. Fet i fet, aquestes són les conclusions de l'estudi.

En els lectors de 13-14 anys es percep encara un cert interès per l'element fantàstic, mentre que la temàtica realista és l'opció predilecta entre els lectors adolescents de major rang d'edat, molt per damunt fins i tot del criteri canonicista institucional establert per la comissió a partir de l'oferta inicial d'obres preseleccionades. Tot i l'intent per part d'aquesta comissió d'oferir una amalgama d'històries ambientades en èpoques i espais molt variats entre el conjunt de títols finalistes, el criteri no acadèmic dels lectors que exerceixen com a jurat estableix únicament com a canònics aquells relats emplaçats en temps present (única opció interessant entre els més grans) i amb ambientacions en entorns si fa no fa propers i reconeixibles.

Pel que fa als personatges que protagonitzen les trames considerades dins d'aquest mateix corpus, els lectors de la categoria de menor edat defineixen el seu particular cànon decantant-se per llibres amb marcada presència femenina i protagonisme pràcticament absolut de personatges del seu mateix estatus generacional. Aquests valors, però, difereixen completament respecte als dels lectors adolescents més madurs, el parer dels quals coincideix a grans trets amb el que estableix la comissió acadèmica. Aquesta concomitància no permet delimitar, en conseqüència, cap hipòtesi de canonicitat dispar a l'oficial.

Entre allò més paradoxal, factors com l'idioma original del llibre, el sexe de l'escriptor (llevat dels més petits) o la valoració crítica i la puntuació consegüent a la revista *Fa-ristol* tampoc no pareixen ser elements substancialment significatius en clau de nous horitzons canònics, segons el que hem pogut inferir d'aquest anàlisi mostral. En altres paraules: en aquests ítems, escolars i experts combreguen bastant quant a parer.

Comptat i debatut, de l'anàlisi d'aquests valors mostrals concernents a la relació d'obres premiades en aquest certamen durant el lapse advertit, podem inferir que el cànon no acadèmic constituït arran de l'opinió dels lectors més joves coincideix més aviat poc amb la canonicitat que s'estableix de resultes del veredicta dels adolescents d'edat més avançada. Per contra, les opinions d'aquest segon grup d'edat conflueixen més amb les dels experts, sobretot pel que fa als personatges arquetípics o a la ubicació espacial temporal. Ras i curt: els lectors de menor edat generen un cànon no acadèmic molt més definit.

Els de la categoria de 13-14 anys perfilen la seua lectura canònica de forma més precisa i nítida, en contraposició a l'àmplia oferta primigènia dels experts adults. Aquest

cànon respondria a lectures realistes d'índole social escrites per dones, emplaçades en entorns propers i actuals i protagonitzades per personatges femenins d'edat consemblant a la seua. Per contra, la lectura canònica dels de major rang d'edat ja no s'ajustaria tant a aquests mateixos paràmetres i quedaria més diluïda entre l'ampli ventall de variables suggerit pels crítics de la comissió. En tot cas, si hagueren de traçar el contorn de la lectura canònica des de la perspectiva institucional, aquest altre patronatge respondria al d'un llibre escrit per un home, de trama també realista i actual, emplaçat en aquest cas a l'estranger i protagonitzat indistintament per homes o dones. No hi hauria, de més a més, cap subgènere temàtic específic.

Després d'aquests resultats i la seua interpretació preceptiva a la recerca de cànons alternatius als institucionalitzats, queda pendent encetar en estudis futurs una comparativa amb el corpus de premis d'aquesta mateixa índole en altres idiomes, a fi de comprovar si la tendència constatada ara i ací és en certa mesura universal. D'igual manera, resta pendent també comparar el corrent de canonicitat exercit pels lectors adolescents amb el funcionament del circuit literari adult, ja que, malgrat tractar-se de dos tipus de públic diferents, en els darrers anys tots dos apunten cap a un comportament cada volta més similar.

En última instància, es fa igualment necessària la continuïtat d'aquest mateix estudi ampliant-lo a una segona part, en què es compare l'opinió dels lectors i aquest cànon no acadèmic resultant amb els guarismes corresponents a balanços tals com els millors de l'any segons la crítica literària (premsa convencional, booktubers, etc.) o els més venuts segons els sempiternament controvertits rànquings. Per descomptat, només a partir de dades oficials verificades, tot i ser conscients que moltes indexacions com ara la del *Top ten* anual de LibriRed no discerneixen per edat ni gènere, en incloure qualsevol obra que es podria titllar de LIJ dins d'un mateix sac: des de productes destinats a prelectors a lectures per a adults que han esdevingut literatura guanyada.

Siga com vulga, el balanç global fruit dels paràmetres i els indicadors ponderats al llarg d'aquesta investigació permet inferir que l'opinió del públic lector juvenil difereix sovint del que la crítica academicista tendeix a pressuposar, donant lloc a àpexs i matisos que confereixen i traspuen indicis d'un cànon literari no acadèmic que cal seguir de ben a prop.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ABAD, Héctor (2018): «Diatriba y panegírico de los premios literarios», *Cuadernos Hispanoamericanos*, 812, p. 174-180.
- BALLESTER, Josep / IBARRA, Noèlia (2013): «Crítica literaria», dins MARTOS, Eloy / CAMPOS, Mar (ed.): *Diccionario de nuevas formas de lectura y escritura*. Madrid: Santillana, p. 153-155.
- BLOOM, Harold (2009): *El cànon occidental*. Barcelona: Anagrama.
- CARREÑO, María (2013): «Canon», dins MARTOS, Eloy / CAMPOS, Mar (ed.): *Diccionario de nuevas formas de lectura y escritura*. Madrid: Santillana, p. 85-88.

- CERRILLO, Pedro (2013): «Canon literario, canon escolar y canon oculto», *Quaderns de Filologia. Estudis literaris*, 18, p. 17-31.
- CHARTIER, Roger (2001): «¿Muerte o transfiguración del lector?», *Revista de Occidente*, 239, p. 72-86.
- CLADERA, Joana Maria (2013): «Els premis en la literatura infantil i juvenil catalana: una panoràmica», dins ROIG, Blanca-Ana / SOTO, Isabel / NEIRA, Marta (ed.): *Premios Literarios e de Ilustración na LIX*. Vigo: Edicións Xerais, p. 115-131.
- DE AMO, José Manuel / GARCÍA-ROCA, Anastasio (2019): «La recepción de la narrativa Transmedia: análisis del lector modelo», dins ESCANDELL, Dari / ROVIRA-COLLADO, José (ed.): *Current Perspectives on Literary Reading*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, p. 1-18.
- ESCOLAN, Esther (2016): «Els premis literaris no són per a les dones», *Dones*, 46, p. 28-30.
- FRANCÉS, M. Àngels (2021): «Dialogic Creation of the Popular Canon and Social Capital on Twitter», *Bulletin of Hispanic Studies*, 98 (10), p. 981-1000. <<https://doi.org/10.3828/bhs.2021.57>>.
- GÓMEZ-DÍAZ, Raquel / GARCÍA-RODRÍGUEZ, Araceli (2022): «Twenty years of illustration awards for children's and young adults' books in Spain», *Revista General de Información y Documentación*, 32, p. 181-195. <<https://doi.org/10.5209/rgid.81201>>.
- GÓMEZ-DÍAZ, Raquel / GARCÍA-RODRÍGUEZ, Araceli (2024): «Establishing a children's and young people's literary canon based on literary awards», *Ocnos*, 23, p. 1-15. <https://doi.org/10.18239/ocnos_2024.23.1.452>.
- IZU, Miguel (2021): «El agujero negro de los premios literarios municipales», *Realia*, 15, p. 71-85. <<https://doi.org/10.24965/realia.i15.10876>>.
- LLORENS, Ramón / MARTÍN, Nieves (2013): «La renovación de los premios en el siglo XXI», dins ROIG, Blanca-Ana / SOTO, Isabel / NEIRA, Marta (ed.): *Premios Literarios e de Ilustración na LIX*. Vigo: Edicións Xerais, p. 93-114.
- LLUCH, Gemma (2024): «Espacios y actores responsables de la creación del canon no académico», dins TABERNERO, Rosa (ed.): *Formar lectores en la sociedad digital: retos y propuestas desde la investigación*. Berna: Peter Lang, p. 21-37.
- LLUCH, Gemma / CANTÓ, Mercè (2021): «Los premios literarios y el canon literario. El caso Protagonista Jove», dins NEIRA, Marta / REQUEIXO, Armando (ed.): *Verbas Amigas*. Santiago de Compostella: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, p. 473-490.
- LLUCH, Gemma / VALRIU, Caterina (2013): «20 anys del Premi Josep M. Folch i Torres: la creació d'un cànon en la Literatura Juvenil catalana», dins ROIG, Blanca-Ana / SOTO, Isabel / NEIRA, Marta (ed.): *Premios Literarios e de Ilustración na LIX*. Vigo: Edicións Xerais, p. 133-152.
- MAÑÀ, Teresa (2017): «Algunes reflexions sobre els premis literaris infantils i juvenils catalans», *Faristol*, 85, p. 11-13.
- MENDOZA, Antonio (2010): «La competencia literaria entre las competencias», *Lenguaje y Textos*, 32, pp. 21-33.
- NÚÑEZ, Gabriel (2001): *La educación literaria*. Madrid: Síntesis.
- NÚÑEZ, Gabriel / COSTA, Paulo (2013): «Educación literaria», dins MARTOS, Eloy / CAMPOS, Mar (ed.): *Diccionario de nuevas formas de lectura y escritura*. Madrid: Santillana, p. 204-205.

- POZUELO, José M. (1994): «La teoría de la narración», dins VILLANUEVA, Darío (ed.): *Curso de teoría de la literatura*. Madrid: Taurus, p. 69-98.
- POZUELO, José M. (2000): «Teoría del canon», dins POZUELO, José M. / ARADRA, Rosa (ed.): *Teoría del canon y literatura española*. Madrid: Cátedra, p. 11-140.
- SOTOMAYOR, M. Victoria / DÍAZ-ARMAS, Jesús (2013): «Los premios Lazarillo y Nacional de Literatura Infantil y Juvenil», dins ROIG, Blanca-Ana / SOTO, Isabel / NEIRA, Marta (ed.): *Premios Literarios e de Ilustración na LIX*. Vigo: Edicións Xerais, p. 59-90.
- STEENMEIJER, Maarten (2011): «¿Miedo de tocar? Los críticos frente al best-seller», dins CARRERA, Miguel *et al.* (ed.): *En los márgenes del canon*. Madrid: CSIC, p. 67-83.
- SULLÀ, Enric (2007): «El cànon literari: cap a una definició operativa», *Literatures*, 5, p. 9-22.
- SULLÀ, Enric (2008): «Contar el canon: sobre el canon de la literatura catalana del siglo XX», *Ínsula*, 729, p. 3-4.
- SULLÀ, Enric (2010): «Canon literario y humanismo», dins AULLÓN DE HARO, Pedro (ed.): *Teoría del Humanismo II*. Madrid: Verbum, p. 139-166.
- WAHNON, Sultana (2010): *El problema de la interpretación literaria. Fuentes y bases teóricas para una hermenéutica constructiva*. Vigo: Academia Editorial.

RESUM

Aquest estudi examina el patró narratològic de les lectures aspirants als premis literaris Protagonista Jove durant el lapse 2010-2020. S'identifiquen confluències i desavinences argumentals entre el corpus de lectures finalistes seleccionat amb antelació per una comissió d'experts i la relació final de llibres premiats per un jurat de base popular, conformat en exclusiva per lectors adolescents amb franges d'edat entre 13-14 i 15-16 anys. Aquesta comparativa pretén dilucidar l'ascendència real del lector destinatari, emissor del veredictes d'aquest certamen, pel que fa a la constitució d'un hipotètic cànon literari juvenil no acadèmic, preconitzat per una concatenació multifactorial d'indicadors: temàtica, trama, temps, espai, arquetips, etc. Els resultats s'obtenen en confrontar els paràmetres discursius habituals de les lectures candidates amb els de les lectures al remat premiades. La dimensió d'aquest paradigmàtic guardó literari en català permet establir indicis sòlids de traçabilitat entorn d'un cànon allunyat de l'academicisme, atesa la disparitat de parers entre mediadors especialistes i lectors.

PARAULES CLAU: cànon, premis literaris, Protagonista Jove, literatura infantil i juvenil catalana.

ABSTRACT

Protagonista Jove awards, a non-academic literary canon

This article examines the narrative model of the publications aspiring to the *Protagonista Jove* literary awards during the period 2010-2020. There are points of agreement and disagreement between the corpus of prize-winning books selected in advance by a specially created commission of experts and the books that were voted for by a popular jury, composed exclusively of teenage readers aged 13-14 and 15-16. This comparison is an attempt to elucidate the background of the target readers forming the jury in this competition with a view to the constitution of a hypothetical non-academic youth literary canon on the basis of a multifactorial list of indicators: theme, plot, time, space, archetypes, etc. The results are obtained by comparing the usual discourse parameters of the stories presented by the candidates with those of the winners. The size of this paradigmatic literary award in Catalan makes it possible to establish solid indications of traceability involving a canon removed from academic criteria, given the disparity of opinions between the specialist mediators and other readers.

KEYWORDS: literary canon, literary awards, *Protagonista Jove*, literature for children and young adults in Catalan.

NO ES VEUEN, PERÒ EXISTEIXEN: CAUSATS IMPLÍCITS EN LES CAUSATIVES INDIRECTES DEL CATALÀ, L'OCCITÀ I EL BASC*

Beatriz FERNÁNDEZ
Universitat del País Basc (UPV/EHU)
Ane BERRO
Universitat de Deusto
Jordi SUÏLS
Universitat de Lleida
Manuel PÉREZ SALDANYA
Universitat de València

1. INTRODUCCIÓ

En aquest article, caracteritzarem i analitzarem els causats implícits de les *causatives indirectes* del català, l'occità aranès i el basc. Denominem causatives indirectes aquelles construccions causatives on el causat, és a dir, el subjecte lògic de l'esdeveniment causat, no apareix de manera explícita. Exemplifiquem aquestes construccions per al català, l'occità (en el dialecte gascò aranès) i el basc en (1a), (1b) i (1c), respectivament.¹

* La primera i la segona autores d'aquest article han rebut finançament del Govern Basc dins el projecte IT1439-22 i del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats dins el projecte PID-2023-147383NB-I00. El quart autor, a més, ha rebut finançament del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats dins el projecte d'investigació PID2021-128381NB-I00.

1. Les dades empíriques ens permeten afirmar que les construccions del tipus *hèr a + inf.* són pròpies del gascò aranès. És una construcció visible en els textos aranesos des de principis del segle xx (no tenim mostres d'aranès escrit anteriors) i forma part dels usos tradicionals que hem pogut constatar en treball de camp en diversos indrets aranesos. Cal dir que, com tantes altres característiques de l'aranès, la influència de llengües veïnes com el català i el castellà ha tingut la seva incidència també en aquesta, de manera que en la llengua moderna podem trobar construccions sense preposició *a*, mentre que és d'aparició sistemàtica en els usos de parlants de més edat.

Un text normatiu com IEA (2020: 99) remarca, com a ús específic de la preposició *a*: «era construcció causativa *hèr a + infinitiu*, qu'ei tan pròpia der aranés (“Hèr a baishar ua aigua”)» [la construcció causativa *hèr a + infinitiu*, que és tan pròpia de l'aranès (‘Fer baixar l'aigua’)].

- (1) a. L'Anna fa llegir el llibre. (català)
 b. Anna hè a liéger eth libre. (gascó)
 c. Ane-k liburu-a irakurr-araz-ten du. (basc)
 Ane-ERG llibre-DET[ABS] llegir-CAUS-IPFV haver[3ABS.3ERG]²

En les construccions de (1a) i (1b), hi ha un verb causatiu factitiu (*fer* en català i *hèr* en gascó) i un verb lèxic ('llegir'), que considerem subordinat al causatiu i que expressa l'esdeveniment causat. En aquestes construccions de (1), el causador ('l'Anna'), i el tema ('el llibre') del verb subordinat apareixen de forma explícita. No obstant això, el causat, o sigui, el subjecte lògic del verb subordinat (aquell qui ha de llegir el llibre) no apareix explícitament. El basc no recorre a cap verb causatiu, sinó al sufix causatiu *-araz-*, que s'afegeix a l'arrel del verb lèxic³ i precedeix les marques aspectuals (1c), però la situació és la mateixa pel que fa al caràcter explícit del causador i el tema, i implícit del causat.

Aquestes construccions contrasten amb les *causatives directes*, que inclouen un causat explícit com les de (2). En aquestes, el causat apareix marcat en datiu, que s'expressa per mitjà de la preposició *a* en català i gascó i la marca de cas *-(r)i* en basc.

- (2) a. L'Anna fa llegir el llibre als nens. (català)
 b. Anna hè a liéger eth libre as mainatges. (gascó)
 c. Ane-k haurr-ei liburu-a irakurr-araz-ten
 Ane-ERG nens-DET.PL.DAT llibre-DET[ABS] llegir-CAUS-IPFV
 die. (basc)
 haver[3ABS.3DATPL.3ERG]

Tal com s'ha discutit prèviament en el nostre àmbit d'estudi, les causatives catalanes i gascones de (1) i de (2) són construccions monoclausals resultat de la *reestructuració* (Rizzi 1976, 1978; Burzio 1986) o *unió de clàusules* (Aissen / Perlmutter 1976) del verb causatiu i del verb subordinat. El caràcter monoclausual encara és més evident en el cas del basc, en què la construcció conté un verb derivat —vg. Fontich 2021 per al català; Ortiz de Urbina 2003b, 2019 i Berro *et al.* (en premsa) per al basc; Fernández *et al.* (en premsa) per al gascó. A banda d'això, les causatives de (2) són del tipus *faire-infinitiu*

En aquest article, per a les dades de l'aranès ens basem en les apreciacions d'acceptació i gramaticalitat d'un dels autors mateixos. Per a altres varietats occitanes remetem a les fonts bibliogràfiques, singularment Romieu / Bianchi (2005) i Hourcade (1986). No sembla que aquesta construcció causativa amb preposició es doni en varietats més occidentals del gascó. Tampoc sembla estar present en Luishonès, però caldria saber si té presència al Comenge, Garona avall, o en altres dialectes occitans.

2. En aquest article, fem servir les glosses de Leipzig i algunes altres més: ABL ablatiu, ABS absolutiu, ALL aflatiu, CAUS causatiu, COM comitatu DAT datiu, DET determinant, ERG ergatiu, GEN genitiu, INE inessiu, IPFV imperfectiu, NMLZ nominalització, PFV perfectiu, PL plural, PROS prospectiu, PST passat, PTCP participi, REL relacional, SUB subordinador, 3 tercera persona.

3. Deixem per a més endavant l'estudi de les causatives en les quals *-araz-* s'afegeix al participi i no a l'arrel del verb lèxic. De tota manera, no preveiem un comportament sintàctic diferent al que aquí es discuteix.

(FI) (Kayne 1975) —vg. Fontich (2021) amb referències per al català, i Ortiz de Urbina (2003, 2019) i Berro *et al.* (en premsa) per al basc. En causatives d'aquest tipus el causat es marca en acusatiu/absolutiu o datiu (segons els tipus de verbs subordinats i el tipus de llengua)⁴ i es comporta sintàcticament com un argument.

D'altra banda, tant en català com en gascó hi ha causatives del tipus *faire-par* (FP) (Kayne 1975) exemplificades en (3a) i (3b), respectivament. En aquestes causatives, el causat s'expressa amb la preposició *per* en ambdues llengües —Fontich (2021) per al català. En basc, no hi ha aquest tipus de causativa (Ortiz de Urbina 2019).

- (3) a. La Marta va fer cantar la Internacional per un cor infantil. (català) (Fontich 2021: 651)
 b. Marta hec a cantar era Internacionau per un còr infantil. (gascó)

Aquestes construccions també són monoclausals com les del tipus FI exemplificades en (2), però, a diferència d'aquelles, el causat de les causatives FP és un agent que rep cas oblic de la preposició *per* i es comporta sintàcticament com un adjunt. Pel que fa a aquesta qüestió, té un comportament similar a l'agent que s'expressa mitjançant un sintagma oblic en una construcció passiva —vg. Siewierska (1984). Com succeeix amb la passiva, l'agent d'aquestes causatives FP pot ometre's i, si és aquest el cas, llavors la semblança amb les causatives indirectes de (1) és indubtable.

Respecte a les causatives indirectes de (1), s'ha plantejat el mateix problema que per a les causatives directes de (2) i (3), és a dir, si es tracta de construccions del tipus FI o FP. Alguns autors com Burzio (1986) han defensat per a l'italià que es tracta d'un subtipus de les causatives FP. Altrament, Fontich (2021) manté per al català que «en determinats casos» són construccions del tipus FI. En aquest article, mostrarem que les causatives indirectes de (1) són construccions del tipus FI en les tres llengües analitzades, atès que posseeixen un causat implícit que es comporta com el causat explícit de les causatives del tipus FI de (2) —vg. Berro *et al.* (en premsa) per al basc— i no com el causat precedit de la preposició *per* de les causatives FP del català i el gascó.

Aquest causat implícit és un argument semànticament present, que té una restricció d'animacitat, atès que ha de ser necessàriament humà. A més, contra el que pugui semblar, també és un argument sintàcticament actiu, pel que fa a alguns criteris com són: (i) el lligam d'una anàfora inalienable; (ii) el control de predicats secundaris; (iii) el control del subjecte d'una oració final no finita, i per últim, (iv) el bloqueig del clític o de la concordança de qualsevol altre argument datiu. Per tant, els causats implícits no es veuen, però existeixen. D'altra banda, es comporten com l'argument implícit de les impersonals —vg. Fernández *et al.* (2024a) per al català; Fernández / Berro (2021), i Berro *et al.* (2022) per al basc, i Fernández *et al.* (2024b) per al gascó. Amb aquest article, esperem aprofundir en el coneixement de les causatives indirectes, que s'han analitzat recentment

4. El basc és una llengua ergativa, a diferència del català i de l'occità, que són llengües nominatives, com la resta de llengües romàniques. En una llengua ergativa, el subjecte d'un verb transitiu rep cas ergatiu, mentre que el d'un verb intransitiu rep el mateix cas que s'assigna a l'objecte transitiu, és a dir, l'absolutiu —vg. Fernández / Pineda (2016) per a una comparació entre el basc i el català.

en altres llengües com el georgià (Nash 2020), l'islandès (Sigurðsson / Wood 2021) i l'àrab sason (Akkuş 2021a,b, 2022a,b).

Aquest article té l'estructura següent. Primerament (§2), caracteritzarem els causats implícits de les causatives indirectes semànticament i sintàcticament. En segon lloc (§3), mostrarem que les causatives indirectes de les tres llengües són del tipus FI i no FP, atès que el causat implícit es comporta com el causat de les causatives directes FI i no de les causatives directes del tipus FP. Per acabar (§4), presentarem les conclusions més rellevants de l'article.

2. CARACTERITZACIÓ DEL CAUSAT DE LES CAUSATIVES INDIRECTES

En aquesta secció, mostrarem que el causat de les causatives indirectes és realment un argument que està semànticament present. Tal com veurem, aquest causat té certes restriccions semàntiques (§2.1). Demostrarem, a més, que és un argument sintàcticament actiu, arran del seu comportament pel que fa a diversos criteris (§2.2).

2.1. CARACTERITZACIÓ SEMÀNTICA

Un dels criteris que s'han fet servir en la literatura per determinar si un argument està present o no semànticament és el control de modificadors orientats al subjecte⁵ (SPs o adverbis).

- (4) a. L'Anna fa llegir el llibre en veu alta. (català)
 b. Anna hè a liéger eth libre en votz nauta. (gascó)
 c. Ane-k liburu-a ozenki irakurr-araz-ten
 Ane-ERG llibre-DET[ABS] alt llegir-CAUS-IPFV
 du. (basc)
 haver[3ABS.3ERG]

En els exemples de (4), el modificador *en veu alta* i els seus corresponents en gascó i basc estan orientats a un subjecte i, per tant, aquest ha de controlar-los; si no fos així, no serien acceptables. En principi, aquest podria ser el causador (l'Anna), encara que, en aquest cas, els exemples de (4) no serien gaire naturals. D'altra banda, també podríem

5. En el nostre àmbit d'estudi, quan s'esmenta aquest criteri, normalment es parla de modificadors orientats a l'agent. Nosaltres en aquest cas parlem del subjecte en comptes de parlar de l'agent, perquè el causat actua (per tant, és un *actor*), però no té voluntat per dur a terme l'acció, atès que està sota l'*efecte de l'obligació* (an *obligation effect*) (Folli / Harley 2007), és a dir, el causador obliga el causat a fer l'esdeveniment que expressa el verb subordinat. Per això, modificadors que requereixen voluntat i, per tant, agentivitat, com *deliberadament*, portarien agramaticalitat.

interpretar que el subjecte és el causat implícit, atès que poden modificar l'acció de llegir (i no la de causar). Aquesta és, precisament, la nostra hipòtesi: en els exemples de (4) hi ha un causat implícit que controla aquests modificadors. Per tant, el causat hi és semànticament present (Berro *et al.* en premsa).

Pel que fa al control de modificadors orientats al subjecte, el causat implícit es comporta de la mateixa manera que el subjecte implícit de les anomenades construccions impersonals de subjecte suprimit (Blevins 2003), de les llengües que analitzem (Berro *et al.* 2022 per al basc; Fernández *et al.* (2024a) per al català i el basc; Fernández *et al.* 2024b per al gascó).⁶

Com que hem mostrat que el causat implícit és un argument semànticament present, ara hauríem de caracteritzar-lo també semànticament. Així doncs, una de les propietats semàntiques més destacables del causat implícit és la restricció d'animacitat, atès que ha de ser humà —vg. Berro *et al.* (en premsa) per al basc.⁷

- (5) a. L'entrenador ha fet donar cinc voltes a la pista. (català)
 b. Er entrenador a hèt a dar cinc torns ara pista. (gascó)
 c. Entrenatzaile-a-k pista-tik bost buelta eman-araz-i
 entrenador-DET-ERG pista-ABL cinc volta.DET[ABS] donar-CAUS-PFV
 ditu. (basc)
 haver[3ABSPL.3ERG]

És a dir, el que ha de donar cinc voltes ha de ser humà, com un corredor, i no podria ser un causat animat no humà, com un gos, o un causat inanimat, com un rellotge.

Convé destacar que aquesta restricció no es documenta quan el causat és explícit, ja que en aquest cas pot ser tant humà com no, tal com s'exemplifica en (6).

- (6) a. L'entrenador ha fet donar cinc voltes a la pista als corredors/als gossos. (català)
 b. Er entrenador a hèt a dar cinc torns ara pista as corredors/as gossets. (gascó)
 c. Entrenatzaile-a-k pista-ri bost buelta eman arazi
 entrenador-DET-ERG pista-DAT cinc volta.DET[ABS] donar-CAUS-PFV
 die korrikalari-ei/txakurr-ei. (basc)
 haver[3ABS.3DATPL.3ERG] corredor-DET.PL.DAT/gos-DET.PL.DAT

El causat explícit pot ser fins i tot inanimat, com s'observa en (7).

- (7) a. El rellotger ha fet girar les busques del rellotge. (català)
 b. Eth relotgèr a hèt a virar es agulhes deth relòtge. (gascó)

6. A vegades, el control del subjecte d'una oració final no finita s'ha fet servir per mostrar la presència semàntica de l'argument implícit en les oracions impersonals (Bhatt / Pancheva 2004). Nosaltres, en canvi, farem servir aquest test, com fan alguns autors (Landau 2010; Ormazabal / Romero 2019; Berro *et al.* en premsa), per provar que el causat implícit està sintàcticament actiu (§2.2.4).

7. Sigurðsson / Wood (2021) per a l'islandès diuen que ha de ser *sensible* (ang. *sentient*) i animat, però no diuen que hagi de ser necessàriament humà.

- c. Erlojugile-a-k erlojuaren orratzak biraraz-i
 rellotger-DET-ERG rellotger.GEN busca.DETPL[ABS] girar.CAUS-PFV
 ditu. (basc)
 haver[3ABSPL.3ERG]

En aquest cas, el causat són les busques del rellotge. Això prova que el causat no té cap restricció d'animacitat quan és explícit.

D'altra banda, el causat pot tenir interpretació genèrica o existencial. Vegem-ne algun exemple en (8) i (9), respectivament.

- (8) a. En Joan fa menjar pasta cada vegada que fa un viatge amb estudiants a Itàlia. (català)

- b. Joan hè a minjar pasta cada còp que hè un viatge damb estudiants en Itàlia. (gascó)

- c. Jonek pasta jan-araz-ten du Italian,
 Jon-ERG pasta.DET[ABS] menjar-CAUS-IPFV haver[3ABS.3ERG] Italia-INE
 ikasleekin bidaia egiten duen aldi
 estudiant-DET.PL.COM viatge fer.IPFV haver[3ABS.3ERG].SUB vegada
 bakoitzean. (basc)
 cada-INE

- (9) a. En Joan ha fet insultar el president, però no sé per què. (català)

- b. Joan a hèt a insultar ath president, mès non sabi per qué. (gascó)

- c. Jonek lehendakari-a irain-araz-i du
 Jon-ERG president.DET[ABS] insultar-CAUS-PFV haver[3ABS.3ERG]
 prentsurrekoan, baina ez dakit zergatik. (basc) (Berro *et al.* en premsa)
 roda de premsa.INE però no sé per què

Aquestes propietats que caracteritzen semànticament els causats implícits també s'han observat en els subjectes implícits de les anomenades impersonals de subjecte suprimit de les llengües sota anàlisi (Berro *et al.* 2022 per al basc; Fernández *et al.* 2024a per al català i el basc; Fernández *et al.* 2024b per al gascó).

En la taula 1 presentem els criteris analitzats en aquesta secció.

CRITERIS	CI EN CATALÀ	CI EN GASCÓ	CI EN BASC
Causat implícit	✓	✓	✓
Control de modificadors orientats al subjecte	✓	✓	✓
Causat humà	✓	✓	✓
Interpretació genèrica	✓	✓	✓
Interpretació existencial	✓	✓	✓

Taula 1. Causatiu semànticament present en les causatives indirectes del català, gascó i basc

2.2. CARACTERITZACIÓ SINTÀCTICA

El causat implícit no sols està semànticament present sinó que, com defensem en aquest article, també és sintàcticament actiu (Berro *et al.* en premsa per al basc). En aquesta secció analitzarem un per un els criteris que ens permeten fer aquesta afirmació; concretament: (i) el lligam d'una anàfora inalienable (§2.2.1); (ii) el control de predicats secundaris (§2.2.2); (iii) el control del subjecte d'una oració final no finita (§2.2.3), i per últim, (vi) el bloqueig del clític o la concordança de qualsevol altre argument datiu (§2.2.4).

2.2.1 Lligam d'una anàfora inalienable

El causat implícit pot lligar una anàfora inalienable, és a dir, pot establir una relació de possessió inalienable amb el tema del verb subordinat, tal com exemplifiquem en (10).

- (10) a. L'Anna ha fet alçar la mà per demanar la paraula.
 b. Anna a hèt a auçar era man entà demanar era paraula.
 c. Anek esku-a altxarazi du
 Ane-ERG mà-DET[ABS] alçar.CAUS haver[3ABS.3ERG]
 hitz-a eskatzeko. (Berro *et al.* en premsa)
 paraula-DET[ABS] demanar.NMLZ.REL

En les oracions de (10), si el causat no fos sintàcticament actiu, no podríem interpretar que és el posseïdor, ja que el tema (*la mà, era man, eskua*) no estaria lligat a cap argument. Cal observar que l'Anna, o sigui, el causador no pot lligar-la. Per tant, l'antecedent que lliga l'anàfora és necessàriament el causat implícit. Pel que fa a aquest criteri, el causat implícit es comporta com el subjecte també implícit de les construccions impersonals (vg. McDonald 2017 i Ormazabal / Romero 2019 per al castellà; Fernández *et al.* 2024a per al català i el basc; Fernández *et al.* 2024b per al gascó).

2.2.2 Control de predicats secundaris

El control de predicats secundaris depictius és un criteri que s'ha fet servir per establir si hi ha un causat implícit sintàcticament actiu en les causatives indirectes (Sigurdsson / Wood 2021). Així, com mostren Berro *et al.* (en premsa), el causat implícit pot controlar predicats secundaris en basc. Exemplifiquem aquest criteri amb les tres llengües objecte d'estudi.

- (11) a. L'Anna fa ballar tango sense sabatilles. (català)
 b. Anna hè a barar tango sense cauçons. (gascó)
 c. Ane-k tango-a oinutsik dantzaraz-ten
 Ane-ERG tango-DET[ABS] descalç ballar.CAUS-IPFV
 du. (basc)
 haver[3ABS.3ERG]

Pel que fa a aquest criteri, el causat implícit de les causatives indirectes es comporta com el subjecte suprimit de les construccions impersonals (vg. Fernández *et al.* 2024a, per a una comparació entre el català i el basc; per a les impersonals i altres construccions amb argument explícit, vg. també Collins 2005; Landau 2010; Alexiadou *et al.* 2015; Pitteroff / Schäfer 2019; Legate *et al.* 2020: 781). Així, en els exemples d’(11), *sense sabatilles*, i els paral·lels en gascó i basc, són predicats secundaris i assenyalen una propietat del causat implícit.

2.2.3. Control del subjecte d’una oració final no finita

El control del subjecte d’una oració final no finita (per al català, vg. Viana / Suïls 2002: 2940-2974) és un altre dels criteris que s’han fet servir en la literatura per determinar si hi ha un argument sintàcticament actiu —però vg. Bhatt / Pancheva 2004 i la nota al peu 5. Els exemples de (10) inclouen no sols una anàfora inalienable sinó també una oració adjunta final no finita. Els repetim en (12) i donem altres exemples en (13).

- (12) a. L’Anna ha fet alçar la mà per demanar la paraula.
 b. Anna a hèt a auçar era man entà demanar era paraula.
 c. Anek esku-a altxaraz-i du
 Ane-ERG mà-DET[ABS] alçar.CAUS-PFV haver[3ABS.3ERG]
 hitz-a eskatzeko. (Berro *et al.* 2023)
 paraula-DET[ABS] demanar.NMLZ.REL
- (13) a. L’Anna ha fet ballar el tango per sorprendre els espectadors. (català)
 b. Anna a hèt a barar eth tango entà estonar as espectadors. (gascó)
 c. Ane-k tango-a dantzaraz-i du
 Ane-ERG tango-DET[ABS] ballar.CAUS-PFV haver[3ABS.3ERG]
 ikusle-a-k ezustean harrapatzeko. (basc)
 espectador-DET-PL[ABS] per sorpresa prendre.NMLZ.REL

En els exemples de (12) i (13) el causat implícit és el subjecte de l’oració final. Per tant, això prova una altra vegada que el causat implícit és sintàcticament actiu.

2.2.4. Bloqueig del clític o la concordança de qualsevol altre argument datiu

Fins ara hem mostrat mitjançant diferents criteris que el causat implícit de les causatives indirectes està sintàcticament actiu, encara que no es pugui manifestar morfològicament. Un altre criteri que ens permet confirmar-ho és el bloqueig del clític o la concordança de qualsevol altre argument datiu. Aquesta restricció també es documenta quan el causat és explícit, tal com exemplifiquem en (14) amb el basc.

- (14) Eliza-k pobre-ei diru-a eman-araz-ten
 església.DET-ERG pobre-DET.PL.DAT diners-DET[ABS] donar-CAUS-IPFV
 digu / #die gu-ri.
 haver.3ABS.1PLDAT[3ERG]/ haver.3ABS.3PLDAT[3ERG] nosaltres-DAT
 ‘L’església ens fa donar diners als pobres.’

(Ortiz de Urbina 2003b: 608)

En l'exemple (14), hi ha dos arguments marcats amb el cas datiu; és a dir, d'una banda, el causat explícit (*guri* ‘a nosaltres’), i de l'altra, el destinatari de l'acte de donar (*pobreei* ‘als pobres’). En aquests casos, l'auxiliar (*digu*) mostra concordança amb el datiu causat (*-gu* ‘a nosaltres’) i bloqueja la concordança amb l'altre argument datiu, i per això l'agramaticalitat de *die*, amb concordança amb el destinatari (*-e* ‘a ell(e)s’) (Euskaltzaindia 1987; Deustuko Hizkuntzalaritza Mintegia 1989; Albizu 2001; Ortiz de Urbina 2003; Odria 2014, 2017, 2019).

També en les causatives indirectes poden aparèixer opcionalment datius com el destinatari que hem vist en l'exemple (14). No obstant això, aquests datius tampoc no poden establir concordança amb el verb, com es pot veure en (15) (Hualde 1988; Deustuko Hizkuntzalaritza Mintegia 1989; Rodet 1992; Albizu 1997a, 2001; Ortiz de Urbina 2003, 2019; Odria 2014, 2017).

- (15) a. Eliza-k pobre-ei dirua eman-araz-ten
 església.DET-ERG pobre-DET.PL.DAT diners-DET[ABS] donar-CAUS-IPFV
 du. / #die.
 haver[3ABS.3ERG] haver.3ABS.3PLDAT[3ERG]
 ‘L’església fa donar diners als pobres.’

(Deustuko Hizkuntzalaritza Mintegia 1989: 107)

Encara que el causat de la causativa indirecta de (15) no es manifesti morfològicament, el clíctic del destinatari de *donar* no pot aparèixer en la flexió verbal. Cal remarcar que la forma que inclou la concordança de datiu en (15), és a dir, *die* ‘haver.3ABS.3PL DAT[3ERG]’ seria acceptable, en el cas que la tercera persona del plural s'interpretés com a causat i no com a destinatari. Si aquest fos el cas, llavors, s'hauria d'interpretar que ‘els pobres’ són els que han de donar diners i no els que n'han de rebre (Albizu 2001: 57; Ortiz de Urbina 2003: 611, 2019: 300–309).

Com observen autors com Albizu (2001), aquesta restricció no pot atribuir-se a la impossibilitat morfològica de la flexió verbal basca per incloure més d'una concordança de datiu, atès que quan el causat és implícit com en les causatives indirectes que estem analitzant i, per tant, no es manifesta morfològicament, tampoc no hi ha concordança amb el destinatari (o amb qualsevol altre datiu).

Aquest criteri també es pot fer servir per a les causatives indirectes del català i del gascó, amb la diferència que aquestes llengües recorren a clítics pronominals on el basc fa servir la concordança amb el verb. Comencem amb les causatives directes exemplificades en (16), que inclouen un causat explícit. Com podem veure en (16a), la presència del clíctic datiu de primera persona del plural *ens*, que correspon al causat, bloqueja l'apa-

rició del clític datiu de tercera persona del plural del destinatari (*els*). També l'exemple de (16b) mostra la mateixa restricció, encara que el causat en aquest cas sigui *els* i bloquegi el clític de primera persona del plural.

- (16) a. L'església ens fa donar diners als pobres.
b. L'església els fa donar diners a nosaltres.

Pel que fa a les causatives indirectes amb causat implícit (17a), la inclusió del clític ens obliga a interpretar-ho com el causat (17b).

- (17) a. L'església fa donar diners als pobres.
b. L'església els fa donar diners [als pobres].

Exemples semblants es documenten també en gascó, com mostrem en (18) i (19).

- (18) a. Era glèisia hè a dar sòs as praubi.
b. Era glèisa les hè a dar sòs a nosati.

- (19) a. Era glèisia hè a dar sòs as praubi.
b. Era glèisa les hè a dar sòs [as praubi].

En la taula 2 presentem tots els criteris que hem discutit en aquesta secció (2.2) i que ens permeten afirmar que el causat implícit és un argument sintàcticament actiu.⁸

8. L'únic criteri que distingeix el basc del català i el gascó pel que fa al comportament sintàctic del causatiu és el lligam d'una anàfora recíproca, com es pot veure en els exemples (i) i (ii). Encara no tenim una hipòtesi que expliqui aquesta asimetria.

- (i) a. *En el curs, el professor ha fet parlar l'un amb l'altre. (català)
b. *En cors, eth profesor a hèt a parlar er un damb er aute. (gascó)
c. Ikastaroan, irakasle-a-k bata bestea-rekin
curs.DET.INE professor-DET-ERG l'un a l'altre-COM
hitz egin-arazi du. (basc)
parlar-CAUS haver[3ABS.3ERG]

- (ii) a. En el curs, el professor ha fet parlar *entre si / *entre ells. (català)
b. En cors, eth profesor a hèt a parlar *entre se / *entre eri. (gascó)
c. Ikastaroan, irakasle-a-k elkarr-ekin
curs.DET.INE professor-DET-ERG l'un a l'altre-COM
hitz egin-arazi du. (basc) (Berro *et al.* en premsa)
parlar-CAUS haver[3ABS.3ERG]

CRITERIS	CI EN CATALÀ	CI EN GASCÓ	CI EN BASC
Lligam d'una anàfora inalienable	✓	✓	✓
Control de predicats secundaris	✓	✓	✓
Control del subjecte d'una oració final no finita	✓	✓	✓
Bloqueig de la concordança o del clíctic de qualsevol altre argument datiu	✓	✓	✓

Taula 2. Causatiu sintàcticament actiu en les causatives indirectes del català, gascó i basc

3. DISCUSSIÓ: LES CAUSATIVES INDIRECTES DEL CATALÀ, GASCÓ I BASC SÓN DEL TIPUS FI I NO FP

En la secció anterior hem mostrat que en les causatives indirectes del català, el gascó i el basc hi ha un causat semànticament present i sintàcticament actiu. El comportament sintàctic d'aquest causat resulta crucial a l'hora d'establir quin tipus de construccions són les causatives indirectes, és a dir, si es tracta del tipus *faire-infinitiu* (FI) o, per contra, del tipus *faire-par* (FP) (Kayne 1975).

Recordem que les causatives en general poden ser d'aquests dos tipus. Repetim en (20) i (21) els exemples de (2) i (3), respectivament. Les de (20) són del tipus FI i les de (21) del tipus FP. En aquests dos tipus de construccions, el causat s'explicita, en contra del que succeeix amb les causatives indirectes. D'una banda, en les causatives del tipus FI, el causat es marca amb la preposició *a* en català i gascó —(20a) i (20b), respectivament— i amb la marca del cas datiu *-(r)i* en basc (20c).

- (20) a. L'Anna fa llegir el llibre als nens. (català)
 b. Anna hè a liéger eth libre as mainatges. (gascó)
 c. Ane-k haurr-ei liburu-a irakurr-araz-ten
 Ane-ERG nens-DET.PL.DAT llibre-DET[ABS] llegir-CAUS-IPFV
 die. (basc)
 haver[3ABS.3DATPL.3ERG]

D'altra banda, en les causatives del tipus FP, el causat es marca amb la preposició *per* en català i gascó —en (21a) i (21b), respectivament, construccions prèviament citades (3). Cal remarcar que en basc no hi ha construccions del segon tipus (Ortiz de Urbina 2003, 2019; Berro *et al.* en premsa).

- (21) a. La Marta va fer cantar la Internacional per un cor infantil. (català) (Fontich 2021: 651)
 b. Marta hec a cantar era Internacionau per un còr infantil. (gascó)

Pel que fa a les causatives indirectes d'(1), repetides en (22), podem fer la mateixa pregunta que respecte a les causatives directes de (19) i (20), és a dir, si són del tipus FI o FP.

- (22) a. L'Anna fa llegir el llibre. (català)
 b. Anna hè a liéger eth libre. (gascó)
 c. Ane-k liburu-a irakurr-araz-ten du. (basc)
 Ane-ERG llibre-DET[ABS] llegir-CAUS-IPFV haver[3ABS.3ERG]

La hipòtesi que defensem aquí, és a dir, que les causatives indirectes tenen un causat implícit sintàcticament actiu, té a veure amb la discussió sobre si les causatives són d'un tipus o d'un altre. Així, alguns dels criteris que hem fet servir per confirmar la nostra hipòtesi, com són (i) el lligam d'una anàfora inalienable i (ii) el control de predicats secundaris, s'han fet servir prèviament per establir si es tracta de causatives del tipus FI o FP. Pel que fa a aquests criteris, les causatives indirectes serien del tipus FI, en contra del que proposa Burzio (1986) per a l'italià, que les considera un subtipus de les causatives FP.

Hi ha un altre criteri per distingir els dos tipus de causatives directes que també es pot fer servir per establir de quin tipus són les causatives indirectes. Aquest criteri té a veure amb el caràcter necessàriament animat del causador en les construccions FP (Kayne 1975; Folli / Harley 2007). De nou donem exemples adaptats de Fontich (2021: 655-656) pel que fa a les causatives directes. Com es pot veure, la causativa FP admet un causador animat, com *Ferran Adrià* en (23a), però no inanimat, com *la manca d'aigua* en (23b), mentre que la causativa FI admet també un causador inanimat, com *l'amenaça de fortes pluges* en (24).

- (23) a. Ferran Adrià va fer avaluar un nou plat per un client triat a l'atzar.
 b. *La manca d'aigua va fer apujar el rebut de l'aigua per l'Ajuntament. (català)

- (24) L'amenaça de fortes pluges va fer avançar la verema als enòlegs. (català)

Donem aquí —(25) i (26)— les corresponents en gascó.

- (25) a. Ferran Adrià hec a avalorar un nau plat per un client causit ar edart.
 b. *Era manca d'aigua hec a pujar eth prètz dera aigua per Ajuntament. (gascó)

- (26) Era menaça de fòrtes ploges hec a auançar era vrenha as enològs. (gascó)

També les causatives directes del basc poden incloure causadors inanimats. Per tant, són FI, com s'afirma en la literatura d'aquesta llengua (Ortiz de Urbina 2003, 2019; Berro *et al.* en premsa).

- (27) Eurite gogorren mehatxu-a-k mahats bilketa
 pluja fort.DET.PL.GEN amenaça-DET-ERG räim verema.DET[ABS]
 aurreraraz-i zien enologo-ei. (basc)
 avançar.CAUS-PFV haver[3ABS.3DATPL.3ERG].PST enòleg-DET.PL.DAT
 'L'amenaça de fortes pluges va fer avançar la verema als enòlegs.'

Pel que fa a aquest criteri, també les causatives indirectes es comporten com les del tipus FI, atès que poden portar causadors inanimats. Cal recordar que aquestes es distingeixen de les directes de (25), (26) i (27), perquè, com hem repetit al llarg d'aquest article, tenen un causat implícit.

- (28) a. L'amença de fortes pluges va fer avançar la verema. (català)
 b. Era mença de fôrtes ploges hec a auançar era vrenha. (gascó)
 c. Eurite gogorren mehatxu-a-k mahats bilketa
 pluja fort.DET.PL.GEN amenaça-DET-ERG raïm verema.DET[ABS]
 aurreraraz-i zuen. (basc)
 avançar.CAUS-PFV haver[3ABS.3ERG].PST

El criteri que no es pot fer servir per corroborar la nostra hipòtesi és el lligam d'una anàfora possessiva, criteri que sí que distingeix els dos tipus de causatives directes (Fontich 2021). Exemplifiquem primer les causatives directes seguint Fontich (2021: 653). Les FI admeten el lligam d'una anàfora possessiva, com mostren els exemples de (29a), (30a) i (31), però no les FP, com mostren els exemples (29b) i (30b).

- (29) a. El professor va fer recollir els seus_i llibres als alumnes_i.
 b. *El professor va fer recollir els seus_i llibres pels alumnes_i (català)
- (30) a. Eth professor hec a arremassar es sòns_i llibres as escolans_i.
 b. *Eth professor hec a arremassar es sòns_i llibres pes escolans_i (gascó)
- (31) Irakasle-a-k euren_i liburu-a-k batuarazi
 professor-DET-ERG seus llibre-DET-PL[ABS] recollir.CAUS-PFV
 dizkie ikasle-ei_i. (basc)
 haver[3ABS.3DATPL.3ERG] estudiant-DET.PL.DAT

A les corresponents causatives indirectes, l'anàfora no pot ser lligada pel causat en cap d'aquestes llengües.

- (32) a. *El professor va fer recollir els seus_i llibres [CAUSAT]_i.
 b. *Eth professor hec a arremassar es sòns_i llibres [CAUSAT]_i. (gascó)
 c. *Irakasle-a-k [CAUSAT]_i euren_i liburu-a-k batuarazi
 professor-DET-ERG seus llibre-DET-PL[ABS] recollir.CAUS-PFV
 ditu. (basc)
 haver[3ABSPL.3DAT.3ERG]

La impossibilitat del causat per lligar l'anàfora en aquest cas no la interpretem com evidència a favor de l'estatus d'aquestes causatives indirectes com causatives del tipus FP (si aquest fos el cas, seria l'única evidència en aquest sentit). Ens sembla que aquesta restricció pot tenir a veure amb la naturalesa de la categoria del causat, discussió que no desenvoluparem aquí (vg. Berro *et al.* en premsa per a una explicació formal d'aquesta

categoria). Per tant, les causatives indirectes del català, del gascó i del basc son del tipus FI i no FP, com hem mostrat en aquest article. Això vol dir que el causat implícit és un argument i no un adjunt.

4. CONCLUSIONS

En aquest article hem mostrat que en les causatives indirectes del català, el gascó i el basc hi ha un causat implícit, que té capacitat de controlar modificadors orientats al subjecte. Aquest causat implícit té una restricció semàntica, ja que ha de ser humà. A més, aquest causat, encara que no es vegi, és sintàcticament actiu. Per això, (i) pot lligar una anàfora inalienable; (ii) pot controlar predicats secundaris; (iii) pot controlar el subjecte d'una oració final no finita, i (iv) bloqueja la concordança o el clític de qualsevol altre argument marcat amb datiu. En tots aquests diagnòstics, el català, el gascó i el basc es comporten de manera semblant. Sols el lligam d'una anàfora recíproca distingeix el basc del català i el gascó, atès que en basc el causat implícit pot lligar una anàfora d'aquest tipus, però en català i gascó, no. Per acabar, el comportament sintàctic del causat implícit pel que fa al lligam de l'anàfora inalienable i el control de predicats secundaris ens fa pensar que les causatives indirectes són dels tipus FI i no FP. Aquesta hipòtesi es veu corroborada, a més, pel fet que els causadors de les causatives indirectes no han de ser necessàriament animats com en les causatives del tipus FP.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AISSSEN, Judith / PERLMUTTER, David (1976): «Clause reduction in Spanish», dins *Proceedings of the Second Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, p. 1-30.
- AKKUŞ, Faruk (2021a): *(Implicit) argument introduction, Voice and Causatives*. Tesi doctoral, University of Pennsylvania.
- AKKUŞ, Faruk (2021b): «Variable embedded agent in Sason Arabic», *Journal of Linguistics*, 57(2), p. 233-277.
- AKKUŞ, Faruk (2022a): «On causee in Sason Arabic», *Syntax*, 25(3), p. 299-334.
- AKKUŞ, Faruk (2022b): «Evidence from Sason Arabic for \bar{A} -movement feeding case-licensing relations», *Linguistic Inquiry*, 53(3), p. 589-607.
- ALBIZU, Pablo (1997): *The Syntax of Person Agreement*. Manuscrit, University of Southern California.
- ALBIZU, Pablo (2001): «Datibo sintagmaren izaera sintaktikoaren inguruan: eztabaidarako oinarritzko zenbait datu», dins FERNÁNDEZ, Beatriz / ALBIZU, Pablo (ed.): *Kasu eta komunztaduraren gainean. On Case and Agreement*. Bilbao: UPV/EHU, p. 49-69.

- ALEXIADOU, Artemis / ANAGNOSTOPOULOU, Elena / SCHÄFER, Florian (2015): *External arguments in transitive alternations*. Oxford: Oxford University Press.
- ALSINA, Àlex (2002): «L'infinitiu», dins SOLÀ, Joan / LLORET, Maria-Rosa / MASCARÓ, Joan / PÉREZ SALDANYA, Manuel (ed.): *Gramàtica del català contemporani*, vol. 3. Barcelona: Empúries, p. 2389-2454.
- BHATT, Rajesh / PANCHEVA, Roumyana (2005): «Implicit arguments», dins EVERAERT, Martin / VAN RIEMSDIJK, Henk (ed.): *The Blackwell Companion to Syntax*, vol. 3. Oxford: Blackwell Publishing, p. 558-588.
- BERRO, Ane / ODRIA, Ane / FERNÁNDEZ, Beatriz (2022): «Person matters in impersonality», *Syntax*, 25(2), p. 147-187.
- BERRO, Ane / ODRIA, Ane / FERNÁNDEZ, Beatriz (en premsa): «Indirect causatives in Basque: the syntax of implicit causers and causees», *Natural Language and Linguistic Theory*.
- BLEVINS, James P. (2003): «Passives and impersonals», *Journal of Linguistics*, 39(3), p. 473-520.
- BURZIO, Luigi (1986): *Italian Syntax: A Government and Binding Approach*. Dordrecht: Reidel.
- COLLINS, Chris (2005): «A smuggling approach to the passive English», *Syntax*, 8, p. 81-120.
- DEUSTUKO HIZKUNTZALARITZA MINTEGIA (1989): «Inkorporazioa perpauus kausatiboetan», dins SALABURU, Pello (ed.): *Sintaxi Teoria eta euskara*. Donostia: UPV/EHU, p. 87-108.
- EUSKALTZAINDIA (1987): *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak II (EGLU II)*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- FERNÁNDEZ, Beatriz / BERRO, Ane (2021): «Basque impersonals in comparison. *Linguistics. An Interdisciplinary Journal of the Language Sciences*». En línia: <<https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/ling-2020-0057/html>>. [Consulta: 15 de maig de 2023.]
- FERNÁNDEZ, Beatriz / BERRO, Ane / PÉREZ SALDANYA, Manuel (2024a): «Connexions basco-catalanes: les impersonals de subjecte suprimit», *Caplletra*, 76, p. 15-30.
- FERNÁNDEZ, Beatriz / BERRO, Ane / SUÏLS, Jordi (en premsa): «Causatives en gascó», *Verba*.
- FERNÁNDEZ, Beatriz / BERRO, Ane / SUÏLS, Jordi (2024b): «Las construcciones impersonales de sujeto suprimido del gascón», *Estudios Románicos*, 33, p. 319-335.
- FONTICH, Albert (2021): *Veu i cas en la sintaxi de la causació i la reflexivització*. Tesi doctoral, UAB.
- FOLLI, Raffaella / HARLEY, Heidi (2007): «Causation, obligation, and argument structure: on the nature of little v», *Linguistic Inquiry*, 38, p. 197-238.
- HOUCADE, André (1986): *Grammaire Béarnaise*. Pau: Los Caminaires.
- HUALDE, José Ignacio (1988): «Case assignment in Basque», *ASJU* 22(1), p. 313-330.
- IEA (2020): *Gramàtica der occitan aranés*. Vielha: Institut d'Estudis Aranés.
- KAYNE, Richard S. (1975): *French syntax: The transformational cycle*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- LANDAU, Idan (2010): «The explicit syntax of implicit arguments», *Linguistic Inquiry*, 41(3), p. 357-388.
- LEGATE, Julie Anne / AKKUŞ, Faruk / ŠEREIKAITĖ, Milena / RINGE, Don (2020): «On passives of passives», *Language*, 96(4), p. 771-818.

- MACDONALD, Jonathan E. (2017): «An implicit projected argument in Spanish impersonal- and passive-*se* constructions», *Syntax*, 20(4), p. 353-383.
- NASH, Léa (2020): «Causees are not agents», dins BAR-ASHER SIEGAL, Elitzur / BONEH, Nora (ed.): *Perspectives on Causation. Jerusalem Studies in Philosophy and History of Science*. Springer: Cham, p. 349-394.
- ODRIA, Ane (2014): «Differential object marking and the nature of dative case in Basque varieties», *Linguistic Variation*, 14(2), p. 289-317.
- ODRIA, Ane (2017): *Differential object marking in Basque syntax*. PhD diss., UPV/EHU.
- ODRIA, Ane (2019): «DOM and datives in Basque: not as homogeneous as they might seem», dins PINEDA, Anna / IRIMIA, Monica A. (ed.): *Linguisticae Investigationes* 42(1). Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, p. 8-31.
- ORMAZABAL, Javier / ROMERO, Juan (2019): «The formal properties of non paradigmatic ‘se’», *Borealis. An International Journal of Hispanic Linguistics*, 8(1), p. 55-84.
- ORTIZ DE URBINA, Jon (2003): «Causatives», dins HUALDE, José Ignacio / ORTIZ DE URBINA, Jon (ed.): *A Grammar of Basque*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter, p. 592-607.
- ORTIZ DE URBINA, Jon (2019): «Complex causative verbs and causees in Basque (and Romance)», dins BERRO, Ane / FERNÁNDEZ, Beatriz / ORTIZ DE URBINA, Jon (ed.): *Basque and Romance: Aligning grammars*. Leiden / Boston: Brill, p. 276-316.
- PITTEROFF, Marcel / SCHÄFER, Florian (2019): «Implicit control crosslinguistically», *Language*, 95, p. 136-184.
- RIZZI, Luigi (1976): «Ristrutturazione», *Rivista di grammatica generativa*, 1, p. 1-54.
- RIZZI, Luigi (1978): «A Restructuring Rule in Italian Syntax», *Recent Transformational Studies in European languages*, 3, p. 113-158.
- ROMIEU, Maurice / BIANCHI, André (2005): *Gramatica de l'occitan gascon contemporanèu*. Pessac: Presses Universitaires de Bordeaux.
- RODET, Ana (1992): «Construccions amb lectura arbitrària en basc», *International Journal of Basque Linguistics and Philology (ASJU)*, 26, p. 145-179.
- SIEWIERSKA, Anna (1984): «Passive constructions», dins DRYER, Mathew / HASPELMATH, Martin (ed.): *The World Atlas of Language Structure online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. En línia: <<http://wals.info/chapter/107>>. [Consulta: 15 de maig de 2023.]
- SIGURDSSON, Einar Freyr / WOOD, Jim (2021): «On the implicit argument of Icelandic indirect causatives», *Linguistic Inquiry*, 52(3), p. 579-626.
- VIANA, Amadeu / SUÏLS, Jordi (2002): «Les construccions causals i les finals», dins SOLÀ, Joan / LLORET, Maria-Rosa / MASCARÓ, Joan / PÉREZ SALDANYA, Manuel (ed.): *Gramàtica del català contemporani*, vol. 3. Barcelona: Empúries, p. 2940-2974.

RESUM

En aquest article analitzem les *causatives indirectes* del català, l'occità aranès i el basc. En aquestes construccions, el causat és implícit, però es comporta com el causat explícit de les causatives del tipus *faire-infinitiu* (Kayne 1975). Com mostrarem en l'article, aquest argument no sols és semànticament present, sinó també sintàcticament actiu, com es dedueix del seu comportament pel que fa als criteris següents: (i) el lligam d'una anàfora inalienable; (ii) el control de predicats secundaris; (iii) el control del subjecte d'una oració final no finita, i per últim, (iv) el bloqueig del clític o de la concordança de qualsevol altre argument datiu. Per tot això, aquest causat implícit és un argument i no pas un adjunt, a diferència del causador, que es marca amb la preposició *per* de les construccions del tipus *faire-par* (Kayne 1975) del català (Fontich 2021) i l'occità.

MOTS CLAU: causatives indirectes, argument implícit, català, occità, basc.

ABSTRACT

Invisible but present: implicit causees in the indirect causatives of Catalan, Occitan and Basque

In this article we analyse the indirect causatives of Catalan, Aranese (Occitan) and Basque. In these constructions, the causee is implicit, but acts like the explicit causee of *faire-infinitive* causatives (Kayne 1975). We will show that this argument is not only semantically present, but also syntactically active, as can be deduced from its behaviour regarding the following criteria: (i) binding of an inalienable anaphoric phrase; (ii) control of secondary predicates; (iii) control of the subject of a non-finite causative structure; (iv) blocking of the clitic or the agreement of any other dative argument. For this reason, the implicit causee is an argument and not an adjunct, unlike the causer, which is marked by the preposition *per* of the *faire-par* construction type (Kayne 1975) of Catalan (Fontich 2021) and Occitan.

KEYWORDS: indirect causatives, implicit argument, Catalan, Occitan, Basque.

DINAMICHE DELLA COMMUTAZIONE DI CODICE IN UN RICETTARIO MEDICO LATINO-OCCITANO (PARIS, BIBLIOTHÈQUE DE SAINTE-GENEVIÈVE, MS. 1029, FF. 289R-293V)

Marcella LACANALE
Università di Chieti-Pescara

1. INTRODUZIONE¹

I ricettari medici medievali sono raccolte di rimedi farmaceutici e consigli per la cura di diverse affezioni. A partire dal XIII secolo la circolazione di questo genere testuale registra un notevole incremento per ragioni legate principalmente alla crescita demografica in Europa e di conseguenza al fabbisogno di cure mediche a discapito della carenza di figure professionali dedite alla salvaguardia della salute.²

Il grado di organizzazione interna dei ricettari, la coerenza, la scelta della lingua (latino e/o lingue volgari), la presenza di rimedi di tipo magico-superstiziosi ecc. sono determinati da una serie di fattori quali la disponibilità delle fonti (scritte o orali), l'ambiente di provenienza di committenti e destinatari, la tipologia (domestico, professionale o monastico), le competenze tecniche del compilatore e la sua formazione sia nella professione medica, ma anche nell'alfabetizzazione.

Esistono pertanto ricettari cosiddetti professionali, per lo più monolingui (latino) coerentemente strutturati *a capite ad calcem* e che comprendono esclusivamente rimedi di tipo medico farmaceutico per la cura delle malattie; si tratta di un tipo di raccolta ad uso di medici o specialisti per lo svolgimento delle loro professioni. All'estremo opposto si trovano invece i ricettari domestici, compilati da uno o più persone appartenenti alla stessa famiglia, in momenti diversi, che assemblano fonti di diversa provenienza e che appaiono talvolta insistenti sulle terapie di particolari affezioni. Sono le raccolte per

1. Questo lavoro si inserisce nel progetto «ReMediA – Repertorio di Medicina Antica», coordinato da Ilaria Zamuner ed Elena Artale (CNR-Istituto Opera del Vocabolario Italiano), <<http://www.oivi.cnr.it/index.php/it/progetti>>.

2. Sulla definizione del genere ricettario e sulle sue caratteristiche principali si veda Cifuentes (2016 e 2021).

l'autocura, ad uso familiare, talvolta configurate come collezioni di appunti sparsi e aggiunte, glosse, correzioni e in cui la scelta della lingua da utilizzare non è soggetta ad alcuna restrizione: il latino si alterna liberamente al volgare secondo dinamiche che sono al centro degli studi sulla commutazione di codice nei testi pratici.³ Tra questi due estremi esiste una grande mole di testi —per la maggiorparte inediti— a pieno diritto inseribili nel genere testuale dei ricettari medici. Ciò che rende riconoscibile il genere ricettario al di là delle innumerevoli forme di concretizzazione testuale è una sottesa struttura costante, derivata dai ricettari classici e costituita da una successione di rubrica, breve descrizione della patologia da curare, elenco degli ingredienti, posologia, modo di somministrazione e formula di efficacia. All'interno di questo reticolo strutturato generalmente attraverso la ricorrenza di espressioni formulari latine (*Ad curandum...*, *Contra...*, *Recipe*, *Valet*, *Probatum* ecc.) si giocano molte possibilità di realizzazione testuale in cui il fattore che maggiormente colpisce è la facilità con cui le lingue entrano in contatto tra di loro.

Il presente studio è dedicato proprio all'analisi delle modalità di commutazione di codice all'interno di un ricettario medico bilingue latino-occitano contenuto nelle carte finali del ms. 1029 della Biblioteca di Sainte-Genève,⁴ codice lussuoso noto soprattutto in quanto latore dell'*Elucidari de las proprietatz de totas res naturals*, volgarizzamento del *De proprietatibus rerum* di Bartolomeo Anglico.⁵

2. IL CODICE

Il ms. 1029 della Biblioteca di Sainte-Genève a Parigi è un sontuoso codice pergameneo di 285 carte (387 × 265 mm) realizzato tra il 1345 e il 1350 su committenza dei conti di Foix.⁶ Il manoscritto è entrato nella Biblioteca di Sainte-Genève tra il 1687 e

3. Schendl (1996) fa una sintetica ricognizione dei generi maggiormente coinvolti dal pluri e mistilinguismo basandosi sull'Helsinki Corpus of English Texts. Dall'analisi statistica è emerso che i testi di ambito religioso e scientifico presentano un più frequente ricorso alla commutazione di codice e, tra i testi scientifici, quelli in cui si registra più spesso sono i testi medici. Non è un caso che gli studi anglosassoni, pionieri in quest'ambito di ricerca, si siano molto focalizzati sui testi di argomento medico-scientifico. In Baglioni (2016) è possibile avere un'idea aggiornata e precisa della bibliografia relativa al *code-switching* di tipo storico applicato a testi para-letterari, mentre per una sintesi delle teorie principali sulla commutazione di codice nei ricettari medici medievali cfr. Lacanale (2020 e c.s.).

4. La riproduzione digitale del codice è consultabile all'indirizzo: <<https://archive.org/details/MS1029/page/n5/mode/2up>> (data ultima consultazione: 09.01.2024).

5. Si tratta dell'unica versione nota in occitano del *Liber de Proprietatibus rerum* di Bartolomeo Anglico, opera enciclopedica in 19 libri datata intorno al 1240. Il testo del volgarizzamento occitanico è edito in Hershon / Ricketts 2018, ed è stato oggetto di un'edizione parziale (Ventura 2010) e di diversi studi (Ventura 2004, 2011-2012 e 2013).

6. Se per Mahmoud Elsheikh (1992: XXIV) e Maria Sofia Corradini Bozzi (2001: 174) il libro rientra nel programma di traduzione dal latino all'occitano messo in atto dai conti di Foix, fortemente sensibili alla cultura scientifica del loro tempo, David Trotter (2009: 196) esprime delle riserve a riguar-

il 1719 dopo aver fatto parte della collezione del conte de Grailly nella biblioteca del castello di Pau e di Enrico II re di Navarra.⁷

Segue il contenuto del codice:

– ff. 2r-7v: tavola alfabetica degli argomenti trattati nell’*Elucidari* in cui si fornisce l’incipit dei capitoli e il rinvio al foglio.

– f. 8r: rubrica: *Comensa le palaytz de Savieza fayt a istancia del noble princep Guasto compte de Foysh*; miniatura a tutta pagina del *Palaytz de Madona Savieza* al di sotto del quale è rappresentato il blasone della casa di Foix (che torna anche all’inizio del volgarizzamento dell’*Elucidari* a f. Ir); i primi dieci versi del poema in quartine di décasyllabes detto *Palaytz de Savieza* che funge da prologo all’*Elucidari*.⁸

– ff. 8v-9v: poema.

– f. Ir-CCLXXXIIv: *Elucidari de las proprietatz de totas res naturals*.

– f. CCLXXXIII: bianco.

– ff. CCLXXXIIIr-CCLXXXVIIIv: secondo indice alfabetico degli argomenti dell’*Elucidari* attraverso parole chiave seguite dal rinvio ai fogli in cui appaiono.

– ff. CCLXXXIX-CCLXXXIIIv: ricette mediche in latino-occitano.

– ff. CCLXXXIIIr-CCLXXXV: bianchi, ma al f. CCLXXXIIv si legge il motto: *Ce livre est a celui qui san blasme / en son droyt mot porte: “j’ay belle dame”*.⁹

Il libro è vergato da un’unica mano e scritto su due colonne da 41 o 42 righe ciascuna. Il testo dell’*Elucidari* è maggiormente ornato con miniature e iniziali miniate oltre a disegni e decorazioni sui margini dei fogli. Il ricettario, invece, sebbene trascritto in maniera ordinata e accurata, è ornato solamente da iniziali rosse e blu alternate, racchiuse in quadrati decorati con motivi astratti del colore opposto; alternati rosso-blu anche i segni di paragrafo e le iniziali degli *Item* che segmentano la scrittura. Il testo è introdotto semplicemente dalla rubrica del primo rimedio al f. 289r (*Contra dolor del cap si ve per calor*) e termina a f. 293v a metà della prima colonna. Ogni ricetta è introdotta da una rubrica in inchiostro rosso.

do e attribuisce la presenza di volgarizzamenti di argomento medico nella biblioteca dei conti più che a un vero e proprio programma politico-culturale alla circostanza più generale del plurilinguismo della contea di Béarn. Secondo gli editori dell’*Elucidari* invece, il libro sarebbe stato commissionato da Aliénor de Comminges, madre del futuro conte Gaston III detto Fébus (1431-1461) per la sua educazione e ciò giustificherebbe l’appellativo di “donzel” in riferimento a Gaston oltre che l’assenza dell’appellativo Fébus con cui il conte era conosciuto.

7. Cfr. Corradini Bozzi (2001: 173-174) e Ventura (2010: XLVI-LI e relativa bibliografia).

8. Sulla presenza di questo prologo in forma di poemetto e indipendente dalla tradizione latina, cfr. Ventura (2010: XXIV-XXXVII).

9. Si tratta della *devise* di Jean de Grailly, nipote di Gaston Fébus e conte di Foix-Béarn tra il 1412 e il 1436 (cfr. Ventura 2010: XLVII).

3. IL RICETTARIO

Il ricettario bilingue occupa le ultime carte del codice ed è vergato dalla stessa mano responsabile dell' *Elucidari*; anche il volgarizzatore sembra essere lo stesso per l' *Elucidari* e per il ricettario, almeno secondo l'opinione di Corradini Bozzi (2001: 179) che lo aveva censito tra i ricettari medici in occitano e aveva fornito una breve descrizione dei tratti linguistici, del contenuto e del *milieu* culturale in cui si colloca il testo, oltre a presentare l'edizione di alcuni brani.¹⁰ Si tratta, secondo Simone Ventura (2013: 491) di «un buon conoscitore del latino e delle risorse della propria lingua».

La raccolta consta di 56 rimedi ordinati *a capite ad calcem*; in realtà le ricette ammontano a una ottantina, ma molte sono varianti del rimedio per la stessa patologia, introdotte da *Item*. Es.:¹¹

[40] Co(n)t(ra) ydropizia freia.

Fay p(ri)mier clist[eri] et tota la dieta del pacient sia declinant a calor (et) siccitat te(m)prada segon le te(m)ps.

[40.1] Ite(m) pren rad[ices] yreos pe.,¹² fen(i), aristol[ologie] .iij. (manip.) .i. salvie, ysopi, p(ri)m(u)le veris, betonice, sa(n)suci, capilli ve[neris], scolope(n)dr[ie], su(m)mitatu(m) lup[u]li,¹³ end[ivie], scar[ole], an(a) (manip.) .iij., costi (manip.) (semis), carvi, coriandr(i) preparati an(a) (dr.) (semis), se[men] brusce,¹⁴ spa[ra]g(i)¹⁵ an(a) (dr.) tres semis, rute, se[men] samsuci an(a) (dr.) .ij., se[men] melonu(m) (on.) .ij., anthos puri, utriusq(ue) sticados, flor borr[aginis], buglosse an(a) (dr.) .i., mell[is] libr. .i., panis zuc[are] libr. (semis); fiat sirupus dilige(n)ter clarificatus de quo recipiat mane et s(er)o .v. cloquearia cu(m) .vij. aque calide in qu(e) cocta sit salvia vel ysopus. O fay aytal ysharop laxatiu: pren agaric[i] el(e)cti (on.) .iij., t(ur)bit b(e)n(e) gummozi (on.) .ij, folior(um) sene (on.) .i., ezule (dr.) .ii., salge(m)me (dr.) .i., z(in)z[iberis] el(e)cti (on.) .i., dauci¹⁶ (dr.) .iii., spicenardi (dr.) (semis), mastici (dr.) (semis), seri caprini (on.) .iii., mell[is] rube q(uo)d sufficit. Et si de calore t(em)p(o)ris dubitet(ur) addat(ur) aque endevie¹⁷ (on.) .iij. et fiat sir[up](us)¹⁸ ad lentu(m) igne(m) de quo recipiat om(n)i mane .vij. v(e)l .viij. cloquearia et tantu(m) seri caprini et

10. Corradini Bozzi (2001: 173-180).

11. Criteri di edizione: la numerazione delle ricette è tra barrette verticali; la punteggiatura e le maiuscole sono adeguate all'uso moderno; si distinguono *u* e *v*; si introduce la distinzione tra *i* e *j* solo nei casi di forme non registrate con la *i* sui dizionari (es. *ius*, *maniar*, *aiustar* sono ricondotti alle forme *jus*, *manjar* e *ajustar*); si inseriscono i diacritici; si sciolgono le abbreviazioni tra parentesi tonde; i numeri romani sono in carattere minuscolo e racchiusi da due punti bassi; le unità di peso sono così tradotte: \mathfrak{z} (dr.); \mathfrak{s} (on.); M (manip.); \mathfrak{f} (semis); si integrano tra parentesi quadre le sillabe mancanti nelle parole latine puntate; i minimi interventi di correzione sono segnalati dal carattere corsivo e corredati da nota esplicativa; le integrazioni di singole lettere sono tra parentesi quadre.

12. Per petrosemini?

13. Ms. *lupli*.

14. Ms. *brucesce* con il primo *ce* espunto.

15. Ms. *spag*. Si integra la sillaba per congettura.

16. Ms. *dauti*.

17. Ms. *endeme*.

18. Ms. *sir(us)*. Si integra la sillaba per congettura.

i(n) eius defectu cu(m) ta(n)tu(m) de aq(ue) calide; apres dona aytal p(ur)gatio: pre(n) Iera-pig(ra) G(aleni) (on.) (semis), yeralogodion (dr.) .ijj., ezul[e] (dr.) .i., sene, t(ur)bit¹⁹ el(e)cti an(a) (dr.) .i., z(in)z[iberis] (dr.) (semis), mastic[is], gra(n)u (et) spicenardi, q.²⁰ .i., oximel-l[is] diu recit[atis] q(uo)d suffic(it) et fiat pill(o)l(e) et recipiatur secu(n)dum iudiciu(m) mag(istr)i presencal(iter) assiste(n)t(i).

|40.2| Ite(m) faciat unctioes cu(m) oleo palme (Christi), oleo t(re)ebentu(m) de lentisce mixtus cu(m) cera v(e)l quo(mod)o l(ibet) p(er) se.

|40.3| Ite(m) r(ecipe): t(ur)bit el(e)cti (on.) .i., folioru(m) sene (on.) (semis), ezul[e] (dr.) .i., z(in)ziberis] el(e)cti²¹ (on.) (semis), mastic[is], gra(n)u, panis, zucare (on.) .i.: fiat pulvis s(ub)ctil(is) de quo recipiat(ur) .i. cloquear[ia] i(n) aliq(uo) brodio si diu fu(er)it (con)stipatus. (ff. 291vb-292rb)

La fonte o le fonti sono sconosciute, come capita sovente per questa tipologia testuale. Non si nominano *auctoritates* o informatori vari, non ci sono aggiunte o glosse e commenti né invocazioni di tipo religioso, cenni a rituali superstiziosi o formule di scongiuro. L'accuratezza, specie nella seconda parte, fa pensare che il volgarizzamento avesse come fonte un ricettario professionale, in parte tradotto in parte copiato direttamente in latino per confezionare un testo ad uso domestico per la famiglia dei conti di Foix alla stregua di altri ricettari commissionati da nobili per far fronte alle esigenze di cura della famiglia o semplicemente per un interesse verso l'ambito della salute.²²

Il ricettario si articola in 4 blocchi principali organizzati secondo le parti del corpo: 1. testa; 2. occhi, orecchie, naso e bocca; 3. addome; 4. malattie varie.

19. Ms. *cbit* con abbreviazione tra *b* e *c*.

20. Potrebbe essere un simbolo di unità di peso; cf. per es. ricetta 35.3: *quartaro de livra*.

21. Ms. *eclti*, con inversione *l-c*.

22. Lluís Cifunetes ha studiato le tipologie di miscellanee mediche e ricettari catalani giungendo ad alcune riflessioni che sembrano estedibili anche fuori dalla Catalogna (Cifuentes 2016: 139): «Com s'ha vist, els autors i usuaris dels receptaris domèstics pertanyien a categories socials i a oficis diversos: a l'entorn de la casa reial, nobles, mercaders, 'ciutadans' indeterminats, juristes, notaris, membres de l'administració reial o municipal, de clergat secular rural i urbà, de l'administració de les catedrals i de les diòcesis, artesans... El contingut del receptari responia a les seves necessitats concretes, les de la seva persona, la seva família i, a vegades, el seu ofici» e ancora: «Aquestes compilacions estan vinculades a un públic urbà delerós de millorar la gestió d'un àmbit tan sensible com la salut. Per públic urbà cal entendre no únicament els membres dels diversos sectors de la burgesia, sinó també els nobles i els eclesiàstics instal·lats a les ciutats i, fins i tot, la mateixa família reial. En el cas català, el rei i la seva família van manifestar un marcat interès per tot el que es relacionava amb la salut i la medicina, van impulsar el nou sistema mèdic i van patrocinar un bon nombre de traduccions al català per al propi ús.» (Cifuentes 2021: 274).

3.1. INDICE DELLE RICETTE

1 Contra dolor del cap si ve per calor	31 (Con)t(ra) palaticament de leng(ua).
2 Co(n)tra dolor de cap si ve p(er) freior.	32 De rauq(ui)era.
3 Contra dolor de cap sia per caut o per freg.	33 (Con)t(ra) dolor de pieytz et thos si es p(er) calor.
4 Co(n)tra dolor de cap antiq(ua).	34 (Con)t(ra) squinacia.
5 Contra dolor de cap emigranea.	35 Contra pleurezia.
6 Dormitori contra dolor de cap.	sanguin(ea) o colra.
7 Contra scata furfurea et verms de cap.	36 Contra vomit.
8 Contra tinha.	37 (Con)t(ra) fastig.
9 Contra bulbas.	38 (Con)t(ra) asma o difficultat d(e) respiratio.
10 Contra frenezia.	39 (Con)(tra) dolor d'(e)stomach.
11 Dor[m]jitori en frenezia.	40 Co(n)t(ra) ydropizia freia.
12 Co(n)tra litargia.	41 Co(n)tra ydropizi(a) cauda.
13 Si litargia e(st) de flecma (et) de colra roia mescladas.	42 Co(n)tra dolor de ronhas.
14 Si litargia es ab febre.	43 (Con)t(ra) peyra (et) grana.
15 Contra vertige de cap.	44 (Con)t(ra) dolor de ventre (et) de torcio(s).
16 Contra palaticament si es de mat(er)ia	45 (Contra) disse[n]teria.
17 Qua(n) es de cauza fria.	46 (Contra) stra(n)gucia q(ue) es dificultat de urinar.
18 Contra lacrema de uelhs.	47 (Con)t(ra) gota artetica.
19 Contra rogeza de uelhs.	48 Cont(ra) podrag(a) et tota gota.
20 Contra macula (et per (con)fortar la vista.	49 A madurar aposte(ma).
21 Contra lagana.	50 (Contra) cranc (et) fistulas.
22 A confortar la vista.	51 Cont(ra) carbu(n)cle o antrac.
23 Contra dolor d'aurelhas p(er) cauza de freior.	52 (Con)t(ra) fic.
24 Contra dolor si es p(er) calor.	53 (Con)t(ra) ronha.
25 Contra poyre d'aurelhas.	54 Co(n)tra yctericia et mala color.
26 Con sordiera accide(n)tal.	55 Contra dolor de emoriroydas (et) de lors accidens.
27 De restre(n)hement d(e) sanc p(er) las narrs.	56 (Con)t(ra) dolor sopta (et) putas de costat.
28 Contra pudor de boca.	57 (Con)t(ra) cogta roza (et) s(upe) rfluas humors raca(n)s la cara.
29 Contra dolor de dens.	
30 P(er) far blancas dens.	

La struttura di ogni ricetta è conforme a quella classica che prevede cioè una rubrica (qui sempre in occitano) in cui si descrive l'affezione da curare, l'elenco degli ingredienti introdotto da *Pren*, *Ministra* o *Recipe*, la posologia e le indicazioni sulla somministrazione seguite talvolta da una frase che ne conferma l'efficacia.

La varietà linguistica dell'occitano è ascrivibile al tolosano (con innesti catalani)²³ e, più precisamente, come risulta dall'analisi linguistica condotta da Ventura sui libri III,

23. Corradini Bozzi (2001: 175-176) scrive, in relazione alla lingua dell'*Elucidari*, Ventura 2010 a p. X: «L'esame linguistico porta a confermare in sostanza la patina linguadociana dell'*Elucidari*, non

XIV e XV dell' *Elucidari*, alla regione sud-occidentale del linguadociano, nella zona della contea di Foix.²⁴ I tratti peculiari della lingua dell' *Elucidari* si riscontrano nel ricettario, a riprova di quanto già ipotizzato,²⁵ che il volgarizzatore sia lo stesso per l' *Elucidari* e per il ricettario.²⁶

4. LA LINGUA, LE LINGUE DEL RICETTARIO

Come abbiamo detto il ricettario è bilingue e il mistilinguismo si attua innanzitutto a livello macrostrutturale con la bipartizione tra un primo blocco di ricette prevalentemente in occitano (ricette 1-39) e una seconda parte (ricette 40-56) in cui il rapporto appare rovesciato nonostante le rubriche restino costantemente in volgare.

A questa differenziazione linguistica corrisponde un diverso grado di precisione e accuratezza sia nell'elenco degli ingredienti sia nella posologia: nelle ricette volgari infatti sono rare le indicazioni di pesi e misure e prevalgono indicazioni vaghe e generiche come *egalment*, *de cascu egalment*, *un pauc de* laddove nella sezione latina le indicazioni posologiche sono costanti e accurate. Si vedano i seguenti esempi:

[7] Co(n)tra scata furfurea et verms d(e) cap.

Pren nitre, sal, camphora, sabo engalme(n)t et fa lavament ab leshiu de testz de bous. (f. 289rb)

[53] (Con)t(ra) ronha.

Recipe sal comu(n)is (uncias) .vijj., arge(n)ti vivi (uncias) .ij., olibani (uncias) .ij., radic(es) plan[ta]ginis (uncias) .ij., succi fu(m)i t(er)re (drachmas) .ij., olei laurum (uncias) .ij., axungie porci(n)e (uncias) .v., fiat unguentu(m) quo ungatur vole manuu(m) (et) pedu(m) (et) untat(ur) paciens sere caprino mixto cu(m) succo fu(m)i t(er)re. (f. 293rb)

senza offrire elementi d'interferenza con domini linguistici limitrofi, come il bearnese e il catalano». Per un quadro più dettagliato dei tratti grafici, fonetici e morfologici ascrivibili all'area catalana o almeno a essa sovrapponibili, si veda l'analisi linguistica da lui condotta (p. LIV-LXXXVIII), in particolare le considerazioni generali sulla presenza di componenti rossiglionesi e bearsnesi all'interno del volgarizzamento che resta di base linguadociano (p. LXXXVI).

24. Ventura (2010: LXXXV).

25. Corradini Bozzi (2001: 179).

26. Fornisco in estrema sintesi alcuni dei tratti linguistici del ricettario che del resto coincidono con quelli emersi dall'analisi linguistica dell' *Elucidari* cui rinvio per un esame esaustivo. Svolgimento in *-ier/-iera* del suffisso *-ARIUS/-ARIA*: *primier* (1.1, 27, 40), *darriera* (12, 13); dittongamento in *-ue-* della *o* aperta davanti a palatale (*cuech* 3, 9, 10, 13, 14.1, 16 ecc.; *nuech* 7, 26, *vuech* 29; *fuelh* 1.1, 2, 5, 17, 22 ecc.; *uelhs* 18, 19; *viuelhas* 30); trittongo *-uou* (*buou* 17, *uou* 13, 18.1, 19, 24, *vuou* 1); dittongamento irregolare di *E* aperta in *-ie-*: *mech* 11, *vielh* 44; dittongo *-au* regolarmente conservato (*cauda* 2, 12, 18.1, 41 ecc.; *caut* 3, 12, 14, 24 ecc.; *cauza* 2, 12, 17, 23 ecc.; *pauc* 12, 18.1, 24 ecc.; epentesi di *-d-* nei nessi *-nr-* *cendre* 23.1; la grafia *-ch* per la velare sorda in posizione finale.

Questo divario nel grado di accuratezza è abbastanza marcato e costante e risulta curioso se si pensa che il compilatore, quasi certamente, ha di fronte una fonte latina che riporta verosimilmente tutte le indicazioni posologiche, ma che queste sono state trasferite all'ambito del volgare in maniera approssimativa o addirittura omesse. A tal proposito va ricordato il contributo di Lluís Cifuentes nella definizione dei ricettari come un «gènere vernacle» caratterizzato da una specifica attitudine degli autori-compilatori nei confronti del testo:

El receptari mèdic, doncs, no és un gènere únicament en vulgar, però sí essencialment en vulgar. Ara bé, aquella coexistència de llatí i vulgar que hi és tan freqüent, igual com la coexistència entre diversos idiomes vernacles en alguns testimonis, el diferencien, ja d'entrada, de les obres acadèmiques i també de les traduccions d'aquestes obres al vulgar, com li'n diferencien també la manera d'elaborar-se i les condicions de transmissió dels seus continguts, en definitiva, l'actitud dels autors-compiladors davant l'obra. Aquestes característiques diferencials s'expliquen perquè som davant d'un gènere 'vernacle', no pas per la llengua en què és elaborat, que ja hem vist que, tot i les proporcions diverses d'una i altra, no és determinant, sinó per ser concebut des de fora de la institució universitària.²⁷

4.1. CLASSIFICAZIONE INTERNA

A differenza di altri ricettari mistilingui dove la commutazione di codice sembra condizionata dal cambio di fonte o dall'apporto orale alla compilazione scritta,²⁸ il nostro testo non risente di questa circostanza: è verosimile infatti che il compilatore avesse davanti un'unica fonte latina e che ne abbia tradotto solo alcune parti per ragioni che non conosciamo con certezza: secondo l'opinione di Corradini Bozzi la compresenza nel testo delle due lingue induce a ritenere che il copista volgarizzatore, sebbene all'inizio fosse in grado di interpretare la propria fonte latina, verso la metà dell'opera dimostra incertezze crescenti²⁹ e sceglie di tradurre solo ciò che comprende per giungere nell'ultima parte a lasciare il testo direttamente in latino. A questa ipotesi se ne può aggiungere almeno un'altra e cioè che la fonte latina, pur restando la stessa, verso la fine riportava un testo fortemente abbreviato e che il volgarizzatore/compilatore non fosse del tutto capace di interpretare le espressioni puntate come *se.*, *ro.*, *pe.* ecc.

Quale che ne sia stata la ragione, forse bisognerebbe indagare il mistilinguismo di questo ricettario non nell'ottica di un testo isolato, ma inserendolo nel genere dei ricettari medici medievali in cui il mistilinguismo è condizione connaturata.³⁰ Non sono insoliti

27. Cifuentes (2016: 149).

28. Lo studio sulle dinamiche della commutazione di codice nei testi scritti e sulle sue funzioni ha visto negli ultimi decenni un graduale incremento sia nella elaborazione di un corpus testuale sia nell'analisi teorica. Non è possibile riassumere in questa sede la bibliografia relativa al plurilinguismo e alla commutazione di codice nei testi pratici; mi limito a segnalare i contributi più recenti: Tomasin (2021), Baglioni (2016, 2017), Baglioni / Tribulato (2017), Sosnowski (2017), Lemme (2022), Lacanale c.s.

29. Corradini Bozzi (2001: 179).

30. Superfluo precisare che esistono anche ricettari monolingui in volgare, specie se ascrivibili ad aree linguisticamente di prestigio; per restare nel solo ambito occitanico si veda per es. Zamuner c.s.

infatti testi plurilingui dove la commistione avviene tra due, tre o persino quattro varietà linguistiche diverse non necessariamente imparentate tra loro³¹ a dimostrazione della fluidità dei confini linguistici in questo settore del sapere pratico nato al di fuori degli ambienti accademici e atto a soddisfare esigenze concrete nella cura delle malattie. Pertanto lo studio delle modalità di commistione linguistica trae il suo interesse non nella spiegazione della motivazione precipua ma piuttosto nell'elaborazione di una casistica sufficientemente rappresentativa da consentire l'individuazione di meccanismi intrinseci che innescano la commutazione di codice, specie quando questa si rivela un processo che avviene direttamente nell'atto di scrittura. Importa cioè capire quali siano i loci grammaticali, lessicali che facilitano lo slittamento da una lingua all'altra, fermi restando alcuni punti assodati dalla critica come l'importanza dell'esperienza personale dello scrivente, della sua formazione intesa non come scolarizzazione ma proprio come formazione da speciale, farmacologo, botanico perché il luogo in cui lo scrivente impara il mestiere è decisivo nell'apprendimento del lessico specifico. Le competenze alfabetiche (conoscenza del latino e delle altre lingue) e il tipo di formazione *tout court* influiscono in misura minore trattandosi di un sapere di tipo pratico.

Tornando al nostro ricettario, oltre alla bipartizione linguistica macrostrutturale è possibile evidenziare una sottoclassificazione interna su criteri linguistici: si distinguono 1. ricette esclusivamente in occitano (2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 13, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 29, 44); 2. ricette esclusivamente in latino ma con rubriche in volgare (41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55) e 3. ricette mistilingui (1, 7, 8, 11, 12, 14, 16, 17, 23, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 47, 56, 57). Vediamo qualche esempio delle prime due tipologie:

1) Ricette esclusivamente in occitano:

[2] Co(n)tra dolor de cap si ve p(er) freior.

Pren fuelhas de romani, yzop et menta egalme(n)t et sia cuech tot ensem en bo vi. Et emplastra sobre·l front del pacient (et) fassa suffumigi de las cauzas ditas per la boca (et) per las naris;³² et en aq(ue)l cas es mot util odorar cauzas caudas. (f. 289ra)

[3] Contra dolor de cap sia per caut o per freg.

Pren betonica, lushent,³³ agrimo(n)ia, fenolh (et) violas³⁴ egalment (et) aytant de boder³⁵ cu(m) de tot aquo, e bulha tot e(n)sems; apres lava lo cap del pacient ab l'ayga de la³⁶ dectio e·n bega (et) emplastre las herbas cuechas sobre·l front. (f. 289ra)

31. Si vedano gli esempi riportati da Vitale Brovarone (2006: 47-62).

32. Ms. *narrs*; forma non registrata nel DOM e che compare anche nelle ricette 5, 14 e nella rubrica della ricetta 27. Il copista sembra incerto riguardo all'ortografia della parola e alla forma *narrs* alterna *nazitz* (27), ugualmente non attestata.

33. Forma non registrata per "assenzio" (cfr. Corradini Bozzi 2001: 176).

34. Ms. *uioalas*.

35. Cfr. Ventura (2013: 490) «*boder* s.m. "burro": è attestato, oltre che in *Elucidari*, solo nella versione occitanica della *Cirurgia di Albucasis*, volgarizzamento commissionato ugualmente dai conti di Foix e facente parte della loro biblioteca; nei dialetti moderni è continuata in documenti provenienti dal Tarn, nelle forme *boudè* e derivati *boudère*, *bouderou*».

36. Ms. segue *dectio* espunto.

2) Ricette in latino ma con rubriche in volgare:

[50] (Contra) cranc (et) fistulas.

Loto prius cu(m) vino tepido mu(n)dificato. R(ecipe) suc tabsi barbasti, cap(ri)fol[i] (et) celidonie (et) sepe sup(er)pone et morbo mortificato ponatur talis pulvis. R(ecipe) thur[is], mastic[is], corticis m(a)logra(na)tor(is), barbas allior(um), panu(m) bla(n)cu(m), testas ovoru(m), h(aec) tria ulti(m)a (com)bura(n)tur, alia tera(n)tur. (f. 293ra)

[51] Cont(ra) carbu(n)cle o antrac.³⁷

Recipe (con)solide minor(em) (et) scabiose an(a) tereant(ur) (et) sup(er)ponat(ur) infra diem [293rb] tereant(ur) sic q(uo)d no(n) indiget postea rusi cura vuln(er)is. (f. 293ra)

[52] (Con)t(ra) fic.

Recipe camphore, succu(m) caprifol[i], plantag[inis], apii misceant(ur) (et) sup(er)po(n)e; cito curat. (f. 293ra)

3) Ricette mistilingui.

All'interno della categoria di ricette mistilingui, i diversi gradi di intensità di commistione linguistica consentono di suddividere le ricette in: a. ricette in una lingua con inserti isolati nell'altra lingua; b. ricette in cui la commutazione avviene tra rubrica e testo della ricetta (*code-switching* interfrasale); c. le ricette mistilingui propriamente dette dove cioè il *code-switching* è di tipo intrafrasale e infine 4. ricette in cui le due lingue formano una variante ibrida (*code-mixing* o enunciazione mistilingue).

Ecco alcuni esempi:

a) La persistenza delle espressioni formulari, normalmente in latino, è una circostanza ricorrente ed è dovuta alla cristallizzazione di alcune espressioni che diventano topiche, non solamente sotto il profilo lessicale, ma anche da un punto di vista di strutturazione interna del discorso individuando di norma l'inizio e/o la fine di un segmento testuale.

[1.1] *Ite(m)* pren fuellas d'arnaglossa, de ruda (et) edra terrestre egalme(n)t, e past(ra) o ab suc de lachuga et muiols de vuou (et) mel egalme(n)t, mas p(r)imier sia tot be trit. E fay emplastre sobre·l front. (f. 289ra)

[11] Dor[m]jitori en frenezia.

Pren una unsa de populeon (et) ajusta li polvera qui *r(ecipe)*: opii tebayci una dragma, de iusquia(m) doas dragmas, papav[er]is nig(ri) .iii. dragmas; (et) sia tot encorporat ab populeon (et) deste(m)prat ab layt de femna laytant feme (et) ab suc se(m)p(er)vive (et) sia mes en un drap (et) al front aplicat tebe de vespre. Apres o al come(n)sament fassa sagnia de la vena cephalica o de la ampla vena q(ue) es en mech del front, majorment si·l pacie(n)t es fort; mas en tot quer cosselh de bo megge.

[11.1] *Ite(m)* pren suc de iusquiam, layt de femna, oli rozat et violat eg(a)lment et unta lo capras del pacient (et) dormira. (f. 289va)

37. Ms. *autrac*.

Più rari invece i casi in cui avviene il contrario, cioè ricette in latino dove occorrono parole-formula in volgare:

[36] Contra vomit.

Pren thuris, mastic(is), an(a) (uncia) .j., sa(n)g(uis) draco (uncia) (semis), farine tritici (uncia) .j., succi me[n]te (uncia) (semis), m(e)l q(uod) suffic(it). Fiat e(m)pl(astru)m sup(er) pectus. (f. 291vb)

Si possono assimilare a questi casi anche quelli in cui, dentro ricette in occ., compaiono cristallizzati nelle forme del genitivo o dell'accusativo latini i nomi di alcuni ingredienti, quasi che la nomenclatura degli ingredienti si fosse cristallizzata nella forma latina:

[7.1] Ite(m) pren una unsa o doas *mirabolanor(um)*³⁸ et estia una nuech en ayga, apres lava lo cap soven ab aquel ayga. Et aysso val aycertal cont(ra) tinha. (f. 289rb)

[9] Contra bubas.

Pren cezes, camomilla, razitz *ciclaminis* || egalment (et) bulh o tot (et) fa lavame(n)t de l'ayga soven; ap(re)s unh te lo cap ab oli e-l q(ua)l sia cuech ciclamen. (f. 289rb)

b) *Code-switching* interfrasale.

Questa categoria è rappresentata da tutte le ricette in latino con rubrica in volgare; sono tuttavia casi poco significativi perché il compilatore scrive tutte le rubriche in volgare indipendentemente dalla lingua del testo della ricetta; non sono presenti invece casi di *switch* all'incrocio di segmenti frasali di diverso tipo.

Propongo un solo esempio:

[53] (Con)t(ra) ronha.

Recipe sal comu(n)is (uncias) .vij., arge(n)ti vivi (uncias) .ij., olibani (uncias) .ij., radic(es) plan[ta]ginis (uncias) .ij., succi fu(m)i t(er)re (drachmas) .ij., olei laurum (uncias) .ij., axungie porci(n)e (uncias) .v., fiat unguentu(m) quo ungatur vole manuu(m) (et) pedu(m) (et) untat(ur) paciens sere caprino mixto cu(m) succo fu(m)i t(er)re. (f. 293rb)

c) *Code-switching* intrafrasale.

La commutazione avviene all'interno dello stesso segmento frasale, generalmente nell'elenco degli ingredienti in cui si alternano nomi in latino e nomi in volgare senza che vengano infrante regole morfosintattiche delle due lingue. Si tratta di casi molto frequenti la cui ricorrenza è agevolata dal cosiddetto «vincolo dell'equivalenza» secondo cui «code-switches will tend to occur at points in discourse where juxtaposition of L1 and L2 elements does not violate a syntactic rule of either language».³⁹

38. Frutti della *Prunus cerasifera* simili alle ciliegie; occ. *mirabolan* (DOM).

39. Poplack (1980: 586).

[23.1] *Ite(m)* pren suc d'alhs, de fenolh, de ruda, *betonice*, *urtice*, *cepe*, *cepule*, *porror(um)*, *masticelon*, *olei violacei*,⁴⁰ *succi cuc(ur)bite*, layt de femna, suc de dra, de tot egalment et met o tot dins una ceba vueia cava la q(ua)l pauzes jus las cendres; (et) qua(n) sia cuech sia colat p(er) un drap (et) distilla tebe en las aurelhas. (f. 290vb)

[28] Contra pudor de boca.

Pren polvera musci, **ambre**,⁴¹ **ligni aloes**, **mascis**⁴² (et) d'autras especias aromaticas (et) pauza jus la lengua. Et val mot si es per vici de me(m)bres esperitals.

[28.1] *Ite(m)* pren romani ab vi bla(n)c et sia cuech en ola nova et uze d'aque)l vi.

[28.2] *Ite(m)* pren seme(n)sa de **majorana**, **baziliconis**, **gariofil(i)**, **nucis muscate**, **cinamoni**, **ligni aloes**, **storacis calamite**, **ambre** egalme(n)t .ij. dragmas; de musq(ia)t⁴³ la .viii;⁴⁴ p(ar)t d'una dragma. Et sia tot cofit ab ayga ros (et) fa d'aquo pillulas⁴⁵ paucas et de mayti tra(n)sglutish-ne doas entieras et tene una o doas en la boca. Cost(us) aytertal de mati maschas (et) ma(n)jat et val co(n)tra pudor de boca et co(n)fort l'estomach. (f. 291ra)

Nella ricetta 28 ho evidenziato le *trigger words* o *parole innesco*⁴⁶ e in tutti i casi si tratta di parole neutrali, omofone anche se non esattamente omografe.

d) *Code-mixing* o enunciazione mistilingue.

Si tratta di casi in cui lo *switch* avviene non solo all'interno della stessa frase, ma anche dello stesso sintagma causando l'infrazione di regole morfosintattiche come nei casi in cui il nome in volgare è seguito da un aggettivo in latino o i casi di espressioni ibridate:

[12] Co(n)tra litargia.

Quam es ses febre (et) es p(er) senhoria de flecma, estia lo pacie(n)t en loc clar, parle hom pres el (et) mene gran brug e-l fassa parlar, tire-l los pels del cap (et) de la barba et son el per so nom⁴⁷ fortme(n)t c(ri)dan a l'aurelha. Lava li las mas e-ls pes **ab decoctio** || **cefn]tauree**, calamenti, ruthe, origa(n)i (et) || se(n)laus et fregas las ditas p(re)tidas ab sal et vimagre; et fa ungeme[n]t sobre la dauriera partida del cap d'oli lauri, **pulegi**, || **aneti**. Et || sia purgata la mat(er)ia ab **pan** || **lino**. Theodoricon anacardi ||o **ab medicina** || **anacardos** q(ue) es de **flecma** (et) **melancolia** dissolutiva et (con)su(m)ptiva. O ab aytal medicina: pren aloes dragmas .x.; || agar[icus], sticados, || egalment tres dragmas; || colloq(ui)ntide, masticis, cassie, spice, || sinamom, || gariof[ili], sq(ui)na(n)ti, z(in)z[iber], anisi, || egalment tres dragmas; (et) pren ayso ab ayga cauda. Et p(ro)[voca]⁴⁸ estornutz **ab** || **castor(eum)**, piretro, pipere, staphisag(r)a, **nigella**,⁴⁹ ellebori (et) || senlans. Et gargarismes de las ditas cauzas et aplica emplastre

40. Ms. *violatei*.

41. Cfr. DOM s.v. *ambre*.

42. Sta per *macis* (lat. o occ.?) ovvero il fiore della noce moscata.

43. Ms. *musquiāt*, con *c* è espunta.

44. Ms. *.viii*.

45. Ms. *pullulas*; cfr. anche ricetta 33.1 dove *pullulas* è corretto in *pillulas*.

46. Cfr. Clyne (2003).

47. Ms. segue *forte* barrato.

48. Ms. *p(ro)* seguito da uno spazio bianco.

49. Ms. *vigella*.

sobre la boca de l'estomach d'alcu ungue(n)t caut p(er) provocar suzor; et unte lo cap d'oli ruchat o d'aytal ungue(n)t: pren || euforbi, piret(ri), synapis, affodilli, castor(eum), pip(er)is longi, || egalme(n)t una unsa. Bulh o tot en suc de rutha et un pauc d'oli; entro·l suc sia (con) sumit et ajusta un pauc de cera et fa emplastre. (f. 289vb)

La rubrica è in volgare come anche l'introduzione del rimedio in cui si descrive l'affezione da curare; segue, sempre in volgare, un consiglio sul trattamento non farmacopeico e poi la ricetta per un composto col quale il paziente deve lavarsi le mani e i piedi: la preposizione occ. *ab* precede la parola *decoctio* (neutrale) che è seguita da quattro ingredienti in lat. *ce[n]tauree, calamenti, ruthe, origa(n)i* e l'avverbio occ. *senlaus* (=similia). Segue un altro segmento discorsivo in volgare, ma al momento di elencare gli ingredienti di un unguento, il volgarizzatore scrive i primi due in occ. per poi tornare al lat. (si noti che anche in questo caso, il passaggio al latino per l'ultimo ingrediente *aneti* è probabilmente agevolato dal termine neutrale *pulegi*). Accade lo stesso subito dopo quando si danno gli ingredienti di un composto purgativo: la preposizione occ. *ab* è seguita dall'occ. *pan* nell'espressione ibrida *pan lino* dove *lino* è invece ablativo sing. di *linum*; continua col *Theodoricon anacardi*, nome lat. di un composto ritenuto efficace per purgare la flemma (di cui probabilmente non esiste un corrispettivo volgare) in alternativa con (*o ab*) una *medicina anacardos* in cui non è chiara la scelta dell'acc. plur. del lat. tardo *anacardus* (formato sul lat. *anacardium*, a sua volta sul gr. *onacàrdion*). Il volgarizzatore torna al volgare per la proposizione relativa *que es de flegma et melancholia* introdotta dal neutrale *que* e dove sia *flegma* che *melancholia* si differenziano dal latino solo per la grafia (lat. PHLEGMA e MELANCHOLIA).

La coincidenza quasi totale delle parole nelle pronunce delle due lingue deve aver riportato nell'ambito del latino il volgarizzatore, sicuramente indotto anche dalla formularietà dell'espressione *de phlegma et melancholia dissolutiva et consumptiva*. I periodi successivi seguono più o meno lo stesso meccanismo: parti discorsive in occ. e ingredienti in lat., spiccano la forma *sinamom* (<CINNAMOMUM) non attestata nel DOM (che registra solo le forme *ciname* o *cinamomi*) e le indicazioni delle misure in volgare (*dragmas .x., tres dragmas, una unsa* ecc.). Come già accennato sopra, nei segmenti discorsivi in occ., le unità di misura tendono a farsi più aleatorie e infatti la ricetta si chiude con le indicazioni per la preparazione di un succo di ruta al quale deve essere aggiunto un *pauc d'oli* e un *pauc de cera*.

[30] P(er) far blancas dens.

Pren || furphuris assi .iii. || dragmas, de salnitre .i. scrupel, mezol *d(e) dactils* || *assor(um)*, cornu caprini assi, ossa mirabulanor(um) citrinor(um) assor(um), cepie marine .cc. || egalme(n)t doas dragmas corn cervi || *assi* || meja unsa, de scorsa de milgrana una dragma (et) meja, de fuelhas de rozas, viuelhas, balaustias marinas, eces, eg(a)lment una unsa: de tot fa polvera (et) frega los dens; a refreinar ajusta una dragma || *sangui(ni)s drachonis*. (f. 291rb)

Nel testo della ricetta 30 i passaggi da una lingua all'altra sono molti: tra l'occ. "Pren" e il lat. "furphuris assi" (per FURFURIS, con grafia ipercorretta); in corrispondenza del numero .iii. c'è un nuovo passaggio dal lat. all'occ. con un breve elenco di ingredien-

ti che culmina nell'espressione ibrida "de dactils assorum" per ripassare subito dopo al lat. In corrispondenza dell'indicazione posologica .cc. avviene l'ulteriore *switch* dal lat. all'occ. e nell'espressione "corn cervi assi" si mescolano ancora le due lingue forse su impulso dell'equivalenza della parola *cervi*. Dopo il lat. *assi* segue un segmento in occ. e la ricetta termina con il nome lat. di un ingrediente declinato al genitivo sing.

[33] (Con)tra dolor de pieytz et thos si es p(er) calor.

Pren *suc de* || *liq(ui)ricie*, **drag(a)g(an)**,⁵⁰ || g(ui)na eg[a]lment⁵¹ .x. **dragmas**; || *seme(n)sa* || *papaveris al[bi]*, penide, || eg(a)lment. xx. dragmas; || amigdal[e] dulciu(m) mu(n)d[ate], .x. dragmas; amid[um], *se[men]* || *cic(r)on*, se[men] portul[ace], || eg(a)lme(n)t .v. **dragmas**, || se[men] cucu[rbite], *tuc.*, citrul[is], melonu(m), lactucaru(m), **malve**, || egalment .iiii. dragmas; et fan pillulas te(m)pran ab ysharop viol.

[33.1] En tot cas valo contra thos aquestas pillulas: **pren** || mirre .vij. dragmas, *thuris* .v. dragmas; *opij*, *iusquiami*, || eg(a)lme(n)t .iiij. dragmas; *razitz arnoglosse* || ab ayg(ua) ros; (et) prenga ne lo pacient una vetz o doas la setimana la quantitat d'un ceze tenen dins la leng(ua) entro sia dissolta.⁵² (f. 291va)

Qui il sintagma "suc de liq(ui)ricie" mescola le due lingue su più livelli: all'occ. *suc de* segue la parola latina *liquiritia* adattata parzialmente alla grafia dell'occ. dove l'affricata palatale è espressa con il grafema *c*, ma concordata al genitivo sing. con la finale in *-e* (per -AE; i dittonghi vengono ridotti costantemente al secondo elemento). Accade lo stesso nel sintagma "semensa papaveris al[bi]" dove l'occ. *semensa* è seguito dal genitivo sing. latino del nome dell'ingrediente; o, al contrario, in "se[men] cicron" (ipotizzo uno scambio di *c* per *t*: *semen citron*),⁵³ al lat. *semen* segue il nome dell'ingrediente in occ.

[34] (Con)t(ra) squinacia.

Pren || se[men] ro[sarum] || meja livra, *de suc* || *barbe yrcine* .iiij. || unsas, (et) sia cuech en vi et mel (et) fa gargarisme. (f. 291va)

[35] Contra pleurezia.

Ministra mat(ur)atius q(ua)l es vezica de coyre plena, decoctio de **camomilla**, || milliloti, || fem grec (et) se(n)lans. Mas al come(n)sament ministra maturatius e(m)plastres ing(ro)ssatius (et) divizius q(ua)l es so de *razitz*, || *altee*, || figas, || liq(ui)ricie,⁵⁴ amig[dale],⁵⁵ || semensa de li, fem grec, || spodi(u)m, psilliu(m), capilli ven(eri)s, || semensa de papaver blanc (et) se(n)lans. (f. 291va-b)

50. ms: *dragḡr*: si tratta verosimilmente del *dragagan*, altro nome della gomma arabica.

51. ms: *eglament*.

52. ms: *dissoluta* con *u* espunta.

53. Cfr. DOM s.v. *citron* che registra anche la forma *cictron*.

54. Il lat. LIQUIRITIA (*Glycyrrhiza glabra* L.) compare al posto dell'occ. *regulecia*, presente ad es. nella ricetta 32 (*suc de regulecia*).

55. Nel ms. la parola compare nella forma latina puntata *amigd*. (= mandorla: frutto della *Prunus amygdalus* Batsch). Si scioglie la desinenza del nominativo plurale (o genitivo singolare?) senza il dittongo finale sulla base delle occorrenze estese che compaiono nel testo (*liquiricie*, *arnoglosse*, *malve*...).

[36.1] Ite(m) R(ecipe): spongia v(el) lana succidam et || bulh o fort en bo vimagre, (et) sobre pauza o caut al estomach. (f. 291vb)

Un caso particolare è rappresentato dall'espressione "si timeat de nimia dezicatione" della ricetta 38:

[38] (Con)t(ra) asma o difficultat d(e) respiratio.

Pren || pulegiu(m) regale, dequoque in vino al[bo] et da pacienti decoctione(m); si timeat de nimia dezicatione addat(ur) zuca(ro). (f. 291vb)

Dezicatione è una formazione ibrida risultante dall'adattamento morfologico dell'occ. *dezicatio* alla desinenza dell'ablativo sing. lat. (il corrispettivo lat. è EXICCATIO). Il verbo *timeo* è seguito dalla preposizione *de* come accade anche alla formazione del costruito *cu(m) ta(n)tu(m) de aq(ue) calide* nella ricetta 40.1. dove la preposizione *de* è spuria visto che il sost. neutro *tantum* regge il genitivo semplice.

5. CONCLUSIONI

Dall'analisi della commistione linguistica nel ricettario è emerso che la compenetrazione tra il latino e l'occitano si attua su più livelli: quello macrostrutturale con la bipartizione in due grandi blocchi caratterizzati dal predominio di una sola delle due lingue; quello interno classificabile in base ai tipi di commutazione di codice interfrasale o intrafrasale e, infine quello che riguarda più nel dettaglio i meccanismi di commutazione in sede di enunciazione mistilingue. Le dinamiche esaminate, specie per quest'ultimo gruppo, mostrano come i passaggi da una lingua all'altra sono frequenti e senza soluzione di continuità; non si rileva una strategia particolare alla base delle scelte linguistiche che avvengono contestualmente alla stesura del ricettario. Per meglio interpretare questa 'libertà' del volgarizzatore è opportuno ricordare la distinzione elaborata da Baglioni⁵⁶ tra «commutazione sincronica» e «commutazione diacronica»; come tutti i volgarizzamenti, il nostro ricettario rientra nella categoria definita della «commutazione diacronica per conservazione» perché l'interazione tra S1 (Scrittore 1: responsabile della fonte latina) e S2 (Scrittore 2: volgarizzatore) avviene a distanza di tempo e l'alternanza tra le lingue è libera di manifestarsi in modo non sequenziale; ciononostante il contatto tra i due sistemi linguistici si produce in sincronia poiché «nel momento in cui lo S2 interviene sul testo di S1, più o meno consapevolmente lo 'attualizza' e, di conseguenza, rende possibile l'interazione sincronica tra i propri usi linguistici e quelli del suo predecessore.»⁵⁷

Questa interazione a distanza coinvolge meccanismi psicologici profondamente diversi da quelli che entrano in gioco nella commutazione di tipo orale o in quella scritta di

56. Baglioni (2016: 14-17).

57. Baglioni (2016: 17).

tipo sincronica (nella quale ad es. la competenza dello scrivente è un discrimine essenziale), meccanismi che vanno indagati tenendo in considerazione il rapporto tra S1 e S2 e riconoscendone le manifestazioni nella grammatica del testo.

Alcuni tratti ricorrenti consentono di stilare un elenco dei meccanismi più utilizzati; i luoghi della scrittura che sembrano infatti più frequentemente suscettibili allo slittamento da una lingua all'altra sono:

- parole neutre (omofone, non necessariamente omografe): come avviene per le parole *decoctio, pulegi, medicina* (ricetta 12); *ambre, mascis, majorana* (28); *malve* (33); *camomilla* (35) ecc.

- scrittura non alfabetica, vale a dire le unità di misura espresse con i simboli, i numeri romani, le note tironiane per la congiunzione *et*; *ruthe, origa(n)i (et) se(n)laus* (12); *staphisag(r)a, nigella, ellebori (et) senlans* (12); *furphuris assi .iii. dragmas* (30) ecc. A questo proposito è opportuno sottolineare che la scrittura brachigrafica, considerata da alcuni, per la sua ambiguità, un ostacolo all'individuazione esatta del momento dello *switch*, è in realtà un fattore decisivo nelle dinamiche stesse di commutazione poiché i simboli e le abbreviazioni non appartengono a una lingua in particolare e la loro trasversalità linguistica (o neutralità) costituisce probabilmente un impulso alla commutazione. Inoltre, come abbiamo visto in alcuni degli ess. precedenti, le parole che di norma sono scritte in forma abbreviata inducono spesso alla commutazione di codice anche quando vengono scritte per esteso (per es. nella ricetta 30: *a refrēinar ajusta una dragma sangui(ni)s drachonis*); si potrebbe pensare quasi al raggiungimento di uno *status* di parola-innesco favorito inizialmente dalla natura di simbolo linguisticamente neutrale.

- l'avverbio *egalment*: trattandosi di un avverbio che funge da indicazione posologica (equivale alla preposizione *ana*) innesca automaticamente il passaggio dal lat. all'occ. ed è quasi sempre seguito da una indicazione in numeri romani e l'unità di peso. Nella ricetta 12 se ne trovano molti esempi: *agar[icus], sticados, egalment tres dragmas; z(in)z[iber], anisi, egalment tres dragmas; castor(eum), pip(er)is longi, egalme(n)t una unsa* ecc.

6. BIBLIOGRAFIA

BAGLIONI, Daniele / TRIBULATO, Olga (2015): *Contatti di lingue - Contatti di scrittura. Multilinguismo e multigrafismo dal vicino Oriente Antico alla Cina contemporanea*. Venezia: Edizioni Ca' Foscari.

BAGLIONI, Daniele (2016): «Per una fenomenologia della commutazione di codice nei testi antichi», *La lingua italiana*, 12, p. 9-35.

BAGLIONI, Daniele (2017): «Perché scrivere un testo in più lingue: sulle dinamiche del code-switching e code-mixing nei documenti cancellereschi plurilingui» in BIANCO, Francesco / ŠPIČKAPP, Jiri (ed.): *Perché scrivere? Motivazioni, scelte, risultati. Atti del convegno internazionale di studi (Olomouc, 27-28 marzo 2015)*. Firenze: Cesati, p. 289-300.

- CIFUENTES, Lluís (2016): «El receptari mèdic baixmedieval i renaixentista: un gènere vernacle», in BADIA, Lola / CIFUENTES, Lluís / MARTÍ, Sadurní / PUJOL, Josep (ed.): *Els manuscrits, el saber i les lletres a la corona d'Aragó, 1250-1500*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 103-160.
- CIFUENTES, Lluís (2021): «Les miscel·lànies mèdiques medievals en català: una proposta de classificació» in MÜLLER, Isabel / SAVELSBERG, Frank (ed.): *Sabers per als laics: Vernacularització, formació, transmissió (Corona d'Aragó, 1250-1600)*. Berlin / Boston: De Gruyter, p. 255-290.
- CLYNE, Michael (2003): *Dynamics of language contact. English and immigrant languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CORRADINI BOZZI, Maria Sofia (2001): «Per l'edizione del corpus delle opere mediche in occitanico e in catalano: nuovo bilancio della tradizione manoscritta e analisi linguistica dei testi», *Studi testuali*, III, p. 127-195.
- ELSHEIKH, Mahmoud (1992): *Abū'l-Qāsim Halaf ibn 'Abbās az-Zahrāwī detto Albucasis: La chirurgia. Versione occitanica della prima metà del Trecento*. Firenze: Malesci.
- HERSHON, Cyril P. / RICKETTS, Peter T. (ed.) (2018): *Elucidari de las propietatz de totas res naturals*. Egletons: Carrefour Ventadour.
- LACANALE, Marcella (c.s.): «Per una disamina delle teorie sulla commutazione di codice nei ricettari medici medievali», in MARTIGNONI Alice / PIERNO Franco (ed.): *Convergenze plurilingui*. Berlin / Boston: De Gruyter (c.s.).
- LACANALE, Marcella (2020): «Le ricette per gli occhi nel ms. 1408 della Biblioteca Statale di Lucca», *Carte Romanze* 8/2, p. 287-309.
- LEMME, Claudia (2022): *Il ricettario del ms. 215 della Biblioteca Classense di Ravenna (ff. 93r-156v). Edizione, commento linguistico e glossario*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- POPLACK, Shana (1980): «Sometimes I'll start a sentence in English y termino en Español: toward a typology of code-switching», *Linguistics* XVIII, p. 581-616.
- SCHENDL, Herbert (1996): «Text types and code-switching in medieval and Early Modern English», *Vienna English Working Papers* 5 (1-2), p. 50-62.
- SOSNOWSKI, Roman (2017): «Perché tradurre? Volgarizzatori dei testi medici nel medioevo e loro motivazioni», in BIANCO, Francesco / ŠPIČKA, Jiří (ed.): *Perché scrivere? Motivazioni, scelte, risultati: atti del Convegno internazionale di studi (Olomouc, 27-28 marzo 2015)*. Firenze: Cesati, p. 349-359.
- TOMASIN, Lorenzo (2021): *Europa romanza. Sette storie linguistiche*. Torino: Einaudi.
- TROTTER, David (2009): «Per fort desir de saber: la Cyurgia d'Albucasis, Gaston Fébus et la science en occitan», in FASSEUR, Valérie (ed.): *Froissart à la cour de Béarn, l'écrivain, les arts et le pouvoir*. Turnhout: Brepols, p. 195-214.
- VITALE BROVARONE, Alessandro (2006): «Intrecci di lingue nei testi scientifici volgari: casi paradigmatici», in LIBRANDI, Rita / PIRO, Rosa (ed.): *Lo scaffale della biblioteca scientifica in volgare (secoli XIII-XVI)*. Atti del Convegno (Matera, 14-15 ottobre 2004). Firenze: Sismel / Edizioni del Galluzzo, p. 47-62.
- VENTURA, Simone (2004): «Autour de la version occitane du "De proprietatibus rerum" de Barthélémy l'Anglais» in NOBEL, Pierre (ed.): *Textes et cultures: réception, modèles, interférences I: Réception de l'Antiquité*. Besançon: Presses universitaires de Franche-Comté, p. 47-62.

- VENTURA, Simone (2010): *Cultura enciclopedica nell'Occitania dei trovatori: il libro XV dell'«Elucidari de las proprietatz de totas res naturals»*. Edizione critica, traduzione e commento. Firenze: Edizioni del Galluzzo.
- VENTURA, Simone (2011-2012): «“Dels auzels qui perteno ad ornament del ayre”. Remarques autour du livre XII de l'“Elucidari”, traduction occitane du “De proprietatibus rerum”», *Reinardus*, 24, p. 215-242.
- VENTURA, Simone (2013): «Fra lessico geografico e geografia linguistica: il libro XV de l'Elucidari de las proprietatz de totas res naturals», in HERRERO, Emili C. / RIGUAL Cesàre C. (ed.): *Actas del XXVI Congreso Internacional de Lingüística y de Filología Románicas (Valencia 2010)*. Berlin / Boston: De Gruyter, p. 489-500.
- ZAMUNER, Ilaria (c.s.): «I ricettari medici in lingua occitanica: stato dell'arte e analisi di un caso particolare (con esempi di lessicologia comparata)», in MENICHETTI Caterina (ed.): *La littérature occitane médiévale dans sa tradition manuscrite. Témoins, traditions, corpora*, Atti del Convegno (Losanna, 30 novembre-3 dicembre 2021). Roma: Viella.

RIASSUNTO

L'articolo è dedicato allo studio di un ricettario medico bilingue latino-occitano compilato alla metà del XIV secolo su committenza dei conti di Foix. Vengono forniti alcuni brani in edizione per analizzarne le dinamiche di commutazione di codice e classificarle in base alle categorie elaborate dai critici. Emerge che la compenetrazione tra il latino e l'occitano si attua su più livelli: quello macrostrutturale con la bipartizione in due grandi blocchi caratterizzati dal predominio di una sola delle due lingue; quello interno classificabile in base ai tipi di commutazione di codice interfrasale o intrafrasale e, infine quello che riguarda più nel dettaglio i meccanismi di commutazione in sede di enunciazione mistilingue.

PAROLE CHIAVE: ricettari medici, medicina medievale, commutazione di codice, lingua occitana, conti di Foix.

ABSTRACT

The dynamics of code-switching in a Latin-Occitan book of prescriptions

This paper concerns the study of a bilingual Latin-Occitan book of medical prescriptions compiled in the mid-14th century under the patronage of the Counts of Foix. A selection of passages is provided in order to analyse the dynamics of code-switching and to

classify the different types according to categories established by critics. We find that the combination of Latin and Occitan takes place on more levels: the macrostructural level, with its bipartite division into two large blocks, in which one of the languages predominates; the internal level, which can be analysed according to the types of interphrasal or intraphrasal code-switching. In short, the latter is the level that concentrates more on the detail and mechanisms of code-switching during mixed-language enunciations.

KEYWORDS: medical prescriptions, medieval medicine, code-switching, Occitan, Counts of Foix.

LES IRREALS OMEGUES (1949), DE J. V. FOIX, UNA INTERPRETACIÓ POSTSIMBOLISTA DE LA HISTÒRIA DEL SEGLE XX

Jordi MARRUGAT
Universitat de Barcelona¹

1. ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Al costat de *Sol i de dol*, *Les irrealms omegues* (1949) és l'altre llibre foixià que ha gaudit de major fortuna editorial i crítica. Tant les monografies sobre la poesia de J. V. Foix (Gimferrer 1974, segona edició de 1984 i edició definitiva de 1997; Carbonell 1991) com les dues grans *Història de la literatura catalana* (Carbonell 1987; Veny-Mesquida 2021) dediquen la major part de l'espai a aquests dos llibres. A més, Ferrater (2019: 246-265) feu un comentari molt aclaridor del primer poema de *Les irrealms omegues* que, sens dubte, contribuï a la comprensió i divulgació de la forma poètica que Foix establí per primera vegada amb aquest llibre. Després, s'han publicat altres comentaris del conjunt del poemari (Miralles 1993: 43-60; Albertí i Oriol 2004a, 2004b; Julià 2011: 163-202) o d'alguns dels seus poemes (Romeu i Figueras 1973, 1993) o aspectes (Ortín 1981; Terry 1985: 95-135; Parramon 2009). Es tracta d'una bibliografia remarcable, potser no tan àmplia com podria esperar-se d'un dels llibres de poesia més importants del segle xx. Quant a edicions del llibre, immediatament després de la primera de 1949, en seguí una reimpressió del mateix any a causa que el primer tiratge va ser segrestat temporalment per la policia (Manent 1992: 45). El llibre es reedità en els reculls d'obra poètica foixiana de Nauta (1964) i d'Edicions 62 (1974 i 1984); de nou independentment com a quart volum dels que componen la poesia completa de Quaderns Crema (1987), a cura de Jaume Vallcorba, i en l'edició bilingüe català-castellà (1988); fins que quedà altre cop recollit l'any 2000 al volum *Obra poètica en vers i en prosa*, a cura de Jordi Cornudella i d'acord amb la Fundació J. V. Foix, una edició que podem considerar definitiva i de la qual va partir el volum *Sol, i de dol. Les irrealms omegues. Onze Nadals i un Cap d'Any* (2012 i 2018).

1. Jordi Marrugat és professor agregat Serra Hünter a la Universitat de Barcelona. ORCID: 0000-0001-6936-7546.

El mateix Foix explica a les «Excuses» que obren *Les irreals omegues* que el llibre sorgí de la tria de tretze poemes que «pertanyen a un recull més vast». Tenia escrits, doncs, altres poemes del mateix estil. Alguns acabaren formant part d'*On he deixat les claus...* (1953) i *Desa aquests llibres al calaix de baix* (1964). Això ha condicionat fins avui les interpretacions d'aquests llibres. *Les irreals omegues* és considerat un llibre miscel·lani de poemes autònoms dispersos (Albertí i Oriol 2004a: 126) que troben una certa unitat, sempre molt laxa, sense «argument» (Veny-Mesquida 2021: 255), en aspectes com la manera de compondre les imatges (Gimferrer 1997: 138-148) o els temes i els motius (Carbonell 1991: 134-135). Aquesta unitat també es podria fer dependre del recorregut biogràfic i històric —paral·lel al de les proses del *Diari 1918*— que traçaria la reordenació cronològica de tots els poemes d'aquesta mena de l'obra foixiana (Carbonell 1991: 96-100). No cal dir que això es faria a costa de les unitats significatives en forma de llibre creades per l'autor. Per això Segimon Serrallonga (1980) admetia la complementarietat d'aquest corpus foixià en considerar que *Les irreals omegues* té una «ordenació provisional», però que també és «no arbitrària». De manera que «una lectura feta atentament segons l'ordre donat pel poeta ha de desfer la impressió i l'aparença de *miscel·lània* que, segons Gimferrer, té aquest llibre i, a la vegada, descobrir-ne l'estructura significativa». Les condicions d'aquest treball no permeteren desenvolupar aquesta tesi més enllà d'apuntar-ne elements estructurals, altre cop, genèrics: una cronologia unitària centrada en la República, la manca del tema religiós i la presència del tema polític i de l'ancestralitat (Coll Mariné 2021: 372-375).

En efecte, tots aquests elements apuntats per la bibliografia existent donen unitat al recull, que, com tots els llibres de Foix, té una estructura molt perfectament travada, arquitectònica, que opera simultàniament en els diversos nivells en què es mouen els poemes —històric, cultural i metapoètic. Aquesta unitat estructural es posa al descobert si llegim *Les irreals omegues* tal com Josep M. Balaguer (1994, 2006) ens ha ensenyat a llegir Foix: situant-lo en la poètica postsimbolista entesa com un dels desplegaments culminants de les nocions literàries proposades i desenvolupades per la modernitat (Balaguer 1998; Marrugat, 2009, 2021a, 2021b, 2023).

2. «M'EXALTA EL NOU I M'ENAMORA EL VELL»: LES TENSIONS DE LA MODERNITAT EN J. V. FOIX

Dins de la tradició occidental, la poesia foixiana és una de les que més clarament articula l'estat de màxim desenvolupament de les tensions de la modernitat, així com del nivell d'especificitat assolit pel llenguatge autònom de l'esfera estètica d'aquesta (Habermas 2006: 27-28). Creix a partir del reconeixement del passat com a tal i, per tant, del rebuig de les funcions normatives que havia exercit fins a la modernitat, però alhora de la seva presència, d'un món en què aquell passat encara és una força present en lluita amb la modernització que el destruirà dins un sistema de producció en el qual, per aquesta ambivalència, apareixen grans autors encara al marge de la mercantilització que s'apoderarà de tots els

valors culturals en la postmodernitat (Jameson 1991: 302-318). Foix és un exemple de com el segle xx desenvolupa aquella dialèctica moderna que reivindica Berman i que li costa tant de trobar més enllà del XIX —considera que el futurisme, moviment precisament rebutjat de ple per Foix, engega un procés d'acceptació cega de la modernització que trenca el discurs dialèctic de l'art modern (Berman 1983: 23-26). De fet, la poesia de Foix creix característicament en el xoc entre les dues modernitats definides per Calinescu (2003: 55-60): la modernitat burgesa del temps objectivat i socialment mesurable de la civilització capitalista i la modernitat estètica del temps simultani i el rebuig dels valors utilitaristes i mercantilistes prioritzats com a regidors de la vida pública per la classe mitjana. En el cas català, aquest xoc és encara més visible i paradoxal que en altres modernitats, ja que, des del Noucentisme, són els mateixos intel·lectuals que col·laboren en la consolidació de la modernitat burgesa aquells que alhora, com a poetes, la rebutgen des de la modernitat estètica en una actitud perfectament definida per Berman (1983). Aquesta paradoxa dialèctica queda ben establerta en el moment que el Carner noucentista publica *La paraula en el vent* com a poemari modern postsimbolista que rebutja en favor de l'autonomia i de la culminació del llenguatge específic de la poesia tots els valors socials burgesos als quals ha contribuït a donar presència pública com a intel·lectual i forma poètica en obres anteriors (Marrugat 2010, 2015). És per aquest, entre altres motius, que l'obra va ser presa com a model transformador de manera immediata per Carles Riba, Joaquim Folguera o J. V. Foix (Marrugat 2020: 503). De fet, no és per casualitat que aquest poemari i la seva època acaben esdevenint una referència fonamental de *Sol, i de dol* (1947), llibre en què, entre moltes altres coses, Foix estableix el procés de formació i establiment de la pròpia poètica entre els anys 1913 i 1927 (Marrugat 2023).

Tota l'obra foixiana neix i es desenvolupa al cor d'aquestes tensions que anomenem modernitat, a l'estadi extrem en què es troben en les primeres dècades del segle xx —aquelles en què es desenvolupa tota la poètica de l'autor, plasmada en llibres que s'aniran publicant fins als anys vuitanta (Veny-Mesquida 2021). *Les irrealms omegues* ho fa especialment diàfan perquè la seva forma poètica es presenta com una invenció foixiana, estranyíssima en la seva novetat modernitzadora, però alhora amb aspectes familiars provinents de la tradició. Aquesta nova forma és diferent a totes les que fins al 1949 havien identificat l'autor: les proses de *Gertrudis* (1927) i *KRTU* (1932), que havien nascut vinculades a l'avantguarda literària francesa (Vallcorba 1986; Balaguer 1997a, 1997b; Serra i Casals 1992; Marrugat 2009); i els sonets de *Sol, i de dol* (1947), una forma convencional declaradament vinculada a l'humanisme occidental (Marrugat 2023). No obstant aquesta aparença, ambdues formes mantenen la tensió dialèctica característica de la modernitat estètica: les proses són plenes de referències als clàssics medievals que fixaren la tradició sonetista i humanista de *Sol, i de dol*, mentre que aquest llibre conté dues seccions de sonets que en renoven la forma des d'una llibertat anticonvencional. És aquesta mateixa combinació de «nou» i «vell» el que presenta l'aspecte inèdit de *Les irrealms omegues*: tretze poemes constituïts per un títol en forma de prosa poètica que planteja diverses relacions possibles amb el poema que el segueix, compost de versos blancs, la majoria convencionalment decasíl·labs i alexandrins, organitzats en estrofes llargues combinades amb dístics o monòstics.

La modernitat i les seves tensions són, doncs, rere la constant unificadora de la poesia foixiana i en fan possible la diversitat aparent. Aquesta no es deu pas a una voluntat

experimental en recerca sempre renovada de nous camins que superin i invalidin els anteriors, sinó a la dialèctica provocada per la recerca d'una novetat en la qual és, i es vol, encara, i sempre, present el passat. Foix no planteja una modernització estètica en harmonia amb la burgesa, sinó al contrari, una que n'inverteix els valors, que es produeix en una relació activa amb el passat que fa present i, per tant, útil i nou, el que és vell i obsolet. No obstant això, aquesta operació només és factible des de l'acceptació dels principis ideològics de la modernitat burgesa que contradia. En funció de la mena de relació específica que Foix vulgui establir amb el passat per investigar el present opta per una o altra forma. És la mirada al passat allò que determina la modernització estètica contra la superació d'aquell passat que determina la modernització social —de la qual, tanmateix, ha nascut la possibilitat d'aquella.

Situat en la fase final de la modernitat, Foix continua mostrant una percepció històrica de les formes artístiques —just allò que havia fet possible l'establiment de la consciència de modernitat (Calinescu 2003: 49-55)— al costat d'una de suprahistòrica que en depassa el caràcter relatiu —just allò que havia succeït abans de la modernitat, tot i que amb una idea de l'art completament diferent (Calinescu 2003: 27-49). És el que exposa a «“...en versos ben tallats i arrodonida estrofa”»:

No puc callar que, en poesia, amo totes les tendències. Potser per una inclinació, que em ve d'anys, a considerar les escoles literàries no pas com a tals, sinó com a gèneres. Dic, per exemple: les temptatives del cubisme literari, recordem els assaigs calligràfics, eren —són— per a mi no pas provatures fugaces, locals en el temps i transitòries, ans una modalitat poemàtica tan vàlida com la que justifica el sonet. Vinc a dir que una manera d'esguardar “històrica” em situa davant els fets —poètics, i plàstics (o polítics i socials)— en un pla en el qual el dinamisme de cada hora no és cap exabrupte, ni un excés ni una excedència, ans una ona normal periòdica en el ritme d'una mateixa línia ondulatòria. Un poeta pot situar-se davant el seu propi exotisme interior, de la seva emotivitat cordial, del seu impuls líric agressiu —o davant un paisatge, una dona bella, un espectacle social o un cataclisme geològic— en tantes i tan diverses posicions d'objectivitat retòrica com exigeixi la seva pròpia exigència. Això és: que un pot resoldre literàriament el conflicte plantejat entre ell i el seu jo o entre ell i l'exterior per tots els mitjans, per tal com tots, si és hàbil en llur ordenació, són, al meu entendre, qui em negarà d'ésser sincer?, lícits.

Un poeta pot, sense ésser abominat per ningú, transcriure o descriure, en clàssic, en acadèmic, en naturalista, en realista, en “cubista”, etc., seguint la seva convicció —o el seu gust—, la pròpia timba, o el rierol juganer, o Emília. Allò que un li demanarà és d'ésser mestre del seu enginy. (No arribo a dir “mestre en...”) I si fos acceptada, amb el risc que comporta, l'admissió de les tendències com a gèneres retòrics un podria variar-se d'alternar un joc d'hendecasil·labs amb l'acròstic expressionista. És a dir: la mateixa Emília podia “posar” davant l'objectiu retòric i ésser “presa” pel poeta amb la mateixa mòbil diversitat de procediments emprats pels fotògrafs moderns. (Foix 1936: 3)

Les diverses formes poètiques han nascut històricament determinades per escoles literàries, però en la mesura que s'integren a l'esperit comunitari supratemporal de la cultura, passen a esdevenir gèneres, és a dir, regles de composició i descodificació a disposició de qualsevol autor o època sense vinculació històrica a l'escola que les ha ori-

ginat. Tot el que ha generat l'art és alhora històric i simultani, una doble concepció temporal característica de la modernitat estètica i que informa essencialment la poètica postsimbolista. És en aquest sentit que Foix pot considerar-se no poeta, sinó «investigador en poesia»:

És ben cert que jo empro, tant com ningú, el vers lliure en ritme automàtic. Però ho és també, perquè me n'he confessat, que fa temps, potser sempre, que escric els meus poemes en un pla franc d'investigació. (Que no és pas el de l'espontaneïtat maragalliana!) No em satisfà d'anomenar-me poeta, ans investigador en poesia. I no és pas per flonja comoditat, sinó per la certesa en una per a mi determinada capacitat, innata, il·lusòria potser per als altres, per a aquestes recerques. Però tanmateix em deixo per les investigacions formals i em deprimeix d'observar que els qui més podrien aportar-hi se'n desdiguin. (Foix 1936: 3-4)

Des del moment que la història genera unes formes ahistòriques, el poeta, en la seva activitat, pot esdevenir un investigador de la realitat que les empra com a eines. Ara bé, la peculiaritat de la seva tasca és que aquestes eines són, també, part de l'objecte d'investigació. Són instrument i tema a la vegada. Això fa que el poeta ja no pugui ser el Maragall que entra en contacte amb l'univers i el coneix gràcies a una connexió indeterminada que genera formes espontànies. Tampoc no es tracta d'experimentar per provar la novetat per la novetat i trencar amb el passat. L'investigador en poesia analitza el món amb unes eines determinades que són diverses i que també són un món a investigar. Això genera constantment nous descobriments i noves formes que s'integren en l'àmbit atemporal del coneixement poètic. No abandonen aquest àmbit ni el deixen obsolet. Ans al contrari, el renoven i el fan sempre present. Són novetats que alhora no ho són sense deixar de ser-ho.

Fa possible aquesta posició l'establiment modern de la poesia com a llenguatge autònom que es va produir i desenvolupar com a conseqüència de la modernitat burgesa del capitalisme i alhora contra aquesta. Té una de les seves màximes formulacions en l'article «Poesia i revolució», en què Foix afirma:

El poeta, com a poeta, no ha de tenir altra motivació lírica que la pròpia de la poesia. Només compta, per a ell, la revolució provocada pel procés d'adaptació de l'impuls líric que l'exalta, que l'il·lumina, a la seva època. Una revolució, social o política, forneix al poeta elements inèdits per a la seva evasió. El poeta retroba per mitjà dels símbols nous, allò que és etern.

El poeta, com a poeta, té els seus deures revolucionaris. La seva revolució però és indiferent a la revolució del major nombre. Quan s'esdevé aquesta, el poeta calla. Si vol intervenir com a tal, la poesia se li ofega en els estanys mòrbids de la retòrica. Però la retòrica és tan adversa a la poesia! Tant, per ventura, com els jocs florals.

El poeta més aviat s'oposa a la seva època. Cerca entre les runes o els monuments de cada civilització els elements del Misteri. A cada època, sota els règims més oposats, vetlla pel Misteri, per la seva permanència. Conrea la màgia i fa ombres xineses damunt el mur de l'eternitat amb els elements materials que li proporciona la trista i mòbil "realitat". Cerca la vera realitat, l'"altra realitat" (el suprarreal, el superreal o el sobrenatural) — que és, no us esvereu, l'antihistòria. El poeta, a través de la caverna, escolta el món misteriós dels ecos, i els reprèn. Una mateixa tonada, enyorívola, es transmet, gràcies als poetes, a través el quadriculat del temps. (Foix 1935: 3)

El poeta es defineix per la seva activitat en l'àmbit autònom de la poesia, aquell que li dona unes eines i unes regles específiques. Amb aquestes no pot participar materialment dels fets històrics contemporanis de què participarà com a home —no pot aturar un tanc amb un decasíl·lab. Això comportaria la pèrdua de l'especificitat del seu llenguatge, de la poesia. Des del moment que escriu per fer la revolució social, deixa d'escriure poesia, la qual es deu només a les lleis internes d'aquest gènere. És per això que viu sempre en «evasió» i en «l'antihistòria». Ara bé, participa d'aquest àmbit autònom i «etern» des de la història i el present. Foix torna a definir el poeta a partir de les tensions temporals característiques de la modernitat. Com a conseqüència de les nocions establertes per la modernitat burgesa —temps lineal, evolució, progrés, modernització científicotecnològica i social—, el poeta viu sempre en un present canviant que no pot ignorar. La mateixa idea de poesia ha estat sotmesa a canvi: «Un senyal dels temps —la nostra revolució de poetes— és la seva interpretació com a activitat de l'Esperit. El concepte de poesia resta radicalment modificat» (Foix 1935: 3). Per tant, la poesia es renova constantment en un món, el modern, que fa el mateix. Però aquesta modernització de l'àmbit estètic és contrària a la burgesa en la mesura que estableix «símbols nous» no per superar els passats, sinó per retrobar «allò que és etern» i, per tant, invariable, inalterable, impermeable a cap mena de modernització. «Totes les èpoques ens són, a la vegada, presents i absents. Però la nostra és, per a tots, única i indefugible» (Foix 1935: 3). Foix reformula prou explícitament la definició de modernitat feta per Baudelaire a partir de les tensions entre modernitat burgesa i estètica: «La modernité, c'est le transitoire, le fugitif, le contingent, la moitié de l'art, dont l'autre moitié est l'éternel et l'immuable» (Baudelaire 1970: 797). Tanmateix, allò que en Baudelaire era dualitat d'oposicions en tal tensió que generen un malestar irresoluble i constant (són una «conséquence fatale de la dualité de l'homme» [Baudelaire 1970: 791]), en Foix és una condició cultural col·lectiva que no defineix tota l'existència de l'individu, sinó només una part, la seva activitat com a poeta, la qual no li nega una possible activitat com a home revolucionari, com a polític o com a constructor de la modernitat burgesa contra els valors de la qual es desenvolupa la modernitat estètica, de què ell mateix pot participar —el Noucentisme va créixer en aquesta doble direcció aparentment contradictòria que Foix va desenvolupar a través de *Monitor* (1921-1923) i de la seva integració a Acció Catalana. És una altra mostra dels canvis fonamentals que es produeixen entre el simbolisme i el postsimbolisme.

El poeta, doncs, viu en la tensió entre, d'una banda, una realitat autèntica i completa que és «l'antihistòria» i es desenvolupa de manera continuada, com «una mateixa tonada», «a través del quadrícula del temps» (Foix 1935: 3); i, de l'altra banda, un present històric que percep com a canviant dins del també continu constant de la història —«una ona normal periòdica en el ritme d'una mateixa línia ondulatòria» (Foix 1936: 3). Aquestes tensions són fonamentals a l'existència d'un canvi formal que és percebut com a novetat continuada —prosa, sonet, combinació de prosa i vers blanc. És un dels canvis característics de l'art modern en el qual apareix per la nova combinació d'un esguard històric —determinat per les nocions de la modernitat burgesa— i un d'estètic —determinat per les nocions de la modernitat estètica— als fets poètics, polítics i socials, presents, passats i eterns —històrics per la modernitat burgesa i simultanis per la modernitat estètica.

També és aquest el factor fonamental d'un llibre com *Les irrealis omegues*. Foix insisteix que el poeta no pot fer la revolució social, però que la poesia està estretament lligada a la història. Aquesta determina la mirada del poeta i els nous símbols que crea des d'un present que li és indefugible. El present és l'accés a l'etern; la novetat, al permanent; la modernitat, a l'immutable. No es tracta de dues meitats en tensió fatal, sinó que les primeres donen accés a les segones —tal com havia establert Carner en oposició a Baudelaire ja molt explícitament a *Auques i ventalls* (1914). Són pols complementaris. Per això *Les irrealis omegues* es planteja explícitament com una porta d'accés des del present històric viscut pel poeta J. V. Foix a l'àmbit autònom i etern de la poesia. Les «Excuses» inicials presenten l'autor com un «investigador en poesia». Això vol dir que ha explotat les eines específiques d'aquest gènere autònom —la prosa, el vers blanc, el decasílab, l'alexandrí— per analitzar la realitat històrica present —els poemes estan datats entre 1922 i 1948— produint formes i símbols nous que permeten accedir a l'àmbit antihistòric, evasiu i etern de la poesia. Foix se situa en la modernitat burgesa progressiva per accedir a la modernitat estètica permanent; en els fets històrics canviants per transgredir-los cap a l'eternitat; en formes poètiques noves, modernes, que deriven de formes poètiques velles, tradicionals —i que, per tant, retornen del present al passat.

L'advertiment respecte de les dates dels poemes rebla la situació del llibre en aquestes tensions: «La data que acompanya individualment els poemes en subscriu provisionalment l'experiència i no en tanca el procés». Cada any, doncs, fa referència a uns fets històrics en l'experiència present dels quals ha nascut el poema —cosa que no vol dir que hagi estat escrit aquell any, només que hi fa referència. Aquesta experiència no és personal, sinó col·lectiva —«la nostra [època] és, per a tots, única i indefugible» (Foix 1935: 3). Origina un «procés» que no queda tancat en la simple experiència present. En termes de modernitat burgesa, perquè «el dinamisme de cada hora no és cap exabrupte, ni un excés ni una excedència, ans una ona normal periòdica en el ritme d'una mateixa línia ondulatòria» (Foix 1936: 3); és a dir, perquè qualsevol fet temporal queda inscrit en la línia del temps històric, que es desenrotlla de manera continuada. Ara bé, des del moment que aquest fet també és interpretat poèticament, accedeix, en termes de modernitat estètica, a un àmbit supratemporal que el posa en contacte amb l'eternitat; de manera que l'any i l'experiència engeguen un procés que no queda mai tancat, i que fins i tot s'obre al passat, perquè passa a formar part de la «mateixa tonada, enyorívola, [que] es transmet, gràcies als poetes, a través el quadriculat del temps» (Foix 1935: 3). I així arriba fins al present del lector de qualsevol època, que hi apareix cara a cara amb els homes i les dones del passat, el present i el futur: «veig les cares pintades / Dels qui van viure, vidents, en els segles / Dels qui vindran—franques lluors futures! / Hi som tu i jo, la testa decantada» (V.8-11). Lector i escriptor s'uneixen en el mateix gest quan s'aboquen sobre la pàgina escrita o per escriure i s'hi troben amb la simultaneïtat de temporalitats que s'acumulen en la llengua. El poeta pot veure els homes del passat, pintats en la mesura que han esdevingut signe gràfic, vidents perquè van construir el futur ara present. Els homes del futur només pot intuir-los com a lluors. La paraula escrita té un origen històric, però no un avenç lineal ni un final determinat.

Per tot això pot datar-se en un any concret un poema no escrit aquell any, sinó originat pels fets que hi succeïren i han tingut continuïtat històrica i poètica —i en tindran fins que hi hagi lectors.

3. LES IRREALS OMEGUES: UN PROCÉS DE CONEIXEMENT POSTSIMBOLISTA

Dins de la poesia moderna, com tots els llibres de Foix, *Les irrealms omegues* és un llibre concebut des de la noció postsimbolista de poesia (Marrugat 2021a). Es tracta, doncs, d'una obra unitària que es planteja com a procés de coneixement de les relacions entre l'individu i la realitat, en aquest cas especialment de certs fets històrics constitutius de la collectivitat catalana i europea del segle xx. L'enfocament de successos molt concrets el fa un poemari peculiar respecte del més habitual en el postsimbolisme, però no deixa de ser una de les opcions que fa possibles com a poètica de la modernitat. Ara bé, com és habitual en totes les obres postsimbolistes, el poeta hi transcendeix les experiències individuals o d'un collectiu nacional específic objectivant-les en els referents i les convencions que la humanitat s'ha donat al llarg de la història per representar i, per tant, comprendre, la realitat total de la seva experiència del món. Aquests referents i convencions permeten produir un coneixement no personalista ni autobiogràfic vàlid per a tota la comunitat catalana, mediterrània, occidental i humana. Això comporta una idea de la tradició que la converteix en una presència sincrònica activa i transformadora, en lloc d'un dipòsit diacrònic estàtic. Es tracta d'un fenomen que ja porta inscrita la forma dels poemes, que, amb la seva intencionada combinació de novetat en el títol i les imatges i tradicionalisme en la mètrica, esdevé, per si mateixa, significativa en aquest sentit. A més, tot això també fa molt evident un altre tret del postsimbolisme: la presentació del món com una totalitat harmònica en què nou i vell, poesia i història, matèria i esperit, no són contradictoris en tensió, sinó complementaris que es necessiten per obrir la consciència humana a l'absolut. Finalment, el llibre accentua una altra característica del postsimbolisme: està clarament concebut i articulat com una experiència en si mateix. Els fets succeïts en la data de cada poema engeguen un procés experiencial de què el mateix poema és part integral i indestriable.

El present article se centra en un sol d'aquests aspectes definidors de la poètica postsimbolista que, tanmateix, els implica tots i contribueix a donar una lectura global prou detallada de l'obra. Analitza l'estructura del llibre per veure com es va desenvolupant en tant que procés de coneixement específicament poètic de la història del segle xx.

4. UNA REINTERPRETACIÓ POÈTICA DE LA HISTÒRIA DEL SEGLE XX

Les dates que acompanyen els poemes de *Les irrealms omegues* els situen en un període, 1922-1948, en què entraren en crisi els ideals culturals i polítics sobre els quals Foix havia bastit la seva poètica amb la voluntat de renovar el Noucentisme (Marrugat 2009). Aquest moviment acabà el 1922 amb la convocatòria de la Conferència Nacional Catalana, que comportà el trencament de l'aliança entre intel·lectuals i polítics que l'havia definit. Foix havia establert unes formes d'actuació cultural i política en el marc del

Noucentisme que començaren a trontollar el 1922, a les quals intentà donar continuïtat durant la dictadura i que entraren en crisi definitivament amb la nova organització sociopolítica republicana fins que el franquisme les feu del tot inviables. Dels tretze poemes de *Les irrealis omegues*, deu estan datats en la dècada del 1930, aquella en què Foix començà la construcció del mite dels catalans de 1918 com a reivindicació de valors previs a 1922 en resposta a la crisi que considerava que tals valors patien en el nou marc català i europeu (Balaguer 1994, 2006). A més dels articles a la premsa dels trenta, *Sol, i de dol* és un llibre que mantingué la datació de 1936 per quedar vinculat a aquest procés de vindicació de l'època noucentista contra la republicana (Marrugat 2023). *Les irrealis omegues* se situa poc després: desenvolupa la defensa dels mateixos principis des d'una mirada històrica posterior que permet veure com la crisi advertida per Foix als trenta ha desembocat en una guerra i en el franquisme. Un moment històric diferent determina una mirada diferent al passat, una relació diferent amb la tradició i, per tant, una construcció formal diferent que, tanmateix, condueix a un mateix àmbit poètic.

Les irrealis omegues és, doncs, un resultat del procés cultural viscut per Foix entre els anys vint i la postguerra, el qual esdevé tema dels poemes. Aquests estableixen les causes del present no en la guerra civil, sinó en els orígens de la progressiva divisió de la força unificadora del catalanisme que s'anà produint al llarg dels vint i els trenta. Contra tota aquesta variació històrica, s'erigeix la figura del poeta, aquell que viu en un àmbit atemporal en què els valors no canvien, aquell que habita la irrealitat del permanent contra la realitat del mutable, la irrealitat totalitzadora contra la realitat parcial. D'aquí el títol del llibre com a referència a la poesia, l'indret de l'Esperit, la unió del real fragmentari que, si hagués tingut el paper central que se li va negar en una societat catalana dividida, hauria evitat conflictes com la guerra.

4.1. UN PROCÉS SIMBÒLIC I DIALÈCTIC

El número 3 esdevé un número fonamental en tota l'obra de Foix pel caràcter simbòlic que pren en relació amb la tradició cristiana (on representa la totalitat divina de Pare, Fill i Esperit Sant), medieval (és el número fonamental de les estructures de *Canzoniere* i *Divina Commedia*) i clàssica (és el número que permet articular la dialèctica platònica). És per això que, quan Foix organitza els poemes de *Sol, i de dol*, ho fa en funció d'aquest número en referència a totes aquestes tradicions (Marrugat 2023). L'establiment final de l'estructura de *Sol, i de dol* es va produir de manera gairebé paral·lela a la de *Les irrealis omegues*. Arribats els anys quaranta, Foix es dedicava a revisar un gran número de poemes ja escrits (Foix / Gili 2021: 76), dels quals, després de *Sol, i de dol*, van sortir els tretze que componen *Les irrealis omegues*. Podria haver estat un llibre amb uns altres poemes (Foix / Gili 2021: 82). De fet, immediatament, Foix començà a compondre els llibres següents en vers també a partir d'aquest corpus amb la voluntat de «completar» *Les irrealis omegues* (Foix / Gili 2021: 95). La complementarietat entre aquest, *On he deixat les claus...* (1953; que «és com una continuació de *Les irrealis omegues*», Foix / Gili 2021: 103) i *Desa aquests llibres al calaix de baix* (1964) no els resta, però, autonomia.

Per a *Les irreals omegues*, Foix va fixar finalment 13 poemes en una estructura arquitectònica fundada en el número tres, que hi aporta el seu significat simbòlic. Els mateixos poemes escollits assenyalen la importància simbòlica del número i la seva capacitat articuladora del pensament.

El poema I construeix una oposició entre un jo vinculat a valors espirituals permanents (va a l'ofertori, al temple, ascendeix «alejant» per un riu simbòlic que condueix a fonts i purifica, queda associat al valor immaterial dels llibres, als signes que els componen) i una col·lectivitat que viu de manera dispersa i canviant (s'associa a soldats de totes les èpoques i indrets, reivindica dos lemes, envaeix destructivament els àmbits sagrats, transforma les tradicions, idolatra un fetitxe, etc.). L'àmbit dels valors espirituals del jo queda associat al cristianisme no perquè s'estigui construint un poema religiós, sinó perquè això suposa fidelitat a la tradició permanent de l'indret del jo —tal com certifica el fet que el poema II associï el Crist Imperial als temples i déus de l'Antiguitat grecoromana. Així, es dirigeix a l'ofertori, el moment de la missa en què s'ofereixen el pa i el vi, és a dir, la transformació del material (carn i sang) en espiritual a través del símbol (són un pa i un vi simbòlics, és clar). Fan referència al sacrifici de Crist, l'anyell del final del poema: «Colpiu l'anyell? No anul·leu el Signe; / Cremeu papers i tints? La ment reneix» (I.55-56). Crist, el Fill del Pare, ressuscita perquè és també Esperit Sant. La seva mort física no anul·la la seva existència simbòlica. De la mateixa manera, la crema de llibres franquista o nazi no només no n'anul·la el contingut, sinó que esdevé mitjà de renaixement. Són destruccions físiques que reforcen l'existència immaterial. Per això, si el tres és el número que simbolitza aquest procés en el cristianisme, el jo és un poeta que ha donat tres llibres seus als quiosquers (I.26). El número tres simbolitza, a partir de la tradició cristiana, l'àmbit de la totalitat espiritual en què s'inscriu la poesia.

A més, però, també articula el pensament en termes de moviment, avenç i descoberta a partir de la tradició platònica. Això és justament el que apareix al poema II, el títol del qual presenta el jo poeta identificat amb Foix en l'àmbit espiritual de les idees, ja que està dialogant amb un mort (Joan Crexells, que el setembre de 1934, datació de l'experiència del poema, ja havia mort) sobre «imaginari planetes» i sobre els diàlegs platònics, de la mateixa manera que en aquests dialoga un Sòcrates ja mort sobre àmbits també «imaginari». Foix i Crexells han «discutit la cronologia dels "Diàlegs" de Plató», de la mateixa manera que la cronologia és un aspecte fonamental de l'estructura i el sentit de *Les irreals omegues*, com fonamental és per aquest poema que la cronologia indiqui que Crexells és mort el 1934. No obstant això, després de la mort de Crexells el 1926, Foix pot discutir aquesta qüestió amb ell perquè la deixà fixada en l'àmbit supratemporal de les idees: en la introducció a la seva traducció per a la Bernat Metge de *Defensa de Sòcrates. Critó. Autifron. Laques*, publicada el 1924 i reeditada el 1931. Traduint vulgarment el títol, podríem dir que Foix està llegint aquest volum de la Bernat Metge, fins que el deixa, abandona l'àmbit de les idees pel de la realitat: engega la moto i arriba la Palmira, una dona sense correspondència en el marc tradicional d'aquests poemes (no és Laura, ni Beatriu, etc.), vestida de carmesí (vermell vehement de vida, passió i sang) i que s'emporta el poeta al món de les aparences i el canvi constant («per falsos corriols» se l'enduu al «ball», on els vestits són aparences i tot es mou i canvia constantment). El poema es munta a la manera d'una dialèctica d'origen platònic sobre aquesta contraposició entre l'ideal i la

realitat: les estrofes en rodona se situen en l'àmbit del real i les estrofes entre parèntesis i en cursiva, al de l'ideal. Són dos àmbits interdependents que es contrapunten i s'envaiexen l'un a l'altre per avançar cap a un coneixement sintètic, total, d'una realitat que, d'aquesta manera, esdevé «superrealitat o suprarrealitat» (Foix 1935: 2) o «irreal» (Foix 2000: 5) perquè integra en unitat tot allò que és viscut ordinàriament com a parcial, canviant, contingent, i es considera «realitat» quan, de fet, només és una part de l'autèntica realitat. Així, «Alba i Nit», dos elements contraposats en tensió, esdevenen un tercer element que els unifica, «un crit», «U» (II.3). Per això «*salpem dels ports extrems cap al Nocturn Triangle*» (II.49), cap a la suma ideal, abstracta, del tot. Aquest mètode dialèctic que es fonamenta en el número tres —dues veus, argumentacions o idees contraposades donen pas a una tercera que les recull ambdues per avançar cap al Bé i la Veritat— és el que estructura el conjunt del llibre com havia estructurat el conjunt de *Sol, i de dol*.

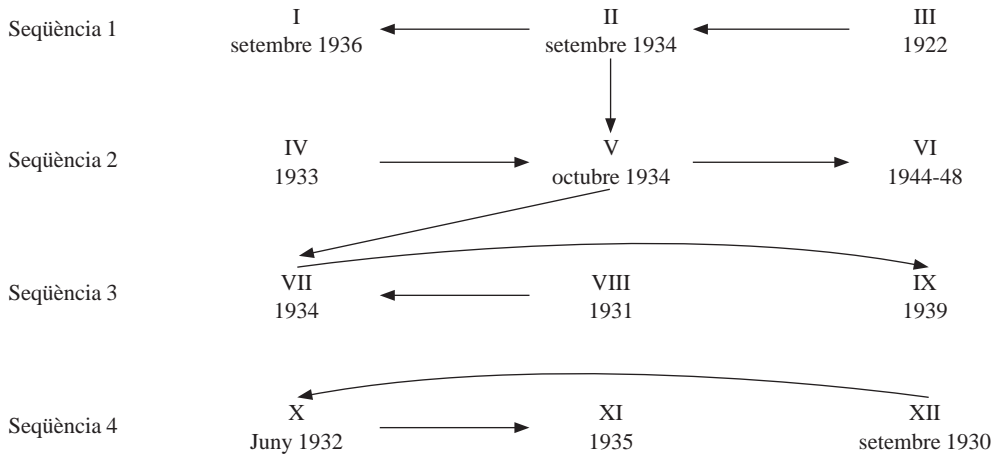
Els textos de Plató són diàlegs perquè, com exposa el mateix Crexells, d'aquesta manera es pot presentar una «duplictat d'elements» que quedi «resolta en una unitat vivent» (Crexells 1931: 48). Igual que passa sempre en l'obra de Foix, Plató representa així la recerca de la veritat atemporal com un procés que es desenvolupa dinàmicament en el temps, no com una exposició estàtica immutable: «La veritat és eterna. L'encadenament de les veritats és necessari, però l'acte del coneixement com a fet inscrit en el temps és sotmès a totes les contingències» (Crexells 1931: 49). Per a Plató, la dialèctica és el mitjà d'accés, des del món de les aparences, al coneixement, la veritat i la justícia, que existeixen en el món intel·ligible i depenen de la idea suprema de Bé. Foix n'havia reprès i reformulat en diverses ocasions aquests plantejaments ja als anys trenta (Marrugat 2023: 50-56). A més, tenia a la biblioteca el llibre de Victor Goldschmidt *Les dialogues de Platon. Structure et méthode dialectique* (1947) que ofereix una lectura de cadascun dels diàlegs platònics en la direcció, coincident amb la poesia foixiana en aquestes nocions genèriques, d'entendre la dialèctica com un mètode que inclou «ascension et redescende, un et multiple, dichotomie, hypothèse» (Goldschmidt 1947: VII) per accedir al Bé entès com a U i font al qual accedir mitjançant l'ascens pel mètode dialèctic, ço és: una ciència que dona compte del món físic, però no en funció del seu caràcter canviant, sinó de la seva causa última, el Bé (Goldschmidt 1947: 337-344). Aquestes nocions platòniques són constants en l'obra foixiana. Donen a *Les irrealis omegues* una estructura dialèctica fonamentada en la unitat i el número tres, i una sèrie de símbols com els de les fonts, l'ascens i la llum. De manera que s'hi observen els fenòmens històrics, però no en funció del seu caràcter canviant, sinó de la seva relació amb l'àmbit de l'Absolut. Els objectes i successos hi són tinguts en compte no en si mateixos, sinó pels valors immaterials amb què es relacionen.

Els dos primers poemes de *Les irrealis omegues* indiquen el doble vessant simbòlic i argumental dialèctic del número 3 que estructura el llibre com a procés de coneixement de la realitat —fosca, diversa, destructiva— fet des de l'àmbit espiritual, cultural, poètic —lluminós, unitari, constructiu. Són, també, dos espais antitètics que queden units en el tercer, que és el llibre, la irrealitat. El funcionament dialèctic platònic, doncs, uneix els tres plans de desenvolupament de l'obra: l'estructura, el significat últim que recull el títol i cadascun dels poemes concrets. En aquest sentit és especialment rellevant VI, ja que és el poema d'on prové el títol del llibre. L'estructura és explícitament dialèctica: cada es-

trofa planteja una sèrie d'accions alternatives que el díptic conclusiu que les acompanya uneix. La primera presenta mirar els ocells, la boira i el serrat en disjuntiva a mirar com els traginers llencen els llibres del jo poeta a les sitges; «és bell i trist», conjunta el díptic. La segona planteja disjunció entre trobar el pastor i parlar-hi o veure com marxen els pagesos; «és gai i trist», conjunta el díptic. La tercera exclou sentir la pluja i el vent d'escoltar el plany del llenyataire i del caçador; «és dolç i trist», conjunta el díptic (Romeu i Figueras 1973). Dues accions excloents generen una tercera situació feta de sentiments contraposats complementaris. Se salta d'una realitat dividida a una irrealitat unificadora; d'una tesi i una antítesi, a una síntesi. Per això, al títol, al poeta que presència l'ocultació de llibres, pergamins i manifestes, dels objectes en què es realitzen materialment les idees, li reneix la ment a la irrealitat perenne del signe etern (semblantment a I.55-56). Aquest fet apareix simbolitzat amb el naixement d'un tercer ull que és el que «em va fer veure, aigüosa i transparent, la meua pròpia irrealitat». Que aquesta «irrealitat» és una realitat augmentada, ho explicita el fet que el títol passa del singular «Brull» al plural «brulls» en consonància amb el fet que els «Cíclops» destructors de llibres tenen un sol ull, mentre que el poeta, abans d'aquesta experiència, en tenia dos i, després, en té tres. La síntesi nascuda d'una contraposició entre dues posicions prèvies és el que permet accedir a la irrealitat, àmbit de la completesa que unifica la divisió, la dispersió i les tensions del real per damunt de la mirada bòrnia, limitada, de cadascun dels seus membres. És el que fa la poesia, especialment la de Foix, que en aquest poema apareix identificada amb les «irreals omegues» de la seva signatura. Presenta així una escriptura superadora del real immediat (de l'1 i el 2) en la irrealitat totalitzadora (el 3) i que per això rau al final d'un codi alhora originari de la pròpia cultura i universalitzador (la darrera lletra de l'alfabet grec).

4.2. UNA INTERPRETACIÓ DE LA HISTÒRIA DEL SEGLE XX

Les irreals omegues s'estructura, doncs, en seqüències de tres poemes. Ho fan evident les constants referències al número tres i el sentit que adquireix, com acabem de veure, tant en aquest llibre com en els altres de Foix. Però també ho indica el fet que consta de tretze poemes: dotze poemes datats i un poema de síntesi final sense data, és a dir, clarament separat dels altres. Les dates dels dotze poemes els estructuren en quatre seqüències de tres poemes, com fa prou evident el fet que les dues primeres i les dues segones són inversament simètriques. Aquest en seria l'esquema (les fletxes indiquen el sentit de l'ordre cronològic i, per tant, la simetria inversa i les connexions directes entre seqüències diferents):

Queden així establertes quatre seqüències de tres poemes, una estructura que remet a la de *Sol, i de dol* i a *Gertrudis* (1927), llibre compost de quatre seccions, la primera de les quals, «Diari 1918», està formada per dotze proses en consonància amb el fet que remet al dietari d'un any, que és un ordre temporal de dotze estadis, els mesos, i cíclic. També les datacions de *Les irreals omegues* constitueixen un cicle: es tracta d'un llibre sobre els anys de la República que arriba al moment previ d'aquesta en el darrer poema datat, de manera que el final és, en aquest pla històric, l'inici.

Cada seqüència investiga una sèrie de processos històrics que es van analitzant i interrelacionant de manera dialèctica per revelar com han afectat tots els àmbits de la irrealitat. El conjunt del llibre i la primera seqüència parteixen del setembre de 1936. El poema I precisa el mes per fer referència no només a la guerra civil, sinó també a un moment en què aquesta ja no es pot deturar. Partim, doncs, d'una situació en què bàndols dividits i enfrontats han arribat a un conflicte armat destructor. Per oposició a aquests, el poeta es manté fidel a uns valors espirituals indivisibles i permanents que s'identifiquen amb la tradició catalana i amb l'espiritualitat transcendent, ambdues agredides també pels bàndols en lluita.² En aquesta situació de mort i destrucció, «la ment reneix» (I.56), de manera que el poeta engega un procés de recerca en aquest àmbit no polititzat de l'Esperit per comprendre el que ha succeït. És per això que els dos poemes següents són un viatge cap enrere. El II recula al setembre de 1934, on troba una causa d'aquesta situació; i el III, al 1922, on hi troba l'origen.

Així, el que succeeix a II és un inici de la situació de la guerra civil tal com l'ha presentada I: l'expulsió de l'àmbit de les idees, del sagrat, a causa de la qual es produeix la

2. «I el que és sagrat colpiu conflent ençà» (I.8) acusa els agressors d'atacar aquest àmbit sagrat, però alhora la tradició catalana, és a dir, tot allò que hi ha al sud del Conflent, i la confluència, la unitat, que garantia a la societat. En conseqüència, «El ritu vell mudeu pel taure ibèric» (I.10), vers de triple sentit: canvieu el ritu tradicional de la cultura catalana pel dels toros (situació que havia denunciat Foix 1932b), canvieu les tradicions d'Ibèria per unes de noves i canvieu les velles tradicions a causa de les dels toros.

politització total de la societat i, en conseqüència, la divisió que porta a l'enfrontament armat. Hi ha un col·lectiu que «fórem U, Alba i Nit en un crit» (II.3). Hi ha encara aquesta possibilitat d'accés a l'Esperit. Però es veu trencada per l'arribada de Palmira, de la vida, d'una realitat invasiva que porta el poeta a acomiadar-se de l'espai al qual pertany. La permanència en aquest indret ideal faria possible la unió espiritual de la divisió del real («l'àpex fulgurant del sínode dels cors», II.15). Aquest comiat, a més, es fa amb un calc de «La Pàtria» d'Aribau: la repetició del mot «Adeu» a les estrofes dos i tres amb què el poeta acompanya la descripció de la pròpia pàtria, que s'identifica amb l'àmbit atemporal de la cultura occidental —hi ha referències a Grècia, Roma, la Bíblia i l'Edat Mitjana— i alhora amb la Catalunya Ideal —la seva unitat cultural indivisible, a què remet la citació d'Aribau. És el moment previ als fets d'octubre de 1934, data del poema V, que ocupa la mateixa posició que aquest dins la seqüència següent. Per això apareix com a moment en què és possible l'accés a l'ideal, ja que encara no som als fets irreversibles d'octubre de 1934; però alhora és un moment en què aquest accés queda fatalment desviat, ja s'ha iniciat el camí cap a l'octubre de 1934, que acabarà portant a setembre de 1936, a I.

El problema, doncs, és la divisió política, social, cultural i personal, provocada per l'expulsió de l'àmbit unificador per excel·lència, l'ideal. L'origen d'aquest problema i, per tant, de l'expulsió de setembre de 1934 que porta a la guerra de 1936, és allò que troba III a l'any 1922. És l'any de la Conferència Nacional Catalana i, per tant, l'any de la fi del Noucentisme i de l'inici d'un nou projecte, Acció Catalana. Foix havia fundat una associació amb aquest nom que pretenia ser una unió catalanista a la qual es poguessin adscriure ciutadans de qualsevol ideologia política sempre que subscriuissin uns principis catalanistes radicals. Era un projecte d'unió política i social sota el paraigua de la llengua i la cultura catalanes (Guerrero 1996: 106-111). Amb la Conferència Nacional Catalana es va intentar una unió ja política de tots els catalanistes contra el gir pres per la Lliga. Però en la mateixa Conferència es produïren divisions que generaren diverses orientacions polítiques. El catalanisme deixava de ser una força d'unió i quedava disgregat al servei d'opcions confrontades: la força ideal de la llengua i la cultura que podia unir una societat era esmicolada i posada al servei d'objectius partidistes. Això és el que poetitza el poema datat el 1922, l'inici d'una divisió que acaba expulsant l'àmbit ideal (II) i desembocant en una guerra (I). Així, ja el títol de III presenta dos intel·lectuals, un poeta, el jo, i un pintor, Joaquim Sunyer, intentant deturar la fugida d'una bandada d'ocells: des de l'àmbit de la cultura intenten mantenir una unitat que es trenca, volen ser soldats d'aquest ideal d'unió, però no podran.³ És especialment rellevant que els representats de l'Esperit siguin a Sitges, localització del poema. D'una banda, perquè és l'indret on Foix feu públic durant el 1922 el seu projecte d'un unitat nacional fundat en la llengua i la cultura des de *Monitor*, revista amb seu a Barcelona però apareguda en cada número amb localització a «Sitges». D'altra banda, Sitges resulta ser un espai d'estratificació cultural, especialment plàstica i literària, que el converteix en emblema d'aquest indret ideal en què

3. «En un penyal d'Aiguadolç el pintor Sunyer i jo, en un migdia de març, intentàvem d'aturar un vol de gavins. Hauríem volgut ésser soldats, però les banderes del nostre regiment havien estat arrestades».

actuen Sunyer i Foix. Allà s'hi fundà el Cau Ferrat modernista i s'hi publicaren la *Terra-mar* (1919) noucentista, *Monitor* (1921-23) i *L'Amic de les Arts* (1926-29), les tres amb participació foixiana. En aquest espai real i alhora simbòlic, històric i ideal, un pintor i un poeta intenten mantenir una unitat que es va esquinçant. A la primera estrofa apareixen en ribes diferents els intel·lectuals i les amants dels burgesos, amb els elements que els identifiquen també a ells: és el trencament del Noucentisme. Comença la divisió que portarà a un futur catastròfic. El poema ja ho apunta perquè venim del 1936, però no permet que els personatges del 1922 ho prevegin: les noies de quinze anys no tenen futur (són ja «manolls defallents de violes silvestres», III.8) i parlen amb signes que només podran comprendre's més endavant («ens fan senyals estranys en codis diferits», III.9). Anuncien que aquesta divisió del 1922 les deixa sense futur, però això no es podrà entendre fins al 1936. Així, la conquesta es fa difícil (III.10-13) i comença una divisió (III.14-15) que els intel·lectuals semblen aturar (III.16-27) fins que s'imposa. L'àmbit intel·lectual és agredit en els mateixos termes que a I —allà havia quedat associat a Crist, del qual es recordava el sacrifici, recuperat aquí mitjançant els «brols de sang i vinagre [que] fan florir els estigmes» (III.28) i «els braços en creu» (III.35). I es consagra la dispersió perquè «els soldats, peu descalç, se'n van per la carena / Amb noies per trofeu i flèbil cantadissa, / Sense dir-nos adéu, les banderes plegades, / L'ull enyorat d'un món sense capvespres» (III.29-32). Qui abandonà la Conferència Nacional Catalana per fundar el propi partit, Estat Català, fou Francesc Macià, coronel de l'exèrcit que el 1923 va marxar «per la carena» a la Catalunya del Nord des d'on organitzà la lluita armada contra la dictadura. A més, Foix qualificà sempre despectivament de romàntica l'opció independentista. «Els soldats» que marxen sense acomiadar-se trencant la unitat i amb un ideal romàntic de noies i cançons planyívols són, doncs, Macià i els membres d'Estat Català. En aquest moment, comença la divisió, ja no és possible la Catalunya Ideal unida sota la mateixa bandera —i en tant que ideal, lluminosa, «sense capvespres». Ja «som fantasmes marçals» (III.36): el fet que tot això succeeixi al març s'utilitza també com a premonició del conflicte armat futur en la mesura que aquest mes porta el nom de Mart, déu de la guerra.

Aquesta primera seqüència enllaça linealment amb la segona: passem de 1922 a 1933 seguint una progressió temporal que és també argumental perquè els nuclis de les dues seqüències apunten als fets d'octubre. La segona seqüència desenvolupa la cronologia en ordre invers de la primera: es pren un punt d'origen (IV, 1933) com a causa d'un moment històric posterior (V, octubre de 1934) que és a l'arrel d'un altre (VI, 1944-48), que, al seu torn, estableix circularment un altre origen a I (setembre de 1936). El poema IV constata allò que Foix no es cansà de repetir durant la República i que adquirí un caràcter especialment simbòlic l'any 1933 amb la celebració del centenari de la publicació de «La Pàtria» d'Aribau, el poema alludit a II i, ara de nou, indirectament, a IV. El 24-8-1933, en l'article «Una política i una ètica», Foix advertia que el camí iniciat amb «La Pàtria» i la Renaixença era lluny d'esdevenir unitat nacional, especialment en una època en què es constata «l'error radical dels governants d'avui d'haver-se desentès de les directives ètiques del Catalanisme» (Foix 1933).⁴ Això és el que planteja en la seva lectura

4. «Em prenc la llibertat, en la diada commemorativa d'avui, per a remarcar que, ara per ara, i al cap de dos anys de pretesa revolució, Catalunya no s'ha recobrat encara espiritualment i que el fervor

històrica el poema IV: una collectivitat escindida entre allò que «Delejàvem» (estrofes 1 i 3 i vers conclusiu de les quatre estrofes) i allò que «Érem» (estrofes 2 i 4). El títol presenta aquest collectiu caminant en la nit, carregat de ciment, però incapaç de construir res ni de reconèixer-se en els altres davant d'unes fonts, les del coneixement, que ja no ragen.⁵ Justament això és una de les coses que es delegen: «fondals amb aigualls i fullaca / I planyívoles fonts en nocturns santmarçals» (IV.19-20). La comunitat desitja l'absolut metafísic —«la mort» (IV.9), «l'amor» (IV.18), «la mar» (IV.27). Però els seus membres són «cors calcinats» (IV.10), «carnals» (IV.16), «herois sense llegenda» (IV.28), «bal-mats» (IV.30).

És, doncs, una comunitat en la foscor, incompleta i mancada d'auto-reconeixement que, tanmateix, en aquest anhel metafísic troba l'inici de la seva construcció perquè «en la gran nit comuna érem somni de tots: / Ombres d'ombres en creu —murmuris convergents!» (IV.33-34) i, per tant, «delejàvem plegats» (IV.36). Es construeix un ideal unitari com ha fet el catalanisme des de la Renaixença. No obstant això, passats aquests cent anys i en plena era política revolucionària, la manca d'unitat situa Catalunya «a l'octubre viratge» (IV.10), és a dir, en el camí catastròfic dels fets d'octubre de 1934 que daten el poema V —cal apuntar també que és justament el desembre de 1933 que Companys accedeix a la presidència de la Generalitat, un altre fet que connecta causalment la data de IV amb la de V. L'experiència que aquests obren és la del bienni negre, marcat per l'anticatalanisme, la restauració de la censura, la repressió d'institucions catalanes, exilis i empresonaments polítics, una atmosfera de por. L'ambient històric i el del poema anuncien els de la postguerra del poema VI i connecten en molts aspectes amb el de la guerra d'I (Gimferrer 1997: 160-165; Carbonell 1991: 111-114).⁶

Això genera un poema que explota el camp lèxic de la vinya, l'agricultura i la natura, en la mesura que a l'origen dels fets d'octubre hi ha la Llei de Contractes de Conreu. Aquest lèxic es combina amb el que fa referència a la cultura, els llibres i la literatura. Apunta així la connexió ancestral amb la terra i, a través d'aquesta, la permanència i la continuïtat de la tradició cultural. La comunitat present hi arriba al que Foix anomenava la ciutat de l'Esperit: un poble en què se senten les veus del passat i es projecten cap al futur. Però és un espai desolat que ja no es troba en la realitat de la qual prové la comunitat. És una espai sagrat que està castigat, cosa que, de nou, com a I i a III, es fa visible mitjançant «els estigmes» (V.31). Aquí, però, és possible el renaixement espiritual: «Venci el blau pur i brolli la semença» (V.36). Marxar d'aquest espai de la tradició a la realitat del bienni negre serà un exili, un retorn a la «falsedat» de l'aparença «adversa»

patriòtic necessari per a realitzar la “revolució de fons”, això és, la Revolució Catalanista, per la qual, *implacablement i per decret* (no us alarmeu, minyons de la darrera lleva literària!), *totes les coses han d'ésser instaurades en Catalunya*, no lliga, per consentiment democràtic, els catalans d'avui en una aspiració comuna» (Foix 1933).

5. «Passàvem per corriols nocturns amb gavetes al cap curulles d'inútils ciments. Ens miràvem i no ens coneixíem. Elles també hi eren, al peu de les fonts estroncades».

6. Cf., per exemple, l'exili a I.57-58 i a V.43-48; o la idea que allò silenciàt en la realitat material perdura en la immaterial a I.55-56 i al títol de V; o bé la presència fonamental dels llibres a I, V i VI en un ambient de destrucció, censura i clandestinitat.

(V.43-48). Els visitants en marxaran amb la transcripció material d'aquest indret ideal («carregats de llibres», V.títol, «corbats pels incunables», V.63), que en el títol del poema VI els cíclops confisquen i els «traginers encorbats i somnàmbuls» colloquen en «bucs carboners i les sitges» (VI.7-12). Es fa així evident la causalitat entre la incapacitat catalana de construir un ideal comú (IV); els fets d'octubre de 1934, que consagren la divisió catalanista (V); i una postguerra de censura i prohibició de l'àmbit espiritual català en el poema VI, datat 1944-1948. Aquestes dates certifiquen la desconexió de l'esperit català amb l'europeu, ja que indiquen que amb el final de la II Guerra Mundial a Catalunya no s'acaba, com al continent, la persecució de l'ideal —els anys 1947-48 foren els de la desfeta definitiva de les il·lusions que, amb la fi de la guerra mundial, s'acabaria, també, la dictadura franquista.

La centralitat del 1934 a les dues primeres seqüències és el punt de partida de la tercera. El poema VII assumeix les experiències de II (l'expulsió de l'ideal) i V (la buidor i la clandestinitat del poble de l'ideal) en datar-se globalment, sense mes, el 1934. Presenta un jo que «vagava» contraposat a «els saurins» que «erraven» (VII.títol). Tots busquen, desorientats, en la realitat, expulsats de l'ideal. Però els saurins, a més, s'erren perquè busquen les fonts del coneixement sota terra, quan el llibre ja ens ha estat indicant que cal buscar-les a les altures. El jo, en canvi, es dirigeix cap a aquestes, cap a les branques d'una alzina, per convocar aquest ideal a través de la invocació amorosa a la Dona-Idea que és el conjunt del poema. El 1934, doncs, es construeix aquest jo contraposat a un col·lectiu perdut i equivocat perquè cerca en la terra i la matèria allò que és al cel i l'ideal. És el jo poeta contraposat al col·lectiu d'I (setembre 1936) i de IX (1939), cronològicament consecutiu a I en el conjunt del llibre i a VII en aquesta tercera seqüència. VII, doncs, estableix en 1934 la situació que fa que l'experiència del principi i del final de la guerra poetitzades a I i a IX es presenti com un xoc entre el jo poeta solitari fidel als principis ideals («só l'Immòbil», VII.27; «Sóc el Qui Fou», IX.11) i una col·lectivitat que ha traït aquests principis (i de la qual el jo poeta també forma part, d'aquí l'ambigu joc d'identificacions entre «jo», «nosaltres» i «vosaltres» de IX i el fet que el jo ja no hi «vaga», sinó que, com els saurins de VII, hi «erra»): va dividir-se el 1922 (III); no va ser capaç de realitzar-se en els cent anys que van de 1833 a 1933 (IV); va renunciar a la unitat ideal el 1934 (II, V, VII); i tot això va dur a la guerra de 1936-39 (I i IX); que provocà la «Nit col·lectiva» de la postguerra (VI). El poema central de la tercera seqüència estableix un altre punt d'origen del 1934 i, per tant, del 1939: l'any 1931, el de la proclamació de la República i el projecte d'Estatut de Núria, recolzat massivament per institucions i població, però que s'aprovà el 1932 amb importants retallades. Aquest és un dels motius pels quals el poema exposa una relació amorosa suspesa: els amants busquen un «destí» que no troben (VIII.títol) i acaben perduts «en irresolta escorça» (VIII.36). No assoleixen la llum ni la Idea, que busquen en aquell àmbit entre la realitat i l'ideal en què el jo del poema anterior, datat amb posterioritat, recorda haver vist anteriorment la Dona-Idea que invoca:

VII i VIII	VIII (1931)	VII (1933)
Entre la terra i el mar	Les branques dels arbres, que endevinàvem perduts entre llaguts i barcasses, cedien al doll de les neus tardanes. [títol]	¿T'he conegut als broms [de les drassanes, Enyorada del mar i de molles [marselles [...]?] [10-11]
Entre la foscor i la llum	En les foscors d'aquella nit, cercàvem l'astre del nostre destí. [títol]	Amb llums regalimants a l'espart [del capvespre?] [12]
Entre la terra i el cel	Claregen cels llunyans [a les alcoves. [5] I el cel s'encén amb guspireigs [d'escata. [32] Calla la ment, i defalleix un astre [19]	¿O al pic nevós, en abordatge d'ales, Copiant soledats a l'àlbum [de congestes, El pit signat amb el carmí [dels astres?] [13-15]

El poema VIII porta data de 1931 perquè parteix de l'experiència de tenir a tocar la Idea, la Unitat, l'ideal de la unió catalanista després de la dictadura, però «ens perdem en irresolta escorça» (VIII.36). Aquest fet històric, com en altres poemes, s'interfereix amb un de biogràfic, l'altre motiu pel qual s'hi exposa una relació amorosa suspesa: el 1931 és l'any del matrimoni de Foix amb Victòria Gili, l'inici d'una experiència amorosa que el 1949 resta encara oberta, interrompuda, no culminada (Guerrero 1996: 204-207 i 355-358).

Els tres poemes d'aquesta tercera seqüència, a més, queden explícitament units per dos símbols recurrents del recull, però presents aquí de manera ininterrompuda. Primer, els «ulls tancats» de la Dona-Idea de VII.45 i de la parella de VIII.13, que són l'única manera d'accedir a l'autèntica realitat d'enllà de les aparences; per això davant dels ulls arrencats i de pedra del col·lectiu de IX (títol i vers 16), el jo poeta reivindica que «només mos ulls són meus, no pas els vostres» (IX.17). Segon, «la vesta estival d'una noia» a partir de la qual a VII s'invoca la Dona-Idea i acuden «les vestals venturoses» (IX.28) i s'articula el ritual en què ella s'ha de cobrir «amb vesta blanca» (IX.42). És la representació de l'àmbit del pur i el sagrat. Per això a VIII.15 ambdós porten «el nom balder pintat damunt la vesta» i a IX.15 el col·lectiu que ha destruït el sagrat intenta recórrer-hi inútilment «clamant als déus, i a les vestals».

La quarta seqüència és l'única no connectada directament amb les tres anteriors —tal com indiquen les fletxes verticals de l'esquema inicial— i l'única que no es refereix ni al 1934 ni a la guerra o la postguerra. Es compon, en canvi, de tres moments de llum en què és factible l'assoliment de la Idea, malgrat que no són experiències plenes, sinó, tal com adverteixen les «Excuses», l'inici de processos encara no acabats. Així, d'una banda, desembocaran en moments de crisi de l'ideal no assolit (1936, 1939, 1944-48), mentre que, de l'altra, el fet que els processos que engeguen no hagin culminat, però tampoc acabat, dona esperança a la situació històrica de 1949. Des del títol, X planteja l'acostament a la llum i a les idees en els termes de la caverna platònica: «a ple sol», la col·lectivitat contempla «el joc de cossos i objectes abstractes projectats damunt la sorra». Al llarg

del poema, es va accedir de l'ombra («he besat la teva ombra», X.32) a la llum (s'albira el «Migdia Absolut», X.37), mitjançant els ulls, que perdran la seva funció en la col·lectivitat de 1939 (a IX): «les parpelles closes» (X.4), «ulls vagabunds» (X.7), «ulls clars» (X.12), «ens mirem fit a fit» (X.16), etc. A mesura que avança aquest guany es preveu, en futur, la unió amorosa. Juny de 1932 era un moment de lluita esperançada per Catalunya: les Corts espanyoles estaven debatent el projecte d'Estatut de Núria, que aprovarien retallat el setembre. Era un moment d'unitat catalanista, d'acostament a l'ideal comú —l'Estatut proposava el català com a única llengua oficial de Catalunya. El 2 de setembre Foix encara va escriure l'article «“Escombros per la Pàtria, senyor...”», en el qual exposava aquesta comunitat ètica provocada per l'Estatut:

Tenim la sensació, pel to dels articles que publica la nostra premsa solvent, ciutadana i comarcal, pel tema de les converses més freqüents entre els catalans nacionals, que el Catalanisme, en la seva accepció genèrica, ultra ésser una política, passa a ésser, per la voluntat dels millors, una ètica.

En pocs dies, en diaris catalans de matís divers hem llegit profusament els mots *competència, solvència, responsabilitat* i llurs homònims i equivalents en articles dedicats a parlar de l'“endemà de la implantació de l'Estatut”. Uns i altres, patriotes tradicionalistes o futuristes, convenen a acceptar com una realitat la conversió en corpori i tangible, el dia mateix de la implantació de l'Estatut com a assaig de règim nacional autònom, del mite d'una transformació social i ètica dels catalans. (Foix 1932a)

És el moment d'unió, fins entre tradicionalistes i futuristes, en un ideal mític. Es preveu un futur de realització exigent, així com el poema X assumeix aquesta unitat i albira un futur de realització en la llum. Les «xarxaires» del títol del poema «portaven al cap amples canastres amb gavines mortes»: és el retorn d'aquell «vol de gavins» (II.títol), «vol d'ocells de mar» (II.15), que havien fugit de la unitat a II com Estat Català de la Conferència Nacional Catalana el 1922 i que ara retornen canviats (Estat Català s'ha integrat a ERC) i anunciant un futur tràgic (tornen morts).

A més, però, el poema pren un sentit personal pel jo poeta. El juny de 1932 és la data d'aparició de *KRTU*, el segon llibre poètic de Foix.⁷ En relació amb la data, doncs, X indica també el compromís del poeta amb l'àmbit del sagrat que el distingeix de la col·lectivitat. Per això porta al poema XI, datat el 1935. És l'any en què, en ple debat sobre les relacions entre la poesia i el compromís social, Foix publicà «Poesia i revolució», un article que retrata el poeta com aquell que no es mou del seu àmbit autònom, malgrat que la politització creixent del seu entorn vol que l'abandoni. Així mateix, XI el presenta com a «menhir» (XI.14). En ambdós textos, el poeta és descrit com a revolucionari i com a poeta; com a revolucionari, de fet, en tant que poeta: «El poeta, com a poeta, té els seus deures revolucionaris. La seva revolució però és indiferent a la revolució del major nombre» (Foix 1935: 3). El títol del poema XI desdobra la figura del poeta en la del mecànic «de la granota blava» «al peu d'una muralla ciclòpia» i la de l'home que mira «el mar, amb un llibre vell a la mà»: l'obrer manual davant del límit (aquell que construeix, per dir-ho

7. El llibre es posa a la venda el 30 de maig tal com exposen *La Publicitat*, 26-5-1931, p. 3; *La Publicitat*, 31-5-1931, p. 3; i *La Publicitat*, 2-6-1931, p. 3.

amb el títol de Foix 1936, en versos ben tallats i arrodonida estrofa) i el lector meditatiu davant de l'absolut supratemporal (aquell que, en mots de Foix 1935, vetlla pel misteri i la continuïtat de la tonada eterna). El conjunt del poema desenvolupa aquesta dualitat com a caracterització de la tasca poètica (Romeu i Figueras 1993). És testimoni i experiència de la lluita per l'àmbit sagrat contra les agressions que rep al llarg dels anys trenta i que són el centre del poema I.

L'origen de les dues situacions dels poemes X i XI és l'experiència de XII, datat el setembre de 1930. És l'inici del nou món que ha donat peu al llibre, l'instant previ a la República just després del Pacte de Sant Sebastià (17-8-1930) i en el mes simbòlic per excel·lència del catalanisme. És un moment nou de grans possibilitats, un moment ideal. El mateix Foix (1931) el va presentar com aquell en què els poetes i els arquitectes havien de poder tornar a ser-ho sense sacrificar la seva activitat específica a qüestions polítiques. El protagonista del poema XII és, precisament, un d'aquests poetes. El títol i la darrera estrofa el presenten trobant versos propis «que no recordava d'haver escrit» (XII. títol), però «que memoro» (XII.42); es transformen en mans que el sol·liciten cap a «estrany designis» (XII.títol). És la poetització de les «Excuses» inicials: en una data concreta s'inicia una experiència que obre un procés sempre incomplet en la mesura que es desenvolupa cap al futur. Els versos que el poeta troba a XII provenen d'una experiència passada que en el present no pot reconèixer, ja que el procés iniciat llavors es troba en un punt molt diferent. No obstant això, els estreny. El seu present en continua el procés cap a un futur imprevisible, «estrany». Malgrat que al setembre de 1930 comenci a obrir-se un món nou, la poesia en mantindrà les connexions temporals amb el passat (1922) i amb el futur (1931-1948) en el seu espai de simultaneïtat temporal (X.37, XI.14-26 i XII.13-15). Cap fet històric no comença ni acaba mai. Per això aquest final del llibre retorna circularment a les excuses inicials. Per això la xarxa temporal de *Les irrealis omegues* no és una línia i reverbera cap a totes les temporalitats, fins i tot aquelles de segles pretèrits i futurs.

Els dotze poemes datats, doncs, acaben amb tres inicis que es lliguen al futur i al passat, tres possibilitats de plenitud, tres moments de presència de l'ideal sintetitzats en el darrer, l'inici dels anys trenta i, per tant, de l'experiència històrica central del llibre: juny de 1932, just abans de la retallada de l'Estatut; 1935, abans de la guerra; setembre de 1930, abans de la República. El poema XIII, ja sense datar, és un cant a l'Absolut. Presenta, a manera d'epíleg i reprenent gairebé literalment molts dels versos dels poemes anteriors, una visió total simultània, irreal, dels àmbits en què es desenvolupa el llibre: personal, nacional, col·lectiu, cultural, natural, quotidià, històric, atemporal, passat, present i futur (Gimferrer 1997: 189-196; Julià 2011: 176-198).

En conjunt, *Les irrealis omegues* es planteja com un procés de coneixement de la història catalana, europea i mundial dels anys 1922-1948, especialment del seu nucli cultural, els anys trenta, en els quals la guerra civil espanyola és tractada com a anunci de la II Guerra Mundial, de manera que el jo del poeta esdevé part d'un nosaltres que acaba identificat amb Catalunya, Europa i la humanitat. Aquest coneixement estableix no una línia causal, sinó una xarxa complexa de fenòmens històrics amb causes d'ordre divers —ideològiques i factuais, individuals i col·lectives, culturals i polítiques— situades en moments diversos que generen conseqüències múltiples i interactuen en plans diferents

—per això l'estructura del llibre no és estrictament lineal i el seu llenguatge es relaciona de manera simultània en diversos estrats superposats. Només la poesia moderna, i especialment la postsymbolista, assoleix aquest tipus de coneixement integrant l'experiència individual a la col·lectiva en un ordre temporal que uneix passat, present i futur. Aquesta és l'autèntica realitat, la irrealitat, des d'on es pot investigar l'individu, la història i la humanitat en la seva interacció simultània i total.

On he deixat les claus... (1953) i *Desa aquests llibres al calaix de baix* (1964) complementen i desenvolupen *Les irrealis omegues* —el primer, com hem vist, fou començat a compondre per Foix immediatament després d'acabar aquest amb la intenció declarada de completar-lo (Foix / Gili 2021: 95). Ofereixen, doncs, en els mateixos termes que *Les irrealis omegues*, i entre altres línies de lectura complementàries, una interpretació poètica de la història del segle xx. No és casualitat que siguin tres llibres, atès el sentit simbòlic i la centralitat que adquireix aquest número a l'obra foixiana. L'estructura temporal dels tres, a més, els presenta intencionadament com a diversos i complementaris: *Les irrealis omegues* no es desenvolupa segons una cronologia lineal; com en l'ordenació de la segona seqüència d'aquest, *On he deixat les claus...* en segueix una de lineal progressiva que va d'abril de 1932 a agost de 1953, amb alguna petita alteració intencionada; i, com en l'ordenació de la primera seqüència de *Les irrealis omegues*, *Desa aquests llibres al calaix de baix* en segueix una de lineal regressiva que va de Cap d'Any de 1964 a octubre de 1918, també amb lleus alteracions (Serrallonga 1980; Cornudella 2000: 767-768).

Un altre llibre que complementa i referma aquesta lectura de *Les irrealis omegues* és *Els lloms transparents* (1969). Sorgit encara en l'estela de respostes foixianes a l'operació del realisme històric, que va reprendre la mena de debats característics de l'Europa dels anys trenta (Marrugat 2021b: 469-473), és un recull d'articles apareguts a *La Publicitat* just en els anys nuclears de *Les irrealis omegues*, entre 1931 i 1936 (Gómez Inglada 2010). La nova funció sociocultural que adquireixen l'any 1969 i la reordenació intencionada a què els sotmet el recull en fan una reinterpretació cultural dels anys trenta que l'acosta a *Les irrealis omegues* pel procediment i el sentit compartits de l'operació i per la imatge comuna que donen d'aquella dècada. A banda que ambdós llibres s'obren amb citacions de Lull, «campió universal de la unitat» (Foix 1969: 77), no és casualitat que *Els lloms transparents* s'estructuri, precisament, en tres seccions molt ben equilibrades (15 + 16 + 15 articles), cadascuna de les quals planteja un tema cabdal de *Les irrealis omegues* que entrellaça, com allà, la situació política, social i cultural catalana amb l'europea i amb una noció suprahistòrica de l'esperit humà. Així, la primera secció, «La Ciutat de l'Esperit», presenta aquest espai cultural ideal, insistentment amenaçat per «la primacia del polític» (Foix 1969: 51) durant els anys trenta, com el dels valors immutables: el Dret, la Llei, l'Ordre, la Llibertat, la Justícia, la Veritat, l'Humanisme, l'Universal, als quals es deu el veritable intel·lectual i home de lletres, que no pot ser mai parcial ni partidista en abordar aquestes qüestions. El primer article del llibre ho formula en termes prou acostats als del primer poema de *Les irrealis omegues*: «la veritat, la justícia i la llibertat són —principis, normes o virtuts— intangibles» (Foix 1969: 30). Per tant, «Colpiu l'anyell? No anul·leu el Signe; / Cremeu papers i tints? La ment reneix» (I.55-56). A la guerra de 1936-39 com a preludi de la de 1939-45 és on porta el procés de politització de tots els àmbits humans propi de l'Europa dels trenta que *Els lloms transparents* testimo-

nia i *Les irrealis omegues* interpreta poèticament. Per això ambdós llibres presenten també una imatge comuna del poeta: «La tasca del poeta és alliberar-se ell mateix en el cant, i és d'aquest alliberament que la comunitat, de retop, es beneficiarà» (Foix 1969: 42).

Dins d'aquest món extremament polititzat, la segona secció d'*Els lloms transparents*, «Ètica i política», planteja la possibilitat d'una política «sotmesa a les lleis de l'esperit» (Foix 1969: 103), és a dir, una política moral i del bé comú; per tant, una política que sigui també una ètica. A Catalunya és aquella que ha animat el catalanisme a unir la societat en el camí cap a la realització de «la Idea Catalana» (Foix 1969: 86), en perill durant els anys trenta. Seguint aquest fil derivat de la primera secció, la tercera, «Ésser lleials», recull articles sobre la necessitat de sotmetre's fidelment al principi supratemporal i no partidista de la Pàtria, que contraposa a l'Estat nació. Aquell permet a una societat esdevenir comunitat unificada en l'ideal, mentre que aquest provoca divisions i enfrontaments, interiors i exteriors, fins i tot bèl·lics.

Si *Les irrealis omegues* recula fins a 1922 per trobar l'inici de la divisió del catalanisme en la fi del Noucentisme, *Els lloms transparents* es tanca amb un article de 1934 que revolora *La Nacionalitat Catalana* de Prat de la Riba com a «llibre actual» (Foix 1969: 165).

4.3. UN PROCÉS DE CONEIXEMENT DE LA REALITAT, DEL POETA I DE LA POESIA

Indestriablement entrelaçat amb aquesta interpretació de la història contemporània, *Les irrealis omegues* desenvolupa un altre fil conductor: el del coneixement de l'autèntica realitat, la irrealitat, l'espai dels valors sagrats i absoluts, que els moviments polítics dels anys trenta i el franquisme dels quaranta amenacen. La progressiva revelació d'aquesta realitat total es produeix com un procés de construcció del poeta, que en les societats modernes és qui hi pot accedir i garantir-lo. En aquest cas, els poemes constitueixen una estructura lineal independent de l'ordre cronològic i simbòlicament marcada pels moments del dia.

En aquest recorregut, el poema I és una mena de pròleg que planteja la perdurabilitat del Signe i la ment contra la caducitat de la matèria (I.55-56). Presenta, doncs, l'espai que cal conèixer i cap al qual es dirigirà el moviment progressiu del llibre. A II, la interacció entre l'àmbit ideal i el real fa que s'interfereixin i, d'aquesta manera, es pugui iniciar en el darrer un avenç cap al coneixement del primer, camí que s'identifica amb l'amor, com en els tres poemes precedents de Foix. En ser expulsat de l'ideal, el poeta cau a l'«hora foscant» (II.19), en la qual, tanmateix, arriba Venus, la deessa marina de l'amor que engageu un procés d'il·luminació per a una ment que ha tingut principi, però que, gràcies al camí de l'amor/coneixement, no tindrà fi.⁸ Per tant, Palmira, la dona que s'emporta el jo des de l'ideal cap al «ball» (II.títol), també és un personatge positiu que, en incitar l'amor, permet iniciar el camí cap a l'ideal. Aquest es desenvolupa al llarg dels poemes següents. A III es construeix la necessitat de la unió com a forma d'amor per poder mantenir la llum, la idea, l'art. De manera que a IV el desig d'amor és un anhel comunitari (IV.18)

8. «Hora foscant t'acostes, oh deessa!, / Amb fressa d'aigua als clots dels horts deseparats / I clarors indulgents de murtra, rosa i heura / Als ulls seglars, a la ment eviterna» (II.19-22).

que s'intenta assolir col·lectivament a V, però que VI demostra que només el poeta pot mantenir en nom d'aquesta comunitat per salvar-la. Així, VII el formula com un amor individual ja transcendent, no associat a la carnalitat de Palmira, sinó a una Dona-Idea que és Minerva intel·lectual i Dànae sensual (VII.19-27) que es mou entre la realitat i l'ideal identificats amb la terra i el mar (VII.10-11), la foscor i la llum (VII.12), la muntanya i el cel (VII.13-15), l'amor sensual i l'espiritual (VII.16-17), àmbits de transició situats «a la taverna, al ball o als tossals megalítics» (VII.18). Si en el pla històric, el poema VIII és previ a aquest, en aquesta seqüència es pot llegir també com la seva continuació lògica: un cop invocada la Dona-Idea, la parella marxa unida al coneixement: «al vesprejar» (VIII.1), per a ells «claregen» (VIII.5) les realitats. Arriben a les portes del coneixement, «a l'albaneix de la Nit Immutable» (VIII.23), però no l'assoleixen. Aquesta unió l'albirarà el poema X, en què es reprèn el mite de la caverna de Plató i, per tant, es retorna a l'estadi ideal d'on Palmira havia extret el poeta a II. Ara, però, aquest ideal s'ha assolit no per contacte amb els morts (Crexells), sinó per l'experiència pròpia de la realitat. El jo, més enllà del temps («hem abolit els segles», X.16), hi és a punt de la unió amorosa amb el tu ideal en un «Migdia Absolut» (X.37) que supera l'aparença del cos, transcendent en el número tres, en el senyal de la creu i en els àmbits del sagrat i el marí («persignats i colpits / Els cristalls radiants dels nostres cossos / —Llum en la llum d'unes denes de sal / En l'avara preguera de l'ara submarina—», X.37-40). Accediran a una realitat superior de més enllà de la visible amb dos ulls i de la palpable amb el tacte («petjarem, ullats, aigües i mars intàctils», X.43). Per això el poema XI presenta ja la figura del poeta en tota la seva irrealitat (Romeu i Figueras 1993). El XII uneix aquesta amb la figura del lector convertint, doncs, l'assoliment del poeta en comunitari («Deixeu-me sol, que só molts», IX.3). Finalment, si I feia de pròleg que planteja l'espai de coneixement irreal en oposició a la realitat material, XIII fa d'epíleg que presenta la visió final que el poeta, en primera persona del plural, té del mar com a absolut transcendent amb tot el seu valor col·lectiu.

El desenvolupament d'aquest procés està marcat simbòlicament com un camí cap a la llum. El llibre comença en una foscor vespral reiterada. El primer poema s'ambienta «A sol baix» (I.1) i és més profund en adjectius relatius a la foscor que a la llum, aquests últims referits exclusivament a l'espai del jo poeta. El títol de II ja el situa, igualment, «hora foscant». El jo poeta s'hi acomiada de la llum del «Migdia Suprem» (II.6) i s'aboca a l'«hora foscant» (II.19) cap a «l'ombrívol ponent» (II.52). Tot seguit, III rebla aquest comiat: és un poema lluminós, ambientat des del títol «en un migdia de març» que es fon cap a la foscor («La llum m'aombra», III.13, i s'acaba el «món sense capvespres», III.32) i que esdevé ja només «un far en nit coberta» (III.19). Des d'aquest moment, el llibre està completament dominat per una foscor en la qual el poeta busca aquesta llum perduda: el poema IV s'ambienta «en la gran nit comuna» (IV.33); el V, en un poble fantasmal ple d'«ombres» (V.1) i «cants de nit» (V.5); el VI comença «cap al tard» (VI.3) i s'hi fa «nit» (VI.6), altre cop «nit col·lectiva» (VI.14); és «vespre» a VII (títol) i s'hi fa nit (VII.31), com a VIII (títol, VIII.1, VIII.10 i VIII.22-23). Fins que IX recupera la contraposició entre un jo en la llum i un vosaltres fosc fins a la ceguera; X és el poema de la unió amorosa entre el tu de «llum» i el jo d'«ombra» (X.10), que es produeix «a ple sol» (títol) cap a la recuperació d'aquell «Migdia Absolut» (X.37) de què s'ha acomiadat el poeta a II; «dia i

nit són uns» (X.26), de manera que XI presenta tots els moments del dia alhora en la figura simultània del poeta que és «alba» (XI.14), «migdia» (XI.16), «tarda» (XI.17) i «nit» (XI.20). Fora ja d'aquest àmbit lluminós i total de la idea, el de la lectura de XII se situa de nou en un «vespre» (títol), tanmateix il·luminat per la connexió amb la poesia (és un vespre «guspirejant de llavis», títol). Com a epíleg, XIII se situa de nou «a sol colgant» en el títol, però és un poema lluminós sobre l'àmbit absolut d'un mar brillant a l'«aurora» (XIII.1) i al «crepuscle» (XIII.2), que permet intuir «el més enllà diürn amb les sals intactes» (XIII.41), una llum encara més pura amb la qual es tanca el llibre:

La teva claredat, jaç de guerrers ullpresos
 —(Ni quan l'alba boscana crema, i castanyera,
 Amb la flama dels dits difícils papallones)—
 No ens deixa veure la llum. (XIII.47-50)

El llibre es tanca amb una imatge de llum que remet de nou a Plató. La dialèctica que ha desenvolupat ha anat acostant el poeta a l'Absolut, el Bé, la Llum. Però no s'hi pot arribar mai plenament perquè, per fer-ho, cal esborrar el món de les imatges en què es desenvolupa inevitablement la vida humana. Per això el procés de coneixement que van obrint cadascuna de les dates dels poemes, com la dialèctica platònica (Goldschmidt 1947: 343), no acaba mai: apunta un Absolut del qual l'ésser humà no pot participar plenament.

4.4. UN ENTRAMAT SIMBÒLIC ESTABLE

La interpretació de la història contemporània que fa *Les irrealis omegues* és, doncs, específicament poètica. No es tracta d'un discurs polític, social, historiogràfic o filosòfic. Per això es desenvolupa en una unitat transcendent que s'articula en l'àmbit del simbòlic mitjançant una entramat de símbols recursiu i estable el sentit dels quals parteix de la tradició literària comuna a Occident. Aquests símbols porten el discurs cap a la irrealitat, o realitat total, i donen cohesió al llibre, en la mesura que la seva reutilització coherent contribueix a unir la diversitat dels poemes i les dates.

És, com acabem de veure, el cas dels símbols de la llum i la foscor, el dia i la nit. La foscor i l'ombra tendeixen a ser l'àmbit d'existència del real material i enganyós, mentre que la llum ho és de l'ideal i veritable. Però són símbols complementaris, que es necessiten mútuament: només es pot accedir a la llum des de l'ombra i, per a l'ésser humà, no pot existir dia sense nit.

Així mateix, ha quedat apuntat que, des del primer poema, l'àmbit del sagrat com a àmbit de la poesia, la irrealitat, la Idea, es construeix a partir de referències cristològiques. *Les irrealis omegues* no admet una lectura que el faci un llibre religiós (Serrallonga 1980), però utilitza els símbols i les narracions del catolicisme pel seu valor comunitari tradicional. Ja el poema I presenta el poeta com aquell que es dirigeix a l'ofertori a través del bateig fluvial (I.títol i I.26-28) i s'identifica amb l'anyell colpit (I.55), mentre que els seus antagonistes adoren falsos «fetitxe» (I.12-13), «oracles» (I.46) i «hierofant» (I.56), i es juguen a daus el cos del país com van fer els soldats romans amb la túnica de Crist

(I.50-52; cf. Joan 19, 23-24). Més endavant, intentaran convèncer el poeta perquè traixi l'àmbit del sagrat «amb trenta codolells» (IX.2) en referència a les trenta monedes de plata de Judes. Però ell esdevindrà, com Crist, pastor de «ramats» (X.42). Per això el comiat de l'ideal del poema II ho és també del «Crist Imperial coronat de gaubances / A l'àpex fulgurant del sínode dels cors» (II.14). El sacrifici per l'ideal en el món fosc, material i enganyós s'associa als «estigmes» (III.28, V.31) i a la creu (III.35, IV.34, V.30, X.37, XIII.35).

En aquest àmbit del sagrat la poesia s'identifica amb una vestal, la verge encarregada de guardar el foc sacre en el culte romà a la deessa Vesta. Foix estableix així una connexió entre aquest símbol i el de la llum. La identificació entre «la Poesia» i «la vestal» ja la va fer explícitament el 1944 en l'article «De la poesia encara» amb termes exactes als de *Les irrealis omegues*:

Diríeu que entre tots creiem haver-ho dit tot: en aquests darrers temps, ¿quin poeta no ens ha fet conèixer el resultat de les seves recerques teòriques? ¿Quants s'han abstingut de definir, cantar —o bescantar— la Poesia? Potser entre tots l'hem desvestida i entre molts li hem llevat la pell. Tant d'impudor ha fet témer a alguns que la vestal ha desertat del temple per a ballar, líbrica, en camp perdut.

En despullar-nos de la pròpia nuesa hem aparencat que el misteri, la màgia i el mite eren inscripcions de llegenda imprecises, indesxifrables o anacròniques, en muralles de fum. I a la cambra dels mals endreços o a la sòrdida rebotiga hem assajat de copiar, amb materials fràgils, estàtues jacents. Hem evocat imatges mortes damunt els vidres glaçats i transcrit noms de catacumba amb alfabetos inexistents.

Amo, però, com mai, dels poetes d'avui, els qui creuen encara i per sempre en la permanència de la deessa, del foc i de les vestals; els qui, coratjosos, segueixen per solanes i obagues els corriols perduts entre gatsaules o, moridors, en isardes carenes que obren el camí ral que porta a les valls fecundes i a les fresquívoles esplugues on les deesses viuen encara i els herois són reals; els qui, més que exaltar-se —o exalçar-se—, investiguen, experimenten i contemplen, i s'hi complauen. (Foix 1944)

Com en un poema de *Les irrealis omegues*, i reprement-ne el llenguatge i els símbols, Foix exposa aquí de manera concisa allò que allà desenvolupa: s'ha assaltat l'àmbit del sagrat per portar-lo al de la materialitat i fer-li perdre les capacitats unificadores, comprensives i totalitzadores. Però queden poetes que, com el de *Les irrealis omegues*, s'hi dirigeixen, «creuen encara i per sempre en la permanència de la deessa, del foc i de les vestals». És la situació del poema I i, contra aquesta, el jo poeta de *Les irrealis omegues* desenvolupa una lluita que culmina amb la invocació de la vestal al poema VII, que es fa a partir de «la vesta estival d'una noia» (VII.títol). El poema construeix una associació simbòlica, que parteix de la fonètica, entre aquesta mena de túnica i les sacerdotesses de Vesta. Es contraposa així a la nuesa que «De la poesia encara» identifica amb la manca de misteri —com hem vist, Foix (1935: 2) havia defensat que el poeta «vetlla pel Misteri». La vesta ja havia aparegut a II. Quan Palmira s'enduu el poeta de l'ideal, però alhora obre el camí amorós que permet accedir-hi, una de les accions que fan és: «Esbaldim cos i vesta al broll de les salines» (II.44), com una mena de ritual purificador. A VII, la trobada d'una vesta buida, del misteri de la qual s'ha despul·lat la poesia, provoca la invo-

cació de la noia a la qual pertany, la Dona-Idea, la Poesia, la vestal. Aquesta és cridada en versos construïts mitjançant «el misteri, la màgia i el mite», amb referències al Gènesi (VII.5, VII.9), la mitologia grega (VII.19-26) i tots els elements simbòlics del llibre: és passat, present i futur (VII.2 i VII.21); «Hostessa universal» (VII.3) que es contraposa, doncs, a la manca d'hostes del poble de V.42; llum i foscor, alba i crepuscle (VII.4); Idea (VII.2) que prové de l'elevació, «alabatent» (VII.7), i conquereix i salva el món material (VII.5-8, VII.19-23); foscor i carn que el configura (VII.24-26). Després d'aquesta invocació «baixen dels cims les vestals venturoses» (VII.28) i porten llum just en aquell espai, «l'aiguadolç» (VII.32), que el poema III havia construït com el del poeta i el pintor: «En un penyal d'aiguadolç el pintor Sunyer i jo, en un migdia de març» (III.títol). Aleshores, el poeta exhorta la noia de la vesta a realitzar un ritual sagrat que la converteix en «Dea» (VII.37-44). Entre les accions rituals hi ha la de cobrir la pròpia nuesa amb el misteri: «Cobreix-te al tamarí amb vesta blanca» (VII.42). De manera que, al poema següent, ja són tots dos, poeta i noia, poeta i vestal, poeta i Poesia, que avancen en unió amorosa amb «el nom balder pintat damunt la vesta» (VIII.15). Tot seguit, els antagonistes sense ulls del poeta intenten imitar-lo, en va, per apoderar-se amb engany dels seus ideals: volen «semblar més encara» (IX.13), es disfressen per aparentar el que no són (IX.13-14) i clamen «als déus, i a les vestals» (IX.15). Però només el poeta que s'ha mantingut immutablament fidel a l'ideal pot formar part de la unió amb la vestal en un ritual que es produeix entre les altres vestals, «quan passen les d'ulls clars i vesta negra» (X.12). És l'experiència poètica que el jo ja havia viscut també en altres moments del passat i que retroba en rellegir els seus poemes, escrits quan «ploraven les vestals als déus de pedra» (XII.31).

En aquest camí de coneixement i salvació, tots els espais esdevenen, també, simbòlics de manera coherent. Els elevats són positius per la seva associació amb la llum, els valors espirituals i les idees. Permeten examinar la realitat des de la distància i en la seva totalitat. Per contra, els espais baixos són negatius per la seva associació amb la foscor, la matèria i els canvis. Atrapen en la immersió acrítica. El camí ascendent que caracteritza el poeta és molt sovint fluvial. Recorre el riu cap a la seva font, és a dir, fa un trajecte simbòlic de coneixement cap a l'origen i la puresa. Els seus antagonistes l'han embrutat i destruït («porteu els llops sedejants a les fontanes», I.3), de manera que el llibre parteix de «fonts estroncades» (IV.títol) i anhelades («Delejàvem fondals amb aigualls i fullaca / I planyívoles fonts», IV.19-20). Aquestes se situen en l'àmbit de l'Esperit (V.2) i l'alegria (VI.18). Són l'indret del poeta inamovible («Sóc el Qui Fou per clares torrenteres», IX.11; «Jo, l'aiguaneix d'un planell sobirà», IX.24), el lloc diví on pot dur la unió amorosa amb la vestal («¿Saps els topants de l'espluga gatosa / Amb llet i mel latents en fonts furtives / On peixen els ocells nodrisses forasteres?», X.19-21): el ritual sagrat on es produeix la poesia («A quina font de l'obaga perduda / Un estiu despullat en nit desclosa / Ploraven les vestals als déus de pedra», XII.29-31).

Dos espais naturals més adquireixen un sentit simbòlic fort i constant. Fan referència específica als països mediterranis a partir de la cultura dels quals pren sentit tota aquesta construcció simbòlica. Primer, el mar, com ja hem vist, símbol de l'absolut. Segon, la vinya, potser el més ambivalent dels símbols del llibre. D'una banda, fa referència al vi, i, per tant, remet a l'àmbit cristològic del sagrat. De l'altra banda, és una triple referència

a la Catalunya ideal, a la seva imatge mediterrània tipificada; a l'arrelament a la Catalunya geogràfica, física, real; i a la Catalunya històrica conflictiva. I és que els fets d'octubre de 1934 tenen com a origen la Llei de Contractes de Conreu, que planteja un canvi en el sistema d'arrendament de vinyes. El poema III sintetitza tots aquests sentits simbòlics en els dos versos finals: «Amb els braços en creu, a les maternes vinyes, / Som fantasmes marçals i saó d'atzavares» (III.35-36). S'hi fa l'associació simbòlica de Crist i les vinyes en una primera persona del plural que identifica el poeta i el seu amic pintor, pertanyents a l'àmbit del sagrat. També, per tant, a la Catalunya ideal, en la realitat de la qual viuen arrelats —per això l'adjectiu «maternes». Finalment, el darrer vers anuncia el conflicte vinculat a les vinyes mitjançant la referència al déu Mart en l'adjectiu «marçals»: de la desunió vindrà la guerra, que té un dels seus orígens en el conflicte vinyater de 1934. Aquests mateixos conflictes semblen també anunciats a IV.17 amb l'associació mediterraneanista de vinyes i mar enterbolida per la fumera: «Ensumàvem les pells i ens tocàvem, carnals, / Vora els frèvolts mallols d'una mar que fumeja». Fins que V, el poema datat l'octubre de 1934, situa el poble abandonat de l'ideal «sota vinyars amb clarors europees» (IV.6), en una connexió dels conflictes i símbols catalans amb els europeus. En el pla històric, les vinyes són una de les causes del conflicte bèl·lic. En la mesura que també són una representació de la Catalunya Ideal lligada a la física, en el pla simbòlic unes vinyes entre creus i fum representen el sacrifici i la destrucció de les pròpies arrels, d'allò que els catalans són espiritualment, permanentment.

També són símbols recurrents els ulls —ja ho hem pogut comprovar—, els arbres, les fulles, el vent i alguns altres elements entre els quals poden destacar-se els llibres, manuscrits, pergamins i incunables, que funcionen com a connexió entre l'àmbit terrenal i l'espiritual en la mesura que permeten la conservació i transmissió material de les idees, però no les són. Per això, «Codis i fulls clandestins i escriptures / Que firmo jo amb irreals omegues» (VI.11-12) són els que donen títol a un llibre que és una porta oberta a l'autèntica realitat.

5. CONCLUSIÓ

Les irreals omegues no és, doncs, un llibre miscel·lani d'estructura laxa. Com tot poemari postsimbolista, i com tots els de Foix, planteja una estructura significativa en els diversos nivells en què funciona el llibre simultàniament i, per això mateix, perfectament travada. La introducció d'uns significats històrics precisos, però que transcendeixen les interpretacions discursives no poètiques —polítiques, historiogràfiques, sociològiques, econòmiques o filosòfiques—, el fa un llibre especial dins del postsimbolisme alhora que un dels més emblemàtics de la modernitat. La consciència històrica que s'installa en la modernitat i la complexitat contradictòria de les diverses nocions temporals que comporten les dues modernitats, la burgesa i l'estètica, troben a *Les irreals omegues* una de les seves grans formulacions conjuntes. La confluència d'una renovació formal basada en el retorn a la tradició i d'una consciència forta de la història tant dels àmbits polític i social

com del poètic i cultural, combinada, però, amb una concepció atemporal, simultània i eterna de l'espai literari des del qual es construeix, converteixen *Les irrealis omegues* en un dels màxims paradigmes de la modernitat occidental.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERTÍ I ORIOL, Jordi (2004a, setembre): «Una aproximació interpretativa a *Les irrealis omegues* de J. V. Foix (I)», *Revista de Catalunya*, 198, p. 123-139.
- ALBERTÍ I ORIOL, Jordi (2004b, octubre): «Una aproximació interpretativa a *Les irrealis omegues* de J. V. Foix (II)», *Revista de Catalunya*, 199, p. 109-123.
- BALAGUER, Josep M. (1994, desembre): «J. V. Foix i els “catalans de 1918”», *Faig Arts*, 34, p. 4-18.
- BALAGUER, Josep M. (1997a): «J. V. Foix i la primera avantguarda francesa», dins *Les literatures catalana i francesa al llarg del segle XX. Les littératures catalane et française au XXème siècle. Primer Congrès Internacional de Literatura Comparada València, 15-18 abril 1997*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 45-68.
- BALAGUER, Josep M. (1997b): «La literatura catalana i l'avantguarda», dins GABRIEL, Pere (dir): *Història de la cultura catalana*, vol. VIII (*Primeres avantguardes 1918-1930*). Barcelona: Edicions 62, p. 125-150.
- BALAGUER, Josep M. (1998): «Algunes consideracions generals sobre la literatura des de la fi del Noucentisme fins al final de la guerra», dins GABRIEL, Pere (dir): *Història de la cultura catalana*, vol. IX (*República, autogovern i guerra 1931-1939*). Barcelona: Edicions 62, p. 119-134.
- BALAGUER, Josep M. (2006): «J. V. Foix, *Catalans de 1918*: “El poeta és el més responsable”», dins PANYELLA, Ramon / MARRUGAT, Jordi (ed.): *L'escriptor i la seva imatge. Contribució a la història dels intel·lectuals en la literatura catalana contemporània*. Barcelona: L'Avenç i Grup d'Estudis de Literatura Catalana Contemporània, p. 222-245.
- BAUDELAIRE, Charles (1970): *Œuvres complètes*. París: Robert Laffont.
- BERMAN, Marshall (1983): *All That Is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*. Londres / Nova York: Verso.
- CALINESCU, Matei (2003): *Cinco caras de la modernidad*, trad. Francisco Rodríguez Martín. Madrid: Tecnos.
- CARBONELL, Manuel (1987): «J. V. Foix», dins MOLAS, Joaquim (dir.): *Història de la literatura catalana*, vol. 9. Barcelona: Ariel, p. 377-412.
- CARBONELL, Manuel (1991): *L'obra en vers de J. V. Foix*. Barcelona: Teide.
- COLL MARINÉ, Jaume (2021): *Segimon Serrallonga Morer (1930-2002). Una biografia intel·lectual*. Tesi doctoral. Vic: Universitat de Vic.
- CORNUDELLA, Jordi (2000): «Apèndix. Notes explicatives i complementàries», dins FOIX, J. V.: *Obra poètica en vers i en prosa*, ed. Fundació J. V. Foix / Jordi Cornudella. Barcelona: Edicions 62 / Diputació de Barcelona, p. 711-814.

- CREXELLS, Joan (1931): «Notícia preliminar» a *Critó*, dins PLATÓ: *Diàlegs. Defensa de Sòcrates. Critó. Eutífron. Laques*, trad. Joan Crexells, ed. Carles Ribà. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- FERRATER, Gabriel (2019): *Curs de literatura catalana contemporània*, ed. Jordi Cornudella. Barcelona: Empúries.
- FOIX, J. V. (1931, 25 de novembre): «“Hi ha cent maneres de servir el país...”», *La Publicitat*.
- FOIX, J. V. (1932a, 2 de setembre): «“Escombros per la Pàtria, senyor...”», *La Publicitat*.
- FOIX, J. V. (1932b, 24 de setembre): «Toros a Cervera!», *La Publicitat*.
- FOIX, J. V. (1933, 24 d'agost): «Una política i una ètica», *La Publicitat*.
- FOIX, J. V. (1935, juny): «Poesia i revolució», *Quaderns de Poesia*, 1, p. 1-4.
- FOIX, J. V. (1936, gener): «“...en versos ben tallats i arrodonida estrofa”», *Quaderns de Poesia*, 6, p. 1-4.
- FOIX, J. V. (1944): «De la poesia, encara», *Poesia*, 3, p. [1].
- FOIX, J. V. (1969): *Els lloms transparents*. Barcelona: Edicions 62.
- FOIX, J. V. (2000): *Obra poètica en vers i en prosa*, ed. Fundació J. V. Foix / Jordi Cornudella. Barcelona: Edicions 62 / Diputació de Barcelona.
- FOIX, J. V. / GILI, Joan (2021): *Entre llibres i llibres. Correspondència 1935-1983*, ed. Margarida Trias. Barcelona: Fundació J. V. Foix / Edicions 62.
- GIMFERRER, Pere (1974): *La poesia de J. V. Foix*. Barcelona: Edicions 62.
- GIMFERRER, Pere (1984²): *La poesia de J. V. Foix*. Barcelona: Edicions 62.
- GIMFERRER, Pere (1997³): *La poesia de J. V. Foix*, dins GIMFERRER, Pere: *Assaigs crítics*. Barcelona: Edicions 62, p. 15-206.
- GOLDSCHMIDT, Victor (1947): *Les dialogues de Platon. Structure et méthode dialectique*. París: Presses universitaires de France.
- GÓMEZ INGLADA, Pere (2010): *Quinze anys de periodisme. Les col·laboracions de J. V. Foix a “La Publicitat” (1922-1936)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- GUERRERO, Manuel (1996): *J. V. Foix, investigador en poesia*. Barcelona: Empúries.
- HABERMAS, Jürgen (2006): «La modernidad, un proyecto incompleto», dins FOSTER, Hal (ed.): *La posmodernidad*, trad. Jordi Fibla. Barcelona: Kairós, p. 19-36.
- JAMESON, Fredric (1992): *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Londres / Nova York: Verso.
- JULIÀ, Jordi (2011). *Poètica de l'exili. L'elegia contemporània en la lírica catalana de postguerra*. Palma: Lleonard Muntaner.
- MANENT, Albert (1992): *Josep Foix i Mas*. Barcelona: Labor.
- MARRUGAT, Jordi (2009): «Joaquim Folguera i J. V. Foix. Dos poetes al servei d'un projecte literari i polític (1915-1931)», *Estudis Romànics*, XXXI, p. 219-260.
- MARRUGAT, Jordi (2010): «Noucentisme i modernitat. Una aproximació», dins PANYELLA, Ramon (ed.): *Concepcions i discursos sobre la modernitat en la literatura catalana dels segles XIX i XX*. Lleida: Punctum i GELCC, p. 73-100.
- MARRUGAT, Jordi (2015): *Josep Carner 1914: la poesia catalana al centre de la modernitat europea*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MARRUGAT, Jordi (2020): «Josep Carner», dins CASTELLANOS, Jordi / MARRUGAT, Jordi (dir.): *Història de la literatura catalana*, vol. VI (*Modernisme. Noucentisme. Avantguardes*). Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Barcino / Ajuntament de Barcelona, p.

- 481-536.
- MARRUGAT, Jordi (2021a): «La poesia», dins CASTELLANOS, Jordi / MARRUGAT, Jordi (dir.): *Història de la literatura catalana*, vol. VII (*Del 1922 al 1959*). Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Barcino / Ajuntament de Barcelona, p. 119-198.
- MARRUGAT, Jordi (2021b): «La poesia», dins CASTELLANOS, Jordi / MARRUGAT, Jordi (dir.): *Història de la literatura catalana*, vol. VII (*Del 1922 al 1959*). Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Barcino / Ajuntament de Barcelona, p. 433-506.
- MARRUGAT, Jordi (2023): «*Sol, i de dol* com a procés de coneixement postsimbolista», *Rivista Italiana di Studi Catalani*, 13, p. 5-74.
- MIRALLES, Carles (1993): *Sobre Foix*. Barcelona: Quaderns Crema.
- ORTÍN, Marcel (1981, estiu). «Sobre *Les irrealms omegues*, de J. V. Foix: la densitat expressiva», *Quart Creixent*, 2, [p. 81-93].
- PARRAMON, Jordi (2009): «Els versos llargs i les cesures en la poesia de J. V. Foix», dins *Miscel·lània Joaquim Molas*, vol. 3. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 195-214.
- ROMEU I FIGUERAS, Josep (1973, gener): «Comentaris a un poema de *Les irrealms omegues*», *Serra d'Or*, 160, p. 49-50.
- ROMEU I FIGUERAS, Josep (1993, abril-juny): «Una lectura del poema XI de *Les Irrealms Omegues*, de J. V. Foix», *Butlletí dels mestres*, 234, p. 33-37.
- SERRA I CASALS, Enric (1992, desembre): «L'obra de Pierre Reverdy a Catalunya», *Els Marges*, 47, p. 31-62.
- SERRALLONGA, Segimon (1980): «Nota sobre la cronologia dels poemes de *Les irrealms omegues*». Fons Segimon Serrallonga (Universitat de Vic), document PC.15.5(1), f. 1-22.
- TERRY, Arthur (1985): *Sobre poesia catalana contemporània: Riba, Foix, Espriu*. Barcelona: Edicions 62.
- VALLCORBA, Jaume (1986): «Pintors i poetes cubistes i futuristes. Una teoria de la primera avantguarda», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 40, p. 49-95.
- VENY-MESQUIDA, Joan Ramon (2021): «J. V. Foix», dins CASTELLANOS, Jordi / MARRUGAT, Jordi (dir.): *Història de la literatura catalana*, vol. VII (*Del 1922 al 1959*). Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Barcino / Ajuntament, p. 239-262.

RESUM

Les irrealms omegues (1949) de J. V. Foix és un dels poemaris més rellevants de la literatura moderna. Aquest article exposa en quin sentit se'l pot considerar un epítom de la modernitat i, dins d'aquesta, de la poesia postsimbolista. Se'n posen de manifest la connexió amb el conjunt de l'obra foixiana i la unitat estructural i simbòlica. Tot plegat permet llegir el llibre com una interpretació poètica de la història catalana i europea del segle XX, especialment dels anys trenta, feta des d'un pla simbòlic en què fenòmens culturals,

polítics i socials són investigats en relació amb una experiència absoluta de la realitat que implica tots els àmbits, físics i metafísics, en què es desenvolupen les activitats humanes.

PARAULES CLAU: Modernitat, poesia, postsimbolisme, J. V. Foix, *Les irrealis omegues*.

ABSTRACT

Les irrealis omegues (1949), by J. V. Foix, a post-symbolist interpretation of twentieth-century history

Les irrealis omegues (1949) by J. V. Foix is one of the most important poetry collections in modern literature. This article explains in what sense it can be considered an epitome of modernity and, within that concept, of post-symbolist poetry. It highlights the connection of this book with the whole of Foix's work and its structural and symbolic unity. All this makes it possible to read the book as a poetic interpretation of Catalan and European twentieth-century history, especially the 1930s, viewed from a symbolic perspective, in which cultural, political, and social phenomena are investigated in relation to an absolute experience of reality, which involves all the areas, both physical and metaphysical, in which human activity takes place.

KEYWORDS: modernity, poetry, post-symbolism, J. V. Foix, *Les irrealis omegues*.

L'ORGANITZACIÓ DE LA NOMENCLATURA EN EL *GAZOPHYLACIUM CATALANO-LATINUM*

Pere MONTALAT BUSCATÓ
Institut d'Estudis Catalans

1. INTRODUCCIÓ

En aquest treball tracto d'alguns aspectes relatius a l'estructura de la informació en el *Gazophylacium Catalano-Latinum* de Joan Lacavalleria. En concret, em refereixo a la coexistència en aquesta obra de dos sistemes d'organització de la nomenclatura: d'una banda, Lacavalleria fa avinent en el títol del seu diccionari que els articles estan disposats per ordre alfabètic¹ i, efectivament, n'hi ha prou de fer un cop d'ull al leuari per comprovar que segueix una ordenació alfabètica estricta; d'una altra, hi ha articles constituïts per múltiples articles en què, partint d'un mot primitiu, que és el lema, es descabdella tota una família de paraules amb el tractament lexicogràfic corresponent. Avesats a l'ordre alfabètic dels diccionaris, la consulta d'aquesta tipologia d'articles sorprèn, perquè ni els altres diccionaris catalans de la mateixa època ni molt menys els d'èpoques posteriors segueixen aquest procediment.

L'organització dels articles per famílies lèxiques, habitual al *Gazophylacium*, és deutora de la tradició lexicogràfica francesa. Ara se sap que Lacavalleria va prendre per model un diccionari francès-llatí del pare François-Antoine Pomey, publicat a Lió l'any 1671 amb el títol *Le dictionnaire royal augmenté*, en seleccionà els lemes i el contingut dels articles i els va traduir al català. També incorporà al seu diccionari la part llatina d'aquella obra directament o bé amb canvis i afegitons que són de la seva mà (Montalat 2015). El pare Pomey, com pràcticament tots els autors de diccionaris bilingües llatí-francès i viceversa de la seva època, s'inspirà en la lexicografia francesa renaixentista que al seu temps també trobaria eco a l'obra de Lacavalleria.

Tot i amb això, la tècnica lexicogràfica desenvolupada en el *Gazophylacium* no queda ancorada en el passat. En la presentació de la nomenclatura s'hi aprecien avenços, al-

1. El títol fa així: *Gazophylacium Catalano-Latinum, dictiones phrasibus illustratas, ordine literario comprehendens*, això és, 'Tresor català-llatí que conté mots il·lustrats amb frases disposats per ordre alfabètic'.

guns atribuïbles al geni de Lacavalleria, que anuncien el desenvolupament de la lexicografia catalana posterior.

En el que segueix analitzo un article del *Gazophylacium* organitzat per família de mots i el comparo amb articles d'altres diccionaris bilingües per tal de descriure'n els trets característics. Després, tracto de les fonts immediates i mediates del *Gazophylacium*. Tot seguit, identifico alguns elements d'aquesta obra que prefiguren els diccionaris monolingües del futur i acabo amb un apartat de conclusions.

2. CARACTERÍSTIQUES DELS ARTICLES DEL *GAZOPHYLACIUM* ORGANITZATS PER FAMÍLIES LÈXIQÜES

L'article *abella* del *Gazophylacium*, reproduït íntegrament a continuació, pot sorprendre per més d'un motiu a qui està avesat a consultar diccionaris bilingües i plurilingües i, encara més, a qui està familiaritzat amb els principis lexicogràfics d'aquesta tipologia de diccionaris:

ABELLA, *insecte volatíl, que fabrica la mel*. Haec apes, is. Haec apis, is (*lo primer es millor*). *Petita abella*. Haec apicula, ae. Haec apecula, ae. *Axam de abelles*. Apum examen, (inis). *Buch de abelles*. Hoc apiarium, rii. *Caseta ahont està la mel de las abelles*. Mellaria cellula, (ae). *Qui cria abelles*. Hic apiarius, rii. *Fusta ab petites taques rosses, semblant à la fempta de la abella*. Apiatum lignum, (ni). *Taula feta de tal fusta*. Apiata mensa, (ae). *Axam de abelles novelles, que ixen del buch pera cercar altra habitació*. Emissitius apum fetus, (us). *Les abelles fan exir del buch à les novelles pera anar à habitar en altra part*. Apes examinant. Apes examen emittunt. Apes fetum ex alveis exigunt. *Brugit de les abelles*. Hic bombus, bi. Apum murmur, (uris). *Les abelles fan brugit*. Bombos edunt apes. Bombis fremunt apes. Edendis bombis apes infremunt. Apes consonant. *Abella borda, burinot*. Hic fucus, ci.

Primer de tot, sorprèn l'extensió de l'article. Tractant-se d'un diccionari bilingüe, el consultant n'esperaria un de més breu i sintètic. Generalment, en els diccionaris bilingües i plurilingües no sol haver-hi descripcions metalingüístiques del mot o expressió de la llengua de partida, sinó equivalents de traducció en una altra o altres llengües: a un mot de la llengua de partida li correspon un equivalent o més d'un en la llengua de destí.

Per no canviar ni d'època ni de llengües en contrast, poso com a exemple del que acabo de dir els articles *abella* dels diccionaris d'Antoni Font i de Pere Torra, predecessors immediats de Lacavalleria:

A. Font (1637)	<i>Abella. Apes, is, Apicula, ae.</i>
P. Torra (1640)	<i>Abella. Apes, is, vel apis, is, apicula, ae.</i>

Els articles de Font i Torra no poden ser més diferents respecte del de Lacavalleria. A l'esquerra, hi ha el lema, *abella*, i a la dreta els equivalents llatins, que en el cas de Font es

limiten a *apes* i el diminutiu *apicula* i en el cas de Torra, a més dels de Font, s'hi afegeix la variant formal *apis*.

L'estructura dels articles anteriors s'assembla molt a la d'un diccionari bilingüe contemporani com és el *Diccionari llatí-català* d'Enciclopèdia Catalana:

āpis, -is, *f* abella. • obs.: nom. sing. *apes*, gen. pl. *-um, -ium*.

Salvant l'ordre de les llengües posades en relació, que aquí és llatí-català, la informació que ofereix l'article no varia gaire respecte de la dels diccionaris de Font i Torra. L'article consta de dos mots: el lema **apis -is** va seguit de la categoria gramatical i immediatament després hi ha l'equivalent català *abella*. I es pot dir que l'article s'acaba aquí, atès que les dades que venen a continuació del punt volat negre ja no formen part estrictament de l'article, sinó que són observacions relatives a la morfologia del mot llatí.²

L'article *abella* del *Gazophylacium*, en canvi, és un macroarticle constituït per múltiples articles introduïts per una expressió pluriverbal —«*Petita abella*», «*Buch de abelles*», «*Caseta ahont està la mel de las abelles*», «*Qui cria abelles*», etc. Aquests enunciats formen part de la nomenclatura secundària, encara que en la majoria dels casos el nucli d'aquestes expressions no coincideixi amb el del lema. Es tracta, doncs, d'una nomenclatura particular perquè queda amagada dins de l'article i no té manera de ser formalitzada en un article independent. Per aquest motiu se la sol anomenar «nomenclatura oculta».

Si ens fixem en les equivalències llatines, notarem que després de *apes* i *apis* ve una sèrie de derivats per sufixació: el diminutiu *apicula* amb la variant formal *apecula*, els substantius *apiarium*, 'rusc', i *apiarius*, 'abeller' o 'apicultor', i l'adjectiu *apiatus*, que ocorre en els sintagmes *apiatum lignum* i *apiata mensa*, tots ells mots i expressions que no són equivalents del lema *abella* i que tenen la particularitat de ser expressions univerbals, a diferència de les expressions catalanes, que, com s'ha dit, són pluriverbals.

Al *Gazophylacium* sovintegen els articles, com *abella*, organitzats per famílies lèxiques, estructura que és fàcil de copsar sobretot a partir de les equivalències llatines. Els articles FIRA, LLAGRIMA i MARBRE en són bons exemples:

FIRA Haec nundinae, arum [...] Hic, haec nundinalis, hoc le [...] Nundinarius, a, um [...] Haec nundinatio, onis [...] Nundinari [...] Hic nundinator, oris.

LLAGRIMA Haec lacryma, ae [...] Haec lacrymula, ae [...] Lacrymosus, a, um [...] Lacrymabundus, a, um. Hic, haec, hoc Lacrymans, -tis [...] Lacrymose [...] Haec lacrymatio, -onis [...] Lacrymare. Lacrymari.

MARBRE Hoc marmor, oris [...] Marmoreus, a, um [...] Marmorosus, a, um [...] Marmoratus, a, um [...] Hoc marmoratum, ti [...] Marmoreus, a, um [...] Hic marmorarius, ii.

2. L'apartat d'observacions de l'article **apis, -is** fa saber que hi ha una variant d'aquest mot amb la forma *apes* en nominatiu singular i que el genitiu plural d'aquesta variant pot tenir dues formes: *apum* i *apium*, respectivament.

Per acabar, malgrat haver dit que els diccionaris bilingües i plurilingües no recorren a la descripció metalingüística, sorprèn que el segon element de l'article *abella* del *Gazophylacium* sigui justament una definició que fa així: «insecte volatíl que fabrica la mel». Es tracta d'una definició intensional que podria figurar en qualsevol diccionari actual sense haver de fer-li gaires retocs.

En resum, al *Gazophylacium* hi ha articles, com *abella*, *a)* d'una extensió notable; *b)* en què la informació s'estructura per família etimològica de mots; tret del lema, les altres unitats lèxiques presents a l'article generalment consten *c)* d'expressions catalanes pluriverbals, el nucli de les quals no sol coincidir amb el lema, i *d)* d'equivalències llatines que acostumen a ser univerbals; a vegades, *e)* hi ha una definició entre el lema i l'equivalència llatina.

La tècnica desenvolupada per Lacavalleria en la redacció d'un article com *abella* és idiosincràtica perquè s'aparta de la pràctica lexicogràfica habitual de l'època a casa nostra, i per això crec que demana una explicació.

3. LA INFLUÈNCIA DE ROBERT ESTIENNE

Com he avançat, una de les fonts lexicogràfiques més influents en l'elaboració del *Gazophylacium* fou el diccionari francès-llatí del pare Pomey. El diccionari de Lacavalleria en depèn tant que en molts aspectes constitueix una solució de continuïtat amb la tradició lexicogràfica anterior, representada pels lèxics d'Antoni Font i Pere Torra.

Amb tot, convé tenir present que el pare Pomey no elaborava *ex novo* tot el material lèxic dels seus diccionaris. Una bona part era reelaborat a partir d'obres pròpies i alienes, i entre les segones destaquen sobretot les de Robert Estienne.

Humanista, impressor i lexicògraf, Robert Estienne o Robertus Stephanus (París, 1503-Ginebra, 1559) és una de les figures majors del Renaixement. I si bé va destacar en els tres àmbits esmentats, en el que segueix em centraré només en el de la lexicografia. Concretament, em referiré al *Dictionarium Latinogallicum*, de 1538, i al *Dictionaire Francoislatin*, de 1539, que fa parella amb aquell.³ Tots dos diccionaris foren concebuts «au soulagement de la ieunesse Francoise», és a dir, 'per ajudar la joventut francesa' (Estienne 1539: II), i per a ser utilitzats simultàniament i complementàriament en l'aprenentatge del llatí: «l'un pour éclairer sa lecture, l'autre pour s'écourir rapidement son écriture» (Furno 1999-2000: 25).

3. Al text preliminar del *Dictionaire Francoislatin* Estienne, referint-se als estudiants francesos, escriu: «Si leur avons fait deux livres: L'ung commenceant par les motz Latins deschiffrez en Francois qui fut publie des l'annee precedente. L'autre est cestuy cy qui va prenant les motz de la langue Francoise, les mettant apres en Latin tout au plus pres qu'il s'est peu faire», és a dir, 'Els hem fet dos llibres: l'un, publicat l'any passat, comença amb els mots llatins i els tradueix al francès; l'autre, que és aquest, pren els mots francesos i els tradueix al llatí de la manera més precisa possible'.

El corpus lexicogràfic d'Estienne va deixar una petjada indeleble en els autors posteriors de lèxics bilingües, que és especialment visible en les obres produïdes pels jesuïtes durant el segle XVII (Furno 1999-2000: 26), incloent-hi el pare Pomey. És per mediació d'aquest autor que al *Gazophylacium* es pot resseguir la traça dels diccionaris d'Estienne esmentats com faré veure a continuació.

3.1. L'ARTICLE LEXICOGRÀFIC D'INSPIRACIÓ ETIMOLÒGICA

Els articles del *Dictionarium Latinogallicum* presenten una estructura lexicogràfica coneguda: el lema de l'encapçalament és un mot primitiu seguit d'un grup de derivats per sufixació. Vegeu, per exemple, el contingut de l'article *apes*, reproduït íntegrament a continuació:

Apes, *apis*: vel *apis*, huius *apis*, f. g. *Mousche a miel*.

Apium & *apum*, in genitivo plurali.

Apicula, diminutivum, *Petite mousche a miel*, *Petite anette*.

Apiarium, *apiarii*, denominat. *Le lieu des mousches a miel*.

Apiarius, *Ung gouverneur de mousches a miel*.

Apiatus, adiectivum ab *Api*: ut mensa *apiata*, *Qui est d'une sorte de bois picote, comme si les mousches eussent faict leur ordure dessus*.

L'article comença amb el primitiu *apes* i la variant formal *apis*, seguit de les formes del genitiu plural *apium* i *apum*; continua amb el diminutiu *apicula*, els substantius *apiarium* i *apiarius*, i acaba amb l'adjectiu *apiatus*, que va acompanyat de l'exemple d'ús *mensa apiata*. Salvat l'ordre de les llengües posades en relació, l'organització d'aquest article és molt similar a la primera part de l'article *abella* del *Gazophylacium* tant pel que fa al contingut com pel que fa a l'ordenació del material lèxic.

Estienne tenia un viu interès per organitzar el lèxic dels seus diccionaris segons l'ordre etimològic, que consistia a connectar famílies de paraules per derivació, perquè considerava que era l'únic mètode que s'adeia amb una concepció coherent del llenguatge (Furno 2019: 209). No obstant això, a la mateixa època feu eclosió un altre sistema d'organitzar la informació lèxica: l'ordenació dels lemes per ordre alfabètic, sistema que Estienne rebutjava perquè no aportava llum sobre l'estructura de la llengua.

L'article lexicogràfic concebut com una xarxa de relacions entre un mot primitiu i els seus derivats no era una novetat metodològica, sinó que procedia d'una tradició que enfonsa les seves arrels en els grans lèxics medievals, sobretot els de Pàpies, d'Osbern de Gloucester i d'Ugució de Pisa.

En efecte, en la formació escolàstica hi havia un mètode d'aprenentatge anomenat *disciplina derivationis* o 'disciplina de la derivació', el domini del qual permetia eixamplar el cabal lèxic seguint els esquemes gramaticals de la derivació i la composició. D'acord amb aquesta disciplina, el material lèxic, en comptes d'atomitzar-lo en una successió d'entrades independents acompanyades d'una glossa, es presenta soldat mitjançant els nexes derivatius *unde*, 'd'on [deriva]'; *inde*, 'del qual [deriva]'; *componitur*, 'és

compost de'; *derivatur*, 'deriva de'; etc. La glossa esdevé sobrerera perquè el significat del lema és implícit en la forma mateixa del derivat: l'estudiant familiaritzat amb les categories gramaticals i el valor dels sufixos reconeixia a l'instant el valor d'un adjectiu, d'un diminutiu, d'un verb frequentatiu o desideratiu o d'un substantiu abstracte mentre estigués relacionat amb el mot primitiu del qual deriva. El resultat és una sèrie ben ordenada de mots que són descrits no tant pel seu significat com per les seves característiques gramaticals (Marinoni 1955: XV-XVI).

La *disciplina derivationis* es desenvolupà en paral·lel amb les llengües romàniques durant els segles XI, XII i XIII, segles en què el coneixement del llatí era al centre dels programes educatius, i culminà amb l'obra d'Ugució de Pisa, les *Magnae Derivationes*, que «constitueix la *summa* de la ciència etimològica medieval» (Marinoni 1955: XVIII).

Els procediments emprats per Ugució de Pisa a les *Magnae Derivationes* són tres: la *derivatio* o 'derivació', que permet relacionar una família de mots mitjançant la simple alternança de sufixos; la *compositio* o 'composició', que consisteix en la fusió de dos o més mots per formar-ne un de nou en què es poden reconèixer els mots originals, ni que sigui parcialment, i l'*ethimologia* o 'etimologia', consistent a explicar l'origen d'un mot a través d'una expressió sinonímica vagament similar a aquell per la semàntica i la fonètica, encara que el pas d'un mot a l'altre no sigui en absolut evident als nostres ulls. Per exemple, a les *Derivationes* l'origen del mot llatí *lacrima*, 'llàgrima', s'explica a partir del verb *lacero*, 'ferir'.⁴

Per a il·lustrar la mecànica de la *disciplina derivationis*, reproduïxo, a continuació, el fragment inicial de l'article *apes* de les *Derivationes* d'Ugució de Pisa:

[1] Hec APES -pis sic dicta, quia nascatur sine pedibus, vel apes ab alligando se pedibus, unde hec **apacula** -le diminutivum; dicitur etiam in nominativo hec **apis**, unde hec **apicula** diminutivum. Plautus: 'hec vera apicularum opera congesta non feram'; [2] et hic **apiaster** -stri, apium magister vel dicitur ab ape, sicut catulaster a catulo, calvaster a calvo, et hoc **apiarium** -rii, idest locus ubi apes mellificant, quod et **apiforium** et hoc **apisterium** dicitur; [3] et hec **apiastra**, avis que libenter comedit apes, et hec **apiana**, vitis quae vinum dulce facit, cuius uve, nisi cito colligantur, devastantur ab apibus; hec **apiago** -ginis herba cuius flores apes libenter colligunt.

A despit de les dues etimologies inicials del mot *apes*, que el lector d'avui no pot llegir sense somriure,⁵ l'article es desenvolupa segons els principis morfològics de la derivació: el primitiu *apes* i la seva variant *apis* van seguides dels diminutius respectius, *apacula* i *apicula*; després venen els substantius *apiaster*, 'apicultor', i *apiarium*, *apiforium* i *apisterium*, equivalents de 'rusc'; finalment venen els derivats *apiastra*, *apiana* i *apiago*, denominacions d'una au, d'una varietat de raïm i d'una herba, respectivament.

4. Segons Ugució de Pisa, l'etimologia de *lacrima* és com segueix: «Item a lacero hec **lacrima** -e, quia lacerat mentem unde lacrima quasi lacerans mentem, et est ethimologia», és a dir, 'el mot *lacrima* ['llàgrima'] prové de *lacero* ['ferir'], perquè fereix l'ànima, per tant, la llàgrima és, per dir-ho així, una ferida de l'ànima, i és etimologia'.

5. Ugució interpretava el mot *apes* com si fos un compost del prefix de sentit privatiu *a-* i *pes*, 'peu'.

Salvant les distàncies temporal i conceptual, s'ha de reconèixer que les coincidències entre els articles *apes* d'Ugució de Pisa i de Robert Estienne són més que notables, tant pel que fa al contingut lèxic com pel que fa al procediment lexicogràfic.

Quant al *Gazophylacium*, l'anàlisi retrospectiva desenvolupada en aquest apartat ens permet vincular els articles d'aquesta obra organitzats per famílies lèxiques amb la llarga tradició que s'inicia amb els diccionaris medievals, continua en les obres d'Estienne i arriba a Lacavalleria per mediació del pare Pomey.

3.2. LA NOMENCLATURA PERIFRÀSTICA

La publicació del *Dictionnaire Francoislain* l'any 1539 és destacable per diverses raons. És el primer lèxic que s'intitula *dictionnaire*, aleshores escrit encara amb una *ena*, nom que havia de fer fortuna fins al punt de ser la denominació per antonomàsia d'aquest gènere d'obres. També és el primer que presenta el leuari en francès, fet que coincideix amb la promulgació de l'ordenança de Francesc I coneguda amb el nom de Villers-Cotterêts. Aquesta ordenança consagrà el francès com a llengua única de l'administració en detriment del llatí, de les llengües d'oc i de les que es parlaven als territoris que s'anaven incorporant a la corona francesa. Amb la publicació del diccionari francès-llatí, Estienne, que ostentava el títol d'impressor reial, s'adherí a l'empresa lingüística del rei.

El diccionari francès-llatí s'elaborà principalment a partir del capgirament dels articles del diccionari llatí-francès de l'any precedent, segons Furno (1999-2000: 13), Pruvost (2002: 25-27) i, amb matisos, Kibbee (1986: 141). El fet és, però, que la preocupació fonamental d'Estienne en elaborar el bilingüe francès-llatí era que hi apareguessin tots els mots i expressions llatines que figuraven al bilingüe llatí-francès. Com a conseqüència d'aquest procediment, la nomenclatura francesa dels diccionaris d'Estienne —tant la principal com la secundària— té una fesomia peculiar, ja que sovint, a manca d'un equivalent francès a un mot llatí donat, el lexicògraf havia de recórrer a una perífrasi explicativa del mot llatí, gairebé una definició, o bé a la juxtaposició d'expressions franceses sinònimes que intenten aproximar-se al sentit del mot llatí.

El capgirament de l'article *apes* va comportar que en la versió francès-llatí el seu contingut quedés integrat en dos macroarticles: els articles «Mousche. Mouchérons. Mouscheter» i «Table. Tablette. Tablature. Tableau. Tablier».

A continuació, reproduïxo el primer article sencer i subratllo les dades procedents de l'article *apes* mentre que reproduïxo el segon parcialment i també en subratllo la informació rellevant:

Mousche. Mouchérons. Mouscheter.

Une mousche. Musca.

Une sorte de mousche qui suce le sang des bestes, Cynomia.

Mousche guespe ou bourdon, Vespa.

Une sorte de mousche sans aguillon. Fucus, fuci.

Une sorte de petite mousche qui luit de nuict au temps que les bleds sont meurs ou apres qu'ilz sont siez, Cicindela, Lampyris.

Mouches qui sont lasses de faire miel. Emeritae apes.

Mouches a miel. Apes.

Mouches a miel qui en font beaucoup, Bugones.

Mouches qui font l'ouvrage et la cire, Opifices apes.

Les mouches a miel ne perdent point une journee qu'elles ne travaillent, Nullus otio perit dies apibus.

Le bourdon et bruit des mouches a miel, Bombus apum.

Le lieu ou on nourrist mouches a miel. Melitton, melitonis, Mellarium, Apiarium.

Lieu ou les mouches trouvent force fleurs pour faire miel, Locus mellificus.

Qui ha le gouvernement des mouches a miel, Apiarius.

Ung jecton de mouches a miel, Examen.

Les mouches sentent leur printemps, Vernant et exundant foetibus apes.

Table. Tablette. Tablature. Tableau. Tablier

[...]

Table qui est d'une sorte de bois picoté, comme si les mouches eussent fait leur ordure dessus. Apiata mensa.

Llevat de la variant formal *apis* i del diminutiu corresponent *apicula*, que no han estat recollits al diccionari francès-llatí, la informació relativa al lema *apes* i als substantius *apiarium* i *apiarius* figura sota la veu «Mousche. Mouchérons. Mouscheter», i la representació de la informació consisteix, en essència, en el capgirament de les informacions. Així, les equivalències franceses del diccionari llatí-francès passen a ser, amb lleugers retocs formals, les expressions de la llengua de partida en el diccionari francès-llatí, això és, «Mousche a miel», «Le lieu ou on nourrist mouches a miel» i «Qui ha le gouvernement des mouches a miel».

La informació relativa a l'adjectiu *apiatus*, en canvi, figura sota la veu «Table. Tablette. Tablature. Tableau. Tablier», i l'expressió francesa que l'encapçala es correspon amb una llarga perífrasi explicativa «Table qui est d'une sorte de bois picoté, comme si les mouches eussent fait leur ordure dessus».

L'abundant nomenclatura perifràstica del *Gazophylacium* té l'origen en els lèxics d'Estienne i, com tants altres aspectes d'aquesta obra, fou vehiculada a través del diccionari del pare Pomey. Malgrat la distància temporal i el filtre del pare Pomey, no deixen de sorprendre les similituds entre la nomenclatura perifràstica dels diccionaris d'aquests autors.

L'acarament sistemàtic entre el francès i el llatí dut a terme per Estienne va afavorir el desenvolupament del francès. Com ha observat Kibbee (1986: 145), a la segona edició corregida i augmentada del diccionari francès-llatí, de 1549, l'autor va afegir mots univernals francesos que no havia sabut trobar mentre n'elaborava la primera edició a continuació de les expressions perifràstiques. Reprodueixo l'exemple citat per Kibbee i un altre que he documentat jo i els subratllo:

1539 *Qui abbaye,* Latrator.

Qui est de duree, Durabilis.

- 1549 *Qui abbaye, ou Abbayeur*, Latrator.
Qui est de duree, Durable, Durabilis.

A la segona edició, Estienne afegeix sengles mots unverbals, *Abbayeur*, 'lladrador', i *Durable*, 'durador', a les expressions perifràstiques *Qui abbaye* i *Qui est de duree*. Des del punt de vista de la tècnica lexicogràfica, en el moment en què tant el francès com el llatí compten amb un equivalent unverbals, les perífrasis, sovint prolixes, esdevenen sobrerres i podrien ser cancel·lades sense cap conseqüència. No obstant això, expressions perifràstiques i unverbals van conviure en els diccionaris durant llarg temps.

Aquesta operació aparentment simple iniciada per Estienne d'afegir expressions unverbals sinònimes a continuació d'una perífrasi es va generalitzar en els diccionaris del segle XVII, i més endavant va donar peu que els lexicògrafs comencessin a desglossar les expressions unverbals de l'article on es trobaven en articles independents.

4. DEL DICCIONARI BILINGÜE AL MONOLINGÜE

Prop de cent cinquanta anys separen els diccionaris de Robert Estienne del de Lacavalleria i en aquest temps la tècnica lexicogràfica havia evolucionat notablement.

Es resolgué definitivament la pugna per l'organització del lèxic: l'ordre alfabètic s'imposà, però no pas d'una manera immediata. De fet, el mateix Lacavalleria encara anuncia a la portada del *Gazophylacium* com una novetat digna de ser publicitada que les veus (*dictiones*) del seu tresor segueixen l'ordre alfabètic (*ordine literario*).

Un factor decisiu per a l'abandó dels articles lexicogràfics organitzats per famílies lèxiques és que a l'època d'Estienne el llatí ja no era una llengua viva i no s'estudiava per immersió, sinó tal com es fa ara, és a dir, per mediació de la llengua materna dels estudiants, els quals necessitaven eines bilingües fàcils d'emprar que no requerissin coneixements previs de morfologia (Furno 1999-2000: 25).

Amb tot, en el *Gazophylacium* es produeix un fet paradoxal i és que encara que, d'una banda, les unitats lèxiques d'aquesta obra segueixen l'ordenació alfabètica estricta, d'altra, són nombrosos els articles organitzats per famílies lèxiques. Així, si bé he posat com a exemple l'article *abella*, que té un gran desenvolupament, hi ha molts altres articles amb un tractament idèntic, però més breus. Per exemple, molts demònims i corònims que han donat lloc a gentilicis i derivats de gentilicis, i noms comuns, com *mirra*, amb adjectius derivats:

DALMACIA, *Provincia*. Haec Dalmatia, ae. *Qui es de Dalmacia*. Hic Dalmata, ae. *Cosa de Dalmacia*. *Dalmaticus*, a, um.

MIRRA. Haec Myrrha, ae. *Lo que es de mirra*. *Myrrhaeus*, a, um. *Myrrhinus*, a, um.

Aquests articles contenen nomenclatura perifràstica que no té manera d'emancipar-se en articles independents perquè, sent pluriverbal, és difícil tècnicament de donar-li

entrada en un diccionari en què la nomenclatura està organitzada per ordre alfabètic, i per això se l'ha anomenada «nomenclatura oculta».

No tots els articles del *Gazophylacium* organitzats per famílies lèxiques són iguals. N'hi ha, com l'article *abella*, en què la nomenclatura perifràstica queda enclosa en el perímetre d'aquell article, però n'hi ha d'altres que, tot i seguir la mateixa estructura lexicogràfica, es diferencien d'aquell perquè a una expressió perifràstica s'hi juxtaposa un sinònim univèrbal, fet que va donar peu que aquell mot, arribat el moment, es convertís en un article independent. Vegeu, per exemple, l'article *llagrima*, que reproduceix sencera juntament amb els seus derivats:

LLAGRIMA. Haec Lacryma, ae. *Petita llàgrima, llagrimeta*. Haec Lacrymula, ae. *Abundant en llagrimes, llagrimòs*. Lacrymosus, a, um. Lacrymarum plenus, a, um. *Escampant llagrimes, llagrimejant*. Lacrymabundus, a, um. Hic, haec, hoc Lacrymans, tis. Moestus, a, um. Hic, haec, hoc Moerens, tis. *Ab llagrimes, llagrimosament*. Lacrymose. *Escampament de llagrimes, profusió de llagrimes*. Haec Lacrymatio, onis. Lacrymarum profusio, (onis.) *Escampar llagrimes, llagrimejar*. Lacrymare. Lacrymari. Lacrymas fundere, *vel*, mittere. [...]

LLAGRIMEJANT. V. Llagrima.

LLAGRIMEJAR. V. Llagrima.

LLAGRIMETA. V. Llagrima.

LLAGRIMÓS. V. Llagrima.

LLAGRIMOSAMENT. V. Llagrima.

Com es pot apreciar, l'article *llagrima* i els seus derivats estan formalitzats lexicogràficament segons un doble tractament: d'un costat, el lema, que és el mot primitiu, aplega tota la família de paraules, i dins de l'article la nomenclatura secundària perifràstica conviu amb la univèrbal, que he subratllat; de l'altre, els derivats univèrbals s'han desglossat en articles independents, però sense arrossegar amb ells la informació lèxica que tenen associada. En comptes d'això, sengles remissions apunten al primitiu *llagrima*. Per tant, fins i tot quan les expressions univèrbals s'han emancipat de l'article estructurat per família de mots, la remissió preserva, en certa manera, la vella unitat etimològica.

D'altra banda, tocant a la representació de l'article *llagrima* i dels seus derivats, vull remarcar que Lacavalleria manifesta una independència notable respecte del diccionari del pare Pomey, ja que el doble tractament lexicogràfic que acabo de descriure és atribuïble al nostre autor.

Lacavalleria es revelà especialment curós i sistemàtic a l'hora de convertir expressions univèrbals en articles independents: tots els derivats univèrbals que figuraven en articles organitzats per famílies lèxiques van passar sense excepció a formar part de la nomenclatura principal del diccionari, incloent-hi nombroses variants gràfiques dels lemes, participis de passat i de present, diminutius i adverbis terminats en *-ment*. El resultat fou un increment considerable del leuari, que al seu moment fou aprofitat i depurat pels lexicògrafs posteriors en l'elaboració dels seus diccionaris.

Les intervencions que acabo de descriure incideixen en el pla de la macroestructura del *Gazophylacium* i, com s'ha vist, afecten la distribució de la nomenclatura d'aquella

obra. A continuació, em referiré a unes altres intervencions que actuen en el pla de la microestructura.

Certs articles del *Gazophylacium* es troben en un estadi més avançat en el camí cap al diccionari monolingüe. Per exemple, els derivats *garbellador*, *garbelladures* i *garbellar* no estan agrupats sota el mot primitiu *garbell*, sinó que cadascun d'ells compta amb una entrada pròpia:

GARBELL, *instrument pera garbellar blat*. Hoc Cribrum, bri. Cribrum frumentarium. *Lo que pertany à garbell*. Cribrarius, a, um. *Passar à algu per lo garbell, garbellar à algu, examinar rigurosament à algu*. Aliquem acriter excutere, *vel*, examinare, *vel*, explorare. V. Garbelladures.

GARBELLADOR, *lo qui garbella*. Cribrarius excussor, (oris.) Cribrarius agitator, (oris.)

GARBELLADURES; *lo que resta al garbell, y que no passa*. Haec Excreta, orum. Hoc Excretum, ti. Cribro excreta, (orum.) *Garbelladures de blat*. Frumentaria excreta.

GARBELLAR *blat, passar lo blat per lo garbell*. Frumentum cribrare, *vel*, excernere. Frumentum cribro incernere. Frumentum cribro succernere. V. Garbell. Garbellador.

I, encara que aquesta disposició és calcada del diccionari de Pomey, el que singularitza aquests articles és la definició que Lacavalleria disposa entre el lema i l'equivalent llatí. En sentit estricte, *garbell* i els seus derivats no són els articles prototípics d'un diccionari bilingüe, atès que aquesta funció queda neutralitzada per la definició, sinó, més aviat, d'un tipus de diccionari anomenat *fals bilingüe* o *semibilingüe*, que en el cas que ens ocupa consisteix en un repertori lèxic orientat a la descripció del català, per bé que el llatí encara hi sigui present a través de les equivalències. En els diccionaris del segle XIX sobretot s'aprecia com el pes del llatí es va atenuant fins a desaparèixer a mesura que adquireix importància la descripció del català.

La naturalesa híbrida del *Gazophylacium* va propiciar que aquest tresor s'emprés gairebé des de la seva publicació, ara per a l'aprenentatge del llatí, ara per a l'aprenentatge del català.

L'emancipació de la nomenclatura enclosa en els límits de l'article organitzat etimològicament en articles independents i especialment l'addició de definicions representen avenços significatius cap a la consecució del diccionari monolingüe.

5. CONCLUSIONS

El *Gazophylacium* és un lèxic format per alluvió: hi conflueixen aportacions de les tradicions medieval, renaixentista i barroca mediatitzades per la font francesa del pare Pomey i hi conviuen tècniques lexicogràfiques que responen a finalitats diverses.

La coexistència en aquesta obra de dos sistemes d'organització de la nomenclatura —per famílies lèxiques i alfabètic— reflecteix la pugna entre dues concepcions del lèxic. L'organització dels articles per famílies lèxiques és heretada de Robert Estienne, que sempre va defensar-la per ser més explicativa des del punt de vista lingüístic, però ja s'ha

dit que el seu origen es remunta als grans lèxics medievals. A l'últim, s'imposà l'ordenació alfabètica perquè, malgrat no donar llum sobre l'estructura de la llengua, era un sistema més funcional i, sobretot, més pràctic, atès que la informació era de més bon localitzar que no pas en un diccionari organitzat per famílies lèxiques i, encara més, no requeria que el consultant tingués coneixements previs de morfologia per a la consulta del diccionari.

La generalització de l'ordenació alfabètica en els diccionaris inclinà Lacavalleria a fer la balançada a favor d'aquest sistema. En són indicis l'anunci fet al títol del *Gazophylacium*, el desglossament de les expressions unverbals d'un article com *llagrima* en una successió d'articles independents i les definicions amb què dotà l'article *garbell* i els seus derivats, corollari lògic de l'emancipació del lèxic.

Malgrat vacil·lacions i inconsistències, els procediments lexicogràfics que Lacavalleria posà en pràctica en el seu tresor representen una fita en l'evolució de la lexicografia catalana perquè són innovacions que prefiguren els diccionaris monolingües del futur.

6. BIBLIOGRAFIA

- Diccionari llatí-català* (1993): dir. Antoni Seva i Llinares. Barcelona: Enciclopèdia Catalana (Diccionaris de l'Enciclopèdia).
- ESTIENNE, Robert (1538): *Dictionarium Latinogallicum*. París: ex officina R. Stephani [en línia]. <<https://tinyurl.com/42y2ujuy>>. [Consulta: 9 d'octubre de 2023.]
- ESTIENNE, Robert (1539): *Dictionaire Francoislain*. París: de l'imprimerie de Robert Estienne [en línia]. <<https://tinyurl.com/4mbh4cnm>>. [Consulta: 9 d'octubre de 2023.]
- FONT, Antoni (1637): *Fons verborum et phrasium ad iuventutem latinitate imbuendam ex thesauris variis derivatus*. Barcinone: apud Sebastianum et Iacobum Mathevat.
- FURNO, Martine (1999-2000): «Les dictionnaires de Robert Estienne: sens et finalités d'une oeuvre lexicographique», *Voces*, 10-11, p. 11-27.
- FURNO, Martine (2019): «Editing the Thesaurus Linguae Latinae: Robert Estienne's Dream and Nightmare», dins GRAHELI, Shanti (ed.): *Buying and Selling: The Business of Books in Early Modern Europe*. Leiden: Brill (Library of the Written Word, 72).
- KIBBEE, Douglas A. (1986): «The Humanist Period in Renaissance Bilingual Lexicography», dins HARTMANN, R. R. K. (ed.): *The History of Lexicography. Papers from the Dictionary Research Centre Seminar at Exeter*. Amsterdam: Benjamins, p. 137-147.
- LACAVALLERIA i DULAC, Joan (1696): *Gazophylacium Catalano-Latinum, dictiones phrasibus illustratas comprehendens, cui subiicitur irregularium verborum elenchus*. Barcinone, apud Antonium Lacavalleria, in via Libraria.
- MARINONI, Angelo (1955): «Introduzione», dins MARINONI, A. (ed.): Angelo Senisio, *Dal "Declarus,, di A. Senisio i vocaboli siciliani*. Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani (Collezione di testi siciliani dei secoli XIV e XV, 6).
- MONTALAT, Pere (2015): «La font francesa del *Gazophylacium Catalano-Latinum* de Joan Lacavalleria», *Llengua & Literatura*, 25, p. 7 -27.

- POMEY, François-Antoine (1671): *Le dictionnaire royal augmenté: Seconde édition enrichie d'un grand nombre d'expressions élégantes; de quantité de mots françois nouvellement introduits; des termes des arts, et de cinquante descriptions; comme aussi d'un petit traité de la vénerie et de la fauconnerie* [en línia]. Lió: Antoine Molin. <<https://tinyurl.com/59tmxfk9>>. [Consulta: 27 de novembre de 2023.]
- PRUVOST, Jean (2002): *Les dictionnaires de langue française*. París: Presses Universitaires de France, (Que sais-je?, 3622).
- STEPHANUS, Robertus, v. ESTIENNE, Robert.
- TORRA, Pere (1640): *Thesaurus verborum ac phrasium ex thesauro Bartholomaeis Bravi. Barcinone, ex typographia Gabrielis Nogués, sumptibus Andreae Rourae*.
- UGUCCIONE DA PISA (2004): *Derivationes*, Enzo Cecchini *et al.* (eds.). Florència: Edizioni del galluzzo.

RESUM

L'article tracta de l'estructura de la informació en el *Gazophylacium Catalano-Latinum*, de Joan Lacavalleria. En concret, explica l'origen dels dos sistemes d'organització de la nomenclatura que conviuen en aquest diccionari, l'ordenació per famílies lèxiques i l'ordenació alfabètica. Aquests sistemes reflecteixen dues concepcions del lèxic: d'una banda, l'ordenació per famílies lèxiques es remunta als lèxics medievals, és reprès per Robert Estienne, que el considerava més explicatiu lingüísticament que no pas l'ordenació alfabètica, i arriba al *Gazophylacium* per mediació d'Antoine Pomey; d'una altra, l'ordenació alfabètica, que no dona llum sobre l'estructura de la llengua, però és més funcional i més pràctic a l'hora de localitzar la informació en el diccionari.

PARAULES CLAU: Joan Lacavalleria; lexicografia bilingüe; organització del lèxic; ordenació alfabètica; ordenació per famílies lèxiques.

ABSTRACT

The Organization of the Nomenclature in the *Gazophylacium Catalano-Latinum*

The article deals with the information packaging in the *Gazophylacium Catalano-Latinum* by Joan Lacavalleria. In particular, it explains the origin of the two systems of organization of the nomenclature in this dictionary: ordering by lexical fields and alphabetical ordering. These systems reflect two different conceptions of the lexicon. On the one hand, there is ordering by lexical fields, which goes back to medieval lexicology. It is taken up by Robert Estienne, who considered it more linguistically explanatory than

alphabetical ordering, and it is adopted in the *Gazophylacium* through Antoine Pomey. On the other hand, there is alphabetical ordering, which does not shed any light on the structure of the language, but is more functional and practical when it comes to finding information in the dictionary.

KEYWORDS: Joan Lacavalleria; bilingual lexicography; organization of the lexicon; alphabetical ordering; ordering by lexical fields.

MISCELLÀNIA

ELS PRIMERS NORANTA ANYS D'EULÀLIA DURAN

Agustí ALCOBERRO PERICAY
Universitat de Barcelona

La doctora Eulàlia Duran i Grau va fer noranta anys el 2 d'abril de 2024. Va néixer i va viure la seva infantesa i primera joventut en un lloc certament singular: la Torre Romana de la Casa de l'Ardiaca de Barcelona, on conflueixen el passat clàssic i l'arquitectura renaixentista, i on l'ardiaca Lluís Desplà i d'Oms (1444-1524) va instal·lar, en ple Renaixement, el primer museu arqueològic de la ciutat, amb inscripcions i monuments romans que ell mateix anava col·leccionant; Desplà va esdevenir diputat eclesiàstic de la Generalitat de Catalunya en el trienni 1506-1509.

La ubicació del domicili familiar obeïa, òbviament, a una tasca professional ben precisa. El pare, Agustí Duran i Sanpere (1887-1975), era arxiver municipal de Barcelona des del 1917, i es va fer càrrec de la creació de l'Arxiu Històric de la Ciutat, que obrí les portes a la Casa de l'Ardiaca el 1921. El 1936 va ser nomenat cap de la Secció d'Arxius del Servei del Patrimoni Històric, Artístic i Científic de la Generalitat de Catalunya. En aquells anys, la seva tasca de preservació del patrimoni va ser ingent, amb notables exemples arreu, i molt especialment a Cervera, la seva ciutat natal. Superat el procés de depuració de la dictadura, Duran i Sanpere va continuar la seva tasca com a director de l'Arxiu Històric i també del Museu d'Història de la Ciutat, i va destacar en l'àmbit de la divulgació històrica, a la qual va dedicar nombroses publicacions escrites i programes de ràdio. Per la seva banda, la mare, Hermínia Grau i Aymà (1897-1982), va realitzar una important tasca com a traductora i com a autora de textos de divulgació musical.

El context familiar i l'entorn físic van afavorir, doncs, en la jove Eulàlia una formació intel·lectual de caràcter humanista, interessada per la història, la literatura i l'arxivística i oberta a les influències culturals d'arreu d'Europa. A la Universitat de Barcelona va ser deixeble de Jaume Vicens i Vives, que va desvetllar la seva vocació d'historiadora, i va establir una relació estreta amb alguns dels seus col·legues, com Emili Giralt, Jordi Nadal o Josep Fontana.

Però el seu recorregut professional no va arrencar a la universitat, un àmbit on la docència femenina era encara força excepcional en els anys de postguerra. Per contra, la jove llicenciada va endegar ben aviat dues tasques editorials d'una gran complexitat, que van contribuir sens dubte a forjar el seu caràcter d'historiadora.

D'una banda, Eulàlia Duran es va fer càrrec de la traducció de *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, de Pierre Vilar, que va publicar Edicions 62 entre 1964 i 1968. Es tracta

d'una tasca ingent i molt complexa, no només per les enormes dimensions de l'obra, sinó també per la precisió i la sofisticació del lèxic històric emprat i, potser encara més, per la complexitat de la sintaxi vilariana, que, molt a la manera acadèmica francesa, tendeix a l'oració composta i a la utilització de frases subordinades. Cal dir, però, que Duran se'n va sortir, i amb nota. Potser no ha estat prou remarcat que les dues grans aportacions foranes a la història moderna de Catalunya produïdes en la dècada de 1960 deuen una part essencial del seu èxit al tremp dels seus traductors: Duran amb l'obra de Vilar i Josep Vallverdú amb *La revolta dels catalans*, de John H. Elliott (traduïda el 1966).

La relació amb Pierre Vilar, que ell mateix qualificà de paternofiliar, va ser decisiva en l'aprenentatge del mètode històric i de les formes del relat històric, i va tenir una expressió de gran importància en la tesi doctoral d'Eulàlia Duran, dedicada a les Germanies dels Països Catalans. Però la seva tasca com a traductora de Vilar va continuar en els anys següents, amb nombrosos articles i llibres, entre els quals destaca la *Història d'Espanya* (1984).

La segona tasca editorial de Duran no va ser menor. Entre 1969 i 1977 Eulàlia Duran va coordinar les entrades d'història dels Països Catalans a la *Gran Enciclopèdia Catalana*, el gran projecte editorial del moment, i es va fer càrrec de la redacció d'unes dues-centes entrades. En molts casos, els seus articles introdueixen informacions inèdites que ella mateixa havia anat espigolant, especialment a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, a l'Arxiu del Regne de València i en textos impresos dels segles XVI i XVII.

El 1977 li va sorgir la possibilitat d'incorporar-se a la Universitat de Barcelona, no pas a la Facultat de Geografia i Història, sinó a la Facultat de Filologia, on va substituir Miquel Coll i Alentorn al capdavant de l'assignatura Història de Catalunya. Duran va continuar impartint aquesta matèria, rebatejada com a Història i cultura dels Països Catalans, durant tota la seva trajectòria acadèmica.

El mestratge d'Eulàlia Duran a la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona es va estendre fins a la seva jubilació, el 2004. Van ser gairebé trenta anys de compromís en la formació de les noves generacions de llicenciats i doctors al voltant d'una temàtica i d'un període que inicialment no semblaven fàcils. Com és sabut, a casa nostra, sobre la literatura i el període dels segles XVI-XVIII penjava l'etiqueta de «Decadència», contraposada a la «Plenitud» medieval i a la «Renaixença» vuitcentista. Més endavant hi tornaré. En tot cas, vull deixar constància del magnífic record que la professora Eulàlia Duran ha deixat en els seus deixebles, com jo mateix he pogut comprovar en nombroses ocasions.

L'accés a la universitat gairebé va coincidir amb la lectura de la seva tesi doctoral *Les Germanies als Països Catalans* (1979), magníficament editada per Curial tres anys més tard. Es tracta d'una obra de referència, que per primera vegada compara de manera global els moviments revolucionaris de València i Mallorca i els intents frustrats tot just apuntats a Catalunya, i ho fa amb l'ús d'una documentació ingent que en permet establir un relat pràcticament definitiu. L'autora analitza d'una manera àmplia els aspectes socials, econòmics, culturals i polítics del moviment, alguns dels quals va poder eixamplar en estudis posteriors, especialment en l'àmbit de la ideologia i la simbologia agermanades. D'altra banda, el coneixement i l'ús sistemàtic de les cròniques coetànies li va permetre fer-ne posteriorment acurades edicions crítiques.

La docència universitària va resultar també un estímul decisiu per a l'elaboració de les síntesis dels segles XVI i XVII en la *Història dels Països Catalans*, coordinada per Albert Balcells (1981). Es tracta del primer, i fins ara únic, projecte de construir una història global de les terres de parla catalana fins al 1714, que comptà també amb la participació, pel que fa al període medieval, de Josep M. Salrach. De fet, la voluntat divulgativa d'Eulàlia Duran s'expressa també en altres projectes col·lectius com la *Història de Barcelona* dirigida per Jaume Sobrequés (1992); la *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans* dirigida per Borja de Riquer, i coordinada per al volum dels segles moderns per Eva Serra i Xavier Torres (1997); i la *Història de la cultura catalana* dirigida per Pere Gabriel (1997).

Tanmateix, la docència en una facultat de Filologia (consolidada definitivament amb l'obtenció de la càtedra de Literatura Moderna el setembre de 1989) la dugué a emprendre un ambiciós programa de recerca vinculat a la història de la cultura de l'Humanisme i el Renaixement, com a marc global, i a la historiografia, com a àmbit específic. Els nous plans d'estudis, a partir justament d'aquesta data, la van dur a definir unes assignatures més directament enfocades a aquests objectius.

L'edició de cròniques i textos historiogràfics i literaris moderns s'inicia amb *Los colloquis de la insigne ciutat de Tortosa*, de Cristòfor Despuig (1981) i, entre altres fites, suposa l'edició de la versió original catalana del *Llibre de les grandeses de Tarragona*, de Lluís Ponç d'Icard (1984); de *La Passió de Cervera. Misteri del segle XVI*, que signa amb el seu pare (1984); de *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió coetània catalana de Jordi de Centelles de la semblança biogràfica d'Alfons el Magnànim d'Antonio Beccadelli (1990); o de les *Apologies* de Joan Baptista Anyés, amb edició del text llatí i versió catalana de Martí Duran (2001). També cal emmarcar en aquest mateix programa les tesis doctorals que dirigí: de qui signa aquest text, sobre les *Cròniques d'Espanya* de Pere Miquel Carbonell (ed. 1997); de Josep Solervicens sobre el diàleg renaixentista (ed. 1997); de Laia de Ahumada sobre els *Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens* (ed. 2003); de Mireia Campabadal sobre la Reial Acadèmia de Bones Lletres en el segle XVIII (ed. 2006); i d'Eulàlia Miralles sobre la *Història General de Catalunya* d'Antoni Viladamor (ed. 2007).

La reflexió sobre la cultura catalana de l'Humanisme i el Renaixement té un punt d'inflexió en el treball «Defensa de la pròpia tradició davant d'Itàlia al segle XVI». El text, que va ser la lliçó que va presentar en el concurs per accedir a la càtedra de literatura catalana moderna de la Universitat de Barcelona, va ser publicat a la *Miscel·lània Joan Fuster*, impresa el 1991, un any abans de la mort del savi de Sueca. Eulàlia Duran hi presenta una aparent paradoxa, comuna d'altra banda a la majoria de la intel·lectualitat europea: el desig d'emulació de l'humanisme italià i, alhora, el rebuig de l'"orgull" dels seus intel·lectuals, que se sentien hereus d'un llegat més antic i superior. En aquesta línia, Duran analitza determinades respostes "patriòtiques", com ara la vindicació de la mètrica d'Ausiàs Marc (per contrast a l'*endecasillabo* de Petrarca) o la credibilitat que es donà a les fabulacions pseudohistòriques d'Anno de Viterbo (Giovanni Nanni), sempre favorable a un passat llunyà i gloriós d'Hispania (i en particular de la València d'on provenien els papas Borja).

En una línia similar cal situar «Sobre la mitificació dels orígens nacionals catalans», que va ser el seu discurs d'entrada a la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Es-

tudis Catalans (1991). El text descriu les tres vies de creació d'una mitologia fundacional de Catalunya que es van desplegar tot al llarg dels darrers segles medievals i dels segles moderns: d'una banda, la bíblica, amb Tubal, fill de Jàfet i net de Noè, supervivent del Diluvi Universal; d'altra banda, la pretesa arrel etimològica de Catalunya, Gotolània, o terra dels gots i alans, que va ser defensada per alguns primers humanistes; i, finalment, la de la suposada primigènia reconquesta del país per part d'Otger Cataló i els Nou Barons de la Fama, difosa al segle xv amb la impressió de les *Històries e conquestes* de Pere Tommic, i radicalment qüestionada per les *Cròniques d'Espanya* de Pere Miquel Carbonell.

Uns anys abans, però, Eulàlia Duran ja havia reflexionat sobre aquesta qüestió a «Simbologia política catalana a l'inici dels temps moderns», el discurs que llegí en l'acte de recepció pública a la Reial Acadèmia de Bones Lletres (1987). En aquella ocasió, Duran analitzà algunes figures simbòliques o mitificades, com el Ratpenat, o l'Encobert, tot introduint una altra temàtica a la qual ha dedicat algunes agudes reflexions: el messianisme reial i la figura del monarca universal que havia d'assolir l'alliberament de Jerusalem i la creació del Regne de Déu a la Terra —un relat que l'entorn de Ferran el Catòlic va potenciar i capitalitzar.

El tema el va reprendre en altres treballs, com «Patriotisme i mil·lenarisme al segle xvi», publicat a la revista *Recerques* (1995), o «Profecia i revolta social al regne de València a l'inici del segle xvi» (1996), presentat en un congrés celebrat a Roma el 1994, i publicat dos anys més tard. També cal entendre en aquesta línia la publicació de *Profecia i poder al Renaixement. Texts profètics catalans favorables a Ferran el Catòlic*, editats amb Joan Requesens el 1997.

La majoria dels treballs esmentats, i encara alguns altres, van ser publicats en l'antologia de textos *Estudis sobre cultura catalana al Renaixement* (2004), editats a cura de Maria Toldrà i amb pròleg de Josep Solervicens amb motiu de la seva jubilació. Cal esmentar també el volum col·lectiu *Itineraris. Nou estudis sobre la cultura al Renaixement*, editat per Eulàlia Duran i Maria Toldrà (2013), on Duran publicà el seu treball «L'Anticrist en el context de la Reforma (protestant) i la Contrareforma».

Però Eulàlia Duran ha donat també una gran importància a la recerca de base i a la catalogació de les fonts. En aquesta línia cal destacar especialment el projecte *Repertori de manuscrits catalans*, publicat en cinc volums entre 1988 i 2006, i la base de dades *Manuscrits Catalans de l'Edat Moderna* (MCEM), que en constitueix la continuació en format digital. En aquests projectes Eulàlia Duran ha comptat amb la col·laboració d'alguns dels seus deixebles, i en especial de Maria Toldrà.

Cal entendre en aquest context l'edició de l'*Obra Completa* de Miquel Batllori, que ella dirigí, amb la col·laboració de Josep Solervicens, i que s'ha saldat amb l'edició de vint volums entre els anys 1993 i 2004. L'empresa, que va comptar amb la participació entusiasta del mateix autor, ha permès recuperar i revisar els nombrosos estudis d'història cultural de Batllori, una obra sens dubte ingent i caracteritzada per la dispersió.

La producció intel·lectual i editorial d'Eulàlia Duran ha estat vinculada sempre al que podem qualificar com «la connexió valenciana». Aquesta relació estreta i continuada en el temps es pot singularitzar en dos noms propis. D'una banda, Eliseu Climent, editor de 3i4, l'editorial on Duran ha publicat una gran part dels seus treballs. I d'altra banda, Joan Fuster, amb qui sempre la uní una gran amistat, com es mostra en la correspondència tot

just publicada, i a qui Duran va dedicar una semblança biogràfica a l'Institut d'Estudis Catalans (2013).

En els darrers anys, Eulàlia Duran ha editat els epistolaris d'Agustí Duran i Sanpere i d'Hermínia Grau (encara en curs d'edició), però també d'altres persones amb qui estaven relacionats íntimament, com Lluís Nicolau d'Olwer, l'hellenista, professor de la Universitat de Barcelona i intel·lectual d'Acció Catalana Republicana que va ser ministre d'Economia de la República el 1931 i governador del Banc d'Espanya durant els anys de la guerra civil. Aquesta és una línia que manté oberta i que encara ens donarà algunes sorpreses.

Arribem, ara ja, al moment dels balanços. Penso que en aquest punt cal establir, si més no, tres elements de valoració. En primer lloc, cal destacar el paper pioner d'Eulàlia Duran com a dona historiadora. La generació de dones de la República havia excel·lit en molts àmbits, com el periodisme, la novel·la, la biblioteconomia, la pedagogia, la medicina o la filosofia. Però és difícil documentar treballs historiogràfics o etnogràfics publicats per dones en el decenni de 1930. En aquest punt, Eulàlia Duran s'erigeix com una autèntica pionera, juntament amb les també "joves" Carme Batlle (nascuda el 1931), Núria Sales (1933), Eva Serra (1942), Teresa Vinyoles (1942) i Josefina Roma (1944).

En segon lloc, Eulàlia Duran s'inscriu en un àmbit d'estudi que podem definir com a Història de la Cultura. Un espai, com ja va remarcar Miquel Batllori, mancat pròpiament d'estructures universitàries, la qual cosa n'imposa la dispersió entre diverses facultats i departaments (Història, Història de l'Art, Filologia de llengües modernes i clàssiques, Filosofia, etc.), i dificulta enormement l'establiment de contactes i certeses. I, encara, dins aquest àmbit, opta per normalitzar una regió maleïda: la d'una suposada «Decadència», entre la «Plenitud» medieval i la «Renaixença» contemporània, que havia relegat els segles moderns, en el millor dels casos, a objecte d'una observació displicent, o culpabilitzadora. Ben al contrari, els estudis d'Eulàlia Duran confirmen la modernitat i l'interès d'aquell període —com han assenyalat també, en els àmbits polític, social i econòmic, entre altres, els estudis de Pierre Vilar, Miquel Batllori, Eva Serra, Ernest Lluch, Antoni Simon, Albert Garcia Espuche i Joaquim Albareda.

Finalment, Eulàlia Duran ha optat pels Països Catalans com a marc de recerca i d'interpretació, una opció que és ben visible ja en la definició del marc de la seva tesi doctoral, i que ha tingut nombroses aportacions fins avui. Els Països Catalans s'erigeixen, doncs, no només com un espai lingüístic comú, sinó també com un àmbit social, polític i humà compartit.

Eulàlia Duran va obtenir el Premi Crítica Serra d'Or de Recerca 1983 per *Les Germanies dels Països Catalans*. Recentment ha estat guardonada amb el primer Premi d'Honor de la Història que atorga la revista *Sàpiens* (2022). Entremig, va obtenir la Creu de Sant Jordi, atorgada per la Generalitat de Catalunya, l'any 2006. Ara, la Institució de les Lletres Catalanes ha impulsat aquest homenatge, amb motiu dels seus noranta anys, al qual modestament m'hi he volgut sumar.

EL DICIONARI DE COGNOMS

Mar BATLLE
Institut d'Estudis Catalans

L'11 de desembre del 2023 va fer 25 anys de la publicació de la «Instrucción de 11 de diciembre de 1998, de la Dirección General de los Registros y del Notariado, sobre la tramitación en los registros civiles de los cambios de apellidos catalanes consistentes en la corrección ortográfica de grafías incorrectas». La instrucció indica com s'ha de dur a terme la correcció ortogràfica dels cognoms al Registre Civil, d'acord amb l'article 19 de la Llei catalana 1/1998, de 7 de gener, de política lingüística. Aquest article disposa que els ciutadans i ciutadanes de Catalunya tenen dret a l'ús de la forma normativament correcta en català del nom i els cognoms i a incloure la conjunció *i* entre els cognoms. D'acord amb el Decret 208/1998, de 30 de juliol, pel qual es regula l'acreditació de la correcció lingüística dels noms i dels cognoms, el certificat de correcció de l'acreditació ha de ser expedit per l'Institut d'Estudis Catalans.

Expedir un certificat comporta l'estudi del cognom per determinar la grafia que li correspon segons la normativa ortogràfica vigent. Tot i que hi ha cognoms que no resulten problemàtics o que donen lloc a certificats similars, l'estudi requereix temps. Una oficina amb només dos tècnics que, a més d'aquesta tasca —que l'ha de fer l'IEC per imperatiu legal—, en fan moltes d'altres, ha de mirar com agilitzar aquesta feina. El *Diccionari de cognoms*, projecte dirigit per Joan Peytaví, president de la Comissió d'Onomàstica de la Secció Filològica, sorgeix de la necessitat de facilitar la tasca de normativització de cognoms als tècnics de l'Oficina d'Onomàstica. A més, és un projecte que completa el repertori d'obres normatives de la llengua promogudes per la Secció Filològica. Després de la publicació del *Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya*, del *Nomenclàtor toponímic de la Catalunya del Nord* i del *Nomenclàtor mundial*, ha arribat l'hora del *Diccionari de cognoms*, que serà la primera obra antroponímica normativa que publica l'IEC.

El corpus de partida són les formes que apareixen al *Diccionari català-valencià-balear*, que conté unes 12.200 formes sense lematitzar. Cada entrada del *Diccionari de cognoms* correspon a un cognom normativitzat, del qual s'indiquen els aspectes següents:

a) Grafies no normatives. Són les formes d'un cognom sense estandarditzar, és a dir, les que porten les persones que es volen corregir el cognom a la inscripció del Registre Civil i a la documentació personal. Per exemple, les grafies no normatives de *Ferrer* són

Farré i Ferré; de *Castanyer* són *Castañer i Castanyé*; de *Alemany*, són *Alamany, Alamañy, Alemañy*.

b) Etimologia. És la procedència del cognom i és clau per fixar-ne la grafia. Per exemple, el cognom *Pellisser* prové del nom comú *pellisser*. Per tant, la forma normativa és la mateixa que la del nom comú i, per tant, grafies com *Pallicé, Pallicer, Pallisé, Palliser, Pallissé, Pallisser* o *Pellicer* es consideren no normatives. En altres ocasions, l'etimologia pot comportar alguna sorpresa, com en el cas del cognom *Alemany*. Prové de la forma llatinitzada *ALAMANNUS*, antic prenom masculí d'origen germànic molt emprat arreu del domini de la llengua catalana durant l'època medieval. Tot i que és improbable, no es pot descartar la possibilitat que en alguns casos el cognom provingui del gentilici *alemany*.

c) Cognom base. És el cognom que permet relacionar cognoms de la mateixa família. Per exemple, *Bertran* és el cognom base dels cognoms *Bertrà, Bertrans, Bertranet, Bertrana, Beltran, Beltrà i Beltrans*.

d) Informació complementària. Correspon a informació de caràcter contextual que pot ser d'interès. Per exemple, en el cas del cognom *Alemany*, s'explica que és una forma que en el moment de la transmissió dels cognoms indicava que el portador era fill (o descendent) de n'Alemany. Posteriorment, també podia indicar que el portador procedia d'un mas (de n'/l') *Alemany*, el nom del qual alludeix al del primer propietari de la finca.

e) Documentació antiga. Són exemples extrets de fonts que il·lustren l'ús i l'evolució lingüística del cognom. Per exemple, en el cas del cognom *Alemany*: *Alemagno* (913, Ripoll); *Berengarii Alamanni* [sig+num] (1100, Girona); *Petrus Alamanni* (1309, Sant Celoni); *en Berenguer Alamany* (1327, València); *n'Antoni Alamany* (1329, Palma), *en Ramon Alamany* (1379, Tarragona); *Bartomeu Alemany* (1553, Calafell). Es parteix del corpus d'exemples provinent del *PatRom*, que recull més de 212.900 exemples.

f) Localització. És la distribució territorial d'un cognom segons les dades que apareixen a l'Institut d'Estadística de Catalunya, l'Instituto Nacional de Estadística, el Portal Estadístic de la Generalitat Valenciana, etc.

g) Bibliografia consultada. És el camp on es guarden les referències de la bibliografia consultada.

A banda d'agilitzar l'expedició de certificats als tècnics de l'Oficina d'Onomàstica, esperem que el *Diccionari de cognoms* també serveixi perquè els jutges i funcionaris de justícia del Registre Civil puguin consultar-lo. Tot i que en proporció relativament baixa, encara hi ha peticions de regularització de cognoms que són denegades. La darrera de què tenim constància és en relació amb el cognom *Aranyó*. A una persona que va demanar la correcció de la forma *Arañó* per *Aranyó* i va presentar el corresponent certificat expedit per l'Oficina d'Onomàstica se li va denegar al·legant que:

En este caso no queda acreditado que el cambio de apellido de *Arañó* a *Aranyo* sea un supuesto incardinable en los preceptos citados, es decir que nos encontremos ante un caso de regularización ortográfica del castellano al catalán al existir una incorrección ortográfica, dado que no contamos con un informe serio y fundado en este sentido. No consta que sea el mismo apellido con grafías diferentes e incorrectas o apellidos diferentes, se desconoce su origen y evolución, por lo que no es posible acceder a lo solicitado.

Certament aquesta explicació és una de les més peculiars de què tenim notícia, ja que l'esmentat Decret 208 no només especifica que per a la correcció ortogràfica d'un cognom només cal la petició de la persona i el certificat de correcció expedit per l'IEC, sinó que fixa el text del certificat. I en cap moment s'esmenta la necessitat d'aportar un "informe serio y fundado" sobre el cognom. D'aquí la importància de la instrucció de la Direcció General dels Registres i del Notariat:

Por consiguiente, esta Dirección General ha acordado declarar con carácter general que cuando al amparo del artículo 19 de la Ley catalana 1/1998, de 7 de enero, se solicite la adecuación de la grafía incorrectamente escrita en catalán a la grafía normativa en dicha lengua no será necesario otro trámite que la manifestación del interesado o de su representante legal por medio de comparecencia ante el Juez Encargado del Registro Civil, de la que se levantará acta, con aportación de los certificados previstos en el Decreto de la Generalidad 208/1998, de 30 de julio, por el que se regula la acreditación de la corrección lingüística de los nombres y apellidos.

La majoria d'arguments per denegar una petició de correcció solen fer referència al fet que, si un cognom també es documenta en la resta de zones peninsulars, no és català i, per tant, no hi ha cap incorrecció lingüística. Seria el cas, per exemple, de la denegació de la correcció de la forma *Pascual* a *Pasqual*, alegant que:

es un apellido de difusión en el conjunto del territorio español que, sin necesidad de entrar a examinar su concreto origen histórico, es evidente que no puede ser calificado de específicamente catalán y, en consecuencia, no cabe apreciar ninguna incorrección ortográfica en la forma en la que figura atribuido el interesado en el Registro Civil. En definitiva, la premisa para realizar la sustitución de los apellidos inscritos por su forma correcta es que dichos apellidos sean propiamente catalanes, requisito que no concurre en este caso.

En la mesura que cada entrada del *Diccionari de cognoms* recull la grafia del cognom d'acord amb la normativa ortogràfica vigent, les corresponents grafies prenormatives, l'etimologia i informació complementària, no només agilitzarà l'expedició de certificats, sinó que permetrà divulgar la grafia normativa dels cognoms, que, en contrast amb la toponímia, encara no disposen d'un repertori normalitzat. Esperem que en els propers anys el treball conjunt de la Comissió d'Onomàstica i l'Oficina d'Onomàstica pugui fructificar i aportar una eina per normalitzar i normativitzar els cognoms catalans.

SEGUINT LA PETJA D'UN NOU FRAGMENT CATALÀ DE LA *QUESTE DEL GRAAL*

Enric CASAS REIG
Universitat de Barcelona – IRCVM

El 1977 Harvey L. Sharrer publicava una bibliografia crítica dels textos medievals conservats de la matèria artúrica hispànica. La secció dedicada a la *Queste del Saint Graal* del cicle de la Vulgata registrava la versió catalana conservada a la Biblioteca Ambrosiana de Milà (Ab1), còpia atribuïda a G. Rexach i datada el 1380. La importància d'aquest text radica en el fet que constitueix l'únic romanç artúric traduït al català conservat sencer que ens ha arribat. Tanmateix, crida l'atenció el següent registre que introdueix Sharrer (Ab2): «Dr Bohigas informs me of the existence of a fragment of the Catalan *Queste* in a private library in Majorca, which he intends to edit. No other information is available.» (Sharrer 1977: 20). El desembre del 2023 el Dr. Sharrer em va confirmar que mai li fou revelat per Pere Bohigas (1901-2003) el nom del propietari del fragment de la *Queste* catalana ni la seva localització a Mallorca.¹

La bibliografia posterior, que ha anat actualitzant el llibre de Sharrer, no va més enllà i es limita a repetir aquesta nota. D'aquesta manera, J. M. Lucía Megías (2015: 35) reproduïx l'anotació de Sharrer, el mateix que fa Rafael M. Mérida Jiménez indicant que «existiría un segundo testimonio, todavía inédito» (2010: 293).²

1. I això que Sharrer va insistir-hi. En una carta que envià a Pere Bohigas el 15 de setembre de 1976 el posava al corrent dels avenços en la seva transcripció paleogràfica del Ms. 9611 de la Biblioteca Nacional de Madrid, que conté un *Lanzarote* en castellà, i li adreçava la pregunta: «¿Sabe Ud. algo más de ese fragmento que se descubrió en la Biblioteca Central?». Pot desconcertar que preguntí per un fragment trobat a la Biblioteca de Catalunya, en aquest any encara amb la denominació franquista de Biblioteca Central. La veritat és que l'únic text artúric que ha estat descobert a la BC és el fragment de l'incunable conegut com la *Tragèdia de Lançalot* de Mossèn Gras, publicat per Martí de Riquer el 1955. En una altra carta del 7 de juliol de 1980 repetia la consulta, emprant uns altres termes: «¿Hay alguna novedad acerca del fragmento artúrico en la Biblioteca de Catalunya? Me gustaría verlo por si acaso tuviese relación con el *Lanzarote* español». Bohigas, en resposta a la missiva del 1976, li devia haver aclarit que no es tractava d'un fragment descobert a Barcelona, sinó a Mallorca (tal com Sharrer publicaria el 1977), però hauria afegit que a la BC en tenien una reproducció. Cartes consultades al Fons Pere Bohigas de la BC.

2. A les bases de dades en línia, consultades el 13 de maig de 2024, tampoc es referencia aquest fragment. Arlima, el *Cens de traduccions al català medieval fins a 1500 (TCM)* de Cabré *et al.* digitalit-

Bohigas havia publicat la notícia de la descoberta per Josep Maria Pons i Guri d'un fragment de mitjan segle XIV del *Lancelot* en català a la biblioteca privada de Francesc Cruzate a Mataró (Bohigas 1962), però no feu el mateix amb aquesta *Queste* catalana.

Pere Bohigas dedicà una part dels seus estudis de filologia romànica a la matèria de Bretanya en l'àmbit de la península Ibèrica.³ En una publicació en què aportava una visió de conjunt del mite artúric a Catalunya (Bohigas 1961), quan esmenta els testimonis manuscrits conservats, fa unes breus mencions de la *Questa* catalana de Milà i del fragment del *Lancelot* català de finals del XIV que es trobava a l'Arxiu Parroquial de Campos, a Mallorca (Rubió i Lluç 1903). Però res no diu del fragment de la *Queste* catalana també de Mallorca. I tampoc no ho fa en la revisió i traducció al català d'aquest article que aparegué anys després (Bohigas 1982: 285-286). També sorprèn que en l'edició que preparà el 1984 amb Jaume Vidal Alcover de *La faula* del mallorquí Guillem de Torroella continuï sense esmentar, ni en l'estudi introductori ni en nota, l'existència d'aquest segon manuscrit inèdit amb la *Questa del Sant Grasal* en català.

Els biògrafs de Bohigas (Soberanas 1982; Colón Domènech 2001) insisteixen a dir que, com a alumne de Jordi Rubió i Balaguer, a més de ser un gran filòleg, també excel·lí en el camp de la bibliologia i la codicologia. La seva estada a París entre 1925 i 1927, pensionat per Rafael Patxot, serví per a emprendre la descripció codicològica dels manuscrits de procedència catalana de la Biblioteca Nacional de França, i el 1927 va fer el mateix amb les biblioteques angleses d'Oxford, Cambridge i el British Museum. Era el tret de sortida del seu ambiciós *Repertori de manuscrits catalans*, que pretenia constituir un inventari complet dels manuscrits d'autoria catalana (Soberanas 1985: 5).⁴

Això li serví per a ser escollit director de la Secció de Manuscrits de la Biblioteca de Catalunya el 1931. Sota la nova administració franquista, el 1939 es veia obligat a fer oposicions. El 3 de novembre de 1941 seria destinat a l'Arxiu d'Hisenda de Mallorca, a Palma, on va estar fins al març del 1942, quan, per fi, va poder tornar a ocupar la seva plaça a la BC (Soberanas 1982: XV-XVI).

En aquests mesos d'estada a Mallorca va explorar els fons manuscrits de les biblioteques de Palma, tot recollint algunes notícies de còdexs anteriors al segle XVI que publicà el 1944 al butlletí de l'Escola de Bibliotecàries de Barcelona (Bohigas 1944). Aquí tampoc es refereix a cap manuscrit artúric, així que la seva troballa va haver de ser posterior.

A Mallorca va poder establir vincles amb velles amistats com Miquel Ramon Ferrà (director de la Biblioteca Pública de Mallorca), el pare Miquel Batllori o Joan Pons Marquès (director de l'Arxiu Històric de Mallorca i president de la Societat Arqueològica Luhlana); i establir nous contactes. Aquesta estada va despertar-li un interès pels fons manuscrits medievals de les biblioteques i arxius de Mallorca que sempre l'acompanyarà.

zats a la plataforma Translat DB (TCM 0.41.1) i PhiloBiblon (BITECA texid 1269), en l'entrada de la *Questa del sant Grasal* catalana tan sols registren el manuscrit I. 79 Sup. de l'Ambrosiana de Milà.

3. El 1954 va ser un dels fundadors de la Branca Hispànica de la Internacional Arthurian Society, en el butlletí de la qual (BBIAS) col·laborà assiduament. Va ser membre de les successives juntes directives de l'esmentada secció fins al 2003.

4. El *Repertori* que aconseguí recopilar al llarg de tota la seva vida es troba en el Fons Pere Bohigas de la Biblioteca de Catalunya, documentació que està en procés d'ordenació.

Tenint tot això en compte, i de cara a identificar i localitzar el fragment, vaig consultar les cartes enviades a Pere Bohigas per part de corresponsals mallorquins, tot cercant alguna pista del fragment artúric. Aquesta correspondència forma part del Fons Pere Bohigas de la Biblioteca de Catalunya i està parcialment ordenada. Voldria destacar totes les facilitats que se m'ha ofert des de la BC per consultar aquest fons: estic especialment agraït amb Anna M. Gudayol, cap de la Secció de Manuscrits i Arxiu, així com als bibliotecaris encarregats de la Sala de Reserva.

Bohigas mantenia una fluida comunicació amb els seus contactes insulars, que anaven notificant-li troballes que podien ser útils per al seu Repertori. En els anys 40 fou molt actiu Miquel Batllori (1909-2003), qui intercanvià amb ell nombroses novetats, fotocòpies i microfilms de documents medievals que anava descobrint a Mallorca. Per exemple, en una carta del 29 de març de 1943 l'informava d'haver pres anotacions de dos o tres manuscrits a Son Vida, la finca on els marquesos de la Torre tenien el seu arxiu, que aglutinava els fons patrimonials dels La Torre, els Despuig i els Peralada.⁵

Un altre dels seus col·laboradors en el buidatge dels fons manuscrits de Mallorca fou el lullista britànic Jocelyn N. Hillgarth (1929-2020). En carta escrita el 14 de maig del 1957 donava notícia a Pere Bohigas que ell i «Don Juan» havien vist dos còdexs medievals a la biblioteca del Marquès de la Torre, a Son Vida.⁶ Aquest «Juan» era ni més ni menys que Joan Pons Marquès (1894-1971). Sembla que, d'ençà dels anys 40 (i fins a gairebé els 70), Batllori, Hillgarth i Joan Pons, entre d'altres, formaren un grup d'intel·lectuals que examinava arxius i biblioteques mallorquins, i intercanviaven informacions amb Bohigas, establert a la Biblioteca de Catalunya, a Barcelona, qui de vegades s'afegia als seus col·legues en les seves escapades a l'illa.⁷

Els còdexs de Son Vida devien interessar força a aquests estudiosos. Per això Hillgarth escrivia a Pere Bohigas el 14 de maig de 1958 informant-lo que la finca de Son Vida havia estat venuda «y temo que será un hotel», de manera que l'arxiu havia estat traslladat a Palma, «en la casa del marqués de la Torre».

Es desprèn de la correspondència entre Pere Bohigas i Joan Pons, que van continuar examinant l'arxiu del Marquès de la Torre, ara establert a la seva casa senyorial de Pal-

5. Els marquesos de la Torre són la família Truyols, casa nobiliària de Mallorca originària de Manacor (on posseïen la Torre del Fangar). El títol de marquès li fou confirmat a Nicolau Trullol i Dameto (1667-1728) l'any 1728 per Felip V. El 1738 s'acabaria de construir a Palma el casal senyorial conegut com a Ca la Torre o Cal Marquès de la Torre on s'assentà la branca principal de la nissaga. Des del segle XVII la casa Trullol tenia entre les seves propietats Son Vida, que havia sigut de la família Desmàs. Els Trullol s'emparentaren amb els Despuig cap a mitjan segle XIX, posseïdors del títol de comte de Montenegro. Així, l'arxiu i la biblioteca reunits pel cardenal Antoni Despuig (1745-1813) a la casa del comte de Montenegro situada a Raixa, es portaren a Son Vida (Batllori estava investigant aquest fons, tal com en dona notícia en les cartes del 6 de maig, 8 i 26 d'octubre de 1945). Els Trullol-Despuig el 1899 també heretaren el castell de Peralada i el seu arxiu comtal, que es va traslladar a Mallorca i s'afegí a l'arxiu de la finca de Son Vida (Baig i Aleu 1996: 312-317).

6. Un còdex contenia els tractats de Sant Agustí sobre l'Epístola de Sant Joan (lleta del segle XII), l'altre es tractava de l'Evangeli de Sant Marc (escriptura del XIV).

7. En una carta del 15 de juliol del 1953, Joan Pons, assabentat pel pare Batllori i l'hereu del Marquès de la Torre (Jordi Truyols) que Bohigas tenia notícia d'un manuscrit del segle XI de Son Vida, li pregunta al mateix Bohigas: «Váreu ésser a Son Vida en la vostra estada a Mallorca?».

ma, perquè el 15 de març del 1967 (Carta 1 de l'Annex) Pons Marquès comunicava al seu interlocutor que «no hi haurà inconvenient pel microfilm del *fragment cavalleresc* de Ca la Torre» (la cursiva és meua). El marquès, que entre 1963 i 1982 fou Jordi Truyols i Dezcallar, estava conforme a deixar microfilm un fragment manuscrit de la seva biblioteca que havia cridat l'atenció de Bohigas. Sempre atent, Joan Pons afegia: «veuré també si en aquella biblioteca hi ha res més català que vos pugui interessar».

El 29 d'agost del mateix any (Carta 2 de l'Annex), Joan Pons avisava Bohigas que l'endemà rebria a la Biblioteca Central, per mitjà d'una amiga de la seva neboda Eulàlia Vintró, «un sobre amb el microfilm del *fragment català de la B^{ca}. del Marquès de la Torre*, que em teníeu demanat fa no sé el temps». El remitent excusa la demora en l'enviament, a causa d'una sèrie de dificultats que hi hagué per aconseguir el microfilm, fet per «un tal Antoni Bauçà». Després de tant de retard, estava encuriós per saber si «el ditxós microfilm» li seria útil i per conèixer «la matèria original del text literari, que interessa, naturalment, a l'amic Truyols».

Podem intuir la resposta de Pere Bohigas a partir de la carta que li torna a enviar Joan Pons el 5 d'abril de l'any següent (Carta 3 de l'Annex). Bohigas devia poder visualitzar sense problemes el contingut del microfilm i esbrinar-ne la seva matèria literària, perquè Pons Marquès l'avisava que li enviarà la factura del microfilm quan la tingui, ja que està «cansat d'esperar la factura del *fragment del Graal*, demanada a l'home del microfilm (que és lo més informal que conec)». Per fi, el 27 de maig del 1968 (Carta 4 de l'Annex) l'informava que el microfilmador Bauçà «m'entrega la factura de la *Queste del Graal*, amb el recibi, que ja té ell cobrada».⁸

Aquesta correspondència ha permès confirmar que el «fragment of the Catalan *Queste* in a private library in Majorca» del que el 1977 donà notícia Sharrer, segons l'havia informat el Dr. Bohigas, era el trobat a la biblioteca o arxiu del Marquès de la Torre l'any 1967.

Mentre escric aquestes ratlles, el manuscrit original encara no ha pogut ser localitzat. Sabem que el 1968 estava a Casa del Marquès de la Torre, a Palma. El març de 1972 Jordi Truyols va dipositar una petita part del seu arxiu nobiliari a l'Arxiu del Regne de Mallorca. Les dates extremes dels documents entregats eren els segles XVIII i XX (Urgell Hernández 2000: 79); per tant, el fragment de la *Queste* no n'hauria format part. La resta de l'arxiu va romandre en mans privades, fins que el 2004 va ser adquirit totalment pel Govern de les Illes Balears i dipositat a l'Arxiu del Regne de Mallorca (Limongi 2004). El fons del Marquès de la Torre conté un ingent volum de documentació que encara no ha estat catalogada, tal com m'informen des del mateix arxiu. Si no s'ha perdut, és qüestió de temps que el document acabi apareixent.

8. D'aquestes dues cartes també es desprèn que Joan Pons envià un altre microfilm a Pere Bohigas amb uns altres dos documents medievals trobats a l'Arxiu del Marquès de la Torre. En un cas, es tracta d'un còdex de 157 folis que agrupa documentació del 1358 referent a l'ajuda prestada per la noblesa catalana a Pere el Cerimoniós amb motiu de la guerra de Castella. L'altre és la còpia d'unes setanta cartes d'Alfons el Magnànim. He pogut localitzar i consultar el microfilm a la Biblioteca de Catalunya, que, a més a més d'aquests dos documents, també conté un *Compendium artis demonstrative* i un *Liber de ascensu et descensu intellectus* de Ramon Llull, procedents els dos exemplars de la Sapiència de Palma.

Pel que fa al microfilm que va rebre Pere Bohigas, ha estat identificat i l'he pogut consultar, gràcies a l'ajut, una vegada més, dels bibliotecaris de la Sala de Reserva de la BC. Es tracta de la reproducció d'un fragment de 22 folis, numerats del 73r al 94v, que, tal com he pogut confirmar, conté una part de la traducció catalana de la *Queste del Saint Graal* del cicle en prosa *Lancelot-Graal*. L'estat de conservació és bo i el text es llegeix bé. La lletra és regular i cada pàgina conté una sola columna. Sembla una escriptura d'entre finals del segle XIV i principis del XV, segons l'opinió proporcionada pel paleògraf Jordi Saura Nadal. El fragment conté una porció de la novel·la dedicada a les aventures de Baors (*Bohort* en francès): s'inclou des de la seva conversa amb un ermità fins quan es troba amb els altres cavallers del Graal (Perceval i Galeàs) a bord de la nau de Salomó, i es talla enmig de l'explicació dels orígens del llit que hi ha en el vaixell. En el marc de la meua tesi doctoral sobre el mite del Sant Graal a la Corona catalanoaragonesa, dirigida per Meritxell Simó, estic treballant en l'edició i estudi del text, resultats que prompte seran publicats.

Fins ara, teníem documentats i estudiats set testimonis manuscrits de traduccions catalanes de romanços relacionats amb la matèria de Bretanya: quatre formen part de la Vulgata artúrica (dos fragments del *Lancelot* a Mataró i Mallorca, la *Queste* preservada a Milà i el fragment de l'incunable atribuït a Mossèn Gras conegut com a *Tragèdia de Lançalot* de la BC) i els tres restants del cicle de Tristany (Andorra, Cervera i BC). El fragment de la *Queste* del Marquès de la Torre seria el vuitè testimoni i el cinquè de la Vulgata. Amb els seus vint-i-dos folis, es tracta del segon fragment més extens, per darrere de la *Queste* de l'Ambrosiana, únic testimoni manuscrit conservat sencer.

És curiosa la insistència mallorquina en el mite artúric: coneixem el fragment del *Lançalot* català que es descobrí a l'Arxiu Parroquial de Campos a Mallorca (Rubió i Lluch 1903), l'origen mallorquí que s'ha proposat per la catalana *Queste* de Milà (Crescini / Todesco ed. 1917), la novel·leta artúrica de *La faula* escrita pel mallorquí Guillem de Torroella, l'ideal de cavalleria que planteja Ramon Llull al seu *Llibre de l'orde de cavalleria*, les referències al rei Artús per part d'Anselm Turmeda a les *Cobles de la divisió del Regne de Mallorques*, la presència de Morgana en algunes rondalles mallorquines, i ara el fragment de la *Queste del Graal* procedent de l'Arxiu del Marquès de la Torre.

Al llarg del segle XX van anar apareixent nous testimonis de manuscrits medievals artúrics en català, castellà i galaicoportuguès gràcies a la inspecció sistemàtica de biblioteques i arxius per part d'investigadors com Pere Bohigas. Aquest fragment que aquí ens ha ocupat seria un d'aquests casos, però per motius que desconeixem Bohigas no l'arribà a editar, i quedà en l'oblit fins avui. Totes aquestes troballes, sempre posades en relació amb els seus originals francesos, ens permeten anar formulant un panorama cada vegada més nítid de la recepció i circulació de la matèria de Bretanya a la península Ibèrica. Però encara queden moltes llacunes, que esperem que futurs descobriments, sovint esporàdics i casuals, vagin omplint.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BAIG I ALEU, Marià (1996): «L'arxiu comtal de Peralada. Elements per a la seva història», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 29, p. 305-340.
- BOHIGAS, Pere (1944): «Fondos manuscritos de bibliotecas de Mallorca», *Biblioteconomía*, vol. 1, n. 3, p. 80-89.
- BOHIGAS, Pere (1961): «La Matière de Bretagne en Catalogne», *Bulletin Bibliographique de la Société Internationale Arthurienne*, 13, p. 81-98.
- BOHIGAS, Pere (1962): «Un nou fragment del *Lançolot* català», *Estudis Romànics*, 10, p. 179-187.
- BOHIGAS, Pere (1982): «La Matèria de Bretanya a Catalunya», dins BOHIGAS, Pere (ed.): *Aportació a l'Estudi de la Literatura Catalana*. Amsterdam / Barcelona: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes / Fundació Congrés de Cultura Catalana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 277-294.
- BOHIGAS, Pere / ALCOVER, Jaume Vidal (ed.) (1984): Guillem de Torroella, *La faula*. Tarragona: Tàrraco.
- COLÓN DOMÈNECH, Germà (2001): «Semblança de Pere Bohigas», dins BADIA I MARGARIT, Antoni M. / COLÓN DOMÈNECH, Germà / MORAN I OCERINJAUREGUI, Josep (ed.): *Mirall d'una llarga vida: A Pere Bohigas, centenari*. Barcelona: IEC, p. 13-17.
- CRESCINI, Vincenzo / TODESCO, Venanzio (ed.) (1917): *La versione catalana della Inchiesta del San Graal: secondo il codice dell' Ambrosiana di Milano I. 79 sup*. Barcelona: IEC / Palau de la Diputació.
- LIMONGI, Toni (2004, 1 de setembre): «Els fons del marquès de la Torre, un nou tresor de l'Arxiu del Regne de Mallorca», *dBalears*. En línia: <<https://www.dbalears.cat/cultura/cultura/2004/09/01/187563/el-fons-del-marques-de-la-torre-un-nou-tresor-de-l-arxiu-del-regne-de-mallorca.html>>. [Consulta: 14 de maig de 2024.]
- LUCÍA MEGÍAS, José Manuel (2015): «The surviving peninsular Arthurian witness: a description and an analysis», dins HOOK, David (ed.): *The Arthur of the Iberians: The Arthurian Legend in the Spanish and Portuguese Worlds*. Cardiff: University of Wales Press, p. 33-57.
- MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. (2010): «La “materia de Bretaña” en las culturas hispánicas de la Edad Media y del Renacimiento: textos, ediciones y estudios», *Revista de Literatura Medieval*, 22, p. 289-350.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni (1903): «Notícia de dos manuscrits d'un *Lançolot* català», *Revista de Bibliografia Catalana*, 3, p. 5-25.
- SHARRER, Harvey L. (1977): *A Critical Bibliography of Hispanic Arthurian Material. I. Texts: the prose romance cycles*. Londres: Grant & Cutler.
- SOBERANAS, Amadeu J. (1982): «Notícia de Pere Bohigas i Balaguer, filòleg i bibliòleg», dins BOHIGAS, Pere (ed.): *Aportació a l'Estudi de la Literatura Catalana*. Amsterdam / Barcelona: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes / Fundació Congrés de Cultura Catalana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. VII-XXI.
- SOBERANAS, Amadeu J. (1985): «El “Repertori de manuscrits catalans” de Pere Bohigas», dins BOHIGAS, Pere: *Sobre manuscrits i biblioteques*. Barcelona: Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 5-8.

URGELL HERÁNDEZ, Ricard (2000): *Arxiu del regne de Mallorca*. Mallorca: Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears.

ANNEX: EDICIÓ D'ALGUNES CARTES ENVIADES PER JOAN PONS
MARQUÈS A PERE BOHIGAS (Fons Pere Bohigas de la Biblioteca de Catalunya)

[CARTA 1]

Palma 15 març 67
Sr. Pere Bohigas

Benvolgut amic: no hi haurà inconvenient pel microfilm del fragment cavalleresc de Ca la Torre. El Marquès està conforme. Ara veuré en Garcia Pastor quan ho pot fer. I veuré també si en aquella biblioteca hi ha res més català que vos pugui interessar.

Ja és ben veritat, com deis, que la propaganda del descrèdit —ja tan amunt—, es fa sola amb aquests incidents multiplicats que posen a prova la paciència.

Vostre affm.
Joan Pons

[CARTA 2]

Palma 29 agost 1967
Sr. Pere Bohigas
Barcelona

Benvolgut amic:

Una amiga de la meva neboda —Eulàlia Vintró— que surt avuït per Barcelona, us deixarà demà a la B^{ca}. Central, un sobre amb el microfilm del fragment català de la B^{ca}. del Marquès de la Torre, que em teníeu demanat fa no sé el temps.

Tant de temps que és tota una història. Al rebre la vostra carta vaig pensar que amb uns dies el tendríeu, ja que del permís i facilitats de Im. J. Truyols, el propietari, no podia dubtar-ne. A l'accedir, però, a n-en J. García perquè fes el microfilm començaren les dificultats. Tractant-se d'una cosa petita no li interessà de posar la màquina en marxa i preferí que ho fes algú altre.

Aleshores vaig acudir a un tal Antoni Bauçà, que havia muntat aquí segons notícies tot un aparell modern de microfilm. Resultà que estava treballant a la B^{ca}. Municipal, a on havia traslladat tota la instal·lació per tal de microfilmar gran part dels mss. de la col·lecció Garau, sobretot el Viatge de Berard.

A la fi estigué lliure; li duguérem el fragment català de ca la Torre, i aquí començaren les trifulgues. Basta dir-vos que per tres vegades intentà revelar la pel·lícula, davant meu mateix, i cada vegada amb resultat negatiu. Resultà que el líquid estava passat... Repetí el microfilm un cop més, l'envià a revelar no sé on, passà temps i a la fi, a finals de juliol, em dugué a casa això que us he tramès avui mateix, al tornar de fora, pel primer passatge a mà que s'ha presentat.

La darrera demora és tota culpa meva, per haver cregut que segurament a l'agost seríeu de vacances, i potser no era així.

Ara tenc una gran curiositat per saber si, després de tant de retard, el ditxós microfilm us és pràcticament utilitzable. Si així no fos, però, no hi hauria dificultat en repetir-lo bé...

Esperant saber-ne qualque cosa —i la matèria original del text literari, que interessa, naturalment, a l'amic Truyols—, és sempre vostre affm. amic

Joan Pons

[CARTA 3]

Palma 5 abril 1968

Sr. Pere Bohigas

Estimat amic: cansat d'esperar la factura del fragment del Graal, demanada a l'home del microfilm (que és lo més informal que conec), contesto les vostres lletres. Enviaré aquella factura tot seguit que la tenguí.

No hi ha inconvenient en obtenir el microfilm de les cartes d'Alfons V de l'arxiu del Marquès de la Torre. Ara bé, aquestes cartes, que són unes 70, seran publicades en nostre Bolletí de l'Arqueològica per J. Salvà i J. Truyols. Les primeres 22 van en el n.º de 1966-67, actualment en curs d'impressió. Les restants en el n.º següent, a sortir el gener 69.

Però ja dic, si interessa el microfilm es pot fer immediatament. Només cal dir a nom de qui o com s'ha de fer la corresponent factura.

Per cert a l'arxiu de Ca la Torre hi ha el ms. sumàriament descrit en la nota adjunta pel propietari, J. Truyols. Ell em diu que algú li digué que aquest doc. no existia a l'A.C.A. Em sembla estrany que sia així. Si acàs interessés no hi ha tampoc inconvenient en que se'n tregui microfilm.

I perdoneu el retard d'aquestes ratlles. Ja vos n'he dit el principal motiu.

Cordialment vostre,

Joan Pons

[CARTA 4]

Palma 27 maig 68

Sr. Pere Bohigas

Barcelona

Benvolgut amic: vinc de certificar a correus un mini-paquet amb el microfilm de les cartes d'Alfons V i el ms. de l'ajuda dels nobles en la guerra de Castella etc. de Ca la Torre, que, a la fi!, m'entrega el microfilmador Bauçà.

A la fi, també, m'entrega la factura de la Queste del Graal, amb el recibi, que ja té ell cobrada. I la fact^a. de la part que us dic, tot adjunt.

Espero l'envio arribi bé a les vostres mans i tot sia conforme. Si calen més factures o qualsevol detall més, ja ho direu. Vostre affm

Joan Pons

*ASPECTES PSICOLÒGICS I LINGÜÍSTICS DEL CATALÀ
DE FRANÇA EN RELACIÓ AMB ELS PARLARS
LLENGUADOCIANS VEÏNS, DE MANUEL COMPANYS:
EDICIÓ I CONTEXTUALITZACIÓ D'UN ESTUDI
DE DIALECTOLOGIA ROMÀNICA COMPARADA¹*

Elena DE LA CRUZ VERGARI
Universitat Rovira i Virgili
Gerard Joan BARCELÓ
Ministère de l'Éducation Nationale

1. DESCRIPCIÓ DEL DOCUMENT I DEL MATERIAL QUE L'ACOMPANYA

L'estudi fins ara inèdit que presentem es conserva actualment a la Biblioteca Nacional de Catalunya reproduït en 56 folis mecanografiats amb la signatura 9153, i atribuït a Emmanuel Companys. Segons informa el registre de la biblioteca, hi ingressà el 2009, quan l'Institut Cervantes de Tolosa de Llenguadoc donà els fulls a la biblioteca nacional. Sembla que el fons és el resultat de la documentació aplegada pel llibreter català Josep Salvador, que participà en l'organització dels Jocs Florals celebrats el desembre de 1952 a la susdita vila.

Els folis són d'un paper molt fi, d'un blanc apagat sense marques d'aigua, de 210 × 270 mm, utilitzat a França fins el 1967 per a la correspondència comercial. Es conserva al mateix paquet documental un sobre marró de mida quartilla timbrat a Foix el 24-10-5[2],

1. L'acceptació d'aquest article miscel·lani, que recull un treball de 1952, es justifica per aquestes raons: 1) la segona part conté un article inèdit que a) presenta al públic una contribució d'Emmanuel Companys, resultat d'un treball de camp sobre la frontera catalanooccitana, que reflecteix la seva situació cap a la meitat del segle xx, així com l'estat del català septentrional aleshores; b) conté una presentació que dona informació nova sobre l'autor i la seva activitat investigadora; 2) és un homenatge a E. Companys per la seva contribució al progrés a Catalunya de la metodologia geolingüística: gràcies a ell, que figurava en l'equip inicial de l'*Atlas Lingüístic del Domini Català*, de J. Veny i L. Pons, aquesta obra va incorporar el mètode directe de recerca dialectal basat en la gravació magnetofònica, inexistent aleshores a l'estat espanyol, i que ha fet possible un arxiu dels dialectes catalans; l'article és també un homenatge als exiliats que, lluny del seu país, van defensar i il·lustrar la seva llengua i cultura, malmeses per la dictadura (Comitè de Redacció).

adreçat a Serra i Baldó i dirigit a la seu dels Jocs Florals de la Llengua Catalana de Tolosa de Llenguadoc.² A la part superior esquerra, hi ha escrit en llapis el número de registre de l'esmentat certamen, el 196. Es conserva a més una carta adreçada a Serra i Baldó i signada per Companys, d'un paper més ocre i sense cap marca d'aigua, on es llegeix:

Estimat senyor: com us ho anunciava en la meua darrera carta, us envio la primera part del meu treball. Si us sembla que amb això ja n'hi ha prou, us agrairia que m'ho diguéssiu perquè pogués consagrar els dies que em queden per aprendre la literatura portuguesa. Cordialment vostre, Companys.

Sembla, doncs, que el Sr. Serrà i Baldó devia comunicar a Companys l'interès d'enviar la segona part per tal de ser admès al premi. Atès que els folis de la segona part no tenen cap marca d'haver estat plegats com els de la primera part, que degueren ser enviats en el primer sobre, de mida quartilla, l'altre sobre marró, de mida de foli, hauria tramès la segona part de l'estudi.

Els folis de l'estudi estan numerats al centre del marge superior de cada pàgina de l'1 al 65. Al text mecanografiat hi ha esmenes i notes manuscrites de l'autor. El nom del seu autor, Manuel Companys, apareix escrit a mà a la portada i a la portadella. Al final de la primera part i com a carta adreçada a Serra i Baldó, hi trobem la seva rúbrica.

Al dors del sobre gran apareix també el seu cognom i un títol de l'estudi, *Aspectes Psicològics i Dialectològics del català de França i els parlars Llenguadocians veïns* amb un breu sumari. El text es presenta dividit en dues parts: la primera part porta per títol «Vitalitat del Català Septentrional», i la segona, «La zona de transició i dels límits fonètics entre els parlars llenguadocians i catalans». Tanmateix, els títols varien al text mecanografiat de l'estudi pròpiament dit.

A la portada, l'estudi porta per títol *Aspectes psicològics i lingüístics del català de França en relació amb els parlars llenguadocians veïns* i, tot seguit, es presenta la primera part: «La vitalitat del català de França». A la pàgina 24, el títol de l'estudi torna a canviar, *Aspectes psicològics i lingüístics del català septentrional* i la segona part hi és anunciada com «Els límits fonètics entre el català septentrional i els parlars llenguadocians veïns».

Tot i haver obtingut un premi, sembla que l'estudi no va tenir cap difusió, com ho prova el fet que la nombrosa bibliografia especialitzada que hem pogut consultar no en fa cap esment.

2. DATACIÓ I CONFECIÓ DE L'ESTUDI

A la pàgina 7 de l'original, Companys escriu en nota: «aquest estiu de 1952, hi havia a Banyuls [...]».³ La referència sembla autobiogràfica. L'estil ràpid de la seva prosa, el

2. 1, Boulevard du Pont d'Arcole, Toulouse, H^{te} G^{ne} [Haute-Garonne].

3. Vegeu la nota 23.

fet que en la primera part no faci servir encara la notació fonètica que establirà a la segona part, i les nombroses correccions de l'original, porten a pensar que Companys treballà amb una certa rapidesa en aquesta monografia, la primera part de la qual es troba datada el 24 d'octubre del 1952 (p. 18 de l'original), i que l'autor corregué a enviar-la, ja que és la data amb què apareix timbrada al sobre. Tot indica que la segona part de l'estudi es redactà després a corre-cuita per poder optar al premi, atès que aquell certamen s'havia de celebrar el desembre.

Pel que fa al lloc de redacció, els originals estan escrits amb dues màquines d'escriure franceses, ja que l'autor no pot picar a màquina els accents a les lletres *i*, *o* i *u*. A l'exemplar de Lyzop (1952) que es conserva actualment a l'Arxiu Nacional de Catalunya, hem trobat marcats els mateixos fragments que Companys reproduïx a l'estudi, amb un llapis blau idèntic al que emprà per fer-hi algunes marques a les pàgines del document que preserva aquest estudi 18, 19, 20, 35, 37, etc. (Lyzop 1952: 53-54). Sembla, doncs, que, en aquell període, Companys treballà a Barcelona i a Foix, fet ben natural si tenim en compte les seves circumstàncies vitals, tal com exposarem més endavant.

2.1. MANUEL COMPANYS, FILL D'EXILIATS: DE LA GEOLINGÜÍSTICA ROMÀNICA A LA LINGÜÍSTICA GENERAL I APLICADA

Manuel Companys es troba a la gènesi de l'*Atles Lingüístic del Domini Català* (ALDC). Tal com reporta el seu preàmbul (ALDC: 7), Companys s'afegí a l'equip inicial, amb la missió d'ocupar-se de la zona rossellonesa. Tanmateix, cap estudi no explica per què Companys fou rebut per Badia, Colón i Veny, ni per què li fou encomanada aquella zona. La història d'aquesta monografia que aquí presentem en pot donar compte i situar, de retruc, Companys dins la romanística del moment, fet que farà emergir la qualitat i l'interès de l'estudi que editem. Per fer-ho, ens servirem de les dades biogràfiques i bibliogràfiques que hem pogut aplegar.⁴

2.2. INFÀNCIA, EXILI I FORMACIÓ

Tot i que Manuel Companys va néixer a Ceuta el 1927, sembla que hauria crescut i estudiat a la zona de Lleida⁵ fins que, el 1939, amb dotze anys, l'exili de la seva família el dugué a Montpeller. L'any següent, el seu pare, Manuel Companys i Jové, conegué l'arrest a França del seu germà, el president Lluís Companys, la seva extradició, el seu

4. Les referències bibliogràfiques han estat extretes majoritàriament del Catàleg Collectiu de les Universitats Catalanes (CCUC) i del *Système universitaire de documentation* (SUDOC) i el web de la Bibliothèque nationale de France (BNF). Els contactes que hem mirat d'establir amb col·legues francesos han resultat infructuosos. Agraïm, tanmateix, a Mario Barra-Jover, director de l'UFR Sciences du Langage de la Universitat París VIII, la seva disposició.

5. El mapa 2 del primer volum de l'ALG informa que Companys era originari de la província de Lleida.

judici i el seu afusellament. Si no eren poques les penúries, hagué també de reconèixer el cos inert de l'altre germà, Camil, que se suïcidà arran de l'arrest del primer.

El 1944, la família es traslladà a la Bastida de Seron, un poble de l'Ariège, no gaire lluny de Foix (Rovira 2002: 101-105; Aloy: 2020).⁶ Malgrat les circumstàncies, a Foix, Companys aconseguí accedir a l'*école normale* —una institució de formació de futurs mestres de primària— i, posteriorment, pogué cursar estudis a la Universitat de Tolosa.

Sabem que Companys mantenia relacions amb els fills d'altres exiliats catalans, com Antoni Rovira i Comas, fill d'Antoni Rovira i Virgili, president del Parlament de Catalunya a l'exili, de qui portà el taüt el 7 de desembre del 1949 (Rovira 2002: 105, 702).

La primera part de l'estudi que presentem mostra com Companys vivia normalment en l'ambient de la Catalunya del Nord, de la zona de Foix. Vivia en una zona on conflüïen el català, el llenguadocià i el gascó, ja que la Bastida de Seron, on visqué la seva família, és molt a prop del límit oriental del gascó. Tot això degué propiciar que Companys fos alumne i col·laborador en la publicació dels sis primers volums del *Nouvel Atlas Linguistique de la France*, sota la direcció del professor Jean Séguy, de la Universitat de Tolosa, dedicats precisament a la Gascunya (ALG), que aparegueren entre el 1954 i el 1974.

2.3. L'ESTUDI DEL CATALÀ A FRANÇA I L'ALDC: DIALECTOLOGIA

Segons el mapa 2 del primer volum de l'ALG, publicat el 1954, Companys s'encarregà de dur a terme les enquestes a les viles de Lo Mas d'Asilh (població 782 al mapa de l'ALG), la Bastida de Seron (782 S), Era Escura (790 NE), Le Pòrt (791 N), Aulús (791 O) i Coflens (790 SE). Estant al corrent dels estudis de dialectologia, com ho mostra la bibliografia citada, Companys degué llegir la crida que Badia i Colón feren als dialectòlegs en presentar el seu ambiciós projecte de bastir l'*Atlas Lingüístic del Domini Català* (ALDC): un nou atlas català elaborat a partir de les noves metodologies de recollida i anàlisi de les dades, tal com Dauzat es proposava de fer en relació a l'atles precedent (Badia / Colón 1952: 408-409) al *NALF*, que guiaren la confecció del primer volum (ALG).⁷

Tot indica que la mateixa tardor del 1952, als trenta anys, Manuel Companys redactà la monografia que presentem avui, sobre els límits del català de França i el llenguadocià.

6. En una postal de maig de 1945, consta l'adreça de La Bastida de Seron, Maison Berné, i també en dues altres cartes de novembre i de desembre de 1945 (Aloy 2020); el 8 de maig i 22 de juny de 1947, Companys pare escriu a Jaume Creus des de Foix (Alert / Aloy 2021); Jaume Creus, li escriu el 25 de juny, carrer del Pont de Foix, 11; el 25 de juny Companys pare tornà a escriure a Jaume Creus des de Foix. Sembla que la família no acabà de trobar una residència fixa durant el seu exili. Com escriu Rovira, el 29 de desembre de 1947 (Rovira 2002: 510), Companys pare, la seva dona i llur filla, tornaren a Barcelona. Més tard, el 25 d'octubre de 1948, Jaume Creus li adreça una carta al carrer Musas, 2 esquerra "Alegria" a Collblanc, a l'Hospitalet de Llobregat. A les cartes, les salutacions es fan «a la vostra muller i filla» (per exemple, a la carta del 11/07/1948 dirigida a Jaume Creus, escrita ja des de Barcelona), potser perquè el fill cursava els estudis internat a Foix.

7. Agraïm la comprensió i la competència de Fra Xavier Guanter, bibliotecari al monestir cistercenc de Poblet, i de Miquel Vidal, tècnic de recursos a la recerca a la biblioteca de la Universitat Rovira i Virgili, que ens facilitessin l'atles i la bibliografia de difícil accés.

I des de Foix l'envià a Tolosa per tal d'aspirar al premi Pompeu Fabra, de treballs filològics. Tot i merèixer un accèssit, i cal destacar que entre els membres del jurat s'hi comptava l'eminent romanista Mario Roques (Faulí 2002: 69-72), l'estudi romangué inèdit i desconegut fins ara.

Companys, que s'havia desplaçat a Barcelona com a professor del *Lycée* i de l'Institut Français, va ser incorporat, el 1954, a l'equip de l'ALDC. Els seus promotors, Badia i Colón, van fer una primera repartició de les zones: Badia s'encarregaria del català central, Colón del valencià, Veny del català nord-occidental i el balear, i Companys ho faria del rossellonès (Badia / Pons / Veny 1993: 7-8).

Fruit de la seva experiència a l'ALG, Companys publicà dos estudis metodològics sobre la confecció d'atles lingüístics: *Les nouvelles méthodes d'enquête linguistique*, de més de dues-centes pàgines (1956b, 1958); i *Les facteurs moraux pendant l'enquête* (1956a). Quant a la metodologia, Séguy i Companys defensaven l'ús de l'enregistrament sonor, i també aconsellaven una riquesa en la notació fonètica, una concentració de l'enquestador en l'aplicació del qüestionari i un enquestador únic. El recurs a la gravació magnetofònica de les enquestes va captar l'interès de l'equip de l'ALDC, que la va aplicar als inicis de l'obra i parcialment després.

Companys devia fer viatges a Barcelona per visitar la seva família, que s'havia repatriat el desembre del 1947 (Rovira 2002: 510). Ho demostren les marques amb llapis blau de l'exemplar de l'article de Lyzop (1952), com ja hem presentat més amunt. Companys anava i venia, cercant segurament un lloc on establir-se i desenvolupar la seva carrera professional.

En aquestes circumstàncies, el setembre del 1956, morí a Barcelona el seu pare (Aloy: 2020), fet que degué agreujar la situació econòmica de la família de repatriats.

L'any següent, Companys secundà Badia, Colón i Veny en la primera enquesta realitzada, a Sant Boi de Llobregat, que fou l'única entrevista que menà per a l'ALDC (fitxa de *les sitges*, 110).

El 1958, presentà l'ALDC al II Congrés Internacional de Llengua i Literatura del Sud de França, celebrat a Ais de Provença (Companys 1961). A més, col·laborà en el llibre *Notes pour l'étude de l'activité nasale en français* del fonetista portuguès Armando Soeiro Moreira de Lacerda, el qual, deu anys abans, havia publicat amb Badia i Margarit *Estudios de fonética y fonologías catalanas* (1948).⁸

Aquell mateix 1958, Xavier Ravier, col·laborador estret de Séguy a l'ALG i futur director dels volums del *Nouvel Atlas de la France* de la zona del Llenguadoc occidental (ALLOc), llavors assistent de recerca al CRNS, publicà un estudi de dialectologia de l'aragonès. A l'apartat de metodologia, Ravier exposa (1962: 272):

La méthode selon laquelle nous avons procédé est celle qui est appliquée pour l'enquête complémentaire, actuellement en cours d'exécution, de l'ALG. Ses modalités ont été parfaitement définies par notre condisciple et ami Manuel Companys, dans son importante étude *Les nouvelles méthodes d'enquête linguistique* (Companys 1956, 1958).

8. Lacerda treballava en l'àmbit de la fonètica experimental i creà un laboratori el 1937 i la *Revista do Laboratório de Fonética Experimental* el 1952 a la Facultat de Lletres de la Universitat de Coïmbra.

El 1959, en un congrés a Lisboa on Badia i Colón presentaven l'ALDC (Badia *et al.* 1962: III), Companys intervingué al final de la presentació de l'ALPI (*Atlas Lingüístico de la Península Ibérica*) tot mostrant les seves discrepàncies amb la metodologia exposada (Sanchis Guarnier *et al.* 1962: III, 119).

Per bé o per mal, les circumstàncies acadèmiques portaren Colón a Basilea, on fou cridat per Wartburg el 1959; i Companys, a París, a l'inici de la dècada dels anys seixanta (Badia / Pons / Veny 1993: 7-8).

Nous membres, professors joves i estudiants avançats que havien mostrat interès i aptitud per a la recerca dialectal, es van poder afegir a l'equip de l'ALDC:

Com que M. Companys havia transmès a l'equip l'entusiasme pel mètode directe de gravació magnetofònica de l'enquesta, la pluralitat d'investigadors —que esdevindria considerable— no constituïa un problema greu, car la transcripció es feia a posteriori i podia realitzar-se en equip o, si més no, ser objecte de control i revisió (ALDC 1993: 8).

El 1960, Companys publicà un altre article sobre els qüestionaris dialectològics (Companys 1960) i participà al primer congrés internacional de dialectologia general celebrat a Lovaina i Brussel·les, on encara feu una contribució sobre qüestionaris (Companys 1961). El 1961, redactà a Barcelona un breu estudi que presentà a Bordeus, sobre les particularitats de la flexió verbal de la zona del Donasà, que veié publicat anys més tard, el 1964, a la *Revue des Langues Romanes* (Companys 1964). Companys tenia llavors trenta-set anys. Aquella fou la seva darrera contribució a la dialectologia.

2.4. L'INGRÉS A LA UNIVERSITAT DE VINCENNES: DOCÈNCIA I LINGÜÍSTICA GENERAL I APLICADA

El 1961, ingressà al Bureau d'enseignement de la langue et de la civilisation française à l'étranger (B.E.L.C.) de la Universitat de Vincennes de París com a professor (*professeur chargé d'études*) de lingüística general i aplicada, de fonètica, i també impartia les assignatures de *Grammaire* i *Philologie françaises* a la Facultat de Lletres de Poitiers (Companys 1966). Aquesta situació l'obligà a fer servir el seu nom francès, Emmanuel Companys, i el dugué a decantar-se per àmbits lingüístics més en voga, potser més d'acord amb la seva funció de professor. De fet, el 1959, Companys ja havia publicat dos manuals de *Français Langue Étrangère (FLE)* segurament vinculats a la seva tasca docent al Lycée i a l'Institut Français de Barcelona, *Aide-mémoire: memoranda visual de "El francés es fácil"* (reeditat fins al 1980); i *Conversations* dins la col·lecció *Le Français parlé en disques*. No descartem que aquestes publicacions de *FLE*, més comercials i que es feren populars, l'ajudaren a fer front a les penúries econòmiques dels repatriats, que la mort del seu pare degué haver agreujat, com ja hem esmentat. Tal volta, un cop aconseguit un lloc de treball estable a París, Companys pogué llavors guanyar-se la vida i ajudar potser la seva mare vídua i la seva germana.

Sense més dades biogràfiques, presentem tot seguit en un llistat cronològic les seves publicacions, amb breus comentaris sobre la seva trajectòria acadèmica.

- 1961 *Gramática francesa: "les mots et leurs emplois" amb un pròleg de Jean Séguy*;
 1962 *Speech decoding and language learning*;
 1963 *Les enregistrements magnétiques et leurs références*;
 1964 *Les fiches lexicographiques du B.E.L.C.*⁹ *Caractéristiques requises pour les installations des laboratoires de langues, El francés es fácil: método Visualphone*;
 1965 *Accent, rythme et intonation en vue de l'enseignement du français, Les bandes magnétiques et leurs références. Normes du B.E.L.C., Éléments de phonétique corrective, Échantillonnage d'exercices de phonétique française pour le laboratoire de langues, Les possessifs français, Phonétique française pour italophones*;
 1966 *Les prépositions espagnoles 'par' et 'pour', Signifiant et signifié, L'énoncé en français moderne, Les tests du B.E.L.C, Phonétique française pour hispanophones Le matériel*, a la col·lecció «Les laboratoires de langue».

El 1968, creà l'Institut de Linguistique appliquée et Didactique des langues al Centre Universitaire Expérimental de la Universitat de Vincennes (futura Universitat París VIII) amb Louise Dabène i Hélène Gantier. Publicà, a més,

Les modes de travail, Le rôle du professeur a la col·lecció «Les laboratoires de langue»; *La pédagogie des langues vivantes au laboratoire, Le rôle du professeur, Introduction aux moyens audio-visuels pour l'enseignement des langues; Décodage de la chaîne parlée et apprentissage des langues, Préliminaires pour l'étude de la phonétique suprasegmentale en vue de l'enseignement du français aux étrangers, Problèmes Psychopédagogiques des Laboratoires de Langues: Première partie* (els tres darrers publicats a la Universitat de Michigan);¹⁰

- 1969 *Material didàctic Tests de langue*, preparat amb Frédéric François;
 1971 *Problèmes d'acquisition des phonèmes en première année d'anglais audio-visuel*, i una sèrie de manuals didàctics i qüestionaris *La France en direct. Version romane* (1971-1978 que s'imprimí fins al 1985).

El 1972, defensà una *thèse de doctorat d'État* sota la direcció de Jean-Claude Chevalier, *Linguistique générale et linguistique appliquée. Réflexions théoriques et leurs conséquences pédagogiques*, a la Universitat París VIII. Les direccions de treballs d'estudiants i tesis es multiplicaren. Tanmateix, continuà publicant estudis de lingüística general i un manual didàctic,

- 1978 *Un modèle génératif pour la linguistique contrastive*, i *La morphématique du verbe français*;
 1979 *Phonologie contrastive et enseignement des langues* i *Être et Avoir: verbes pleins, auxiliaires ou copules* i *La structure profonde et les strates*;
 1980 *Cas et relations hyposémématiques*.

9. Trobem encara *Éléments de phonétique corrective* sense datar, publicat pel B.E.L.C., que deu de pertànyer a aquesta mateixa època.

10. Feu la traducció al francès del text que Eduard Junyent havia escrit en català per a *Catalogne romane*, a la col·lecció *La Nuit des temps* publicada per Zodiaque (1968-1969).

A l'inici de la dècada dels anys vuitanta, fou convidat com a dialectòleg a la Universitat Federal de Rio de Janeiro per Celso Cunha, on inspirà la confecció d'un atlas lingüístic dels pescadors (que desembocà en el treball de dues tesis doctorals, Frigueiredo 2015: 10 i Andrade / Pereira 2016: s.n.). La darrera notícia que tenim és un manual de llengua estrangera:

1984 *¡Ni que decir tiene!: grammaire et actes de parole: recueil d'exercices gradués* que es reedità fins el 1993.

Dirigí, a més, una vintena de *mémoires de maîtrise* i tres tesis doctorals.¹¹

2.5. L'ESTUDI DEL LÍMIT DIALECTAL ENTRE EL CATALÀ I EL LLENGUADOCIÀ

Sis anys abans de la publicació dels *Saggi ladini* d'Ascoli (1873), Hovelacque emprengué una enquesta «*précise*», determinat a establir el límit lingüístic entre el català i el llenguadocià (Hovelacque 1891: 143). El 5 de febrer de 1879, Hovelacque presentà el primer mapa lingüístic de la zona davant la Societat d'antropologia de París (Hovelacque 1879: 68-69); però l'estudi no aparegué fins dos anys més tard (Hovelacque 1891).

El 1887, Julien Sacaze havia engegat una enquesta als Pirineus, amb la mateixa pretensió. Inèdit, aquest treball serví de base a Costa i Costa per bastir tant la seva tesi doctoral com els nombrosos estudis que publicà sobre la qüestió (1976, 1980, 1986, 1989).

11. Presentem un llistat cronològic dels treballs d'estudiants del qual fou director. Si no s'indica el contrari, es tracta de *mémoires de maîtrise*. El 1971, *Les problèmes du génitif dans l'enseignement de l'anglais* de Madeleine Le Beller, *L'évolution de la comparaison phonologique appliquée à l'enseignement des langues* d'Annick Labreuilie, i *Carbassó amb potes* de Margarida Cambra i Giné, en què intentaren fer un mètode SGAV de català, amb estudiants de la Catalunya del Nord (Cambra i Giné 2018: 188-189); el 1972, *Analyse d'un cours de français pour des élèves américains* de Marthe Garnier; el 1973, *Linguistique appliquée à l'enseignement des langues vivantes (en 10 UV)* d'Anne-Marie Galopin; el 1974, *Recherche sur l'enseignement d'une langue vivante —espagnol— à l'école maternelle* de Martine Chaitiel, *Didactique de l'espagnol dans le cycle pré-élémentaire* de Janine Ory, *Étude sur la compréhension orale en libre service* d'Olga Caro Alda, *Une étude des pronoms personnels thaïs* de Sipamon Pongpanich, *Variantes morphosyntaxiques dans la langue espagnole d'Amérique latine* d'Elizabeth Santi; el 1976, *Unités de valeur suivies* de Geneviève-Annie Le Roux, *Les propositions relatives en français et en espagnol: étude contrastive* de Vilma Correa de Laverde, *Linguistique appliquée et didactique des langues* de Françoise Dubost, *La morpho-syntaxe du portugais brésilien, les catégories grammaticales: approche structurale sémantique* de Maria Marta Furlanetto, *Étude critique de la partie phonétique dans trois méthodes Hachette de français pour étrangers (niveau I): présentation d'un outil de découverte de phonétique, pour enseignants de français langue étrangère* de Bernadette Cavalier; el 1977, *La concordance des temps en français et en portugais* de Ana Maria Cortez Gomes; el 1978, dirigí les tesis doctorals, *Linguistique appliquée et didactique des langues* de Flavia L. Zegarra Ballon, i *L'espagnol d'Amérique: les américanismes* de Roberto Arlt d'Albert Pineau; el 1980, *Considérations sur le pronom réfléchi en français, espagnol et portugais*, de Norman Hochgreb; el 1982, dirigí la tesi doctoral *Agontine et instrument en allemand. Contribution à l'étude des grammaires casuelles* d'Ali Khelifa.

Aliens potser a l'enquesta de Sacaze, l'estiu del 1906, Schädel i Alcover es trobaven a Perpinyà per iniciar la famosa excursió dialectològica en la qual recorregueren tota la Catalunya pirinenca. El professor alemany, que treballava aleshores en la fonètica del català, presentà a Alcover un jove professor de Berlín, Fritz Holle, a qui Schädel encarregà d'anar a estudiar la frontera lingüística del català amb el llenguadocià (Eberenz-Greoles 1990: 137-139). Aquell mateix octubre, Holle presentà les seves conclusions al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana celebrat a Barcelona sota els auspicis de Schädel (Holle 1908: 335-339).¹²

Vingueren després els estudis que ja trobem citats per Companys a la monografia que presentem, molt més sistemàtics, de Krüger (1911, 1912 i 1913) i Salow (1912). Continuaren fent-hi aportacions Griera (1915, 1921a, 1921b, 1925, 1928) i Barnils (1921) i l'eminent romanista fill de l'Illa, el català Fouché, que estudià el rossellonès a la seva tesi doctoral (1924a i 1924b), tots ells citats per Companys, així com Guiter (1943, 1947-1948 i 1950), que posteriorment no només publicà l'*ALPO* sinó també nombrosos estudis sobre el català del Nord.

Fruit de les enquestes que Companys realitzà per Séguy a la zona del Querigut el 1953, aparegué un estudi sobre el resultat de *ç* i *ç* llatines (Séguy 1954). Com ja hem esmentat més amunt, Costa i Costa es dedicà a estudiar els límits entre el llenguadocià i el català amb profunditat (1986). Més recentment, Balaguer ha publicat l'*Evolució dels parlars de la frontera entre català i occità* (2009) i *Entre el Capcir i el rossellonès: el conflentí* (2012) entre altres.¹³

Pel que fa a la producció atlantística, el 1902 aparegué el primer volum de l'*ALF* de Gilliéron i Edmont, on el català es troba representat per cinc localitats. Les enquestes a la Catalunya del Nord de l'*ALC* de Griera daten del 1914 (Costa i Costa 1976: 114, nota 8). El 1966, aparegué l'*Atlas linguistique des Pyrénées-Orientales* de Guiter (*ALPO*), que resseguí novament el límit entre el llenguadocià i el català, que fou analitzat per Séguy en relació al polimorfisme dels límits dialectals (Séguy 1973). L'*Atlas Linguistique du Languedoc Occidental* s'aturà a la frontera entre les dues llengües (*ALLOc*). Per la seva banda, l'*ALDC* prossegueix el seu curs i ha publicat a hores d'ara nou volums, com també del *Petit Atlas Lingüístic del Domini Català* (*PALDC*) que ressegueixen els límits lingüístics del domini de la llengua catalana.

L'any en què aparegué l'estudi de dialectologia diacrònica de Badia, que comparava els resultats d'enquestes de Griera (1910-1915) amb els que ell mateix havia obtingut interrogant les mateixes localitats ribagorçanes el 1944 (Badia 1952: 7-8), Companys enviava la monografia de dialectologia sincrònica dels límits entre el català i el llenguadocià que aquí presentem. De la mateixa manera, esperem que el present estudi esperonarà joves i intrèpids filòlegs a recórrer la zona en un nou viatge geolingüístic en el temps, a espatlles d'aquests gegants, als confins del català.

12. Al mateix volum, hi feren aportacions sobre la zona del rossellonès Casaponce (p. 325-330), Delpont (p. 356-357) i Blazy (p. 550-552).

13. Per una llista dels treballs de Costa i Costa, vegeu Vila (1993).

2.6. CRITERIS D'EDICIÓ

Per tal de presentar el contingut de l'estudi amb la màxima claredat, hi hem esmenat les errates, els errors ortogràfics i hi hem afegit totes les correccions i anotacions escrites per l'autor als marges. Sovint es tracta d'accents que no es poden reproduir amb les màquines d'escriure franceses que emprava l'autor (accent agut a la *i*, greu a la *o*, etc.). D'altres són barbarismes com els gallicismes *girarem els ulls* que hem substituït per *dirigirem la mirada, en laqual* per *en la qual*, *prononciació* per *pronunciació*, *sont* per *són*; o castellanismes com *puesto*, que apareix esporàdicament, i que hem substituït per *lloc*, *alternància* per *alternança*, *casi* per *gairebé*, *conciència* per *consciència*, etc. Hem normalitzat també la terminologia segons la tradició, per exemple quan fa servir l'adjectiu *fràsica* per *fràstica*, i hem optat per l'expressió *de transició* per parlar d'una varietat, que substituïm l'adjectiu *transicional* de l'autor, o bé quan tracta de masculí un so, que seria tractat de femení en català, per exemple, «la *s* no es pronuncia».

Hem normalitzat l'ortotipografia tenint en compte la tradició. Els mots estudiats o les expressions són reproduïts en cursiva, així com les lletres aïllades. Així mateix, les citacions han estat delimitades amb cometes dobles.

Hem normalitzat també la toponímia, que apareix un poc descuidada i sense criteri a l'original. Hem fet servir la forma catalana per als pobles catalans, i l'occitana per als llenguadocians, tret de les viles on la forma catalana és ben estesa, com Montpeller o Foix. També hem optat per la forma catalana en la designació de zones que engloben més d'una vila; com la Fenolleda.

Hem afegit les referències bibliogràfiques segons els usos moderns i les hem especificades, atès que sovint Companys només fa referència als autors sense remetre a cap estudi en concret.

Per acabar, atès que Companys desconeixia l'alfabètic fonètic internacional, hem respectat el seu sistema de transcripció, seguint la notació fonètica emprada per Badia i Margarit a la *Gramàtica històrica de la llengua catalana* (Badia 1951), amb algunes adaptacions que emanen de la tradició dels estudis romànics de l'època. Presentem tot seguit els símbols que poden presentar més complexitat per al lector actual.

3. ALFABET FONÈTIC

- â velar (*pâte* fr.)
- ɑ molt palatalitzada com en català mallorquí *casa*, en francès parisenc *madame*, en anglès *cat*
- ɐ vocal quasi oberta central d'articulació relaxada com en català *abril*
- ɛ labial com la schwa francesa de *lever*
- ɛ̃ semioberta (è)
- ɛ̄ semitancada (é)
- ɛ̇ schwa catalana, central mitjana

i	com en català central
ĩ	semioberta com en anglès <i>live</i>
ĩ	semivocal com el segon element del diftong català <i>ai</i>
j	iod com en francès <i>yaourt</i>
œ	vocal palatal labial semioberta com en francès <i>cœur</i>
œ	vocal palatal labial semitancada com en francès <i>peu</i>
ɔ	vocal velar semioberta com en català central <i>sòl</i>
ɔ	vocal velar semitancada com en català central <i>nació</i>
u	com en català <i>tu</i>
ü	palatal com en francès <i>mur</i>
u	semivocal com el segon element del diftong català <i>au</i>
w̃	semiconsonant palatal labial com en francès <i>huit</i>
w	semiconsonant velar labial com en català <i>fideuà</i>
β	fricativa bilabial sonora com en català <i>roba</i>
ð	fricativa dental sonora com en català <i>fideuà</i>
ɖ	oclusiva palatal sonora com en cors <i>maghju</i>
f	com en català <i>flor</i>
ɣ	fricativa velar sonora com en català <i>pagar</i>
h	aspirada com en anglès <i>hot</i>
l̥	aproximant dental lateral com en castellà <i>altar</i>
l̥	aproximant palatal lateral com en català <i>lluna</i>
ɭ	aproximant velar lateral com en català central <i>ala</i>
ŋ	nasal palatal com en català <i>senyal</i>
r	alveolar vibrant com en català <i>riu</i>
ʃ	fricativa postalveolar sorda com en català central <i>baix</i>
s	fricativa alveolar sorda com en català <i>sí</i>
t	oclusiva dental sorda com en català <i>tu</i>
ts	africada alveolar sorda com en català <i>potser</i>
tʃ	africada postalveolar sorda com en català <i>cotxe</i>
ʒ	fricativa postalveolar sonora com en català central <i>gent</i>
z	fricativa interdental sonora com en anglès <i>father</i>
dz	africada alveolar sonora com en català <i>dotze</i>
θ	fricativa interdental sorda com en anglès <i>thing</i>

Altres signes diacrítics

:	allargament vocàlic
˘	tonicitat

ASPECTES PSICOLÒGICS I LINGÜÍSTICS DEL CATALÀ DE FRANÇA EN RELACIÓ AMB ELS PARLARS LLENGUADOCIANES VEÏNS

PRIMERA PART

La vitalitat del català de França

Badia i Margarit escriu en la seva recent *Gramàtica històrica catalana* (1951), fent el cens dels països de llengua catalana, que la vitalitat del català és nul·la en la regió que ell anomena domini del rossellonès,¹⁴ i que nosaltres preferim anomenar dialecte pirenaic oriental. Aquesta afirmació, que pot tal vegada justificar-se si es compara la vitalitat del pirenaic oriental amb la dels dialectes del Principat, ens sembla tanmateix exagerada i massa pessimista. I és que nosaltres la comparem amb la del llenguadocià i del gascò que hauria de qualificar-se inferior si considerem, amb Badia i Margarit, que la del català pirenaic és nul·la.

Estudiarem de primer l'estat de la llengua, parlada i escrita a Perpinyà, després al camp de Rosselló i finalment a les altres comarques del català pirenaic. Dirigirem aleshores la nostra mirada al comportament lingüístic dels catalans francesos en general i a les conseqüències de la forta immigració de catalans exiliats.

L'estat de la llengua catalana a Perpinyà

Perpinyà és, de tota la Catalunya francesa, el lloc on el català ha reulat més davant la concurrència del francès. La burgesia, que el comprèn sempre i el parla sense cap mena d'accent¹⁵ gairebé sempre, l'utilitza rarament, i mai en les relacions familiars normals. El poble, però, l'empra encara normalment, tot i que la joventut, a causa de l'escola, del *cours complémentaire*¹⁶ i del servei militar, parla ara més freqüentment el francès. Es pot dir que, a la vila de Perpinyà, els únics que romanen completament fidels [p. 2] a la llengua catalana en totes les circumstàncies són els gitanos.

Tot això és exacte, però aneu a una *épicerie* o a una *boulangerie* que no sigui de luxe i sentireu parlar més català que no pas francès. Aneu fins i tot al Palmarium (pronuncieu [palma'rijom]) i sentireu parlar català a la majoria dels sardanistes, que són la gran majoria dels autòctons els quals van al Palmarium les nits de sardana. Entre els ballaires, els catalans del Principat, encara que siguin nombrosos, només són una part.

14. Per bé que justifiqui aqueta apellació, els arguments que dona en contra de «pirenaic oriental» només valen si per «pirenaic oriental» es comprèn «dels Pirineus Orientals», que és un departament francès una part molt petita del qual es llenguadocià i no engloba la Cerdanya espanyola ni el nord de la província de Girona, que també formen part d'aquest dialecte.

15. Volem dir cap accent estranger: l'accent rossellonès o cerdà és tan respectable i genuí com el mallorquí o el lleidatà i més pròxim que aquests del barceloní.

16. *Cours complémentaire* per a nois i noies que s'ofereixen a l'escola primària i que continuen així estudiant fins als setze o divuit anys. Els *cours complémentaires*, donant un ensenyament anàleg, tenen un caràcter més popular que els *lycées*.

Notarem també que el mot despectiu de *patois* que s'usa vulgarment per designar tots els dialectes i parlars d'Occitània, no s'empra mai en els Pirineus Orientals aplicat al català. Si se sent alguna vegada ja es pot ésser segur [p. 3] que es tracta d'un foraster — probablement un funcionari— que acaba d'arribar al país. Al cap de sis mesos només dirà *catalan*. Si el seu ofici l'obliga a prendre contactes directes amb el baix poble aprendrà el català però probablement no el parlarà mai.

Aquesta és la principal raó per la qual el català és tan corrupte a Perpinyà i que reculi tant: a un grau no tant alt com en les altres terres del migdia de França, és esdevingut una llengua vulgar. Si la burgesia l'ha abandonat és, en part, perquè aquesta burgesia s'ha barrejat molt. L'administració centralista francesa, amb un funcionariat voluminos, inunda regularment els departaments de gent que ve de molt lluny *au hasard des postes vacants*, i a més d'això, cal afegir la massa dels homes de professions liberals, i de comerciants, que venen a Perpinyà sol·licitats per l'atractiu d'una vila en plena puixança, que gaudeix d'un clima excepcionalment agradable, i que és la capital d'un *Hinterland* d'una gran riquesa.

És per això que la llengua de Perpinyà, que ha contaminat més o menys tota la plana rossellonesa, és molt més pobra en mots genuïns i castissos que «el parlar de muntanya». Però a Perpinyà mateix, aquests darrers anys es pot notar un cert progrés pels viatges freqüents que es fan cap al Principat i, sobretot, a la immigració dels exiliats.

El dialecte pirenaic oriental

El rossellonès, com diu Badia[,] comprnent-hi les altres comarques, o el pirenaic oriental com preferim dir-ne nosaltres, [p. 4] ha estat prou descrit per il·lustres lingüistes perquè en tinguem de fer una descripció aquí.¹⁷ Ens limitarem doncs a recordar l'essencial.

El pirenaic oriental comprèn, dintre de la Catalunya francesa, les comarques del Rosselló, el Vallespir, el Conflent, la Cerdanya francesa i el Capcir. Al sud de la frontera: tota la Cerdanya espanyola, i una ampla faixa septentrional de la província de Girona incloent tot l'Empordà a l'est. El dialecte del Capcir s'aparta bastant dels altres i és ja un parlar de transició que presenta fets lingüístics propis del llenguadocià, però que representa, també, de vegades, un estat arcaic del dialecte pirenaic.¹⁸ La fragmentació subdialectal i la diversificació, fora del cas del Capcir, és feble, sobretot comparada amb la diversificació dels parlars gascons, per exemple, en el Coserans, més a l'oest dels Pirineus. Tanmateix, com hem dit, és el rossellonès el dialecte que s'aparta més del barceloní, sobretot per la relació de les seves vocals. Les dues *e*, [e] i [ɛ], del barceloní han convergit en una de sola que s'acosta més a la [ɛ] de *tres* que a la [e] de *peça*; la nostra [ø]

17. Vegeu sobretot les obres de Grieria (1915, 1921a, 1921b, 1925, 1928, 1950), Guiter (1943, 1947-1948, 1950) i la monumental tesi doctoral de Fouché, *Phonétique du Roussillonnais* (1924b) i *Morphologie du Roussillonnais* (1924a). Remetem també, per a un estudi més detallat de la subdialectologia, al conjunt de Krüger (1913) i Salow (1912), que estudien respectivament les fronteres oest i est del límit septentrional del domini català.

18. Les dues coses van evolucionar de la mà perquè la major part de les diferències entre el llenguadocià i el català són degudes a evolucionar del segon, que el primer ja no ha conegut.

ha passat a [u]; en els mots en *-ia* la *a* no es pronuncia (per ex. *una besti, una famili*); la final verbal *-eu* es redueix a *u* quan és àtona; la final plural *-ans* esdevé *-as*; la desinència de la primera persona del present és *-i* que passa habitualment a altres temps com l'imperfet de l'indicatiu i del subjuntiu; finalment, el rossellonès ha eliminat tots els mots esdrúixols, de vegades per contracció del mot (*màniga > manga*), de vegades per canvi d'accent (*sàpigui > sapigui*),¹⁹ i en conseqüència, els pronoms enclítics. [p. 5]

El cerdà²⁰ s'allunya molt menys del barceloní que el rossellonès, sobretot per una relaxació molt menys gran: les [o] són ben distintes en cerdà, encara que força més tanca-des que a Barcelona.

Els parlars de muntanya, com els del Vallespir o la Cerdanya, conserven una puresa molt més gran que el rossellonès. Un barceloní és menys estranyat per la llengua de Portè que, al peu del Pimorent, és el darrer poble abans del poble llenguadocià de l'Espitalet, que no pas per la de Lleida o Tortosa en ple domini català. L'amor propi de la llengua i la consciència lingüística també són més desenvolupats aquí que no pas a la plana del nord-est, on trobem mots llenguadocians i mots castellans com *cregut, hasta, guapo*.

Amor del català i amor propi català

En el Vallespir, per exemple, vàrem anar a visitar una família mig pagesa mig comerciant, per tal de veure el fill de la casa, company d'universitat, que no hi era. Ens vàrem presentar en català i estàvem parlant amb l'amo quan va arribar la seva dona i ens va saludar en francès. I el seu marit va dir-li de seguit: «Ja pots parlar català, dona, que el *Monsieur* és català com nosaltros; i si no ho sigüés seria que sent gavatx hauria après la nostra llengua i calria pas hi fer la vergonya de la parlar pas». Ens hem permès aquesta anècdota perquè al nostre parer il·lustra clarament l'estima dels catalans francesos per la llengua vernacle. D'anècdotes anàlogues podríem citar-ne moltes. [p. 6]

Un altre exemple important de l'amor de la llengua dels catalans francesos el trobem a les *écoles normales* de Foix i Perpinyà entre 1946 i 1951. Durant aquesta època les noies dels dos departaments [administratius] eren a l'Escola de Perpinyà i els nois dels dos departaments eren a la de Foix. Els ariegesos entre ells parlaven únicament francès —si mai deien uns mots en occità era per ironia o per obtenir un efecte còmic o pintoresc— mentre que entre normalistes catalans era el català el que més se sentia parlar. En els jocs, per exemple, i en el rubgi, el català esdevingué aviat una mena de llengua oficial dels alumnes; si bé al final de l'any tots els ariegesos comprenien el català, i molts d'ells el parlaven gairebé sense accent estranger. Mai hem remarcat l'exemple d'un català que aprengué el llenguadocià o

19. L'evolució de *ū* cap a [u] és comuna a tots els dialectes de l'occità. La *-[i]* de la primera persona ja no és tan general perquè si bé la més corrent en el llenguadocià, el provençal, per exemple, té *-[e]*. El tractament de *-[ia]* cap a *-[i]* aparta el català pirenaic del llenguadocià que presenta *-[jo:]*. Per trobar una solució semblant, tenim d'anar-la a buscar als parlars occitans septentrionals tals com l'alvernès o el llemosí. L'evolució de *-[i:a]* cap a *-[i]* que trobem en les formes verbals d'alguns subdialectes, es troben del tot oposades a les del llenguadocià i del gascó que presenten *-[jo:]* (de vegades amb una possible reducció cap a *-[o:]* o del provençal que presenta *-[je:]*).

20. No hem notat cap mena de diferència entre el cerdà de França i el d'Espanya. En aquest lloc, la frontera és purament convencional, i els cerdans la passen sovint.

el gascó a l'*école normale* de Foix.²¹ L'exemple de Foix, sobretot, és característic perquè els normalistes dels Pirineus Orientals s'hi trobaven completament aïllats en un medi exclusivament francès o occità, tant a l'*école* com a la vila de Foix. I encara avui, dos anys després que marxessin els darrers catalans, ariegesos i ariegeses deixen anar sovint un «fa!»,²² «home!», «pobret!», «*ne pleure pas*, manyaga». Les noies que van aprendre les sardanes a Perpinyà, en ballen a cada recreació cantant-se-les elles mateixes quan no podem posar-les els discos que ens demanen; les més joves que no havien estat mai a Perpinyà en van aprendre després de demanar durant molt de temps que els n'ensenyéssim. Els nois perpetuen encara les cançons més o menys *gauloises* que cantaven els catalans.

A més de l'amor per les coses catalanes, hi ha dues raons que expliquen això. D'una part, el mateix caràcter dels catalans del Rosselló que tenen en tota França la reputació de turbulents i cridaners, i que contrasta amb el natural més [p. 7] tranquil dels muntanyesos d'Arieja. L'única persona, a l'*école normale*, que no enyora els catalans és el *surveillant* («el vigilant»). D'altra part, pel que fa a la vida més actual dels fets folklòrics catalans, pel que toca a les cançons, per exemple, els occitans no tenien res per contraposar a les cançons estudiantils catalanes; les cançons ariegeses tenen totes un caràcter patriòtic o planyívol, de vegades alegre i fins una mica picant però sempre un xic antiquat, estil *le bon vieux temps*. El mateix passa pels balls. N'hi ha, i de molt bonics, però tots tenen ja el caràcter de curiositat folklòrica que només se li fa prendre l'aire a l'ocasió de les festes felibrenques o dels concursos entre grups artístics organitzats per l'UFOLEA.²³ Únicament el *quadrille* resta un ball que tothom balla, però només se'n toquen per les festes majors. Gran part de la joventut se'n desinteressa i l'altra part el balla mirant-se uns a altres per veure quina figura s'ha de fer. A més ha desaparegut completament a Pàmies, la vila més gran i popular de tot el departament; i el *quadrille* no era pas a l'origen un ball característic del país puix que s'hi ballava a tot arreu. ¡Quina diferència amb la sardana que es balla cada dos dies en el Palmarium de Perpinyà, on no hi caben no sols els catalans de les dues bandes del Pirineu, ans els francesos residents a Perpinyà i inclús els estieujants de tota Europa que volen provar i que de vegades aprenen!²⁴

L'orgull de ser catalans els fa ésser una mica xovinistes. Tot el que sigui català és millor, per a ells, i el que no és català li enganxen l'etiqueta pejorativa de *gavatx* que afecten de considerar com a inferior: «és bonica aquesta minyona,²⁵ sembla catalana»

21. Notem que en aquella època, la Llei Deixonne no havia estat votada i no s'ensenyava cap «langue dialectale» a l'Escola. Remarquem també que el parlar dels normalistes gascons sembla tenir una mica més de vitalitat que el dels llenguadocians, almenys entre els joves.

22. Interjecció característica dels rossellonesos que la pronuncien amb una *a* molt velar. És una abreviació de *fava*, que també és usual.

23. *Union Française des Œuvres Laïques d'Éducation Artistique* va ser la primera associació laica que englobava tots els esports, sempre amb una finalitat cívica [nota dels editors].

24. Aquest estiu de 1952, hi havia a Banyuls un organisme que donava lliçons de sardanes i les lliçons eren freqüentades per nombrosos belgues i escandinaus que hi estieujaven.

25. Al Rosselló, *minyona* (pronunciat *minyuna*) vol dir noia, i *minyó* (*minyú*), noi. També es pot dir en aquest sentit *nina* i *nin*, que són els que s'usen com a vocatius, *manyac* (o *manyago*), *manyaga* són hipocorístics, i *pallac* (*pallago*) i *pallaga* són una mica despectius. Però no diuen mai *noi* o *noia* que, aquí, volen dir gitano i gitana.

diuen si una foixenca els acull bé, i si els [p. 8] rebutja: «aquixes gavatxes...!» «se pot pas la fer sàller, una pallaga com això, prefereixi anar al cinemà tot sol».²⁶ Coneixem una mestressa en un poblet del Fenolledès, on està força bé però no para de queixar-se perquè l'han enviat a «aquell país de gavatxos». Les normalistes ariegeses que eren a Perpinyà ens han dit: «elles nous appelaient *gavatxes* et si on discutait avec elles “comment veux-tu discuter avec une *gavatxa*?” était l'argument massue; dès qu'elles nous voyaient arriver elles se mettaient à parler catalan, alors nous, nous parlions patois mais elles nous comprenaient et nous pas».²⁷ Això és una cosa curiosa, remarcable en qualsevol lloc de la Catalunya francesa, i en tots els llocs on es troben catalans arreu de França: els joves que, entre ells, estan parlant en francès, de seguit que s'apropa un foraster es posen a parlar català, i això el menys discretament possible, la reputació de *grande gueule* —que se'ns perdoni aquesta expressió trivial— que tenen els rossellonesos en tot el migdia de França és, d'aquest punt de vista, ben justificada. S'ha dit que això era l'expressió d'un complex d'inferioritat i deu ser-ho però si ho comparem amb l'actitud absolutament contrària que tenen els altres occitans a França, la vergonya que els fa sovint, no sols de parlar, ans fins i tot de comprendre el *patois*, vergonya que de vegades els fa renegar llurs orígens, no podem estar-nos de vegades de considerar com un signe de salut lingüística aquest orgull una mica groller dels nostres compatricis d'enllà dels Pirineus.

Encara ens cal, per a ésser justos, afegir que aquest orgull groller i aquest xovinisme són sobretot una façana, un posat que es donen els catalans francesos. I per [p. 9] provar-ho crec que n'hi haurà prou dient que tots els catalans han deixat un bon record en els seus companys d'Arieja, que, tant nois com noies s'escriuen sovint i fins i tot s'inviten recíprocament durant les vacances, que a cada festa o ball organitzat per l'*école normale* de Foix, hi venen sempre deu o dotze catalans a despit de la despesa enorme que això representa pels seus pressupostos reduïts i de la fatiga i dificultat de comunicacions i, de vegades d'autoritacions. Ben aviat els joves d'Arieja van adonar-se d'aquest defecte, del fals xovinisme dels catalans, i això no els ha impedit de trobar-se amistats sòlides i durables, entre catalans i occitans.

La consciència lingüística i el coneixement de la llengua

Si examinem ara l'estat del coneixement de la llengua catalana escrita i de la literatura trobarem un quadre molt menys optimista. Veurem successivament els topònims, els antropònims, l'ortografia usual i la literatura.

26. Hem triat voluntàriament una frase en la qual s'acumulen molts rossellonismes. En realitat, les particularitats dialectals no són pas gaire nombroses en un diàleg ordinari; aquesta mateixa frase es pot dir en rossellonès de manera més pròxima a la del barceloní.

27. Cf. el que diu Lyzop (1952: 54): «s'il est parfois difficile pour un languedocien de comprendre un catalan en raison de sa prononciation très particulière, il est en revanche beaucoup moins difficile pour le catalan de le comprendre à lui».

Topònims

D'una manera general, els noms de lloc de la Catalunya francesa han servat gairebé sempre la forma ortogràfica tradicional catalana; en un grau doncs infinitament més alt que no pas als països occitànics. Això és degut a dues causes principals: primera, que els països catalans han estat incorporats a la corona francesa molt més tard; segona que la decadència literària catalana va començar més tard que l'occitana, com també va començar més tard a Catalunya l'època d'esplendor. L'ortografia, doncs, dels noms toponímics catalans és gairebé sempre correcta i generalment, en els casos que hi ha hagut adaptació fonètica al francès, aquesta adaptació ha estat ben [p. 10] feta (transformació de la final *o* tònica en *on* per exemple). De vegades, però, hi ha una solució de compromís entre l'adaptació i la traducció, sobretot en les finals *-a* i *-es*: *Cases-de-Pena*, per exemple, s'escriu *Cases de Pene* i no *de Peine*. De vegades s'afegeix una *s* que no existeix en el mot català i que no és de gaire importància, vist que la *-s* final no es pronuncia en francès: *Prades*, per exemple, es pronuncia *Prada* pels indígenes. D'una manera general, en les transcripcions de noms propis la *-a* final del singular es transcrita per *-e* (*e muet* com diuen impròpiament els francesos), la qual té una pronunciació anàloga a la vocal neutra catalana en boca dels francesos meridionals.²⁸ Si haguessin servat la *a*, les habituds fonètiques del francès farien que es pronunciés *Pradà*; per això les finals *-à* i *-ar* del català són transcrites per *-a*. En canvi, al plural *-es* es transcrit per *-as* perquè servant *-es* un francès no pronunciaria la *-s* final. Aquest sistema que condueix precisament a la inversa de les normes ortogràfiques catalanes val sobretot per l'antroponímia i per la grafia dels qui escriuen en català sense conèixer-ne les normes (que són cada vegada més pocs).²⁹ Llevat d'algunes excepcions no hi ha en el departament dels *Pyrénées-Orientales* grafismes que condueixin a deformar els topònims. Noms tan complicats i estranys per un francès com *Enveitg* o *Banyuls* són sempre pronunciats correctament per tot arreu, tant pels que parlen català com pels que parlen francès. Aquests darrers, tanmateix, pronuncien sovint en francès [bɛʔksas] en lloc de [baʔsas] (Baixas) pronunciació que no oferiria cap dificultat per un francès encara que fos del nord; igualment [küʔksa] per [kuʔša] (a Sant Martí de Cuxà) i altres mots.³⁰ [p. 11]

Antropònims

Ben diferent i molt menys satisfactori és el cas dels antropònims. Tot el que queda dit sobre els topònims sobre transcripcions i grafismes, en la pronunciació s'aplica als antro-

28. Els catalans francesos, quan parlen francès, pronuncien *e muet* [ɛ] del francès exactament com la vocal neutra catalana [ɛ]. La pronunciació correcta, en francès, de *e muet* [ɛ] és una mica diferent. Per articular-la, cal que els llavis es projectin arrodonint-se, i que per la vocal neutra del català queden en posició de repòs. D'altra banda, ja se sap que els meridionals pronuncien sempre aquesta *e*, mentre que en la vera pronunciació del francès només s'articula per evitar un grup de tres consonants (*loi des trois consonnes*).

29. Hem d'afegir que sovint hi ha confusions degudes a la vocal neutra, entre *a* i *e* àtones: *Racou* per *Recó* i *Alzine* o *Elsina* per *Alzina*; de vegades també de *ou* per [u].

30. Un cas que és molt diferent en els països d'oc.

pònims, però aquí les lectures dolentes són molt més nombroses. De vegades s'ha fet la transcripció, de vegades no, i la immigració gairebé constant de catalans d'Espanya, i en un grau menys elevat, d'espanyols de llengua castellana, ha introduït a totes les èpoques tota una sèrie d'antropònims generalment ben ortografiats (sovint mal ortografiats també, però segons normes diferents de les franceses), que ha augmentat la confusió. Si bé el principi de *-e* al singular i *-as* al plural, per exemple, és el que predomina, trobem *Sale* i *Sala*, *Serre* i *Serra*, *Estadas* i *Estades*, el que fa en molts casos impossible accentuar correctament el mot; sobretot quan, per un grafisme, els catalans s'han acostumat a dir per exemple *en Serrà* (el cas l'hem observat a l'*école normale*) en comptes d'*en Serra*. Encara que no tant, els plurals en *-as* també es presten a confusió perquè poden representar tant la final catalana àtona *-es* com una de les finals tòniques *-ars* o *-ans* (aquesta darrera es pronuncia *-às* en rossellonès). Si en molts casos la filologia (fonètica, semàntica, etc.) permet descobrir-ne la veritable pronunciació, en altres estem gairebé condemnats a la ignorància. En efecte, si una forma com *Cornella* en el cas d'un topònim és *Cornellar* o sigui «lloc ple de cornelles», en el cas d'un antropònim pot ser, o aquest mateix mot (als homes se'ls donava sovint el nom del país d'on venien) o simplement el nom de l'animal (als homes se'ls dona encara apel·latius d'animal que abans passaven a ésser hereditaris).

En aquestes circumstàncies, és normal que es trobin tota mena de pronunciacions defectuoses, més nombroses, és [p. 12] clar, a Perpinyà i a la plana del Rosselló que en les altres comarques. El nom d'un venedor de queviures, d'origen llunyà castellà que es diu *Gonzaga*, és pronunciat *Gunzagà*; el del propietari del Palmarium, Monsieur *Delseny* o *Delseni*; el de l'autor d'un manual de sardanes, *Pepratx*, dona lloc a difícils exercicis articulatoris per part dels qui volen articular-lo ([pe'praks], [pe'pratsk], etc.) i tot això enmig d'una frase catalana. La grafia correcta dels noms propis catalans és a França una cosa molt difícil d'obtenir (per canviar un accent al nom s'ha de demanar permís al *Conseil d'État*) però es podria fer almenys un esforç per obtenir una pronunciació correcta dels mots correctament grafats. Afegim que, sembla que, gràcies a la influència dels catalans d'Espanya, hi ha actualment una reacció en aquest sentit.

Grafia usual

Si passem ara a la grafia usual dels rossellonesos quan escriuen el català, l'estat és encara pitjor.³¹ El català no s'escriu mai per a afers públics o comercials i molt poc en afers privats com cartes o agendes, etc. Tanmateix hem remarcat sovint que molts alumnes de l'*école* escriuen en català a les seves agendes, notes personals.³² En aquests casos i en la redacció de cartells, de rètols i fins i tot de literatura barata (esquetxos i jocs escènics burlescs, per exemple) la grafia usada és la grafia habitual del francès més o menys ben adaptada per anotar una llengua tan diferent. Una tenda de llavors porta el rètol

31. En els països occitans, els errors grotescs d'interpretació de traducció i de transcripció, els grafismes i les males lectures són gairebé la regla general. És clar que no es tracta aquí dels escriptors rossellonesos dels quals parlarem més endavant. Una revista com *Tramontane* presenta sempre textos de qualitat correctament ortografiats.

32. Cosa que no faria mai un normalista llenguadocià o gascó.

L'ourtoula («l'hortolà»), un hotel de Montlluís (Cerdanya) el de *Al Roubaillou* («el rovelló»), i la devisea del Rosselló «Sempre andeban may mourirem» («Sempre endavant mai morirem»). En un text hem trobat [p. 13] «gna qu'alzy douneriou bi you boulien pas» («n'hi ha que'ls hi donaríeu vi i no voldrien pas»). Però cada vegada se'n veuen menys, d'aquests monstres. Cada vegada són més nombrosos aquells que diuen al pintor que està fent un cartell «poseu-hi una *a*, home!». En això els exiliats contribueixen també bastant. Però cal afegir que hi ha actualment molts rossellonesos que escriuen bé el català; les publicacions en català com el que citem més amunt constitueixen ara una proporció ínfima del que es publica.³³ A més a més, es pot remarcar aquí un estat d'esperit semblant al dels catalans de Barcelona quan, amb l'impuls del gran Pompeu Fabra, s'esforçaven a purgar la llengua de castellanismes i vulgarismes. Els catalans de Perpinyà tenen consciència de parlar malament i volen corregir-se. Moltes vegades els nostres interlocutors del *Palmarium*, que de vegades no coneixem gaire, ens han tallat la paraula per a demanar-nos el significat de tal o qual mot, i si el que ells haguessin usat per traduir-lo era o no correcte.³⁴ Molts alumnes, deien *l'histuara* en entrant a l'Escola Normal, tots deien *l'història* o *l'històri* en sortint sense que nosaltres haguéssim fet cap mena de pressió. En el domini del vocabulari, la invasió de mots francesos és greu o de sinònimes calcades del francès.³⁵ Aquí també miren de corregir-se: els viatges al Principat, la influència i l'exemple dels catalans espanyols³⁶ i els llibres d'autors catalans d'ambdues bandes del Pirineu hi contribueixen ensems. La recent Llei Deixonne que autoritza l'ensenyament del català a les escoles i als instituts i a les tres grans universitats de Tolosa de [p. 14] Llenguadoc i Montpeller,³⁷ serà, ho esperem, l'element que, junt amb els tres ja citats, acabarà amb la ignorància lingüística dels catalans francesos.

33. Notem que a Perpinyà es publica ara molta literatura d'autors del Principat o estrangers, com a la col·lecció a *Tot Vent*, creada per Edicions Proa el 1928 i dirigida per Joan Puig i Ferrer a Badalona, que es va traslladar a Perpinyà en acabar la guerra civil espanyola del 1936, fins que el 1968 tornà a Catalunya.

34. Hi ha un interès pels cursos de català a Tolosa de Llenguadoc.

35. Com que el francès només té el mot *prix* per dir *premi* o *preu*, els rossellonesos diuen *un preu literari*. De la mateixa manera, com que els dos mots *voix* («veu») i *voie* («via») es pronuncien igual en francès, al Rosselló diuen *la veu del tren*. Del francès *voiture* els rossellonesos han fet el monstre *butura*; de *gramme*, un *grama*; i del femení *minute*, una *minuta*, etc. Els mots d'origen occitànic són força nombrosos i han estat molt ben estudiats, sobretot per Guiter (1947-1948). Assenyalen, per exemple, *belleu* («potser») i *beire* («got»). Notem també que els rossellonesos utilitzen de vegades mots manllevats al castellà quan a Barcelona és més corrent el mot català: *ciego* («cec, orb»), *guapo* («bonic»), *hasta* («fins a»), *menos* (tret que, de vegades, amb sentit de «més»), etc. *Guapo* és amb *bonic* i *bel* una de les tres maneres d'expressar la *beutat*, però no empren *maco* (que cal dir que també és un mot estranger com *guapo*, però manllevat en una època més antiga de l'aragonès *majo* que, potser a causa de la seva similitud amb *mico*, serà pres per una injúria).

36. Val a dir que no tots representen un exemple a seguir. N'hi ha qui, al cap d'uns anys, parlen una barreja que no té nom.

37. A Montpeller ja feia anys que existia el curs. Va ésser suprimit l'any passat per raons externes al català, i ha estat restablert enguany a càrrec del filòleg catalanista Enric Guiter. A Tolosa, quan escrivim, la situació està en bona via d'ésser solucionada.

Literatura i cultura literària

La Catalunya francesa compta amb un brillant grup d'escriptors, sobretot de poetes: citem només Gumersind Gomila, el jove Cerdà, el polígraf Guiter professor a les Facultats de Ciències i de Lletres de Montpeller, a la vegada que químic, poeta, dramaturg i lingüista catalanista,³⁸ i sobretot Josep Sebastià Pons, professor a la Facultat de Lletres de Tolosa, el gran poeta d'Illa, un dels primers noms de la poesia catalana contemporània.³⁹

En canvi, fora d'aquesta elit, de la massa dels catalans francesos, ni tan sols els més cultes, no coneixen la literatura catalana més que els autors rossellonesos contemporanis. Comptem però amb el fet que ara es publiquen a Perpinyà molts llibres catalans de tots autors, junt amb la curiositat amorosa que tenen els habitants del Pirineus Orientals per les coses de Catalunya, i els efectes benèfics de la Llei Deixonne, perquè la seva cultura literària estigui ben aviat a l'alçada dels seus escriptors.

Absència de cultura literària del públic

Pel nombre i la qualitat dels seus escriptors, proporcionalment al nombre de la seva població, la Catalunya francesa és una de les primeres regions de la Catalunya Gran. [p. 15]

La influència de la immigració del sud

Raymond Lyzop, en un article aparegut el maig als *Annales de l'Institut d'Études Occitanes* —article que mereixeria de ser citat tot ell—, veu en la «immigració iberooccitana» una de les causes de la interrupció de la reculada de l'occità en el sud-oest de França, i després d'afirmar que «les plus nombreux sont des Occitans d'outre Pyrénées, des Catalans de la Catalogne proprement dite, des Valenciens et des Majorquais qui parlent des dialectes catalans» (Lyzop 1952: 53). Escriu a propòsit del Rosselló: «en Roussillon les Catalans du versant sud se retrouvent chez eux. Ils ne font que renforcer l'effectif des catalanophones (qu'on nous pardonne cet affreux néologisme!). Le pays où ils s'installent est du reste des rares cantons du pays d'oc où les habitants tirent quelque fierté de leur parler. La présence, et l'exemple de ces catalanistes déterminés tend à maintenir, sinon à développer, ce sentiment chez l'indigène» (Lyzop 1952: 54).

Tot el que diu el Sr. Lyzop en la continuació de l'article és exacte. Tanmateix, afegirem algunes raons que, al nostre parer, fan que l'acció dels catalans d'Espanya al Rosselló sigui particularment eficaç, i molt més que en els altres llocs del sud-oest de França.

38. És autor de moltes obres de dialectologia catalana i de tractats diversos. La seva tesi doctoral té com a tema el dialecte menorquí (Guiter 1943).

39. Citem, entre les seves obres en català, *Cantilena* (Pons 1937) i *Conversa* (Pons 1950).

De primer, els immigrants parlen la mateixa llengua que els habitants i no una llengua germana; moltes vegades es tracta exactament del mateix dialecte.⁴⁰ Tenint el costum de parlar sempre català en totes les circumstàncies i sentint en llur nova residència parlar català, ells el parlaran inclús en circumstàncies que els rossellonesos no el parlarien. [p. 16] A més, la temptació d'economitzar esforços no aprenent el català és molt més gran puix que per això no necessiten ni fer l'esforç mínim d'aprendre l'occità.

Segon: com que la proporció de la gent que comprèn el català (superior al 90 %) és molt més gran que la de la gent que comprèn l'occità en les altres terres, la necessitat d'aprendre el francès és molt més petita (per a la vida corrent, podríem dir inexistent).

Tercer: en terres d'Aquitània, els immigrants només poden tenir influència del camp, en canvi en Rosselló gairebé tota la burgesia de la vila comprèn el català. Així, els immigrants poden tenir una gran influència damunt d'ells, que, com sabem, estan en via de reservar el català únicament pel tracte amb el baix poble. Entre els catalans refugiats a Perpinyà, per exemple, hi ha molts intel·lectuals que parlen amb ells d'art, de literatura, de ciències, de política en català. La burgesia perpinyanesa s'acostuma així a considerar el català com una llengua de cultura; a més, l'exemple de *messieurs* que parlen català per a coses elevades contribueix a donar prestigi al parlar natiu.

Quart: pel fet mateix que poden influir en les viles, llur influència és més gran perquè hi són nombrosos i no es troben aïllats enmig d'allòfons (societats folklòriques o culturals, publicacions, representacions).

Quint: hi ha una comunitat més gran de cultura i de civilització entre Barcelona i Perpinyà, per exemple, que entre Barcelona i Tolosa. Així, quan els refugiats s'han fet triomfalment els promotors de la sardana (Casal català i Foment de la sardana) no han introduït una cosa estrangera o nova; no han fet més que recordar un ball nascut a l'Empordà, o sigui més [p. 17] a prop de Perpinyà que no pas de Barcelona, i que s'havia ballat en terres franceses abans que es ballés a la ciutat comtal.

Sext: els emigrants catalans que es troben a casa al Rosselló s'hi estableixen,⁴¹ s'hi casen, continuant sempre les seves relacions amb la família que queda «allà baix». Les dues famílies es visiten sovint i canvien sovint de país. Coneixem moltes famílies que no saben gaire si són franceses o espanyoles, i la cosa per a ells només té importància en el moment de fer el servei militar. Aquest intercanvi contribueix a regularitzar la llengua i porgar-la de gallicismes.

Hem vist, a mesura que estudiàvem en els diferents capítols, els diferents aspectes de la qüestió, la influència que tenen en la Catalunya francesa els immigrants espanyols, i particularment els refugiats, d'un nivell cultural mitjà més elevat que els altres. Podem resumir aquí:

40. De les terres de l'alta *Província de Gerona* han acudit en tots els temps onades d'immigrants cap a les riques planes del Rosselló. Aquests immigrants parlen el mateix dialecte pirenaic oriental, i constitueixen la immigració tradicional. La guerra d'Espanya ha portat en terres franceses catalans de totes les comarques del Principat, de les Balears i de València.

41. Parlem sobretot de la immigració tradicional; els exiliats naturalment sempre serveixen l'esperança de tornar. Però molts s'hi han casat i establert, com en altres terres de França, però són més nombrosos aquí perquè aquí es troben menys *dépaysés*.

- exemple d'una llengua més pura, i sobretot usada en totes les circumstàncies, tant per a la conversació ordinària com per la dissertació de temes elevats;
- exemple d'una bona grafia, i de la facilitat ofertes als indígenes perquè escriguin com cal (cartells, etc.);
- edició de quantitat de llibres en català;
- constitució de cercles d'estudis i grups culturals, que fan conèixer la nostra cultura. Ja hem dit que els virus de la bogeria que hi ha actualment a Perpinyà per les sardanes té l'origen en els refugiats del Casal i del Foment de la Sardana;
- reserva d'un contingent apreciable d'intel·lectuals catalanòfons apreciats i considerats per l'elit del país. Per exemple, de seguida que es votà la Llei Deixonne ja hi havia un català refugiat capacitat per a començar immediatament els cursos de català en el *lycée* de Perpinyà.

És clar que no cal fer-se masses il·lusions sobre el poder correctiu de l'exemple dels catalans d'Espanya. Un mot com la *butura* (del francès *voiture*, «cotxe») es continuarà dient segurament durant molt de temps. Però ja hi ha molta gent que diu *un quilo* i no *un quilò*, el *codi de la ruta* i no *el coda de la ruta*, i alguns comencen a dir *un auto* i no *una oto*. En tot cas, en impedir la llengua catalana d'ésser abandonada, és indispensable que els catalans d'Espanya contribueixin molt en la Catalunya francesa. En la propagació de la nostra cultura també. Encara que llur influència es limités a això, ja seria prou honorable el palmarès dels qui aprofiten l'exili on els ha precipitat l'infortuni de llur Pàtria per escampar fora d'ella la seva cultura i el seu esperit.

[rúbrica de Manuel Companys]
Foix, 24 d'octubre

SEGONA PART

ELS LÍMITS FONÈTICS ENTRE EL CATALÀ SEPTENTRIONAL I ELS PARLARS LENGUADOCIANS VEÏNS

Els veïns del català

No ens toca entrar aquí en la famosa discussió de saber si el català és un dialecte occità o una llengua independent. És una qüestió, però, sense gaire importància, perquè el que és segur és que ja a l'època dels primers textos, el català apareix ben diferenciat, i que en totes les èpoques apareix sempre com a parent molt acostat del llenguadocià i del gascò. Mirem ara de posar, en unes línies, les diferències que separen el català del llenguadocià en general; veurem després que els parlars veïns del català presenten moltes particularitats fonètiques que l'acosten al català.

1. Característiques diferencials del llenguadocià i del català

1. El català ha conservat el timbre del llatí clàssic *ū* romànic [u] en [u]; el llenguadocià, com els parlars de la Gàl·lia, la Itàlia del nord i la Rètia, l'ha palatalitzat en [ü].

2. El llenguadocià diftonga les vocals breus llatines *ĕ* i *ĝ* quan van seguides d'un element palatal, en [je], [wo] o [we] respectivament. Amb la *j* resolta de la palatal s'obtenen els triftongs [jei], [wej], [w̃ei], [w̃oi], [joi] que poden reduir-se per pèrdua de l'element oclusiu inicial, o de l'element constrictiu final: NOCTE > [nejt̚], COCTO > [kei̯], LECTU > [lejt̚], COXEA > [keʃo], [kei̯ʃo], [kešʃo], [kei̯ʃo]. El català, en canvi, presenta [i] pel llatí clàssic [e] i [ui] (reduït de vegades a [i], gairebé sempre a [u]) pel llatí clàssic [o]. Els filòlegs no estan d'acord per saber si es tracta d'una reducció del mateix triftong llenguadocià, i llavors l'evolució seria idèntica a la del francès LECTU > *lieit* > *lit* i COXEA > *cueisse* > *cuisse*, o si es tracta d'un tancament espontani provocat per la [p. 27] iod de la palatal subseqüent, per un procés d'assimilació regressiva. Són partidaris de la segona teoria Barnils (1921: 111-113, 120-122), Schädel (1908), Krüger (1911), Saroihandy (1908). Però des de Fouché (1924b), gairebé tothom s'inclina cap a la primera, de vegades amb expressions de dubte. Notem també que en llenguadocià la [e] i [o] diftonguen també de la mateixa manera davant d'un wau que no esdevé en català, *Déu* > llenguadocià [djeu], català [deu].

3. El llenguadocià manté el diftong llatí *au* que el català redueix a [o] des de l'època preliterària.

4. El llenguadocià central manté el diftong romànic *ai* que el català redueix a [e] en els començaments de la seva història. Una part del llenguadocià, però, presenta [ei] a les fronteres del català i del gascó, que ofereix regularment [ei] i [e].

5. El llenguadocià manté la xiulant sonora intervocàlica que el català emmudeix quan precedeix l'accent. Aquesta sibilant pot tenir orígens diversos: *-s-*, *-d-*, *-c-*, *-tj-* com ho proven els exemples següents: ROSELLA > llenguadocià [r̥u'zelo] > català [r̥u'el̥ç]; SUDARE > llenguadocià [sü'za] > català [sua]; VICINU > llenguadocià [b̥ezi] > català [b̥ei]; PUTEALE > llenguadocià [puzal], català [pual].

6. El llenguadocià emmudeix la *-d* final i conserva la *-ts* (*-c*) final (d'orígens diversos *t's*; *ce*, *ciu*; *-tiu*) el català canvia en [-y] tots aquests fonemes. PEDE > llenguadocià [pe] > català [peu]; PACE > llenguadocià [pak] > català [paɥ]; CANTATIS > llenguadocià [kantak] català [kanteu].

7. Les geminades llatines *-nn-* i *-ll-* es simplifiquen en llenguadocià i donen les palatals [ɲ] i [ʎ] en català, com en castellà, però en una època molt anterior.

8. Els grups *-mb-* i *-nd-* conservats en llenguadocià es reproduïxen en català, com en gascó, a *-m-* i *-n-*, per un procés [p. 28] d'assimilació progressiva seguit d'una simplificació de la geminada.

9. El català conserva els grups romànics [kw] i [gw] intactes davant d'una vocal central o posterior mentre que el llenguadocià els redueix a [k] i [g] respectivament.

10. El català palatalitza espontàniament en [ʎ] tots els fonemes inicials vibro-laterals del romànic comú, mentre que el llenguadocià, com totes les altres parles romàniques, conserva la lateral dental i alveolar.

Hi ha encara altres caràcters fonètics que destrien el català del llenguadocià. Només en diem l'essencial. Però el que sí que cal afegir és el caràcter del fonetisme lèxic, sintàctic i fonològic que és completament diferent en ambdues llengües. La impressió produïda a l'orella d'un francès meridional, lingüista o no, per una persona parlant català és que es tracta d'una llengua que no té res a veure amb els altres parlars occitànics, que «l'accent» hi és completament diferent. És això que entén segurament Lyzop pels mots de «pronunciación très particulière» (1952). Les mateixes persones us diran que la impressió que els fa el català és anàloga a la que els fa el portuguès; i, a primera audició, el català els sembla una llengua més veïna del portuguès que no pas del llenguadocià, del gascó o del provençal. Mirem d'analitzar-ne les raons.

La primera gran diferència la trobem en el ritme de la frase. En llenguadocià, com en tots els altres parlars occitans, les vocals pretòniques tenen una quantitat mitjana, les tòniques són llargues i la final és molt breu i relaxada. En català, al contrari, les pretòniques són breus i molt relaxades al punt que desapareixen sovint en la pronunciació [p. 29] ràpida i descuidada (*Teresa* [trɛzɛ]). Les tòniques catalanes són breus en lloc de ser llargues com en occità. Les finals són menys breus que en occità; molt sovint la vocal final és més llarga que la tònica. A més, en català, la relaxació de les finals és molt més feble que la de les pretòniques mentre que en occità passa exactament el contrari. Hem d'afegir a tot això la presència de l'accent d'altura feble en les dues llengües però existent; existent, però amb caràcter molt diferent. Les paraules occitàniques tenen gairebé sempre un accent de to que dobla el d'intensitat; l'accent d'intensitat és feble, així, l'elevació del to, encara que molt inferior a la de l'italià, té una certa importància. En català, l'accent d'intensitat hi és molt més fort, tant com en espanyol, encara que menys que en les llengües eslaves, i sobretot germàniques. En canvi, l'accent de to propi de la paraula hi és molt més feble que en occità. A més, quan una paraula té una vocal més aguda, en català aquesta vocal molt sovint no és la que ja duu l'accent d'intensitat: *una taula*, per exemple, es pronunciat en català amb la vocal neutra final lleugerament més elevada que la vocal intensa. Quan pronunciem *la pèrdua*, la vocal accentuada intensa és la è, però la *u* la pronunciem en un to sensiblement més elevat. Quan l'accent de to recau en català damunt la vocal intensa (el més sovint en un diftong) aquesta vocal s'allarga i es modula amb un accent de to molt particular que comença a una nota donada, puja ràpidament i acaba una mica més baix que el punt de la seva més gran agudesia, però força més agut que el seu punt de partida [p. 30]. Aquest accent de to, sobretot el darrer, és més aviat una entonació fràstica que no pas un accent a pròpiament parlar: estem aquí a les fronteres de l'accentuació verbal i de l'accentuació fràstica. En català, però, l'element tonal de l'accentuació fràstica té potser més importància que el de l'accentuació estrictament verbal. En occitànic, l'accentuació fràstica és molt important també, però els seus caràcters en són diferents i, a més, el to dels mots hi és més independent i estable. Seria massa llarg estudiar ara tota l'accentuació fràstica del català i comparar-la amb la del llenguadocià. S'hauria de fer, perquè fos profitable, un estudi sintàctic i estilístic complet, sense oblidar-ne la part més important, l'afectivitat. Ens limitarem a constatar que les dues llengües germanes són diferents en gairebé tots els fets d'entonació fràstica, moltes vegades oposades; el que ho prova és l'existència d'un «accent catalan» en el migdia de França propi dels catalans que parlen francès, i que els meridionals occitans troben molt diferent de les entonacions de llur propi francès.

Si passem ara al timbre de les vocals, també trobarem moltes oposicions. Els dialectes occitans han romàs fidels al principi del romànic comú que tancava totes les vocals àtones. En canvi, el català obre les *e* en la vocal neutra [ɛ]. Entre les tòniques, el català pronuncia sovint una [i] oberta que no existeix en cap llengua occitànica i que correspon a la *-i* del sicilià o a la *i* breu de l'anglès o de l'alemany. Això és més exacte encara quan es tracta del rossellonès, que si parléssim del català del Principat. [p. 31]

En canvi, el català no coneix cap *e* tan tancada com la *e* llenguadociana, sobretot en els seus dialectes orientals i particularment en el rossellonès, on es pronuncia una *e* dita mitjana que és tan oberta com la [ɛ] dels parlars llenguadocians de la frontera lingüística. A més, la presència de la freqüència de la vocal neutra acaba de desorientar els llenguadocians. Alguns parlars occitans tenen una vocal no gaire diferent de la [ɛ], però són molt pocs, i sobretot el fonema hi és molt més limitat, generalment, només apareix en final absoluta per representar-hi una *-a* etimològica. Altres parlars, més nombrosos, presenten en algunes condicions una *-a* final que hi és pronunciada [a], [â] o [ë]. La pronunciació de [ë] en posició final, que és la més general fora de [o], és la que retrobem en llavis de francesos meridionals que volen parlar català. És la vocal que ells pronuncien a cada moment, quan articulen els *e* caducs del francès, i els és molt difícil de sentir la diferència auditiva que hi ha entre aquesta vocal arrodonida i la [ɛ] catalana, que no ho és.

Tots aquests elements reunits, i altres que no ens és possible analitzar aquí, constitueixen aquesta famosa «prononciation très spéciale» que fa el català fonèticament tan diferent dels parlars occitans.

Veurem en els capítols següents que gairebé tots els fets fonètics característics del català penetren més o menys la zona llenguadociana mentre que el contrari és molt menys freqüent. Pel que toca la part de fonètica i entonació, la part més o menys vaga d'accent estudiada ací damunt, podem assegurar que l'accent no-català no penetra en cap poble de la zona lingüística catalana mentre que en una faixa més o menys ampla del llenguadocià frontaler comença a sentir-se gradualment l'accent català, les entonacions [p. 32] catalanes. La cosa és evident quan s'arriba a Quilhan venint de Foix, per exemple. Es pot dir que en tots els pobles de les Corberes, l'accent ja és mig català; certes característiques d'entonació catalana van fins a Lesinhan i Narbona. Dit això, ja no ens ocuparem més de «l'accent» i estudiarem únicament les divergències fonètiques en els capítols següents.

Abans d'arribar-hi, però, cal remarcar una divergència general entre el consonantisme de les dues llengües que també formen part de l'«accent» i que cal senyalar d'una vegada. El català té fonemes consonàntics en posicions que gairebé cap dialecte llenguadocià no admet: per exemple, les finals [l] *ll*, [s'] *lls*, [ŋ] *ny*, [ŋs'] *nys* i la geminada [ll] *tll* que l'occità desconeix. També xoquen les [l] inicials i un fonema desconegut del llenguadocià [ʎ] pronunciat encara més velar al Rosselló que a Barcelona i també més sovint; aquest fonema, quan és intervocàlic, modifica gradualment l'acabament o el començament de les vocals creant com una mena de vel psicològic que nega el mot dintre d'una bruma que amaga els fonemes a les orelles dels allòfons. Hem d'afegir també la gairebé total absència de l'element semivocàlic [j] en català (hi ha molt pocs diftongs catalans que acabin amb *i*) que contrasta amb l'abundància de la semivocal [w] (a més dels casos en què diftongs acabats en [w] apareixen en occità), el català té les sèries de mots en les quals la seva [w] prové d'una *-d* o *-ts* final llenguadociana, molt més nombrosos que els

casos de diftong [au] reduït a *o* pel català. En canvi, en català la [j] intervocàlica és lleugerament més freqüent que en occità. També és molt més ric el català que la majoria dels dialectes llenguadocians en el fonema [š] que és sovint substituït per [is] en occità: català *cuixa*, llenguadocià *cuèissa*. [p. 33]

2. Els límits de la zona pròpiament catalana

La frontera lingüística catalano-llenguadociana correspon si fa o no fa a l'antiga frontera que separava el territori dels comtes reis de Barcelona (o de Mallorca) dels comtats gallo-germànics. Aquesta línia correspon més o menys al límit del partiment de les aigües del cim dels Pirineus a l'oest, i de les Corberes a l'est. La frontera, doncs, del riu Arieja fins a la mar, passa pel sud de les localitats següents: l'Espitalet, Querigut, El Bosquet, Ròcafòrt de Saut, Conòsols, Montfòrt, Rebolhet, Sornhan, Camporsin, Trevilhac, Montalban; fins aquí el límit és natural: corresponen als cims dels Pirineus. Tanmateix, tot el Capcir pertany geogràficament a la conca de l'Aude, o sigui, al nord. Hem de notar, però, que la comarca que llinda amb el Capcir cap al nord és Querigut, que no està pas instal·lat directament a la vora de l'Aude ans més a l'oest. L'Aude, en aquesta regió, és un torrent que es fa el seu pas a través d'una sèrie de barrancs, i *gorges* pintoresques però intransitables, al peu dels boscos de Carcaniera. La vall, o més aviat, les valls del Donasà (la capital del qual és Querigut) estan completament aïllades de la vall de l'Arieja; i tan aïllades de la baixa vall de l'Aude (gorjas de la Pèira de Les) com de la vall del Capcir. Del Capcir estant, és molt més fàcil passar a la Cerdanya entre Formiguera i Matamala que no pas al Querigut entre Puigbalador i Querigut pels ports d'Ares o del Fumas. Aquesta circumstància explica la frontera lingüística, i alhora la frontera administrativa. Explica també dos fets molts curiosos. El primer, que la comarca del Capcir sigui l'única pròpiament del domini català en la qual penetren els caràcters fonètics llenguadocians. El segon, que, així com per tota la faixa fronterera del domini llenguadocià, els fets catalans van disminuint gradualment i amb barreja i polifonetisme (per exemple, en alguns mots el tractament és català, i en altres és llenguadocià) a mesura que ens allunyem de la zona catalana. El Donasà és una comarca que presenta una llengua de transició ben individualitzada i que gaudeix, en tots els poblets de la vall, d'una unitat lingüística relativa per a un fonetista, però indiscutible i evident per a tothom. Fins a Montfòrt hem seguit el límit actual del departament de l'Aude i dels Pirineus Orientals. Després, l'hem abandonat perquè els Pirineus Orientals comprenen tota la Fenolleda, que no pertanyia al reialme de Catalunya i Aragó. Continuem però resseguint el límit del partiment de les aigües fins a Camporsin, però Trevilhac que pertany al llenguadocià és situada a la vora d'un afluent de la Tet, i Montalban no és gaire lluny del mateix afluent. Més cap a l'est, els límits ja no són naturals i corresponen als antics límits polítics, que deixen al nord, al llenguadocià, Belhèstar, la Tor de França, Pasiòls, Tuissan, Embres, Sant Joan de Barro, Fraisse, Fulhan, Trelhas, Fitor, Leucata; i al sud, al català, Illa, Montner, Estagell, Talteüll, Vingrau, Perellós, Òpol, Salses, Sant Hipòlit de la Salanca, Sant Llorenç de la Salanca, el Barcarès. Tanmateix, els dos pobles de Vingrau i Talteüll es troben en una situació especial: no pertanyien al bisbat català d'Alet sinó al bisbat llenguadocià [p. 34] de Narbona, i sembla que han estat sempre pobles tant orientats cap al nord com cap al sud. El mateix podem

dir de Perellós que, una mica més al nord, ha estat sempre travessat per les dues fronteres política i religiosa. Els caràcters llenguadocians són tan pocs a Talteüll que Karl Salow (1912) el considera completament català. Les altres dues localitats presenten una barreja desordenada dels dos tractaments fonètics, i sovint del lèxic. Fora d'aquests tres pobles i de la comarca del Capcir, es pot dir que els caràcters fonètics del llenguadocià no penetren enlloc, ja que no podem considerar com a caràcter fonètic propi del llenguadocià el tancament de [ɔ] en [u] tòniques que es realitza regularment en tot el dialecte pirenaic oriental del català menys en el parlar de la Cerdanya.

3. *Divergències del vocalisme*

3.1. *Tractament del diftong llatí au*

La separació entre la solució catalana [o] i la solució llenguadociana [au] segueix exactament la frontera del domini, però deixant Perellós al nord; Vingrau presenta en el seu vocabulari tants exemples de [au] com de [o].

Perellós dona PAUPER [pɔr], PAUCU [pɔk] al costat de AUCA [auko] i CAUSA [kauze]; Vingrau presenta [au] en els dos primers casos i [ɔ] en els altres dos: [auko], [kauzo]; Talteüll dona [ɔ] per tot arreu. Tarerac també dona [au] però en tot els casos. [p. 36]

Més cap a l'oest, el límit [au] i [o] torna a seguir la frontera política fins a l'Aude, perquè en alguns pobles del Capcir el diftong [au] torna a aparèixer, però mai d'una manera general i regular: alguns mots presenten [au], d'altres [o]. Els Angles presenta [aukɛ] contra [kɔzɛ] i [poβrɛ]; Esposolla i Odelló igualment; no hi ha cap continuïtat, perquè els tres pobles estan separats per altres que sempre donen [ɔ] o [o]. Per això és pot dir que la conservació del diftong [au] en el Capcir és esporàdica i excepcional. Més a l'est, el límit fonètic es conforma al de la geografia i de la política fins a l'Arieja, perquè [au] no apareix en cap població de la Cerdanya.

Notem que el tractament per [o] del diftong llatí AU és el fet fonètic català que penetra més difícilment en el domini del llenguadocià. Hi és veritablement excepcional i sempre hi presenta un caràcter esporàdic i polifonètic.

3.2. *Límit de la palatalització de [u] en [ü]*

El límit nord de la conservació del timbre de la *u* llatina segueix la frontera política a l'oest, deixa després tot el Capcir al nord, torna a seguir la frontera política fins al Mediterrani, formant només una corba que deixa Vingrau a la zona [œ]. Al sud del límit que descrivim, la vocal [u] és constant. Al nord d'aquest límit els fets són més complexos. Hi ha una separació neta a l'oest que presenta regularment [ü] ja en el primer poble que és l'Espitalet. La separació també és neta al [p. 37] Capcir, que ofereix regularment [œ]. Al nord del Capcir, el límit també és net amb el parlar del Donasà que té [ü], encara que de vegades es pot sentir, i ocasionalment, [œ] en alguns mots, sobretot en posició àtona. Aquesta [œ] episòdica del Donasà, de la qual els habitants no tenen cap consciència, deu ser una resta d'una antiga pronunciació que devia ésser regularment [œ]. El límit continua sent net a Trevillac, que té regularment [ü], mentre que al sud de Tarerac trobem constantment [u]. Però, a partir de Montalban fins a Embres, la zona llenguadociana pre-

senta una faixa fronterera en la qual apareixen barrejats sense cap ordre els tractaments [ü] i [œ] de vegades per polifonisme, de vegades per presentar constantment un tractament en uns mots, i l'altre en altres mots, però sense que ho pugui delimitar cap criteri fonètic. Aquesta faixa que vacil·la entre [œ] i [ü] continua molt cap al nord, separant, en terres llenguadocianes, el parlar dit central que presenta la [u] de l'oriental, que va fins a la regió de Montpeller, que presenta [œ]. Aquesta faixa és molt confusa, moltes vegades predomina [ü] a l'est d'un poble en el qual predomina [œ]. Passat Embres, ja trobem regularment [œ] en la zona pròpiament llenguadociana; en canvi, en el poble semicatalà de Vingrau trobem [œ] en el derivat de *sudo* contra [ü] en els de *venduta* i de *cruda*.

3.3. Límit de [a] final llatina

Aquí el tractament llenguadocià en [o] només penetra en [p. 38] zona catalana a⁴² Vingrau que vacil·la entre [ø] que presenta *e* en els derivats de *AUCA* i de *CAUSAS*, i [ɛ] que presenta en el derivat de *venduta*, per exemple. Això s'ha d'interpretar com un fet de polifonisme i no de repartició de fonemes segons les paraules. En efecte, el criteri fonètic més freqüent és que la *a* sigui en final absoluta o que vagi seguida de *s* o *n*, i en tots els exemples que tenim del parlar de Vingrau tenim ambdós resultats en els dos casos.

En canvi, el resultat català [ɛ] apareix en molts llocs de la zona llenguadociana. I sobretot el tractament típicament llenguadocià en [o] constant en tots els casos el tenim d'anar a buscar molt lluny, de vegades. Hi ha una faixa més o menys ampla que presenta [es] al plural, i al singular de vegades [o] (alta vall de l'Arieja) de vegades [a] o [â] (Donasà) i fins i tot alguna vegada [u] com en Felhuns, Lo Vivièr, Fòssa i Sant Martin d'Endalens en què el singular vacil·la entre [ʰo] i [u]. A l'est tornem doncs a trobar l'alternança [o] al singular i [es] al plural, que trobem en llocs situats tant al nord com a Vilhaseca, Durban, etc. En tota la zona que presenta els plurals en [es], que és molt extensa, aquest final hi apareix d'una manera constant i els fets de polifonisme són molt rars. Altres pobles presenten el plural català en [ɛ] mentre que el singular és llenguadocià, per exemple, Cassanhas de la Frontiera, Belhestar, Rasiguèras, Centernac, Lançac, Pesillà de la Ribera, [p. 39] Prats de Sornhan, Sornhan, Rebolhet, etc., com tota la Fenolleda formen part de la zona en la qual el plural és en [es].

Al singular [e] apareix accidentalment en alguns llocs que tenen [a] i, molt menys, en alguns llocs que tenen [o]. En els llocs que tenen un singular en [a], la pronunciació més freqüent és [a] central o més o menys velar [â], però també se sent alguna vegada [ɔ], [œ], [a] i sobretot [ɛ], que és força freqüent en la conservació ràpida: tot això té sempre naturalment un caràcter polifònic, i els nadius no tenen la més mínima consciència de pronunciar unes vegades d'una manera i altres d'una altra; generalment, ells pensen articular sempre una [a], de vegades diuen que pronuncien una [o], rarament una [e], però no reconeixen mai un fet de polifonisme.

Per resumir, doncs, la qüestió de la *a* final, direm que el tractament llenguadocià només penetra en un poble català, i encara molt tímidament, mentre que el tractament català

42. Ratllat a mà amb un llapis blau que trobem a altres indrets: *a Tarerac que té [o] d'una manera constant i a [nota dels editors]*.

penetra al singular o al plural en molts pobles llenguadocians i que, a més d'això, hi ha una ampla faixa fronterera llenguadociana que presenta un plural en [es] una part de la qual té [a] al singular i l'altra, generalment més al nord, té el singular llenguadocià en [o]. De vegades, com en el cas del Donasà [a] i [es], [p. 40] i del País de Saut [o] i [es], les dues faixes estan superposades; altres vegades es passa directament del català [ɛ] i [e] a la zona [o] i [es]. Rarament els primers pobles llenguadocians presenten el tractament llenguadocià normal. Trobem [es] gairebé fins a Bèlcaire i Quilhan; i, a l'est, ben al nord de Durban.

3.4. Límit del diftong romànic [aj]

Aquí els fets són una mica més complicats perquè els parlars de transició, a més d'un polifonisme que ho complica tot, presenten resultats diferents segons l'origen del diftong romànic. El que podem dir d'una manera general és que els fets no catalans no penetren més que a Vingrau i Perellós, i encara d'una manera molt parcial i de vegades accidental. Tots els altres pobles de la zona catalana presenten la resultant catalana [e]. El que hem dit a propòsit de *-a* final sobre una faixa de transició en els parlars fronterers del llenguadocià es torna a repetir aquí, a l'oest i el centre de la frontera. Aquesta zona de transició presenta [eɪ] amb [e], en alguns casos per polifonisme amb [eɪ] o per una resultant diferent provocada per un origen diferent del diftong romànic, o per reducció de la [ɪ] de [eɪ] absorbida per una palatal subseqüent, o per repartició capritxosa de les formes: per exemple, és freqüent que el sufix *-ariu* doni [ɛ] en certs casos i [je] (tractament llenguadocià per un origen *-eriu*, com en francès) en d'altres. Notem, però, que la faixa de [eɪ] és molt més vasta que la de *-es*. La zona [eɪ] engloba, en efecte, tot el parlar foixenc [p. 41] i va molt endins del tolosenc, sobretot parcialment. Engloba completament, a més, els parlars de les comarques del Donasà, del País de Saut i la Fenolleda, i penetra parcial o esporàdicament i accidentalment en els altres parlars, més cap a l'est.

En aquesta zona de transició, però, alguns mots poden presentar, de vegades, o regularment [aj]. A la Fenolleda, per exemple, tenim *FACTU* > [fɛjt] en tots els pobles; *LACTE* > [lɛj] en tots menys en Sant Pau de Fenolhet on tenim [lajt], *FACERE* > [fɛ] pertot; *FRAXINU* > [frɛjše] menys a la Tor de França on tenim [frɛše]; *FASCE* > [fɛš] pertot menys a Sant Pau de Fenolhet on tenim [fɛjše]. L'exemple d'aquesta comarca serà suficient per fer comprendre el caràcter de transició de la zona [eɪ].

A Vingrau, tenim pels mateixos ètims: [fajt], [lajt], [fa] (que representa el romànic *FARE*, paradoxalment situat aquí, perquè els parlars llenguadocians veïns tenen tots [fajre] que ve de *FACERE*); el fet que s'hagi conservat aquí aquesta forma reduïda deu ésser degut a la influència del català [fe]; notem que *far* no és estranger a cap dialecte llenguadocià perquè serveix de radical pel futur com en les altres llengües romàniques, i [fraš], la resultant de *FASCE* no hi està atestada.

Perellós ens ofereix la forma llenguadociana en [fajt].

3.5. Tractament de *õ* seguida de palatal

Aquí els fets són extremadament confusos, perquè [p. 42] en ambdues llengües la seqüència d'una palatal ha donat una sèrie de diftongs o triftongs que s'han reduït de di-

verses maneres segons els fonemes que els precedien o seguien, i molt sovint hi pot haver concordances o divergències que només són aparents i de les quals és molt difícil establir-ne la història.

D'una manera general, podem dir de *ǒ* seguida de palatal que el tractament llenguadocià només penetra a Vingrau i a Perellós; i que tota la resta de la zona catalana té el tractament [u_i] reduït a [u] o [i] segons els fonemes que precedeixen o segueixen, menys al Capcir que presenta, al costat del tractament català en OCTO > [bui̯t], MEDIANOCTE > [mi̯ʒ nit], COCTU > [kœ̯t], COXA > [kœ̯iʃa], OCLU [œ̯l], FOLIAS > [fœ̯lɛs], TROIA > [trœ̯ʒɛ] i [trœ̯iʒɛ], PLOVIA > [plœ̯ʒɛ], CORIU > [kœ̯iri] i [kœ̯iɾɛ] i [kœ̯iru]; HODIE > [ɛ̯βœ̯i] i [ɛ̯βœ̯i].

En canvi, el tractament català de *o* més palatal penetra de vegades, encara que mai d'una manera regular i general, en la zona llenguadocià. Donem, per exemple, els topònims Puch i les Pujes [pütʃ] [lespuʒes] derivats de PODIUM que en molts llocs substitueix els topònims més llenguadocians [petʃ], [pjotʃ], [p̥wətʃ], [pwetʃ], [p̥wɛi] i que corresponen, és clar, al català *puig*.

En llenguadocià, *o* diftonga també davant de [u]. Aquest fet penetra en els dos pobles de Perellós i Vingrau, que presenten [bj̥o̯s] però no el [p. 44] Capcir on normalment dona [b̥o̯s]. Notem que els parlars veïns del català, en aquest cas de diftongació provocada per [u] subseqüent, donen sempre [bj̥o̯s] derivat de la primera etapa de diftongació [wo] > [w̥o] i cap derivat de l'etapa de [we] com [bwe̯s] que trobem en molts parlars occitàns.

3.6. Tractament de *ě* seguida de palatal

Pel que toca a *ě*, la situació és anàloga, amb la diferència que el Capcir és completament català. Hem d'afegir que en alguns llocs de la zona fronterera llenguadocià hi ha una vertadera faixa de transició que presenta [je̯i] com en llenguadocià, però amb [ɛ̯] tancada en comptes de la [e̯] del diftong llenguadocià normal. De vegades, aquesta [ɛ̯] és tan tancada que el triftong arriba a transformar-se en una modulació que comença per una [j] i s'obre gradualment fins a [i] i es torna a tancar per acabar en [i]. Aquest fet que hem observat científicament i experimentalment per exemple a Querigut, ens fa decantar cap a la teoria que veu en la [i] actual del català contemporani la reducció d'un triftong anàleg al de l'occità i del francès preliterari.

El llenguadocià diftonga també la *ě* davant de [u], fet que origina un triftong [je̯u] que de vegades es redueix a [iu] gairebé en tots els parlars llenguadocians veïns del català, que presenten aquesta reducció menys en el mot derivat del romànic *eo* que a l'est és [je̯u] amb *e* oberta o tancada, mentre que a l'oest hi ha llocs on trobem [je̯u], d'altres [iu], i d'altres que vacillen entre les dues formes, o que estan en via de reduir la primera a la segona (he observat científicament aquest cas a Querigut). A Vingrau i Perellós tenim *deu* [diu] i *meu* [miu] i *ěo* [je̯u].

3.7. Altres particularitats del vocalisme

La diftongació de *i* seguida de *l* en [jɛ̯] o [ja] que presenten gairebé tots els parlars llenguadocians veïns del català, només penetra a Perellós i Vingrau, que donen FILU > [fjɛ̯l] però no en tots els mots de la sèrie.

La tendència catalana de pronunciar relaxades i amb tendència a obrir-se fins a [ɛ] les *é* pretòniques, que en llenguadocià sempre són molt tancades, es troba en una ampla faixa en la qual es vacilla entre [ɛ], [e] i [ɛ̃] que de vegades arriba a [ɛ] i [a]. Aquesta faixa engloba tot el Donasà, la Fenolleda, una part del País de Saut i de l'alta Arieja, i tot el Termenès i molts pobles del sud del Narbonès. Un canvi que té una gran regularitat és el de *es-* inicial en *as-* absolutament regular a Perellós i Vingrau, a tota la Fenolleda, a tot el Donasà i a una bona part de l'alta vall de l'Arieja. El Termenès, en aquest cas, presenta [ɛs-] d'una manera absolutament regular també.

Pel que toca a la quantitat relativa de les vocals, seria massa llarg i àrid de detallar-ho aquí. Tanmateix, podem indicar-les, ja que són gairebé catalanes a la Fenolleda, i sobretot al Donasà; l'alta Arieja i el País de Saut ja no són verament llenguadocianes; comença a remarcar-se un ritme català al Quilhan, venint de Foix.

El timbre relaxat i obert de la *i* també penetra en molts pobles llenguadocians, sobretot en la Fenolleda.

Les *a* pretòniques són molt relaxades i tendeixen cap a [ɛ] en una ampla faixa fronterera, per exemple ABELLANA > [abɛlano] a Lanet, Tuissan, Sant Joan de Barro. [p. 46]

4. Les divergències consonàntiques

D'una manera general podem dir que, al contrari del que passa amb les vocals, l'articulació catalana de les consonants és més tensa, les sonores intervocàliques hi són tan relaxades i fricatives com en els parlars llenguadocians o hispànics, però les inicials i sobretot les finals hi són articulades amb una força molt superior; això fa que els casos d'assimilació siguin molt menys freqüents en català que en llenguadocià, sigui davant la *s* flexional, sigui davant la consonant inicial de la paraula següent. A més d'això, el consonantisme català es caracteritza per la presència de la *l* velar [ɭ] que, al nostre coneixement, només existeix en els parlars llenguadocians narbonesos veïns del català. La [ɭ] que es troba esporàdicament en alguns llocs del llenguadocià (en el punt I67 del *Nouvel Atlas linguistique de la France, Gascogne*, per exemple) és fonamentalment diferent de la [ɭ] catalana. El fonema català és una lateral dental-velar, anàloga a la *l* final anglesa, i molt veïna de la portuguesa, mentre que la [ɭ] de NALF-G I67 és, com la [ɭ] del rus de [sjerkaɭo], [paɭka], [ɭodka], una lateral velar per la qual l'apex de la llengua no toca ni les dents ni els alvèols.

4.1. Presència de la [ɭ] catalana

És aquest un dels fets fonètics catalans que penetren més endins en terres llenguadocianes. Pronúncies com [animaɭ], [ʃaβaɭ] arriben a l'est fins a Narbona. Les trobem d'una manera absolutament constant i regular en tots els punts llenguadocians que ha prospectat Salow (1912). Encara la trobem més a Sant Pau de Fenolhet, Cubièra, Fòssa, Lo Vivier, Felhuns, Pesillà, Montalban, que donen pel llatí FILU [fjaɭ], [fjeɭ] o [fiɭ]. En altres punts fronterers més occidentals encara trobem, esporàdicament i accidental, [ɭ] en comptes de [l]. En alguns punts com l'Espitalet, la [ɭ] final hi és pronunciada sovint lleugerament velaritzada. En general, però, el límit del fonema català, a partir de Rebolhet, segueix

l'antiga frontera francocatalana, deixant a les comarques del País de Saut, del Donasà, i de l'alta vall de l'Arieja. El fonema llenguadocià penetra però amb alguns mots en alguns pobles del Capcir, al sud del Donasà on *FILU* > [fil] a Puigbalador, Odelló, Real, Vilanova, Els Angles; *APRILE* > [əbril] a Puigbalador; *MELE* > [mɛl] a Puigbalador i Odelló; *PILES* > [pɛls] a Puigbalador, Riutort, Font-rabiosa, Real, Vilanova, Formiguera i els Angles. [p. 47]

4.2. Palatalització de la *l*- inicial llatina

És aquest el fet que s'endinsa més en les terres llenguadocianes. Contràriament al que passa amb la [ʎ] final, aquí és a l'est llenguadocià el que no es deixa penetrar pel fonema català. Els primers pobles llenguadocians, Fitor, Trelhas, Fulhan, Embres, presenten *l* en mots com *LACTUCA* > [lətɔro], [ləjtuat], [laɪtɔgo], [laɪtɔat] respectivament. Però els tres pobles catalans fronterers més sotmesos a la influència llenguadociana: Òpol, Perellós, i Vingrau presenten [ʎ] d'una manera absolutament constant. Però més a l'est, la línia isoglòtica ja abandona la frontera polític-administrativa per penetrar en terres del llenguadoc, deixant la [ʎ] inicial als pobles de Tuissan [laɪtɔgat], Padèrn [laɪtɔgo] Cucunhan [ləjtuago] que presenta també Dulhac i Rufiac així com Solatge. Cubièra queda en la zona [ʎ] però Sant Pau de Fenolhet vacilla entre [ʎ] i [l] i Fòssa i Caudièrs de Fenolhet tenen [ʎ] d'una manera constant. Més a l'est, el fonema [ʎ] puja més al nord, puix que el trobem encara a Quilhan i a l'Avelhanet. Per la vall de l'Arieja [ʎ] inicial va fins a Lusenac, al poble següent comença l'àrea de [l] fonema dental que serveix de transició entre la [ʎ] catalana i la [l] llenguadociana que no trobem fins a Foix. Cap a l'oest [ʎ] i [l] van fins al límit del gascò que dona [l].

4.3. Palatalització de *-ll-* intervocàliques

Aquesta evolució que caracteritza els parlars romànics catalana a la vegada que espanyols (encara que l'evolució és molt més tardana en castellà que en català) penetra també molt endins de les terres llenguadocianes. A l'est, per un ètim *SCUTELLA* tenim [ʎ] en tots els punts de Salow (1912) menys a Leucata que dona [ɬkœɛɫo] el que és paradoxal i curiós puix que aquest punt és el primer que presenta [ʎ] en lloc de la [ʎ] velar catalana (potser es tracta d'un error de Salow, però que no hem pogut verificar). Així tenim encara [ʎ] en Vilaseca de las Corbièras, Durban, Albàs, Vilaroja de Termenès, Felinas, Motomet, Lanet, Auriac, Solatge, Cubièra, Sant Pau de Fenolhet, etc. En canvi, en el derivat d'*ABELLANA* trobem [ɛβɛlano] a Lanet, Tuchan i Sant Joan de Barro, i [ɛβɛlano] a Sijan i a Leucate. I per l'ètim *CABALLA* tenim [kabalɔ] en tots els punts de les comarques del Termenès i del Narbonès, menys Pasiòls i Tuissan que donen [ʎ] en relació amb el Rosselló i la Fenolleda, i també a Motomet, que representa l'extrem d'una punta de [ʎ] endinsada al mig del Termenès que per tot arreu té [ʎ]. El fet que pel derivat de *CABALLA* el domini de *l* no palatal el podem atribuir a la influència del masculí [ʂɛβaɫ], forma mantinguda al francès, utilitzada en aquestes regions. Les diferències de tractament de *-ll-* intervocàlica, en molts mots, proven però, que les dues comarques del Termenès i del Narbonès formen en el seu territori sud una zona de transició entre [ʎ] i [l]. A Narbona

mateix tenim sempre [l]. En canvi, a la Fenolleda, al sud del Termenès, presenta [ʎ] d'una manera gairebé constant.

Més a l'oest, tenim [ʎ] en tot el Donasà, el País de Saut, i a l'alta vall de l'Arieja. Aquest tractament va més al sud de Puèglaurenç, Atsat, Redoma, Niòrt. Per la vall de l'Arieja, la línia isoglòtica segueix si fa no fa la de [ʎ] i [l] inicials. A l'alta vall de l'Arieja, com per la [l] inicial, es passa a partir del poble de Brèbe, després de Lusenac, de la [ʎ] catalana a la dental, abans d'arribar a [l], que no es troba fins a Foix: a Brèbe, VITELLA > (beðe|o).

4.4. *Evolució de les -nn- geminades intervocàliques*

A l'est de la línia isoglòtica segueix l'antiga frontera político-administrativa, deixant però a l'evolució llenguadociana [n] el punt català de Vingrau quan la geminada -nn' ha esdevingut final romànica; a l'est, trobem la mateixa repartició davant de la s flexional. Però en alguns punts d'aquesta zona, apareixen de vegades mots que presenten l'evolució catalana [ŋ], una evolució paral·lela a la castellana, però anterior.

A l'oest, la línia isoglòtica segueix també l'antiga [p. 49] frontera, però només en el cas de -nn' final romànica davant la s flexional (i encara abandonant a [ns] llenguadocià els pobles del Capcir del nord de Riutort, Odelló o Puigbalador). Al singular i davant de a, la palatalització de la geminada penetra molt sovint en terres llenguadocianes, englobant tota la comarca del Donasà.

4.5. *Assimilació progressiva del grup -nd-*

A l'est, la línia isoglòtica es confon amb l'antiga frontera, deixant però a la zona que conserva el grup -nd- els dos pobles catalans de Vingrau i Perellós. A l'oest, la zona d'evolució llenguadociana engloba tota la comarca del Capcir i segueix l'antiga frontera fora d'aquesta excepció.

4.6. *Assimilació progressiva del grup -mb-*

Aquesta evolució que el català presenta amb el castellà, l'antic aragonès i el gascó és completa, llevat de molt poques excepcions, en tot el domini del català de França. A més, penetra en terres llenguadocianes en una part del País de Saut, per exemple, el topònim [santokulumo]. Els topònims i antropònims [kumo], [kumos] i [kumes] de COMBA es troben sovint en els parlars llenguadocians veïns del català, com també en els veïns del gascó. [p. 50]

4.7. *Emmudiment de la -z- protooccitànica pretònica*

Amb aquest títol arribem als fets fonètics que caracteritzen més el català de les altres llengües del grup catalanooccitànic, i, en general, de les llengües romàniques. Per -z- protooccitànica entenem la consonant sonora d'articulació ja sibilant, o potser encara africada o interdental, que provenia dels fonemes llatins següents: c seguida de vocal

prepalatal PLACERE > [pla'zer] [pla'zɛ], *d* intervocàlica SUDARE > [su'za], *t* seguida de iod PUTIARE > [pɔ'zar] [pu'za] o simplement de *s* llatina CAUSARE > [kau'zar]. L'evolució d'aquests fonemes en els primers temps de formació de les llengües romàniques és molt poc coneguda i per tant molt discutida. Jean Séguy, professor a la Facultat de Lletres de la Universitat de Tolosa de Llenguadoc, en un opuscle encara inèdit i que serà publicat a *Pallas. Revue d'études antiques* de la Universitat de Tolosa (1953), en dona una explicació clara i convincent basada en un estudi estadístic comparatiu i fonològic dels antics documents occitans, per un mètode nou, el de l'Escola de Praga. Les seves conclusions és que per tot arreu es va passar en un moment donat per la interdental [z̥], que va donar després la sibilant fricativa sonora [z]. És d'aquest estat de llengua ben establert que partim. Els parlars llenguadocians han conservat [p. 51] la fricativa sibilant alveolar sonora; el català, en canvi, l'ha emmudit quan es trobava davant l'accent i de vegades en altres casos (en certs dialectes catalans l'emudiment de -z- intervocàlica és general). En el quadre següent transcrivim el llenguadocià amb la grafia de l'Institut d'Estudis Occitans:

	LLATÍ	OCCITÀ	CATALÀ
VICINU	vesin	veí	(rossellonès [vi])
PLACERE	plaser	plaer	(rossellonès [pler])
RACIMU	rasim	raïm	(rossellonès [rim])
PUTEARE	posar	poar	
RATIONE	rason	raó	
SUDARE	susar	suar	

En el cas de mots com SUDARE on la -z- ve d'una -d-, l'emudiment és general en tot el territori català, llevat de Vingrau i Perellós, però no penetra en cap poble llenguadocià. A l'oest, la zona de conservació engloba tot el Capcir. El mateix passa en mots com CREDIS en el qual el català presenta [kreɪs] o ['krewɛs] que són tots dos analògics de la tercera persona. En mots com RATIONE, la línia isoglòtica és també igual, però, quan com en el cas de RATIONE, o de SATIONE, la caiguda de la -z- provoca el contacte d'una vocal central o posterior, hi pot haver lloc a la formació epentètica d'una [ɣ] de *hiatusstillung* [rɛ'ɣu] en alguns punts de la zona catalana; a l'est, el fonema epentètic que apareix és [β] en quatre punts del Rosselló, que toquen la frontera lingüística [Montner, Talteüll i Perellós] Vingrau presenta [ra'zu]. [p. 52]

En mots com RACEMU,⁴³ en els quals la *z* provenia de *c* intervocàlica llatina seguida de vocal prepalatal, les dues evolucions són també separades per l'antiga frontera política, sempre amb l'excepció de Vingrau i Perellós, i la comarca del Capcir. Però, aquí, de vegades es troba l'emudiment del català en alguns pobles d'aquesta comarca, gairebé sempre, però, amb caràcter esporàdic i de polifonisme. Així, el poble més meridional, els Angles, presenta [re'ɪm]. El cas de COCINA (pel clàssic COQUINA) és interessant perquè després de la caiguda de la *z*, hi ha hagut en català una monoftongació que ha provocat un

43. Tal com es pot veure aquí en relació a l'ètim presentat al quadre de més amunt on apareix RACIMU, l'autor té dubtes sobre si ha de fer servir un ètim romànic o llatí popular més antic [nota dels editors].

canvi d'accent [kə'zina], [ku'ine], ['kuine]. En un poble llenguadocià, Montalban, tenim [ku'ina]; el Capcir té ['kuine] al sud (els Angles, Formiguera, Esposolla i Vilanova) i [ku'ine] al nord [Font-rabiosa, Riutort, Real, Odelló] i a l'extrem nord al darrer poble en la carretera que va cap al Donasà, es troben [ku'ina], [ku'zine], [kœ'zine] i totes les barreges entre elles: la [œ] de la tercera persona deu ésser deguda a la influència del francès *cuisine* [kwi'zinē] (ja se sap que en els mots manllevats al francès, els parlars occitàtics fan correspondre [u] i [œ]) perquè els parlars llenguadocians tenen sempre [ku'zino] amb [u] i no presenten mai [ü].

4.8. Evolució de la -d' final romànica

La divergència consisteix en el fet que generalment el llenguadocià emmudeix la *d* mentre que el català [p. 53] la vocalitza en [ɥ] segons un procés encara mal establert. Vegeu, sobre aquest procés, l'opinió de Pierre Fouché en el seu llibre *Phonétique historique du Roussillonais* (1924b). Per ell, i la seva explicació és la més probable, la -*d* final s'hauria pronunciat [ð], després [z], [h] articulació laríngia transformada en velar, i per augmentació de l'obertura deguda a una assimilació progressiva de l'obertura de la vocal precedent, la fricativa velar sonora [ɣ] hauria esdevingut una [ɥ], de primer sense l'articulació labial, que hauria provocat després la raó fonològica de normalització del sistema fonètic de la llengua. El canvi de -*d* en [ɥ] és anterior al que s'havia cregut durant molt de temps.

En aquest cas, Vingrau queda dintre de la zona catalana, i Perellós en la llenguadociana (PEDE > [pɛ]) i els pobles llenguadocians de Cassanhas de la Frontiera, Trevilhac i Belhestar de la Frontiera presenten el tractament català [pɛɥ]. A part d'aquestes excepcions, el límit segueix l'antiga frontera político-administrativa; tot el Capcir queda, doncs, dintre de la zona catalana.

Això és el que passa amb la major part dels substantius, però no amb tots. Si prenem l'exemple del derivat de NIDU, trobem una situació ben diferent. En efecte, molts parlants llenguadocians ofereixen [nit], [nic], [niɥ] i molts pocs [ni], que seria la forma normal. Al plural trobem [nic] com a plural de [nit] o com a plural de [nic], [nizes] generalment com a plural de [nic], i la forma catalana [niɥ]. De vegades, punts que tenen [niɥ] al singular donen [p. 54] [nizes] al plural; aquest últim cas és anàleg al tractament dels verbs en tota una faixa de territori fronterer llenguadocià, la qual cosa fa creure que correspon a l'evolució autòctona dels punts d'aquesta faixa; quan s'hi troben doncs altres formes, aquestes serien degudes a pertorbacions posteriors (mots manllevats, analogia, etc.)

La zona plural [niɥ] és molt vasta. A l'est, la frontera segueix el límit polític (incloent naturalment Vingrau i Perellós en la zona catalana) fins al sud de Pasiòls que queda en la zona llenguadociana, després la línia isoglòtica puja cap al nord englobant en la zona catalana les comarques senceres de la Fenolleda i del Peirapertusès, deixant doncs al sud els punts: Padèrn, Montgalhard, Rofiac, Cubièra, Camps. Després torna a baixar cap al sud seguint el límit dels departaments de l'Aude i dels Pirineus Orientals, i continua seguint la línia divisòria de les aigües, aquesta vegada cap al nord, deixant així la zona llenguadociana tota l'alta vall de la Bolsana amb els pobles de Montfòrt (singular [nit], plural [nic]) i Ginòlas, Salvesinas i Puèglaurenç (singular [nic], plural [nizi]), i a la

zona catalana: a l'est els darrers pobles de la Fenolleda: Caudièrs, Fenolhet, Viran i Rebolhet; i a l'oest els primers pobles del País de Saut: Conòsols, Santa Coloma. Al nord, el tractament català va més lluny que Jocon, Galinagas, Masubi, Niòrt, [p. 55] pobles situats en la vall de Rebentin; però al sudoest de Niòrt, la línia isoglòtica travessa la vall, i tira cap al sud seguint la línia de les crestes fins al Port de Palharés abandonant l'alta vall de Rebentin al tractament llenguadocià, que vinent d'Acs i d'Ascon (que donen al singular [nit] i al plural [nic]) ha passat el port de Shiular i ha donat al singular [nic] i al plural [nizi] als dos pobles de la Fajòla i Merial. La línia isoglòtica deixa doncs a l'est, en la zona catalana Redoma, Aunat, Fontanes, Campanha de Saut, i tota la comarca del Donasà, que encara que pertany al departament d'Arieja no hi és unida més que per un camí de mules passant pel port de Palharés, i té tota la seva vida econòmica dirigida cap a l'Aude. Al sud del Port de Palharés, la línia ateny el límit de l'Arieja i dels Pirineus Orientals, o sigui, l'antiga frontera entre França i Catalunya, que ja no torna a abandonar. El primer poble llenguadocià després del coll de Pimorent, l'Espitalet, ja presenta al singular i al plural [nic]. Aquesta zona que hem descrita és doncs molt més vasta que la de [peɥ], puix que engloba les comarques de la Fenolleda, del Peirapertusès, del Donasà, de Saut, que presenten [peɥ]. Hem d'afegir, que al nord d'aquesta zona encara es pot trobar esporàdicament [niɥ] al singular. És difícil explicar la diferència de tractament entre PEDE i NIDU. Ni Krüger (1911), ni Salow (1912), no en donen cap explicació satisfactòria. Hem de remarcar [p. 56] que, com queda apuntat més amunt, NIDU, NIDOS és un mot que dona resultats irregulars en una gran part de les terres occitanes, de vegades molt allunyades de la frontera catalana.

Si dels substantius passem ara a la tercera persona del singular del present dels verbs que tenen la vocal temàtica romànica [e] o sigui dels verbs llatins en *-ere*, *-ēre*, *-ire*, que no utilitzen l'antic increment incoatiu *-isc* o *-esc*, trobem que la vocalització en [u] de la *d* de les finals romàniques *-det* engloba una zona gairebé tan extensa com la de la [niɥ]. Altres parlars llenguadocians tenen *-i* analògica de l'infinitiu, *CADERE* > ['kajre] hi provoca *CADET* > [kaj] (el mateix passa en els parlars llenguadocians o gascons, més allunyats en els quals *cadere* > [kaze], que tenen la tercera singular analògica [kaz]); mentre que en català és la tercera persona del singular la que provoca l'infinitiu analògic [kaure] que hauria d'ésser fonèticament [kajre], forma que es troba efectivament en antics textos, sobretot del Rosselló. En una ampla zona fronterera, llenguadociana doncs, tenim [u] a les 3a del singular ['kreɥ] i ['kau] al costat de l'infinitiu regular [kajre] i [kreire] tenim les terceres persones del singular catalanes [kau] i [kreɥ], tota la comarca del Donasà, per exemple, presenta aquestes formes mentre que les altres persones són regulars: 1a [kazi], 2a [kazes] i plural [ka'zɛn], 2a [ka'zɛts] i 3a ['kazen] mentre que en català són analògiques, les primeres [p. 57] del perfecte i del subjuntiu (amb un increment de *-g*), les segones i tercera del plural de la tercera del singular (recordem que en rossellonès les segones del singular són gairebé sempre plenes, amb *e*, i tenim ['tɛnes], ['podɛs] i ['krɛwɛs]).

És difícil d'explicar aquesta diferència de tractament entre noms i verbs (deixem de costat l'aberrant NIDU). Krüger (1911) i Salow (1912), que treballaven amb el mateix qüestionari, no van tenir la idea d'incloure-hi cap exemple de tercera persona del singular; així han passat per alt un fet interessant sense adonar-se'n. Ens sembla que l'explicació més lògica és que en tota la zona esmentada l'evolució normal de *-d* romànica final

era el seu pas a [u]: $-d > [u]$, però al plural $-d's > -s$, sigui que quan es va emmudir la posttònica final-interna la $-d-$ havia tingut temps de passar a [z] o almenys a [ʒ], i llavors l'evolució seria [pedes] > [pezes] > [pez's] > [pes], o sigui per l'evolució [pedes] > [ped's] > [pedz] > [pez], [pes] amb pas de [dz] a [z] com en *PLACERE* > [plaðere] > [pladzer] > [plazer] > [pla'ze]; aquesta segona explicació no ens agradava gaire perquè suposa, de primer, una assimilació progressiva de d a s , fet molt menys freqüent que les assimilacions regressives; en segon lloc, perquè exigeix una evolució $-dz > -s$ difícil d'admetre [p. 58] en posició final, on normalment hauria d'ensordir-se molt aviat, el que no ha pogut ésser perquè en aquests parlars $-c$ prové de $-ce$, $-ci$, $-cj$, $-tj$ i $-t's$ es conserva fins a l'època moderna sense perdre el seu caràcter africac. Sigui com sigui, segons el nostre parer, en aquests parlars s'hauria arribat a una flexió PEDE > [peu], PEDES > [pes] i la segona forma absolutament normal (plural presentant una vocal seguida de s) hauria provocat [pe] al singular pel qual [peu] presentava un caràcter poc freqüent. Aquesta explicació, no ho neguem pas, no és pas indiscutible. En efecte, el que passa en català (el plural actual [peus] té s analògica) no la corrobora perquè, en català, el plural normal regular era [peu], en la llengua antiga PEDES hi havia donat doncs [pets] com ho prova encara l'expressió rossellonesa «pets-a-fúger», que si fos manllevada al llenguadocià encara seria un argument més fort contra la nostra hipòtesi. A més, el parlar del Donasà presenta [a'pedde'fuže] la geminada de la qual només pot venir de l'assimilació de $-[tsd]$ absolutament constant en aquest com en molts parlars llenguadocians. És veritat que aquesta locució pot haver estat manllevada al català del Capcir, que n'ha donat moltes al Donasà. En canvi, el fet que la final $-edes$ doni $[-'ezes]$ en els verbs, sense emmudiment de la e , és normal, perquè la conservació de e final-interna és general, [p. 59] llevat de molt poques excepcions en llenguadocià, i existeix en totes les llengües romàniques en grau més o menys elevat que normalment perden la e en aquesta posició; compareu també l'espanyol que conserva les $-e$ finals de la tercera persona del singular darrere de consonants, que en els substantius permeten el seu emmudiment: *DICIT* > [diθe] al costat de *FELICE* > [feliθ]. Això és degut a l'acció analògica, sempre molt forta en la flexió verbal. Notem que, com hem dit més amunt, el rossellonès presenta segones persones del singular amb e analògica en molts verbs en els quals el barceloní té $-s$, i sense que ho exigeixi la fonètica.

Resumint tot el cas de divergència en l'evolució de la $-d$ final podem afirmar el següent,

1. en la majoria de les paraules, el límit segueix la frontera política antiga llevat de Perellós que presenta l'emmudiment llenguadocià, i Trevilhac i Belhestar de la Frontiera, que presenten la vocalització catalana;

2. en el mot NIDOS, el tractament llenguadocià no penetra en cap punt català, mentre que la vocalització va força lluny en diversos pobles llenguadocians englobant en particular les comarques de la Fenolleda, el Peirapertusès, Saut (menys l'alta vall del Reben-tin (dos pobles) i de la Bolsana (tres pobles)) i del Donasà;

3. en les terceres persones del singular del present dels verbs com *CADERE*, *RIDERE*, *SEDERE*, [p. 60] el tractament català s'estén d'una manera accidental i irregular (o sigui no en tots els mots de la sèrie) per una zona tan extensa com la del punt precedent amb la qual correspon si fa no fa; i d'una manera constant i regular a una zona més reduïda que engloba sobretot la comarca sencera del Donasà.

4.9. Evolució de [ts] final del protooccità comú

Pel pas del ètims llatins originaris de *c* llatina seguia de vocal prepalatal o de iod (*i* o *e* prevocàliques del llatí clàssic) o *t* llatina seguida de iod, a la forma [ts] del grup occitànic comú, vegeu l'opuscle del professor Séguy (1953).

La situació general es presenta d'una manera anàloga a la que acabem d'estudiar precedentment, però la força de penetració (si podem parlar així) de l'evolució catalana en terres llenguadocianes hi és una mica més feble.

En els substantius, l'evolució llenguadociana només penetra a Perellós, que presenta: PACE > [paʊ], CRUCE > [kruts], PRETIU > [prɛts], però la catalana no penetra en cap punt llenguadocià de manera constant i regular. Tot el Capcir dona [paʊ], [preʊ] i [kreʊ].

En les terceres persones del singular del [p. 61] present dels verbs en *-cere*, *-cire*, les diverses zones són les mateixes que en l'apartat precedent, però una mica menys extenses, i els casos d'evolució catalana hi són menys nombrosos; en la zona que presenta regularment *-d* > [ʊ] tenim casos amb la forma llenguadociana analògica de l'infinitiu: per exemple, a Querigut tenim DICET > [diʊ] però JACET > [ʒaɪ] i PLACET > [plaɪ] analògics de [ˈʒaɪre] i [ˈplaɪre].

En aquest capítol no creiem que sigui possible donar l'explicació que hem provat de donar en l'apartat precedent per explicar la diferència de tractament entre els substantius i els verbs. Mots com [diʊ] es poden explicar d'altres maneres (per exemple, per analogia de [riʊ] de RIDET) o han de quedar inexplicats per ara.

4.10. Evolució de la desinència flexional -tis

Hem de separar la [ts] final de l'occitànic comú provinent de *-t's* del d'altres orígens, perquè aquesta [ts] no es va formar en època diferent i en català ha evolucionat cap a [ʊ] més tard que l'altra, tenint en compte encara els grafismes *-atz*, *-etz* deguts a la influència de l'occità antic més forta en una forma tan freqüent i tan sistematitzada que es podia comparar fàcilment a la forma antiga, que no en els mots que podien diferir de l'occità antic per altres caràcters. Aquí la línia isoglòtica segueix l'antiga frontera político-administrativa però amb l'excepció que abandona Vingrau i el Perellós a la zona llenguadociana. [p. 62]

4.11. Altres particularitats del consonantisme

Hi ha evidentment altres divergències entre els consonantismes de les dues llengües, però que no podem tractar en el quadre limitat d'aquest modest treball. Fins i tot els punts tractats els hem tingut d'estudiar ràpidament, només que sobre la pronunciació de la *l* procedent de *-lj* i *c'l* llatines davant la *s* flexional del plural ja n'hi hauria per fer un estudi interessant. Ens limitarem però a dir uns mots sobre la fonètica fràstica.

Al contrari del que passa amb el vocalisme, el consonantisme llenguadocià (com en general de tots els dialectes occitans) té un caràcter més relaxat que no pas el català, fins i tot el rossellonès. El llenguadocià practica en la conversa cuidada una sèrie d'assimilacions que el català només faria en una conversa molt ràpida i vulgar. D'altra banda hi ha

altres assimilacions llenguadocianes que el català no fa mai. L'accent català el reconeixen els llenguadocians principalment per l'articulació massa neta de les consonants finals i inicials en la cadena vocàlica. Pronunciar *tampats la porta* (*tanqueu la porta*) [tam'padzla'pɔrtɔ] xoca una orella llenguadociana; la pronunciació normal, parlant lentament és [tam'palla'pɔrtɔ] i si és necessari detallar absolutament la pronunciació es dirà amb èmfasi [tam'padla'pɔrtɔ]. En general, el llenguadocià practica l'assimilació completa a la consonant següent.

Un altre fet d'assimilació propi de [p. 63] l'occità és la palatalització en [j] de tota *s* final davant de tota consonant que no sigui una oclusiva sorda; *las vacas*, per exemple, es pronuncia [lai'βa:kɔs), *omes bons* ['omej'βus], etc.

Doncs bé, en una faixa important de la zona llenguadociana limítrofa del català, l'articulació consonàntica té el caràcter tens del català, les assimilacions hi són més limitades, i la palatalització de *s* final no hi existeix. Aquesta faixa de transició comprèn grosserament les comarques de l'alta Arieja, el Donasà, el País de Saut, la Fenolhedà, el Peirapertusès i en grau molt menys elevat el Narbonès meridional. Dintre d'aquesta faixa, el País de Saut i la Fenolleda són les que acusen més el caràcter articulatori català, amb el Donasà, que podríem dir-ne un parlar llenguadocià en boca catalana; a l'orella, en efecte, sembla català occidental, i els occitans que passen pel Donasà estan sempre convençuts que han sentit parlar català.

Pel cas precís de palatalització de la *s* final, vegeu el treball del professor Guiter publicat l'any passat, que en descriu els límits exactes i les diverses modalitats d'aplicació.⁴⁴

Conclusions de la segona part

En les pàgines precedents, hem vist que els fets fonètics llenguadocians només penetren en dos pobles de l'antic territori català de l'est i en la comarca muntanyesa del Capcir. Els dos pobles [p. 64] són Vingrau i Perellós; el primer pertanyia al bisbat llenguadocià de Narbona, el segon era travessat per les fronteres política i religiosa; es tracta doncs de dos pobles binacionals. La comarca del Capcir és un conjunt d'altres valls d'accés molt difícil, incomunicades per la neu durant molts mesos; i podem afegir que al nord del Capcir el donesanenc és un dialecte més català que el capcinès no és llenguadocià.

Segonament, podem establir que el narbonès presenta al sud molts fets fonètics característics del català però no compten si es compara amb els que presenten els altres parlars veïns de les comarques del Fenolledès, Saut, etc. Podrem doncs dividir la faixa de transició llenguadociana en tres zones:

1. La zona que només presenta algunes característiques catalanes: narbonès, termenès, foixenc, el País d'Olmes, regió de Quilhan.
2. La zona que presenta nombrosos fets fonètics catalans, sobretot en l'articulació i en casos aïllats: Peirapertusès, alta vall d'Arieja.

44. Suposem que es refereix a Guiter (1950).

3. La zona que ja pot ésser considerada com de parlar verament i típicament de transició amb sèries fonètiques desorganitzades, i d'altres ja catalanes: de la Fenolleda, el País de Saut.

I posarem a part el parlar donezanenc perquè té una autèntica personalitat i una unitat remarcable. Es pot dir d'ell que no és un parlar de transició [p. 65] presentant en les seves sèries una barreja de fets d'una i altra llengua, ans un parlar intermediari entre el català i el llenguadocià, més llenguadocià que català pel que toca la fonètica pròpiament dita del consonantisme per la morfologia no verbal, i pel lèxic, tant català com llenguadocià pel vocalisme i per la morfologia verbal, més català que llenguadocià pel que toca tots els fenòmens de fonètica sintàctica, d'entonació i de ritme i tonada i tensió dels fonemes i de la frase, i que a més d'això presenta alguns fets que no es troben en cap de les dues llengües d'una manera general i regular (per exemple, la utilització semanticomorfològica del polifonisme en la flexió verbal).

Veiem doncs que la conclusió de la primera part d'aquest treball, que era la constatació de la vitalitat del català de França, es troba aquí reforçada per un fet de geografia lingüística: el llenguadocià no penetra, o ho fa molt poc, en zona catalana mentre que el català té davant d'ell tota una sèrie de parlars de transició com una sèrie de glacis, marques, *postes* avançats, i *no man's land*, endinsats en les terres occitanes limítrofes.

Seria interessant fer un estudi diacrònic per veure si hi ha un desplaçament de la frontera lingüística, i en quin sentit. Suposem que en els llocs que hi hagués desplaçament (est) aquest es faria a favor del català, sobretot amb la massa de refugiats catalans. S'afegeix també el fet de la proximitat de la gran capital de Perpinyà. Notem que el gascó recula davant el llenguadocià en la plana de Tolosa, mentre que es manté en els països dels Pirineus (Arieja).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALC = GRIERA, Antoni (1923-1964): *Atlas Lingüístic de Catalunya*. Barcelona / Sant Cugat del Vallès: IEC / Instituto Internacional de Cultura Románica, 8 vol.
- ALDC = VENY, Joan / PONS I GRIERA, Lúdia (2001-): *Atles Lingüístic del Domini Català*. Barcelona: IEC. En línia: <<https://aldc.espais.iec.cat>>. [Consulta: 23 de novembre de 2023.]
- ALERT, Josep / ALOY, Joaquim / (2021): *Correspondència inèdita de Lluís Companys, Pau Casals i altres personalitats catalanes (Fons Jaume Creus i Ventura)*. Associació Memòria i Història de Manresa. En línia: <<http://www1.memoria.cat/creus>>. [Consulta: 9 de novembre de 2022.]
- ALF = GILLIÉRON, Jules / EDMONT, Edmont (1902-1910): *Atlas Linguistique de la France*, Paris, Honoré Champion. En línia: <<http://lig-tdcge.imag.fr/cartodialect5/#/>>. [Consulta: 23 de novembre de 2023.]
- ALG = SÉGUY, Jean (1954-1972): *Atlas linguistique de la Gascogne*. París: CNRS. [Del primer al cinquè volum s'intitulà *Atlas Linguistique et Ethnographique de la Gas-*

- cogne.] En línia al *Thésaurus Occitan*: <<https://cocoon.huma-num.fr/exist/crdo/meta/cocoon-9e8134e8-52c2-32fc-b5a8-0d6955bed594>>. [Consulta: 23 de novembre de 2023.]
- ALLOc = RAVIER, Xavier / BOISGONTIER, Jacques / NÈGRE, Ernest (1978-1993): *Atlas linguistique et ethnographique du Languedoc occidental*. París: CNRS, Commission des atlas linguistiques. En línia al *Thésaurus Occitan*: <<https://cocoon.huma-num.fr/exist/crdo/meta/cocoon-d7c25365-6234-33ef-b4fb-e01029a23c47>>. [Consulta: 23 de novembre de 2023.]
- ALOY, Joaquim (2020): *Documents de Manuel Companys, germà del president*. Associació Memòria i Història de Manresa. En línia: <<https://www.memoria.cat/manuel-companys>>. [Consulta: 9 de novembre de 2022.]
- ALPO = GUITER I SUNYER, Enric (1966): *Atlas linguistique des Pyrénées Orientales*. París: CNRS.
- ANDRADE AGUILERA, Vandercí de / PEREIRA ROMANO, Valter (2016): *A geolinguística no Brasil: caminhos percorridos, horizontes alcançados*. Londrina: Editora da Universidade Estadual de Londrina.
- ATLAS «SACAZE» = *Atlas linguistique «Sacaze» des confins catalano-languedociens* (vegeu COSTA I COSTA 1986).
- BADIA I MARGARIT, Antoni Maria (1951): *Gramàtica històrica catalana*. Barcelona: Noguer.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. / COLÓN, Germà (1952): «Atlas linguistique du domaine catalan. Orientation méthodologique», *Orb.*, 1, p. 403-409.
- BADIA I MARGARIT, Antoni Maria (1952): «Sobre metodològia de la encuesta dialectal», *Primer congreso internacional del Pirineo del Instituto de Estudios Pirenaicos*. Saragossa: CSIC.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. / GRIERA, Antoni / UDINA, Federico (1955): «L'Atlas Lingüístic del Domini Català», *VII Congreso Internacional de Lingüística Románica, II. Actas y Memorias*. A. D. Barcelona, p. 655-660. Comunicació presentada el 1953 a Barcelona.
- BADIA I MARGARIT, Antoni Maria / COLÓN, Germà / COMPANYS, Manuel / VENY, Joan (1962): «“Atlas Lingüístic del Domini Català”». Estado de los trabajos. Aspectos metodológicos», *Actas do IX Congresso Internacional de Linguística Românica (Universidade de Lisboa 31 de março-4 de abril 1959)*. A. D. Lisboa: Centro de Estudos Filológicos, III, p. 121-126.
- BADIA I MARGARIT, Antoni Maria / PONS I GRIERA, Lídia / VENY, Joan (1993): *Atlas Lingüístic del Domini Català: qüestionari*. Barcelona: IEC.
- BALAGUER, Claudi (2009): «L'evolució dels parlars de la frontera entre català i occità», dins CREUS BELLET, Imma / PUIG, Maite / VENY Mesquida, Joan Ramon (coord.): *Actes del Quinzè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, 2009*. Lleida: Universitat de Lleida, I, p. 181-193. En línia: <http://aillc.espais.iec.cat/files/2017/12/Actes_15_Lleida_158_181_194.pdf>. [Consultat el 8 de novembre de 2022.]
- BALAGUER, Claudi (2012): «Entre el Capcir i el rossellonès: el conflentí», *Ianua. Revista philologica romanica*, 12, p. 19-33. En línia: <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4243869>>. [Consulta: 8 de novembre de 2022.]

- BALAGUER, Claudi (2016): «El passat simple a la Catalunya del Nord», *Questions de llengua a la Catalunya Nord / Questions sur la langue en Catalogne du Nord*. Canet: Trabucaire, p. 45-68.
- BARNILS, Pere (1921): «Les vocals tòniques del rossellonès», *Biblioteca filològica de l'Institut de la Llengua catalana*, 13, p. 101-133 [en línia]. <<https://archive.org/details/bibliotecafilologica13/page/100/mode/2up>>. [Consulta: 5 de novembre de 2022].
- COMPANYS, Manuel (1956a): «Les facteurs moraux pendant l'enquête», *VD*, 2, p. 110-111.
- COMPANYS, Manuel (1956b): «Les nouvelles méthodes d'enquête linguistique (I)», *VD*, 3, p. 89-138. En línia: <https://ethnolinguiste.org/wp-content/uploads/2020/11/1956-Via-Domitia-nº-III-nº-3_ocr.pdf>. [Consulta: 8 de novembre de 2022.]
- COMPANYS, Manuel (1958): «Les nouvelles méthodes d'enquête linguistique (II)», *VD*, 5, p. 49-167.
- COMPANYS, Manuel (1960): «A propos des questionnaires dialectologiques», *Premier Congrès international de dialectologie générale*. Editat per Albert J. Van Windikens. Lovaina: Centre international de dialectologie générale.
- COMPANYS, Manuel (1961): «Atlas Lingüístic del Domini Català», *Actes et Mémoires du IIème Congrès International de Langue et Littérature du Midi de la France (Aix, 2-8 septembre 1958)*. D. A. Ais de Provença: Centre d'Études Provençales de la Faculté des Lettres d'Aix, p. 145-151.
- COMPANYS, Manuel (1964): «Particularités de la flexion verbale du Donnezan», *Revue des langues romanes*, 109-110, p. 51-55 [en línia]. <<https://www.e-periodica.ch/cnt-mng?pid=rlr-001%3A1964%3A28%3A%3A506>>. [Consulta: 5 de novembre de 2022.] Presentat a *Actes et mémoires du III congrès international de langue et de littérature d'oc (Bordeaux, 3-8 septembre 1961)*. D. A. Bordeus: Universitat de Bordeus, I, p. 53-64.
- COMPANYS, Emmanuel (1966): *Phonétique française pour hispanophones*. París: Hachette/Larousse.
- COSTA I COSTA, Jordi Joaquim (1976): «L'article definit a la Catalunya-Nord». *Quaderns de les Assemblees d'Estudis*, 3, p. 107-119. En línia: <<https://raco.cat/index.php/QuadernsAE/article/view/352048/443274>>. [Consulta: 5 de novembre de 2022.]
- COSTA I COSTA, Jordi Joaquim (1980): «Aplicació d'un mètode estadístic (Indici General d'Identitat) al català del Vallespir». *Quaderns de les Assemblees d'Estudis*, 1, 4, p. 247-254. En línia: <<https://raco.cat/index.php/Estudis/article/view/342672>>. [Consulta: 5 de novembre de 2022.]
- COSTA I COSTA, Jordi Joaquim (1986): *Atlas Linguistique «Sacaze» des confins catalano-languedociens*, I, Saint-Estève / Barcelona; Société de Professeurs des Catalan, Barnagràfic.
- COSTA I COSTA, Jordi Joaquim (1989): «Catala i occità a Tararac». *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Tolosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. 1, p. 99-108.
- EBERENZ-GREOLES, Carme (1990): «Bernhard Schädel i els Països Catalans», *Zeitschrift für Katalanistik*, 3, p. 137-166. En línia: <http://www.romanistik.uni-freiburg.de/pusch/zfk/03/11_Eberenz-Greoles.pdf>. [Consulta: el 12 de novembre de 2022.]

- FAULÍ, Josep (2002): *Els Jocs Florals de la llengua catalana a l'exili (1941-1977)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FRIGUEIREDO BRANDÃO, Sílvia (2015): *Memorial apresentado à Banca Examinadora da solicitação de Promoção a Professor Titular de Língua Portuguesa do Departamento de Letras Vernáculas*. Rio de Janeiro: Universitat Federal de Rio de Janeiro. En línia: <<https://www.abralin.org/site/wp-content/uploads/2020/11/MEMORIAL-TITULAR-Silvia-Figueiredo-Brandao.pdf>>. [Consulta: 23 de novembre de 2023.]
- FOUCHÉ, Pierre (1924a): *Morphologie historique du roussillonnais*. Tolosa / París: Imprimerie et Librairie Édouard Privat / Auguste Picard.
- FOUCHÉ, Pierre (1924b): *Phonétique historique du roussillonnais*. Tolosa /París: Imprimerie et Librairie Édouard Privat / Auguste Picard.
- GRIERA, Antoni (1915): «El dialecte del Capcir», *Butlletí de dialectologia catalana*, 3, p. 115-136. En línia: <https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1051035>. [Consulta: 24 de novembre de 2022.]
- GRIERA, Antoni (1921a): «El rossellonès», *Butlletí de dialectologia catalana*, 9, p. 33-50 [amb un mapa a la p. 9]. En línia: <https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1051047>. [Consulta: 24 de novembre de 2022.]
- GRIERA, Antoni (1921b): *Contribució a una dialectologia catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- GRIERA, Antoni (1925): «Castellà - català - provençal», *Zeitschrift für romanische Philologie*, 45, p. 530-552.
- GRIERA, Antoni (1928): «Les études sur la langue catalane», *Archivum romanicum*, 45, p. 198-254. En línia: <<http://digitale.bnc.roma.sbn.it/tecadigitale/giornale/TO00176940/1928/unico/00000548>>. [Consulta: 24 de novembre de 2022.]
- GRIERA, Antoni (1915): «El dialecte del Capcir», *Butlletí de dialectologia catalana*, 3, p. 115-136. En línia: <https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1051035>. [Consulta: 24 de novembre de 2022.]
- GUITER I SUNYER, Enric (1943): *Étude de linguistique historique du dialect minorquin*. Montpellier: Imprimerie de la Charité
- GUITER I SUNYER, Enric (1947-1948): «Algunes infiltracions del lèxic occità en el domini lingüístic català», *Estudis Romànics*, p. 153-158. En línia: <<https://raco.pre.csuc.cat/index.php/Estudis/article/view/6867>>. [Consulta: 5 de novembre de 2022.]
- GUITER I SUNYER, Enric (1950): «Phénomènes de palatalisation dans la Haute-Ariège». *RLR*, p. 231-236.
- HOLLE, Fritz (1908): «La frontera de la lengua catalane en la Francia meridional», dins *Primer Congrès Internacional de la Llengua Catalana*. Barcelona: Joaquim Horta, p. 335-339. En línia: <<https://archive.org/details/primercongrsin00conguoft>>. [Consulta: 23 de novembre de 2022.]
- HOVELACQUE, Abel (1879): «Présentation», *Bulletins et Mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, III, 2, p. 68-69. En línia: <https://www.persee.fr/doc/bms-ap_0301-8644_1879_num_2_1_5202>. [Consulta: 23 de novembre de 2022.]
- HOVELACQUE, Abel (1891): «Limite du catalan et du languedocien», *Revue mensuelle de l'Ecole d'anthropologie de Paris*, 1, p. 143-145. En línia: https://books.google.es/books?id=jyE7AQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=ca&source=gbs_ge_

- summary_r&cad=0#v=onepage&q=languedocien&f=false. [Consulta: 5 de novembre de 2022.]
- KRÜGER, Fritz Otto (1911): «Sprachgeographische Untersuchungen in Languedoc und Roussillon». *RDR*, 3, p. 144-183, 287-338. En línia: <<https://www.diacronia.ro/en/indexing/details/A22840/pdf>>. [Consulta: 5 de novembre de 2022.]
- KRÜGER, Fritz Otto (1912): «Sprachgeographische Untersuchungen in Languedoc und Roussillon». *RDR*, 4, p. 1-15.
- KRÜGER, Fritz Otto (1913): «Sprachgeographische Untersuchungen in Languedoc und Roussillon». *RDR*, 5, p. 1-88. En línia: <<https://archive.org/details/revuededialectol-05sociuoft/page/n7/mode/2up>>. [Consulta: 5 de novembre de 2022.]
- LACERDA, Armando de / BADIA I MARGARIT, Antoni Maria (1948): *Estudios de fonética y fonología catalanas*. Madrid: CSIC.
- LACERDA, Armando de (1958): *Notes pour l'étude de l'activité nasale en français*. Col. COMPANYS, Manuel. Coïmbra: Laboratório de Fonética Experimental da Faculdade de Letras da Universidade de Coimbra / Fundação do Instituto para a Alta Cultura.
- LYZOP, Raymond (1952): «Note sur l'immigration ibéro-occitane comme facteur de conservation de la langue d'oc dans le Sud-Ouest», *Annales de l'Institut d'Études Occitanes*, 11, p. 53-55.
- PONS, Josep Sebastià (1937): *Cantilena: poèmes catalans et traduction*. Tolosa / Barcelona: s. n.
- PONS, Josep Sebastià (1950): *Conversa*. Tolosa: IEO.
- PALDC = VENY, Joan (2007-): *Petit Atlas Lingüístic del Domini Català*. Barcelona: IEC. En línia: <<https://aldc.espais.iec.cat>>. [Consulta: 23 de novembre de 2023.]
- RAVIER, Xavier (1962): «Une enquête des services de l'Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne à Hecho (Huesca)». *Archivo de Filología Aragonesa*, 12-13, p. 271-276. En línia: <<https://ifc.dpz.es/publicaciones/ebooks/id/260>>. [Consulta: 9 de novembre de 2022.]
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (2002): *Cartes de l'exili*, a cura de Maria Capdevila. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SALOW, Karl (1912): *Sprachgeographische Untersuchungen über den östlichen Teil des katalanisch-languedokischen Grenzgebietes*. Hamburg: Société Internationale de Dialectologie Romane.
- SANCHIS GUARNER, Manuel *et alii* (1962): «El Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI). Trabajos, problemas y métodos», *Actas do IX Congresso Internacional de Linguística Românica (Universidade de Lisboa 31 de março-4 de abril 1959)*. A. D. Lisboa: Centro de Estudos Filológicos, III, p. 113-120.
- SAROÏHANDY, Jean-Joseph (1908): «El català del Pirineu, a la ralla d'Aragó», *Primer congrés internacional de la llengua catalana*. Barcelona: Joaquim Horta, p. 331-334.
- SCHÄDEL, Bernhard (1908): «La frontière entre le gascon et le catalan», *Romania*, 37, 140-156. En línia: <https://www.persee.fr/doc/roma_0035-80291908num371455000>. [Consulta: 23 de novembre de 2022.]
- SÉGUY, Jean (1953): «Essai sur l'état des palatales et de -d- romans en occitan du XIIIe siècle», *Pallas. Revue d'études antiques*, 1, p. 169-220. En línia: <https://www.persee.fr/doc/palla_0031-0387_1953_num_1_1_903>. [Consulta: 16 d'agost de 2023.]

- SÉGUY, Jean (1954): «A propos de la diphtongaison de è et ò ouverts», *AM*, 66, 27, p. 307-311. En línia: <https://www.persee.fr/doc/anami_0003-43981954num66276007>. [Consulta: 5 de novembre de 2022.]
- SÉGUY, Jean (1973): «La fonction minimale du dialecte», *Les dialectes romans de France*. París: CNRS, p. 27-42. En línia: <<https://excerpts.numilog.com/books/9782402588546.pdf>>. [Consulta: 23 de novembre de 2022.]
- VILA, Pep (1993): «Bibliografia de la llengua i literatura catalanes al Rosselló. I. La llengua». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 32, p. 267-370. En línia: <<https://raco.cat/index.php/AnnalsGironins/article/view/54078>>. [Consulta: 23 de novembre de 2022.]

INVESTIGAR LES REESCRITURES: ELS PROJECTES SOBRE HIPERTEXTUALITATS EN LA LITERATURA CATALANA CONTEMPORÀNIA

Carme GREGORI SOLDEVILA
Universitat de València

Entre 2018 i 2024, un equip format per professors de la Universitat de València (Àngel Cano, Ferran Carbó, Josep Vicent Garcia Raffi, Carme Gregori, Xavier Hernández, Gonçal López-Pampló, Ramon X. Rosselló i Vicent Simbor) i per investigadors d'altres universitats catalanes i estrangeres (Francesco Ardolino (UB), Marta López Vilar (UCM), Alfons Gregori (Universitat Adam Mickiewick), Antoni Maestre (UA), Jordi Malé (UdL), Lluís Quintana (UAB), Magí Sunyer (URV), Mònica Güell (Université Paris-Sorbonne), Veronica Orazi (Università degli Studi di Torino), Patrizio Rigobon (Università Ca'Foscari) i Pere Rosselló Bover (UIB)) hem tirat endavant els projectes de recerca *La literatura de segundo grado: las relaciones hipertextuales en la literatura catalana desde el «Modernisme» hasta 1939*, FFI2017-86542-P, del Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades, i el projecte *Les relacions hipertextuals en la literatura catalana (1939-1983)*, CIAICO/2021/143, de la Direcció General de Ciència i Investigació de la Generalitat Valenciana, amb qui signa aquesta presentació com a Investigadora principal.

El punt de partida d'aquests projectes de recerca dedicats específicament a l'estudi de les hipertextualitats en la literatura catalana contemporània es remunta a dos projectes previs centrats en la investigació de la ironia durant el mateix període, desenvolupats entre 2010 i 2016, sota la direcció de Vicent Simbor.¹ L'anàlisi de la diversitat de formes que pot adoptar la ironia literària ens va permetre distingir entre ironies textuais, ironies metaficcionalis i ironies hipertextuals. Aquestes darreres, segons la proposta de Gérard Genette (1982) que vam adoptar com a referència teòrica, funcionen com una modalitat de transformació o d'imitació, de règim lúdic, mitjançant la qual un text B o hipertext reelabora

1. Amb un equip format pels professors de la Universitat de València Ferran Carbó, Ramon X. Rosselló, Carme Gregori, Gonçal López-Pampló i Àngel Cano, més altres professors de diferents universitats catalanes i estrangeres: Francesco Ardolino (UB), Jordi Malé (UdL), Magí Sunyer (URV), Brad Epps (University of Cambridge), Mònica Güell (Université Paris-Sorbonne), Patrizio Rigobon (Università Ca'Foscari) i Eberhard Geisler (Johannes Gutenberg Universität)

intencionadament un text A o hipotext. Si l'hipotext és una obra concreta, estem al davant de la paròdia, en el sentit concret i restringit que li atorga Genette, i la relació que s'estableix amb l'hipertext és de transformació simple; en canvi, quan l'hipotext és un gènere, la relació és de transformació indirecta o imitació i rep el nom de pastitx.

1. EL MARC TEÒRIC DE LA HIPERTEXTUALITAT

La hipertextualitat és un aspecte universal de la literarietat (Genette 1982: 16) perquè no hi ha cap obra literària que, en un cert grau i segons les interpretacions, no n'evoque una altra i, en aquest sentit, totes les obres es poden entendre com una forma de reescriptura o com a obres hipertextuals. És la memòria literària de la qual parla T. Samoyault (2001: 21), que fa present la biblioteca dels autors de manera vertical i en mostra l'ascendència. En múltiples ocasions, el rastreig i anàlisi de la genealogia i dels models i influències dels textos literaris s'ha dut a terme des d'aquesta convicció, tan àmplia com teòricament inaprehensible, i ha desembocat en constatacions més o menys definides, descrites habitualment sense comptar amb un aparell conceptual que presente sense ambigüitats i de la forma més estable i unívoca possible els resultats. D'altra banda, el fet de no establir límits clars per al fenomen hipertextual ha contribuït a diluir aquestes relacions dins del camp general de la literatura, amb la consegüent pèrdua de sentit i de valor.

Els avenços teòrics en l'estudi de les relacions que les obres literàries estableixen amb la tradició en la qual s'inscriuen —unes relacions sense les quals la comunicació literària i l'existència mateixa de les obres serien inconcebibles— han permès delimitar, fixar i analitzar d'una manera operativa els casos en els quals aquestes relacions tenen un pes específic significatiu en la proposta, és a dir, aquells que mantenen un deute inequívoc i essencial amb textos, gèneres, anteriors. En aquest sentit, la proposta de Genette planteja que la hipertextualitat és un tipus de relació de derivació, mitjançant la qual un text (hipertext) deriva d'un text anterior (hipotext) per transformació simple o per transformació indirecta o imitació; a més, afegeix explícitament que aquesta derivació ha de ser massiva i, d'alguna manera, declarada, de manera que l'anàlisi de la hipertextualitat no depenga únicament del criteri interpretatiu del lector. Una altra de les virtuts del model establert per Genette és la divisió en sis categories dels casos d'hipertextualitat, com a resultat de combinar dos tipus de relacions (transformació i imitació) i tres tipus de règims o funcions (seriós, satíric, lúdic). D'aquesta manera, categories que comptaven amb una llarga trajectòria crítica, com la paròdia i el pastitx, s'inscriuen dins d'un marc general de relacions que no sols posa en relleu el seu caràcter lúdic o irònic, sinó també la seua condició de transformacions o imitacions de textos, estils o gèneres precedents. La proposta de Genette desenvolupa els elements per a l'anàlisi de la principal de les relacions hipertextuals, la transposició o transformació seriosa, però igualment té el mèrit de renovar la consideració i el sentit de la paròdia, el pastitx, el travestiment i la imitació satírica o *charge*, molt deteriorats per l'ús com a etiquetes aplicades a productes d'escàs valor literari, que s'interpreten en moltes ocasions com a simples caricatures.

Si bé Genette proposa distingir entre les relacions hipertextuals i les intertextuals, reservant, com ja hem advertit, el primer terme per a les relacions que funcionen per derivació, existeixen altres línies d'investigació que inclouen aquestes pràctiques dins del camp general de la intertextualitat. En molts casos, les aportacions realitzades per aquests autors resulten de gran interès per a matisar i complementar la proposta de Genette. Així, per exemple, la distinció de M. Riffaterre (1984) entre «intertextualitat aleatòria» i «intertextualitat determinada» o la inclusió del concepte de l'«interpretant» en un triangle conformat amb el text i l'intertext (Riffaterre 1979: 146), les diferents concepcions de la intertextualitat, derivades de les convencions culturals dominants (afirmativa, negativa, invertida i relativista), d'H. F. Plett (1991), el concepte d'«intertitularitat» enunciat per W. Karrer (1991) o el d'«interfiguralitat», de W. G. Müller (1991), o els estudis de W. Wolf (2002, 2011) o I. Rajewski (2005) en el camp de la intermedialitat, un marc teòric específic des del qual afrontar l'anàlisi de les relacions entre la literatura i les arts plàstiques o la música. En l'àmbit de la hipertextualitat o intertextualitat irònica, l'estudi de la paròdia i del pastitx també ha produït una interessant línia d'anàlisi per part d'autores anglosaxones, com Linda Hutcheon, Margaret A. Rose i Michele Hannoosh.

En el disseny dels projectes dedicats a la hipertextualitat en la literatura catalana contemporània, vam decidir continuar la línia de treball oberta amb les hipertextualitats iròniques, eixamplant-ne l'abast pel cantó de la hipertextualitat per a incloure com a objectes d'estudi els altres règims i relacions hipertextuals: la transformació seriosa o transposició, sobretot, però també la imitació seriosa o *forgerie*, la transformació satírica o travestiment i la imitació satírica o *charge* (Genette 1982: 37). El marc teòric adoptat permet catalogar i interpretar la literatura de segon grau d'una manera més estricta i funcional, a partir de models d'anàlisi coherents i compartits, sense recórrer a termes, tan imprecisos com habituals, com «influències» o «recreacions», amb l'avantatge d'assegurar l'homologació terminològica i conceptual dels resultats de la recerca i d'establir criteris fiables de comparació entre obres, autors, moviments estètics o èpoques.

2. ELS RESULTATS DE LA RECERCA

En *Escriure és reescriure. Anàlisi i testimonis en la literatura actual* (2023), a càrrec de F. Ardolino, C. Gregori, G. López-Pampló i Pere Rosselló-Bover, hem analitzat, a partir de les respostes a un qüestionari contestat per una trentena d'escriptores i escriptors, els hàbits i pràctiques de reescriptura d'una bona mostra dels autors actuals, dividits en quatre fases: abans de començar a escriure, durant el procés d'escriptura, durant el procés d'edició i després de la publicació de l'obra original. L'estudi i el qüestionari aporten informació rellevant sobre aspectes com la gènesi de l'obra, les tècniques de composició, el treball editorial, la revisió de llibres ja editats, l'autotraducció o les adaptacions a altres mitjans, i permeten obtenir una visió panoràmica de les múltiples derivacions de la reescriptura o escriptura hipertextual.

En la resta de treballs, la investigació sobre les relacions hipertextuals en la literatura catalana contemporània s'ha estructurat en diferents seccions. Una primera línia de treball ha estat l'estudi de la recreació de mites i de llegendes, que va donar lloc a la publicació del volum col·lectiu, editat per C. Gregori i R. X. Rosselló, *L'empremta del mite en la literatura del primer terç del segle XX* (2018), amb anàlisis de mites clàssics (Penèlope, Prometeu, Ulisses, Níobe, Fedra, la femme fatale, Psique i Eros evolucionats en la llegenda de la Bella i la Bèstia), mites bíblics (mitologia satànica, Adam i Eva) i mites populars (les faules d'Isop, Blancaflor i el Mal Caçador) en autors com Salvat-Papasseit, Josep Carner, Alfons Maseras, Carles Riba, Joan Maragall, Llorenç Villalonga, Prudenci Bertrana, Diego Ruiz, Pere Calders, Joan Santamaria, Carles Soldevila, Francesc Trabal, Santiago Rusiñol, Adrià Gual i Josep Maria de Sagarra. En altres publicacions, hem ampliat l'estudi de les transformacions literàries de mites i llegendes a les reelaboracions de Tàntal en Miquel Llor, Antígona en Josep M. Muñoz Pujol, Silè en Pere Coromines, Prometeu en Eugeni d'Ors, els mites bíblics en Pedrolo, la Ventafocs en Folch i Torres i en Carles Soldevila i les llegendes mexicanes en Roure-Torent.

L'anàlisi de les reescriptures dels propis textos per part de l'autor mateix ha conformat un segon camp d'estudi, a la qual vam dedicar el dossier monogràfic del número 32 de la revista *Catalonia* (2023) «Versions d'autor, una reescriptura personal», amb articles d'Àngel Cano sobre Josep Pla, Carme Gregori sobre Llorenç Villalonga, Xavier Hernández sobre Quim Monzó, Gonçal López-Pampló sobre Joan Fuster, Pere Rosselló Bover sobre Miquel Bauçà i Vicent Simbor sobre M. Aurèlia Capmany. En aquesta mateixa línia, vam organitzar a València, en desembre de 2022, en col·laboració amb el grup de recerca liderat per Marcel Ortín, de la Universitat Pompeu Fabra, la *Jornada Traduccions, revisions, compilacions: les reescriptures d'autor*, amb una atenció preferent a les revisions dels autors, incloent-hi transformacions, en principi, formals, com la traducció i l'autotraducció, un tema al qual hem dedicat altres treballs sobre autors com Carme Riera o Jordi Sarsanedas, entre altres.

La recreació hipertextual de gèneres i d'obres singulars ha estat, probablement, l'enfocament privilegiat, a causa de l'amplitud del seu abast i de les considerables possibilitats d'anàlisi que ofereix. Els nostres estudis han indagat en les relacions entre Maragall i Salvat-Papasseit o Guillem Viladot, el Quixot i Puig i Ferrer o Pere Coromines, els *Glosaris* d'Eugeni d'Ors i Carles Salvador, el *Tirant lo Blanch* i M. Aurèlia Capmany, Robinson Crusoe i Joan Cavallé, Josep Vallverdú o Vicenç Pagès Jordà, Georges B. Shaw i Joan Oliver, l'*Odissea* i Carles Riba, els novel·listes anglesos i Sebastià Juan Arbó o l'oda en Vicent Andrés Estellés, per posar-ne només uns exemples.

Per últim, a través de l'estudi de la intermedialitat hem obert la perspectiva hipertextual, incloent-hi com a objecte d'estudi les relacions entre la literatura i les altres arts o mitjans d'expressió artística, com la música, les arts plàstiques i el cinema. Hi vam dedicar la *Jornada Intermedialitat i transmodalització en la literatura contemporània* (Universitat de València, 2023), amb Kurt Hahn, Teresa M. Sala i Manuel Baixauli com a convidats i les aportacions de Ferran Carbó sobre Joan Vinyoli, Josep Vicent Garcia Raffi sobre el *Tirant lo Blanch* de M. Aurèlia Capmany i Josep M. Forn, Carme Gregori sobre les proses d'art de Jordi Sarsanedas, Xavier Hernández sobre les referències musicals en literatura, Gonçal López-Pampló sobre Antoni Tàpies, Jordi Malé sobre Marià Ma-

ment i Ramon X. Rosselló sobre la música en el teatre independent valencià. El conjunt de les contribucions a la Jornada veurà la llum en forma de llibre, publicat per l'Editorial Reichenberger. Altres publicacions o contribucions a jornades científiques que s'ocupen de les anàlisis intermedials han tractat els vincles entre Màrius Torres i la música de Schumann, el jazz en la poesia de Joan Margarit, els poemes musicals de Joan Fuster o la relació de Víctor Català amb el cinema.

En 2019, vam celebrar a la Universitat de València el «Congrés Internacional Reescriptures literàries: la hipertextualitat en les literatures occidentals (1900-1939)», amb ponències i comunicacions sobre el tema en les literatures francesa, nord-americana, portuguesa, italiana, grega i espanyola, que permetien posar en un context internacional les investigacions sobre hipertextualitats en la literatura catalana i obrir-se a noves aportacions metodològiques. Les contribucions presentades al congrés van ser publicades en el volum *Reescriptures literàries. La hipertextualitat en les literatures occidentals (1900-1939)*, a càrrec de Carme Gregori, Gonçal López-Pampló i Jordi Malé.

Un altre llibre col·lectiu amb la hipertextualitat com a tema dominant és *La mirada retornada. Estudis de literatura catalana contemporània en homenatge a Vicent Simbor*, amb Ferran Carbó, Ramon X. Rosselló i Josep Massot i Muntaner com a editors, i capítols de Francesco Ardolino, Àngel Cano, Ferran Carbó, Josep Vicent Garcia Raffi, Alfons Gregori, Carme Gregori, Gonçal López-Pampló, Jordi Malé, Veronica Orazi, Lluís Quintana, Patrizio Rigobon, Ramon X. Rosselló i Magí Sunyer, a banda d'altres autors no pertanyents als equips dels projectes.

La *Rivista Italiana di Studi Catalani* va acollir en 2020 el monogràfic «Escriptures hipertextuals (1900-1939)», amb articles d'Àngel Cano sobre Josep Carner, Carme Gregori sobre Víctor Català, Gonçal López-Pampló sobre Irene Polo, Jordi Malé sobre Carles Riba i Lluís Quintana sobre Josep Pla. D'altra banda, el dossier de la revista *Studia Romanica Posnaniensia*, «En la xarxa del temps: l'aspecte diacrònic en l'estudi de la llengua i la literatura catalanes» (2021), va incorporar un total de cinc articles de membres del nostre grup dedicats a la hipertextualitat i la intermedialitat: traducció i reescriptura en Maragall, a càrrec de Francesco Ardolino, la música de Schubert en Màrius Torres, per Ferran Carbó, la relació entre les *Histoires naturelles* de Jules Renard i el *Bestiari* de Pere Quart, per Jordi Malé, les hipertextualitats bíbliques en la Judit de Josep M. de Sagarra, per Ramon X. Rosselló i l'article de Veronica Orazi sobre l'adaptació teatral catalana d'una obra d'Arniches. En aquests moments, el grup prepara tres monogràfics més vinculats al projecte: en la revista estoniana *Interlitteraria*, en *Quaderns de Filologia. Estudis literaris*, tots dos d'aparició prevista en 2024, i per a la *Revista Chilena de Literatura*, que es publicarà en 2025. Així mateix, hi ha previst tancar el projecte actualment en marxa amb la celebració d'un simposi en 2024, en el qual tindran una especial rellevància les hipertextualitats derivades del context de dictadura, és a dir, de l'exili i de la censura.

3. BALANÇ PROVISIONAL

La investigació de les relacions hipertextuals en la literatura catalana contemporània s'ha revelat com una perspectiva útil i productiva que ha permès analitzar un ampli conjunt d'obres a la llum de la seua genealogia o de la seua història textual. La hipertextualitat, com una de les formes que adopta la memòria literària, permet observar la biblioteca dels autors i, alhora, com un efecte de lectura, ajuda a interpretar les obres a partir dels bagatges culturals compartits.

Indagar en la diversitat de formes de les reescriptures, de la mà del marc teòric que ens ha servit de base i referència, ha fet possible passar dels conceptes bàsics a una graella de pràctiques específiques, incloent-hi matisos i casos singulars, a partir dels quals hem pogut reflexionar sobre la literatura contemporània com a sistema de comunicació, com a sistema de signes, com a objecte estètic, històric i social.

Hem prestat atenció a les hipertextualitats que es produeixen tot al llarg del procés de creació i existència d'una obra: des de la concepció fins a les revisions o transformacions posteriors a l'edició original, passant per les vicissituds de l'escriptura o de la intervenció editorial. Entre les reescriptures formals, hem estudiat traduccions i autotraduccions, però també les versions d'autor, que poden respondre a finalitats diverses, tant purament estilístiques com de contingut. L'anàlisi de les relacions d'imitació ha servit per a entendre els vincles entre les obres concretes i els gèneres o tipologies de textos: amb intenció seriosa o irònica, la repetició d'uns models genèrics o d'uns estereotips garanteix la comunicació literària, alhora que estableix unes línies de tensió entre allò conegut i els canvis que en renoven la percepció. Les transformacions semàntiques són, segurament, el camp més extens i de major interès literari. Si, com observa l'Eclesiastés, no hi ha res de nou sota el sol, la revisitació continuada de la tradició és l'única forma de crear i de renovar el valor i el sentit de la història cultural.

4. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ARDOLINO, Francesco / GREGORI, Carme / LÓPEZ-PAMPLÓ, Gonçal / ROSSELLÓ BOVER, Pere (2023): *Escriure és reescriure. Anàlisi i testimonis en la literatura actual*. València: Tirant Humanidades.

CARBÓ, Ferran / ROSSELLÓ, Ramon X. / MASSOT I MUNTANER, Josep (eds.) (2021): *La mirada retornada. Estudis de literatura catalana contemporània en homenatge a Vicent Simbor*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

GENETTE, Gérard (1982): *Palimpsestes. La littérature au second degré*. París: Éditions du Seuil.

GREGORI, Carme (ed.) (2020): «Escriptures hipertextuals (1900-1936)», *Rivista Italiana di Studi Catalani*, 10, p. 110-201.

GREGORI, Carme (ed.) (2023): «Versions d'autor: una reescriptura personal», *Catalonia*, 32.

- GREGORI, Carme / LÓPEZ-PAMPLÓ, Gonçal / MALÉ, Jordi (eds.) (2020): *Reescriptures literàries. La hipertextualitat en les literatures occidentals (1900-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GREGORI, Carme / ROSSELLÓ, Ramon X. (eds.) (2018): *L'empremta del mite en la literatura del primer terç del segle XX*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- HERNÁNDEZ, Xavier / LÓPEZ-PAMPLÓ, Gonçal (eds.) (2024): *En altres paraules. Intermedialitat en la literatura catalana contemporània*. Kassel: Edition Reichenberger.
- KARRER, Wolfgang (1991): «Titles and Mottoes as Intertextual Devices», dins PLETT, H. F. (ed.): *Intertextuality*. Berlín / Nova York: Walter De Gruyter, p. 122-134.
- MÜLLER, W. G. (1991): «Interfiguralität. A Study on the Interdependence of Literary Figures», dins PLETT, H. F. (ed.): *Intertextuality*. Berlín / Nova York: Walter De Gruyter, p. 101-121.
- PLETT, H. F. (1991): «Intertextualities», dins PLETT, H. F. (ed.): *Intertextuality*. Berlín / Nova York: Walter De Gruyter, p. 3-29.
- RAJEWSKY, Irina O. (2005): «Intermediality, intertextuality, and remediation: A Literary perspective on intermediality», *Intermedialités*, 6, p. 43-64.
- RIFFATERRE, Michael (1979): «Sémiotique intertextuelle: l'interprétant», *Revue d'esthétique*, 1-2, p. 128-150.
- RIFFATERRE, Michael (1984): «Intertextual Representation: On Mimesis as Interpretative Discourse», *Critical Enquiry*, XI, p. 141-162.
- SAMOYAUULT, Tiphaine (2001): *L'intertextualité. Mémoire de la littérature*. París: Armand Colin.
- WOLF, Werner (2002): «Intermediality Revisited. Reflections on Word and Music Relations in the Context of a General Typologie of Intermediality», dins LODATO, Suzanne M. / ASPDEN, Suzanne / BERNHART, Walter (eds.): *Word and Music Studies*. Leiden / Amsterdam: Brill-Rodopi, p. 13-34.
- WOLF, Werner (2015): «Literature and Music: Theory», dins RIPPL, Gabriele (ed.): *Handbook of Intermediality: Literature- Image- Sound- Music*. Berlín / Boston: De Gruyter, p. 459-474.

MÉS SOBRE EL SUBDIALECTE GIRONÍ

Miquel GROS I LLADÓS

1. OBJECTIU

En el darrer volum d'*Estudis Romànics* (XLVI, 345-357), vaig publicar l'article «El parlar gironí: estat de la qüestió», on proposava considerar la varietat gironina com un subdialecte dins el català central, i aportava una quinzena de trets diferencials que anaven de la fonètica al lèxic. A partir de les més de quaranta enquestes personals fetes *in situ*, de les dades de l'*Atles lingüístic del domini català* (ALDC) i del testimoni d'escriptors gironins, s'aplegava una informació que feia possible el traçat d'unes isoglosses que encerclaven l'àrea dialectal gironina. Com a complement a l'esmentat article apporto en aquest segon una quinzena de trets més, referents a la fonètica consonàntica, la morfologia nominal i verbal i la sintaxi, tots ells exclusius del gironí o compartits amb altres dialectes, però, en tot cas, aliens a la resta del català central, tot reforçant la idea d'un subdialecte diferenciat dins d'aquest.

2. FONÈTICA

2.1. *Pronúncia del pronom personal de primera persona del singular amb palatal fricativa* ([ʒ]o). Com és sabut, EGO va evolucionar en llatí vulgar a *eo* i, a partir d'aquí, les diverses llengües romàniques van optar per una pronúncia provinent de l'ús tònic, com el portuguès *eu*, o bé derivada de l'ús proclític, com ara el castellà *yo*. En llengua catalana es va acabar imposant aquesta segona opció, com indica Coromines (*DECat* s. v. *jo*):

la llengua parlada i comuna ha restat sempre dividida entre les dues variants *jo* i *jo*, predominant aquesta en la llengua literària i en els parlars de les Balears, Rosselló i zona pirinenca i prepirenca del Princ.[ipat]

A banda, doncs, dels dialectes insular i septentrional, el gran filòleg català ubicava la pronúncia amb palatal fricativa en una feixa territorial al sud dels Pirineus que, un cop

més, l'ALDC ens ajuda a situar de forma més precisa: el pronom personal [ʒ]o dins el Principat sols apareix al bisbat de Girona i l'immediat Ripollès, a banda de la Cerdanya i la meitat nord de les comarques de Lleida (ALDC, VIII, 1921; i PALDC, 1151) i, a més, ens ofereix clarícies sobre el timbre de la vocal. Un cop més, doncs, trobem un tret diferenciador del gironí dins el dialecte català central, i les enquestes dutes a terme situen la pronúncia fricativa des de la frontera amb el Rosselló fins a les Guillerries-Collsabra, la riera de Santa Coloma i el terç final de la Tordera fins al mar, límit a partir del qual tots els enquestats van optar per la pronúncia [j]o.

2.2. *Elisió de -r final de l'infinitiu de la primera i la tercera conjugació verbal seguida de clític començat en consonant (deixâ-me, donâ-li, tenî-ne)*. Aquest tret fonètic és citat en dues obres que estudien el parlar de dos punts ben oposats del bisbat de Girona. Així, se'n troba una menció en un treball sobre el parlar de Blanes, escrit a finals del segle XIX (Cortils 1886: 152), en el qual s'analitza la pronúncia de *r*:

R. Se pronuncia raras vegadas en fi de dicció, y fins molts la supriméixen en las paraulas compostas, dihent: *fêne, menjâne, per ferne, menjarne* [...].

D'una altra banda, una monografia que descriu el parlar garrotxí (Monturiol 2001: 48; i ara, Monturiol 2024: 64) ens il·lustra sobre el mateix tret:

la pronunciació de la /r/ fonològica dels infinitius de la primera i tercera conjugació quan els segueix un pronom feble [...] quan aquest pronom feble comença en so consonàntic, la -r no es pronuncia [...].

Un cop més, el suport de l'ALDC ens ajuda a situar aquesta característica fonètica en el nostre mapa dialectal. Fins a quatre cops s'hi demana als enquestats per construccions d'infinitiu amb pronom feble: així, *mocar-se* (ALDC I, 123), *senyar-se* (ALDC III, 546), *rebolcar-se* (ALDC VI, 1479) i *rovellar-se* (ALDC VII, 1685); i en totes elles es repeteix un mateix patró: l'elisió de la *r* final de l'infinitiu només apareix en gironí i certes àrees del valencià. Les enquestes fetes fins i tot en demostren un caràcter expansiu, ja que només en dues de les quaranta-quatre localitats recercades no s'ha pogut retrobar aquest tret fonètic, totes dues a l'extrem sud de la zona estudiada.

2.3. *Pronúncia de [ʒ] intervocàlica posttònica en certs mots (calija, playa, mija)*. Diferents obres ens il·lustren sobre aquest tret arcaïtzant, i sempre vinculant-lo a la zona adscrita al parlar gironí. Ja Coromines (1971: 260), amb el seu coneixement del territori, havia observat que

els bisbats de Girona i Elna conserven la -j- medieval en tots aquests mots [...].

Centrant-nos en les paraules afectades per aquesta pronúncia, el mateix lingüista afirmava en el seu *DECat* (s. v. *platja*):

la pronúncia amb *ǵ* s'interromp ja dins el Maresme i *plaža* comença alguns pobles a garbí de StPolM [Sant Pol de Mar], Pineda, Blanes, [...] Lloret, Castell i Platja d'Aro, [...] Estartit, Roses, Cadaqués, Llança, Colera [...]. També en les fluvials i lacustres: [...] Medinyà [...] Banyoles [...] St. Pau de Segúries [...].

Quant a *mitja*, es comprova (ALDC III, 644 i PALDC, 315) que la pronúncia *mija* *hora*, dins el bloc del català oriental, només és present, ultra en rossellonès, a la vall de Camprodon, la Garrotxa, el Pla de l'Estany, punts de l'Empordà, el Ripollès i Osona. Aquesta percepció de fenomen nord-oriental ja es va constatar fa un segle, car el *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB) situava la pronúncia *calija* a la vall de Camprodon, *correja* a la vall de Camprodon, la Garrotxa i el Ripollès, a banda la Cerdanya, i *pijor* al Baix Empordà i el Ripollès.

Fins i tot es pot documentar l'ús d'algunes d'aquestes formes en autors gironins prenormatius, com ara *mija*, utilitzat per l'empordanès Josep Pous (1904: 43) o el selvatà Joaquim Ruyra (1904: 119), *plaja* en una narració del gironí Prudenci Bertrana (1904: 119), o encara *lleja*, en una rondalla recollida a la Garrotxa per la Gumersinda Mata (1904: 25). Aquest caràcter septentrional del tret suara descrit queda refermat per les quaranta-quatre enquestes fetes: totes elles el recullen, excepte les fetes a quatre municipis barcelonins (Fogars de Monclús, Gualba, Sant Celoni i Tavertet) més Massanes, situat a l'extrem sud de la Selva.

2.4. *Palatalització de sibilant [s]>[ʃ] en posició inicial en alguns mots (xamfaina, xíndria, xucar)*. La consulta del DCVB, la gran obra de replega i de la variació diatòpica del nostre patrimoni lèxic, situa exclusivament en indrets de les comarques gironines variants com ara *enxulivar*, *xaliva*, *xerpoll*, *xoroll* o *xuliva*. L'ALDC també ens serveix un altre exemple amb la pronúncia *xíndria* (ALDC V, 1114), de l'àmbit gironí, a banda el Maresme i les Pitiüses.

Un cop més, la presència d'aquest so inicial palatalitzat en determinats mots en obres d'autors gironins palesa que el tret és ben arrelat en aquelles contrades. En són altres mostres *enxalivar/xaliva/xalivera* en Roger (1925a: 33), Morató (1897: 50) i Pous (1903: 81); *xamfaina* en Bertrana (1915: 171) i Vayreda (1900: 263); *xíndria* en Pla (2014: 185) i Cortils (1886: 152) o *xucar* en Berga (1918: 62). El treball dialectal portat a terme reafirma un cop més l'ús actual i fins i tot extensiu d'aquest gironisme, per tal com tant les localitats gironines com les barcelonines frontereres practiquen aquesta pronúncia, ampliant-la a mots com *xagí*, *xalar*, *xàlic*, *xinglut* o *xuca-mulla*.

2.5. *Pronúncia de [ʃ] en posició final en comptes de [k] en alguns mots (aiguamoix, gargaix, podaix)*. A diferència del fenomen anterior, que sembla tenir un caràcter expansiu, tant pel que fa al nombre de mots afectats com a l'extensió geogràfica del seu ús, aquesta peculiaritat del consonantisme gironí sembla només retrobar-se en els tres mots indicats, els quals, a més, se situen en àmbits determinats del bisbat de Girona.

Gargaix o *esgargaix* és el que tindria l'àmbit més extens, atès que es retroba a tot el domini gironí (ALDC I, 120; PALDC, 76), a banda d'en rossellonès i ceretà. Les enquestes ho confirmen, ja que la pronúncia *gargall* només es retroba al sud del Montseny i les

Guilleries, mentre que tot el bisbat va optar per la pronúncia fricativa de la lateral final. Pel que fa a *aiguamoix*, inicialment devia tenir una extensió semblant; així, Coromines (*DECat*, s. v. *aigua*) ens deia que era un

mot propi de tota la diòcesi de Girona, i fins a Vic i Conflent [...] Com a terme extrem Sud puc indicar els vessants selvatans del Montnegre [...].

L'*ALDC* ens mostra una reculada del tret en aquest mot (*ALDC* III, 724) i en retroba la pronúncia amb fricativa només al Pla de l'Estany, el Baix Empordà i la Selva, així com en zones perifèriques del Maresme i el Vallès. Les enquestes fetes semblen confirmar-ne el retrocés, ja que *aiguamoix* sols ha pogut ser recollit en cinc localitats, totes elles del Baix Empordà. Finalment, l'ús de *podaix* sembla conèixer un àmbit geogràfic igualment reduït, ja que només vuit de les localitats enquestades l'han recollit; totes elles, situades a la Selva o les Guilleries.

2.6. *Elisió de -s final en monosíl·labs quan van seguits d'un mot començat en consonant (ê fort, pâ bo, el' nois, tot' dos)*. Aquest fenomen habitualment present en el parlar gironí nomes sembla citat al *DCVB*, on s'indica que *pâ* per *pas* en interior de frase i seguida de mot començat en consonant es detecta a l'Alt Empordà, la Garrotxa i les Guilleries, a banda del rossellonès, i igualment a l'obra de Coromines (*DECat*, s. v. *pas*), ja sigui en relació amb la partícula negativa *pas*:

No és d'influència fr[ancesa], contra el que algú ha suposat, la reducció fonètica de *pas* a *pa*, que obeeix a factors de fonètica sintàctica, car també s'observa per les muntanyes del Gironès, Garrotxa i fins nord de la Selva: '*no n i a pa més*', St. Aniol de Finestres [...].

o en l'adverbi de quantitat *més* (*DECat*, s. v. *més*):

En algunes zones del nord es perd la *-s*, segurament partint de la posició davant consonant sonora: '*per on é mé dret?*', així a molts punts del Gironès, Guilleries, Osona i Berguedà [...].

Tot i que el *Qüestionari* de l'*ALDC* no inclou aquest fenomen, el trobem en altres contextos exemples; així, a Llagostera apareix l'expressió *Quin' piulots que tinc* (*ALDC* III, 690), *Fa dô mesos* es troba a punts de l'Alt Empordà, a banda Osona (*ALDC* IX, 2162) i *Molt' de diners* en diversos punts del domini gironí, a més de les Balears (*ALDC* VIII, 1954). Bona prova de la seva vitalitat actual és que totes les enquestes fetes, incloses les realitzades fora del bisbat de Girona, presenten l'elisió de *-s* final.

3. MORFOLOGIA NOMINAL

3.1. *Pronúncia de [w] en comptes de [b] en alguns mots a final de lexema (meua, teua, seua; blaua, toua, viua; anaua, pagauen)*: Pel que fa als possessius femenins, el

gironí conserva les formes analògiques *meua, teua, seua* (ALDC VIII, 1927-29: PALDC, 1152, 1396), excepte a la vall de Camprodon, i les enquestes fetes ho confirmen, ja que l'ús exclusiu dels possessius en [b] només apareix a Vilallonga de Ter, dins aquella comarca, així com als municipis de les Guillerries i sud del Montseny, fora ja del territori del bisbat de Girona.

La tendència del gironí a presentar aquest final de lexema en [w] no s'ha aturat, però, aquí i s'ha estès a adjectius oxítons. Un dialectòleg com Coromines (DECat, s. v. *blau*) va constatar:

El femení i els derivats de *blau* són tradicionalment amb *v* [...] però modernament en alguns s'ha propagat una forma analògica amb *ɥ* (especialment en *blauet*, veg. infra), i en parlars del Nord-est és *bláuw* el femení, forma molt estesa o general en el Baix Empordà (ja a Peratallada, 1958), i a molts pobles de l'Alt Empordà i del Rosselló [...].

Aquest exemple no és en absolut aïllat i així la tesi doctoral de Monserrat Adam (2006: 258) constatava com aquests adjectius oxítons que han desenvolupat un final de lexema en [w]:

abracen territorialment, pel que fa a la zona objecte del nostre estudi, l'Alt Empordà, el Pla de l'Estany i l'est de la Garrotxa [...] També s'estenen a la zona contigua sud-est (se'n té constància per al Baix Empordà, el Gironès i la Selva) [...].

En les enquestes dialectals s'han recollit *blaua, toua* o *viua*, mentre que autors gironins prenmatius donen fe d'altres exemples, com ara *esclaua* (Bertrana 1907: 3), *esquiua* (Serra 1930: 115), *mustiua* (Roger 1925b: 11) o *ombriua* (Pous 1909: 10).

Encara es retroba un tercer camp, en què el subdialecte gironí mostra aquesta tendència morfològica en [w]: l'imperfet dels verbs de la primera conjugació. Quan l'ALDC va inquirir per aquestes formes verbals (ALDC IX, 2002), les solucions en -w- apareixien a Banyoles, Llagostera i Tordera. Les enquestes dutes a terme semblen coincidir-hi *grosso modo*, ja que l'imperfet en -w- ha aparegut en localitats del Baix Empordà, Gironès i la Selva, tot i que un treball de recerca en les comarques més septentrionals podria ajudar a fixar-ne l'abast geogràfic.

3.2. *Anteposició dels pronoms de primera i segona persona al pronom reflexiu (me se veia, te se trenca)*. Vet aquí una combinació de clítics sobre la qual tenim ben poques referències. Ha estat detectada en alguerès (Veny 2015: 367), i a l'ALDC, dins el mapa *voltadits*, es troba l'expressió *el dit me se podreix* a Banyoles i Maçanet de Cabrenys (ALDC, 162). En tot cas, el seu ús literari sovinteja, així en obres del gironí Joaquim Riera (1878: 156), dels empordanesos Víctor Català (1905: 42), Josep Pous (1906: 64) o Miquel Roger (1905: 44) i del selvatà Felicià Serra (1930: 32). D'altra banda, de les trenta-tres enquestes fetes a l'Empordà, el Gironès i la meitat nord de la Selva, només en dues no s'ha pogut recollir aquest tret morfològic, cosa que en demostra l'ús actual.

4. MORFOLOGIA VERBAL

4.1. *Ús de formes analògiques en el passat perifràstic (vares anar, vàrem venir).* També en aquest àmbit el gironí presenta diferències respecte del dialecte central (Busquet 2006: 175) car

En terres gironines, hi ha tendència a usar les formes analògiques en la segona persona del singular (*vares*) i en les formes de plural (*vàrem, vàreu i varen*) [...].

Una altra volta l'ALDC ens en dona la prova (ALDC IX, 2072-74-76) que mostra com les formes analògiques s'han desenvolupat només en gironí i zones limítrofes (Vallès, Ripollès, Osona), a banda del balear (sense el menorquí) i algun punt escadusser del valencià. De nou les enquestes ho refermen, ja que totes elles, incloses les del Ripollès i Osona, revelen l'ús de les formes analògiques, excepte els quatre municipis situats al sud de la Tordera.

4.2. *Extensió velar en verbs irregulars de la segona conjugació (coguem, cregueu; moguent, riguent).* Un primer temps d'aquests verbs irregulars de la segona conjugació sotmès a aquesta extensió velar el constitueixen la primera i la segona persona del plural del present d'indicatiu; i així, l'ALDC mostra formes com ara *diguem/digueu, duguem/dugueu* a Lledó, Camallera i Cruïlles, a banda el rossellonès (ALDC IX, 2101-02, 2116-17). El seu ús es retroba en autors com el garrotxí Marià Vayreda (1904: 118), el gironí Eduard Girbal (1919: 44) o l'empordanesa Ma. de la Gràcia Bassa (1944: 6).

Una altra forma d'aquests verbs que presenta l'extensió velar és el gerundi. Aquest fenomen ja es podia apreciar fa un segle en els treballs fets per Mossèn Antoni Maria Alcover per al seu DCVB. Així, a les enquestes sobre extensió velar dutes a terme, el gerundi amb extensió *beguent* es va detectar amb exclusivitat a la meitat nord del domini gironí, així com en rossellonès i balear, i, conjuntament amb la solució *bevent*, a la meitat sud del domini gironí i els immediats Ripollès i Osona, a banda de Menorca i tot el bloc occidental. En última instància, la resta del català central coneixia en exclusiva l'opció sense extensió velar (Veny 1985: 109).

Aquest ús del gerundi amb reforç velar a tot l'àmbit gironí combinat amb el del gerundi sense extensió velar, tot i que en un grau menor a la banda meridional del bisbat de Girona, semblava mantenir-se un segle després; així, segons Adam (2006: 123):

les formes [amb extensió velar] apareixen a totes les comarques (el Ripollès, la Garrotxa, l'Alt Empordà i el Pla de l'Estany) i hi coexisteixen amb les solucions amb /b/ final d'arrel i amb les de la varietat més comuna del català central. [...] Quant a l'àrea contigua sud-est, es pot trobar al Gironès, el Baix Empordà i la Selva (tot i que, en alguns sectors de les dues darreres comarques, en un grau baix) [...].

Tot i aquesta menor presència del reforç velar en la meitat meridional gironina, totes les enquestes fetes mostren gerundis amb reforç velar, excepte als municipis barcelonins enquestats, així com a la Selva marítima (Blanes i Lloret).

4.3. *Conversió d'alguns verbs de la primera i la segona conjugació a la tercera (embrutir, rebotir, torcir)*. Aquesta tendència a portar un bon nombre de verbs cap a la tercera conjugació no sembla haver estat mai estudiada globalment, sinó únicament de forma individualitzada. En aquest sentit el verb *embrutir* és tingut sovint com a paradigmàtic del parlar gironí (Monturiol 2001: 84):

A la Garrotxa l'única forma utilitzada és el verb *embrutir*, que d'altra banda és força general a les comarques de Girona, de la Catalunya Nord i també a d'altres zones, tal com coincideixen a indicar el DECLC i el DCVB [...].

La referència al *DCVB* no és casual, ja que aquesta obra recull diferents exemples de verbs en *-ir* i situa aquesta pronúncia en zones gironines, com ara *enguexir*, *estoveïr*, *peixir*, *rebotir*, *retorcir*, *torcir* o encara *urpir*. Un repàs dels autors prenortius més coneguts ampliaria aquest catàleg de verbs gironins de la tercera conjugació amb verbs com *apeixir* (Vayreda 1904: 289), *corrir* (Vila 1918: 203), *destorcir* (Català 1902, 193), *enclastir* (Català 1950: 175), *esllomir* (Vayreda 1900: 407) o *peixir* (Català 1951: 26). Totes les localitats enquestades van presentar diferents exemples d'aquests verbs, i cal destacar-hi l'ús unànim d'*embrutir*, única fórmula retrobada en les quaranta-quatre enquestes fetes.

5. SINTAXI

5.1. *Ús de l'article personal masculí en davant de noms iniciats en consonant (en Pere)*. L'ús dels articles personals *en* i *na* ara fa un segle era prou estès, ja que es conservaven a les Balears i «amb prou vitalitat en totes ses formes al Gironès, La Selva i la part oriental de l'Empordà» (*DCVB*). A dia d'avui l'ús de l'article personal masculí *en* es manté a tot el bisbat de Girona i el Maresme, a banda d'en rossellonès i balear (*ALDC*, VIII, 1901), mentre que l'article femení *na* només es manté en algunes localitats de la costa gironina (Torroella i Tossa), a banda de les Balears (*ALDC* VIII, 1902). Les enquestes confirmen els resultats de l'*ALDC*, ja que l'article masculí *en* és universalment practicat mentre el femení *na* només s'ha detectat a la Selva Marítima (Blanes i Tossa).

5.2. *Ús del de partitiu amb quantitius femenins i plurals (molta de gent, quants de diners)*. En principi el català central ha perdut l'ús del *de* partitiu, excepte amb noms singulars masculins (*molt de fred, tant de soroll*). En canvi, el seu ús amb els plurals masculins es manté a la major part del domini gironí, a banda de les Balears (*ALDC* VIII, 1954). Aquestes dades semblen concordar amb les enquestes realitzades: només en tretze de les quaranta-quatre poblacions no se'n va poder constatar l'ús, bàsicament les situades a Barcelona i en zones perifèriques del bisbat.

Pel que fa al seu ús amb noms femenins i d'acord amb l'*ALDC*, és més restrictiu i només apareix en algunes poblacions gironines (Llançà, Maçanet i Tossa), a banda de

punts de Mallorca i Ponent (*ALDC VIII*, 1866-1953). En aquest cas els resultats del treball dialectal semblen indicar una pèrdua progressiva del *de* partitiu amb quantitatius femenins, que només s'ha retrobat en tres localitats costaneres del Baix Empordà, mentre que en altres quatre localitats, sempre a la vora de la Costa Brava, es detecta l'ús de quantitatius masculins amb *de* partitiu sense respectar la concordança amb el substantiu (*molt de reparació, molt de verdura*).

5.3. *Desplaçament de pas en les formes verbals compostes (no l'he pas vist, no vaig pas venir)*. Un cop més és aquest un tret compartit amb el dialecte septentrional, i diferenciador del gironí respecte del central, com ho observava Monturiol (2001: 47):

Un context en què a les comarques de Girona el *pas* s'utilitza de forma diferent de la resta del català central és en el temps compostos, en què aquesta partícula se situa entre l'auxiliar i el participi del verb i no pas al darrere del verb [...].

Ultra els nombrosos exemples que ens ofereixen els escriptors gironins, l'ús d'aquestes construccions té una plena vigència, per tal com només en sis de les quaranta-quatre localitats enquestades no se n'ha pogut verificar la seva pràctica.

6. CONCLUSIÓ

El conjunt dels dos articles publicats presenta una visió global, per força esquemàtica, però que vol ser prou completa, del subdialecte gironí, tot mostrant-ne el caràcter diferencial dins el dialecte central. Les seves peculiaritats fonètiques, morfosintàctiques i lèxiques són producte d'innovacions sorgides del mateix territori, d'evolucions compartides amb altres varietats (singularment, el dialecte septentrional) o del manteniment de trets ja desapareguts del català central. Totes elles conformen un conjunt ric, divers i ben viu, a voltes compartit, que sens dubte mereix ocupar el seu lloc en el espai dialectal català.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALDC* = VENY, Joan / PONS, Lúdia (2001-): *Atlas Lingüístic del Domini Català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. En línia: <<https://aldc.espais.iec.cat/>>.
- ADAM, Montserrat (2006): *El català septentrional de transició: nova visió des de la morfologia*. Barcelona: IEC.
- BASSA, M. de la Gràcia (1944, abril): «Toponímia», *Ressorgiment*, 333, p. 6.
- BERGA, Josep (1918, setembre): «Els vells del hostal», *Revista Catalana*, 22, p. 62.
- BERTRANA, Prudenci (1904, setembre/octubre): «Un arròs a Sa Fosca», *Catalunya*, 33-34, p. 119.

- BERTRANA, Prudenci (1907, abril): «Nota de viatja», *Lletres*, 1, p. 3.
- BERTRANA, Prudenci (1915): *La lloca de la viuda*. Barcelona: Societat Catalana d'Edicions.
- BUSQUET, Núria (2006): *El parlar salat: descripció, àmbit geogràfic i ús*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CATALÀ, Víctor (1902): *Dramas rurals*. Barcelona: Tipografia de l'Avenç.
- CATALÀ, Víctor (1905): *Solitud*. Barcelona: Biblioteca 'Joventut'.
- CATALÀ, Víctor (1950) *Vida molta*. Barcelona: Ed. Selecta.
- CATALÀ, Víctor (1951) *Jubileu*. Barcelona: Ed. Selecta.
- COROMINES, Joan (1971) *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club editor.
- CORTILS, Josep (1886) *Ethologia de Blanes* Barcelona: Llibreria de D. Àlvar Verdaguer
- DCVB = ALCOVER, Antoni M. / MOLL, Francesc de Borja (1978² [1930-1962]): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll.
- DECat = COROMINES, Joan (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial / La Caixa.
- GIRBAL, Eduard (1919): *La estrella ab cua*. Barcelona: Il·lustració catalana.
- MATA, Gumersinda (1904, novembre/desembre): «La cendrosa», *Revista Catalunya*, 35-36, p. 25.
- MONTURIOL, Joaquim / DOMÍNGUEZ, Eloi (2001): *El parlar de la Garrotxa*. Olot: Ràdio Olot, SA.
- MORATÓ, Josep (1897): *L'esquirol*. Girona: Est. de Manel Llach.
- PALDC = VENY, Joan (2008-2023): *Petit Atlas Lingüístic del Domini Català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- PLA, Josep (2014): *El quadern gris*. Barcelona: Eds. Destino.
- POUS, Josep (1903): *Per la vida*. Barcelona: Biblioteca popular de l'Avenç.
- POUS, Josep (1904): *Quan se fa nosa*. Barcelona: Biblioteca popular de l'Avenç.
- POUS, Josep (1906): *Revolta*. Barcelona: Poble Català.
- POUS, Josep (1909): *De l'ergàstula (vol. 1)*. Barcelona: L'Avenç.
- RIERA, Joaquim (1878): *Escenas de la vida pagesa*. Barcelona: Imprenta de la Renaixensa.
- ROGER, Miquel (1905): *La pera de plata*. Barcelona: L'Avenç.
- ROGER, Miquel (1925a): *El fill del mar*. Barcelona: L'Avenç.
- ROGER, Miquel (1925b): *De mort a vida*. Barcelona: L'Avenç.
- RUYRA, Joaquim (1904, març): «La gent de Mas Aulet», *Revista Catalunya*, 27, p. 119.
- SERRA, Felicià (1930): *Ànimes vincladisses*. Barcelona: Llibreria Catalònia.
- VAYREDA, Marià (1900): *Sanch nova Olot*. Olot: Imprempta de N. Planadevall.
- VAYREDA, Marià (1904): *La punyalada*. Barcelona: Il·lustració catalana.
- VENY, Joan (1985): *Introducció a la dialectologia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- VENY, Joan (2002): *Els parlars catalans*. Palma: ed. Moll.
- VENY, Joan / MASSANELL, Mar (2015): *Dialectologia catalana. Aproximació pràctica als parlars catalans*. Barcelona: UB.
- VILÀ, Manuel (1918, octubre): «La noya del molí», *Revista Catalana*, 28, p. 203.

L'ENQUESTA DE JEAN-JOSEPH SAROÏHANDY A RODA D'ISÀVENA L'ANY 1905

Óscar LATAS ALEGRE
Instituto de Estudios Altoaragoneses
Artur QUINTANA I FONT
Institut d'Estudis Catalans

*Llun, mol llun.
Per ixes batizaks ñ'ai unas pedras
mol punchegudas qu'escalabran los peus*
Frases de Roda

1. INTRODUCCIÓ

Creiem que, encara que ens hem ocupat de la figura i obra del lingüista Jean-Joseph Saroïhandy durant uns quants anys i estudis (Quintana 1982, 1987, 1999; Latas / Quintana 2004; Latas 2005a, Latas 2005b, 2009, 2013, 2020), encara és necessari continuar publicant alguns dels materials inèdits que va recopilar, tenint en compte llur utilitat per als estudis de filologia romànica. D'aqueixa manera, a la present col·laboració ens ocuparem de traure a la llum l'enquesta realitzada, fa més d'un segle, en un lloc de la Ribagorça de gran interès dialectològic, com és Roda d'Isàvena.

Aquests materials formen part i són fruit dels apunts de Saroïhandy durant les seues estades a l'Alt Aragó des de 1896 a 1913, i es troben dipositats a la Biblioteca de la Universitat Bordeaux Montaigne (Fonds Saroïhandy, Ms. 171-C), on els vam reproduir fa vint anys, i avui veuen la llum amb la transcripció corresponent en aquest estudi.

Sobre aquesta excursió dialectal a Roda en concret, sobre el seu objectiu, motivació i recorregut informà en una lletra enviada a mossèn Antoni M. Alcover des de Versalles el 24 de juliol del 1905 (Alcover 1905: 332-333):

De la comparació dels dialectes del Pirineu català y aragonés, resulta que la llengua catalana es a Espanya una llengua verdaderament autóctona [...] y penso ferho mes amplament en el llibre qu'ara escriuré sobre'ls Idiomes del Pirineu espanyol. [...]

A 1.er d'Agost, surto cap a Aragó. Hi entraré por Panticosa [...]. Durant dos mesos, recorreré a peu la Sierra de Guara, u'l Somontano de Huesca. En setembre penso ser a Roda, Campo, Aínsa, pero cuan? Axò, V. y yo no ho sabém.

Saroihandy va arribar a Roda procedent de la Pobla de Fantova, el diumenge 3 de setembre de 1905, i s'hi va quedar aqueix dia, el dilluns 4 i el dimarts 5 de setembre quan ja se'n va anar cap a Vallabriga. Anotà les dades de l'enquesta de Roda en el seu quadern de notes número E-XXI-(5) en un total de setze pàgines i posteriorment en va omplir 235 fitxes que es troben a la capsa 8, paquet E-XLV-(1)-Roda.

Sobre l'adscripció lingüística d'aquesta població ribagorçana, Saroihandy la considerarà, en principi, com a pertanyent al domini del català, tot i que més tard va matisar i considerarà que, encara que fos part d'aquest esmentat idioma, presentava també alguns trets aragonesos. Així, en dues lletres trameses a mossèn Antoni M. Alcover l'informà de les seues impressions sobre el parlar de la localitat. En la primera, enviada des de Versalles el 15 de juny de 1906, va dir que «a Roda, Vallabriga, las Paúles et à Benasque (je ne vous parle que des endroits où j'ai séjourné), on parle catalan».

En l'altra missiva datada a Benavarrí el 3 d'octubre de 1906 afirmà que «sont catalans dans la province de Huesca: Castanesa, Las Paúles de Castanesa, Roda, Lascuarre, Benabarre, Peralta de la Sal, San Estéban de Litera, Tamarite, Zaidín, Fraga» (Julià 2000: 96, 98).

Posteriorment, va participar amb una comunicació titulada «El català del Pirineu a la ralla d'Aragó» en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, celebrat a Barcelona l'octubre de 1906. Allí va retre compte de les seues enquestes i matisà l'afirmació i, així, a la seua classificació dialectal va publicar que «poblacions com Venasch, Roda, Calassanç y Añanuy que no's sab si deuen classificar catalanes o espanyoles. He dedicat el mes de setembre y part d'octubre a determinar la frontera entre les dues llengües» (Saroihandy 1908: 333). En aquest article va citar alguns trets particulars de Roda, de la mateixa manera que ho va fer al seu article «Le catalan occidental» (Saroihandy 1906).

D'igual manera, en un treball del 1917 sobre «El boque de Biterna en los fueros catalanes del Valle de Aneu» retia compte de la representació gràfica de la *s* sorda en els dialectes catalans com a *ç* o *c* (*ce*, *ci*) i escrigué que «por el contrario, no lo podríamos hacer en los pueblos aragoneses cuya lengua tiene aún carácter catalán muy marcado, pero donde ya existe la zeta castellana, como, por ejemplo, en San Esteban de Litera, Peralta de la Sal, Lascuarre, Roda» (Saroihandy 1917: 46).

Finalment, en les seues classes d'aragonès en el Collège de France de París, en 1920, afirmà que el parlar de Roda era un dialecte català, però de transició a l'aragonès: «Benasque, Roda, Calasanz, Azanuy (Intermedio)». Aquestes dades també li serviren per a impartir una conferència a l'École Pratique des Hautes Études de París, en concret de filologia romànica, el 1906 amb el títol «Les frontières dialectales de la Catalogne et de l'Aragon» (Latas 2020: 39, 49).

Com era habitual en el professor Saroihandy, el mètode d'enquesta consistí en l'observació participativa, ja que reflecteix bé la llengua quotidiana, si bé cercant que hi apareguessen els principals trets definitoris, i fins i tot, com es veu a l'enquesta, preguntant per alguna conjugació verbal particular o per determinats trets. Després, al seu despatx, extractava les dades anotades en els quaderns de camp, que eren sistematitzats en fitxes. Aquestes solia ordenar-les en tres blocs: trets principals de la localitat, lèxic i frases, de la mateixa manera que apareixien a les enquestes de Chuseu i Torres de lo Bispe (Quintana 1999).

Per al present estudi del parlar de Roda ens servim quasi exclusivament dels materials de Saroïhandy, plasmats tal com els hi va recollir el 1905, i per això respectem en la nostra transcripció l'ortografia dels manuscrits originals, tant de les dades dels quaderns, com la de les cèdules. És d'aquestes últimes d'on seguim l'ordre de transcripció per considerar que són els materials més elaborats. En l'annex els presentem en transcripció diplomàtica. Són 1.003 lexemes, que queden en 253 de diferents, un cop restats els comentaris de l'autor, els sovintejats articles, pronoms, formes verbals i altres repeticions freqüents.

La metallengua que fa servir Saroïhandy per als comentaris, és, majoritàriament, la castellana,¹ i ocasionalment l'aragonesa,² la catalana,³ la francesa⁴ i la llatina.⁵ No sempre és fàcil de distingir si els comentaris són en el parlar de Roda, en aragonès o en català, i en cas de dubte no considerem els mots com a propis del parlar de Roda⁶. Per a reproduir els materials del parlar de Roda l'autor se serví majoritàriament de l'alfabet del castellà, i quan les lletres d'aquest li eren insuficients, en prenia d'altres alfabetes —aragonès, català, francès, llatí, i de l'Associació Fonètica Internacional (AFI)—. Són les lletres: *ε, ĩ, ρ, ũ, w, ç, x*. En alguns casos comptats, tot i que amb l'alfabet castellà ja en tenia prou, feia servir algun cop el del català.⁷ En l'estudi dels parlars ribagorçans —i el de Roda n'és un—, l'autor, com més amunt hem indicat, estava especialment interessat en descriure la frontera lingüística entre l'aragonès i el català, i orientava les enquestes majoritàriament en aquest sentit. Però no només. Nosaltres el seguim, tot fent explícit el seu implícit establiment d'aqueixa frontera.

En les enquestes hi són tractats molts dels trets que caracteritzen el parlar de Roda enfront de l'aragonès i del català, amb inevitables llacunes, escasses en els aspectes fonètics i més freqüents en els morfosintàctics.

2. ESTUDI LINGÜÍSTIC

El parlar de Roda, situat en una àrea lateral, es caracteritza per ser molt conservador enfront de les àrees centrals, i al mateix temps per propiciar innovacions respecte als centres. És una situació que s'observa prou bé en el cas del català, però que és de més mal

1. Per exemple, Caltre (*cuébbano*); cebollera (*especie de grillo, bicho*); dichós (*de yuso*); ue diwen (*lo dicen*); Torrodans (*gorriones*); pruns (*toda clase*).

2. La enta (= *chenta*); chinón (= *llatón*); cancellas (*calcillas*).

3. Amb gaz (= *gats*); chumá (= *xumar*).

4. Per exemple, Cascabellicos (*petite prun*); zabadas (*savates*); cireras (*cerises?*); chumá ([fr.] *suinter*); peras reseradas (*séchies sus claie*).

5. Amb *i* (*et*).

6. Lo volvegón (= *palluç, solero*); que baf en ixe corral (*del vi*); hem fei la terciola (*las deu*).

7. *Mossénye, présichs* tant podem llegir-lo en ortografia castellana com en la catalana de l'època, quan *-ch* es llegia *-c*. La formació del plural fora prou diferent segons la lectura en el cas de *présichs*.

observar en el cas de l'aragonès, llengua amb un centre anorreat de fa segles,⁸ i d'altres d'actuals que no acaben de perfilar-s'hi del tot com a tals.⁹

2.1. FONÈTICA

2.1.1. Vocalisme tònic

Un del trets més característics del parlar de Roda és la presència de set vocals tòniques. Saroïhandy hi recull alguns casos de *es* i *os* obertes,¹⁰ suficients, tanmateix, per a evidenciar-ne set. L'aragonès en té cinc, llevat de l'aragonès ribagorçà de transició al català, especialment el benasquès, que en té també set, com el català en general.

A Roda les *es* i *os* obertes romàniques es mantenen: *ben, dolén, que é aço, entengo, estengo, peça, pedra, pell, peus, terra / boga, bous, dorma, foc, fon, defora, La Poblla, pllova, pon, [ixa] porta, no se pot —nueve i pueblo* són castellanismes. Quan segueix iod, hi ha diftongació, que queda sotmesa a altres canvis: *avui, llun, nit*. L'aragonès diftonga sempre, i només en els parlars de transició al català, especialment en benasquès, hi ha casos de no diftongació. El català ho fa com a Roda.

2.1.2. Vocalisme àton

El parlar de Roda manté la *a* final davant *-n* i *-s*. Això es troba als plurals femenins del grup nominal, i a les segones i terceres persones del plural de la 1a conjugació. En aragonès passa el mateix, llevat del benasquès, parlar aragonès de transició al català, on aquesta *a* passa a *e*. En català, a excepció d'alguns territoris ponentins de la Ribagorça i la Llitera, passa a *e*.

Tenim a Roda, prou documentades en l'enquesta, pèrdua de la *o* i *e* finals, tant romàniques com llatines: *almari, dal, anit, aqueix, aram, baf, ben, tamé, bllat, cabaç, cánem, no ñ'hai cap, lo cap, carré, cavall, chanchull/chancull, (co)chinón, tochun, cllau m., cllau f., com a, conill, corral, cribell, demán, dichós, dolén, eixam, ells, feche, ferroll, flló, foc, fon, freix, fret, fum, gran, lloc, llum, llun, man, moçet, ahon, ordi, palluç, paret, pecetón, pel, pell, pillaret, poc, pon, profesión, prou, pudó, rahim, teixidó, tonel, tot, volvegón* i bastants hipocorístics: *Chanón, Monolón, Monón, Pedrón, Quinón*. Quan la pèrdua de la vocal àtona hauria provocat grups consonàntics finals inusuals en la llengua, com *-dr, -mn, -rr, -sc, -tr, -tg*, s'afegix en el parlar de Roda *-e* o *-i*, com en *vidre, home, termi, vimes, ferri, caltre, quatre, feche*, o hi ha assimilació de la *-n* en: *aram, eixam*. Observeu: *aqueix* al costat d'*ixe*. En bastants de casos Saroïhandy només va recollir els mots en plural: *andás, arangons, arbazols, batiçaks, bous, campanals*,¹¹ *caragols, chicoç, ciudaç, colós, cordés, diç, gaç, garrabons, moixons, perillons, peus, peixos, présichs, pruns, vimes, ço* que suposa també

8. Segons A. Conte *et al.*, Saragossa s'hauria castellanitzat pels volts del 1600 (Conte et alii 1977: 38-41, 49), encara que, segons J. M. Enguita (2004), ja havia començat a finals del segle xv.

9. Vegeu en aquest sentit els recents esforços per fomentar l'aragonès parlat a Osca ciutat.

10. De *e* oberta: *ben, dorma ben, Que guito é, que hora é?, que é aço?, é mol dolén, tamé, tamé tixe, Ves ye!* De *o* oberta: *dóna, las dónas, vól beure*.

11. Jean-Joseph Saroïhandy el recull en el mot compost *campanals del teixidó*.

singulars amb pèrdua de la vocal àtona final, tal com mostren els exemples de singular i plural d'un mateix mot que l'autor recull: *cabaç/cabaç, flló/fllós, man/mans, moçet/moçetç, volvegón/volegóns*. En els participis de passat —*anao/anau, apuntau, bebiu, comiu, crediu, plloviu, trencao*...— i en mots que s'hi han assimilats —*cludiau, llenao*— a Roda es perd la *-o*, si bé s'hi manté en participis de passat irregulars —*dito, escrito, feito, visto*. El parlar presenta uns quants casos més de manteniment de *-o* i *-e*: *andalojio, ayere, cascabellicos, cocho, domingo, femero, guerxo, guito, maitino, macho, molto/mol*,¹² *nueve, parte, pueblo, somero, tanto, uno*, que si bé alguns són castellanismes evidents —*andalojio, cascabellicos, domingo, macho, nueve, pueblo*— o possibles —*parte, tanto, uno*—, mentre que *guerxo* és italianisme, la resta són possiblement autòctons. De tots aquests casos només de *somero* se'n recull el plural, amb pèrdua de l'àtona final, *somers*, ço que suposa un plural *femers* per a *femero* i *maitins* per a *maitino*. En aragonès hi ha manteniment en general, amb bastants casos de pèrdua, i més encara en els parlars orientals, sobretot en els de transició al català (benasquès i altres). La pèrdua és general en català.

La pèrdua de les vocals àtones finals es manifesta també en la quarta persona dels verbs: *anemón, credem, estam, redin*; i en la cinquena: *anaç-ye, baixaç-ye, credeç, qué fet avuï, hi heç anau, podeç, portaç-ue, rediç, voleç/volet*. En aragonès la pèrdua és general en la cinquena persona, mentre que, en la quarta, només en els parlars orientals. En català la pèrdua és general en ambdós casos.

2.1.3. Consonantisme

L'enquesta d'en Saroïhandy dona tres exemples de la velar fricativa sorda, que l'autor transcriu amb la grafia *j* presa del castellà: *andalojio, andalojeada i calajón*. L'autor no registra cap cas de quequeig. Tant l'aragonès com el català d'Espanya i Andorra tenen molts exemples d'aquest so perifèric.

2.1.4. L'apitxat

En el parlar de Roda hi ha apitxat pur,¹³ i així *z* esdevé *s*: *dz* ho fa a *ç*: *batçacs* i *dj* a *tx*: *alforcha, chaure, chita-se, dichós, chovenalla, chugá, chumeá, tochun, feche*. L'autor no és gaire conseqüent en les grafies, ni cal que ho siga tampoc: *casa* al costat de *passar*. En aragonès l'apitxat és general. En català es troba a gran part de la Ribagorça, a la Llitera i a alguns punts més occidentals del Matarranya, així com a moltes zones del català meridional, mentre que a la resta del domini no n'hi ha. Si fem cabal de la geolingüística, caldria atribuir les innovacions per l'apitxat a castellanisme.¹⁴

2.1.5. En posició inicial

En el parlar de Roda la *F-* es manté —*feita, farrolla, ferri, feixa, femero*...—, i també en els arabismes —*afalagá, alforja*. Tant l'aragonès com el català mantenen la *f* inicial.

12. Només a la proclisi apareix *mol*: *mol gran*.

13. Sobre aquest concepte veg. Quintana (2012: 197, 6).

14. Hi ha apitxat a quasi tot el domini castellà amb comptades excepcions en algunes localitats frontereres amb el català meridional no apitxat. I trobem també apitxat en tot l'aragonès, l'asturià i quasi tot el domini del galleg.

La *l-* hi passa a *ll-*: *llana, llaurá, lloça, llum, llun*. En aragonès el canvi només es troba en el parlars ribagorçans, mentre que en català és general.

2.1.6. Intervocàliques

Roda sonoritza les oclusives sordes llatines: *cibada, esteserada*. Això passa també en aragonès, però s'hi mantenen sordes una mica de pertot i especialment al triangle, incloent-les, de Pandicosa-Fiscal-Bielsa. En català sonoritzen sempre.

La *-b-*, per síncope de la vocal següent, passa a *-u-* en el parlar de Roda: *llaurá*. En aragonès es manté, llevat de parlars de transició al català, on passa a *-u*. En català ho fan com a Roda.

2.1.7. Agrupades

Els grups *bl, cl, fl* i *pl* palatalitzen la *l*: *bllat, blledas, La Poblla, ceclla, lo clau, las cllaus, flló, plleta, pllova; pueblo* és castellanisme. En aragonès només hi ha palatalització a la Ribagorça, i en català, només a la Ribagorça, la Llitera i el Baix Cinca, tret de Mequinensa.

Els grups *-ci-*, *-q(u)i-*, *-ti-*, i *c-* seguida de *e* o *i*, en el parlar de Roda, passen a interdental fricativa sorda, que l'autor transcriu per *c* o *ç* i *z* en alguna ocasió: *ací, açò, arbazols, batiçaks, cabaç, cancellas, ço, estenaças, Francia, lloça, merecinas, moçet, palluç, peceta, peçetón, zabadas*. Així com també moltes formes de plural dels substantius —*cabaç, chicoç, ciudaç, diç, gaç, moçeç*— i de la cinquena persona dels verbs —*anaç, arrimeç, credeç, podeç, rediç, eç, voleç/volet*. Hi ha alguns casos de pèrdua del grup: *ragoná, rahim*. L'aragonès té la interdental fricativa sorda en tots els casos, a excepció del benasquès, que té *s*, tret de la cinquena persona del plural, que té *-ts* i *-t* a l'imperatiu. En català hi ha *-s*, llevat d'alguns punts fronterers amb l'aragonès a la Ribagorça, la Llitera i el Matarranya, i *-u* en la cinquena persona dels verbs.¹⁵ Els casos de pèrdua o pas a *-u* hi són generals.

El grup *-CT-* hi passa a *-it-*: *chitá, dito, feita/fei, nit*. En aragonès hi ha el mateix canvi. En català *-t-* predomina de molt sobre *-it-*.

A Roda els grups *-C'L-* i *-LY-* passen a *-ll-*: *abellas, conill, farrolla, ferroll, navalla, orellas, palla, palluç*. L'aragonès i el català fan el mateix.

El grup *-TY-* hi passa a *-i-*: *va puyá, puyaba*. L'aragonès té el mateix canvi. En català palatalitza: *pujava*, tret del català ribagorçà, del pallarès i del maellà.

El nexa *-(U)LT-* es conserva com a tal en el parlar de Roda: *escultá, molto* i *mol* en la proclisi: *Un femero mol gran*. En aragonès passa a *-it-*, si bé es manté en els parlars orientals de transició. En català es manté com a Roda.

A Roda *-ND-* passa a *-n-*: *anaç, ancén, brená, en/ne, faiena, ta on vas?/dahon vins?, redona, treballán*. En aragonès es conserva *-ND-* en els parlars occidentals i passa a *-n-* en els parlars orientals. En català és com a Roda.

-NI- palatalitza com en aragonès i en català: *mossénye*.

Els grups de nasal o líquida més oclusiva sorda es mantenen com a tals a Roda: *trencau*. En aragonès passa el mateix, si bé es troba sonorització de l'oclusiva una mica de pertot i amb més freqüència al centre-nord. En català el grup es manté sempre.

15. Hi ha alguns pocs casos de *-ts*, *-s* i *-t* a l'imperatiu.

Els grups -sci-, -ssi-, -ps-, -x- passen a -ix-: *aqueixes, baixá, caixa, coneixe, eixam, feixa, ixafegá, ixolomá, moixons, peixos, reixa, teixidó, tixe*. L'aragonès i el català evolucionen de la mateixa manera, o sense iodització, segons els territoris: *caxa/caixa*.

2.1.8. En posició final romànica

-ll s'hi manté com a tal a *cascabell(icos)* i *cribell*, mentre que a *tonel* passa a -l. En aragonès, a excepció dels parlars de transició al català, trobem -l. En català, -ll.

-n es manté en el parlar de Roda: *demán, ben* però *bé/tamé, chinón, man, peçetón, profesión, volvegón* i els nombrosos hipocorístics ja esmentats del tipus *Chanón*. En aragonès es manté, mentre que en català es perd en el singular: *má/mans*.

La -r es perd a Roda: *brená, carré, chugá, chitá, comé, coneixe, di, enrabiá, escultá, fe, ixafegá, ixolomá, llaurà, mossénye, pudó, ragoná, tallá*; també davant dels pronoms àtons: *no fe-we, tallá-te*. Els estàndards aragonès i català mantenen la -r, si bé l'aragonès la perd en els parlars orientals i en ansotà, i el català només la manté en gran part del meridional, i en bastants territoris quan seguix pronom àton: *no fer-ho, tallar-te*.

En el parlar de Roda -b/v, -c, -d passen a -u: *cllau, diwen, prou, peus, bous*, [ell] *creu*, [ell] *veu*, [ell] *cau*, [ell] *riu*, [ell] *beu*. L'aragonès fa el canvi de -b/v a -u, mentre que en els parlars de transició al català s'observen casos de vocalització de -d i -c. En català el pas a -u és general. En relació amb l'aragonès, per a aquest pas de -d a -u vegeu més endavant en parlar dels participis.

2.2. MORFOSINTAXI

2.2.1. Nominatiu

El parlar de Roda mostra a l'enquesta dos exemples de nominatiu conservat: *mossénye* i *res*. Tant l'aragonès com el català en tenen alguns més.

2.2.2. Article

L'article a Roda és *lo, la, los, las*: *lo cavall, la boga, los peus, las trumfas*. Saroïhandy registra les formes *el* i *l* quan el precedeix vocal: *la boga el termi, baixaba el dia, porta'l cabaç*. El mateix passa en aragonès i català. Ambdues llengües tenen també altres formes per a l'article, com és sabut.

2.2.3. Plural del grup nominal

En els plurals del grup nominal de mots acabats en -x trobem en un cas -es (*aqueixes*), i en un altre, -os (*peixos*). El primer cas és general en aragonès, mentre que el segon ho és en català actual. En el passat el català tenia la mateixa forma per a aquests plurals que l'aragonès.

2.2.4. Pronoms personals tòpics

L'autor aplega: *yo, tu, ell, natres, vates, ells*. En aragonès *natres* i *vates*, així com *ell/ells* se senten a alguns punts de la zona de transició al català; altrament predomina *nusatros/vusatros, el/els*. En català es troben a molts indrets les mateixes formes que a

Roda. S'observa que en català *natres* i *vatres* no tenen variació de gènere, mentre que en aragonès sí, tret d'alguns parlars de la zona de transició al català.

2.2.5. *Pronoms àtons personals, adverbials i neutre no locatiu*

Les formes plenes de Roda són: *me, te, lo/la* a l'acusatiu, *le* al datiu, *se, mos, tos, los/las* a l'acusatiu, *los* al datiu, *se, ne, he/hi/ye, hu/hue/we*. Les tres primeres persones, la cinquena i l'adverbial locatiu poden apostrofar-se si segueixen o precedeixen vocal: *ixo que's veu astí, no s'hi pot brenca*. Saroïhandy presenta bastants de casos de dues combinacions d'aqueixs pronoms *-le we anao a di, no s'hi pot brenca*, —i alguns clús-*ters: no ñ'hai cap, ñ'hai un femer, anemón enta casa*. Observem el partitiu: *no'n teniba de ganas*. És com en aragonès, si bé en aqueixa llengua manca *hu/hue/we*, que només es manifesta en parlars de transició al català. En català les formes són les mateixes que a Roda.

2.2.6. *Pronoms demostratius*

El parlar de Roda té tres graus en els demostratius, que l'autor va recollir per als adverbis *ací, astí, allà*,¹⁶ mentre que per als pronoms personals només en va recollir dos: *ixe, ixa, ixes, ixas* i *aqueix, aqueixa, aqueixes, aqueixas*, i per al neutre *ixo, ço*¹⁷/*aço*. En aragonès i en català hi ha també tres graus, però, mentre que en aragonès això és general, en català quasi només és present en gran part del català d'Aragó i en bastants zones del meridional. La resta del domini només en té dos.

2.2.7. *Pronoms indefinits*

Observem: *brenca —no s'hi pot brenca—* és general en aragonès, mentre que en català no se sent gaire, llevat de la Ribagorça; *cap —no ñ'hai cap—* que en aragonès només se sent en parlars de transició al català, mentre que en català és general; *mica —ha plloviu una mica—* és general tant en aragonès com en català, i així mateix *prou*.

2.2.8. *Pronoms relatiu, interrogatiu i exclamatiu*

Observem: *que fret feba, qué baf en ixe corral, qué hora e?*, que es poden sentir tant en aragonès com en català, però en aquesta llengua també hi ha *quin*. L'autor dona un exemple del *que* expletiu: *Que n'has dito res*, força usat tant en aragonès com en català.

2.2.9. *Preposicions*

De preposicions destaquem *con*; *de* pot desaparèixer: *la boga el termi; dichós; enta; enta ací, fes-te ent'allá*. És com en aragonès, tret de *damb* per a *con* en benasquès. En català *con* només se sent a alguns punts de la Ribagorça, altrament es diu *amb/en; dijós* hi havia estat molt viu en l'edat mitjana, si bé actualment es manté quasi només per la Ribagorça i zones pirinenques orientals; *enta*¹⁸ hi és propi d'una llenca a l'extrem occidental que va de Boí al Matarranya, però en general es fan servir mots com *cap a, vers, devers*.

16. Saroïhandy en un sol exemple recull també *aquí*, possiblement per castellanisme o per error.

17. Aquest només en el sentit de 'les terres de'; *ço de Noguero*.

18. Aquest mot té a Roda també un altre significat que l'autor defineix amb el mot aragonès *chenta*.

Hasta podria ser castellanisme en aragonès, desplaçant el genuí *dica*, i ho és en català al costat de *fins/fins a*.

2.2.10. Adverbis

D'entre els que en dona Saroïhandy, remarquem: *on/ahon*, que en aragonès és també així en els parlars orientals, i *ande* en el occidentals, mentre que en català *on* és general; *com a* —*com a vates*— és forma molt estesa en aragonès i en català, al costat, respectivament, de *como* i *com* —en aragonès *com/com a* se sent en parlars de transició al català.

La negació amb valor afirmatiu —*Cudiau con no tallá-te*— és general en aragonès i en català.

2.2.11. Verbs

A Roda les desinències personals en els verbs dits regulars per a l'indicatiu són: *-o*, *-s*, *-morfema Ø*, *-m*, *-ç*, *-n*, que tret de la quarta són les mateixes que en aragonès general, si bé en els parlars aragonesos orientals la quarta és *-m/-n*, i en benasquès, parlar aragonès de transició al català, hi ha a la cinquena *-ts*. El català divergeix del parlar de Roda en la cinquena persona, que és *-u*, tot i que té alguns casos de *-ts/-s*. En català la *-o* de la primera persona és d'aparició tardana, i en el passat era morfema *Ø*, que és manté en força casos i és general en els parlars illencs, mentre que en aragonès aquest morfema *-o* és *ab origine*.

L'imperfet d'indicatiu presenta sempre el morfema temporal *-b-*: *estaba, feba, teniba*. En aragonès passa el mateix, mentre que en català només manté *-b-* a la primera conjugació, i presenta *-í-* a les altres, tret del ribagorçà i del pallarès, que mantenen la *-b-*.

El passat és perifràstic en el parlar de Roda: *va baixá, va escriure, va puyá, va sentí, va 'stá, va vindre*. En aragonès el perifràstic és present en els parlars orientals, mentre que en la resta només se sent el simple, i en l'estàndard conviuen ambdues variants. En català el perifràstic s'ha generalitzat gairebé arreu, si bé el passat simple es manté en algunes zones, i en l'estàndard s'usen tant el simple com el perifràstic.

El participi té a Roda el clúster modal i de gènere *-u/o-* per al masculí —*apuntau, credu, anao*—, al qual alguns substantius s'hi han assimilats —*cudiau, llenao*—, mentre que per al femení té *-ada*. L'aragonès té majoritàriament aquestes formes, però també es troba *ato/-ata* una mica per tot arreu, i més que més al triangle Sallén-Fiscal-Bielsa. En català es manté la sonora que ensordeix en el masculí.

El gerundi hi té el morfema *-n-*: *treballán*, com en català i en els parlars aragonesos de transició a aqueixa llengua, mentre que l'aragonès general té *-ando*.

L'autor recull uns quants exemples de l'ús causatiu de *fer* —*no'm faiga riure tanto, fe-te enta ací, no me fagas enrabiá*— i com a verb vicari —*fe la terciola, fa una pudó, que fret feba*,— tan usuals en aragonès i en català.

2.3. SOCIOLINGÜÍSTICA

Les cèdules de l'enquesta a Roda de Saroïhandy no contenen dades de caràcter explícitament sociolingüístic. On sí que l'autor ens en dona és a la comunicació «El català del

Pirineu a la ralla d'Aragó», presentada al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, celebrat a Barcelona el 1906, on escriu (Saroïhandy 1908: 333):

Allí [a Santisteve y Tamarit de Llitera, Peralta de la Sal, Benabarre, Lascuarre, Espés, Les Paúls de Castanesa y Castanesa] la gent s'avergonya de parlar el seu dialecte. Es molt lleig, molt fiero, com diuen ells, y tots se van al castellà que declaren ser la millor de les llengües.

És una actitud que es retroba tant en aragonès com en català.

3. CONCLUSIONS SOBRE L'ADSCRIPCIÓ DEL PARLAR DE RODA

L'adscripció del parlar de Roda, i altres parlars de frontera, a l'aragonès o al català era el propòsit primer de Saroïhandy en enquestar-hi, i així veiem com recollia amb prou d'interés aquells trets que ell considerava decisius per a aqueixa adscripció, com els molts casos d'interdental fricativa sorda, apitxat, *-u* procedent de *-d*, o pèrdua de *-o* i *-e*, entre altres, que va esmentar al Congrés del 1906 citat més amunt (Saroïhandy 1908: 331-333).

Si bé al principi declarava, com hem dit en encetar aquest article, que el parlar de Roda pertanyia al domini català, més endavant va precisar que, encara que fos part del català, posseïa també trets aragonesos —de transició, en diríem ara—. Com ho veuria cinquanta anys més tard Joan Coromines (Coromines 1959) i Günther Haensch ho reblaria el 1982 (Haensch, 1982), i com ho explicita amb detall el present estudi.

ANNEX

RODA

[1. TRETS PRINCIPALS DE LA LOCALITAT]

chinón, volvegón, Monón, Quinón, Chanón, Pedrón, demán, ben, la man, una profesión, peçeton, Manolón

peçeta / zabadas, cançillas, aço, açi, França, mereçinas, estenaças, palluç, lloça / chicoç, gaç, diç, ciudaç, moçeç

plleta, pllovíu / La Poblla, bllat, blledas / la cllau, los cllaus / ceclla / flló feita

alforcha / chugá, chovenalla, chitá-se, chaure / dichós, feche / chumeá (=xumar)

paret, moçet

caixa, reixa, peixos, teixidó, feixa / calajera

navalla, conill, abellas, orellas, palla

terra, perdra, pell / porta, pon (fon)

rahim, ragoná
 foc, lloc, tot, allá dal, cavall, fret
 home, llum, eixam, aram, vime
 lo ferri, el termi
 brená, redona
 gran (*grande*), ancen (*encende*)
 avüí (*hoy*)
 ordi, almari
 vindre, p(r)rendre
 tallá-te, chitá-se
 lo foc, lo llenao, lo cavall, lo somero, lo cabaz, lo pon, lo cap, lo tonel
 chicoz (= *chicots*), los gaz (= *gats*), los diz de la man, ciudaç, moçeç
 los bous, los peus
 los torrodans, los perillons / las mans / los caragols/ los cordés, los somés/ las fillós, los colós /
 peixos, vimes
 en ço de Noguero
 aqueix, (aqueixes)
 ixe corral, ixa paret, ixo, ixes batiçacs
 natres, (vatres)
 mos, tos
 con ell, con yo
 estengo, tingo, conego, faigo, m'en rigo, crego
 portaç-we, anaç-ye, baixaç-ye / ves / que voleç, no tos arrimeç, podeç
 escrito, visto, dito, feito [fei] / dao, anao, lo llenao, apuntau, trencao, cudiau!, anau / plloviu,
 bebiu, crediu
 n'he fei molto / bona fayena has fei
 yo me'u cregó, tu te'u creus, ell se'u creu, natres mos üe credem, vatres tos üe credeç, ells se'n
 u créwen /veu, cau
 m'en rigo, t'en rius, s'en riu, mo'n redin, to'n rediç, se'n riwen
 se beüen (bewen), diüen (diwen), veüen
 [En] La Poblla – que volet pendre, volet comé (= voleu), que fet avuí (=feu).
 feba, eba / teniba
 escriure, caure, riure, beure
 tins, vins
 coneixes, tixe
 aço (*ç = zeta*). Eso.
 açi (*ç = zeta cast.*) Aquí.
 hasta deman.
 dorma ben
 lo cavall i lo somero
 pórtal cabaç
 que voleç pendre
 bona fayena has fei!
 ayere, le ü va escriure
 no tos arrimeç astí que podeç caure
 ha pllovíu bona mica
 hem fei la terciola

ya' u (ue) tingo apuntau
 vøl beure? Ya he bebíu prou
 no'm faga ríure tanto
 n'e fei molto (moltas)
 no he visto home mes chancull
 que n'has dito res
 ha'nao enta Francia
 ha comiu tochun (tochunin)
 ahon vas? A ço de Noguero
 ahon estabas avui? En ço de Noguero
 beu molto
 ixè vidre está trencao
 cudiau con no tallá-te
 ya son ciudaç
 el conego; tu no'l coneixes
 ue véwen (üe beuen) lo que faigo ara
 se'u ha crediu
 ves ye!
 hi eç anau vates?
 Que voleç p(r)endre, chicoç
 llun, mol llun

[2. LÈXIC]

abellas. Un eixam de abellas.

anaç. Anaç ye (baixaç ye).

almari.

ancen. Fa una pudó qu'ancen.

andás. Los andás de la plleta.

arangons (?).

arbañil.

arbazols. (Crespillos, bollos).

astí.

ayere.

baf. Qué baf en ixè corral (= del vi).

baixá.

batiçaks. Per ixes batiçaks de pedras.

boga. La boga el termi.

borrida (= torta).

cabaç. Lo cabaç.

caltre. Una caltre de mimbres para palla (cuébanu). [Dibuix].

campanals. Los campanals de teixidó.

cancillas. (=calcillas).

cánem.

caragols.

carré. Lo carré.

cascabellicos. (*petite prun*).
cebollera. (especie de grillo, bicho).
cecla. Una cecla.
cibada.
cireras. (cerises?)
cllau. La cllau.
cocho de atura.
com. Com a nates (vates).
correu.
cribell.
cuatre.
chanchull. No he visto home mes chanchull.
Chanón. = (Sebas)tianón.
chaure.
chinón (= llatón). Co(chinón).
chitá-se.
chovenalla. La chovenalla.
chumea. Chumea lo tonel. ([fr.] *suinter*).
defora. A hon vas? –A defora.
dichós. (*de yuso*).
doná. Dile que te done la cllau.
dõnas. Las dõnas.
enta. La enta (= chenta). En Lascuarre, Benabarre.
enta. Enta Francia.
escultá.
estenaças. Las estenaças.
farrolla. La farrolla (= *badil*).
fayena.
feira. Feira de teixidó.
ferroll. (*cerralla*).
freix.
garrabons. (*gabarrera*).
ixafegá.
ixolomá.
llaurá.
llum. Llun, mol llun.
merecinas.
mica. Ha pllovíu bona mica (mira?).
moixons.
Monón. (= Ramonón).
mossénye.
olorá.
palluç. Lo palluç.
parte. Dos horas!, de que parte!
peaina. Una peaina (para profesión).
peça. Una peça feita de cânem.
Pedron. (Manolón).

peçeta. Una peçeta (un peçetón).
pel. Un pel.
pell. La pell.
pendre. prendre?
perillons. Peras reseradas.
pillaret. Un pillaret.
portá. Pórta-me la gorra. Pórta'l cabaç.
présichs.
pedras. Pedras punchegudas.
pruns. (*toda classe*).
puyá.
Quinón (= Joaquinón).
rabosa. La rabosa.
reixa.
res. Que n'has dito res.
reseradas. Peras reseradas (*séchies sus claie*).
Sarradui.
tachá. Los cllaus pa tachá en una porta.
tamε. ben.
tochun. Ha comíu tochun (*a penas*); tochumín.
terçiola. Hem fei la terçiola. (*las deu*).
torrodans. Los torrodans (*gorriones*).
trumfas.
vidre. Ixe vidre está trencao.
volvegón. Lo volvegón (= palluç; *solero*).
zabadas. (= *savates*).

[3. FRASES]

un andalojio ha passao; alguna andalojeada
 cudiau
 domingo
 un femero
 guito. Que guito ε ixe macho (mossegue)
 i = et / lo cavall i lo somero
 lo llenao
 domingo pel maitino
 molto
 a las nueve
 por aqueix pueblo
 lo somero
 tanto
 uno d'aqueixes
 qué hora ε? Las quatre
 ixo que's veu astí dal, será fum
 no s'hi pot caminá brenca

uno d'aqueixes eba
afalága-los ben
antes de ayere, va baixá Manolón
traiga la lloça
ixe moçet que va vindre anit a casa
fes-te ent'açi (fes-te ent'allá)
que ε aço
vin'açi
no'n teniba de ganas
baixaba el día que puyaba
no se va sentí res
que se cau ixa paret
fa una pudó qu'ancen
se'u creu tot
que fret feba!
no vol vin(d)re?
dos horas, de que parte!
la boga el termi
tame tixe la llana
que guito ε ixe macho (mossegue)
cuantas ne tins
d'ahon vins? - de defora
no me fagas enrabiá
no ñ'ai cap
ε mol dolen
coma natres
allá dal
anemón enta casa
no ye estaba
ñe véwen = lo ven; ue diwen = lo dicen
portaç-we
no fé-we; no dí-we
pa minchá-we; pa vendé-we
ara we entengo
que ya le we dao
le we anao a dí
ya le weba scritto

*

Astí dal ñ'ai un femero mol gran, que fa una pudó qu'ancen.
Per ixes batizaks ñ'ai unas pedras mol punchegudas qu'escalabran los peus.
Cuan pllova.
Estam treballán de teixidó.
Está guercho.
Aqueix que está aquí.
Va puyá de Graus a la nueve y no se va sentí res.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, Antoni M. (1905): «Una carta de Mr. Saroihandy», *Bolletí del Diccionari de la llengua catalana*, tom. II, agost-setembre de 1905, 12, p. 332-334.
- CONTE, Ànchel, et al. (1977): *El aragonés. Identidad y problemática de una lengua*. Zaragoza: Librería General.
- COROMINES, Joan (1959): «Els Noms dels municipis de la Catalunya Aragonesa», *Revue de Linguistique Romane*, XXIII, p. 35-63, p. 304-338.
- ENGUITA, José María (2004): «La castellanización de Aragón a través de un documento zaragozano de finales del siglo XV», dins *Jornadas sobre la variación lingüística en Aragón a través de los textos*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, p. 71-98.
- HAENSCH, Günther (1982): «Fronteras político-administrativas y fronteras lingüísticas: El caso de la Ribagorza catalanohablante», *Archivo de Filología Aragonesa*, 30-31, p. 7-22.
- JULIÀ, Joan (2000): *L'inici de la lingüística catalana. Bernhard Schädcl, Mn. Antoni M. Alcover i l'Institut d'Estudis Catalans. Una aproximació epistolar, 1904-1925*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- LATAS, Óscar (2005a): «Os bocables recullitos por J. Saroihandy en Zanui», *Rolde*, 114, p. 44-49.
- LATAS, Óscar (ed.) (2005b): Jean-Joseph Saroihandy. *Misión lingüística en el Alto Aragón*. Zaragoza: Xordica / Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- LATAS, Óscar (ed.) (2009): Jean-Joseph Saroihandy. *Informes sobre el aragonés y el catalán de Aragón (1898-1916)*. Zaragoza: Aladrada ediciones / Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- LATAS, Óscar (2013): «Los inicios de la dialectología aragonesa: la relación epistolar entre Joaquín Costa y Jean-Joseph Saroihandy», *Anales de la Fundación Joaquín Costa*, 27, p. 265-280.
- LATAS, Óscar (2020): *Precursores en la enseñanza superior de la lengua aragonesa. Apuntes para su centenario*. Zaragoza: Aladrada ediciones.
- LATAS, Óscar / QUINTANA, Artur (2004): «A contrebuzión de Jean-Joseph Saroihandy á ro conoximiento de l'aragonés», dins *III Trobada d'estudios e rechiras arredol d'a lengua aragonesa e a suya literatura (Uesca-Alquezra, 17-20 d'otubre de 2001)*. Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses / Consello d'a Fabla Aragonesa, p. 149-164.
- QUINTANA, Artur (1982): «Jean-Joseph Saroihandy», XI, *Gran Enciclopedia Aragonesa*. Zaragoza: Unali.
- QUINTANA, Artur (1987): «El fons Joseph Saroihandy de la biblioteca interuniversitaria de Bordeus», *Rolde*, 41-43, p. 69-70.
- QUINTANA, Artur (1999): «A encuesta de Jean-Joseph Saroihandy en Chuseu y Torres de lo Bispè en 1906», *Luenga & fablas*, 3, p. 9-26.
- QUINTANA, Artur (2012): *El català de la Codonyera (Terol, Aragó)*. Zaragoza: Gara d'Edicions / Institución Fernando el Católico / Prensas Universitarias de Zaragoza.

- RAFEL, Joaquim (1980): «Sobre el benasquès», *Actes del Cinquè colloqui Internacional de Llengua i Literatures Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 587-618.
- SAROÏHANDY, Jean-Joseph (1906): «Le catalan occidental», *Bulletin Hispanique*, VIII, p. 396-398.
- SAROÏHANDY, Jean-Joseph (1908): «El català del Pirineu a la ralla d'Aragó», *Primer Congrés Internacional de la llengua catalana. Barcelona 1906*. Barcelona: Joaquim Horta, 1908, p. 331-334.
- SAROÏHANDY, Jean-Joseph (1917): «El boque de Biterna en los fueros catalanes del Valle de Aneu», *Revista de Filología Española*, IV, p. 26-49.
- VENY, Joan (1985): *Introducció a la dialectologia catalana*. Barcelona: Enciclopedia Catalana.

CENT ANYS DEL LLEGAT LITERARI DE L'EDITORIAL BARCINO¹

J. Oriol MAGRINYÀ DOMINGO
Editorial Barcino

Si bé encara no se n'ha escrit la monografia que correspondria, els orígens de l'Editorial Barcino són prou coneguts: Manent (1980), Santanach (2005), Duarte (2009) o Ripoll (2017) n'han parlat a bastament: l'any 1923 s'havia instaurat la dictadura de Primo de Rivera i, amb la Mancomunitat desmantellada, Josep M. de Casacuberta (1897-1985), encoratjat, entre d'altres, per Pompeu Fabra i Francesc Martorell, deixa la seva feina a l'IEC per tirar endavant el projecte d'«Els Nostres Clàssics»; la creació de l'Editorial Barcino, doncs, sovint ha estat vista com una resposta de la societat civil. Però el cert és que el projecte venia d'abans: en la correspondència conservada de Casacuberta amb Pere Bohigas i Marçal Olivari de l'any 1923, ja hi trobem referències explícites a la col·lecció «Els Nostres Clàssics» (Ripoll 2017: 58). La dictadura potser en va ser el catalitzador, però en cap cas l'única causa. El que és del tot innegable, però, és que neix amb una clara voluntat de servei al país i a la llengua, i que ho vol fer combinant el rigor i l'exigència amb la voluntat d'arribar al màxim nombre de lectors possibles. Dues característiques que no abandonarà mai.

Ja al maig de 1924, en un full de propaganda de la col·lecció hi llegim:

L'objectiu de la col·lecció és divulgar a Catalunya, València i Balears el coneixement dels nostres clàssics medievals, amb edicions acurades que interessin els lectors no iniciats en estudis romànics i que resultin de fàcil lectura sense les dificultats de les edicions destinades únicament al públic acadèmic.²

L'objectiu és clar, doncs: recuperar, divulgar, els clàssics catalans. Durant la Renaixença, i encara a començaments de segle xx, l'accés als autors medievals no era fàcil, i si bé iniciatives com les de la Comissió Editora Lulliana o de figures com Ramon Miquel i

1. Aquest text és una adaptació de la conferència que l'autor va pronunciar el 14 de març de 2024 a la Reial Acadèmia de Bones Lletres amb motiu del centenari de la col·lecció «Els Nostres Clàssics».

2. El trobem recollit i ampliat a *La Publicitat* el 29 de juny de 1924 i a *La Veu de Catalunya* el 3 de juliol del mateix any.

Planas o Marià Aguiló començaven a pal·liar aquesta mancança, l'accés encara estava vedat a un públic "no iniciat".

La voluntat d'alta divulgació quedarà palesa no només en la tria dels primers títols, com veurem tot seguit, sinó en les característiques de les edicions: així, en els primers volums es va decidir de regularitzar la grafia dels testimonis medievals, que es van distribuir amb l'ortografia normalitzada d'acord amb el model proposat per l'IEC, però respectant-ne el lèxic, la sintaxi i la morfologia originals. Els textos s'acompanyaven de ben poques notes al final del volum, d'introduccions instrumentals, per orientar el lector, i d'un extens glossari. S'evitaven, doncs, els aspectes filològics o massa acadèmics que poguessin esdevenir elements de distanciament entre els lectors potencials i el text. El petit format (en dotzè) i un preu volgudament popular també anaven en la mateixa direcció.

Els primers números d'«Els Nostres Clàssics» eren tota una declaració d'intencions: *Lo somni*, de Bernat Metge; el *Tirant lo blanc* (publicat en diversos volums entre 1924 i 1929); les *Poesies*, de Ramon Llull (1925); *Contes i faules*, d'Eiximenis (1925), o *L'expedició dels catalans a Orient*, extreta de *Crònica* de Muntaner (1926).

L'acollida de la col·lecció va ser excepcional, en quinze dies es van vendre els 1.500 exemplars del primer títol, i se'n va haver de fer una de segona de 3.000, i els subscriptors arribaren d'arreu dels Països Catalans.

Lo somni, i Bernat Metge, eren l'exemple més clar de la idea de classicisme que es tenia a Catalunya en aquells anys; no debades, dos anys abans es va escollir el nom de l'escriptor per batejar la, també centenària, col·lecció de clàssics grecollatins. Però no només se l'escull per això; també a *La Publicitat*, el 17 de juliol de 1924 hi llegim:

Ha estat escollit *Lo somni* per tal com l'estil de Bernat Metge és el més apte, entre els clàssics catalans, per a influir en el millorament de la llengua literària.

Un primer volum, doncs, escollit amb una clara voluntat programàtica, lloada i vindicada pel mateix Fabra;³ i és per això que, amb motiu del centenari, hem volgut dedicar el desè títol de la col·lecció «Imprescindibles» a Metge, amb la publicació de l'obra completa a cura de la doctora Lola Badia.

No menys important va ser la publicació del *Tirant*, a cura de Josep M. Capdevila; una edició "incompleta", tot s'ha de dir, ja que se'n van suprimir «els capítols més verbalment sumptuosos de la novel·la», en paraules de Pujol (2021: 10), però que per primer cop posava l'obra a l'abast del lector no erudit i que va tenir molt bona acollida: «les ressenyes elogioses a la premsa fan evident que, malgrat la mutilació, aquesta edició marcà un punt d'inflexió importantíssim en la recepció moderna del *Tirant* i l'inscrigué de manera vindicativa en la nòmina dels clàssics antics que volen ser llegits, i no desats "en prestatges i vitrines"» (ibíd.). De nou, fem aquí un salt de gairebé cent anys: i és que és amb el *Tirant* que inauguràvem els «Imprescindibles», una col·lecció, com veurem,

3. Fabra dedicà almenys quatre *Converses filològiques* al projecte, abans i tot que n'aparegués el primer volum: corresponen als dies 13, 15, 18 i 24 de juliol de 1924.

que s'inspira, recupera i actualitza, la primera etapa de l'editorial i n'assenyala el camí per als propers anys.

Originalment, la col·lecció havia de tenir tres sèries: la sèrie A, d'obres cabdals d'escriptors catalans; la B, de reculls; i la C, de manuals de llengua i literatura antigues. Si bé aquestes tres sèries no van arribar mai a ser pròpiament una realitat tal com estaven concebudes originalment, sí que es van materialitzar bona part dels projectes i de les edicions de textos que s'hi detallaven.⁴

Entre els anys 1924 i 1929 es van arribar a publicar fins a vint volums de la sèrie A, amb el caràcter divulgatiu que esmentàvem; a partir del número 21, el *Llibre de les dones o Spill*, s'inicià una transició de la col·lecció, sense perdre encara la voluntat de divulgació, que culminà l'any 1930 amb la decisió de publicar només obres completes, respectar la grafia del manuscrit adoptat com a base i augmentar-ne el nombre de notes. Quan, superat el parèntesi forçós de la primera postguerra, l'any 1947 es reprengué la col·lecció amb els dos volums de les *Obres catalanes* d'Arnau de Vilanova, ja es feu seguint uns criteris molt més propis de la filologia internacional de l'època: les introduccions guanyaren extensió i especialització, les notes passaren a peu de pàgina, i s'incorporà un aparat crític amb variants i esmenes. Aquest canvi d'orientació ja no s'abandonarà, i el 1970, amb la publicació del número 101 de la col·lecció (el primer volum dels *Furs de València*, a cura de Germà Colón i Arcadi Garcia), es canviarà el format dels llibres; de dotzè passaran a octau, la qual cosa en facilitarà la llegibilitat i permetrà encabir-hi més contingut.

La sèrie A va arribar als 140 títols, i va ser el darrer, precisament, el volum XI dels *Furs*, que es va publicar l'any 2007, i a banda d'acollir l'obra de tots els principals autors medievals, en la nòmina de col·laboradors hi trobem els principals noms de la filologia del nostre país: Pere Bohigas, Germà Colón, Martí de Riquer..., al costat de prestigiosos romanistes d'àmbit europeu com Gret Schib, Annamaria Gallina o Curt J. Wittlin. Actualment, si bé algunes d'aquestes edicions ja han estat superades (sovint amb noves edicions a Barcino mateix), pràcticament tots els títols continuen vius en el nostre catàleg i encara estan a l'abast dels lectors d'avui.

Pel que fa a la sèrie B, s'inaugurà, l'any 1929, amb el volum I del *Terç del Crestià* d'Eiximenis, i només va ser a temps de publicar cinc números abans de la guerra civil (dos volums més del *Terç* i els dos primers volums dels *Sermons* de Sant Vicent Ferrer). La sèrie no es reprengué fins a l'any 1979, i seria la base de la sèrie «Els Nostres Clàssics-Autors Medievals», actualment vigent, que, alternant-se amb la parallela «Autors Moderns» —hereva de la «Biblioteca Baró de Maldà»—, manté una regularitat més o menys constant d'un títol l'any.

Una col·lecció que acaba d'incorporar l'*Espill de la vida religiosa*, un títol llargament esperat, que ja entrava en els plans de Casacuberta (Bover 2023: 9) i més endavant de Soberanas (1990), i que finalment ha vist la llum.

A banda d'«Els Nostres Clàssics», Casacuberta de seguida creà noves col·leccions, com la «Popular Barcino» (1925-1986), l'«Enciclopèdia Catalunya» (1926-1975), la

4. La sèrie C no va arribar a existir mai com a tal, si bé l'any 1932 es van crear els «Manuals escolars Barcino» i, entre 1966 i 1982, una col·lecció de manuals lingüístics que va arribar a tenir dotze títols.

«Collecció Sant Jordi» (1926-1932), l'«Antologia» (1928-1937) o l'ambiciosa «Els Clàssics del món» (1930-1936), per citar-ne les més significatives. És el que R. Morell va qualificar l'any 1933 d'«un conjunt orgànic de publicacions catalanes»⁵ o, ja molt més cap aquí, en paraules del pare Massot, «la primera editorial “moderna” del nostre país» (Massot 1981: 39-42).

La més prolífica és la «Popular»; va arribar a tenir més de dos-cents números, i va viure fins a l'any 1986. Hereva de la col·lecció «Minerva», de la Mancomunitat, tenia una clara voluntat “civilitzadora”. Els dos primers títols foren obra de Fabra: *L'ortografia catalana* i *Les principals faltes de gramàtica* —i més endavant s'hi recolliren, també, les *Converses filològiques*—. El catàleg de la «Popular» és una veritable mostra del que havia de ser “l'home il·lustrat” segons l'esperit d'aquell temps. Hi trobem des de títols de literatura universal (Shakespeare, Goethe, Molière...) fins a manuals d'urbanitat i de comptabilitat; capítols de les cròniques de Muntaner i de Jaume I; unes *Pàgines escollides de Sant Vicent Ferrer*, a cura de Joan Fuster;⁶ el *Discurs del mètode*, de Descartes, o *La pau perpètua*, de Kant; històries de la literatura clàssica, per Riba, o catalana, per Olwer; els *Viatges* d'Alí-Bey; o la primera obra que va publicar un jove Martí de Riquer l'any 1934, *L'humanisme català*. Fins a l'any 1938 n'arribaren a sortir 140 números, més de deu per any. No es va reprendre fins al 1951, i, si bé el ritme de publicació ja no va tornar a ser mai el dels inicis, encara hi van sortir gairebé cent títols més. L'any 1986, tot just un any després de la mort de Casacuberta, va sortir el darrer.

Durant la guerra l'activitat de l'editorial no s'estronca, però sí que s'alenteix, i pràcticament l'única col·lecció que es manté activa és la «Popular». Casacuberta dedicà els primers anys de la postguerra a estudiar a fons la Renaixença i molt especialment l'obra de Verdaguier (una feina que més endavant es concretaria en les col·leccions: «Biblioteca Verdaguieriana», el 1953 i la «Biblioteca Renaixença», el 1956), i no fou fins a l'any 1947 que es decidí, no sense dubtes, a reprendre la tasca editora: acabada la Segona Guerra Mundial, aviat quedà clar que el règim franquista anava per llarg, i Casacuberta cregué que el millor servei al país i a la llengua era aprofitar les esclatxes que hi poguéss haver. L'aposta per les edicions crítiques per davant de les divulgatives possiblement responia, d'una banda, al fet que era més fàcil passar els filtres de la censura amb edicions adreçades a un públic minoritari, i de l'altra, a la necessitat i a la conveniència de demostrar que en català també es podien fer productes d'alta volada i d'altíssim nivell intel·lectual, cosa que s'oposava als intents de floklorització que perpetrava el règim franquista.

Algunes de les col·leccions creades abans de la guerra ja no tindrien continuïtat, però en creà de noves, com les esmentades «Verdaguieriana» i «Renaixença», o dues de tan significatives com la «Collecció Tramuntana» (1957-1974), dedicada a textos i estudis de la Catalunya del Nord, i la «Biblioteca Alguerresa» (1970-1983), que posen de manifest la visió del país “sencer” que sempre ha tingut, i encara té ara, l'Editorial Barcino.⁷

5. Vegeu l'esquema de R. Morell aparegut a *El Matí* el 22 d'abril de 1933, reproduït a Ripoll (2017) i a Fuster (1955 [2022]).

6. Aquest volum es recuperaria en format facsímil, i amb pròleg d'Oriol Magrinyà, l'any 2022, en una edició no venal d'obsequi als subscriptors d'«Els Nostres Clàssics» (Fuster 1955 [2022]).

7. Per a les relacions de Casacuberta amb les Illes i el País Valencià, és imprescindible el capítol

L'any 1950, Barcino acollí les «Publicacions de “La Revista”», que havien quedat estroncades amb la guerra civil. Entre la quarantena llarga de títols que va arribar a publicar fins al 1984, hi trobem obres de Manuel Balasch, Miquel Batllori, Xavier Casp o Joan Fuster, entre d'altres, així com l'epistolari entre López-Picó i Carles Riba, o dos volums amb escrits inèdits de Josep Carner. Precisament, el segon volum d'aquests escrits fou el darrer títol que es publicà, l'any 1984, pocs mesos abans de la mort de Casacuberta, quan ja s'apropava als noranta anys.

En aquest punt és imprescindible de fer esment d'un fet cabdal, sense el qual possiblement avui no fórem aquí: l'adquisició de l'editorial, l'any 1972, per part de la Fundació Lluís Carulla. Casacuberta ja era un home de més de setanta anys; havia invertit tota la seva vida i tot el seu patrimoni en el projecte de l'Editorial Barcino (comptant sempre amb la complicitat i la col·laboració indispensable de Dolors Hostalric, la seva dona, que havia estat una brillant deixeble d'Ors i d'Olwer en la primera promoció de l'Escola de Bibliotecàries de Catalunya), però l'edat i els problemes econòmics i de salut començaven a socavar el ritme de publicacions, i posaven en perill la continuïtat de l'editorial. El canvi de titularitat de l'empresa no va significar, però, un canvi en la direcció. Casacuberta es mantingué com a director editorial, i s'alliberà de les tasques administratives i de les preocupacions econòmiques del dia a dia. El respecte de la Fundació Carulla per la línia de treball va ser sempre, i encara és, escrupolós. És indubtable que sense aquest paraigua, el destí de l'Editorial Barcino hauria estat tot un altre.⁸

A partir de l'any 1985, amb el traspàs de Casacuberta, prengué el relleu Amadeu-Jesús Soberanas, que dirigí l'editorial durant vint anys, fins al 2005. Es creà un Consell Assessor amb noms tals com Martí de Riquer, Pere Bohigas, Josep Massot i Muntaner, Germà Colón o Albert Hauf, i ja més recentment, Lola Badia, Josep Pujol o Joan Santanach, a fi de garantir el rigor i l'excel·lència de totes les publicacions. Actualment aquest Consell continua plenament actiu, i està compost per Gemma Bartolí, Margarida Casacuberta, Francesc Gómez, Marta Marfany, Tomàs Martínez, Raquel Parera, Josep Pujol, Joan Santanach, Josep Solervicens i Guillem Usandizaga.

Entre finals dels setanta i els primers dos mil, ja sota el patronatge de la Fundació, Barcino adoptà el paper d'«editorial de substitució», és a dir, fer allò que les editorials comercials no podien fer, i es potenciaren especialment les col·leccions i propostes lligades a determinats àmbits especialitzats, l'alta cultura i la filologia. Fora de col·lecció, s'impulsaren estudis com ara el llibre *Natura, ús o abús?* (1976), o bé la *Flora dels Països Catalans* (1984-2001), obra de referència en el seu àmbit, formada per quatre gruixuts volums.

Sempre, però, sense abandonar els clàssics, la columna vertebral de l'editorial. L'any 1994, s'inaugurà la «Biblioteca Baró de Maldà», inicialment destinada a recollir l'obra del Baró, però que aviat s'amplià als textos posteriors a l'edat mitjana i fins a principis del vuit-cents, i que, com ja s'ha dit, l'any 2011 esdevindria l'actual sèrie d'Autors Moderns d'«Els Nostres Clàssics». Ja amb el nou mil·lenni ben encetat, es va crear la «Biblioteca Barcino»: edicions anotades, però sense l'aparat crític; amb l'ortografia regularitzada,

que hi dedica Faust Ripoll (2017: 207-252).

8. En aquest sentit, val la pena de llegir l'entrevista de Joan Esculies a Jordi Casacuberta Font, fill de Lluís Carulla, on ho explica de primera mà (*La Nadala* 2023: 54-57).

i amb extensos pròlegs i annexos. Es va inaugurar amb una edició trilingüe (català, castellà, anglès) de les *Homilies d'Organyà*, amb motiu del vuitè centenari, pensada per arribar a un gran nombre de lectors. Avui, la «Biblioteca Barcino» presenta un catàleg d'obres que complementa perfectament «Els Nostres Clàssics»; hi trobem des de Lull, March, Desclot o Eiximenis, fins a autors moderns, com Francesc Vicent Garcia o Joan Pujol. És una col·lecció plenament viva, amb un ritme de publicació d'entre un i tres títols l'any i de la qual se'n publicaran enguany les primeres edicions digitals.

Acabada l'etapa Soberanas, l'Editorial Barcino quedà sota la direcció de Carles Duarte, en tant que director de la Fundació Carulla, i la direcció editorial de Joan Santanach, que ja feia anys que n'era l'editor principal. L'any 2011 es decidí crear la col·lecció «Tast de clàssics», que presenta obres de la nostra literatura medieval traslladades al català actual per escriptors i traductors de renom, amb la idea d'arribar a aquells lectors que puguin sentir que la llengua antiga és una dificultat insalvable. Avui és un projecte madur, que ja s'ha consolidat, i entre la vintena llarga de títols hi trobem, per exemple, des d'antologies de March o de Corella, fins a obres íntegres, com *Lo somni*, o el *Curial e Güelfa*. Tots els títols de la col·lecció tenen llur versió corresponent en llibre digital, i el 2024 se'n publicarà el cinquè títol en format d'audiollibre.

De recentíssima creació són les dues darreres col·leccions de Barcino: «Imprescindibles —Biblioteca de Clàssics Catalans» (desembre de 2021) i «Mirades» (setembre de 2022). Ambdues són cabdals per al projecte de l'editorial, i responen a la idea de potenciar-ne la missió i l'esperit fundacional: reivindicar, recuperar, divulgar i prestigiar els clàssics catalans. I fer-los arribar al màxim nombre de lectors possibles.

«Imprescindibles» és, avui per avui, l'eina que ha permès a l'editorial de fer un salt endavant. En només un parell d'anys ha aconseguit un ressò que, fora de l'àmbit acadèmic, no tenia, tant pel que fa a l'atenció dels mitjans, com, sobretot, per part dels lectors.

Edicions rigoroses des del punt de vista filològic, que parteixen, sempre que n'hi ha, de l'edició crítica. Textos amb l'ortografia regularitzada, i amb l' anotació estrictament imprescindible i sempre a peu de pàgina. Glossaris al final del volum, quan calgui, i introduccions i epílegs pensats per donar les claus de l'obra tant als estudiants de filologia com als lectors no especialitzats. Compta amb un ventall de col·laboradors d'un prestigi acadèmic i intel·lectual inqüestionable (alguns dels quals són editors també de les altres col·leccions) i també amb editors joves, a fi de contribuir al relleu generacional.

El repte de la col·lecció és esdevenir un punt de referència en l'edició dels clàssics catalans de tots els temps. Totes les èpoques i tots els gèneres hi hauran d'estar ben representats des del començament; per això no només recollirà els títols canònics, indiscutibles, sinó que recuperarà obres i autors que potser no han estat ben tractats pel canón, que són més desconeguts, però que són importants i necessaris si volem entendre la nostra literatura com un tot. En aquest sentit, igual com els primers títols d'«Els Nostres Clàssics» van ser una declaració d'intencions, també ho són els primers volums d'«Imprescindibles»: Martorell, Vayreda, Rosselló, Monserdà...

«Mirades» és la més nova i encara està en una fase de consolidació i de cerca de la identitat. El punt de partida és acarar autors contemporanis amb la tradició, i amb ben poques, o amb cap, indicacions per part de l'editor: deixar-los que hi dialoguin. Que la reinterpretin, la reivindicuin, la critiquin, s'hi barallin i fins i tot la reescriguin. La idea de fons

és que la tradició generi tradició. Els primers títols publicats corresponen al gènere de l'assaig literari, però no sempre ha de ser així. És la col·lecció que ens ha de permetre experimentar, arriscar, i incorporar noves veus al nostre catàleg.

Com es pot veure, doncs, el llegat de l'Editorial Barcino no és només un llegat històric, sinó que és ben viu, i celebrem el centenari de l'editorial des de la convicció que la Barcino del 2024 no és sinó l'evolució natural i la continuïtat de la Barcino que va fundar, ara fa cent anys, Josep M. de Casacuberta.

No voldria acabar sense tornar a referir-me al que deia al començament: l'anomalia que representa la manca d'una bona monografia que reculli la història de l'editorial, des dels orígens fins avui. De materials no en falten: a banda del magnífic llibre de Faust Ripoll sobre Casacuberta que hem anat citant, i de l'imprescindible d'Albert Manent, hi ha nombrosos articles que il·lustren aspectes diversos d'aquesta història, i bona part de l'arxiu de l'editorial es va llegar a la Biblioteca de Catalunya l'any 2019. Falta, només, que algun investigador s'hi engresqui i entomi l'empresa. No cal dir que, per descomptat, comptarà amb tot el nostre suport.

BIBLIOGRAFIA

- Clàssics i més. L'Editorial Barcino i Josep Maria de Casacuberta* (2005). Barcelona: Editorial Barcino.
- La Nadala: 100 anys de l'Editorial Barcino* (2023). Barcelona: Fundació Carulla / Editorial Barcino.
- BOVER, August (2023): *Espill de la vida religiosa*. Barcelona: Editorial Barcino.
- FUSTER, Joan (1955 [2022]): *Pàgines escollides de Sant Vicent Ferrer*. Barcelona: Editorial Barcino [Edició facsímil, pròleg d'Oriol Magrinyà].
- DUARTE, Carles (2009): «L'Editorial Barcino. Un projecte editorial, una idea de país», *Estudis Romànics*, 31, p. 343-349.
- MANENT, Albert (1980): *Josep Maria de Casacuberta i l'Editorial Barcino*. Barcelona: Associació d'Editors en Llengua Catalana.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1981): «Josep M. de Casacuberta. Premi d'Honor 1981», *Serra d'Or*, any XXIII, núm. 261, p. 39-42.
- RIPOLL DOMÈNECH, Faust (2017): *Josep Maria de Casacuberta*. Catarroja / Barcelona: Editorial Afers.
- SANTANACH, Joan (2005): «Pompeu Fabra, Josep Maria de Casacuberta i els inicis de l'Editorial Barcino», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 81, p. 821-830.
- SANTANACH I SUÑOL, Joan (2012): «Les edicions d'Els Nostres Clàssics i els criteris d'edició. Aportació a la història de la col·lecció», *Anuari Verdaguier*, 20, p. 261-292.
- SANTANACH I SUÑOL, Joan (2016): «L'accés als autors catalans antics i altres qüestions: traduccions i actualitzacions de l'Editorial Barcino», *Estudis Romànics*, 38, p. 363-370.
- SOBERANAS, Amadeu J. (1990): «'Els Nostres Clàssics', 'Biblioteca Renaixença' i 'Biblioteca Verdaguieriana': realitzacions i projectes», *Llengua & literatura*, 4, 1990-1991, p. 579-587.

ELS PROCESSOS D'ESTANDARDITZACIÓ EN LLENGÜES MINORITZADES: NOTES SOBRE EL CAS DE L'ASTURIÀ¹

Claudia Elena MENÉNDEZ FERNÁNDEZ
Universidá d'Uviéu
Academia de la Llingua Asturiana

1. INTRODUCCIÓ:²

La fixació d'una varietat estàndard constitueix una fita fonamental, dins de l'ampli marc de l'anomenada normalització social d'una llengua, per a dotar-la del vehicle codificat pautat que li permeti assolir amb normalitat tots els espais socials possibles. Si es tracta d'una llengua minoritzada, com l'asturiana, que conviu amb la pressió que exerceix el castellà en tant que llengua socialment i institucionalment dominant, la consecució d'un model estàndard esdevé una tasca encara més imprescindible, perquè aquest model ha d'assumir una sèrie de funcions a les quals, d'una altra manera, la llengua en situació de minorització tindria un accés més difícil: *funció unificadora* (l'estàndard contribueix a la concepció de tot el diasistema com un ens unitari), *funció separadora* (contribueix a percebre la llengua per si mateixa enfront d'altres llengües), *funció validadora* (la llengua s'homologa a la resta de llengües considerades de prestigi i es legitima davant els membres de la comunitat), etc. (Garvin 1992: 510-514; D'Andrés Díaz 2018a: 35).

L'asturià no comptarà amb un estàndard fins a l'últim quart del segle xx, en un procés que comença *de facto* l'any 1980 amb la creació de l'Academia de la Llingua Asturiana (ALLA), les característiques principals del qual seran l'objecte de presentació en les

1. Sota aquest títol es reuneixen, ara de forma ordenada i sistematitzada, algunes de les dades que vaig presentar en la conferència «Llengües romàniques i minorització: la situació sociolingüística de l'asturià i el seu procés de normativització», que vaig tenir l'immens honor de pronunciar el 20 d'octubre de 2023 a la reunió de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, amb motiu de la invitació del Dr. Nicolau Dols i del Dr. José Enrique Gargallo, als quals expresso el meu agraïment més sincer. Tenint en compte les característiques d'aquesta contribució, per tant, no és la meua voluntat realitzar-hi una descripció exhaustiva del procés d'elaboració del model estàndard de la llengua asturiana, per a la qual cosa prego al lector que es dirigeixi a tot un conjunt de treballs previs que sí que tenien aquesta pretensió i dels quals beu, sens dubte, el text que aquí s'ofereix, com ara Cano González (1999; 2006), González-Quevedo (2006), D'Andrés Díaz (2008) i, especialment, Cano González (2009) i D'Andrés Díaz (2018b).

2. Em complau agrair al Dr. José Enrique Gargallo l'atenta revisió que ha fet d'aquest text.

pàgines que segueixen. Tant la fundació de l'ALLA com l'estandardització que es desenvolupa després són fruit directe del canvi de paradigma que, a partir de 1974, experimentà la qüestió lingüística a Astúries arran del naixement de l'associació d'activisme politicocultural *Conceyu Bable* —que promogué la revitalització o redignificació de la llengua i la cultura d'Astúries més enllà de la dimensió folklòrica tolerada durant la dictadura—, en un període conegut històricament amb el nom de *Surdimientu* ['Sorgiment'] (Viejo Fernández 2004; Santori Vázquez 2013).

2. ANTECEDENTS

Com era d'esperar, abans de l'època *surdimentista* no existeix un model estàndard formalment construït, per bé que això no significa que no es puguin rastrejar al llarg de la història diferents indicis i temptatives de codificació de la llengua asturiana. En aquest sentit, cal remuntar-se a la fi del s. XVIII per a trobar el primer gran impulsor d'iniciatives per a l'estudi de l'asturià, el polític il·lustrat Gaspar Melchor de Xovellanos. Entre altres coses, Xovellanos es va plantejar la creació d'una Acadèmia Asturiana de Buenas Letras que, a banda d'altres objectius, havia d'encarregar-se de la redacció d'un *Diccionario Asturiano*. Tot i que cap d'aquestes empreses va arribar a sortir a la llum, sí que tenim proves que la preparació del diccionari era un projecte que estava força avançat. Així, per exemple, es conserva una instrucció per a l'elaboració del diccionari esmentat, escrita pel mateix Xovellanos en 1801, on s'hi esbrina l'estructura de l'obra i altres qüestions de grafització i ortografia de l'asturià (Arias Cabal 2009). El llegat intel·lectual de l'il·lustrat va deixar empremta en els segles posteriors; per aquesta raó, tampoc pot deixar d'assenyalar-se la figura de Xuan Xunquera Huergo, autor de la primera gramàtica de l'asturià (any 1869) —perduda per a nosaltres, no obstant això, fins a 1989—, així com les ambicions d'una Real Acadèmia Asturiana de las Artes y las Letras que, fundada en 1919, va declarar la seva intenció —que no va arribar a concretar-se— de dur a terme la preparació d'un diccionari i una gramàtica de l'asturià i d'ocupar-se de la seva literatura «cultivando preferentemente el bable clásico central» (González Prieto [1990, 1921¹]: 112).

3. L'ACADEMIA DE LA LLINGUA ASTURIANA

Cal que ens situem a l'any 1980, en el marc del *Surdimientu*, per a assistir al naixement de l'Acadèmia de la Llingua Asturiana, que serà la institució responsable de fer efectiu tot seguit el procés d'estandardització de l'idioma dotant-lo de les eines normatives necessàries. En un eix temporal de gairebé vint anys, l'Acadèmia desenvolupa i remata la labor normativa amb la publicació de tres obres de referència (*Normes Ortogràfiques* [2021⁸, 1981¹], *Gramàtica de la Llingua Asturiana* [2001³, 1998¹], *Diccionariu de la Llingua Asturiana* [2000]) que compleixen dos aspectes bàsics: tenen les qualitats tècniques apropiades que

fan de l'estàndard un instrument pràctic i estable i són plenament acceptades pels usuaris de l'asturià formal (D'Andrés Díaz 2018b: 131). Un cop conclosa la tasca normativitzadora més urgent, l'Acadèmia ha anat donant forma a altres recursos i materials, entre els quals destaca el TermAst (Terminología Asturiana), per a donar resposta a les necessitats generades amb l'arribada de l'asturià a noves realitats públiques i institucionals (el sistema judicial, l'administració autonòmica, etc.). Vegem aleshores quins trets més importants i recognoscibles conformen el model normatiu de la llengua asturiana.

4. L'ESTÀNDARD ASTURIÀ

És evident que, per a engegar el procés d'estandardització de qualsevol llengua, es requereix tenir en compte les diferents possibilitats que ofereix la seva realitat oral. En el cas d'Astúries i de l'asturià es reconeixen tres grans àrees dialectals (occidental – central – oriental), segons la classificació tripartida proposada ja a principis del segle xx per Menéndez Pidal (1906) i seguida i millorada modernament per García Arias (2003: 39-50), d'acord amb un grapat d'isoglosses de caràcter morfofonològic. Així, i només per a mostrar-ne unes poques com a exemple, direm que la varietat occidental (delimitada pels rius Navia i Nalón) presenta diftongs decreixents (*outru*), plurals femenins en *-as* (*las casas baratas*), conservació de F- (*facer*) i absència de gramaticalització de la diferència semàntica entre els substantius comptables i no comptables; la central (atermenada pels rius Nalón i Seya), d'altra banda, redueix els diftongs decreixents (*otru*), presenta plurals femenins en *-es* (*les cases barates*), conserva F- (*facer*) i gramaticalitza l'oposició comptable/incomptable a través d'adjectius (i referents pronominals) de tres terminacions, com ara *malu*, *-a*, *-o*; i l'oriental (situada més o menys entre els rius Seya i Purón) redueix els diftongs decreixents, presenta majorment plurals en *-as*, aspira F- (> [h]) i gramaticalitza l'oposició comptable/incomptable.

A partir d'ací es va dibuixar un model lingüístic de referència recolzat sobre l'estructura fonològica i morfològica pròpia de la varietat central asturiana, decisió que es va prendre tenint en consideració tres raons destacables (Cano González 2006): aquesta varietat és la de major tradició escrita i literària, la més prestigiada fins i tot dins del diàlecte asturià mateix (probablement perquè és la que es parla a les principals ciutats asturianes) i la de major pes demogràfic, en ser la zona central d'Astúries on es concentra el gros de la població del país.

4.1. ASPECTES FONOLÒGICS I MORFOLÒGICS

El fet que la llengua estàndard assumeixi la configuració fonològica i morfològica de l'asturià central es tradueix en una sèrie de característiques ben identificables (cf. ALLA 2001³, 2021⁸):

a) El sistema vocàlic té cinc unitats —amb tres graus d'obertura— representades amb les grafies *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, mentre que el consonàntic en té dinou (taula 1), representades respectivament com a: *p*, *b*, *t*, *d*, *c/qu*, *g/gu*, *ch*, *f*, *c/z*, *s*, *x*, *y*, *m*, *n*, *ñ*, *l*, *ll*, *r*, *r/rr*.

	Labial	Labio-dental	Dental	Alveolar	Prepalatal	Palatal	Velar
Oclusiva	/p/ /b/		/t/ /d/				/k/ /g/
Africada						/tʃ/	
Fricativa		/f/	/θ/	/s/	/ʃ/	/j/	
Nasal	/m/			/n/		/ɲ/	
Lateral				/l/		/ʎ/	
Vibrant				/r/ /r̄/			

Taula 1. Sistema consonàntic asturià

A més d'aquestes grafies, la norma també inclou i crea quatre grafemes dialectals (García Arias 2003: 34-38): *ll*, que representa l'africada prepalatal retroflexa sorda o sonora que es dona en bona part de la varietat occidental [ʈ̠ - d̠ʒ] i que es correspon amb la /k/ (*ll*) de la resta del territori asturià; *ts*, per a l'africada postalveolar sorda que es localitza en alguns municipis del sud de la varietat occidental [t̠s]; *yy*, per a l'africada migpalatal semisonora que es troba en determinades *brañes*³ aïllades de l'occident asturià [kj]; i *h*, que serveix per a representar gràficament el resultat de l'aspiració de F- característica de l'asturià oriental [h]⁴ (cf. taula 2).

		Estàndard	Ast. central	Ast. occidental	Ast. oriental
L-, -LL-	LUPU	<i>llobu</i> [k]	<i>llobu</i> [k]	<i>lllobu</i> [ʈ̠] <i>llobu</i> [k]	<i>llobu</i> [k]
PL-, CL-, FL-	PLANU	<i>llanu</i> [k]	<i>llanu</i> [k]	<i>lllanu</i> [ʈ̠] <i>llanu</i> [k]	<i>llanu</i> [k]
-LJ- (i afins)	MULIERE	<i>muyer</i> [j]	<i>muyer</i> [j]	<i>mucher</i> [tʃ] <i>muyyer</i> [kj] <i>muyer</i> [j]	<i>muyer</i> [j]
-CT-	NOCTE	<i>nueche</i> [tʃ]	<i>nueche</i> [tʃ]	<i>nueite</i> [it] <i>nuetse</i> [t̠s]	<i>nueche</i> [tʃ]
F-	FUMU	<i>fumu</i> [f]	<i>fumu</i> [f]	<i>fumu</i> [f]	<i>humu</i> [h]

Taula 2. Evolució comparada d'alguns trets fonètics en asturià

3. En asturià, *braña* fa referència als terrenys situats en zones altes de muntanya on els *vaqueiros* —és a dir, els pastors de l'occident asturià— hi porten el bestiar a pasturar i hi viuen durant l'estiu.

4. No obstant això, *h* s'empra també en un grup molt reduït de mots de l'asturià comú que presenten un so aspirat autòcton de procedència diversa, com *guahe*, *hispiar* o *arrohar*.

Aquests grafemes, que no s'integren dins de l'estàndard, només es fan servir si escau en contextos molt específics, com en la toponímia o en la reproducció fidel de testimonis dialectals per raons científiques o literàries. En aquest sentit, els textos acadèmics no han desenvolupat sistemes per a escriure en asturià occidental o asturià oriental, perquè aquesta no ha estat mai una necessitat real. I és que al capdavall els usuaris de l'asturià formal s'han mostrat favorables, per majoria aclaparadora, a l'estàndard proposat (D'Andrés Díaz 2018b: 123).

b) La grafització dissenyada recull, a grans trets, les característiques ortogràfiques de la tradició escrita dels segles anteriors. Llavors, els usos de *b*, *v*, *ll*, *y*, *ñ*, *h*, etc., no van experimentar massa canvis i, d'aquesta manera, no es van considerar possibilitats més rupturistes per qüestions d'acceptació social, com la que hauria suposat l'ús de *nn* —amb un cert recorregut en la documentació històrica— en comptes de *ñ* per a representar la nasal palatal (D'Andrés Díaz 2018b: 117). És a dir, es va optar per seguir una pauta molt semblant a la dels usos gràfics del castellà, la qual cosa va motivar que no només s'adoptessin els trets més útils o aprofitables per a la norma asturiana, sinó també a vegades algunes de les seves incoherències, com l'escriptura de *boda* o *abogáu* amb *b* i no amb *v*. Particularment, pot destacar-se la utilització de *x* com a mitjà de representació de la fricativa prepalatal /ʃ/, amb independència que aquesta presenti a vegades realitzacions amb iod (*xatu* ['ʃatu ~ 'ʃjatu]). Al mateix temps, *x* es fa servir també per a l'adaptació de cultismes, encara que la mancança d'unes normes ortològiques propicia que, en aquests casos, no sempre resulti transparent quan *x* representa /ʃ/ i quan /Gs/ ([ks ~ s ~ gs]) (*galaxa*, *heterodoxa*). La qüestió dels cultismes planteja a banda una altra dificultat relacionada amb els anomenats «grups cultes», que manifesten combinacions consonàntiques que no concorden amb les tendències populars pròpies de l'asturià. Després d'una primera fase d'adequació segons aquestes tendències generals de l'idioma, com són la pèrdua de la primera consonant (*ocalitu*, *repunar*), la vocalització d'aquesta (*perfeutu*, *aición*) o la seva substitució per una altra consonant que sí que pugui aparèixer al marge postnuclear de síl·laba (*alverbiu*), en un nombre ampli de solucions l'estàndard preveu dobles amb vocalització o amb conservació del grup culte, seguint una pauta etimològica coincident amb la del castellà (*direutu* ~ *directu*, *aición* ~ *acción*).

c) Bona part dels trets que defineixen l'asturià central pertany a la llengua estàndard. Així doncs, i prenent com a exemple els esmentats al punt §4, no s'admeten els diftongs decreixents, sinó la seva reducció (*fresnu*, *cosa*, *otru* i no pas *freisnu*, *cousa*, *otru*), com tampoc es tolera l'aspiració de *f*- (*facer*, *felechu*, *fumu* i no *hacer*, *helechu*, *humu*); l'expressió del plural femení respon al paradigma en *-es* (*la fueya* / *les fueyes*) i els adjectius amb variació tenen tres terminacions: *-u* i *-a* s'empren en la concordança posposada amb substantius comptables i en l'anteposada amb tota mena de substantius (*el neñu roxu*, *la neña roxa*, *esta xente*, *otra lleche*), mentre que *-o* és el morfema obligatori en la concordança posposada amb substantius incomptables, ja siguin masculins o femenins (*la carne roxo*, *el vinu bebióse frío*, *la xente esto*, *la lleche otro ta tebio*). Els referents pronominals *lu*, *la*, *lo* revelen la mateixa distribució morfemàtica: *al neñu reñilu*, *a la neña reñila*, *a la xente reñilo*.

d) La prevalença de l'estructura morfofonològica de la varietat central asturiana no implica que totes les seves característiques arribin a ser admissibles en el model estàndard.

dard; les que es perceben com a marginals o amb poc prestigi no s'hi atenen (Cano González 2009: 50). És el cas de la metafonia (o tancament de la vocal tònica per influència d'una vocal final [-i] o [-u]), que és característica d'alguns territoris del centre d'Astúries i sobre la qual pesen actituds sociolingüístiques força negatives (Vixil Castañón 1996: 13-15; García Arias 2003: 13-16). En efecte, només són acceptables en la llengua estàndard formes com *llocu*, *riegu*, *xarru*, *gaiteru* o *muertu* i no *llucu*, *riúgu*, *xorru*, *gaitiru* o *muirtu*, realitzacions possibles allí on la metafonia encara és un fenomen productiu en l'actualitat.

e) L'escriptura dels topònims també s'emmotlla al sistema ortogràfic reglamentat de la llengua asturiana, tot i que amb una diferència essencial. Atès que el principi bàsic que regeix la normativització dels noms de lloc és el respecte a la parla viva de l'espai geogràfic on es troben, sí que apareixeran en la seva expressió trets dialectals propis de les diferents varietats asturianes (cf. NclAst 11): *Fontoria* (Llaviana, en zona de varietat central) – *Fontouria* (Miranda, en zona de varietat occidental) – *Hontoria* (Llanes, en zona de varietat oriental), *Les Mestes* (Xixón, en zona de varietat central) – *Mestas* (Llanes, en zona de varietat oriental), *El Cuetu* (Les Regueres, en zona de varietat central sense metafonia) – *El Cuiu* (Sobrescobiu, en zona de varietat central amb metafonia), etc.

f) En general, i així s'estableix en els pròlegs que encapçalen les corresponents eines normatives (ALLA 2001³: 9-12; 2021⁸: 11-12), l'estàndard elaborat tracta de conjugar, d'una banda, el màxim respecte a la realitat oral de l'idioma i, d'una altra, l'ajust a la qüestió etimològica. En resposta al primer dels principis, per exemple, s'articula un sistema d'apostrofacions i de contraccions que constitueixen un bon reflex de les elisions vocàliques i consonàntiques que es produeixen en la llengua parlada (*vien pela caleya*, *ta na escuela*, *dio-y col hachu*, *marchó d'Arxentina*, etc.); no obstant això, l'atenció a l'etimologia es torna imprescindible en la fixació dels criteris per a l'escriptura del vocalisme àton, amb la finalitat d'eludir el foneticisme extrem. En conseqüència, s'escriu *molín*, *sentir* o *pequeñín*, encara que en les realitzacions orals alternin solucions amb un vocalisme àton més tancat [mu'liŋ ~ siŋ'tir ~ piki'jɪŋ].

Aquest equilibri no sempre és fàcil de mantenir, i més si es pren en consideració la situació social —d'accentuat caràcter diglòssic— que hi havia en el moment de la codificació de l'estàndard. Per aquesta raó es van prendre algunes decisions, que vistes des del prisma actual podrien sotmetre's a alguna classe d'esmena, amb la intenció de concitar un consens social ampli i de facilitar l'alfabetització —ja condicionada pels models castellans—; és a dir, per tant, sense buscar contínuament les fórmules més diferencials o allunyades del castellà. Dins d'aquest context ha d'entendre's l'adaptació, ja esmentada (§b), d'aspectes ortogràfics vàlids de la norma castellana i també, especialment, la tendència recognizable a la flexibilitat o al polimorfisme per a satisfer la identificació dels usuaris de les diferents àrees geogràfiques amb l'estàndard. No són poques les possibilitats d'alternança lliure, doble o fins i tot triple, que manifesta la llengua estàndard asturiana (D'Andrés Díaz 2008: 57-80), com es veu, entre altres, en l'escriptura dels grups cultes (§b) o sobretot en els paradigmes verbals (*diximos* ~ *dixemos*, *fuistis* ~ *fuestis* ~ *fostis*, *fadríamos* ~ *fadríemos* ~ *fairíamos* ~ *fairíemos*, etc.).

4.2. ASPECTES SINTÀCTICS

És precisament en el pla sintàctic on menys diferències dialectals existeixen i més unitat o rigidesa mostra una llengua. El conjunt de regles de combinació i disposició sintàctica dels elements de la llengua és el que conforma la seva gramàtica natural i el que la singularitza enfront d'altres entitats lingüístiques. En el cas asturià, la col·locació dels pronoms personals àtons en relació amb el verb (enclisi bàsica: *diónoslu, Xuan llevó-y roses a María güei* / proclisi condicionada per la negació, subordinació, etc.: *Nun me lu dio, Xuan dixo que-y llevó roses a María güei*, etc.), l'organització del sistema verbal (constituït només per temps simples: *cuando marché, él yá cocinara les fabes*), o la forma d'establir la relació de possessió (article + possessiu: *el mio home ye guapu*), tal com altres pautes de comportament sintàctic, són comunes a les tres varietats dialectals i, en definitiva, prescriptives des del punt de vista normatiu. Les diferències poden trobar-se en l'expressió —és a dir, en el que concerneix al pla morfofonològic—, però tanmateix no en la pura construcció gramatical (taula 3):

Estàndard	Ast. central	Ast. occidental	Ast. oriental
+ <i>Diónoslu</i> + <i>Xuan llevó-y</i> <i>roses a María güei</i>	+ <i>Diónoslu</i> + <i>Xuan llevó-y</i> <i>roses a María güei</i>	+ <i>Dióunoslu</i> + <i>Xuan l·levóu-lly</i> <i>rosas a María güei</i>	+ <i>Diónoslu</i> + <i>Xuan llevó-y</i> <i>rosas a María güei</i>
+ <i>Nun nos lu dio</i> + <i>Xuan dixo que-y</i> <i>llevó roses a María güei</i>	+ <i>Nun nos lu dio</i> + <i>Xuan dixo que-y</i> <i>llevó roses a María güei</i>	+ <i>Nun nos lu diou</i> + <i>Xuan dixo que-lly</i> <i>l·levóu rosas a María güei</i>	+ <i>Nun nos lu dio</i> + <i>Xuan dixo que-y</i> <i>llevó rosas a María güei</i>
+ <i>Cuando marché,</i> <i>él yá cocinara</i> <i>les fabes</i>	+ <i>Cuando marché,</i> <i>él yá cocinara</i> <i>les fabes</i>	+ <i>Cuando marchéi,</i> <i>él yá cocinara</i> <i>las fabas</i>	+ <i>Cuando marché,</i> <i>él yá cocinara</i> <i>las habas</i>
+ <i>El mio home</i> <i>ye guapu</i>	+ <i>El mio home</i> <i>ye guapu</i>	+ <i>El miou home</i> <i>ya guapu</i>	+ <i>El mio home</i> <i>é guapu</i>

Taula 3. Comparació de trets sintàctics entre les varietats asturianes

4.3. ASPECTES LÈXICS

El *Diccionariu de la Llingua Asturiana (DALLA)* acull tota mena de solucions lèxiques asturianes, procedents de qualsevol de les tres zones dialectals descrites. Paraules com ara *andolina* ('oreneta') o *fana* ('ensulsiada'), l'ús de les quals s'estén fonamentalment per l'àrea occidental, funcionen aleshores com a sinònims plens i sense cap marca o connotació dialectal de *andarina* o *argayu*, que són els mots coneguts a l'àrea centro-oriental. Ara bé, atès que es tracta d'un diccionari normatiu, l'expressió de les diferents paraules s'adapta als criteris morfofonològics del model lingüístic estàndard. D'aquesta

manera, la paraula *caramiella* («Cabeza [de gochu cocida o salada pa comer]»), que és coneguda en algunes zones de la varietat occidental (*DGLA s. v.*) i sinònima de *calamona* —també amb presència a la varietat central—, s'inclou en el diccionari sota la forma *caramiella* (*DALLA s. v.*). Només en un nombre molt limitat de casos i per raons diverses, el diccionari consigna alguns mots dialectals amb la marca *occ.* («occidentalismu») i *or.* («orientalismu») (Cano González 2009: 51). Vegeu, per exemple: «*xeitu, el*: sust. occ. Mou, manera [de facer les coses, de move-se, de comportase]» (*DALLA s. v.*).

El *DALLA* s'engruixeix a poc a poc amb la incorporació, com és lògic, d'una quantitat estimable de neologismes que, amb força intensitat a partir del Surdimientu, es van incorporant entre els usuaris de l'asturià formal amb l'objectiu de fer-ne una eina de comunicació útil en tots els àmbits (cf. D' Andrés Díaz *et alii* 2013). Malgrat això, és important destacar que, igual que en altres processos d'estandardització empresos des de llengües en posició de minorització i fruit del contacte diglòssic amb una llengua dominant com el castellà, l'ús escrit de l'asturià s'ha caracteritzat, des dels inicis de la normativització i dins dels seus límits, per una tensió entre tendències de tall *diferencialista* (que enalteixen les solucions més allunyades del castellà, amb una activitat neològica a vegades desbordant, etc.) i tendències de caràcter *equiparacionista* (que donen preferència a opcions coincidents amb el castellà, etc.). De totes maneres, aquesta confrontació s'ha relaxat amb el pas de les dècades i la producció escrita en asturià ha anat guanyant en equilibri i qualitat.

5. IMPLANTACIÓ DE L'ESTÀNDARD I PERSPECTIVES DE FUTUR

Pel que fa a l'àmbit social, l'última *Encuesta Sociolingüística d'Asturies* deixava constància que gairebé sis de cada deu asturians creien convenient i positiva l'existència d'un estàndard de la llengua asturiana. En la mateixa enquesta, no obstant això, s'apuntava també cap a un problema encara no resolt i que consistia en un percentatge gens menyspreable d'asturians per als quals l'estàndard continua generant un cert estranyament o rebuig (Llera Ramo 2018: 102-104). Sens dubte, una de les raons que justifica aquesta dada té a veure amb la deficient implantació del model estàndard a la societat asturiana. Els àmbits socials que ha aconseguit fins ara són molt limitats (espais reduïts al món cultural, al sistema educatiu, a les institucions, etc.). Només els individus lingüísticament conscienciats i els que són participants d'aquests contextos amb presència de l'asturià formal arriben a conèixer i validar les qualitats de l'estàndard, però no la resta de la societat, perquè ni els mitjans de comunicació ni l'ensenyament general compleixen amb el rol que haurien de satisfer de difusors i de canals de consolidació d'aquest model.

A Astúries, la normativització —plenament desenvolupada per un ferm sector socio-cultural— no ha estat mai acompanyada d'una veritable i seriosa política de normalització social i lingüística, la qual cosa motiva bona part de les mancances advertides. A curt termini, és més que necessària la declaració d'oficialitat de l'asturià per a poder trencar

definitivament aquest sostre de vidre que tantes vegades impedeix, per defecte legal, l'accés de l'idioma als diferents entorns socials. A mitjà i llarg termini, urgeix un canvi de mentalitat que aboqui a unes institucions polítiques asturianes en les quals tots els asturians puguin sentir-se representats, que mirin sense complexos pel territori al qual serveixen i assumeixin la responsabilitat de vetllar pel patrimoni lingüístic d'Astúries.

6. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ACADEMIA DE LA LINGUA ASTURIANA (2001³ [1998]): *Gramática de la Llingua Asturiana*. Uviéu: ALLA.
- ACADEMIA DE LA LINGUA ASTURIANA (2021⁸ [1981]): *Normes Ortogràfiques*. Uviéu: ALLA.
- ARIAS CABAL, Álvaro (2009): «Historia de la lexicografía asturiana: siglos XVIII y XIX», dins VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio (ed.): *Cien Años de Filología Asturiana (1906-2006): Actes del Congresu Internacional*. Uviéu: Universidá d'Uviéu / Trabe, p. 69-99.
- CANO GONZÁLEZ, Ana María (1999): «Normalización y normativización do asturiano hoxe», dins FERNÁNDEZ REI, FRANCISCO i SANTAMARINA, Antón (eds.): *Estudios de Sociolingüística Romanica. Linguas e variedades minorizadas*. Santiago de Compostela: Servizo de Publicacions da USC, p. 107-132.
- CANO GONZÁLEZ, Ana María (2006): «El proceso de normativización de la lengua asturiana», dins BÜRKL, Yvette / DE STEFANI, Elwys (eds.): *Trascrivere la lingua. Dalla filologia all'analisi conversazionale / Transcribir la lengua. De la filología al Análisis Conversacional*. Bern: Peter Lang, p. 163-192.
- CANO GONZÁLEZ, Ana María (2009): «La elaboración de la norma asturiana», dins MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (ed.): *El leonés en el siglo XXI. (Un romance milenar ante el reto de su normalización)*. León: Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, p. 43-60.
- D'ANDRÉS DÍAZ, Ramón (2008): *L'asturianu que vien. Observaciones y suxerencies sobre l'asturianu normativu y el so usu*. Uviéu: Ámbitu.
- D'ANDRÉS DÍAZ, Ramón (2018a): «Lenguas minoritarias y estandarización», dins GIRALT LATORRE, Javier / NAGORE LAÍN, Francho (eds.), *Lenguas minoritarias en Europa y estandarización*. Zaragoza: Premsas de la Universidad de Zaragoza, p. 19-45.
- D'ANDRÉS DÍAZ, Ramón (2018b): «El procesu d'estandarización del asturianu», dins GIRALT LATORRE, Javier / NAGORE LAÍN, Francho (eds.): *Lenguas minoritarias en Europa y estandarización*. Zaragoza: Premsas de la Universidad de Zaragoza, p. 113-142.
- D'ANDRÉS DÍAZ, Ramón / DÍAZ FANJUL, Vanesa / GUTIÉRREZ RODRÍGUEZ, Sara (2013): *Palabres nueves n'asturianu. Proyeutu Observatoriu Asturianu de Neoloxía y Terminoloxía (AsturNeo)*. Uviéu: Gobiernu del Principáu d'Asturies / Trabe.
- DALLA = ACADEMIA DE LA LINGUA ASTURIANA (2000): *Diccionariu de la llingua asturiana*. Uviéu: ALLA. <<https://diccionariu.alladixital.org/>>.
- DGLA = GARCÍA ARIAS, Xosé Lluís (2002-2004): *Diccionario General de la Lengua Asturiana*. Uviéu: Editorial Prensa Asturiana. <<http://mas.lne.es/diccionario/>>.

- GARCÍA ARIAS, Xosé Lluis (2003): *Gramática Histórica de la Lengua Asturiana*. Uviéu: ALLA.
- GARVIN, Paul L. (1992): «La langue standard. Concepts et processus», dins MARÍ, Isidor (ed.): *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. IV. Àrea 3. Lingüística social*. Palma: Universitat de les Illes Balears / Fundació del Congrés de Cultura Catalana, p.503-514.
- GONZÁLEZ-QUEVEDO, Roberto (2006): «Normativización de la lengua asturiana», dins FERRANDO, Antoni / NICOLÁS, Miquel (eds.): *La configuració social de la norma lingüística a l'Europa Llatina. VII Colloqui Internacional de problemes i mètodes d'història de la llengua (València 2003)*. Alicante: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, p. 355-373.
- GONZÁLEZ PRIETO, Francisco (1990 [1921¹]): *La vida asturiana nun cientu de sonetos*. Uviéu: ALLA [Edició facsimilar de la de 1921].
- LLERA RAMO, Francisco José (2018): *La recuperación del asturiano. III Estudio sociolingüístico de Asturias. 2017*. Uviéu: ALLA.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1906): «El dialecto leonés», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 14, p. 128-172 i p. 294-311.
- NCLAST = ACADEMIA DE LA LINGUA ASTURIANA (2000): *Nomes de Conceyos, Parroquies, Pueblos y Lugares del Principáu d'Asturies*. Uviéu: ALLA.
- SANTORI VÁZQUEZ, Xuan (2014): *El Surdimientu y la lliteratura n'asturianu: normalización y estandarización*. Uviéu: Trabe.
- VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio (2004): «Sociedá y discursu llingüísticu en Conceyu Bable», dins *Conceyu Bable n'Asturias Semanal (1974-1977)*. Uviéu: Trabe, p. 23-35.
- VIXIL CASTAÑÓN, XULIO (1996): «Metafonía nuna parroquia de Bimenes. Análisis sociolingüísticu», *Lletres Asturianas*, 61, p. 7-32.

CINQUANTA ANYS DE L'ASSOCIACIÓ INTERNACIONAL DE LLENGUA I LITERATURA CATALANES

Lídia PONS I GRIERA
Universitat de Barcelona

L'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (AILLC) és un «organisme científic» sense ànim de lucre que té com a finalitats «aplegar les persones físiques o jurídiques que s'interessen per la llengua i la literatura catalanes; fomentar els estudis de llengua i literatura catalanes i de totes les altres manifestacions de la cultura d'expressió catalana per tot arreu on la comesa serà possible».¹

El dia 15 de juliol de 2023 l'Associació commemorà, amb una jornada acadèmica al Fitzwilliam College de la Universitat de Cambridge, els cinquanta anys de l'assemblea fundacional celebrada en el mateix lloc el dia 13 d'abril de 1973. Durant la sessió constituent de 1973 s'havien aprovat els estatuts i s'havia elegit la primera junta de govern. Els inicis de l'Associació es remunten, però, a la dècada anterior.

Actualment l'Associació agrupa més d'un miler d'estudiosos d'arreu del món, té relació amb totes les associacions de catalanística i gaudeix d'un prestigi valorat per tots els catalanòfils. En reconeixement d'aquest prestigi, l'any 1993 el llavors president de la Generalitat de Catalunya, Jordi Pujol, atorgà a l'AILLC la Creu de Sant Jordi, en forma de placa, com a «Principal entitat dels catalanòfils d'arreu del món. Per la contribució a la presència internacional de la cultura catalana, i en reconeixement a l'impuls als estudis i recerques sobre la llengua i la literatura catalana, per mitjà dels col·loquis internacionals».²

1. ELS INICIS DE L'ASSOCIACIÓ

El projecte es començà a gestar l'any 1965 a partir d'unes conferències sobre dialectologia i onomàstica catalanes impartides per Antoni M. Badia i Margarit al Centre de Philologie et de Littératures romanes de la Universitat d'Estrasburg. A propòsit d'aques-

1. *Estatuts* (2016: article 2).

2. Decret 93/1993, de 9 de març, de concessió de les Creus de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya, article 2.

tes conferències, Georges Straka, catedràtic d'aquella universitat i director del Centre, amb la complicitat del seu amic Antoni M. Badia i Margarit i esperonat per Germà Colón —assistent assidu a les jornades acadèmiques convocades pel Centre—, prengué la iniciativa d'oferir als dos filòlegs la institució acadèmica que dirigia com a seu per a un congrés sobre lingüística catalana. En una època difícil per a la nostra cultura, a causa de la situació política, la proposta fou molt ben acollida i el congrés, «Primer Col·loqui sobre la lingüística catalana», se celebrà del 23 al 27 d'abril de 1968. A més dels organitzadors, hi participaren gairebé quaranta congressistes procedents de diferents universitats d'Europa, els Estats Units d'Amèrica i el Canadà; es presentaren set conferències en francès i una en català, d'Antoni M. Badia i Margarit, centrades en la llengua catalana,³ seguida cada una de densos debats, que havien de marcar la manera de procedir en els col·loquis posteriors. Totes les contribucions, incloses les allocucions (alguna s'havia pronunciat en català), foren publicades en francès.

L'èxit del congrés d'Estrasburg animà els romanistes i hispanistes de la Universitat d'Amsterdam; estimulats per Felip M. Lorda Alaiz, que era lector d'espanyol en aquella universitat, i amb la complicitat de Jean Roudil, catedràtic de la mateixa universitat, proposaren d'organitzar en aquella ciutat holandesa un segon congrés sobre la llengua i la literatura. El congrés, «Segon Col·loqui Internacional sobre el català», se celebrà del 16 al 19 de març de 1970, amb un centenar d'assistents. S'hi presentaren tretze ponències, nou sobre llengua i quatre sobre literatura, seguides totes de discussió;⁴ les llengües de les ponències eren el català, el castellà o el francès, per bé que de cara a la publicació es traduïren totes al català. Durant el congrés s'homenatjà el poeta Josep Carner, que era un dels assistents.

A Amsterdam la iniciativa anà més enllà. Els assistents, reunits en assemblea, crearen una comissió gestora encarregada d'institucionalitzar una societat dedicada al foment dels estudis sobre la llengua i la literatura catalanes. La comissió quedà encarregada de la redacció d'uns estatuts per donar entitat jurídica a l'Associació i de gestionar la realització d'un tercer congrés. Formaven la comissió Antoni M. Badia i Margarit, president; Felip Lorda, secretari; i els vocals Josep M. Batista i Roca, Germà Colón i Georges Straka.

2. LA CONSTITUCIÓ OFICIAL DE L'ASSOCIACIÓ

Durant el col·loqui d'Amsterdam es determinà que els congressos serien cada tres anys i es decidí la seu dels dos següents: les ciutats de Cambridge i de Basilea. Josep M.

3. Conferències a càrrec de Ramon Aramon, Joan Solà, Germà Colón, Joan Veny, Henri Guiter i tres d'Antoni M. Badia. Publicades dins BADIA MARGARIT, Antoni / STRAKA, Georges (1973).

4. Conferències de llengua a càrrec de Ramon Aramon, Sebastià Serrano, Ramon Cerdà i Massó, Joaquim Rafel i Fontanals, Maurice Molho, Germà Colón, Joan Veny, Antoni M. Badia i Günter Hensch. Conferències sobre literatura a càrrec d'Antoni Comas, Felip Lorda, Francesc Vallverdú i Joan Triadú. Publicades, llevat de la primera, dins MASSOT I MUNTANER (1976).

Batista i Roca, membre de la comissió gestora, en representació de l'Anglo-Catalan Society, que agrupava un bon nombre de catalanistes, cursà la invitació del Fitzwilliam College de Cambridge per a l'any 1973. Germà Colón, que havia format un bon nucli de filòlegs estudiosos del català, cursà la invitació de la Universitat de Basilea per a l'any 1976.

Del 9 al 14 d'abril de 1973 el Fitzwilliam College de Cambridge acollí uns cent-cinquanta congressistes, estudiosos de la llengua i de la literatura catalanes. Per primera vegada, a més de les ponències, es presentaren comunicacions espontànies; en total, hi hagué vint dissertacions, entre llengua i literatura, i només dues en una llengua diferent del català.⁵

En el marc del congrés de Cambridge, «Tercer Col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes», el dia 13 d'abril de 1973 se celebrà la sessió plenària constituent de l'AILLC, amb la discussió, votació i aprovació del projecte d'estatuts preparat per la comissió gestora. A continuació, l'assemblea elegí la primera junta de govern, formada per Antoni M. Badia i Margarit, president; Arthur Terry, vicepresident; Josep Massot, secretari; Gret Schib, vicesecretària; Felip Lorda, tresorer; i els vocals Maurice Molho, Giuseppe Tavani, Jordi Carbonell i Germà Colón. L'assemblea també nomenà Jordi Rubió i Balaguer membre d'honor, i Josep M. Batista i Roca i Georges Straka consellers.

Constituïda l'Associació, s'oficialitzaven també com a activitats principals els congressos, anomenats col·loquis, l'edició de les actes corresponents i d'altres publicacions específiques, a més de la informació sobre treballs en curs i projectes.⁶

3. LA SEU DE L'AILLC I LA LEGALITZACIÓ DELS ESTATUTS

Entre els anys 1969 i 1970, i a causa de la situació política a Espanya, la comissió gestora va fer els tràmits per legalitzar l'Associació fora de l'Estat. El secretari, Felip Lorda, ho tramità al seu país de residència, els Països Baixos, i oficialitzà la seu a la Universitat d'Amsterdam, com reflecteixen els *Estatuts* aprovats a Cambridge: «Art. 2. *Sancció*: L'Associació és un organisme científic internacional, instituït d'acord amb la legislació d'Holanda en aquesta matèria, que, acomplert el tràmit corresponent, té la sanció de la Corona holandesa».⁷ «Art. 4. *Seu*: La seu de l'Associació és l'Institut d'Hispanística (Secció Catalana) de la Universitat d'Amsterdam».⁸ La tresoreria va obrir un compte corrent en un banc holandès.

5. Les de llengua van ser pronunciades per Emilio Alarcos, Joseph Gulsoy, Concepció Lleó i Joan Mascaró, Helmut Lüdtker, Sebastià Mariner, Josep M. Nadal, F. Palau i Martí, Josep Roca-Pons, Jordi Rubió i Paul Russell-Gebbett. Les de literatura, a càrrec de Pere Bohigas, Felip Lorda, Joan-Lluís Marfany, Josep Massot, Joaquim Molas, Josep Navarro, R. D. F. Pring-Mill, Gret Schib, Giuseppe Tavani i Arthur Terry. Publicades a TATE / YATES (1976).

6. *Estatuts* (1973: article 5).

7. *Estatuts* (1973).

8. *Estatuts* (1973).

Després de constituïda l'Associació, Josep Massot, com a secretari, portava la gestió administrativa des de Catalunya. Però el fet de tenir la tresoreria als Països Baixos i que el tresorer hagués de ser una persona resident en aquell país, feia poc flexible la gestió econòmica, i el pagament de les quotes dels socis era irregular i difícil. Per això, després del Col·loqui d'Andorra l'any 1979, per iniciativa del secretari i d'Antoni M. Badia, es va obrir un compte en una caixa d'estalvis a Barcelona, de manera que començaren a funcionar dues tresoreries: una d'oficial a Amsterdam, gestionada, successivament, pels tresorers Felip Lorda, Nic Stolp i Araceli Dalmau fins al 1997; i una segona, oficiosa, gestionada a Barcelona per Joaquim Rafel com a tresorer delegat. L'any 1997, amb ocasió del Col·loqui de Palma, es liquidà la tresoreria holandesa i s'oficialitzaren la tresoreria de Barcelona i el tresorer Joaquim Rafel.

Amb el restabliment, primer provisional, de la Generalitat de Catalunya l'any 1977 i, definitiu, el 18 de desembre de 1979, secretari i tresorer delegat iniciaren els tràmits per legalitzar l'Associació dins l'Estat i inscriure-la al registre d'associacions de la Generalitat de Catalunya, sense renunciar, però, a la seu holandesa, per si de cas. El text era el mateix dels estatuts aprovats a Cambridge amb dues modificacions: primer, s'eliminava l'article 2, referit a la sanció de la Corona holandesa; i, segon, se substituïa el contingut de l'article 4 referit a la seu, que en la nova versió va passar a ser l'article 3, per: «*Seu*. La seu de l'Associació és l'Institut d'Estudis Catalans, de Barcelona. Àmbit: Principalment Catalunya».⁹ El dia 21 de maig de 1986 els estatuts entraren al registre signats, en aquest ordre, per Ramon Aramon, Josep Moran, Joaquim Rafel, Lídia Pons i Josep Massot, i quedaren inscrits el dia 28 del mateix mes i any. Es tractava d'un pas important perquè legalitzava l'Associació en el lloc on realment es gestionava.

D'acord amb el contingut de l'article referit a la durada de l'Associació, que és de vint-i-nou anys prorrogables,¹⁰ l'any 2015 s'iniciaren els tràmits per a prorrogar-la i es van haver de modificar els estatuts per tal d'ajustar-los a la nova regulació.¹¹ Els nous estatuts s'aprovaren a l'assemblea de l'Associació el dia 9 de juliol de 2015, amb ocasió del Col·loqui de València. A part de l'article primer, que esmenta les lleis que regulen les activitats de l'Associació, els canvis més importants incidien directament en aspectes relacionats amb el funcionament habitual. Per exemple, l'obligatorietat de, com a mínim, una assemblea anual, en comptes d'una assemblea cada tres anys, que sempre s'havia fet coincidint amb els col·loquis; o bé les modificacions respecte de la durada dels càrrecs de la junta, que passaven de sis a tres anys, mantenint alguns càrrecs reelegibles.

9. *Estatuts* (1986).

10. «La durada de l'Associació és de vint-i-nou anys, prorrogables per un nou període de la mateixa durada, mitjançant el tràmit corresponent. El nombre de prorrogacions és il·limitat». *Estatuts* (1973: article 3) i *Estatuts* (1986: article 2).

11. «L'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (AILLC) regula les seves activitats d'acord amb el que estableix la Llei 4/2008, de 24 d'abril, del llibre tercer del Codi civil de Catalunya, relatiu a les persones jurídiques; la Llei orgànica 1/2002, de 22 de març, reguladora del dret d'associació, i els seus estatuts». *Estatuts* (2016: article 1).

4. ELS COLLOQUIS I LES JORNADES

4.1. ELS COLLOQUIS

Durant més de cinquanta anys els col·loquis han estat l'aspecte més visible de l'Associació, un punt de trobada entre catalanòfils i un focus per a l'intercanvi, comunicació i difusió de noves orientacions en l'àmbit de la filologia catalana. A més dels actes estrictament acadèmics, les sessions han alternat sempre amb activitats culturals, com exposicions de llibres, vetllades amb concerts, dansa o representacions teatrals, visites guiades i excursions —algunes en vaixell—, que, en cada cas, el comitè organitzador ha considerat que podien interessar als congressistes.

Després dels d'Amsterdam i de Cambridge, els col·loquis han continuat celebrant-se cada tres anys,¹² amb un important nombre de participants i, després d'Amsterdam, s'han mantingut les dues seccions, llengua i literatura.

Del 22 al 27 de març de 1976 la Universitat de Basilea acollí el «Quart Col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes», amb una assistència d'uns dos-cents congressistes i tots els treballs presentats en català. Les intervencions de llengua versaren sobre el lèxic català, enfocat des de perspectives i mètodes diferents; i les de literatura, sobre el segle XIX, en un sentit cronològic força ampli. Durant l'assemblea es renovà la junta, que quedà constituïda per: Germà Colón, president; Arthur Terry, vicepresident; Josep Massot, secretari; Jordi Bruguera, vicesecretari; Felip Lorda, tresorer; i els vocals: Jordi Carbonell, Gret Schib, Giuseppe Tavani i Joan Veny. Es nomenà Josep M. de Casacuberta com a membre d'honor i Ramon Aramon com a conseller. De cara a l'assemblea, s'havien fet gestions prèvies amb les autoritats d'Andorra per tal de poder celebrar el col·loqui següent en terres de parla catalana, de manera que la proposta fou molt ben acollida pels assistents.

De l'1 al 6 d'octubre de 1979 se celebrà el Cinquè Col·loqui a Andorra, amb una sessió final a Barcelona. Hi participaren uns dos-cents cinquanta congressistes. Els temes tractats foren sobre sociolingüística catalana i els parlars del Pirineu, en la secció de llengua; i literatura i societat fins al XVIII, i la literatura popular, en la secció de literatura. Pel fet de no haver-hi universitat al lloc de celebració, la Universitat de Barcelona i l'Institut d'Estudis Catalans assumiren la representació acadèmica, i la clausura es va fer a la seu de l'Institut, amb una conferència de Joan Coromines. La junta, renovada durant l'assemblea, quedà constituïda per Germà Colón, president; Giuseppe Tavani, vicepresident; Josep Massot, secretari; Jordi Pinell, vicesecretari; Nic Stolp, tresorer; i els vocals Jordi Carbonell, Joan Veny, Rolf Eberenz i Alan Yates; es nomenà Pere Bohigas com a conseller.

El Sisè Col·loqui se celebrà a Roma del 28 de setembre al 2 d'octubre de 1982, acollit per la Università degli Studi «La Sapienza» i amb la col·laboració de l'Associazione Italiana di Studi Catalani. Hi participaren més de tres-cents congressistes i, ultra les conferències

12. Per causa de la pandèmia de covid, el Dinovè Col·loqui, que s'havia de celebrar a Vic l'any 2021, es va haver de posposar a l'any següent.

i ponències per invitació, s'hi presentaren quinze comunicacions. Els temes a tractar eren les relacions italo-catalanes, especialment durant el Renaixement, i la llengua i la literatura dels segles XIX i XX. En una taula rodona, presidida per Ramon Aramon, es va debatre sobre els problemes de la crítica textual en els textos medievals catalans. Durant l'assemblea es renovà la junta, amb els càrrecs d'Arthur Terry, president; Giuseppe Tavani, vicepresident; Josep Massot, secretari; Joan M. Pujals, vicesecretari; Nic Stolp, tresorer; i els vocals Rolf Eberenz, Alan Yates, Joaquim Rafel i Joseph Gulsoy; es van nomenar Alberto Boscolo com a membre d'honor i Francesc de B. Moll com a conseller.

El Setè Col·loqui, a Tarragona i a Salou, amb dues mitges jornades a Reus i a Poblet, es va celebrar de l'1 al 5 d'octubre de 1985, acollit per la Facultat de Lletres de Tarragona. Amb aquest col·loqui es consolidava el que ha esdevingut una tradició d'itinerància: realitzar els col·loquis alternativament a terres de parla catalana i a l'exterior. Es presentaren quaranta-un treballs, entre conferències, ponències i comunicacions; els temes proposats eren sobre dialectologia i sobre literatura dels segles XIX i XX, i les intervencions enfocaren aquesta temàtica des de perspectives i mètodes diversos; es van fer també algunes presentacions sobre recerca en onomàstica i en llenguatge administratiu. Una taula rodona dedicada a l'ensenyament de la llengua i la literatura catalanes completà l'activitat científica. La junta quedà constituïda per Arthur Terry, president; Joan Veny, vicepresident; Josep Massot, secretari; Michel Camprubí, vicesecretari; Nic Stolp, tresorer; i els vocals Joaquim Rafel, Joseph Gulsoy, Kálmán Faluba i Antoni Ferrando; també es nomenaren Miquel Batllori com a membre d'honor i Antoni M. Badia i Margarit com a conseller.

El Vuitè Col·loqui se celebrà a Tolosa de Llenguadoc entre els dies 12 i 17 de setembre de 1988, en el marc de la Universitat de Toulouse-Le Mirail. Hi assistiren més de dos-cents congressistes i es presentaren cinquanta-dos treballs, centrats en un d'aquests dos temes: «Occitània i els Països Catalans» i «Problemàtica de la Decadència». Una taula rodona sobre la situació de la literatura catalana completà l'activitat científica. Durant el col·loqui es feu un homenatge a Alfons Serra i Baldó; d'altra banda, els participants francesos es reuniren per tal de preparar una possible associació francesa de catalanistes. La junta quedà constituïda per Giuseppe Tavani, president; Joan Veny, vicepresident; Josep Massot, secretari; Rafael Alemany, vicesecretari; Nic Stolp, tresorer; i els vocals Kálmán Faluba, Antoni Ferrando, Joaquim Rafel i Josep Roca-Pons; es nomenaren Joan Torrent i Fàbregas com a membre d'honor i Germà Colón com a conseller.

El Novè Col·loqui se celebrà a Alacant del 9 al 14 de setembre de 1991, en el marc de la Universitat d'Alacant i amb una sessió final a Elx. Hi assistiren més de sis-cents congressistes i els temes de treball tractaven sobre el contacte de llengües i sobre la literatura medieval; es presentaren seixanta-tres comunicacions, a més de dotze ponències per invitació —sis de llengua i sis de literatura—, una conferència inaugural, a càrrec de Joseph Gulsoy, i una altra de clausura, a càrrec de Joan Fuster. Tres taules rodones, sobre literatura i societat a les terres de frontera, el Misteri d'Elx i l'ensenyament del català arreu del món, completaren l'activitat científica. La junta quedà constituïda per Giuseppe Tavani, president; Jordi Carbonell, vicepresident; Josep Massot, secretari; Axel Schönberger, vicesecretari; Araceli Dalmau, tresorera; i els vocals Jenny Brumme, Antoni Ferrando, Joaquim Rafel i Josep Roca-Pons; es nomenaren Pierre Vilar com a membre d'honor i Arthur Terry com a conseller.

El Desè Col·loqui se celebrà a Frankfurt am Main del 18 al 25 de setembre de 1994, acollit per la J. W. Goethe-Universität Frankfurt i la Deutsch-Katalanische Gesellschaft, i va ser també el Dotzè Col·loqui de l'Associació Germanocatalana. Els temes se centren en la literatura catalana després de la Guerra Civil espanyola, en els corrents de la lingüística d'aquell moment i en les relacions germanocatalanes, amb un total de vuitanta treballs presentats —dues conferències i vuit ponències per invitació, a més de les comunicacions— i de tres taules rodones centrades en la literatura catalana d'aquell moment, en l'ensenyament del català a l'Estat espanyol i en la presència del català a les institucions europees. Els congressistes van considerar molt productiva la connexió entre les dues associacions. La junta quedà constituïda per Joan Veny, president; Jordi Carbonell, vicepresident; Lídia Pons, secretària; Joan Mas i Vives, vicesecretari; Araceli Dalmau, tesorera; i els vocals Antoni Ferrando, Albert Hauf, Joaquim Rafel i Philip D. Rasico; es va nomenar Josep Massot com a conseller.

L'Onzè Col·loqui se celebrà a Palma de Mallorca del 8 al 12 de setembre de 1997, acollit per la Universitat de les Illes Balears, i hi assistiren uns tres-cents congressistes. Els treballs se centraren en Lull i el lullisme, en la literatura popular i en la història de la llengua, i van consistir en dues conferències plenàries, una d'inauguració i una de clausura, vuit ponències per invitació i cinquanta-set comunicacions; dues taules rodones, una sobre la situació del català i l'altra sobre la literatura catalana d'aquell moment, i la presentació d'un informe sobre l'ensenyament del català al món completaren l'activitat científica. La junta quedà constituïda per Joan Veny, president; Kálmán Faluba, vicepresident; Lídia Pons, secretària; Anne Charlon, vicesecretària; Joaquim Rafel, tesorera; i els vocals Antoni Ferrando, Albert Hauf, Jenny Brumme i Philip D. Rasico; es van nomenar Miquel Colom i Mateu com a membre d'honor i Giuseppe Tavani com a conseller.

El Dotzè Col·loqui se celebrà a París del 4 al 10 de setembre de 2000, patrocinat pel Centre d'Estudis Catalans d'aquesta ciutat i acollit per la Universitat de París IV- Sorbonne. Hi van participar uns cent-cinquanta congressistes i els temes tractats van ser la literatura catalana del segle xx, les relacions francocatalanes i la llengua catalana entre els segles xvi i xix. Les intervencions consistiren en dues conferències plenàries, vuit ponències per invitació i una seixantena de comunicacions. La junta quedà constituïda per Albert Hauf, president; Kálmán Faluba, vicepresident; Lídia Pons, secretària; Joaquim Rafel, tesorera; Blanca Palmada, vicesecretària; i els vocals Jenny Brumme, Antoni Ferrando, Joan Mas i Beatrice Schmid; es van nomenar Jocelyn Hillgarth com a membre d'honor i Jordi Carbonell com a conseller.

El Tretzè Col·loqui se celebrà a Girona del 8 al 13 de setembre de 2003, a la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona. Hi van participar més de cent seixanta congressistes, que van debatre sobre la llengua literària de l'edat moderna, els usos orals del català i la literatura catalana abans de 1400. Les intervencions científiques consistiren en dues conferències, vuit ponències per invitació i més de vuitanta comunicacions, a més d'una taula rodona organitzada per l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana. La junta quedà constituïda per Albert Hauf, president; Philip Rasico, vicepresident; Lídia Pons, secretària; Joaquim Rafel, tesorera; Ildikó Szijj, vicesecretària; i els vocals Joan Armangué, Joan Mas, Josep M. Nadal i Beatrice Schmid; es van nomenar Anthony Bonner com a membre d'honor i Joan Veny com a conseller.

El Catorzè Col·loqui se celebrà a Budapest del 4 al 9 de setembre de 2006 en el marc de la Universitat Eötvös Loránd. Hi assistiren més de dos-cents congressistes. El temes seleccionats per a les sessions científiques foren els contactes internacionals de la literatura catalana a partir del modernisme, la fraseologia i els contactes lingüístics i la traductologia. A més de les conferències inaugural i de clausura i de les vuit ponències per invitació, es van llegir vuitanta-set comunicacions i es van presentar tres projectes. Dues taules rodones, una sobre les traduccions del català a les llengües de l'Europa centreoriental i una segona dedicada a l'obra de Joan Coromines, completaren l'activitat científica. La junta quedà constituïda per Kálmán Faluba, president; Philip Rasico, vicepresident; Lídia Pons, secretària; Joaquim Rafel, tesorero; Joan Ramon Veny, vicesecretari; i els vocals Joan Armangué, Emili Casanova, Josep M. Nadal i Beatrice Schmid; es va nomenar Jordi Bruguera com a conseller.

El Quinzè Col·loqui se celebrà a Lleida del 7 a l'11 de setembre de 2009, en el marc del Centre de Cultures i Cooperació Transfronterera de la Universitat de Lleida. Hi van assistir gairebé dos-cents congressistes que van debatre sobre els temes següents: el català i les llengües veïnes, la literatura catalana i les arts, i la llengua dels escriptors. A més de les conferències inaugural i de clausura, i de les vuit ponències per invitació, es van llegir un centenar de comunicacions i es van presentar quatre projectes. Dues taules rodones, dedicades una a la llengua dels escriptors i l'altra a les noves mirades del cinema català, van completar l'activitat científica. La junta quedà constituïda per Kálmán Faluba, president; Joan Armangué, vicepresident; Lídia Pons, secretària; Maria-Rosa Lloret, tesorera; Adolf Piquer, vicesecretari; i els vocals Beatrice Schmid, Emili Casanova, Joan Mas i Ramon Sistac; es va nomenar Albert Hauf com a conseller.

El Setzè Col·loqui se celebrà a Salamanca de l'1 al 6 de juliol de 2012 a la Facultat de Filologia de la Universitat de Salamanca. Hi van assistir dos-cents congressistes. El treball científic girà a l'entorn de quatre línies temàtiques: literatura catalana comparada medieval i renaixentista, lingüística contrastiva català-castellà, traducció i recepció de la literatura catalana contemporània, i llengua i literatura catalanes a l'ensenyament. A més de les conferències inaugural i de clausura, es van llegir vuit ponències —dues per tema— i es van admetre un total de cent catorze propostes de comunicació. Dues taules rodones completaren l'activitat científica: una sobre teories lingüístiques i recerca en català, i una altra sobre traductors de la literatura catalana i l'impacte als seus països. La junta quedà constituïda per Antoni Ferrando, president; Joan Armangué, vicepresident; Lídia Pons, secretària; Maria-Rosa Lloret, tesorera; Rafael Roca, vicesecretari; i els vocals Joan Mas, Carsten Sinner, Ramon Sistac i Ildikó Szijj; es van nomenar Joseph Gulsoy com a membre d'honor i Joaquim Rafel com a conseller.

El Dissetè Col·loqui se celebrà a València del 7 al 10 de juliol de 2015 a la Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació de la Universitat de València, i se centrà en els temes de cultura i llengua dels segles xv al xviii, la literatura catalana del 1859 al 1959, multilingüisme i interculturalitat, i el pas de la paraula viva a la paraula digital. Hi van assistir dos-cents-vint congressistes; es van presentar tres conferències plenàries, quatre sessions temàtiques —amb vint ponents— i cent trenta-sis comunicacions; una taula rodona sobre «Cultura i societat: la difusió del patrimoni literari» completà l'activitat científica. La junta quedà constituïda per Antoni Ferrando, president; Beatrice Schmid, vicepresidenta;

Lídia Pons, secretària; Maria-Rosa Lloret, tesorera; Oana-Dana Balaş, vicesecretària; i els vocals Carsten Sinner, Ramon Sistac, Ildikó Szijj i Max W. Wheeler; es va nomenar Kálmán Faluba com a conseller.

El Divuitè Colloqui se celebrà a Bucarest del 2 al 6 de juliol de 2018, organitzat per la Facultat de Llengües i Literatures Estrangeres de la Universitat de Bucarest, i coincidí amb el vint-i-cinquè aniversari de la creació del lectorat de català en aquella universitat. Les sessions científiques s'organitzaren a l'entorn de quatre temes: el català entre les llengües romàniques, els clàssics de la literatura universal a la literatura catalana, els traductors del català i al català com a prescriptors, i la didàctica del català com a llengua estrangera i noves tecnologies. Hi van assistir cent trenta congressistes. Es van presentar dues conferències, una inaugural i l'altra de clausura, tres ponències, noranta-tres comunicacions i una taula rodona, amb tres ponents, centrada en el cànon. Durant l'assemblea es va aprovar una declaració contra l'empresonament i l'exili d'artistes, de membres d'entitats cíviques i de dirigents polítics. La junta quedà constituïda per Beatrice Schmid, presidenta; Ramon Sistac, vicepresident; Xavier Montoliu, secretari; Rafael Roca, tesorera; M. Àngels Verdager, vicesecretària; i els vocals Javier Giralt, Veronica Orazi, Ildikó Szijj i Max W. Wheeler; es va nomenar Lídia Pons com a consellera.

El Dinovè Colloqui se celebrà a Vic del 29 de juny al 2 de juliol de 2022, amb un any d'endarreriment per causa de la pandèmia i amb una assistència de gairebé dos-cents congressistes. Organitzat per la Facultat d'Educació, Traducció i Ciències Humanes de la Universitat de Vic, els quatre temes de treball foren: estudi, traducció i recepció de la literatura i la cultura catalanes; literatura catalana del XIX al XXI; la llengua catalana als segles XX i XXI; i didàctica de la llengua i de la literatura catalanes. L'activitat científica consistí en dues conferències, una inaugural i l'altra de clausura, tres ponències, cent quaranta-tres comunicacions i dues taules rodones, centrades una en la llengua catalana als segles XX i XXI, i la segona en l'edició, la història i la crítica. En l'assemblea general, que s'havia celebrat preceptivament l'any 2021, en format virtual, la junta quedà constituïda per Beatrice Schmid, presidenta; Ramon Sistac, vicepresident; Xavier Montoliu, secretari; Rafael Roca, tesorera; Alfons Gregori, vicesecretari; i els vocals Nicolau Dols, Josep Martines, Veronica Orazi i Max W. Wheeler; en l'assemblea de l'any anterior s'havien nomenat consellers Antoni Ferrando i Maria-Rosa Lloret, i en l'assemblea de Vic es va nomenar membre d'honor Josep Massot, a títol pòstum.

El Vintè Colloqui està previst per als dies 9 a 13 de juliol de 2024 en el marc de la Facultat de Llengües i Literatures Modernes de la Universitat Adam Mickiewicz, de Poznań, centrat en els temes: realitat i irrealitat en la literatura catalana; traducció; llengua, cultura i ús; i ensenyament de la llengua i la literatura catalanes en línia. L'activitat científica constarà de dues conferències magistrals, tres conferències plenàries, una taula rodona, que tractarà sobre modernitat, tradició i traducció, i la presentació de comunicacions.

4.2. LES JORNADES

En la reunió de junta del 19 de febrer de 2016, i a proposta de la tesorera, es va acordar d'instituir la celebració d'una jornada cada un dels dos anys sense colloqui i dedi-

car-la preferentment a la divulgació de la recerca. D'acord amb la proposta, la junta quedava encarregada d'oferir a una universitat l'organització de l'acte, amb les despeses a càrrec de l'AILLC. Durant la reunió, la secretària va proposar d'establir contacte amb la Universitat de Saragossa, i el vocal Carsten Sinner va oferir la Universitat de Leipzig o la de Berlín com a seu per a una segona sessió. Tot i que per causes diverses —entre d'altres, les derivades de la pandèmia per covid— no s'han celebrat totes les jornades possibles, les diferents juntes de l'AILLC han mantingut la voluntat de donar continuïtat a aquestes trobades.

La Primera Jornada se celebrà el 28 d'octubre de 2016, organitzada per l'Àrea de Filologia Catalana de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Saragossa, amb una aula magna plena de gom a gom. L'objectiu de la sessió consistí a divulgar la recerca sobre la llengua i la literatura de la franja d'Aragó. Les actes, publicades en format electrònic <aillc.espais.iec.cat/publicacions/jornades> i en paper l'any 2017, a cura de Javier Giralt Latorre i Maria Teresa Moret Oliver, i editades per Prensas de la Universidad de Zaragoza, amb el títol *El repte d'investigar sobre la franja d'Aragó*, que era també el tema de la Jornada, inclouen, a més dels dos parlaments de presentació, les set ponències i els set pòsters presentats.

La Segona Jornada se celebrà el 20 d'octubre de 2017 acollida per l'Institut de Lingüística Aplicada i Traductologia de la Universitat de Leipzig; estava enfocada cap als problemes de la traducció de poesia. Les intervencions, coordinades per Carsten Sinner, anaven adreçades fonamentalment a estudiants de traductologia amb tesis en curs sobre traducció de poesia, i consistiren en tres ponències i una taula rodona, presentades per traductòlegs, lingüistes i poetes.

La Tercera Jornada va tenir lloc en format virtual i obert l'11 de desembre de 2020, coordinada per Josep M. Domingo Clua i organitzada pel Departament de Filologia Catalana i Lingüística General de la Universitat de Barcelona, sota el títol «Literatura catalana contemporània: institucionalització i llengua literària». L'objectiu consistia a revisar alguns aspectes relatius a la construcció contemporània del català literari.

La Jornada de l'any 2023, coordinada per Max Wheeler i Ares Llop Naya, va ser de commemoració i va tenir lloc el dia 14 de juliol de 2023, en el marc del Fitzwilliam College de Cambridge, el mateix lloc on l'any 1973 es va constituir oficialment l'AILLC; es tractava de celebrar els cinquanta anys de l'efemèride. La intervencions, sis ponències i dotze pòsters, es van centrar en la reflexió sobre el progrés de la catalanística durant els darrers cinquanta anys; una bona part de les intervencions eren a càrrec de participants que en el col·loqui de l'any 1973 havien aportat també la seva contribució. Vegeu una crònica dels actes a *Estudis Romànics*, vol. 46 (2024: 611-613).

5. LES PUBLICACIONS

5.1. LES ACTES DELS COLLOQUIS

Des de bon començament, els promotors de l'AILLC es van plantejar la publicació de les actes dels col·loquis, i al llarg dels anys aquesta decisió s'ha mantingut de manera ininterrompuda. En els dos primers col·loquis les intervencions van ser conferències per invitació, però en el de Cambridge es va obrir la possibilitat que els participants presentessin també intervencions en forma de comunicació. La fórmula es va institucionalitzar de cara als col·loquis posteriors convidant els assistents a presentar comunicacions sobre els temes proposats i creant en cada cas un comitè científic que valoraria prèviament les propostes.

Cinc anys després del Col·loqui d'Estrasburg, l'any 1973 van aparèixer les actes corresponents, preparades per Antoni M. Badia i Margarit i Georges Straka, *La Linguistique catalane*, i publicades a París per les edicions Klincksieck dins la col·lecció «Actes et colloques». Les actes inclouen les vuit intervencions, els debats posteriors a cada intervenció i tres breus discursos de clausura.

Felip Lorda i Jean Roudil van preparar les actes del Col·loqui d'Amsterdam, que havia de publicar una editorial holandesa. Malauradament el projecte no va arribar a bon port i les Publicacions de l'Abadia de Montserrat (PAM) van encarregar-se de la traducció al català de les conferències pronunciades en castellà o en francès i van editar les actes, *Problemes de llengua i literatura catalanes*, l'any 1976. Les actes inclouen dotze de les tretze conferències presentades, a més d'un pròleg dels preparadors de l'edició i una breu nota editorial.

R. B. Tate i Alan Yates van preparar les *Actes del Tercer Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, que The Dolphin Book Co. Ltd va publicar a Oxford l'any 1976, gràcies a la bona disposició de Joan Gili, director de l'editorial i assistent al col·loqui. Les actes publiquen la versió completa de les intervencions, organitzades en llengua i literatura, i precedides d'un breu prefaci dels curadors.¹³

Germà Colón fou el curador de les actes del Quart Col·loqui, celebrat a Basilea, publicades l'any 1977. El volum, dedicat a Josep M. de Casacuberta, recull les deu intervencions sobre llengua i les nou sobre literatura presentades, a més d'un pròleg del curador i d'un breu apèndix amb els discursos de benvinguda.

L'any 1980 van aparèixer les actes del Cinquè Col·loqui, celebrat a Andorra, editades a cura de Jordi Bruguera i Josep Massot. Apleguen en un volum vint-i-tres estudis sobre els temes proposats: sociolingüística, parlars del Pirineu, literatura fins al XVIII i literatura popular; també hi figuren un breu pròleg dels curadors, la referència a una exposició bibliogràfica organitzada amb motiu del col·loqui, una allocució inaugural del president

13. Després de Cambridge, i fins al Col·loqui de Salamanca de l'any 2012, les PAM s'han encarregat d'editar les actes, primer dins la col·lecció «Biblioteca Abat Oliba» i des del Col·loqui de Budapest en la col·lecció «Textos i Estudis de Cultura Catalana». Des del Col·loqui de València, de l'any 2015, les actes, publicades per l'Institut d'Estudis Catalans, tenen format digital.

Germà Colón i dos manifestos, aprovats en assemblea, sobre l'ensenyament de la llengua i sobre l'Obra del Cançoner Popular.

Giuseppe Tavani i Jordi Pinell foren els curadors de les actes del Col·loqui de Roma, publicades en un volum l'any 1983. Apleguen vint-i-quatre intervencions sobre les relacions italo-catalanes durant el Renaixement, i sobre la llengua i la literatura del XIX i XX. També inclouen un pròleg dels curadors de l'edició, el discurs inaugural del president Germà Colón, a més d'un apèndix amb unes paraules de J. Pinell en un acte de cessió de llibres i amb un document, aprovat per l'assemblea, sobre l'ensenyament del català a Itàlia.

Les actes del Col·loqui de Tarragona i Salou, publicades l'any 1986 a cura de Joan Veny i Joan M. Pujals, formen un gruixut volum de gairebé vuit-centes pàgines. Comprenen, a més d'un pròleg dels curadors de l'edició, trenta-nou de les quaranta-una intervencions sobre dialectologia i sobre literatura dels segles XIX i XX; també, el discurs inaugural del president Arthur Terry i dos documents aprovats per l'assemblea sobre l'ensenyament del català als estrangers i sobre la unificació de la denominació «Llengua i literatura catalanes» a batxillerat i formació professional.

Les actes del Col·loqui de Tolosa de Llenguadoc formen dos volums, publicats l'any 1989 a cura d'Antoni M. Badia i Margarit i Michel Camprubí, que agrupen, el primer els treballs presentats sobre les relacions occitanocatalanes, i el segon els treballs sobre la Decadència. A més del pròleg escrit pels dos curadors i d'una memòria del col·loqui, a càrrec de Michel Camprubí, en els dos volums es publiquen quaranta-un dels quaranta-set treballs presentats, les intervencions a la taula rodona, les al·locucions d'inauguració i clausura, el discurs de clausura, a càrrec del president Arthur Terry, i els textos d'homenatge a Alfonso Serra i Baldó. Al final del segon volum figura una declaració aprovada en assemblea sobre l'ensenyament del català a la Catalunya del Nord.

Les actes del Col·loqui d'Alacant formen tres volums, publicats l'any 1993 a cura de Rafael Alemany, Antoni Ferrando i Lluís B. Meseguer. Les actes recullen, llevat de dues, totes les aportacions científiques i també el text de dues resolucions de l'assemblea sobre la Televisió Valenciana i sobre la unitat de la llengua catalana. En el primer volum figuren, a més d'un pròleg dels curadors, part dels treballs de literatura; en el segon, una part de treballs de literatura i una part dels de llengua; i en el tercer, la resta de materials de llengua, les intervencions de les taules rodones, els discursos inaugurals i de clausura, a càrrec del president Giuseppe Tavani i del rector de la Universitat d'Alacant, i les resolucions de l'assemblea.

Les actes del Col·loqui de Frankfurt am Main formen tres volums, publicats el primer l'any 1995, i el 1996 els altres dos, a cura d'Axel Schönberger i Tilbert Dídac Stegmann. Les actes recullen tots els treballs presentats —llevat de setze comunicacions específiques del XII Col·loqui Germanocatalà— i una resolució aprovada en assemblea sobre l'examen de català com a assignatura addicional als instituts d'ensenyament mitjà a Baden-Württemberg. En el primer volum hi figuren el pròleg dels curadors, els discursos i la conferència inaugurals, i quatre ponències i part de les comunicacions sobre literatura; en el segon, la resta de comunicacions sobre literatura, els materials de les tres taules rodones i un informe sobre l'ensenyament del català a les universitats de l'exterior; i en el tercer, la conferència de clausura, i tres ponències i divuit comunicacions sobre llengua, a més del discurs de clausura del president i la resolució aprovada per l'assemblea.

Les actes del Colloqui de Palma formen tres volums, publicats els anys 1998, 1999 i 2000, a cura de Joan Mas i Vives, Joan Miralles i Montserrat, i Pere Rosselló Bover. Recullen en el primer volum, a més del pròleg dels curadors, els discursos i la conferència inaugural, els treballs sobre lullisme, i part dels treballs sobre història de la llengua; en el segon, la resta de treballs sobre història de la llengua i part dels treballs sobre literatura popular; i en el tercer, la resta de treballs sobre literatura popular, la conferència de clausura, els materials de les dues taules rodones, un informe sobre l'ensenyament del català al món i una declaració de l'assemblea sobre la situació de la llengua catalana.

Les actes del Colloqui de París formen tres volums, publicats l'any 2003, a cura de Marie-Claire Zimmermann i Anne Charlon. A més d'un breu pròleg de les curadores i dels discursos inaugural i de cloenda pronunciats pel president Joan Veny, que figuren en el primer, cada volum està dedicat als treballs relacionats amb un dels tres temes proposats: la literatura catalana del segle xx, les relacions francocatalanes i la llengua catalana entre els segles xvi i xix.

Les actes del Colloqui de Girona formen tres volums, publicats el primer l'any 2006, i l'any 2007 els altres dos, a cura de Sadurní Martí, Míriam Cabré, Francesc Feliu, Narcís Iglésies i David Prats. Les actes recullen totes les intervencions, llevat de dues ponències; en el primer volum, a més d'un breu pròleg de Josep M. Nadal i dels discursos inaugurals i de cloenda del president Albert Hauf, figuren els treballs relacionats amb la llengua literària de l'edat moderna, i tres ponències sobre lingüística; en el segon, la resta de treballs sobre lingüística; i en el tercer, els treballs sobre literatura medieval anterior al 1400.

Les actes del Colloqui de Budapest formen tres volums, publicats l'any 2009 els dos primers i l'any 2010 el tercer, a cura de Kálmán Faluba i Ildikó Szijj. En el primer volum, a més d'una crònica dels curadors de l'edició i dels discursos inaugural i de clausura del president Albert Hauf, hi figuren els materials relacionats amb contactes internacionals de la literatura catalana a partir del modernisme; en el segon, els treballs sobre fraseologia; i en el tercer, els treballs sobre contactes lingüístics i traductologia.

Les actes del Colloqui de Lleida formen tres volums, publicats l'any 2010 els dos primers i l'any 2011 el tercer, a cura d'Imma Creus, Maite Puig i Joan Ramon Veny. En el primer volum es recullen els discursos inaugurals i de clausura del president K. Faluba, tots els treballs de lingüística, referits la majoria al català i les llengües veïnes, i tres presentacions de projectes; en el segon, tots els treballs referits a les relacions entre la literatura i les arts, i la presentació d'un projecte; i en el tercer, tots els treballs referits a la llengua dels escriptors; a més, els volums segon i tercer tenen un plec a part amb il·lustracions en color.

Les actes del Colloqui de Salamanca formen tres volums, publicats el primer l'any 2014, i l'any 2015 el segon i el tercer, a cura d'Àlex Martín Escribà, Adolf Piquer Vidal i Fernando Sánchez-Miret. En el primer s'hi inclouen, a més dels discursos inaugurals i de cloenda del president K. Faluba i del degà de la Facultat, els treballs referits a la didàctica de la llengua i la literatura; en el segon, els treballs sobre lingüística contrastiva i part dels treballs sobre literatura comparada medieval i renaixentista; i en el tercer, una segona part de treballs sobre literatura medieval i renaixentista, i els treballs sobre recepció de la literatura catalana contemporània.

Les actes del Col·loqui de València, publicades l'any 2017 per l'Institut d'Estudis Catalans i preparades per Manuel Pérez Saldanya i Rafael Roca i Ricart, tenen format digital i estan ubicades a la pàgina de l'AILLC <aillc.espais.iec.cat/publicacions/actes-de-col·loquis/>. S'estructuren en tres parts, que agrupen quatre discursos inaugurals, cinquanta-un dels treballs presentats sobre tres de les quatre àrees temàtiques del col·loqui —cultura i llengua, literatura, i multilingüisme i interculturalitat—, i una part final que inclou els resums de vint-i-cinc ponències i comunicacions sobre la paraula digital, que se seleccionaren per a una edició en paper que forma part de la «Series IVITRA Research in Linguistics and Literature», de l'editorial John Benjamins <benjamins.com/#catalog/books/ivitra/main>, publicada amb el títol *Del manuscrit a la paraula digital. Estudis de llengua i literatura catalanes*.

Les actes del Col·loqui de Bucarest, editades l'any 2021 per l'Institut d'Estudis Catalans i preparades per Xavier Montoliu i Pauli i Oana-Dana Balaş, tenen format digital i estan ubicades a la pàgina de l'AILLC <aillc.espais.iec.cat/publicacions/actes-de-col·loquis/>. El volum, precedit d'una presentació dels curadors, conté trenta-cinc contribucions i s'estructura en dues parts: una amb dues conferències, inaugural i de clausura, i tres ponències; i una segona amb les comunicacions seleccionades, agrupades a partir de les quatre seccions temàtiques del col·loqui: llengua, literatura, traducció i didàctica.

Les actes del Col·loqui de Vic també es publicaran en format digital i estan en fase de preparació.

5. 2. ELS ESTUDIS DE LLENGUA I LITERATURA CATALANES (ELLC)

Fins a 1980 les actes dels col·loquis, amb l'edició de les ponències i comunicacions que s'hi havien pronunciat, van ser la part escrita més visible de l'Associació. Molt aviat, però, va semblar necessari disposar també d'un òrgan que contribuís a un dels objectius que figuren en els estatuts: «fomentar els estudis de llengua i literatura catalanes» en l'àmbit internacional i difondre els treballs científics dels associats. Amb la col·laboració inicial de la Fundació Congrés de Cultura Catalana, l'agost de 1980 va aparèixer el primer número dels *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes (ELLC)*, una publicació semestral, escrita en català, amb articles científics sobre llengua i literatura, en la qual participen tant els socis de l'AILLC com també els membres de les altres associacions de catalanística; a partir de 2020, per decisió de la junta, els *Estudis* han esdevingut una publicació anual. Des de bon començament les PAM, amb el director Josep Massot al capdavant, es van fer responsables de l'edició dels volums.

Els *ELLC* es van iniciar amb dos volums d'*Homenatge a Josep M. de Casacuberta*, seguits, a partir de 1981, per tres volums que formen la *Miscel·lània Pere Bohigas*. El 1984 comença el primer dels vuit volums, del 9 al 16, de la *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*. A partir de l'any 1989, els volums 18, 19, 20 i 21 estan dedicats a la *Miscel·lània Joan Bastardas*. Els segueixen les miscel·lànies dedicades a: Jordi Carbonell, iniciada el 1991, volums 22 a 27; Germà Colón, iniciada el 1994, volums 28 a 33; Arthur Terry, iniciada el 1997, volums 34 i 38 a 40; Giuseppe Tavani, iniciada el 2001, volums 42 a 44; Joan Veny, iniciada el 2002, volums 45 a 52; Joseph Gulsoy, iniciada els 2006,

volums 53 a 55; Joaquim Molas, iniciada el 2008, volums 56 a 61; Albert Hauf, iniciada el 2011, volums 62 a 66; Jordi Bruguera, iniciada el 2013, volums 67 a 70.

Després de l'*Homenatge a Kálmán Faluba*, format pels volums 71, 72 i 73, dels anys 2017 a 2019, es va decidir de limitar a dos els volums d'homenatge a un mateix filòleg. Els darrers volums són la *Miscel·lània Antoni Ferrando*, volums 74 i 75, dels anys 2020 i 2021, respectivament; i la *Miscel·lània Lídia Pons*, volums 76 i 77, dels anys 2022 i 2023. Actualment estan en marxa els dos volums de la *Miscel·lània Joaquim Rafel*.

Tot i que la majoria dels volums dels *ELLC* estan formats pels articles d'homenatge als diferents filòlegs esmentats, alguns estan dedicats a donar fe d'altres qüestions relacionades amb l'AILLC. El volum 5, de l'any 1982, amb el subtítol *El català a Europa i Amèrica*, dona una visió de conjunt de la catalanística; a la primera part presenta les associacions —a més de l'AILLC, l'Anglo-Catalan Society, l'Associazione Italiana di Studi Catalani i la North American Catalan Society— que es dediquen a l'estudi i difusió de la llengua i literatura catalanes; la segona part, a càrrec de diferents especialistes, resumeix la feina feta des del segle XIX i l'estat de la recerca en diferents països d'Europa i Amèrica. Els volums 7 (any 1983), 8 (any 1984), 17 (any 1988), 36 (any 1998) i 37 (any 1998), preparats els tres primers per Josep Massot i els dos darrers per Jenny Brumme, amb el subtítol *Repertori de catalanòfils*, recullen per ordre alfabètic de noms de persona la bibliografia dels catalanòfils.¹⁴

5.3. ALGUNES ALTRES PUBLICACIONS

A part del *Repertori*, l'any 1983 Josep Massot va preparar i editar, a través de les PAM, un opuscle commemoratiu dels deu anys de l'aprovació a Cambridge dels estatuts de l'AILLC que contenia la relació de socis. Tres anys després, un llibret preparat també per Josep Massot i publicat dins la col·lecció «Biblioteca Serra d'Or» actualitzava les dades de l'opuscle anterior,¹⁵ i l'any 1989 Massot tornava a preparar un nou llibre que complementava les dades del de 1986.¹⁶ Posteriorment s'han publicat tres llibres més sobre l'AILLC dins la mateixa col·lecció.¹⁷ El primer inclou, a més dels estatuts, l'acta de l'assemblea i una breu crònica del Col·loqui d'Alacant, redactades per Rafael Alemany;

14. Els volums 7 i 8 del *Repertori* recullen la bibliografia publicada, en premsa i en preparació dels socis de l'AILLC, de l'Anglo-Catalan Society, de l'Associazione di Studi Catalani i de la North American Catalan Society que van donar les dades pertinents. El volum 17 complementa els dos anteriors. Els volums 36 i 37 contenen les dades de la fitxa que, a requeriment de la curadora de l'edició, van omplir els socis de l'AILLC, prescindint, però, dels treballs en premsa o en preparació; al final del volum 37 figura també un índex de matèries.

15. *L'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes 1968-1986* (1986).

16. *L'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes 1986-1989* (1989).

17. *L'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes 1968-1992* (1992), preparat per Josep Massot; *L'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes 1992-1995* (1996), preparat per Lídia Pons; *L'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes 1968-1998* (1999), preparat per Lídia Pons.

una visió històrica de l'Associació redactada per Germà Colón;¹⁸ i dues llistes, una exhaustiva de les publicacions de l'AILLC, i l'altra amb els noms dels socis. El segon, a més de l'acta del Col·loqui de Frankfurt am Main, redactada per Lídia Pons, i d'un breu resum d'aquest col·loqui, redactat per August Bover i Manuel Pérez Saldanya, complementa la llista de publicacions de l'anterior volum i publica la relació completa de socis. El tercer, a més de l'acta del Col·loqui de Palma, redactada per Lídia Pons, i d'un breu resum d'aquest col·loqui redactat per August Bover i Philip D. Rasico, publica la llista completa de les publicacions de l'AILLC, amb els índexs corresponents, els estatuts, la llista actualitzada de socis i un article actualitzat de Germà Colón sobre la història de l'AILLC.¹⁹

A part d'informacions puntuals, l'any 1994, aprofitant inicialment la tramesa als socis de materials relacionats amb la junta, amb els col·loquis o amb les assemblees, es va posar en marxa des de secretaria la tramesa per correu d'un *Full informatiu* trimestral; el *Full* anunciava publicacions, premis, ajuts, convocatòries de places, congressos i altres qüestions que podien ser d'interès per als socis. A partir de 2012 aquest butlletí de notícies va adquirir format electrònic i, amb el nom de *Notícies AILLC*, es va distribuir cada mes o cada quinzena, segons la imminència de les informacions, fins a l'any 2018.

6. BIBLIOGRAFIA

- ASSOCIACIÓ INTERNACIONAL DE LLENGUA I LITERATURA CATALANES (1973): *Estatuts de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* [fascicle sense peu d'edició].
- ASSOCIACIÓ INTERNACIONAL DE LLENGUA I LITERATURA CATALANES (1992): *L'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (1968-1992)*. Barcelona: PAM.
- ASSOCIACIÓ INTERNACIONAL DE LLENGUA I LITERATURA CATALANES (1996): *L'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (1992-1995)*. Barcelona: PAM.
- ASSOCIACIÓ INTERNACIONAL DE LLENGUA I LITERATURA CATALANES (1999): *L'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (1968-1998)*. Barcelona: PAM.
- ASSOCIACIÓ INTERNACIONAL DE LLENGUA I LITERATURA CATALANES (2016): *Estatuts* [fascicle sense lloc d'edició].
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. (1973): «Avant-propos», dins BADIA MARGARIT, Antonio / STRAKA, Georges (ed.), p. 7-16.
- BADIA MARGARIT, Antonio / STRAKA, Georges (ed.) (1973): *La Linguistique catalane. Colloque international organisé par le Centre de Philologie et de Littératures romanes de l'Université de Strasbourg du 23 au 27 avril 1968*. Paris: Klincksieck.
- COLÓN DOMÈNECH, Germà (1992): «L'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (1968-1991)», dins ASSOCIACIÓ INTERNACIONAL DE LLENGUA I LITERATURA CATALANES, p. 9-24.

18. Germà Colón (1992).

19. Germà Colón (1999).

- COLÓN DOMÈNECH, Germà (1999): «L'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (1968-1998)», dins ASSOCIACIÓ INTERNACIONAL DE LLENGUA I LITERATURA CATALANES, p. 9-28.
- Estatuts de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (1986) [còpia del document timbrat inscrit al Registre d'Associacions de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 28 de maig de 1986].
- MASSOT I MUNTANER, Josep (ed.) (1976): *Problemes de llengua i literatura catalanes. Actes del II Colloqui Internacional sobre el Català /Amsterdam 1970/*. Barcelona: PAM.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1983): «Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes», dins *Gran Enciclopèdia Catalana. Suplement*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana SA, vol 16, p. 83.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1988): «L'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (1968-1988)», *Revista de Catalunya*, 20, p. 153-157.
- TATE, R. B. / YATES, Alan (ed.) (1976): *Actes del Tercer Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, celebrat a Cambridge del 9 al 14 d'abril de 1973*. Oxford: The Dolphin Book Co., Ltd.

ALGUNES NOTES SOBRE LA SOCIÉTÉ DE LINGUISTIQUE ROMANE AMB MOTIU DEL SEU CENTENARI

Fernando SÁNCHEZ-MIRET
Universitat de Salamanca

La Société de Linguistique Romane (SLiR) va néixer l'any 1924.¹ Les dades més importants de la seva història es poden trobar a la web de la Société² i una informació més detallada es pot obtenir llegint les comunicacions relatives a la vida de la Société dins els números de la *Revue de Linguistique Romane (RLiR)*.³

La idea de crear aquesta societat va ser dels francesos Oscar Bloch i Adolphe Terracher. Pel que fa als aspectes legals, cal saber que la Société compta amb uns estatuts que han estat modificats en dues ocasions: els primers són de l'any 1925 i les modificacions són de 1956 i 1971; els textos es troben en els números corresponents a aquests anys de la *RLiR*. La seu administrativa va ser en primer lloc Estrasburg i després París, d'ençà dels estatuts de 1971 (SLiR 1971: 439). La llengua administrativa de la SLiR és el francès. El nombre de socis individuals es troba al voltant dels 800 i crec que es pot dir que constitueix l'associació més important de caràcter internacional dins l'àmbit de la disciplina.

En el primer volum de la *RLiR* es van publicar els documents fundacionals: la circular que Bloch i Terracher van enviar als romanistes, el programa, els primers estatuts de la Société i la llista de membres. Programàticament l'interès de la SLiR se centra en la lingüística i la filologia textual, deixant de banda tot allò que és història literària, i els seus objectius inicials, recollits a l'article II dels estatuts, eren els de publicar una revista i una bibliografia: «La Société publie: 1° une revue de linguistique romane; 2° une bibliographie annuelle» (SLiR 1925: V).

1. És gairebé natural que una revista com els *Estudis Romànics*, que tan lligada va estar i està a personatges rellevants en la història de la SLiR, no hagi volgut deixar passar aquesta data sense un record.

2. <<https://www.sliir.org/societe/mission-historique/>>. La pàgina no està actualitzada en el moment d'escriure aquestes ratlles (15/5/2024) i la informació és incompleta.

3. <<https://www.eliphi.fr/#/eliphi-numerique/rlir/journals>>. Com s'esdevé molt sovint, l'ús de majúscules i minúscules en el nom de la Revue no ha estat sistemàtic. En el moment de la fundació el nom de la revista apareix com a *Revue de Linguistique romane* i també com a *Revue de linguistique romane*. Actualment la revista s'assigna el nom *Revue de Linguistique Romane*.

El projecte de publicar una bibliografia no es va dur mai a terme. En el sumari del segon fascicle del vol. 14, 1938 s'indicava que la Société «s'emploie à l'établissement d'une *Bibliographie critique*» i el mateix text es repetia en el volum 15, 1939. En els nous estatuts la idea d'una bibliografia anual desapareixia i en el seu lloc es prenia en consideració la publicació de cròniques bibliogràfiques: «La Société publie une Revue de Linguistique romane et, dans la mesure où la chose paraîtra utile, des chroniques bibliographiques» (SLiR 1956: 153). Així es va fer des de 1956 i poc a poc la secció es va transformar en una secció de recensions: «Quant au contenu de la Revue, nous nous sommes d'abord conformés à l'usage de ne publier que des articles et des chroniques bibliographiques, à l'exclusion des comptes rendus critiques. [...] En 1957, sur l'avis favorable des membres du Bureau, nous nous sommes décidés à donner de brefs comptes rendus» (SLiR 1959: 171). Des de l'any 1983 la secció porta el títol «Comptes rendus» i actualment ocupa pràcticament un 30 % de les pàgines de la revista.

L'objectiu i el compromís de publicar una revista anual sí que s'han complert exitosament, amb només la interrupció provocada per la Segona Guerra Mundial i el seus efectes.⁴ La direcció de la *RLiR* correspon al Secretari-Administrador de la SLiR. Adolf Terracher va administrar la *RLiR* durant 30 anys (des de 1925 fins l'any de la seva mort, 1955). Després se'n va fer càrrec Pierre Gardette, igualment fins a la seva mort, l'any 1973. Els han succeït Gaston Tuillon (1974-1980), Georges Straka (1981-1991), Gilles Roques (1992-2004) i Martin-Dietrich Gleßgen (2005-).

Actualment la *RLiR* accepta treballs en qualsevol llengua romànica, però les llengües de la *RLiR* originàriament eren també l'alemany i l'anglès. El darrer article publicat en alemany que he pogut trobar és de l'any 1966 i l'anglès hi va ser present fins l'any 1978. Des de l'any 2019 es publiquen resums dels articles en anglès (i cal esmentar que aquesta pràctica va rebre alguna crítica a l'assemblea general del congrés de La Laguna l'any 2022).

La *RLiR* s'ocupa de totes les llengües i varietats romàniques sobretot des d'un punt de vista comparatiu, amb atenció especial a l'estudi de la variació i la diacronia. També compta amb una rica tradició d'estudis de filologia medieval.

En els darrers anys i sota la direcció de Martin-Dietrich Gleßgen ha nascut en el si de la SLiR el projecte editorial Éditions de Linguistique et de Philologie (<<https://www.sliir.org/eliphi/>>), que compta ja amb un notable catàleg de publicacions i que ha publicat també les actes dels quatre darrers congressos de la SLiR.⁵

Juntament amb la publicació de la *RLiR*, l'altra activitat fonamental de la SLiR és l'organització dels congressos triennals. L'activitat congressual estava present des del començament de l'existència de la SLiR, però no es va convertir en un objectiu estatutari fins la reforma dels estatuts de 1971. El primer pas en aquesta direcció el trobem en els estatuts de l'any 1956, on es recollia que l'assemblea general de la Société s'havia de reunir amb motiu dels congressos, que, però, encara no tenien el nom amb el qual els coneixem avui: «Art. 5. – L'Assemblée générale se réunit sur convocation du président, à

4. El període d'irregularitat va durar des de 1940 fins l'any 1954.

5. Les actes del congrés de Trèveris (1986) i de tots els congressos entre 1995 i 2010 van ser publicades per l'editorial Niemeyer (més tard De Gruyter).

l'occasion des Congrès de Linguistique» (SLiR 1956: 154).⁶ A poc a poc va anar guanyant pes la idea que els congressos eren una part molt important de la vida de la Société (cf. SLiR 1962: 263), de manera que l'article 4 dels tercers estatuts, que són els vigents, ja recull com a objectiu de la Société l'organització dels congressos, que reben el nom amb què els coneixem avui (SLiR 1971: 439):

Article 4 (But). La Société de Linguistique romane a pour objet de grouper les personnes physiques et morales qui s'intéressent aux études de linguistique et de philologie romanes et désirent contribuer à leur développement. Elle a en particulier pour but la publication et la diffusion de la *Revue de Linguistique romane*, celles de tous autres ouvrages qu'elle jugera utiles, l'organisation — en accord avec les institutions invitantes — des Congrès de Linguistique et de Philologie romanes, ainsi que l'attribution de prix et de récompenses pour des travaux scientifiques du domaine de ses recherches.

Abans de la Segona Guerra Mundial es van organitzar cinc congressos (Dijon, Sion-Disentis-Coira, Roma, Bordeus, Niça) i algunes de les comunicacions es van publicar en números diferents de la *RLiR*.⁷ En el volum 7 (1931) i en el volum 9 (1933) es poden llegir els programes del segon i del tercer congrés respectivament. Després de la Guerra va caldre un procés de reorganització o gairebé nova fundació de la Société. El primer impuls es va produir l'any 1951 en un congrés a Lieja organitzat per les seccions de filologia germànica i de filologia romànica d'aquella universitat. Allí va tenir lloc una reunió presidida per Mario Roques en la qual es va decidir d'organitzar un congrés a Barcelona per l'any 1953. En tots aquells esdeveniments i en l'organització del congrés de Barcelona va tenir un paper fonamental el doctor Antoni M. Badia i Margarit i ell mateix ho va explicar molts anys més tard (Badia i Margarit 2010). De fet, la figura del doctor Badia és una de les més importants en la història de la Société, com vaig voler mostrar en la commemoració del centenari del seu naixement (Sánchez-Miret 2022).⁸

D'ençà de la represa a Barcelona, la SLiR ha organitzat de manera regular el seu congrés cada tres anys, passant per diferents països europeus i travessant dues vegades l'oceà per anar a Quebec i a Rio de Janeiro. Només la ciutat eterna pot presumir d'haver allotjat dues vegades el congrés (1932 i 2016); però probablement Zúric ho podrà fer també en un futur no gaire llunyà.

Com puntualitzava Pierre Gardette (SLiR 1959: 172), i com saben molt bé els organitzadors dels congressos, la SLiR decideix on s'ha de celebrar el congrés, però el pes de l'organització cau sobre les universitats o els instituts que s'ofereixen a servir de seu del congrés i això els atribueix la llibertat de donar a cada edició un caràcter una mica personal. Aquesta llibertat es pot traduir, per exemple, en l'organització de taules rodones o seccions de temes particularment lligats a la seu respectiva. Així comprovem que en el congrés de La Laguna hi va haver una taula rodona sobre l'estudi de l'espanyol d'Amèrica, que va posar de relleu la connexió de les illes Canàries amb el continent americà; en el

6. Els primers estatuts preveien una reunió anual de l'assemblea general no lligada a cap congrés.

7. Els detalls es troben a <<https://www.slir.org/cilpr/mission-historique/>>.

8. Els dos paràgrafs precedents provenen en bona mesura de l'article esmentat.

congrés de Copenhagen hi va haver una taula sobre la romanística en els països nòrdics i una secció d'història de la lingüística i la filologia a Escandinàvia; o en el congrés de Roma van tenir-hi presència temes literaris.

Una altra activitat de la SLiR ha estat l'organització d'una Escola d'estiu. La idea va ser d'Alberto Varvaro, que la va dur a terme cinc anys seguits a l'illa de Procida (2008-2012) amb el títol *Scuola estiva di Linguistica e filologia romanza* (<<https://www.slir.org/societe/ecole-d-ete/>>). L'any 2018 es va celebrar la sisena escola a Roma, organitzada per Roberto Antonelli. I n'estava preparada una altra edició per l'any 2020, que es va cancel·lar per motiu de la pandèmia del COVID.⁹ L'anunciada represa per l'any 2021 no es va produir. I una temptativa d'organitzar-ne una edició a l'Institut d'Estudis Catalans a Barcelona el juliol de 2023 no va tenir èxit per motius financers.

Per acabar aquesta breu passejada per la història caldria preguntar-se quin és el sentit de la SLiR avui? En opinió de Glessgen & Giolitto (2007), la SLiR desenvolupa un paper molt important en el manteniment de la idea de la disciplina romanística, perquè gestiona activament dos dels seus vectors fonamentals: una revista com la *RLiR* i els congressos.¹⁰ Per la meua banda, deixaré aquí alguns comentaris inconnexos. En primer lloc, trobo materialitzat en els congressos el concepte de *Romania amica* de què parlava el Dr. Badia. I aquesta dimensió de relacions personals em sembla important en el cas d'una disciplina de gran abast quant al seu contingut, però minsa quant als seus practicants.

En segon lloc em sembla evident que és necessària una societat com aquesta, de caràcter internacional, perquè la romanística, per definició, és supranacional. I hauria de ser objecte de reflexió si hi ha possibilitat de fer-la més acollidora per a lingüistes dels països de llengua romànica de fora d'Europa, perquè la seva presència allí és només testimonial. Com es desprèn de la Figura 1, la SLiR ha estat fins ara una associació predominantment europea.

Em sembla també necessari de reforçar la presència del món de llengua portuguesa dins els treballs de la SLiR. Com es pot comprovar, el nombre de socis portuguesos és molt reduït (només 14 l'any 2022). Penso que l'organització d'un congrés en terres portugueses seria una bona idea; però això és fàcil de dir i no tan fàcil de fer. I aquest comentari em permet de recordar una mica d'història de la selecció de les seus dels congressos. Hi va haver un temps en què hi havia més d'una seu candidata a organitzar el següent congrés (vegeu per exemple SLiR 1960). A partir de 1965 la situació més freqüent va ser la de comptar amb només un candidat; fins i tot en tres ocasions no n'hi havia cap de completament tancat en el moment de l'assemblea general (assemblees de 1974, 1980 i 1983) i sembla que l'any 1989 Zúric es va oferir perquè no havia arribat cap proposta (SLiR 1989: 612). Només l'any 2001 el Bureau de la SLiR comptava amb dos oferiments (Cagliari i Manchester), però per motius diversos el congrés no ha arribat a celebrar-se mai en cap dels dos llocs;

9. A la web <<https://www.slir.org/societe/ecole-d-ete/>> encara es pot llegir (a primers de maig de 2024) la programació d'aquesta setena edició i l'avis de cancel·lació.

10. Els altres vectors rellevants per al manteniment de la idea d'una romanística comparativa són els manuals, les bibliografies i, amb menys impacte, l'ensenyament universitari. En aquest context no puc deixar de dir que els *Estudis Romànics* tenen també un paper important com a vector de la romanística, com ja vaig voler mostrar en Holtus & Sánchez Miret (2008: 101-107).

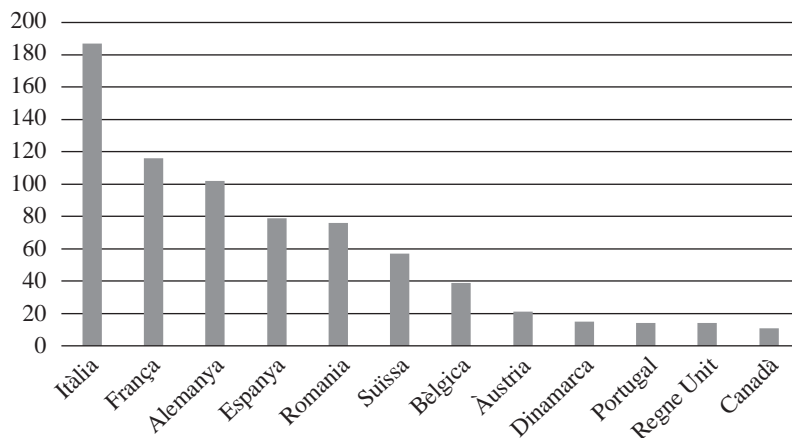

Figura 1. Nombre de socis (persones físiques) per país (dades de l'any 2022) (SLiR 2022: 622).

quan Manchester va haver de renunciar va ser substituïda per Aberystwyth (SLiR 2003); per la seva banda, Cagliari va ser reemplaçada per Innsbruck (SLiR 2005).

La selecció d'una seu per al congrés és una qüestió delicada. Per una banda, cal trobar o convèncer col·legues disposats a esmerçar temps, forces, tacte i caràcter per enllestir una estructura cada vegada més complexa. Per una altra banda, cal considerar l'interès, els guanys i els costos per la SLiR —o idealment— per la romanística en l'elecció d'una seu. A partir de la història dels congressos després de la represa a Barcelona l'any 1953, caldria fer una reflexió per trobar una possible lògica de la selecció futura de les seus. La Figura 2 mostra un enorme desequilibri en la distribució territorial dels congressos que

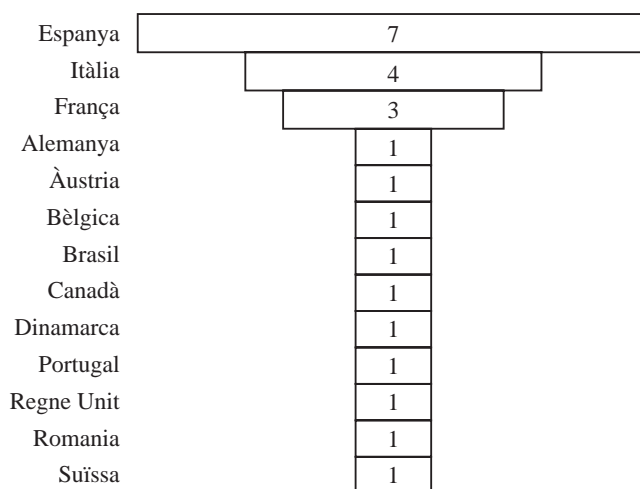

Figura 2. Nombre de congressos de la SLiR per país (període 1953-2024).

no sembla respondre a cap lògica. Altres associacions segueixen un criteri ben definit, com ara l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, que, a partir del V Col·loqui a Andorra (1979), els organitza alternativament en un territori de llengua catalana i en un allotgament. Potser aquest criteri no seria el millor per la SLiR, però segur que se'n podria trobar algun de profitós per l'objectiu de la promoció de la romanística.

Diferents aspectes de l'organització in situ i de la gestió dels resultats dels congressos han estat discutits en multitud de converses i per escrit. Recullo ara només uns pocs moments d'aquestes discussions. A l'assemblea general de Palma de Mallorca, Albert Henry va fer una proposta que no ha trobat aplicació (SLiR 1989: 614), però que conté aspectes sobre els quals caldria reflexionar, com ara el gigantisme dels congressos, la cerca d'una coherència temàtica, la qualitat de les discussions i la conveniència o no de publicar-ne actes:

Pour éviter gigantisme, dispersion et superficialité, nos congrès devraient, dans une certaine mesure, être soûplement structurés autour d'un grand concept fondamental: par ex., méthodes et méthodologie en linguistique romane / philologie romane — ou, la terminologie dans nos disciplines, etc. (communications de 3/4 d'heure, sévèrement triées, avec résumés remis au moins un an à l'avance, résumés envoyés aux membres, qui pourraient s'inscrire pour la discussion, d'une 1/2 heure ou de 3/4 d'heure au total); ces communications pourraient se tenir les matins — les après-midi étant réservés à des communications de sujet «libre», selon notre formule actuelle. Corollairement, plus d'Actes avec textes intégraux. La Société publierait les résumés (deux pages au maximum), les auteurs s'occupant ensuite de la publication en revue de leur texte in extenso.

Hans Goebel va publicar unes reflexions arran del congrés de Brussel·les en les quals insisteix en l'exigència d'un alt nivell de les comunicacions, la necessitat de comitès científics per cada secció del congrés, la utilitat d'organitzar tallers de recerca per afavorir el contacte entre experts i interessats en un tema específic i la creació de seccions de pòsters (Goebel 1998).

Rebecca Posner ens ofereix una història d'aquests “grands rassemblements festifs” que tenen aspectes positius i també febleses (Posner 2003: 435):

On peut se demander quelle est la contribution réelle de ces congrès, d'un point de vue scientifique. Il faut avouer qu'en soi ils n'apportent pas grand-chose de neuf, au sens où ils seraient censés initier de nouvelles évolutions de la recherche. Mais ils servent à diffuser des idées et des méthodes nouvelles, souvent développées en dehors de la discipline romaniste, et à rappeler aux nouveaux-venus les apports importants des méthodes plus traditionnelles. Ils réussissent aussi à rassembler des romanistes formés sous des régimes divers, pour se fortifier dans une ambiance sympathique et pour réaliser en quelque sorte la convergence des objectifs, et la compréhension tolérante des méthodologies divergentes.

I cal que ens preguntem també per la transmissió dels resultats d'un congrés. Tots sabem que en els processos d'avaluació de la recerca dins els nostres àmbits acadèmics la publicació d'un treball en les actes d'un congrés ha perdut valor. Un efecte d'aquesta tendència és que les últimes actes, resultat del congrés de La Laguna, ja no porten el nom

d'actes: «Nous placerons toutefois les volumes sous l'intitulé de *Perspectives de linguistique et philologie romanes* et passerons ainsi dans la logique d'une publication thématique» (SLiR 2022: 626). Caldrà analitzar si això té sentit i efecte. Des del congrés de Nancy els volums apareixen dins la Bibliothèque de Linguistique Romane (<<https://www.eliphi.fr/#/eliphi/catalogue/biliro>>) i una mica en el sentit de les reflexions d'Henry i de Goebel els textos publicats estan sotmesos ara a un procés de selecció i cada part va encapçalada per una introducció dels presidents de la secció respectiva.

Per acabar, voldria recordar que hi ha hagut intents d'establir contactes i una xarxa estable de diferents associacions de l'àmbit de la romanística, per exemple en ocasió del congrés de Roma (2016), però crec que no n'ha eixit res. Potser és un bon auguri que coincidint amb el centenari de la SLiR es posi en marxa la *Sociedad Española de Filología Románica*. Aquesta nova societat, una mica filla de la SLiR, va quedar registrada en el mes de desembre de 2023 i celebrarà aviat la primera assemblea general. Potser s'obre aquí una porta a la col·laboració.

En definitiva, la SLiR és ben viva i té reptes per endavant. N'esmento alguns també de manera inconnexa. Millorar la posició de la *RLiR* en indicadors com SJR. Actualitzar la web i crear un corrent fluent de comunicació en línia amb els socis, perquè tinc la impressió que la SLiR existeix per a molts socis només cada tres anys amb ocasió dels congressos i desapareix del seu entorn durant la resta del temps. Dinamitzar les assemblees generals. Repensar l'estructura dels congressos i la manera de publicar-ne els resultats. I, per últim, no oblidar el projecte de l'organització estable d'una escola (d'estiu o de qual-sevol estació) per a joves recercadors.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BADIA I MARGARIT, Antoni M. (2010): *El VII Congreso Internacional de Lingüística Románica (Barcelona 1953). Por la romanística y por la lengua catalana*. [<https://portal.uned.es/portal/page?_pageid=93,25126298&_dad=portal&_schema=PORTAL>].
- GLESSGEN, Martin-D. / GIOLITTO, Marco (2007): «Los vectores de la romanística a través del tiempo», dins GARGALLO GIL, José Enrique / BASTARDAS, Maria Reina (ed.): *Manual de lingüística románica*. Barcelona: Ariel, p. 375-393.
- GOEBL, Hans (1998): «Tribune libre», *Revue de Linguistique Romane*, vol. 62, p. 628-630.
- HOLTUS, Günter / SÁNCHEZ MIRET, Fernando (2008): «Romanitas», *Filología Románica, Romanística*. Tübingen: Niemeyer.
- POSNER, Rebecca (2003): «Recherches sur l'histoire des langues romanes: les sociétés savantes et congrès», dins ERNST, Gerhard / GLESSGEN, Martin-Dietrich / SCHMITT, Christian / SCHWEICKARD, Wolfgang (ed.): *Romanische Sprachgeschichte / Histoire linguistique de la Romania. Ein internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen / Manuel international d'histoire linguistique de la Romania. 1. Teilband / Tome 1*. Berlin / New York: De Gruyter, p. 433-437.

- SÁNCHEZ-MIRET, Fernando (2022): «Antoni M. Badia i Margarit i la Société de Linguistique Romane», dins VENY, Joan / CABRÉ, Teresa (ed.): *Antoni M. Badia i Margarit: rellevància acad  mica, inquietud científica i servei a la llengua. Commemoració del centenari del seu naixement*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 211-224.
- SLiR (1925): «Avant-propos», *Revue de Linguistique Romane*, vol. 1, p. I-X.
- SLiR (1956): «Assemblée générale de la Société de Linguistique romane, Florence, 5 avril 1956», *Revue de Linguistique Romane*, vol. 20, p. 148-156.
- SLiR (1959): «Assemblée générale de la Société de Linguistique romane, Lisbonne, 3 avril 1959», *Revue de Linguistique Romane*, vol. 23, p. 170-183.
- SLiR (1960): «Vie de la Société de Linguistique romane», *Revue de Linguistique Romane*, vol. 24, p. 427-428.
- SLiR (1962): «Assemblée générale de la Société de Linguistique romane, Strasbourg, 26 et 27 avril 1962», *Revue de Linguistique Romane*, vol. 26, p. 262-270.
- SLiR (1971): «Assemblée générale extraordinaire de la Société de Linguistique romane, Québec, 30 août 1971», *Revue de Linguistique Romane*, vol. 35, p. 437-442.
- SLiR (1989): «Assemblée générale de la Société de Linguistique romane, Saint-Jacques-de-Compostelle, le vendredi 8 septembre 1989», *Revue de Linguistique Romane*, vol. 53, p. 599-614.
- SLiR (2003): «Proc  s-verbal de la réunion exceptionnelle du Conseil d'Administration et du Bureau de la Société de Linguistique Romane», *Revue de Linguistique Romane*, vol. 67, p. 629-630.
- SLiR (2005): «XXVe Congr  s International de Linguistique et de Philologie Romanes». *Revue de Linguistique Romane*, vol. 69, p. 318.
- SLiR (2022): «Assemblée générale de la Société de Linguistique romane, La Laguna, le mercredi 6 juillet 2022», *Revue de Linguistique Romane*, vol. 86, p. 621-631.

SOBRE L'ORIGEN DE L'ORNITÒNIM *VERDUM* 'VERDEROL, CARDUELIS CHLORIS'

Joan VENY
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

1. Del *Carduelis chloris* es coneixen en català dos noms, el *verdum*, avui propi del català central, i el *verderol*, que ocupa la resta del domini lingüístic, inclòs l'alguerès, on es pronuncia *valdarol* (Caria 1973: 185) i que podria haver-se estès al sard *verdarolu*, *birdarolu*. Tenim d'aquest mot documentació literària des del segle XIV i lexicogràfica des d'Onofre Pou 1580 ("Verderol". Critinella [= Citrinella]), que copia de Palmireno 1569 («Citrinella, muchos la tienen por Chloris, el verderol») i que recull Torre 1653 ("Verderoll" (sic), auell. Citrinella [corregim critinella]). Quant a *verdum*, la documentació és més tardana: Pere Gil 1600 (*CIGCMod*; veg. § 6); Lacavalleria 1696 (*Verderol o verdum*, auell de cant. "Chloris, Lutea, Vireo"); Esteve 1803 ("Verderol Aucèll. V. verdum"; "*Verdum*. Aucèll. [cast.] Verderón. [Il.] Vireo, passer subviridis"); Baró de Maldà, s. XVIII (*CIGCMod*); Labèrnia 1839 (l'entrada *verderol* envia a *verdum*). Tanmateix trobem una atestació del mateix Torra, anterior, referida a una altra espècie («*Verdum* o busquereta, auell que cria los cugulls. [Il. Curruca]» que ha estat presa confusament de Palmireno:

Curruca, en valenciano se dize *Busquereta*: es avezilla que cria hijos agenos pensando en ser suyos, principalmente los del cuclillo, dicenle algunos mosquito.

La *busquereta* correspon a diverses classes de *Sylvia* (*tallarol*) i s'ha confós amb el cucut (*Cuculus canorus*), que té aquest costum.

Notem l'àrea principatina de *verdum* i la documentació més antiga de *verderol*.

En aquest treball ens ocuparem de l'etimologia de *verdum*, enfosquida per la presència del sufix *-um*.

2. És evident que els noms d'aquest ocell tenen per base semàntica el nucli *verd* (< Il. VIRIDEM), pel verd fosc que el caracteritza («plumage d'un verd d'herbe», Abbé de S***). Pel que fa a *verderol*, s'ha completat el nucli amb el sufix compost *-erol* (< *er* + *ol*), paral·lelament a mots com *aigüerol*, *tenderol*, amb un valor diminutiu. Per contra, en el cas de *verdum* quedava inexplicada la presència del sufix *-um*.

García de Diego (1985: 1.066) entroncava tot el mot amb el ll. VIREO, que designava aquesta espècie ornitològica, proposta que, com a ètim, era difícilment acceptable per raons d'evolució fonètica: una etimologia més pròpia d'un llatí —com era l'autor de la proposta— que d'un romanista.¹

3. D'altra banda, Moll l'havia interpretat simplement com un derivat de *verd* (Moll 1928) o, més tard, reconeixia les dificultats del sufix *-um* (DCVB, s. v.):

Verdum. Derivat de *verd*, amb el sufix *-um* que en aquest cas és estrany, perquè normalment és un sufix de caràcter col·lectiu.

En canvi, Coromines fa una hipòtesi sobre el seu origen (DECat, IX, 155a, 59-60, b, 1-2):

Des d'allà [Migjorn valencià] se l'en degueren tragar [el mot] els moriscos expulsats, de lèxic encara amarat de mossàrab, com sigui que avui *bardelûm* és encara el nom d'aquest moixó ("verdier, oiseau") en parlars aràbics tunisencs.

Em sap greu no compartir l'opinió del savi lexicògraf (que ha aixecat el més gran monument de l'etimologia catalana i hispànica), perquè té per base un fet d'atribució falsa, és a dir, l'ús en valencià del mot *verdum*, que en realitat és absent de l'àrea meridional, com mostren el DCVB, el PALDC (VII, 1045), i Fidel *et al.* (2014: 156-157; veg. mapa); el topònim solitari sudvalencià, *La Font dels Verdums/Verduns*, citat per Coromines (DECat, IX, 155a, 57), deu referir-se a un antropònim (*Verdú*) o bé al sentit, freqüent en aquella àrea, de 'verdet' (Martí Gadea 1891), que, sense significat, ja apareix al *Diccionari de rims*, de Jaume March i al Torcimany; de tota manera, una flor que no fa estiu. Tampoc té gaire força el paper del mossàrab, cada dia amb menys vigència en benefici sovint del pes de la colonització aragonesa (veg., entre altres, Veny 2006: 131-143).

4. En ocupar-me de la redacció del comentari del mot en qüestió al PALDC, insistia que el valor col·lectiu del sufix (*cabrum*, *masclum*) només seria aplicable al *verdum* en cas que aquest ocell tendís a formar esbarts, i assistiríem aleshores a un fenomen de *pars pro toto*; sabem que «a l'hivern —diu Maiol (1978: 112)— els verderols s'agrupen i volen d'un lloc a l'altre cercant llavors, llegums i fruits per menjar», però el fet de no formar bandada, com la fan, per exemple, els estornells, invalidaria l'argument. A més, no escauria a *verdum* el sentit més aviat pejoratiu del sufix (com en els casos de *cabrum*, *masclum*), inaplicable a un ocell que, tancat sovint en una gàbia, alegra —alegrava— la casa amb els seus colors i el seu cant («oiseau de chant», deia l'Abbé de S*** 1756; «de cant molt melodiós», afirmava Labèrnia 1839). També en el nostre comentari descartàvem la

1. Em plau agrair la revisió d'aquest article a José Enrique Gargallo, Gemma Boada, Georg Kremnitz i Joan Ramon Veny-Mesquida; i, en especial, a Josep Martines, per la rica informació relativa al valencià; a Núria Jolis, per l'ajut cartogràfic.

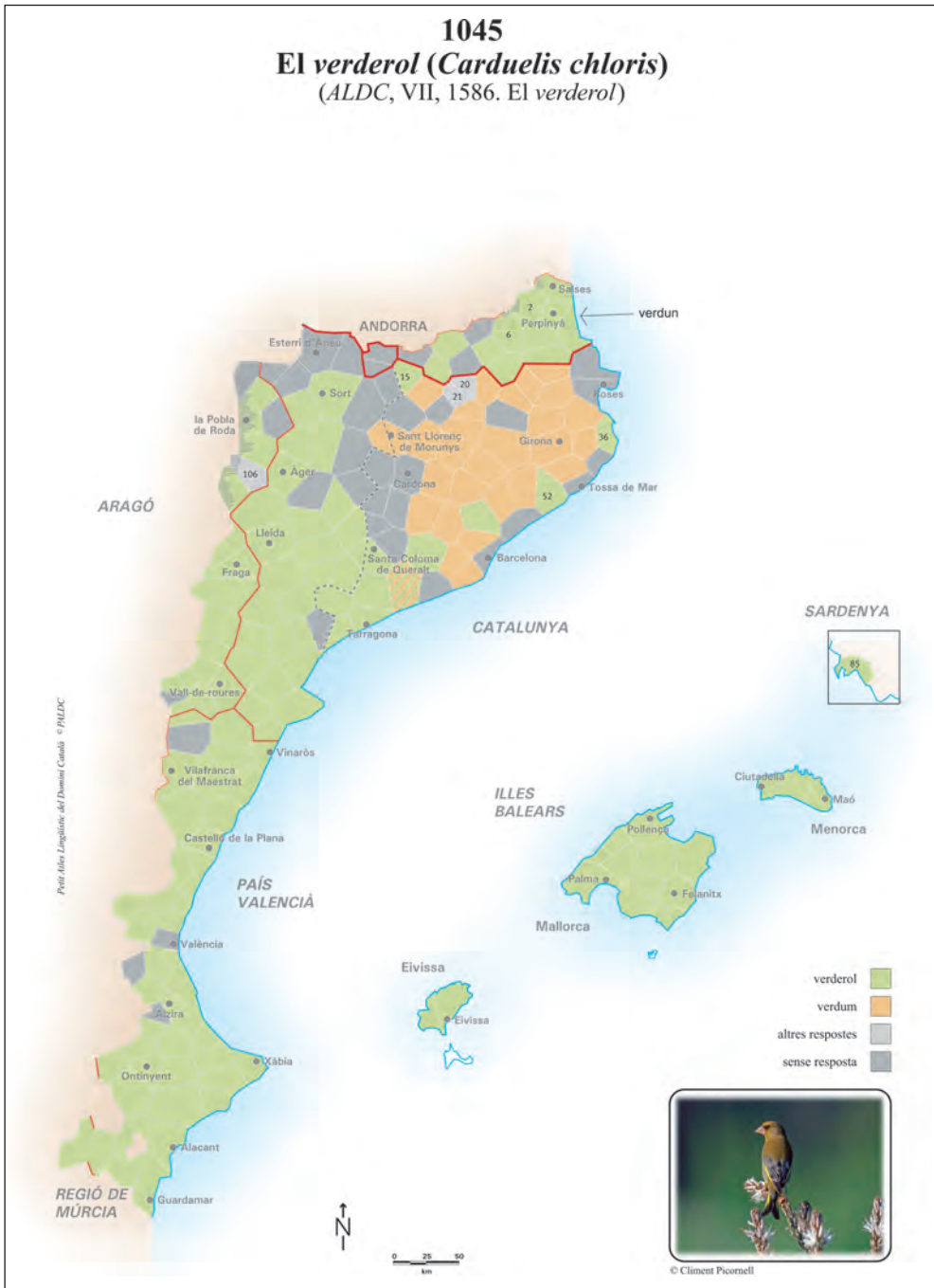
possibilitat de derivació d'un hipotètic *VIRIDUMEN, com ALUMEN 'alum', abans de la profusió de mots en sentit col·lectiu. Finalment, la proposta que desenvoluparé ens allunya d'una formació amb el sufix *-um*.

5. En la meua opinió, cal partir del nom occità de l'ocell, *verdoun* (en grafia mistraliana; = *verd[u]n*), amb les variants *vardoun*, *berdoun*, Mistral),² format amb el sufix *-on* (< ll. -ONEM), pronunciat *verd[u]n*, pel tancament sistemàtic de [o] tònica en [u]; es tracta d'un sufix freqüent en occità, on tenia un valor diminutiu (*cadieron* 'cadireta', *esclapon* 'astelleta'), com en el llatí de la Gàl·lia i de Catalònia, origen del fr. *ânon* 'aneguet', *oisillon* 'ocellet' (Grevisse 1959: 87-88), i del cat. *homenó* 'homenet', *finestró* 'finestra petita', amb canvi del llatí -ONEM > [õ] en fr.; [o] en cat. El *verdoun/verdun/verdon* occità té un cognat, pel que fa al sufix, en l'it. *verdone*.

6. Per tant, abandonem el sufix *-um* i ens centrem en el derivat occità en -ONE > *-un*. Quina relació pot tenir amb el cat. *verdum*? Al meu entendre, es tracta d'una transferència de l'oc. *verdun* al cat. *verdum*. Per quina via? A través dels nombrosos contactes de gent occitana amb l'àrea rossellonesa, on va ser molt intensa, i també del català central on es va instal·lar un altíssim nombre de parlants occitans entre els segles XIV i XVII en cerca de treball i fugint de l'auge demogràfic del migdia de França. Aquests occitanoparlants van deixar empremtes lingüístiques, especialment a la Catalunya del Nord i al Principat, aquí especialment en l'onomàstica (*Mirabent*, *Porcet*, Veny 1996: 145-159, i 2021) i en alguns mots (*bitxo*, *PALDC*, V, 737; *esmolet*, *PALDC*, VII, 998). Tanmateix, se'ns presenta un problema: l'àrea actual de *verdum* abraça el català central, però deixa fora el rossellonès (veg. mapa); i bé, una recerca documental ens revela que encara al s. XVIII *verdum* s'emprava en aquesta àrea dialectal tot alternant amb *verderol* (Barrere 1795, ap. Colón-Tormo), fins que s'hi va imposar aquest; paral·lelament la convivència de *verderol/verdum*, segles enrere, es trobava en cat. central, com testifica l'historiador reusenc Pere Gil (1600: «*verderols* ò en altre nom dits *Verdums*», ap. Iglésies 1949, 263, *CIGCMod*), més endavant amb preferència per *verdum* en els lexicògrafs (Esteve *et al.* 1803, Labèrnia 1839), forma que al final es va imposar.

7. Per què el canvi, en català, de *verdun* en *verdum*? Quan un mot forà arriba al domini català sovint és objecte d'una adaptació a l'estructura de la llengua d'arribada. Així, el fr. *chauffeur* s'ha adaptat en *xofer* (Barri 1999), o l'it. *dilettante* en *diletant* (Gomez Gane 2012). En el cas de l'oc. *verdun*, quan aquest pervé al català, s'instal·la en un sistema lingüístic on el nombre de lexemes acabats en *-un* és molt escàs (cinc casos, tots ells adjectius, tret de *simun*, mot molt tardà, *DECat*), enfront d'una cinquantena en *-um*, tots ells substantius (Ferrer Pastor 1981). L'arrossegament de *verdun* cap a *verdum* era previsible.

2. En el diccionari occità d'Alibert es troba *verdum* ('verdier', 'verderol'), en comptes de *verdun*, la forma tradicional present en l'Abbé de S*** i Mistral. En canvi, Bezsonoff (2015) adapta correctament el mot en *verdon*.

8. Després d'aquest recorregut historicolingüístic, tenint en compte documentació històrica i dialectal, s'imposa una conclusió: el català *verdum* 'verderol' és un manlleu a l'occità *verdun*, adaptat a la morfologia de la llengua receptora i arrelat en català central després d'una convivència amb *verderol*.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ABBÉ de S*** [Abbé Pierre Augustin Boissier de Sauvages] (1756): *Dictionnaire languedocien-français. Français-languedocien*. Nîmes: Michel Gaude.
- ALIBERT, LOUIS (1966): *Dictionnaire occitan-français*. Toulouse: Institut d'Études Occitanes.
- ALIBERT, LOUIS (1966): *Dictionnaire occitan-français*. Toulouse: Institut d'Études Occitanes.
- BARRI, Montserrat (1999): *Aportació a l'estudi dels gallicismes del català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BEZSONOFF, Joan-Daniel (2015): *Diccionari occità provençal – català. Occitan provençau – catalan*. Barcelona: Llibres de l'Índex.
- CARIA, Rafael (1973): *Il nome popolare degli uccelli ad Alghero*. Sassari: Editrice Democratica Sarda.
- CIGCMod = *Corpus Informatitzat de la Gramàtica del Català Modern*. Alacant: ISIC-IVITRA, Universitat d'Alacant.
- Colón-Tormo = COLÓN, Germà / TORMO, Josep (2003): *L'Ornithologia rossellonesa de Pere Barrere (1745)*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura.
- DCVB = ALCOVER, Antoni M. / MOLL, Francesc de Borja (1978² [1930-1962]): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll.
- DECat = COROMINES, Joan (1980-1991): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial / La Caixa.
- ESTEVE *et al.* = ESTEVE, Joaquín / BELVITGES, Joseph / JUGLÀ, Antonio (1803): *Diccionario catalán-castellano-latín*. Barcelona: Antoni Lacavalleria.
- FERRER PASTOR, Francesc (1981): *Diccionari de la rima*. València: Impremta Fermar.
- FIDEL *et al.* = FIDEL, L. / BATALLER, V. / TORMO, J. / SEGURA, C. (2014): *El nom popular dels ocells al migjorn valencià*. Alacant: Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert.
- GARCÍA DE DIEGO, Vicente (1985): *Diccionario etimológico español e hispánico*, 2^a ed. Madrid: Espasa-Calpe.
- GOMEZ GANE, Yorick (2012): *Gli italianismi nel catalano. Dizionario storico-etimologico*. Roma: Aracne.
- GREVISSE, Maurice (1959): *Le bon usage*, 7^a ed. Gembloux: Duculot.
- LACAVALLERIA, Joan (1696): *Gazophylacium catalano-latinum*. Barcelona: Antoni Lacavalleria.
- LABÈRNIA, Pere (1839): *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondencia castellana y llatina*. Barcelona: Estampa dels Hereus de la V. Pla.

- MAIOL, Joan (1978): *Els aucells de les Balears*. Mallorca: Moll.
- MARTÍ GADEA, Joaquín (1891): *Diccionario general valenciano-castellano*. València: Imprenta de José Canales.
- MISTRAL, Frédéric (1878-1886): *Lou tresor dòu felibrige ou Dictionnaire Provençal-Français*. Aix-en-Provence: Veuve Remondet-Aubin.
- MOLL, Francesc de B. (1928): *Suplement al "Romanisches Etymologisches Wörterbuch"*. Barcelona: Biblioteca Balmes.
- PALDC = VENY, Joan (2008-2023): *Petit Atlas Lingüístic del Domini Català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- POU, Onofre (1575): *Thesaurus puerilis*. València: Imprenta de Pedro de Huete.
- TORRA, Pere (1649): *Thesaurus verborum ac phrasium*. Barcelona: Rafael Figaró.
- VENY, Joan (1996): *Onomàstica i dialectologia*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- VENY, Joan (2006): *Contacte i contrast de llengües i dialectes*. [València]: Universitat de València.
- VENY, Joan (2021): «Antropònims catalans d'origen occità», *Estudis Romànics*, 43, p. 413-420.

LA COLLECCIÓ «PRIMERA LLIÇÓ»: REALITAT I PROJECTE

Joan Ramon VENY-MESQUIDA
Càtedra Màrius Torres
Universitat de Lleida

ORIGEN I DELIMITACIÓ

La idea de posar en marxa una col·lecció de caràcter propedèutic i didascàlic sobre les matèries relacionades amb la literatura neix ja fa alguns anys, estimulada per la lectura d'alguns títols de col·leccions franceses, angleses i italianes de tall similar. Concretament, de la històrica «Que sais-je?» de les Presses Universitaires de France, de les «Very Short Introductions» de l'Oxford University Press i de la col·lecció «Bussole» de Carocci i de la sèrie de *Prime lezioni* de la col·lecció «Universale Laterza» de Bari / Roma. Els continguts d'aquestes col·leccions abracen tots els àmbits del saber: el web de la d'Oxford avisa, per exemple, que els del seu catàleg tracten «des de la salut pública a l'ètica budista, la matèria tova fins als clàssics, i la història de l'art fins a la globalització», mentre que una ullada als inventaris de les altres posa de manifest que les temàtiques poden ser tan diverses com els museus, els podcasts, els ordinadors, la ficció, els videojocs, la neurociència, la televisió, la urbanística, la biologia, la gramàtica, l'estilística, la retòrica, etc.

La col·lecció «Primera lliçó», que pren el nom de la sèrie de títols de Laterza, és molt més modesta i es limitarà, com ja he dit, només a aspectes relacionats amb la literatura, en els diferents perfils que es detallaran tot seguit.

PÚBLIC, ENFOCAMENT I TO

Igual com «Que sais-je?», Primera lliçó «s'adreça no només als estudiants, sinó al públic en general, a tots aquells que necessiten aprendre i a tots aquells que volen entendre» (web de «Que sais-je?») la literatura. No es tracta tant d'oferir els acostumats manuals, sinó visions sintètiques però alhora completes de les matèries, presentades de forma clara i entenedora i en capítols breus, que forneixin una bona introducció als lectors interessats, i que també serveixin de provocació a la consulta d'estudis més amplis o especí-

fits.

L'aposta és per la utilització d'un to didàctic i entenedor, la qual cosa no implica en cap cas rebaixar el nivell de les explicacions ni bandejar l'erudició, ni tampoc recórrer a l'esquematisme, atès que no es tracta d'elaborar fitxes sinòptiques, sinó explicacions redactades i raonades, la qual cosa no ha d'obstar perquè, quan es consideri convenient, s'hi puguin incloure esquemes i taules. Cal tenir present sempre que el to de la col·lecció és d'alta divulgació acadèmica i que tracta, com escriu Di Girolamo en la primera frase del seu *Manualetto di metrica italiana*, «di offrire un'esposizione sintetica e piana, ma non semplificata» de cada tema.

Quant a l'enfocament, el propòsit és que els volums s'allunyin del simple historicisme: la prioritat és l'explicació de la història de les idees més que no pas la dels fets. Un bon exemple en aquest sentit és el de Jonathan Culler, que a la seva *Literary Theory. A Very Short Introduction* no parla d'escoles o mètodes sinó dels assumptes que històricament han preocupat la teoria literària («I have chosen to introduce theory by presenting issues and debates rather than schools», p. 135). Això no ha d'obstar perquè es pugui incloure algun capítol, dins els límits explanats unes línies més avall, sobre la història de la matèria (disciplina, moviment o gènere), com fa Culler mateix en apèndix, o sobre la vida de l'autor.

En general, es tracta de defugir la simple exposició de fets per centrar-se en l'explicació dels conceptes teòrics de la disciplina i il·lustrats sempre que calgui amb exemples pràctics comentats (sèrie disciplines), de la poètica del moviment, a través dels seus textos teòrics i de la bibliografia específica, i les seves diferents realitzacions (sèrie moviments), dels elements constitutius del gènere (sèrie gèneres) i de la trajectòria literària de l'escriptor (sèrie autors).

DISSENY, PERIODICITAT I SÈRIES

La intenció és de publicar anualment una mitjana de quatre volums, que es distribuïran en diverses sèries: sobre disciplines (mètrica, retòrica, ecdòtica, etc.); gèneres, des del punt de vista teòric (poesia, novel·la, teatre, etc.) i pràctic (com es llegeix un poema, un conte, etc.); moviments i tendències (renaixement, romanticisme, simbolisme, etc.), no tant, com ja he explicat, des de l'enfocament historicista com d'explicació de les seves línies estètiques; i autors, evitant la simple enumeració i exposició del contingut de les obres i amb l'explicació de la seva poètica dins la pròpia trajectòria literària. En funció de la marxa de la col·lecció, no es descarta d'obrir altres línies, com ara la de les tradicions (bíblica, clàssica, etc.), la de les visions panoràmiques de les literatures (grega clàssica, llatina, italiana, alemanya, xinesa...) o, fins i tot, la de les grans obres de la literatura catalana (*Llibre d'Amic e Amat*, *Tirant lo Blanc*, *L'Atlàntida*, *Solitud*, *Elegies de Bierville*, *Primera història d'Esther*, *La plaça del diamant...*).

El disseny dels llibres respon també a aquests objectius: volums de petit format, de mida i extensió, i preu econòmic. La col·lecció pretén, així, esdevenir una biblioteca bàsi-

ca que ofereixi els coneixements indispensables que ha de tenir l'alumnat dels diversos graus d'estudis humanístics, especialment de filologia catalana, i qualsevol lector interessat en la literatura, en general.

VOLUMS PUBLICATS I EN PREPARACIÓ

Actualment, ja s'han publicat els volums següents: (1) Pere Ballart, *Primera lliçó sobre literatura*; (2) Ramon Bacardit, *Primera lliçó sobre Àngel Guimerà* (sèrie autors); (3) Gonçal López-Pampló, *Primera lliçó sobre l'assaig* (gèneres); (4) Ramon X. Roselló, *Primera lliçó sobre el teatre* (gèneres); (5) Joan Ramon Veny-Mesquida, *Primera lliçó sobre mètrica catalana* (disciplines); (6) Ferran Carbó / Jordi Oviedo, *Primera lliçó sobre Vicent Andrés Estellés* (autors); (7) Magí Sunyer, *Primera lliçó sobre el romanticisme* (moviments) i (8) Costanzo Di Girolamo, *Primera lliçó sobre els trobadors* (moviments).

I se n'han encarregat sobre Francesc Vicent Garcia, sobre com llegir un poema, sobre la novel·la, sobre Manuel de Pedrolo, sobre el renaixement, sobre la il·lustració, sobre crítica textual, sobre Ramon Llull, sobre Joan Maragall, sobre el barroc, sobre Josep Carner, sobre humanitats digitals i sobre Josep Maria Benet i Jornet. Els noms dels experts a qui s'han encarregat no es podran donar a conèixer fins que no se n'hagi fet l'avaluació cega.

CARACTERÍSTIQUES INTERNES

Com a pauta general, l'extensió màxima de cada volum serà de 250.000 caràcters amb espais (al voltant de 150 pàgines) en total, és a dir, amb el text, la bibliografia i els annexos que convingui. El contingut del text ha de presentar-se dividit en capítols d'una extensió similar i breu, d'unes deu pàgines, si bé excepcionalment i de forma justificada n'hi pot haver algun de més llarg: la majoria de capítols de la *Prima lezione di filologia*, d'Alberto Varvaro, compta entre les sis i les nou pàgines, si bé n'hi ha un de catorze i un de tres. Amb vista a facilitar la lectura, en la línia marcada per la col·lecció, els volums estaran desproveïts de notes i podran contenir il·lustracions sempre i quan aquestes es considerin necessàries i imprescindibles per a la comprensió del text o serveixin d'ajuda per entendre'l, és a dir, sempre que tinguin una funció explicativa, no pas il·lustrativa.

SUPERVISIÓ EDITORIAL I CIENTÍFICA

A fi de vetllar per l'execució dels volums dins les línies tot just esbossades, s'ha constituït un comitè editorial format per Josep Camps (UOC), Francesc Foguet (UAB), Carme Gregori (UV), Magí Sunyer (URV), Caterina Valriu (UIB) i Joan Ramon Veny (UdL), director. Tot i tractar-se de llibres que s'encarreguen expressament a especialistes de la matèria tractada, cada volum és examinat pel procediment de doble avaluació cega i és assignat a un membre del comitè, que en fa de curador. La col·lecció compta també amb un comitè científic format per Helena Buffery (University College Cork), Roger Friedlein (Ruhr-Universität Bochum), Enric Gallén (Universitat Pompeu Fabra), Alfons Gregori (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), Josep Murgades (Universitat de Barcelona), Veronica Orazi (Università di Torino), Patrizio Rigobon (Università Ca' Foscari Venezia), Pere Rosselló (Universitat de les Illes Balears), Albert Rossich (Universitat de Girona) i Biel Sansano (Universitat d'Alacant).

FINAL

En definitiva, la col·lecció «Primera lliçó», amb vuit números publicats, sis més en preparació i dotze més d'encarregats, més els que han de venir si continua la bona acollida que està tenint fins ara entre el públic, pretén col·laborar a omplir un buit de la bibliografia catalana, impensable en els estudis d'altres cultures europees, amb aportacions d'especialistes de primer ordre escrites pensant en el públic interessat en el coneixement dels moviments, les disciplines i els gèneres de la literatura, com també dels autors inscrits dins el cànon de la literatura catalana.

RECENSIONS

AGUILÓ, Cosme (2023): *De noms i llocs. Estudis de toponímia de les Illes Balears i més enllà*. Palma: Edicions Documenta Balear, 395 p.

Cosme Aguiló arreplega i harmonitza en aquesta obra trenta-dos articles que abracen un quart de segle (1998-2023) de la seva fecunda producció. Trenta-dos treballs dels quals es detalla la procedència en una de les parts introductòries de l'obra (*Procedència dels treballs*, p. 21-23), i que es distribueixen en quatre blocs, tal com es detalla prèviament en el corresponent *Sumari* (p. 7-8): dos de més extensos, *Toponímia de Mallorca* (amb quinze contribucions), *Toponímia de Menorca* (amb onze);¹ i dos de més breus, amb tres aportacions cadascun: *Toponímia de les illes Balears* i *Toponímia de la Mediterrània occidental*. Prèviament, el *Pròleg* (p. 15-18), signat per Enric Ribes, ofereix també una mirada liminar sobre els continguts de l'obra, que se centren en la toponímia balear, però no defugen anar «més enllà», per dir-ho amb la formulació final del (sub)títol, i de manera més visible a l'occident mediterrani en el darrer bloc.

Mereix la pena destacar la triple dedicatòria de l'autor, «des d'una triple enyorança a tres mestres i amics» ja traspassats, a saber: Enric Moreu-Rey, Ramon Amigó i Joan Francesc López Casanovas, acompanyada de tres fotografies evocadores. Aquesta dedicatòria triple revela de bon començament la humanitat de l'autor, una sensibilitat ben seva, que sintonitza amb una emotiva referència a tots tres en el darrer paràgraf de la *Presentació* del llibre (p. 19-20). Aquesta, per cert, constitueix una diàfana targeta de presentació de les maneres de fer i de ser de l'autor: generós en la gratitud, modest (tot i la saviesa que acaramulla), prudent, conscient de la dificultat interpretativa de no pocs elements de la toponímia abordada al llarg del llibre; respectuós i deferent amb mestres com Joan Coromines, freqüentment citat al llibre; obert a la consideració de punts de vista diferents del propi, elegant en la discrepància raonada; i fins i tot ben disposat a reconsiderar i rectificar els propis punts de vista. Cal dir que llegir la *Presentació* proporciona una mena d'aperitiu d'un *modus scribendi* fluït i agradós, en el qual, d'altra banda, sovintegen deliciosos usos lingüístics de la competència diatòpica de l'autor, com ara *rampins*, *retents*, *tòria* (p. 20), que obligaran més d'un lector a la consulta del diccionari.

A més, al llarg de tot el llibre, ací i allà, trobarem de manera oportuna fotografies i il·lustracions del propi autor, o bé d'altri, que constitueixen un complement visual molt orientatiu del conjunt de l'obra. Mirarem ara de resseguir les trenta-dues contribucions —d'extensió desigual—, tot reproduint els títols i les pàgines de referència, així com algunes notes i observacions forçosament selectes.

1. Val a dir que no hi ha coincidència entre els títols originals d'alguns articles, ni tampoc en l'ordenació interna d'aquesta secció titulada *Procedència dels treballs*, i la part corresponent dels continguts del llibre ressenyat, reflectits als *Sumari* inicial.

Toponímia de Mallorca

– «Aproximació al topònim de la *Cova des Drac*» (p. 27-31). Es tracta d'un dels llocs als quals s'adhereix l'evocació vital de l'autor, que escriu al final de l'article sobre aquesta cova: «que forma part de les meves vivències d'adolescent, les quals em portaren, durant el mes d'agost de l'any 1966, a fer-hi importants descobriments de ceràmiques prehistòriques i metalls, troballes que foren el repicar del despertar de totes les meves ànsies de saber» (p. 30).²

– «Flexió de gènere i de nombre en topònims mallorquins formats per article més antropònim» (p. 33-40). Distingeix quatre tipologies: 1. Article masculí singular + cognom (exemple tipus: *es Puig-derrós*); 2. Article masculí plural + cognom (exemple tipus: *es Llombards*); 3. Article femení singular + cognom (exemple tipus: *s'Estelleta*); 4. Article femení plural + cognom (exemple tipus: *ses Arnaules*).

– «*S'Era Esfondrada*» (p. 41-43); topònim vinculat a una certa llegenda sobre l'esfondrament d'un pagès que batia a la seva era, juntament amb el seu bestiar, com a càstig diví per haver-se negat aquell a agenollar-se davant d'un sant viàtic el matí del dia de sant Joan: «Tots els que per allà passen la diada de sant Joan senten un incessant trot de cavalls que feinegen a l'era que emergeix de les pregoneses amb sonoritats guturals d'ultratomba» (p. 42). Recorda aquesta llegenda altres de similars en l'àmbit del català.

– «La flora i la fauna a la toponímia de Mallorca. Aproximació a l'inventari d'espècies» (p. 45-86). Nodrida arplega que es distribueix en els dos blocs anunciats al títol, flora i fauna; amb subapartats distingidors en el cas de la segona àrea temàtica (*Invertebrats; Amfibis; Rèptils; Mamífers*).

– «Raons de la grafia *Son Moja*, i no *Son Mòger*» (p. 87-90). Argumenta que «la *r* final de la grafia *Mòger* és espúria, afegit analògic dels escriptors a partir del segle XV» (p. 89).

– «Un nom del passat per al futur: *Punta des Proïssos*» (p. 91-93). Després d'esclarir el sentit de *proïs* (segons el *DIEC2*: «Amarra per a subjectar una embarcació a la costa, estirar-la de terra estant, etc.»), assenyala que «tal ribera és el lloc en el qual les naus medievals llançaven els proïssos per encapillar els norais i amarrar, així, a redós de les tempestes de llevant» (p. 93); i mostra i transmet emotivitat quan proclama «que aquesta joia nàutica del bell catalanesc del món retorni a la vida, només és una qüestió de voluntat híbridada d'amor» (ibídem).

– «Dos topònims montuïers víctimes de la ignorància i la dissort: *Son Forners* i *es Molí des Fraret*» (p. 95-97): *Son Forners*, i no l'aberrant **Son Fornés*, a la manera «oficialasca» (p. 97); *es Molí des Fraret*, «transformat contra els usos i costums en **molí d'en Fraret*» (ibídem).

– «La Font d'Albassalba, el refugi d'un antropònim medieval» (p. 99-106). *Albassalba* de controvertida etimologia, que, segons l'autor, s'origina en un nom personal d'origen germànic *Gundisalvus*, a través d'una sèrie de transformacions fonètiques molt ben detallades.³

– «Un llibre de topònims de Pere Xamena i Gabriel Bordoy» (p. 107-110). Es tracta segurament d'un pròleg o presentació del llibre que apareix citat al final de l'article,⁴ i en què es recullen i glossen diversos casos de toponímia felanitxera.⁵

– «Topònims mallorquins dels repobladors catalans»⁶ (p. 111-134); subdividit en dues parts: 1. *Topònims antroponímics amb rèpliques toponímiques continentals*; i 2. *Topònims antroponímics sense rèpliques toponímiques continentals*.

2. A propòsit d'aquest coneixement directe del territori estudiat, cal dir que sovinteja al llarg de tot el text la locució llatina *de visu* (en cursiva), amb el sentit d'haver vist ell mateix els llocs corresponents.

3. A propòsit de la reducció del grup -NS- > -s- en **Gonsalvo* > *Gossalvo*, l'exemple aduït de CONSILIU > ant. *cosseil*, en posició intervocàlica, és l'apropiat; i no, en canvi, els d'*institut* > *istitut*, *instància* > *istància*, *instant* > *istant*, que responen a un context preconsonàntic.

4. XAMENA FIOL, Pere / BORDOY VALENS, Gabriel (2012): *Topònims i propietat de les terres del terme de Felanitx en els segles XIII-XVIII*. Felanitx: Museu Cosme Bauçà.

5. A propòsit de *Son Moassa*, hi llegim: «En el Pinós, poble catalanòfon de la zona de Múrcia, el castellanisme *moassa* designa allò que a moltes contrades és l'estríjol [...]» (p. 110). Cal advertir, però, que el Pinós és un poble valencià limítrof amb Múrcia.

6. La procedència indicada (*Els noms en la vida quotidiana. Actes del XXIV Congrés Internacional d'ICOS sobre Ciències Onomàstiques. Annex 12*) d'aquest treball, publicat el 2014, es completa amb una referència a aquest

– «La distribució de *jus*, *jusà* i *sobirà* en la toponímia de Mallorca» (p. 135-152). Aquests adjectius, desapareguts de la parla col·loquial, sobreviuen en la toponímia de l'illa major de les Balears. Pel que fa a *jusà* / *jussà* (< DEORSANU), és de notar l'abundor de variants formals: *El pou Juà*, *El pou Jurà*, *El pou de Jurà*, *El molí Jusà*, *El molí Ju(s)à*; i altres formacions femenines amb *Juana*⁷ i *Jusana*.

– «Una ullada selectiva a la toponímia de la Vall de Sóller» (p. 153-173). Després de tractar del nom de *Sóller*, elabora una minuciosa relació de topònims sota diferents epígrafs: *Alguns testimonis del romanç andalusí* (*Moncaira*, *Entrecampos*, *Bàlitx*, *Formalutx*, *s'Alberata*, *sa Lleita*), *Topònims andalusins tribals* (*Biniaraix*, *Binibassí*, *Binirussí*, *Binidorm*), *Altres topònims andalusins* (*S'Arrom*, *Alconàsser*, *Monnàber*, *Bini*, *Lofra*, *Saixarí*; *Topònims catalans* (*Sa feus*, *Sa Domenega*, *Sa Rompuda*, *Punta de sa Creu*); *Roques d'estructura fàllica*.⁸ No acabo d'estar d'acord amb l'autor sobre la consideració que fa de l'article com a «modest treball» (p. 171), una consideració que es reitera en altres llocs del llibre, i que cal atribuir senzillament a la seva extremada modèstia personal.

– «Notes esparses sobre alguns topònims de Puigpunyent» (p. 175-186). Es tracta, en paraules de l'autor, d'un altre «modest treball» que, com ja he dit, no mereix tal consideració per part del rector. És aquest un altre text minuciosament estructurat, sota els següents epígrafs principals: 1. *Dos testimonis del romanç andalusí*; 2. *Una alqueria de nom suggestiu: Tabúger (ara Son Roca)*; 3. *Conques*; 4. *Relacions interinsulars: el puig de s'Albadell*; 5. *Uns apunts sobre el nom de la vila: Puigpunyent*.

– «Una proposta alternativa per al topònim *Esporles*» (p. 187-199). Topònim d'etimologia controvertida també, l'autor analitza diverses propostes, aporta documentació antiga, recorre a la comparació amb topònims homòlegs de Sardenya, continuadors d'un ètim *SPÛRULAS (segons el *Dizionario etimologico sardo* de Max Leopold Wagner); i conclou que «*Esporles*⁹ és un topònim preromà amb el significat de 'parres salvatges', parres d'hàbitat preferentment torrencial, amb multitud de congèneres en el món paleosard» (p. 197).

– «Una petita mostra de la toponímia d'Andratx» (p. 201-215). Ofereix els epígrafs següents: 1. *Influències lingüístiques de les Pitiüses* (com el valencianisme *dalla* —no *daia*, amb la característica iodització de les Balears—), «mot viatger» que es transmet a través de les veïnes Pitiüses; 2. *S'Esclop*; 3. *Es Pantaleu*; 4. *Es Salauer*; 5. *La Malea*; 6. *Andratx*; 7. *Sa Gramola*; 8. *Els noms andritxols de cales amb article personal*.

Toponímia de Menorca

– «Per una recerca etimològica de *Monpler* (Menorca)» (p. 219-220). L'autor desestima per al *Monpler* menorquí l'etimologia proposada per Coromines (*OnCat*) per al *Montpeller* llenguadocià (< MONTE PESSULARIU 'turó de forrellat'). A diferència d'aquest, el *Montpler* balear, pronunciat am [ɛ], vindria, segons Cosme Aguiló, del cognom *Montplaer*, mitjançant una pronúncia intermèdia *[mumplə'ɔ].

– «*Vullmenor* / *Puigmenor*, un ajut discret per a la motivació d'*Ulldemolins* (Priorat)» (p. 220-224). Especula amb la vinculació de la forma *Vullmenor*, parònim de *Puigmenor*, amb el topònim *Ulldemolins*, on l'element inicial *Ull-*, tal com en el cas d'*Ulldecona* (> *Vuldecona*), haurà generat una

congrés com a celebrat «a Barcelona el juliol de 2014» (p. 22), però en realitat va tenir lloc el setembre de 2011: <https://lengua.gencat.cat/ca/serveis/informacio_i_difusio/publicacions_en_linia/btpl_col/actes_icos>.

7. Aquesta *Juana* em recorda els casos d'homonimització formal de *La Juan Manzana* i *La Juan Martín*, a partir de *La Fuen Manzana* i *La Fuen Martín*, del terme de Puebla de Arenoso, el meu lloc natal, de l'interior valencià de parla castellanoaragonesa (José Enrique Gargallo, «Toponímia de la Puebla de Arenoso», dins Emili Casanova (ed.), *Onomàstica romànica. Antroponímia dels expòsits i etimologia toponímica, especialment de València*. València: Denes, p. 427-440; i més concretament, la p. 433).

8. El mateix any de la publicació de l'obra ressenyada (2023) aparegué a la revista *Noms* (19) l'article intitulat «El *Cavall Bernat*, el *Carall Bernat* i noms afins. Què pot amagar-se rere l'antroponim aparent de Bernat?». <<https://www.onomastica.cat/wp-content/uploads/Noms19.pdf>>.

9. Trobo que seria més apropiada la menció del topònim en cursiva (*Esporles*). I cal dir que trobo a faltar la tipografia cursiva, i ocasionalment la de lletra versal, en altres casos.

variant amb increment consonàntic *Vulldemolins*. Aquest *Ull-* podria haver revestit el valor inicial de 'deu del riu', o bé, segons la interpretació de Ramon Amigó, la de 'centre (de molins)'.¹⁰

– «*Talis / Atalis*, un possible trasllat del nord d'Àfrica» (p. 225-227). Elucubra sobre una procedència del corresponent topònim (des Migjorn) a partir del de la ciutat algeriana anomenada avui *Dellys* (en català antic, *Tedellis*), tot i la desaprovació manifestada al respecte per l'arabista Carme Barceló. La circumspicció i prudència de l'autor el duu a expressar al darrer paràgraf meravelles com ara: «En les propostes etimològiques, quan volem escalar cims difícils, de vegades anam calçats amb espartenyas» (respecte del propi i confessat «desconeixement de l'àrab») (p. 226). I a més: «Tenc per costum corregir rumbos equivocats i[,] més que el lluïment personal[,] el que importa és que els coneixements avancin» (p. 227).

– «Revisió etimològica del cap *Pentiner*» (p. 229-230). Breu contribució en què reconsidera la proposta etimològica del primer volum de l'*OnCat* (s. v. *Pentiner*, *Cap*), PECTINARIUS, de la qual anteriorment havia dubtat, i, després d'una «visita terrestre realitzada el 18 d'abril de 2017» (p. 229), considera encertada.

– «*Mongofra*, 'torre mutilada' o 'lloc de pous'?» (p. 233-234). Sospesa les dues opcions etimològiques, respectivament atribuïdes a l'*OnCat* i a Carme Barceló.

– «*Na Xarolina*, un cognom desfressat per l'evolució» (p. 235-236): del llatí SATURNINA, per un camí fonètic que transita pels següents estadis: **na Sadornina* > *na Sadorlina* > *na Xarolina*.

– «L'ancestral saviesa de l'amo en Joan de s'Aranjassa. *Es Barranc*, magatzem de noms de lloc» (p. 237-240). Es barranc d'Algendar, el més important de l'illa, concita un aplec de topònims en aquest article, que invoca l'autoritat d'un conegut personatge menorquí, l'amo en Joan de s'Aranjassa. La idea de 'magatzem', d'emmagatzemar, motiva sens dubte la distinció a què es refereix l'autor quan escriu: «Tal com diu un geògraf amic meu, recollir noms, sense res més, és fer únicament *-nimia*. Per fer toponímia, cal identificar els indrets, el *topos* que constitueix el referent de cada unitat» (p. 237).

– «*Artrutx / Altrutx*, un lloc elevat i no uns horts» (p. 241-248). *Artrutx*, nom d'un extrem de l'illa, el més proper a Mallorca, amb la variant *Altrutx*, viva a Ciutadella, guia aquest altre article, que aborda l'etimologia (ALTARIU + -UCEU) i la història d'aquesta formació toponímica. A més, aporta un ric apèndix documental basat en les obres de Ramon Rosselló Vaquer.

– «Fluctuació accentual de tendència substitutòria en un topònim menorquí: *Deià* versus *Daia*»¹¹ (p. 249-253). És topònim congènere del *Deià* mallorquí, basat en el plural del mot àrab que continua en l'apehlatiu castellà *aldea*, així com en el topònim menorquí *Addaia*, tal com assenyala l'autor (p. 249), i en el del valencià *Aldaia*. Aguiló justifica, amb aguts arguments basats en la proximitat sil·làbica accentual de casos com *el carrer grán* (amb tendència a ser articulat com *el càrrer grán*), la translació de l'accent: «El ritme binari de l'accentuació catalana fa que sorgeixi un cert rebuig de dos accents que queden en contacte» (p. 252), la qual cosa justificaria la forma paroxítona *Daia* en combinacions com *Daia Nou* i *Daia Vell*.

– «De l'opacitat a la transparència: el cas de *Tordonell* (Maó)» (p. 255-263). Es tracta d'un dels topònims amb el component *tor-/tur-* de l'illa. De **Tor Redonell* s'hauria passat a *Tordonell* (amb pèrdua de la *-e-* pretònica), essent interpretable el diminutiu *redonell* com a 'més o menys rodó', 'tirant cap a rodó'.

– «El pont d'en Gil» (p. 265-268); referit a «un terratinent de molta potència» (p. 266),¹² Gil de Loçano.

10. En la nota 2 de la p. 222, s'hi esmuny una referència a Joan F. López Casanoves [per *Casasnovas*]. Val a dir que no abunden les errates. N'he trobat, així com alguns aspectes esmenables quant a la puntuació, però no em sembla el cas de fer-ne una relació.

11. La formulació del títol em recorda la del treball de Joan Martí, «*Teià* versus *Taià* i la disciplina lingüística», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes. Miscel·lània Joan Bastardas*. 3. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990, p. 246-256.

12. En aquesta mateixa pàgina hi ha una altra referència a «l'amic traspassat Joan F. López Casanoves» [per *Casasnovas*].

Toponímia de les illes Balears

Dels tres articles que integren aquesta part, els dos primers es refereixen, amb gran profusió d'exemples, a un tipus de formació toponímica molt pròpia de les illes: «El model *cala* + article personal + antropònim (o nom descriptiu) a la toponímia de les Balears» (p. 271-288); i «Nota sobre els topònims balearics formats amb *cala* + article + nom» (p. 289-294). D'altra banda, el tercer, «És la toponímia una marca d'identitat imprescindible?» (p. 295-301), resulta ser un cant a la dignitat de la toponímia; «una dignitat que per dret natural li pertoca» (per dir-ho amb les darreres paraules de l'article).

Toponímia de la Mediterrània occidental

Aquesta darrera part incideix de manera més visible en la confrontació toponímica més enllà de les Balears (i les Pitiüses). Amb dos articles referits a un topònim en concret, el primer («Seguint les passes de Coromines: *Escorca* i els seus congèneres mallorquins, corsos i sards», p. 305-314) i el tercer («*Badaluc* en la toponímia», p. 339-365), mentre que el segon («Paralelismes toponímics en el litoral de la Mediterrània occidental», p. 315-338) ofereix una profusa selecció comentada de topònims balears confrontats amb homòlegs d'altres illes i terres occidentals de la Mediterrània (bàsicament, Còrsega, Sardenya i la Itàlia peninsular), sota motivacions diverses (bous i vaques, galeres, creus, foques, espalmadors, entre d'altres).

I tot aquest bé de Déu de sabers toponímics de l'autor, modèstia (seva) a part, es deixa consultar més fàcilment amb un *Índex de topònims* (p. 369-395) que remet a les corresponents pàgines de referència. Augurem a l'autor molts, i bons, anys de vida, per tal que ens pugui continuar regalant saviesa i humanitat a l'entorn dels noms i els llocs, de la toponímia com a marca d'identitat imprescindible.

José Enrique GARGALLO GIL
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

ALTURO, Jesús / ALAIX, Tània (2023): *Lletres que parlen*. Barcelona: La Magrana, 430 p.

Lletres que parlen és un llibre que es llegeix amb una gran facilitat, malgrat que la seva temàtica sigui en bona mesura especialitzada i que històricament no hagi estat d'interès general. És un treball diferent, creiem que no gaire habitual en el cas de la llengua catalana: en el nostre món acadèmic i editorial normalment, si es tracta sobre un tema tan específic com ho són els primers textos de la llengua catalana, o trobaríem una obra de caràcter científic, adreçada principalment al món universitari, o contràriament seria un treball de caràcter divulgatiu —no tan centrat en la recerca com en la difusió— o de reflexió personal (com en el cas, per exemple, de Joan Bastardas amb *La llengua catalana mil anys enrere* [1995] i *Diàlegs sobre la meravellosa història dels nostres mots* [1996]).

En aquest cas, es tracta d'un llibre sobre la formació de la llengua catalana i, fonamentalment, sobre el seu accés a la llengua escrita; un treball que es basa en una llarga recerca i en què, a més de noves dades i d'un nou punt de vista sobre diversos aspectes, també repassa els temes més significatius ja coneguts. Però, encara que sigui un treball d'investigació, té un caràcter molt divulgatiu, amb una expressió molt personal en alguns moments i que conté, fins i tot, aspectes de caràcter gairebé creatiu com *El jurament de fidelitat de Frankenstein al comte Dràcula per la castellania de Bran: una paròdia* (p. 324-327).

Podríem dir, per tant, que es una obra fins a cert punt innovadora i que ha aconseguit que una temàtica especialitzada hagi tingut una gran difusió, de manera que també ha arribat a un públic més general, a persones que altrament no haurien llegit un llibre dedicat als primers textos de la llengua catalana. En aquest sentit, es pot considerar que ha assolit l'objectiu de donar a conèixer el ric patrimoni de la documentació més antiga de la llengua catalana.

Com apuntàvem, de la mateixa manera que combina investigació i divulgació, sovint ho fa amb una expressió molt personal i amb una valoració explícita tant de les aportacions que considera que els

mateixos autors hi fan com, en molts casos, de les opinions i treballs anteriors. A vegades expressades de manera matisada («El canonge Adanagell de Vic, potser (no és segur) fou el primer poeta de la proto-Catalunya» p. 348; «No volem dir amb això [...] que exposem aquesta idea com una seguretat ferma i inamovible» p. 350), però en altres moments, de manera més categòrica.

Els autors deixen de bon començament constància tant de la motivació (l'estima per la llengua catalana) com dels objectius del treball (el coneixement dels orígens del català): «Vet ací també el nostre doble interès en emprendre l'estudi que segueix: l'estimació per la pròpia llengua i, portats per la mateixa "filologia" en sentit etimològic, la voluntat de retre un servei al millor coneixement dels seus orígens i característiques inicials, amb noves hipòtesis sobre els veritables motius de l'adopció del català com a llengua escrita» (p. 17-18). Es tracta, doncs, d'una obra sobre els orígens de la llengua catalana i de la seva aparició en l'escriptura a partir de l'estudi dels textos i documents més antics, que serien aquestes lletres primeres que parlen i que expliquen tant els motius pels quals el català va accedir al codi escrit —quan ja feia uns segles que era una realitat parlada— com les característiques de la llengua més antiga conservada («només ens podem servir de les fonts escrites» p. 73; «una visió que sempre ens ve condicionada per les pròpies característiques de la documentació fortuïtament romana i, també, en no menor mesura, pel particular i tothora subjectiu punt de vista adoptat pels estudiosos» p. 74).

El llibre està estructurat en onze capítols: en els quatre primers, de caràcter introductor, els autors parteixen de l'origen del llenguatge escrit (cap. 1: *Els antecedents més remots*) i se centren primordialment en el llatí, tant en la llengua escrita (cap. 2: *L'alfabet llatí*) com la parlada (cap. 3: *El llatí parlat*), per arribar a les llengües romàniques (cap. 4: *Moment d'aparició de les llengües romàniques*).

El capítol cinquè (*Panorama del nivell cultural de la protoCatalunya*) parla sobre el grau de coneixement de la societat de la llengua escrita, el llatí; del nivell cultural de l'època visigoda preserraina, i de la competència i les funcions (còpia de llibres, producció de documents, etc.) dels escriptors catalans a partir del segle IX.

A partir d'aquest punt, i ja centrats en la llengua catalana, en el capítol sisè (*La llengua escrita a la protoCatalunya*) els autors expliquen acuradament el procés d'escriptura dels documents a l'alta edat mitjana i també el desenvolupament de la lingüística romànica i de l'interès pels primers escrits en català. I en els capítols següents ressegueixen els estudiosos que primer se'n van ocupar —J. B. Alart, Joaquim Miret i Sans, Pere Pujol, Josep Balari i Jovany i A. M. Alcover (cap. 7: *L'atractiu científic per a l'estudi de les llengües romàniques*)—, fins a arribar pròpiament a l'estudi dels primers textos en català (cap. 8: *Els textos més antics escrits en català*), que constitueix la part més extensa i aprofundida del llibre (i que ocupa gairebé dues-centes pàgines).

Aquesta part aplega una informació molt àmplia temàticament i, sovint, molt detallada: en primer lloc, hi ha una exposició dels aspectes més destacats de caràcter gràfic i paleogràfic; en segon lloc, proposen una distinció entre textos *literaris* i textos que els autors anomenen *libraris*, i a partir d'aquí editen i analitzen alguns dels principals textos catalans dels inicis: les *Homilies d'Organyà*, el *Llibre dels jutges* i, més breument, els *Usatges*; continuen amb l'estudi de la informació que contenen els primers textos (el llenguatge popular, els antropònims, els topònims, etc.) i de les diferents etapes del procés d'escripturització del català (p. 209-210), i finalment ofereixen l'edició d'una tria àmplia (trenta-un documents) de textos diplomàtics en català des del segle XI al XIII. El capítol es clou amb unes reflexions sobre les tipologies de textos escrits en català en aquell període i sobre els motius pels quals es començà a escriure en romanç en aquell moment i no anteriorment.

La darrera part del llibre està dedicada al que els autors consideren els «primers escriptors» en català (cap. 9) i a una selecció de textos literaris escrits en llatí (cap. 10), abans de les conclusions (cap. 11), relativament concises, però amb un contingut dens.

Com ja s'ha indicat, *Lletres que parlen* és un treball molt ampli, en què es tracten molts temes i molts aspectes diferents, la qual cosa fa que sigui complex de valorar-los tots.

D'entrada, cal destacar la seva contribució al coneixement i la consideració de la llengua catalana dels orígens i dels seus textos, un patrimoni lingüístic, històric i cultural no prou conegut ni apreciat. En aquest sentit, el llibre ha tingut una gran repercussió i ha generat un interès força general per un tema

que fins avui pràcticament sempre s'havia circumscrit als cercles més acadèmics i especialitzats, i que en pocs casos havia sortit de la universitat i dels arxius (amb la gran feina, sovint poc coneguda, portada a terme per estudiosos com Cebrià Baraut a la revista *Urgellia*), llevat de la tasca meritòria d'algunes associacions locals o comarcals, com l'Associació d'Amics de la Vall de Caboet, que porten anys fent actes que divulguen i reivindiquen aquest patrimoni.

El llibre conté, com ja s'ha indicat, molta informació: en alguns casos es divulguen qüestions ja conegudes, en altres s'expliquen de manera minuciosa aspectes que no havien estat tractats detalladament i en què les descripcions no eren prou completes, de manera que ara se'n pot tenir un coneixement més íntegre.

Hi ha també força novetats, i fins i tot podríem dir que descobertes, que van des d'una nova hipòtesi sobre l'origen, paleogràfic, de la ç (p. 31) fins a la documentació de significats de mots no recollits fins ara («Un terme com “conuentus” amb el significat de ‘condició, clàusula complementària’, no sembla enregistrat al GMLC» p. 212; «el mot català ‘estrecà’ no recollit pels diccionaris» p. 354), a més d'aspectes curiosos (com la documentació d'unes «calces blaves nocternes» —és a dir, un pijama— en un testament de 1047, p. 147).

L'aspecte potser més evident —o que, com a mínim, pot tenir una repercussió més general i immediata— és la nova datació de força textos, en què la precisió de la data d'escriptura o còpia canvia la cronologia, fins ara força incerta o imprecisa, d'alguns d'aquests primers textos. I fins i tot, els autors van més enllà i posen nom a l'autoria d'alguns d'aquests documents, una qüestió que fins ara no havia estat gaire tractada, perquè tradicionalment s'havia vist com una espècie de nebulosa en què era difícil d'arribar a atribuir els documents sense signatura a escriptors que sí que es coneixien per altres textos amb signatura, de l'escrivà o copista.

Hi ha molts més aspectes en què els autors fan propostes que van més enllà de la informació que fins ara recollien els estudis sobre aquests primers textos en català. Creiem que hi ha casos ben diversos: en alguns la informació i les argumentacions són —o podríem dir que sembla que són, si considerem que sempre hi ha un grau significatiu de subjectivitat tant en qui les exposa com en qui les rep i les valora— sòlides i, com en la datació d'alguns documents, caldrà que els estudis posteriors les tinguin en compte i les incorporin.

En altres casos, es tracta d'hipòtesis que probablement rebran valoracions diferents: des d'aspectes que, sense poder parlar d'una demostració concloent, sí que semblen suficientment argumentats, fins a qüestions més conjecturals, en què la valoració dels lectors i sobretot dels especialistes serà segurament més personal. Fins i tot en aquests casos, els plantejaments dels autors serveixen per tornar a examinar alguns aspectes, a vegades amb un nou punt de vista, precisament en un àmbit en què en alguns casos s'han repetit informacions que han anat passant d'uns treballs a uns altres sense que es replantegessin.

Vegem de manera més concreta algunes de les qüestions o temes en què es fan noves propostes o s'aporta nova informació.

Un dels aspectes més visibles i que ha tingut una major difusió i repercussió és la precisió —i, en conseqüència, la modificació— de la datació de força documents, entre els quals n'hi ha alguns dels més representatius: les *Homilies d'Organyà* serien de 1220-1230 (i no de 1204, una data que ja havia estat molt qüestionada); els dos fragments del *Llibre dels jutges* o *Llibre dels judicis* també tindrien una cronologia diferent: el fragment de Montserrat seria, com les *Homilies*, de 1220-1230 (i no de 1180-1190), i el de Conques, de 1060-1080 (i no de la primera meitat del segle XII), per la qual cosa seria el més antic conservat; el *Jurament de Radolf Oriol* seria de manera més precisa de 1045 (i no de 1028-1047); en el cas dels *Greuges de Guitard Isarn* estarien d'acord amb la datació proposada per Josep M. Salrach l'any 2020, 1105-1106 (i no de 1080-1098); els *Greuges dels homes d'Hostafrancs dels Plans de Sió* serien del primer quart del segle XIII (i no del segle XII); i, així mateix, la *Carta de Bernat de la Portella a l'arquebisbe de Tarragona* seria de manera més exacta de 1220 (enfrent de la datació més àmplia que la situava entre 1215 i 1225).

L'estudi rigorós d'aquests documents també hauria permès de proposar-ne l'autoria en alguns casos: consideren que els *Greuges de Guitard Isarn* haurien estat escrits per Ramon de Cabó (p. 251) i que

Ponç Bonfill Marc molt probablement seria el responsable del *Llibre dels judicis*: «No podem pas assegurar que fou ell el cap de colla d'aquesta empresa; però tot apunta en la seva direcció» (p. 187; i també p. 347). I en aquest cas, creuen que els dos fragments podrien correspondre a la mateixa versió: «a nosaltres, ens sembla molt factible que es tracti d'una mateixa versió» (p. 183). En altres casos la proposta és més hipotètica: «No gosem defensar, amb tota seguretat que la mà del prevere Traver sigui la de l'amanuense del còdex jurídic català, però sí que sembla molt pròxima al mateix entorn [...] i, per tant, no descartem del tot l'autoria de la transcripció per part de Traver» (p. 179).

El capítol cinquè parla fonamentalment sobre el nivell cultural en el moment de la redacció d'aquests primers textos, un aspecte que d'alguna manera travessa tota l'obra. En el món de la filologia i la lingüística històrica catalana generalment s'ha acceptat, i s'ha repetit, l'opinió que en els segles IX-XI hi havia un nivell cultural baix, llevat d'alguns pocs centres eclesiàstics, fins a cert punt seguint l'opinió que històricament havia expressat Pierre Bonnassie («Bonnassie [...] arriba a qualificar el llatí català de l'època d'esgarriós, d'espaventable. I aquesta visió té molts seguidors» p. 80).

Contràriament, els autors, que tracten detalladament aquest aspecte, pensen que el coneixement més aprofundit de la documentació d'aquell període demostra que el nivell cultural —i, per tant, també d'escriptura— era superior al que s'ha anat repetint (p. 84, 104), ja que hi havia un col·lectiu d'escriptors amb una gran preparació i competència en el domini de la llengua llatina i en la redacció de la documentació: «el nivell cultural del bisbat de la Seu d'Urgell, a l'alta edat mitjana, queda més que provat per l'esmentada presència del bisbe Feliu, més que evident per l'existència de personatges culturalment tan rellevants com el reiteradament lloat Ermengod Bernat» (p. 104). I, de manera més precisa, assenyalen que en aquests casos la «formació rebuda quedarà reflectida en la perícia cal·ligràfica assolida, i en el domini gramatical i, eventualment, estilístic aconseguit» (p. 79).

Al llarg del llibre s'insisteix en l'alt nivell cultural dels escriptors i en la seva competència a l'hora d'escriure, si bé també hi ha força moments en què es matisa aquesta situació, habitualment no des del punt de vista general (amb alguna excepció, com quan assenyalen que «sota aquest punt de vista, [...] numèricament els destacats, són una immensa minoria» p. 79, o que «Els escriptors aptes per a fer ús d'una gramàtica més propera a la llatina [...] eren encara una altra minoria més reduïda» p. 332), sinó sobretot referit a casos particulars: a banda dels escriptors que consideren dislèctics (p. 100), la resta d'exemples d'escriptors que cometien errades, que filtraven mots en romanç o que tenien menys competència professional correspondrien, segons els autors, a casos puntuals d'ignorància («Amb tot, no hi ha dubte que l'estil rebaixat, que fins i tot podia arribar a l'error gramatical, també es podria donar, alguna vegada, per ignorància. Ja n'hem vist algun exemple» p. 115; «el desconeixement de veus llatines per part d'alguns —pocs— sacerdots insuficientment ensinistrats» p. 332), a escriptors que ho eren només ocasionalment («en alguna ocasió, l'escrivà, si era dels qui sols prenia la ploma de tant en tant, podia ignorar la forma llatina d'algun mot i escriure-la en català o en forma aproximada» p. 117) o als que pertanyien a un àmbit molt rural («Sense negar, és clar, les dificultats que també pogués tenir una part del clergat, sobretot el més rural, per disposar d'un vocabulari llatí suficient» p. 332).

I encara caldria sumar-hi les errades que es produïen per distracció, cansament o inèrcia («algunes vegades els escriptors escrivien un mateix mot en un mateix document en llatí i en català. Aquesta incongruència sembla obeir a una escriptura d'esma; no pas a ignorància, sinó a simple distracció» p. 98; «en un mateix text escrivissin un mateix mot en llatí i en català per inèrcia, per inadvertència» p. 98), o pel caràcter del document, perquè la redacció de textos menys formals i, per tant, amb una menor tensió a l'hora d'escriure podia afavorir una escriptura menys acurada («Els homes de lletres de l'Edat Mitjana no aplicaven el mateix zel quan posaven per escrit una simple compravenda que quan s'adreçaven a un arquebisbe» p. 113).

Encara que els autors aporten una argumentació consistent per canviar el punt de vista general sobre el nivell cultural i la competència dels escriptors en aquell període, també cal comprendre que, al mateix temps, ells mateixos constaten molts casos particulars en què, per les circumstàncies que indiquen, no sempre era així, tant en escriptors que no tenien un nivell tan excel·lent (als quals dediquen un apartat: «*Escriptors de menor aprenentatge i àdhuc ignorants*» p. 97), com en les errades introduïdes

pels més ben preparats a partir de diversos factors. Per això, sembla prou evident que, malgrat que hi hagués en aquella època uns escrivans molt competents —i que això signifiqui que, al contrari del que s'ha anat repetint, el nivell cultural del bisbat de la Seu d'Urgell no fos, des d'un punt de vista general, baix—, no eren un col·lectiu homogeni i que també n'hi havia amb un menor nivell professional, per la qual cosa no és estrany que s'hagin pogut tenir visions diferents sobre aquesta qüestió.

A *Lletres que parlen* també s'ofereix una explicació més precisa i entenedora dels mecanismes i factors que van permetre que la llengua catalana anés apareixent progressivament en la documentació. En molts casos en relació directa amb la tasca dels escrivans, sobretot amb la finalitat de facilitar-ne la comprensió a les persones a qui anaven adreçats els documents o n'eren testimonis, de manera que, en general, la presència de mots en català (p. 114) no seria, com ja s'ha vist, una mostra d'ignorància (p. 93), sinó perquè «la redacció de primer, arromançada i, després ja en català, facilitava la funció explicativa o traductora de l'escrivà» (p. 116).

Aquesta pràctica afectaria la part interna dels documents, aquella en què s'exposaven els fets d'aquell cas concret, però no la part més formulària: «l'estructura externa es manté en llatí, però els elements interns, propis de cada document en particular, es romanitzen» (p. 117).

Els autors també presenten una visió diferent sobre la localització dels primers textos. Tradicionalment s'ha considerat que, com que una bona part dels primers documents en català se situen a l'àrea pirinenca —entre l'Alt Urgell, el Pallars i la Ribagorça—, això podia voler indicar que era en aquella zona on el català va accedir primer a l'escriptura per diferents causes (des del nivell cultural fins a la menor romanització en algunes àrees pallareses, com ja havia indicat Coromines històricament).

Contràriament creuen que no hi hauria una major documentació en català a les terres pirinenques ni pel baix nivell cultural ni per la dificultat d'expressar termes feudals en llatí («no hem pas de pensar tampoc que els textos més arromançats o del tot en català, apareixen de primer i en major nombre a les terres pirinenques per cap dificultat específica dels seus escrivans a expressar en llatí els nous conceptes de la nova societat feudal» p. 104) ni per una menor romanització, sinó que en realitat s'hauria de parlar d'una major conservació de textos en aquella zona, que s'hauria produït per diversos factors. Segons aquest plantejament, la documentació hauria existit també a la resta del territori de la Catalunya Vella (com ho demostren els textos conservats d'altres àrees) i solament les circumstàncies històriques, més o menys atzaroses, haurien fet que s'haguessin conservat més allà que a la resta del territori (p. 104).

Des del punt de vista de la lingüística històrica, podríem dir que és un fet acceptat i palès que el català es forma a tota l'àrea de la Catalunya Vella i no solament en una zona, com també ho és que es devia començar a escriure arreu de manera més o menys simultània (com es pot comprovar a totes les antologies de textos antics, que inclouen documents tant dels territoris pirinencs com del bisbat de Barcelona o del de Girona, per exemple). Però el que s'havia plantejat històricament era si la major presència —que, com indiquen, cal tenir en compte que estrictament vol dir major conservació— de documents a l'àrea pirinenca tenia també uns motius com els que s'havien assenyalat. Els autors, però, creuen que no és així i que el major nombre de textos en català en aquell territori correspon simplement a una major conservació sense cap altra causa o motiu: «Els primers testimonis, majoritàriament, sí que tenen aquest origen muntanyenc; però això és un fet circumstancial i atzarós» (p. 392); «malgrat el major nombre dels testimonis escrits en català d'aquest origen muntanyenc, no creiem que siguin les contrades pirinenques el primer focus originari de la nostra llengua; però sí la font més abundant dels textos conservats» (p. 394).

Un altre dels aspectes en què els autors proposen una visió diferent de la més acceptada fins avui és la influència de la societat feudal en el procés d'escripturització de la llengua catalana, una idea que, per exemple, encara recull recentment Josep M. Salrach («Els Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet: traducció, datació i lectura», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 31, 2020, p. 503-517), que pensa que «La presència de la llengua catalana en aquest i altres inventaris de greuges de l'època s'explica pel fet que s'hi expressen realitats, fets i situacions noves, pròpies del feudalisme, per a les quals la llengua parlada aportava mots i expressions (*rancuras, cavalgades, cavaler, solidar, convenença, toltes, forces*) més adequades que el llatí, i també pel fet que no eren documents oficials» (p. 510).

Contràriament, els autors consideren que la societat feudal no és que tingui una menor relació amb l'aparició del català a l'escriptura, sinó que pràcticament no hi té cap mena d'influència; una opinió que expressen repetidament i de manera categòrica al llarg del llibre. Així, i malgrat que, com ells mateixos indiquen, «la catalanització textual adquirí proporcions majors també en els diplomes propis de la nova societat feudal» (p. 330), creuen que aquesta societat, i els seus nous conceptes, no haurien tingut cap intervenció en l'accés del català a l'escriptura: «Els nous conceptes que aportarà la societat feudal en poc o en gairebé res no contribuï al naixement del català escrit» (p. 214); «la llengua llatina de l'època comtal no tenia cap dificultat a expressar els conceptes propis de la nova societat feudal» (p. 362); «I no, certament no serà tampoc la insuficiència de la llengua llatina a comunicar la realitat del món feudal, el que farà aparèixer el català a l'escriptura» (p. 393).

Aquest plantejament, com assenyalàvem, s'allunya —i podríem dir que gairebé capgira— del criteri que fins avui havia estat acceptat de manera general. Des del camp de la lingüística, i encara més des d'un punt de vista sociolingüístic, la visió que proposen és difícil d'acceptar —com a mínim integralment—, perquè es considera que la llengua sempre té una connexió amb la societat que la genera i la fa servir, fins i tot si és la llengua escrita, que és un codi específic i sovint ben diferent de la llengua oral. En aquest sentit, almenys en el cas de la lingüística històrica, aquesta nova perspectiva potser portarà a replantejar-se fins a quin punt la societat feudal va ser un factor en l'escripturització del català: si, com s'ha cregut fins ara, va ser-ne un factor fonamental o, si com plantegen els autors, es tracta bàsicament d'una coincidència cronològica, amb una influència molt tangencial, si no es pot parlar directament d'una absència completa d'influència com s'assenyala al llibre.

No creiem que, com sembla que plantegen els autors, en l'àmbit de la filologia s'hagi considerat que sense la societat feudal el català no hauria accedit al codi escrit (i, en aquest sentit, pensem que els estudiosos estarien d'acord amb l'afirmació dels autors que «sense el sorgiment d'aquest model d'organització social, també el català escrit hauria acabat imposant-se» p. 214), sinó que va ser un factor, a més d'altres pel moment històric, que hi va influir positivament.

Cal, però, tenir ben presents alguns dels arguments que hi exposen, com l'existència de molts documents escrits completament en llatí sobre els mateixos aspectes feudals: «la gran quantitat de documents escrits íntegrament en llatí per transmetre els mateixos continguts que els escrits mig arromanzats o del tot en català» (p. 393). Uns textos que qüestionen que la llengua llatina tingués dificultat per representar els nous conceptes feudals: «sense que els termes feudals representessin absolutament cap dificultat lingüística» (p. 358).

O com la idea que l'ús de la llengua romànica en alguns termes i expressions es feia no per la dificultat dels escrivans d'emprar-los en llatí, sinó per afavorir la comprensió dels implicats en la documentació, que no sabien llatí: «som del parer que aquest darrer element, la condició d'il·literada de la majoria de la societat laica, n'és la causa principal. Sense negar, és clar, les dificultats que també poguéu tenir una part del clergat, sobretot el més rural, per disposar d'un vocabulari llatí suficient» (p. 332); «les fórmules en català, és perquè aquestes eren pronunciades sempre en veu alta i en públic, i convenia que el seu contingut fos també perfectament oït i entès per la concurrència de molts i diversos assistents» (p. 227); «les parts que havien de repetir en públic [...] s'escriuien totalment en català perquè de primer les devia llegir en veu alta l'escrivà» (p. 334).

I així mateix, també cal tenir en compte la valoració que els «termes de la vida quotidiana són els més corrents i anteriors als tècnics de caràcter feudal» (p. 214), que és un aspecte ja conegut i recollit, per exemple, en els treballs de Joan Bastardas (*La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona: Curial, 1995; amb exemples de mots sobre els quals ell mateix ja va cridar l'atenció, des de la documentació primerenca de mots com *neules*, «nebulas» [122], fins als noms dels arbres fruiters [255-278]), però que sovint no s'ha reflectit en els estudis sobre la llengua dels orígens, segurament perquè ja s'entenia que aquests conceptes bàsics, diaris, hi havien d'aparèixer per força precisament perquè els textos reflectien la societat i la vida quotidiana del moment (i que, a més de *cavalcades*, *forces*, *honors*, *hosts*, *rancures* i *toltes*, tenien *fills*, *mullers*, *cases*, *bous*, *vaques* i *vinyes*).

Creiem que a partir d'aquest nou plantejament caldrà continuar estudiant aquest aspecte, perquè hi

ha un fet objectiu, que és que en els primers textos molts dels mots que hi apareixen en català corresponen a lèxic específic de la societat feudal, i un altre fet més personal o subjectiu, que és com s'interpreta aquesta presència: si n'és un factor principal, si n'és un factor més o si, com plantegen els autors, és una pura coincidència cronològica sense cap pes significatiu.

A *Lletres que parlen* també s'analitzen aspectes que són més difícils de determinar o de demostrar objectivament i en què caldrà veure també el grau d'acceptació entre el que generalment avui denominem «comunitat científica».

Un cas seria la valoració literària o estètica d'aquests primers textos, una qüestió que històricament ha estat debatuda sobretot en referència a les *Homilies d'Organyà*, que sovint s'han qualificat com el primer text literari en català. Enfront de la visió, creiem que més general, que opina que aquesta documentació no es pot considerar que tingui un caràcter literari, els autors en defensen el valor literari o estètic. Es tracta, però, d'un aspecte difícil de resoldre perquè el concepte de *valor literari* d'un text és una noció marcadament subjectiva (solament cal resseguir les definicions de *literari* i *literatura* als diccionaris), com ho seria també la valoració estètica d'un escrit («per a nosaltres, el valor estètic d'una obra escrita resulta del plaer que procura al lector de veure-hi reproduït exactament un pensament» p. 167), que resulta difícilment objectivable. En una obra en què es combina el caràcter científic i erudit amb la divulgació, com ja hem indicat anteriorment, a vegades també hi ha plantejaments que van més enllà i que tenen un caràcter clarament personal, com en el cas del concepte de *fragància literària* que fan servir («passatges textuais banyats d'una certa fragància literària» p. 362), ben difícil de determinar.

En aquest mateix sentit, els autors proposen una nova qualificació per evitar les connotacions del terme *literari* i, així, parlen de *textos libraris* per remarcar-ne tant el valor estètic com el de la competència dels escriptors en l'escriptura: «atès que la qualitat literària de les *Homilies d'Organyà* i del *Liber iudicum* traduït no difereix gaire de la que brinden altres textos diplomàtics, potser seria més exacte de parlar de textos libraris» (p. 167).

I en relació amb aquest mateix aspecte, presenten al capítol 9 una llista amb els que consideren que són els primers escriptors en català documentats (p. 347-348), encapçalada per sant Pacià, bisbe de Barcelona del segle IV (els tres autors següents ja serien, però, dels segles IX-X, i la resta a partir del segle XI, és a dir, que, si sant Pacià ja feia servir una llengua propera al català, aquesta no es torna a trobar, conservada, en altres autors i escrits fins quatre segles després).

Aquest cas ens porta a un dels punts del llibre en què els autors també exposen un plantejament que divergeix de l'opinió majoritària fins avui: el moment de la formació de la llengua catalana, és a dir, no de l'aparició del català a l'escriptura, sinó del que sovint s'ha qualificat com el «naixement» de la llengua catalana.

La determinació del moment en què la diferenciació de les llengües romàniques respecte del llatí fa que es pugui parlar de llengües diferents i no de modalitats d'una mateixa llengua que ha anat canviant és una qüestió complexa i difícil d'establir atesa la dependència de les fonts documentals i de la manca d'altres proves materials. Els autors incideixen en uns aspectes prou coneguts, però que, com remarquen, cal tenir molt en compte a l'hora de parlar de la formació de les llengües romàniques, com la diversitat de la llengua llatina —que, òbviament, no és una llengua uniforme, com no ho és cap altra—, amb una gran extensió temporal i geogràfica, a més de les diferències sociològiques corresponents (p. 43-45) i que una part significativa de la romanització es va portar a terme a través del cristianisme i no dels romans pròpiament dits (p. 38), uns factors que permeten explicar que l'aparició de les llengües romàniques «no es donà en un temps exactament igual per a tots els nous parlars neolatinos o romànics» (p. 61).

Com ja assenyalen, aquest ha estat un tema controvertit històricament i que entre els romanistes ha generat posicionaments diversos sobre «tan àrdua i acalorada qüestió» (p. 62). Joan Bastardas, per exemple, ja es va referir repetidament a la complexitat d'aquest aspecte: «El problema [...] és insoluble perquè és ben difícil de precisar objectivament el grau de diferenciació necessària que ens permeti de parlar de dues llengües en comptes de dos moments o de dues modalitats d'una mateixa llengua» (1995: 109). I en el cas del català va considerar que es podia parlar de l'existència de la llengua catalana sense

cap reserva científica entre el final del segle VII i el començament del segle VIII, la qual cosa no volia dir que aquesta no existís com a tal potser anteriorment (i cita el cas del francès, que seria la llengua que més antigament se'n devia diferenciar): «Segons Norberg, pel que fa la Gàl·lia septentrional, la llengua quotidiana amb anterioritat a l'any 600 pot ésser anomenada encara llatí i després del 800 ha d'ésser considerada romànica. Entre una data i l'altra s'estén un període de transició» (1995, p. 90).

En aquest treball es proposa una cronologia diferent, més antiga («La gestació de les noves llengües és un procés tal vegada no tan lent com se suposa» p. 388), per a l'existència de la llengua catalana (una idea que ja havia estat plantejada anteriorment des d'un punt de vista més general, romànic): «Nosaltres, bàsicament, som també del parer de Georges Straka (i de Sèneca!) [...]. I només, deixant-nos portar per una extrema prudència, podem retardar el moment crucial, llargament gestat, que donarà origen als parlar ja protoromànics generalitzats i ben diferenciats del llatí fins al moment de l'hora final de la caiguda de l'antic imperi romà d'Occident» (p. 64-65).

D'aquesta manera, no situarien l'existència del català en el pas dels segles VII-VIII, sinó al final del segle V; i, si ho interpretem correctament, potser encara ho avançarien fins al segle IV: «D'aquí que, possiblement, l'origen del protocatalà sigui molt anterior al segle VII-VIII. De fet, els primers indicis de 'catalanismes' remunten al segle IV» (p. 389); «Nosaltres [...] ens decantem per una època força anterior. Ja hem dit que creïem sentir el batec del català naixent en el llatí de sant Pacià, bisbe de Barcelona al segle IV» (p. 62). Aquesta idea es basa en alguns aspectes concrets, com la presència de *subinde* (p. 56) amb un valor que no tenia el llatí i que sí que tindrà el català *sovint*; tanmateix, en un cas com aquest, creiem que caldria tenir en compte que aquesta mateixa evolució semàntica es troba no solament en el català, sinó també en altres llengües, com en el francès *souvent* o l'occità *sovent/sovent*, de manera que caldria pensar en l'evolució encara del llatí amb un caràcter territorial més ampli.

A banda de la dificultat de valorar científicament un argument de caràcter tan personal com aquest «sentir el batec», també cal tenir present que els mateixos autors ja deixen constància de les dificultats de precisar els diferents factors per poder parlar de l'existència de la llengua romànica: «Però també som conscients que cal diferenciar la presència de ferments originaris de diversitat [...] de les dissimilituds consolidades en el moment en què la nova modalitat de parla s'estengué i s'afermà en l'ús general de la col·lectivitat» (p. 62). I que, des del punt de vista documental, és a dir, amb proves materials, consideren que la diferenciació de les llengües romàniques respecte del llatí cal situar-la al segle IX, com s'ha dit tradicionalment, a partir del concili de Tours, l'any 813: «Per a una manifestació inequívoca i inqüestionable d'una clara diferenciació de dues llengües distintes, caldrà esperar els inicis del segle IX» (p. 63).

En aquesta qüestió tan complexa hi ha un altre aspecte significatiu sobre el qual també reflexionen, la *consciència lingüística*: «Però és important de constatar en quin moment els nostres avantpassats romanitzats van ser conscients que el que parlaven ja no era llatí, sinó una llengua distinta» (p. 63). En aquest punt, diferencien una consciència de les llengües romàniques, al segle IX («Basti concloure que, al segle IX, pel cap baix, ja hi havia una clara consciència de la realitat de les llengües romàniques» p. 69), del que succeiria en el cas de la llengua catalana: «un segle, l'XI, que, mutatis mutandis, podríem qualificar el de la primera conscienciació lingüística catalana» (p. 329). Un punt en què el posicionament cronològic dels autors coincideix amb els plantejaments més generals fins avui.

Com veiem, doncs, *Lletres que parlen* tracta detalladament els aspectes més rellevants sobre la formació, el procés d'escripturització i els primers textos de la llengua catalana, alguns ja força debatuts històricament. Els autors sovint hi aporten un nou punt de vista i fan propostes que canvien o poden canviar alguns dels plantejaments acceptats fins avui. També és un llibre força innovador per la manera com combina recerca i divulgació, pel rigor en alguns punts (com tot el que té a veure amb la paleografia) i fins i tot per l'estil. Precisament, és un treball redactat amb un estil que el fa de lectura àgil i atractiva, malgrat l'especialització d'alguns capítols. L'opinió personal dels autors hi és ben present, a vegades expressada de manera força taxativa, mentre que en altres moments hi és més matisada i ells mateixos es refereixen al grau de subjectivitat a l'hora de valorar algunes qüestions.

Aquest és un llibre extens, molt ben editat, malgrat la complexitat de la informació i els textos que publica. Fins i tot, en aquest aspecte, les poques errates que hi ha en una edició d'una gran qualitat, tam-

bé gràfica (*traduccií* per *traducció*, p. 15; *territorio* per *territori*, p. 207; *Altinent* per *Altisent*, p. 262; *Isard* per *Isarn*, p. 359, etc.), poden exemplificar el que s'explica sobre la dificultat de l'escriptura a l'alta edat mitjana; i és que, fins i tot avui, després de tants segles, i malgrat totes les innovacions tecnològiques, resulta pràcticament impossible que no hi hagi cap errada gràfica en els llibres, un fet que, com indicàvem, ens hauria de fer comprendre millor la dificultat de la tasca dels escrivans de fa gairebé mil anys i del valor de l'escriptura que trobem en els documents que ens n'han pervingut.

I ja ens hem referit a la singularitat d'aquest llibre, que conté aportacions científiques remarcables i que sap divulgar una informació no prou coneguda, però que, tanmateix, en algun moment gairebé s'apropa a la creació literària (com en *El jurament de fidelitat de Frankenstein al comte Dràcula...*, ja citat [p. 324-327]) i en altres pren un caràcter personal que resulta molt més difícil de valorar o de saber com connectar amb la resta del contingut de l'obra, com en el cas de conceptes com «batec del català naixent» o de «fragància literària».

Lletres que parlen no solament fa moltes aportacions sobre els orígens i els primers textos de la llengua catalana (algunes de ben argumentades, altres de més subjectives), sinó que també és una eina que facilita el coneixement i la difusió de molta informació sobre la llengua catalana més antiga i dels seus primers documents, alhora que torna a posar sobre la taula alguns temes més o menys controvertits perquè els especialistes (lingüistes, filòlegs, historiadors, paleògrafs, etc.) hi tornin a dedicar la seva atenció i les seves investigacions, i això permeti, després d'una època d'una certa letargia, seguir-hi avançant. En aquest mateix sentit, caldrà esperar les novetats que els autors ja anuncien en el mateix llibre («Noves troballes han estat fetes ja per nosaltres a l'espera de donar-les a conèixer amb més calma» p. 395) i que esperem que aportin més llum a d'altres aspectes sobre aquesta temàtica i que de ben segur continuaran contribuint al seu coneixement.

Joan Anton RABELLA
Institut d'Estudis Catalans

ÁLVAREZ PÉREZ, Xosé A. / GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo J. / SÁNCHEZ IZQUIERDO, Irene (eds.) (2023): *Frontera España-Portugal: personas, pueblos y palabras*. Valencia: Tirant lo Blanch, 477 pp.

Este libro nace en la estela del proyecto *Frontera hispano-portuguesa: documentación lingüística y bibliográfica* (FRONTESPO), emprendido en el año 2015 bajo la dirección Xosé Afonso Álvarez Pérez y en el que participan la Universidad de Alcalá, el Campo Arqueológico de Mértola, el Centro Interdisciplinar de Documentação Linguística e Social, el Centro de Linguística da Universidade de Lisboa y la Universidad de Extremadura. Como se ve por la naturaleza de las instituciones involucradas, el proyecto FRONTESPO tiene una marcada vocación interdisciplinar, lo cual queda perfectamente reflejado en el volumen que es objeto de esta reseña.

Su título anuncia de una manera muy efectiva los contenidos con los que se encuentra el lector: *la frontera entre España y Portugal; las personas*, que son hablantes para el lingüista, ciudadanos para el sociólogo y politólogo, consumidores para el economista...; *los pueblos* o colectividades que, en sus diversos sentidos, configuran la realidad que flanquea la frontera y entran en relación mutua creando un espacio propio de tipo dialectal, económico, sociológico, histórico, etc.; y *las palabras*, que aquí son las características de los hablantes existentes a ambos lados de la raya, y que, más allá de los diversos geotipos en que se puedan encuadrar, entran en relación específica configurando una realidad geolectal propia.

El centro a cuyo alrededor orbitan todos los temas del libro es la *frontera política* entre dos estados peninsulares, España y Portugal, examinada no en un sentido de geografía física, sino en su dimensión humana. Por supuesto, quien esto firma es lingüista y abre el libro buscando exposiciones de geografía lingüística, variacionismo, dialectología, etc. Y las encuentra, pero hay mucho más: hay historia, sociología, geografía económica, experiencias colectivas... Hay un cierto aire enciclopédico en este volumen, que satisfará sin duda a públicos muy diferentes.

La frontera entre España y Portugal no es algo surgido de un día para el otro: es una de las más antiguas de Europa, con poquísimas modificaciones a lo largo de los siglos. Es una frontera *entrañable*, se podría decir, porque, a fuerza de estar ahí para lo bueno y para lo malo, forma parte de la experiencia histórica de las gentes que la acompañan, de modo que ha creado identidades peculiares, «periféricas» respecto a los centros respectivos (Lisboa, Madrid), pero estrechamente compartidas con las gentes del otro lado de la raya.

La idea es recurrente a lo largo de todo el libro, y llega a sonar casi a tópico: la frontera política, obviamente, separa o delimita, pero al mismo tiempo une y cohesiona. Existe un *espacio de frontera* (o *varios espacios de frontera*), con sus particularidades sociológicas, económicas, culturales, artísticas, etc. Se podría decir, exagerando un poco, que la frontera entre España y Portugal es *otro país*. Y el *espacio de frontera* tiene, por supuesto, evidentes repercusiones en el terreno lingüístico.

Hay algo que el lector no debiera olvidar antes de abordar la lectura del libro: no es un tratado sobre *fronteras lingüísticas*, sino sobre los fenómenos que acompañan la existencia de una *frontera política*. Es importante esta advertencia, porque en el primer caso estaríamos ante un tratado estricto de geografía lingüística, y no es el caso. Y aunque la Parte III se dedica a asuntos lingüísticos, no se abordan delimitaciones geolectales ni hay isoglosas: se tratan fenómenos lingüísticos *en las regiones de frontera*, pero no constituyentes de frontera geolectal.

Aunque en el libro no se lleva a cabo una enumeración expresa, se debe aclarar que la frontera política entre España y Portugal, a efectos estrictamente geolectales, ofrece la siguiente casuística: al norte transcurre dentro del dominio gallegoportugués, dividiéndolo «grosso modo» entre lo que comúnmente se identifica como «gallego» y «portugués»;¹ el dominio asturleonés cae a ambos lados de la frontera en Miranda do Douro, Río de Onor (Ruidenore) y Guadramil; y de ahí al sur la frontera política coincide casi totalmente con la frontera lingüística, a excepción de una serie de enclaves de tipo gallegoportugués en España (en las provincias de Zamora, Cáceres y Badajoz) y un enclave híbrido castellano-portugués en Portugal (Barrancos).

El libro tiene tres partes. De ellas, solo la tercera es lingüística. Sintetizando mucho, la Parte I incide en *hechos o realidades* que la frontera ha generado en diversos aspectos (histórico, económico, sociológico, etc.), muchos de ellos poco conocidos, y de ahí su interés; la Parte II se refiere a *construcción de realidades con proyección de futuro*, basándose en los *espacios de frontera* como un factor positivo para el desarrollo humano. Finalmente, la Parte III es lingüística por tocar temas dialectológicos, geolectales y sociolingüísticos.

La lengua vehicular del libro es el castellano. De los veintiún capítulos, dos están redactados en gallego, siete en portugués y doce en castellano; además, las dos introducciones también están en esta lengua. No hay ninguno en asturleonés.

Se abre el libro con una «Introducción» de los tres editores, Xosé Afonso Álvarez Pérez, Jairo Javier García Sánchez e Irene Sánchez Izquierdo, en la que explican la estructura de la obra y la sucesión de sus contenidos.

A modo también de introducción complementaria, José Antonio González Salgado firma «Manuela Barros Ferreira, una vida “compartida” de fronteras trascendibles», escrito en el que hace un sentido homenaje a la profesora e investigadora portuguesa fallecida en julio de 2022 entre el cariño y la admiración de muchos colegas portugueses y españoles que tuvieron la grata experiencia de compartir proyectos académicos con ella, como es el caso del propio González Salgado. Se destaca su trayectoria en el terreno de la moderna dialectología portuguesa y su decisiva labor en favor de la investigación y promoción social del mirandés o asturleonés de Miranda do Douro. La semblanza se completa con aspectos humanos de su vida que es importante conocer, sobre todo en estos tiempos en que la memoria

1. Con todas las matizaciones que sean necesarias; ver SOUSA, Xulio / NEGRO ROMERO, Marta / ÁLVAREZ, Rosario (eds.) (2014): *Lingua e identidade na fronteira galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, libro que reseñé en su día para esta revista, vol. 38, 2016, p. 509-514).

histórica se vuelve olvidadiza; en efecto, la profesora Barros Ferreira fue también una democrata y activista contra la dictadura de Oliveira Salazar, de la que huyó con su marido, el arqueólogo Cláudio Torres, en una lancha en dirección a Marruecos, y posteriormente fueron rescatados en Gibraltar. Para aquellos que admiramos a quienes se enfrentan a los tiranos —que espero seamos legión—, me resultó muy agradable conocer este aspecto de su vida.

La Parte I, que consta de seis capítulos, se titula «Personas y fronteras: movilidades, significados y permeabilidades». En ella se presentan *hechos y realidades* de naturaleza sociológica, histórica, cultural o económica generados por la existencia de esa antigua frontera entre España y Portugal. Un interesante repaso que ayuda a formarse una idea cabal de la gran cantidad de fenómenos humanos que se mueven alrededor de la raya estatal. A fin de orientar al lector, permítaseme hacer mi propia síntesis de contenidos: hay dos capítulos de *geografía económica*, tres de *historia* y uno de *filosofía de la ciencia*. Presentémoslos con algún detalle.

Los capítulos de geografía económica son:

– «De fronteras en geografía: dos décadas de investigación sobre la *raia* gallegoportuguesa», firmado por Juan M. Trillo y Valerià Paül. Nos acerca a tres fenómenos de colaboración socioeconómica interfronteriza que hicieron fraguar realidades institucionales: el Parque Transfronterizo de Gerês / Xurés; el Couto Mixto; y la Agrupación Europea de Cooperación Territorial (AECT) del Río Miño. Los autores llaman la atención sobre el hecho de que estos proyectos son factores activos de creación identitaria que dinamizan la economía local; al mismo tiempo, llaman la atención sobre cómo la literatura y ciertos símbolos de raíz histórica ayudan a crear un imaginario colectivo que cohesiona a las poblaciones y sirve de reclamo turístico.

– «“Ir à Espanha? É um vício...”: movilidades, consumos e identidades através da fronteira luso-espanhola», por Maria de Fátima Amante. Se desarrolla aquí un tema relativo a dinámica de poblaciones en la frontera. Se examinan las relaciones humanas entre «ciudades gemelas» a ambos lados de la raya: Sabugal / Ciudad Rodrigo y Elvas / Badajoz. Es muy interesante la parte donde la autora indaga en las razones por las que la gente cruza la frontera de un país al otro y viceversa: contrabando (de sobrevivencia, empresarial), mantenimiento de rebaños, matrimonios mixtos, consumo transfronterizo, superficies comerciales, diversión (alterne, discotecas), trabajo, gastronomía, restaurantes... Verdaderamente, existe una *cultura de frontera*. Es curioso el papel que para los portugueses de Elvas y comarca tiene Badajoz como lugar referencial «donde hay de todo».

Los capítulos de contenido histórico son los siguientes:

– «O “perigo espanhol” na fronteira portuguesa: visões intelectuais e políticas nas primeiras décadas do século XX», de Paulo Rodrigues Ferreira. Más que de hechos fronterizos (aunque se cita más de uno), este capítulo trata de la percepción que de España se tenía en el Portugal de comienzos del pasado siglo, cuando se constituye la República (1910). El llamado «peligro español», la hispanofobia y el rechazo al paniberismo por ver en él una artimaña del expansionismo español, son algunos de los temas desarrollados aquí.

– «A linguagem dos mapas e seu uso como instrumento de conquista nas fronteiras entre o império português e o espanhol», firmado por Alisson Eugênio, repasa la historia de la cartografía política portuguesa y española en los siglos de máxima expansión imperial de ambos reinos, al compás de los diversos tratados geopolíticos: tratado de Alcáçovas-Toledo (1479), tratado de Tordesillas (1493) y tratado de Límites (1777).

– «Quando a arte quebra a fronteira: alguns exemplos na escultura da diocese de Bragança-Miranda», por Maria Emília Pires Nogueiro, es un artículo sobre historia del arte que toca un aspecto muy curioso de la relación entre España y Portugal en las áreas fronterizas lusas. Concretamente, examina la escultura religiosa en madera en las poblaciones portuguesas de frontera —como Bragança, Mogadouro, Miranda do Douro, etc.—. Mientras que la tesis dominante en Portugal ha sido que las influencias artísticas foráneas llegaron por mar, la autora observa que en la escultura religiosa de los siglos XVII y XVIII hay una clara influencia neoclásica procedente de talleres de León y Castilla y diferente a la de otras zonas de Portugal.

– Cerrando esta Parte I, Gonzalo Llamedo Pandiella nos obsequia con un tema que se aparta de la temática precedente. Se trata de un trabajo teórico sobre filosofía de la ciencia, titulado «Más que una raya: aproximación de los discursos de frontera al modelo de rizoma». En él se plantea la cuestión, no menor, de cómo abordar el fenómeno de la frontera en cualquier ámbito de estudio. La propuesta del autor consiste en aplicar el concepto de *rizoma*, de Deleuze y Guattari, al concepto de frontera. De esta manera, la realidad no se contemplaría organizada en jerarquías y esquemas arbóreos, sino en rizomas (imagen tomada de cierto tipo de plantas), donde la relación entre las categorías no sería jerárquica, sino porosa, fluida y en constante formación.

La Parte II, titulada «Pueblos, memorias y patrimonios: representaciones, usos y prácticas de salvaguardia», se centra no en los hechos fronterizos constatados, sino en proyecciones que tienen que ver con el espacio de frontera, entendiéndolas como retos relacionados con el desarrollo humano de tales espacios, basándose en gran medida en la experiencia histórica acumulada. Tras la lectura de la Parte II, me parece concluir que sus seis capítulos se adscriben a los siguientes temas: *economía política; historia; y experiencias colectivas*.

– Sobre *economía política* solo versa el capítulo titulado «Velhos e novos usos da fronteira: do Estado-nação ao pós-nacionalismo», firmado por Luís Cunha. Realmente es una aportación teórica sobre el *concepto político-económico de espacio de frontera*. La tesis consiste en que nos hallamos en una época de recomposición del concepto de soberanía del estado-nación y de sus fronteras: los cambios que se producen ya no están controlados tanto por los estados, sino por agentes independientes que, en los casos que nos ocupan aquí, se mueven alrededor de los espacios de frontera. La *cultura de frontera* es una nueva cultura autónoma.

Los capítulos de contenido *histórico* son:

– «Memoria del Coto Mixto: frontera, liminalidad y condición cosmopolita», de Paula Godinho. Ofrece un repaso de lo que fue el Coto Mixto (en gallego Couto Mixto, en portugués Couto Misto), un microestado semiindependiente en la frontera entre Trás-os-Montes y Ourense, que pervivió durante nueve siglos y fue abolido en el s. XIX. Lo interesante no es solo constatar la existencia de esta peculiar realidad político-administrativa, sino que la autora incide en que el Coto Mixto revela una manera de entender la frontera con clara proyección utilitaria hacia un futuro en que el Estado-nación va a perder peso paulatinamente.

– «Cambedo 1946: arqueología de (la) guerrilla en la frontera», por Xurxo Ayán Vila, trata de los sucesos acaecidos en el lugar de Cambedo, en Trás-os-Montes, durante la posguerra española; allí unos guerrilleros antifranquistas se refugiaron en una casa que fue bombardeada por el ejército portugués con la ayuda de la guardia civil española. En relación con estos sucesos se han hecho excavaciones arqueológicas en las que se han exhumado objetos y materiales de valor histórico. Igual que en el capítulo anterior, se examina un episodio de la historia que podría ofrecer oportunidades de futuro si tuviera transferencia a la cultura y turismo locales.

Los capítulos que describen *experiencias colectivas de frontera* son los siguientes:

– «O teatro como meio de preservação e difusão das línguas minoritárias. A primeira experiência do Festival Língua - Festival Internacional de Teatro em Línguas Minoritárias», firmado por Júlia Cristina Pereira de Faria y Cândido Carvalhosa Sobreiro. Describen el trabajo realizado por Teatro de Balugas en el ámbito del Festival Língua de teatro en lenguas minoritarias, celebrado en Barcelos, con ediciones en mirandés, sardo o extremeño.

– «Ponte... Nas Ondas! Un modelo de boas prácticas co patrimonio inmaterial nacido na fronteira galego-portuguesa», del que son autores María Jesús Álvarez Paz, Xosé Manuel Cid y Santiago Veloso. En este capítulo se describe el programa «Ponte... nas Ondas!», de radio interfronteriza entre Galicia y Portugal, que constituye una experiencia de teatro y radio. Su valor educativo y cultural justificó su candidatura para Patrimonio de la UNESCO, aunque, por el momento, no logró tal objetivo.

– «Territorio, paisaje y memoria. Un mapa de voz, palabra e imagen», por Esther Prada Llorente. Se trata de un proyecto, en las regiones de frontera, sobre Patrimonio Biocultural, en el que se estudian las relaciones que el territorio y el ecosistema tienen con las percepciones y lenguaje de las personas.

Finalmente, la Parte III es de contenido lingüístico. Se titula «Palabras y hablas rayanas: fenómenos e influencias» y consta de nueve contribuciones, que, si no ando descaminado, veo repartidas en los siguientes temas: *toponimia*; *sociología lingüística*; *variación fonológica*; *variación léxica*; *contacto de lenguas*; y *dialectología peninsular*.

– Se abre esta Parte III con un trabajo de *toponimia* compuesto por Jairo Javier García Sánchez y titulado «Avance y balance toponímico de FRONTESPO por la raya hispano-portuguesa». Se trata de un amplio repaso de la toponimia fronteriza a lo largo de la raya hispanoportuguesa. Se examina el léxico toponímico que alude directamente a conceptos fronterizos (*frontera* / *fronteira*, *raya* / *raia*, *extremadura* / *estremadura*, etc.); la toponimia que revela el antiguo uso de una lengua o modalidad lingüística que dejó de hablarse en una zona determinada; las formas exotoponímicas de lugares ubicados al otro lado de la frontera; los «topónimos espejo»; las «eurociudades»; etcétera. Los abundantes ejemplos y las etimologías aportadas hacen de este capítulo uno de los más amenos e instructivos, en mi opinión.

Los capítulos de contenido *sociolingüístico* son:

– «Dinámica sociolingüística de un enclave portugués en la orilla onubense del Guadiana», de Ignacio López de Aberasturi Arregui. Interesante aportación sobre los enclaves de habla portuguesa en el occidente y sur de Huelva hasta El Rompido, Lepe y zonas aledañas. El origen de estos enclaves se halla en las gentes que se instalaron allí al instaurarse la República portuguesa, huyendo de la pobreza y del servicio militar obligatorio durante la Primera Guerra Mundial, entre otras causas. Se informa de la existencia de *code switching* en el contacto de portugués y castellano, pero también se constata cómo el portugués decae entre la juventud.

– «La influencia de representaciones y actitudes en el cambio lingüístico: ejemplos de dos zonas de contacto en la raya hispano-portuguesa», por Christina Ossenkop. Se trata de los resultados de una encuesta de «dialectología perceptiva» realizada en Herrera de Alcántara y Cedillo, localidades de lengua portuguesa. En Herrera solo los mayores lo hablan bastante mezclado con el castellano, en contraste con Cedillo, donde toda la población conserva un portugués más «puro». Los hablantes revelan percepciones diversas respecto del contacto entre lenguas, respecto de otras variedades de portugués y respecto del léxico castellano.

Los capítulos de *fonología dialectal* (*variación fonológica*) son estos:

– «Sistemas vocálicos tónicos do Noroeste de Portugal e de Galicia», de Alba Aguete Cajiao, Fernando Brissos, Alberto Gómez Bautista y Valéria João. Excelente aportación al conocimiento dialectal de esas zonas. Se ocupa este capítulo de la diptongación de /e/ y /o/ cerradas en el Noroeste de Portugal, fenómeno que en su día describió Lindley Cintra y que desde entonces ha sido tenido por idiosincrásico de la zona. Pero los autores, además, confirman las siguientes observaciones en sus trabajos de campo: la diptongación se da tanto para /e/ y /o/ como para /ɛ/ y /ɔ/; no solo hay diptongación [je], [wo], sino también [eə] y semejantes; también diptonga /i/ > [ej]; y la diptongación llega en realidad hasta la frontera con Galicia, pero no la encuentran en la Galicia transfronteriza. Todo ello lleva a los autores a explorar varias conclusiones acerca de la antigüedad del fenómeno.

– «A evolução das sibilantes em galego-português ao longo da fronteira hispano-portuguesa», de Xavier Frias Conde. Este capítulo es un estudio impecable de *comparatismo dialectal*: describe la evolución de las sibilantes en gallego y portugués y los sistemas a que dio lugar. La descripción se hace tomando como base comparativa los sistemas, pero también la evolución de cada fonema por separado. Se observan hechos llamativos; por ejemplo, cada uno de los *Tres Lugaris* del valle de Xálima (Extremadura) tiene un sistema de sibilantes diferente.

Los capítulos de *variación léxica* (*dialectología léxica*) son los siguientes:

– «Variación y cambio sociolingüístico: la metodología de la disponibilidad léxica», por Tamara Flores Pérez. Se describe aquí el proyecto de investigación sobre léxico disponible en el valle de Xálima, donde se usan peculiares hablas gallegoportuguesas en la frontera de Cáceres con Portugal. Se detallan aspectos de la encuestación, los criterios de recogida de materiales, los atributos sociológicos de los informantes, etc.

– «Aproximación a las interferencias léxico-semánticas y morfosintácticas de los alumnos hispanohablantes de portugués como lengua extranjera en las zonas cercanas a la frontera hispano-portuguesa», del que es autora Justyna Haftka. Es un estudio de *variación léxica en situación de contacto de lenguas*, concretamente sobre las interferencias del español con el portugués entre alumnos de portugués de ESO y Bachillerato de cuatro localidades extremeñas de la frontera.

– «Variación léxica en la frontera hispano-portuguesa: las designaciones de insectos», de Alberto Gómez Bautista. Se trata de una interesantísima contribución en la línea de los mejores trabajos de dialectología tradicional: los nombres de siete insectos en las hablas de la frontera hispanoportuguesa, confrontándolos con los ya obtenidos en las encuestas del proyecto FRONTESPO. Los resultados del estudio se han clasificado según su lengua etimológica, según las innovaciones lingüísticas que contienen, etc. Se comprueba, como en otros estudios anteriores, que las hablas de frontera modelan un tipo de léxico peculiar.

Finalmente, esta Parte III se cierra con el capítulo de José Enrique Gargallo Gil, «Retrato contemporáneo de mis fronteras romances peninsulares», que ofrece una visión panorámica de la *dialectología peninsular*, con atención a la configuración de los dominios lingüísticos y sus fronteras. De la riqueza de datos y reflexiones que este capítulo ofrece dan buenas pistas los conceptos y temas que repasa: el *Manuel des frontières linguistiques dans la Roumanie*, de Christina Ossenkop y Otto Winkelmann; las discontinuidades y fronteras en el continuum románico y las discrepancias que revelan los diferentes estudios sobre el gallego de Asturias, el benasqués, etc.; el concepto de *dominio* y su aplicación a los casos concretos; los diversos enfoques de los especialistas sobre estas cuestiones; las fronteras geolectales de la Península en comparación con las de otros ámbitos románicos; la frontera entre el asturleonés y el gallegoportugués en Asturias; la frontera entre el aragonés y el catalán; la frontera del catalán con el castellano en el bajo Aragón; los paralelismos entre fronteras geolectales del oriente y occidente peninsulares; los enclaves gallegoportugueses en la frontera de Extremadura y los enclaves baleares en Alicante; las distintas «valencianidades lingüísticas»; etcétera. ¿No habría estado mejor situado este capítulo al principio de la Parte III?

Concluye el libro con un apartado final de «Perfiles biobibliográficos» acerca de los autores de los 21 capítulos.

Con ojos de lingüista, lo primero que me llama la atención es el contraste entre las dos primeras partes y la Parte III, que forman dos «mundos» o bloques muy distintos. Ciertamente, el vínculo común es la frontera hispanoportuguesa, pero difieren mucho las realidades que nos muestran. La Parte III, la estrictamente lingüística, ocupa solo 9 de los 21 capítulos; o 131 páginas de las 425 que completan el libro sin las introducciones ni la biobibliografía final: es (solo) la tercera parte. Así pues, el lector debe asumir que el volumen, en realidad, plantea una visión *enciclopédica* acerca de la frontera entre España y Portugal. Pero, aun asumiendo ese enciclopedismo, no me abandona la sensación de estar ante *dos libros distintos* reunidos en el mismo volumen.

Ahora bien, una vez aceptado que el libro aborda muchas disciplinas con el fin de conocer la realidad fronteriza en sus múltiples facetas, la impresión es la de estar leyendo *dos libros complementarios*, con lo cual se fragua una cierta percepción de unidad.

Aunque la distinción entre la Parte I y la Parte II se asienta en un diferente trasfondo —lo que he identificado como *hechos y realidades* frente a *proyecciones a futuro*—, sin embargo la línea divisoria se revela muy sutil. Por eso, uno diría que algunos capítulos de la Parte I podrían estar en la Parte II y viceversa; finalmente, parecería que ambas partes forman un todo unitario que permitiría otras agrupaciones internas. Por ejemplo, me podría imaginar una clasificación en estos bloques: *el concepto de frontera* (cap. 6 y quizá cap. 7); *economía* (caps. 1, 2 y quizá el 7); *historia* (caps. 3, 4, 5, 8); y *experiencias* (caps. 10, 11 y 12). De este modo, se abriría el libro con un capítulo o dos de contenido teórico, que presentarían las bases generales del concepto de frontera y su estudio; y a partir de ahí, seguiría el resto de los temas.

[Un comentario lateral sobre el capítulo 16, que trata de la diptongación en el norte de Portugal. Este fenómeno fonético fue causa de una polémica, casi desencuentro, en el seno del equipo de encues-

tadores del *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI)*, según se revela en el epistolario reproducido en el libro *La historia interna del Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI). Correspondencia (1910-1976)*.² La controversia la protagonizaban el gallego Aníbal Otero y el portugués Lindley Cintra, al encuestar el norte de Portugal. Otero asegura descubrir casos de diptongación que van mucho más allá de los ya descubiertos por Lindley Cintra; sin embargo, su compañero de encuesta no percibe tales diptongaciones, lo cual es motivo de un gran enfado por parte Otero, hasta el punto de que otros colegas tienen que hacer de árbitros neutrales.]

Si tuviera que pedir algo más a esta obra, sería alguna exposición teórica sobre cómo las fronteras políticas influyen sobre las fronteras geolectales, a la luz de casos ya conocidos (en cierta manera, el capítulo 21 de Gargallo toca esta cuestión). La distinción entre el gallego y el portugués entra de lleno en la temática. Y, en esta línea, observo que se insiste mucho en cómo la frontera política entre España y Portugal al sur de Miranda do Douro no coincide con la frontera lingüística, debido a que una serie de localidades rompen esa regularidad; pero la misma insistencia merecería el hecho de que, justamente, al sur de Miranda se produce una muy notable coincidencia entre la frontera política y la lingüística, como pocas veces se observa en Europa.

En definitiva, estamos ante un libro peculiar y único, por cómo plantea el estudio de la frontera hispanoportuguesa reivindicando el papel de las *ciencias humanas* como herramientas de conocimiento de la realidad. Sin duda, el mensaje que los editores quisieron trasladarnos es que no se pueden estudiar en profundidad los fenómenos lingüísticos de un territorio sin tener una idea cabal del riquísimo *contexto humano* en que suceden y del que son parte. Pues siendo así, he de decir que, al menos en mi caso, con la lectura del libro he recibido el mensaje con la contundencia y efectividad que se espera de quienes son —hablo de los editores— experimentados lingüistas.

Ramón de ANDRÉS DÍAZ
Universidat d'Uviéu

ANTOLÍ MARTÍNEZ, Jordi M. / MARTINES PERES, Josep (ed.) (2024): *Variació i canvi lingüístic*. València: Tirant lo Blanch, 608 p.

El volum editat per Jordi M. Antolí i Josep Martines consisteix en un conjunt de setze estudis que analitzen la variació lingüística, principalment de la llengua catalana, des de diferents eixos. Aquest volum aplega setze contribucions d'alt nivell que són mostra dels resultats dels progressos en recerca sobre la llengua catalana i altres llengües properes de les darreres dècades. Destaquen, doncs, com estudis descriptius que esdevenen un punt de referència per a l'estudi de la variació del català i que van lligats als progressos en materials i mètodes que han bastit l'estudi del català, amb especial èmfasi al conjunt d'aplicacions informàtiques que han configurat un nou panorama de recerca i que han fornit de dades els investigadors que s'apleguen en aquest volum. Així, els diversos estudis transcorren principalment al llarg de la descripció del català, i també d'altres llengües, tant des del vessant sincrònic com diacrònic. Tot plegat ofereix un conjunt d'estudis que aporten novetats a la lingüística i particularment a la lingüística catalana i presenten nous plantejaments a partir de noves dades, nous marcs teòrics i l'òptica crítica dels investigadors que firmen aquest volum.

Seguit del primer capítol, que conté la introducció i el pròleg a l'obra, la primera contribució del volum, titulada «Els sistemes d'expressió de l'hora en català antic i modern (s. XIV-1832)» i firmada per Jordi M. Antolí, analitza la formació i distribució dels dos sistemes d'expressió de l'hora del català, el sistema *de campanar* i el *de rellotge*. A partir d'una perspectiva històrica l'autor és capaç de rastrejar el procés de canvi històric que comença al segle XIV i culmina durant el segle XX, condicionat per la in-

2. CORTÉS CARRERES, Santí / GARCÍA PERALES, Vicent (2010): *La historia interna del Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI). Correspondencia (1910-1976)*. València: Publicaciones de la Universidad de Valencia.

roducció de novetats culturals que revolucionen la mesura del temps: el rellotge mecànic i el toc horari de les hores iguals i dels quarts. Un canvi que es lliga també a un pas de l'ús exclusiu en registres formals a la popularització de les solucions. D'aquesta manera, s'estudia com el sistema retrospectiu (el més antic) i el prospectiu es distribuï geogràficament i es defensa la visió que els parlars que usen el sistema retrospectiu (valencià, baleàric i septentrional) són parlars més conservadors, perquè mantenen aquest sistema en la major part de les fraccions, davant el sistema retrospectiu usat en la fracció dels tres quarts. Al costat dels sistemes retrospectius, els prospectius es mostren com a més moderns i propis d'una innovació del català oriental central del segle XVII. L'estudi d'Antolí parteix de les fonts documentals procedents del *Corpus Informatitzat de la Gramàtica del Català Antic (CIGCA)* i del *Corpus Informatitzat de la Gramàtica del Català Modern (CIGMod)*, dos corpus històrics, diacrònics i generals de la llengua catalana que transcorren des de les primeres mostres escrites (s. XI) fins al s. XVI, el primer, i des del s. XVII fins al 1823, el segon. Addicionalment, l'autor incorpora les dades dels volums dels *Dietaris de la Generalitat de Catalunya (1411-1713 i 1994-2007)* per comptar amb un corpus de contrast amb els dos anteriors.

El tercer capítol, de José Luís Cifuentes, titulat «*Ca, quia y qué haber de + infinitivo: variación, cambio y negación*», aborda l'estudi de les interjeccions amb valor de negació *ca* i *quia* i la construcció exclamativa *qué + haber de + infinitiu* des de la perspectiva diacrònica de la llengua espanyola. L'estudi presentat parteix de l'anàlisi de les ocurrences d'aquestes interjeccions i de la construcció exclamativa al *Corpus del Diccionario histórico de la lengua española (CDH)* i al *Corpus del Español del Siglo XXI (CORPES XXI)*. Així, s'estudia la distribució diacrònica de les dues interjeccions amb valor de negació i se'n considera el seu origen a partir de la gramaticalització de la construcció exclamativa *qué haber de + infinitiu*, una construcció que va adquirir un valor de negació o rebuig i va passar de ser una construcció interrogativa a una d'exclamativa. Alhora l'estudi presenta una correlació en el declivi de l'ús d'aquestes interjeccions i l'augment d'ús de la construcció *qué va*, i del declivi de l'ús de *qué haber de + infinitiu* amb l'augment de *qué ir a + infinitiu*, coincidents en significat i vinculades etimològicament.

El quart capítol, «*Percepció fonològica i recodificació: conservació i canvi lingüístics en un model bidireccional*», de Nicolau Dols, s'endinsa en l'estudi de la codificació semàntica dels enunciatos fonològicament ambigus des d'una perspectiva sincrònica i a partir del català de Mallorca. Així, s'aborda a partir del marc de la Teoria de l'Optimitat i del model bidireccional de Boersma com és que els parlants superen la pèrdua d'informació en enunciatos homòfons causada per processos fonològics. Així, la condició de feblesa de la coda, un principi fonològic general, implica una pèrdua d'informació en el català de Mallorca per la manca d'estratègies de contenció de tal pèrdua. Aquest fet complica la comprensió del missatge, del qual la seva descodificació es pot explicar a través dels propòsits teòrics que articula Dols: l'ús d'altres nivells gramaticals i l'ús d'informació semàntica i pragmàtica. Aquesta perspectiva, doncs, explora l'explicació d'aquests fenòmens fent ús del marc optimalista, tot combinat amb un model fonològic bidireccional que integra les estratègies de producció amb les d'interpretació.

El cinquè capítol, «*Fraseologia i polisèmia: conseqüències del canvi semàntic*», de Xènia Escolano Marín, s'endinsa en l'exploració de la polisèmia de les unitats fraseològiques a partir d'una anàlisi contrastiva entre una unitat fraseològica prototípica del català, *rentar-se les mans (de)*, i el seu equivalent anglès, *to wash one's hands (of)*. D'aquesta manera, l'estudi lingüístic contrastiu pretén explicar el fenomen de la polisèmia a conseqüència del canvi semàntic en una cadena fixa de mots. A partir de l'anàlisi de corpus, concretament el *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana (CTILC)* per al català i el *British National Corpus (BNC)* per a l'anglès, l'autora se centra a exposar les principals accepcions i comparar-ne la variació sintàctica i semàntica. L'estudi evidencia la polisèmia de la unitat fraseològica en totes dues llengües i lliga aquesta polisèmia a la motivació etimològica de la cadena que ofereix dos significats principals: el literal (eliminar la brutor de les mans) i el no composicional (desentendre's d'un assumpte). Es detecta, doncs, un mecanisme de motivació compartit en anglès i català que apunta cap a la universalitat dels somatismes com a realitat extralingüística. Tot plegat, una expressió que parteix d'un mateix referent cultural, el referent bíblic, que impregna els usos semàntics que els parlants en fan.

La contribució del sisè capítol, firmada per Antoni Ferrando Francés, porta per títol «La periodització en la història de la llengua. Una proposta per a la història de la llengua catalana» i indaga en una proposta de periodització per a la història interna i externa del català. La seva proposta apareix situada en context amb l'anàlisi de la periodització i de la nomenclatura que usen els principals historiadors de les llengües de l'Europa occidental. Així, l'autor inclou diferents perioditzacions de la història externa de la llengua catalana a partir de diverses propostes acadèmiques, els manuals universitaris, els manuals per a un públic no especialitzat i les històries de la literatura, i les perioditzacions de la història interna de la llengua a través dels principals estudis diacrònics del català. Amb això, l'autor planteja dues propostes de periodització de la història de la llengua catalana, una d'externa i una d'interna. Finalment, esbossa una proposta d'equivalència entre les dues perioditzacions per tal de proporcionar una periodització vàlida per a la història externa i interna del català a partir de cinc etapes. Amb aquesta proposta, Ferrando ofereix dues perioditzacions robustes per a la història externa i interna de la llengua catalana, elaborada a partir de criteris científics i harmoniosos amb les principals històries de les llengües de l'Europa occidental; una proposta que no dona l'esquena a les anteriors, sinó que les abraça i refon en un sistema eficaç, rigorós i complet per explicar la història de la nostra llengua.

Des de l'estudi diacrònic de la llengua, Josep V. Garcia presenta el setè capítol, «Del demostratiu llatí a l'article definit del català. Un estat de la qüestió», que analitza l'estat de la qüestió de l'aparició de l'article definit del català a partir de l'examen de la bibliografia científica i l'estudi de casos a partir del *Corpus Informatitzat de la Llengua Catalana (CICA)*. Amb això, l'autor introdueix els antecedents llatins al sorgiment de l'article romànic, així com exposa els estudis sobre l'evolució de l'article català, sobretot des del punt de vista fonomorfològic i variacional, sense deixar de banda les qüestions sintàctiques, semàntiques i pragmàtiques. D'aquesta manera, Garcia tanca el capítol amb les principals qüestions que resten encara sense resoldre.

Al vuitè capítol, «Aproximació a l'evolució diacrònica del pronom *ell* emfàtic en català: els inicis», de M. Isabel Guardiola, s'exposa l'origen del procés de gramaticalització del pronom tònic de tercera persona, *ell*, amb funció de marcador discursiu emfàtic, conegut, sobretot, com *ell* emfàtic o expletiu. Aquest estudi presenta un minuciós estat de la qüestió sobre el fenomen, no només en català sinó en altres llengües romàniques, i aporta un seguit de dades diacròniques que permeten resseguir l'origen i la consolidació de l'*ell* emfàtic. Tot plegat, permet dibuixar una tendència d'evolució entre els segles XIV i XV en què *ell* passa d'actuar com a pronom personal tònic anafòric neutre a convertir-se en un marcador discursiu sense funció referencial cap a finals del segle XV. Així, la contribució de Guardiola enceta algunes consideracions per a futures investigacions, com ampliar-la a l'estudi d'aquesta forma en corpus de l'edat moderna i contemporània o fer un estudi de la vigència en l'ús de l'*ell* emfàtic.

Joan de Déu Martines és l'autor del novè capítol, «Variació i canvi lexicosemàntic en català: el cas de *ocell*, *pardal*, *moixó* i *gorrió*», que es proposa a partir de dades de corpus datar aproximadament el canvi lexicosemàntic que va fer que els mots *ocell*, *pardal*, *moixó* i *gorrió* estenguessin els seus significats primerencs al de 'ocell' en general. Igualment, es proposa descriure l'ús sincrònic i l'extensió geogràfica d'aquests geosinònims, tot apuntant-ne les variants dominants i altres significats que prenen aquests mots. Els corpus d'on parteix l'estudi són el *CIGCMod*, el *CICA*, el *CTILC*, el *Diccionari de Textos Catalans Antics (DTCA)*, els diccionaris descriptius i etimològics *DCVB*, *DDL*, *DECat*, complementats amb diccionaris i vocabularis des del segle XV al XX i l'*Atlas lingüístic del domini català (ALDC)* i el *Petit atlas lingüístic del domini català (PALDC)*. Les dades de corpus permeten a l'autor datar el canvi semàntic de 'ocell petit' a 'ocell' en el mot *ocell* ja a finals del segle XII i del XIII, mentre que els primers casos de *moixó* apareixen documentats al segle XIV amb el significat de 'ocell petit' i no és fins al segle XIX que es produeix el canvi semàntic. Pel que fa a *pardal* el canvi semàntic és més extrem, ja que parteix de la denominació d'un ocell concret (*Passer domesticus*), documentat al segle XIV, que passa a designar qualsevol ocell petit en el segle XV per acabar designant qualsevol ocell, encara que en poques mostres, en els segles XV i XVI. Els sinònims actuals presents en la variació geogràfica amb el significat de 'ocell' en general són *aucell* i *ocell* (cat. or.), *moixó* (cat. nord-occ.), *pardal* (val.), *gorrió* (sud-est de Mall.) i *moixó* i *ocell* (entre el cat. nord-occ. i el cat or.).

Caterina Martínez-Martínez firma la contribució del desè capítol, titulada «Demostratiu i article definit en les construccions de relatiu amb *que* en català antic. Una aproximació diacrònica», que vol contribuir a l'estudi de les construccions de relatiu en català antic a partir de la descripció de l'origen i procés de gramaticalització de dues construccions de relatiu compost: les formades per un demostratiu de tercer terme (DEM) + *que* i les formades per l'article definit (ART DEF) + *que*. A partir de la comparació amb altres llengües romàniques i l'estudi de dades de corpus, sobretot del CICA i el CIGCA, Martínez-Martínez mostra la preferència de la llengua medieval per la construcció DEM. + *que*, com en occità i francès antics. El canvi de la construcció de relatiu per la construcció ART DEF + *que*, provinent de l'ampliació de les funcions de l'article definit, es demostra com la construcció més estesa i usada en català d'ençà de finals del segle XV fins a l'actualitat; una construcció que pot haver estat afavorida per factors de tipus analògic, pragmàtic o sociolingüístic.

Brauli Montoya Abat, amb l'onzè capítol, «Aproximació al català medieval murcià», introdueix l'estudi del català medieval del Regne de Múrcia. Se centra, doncs, en la llengua dels pobladors que s'establiren al territori durant els anys que pertanyé a la Corona d'Aragó (1296-1304). L'estudi parteix de la documentació catalana d'aquest breu període de temps, una quinzena de documents de tall notarial. A partir d'aquestes fonts, Montoya estudia els usos gràfics i les característiques fonètiques d'aquest parlar, la morfologia, la sintaxi i el lèxic. Amb aquesta aproximació, l'autor detecta que el català murcià medieval no era un català allunyat de la resta del català del territori. Encara que presenti algunes vacil·lacions en la representació gràfica de les vocals àtones (*meteix, cullite*), el català de Múrcia presenta uns usos gràfics propis del català occidental. Els usos gràfics també demostren una conservació, almenys escrita, de la reminiscència de la *-n* etimològica, conservadorisme que s'ha atribuït habitualment al nord de Catalunya, i la manca de representació de la iod davant de la grafia <x>. Pel que fa a la morfologia, es demostra també coherent amb la resta del territori i es marca per la variació entre les formes *lo* i *el* de l'article definit masculí, amb predominança de la forma *el*; l'oscil·lació entre els demostratius simples i els reforçats, amb preferència per als reforçats; i, en la morfologia verbal, una preferència per la desinència amb *-e* en la primera persona del present d'indicatiu i la tercera persona del present de subjuntiu, i la desinència *-í* per a la primera persona del passat simple. En sintaxi, detecta dos tipus de construccions generals en la llengua antiga, però perdudes en la moderna: la perífrasi d'obligació formada per *haver* + *a* + infinitiu i la del tipus *Per sarraïns a preïcar*. En l'aspecte lèxic, l'autor registra un vocabulari d'una setantena d'entrades que ofereixen una mostra del lèxic d'ús comú entre la població catalanoparlant murcià, no gaire allunyada de la resta del territori, però amb certes particularitats.

En el capítol dotzè, «Variació i canvi lingüístic en *acostumar* (*a/de*) + inf: una perífrasi naturalitzada en el registre col·loquial?», Sandra Montserrat Buendia analitza la perífrasi *acostumar* (*a/de*) + infinitiu a partir del CTILC, per a mostres escrites, i el COD, el COC, el COR, el TIPOTEXT i el corpus PARLARS, per a mostres orals juntament amb una enquesta d'elaboració pròpia. S'analitzen les dues construccions que permet aquest verb en formes no perifràstiques transitives o intransitives pronominals, considerant la variació diatòpica i funcional que presenta. Així, l'anàlisi d'aquesta perífrasi es contrasta amb la perífrasi *soler* + infinitiu. La construcció *acostumar* (*a/de*) es lliga a la formalitat i apareix naturalitzada en l'estàndard dels parlants del Principat, com ara els tercera generació, en substitució de la més general *soler* + infinitiu. De la mateixa manera, la perífrasi amb *acostumar* no es mostra com a opció col·loquial en la resta de llengües romàniques, però, a diferència d'aquestes, el català prefereix la construcció amb *soler* per a expressar habitud, freqüència i generalitat, excepte en català septentrional i alguerès.

Manuel Pérez Saldanya, amb el capítol tretze, «*Lo que es a mí, me encanta lo que es escalar y todo eso*: la locució informativa *lo que SER*», indaga en les construccions amb la locució informativa *lo que SER*; específicament, en les seves característiques i processos de formació. Així, s'aborden dos usos: l'ús tematitzat a la perifèria esquerra de l'oració, usat per a introduir un tema (*Lo que es frío, no pasamos mucho*); i l'ús rematitzat postverbal, amb valor d'allargar o precisar un focus no contrastiu (*Vive en lo que es el centro de la ciudad*). Ambdós usos presenten el constituent postcopular focalitzat, però tenen diferències significatives que mostren un grau diferent de gramaticalització. En les construccions

remàtiques apareix menys gramaticalitzat i es combina amb constituents no animats i, en cas de ser un sintagma preposicional el constituent focal, la preposició precedeix la locució. En les construccions tematitzades la locució presenta un major grau de gramaticalització i no presenta restriccions lligades a l'animacitat del sintagma tematitzat, que pot ser qualsevol categoria nominal o no. L'origen de la locució es remunta a la seqüència *lo que es* en contextos pont en què podia interpretar-se com una construcció de relatiu quasi lliure o com una locució informativa; ja del segle XVI ençà se'n localitzen usos plenament gramaticalitzats.

Al catorzè capítol, «L'expressió de la comparació *com* i *com a* en català antic», Joan Rafael Ramon analitza les construccions comparatives *com* i *com a* en català, específicament en les estructures amb sintagma nominal escarrit o sintagma adverbial des d'una perspectiva diacrònica. Així, l'estudi es delimita en l'època medieval i el primer període de l'època moderna, segle XVII, per veure la consolidació o modificació de les tendències medievals. L'autor, doncs, parteix d'un conjunt de textos amb representació diatòpica, que són completats amb dues obres modernes, una per al català central i una altra per al valencià. L'anàlisi destaca una vacil·lació en la selecció de les formes arreu del domini lingüístic, amb una preferència per la forma *com a* en parlars com el català oriental central o el septentrional, contràriament al que succeeix en la llengua contemporània; aquestes diferències són exposades a partir de l'òptica de la semàntica i la funcionalitat de les construccions i a partir de processos fonotàctics en el cas del català oriental.

El capítol quinzè, «“Actualització” o “aggiornamento” lingüístic en el manuscrito 12367 de la BNE, testimonio de *Conquiridores*», d'Ángeles Romero Cambrón, analitza el procés de castellanització de l'aragonès literari al segle XV a través de la comparació de dues versions de la *Grant crònica de conquiridores*. Així, s'encara l'anàlisi de la primera versió, de finals del segle XV, amb la segona, una còpia de Juan de Oviedo, de 1454. Amb aquesta comparació i a partir d'una anàlisi lingüística i de variants detallada, Romero conclou que en la segona versió es du a terme un procés d'actualització lingüística, més que no de castellanització. Juan de Oviedo demostra una tendència a la substitució de formes aragoneses per castellanès, però l'autora argumenta que no es tracta d'una maniobra per a deformar la llengua aragonesa, sinó per substituir trets que a l'època ja eren percebuts com a arcaics d'un aragonès en un procés de castellanització força avançat. De la mateixa manera, algunes solucions aragoneses es mantenen en la còpia de Juan de Oviedo, com la <y> antihiàtica (*seyer*, *cayer*, *sayeta*), o part del lèxic aragonès que no es castellanitza (*car*, *corroçar*, *de continente*, *encara*, *espullar*, etc.). L'estudi de Romero aporta dades sobre la castellanització de la llengua literària de l'Aragó en el quatre-cents, accelerada per l'ascens al tron dels Trastàmara i consolidat el 1500. D'aquesta manera, l'obra que analitza l'autora permet obtenir un perfil lingüístic d'aquest grau d'emotllament a la nova llengua en una etapa anterior.

La penúltima aportació, d'Elena Sánchez-López, du per títol «Llengua, significat i la unitat mínima» i presenta una perspectiva àmplia del fet lingüístic a partir d'una proposta de redefinició dels conceptes de *llengua*, *significat* i *unitat mínima*. D'aquesta manera, s'aborda una proposta d'orientació cognitiva i que parteix de l'ús que analitza les diferents significacions de corrents o camps d'estudi de la lingüística funcional, la lingüística cognitiva, la pragmàtica, l'anàlisi del discurs, la fraseologia i la psicolingüística. La integració de les diferents visions en una proposta sintètica permet a l'autora oferir una descripció de la llengua com a convencional, cognitiva i constructiva, caracteritzada per diversos graus d'abstracció pel que fa a la forma i al significat: «una xarxa d'unitats simbòliques convencionals» (p. 553). De la mateixa manera, el replantejament del concepte d'unitat mínima permet entendre-la com un element mòbil en l'escala de complexitat de la llengua, que forma part del joc d'abstraccions entre esquematicitat (abstracció) i concreció. Així, la unitat no s'entén com a fet aïllat, sinó que actua en un conjunt i interactua amb altres unitats per a construir significat. Així, la unitat mínima de la llengua és entesa com un segment del discurs que adopta la forma més petita que permet al parlant relacionar el significat abstracte amb el significat concret, una relació dinàmica i mutable.

Tanca el volum el capítol de Carles Segura-Llopes, «*No dones quefer*. L'origen de la construcció nominal [*que*[INF]] en català». Aquest estudi recerca la formació de construccions nominals a partir de l'element *que* + un infinitiu, com *quefer* o *quedir*. Així, aquestes formes són considerades com el resul-

tat d'un procés llarg de lexicalització d'una construcció sintàctica que té com a base el pronom relatiu o interrogatiu en una subordinada d'infinitiu. L'anàlisi se centra, doncs, en resseguir les dades diacròniques i actuals per aprofundir en el procés de creació d'aquestes formes, que demostren ser un patró morfològic amb certa productivitat en el català contemporani. A partir de les principals obres lexicogràfiques i de les dades dels principals corpus (*CICA*, *CTILC*) delimita una sèrie de construccions que permeten resseguir l'origen i evolució de la construcció nominal estudiada.

Pere GARAU

BOVER I FONT, August (2023): *Espill de la vida religiosa (Desitjós)*. Edició crítica d'August Bover i Font. Barcelona: Editorial Barcino, 426 p.

Les obres de l'August Bover, tant els seus primers treballs de catalanística com la poesia íntima o més festiva, o els nombrosos estudis literaris, són sempre modèliques. L'edició crítica de l'*Espill de la vida religiosa (Desitjós)*, obra que fa quaranta anys va ser l'objecte de la seva tesi doctoral, ens deixa impressionats pel rigor i l'exhaustivitat amb què tracta els temes.

En la introducció, primerament Bover situa aquesta novel·la allegòrica de principis del segle XVI en els corrents espirituals en què s'inscriu, en especial el lul·lisme, el platonisme i la *Devotio Moderna*. Analitza les principals característiques de cada moviment, la difusió i la influència que van tenir, i els aspectes en què l'*Espill de la vida religiosa* hi coincideix o se n'allunya.

Després de centrar l'atenció en el títol i, sobretot, en el subtítol que hi afegeixen, ja durant la primera meitat del segle XVI, moltes de les edicions castellanes i italianes —i que es correspon amb el nom del protagonista, *Desitjós*—, l'editor analitza minuciosament totes les hipòtesis que han intentat aproximar-se a l'autoria: un frare jerònim?, Miquel Comalada?, un cartoixà?, el metge Miquel Servet?, un frare franciscà?

Havent estudiat punt per punt els arguments i les proves adduïdes per diversos estudiosos i explorats tots els indicis —llenguatge, il·lustracions, títol, pròlegs i colofons de les diferents edicions, hàbit de cada orde, etc.—, Bover s'inclina per atribuir hipotèticament l'autoria a un frare franciscà, parlant del català occidental, probablement valencià. Amb arguments igualment sòlids, descarta que l'*Espill de la vida religiosa* sigui una traducció o una adaptació al català d'una obra en una altra llengua.

Un capítol a part mereix la sorprenent quantitat d'edicions (dues en català —del 1515 i del 1529—, i cent trenta-una en altres llengües). Efectivament, entre els segles XVI i XIX, aquesta obra es va traduir, com a mínim, a uns altres tretze idiomes: italià (dinou edicions), castellà (atorze edicions), francès (onze edicions), alemany (divuit edicions), llatí (deu edicions), neerlandès (trenta-dues edicions), polonès (sis edicions), anglès (tretze edicions), irlandès (una edició), ucraïnès (cap edició coneguda, però sí traducció manuscrita), danès (quatre edicions), rus (una edició) i portuguès (dues edicions). En aquest apartat de la introducció s'enumeren i es descriuen minuciosament les edicions en cada una de les llengües, traduccions i edicions que en la majoria dels casos l'August Bover ha anat descobrint al llarg dels més de quaranta anys que ha durat la recerca, havent de vèncer les dificultats de tractar-se d'una obra anònima, de les variacions del títol en les diferents traduccions (per exemple, en francès, *Le thresor de dévotion*) i dels caràcters ciríl·lics d'algunes de les llengües. En els annexos trobem, a més d'un *stemma* que esquematitza de quina altra versió prové cadascuna de les traduccions, la reproducció en color de les portades de trenta-tres de les edicions.

Per explicar l'èxit de la novel·la, Bover en destaca la doble finalitat: d'una banda, fomentar una religiositat senzilla, afectiva, basada en la meditació interior i en l'oració; de l'altra, entretenir i mantenir l'interès del lector en el pelegrinatge de Desitjós tot buscant el cavaller Amor-de-Déu.

Monjos, canonges, bisbes, juristes i, majoritàriament, convents i monestirs de mig món tenien exemplars d'aquesta obra a les seves biblioteques i està documentat a bastament que alguns fragments es llegien en veu alta durant els àpats de la comunitat.

La novel·la s'estructura en dues parts: la primera, de quaranta-tres capítols, és fonamentalment dialogada, encara que una veu narrativa omniscient guia sempre el lector. Ens relata el camí de Desitjós sobretot a través de les converses entre ell i els nombrosos personatges que va trobant: un pastor; les donzelles de la Casa d'Humilitat, que l'aconsellen sobre com acostar-se a Amor-de-Déu; les males dones, que cal mantenir fora de les cases de virtut; el personatge Desitjar-Déu, que li conta la història del monjo Bé-m-vull, el qual «per no tenir prou discreció, va errar lo camí», etc. Els personatges són tan nombrosos que sovint ens hem de deixar ajudar per un annex de l'edició que ens ofereix un llistat de les figures al·legòriques, ja que no només les persones tenen noms metafòrics (Temor-de-Déu, Nom'hi-done-res, Menyspreu-del-món, Vergonya, Concupiscència-de-la-carn, Confessió-de-si-mateix, Simplicitat, *Reputatio-sui*, etc.), sinó també el gos Bona-Voluntat i alguns objectes (Oli-de-la-miseri-còrdia, la corda Guarda-cor, el bastó Consideració-dels-beneficis-de-nostre-Senyor, la vianda Humil-parlar-del-proïsme, etc.).

La segona part, «de contemplació», conté vint-i-cinc capítols numerats i uns quants escrits finals sense numerar. El primer capítol conté un diàleg entre Desitjós i el Senyor, on aquest destaca la importància de l'oració. En els capítols següents, Desitjar-Déu, que és el porter de la cambra del Senyor, instrueix Desitjós en la conveniència del cant, ajudat per un instrument, el saltiri, les parts, les cordes i les clavilles del qual també són al·legòriques: les quatre cordes inferiors corresponen a l'amor interior; la cinquena, a l'amor al proïsme o amor exterior; i les cinc cordes següents, a la vida contemplativa o amor superior. Aquests darrers capítols contenen poc diàleg: només en algun cas Desitjós demana un aclariment a les explicacions de Desitjar-Déu.

Els textos finals comprenen la fervent oració que Desitjós dedica al Senyor i una nota al lector que genera un altre dels enigmes sobre la composició i l'origen de l'obra: s'hi afirma que el llibre «és estat sumat y abreviat de un altre libre». August Bover en la introducció analitza la nota i polemilitza amb altres estudiosos sobre la credibilitat de l'afirmació.

La present edició de l'*Espill de la vida religiosa* situa a peu de pàgina l'aparat de variants de les dues edicions en català (la de Barcelona, del 1515, i la de València, del 1529). No calen aclariments lingüístics ni interpretacions del sentit dels paràgrafs, perquè aquesta obra, tal com volia l'anònim autor, és perfectament entenedora, fins i tot per al lector actual. Tot i això, l'editor inclou un vocabulari en annex. I també a peu de pàgina trobem alguns apunts o reflexions sobre al·lusions o referències d'un fragment a un text sagrat, o sobre el motiu que ha portat l'editor a triar una determinada lliçió.

La rica bibliografia ens pot donar una idea de les incalculables hores de treball i d'estudi que hi ha darrere d'aquesta edició: hi trobem catàlegs, inventaris i bases de dades de nombroses biblioteques, obres i articles antics i recents sobre el pensament espiritual o sobre temes històrics, literaris i lingüístics. I hi trobem vint-i-un articles del mateix August Bover en què, des de l'any 1981 fins al 2022, fa saber, en publicacions o en col·loquis, els seus avenços en les investigacions sobre el *Desitjós*.

Malgrat la distància ideològica entre el pensament actual i el que es desprèn de l'*Espill de la vida religiosa*, era imprescindible tenir una edició escrupolosa d'aquesta obra tan desconeguda del públic català i que va tenir una difusió tan universal. Segur que aquesta valuosa aportació contribuirà que se la conegui més bé i se la reconegui com cal.

Maria Rosa SERRA MILÀ

CARRERA, Aitor (2023): *Petit atlas lingüístic de la Vall d'Aran*. La Bisbal d'Empordà: Sidillà, p. 494.

«Aquest *Petit Atlas lingüístic de la Vall d'Aran* (d'ara endavant, si s'escau, *PALVA*) és el resultat d'una recerca feta amb dades orals obtingudes sobre el terreny que es va iniciar poc abans del tombant del mil·lenni i que s'ha perllongat durant un quart de segle. [...]» (p. 7). Si tenim en compte l'edat de l'autor, que en l'any d'edició de l'obra no ateny encara la cinquantena, hom podria cercar una analogia

amb la primera frase del *Prefaci* de Joan Coromines al seu *DECat*:¹ a saber, que el *PALVA* és l'obra de més de mitja vida del seu autor, el qual ha anat oferint alguns dels fruits de la seva producció occitano-aranesa al llarg del darrer quart de segle. Vegeu, sense anar gaire lluny, l'article publicat en la revista *Estudis Romànics* (44, 2022, p. 115-140), intítulat «Noms de plantes en occità de la Vall d'Aran. Les designacions de la farigola i el timó de muntanya». La fecunda producció d'Aitor Carrera en relació amb la realitat lingüística de l'Aran i de l'occità queda ben palesa, d'altra banda, en constatar la seixantena de referències bibliogràfiques de l'autor entre les *Bibliografia* de l'obra que és aquí objecte de revisió (p. 406-410), i que es presenta majoritàriament en text a doble columna (a la manera de les grans obres corominiànes).

El conjunt de cinc grans blocs de què consta el llibre, amb els corresponents títols precedits de numeració romana, s'inicia amb una *Presentació* que conté tres apartats, que ens revelen, de bon començament, una articulació d'allò més ben estructurada. Anem per parts, doncs.

1. *Introducció. Contextualització, precedents i objectius* (p. 7-10). Situa l'obra en el marc de la producció del propi autor i d'altres obres, d'entre les quals es destaquen, del domini català, l'*ALDC* i el *PALDC* (del qual el títol de l'obra ressenyada és volgutament paronímic), i de l'espai gascò, l'*Atlas Linguistique de la Gascogne* (*ALG*) de Jean Séguy. També esmenta l'aportació aranesa de Joan Coromines, particularment *El parlar de la Vall d'Aran* (1990). I en termes explícitament negatius (p. 8), els atles d'Antoni Griera, l'*Atlas Lingüístic de la Vall d'Aran* i *Atlas Lingüístic de Catalunya*.

2. *Estructura i continguts* (p. 11-40). Aquesta part detalla, amb modèlica minuciositat, aspectes constitutius de l'obra. Així, la macroestructura: cartografia, nombre de mapes (300); les divuit seccions i capítols, que «es despleguen en bona part en paral·lel a les setze inicials de l'*ALDC* i al *QALDC* [el seu *Questionari*]» (p. 11), l'ordre i els tipus de mapes. També, la *Bibliografia* i els diversos índexs. Aquests, per cert, inclouen termes d'altres varietats lingüístiques, i no només les romàniques² (també les germàniques, el basc, etc.). Són especialment reeixides les especificacions relatives a l'índex d'ètims, que possibiliten la consulta del llibre en clau de diccionari etimològic. Pel que fa a la microestructura, l'autor ressegueix aspectes com els enunciats dels mapes (lema català, atès que és la llengua de redacció; formes occitanes, homòlegs cartogràfics de l'*ALDC* i l'*ALG*, cartografia, llegendes, altres respostes i denominacions zero, comentaris, etc.), en el que s'anuncia ja com una obra deutora del model del *Petit atlas lingüístic del domini català* (*PALDC*) de Joan Veny.

3. *Convencions formals diverses*, desglossades amb un detallisme igualment remarcable: sobre transcripció fonètica, convencions gràfiques i representacions «englobants» (amb aquesta «englobança» o «englobabilitat»³ que l'autor preconitza ja fa temps per a la varietat aranesa respecte del conjunt occità), a més de signes, símbols i abreviatures. El detall en la tipificació es demostra de nou com el producte d'un organigrama molt ben elaborat.

La *Cartografia* (marcada numèricament com a bloc II) integra els 300 mapes de la collita geolingüística. Aquests ocupen la part superior d'altres tantes pàgines, van precedits per enunciats ben eloqüents i per les correspondències numèriques identificatives dels mapes homòlegs de l'*ALDC* i l'*ALG*. Els mapes es caracteritzen per una cartografia austera, però ben entenedora, amb representació cromàtica que lliga amb les respectives llegendes. Cada mapa es completa amb el corresponent "comentari" o síntesi explicativa, en què sovintegen referències i remissions a l'espai occità, així com a grans obres de la romanística: així, el *Romanisches Etymologisches Wörterbuch* (*REW*) de Wilhelm Meyer-Lübke o el *Französisches Etymologisches Wörterbuch* (*FEW*) de Walther von Wartburg. I val a dir que tot plegat recorda vivament les maneres expositives del *PALDC*.

1. «Aquesta és l'obra de tota una vida» (vol. I, p. IX).

2. A propòsit de varietats romàniques, la referència a «l'itàlic», a continuació del «galloitàlic» (p. 17) no respon a la significació lingüística consignada pel *DIEC2* («2 1 m. [FL] [LC] Grup de llengües indoeuropees parlades a la península Itàlica abans de la conquesta per Roma». Més inequívoc hauria estat dir-ne «italoromànic».

3. Formes que cal relacionar amb el verb *englobar* i la definició que li procura el *DIEC2*: «Fer entrar (diverses coses) dins un conjunt, reunir en un sol tot. *L'excursionisme engloba activitats diverses relacionades amb la muntanya*».

Dona una idea de la distribució de tot aquest material cartogràfic i interpretatiu la relació d'epígrafs dels divuit blocs que l'integren, i que ací reproduïm: *Mapes introductoris* (quatre: 1. El domini lingüístic occità. Divisió administrativa i varietats dialectals. 2. Gascunya i el gascó. Espai geogràfic i països. 3. Punts d'enquesta. 4. Punts d'enquesta dels atles anteriors). I la resta de blocs (sense numeració específica per a cada bloc): *El cos humà i el vestit; La casa i les ocupacions domèstiques; Festes religioses, creences. Jocs; Temps cronològic. Meteorologia; Topografia; El camp i els cultius; Indústries relacionades amb l'agricultura; Els vegetals; Vida pastoral; Els animals domèstics; Insectes, ocells. Animals salvatges; Oficis; El riu. La pesca; Vària. Substantius i adjectius; Vària. Verbs, morfologia verbal; Fonètica i morfosintaxi*. D'altra banda, una tria del recensor, que per raons idiosincràtiques ha fixat la mirada en determinats aspectes i mapes, pot resultar orientativa dels continguts d'aquest petit atlas. La tria segueix un ordre numèric correlatiu de mapes (es mantenen les rodones i cursives del epígrafs originals).

Comencem amb el mapa 49. El tronc de Sant Joan. *Har, haro, taro*: presenta interessants fets de fonètica històrica i de fonosintaxi, com ara l'aglutinació (*eth haro*) que dona lloc a la variant *taro*. I seguim amb la resta de la tria: 55. Juliol. *Junhsèga, juriòl**:⁴ en què la variant genuïna *junhsèga* (literalment, 'juny de la sega') recorda els casos de «geminació derivativa» de les designacions de 'juliol' respecte de 'juny' (per dir-ho amb Dámaso Alonso)⁵ pròpies d'altres varietats romàniques, com l'asturià *xunetu* o el sicilià *giunettu*. 63. El fred. *Hered, heired*, amb el peculiar tractament de FR-, que implica anaptixi.⁶ 65. El riu. *Arriu*, amb distribució de variants com *riu* (coincident amb la del català), la que presenta pròtesi de la vocal *a-* davant *r-* (*arriu*) i la resultant de la diftongació (amb inserció d'un so transitori) *rieu*. 70. El prat submergible vora el riu. *Ièrla, ierla*: presenta la repartició areal d'aquests continuadors de *INSŪLA*, amb un tipus lexicosemàntic resultant que testimonia un dels aspectes característics de l'hàbitat de l'Aran.⁷ 112. L'ortiga. *Ortiga, ordiga*, amb aquesta darrera variant amb sonorització del segon component sord del grup -RT- de *ŪRTICA*, que connecta amb la de l'aragonès *xordica*. 117. La rosella (i afins). A part de l'interessant designació *pansauèth* i variants, tenim el tipus *babòl*, que Coromines⁸ havia explicat com a manlleu de l'aragonès i ribagorçà *ababol*, forma que, d'altra banda, és característica de l'orient peninsular de llengua castellana.⁹ 134. La patata. *Trufa, truha*, amb -F- conservada en la primera variant, que hauria pujat des de terres gascones contigües per la Garona, i amb l'aspiració de l'element medial (-f- > -h-) propi de la segona variant. 141. El freixe. *Herèisho, herèishe*, amb solució del grup inicial FR- afí a la de l'anterior *hered, heired* (cf. 63.). 151. La nou. *Node, escara, nòu*; amb pervivència de la forma genuïna *nòde* (també amb la solució -d- < NŪCE) i de la geovariant *nòu* de Naut Aran, manllevada al català; a més del germanisme *escara*. 152. El noguer. *Noguèr, escarèr, martoquèr*; variant, la darrera, per a la qual l'autor remet al primer tipus lexical del mapa següent. 153. La nou verda. *Martoth, martòc, martoc, escara verda...* 154. La fulla. *Huelha, fuelha*; dues geovariants en què alterna l'aspiració (i pèrdua), com a solució autòctona (*huelha*) amb el llenguadocianisme arribat per Naut Aran, a través del Coserans, *fuelha*. 159. El bou. *Bueu, bò*; aquests dos successors de *BŌVE(M)* «suposen un doble tractament del que devia ser una antiga seqüència -[ɔw]» (p. 239).

4. L'asterisc postposat indica que es tracta d'un manlleu (vegeu al respecte la p. 49). En aquest cas, un catalanisme (de *juliol*).

5. Dámaso Alonso, «Junio y julio entre Galicia y Asturias», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, I, 1944-1945, p. 429-454.

6. *DIEC2* (s. v.): «Producció d'una vocal paràsita dins un grup de consonants».

7. Vegeu al respecte la referència citada al text com a Carrera 2017a: «INSULA > occitan *ièrla*. Un mot comun ena toponímia dera nauta arribèra de Garona», *Onomastica*, 3, p. 11.28. <<https://raco.cat/index.php/Onomastica/article/view/369736/463484>>.

8. Joan Coromines, *El parlar de la Vall d'Aran. Gràmatica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascó*. Barcelona: Curial, 1990, p. 308.

9. Vegeu el *DLE*, que remet la primera accepció d'*ababol* (localitzada a l'Espanya oriental) a *amapola*. <<https://dle.rae.es/ababol?m=form>>.

162. El marrà. *Marran, mardan*, amb l'alternança *-rr-/-rd-* pròpia també de l'àmbit hispànic i del gascò veí. 187. La papallona. *Parpalhò, parpalhòt, parpalhòla...*, variants que incrementen amb una *-r-* el llegat fonètic de PAPILIO, -ŌNIS. La puça. *Pude, piuda, puda*; amb una solució de *pieuda* que presenta triftong (recollida al comentari i a la llegenda en transcripció; *ieu*, però, no és normatiu i no podia ser al títol), a més d'un resultat en *-d-* a partir de *-ce-* [PŪLICE(M)]; resultat que retrobem al mapa següent: 196. El llangardaix. *Ludèrt, ludèrn*. 226. Llarg. *Long, lharg**, en què cal observar la repartició entre la forma genuïna *long* i el catalanisme *llarg* (< *llarg*) de Naut Aran. 227. Curt. *Curt, cuert*; amb el resultat anòmal [y] a partir de CŪRTUS, comparable als resultats també anòmals de ū «en galaicoportuguès, en rètic [millor «retoromànic»¹⁰], en varietats itàliques [millor «italoromàniques»¹¹] o en català» (p. 320); i també amb la solució diftongada *cuert*. 230. Rodó. *Arredon*; ofereix geovariants sense i amb *a-* protètica, i, derivada d'aquesta darrera, la que presenta pèrdua de la *-e-* pretònica. 231. Plena. *Plea, plia*; amb alternança de *e/i* per la vocal tònica en hiatus. Dins del bloc final, *Fonètica i morfosintaxi*: 270. FR- > * [ehr]- > [ejr]; mapa de síntesi que torna sobre aspectes prèviament tractats (cf. 63. El fred. *Hered, heired*). Un altre mapa de síntesi és el 272. *Supervivències* de *-[tʃ] < -ll'*, que presenta tot un reguitzell de variants: (1) *còth, moth, mòg, poth*; (2) *auderòth*; (3) *bedoth*; (4) *serpoth*; (5) *martoth* o *martotho**;¹² (6) *eth hons*; (7) *arrodìethi, arrudìethi, judièthi* o *arrudèth*; (8) *plastèth*. D'altra banda, la casuística de l'article definit singular (davant vocal, davant de *h-*) es reflecteix als mapes 278 i 279, mentre que el 280 (El fons. *Eth hons, eth cu*) aborda la repartició d'aquests altres dos casos més específics. El mapa 300, l'últim de la collita, descriu la forja i la complexa repartició areal de les formes corresponents a la preposició *amb* del català: *tab, dab; damb, tamb*, en què Carrera dissectiona la variació en les formes resultants de «[l] aglutinació de *de* a l'antic —i avui rar, però no pas mort— *ab* > APUD» (p. 399), amb la mateixa capacitat de síntesi que caracteritza el conjunt dels tres-cents comentaris de la mostra.

La *Bibliografia* (part III) aplega, també a doble columna, una vintena llarga de pàgines amb referències citades a l'obra (p. 403-424). Segueixen els diversos *Índexs* (IV, p. 486), que faciliten d'allò més l'accessibilitat a un llibre que es presta més a la consulta que no pas a la lectura seguida, tal com en el cas del *PALDC*. El primer índex, i més complet, és l'alfabètic de formes, amb remissió als mapes corresponents, de l'occità, del català, del francès i francoprovençal, del llatí i altres ètims i formes de les llengües antigues, així com d'altres formes. I aquest conjunt d'índexs diversos resulta ser una eina de grandíssima utilitat, no només per a l'occitanista, sinó també per al romanista i el llatínia, el geolinguïsta i el filòleg. El segon índex (2. *Índex alfabètic d'autors i altres noms propis de persona*) facilita una altra mena de cerca personal. L'abundor de remissions a números de mapa en determinats casos de persones citades, i alfabetitzades per cognoms (Carrera, Aitor; Coromines, Joan; Ségy, Jean; Veny, Joan; entre d'altres) és significativa dels autors més citats, així com de la pacient feina en la cerca dels mapes objecte de remissió.

D'altra banda, la qualitat de l'obra es troba en sintonia amb la de la forma del text, molt i molt acurada.¹³ L'enquadernació en tapa dura redunda igualment en la qualitat de l'edició i de la casa editorial. Tot plegat són aspectes formals i materials que se sumen a la qualitat de l'obra i al retrat que aquesta aporta sobre l'estat de la variació diatòpica a l'Aran en el tombant del mil·lenni i ja entrat el present se-

10. Cf. el *DIEC2* (s. v. *rètic*): «Relatiu o pertanyent a l'antiga Rètia».

11. Vegeu la meua nota 2.

12. Un *martotho** [mar'tutʃu] que, segons l'autor (mapa 153, p. 230), «ha de ser una hispanització recent (per un banal *cartoxo**?)».

13. El recensor ha detectat anomalies tan escasses que justament serveixen per ratificar —a *contrario*— la cura formal del text: «estratègiques» (p. 8), «irregularment» (p. 45); un «hem comentat» on el verb *comentar* no respon a la definició acadèmica (*DIEC2*: «Escriure, fer, comentaris (sobre alguna cosa). *Aquest autor ha comentat llargament les obres d'Ovidi. La seva absència ha estat molt comentada*»); si bé es cert que cada cop és més habitual sentir i llegir *comentar* com a sinònim d'*assenyalar, indicar, consignar*, etc., fins i tot de persones i fonts acadèmiques.

gle. Així doncs, saludem amb goig aquesta obra, una mena d'“ardida piràmide” de la carrera vital i acadèmica de l'autor, que beneficiarà sense cap mena de dubte l'avenç en el coneixement de la variació diatòpica en aquest espai de frontera de l'occident romànic.

José Enrique GARGALLO GIL
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

CASANOVA, Emili / COLOMINA, Jordi / SIFRE, Manel (cur.) (2023): *Constància i senderi en l'estudi lingüístic. Miscel·lània en honor del professor Lluís Gimeno Betí*. Castelló de la Plana: Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló, 485 p.

Emili Casanova, professor de la Universitat de València, Jordi Colomina, professor de la Universitat d'Alacant, i Manel Sifre, professor de la Universitat Jaume I, són els curadors de la Miscel·lània dedicada al professor Lluís Gimeno, publicada amb motiu de la seva jubilació. El llibre recull, a més del capítol introductori, vint-i-cinc estudis dedicats al professor castellonenc, que corresponen a les aportacions de vint-i-vuit autors que participen en aquest merescut homenatge. Hi trobarem aportacions referides a la paremiologia, la lexicologia, la normativa, la toponímia i l'antroponímia, la dialectologia i la geolingüística, l'etimologia i la lingüística diacrònica.

En el capítol introductori, signat pels tres curadors, i sota el títol de «Lluís Gimeno, estudiós tenaç de la paraula», hi trobarem un detallat currículum de l'homenatjat, catedràtic de la Universitat Jaume I, membre de la Societat Castellonenca de Cultura, acadèmic corresponent de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, marmessor-patró de la Fundació Germà Colón, membre de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana. Es posa de relleu també la seva participació en l'educació de moltes generacions de mestres, primer a l'Escola de Magisteri de Castelló, adscrita a la Universitat de València, i després ja a la Universitat Jaume I.

La seva tasca de docent la va compartir amb la d'investigador en els àmbits, sobretot, de la dialectologia i la història de la llengua, però també en el de l'onomàstica. Els curadors del llibre ens ofereixen, tot seguit, vint pàgines on presenten exhaustivament la ingent bibliografia de l'homenatjat, que inclou vint-i-cinc llibres, vint-i-vuit capítols de llibres, vuitanta-quatre articles, seixanta-vuit recensions i nou pròlegs. Les aportacions dels diversos autors que participen en aquesta miscel·lània apareixen en la publicació disposades per ordre alfabètic dels cognoms dels autors. Però en aquesta recensió les agruparem per temàtiques, per tal de no dispersar excessivament el contingut del que trobarem en la publicació.

José Enrique Gargallo Gil aborda la temàtica de la paremiologia en la seva aportació titulada «*Quan la gavina va per l'horta...* Garbera de refranys meteorològics del Maestrat». Malgrat el títol, Gargallo no només presenta material paremiològic recollit a la comarca indicada en el títol, sinó també de les terres contigües del nord valencià (la Tinença de Benifassà, els Ports, l'Alcalatén) i de les del sud del Principat de Catalunya (Baix Ebre i Montsià). En aquesta *garbera* de refranys, hi trobarem referències als mesos de l'any i a les previsions del temps i meteors diversos.

En l'àmbit de la lexicologia, hi trobem les aportacions de Jaume Corbera Pou amb «Una petita mostra de l'empobriment del lèxic mallorquí modern», la de Jordi Colomina i Castanyer amb «*Empomar* “agafar al vol”: Un verb valencià-català-balear que caldria usar més a sovint», i la de Joan-Rafael Ramos amb «Entre l'oblit i l'expressivitat: el cas de l'adjectiu *brau*».

Jaume Corbera contrasta el material lèxic recollit en un vocabulari manuscrit mallorquí/castellà, que duu data de 1881, i en un diccionari mallorquí/castellà, publicat a Palma l'any 1859, amb el català que es parla a Mallorca actualment. Analitza una quarantena de mots a partir d'unes fitxes on fa constar la paraula en qüestió, la inclusió o no en obres lexicogràfiques, l'etimologia i els possibles usos literaris. Corbera es plany de l'empobriment lèxic que hi constata. Jordi Colomina, a partir de l'anàlisi de la

documentació recollida en treballs lexicogràfics i en l'obra de diversos autors, que van des del segle xv fins als nostres dies, contrasta els verbs *tomar*, *pomar* i *empomar* i els seus derivats. I estableix l'oposició entre unes formes lèxiques afavorides i unes altres de marginades per part de la llengua normativa sancionada per l'acadèmia, que, sovint, no té en compte les formes dialectals. Joan-Rafel Ramos analitza l'adjectiu *brau*, recollit en el *Vocabulari del Maestrat*, de Garcia Girona, però que no va ser tingut en compte per Gimeno en el seu moment. A través de la consulta de documentació històrica i lexicogràfica, en dona l'extensió geogràfica. Ofereix informació del contingut semàntic que té *brau* i portuguès i en castellà i subratlla el canvi de significat que experimenta en la llengua actual a través de l'ús metafòric que ha adquirit.

Trobem a la miscel·lània tres aportacions referides a la normativa de la llengua. Vicent Bataller, en la seva intervenció «On es parla el valencià més normatiu?», analitza en quines contrades del País Valencià es fa servir un valencià més acostat a la normativa. Els nivells ortològic, morfològic, sintàctic i lèxic són analitzats tot contrastant un mateix sintagma segons els parlars de Canet lo Roig, Fondegulla, la Vall d'Uixó, Moncofa, Marquesat de Llombai, Tibi, Polop, Castell, Benimantell i Crevillent. Mar Massanell i Messalles, amb el seu treball «Prescripció ortoèpica i tries lèxiques en la gramàtica valenciana (1950) de Sanchis Guarner», contrasta un conjunt de nou aspectes ortoèpics de la gramàtica de Sanchis amb els de la gramàtica de Fabra. Massanell constata que l'obra gramatical del gran filòleg valencià correspon a la crida que el mateix Fabra havia fet als valencians perquè fossin ells els protagonistes del seu propi model de llengua culta. Al seu torn, Abelard Saragossà constata amb la seva intervenció «Estructura i fonaments teòrics de la GNV (2006)» que l'esmentada *Gramàtica Normativa Valenciana* de l'AVL se separa dels criteris establerts en les obres gramaticals elaborades per lingüistes valencians com Manuel Sanchis Guarner i Enric Valor. I formula una sèrie de propostes de millora, com per exemple la reubicació del capítol dedicat a la fonètica al principi de la gramàtica.

En l'àmbit de l'onomàstica, Àngela Buj Alfara, en la seva aportació titulada «La transhumància: de noms, cognoms i raberes...», ressegueix el rastre de tretze cognoms d'origen aragonès —*Alegre, Altaba, Balfagon, Buj, Daudén, Fandos, Julve, Mallén, Royo, Tena, Villarroya* i *Zaera*— per terres meridionals catalanes i septentrionals valencianes; els ubica tant en poblacions aragoneses com en les catalanes i valencianes. Acompanyen el treball tretze imatges entre cartografia i indicadors toponímics. Aureli Ferrando Muria i Joaquim Roca Albalat a «Algunes divagacions a propòsit de la toponímia i el paisatge d'Albocàsser» analitzen dotze topònims del terme municipal d'Albocàsser —el propi *Albocàsser, Benafetxines, Benijou, Correbou, el Campello, Montegordo, Escollets, Alfalsar, l'Angueró, el Cormulló dels Moros, Matamoros* i *les Calçades*— i en proposen unes possibles etimologies. Aquest és un tast de la toponímia d'Albocàsser en la qual estan treballant, que esperem aparegui ben aviat.

Tres són les aportacions que aborden l'àmbit de la dialectologia i la geolingüística: «Avui hai sortit tot sol, temoric i dolent, per detrás de ca meua: lo tortosí a l'extrem nord valencià», de Vicent Beltran i Carles Segura; «El tortosí a la llum de l'ALPI valencià: Comparació amb l'ALDT», de Vicent Ferran Garcia Perales; «Quatre mapes inèdits de l'Atlas Lingüístic del Valencià Meridional i Alacantí (ALVA)», de Josep Tormo Colomina.

Vicent Beltran i Carles Segura reivindiquen la personalitat de la varietat tortosina, a cavall de tres entitats administratives —Aragó, País Valencià i Principat de Catalunya—, i aporten dades noves que presenten cartografiades a través de vint-i-dos mapes en color (el primer i el darrer, amb isoglosses; la resta són mapes sintètics). La varietat geogràfica tortosina, segons els autors, corrobora la unitat de la llengua, ja que evidència que les fronteres administratives no determinen la variació dialectal. Vicent Ferran Garcia Perales també se serveix de la cartografia per contrastar les dades recollides per Gimeno en el seu *Atlas Lingüístic de la Diòcesi de Tortosa (ALDT)* i les arreglades a l'*Atlas Lingüístic de la Península Ibèrica (ALPI)* referides al País Valencià, recollides per Sanchis Guarner i Moll. Llevat d'uns pocs casos, l'*ALDT* i l'*ALPI* coincideixen en les mostres del material recollit. El treball ve il·lustrat amb una trentena de mapes, vint-i-vuit dels quals contrastant resultats entre ambdós atles. Amb la voluntat de recollir el cabal lèxic valencià, Josep Tormo va començar, ja fa una bona pila d'anys, la confecció de l'*Atlas Lingüístic del Valencià Meridional i Alacantí (ALVA)*, inèdit. L'*ALVA* aportarà informació de

més de cent municipis de la demarcació d'Alacant i de la Vall d'Albaida. Aquí ens ofereix quatre mapes nous referits a *sembrar a xamberga, la torxa d'espígol, la libèl·lula, el sequier*.

En aquesta miscel·lània, l'àmbit que més aportacions recull és el de l'anàlisi diacrònica de la llengua, amb onze treballs.

En «El valencià de la Safor al segle XVII mitjançant l'estudi d'un text judicial», Joan Barberà examina la llengua d'aquesta comarca valenciana a través del procés judicial a Diego Durà, justícia de la localitat d'Almoines, acusat d'oferir resistència a la detenció del seu germà, Juan Durà. Analitza la grafia, la morfosintaxi i el lèxic de l'esmentat document del segle XVII i comprova com la llengua ja es comença a allunyar del model medieval i hi constata l'entrada d'interferències lèxiques del castellà com *puesto i entonces*. Annexa els textos analitzats.

Andreu Beltran, a «Cartes als jurats de Castelló de la Plana: Estudi de la llengua epistolar del segle XVII», presenta l'estudi lingüístic de les primeres quinze cartes escrites per Gaspar Lluís Brunell —dades entre el 9 de maig i el 24 de juny de 1653—, dirigides als jurats de Castelló de la Plana, que es conserven a l'Arxiu Històric Municipal de la mateixa ciutat. Hi constata un model de llengua elaborat on apareix superada la variació de la llengua col·loquial de l'època.

Jesús Bernat aporta uns «Materials per a l'estudi del Serrallo», a partir del seu treball de camp i de la consulta de la cartografia i la bibliografia pertinents. En un mapa de la península Ibèrica presenta la ubicació de tots els *Serrallos* que ell ha localitzat, i comprovem que n'hi ha tant a la costa com a l'interior, la qual cosa el duu a concloure, provisionalment, que no hi ha un sol origen del topònim. Deduïm que l'autor continuarà treballant el tema. L'estudi ve acompanyat de trenta-set imatges (fotografies i mapes, en blanc i negre i en color).

Vicent Josep Escartí ha estudiat també la documentació de l'Arxiu Històric Municipal de Castelló de la Plana. En el seu treball presenta l'anàlisi lingüística d'«Un procés criminal bilingüe, del 1584, a Castelló de la Plana: Soldats i gent de la terra». Els textos estudiats es conserven a la Caixa 1 de *Procesos criminales*, i es constata en l'escriptura l'ús del català local i del castellà. Escartí aporta també la transcripció dels textos analitzats.

Antoni Ferrando retorna sobre la qüestió de «La llegenda de les donzelles lleidatanes repobladores de València: Una construcció ideològica amb base històrica». Ferrando compara aquest mite fundacional valencià amb exemples similars, ara sí històrics, com són els casos de la repoblació d'Amèrica Llatina duta a terme per la Corona de Castella i la repoblació del Quebec per la Corona de França. Per què no hauria pogut passar el mateix amb València, atès que el català que s'hi parla és l'occidental, com el de Lleida?

Avel·lí Flors redescobreix la figura de «Francesc de Pertusa, un teòleg laic del segle XV valencià, autor del *Memorial de la fe catòlica*». Pertusa és presentat com un personatge reputat a la València del segle XV que quedarà en l'anonimat durant els segles posteriors, fins que, al segle XVIII, la Il·lustració el redescobrirà. Del seu *Memorial*, assegura que se'n conserven quatre manuscrits, dos dels quals a l'arxiu de la catedral de València, un al de la de Tortosa i un altre a la Biblioteca Nacional d'Espanya, a Madrid. Flors descriu el contingut i les parts del *Memorial*, les seves fonts, els objectius de l'autor i la pedagogia que hi conté.

Javier Giralt Latorre ofereix un estudi sobre el «Vocabulari quotidià en uns inventaris del segle XV de Tamarit de Llitera (Osca)», a partir de l'anàlisi de deu llibres notariaus custodiats a l'Arxiu Municipal de Barbastro. El lèxic allí contingut fa referència als aixovars matrimonials, atuells, estris de la casa, instruments i eines agrícoles, robes diverses de la casa. Giralt comprova quins mots s'han conservat fins a dia d'avui i quins han desaparegut, alguns dels quals desplaçats per interferències del castellà.

M. Isabel Guardiola Savall ha inventariat en la seva aportació —«El valencià viu en el *Diccionario valenciano-castellano* (1851) de Josep Escrig: Vocabulari lliurià— algunes peces lèxiques pròpies del parlar de Llíria —localitat nadiua d'Escrig—, que ell mateix va inventariar en el diccionari esmentat. Guardiola considera Escrig un autor sensible a la variació lingüística tant a nivell fonètic i morfològic com lèxic i ortogràfic. I ho justifica a través d'uns cent quaranta exemples, alguns dels quals documentats per primera vegada en la lexicografia valenciana.

Joaquim Martí Mestre analitza «El lèxic de les tarifes i memorials de mercaderies valencians del segle XVII» a partir de set documents editats a la ciutat de València durant aquell segle. Posa de relleu l'aparició de sinònims com ara *ase* i *borriquet*, *bestiar* i *ganado*, *mul* i *macho*, *ventall* i *abanico*; ja hi constata, doncs, la interferència del castellà. En d'altres casos, es manté la forma autòctona enfront de les castellanitzants: *arracades*, *banyes*, *barrets de llana*. Martí documenta també la presència de dobles lèxics que avui reflecteixen la variació diatòpica de la llengua: *abadejo* i *bacallar*, *algeps* i *guix*, *cotó en pèl* i *cotó fluix*, *llanda* i *llauna*, *tramussos* i *llobins*.

Josep Martines a «Llengua viva i estudis diacrònics: El cas del verb *fleixar* i *fer fleixa*» aporta dades diacròniques i sincròniques sobre els dos casos analitzats i ho fa a través de l'anàlisi de diccionaris etimològics i diacrònics de la tradició lexicogràfica, contrastant-ho amb els usos vius de la llengua parlada i amb la documentació d'autors actuals. I si amb això no en tingués prou per a reconstruir-ne la història material i lingüística, Martines contrasta les dades amb l'occità i el francès.

Maria Pilar Perea en el seu treball «Deu cartes de Jesús M. Mas Nadal a Antoni M. Alcover i una mostra de descripció lingüística» ressegueix la història del jesuïta Jesús M. Mas Nadal i analitza la correspondència adreçada a Antoni Maria Alcover a través de les cartes que ell li envià i que s'han conservat a l'Arxiu del Regne de Mallorca. Perea constata, una vegada més, com la *Lletra de Convit* del capellà manacorí va suscitar la participació de nombrosos col·laboradors, entre els quals hi ha Jesús M. Mas Nadal que, mogut per un afecte ben palès a la seva llengua, no dubta a estudiar-la i depurar-la. Perea acompanya la seva aportació amb l'edició de l'epistolari conservat de Mas.

Sobre etimologies hi ha dues aportacions, la del mestre valencià Emili Casanova «Sobre l'etimologia del riu Cervol i la seua grafia», i la del mestre mallorquí Joan Veny —que, per seguir l'ordre alfabètic, apareix tancant la miscel·lània—, «Sobre l'ètim de l'ocell limícola *territ* amb excurs sobre altres ornitònims onomatopeics».

Davant la proliferació de grafies —*Cervol*, *Cerbol*, *Servol*, *Serbol*, *Cérvol*— que presenta el nom del riu en qüestió, Casanova proposa una etimologia per tal de fixar-ne l'ortografia adequada. I ho fa a través de la documentació de què disposa, des del segle XIII, en una carta de població de Morella de 1232, fins a l'actualitat. En presenta les diverses etimologies proposades i justifica amb un discurs adequadament argumentat la seva proposta etimològica, que justifica la grafia normativa i definitiva de l'hidrònim. Argumenta l'accentuació aguda de l'hidrònim a partir del tractament del sufix de diminutiu llatí -ŌLU, i compara l'evolució del català amb la que s'esdevé en gallec i portuguès, asturià, castellà, aragonès, occità, francès, furlà, italià i romanès.

Una vegada més constatem que el mestre mallorquí Joan Veny continua circumdat amb l'aurèola franciscana del *poverello* d'Assís, i com a evolució natural a les seves aportacions anteriors en l'estudi dels noms dels «germans» peixos i de les «germanes» plantes, ara continua amb l'estudi dels noms dels «germans» ocells. Va començar amb el *teulader* o *pardal*, i ha continuat amb el *sisó*, la *cetla*, el *torlit*, la *merita*, la *cadernera*. Ara, en la seva intervenció analitza els noms dels moixons de la família dels *territs*. Veny descriu les característiques de les set espècies que ens visiten habitualment durant l'hivern, però també dona notícia de les desconegudes o accidentals a casa nostra. Veny documenta *territ* per primera vegada en un diccionari normatiu l'any 1995, al *DIEC-1*. Corrobora que l'etimologia de *territ* es genera per via onomatopeica, com ho han fet també més d'una trentena de noms de moixons, recurs lèxic que ja havia emprat el llatí en els noms *bubo*, *coacola*, *cocturnix*, *cuculus*, *graculus*, *grus*, *querquetula*, *turtur*, *ulula*, *upupa*.

Pere NAVARRO GÓMEZ
Universitat Rovira i Virgili
Societat d'Onomàstica

CHAMBON, Jean-Pierre (2023) : *Recherches sur la toponymie de l'arrondissement de Lure (Haute-Saône) : linguistique historique, dialectologie, traces d'histoire. En collaboration avec Daniel Curtit, Alain Guillaume, Jean Hennequin et Louis Jeandel*. Strasbourg : Éditions de linguistique et de philologie, 651 p.

En aquest gruixut volum, Jean-Pierre Chambon estudia la toponímia de l'*arrondissement* de Lure (Alta Saona). Lure és un dels dos *arrondissements* (districtes) en què es divideix el departament de l'Alta Saona; l'altre és Vesoul, amb capitalitat a la ciutat homònima que també és capital del departament. En l'actualitat, el departament forma part de la regió Borgonya-Franc Comtat, però des del punt de vista històric i lingüístic s'emmarca dins del Franc Comtat i no pas de la Borgonya. Tal com promet el complement del títol, al llarg del llibre hi trobarem *traces d'histoire* sobre aquesta regió, potser no tan coneguda per al lector catalanoparlant, però molt interessant pel que fa a la seva història lingüística i cultural.

Malgrat que l'índex (*Table des matières*) és molt detallat i assenyala tots els paràgrafs i, per tant, acaba resultant prou extens (p. V-VIII), la seva extensió és una mica enganyadora, perquè el llibre es divideix essencialment en tres blocs, el segon dels quals (l'anàlisi dels topònims del districte) ocupa una gran part del volum (p. 25-583) i, en canvi, molt poc espai en l'índex. El primer bloc és la introducció (*I. Prologue : les parlars dialectaux et l'histoire des langues dans l'arrondissement de Lure*, p. 1-23), i el tercer, les conclusions (*3. Éléments de bilan*, p. 589-612).

Cal explicar l'origen d'aquest llibre per entendre'n la presentació, una mica poc convencional. En els darrers vint-i-cinc anys, aproximadament, Jean-Pierre Chambon ha anat publicant incansablement articles sobre la toponímia del districte de Lure. Només cal observar la bibliografia del present volum: si no anem errats, hi ha gairebé una norantena d'articles de Chambon, una gran part dels quals dedicats a estudiar la toponímia del districte. D'aquests articles previs, alguns són publicats en cosignatura amb Jean Hennequin o amb Louis Jeandel (entre d'altres), els dos membres actius de la Société d'histoire et d'archéologie de l'arrondissement de Lure (SHAARL), que han contribuït molt, junt amb altres membres de la societat, a aquesta recerca. Per això el seu nom també té un lloc en la portada de l'obra. Aquesta sèrie d'articles ha estat publicada en llocs diversos; alguns articles, en revistes de més fàcil accés per als romanistes; però molts, en el butlletí de la SHAARL o en altres publicacions d'accés més difícil. Convenia, doncs, recollir-los de manera conjunta, iniciativa empresa per les Éditions de Linguistique et Philologie, vinculada a la Société de Linguistique Romane i dirigida per Martin Glessgen.

Així doncs, el gruix principal d'aquest volum (p. 25-583) és un diccionari etimològic de topònims del districte. Un diccionari que consta de 322 entrades, però que en realitat estudia un nombre molt més gran de topònims, ja que, en gairebé totes les entrades, s'hi tracta més d'un topònim de tipologia similar. L'exemple més notori el constitueixen els vint-i-quatre topònims de la sèrie de noms burgundis en *-ingôs* (II, p. 270-282) tractats en un sol article, però en molts altres articles és freqüent que s'hi tractin dos o tres topònims. Ara mateix no som capaços de fer un càlcul dels topònims estudiats en el llibre, però amb seguretat depassen amplement el mig miler. El tractament conjunt de diversos topònims dins d'un article fa que alguns no es trobin en l'ordre alfabètic i, en aquests casos, al lloc que els correspondria s'hi troba una remissió a l'article on realment es tracten o es mencionen.

Abans, però, de parlar del diccionari, veurem sumàriament les altres parts del llibre. Després de l'índex ja esmentat, el llibre s'obre amb un prefaci del director de la col·lecció, Martin Glessgen, que posa de relleu el valor d'aquesta publicació, també des del punt de vista metodològic (p. IX-XII). Segueix un breu *Avant-propos* de Jean-Pierre Chambon, on agraeix la col·laboració a les persones que han fet possible aquesta obra, i fa una breu descripció i explicació del seu contingut (p. XIII-XIV). Els preliminars del llibre es clouen amb dues pàgines d'indicacions sobre les fonts, les convencions tipogràfiques usades i les sigles i abreviatures (p. XV-XVI).

El pròleg (p. 1-23) té un to particular, perquè, com s'explica tot just a l'inici, és una adaptació d'una conferència organitzada per la Universitat Oberta del Franc Comtat i la SHAARL. S'hi dona una visió molt clara i ordenada i, per tant, molt útil, sobre la situació lingüística al districte de Lure amb el francès

estàndard regional i el «patois», a més d'altres llengües; algunes, d'importació recent. Després d'un recull dels estudis existents sobre la llengua de la zona, es fa una caracterització del «patois»; i, essent una publicació francesa, cal remarcar que s'hi insisteixi en el fet que el «patois» és una llengua que, si no rep aquest títol, és per la seva condició de llengua dominada (p. 8), i que es troba al mateix nivell, com a llengua originada en el protofrancès, que el francès estàndard o altres parlars de la llengua d'oïl (p. 9). I tot plegat s'explica d'una manera molt didàctica, que cal agrair. Les pàgines següents (10-12) ofereixen una caracterització del bourguignon-comtois i la seva situació particular en un extrem dels parlars d'oïl, en contacte amb el francoprovençal i, en el límit de la Romània, en contacte amb l'alemany d'Alsàcia i Suïssa. Aquestes explicacions van acompanyades de dos mapes que assenyalen els límits lingüístics que s'esmenten en el text; el primer, dels límits dialectals; i el segon, de les isoglosses del tret conservador del manteniment de [tʃ] (com en francès antic), isoglossa que talla en dos el districte de Lure. Més endavant, un altre mapa il·lustra les llengües de França. Aquest pròleg acaba amb una exposició, breu i clara, dels diferents estrats lingüístics que han conviscut al llarg de la història de la zona, amb el cèltic, l'arribada del llatí, dels burgundis, i l'antiga «francoprovençalitat» de la zona, després oïlitzada, tal com va demostrar ja fa gairebé 100 anys Jakob Jud (p. 13-17). El capítol acaba amb la descripció de la progressiva substitució del dialecte espontani de la zona per part del francès (p. 17-20); i acaba proposant tres línies de recerca «de rescat» (*sauvetage*) del dialecte, ja sigui recollint els testimonis dels pocs parlants competents, les seves vivències sociolingüístiques, o estudiant els pocs testimonis literaris en «patois» (p. 21-23). El pròleg acaba amb una llista de vuit punts numerats que constitueixen el resum del que s'hi ha dit (p. 23).

Tot seguit s'inicia l'llarg capítol del diccionari que hem esmentat breument més amunt, capítol que, no obstant, no té el títol de «diccionari» o equivalent, sinó el de *Données et analyses* («Dades i anàlisis»). Els articles, ordenats alfabèticament a partir del primer component que no sigui un article o preposició, tenen com a lema el topònim (o topònims) estudiat(s), amb la indicació entre parèntesis de la *commune* (municipi) al qual pertanyen. Quan el nombre de topònims del mateix tipus és massa gran per ser enumerat, trobem la indicació «*et congénères*». El lema va precedit d'una sigla lletra + número, que indica la posició dins del diccionari. Per exemple, l'article A14 és el catorzè de la lletra A. Aquesta sigla es troba també en la línia superior de títol de cada pàgina, cosa que permet cercar més àgilment en el cos del diccionari. Els articles són d'una llargària molt diversa; els més extensos, amb paràgrafs numerats.

Hi ha un aspecte que crida l'atenció quan es fa una lectura dels articles: un percentatge molt gran tracta sobre microtopònims. Això fa que molts topònims estudiats siguin inèdits i no hagin estat objecte de cap estudi si no és de Chambon; i també fa que per a molts no hi hagi documentació antiga. Per a alguns topònims que designen llocs més grans sí que hi ha més documentació antiga (p. ex., el cap de municipi Lyoffans documentat consistentment des de finals del XII fins a l'actualitat, L17 p. 320-322), però no per a la majoria de noms de lloc estudiats.

També crida l'atenció la diversa extensió dels articles, des d'alguns molt breus, de poques línies, com ara «E4. Les Eclairces (Brotte-lès-Luxeuil)», p. 197, fins a d'altres que tenen una extensió considerable, amb subcapítols i una forma de petita monografia, com el ja esmentat Lyoffans, o «L13. La Longine (chef-lieu de commune) et congénères» o «L15. Luze (chef-lieu de commune)». D'entre els articles més extensos o dedicats a topònims que designen localitats més grans, crida l'atenció l'absència del nom de lloc de la capital de districte, Lure. Cal tenir en compte que aquest estudi no és un diccionari sistemàtic de tots els noms de lloc del districte, sinó únicament d'aquells que havien estat recollits anteriorment en algun article. De fet, tampoc no hi figuren tots els noms de lloc de pobles que són cap de municipi. En relació amb l'extensió, hi ha també el fet que alguns articles constitueixen una veritable monografia, com el que hem esmentat dels noms de lloc burgundis en *-*ingô*s, mentre que altres presenten una extensió i una estructura molt més modesta. Alguns d'aquests més extensos porten fins i tot un títol propi més enllà del nom del topònim; per exemple, «L4. La Lanterne (nom de rivière et nom de village), La Lanterne-et-les-Armonts (chef lieu de commune). Lantenot (chef-lieu de commune) : genèse et diffusion d'un changement phonétique».

Els articles més breus, molts sense documentació històrica, podrien semblar menys interessants i, tanmateix, no és així: articles com «L2. Lambrère (Velorcey)», «F19. Aux Fraizières (Melecey)», «H3.

La Hyayère (Champagne) et congèneres» il·lustren l'interès de la microtoponímia i aporten una visió del lèxic comú dialectal en la creació toponímica, a més d'aportar a vegades també documentació complementària per a formes poc documentades en el lèxic comú. Una de les idees que es repeteix en els estudis de toponímia (com a mínim, entre els estudiosos del nostre entorn) és la importància de la documentació històrica en l'establiment de l'etimologia dels topònims. Però això certament no vol dir que s'hagi de renunciar a interpretar els topònims que n'estan desproveïts, cosa que, com es demostra aquí, és factible i produeix resultats ben interessants.

Alguns articles (també el pròleg i la conclusió) estan enriquits amb mapes. Se'n troba un llistat a la p. VIII. Els mapes mostren la distribució areal d'un tipus toponímic i fan que la comprensió i visualització del que s'explica en l'article sigui més immediata. La majoria reflecteix la distribució d'un tipus toponímic, però també trobem un cas molt interessant de sintaxi toponímica. És el cas de «D5. Noms de lieux contenant la préposition *devant* + nom de lieu (1301-1703)». Aquest tipus de formació havia estat assenyalat per una sèrie de localitzacions, que es recullen en el mapa de la p. 188, al nord-est de França amb extensió fins a Bèlgica i el cantó suís de Friburg. En l'estudi original de Spore, hi havia un buit a l'Alta Saona, tot i que en els departaments situats immediatament al nord (Vosges i Meuse) era on hi havia la màxima concentració d'aquest tipus. La documentació històrica recollida aquí omple aquest buit a l'Alta Saona, on s'hi troben catorze topònims amb aquesta construcció sintàctica, malgrat que cap d'ells ha arribat amb la mateixa forma a l'actualitat (*devant* ha estat substituït per *lès* en sis casos, o en altres ha estat substituït totalment per una altra construcció). Un altre mapa impactant pel seu poder demostratiu és el dels topònims burgundis en *-ingôs (p. 281) i la xarxa de relacions entre ells.

Molts dels articles donen indicacions de tipus històric o social. El tipus «C5. La Carpière (Adelans) et congèneres», article també proveït d'un mapa que ens mostra la localització al nord-est de França d'aquest tipus toponímic, ens informa de l'activitat econòmica de la cria de carpes, ja que *carpière* designa un estany destinat a criar-les. També ens mostra un tret dels usos gastronòmics diversos en les diferents zones d'Europa, ja que, si més no en el nostre país, tradicionalment la carpa no es menja. Però, també, els topònims i la història recent mereixen ser estudiats i descrits: és el cas de «C6. La Caserne des Fressais (Champagne)», que designa un edifici construït per allotjar els obrers procedents de Fresse que treballaven a les mines de Ronchamp-Champagne i que necessitaven fer-hi nit, ja que el seu poble era massa allunyat per tornar a casa cada dia; un topònim del segle XIX que ens il·lustra la història industrial de la regió. I un estudi que contribueix també a desmentir la idea que sembla existir que només els topònims de venerable antiguitat són dignes de ser estudiats.

Un altre cas ens fa veure que, encara que alguns topònims puguin tenir una etimologia establerta amb seguretat des de fa temps, una anàlisi perspicaç permet encara treure noves conclusions de tipus històric i cronològic; vegeu el cas de «V16. Vy-lès-Lure (chef-lieu de commune)» < v1cu. En resum, qualsevol lector, tingui els interessos que tingui, podrà trobar en aquest gran recull alguns articles que atrauran la seva atenció.

El llibre es tanca amb les conclusions, la llarga llista de referències bibliogràfiques d'una trentena de pàgines (p. 613-646) i dos annexos amb el mapa dels cantons i municipis del districte de Lure i el llistat d'aquests cantons i municipis (p. 647-651). Com hem dit, les «conclusions» no porten aquest títol, sinó el d'*Éléments de bilan* (p. 589-612). S'hi van seguint diversos aspectes que es deriven dels estudis fets en els articles, en primer lloc sobre l'etimologia dels topònims amb la idea que cal fer una història integral del nom de lloc i no només una «etimologia origen». Es resumeix l'estratigrafia i les motivacions dels topònims, tant els antics (3.2.) com els moderns o de cronologia no determinada (3.3.); s'inventarien els trets de fonètica històrica (3.4.) i morfologia (3.5.) que s'han posat de relleu en els estudis presentats. Un apartat una mica més extens es dedica a la toponímia i al lèxic (3.6.), i s'hi posen en relleu els tipus lexicals més infreqüents i sobretot els diatopismes del dialecte del Franc Comtat, i també els que comparteixen àrea amb la zona lorenesa situada al nord (3.6.3.; il·lustrats per un mapa, p. 610) i els pocs que la comparteixen al sud amb el francoprovençal (3.6.4.) i a l'est amb l'alemany (3.6.5.). També es posa en relleu la contribució a la lexicografia històrica amb la documentació de certs tipus lexicals poc documentats en el lèxic comú (3.6.6.). I, finalment, l'anàlisi de la sintaxi (3.7.).

En conclusió, cal felicitar-se de la publicació d'aquesta obra, no només perquè posa a l'abast tot un material que seria difícil de consultar altrament, sinó per les aportacions metodològiques que són d'interès per a tothom que estudiï la toponímia de qualsevol zona, encara que no sigui especialista en el Franc Comtat. Cadascun dels articles desvetlla l'interès del lector per un aspecte o altre. I el conjunt constitueix una lliçó magistral de com fer estudis toponòmics.

Maria-Reina BASTARDAS I RUFAT
Universitat de Barcelona

COMELLAS, Pere (ed.) (2024): *El valor de la diversitat lingüística. Textos de Carme Junyent*. Benicarló: Onada Edicions, 194 p.

Uns mesos després de la mort de Carme Junyent, el setembre de 2023, apareix aquesta antologia de textos, elaborada pel seu col·laborador més proper, Pere Comellas; la proposta parteix d'un altre lingüista i també editor, Miquel Àngel Pradilla. Els textos que hi trobem pertanyen a tota mena de fonts: obres acadèmiques o de divulgació, tant d'articles com de llibres, en alguns casos íntegres i en altres de manera fragmentària. Com explica Comellas a la introducció, «La singularitat de la lingüista Carme Junyent» (p. 9-18), la tria de textos s'ha fet mirant de reflectir aspectes de la trajectòria i les idees de Junyent en el camp de la lingüística. Aquesta «singularitat» a què al·ludeix es concreta, segons Comellas, en la convicció de Junyent que totes les llengües són iguals i que la convivència interlingüística s'ha de basar en la igualtat de condicions. En cita també dues frases: «reconèixer per ser reconegut» i «conviure sense renunciar a la diversitat», dues divises força difoses que condensen una part important del pensament de la lingüista.

Els textos estan agrupats en cinc apartats, que corresponen a alguns dels temes en què més va treballar Junyent: la diversitat lingüística al món, la diversitat lingüística a Catalunya, el futur del català i el llenguatge inclusiu. No s'hi ha incorporat la recerca en africanística, més acadèmica i especialitzada. El cinquè apartat és un recull de fragments molt breus de l'autora i, finalment, trobem una nota sobre la seva trajectòria.

Certament la tria de Comellas configura una versió reduïda i molt accessible del pensament de Carme Junyent, que es troba escampat en múltiples publicacions de diversa mena. Els primers tres capítols del llibre podríem dir que formen el cor de la seva obra. En tots tres es parteix de la mateixa perspectiva, d'una concepció global i local alhora sobre la diversitat lingüística. Al primer, «El valor de la diversitat i les amenaces que l'assetgen» (p. 19-73), se'ns presenta la situació de crisi extrema en què es troba el patrimoni lingüístic mundial, i les condicions i els processos que duen les llengües a la substitució. Un fet remarcable és que les societats multilingües són més resistents a la pèrdua de diversitat lingüística, mentre que les societats bilingües ho són molt menys. De fet, Junyent identifica el bilingüisme social com una condició imprescindible per a la substitució. Evidentment, també es repassen un munt d'aspectes pels quals les llengües són importants, més enllà de la comunicació. En aquest apartat trobem, a més, una crítica contra la planificació lingüística convencional, que Junyent proposa substituir per una planificació ecolingüística que deixi de calcar els models que han fet servir les llengües dominants per imposar-se i se centri en sistemes de comunicació horitzontals.

Després d'un breu subapartat sobre les tries lingüístiques i la literatura, s'inicia el segon apartat, «Les llengües a Catalunya: llengua i immigració» (p. 75-88). Més enllà de presentar les llengües parlades a Catalunya i l'inventari de les 300 llengües del GELA, la lingüista nega que aquesta nova diversitat sigui una amenaça per al català, ja que una societat multilingüe més aviat afavoreix la supervivència de la llengua.

Arribem a «El futur del català» (p. 89-139), que s'inicia amb un fragment d'un article de 1999, publicat a la *Revista d'Igalada*, on per primer cop afirma que el català mostra símptomes d'amenaça, examinant-lo sota el punt de vista del procés habitual de la mort de llengües. En aquest article Junyent destaca el procés de bilingüització i el fet que el castellà sigui la llengua no marcada. Tot seguit trobem

fragments del llibre *El futur el català depèn de tu*, aparegut el 2020. En aquest llibre insisteix en el valor de la diversitat lingüística i en el perill del bilingüisme social: el català només pot sobreviure en un context multilingüe. Com havíem anunciat, una mateixa concepció per a totes les llengües i per a cadascuna, per a la visió global i per a la local.

No es podia fer una tria de textos de Carme Junyent sense incloure-hi un capítol dedicat a les seves crítiques contra l'anomenada llengua no sexista, un àmbit al qual es va dedicar molt en els darrers anys, li va donar molta visibilitat (li va costar fins i tot insults) i és l'únic aspecte pel qual la coneixen determinats públics. Efectivament, al quart apartat, «Llengua i gènere» (p. 141-163), trobem fragments de tres articles, entre els quals «Contra la dictadura lingüística», publicat a *l'Avui* el 2009.

Al cinquè apartat, «Unes quantes perles» (p. 165-185), s'hi ha aplegat un recull de citacions de textos de Carme Junyent. Es tracta de fragments breus, gairebé eslògans (com diu Comellas), que condensen les idees principals de l'autora. La major part d'aquests fragments provenen d'una tria col·lectiva feta per les persones que van participar en un homenatge a la lingüista el 10 de novembre de 2023 a la Universitat de Barcelona, acte en què cadascú havia d'escollir un fragment de Junyent per llegir en veu alta. Clou el llibre una «Nota biobibliogràfica» de Carme Junyent (p. 187-194), que recull bàsicament la seva trajectòria acadèmica: publicacions, recerca, organització d'activitats...

En definitiva, aquest llibre és una bona eina per a qualsevol que vulgui introduir-se fàcilment en el pensament i en l'obra de la lingüista masquefina o qualsevol que vulgui repassar-ne les aportacions principals. Tothom qui s'hi endinsi podrà copsar-ne aquella singularitat que la caracteritzava, tant pel que fa a la seva obra com a la globalitat de la seva figura. El discurs característic de l'autora, molt accessible, el fa útil també per al món de l'educació.

Cal dir que aquest és un dels diversos llibres de textos de la lingüista que han aparegut pòstumament, i que mostren la importància i l'originalitat de la seva obra, i alhora l'estima personal per una figura que destaca per un vessant acadèmic i docent (la mestra), i per una gran dedicació a la divulgació. En aquests aspectes i en molts altres, la trobem i la trobarem a faltar.

Mònica BARRIERAS
Universitat de Barcelona

DEPAU, Giovanni / LAI, Jean-Pierre (2023): *Voci e cultura della Sardegna: etnografia di un'isola. Voix et culture de la Sardaigne: ethnographie d'une île*. Alessandria: Edizioni Dell'Orso, 184 p.

Il volume è frutto del lavoro di anni di ricerche sul campo operate in momenti storici e contesti socio-linguistici profondamente diversi e rappresenta una raccolta di etnotesti che ci dà informazioni interessanti sulla variazione linguistica di tutto il territorio della sardofonia.

La pubblicazione di questo materiale, inoltre, ci consegna dati assai importanti utili alla ricostruzione diacronica di alcuni fenomeni attestati nelle generazioni presenti dei parlanti e, contemporaneamente, ci dà informazioni sul sardo della diaspora che, pur recentemente documentato,¹ risulta ancora poco descritto.

Come prima notazione di massima, rilevo che, forse, sarebbe stata opportuna una suddivisione più chiara tra i due tipi di etnotesti presenti nel volume. Come gli stessi autori osservano, infatti, il materiale di Michel Contini è stato interamente raccolto nella Sardegna degli anni '60, '70 e '80 del secolo scorso ed ora, dopo un meritorio lavoro di restauro delle bande magnetiche di quegli anni, è stato qui parzial-

1. Per quanto si sia al corrente di parlanti sardo *Heritage* il fenomeno risulta pochissimo documentato. Riguardo alla Francia il materiale a disposizione degli autori potrebbe essere confrontato con quello, ancora inedito, recentemente studiato in Pisano / Piunno / Ganfi (2023) e Mura / Pisano (2024).

mente edito;² gli altri interessanti documenti orali, invece, sono stati raccolti tra gli anni '90 del secolo scorso e i primi anni Duemila dagli autori del volume e provengono dalla registrazione delle memorie dei sardi della diaspora residenti in Francia. Vista la distanza temporale che separa gli informatori e la loro diversa condizione socio-linguistica la somma di questa documentazione non è completamente sovrapponibile; i testi raccolti in Francia non sono tuttavia meno interessanti dei primi e, nel futuro, potranno prestarsi anche a altri tipi di analisi sia sul contatto linguistico sia sulla grammatica delle lingue soggette attrito linguistico (Benmamoun *et al.* 2013). Se infatti il background socioculturale degli informanti di Contini poteva essere ancora caratterizzato da un uso quotidiano e frequente del sardo in comunità ancora caratterizzate da un uso diffuso e costante del sardo nella socializzazione primaria (cfr. pp. 13-14), molto diversa si rivela (come notano puntualmente anche gli autori del volume) la condizione dei parlanti sardi della diaspora francese. In questo ultimo caso, infatti, si tratta di locutori anziani, emigrati in Francia molti anni prima del momento in cui sono stati intervistati (il flusso verso diverse aree della Francia si situa tra gli anni '50 e '60 del secolo scorso) e per i quali il francese può avere avuto un'influenza pervasiva a tutti i livelli di analisi linguistica (cfr. Muysken 2010). Se tali aspetti, visto il background di sardofoni L1 degli informanti, non inficiano la qualità strettamente dialettologica del materiale e la competenza linguistica di questi informatori, non altrettanto si può dire per quel che concerne l'uso della lingua in tempo reale, dal momento che, come ben hanno visto Paradis (1997), Gürel (2004), Chamorro *et al.* (2016), in questo caso il lessico e la grammatica del francese risulteranno costantemente attivati e facilmente accessibili mentre, nel caso del sardo (L1 degli informanti) questi saranno costantemente inibiti e difficilmente accessibili. In questo senso c'è da augurarsi che gli autori abbiano a disposizione altro materiale di questo tipo che andrebbe a costituire una fonte di informazioni assolutamente interessanti per gli studi sulle *Heritage Languages* (cfr. Benmamoun *et al.* 2013); sarebbe oltremodo interessante, per esempio, sapere se siano mai configurate situazioni di trasmissione intergenerazionale del sardo nel contesto diasporico francese.

Sul piano più propriamente dialettologico nel testo emerge una fotografia interessante della variazione diatopica del sardo; sono infatti rappresentate tutte le macroaree in cui di solito si suddividono le parlate sarde anche se il materiale è un po' sbilanciato in senso centro-settentrionale.

Sono infatti ascrivibili a un diasistema sostanzialmente meridionale (cfr. Viridis 1988: 905) gli etnotesti raccolti a Nurallao, Isili e a Quartu Sant'Elena.³ Per quanto riguarda la transizione tra il tipo centro-settentrionale (nuorese-logudorese) e quello centro-meridionale (campidanese),⁴ assai interessante è il testo di Meana Sardo che ci documenta un fenomeno assai particolare che riguarda il vocalismo di questa varietà nella quale almeno un esempio (interessante in un informatore nato nel 1910) sembrerebbe contraddire i fenomeni di categorica applicazione di armonia vocalica documentati, per Meana, a partire dagli ultimi vent'anni (cfr. Loporcaro 2005 e 2011; Pisano 2018 e 2022¹). In questa parlata, infatti, l'innalzamento delle medie postoniche finali è costantemente bloccato dalla presenza di una media tonica. Si avrà perciò Meana *sóle* 'sole' ma *káni* 'cane' o (*b*)*ǝzo* '(io) voglio' ma *ándu* '(io) vado'. Come dicevo, tuttavia, nel testo proveniente da Meana, si legge un «kalts'o:nizi» (cfr. p. 92) che potrebbe forse essere stato influenzato da qualche varietà limitrofa o essere connesso con fenomeni idioletti dell'informatore che non ci sono noti; segnalato, tuttavia, che i miei informatori hanno oggi unanimemente *kalts'neze* 'calzoni' o *pantal'neze* 'pantaloni' e, in generale, la -e finale è ben salda in tutte le stringhe terminanti in -one sia nel lessico ereditario che nei prestiti più recenti.⁵

2. Altri testi estratti dalle registrazioni delle inchieste sul campo, non inclusi nell'opera più ampia e dettagliata sulla variazione fonetica del sardo a nostra disposizione (Contini 1987) rimangono, si dice a p. 11, ancora inediti (10 etnotesti provenienti da Aritzo, Bitti, Bultei, Ittiri, Lanusei, Mamoiada, Montresta, Onifai, Ula Tirso e Villanova Tulo).

3. È ovvio che ognuna di queste varietà è caratterizzata da fenomeni fortemente idiosincratici (e anche diastratici soprattutto nel caso di Quartu Sant'Elena, il terzo centro dell'isola per numero di abitanti).

4. Uso le categorie classificatorie tradizionali, ma è chiaro che le zone di transizione sono di difficile attribuzione (cfr. Molinu & Floricic 2017).

5. Cfr. Meana *andzone* 'agnello'; *piβi'ne* 'acino d'uva'; *pedi'ne* 'quello che chiede' (*su pedione* a Meana indica la tradizione dei bambini di andare di casa in casa a chiedere dolci e frutta secca in occasione della commemorazione).

Alla tipologia linguistica dell'alto-Oristanese (sulla cui specificità si veda Viridis 1988: 904) appartengono le varietà di Milis, Riola, Solarussa e Fordongianus. Sempre per i fenomeni di vocalismo atono risulta estremamente interessante anche il materiale inerente all'ultimo centro citato. Se si presta fede ai rilievi di Contini (1987: carte 91-92) e di Loporcaro (2011: 123), l'innalzamento delle medie finali postoniche dovrebbe essere sistematico (così risulta anche a me e così si evince anche dai recentissimi rilievi di Bianca Floris 2024: 49), mentre nell'etnotesto presente nel volume, anche nella stessa parola (cfr. sd. *parte* 'parte'), sembrerebbe esserci alternanza tra media e alta finali.⁶ Sono inoltre diverse le parole in cui la -o finale sembra ben salda.⁷ Questa preziosa documentazione (di cui però gli autori non danno informazioni precise sul periodo di raccolta) ci spinge a riflessioni più attente e mostra come uno studio sistematico di queste varietà, con una mole maggiore di dati, consentirebbe di descrivere meglio questi fenomeni sia in sincronia che in diacronia. Anche sulla base della mia osservazione empirica,⁸ non escludo (avanzo qui un'ipotesi di lavoro che necessita di conferme strumentali e statistiche) che in questa area le originarie vocali medie finali, possano presentare diversi livelli di innalzamento e che quindi possano essere realizzate non solo come vocali alte ma anche come semialte: anteriori non arrotondate se risultanti da -E (come in Fordongianus *pártu* 'parte' o *sólli* 'sole') e posteriori arrotondate in continuazione di -O (come in Fordongianus *káñḍu* 'quando' o *kóru* 'cuore'). Se questo fosse vero si potrebbero forse anche spiegare la difficoltà di percepire in maniera univoca questi fonemi vocalici e i conseguenti problemi di trascrizione per chi ha nativamente un sistema vocalico meno complesso. Questa ipotesi deve, come dicevo, essere avallata da indagini strumentali e statistiche e potrà, forse, fornire un ulteriore tassello della complessa situazione delle aree di transizione. Peraltro, sempre nei dati che riguardano parlate di questa stessa area, alternanze di -o ed -u finali si leggono anche nei dati di Milis (varietà in cui l'innalzamento è generalizzato) per quanto riguarda il lemma *káñḍu* 'quando' (ora trascritto «k'añḍo» ora, in posizione debole, «v'añḍu»)⁹ Tale alternanza potrebbe documentare una diffusione, probabilmente residuale ma ancora ampia, di questo fenomeno in area arborense.¹⁰

Preziosi sono anche i dati ogliastrini provenienti da Baunei, Urzulei e Lotzorai, così come quelli, provenienti dal centro di Ortueri nel Mandrolisai. Appaiono inoltre ben documentate anche le varietà nuoresi (Dorgali, Gavoi, Nuoro, Oliena, Ovodda, Sarule e Siniscola) e ancor meglio quelle di tipo logudorese (Alà, Bolotana, Bonorva, Bulzi, Codrongianus, Cossoine, Cuglieri, Flussio, Ittireddu, Monti, Montresta, Nughedu San Nicolò, Romana, Silanus, Siligo).

La sola varietà con tipologia morfologica italo-romanza (e quindi non ascrivibile al dominio sardo propriamente detto) è quella di Sedini che, di solito, si attribuisce all'area di transizione tra il tipo sar-

zione dei defunti, altrove nota come *mortu mortu*, *peti coccone* o *is animeddas*) ma anche *televiziòne* 'televisione'. Sono grato all'amica Ornella Demuru per le informazioni sulla varietà di Meana.

6. Cfr. anche «assess'ore» 'assessore' o «su breziḍ'ente» 'il presidente' (sic!).

7. Cfr. «j'εo» 'io' o «f'euf'añḍ'aq» 'siamo andati' (sic!).

8. Nelle inchieste che ho recentemente condotto a Fordongianus con Bianca Floris (04/01/2024) ho talvolta avuto bisogno di chiedere più volte agli informatori di ripetere parole quali *pani* 'pane' e *soli* 'sole' o *candu* 'quando' e *coru* 'cuore' perché, nella catena parlata, percepivo le vocali finali come medie debolmente articolate mentre questo non avviene mai quando si chiede ai parlanti di articolare le parole in isolamento.

9. La lenizione con sonorizzazione alla quale sono soggette le occlusive sorde originarie è normale in questa varietà. Nell'etnotesto di Milis si nota anche una ulteriore -e finale anomala nella parola *die* 'giorno' (ma sd. merid. *di*) dove il mantenimento della media finale potrebbe essere spiegato con motivi di natura dissimilativa (per un analogo *merie* 'sera', 'pomeriggio' nel dialetto di Allai si veda anche Loporcaro 2011: 122. Sempre Loporcaro 2011: 126, nota 32 ha segnalato un fenomeno simile, limitatamente a alcune parole, nella varietà di Sorgono, nel Mandrolisai). Notevole, se non si tratta di un refuso, anche l'alternanza tra «kundḷ'a:oso» 'terreno chiuso' e «kundḷ'a:uzu» 'id.' rilevabile nel testo proveniente da Solarussa.

10. Preciso qui che faccio un uso assolutamente «laico» dell'etichetta *arborense* e la impiego solamente per definire la zona, a nord di Oristano, individuata da Viridis (1988: 904) nella quale, a causa di una «fitta stratificazione di varianti diatopiche» e di «contrasti strutturali», la variazione diatopica è massima in un territorio complessivamente poco esteso.

do-corso gallurese e quello sassarese-turritano.¹¹ In quest'ultimo breve testo, peraltro, la trascrizione fonetica ci informa di un fenomeno tipico di questa varietà, ma presente anche in altre località sardofone del nord Sardegna rappresentante anche in questa raccolta come quella di Romana (cfr. Contini 1987: 302, 315, 338 e carte 72, 82 e 83; Maxia 2012: 25), in cui i nessi consonantici originari -RC- e -SC- (p. es. Sedini *pólxu* 'maiale' e Sedini *piłxína / piłçína* 'piscina', 'pozza d'acqua')¹² presentano una particolare evoluzione fonetica caratterizzata dalla presenza di una fricativa laterale (probabilmente velarizzata)¹³ e un fono velare (o mediopalatale a seconda della vocale seguente e dell'informatore) che gli autori notano qui come occlusivo ma che, per quanto ho osservato nei miei rilievi, può essere realizzato come fricativo. Queste realizzazioni sono peraltro soggette a forte variazione ma, purtroppo, mancano studi strumentali specifici se si escludono quelli, ormai quasi quarantennali, di Michel Contini.

In conclusione, queste cursorie (e senz'altro non esaustive) osservazioni possono essere utili a capire l'importanza di un lavoro come questo che ci dà informazioni puntuali (per quanto sempre soggette al giudizio e a una minima dose di arbitrarietà di chi trascrive) sulla fonetica di numerose varietà sarde e ci manifesta la necessità di ricognizioni puntuali e la ripresa di studi sistematici purtroppo negletti da ormai diverso tempo.

Una rinnovata attenzione alla ricerca sul campo, visti i mezzi a nostra disposizione oggi, potrebbe forse rendere anche meno arbitrarie alcune scelte normative e contribuirebbe a mostrare la ricchezza di un patrimonio linguistico ancora estremamente ricco e variegato che merita di essere trasmesso alle nuove generazioni.

Simone PISANO
Università per Stranieri di Siena

Riferimenti Bibliografici

- BENMAMOUN, E. / MONTRUL, S. / POLINSKY, M. (2013): «Heritage languages and their speakers: Opportunities and challenges for linguistics», *Theoretical Linguistics*, 39 (3-4), pp. 129-181. <<https://doi.org/10.1515/tl-2013-0009>>.
- CANEPARI, L. (2007), *Fonetica e Tonetica naturali; approccio articolatorio, uditivo e funzionale*. München: Lincom.
- CHAMORRO, G. / SORACE, A. / STURT, P. (2016): «What is the source of L1 attrition? The effect of recent L1 re-exposure on Spanish speakers under L1 attrition», *Bilingualism*, 19 (3), pp. 520-532. <<https://doi.org/10.1017/S1366728915000152>>.
- CONTINI, M. (1987): *Étude de géographie phonétique et de phonétique instrumentale du sarde*, II vols. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- FLORIS, B. (2024): *Aspetti della morfo-sintassi verbale in varietà della Sardegna centro-occidentale*, Tesi di dottorato. Università per Stranieri di Siena.

11. Si veda, a questo proposito, Sanna (1975: 108-109) e Maxia (2012: 25) nonché il mio recente lavoro sulla standardizzazione ortografica del gallurese e delle varietà di Castelsardo, Sedini, Tergu e La Maddalena pubblicato con la delibera della giunta regionale il 30 aprile 2024 (cfr. <<https://delibere.regione.sardegna.it/protected/70103/0/def/ref/DBR70050/>>>).

12. Le mie trascrizioni sono in trascrizione IPA semplificata, con la ripetizione del simbolo consonantico a notare la geminazione mentre l'accento è segnalato non con `V ma con V, ove non diversamente specificato, oppure le forme sarde si citano in ortografia uniformata alle regole della LSC (Limba Sarda Comuna adottata nella compilazione dei documenti ufficiali della Regione Autonoma della Sardegna) e sono tratte dai miei materiali raccolti sul campo. Nella discussione dei dati degli autori riproduco fedelmente la grafia utilizzata nel volume.

13. Sulle fricative laterali e sui possibili luoghi di articolazione di queste rimando a Canepari (2007: 148 e 180).

- GÜREL, A. (2004): «Selectivity in L2-induced L1 attrition: A psycholinguistic account», *Journal of Neurolinguistics*, 17 (1), pp. 53-78.
- LOPORCARO, M. (2005): «Typological remarks on Sardinian: 1. Vowel harmony 2. Sardinian in a correlative typology of the Romance languages», *Sprachtypologie und Universalienforschung*, 58 (2-3), pp. 210-227.
- LOPORCARO, M. (2011): «Innalzamento delle vocali medie finali atone e armonia vocalica in Sardegna centrale», *Vox Romanica*, 70, pp. 114-149.
- MAXIA, M. (2012): *Fonetica Storica del Gallurese e delle altre parlate sardocorse*. Olbia: Editrice Taphros.
- MOLINU L. / FLORICIC F. (2017): «Storia delle indagini e classificazioni», in BLASCO FERRER, E. / KOCH, P. / MARZO, D. (a cura di): *Manuale di linguistica sarda*. Berlino / New York: De Gruyter, pp. 15-30. <<https://doi.org/10.1515/9783110274615-002>>.
- MURA, P. / PISANO, S. (2024): «Appunti (socio)linguistici sulle comunità sarde della diaspora», in BOMBI, R. / COSTANTINI, F. / GIACINTI, F. / SIDRASCHI, D. (a cura di): *Italiano nel mondo e lingue minoritarie dentro e fuori i confini italiani. Valori identitari e imprenditorialità*. Udine: Forum, pp. 209-221.
- MUYSKEN, P. C. (2010): «Scenarios for Language Contact», in HICKEY R. (a cura di): *The Handbook of Language Contact*. Hoboken (New Jersey): Wiley-Blackwell, pp. 265-281.
- PARADIS, M. (1997): «The cognitive neuropsychology of bilingualism», in de GROOT, A. M. B. / KROLL, J. F. (a cura di): *Tutorials in bilingualism: Psycholinguistic perspectives*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 331-354.
- PISANO, S. (2018): «Annotazione sulle varietà parlate dai “protagonisti”», in DOVARCH, M. (a cura di): *S'Orchestra in limba. La Serie*. Cagliari: Condaghes, pp. 83-107.
- PISANO, S. (2022¹): *Il sistema verbale del sardo moderno tra conservazione e innovazione*. Pisa: ETS.
- PISANO, S. / PIUNNO, V. / GANFI, V. (2023): «Notes and updates on language contact between Sardinian and Italian/French», *Italian Journal of Linguistics*, 35 (1), pp. 185-212. <<https://dx.doi.org/10.26346/1120-2726-176>>.
- SANNA, A. (1975): *Il dialetto di Sassari ed altri saggi*. Cagliari: Trois.
- VIRDIS, M. (1988): «Sardisch: Areallinguistik. Aree linguistiche», in HOLTUS, G. / METZELTIN, M. / SCHMITT, C. (a cura di): *Lexikon der Romanistischen Linguistik, IV*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, pp. 897-913.

FERRANDO FRANCÉS, Antoni / ESCARTÍ SORIANO, Vicent Josep (ed.) (2024): Jaume I: *Llibre dels feits*. València: Universitat de València / Acadèmia Valenciana de la Llengua, 572 p.

Aquesta nova edició del *Llibre dels feits*, una obra clau en la història de la cultura europea, constitueix una versió revisada de l'edició que els dos curadors varen publicar el 2010, enriquida amb un aparat crític més complet i amb uns índexs toponímic i antroponímic. Alhora que esdevé accessible en xarxa, un detall que avui dia no és precisament menor. Més encara perquè el text regi, tot i l'extraordinari interès que té, no ha merescut l'atenció que li pertoca més enllà de la frontera cultural catalana i, sobretot, Pirineu amunt. Deixant de banda el contingut i els valors literaris, només el fet que Jaume I i Pere el Cerimoniós siguin els dos únics monarques europeus que es presenten com a autors d'una crònica medieval ja atorga una consideració singular als respectius textos cronístics.

L'edició presenta, de bell antuvi, dos trets remarcables. D'una banda, està basada en el manuscrit C, el que es troba a la Biblioteca de Catalunya, en lloc de sustentar-se en l'habitual manuscrit H, el de Poblet, avui a la Biblioteca Universitària de Barcelona. I, d'altra banda, perquè conté dos excel·lents estudis introductoris, un de relatiu als aspectes filològics del text, a càrrec del Dr. Antoni Ferrando Francés, i l'altre sobre la difusió de l'obra, des de la confecció dels primers manuscrits fins a les modernes versions digitals, a càrrec del Dr. Vicent Josep Escartí Soriano. Vegem-ne les característiques i les raons esgrimides per a l'elecció de l'opció escollida, que justifiquen aquesta edició.

Com ocorre amb tantes obres medievals, la versió original del *Llibre dels feits* no s'ha conservat i el coneixem a través de les còpies posteriors. En sentit cronològic, la primera és la versió llatina duta a terme, esmenada i ampliada respecte de l'original català, pel dominic Pere Marsili, el 1313, a través de la qual Jaume II volia atorgar una difusió «internacional» a l'obra del seu avi. D'aquest text deriva la subsegüent versió catalana (feta no sabem per qui: Marsili mateix?) de la part referida a la conquesta de Mallorca. Quant al text català, cronològicament el primer manuscrit de què disposam és l'abans esmenada còpia endegada a Poblet el 1343 per Celestí Destorrents. A partir d'aquí tenim notícies i disposam d'altres còpies posteriors, sobretot de l'època de Pere el Cerimoniós, un monarca que va manifestar un gran interès per l'obra del seu predecessor i, com sabem, decidí estrafer la iniciativa de Jaume I. Entre les còpies promogudes pel culte monarca català, preocupat, a més a més, perquè incloguessin una revisió lingüística de la versió que li havia arribat, figura el text ara editat. És un manuscrit copiat l'any 1380 pel copista aragonès Juan de Barbastro. La còpia es va basar en l'exemplar «oficial» existent al Palau Reial, avui perdut, i aquest és el motiu pel qual ha estat escollit pels curadors de la present edició, en considerar-lo el més rigorós des del punt de vista textual. Abans de repassar els motius que acrediten l'elecció resulta interessant veure'n la trajectòria posterior.

El manuscrit, només sis anys després d'ésser copiat, concretament el 27 de juny de 1386, sabem que ja es trobava a Mallorca, i podem deduir que almenys feia un any que hi era. El que no coneixem n'és la destinació. Tan sols uns dibuixos de l'època, que reproduïen sengles dominics, poden fer pensar que el còdex era en poder dels frares predicadors. Les marques de lectura datables a la primeria del segle xv comencen a mostrar grafies reveladores del parlar mallorquí i que el volum era acarar, pels qui el consultaven, amb la versió catalana (d'autoria desconeguda) del text llatí de Marsili (és a dir, la referida a la conquesta de Mallorca, feta servir pels eclesiàstics per endegar anualment el sermó de la conquesta, amb motiu de la celebració de l'efemèride cada 31 de desembre). Els diversos escolis del segle xvi demostren que el manuscrit romaní a Mallorca i que era objecte reiterat de consulta per part d'erudits interessats en la història de l'illa. Fins al punt que diversos fulls devien estar tan deteriorats que durant aquesta centúria hom els substituï per uns altres de nous, escrits amb una lletra gòtica librària que imita l'original però sense poder evitar que s'escolin alguns trets de l'escriptura humanística del moment.

A partir d'aquí el professor Ferrando, autor d'aquesta part de l'estudi, du a terme la reconstrucció de les vicissituds experimentades pel manuscrit, que va canviar de propietat en diverses ocasions, fins al seu depòsit actual a la Biblioteca de Catalunya. Aquesta història del manuscrit es completa amb una acurada exposició sobre les dues famílies textuales a través de les quals ens ha arribat el *Llibre dels feits*, la transmissió del qual fou manuscrita fins a l'edició de 1557. Això li permet establir, en primer lloc, que, encara que el manuscrit de Poblet i el que ressenyam són molt complementaris, el millor és l'últim, atesa la seva procedència directa de la Cancelleria reial. Els arguments que exposa són convincents, alhora que rebat el punt de vista tradicional de considerar més idoni el manuscrit de Poblet. El primer de tots es basa en la circumstància que C és l'única còpia completa, conservada, que prové directament de la Cancelleria, a la qual Pere el Cerimoniós atorgà l'aval de canònica alhora que sempre mantingué una vinculació al Palau Reial. De fet, la documentació conservada respecte de la iniciativa reial ens permet deduir que el monarca volgué disposar d'un text revisat i amb el màxim de rigor textual.

Aquesta consideració inicial es veu reforçada a partir dels quatre criteris exposats de manera molt rigorosa per Ferrando: el textual, el filològic, l'institucional i el documental. Tot plegat, a l'hora de dur a terme l'edició crítica del *Llibre dels feits*, el porta a la preferència pel manuscrit C en lloc del manuscrit H, que havia servit de base a totes les edicions de l'obra fins a la que els mateixos autors de la present edició dugueren a terme el 2010, publicada per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua. També la crítica històrica va en el mateix sentit i permet resoldre més d'un problema filològic. Per exemple, qui escriu aquestes ratlles ja va corroborar el 2008 (en una ponència presentada a unes jornades sobre el tractat de Capdepera de 1231) que calia recórrer a la lliçió de C per escatir un punt estrany del tractat derivat de la lectura de l'epígraf corresponent a H, que havia generat perplexitat entre els historiadors. Els textos derivats del manuscrit de Poblet, al capítol 21, en fer referència al tribut anual que havien d'entregar els musulmans de Manurqa per tal de mantenir la independència de l'illa, parlen de «CC

barques per bestiar a passar», unes naus que suposadament els menorquins havien de posar a disposició de Jaume I per al trasllat del tribut d'una illa a l'altra. Una condició que, a més, no es troba al tractat original, conservat a París. El manuscrit que ara comentam i els de la seva branca, per contra, en lloc de "barques" parlen de "besants", dos-cents besants que havien d'entregar cada any els tributaris manurquins. Aquesta quantia tampoc no figura al tractat però a la documentació arxivística se'n documenta prou bé el pagament, cosa que fa pensar en un acord posterior de bescanviar altres entregues del tribut per una quantitat econòmica fixa, anual. Cosa totalment coherent i que palesa que la lectura bona és la de C. Només n'és un exemple puntual, però significatiu.

Així mateix, l'acarament textual entre els dos manuscrits permet constatar que C conserva més fidelment els trets lèxics del català extremooccidental de Jaume I. Aquí l'habitual influència del copista queda molt atenuada ja que un aragonès-òfon com Juan de Barbastro difícilment podia influir amb els seus hàbits fonètics en un text català, una circumstància que s'afegeix a la consideració del text com a còpia «oficial». Altres raons ecdòtiques, filològiques i documentals, perfectament exposades per Ferrando, apuntalen la seva consideració d'aquest manuscrit com a canònic.

El manuscrit, com hem assenyalat, presenta la substitució dels quinze primers folis, feta al segle XVI, a causa de l'estat deturpat en què es trobaven. Òbviament el «nou» text introduït presenta diferències respecte de l'original. Amb bon criteri, el curador ha substituït aquesta part pel text corresponent del manuscrit procedent de la biblioteca de Diego Sarmiento de Acuña (Valladolid), l'anomenat manuscrit D, de *circa* 1500, que és el més pròxim cronològicament del manuscrit C. De manera que entre tot plegat l'edició esdevé el representant més antic d'una versió pròxima a l'original perdut, una circumstància que, per força, li ha d'atorgar la consideració de text base a l'hora d'endegar els corresponents estudis filològics.

El segon estudi introductori fa referència a la difusió de la crònica jaumina al llarg del temps i fins a l'actualitat, elaborat pel Dr. Vicent Josep Escartí Soriano. L'autor du a terme una anàlisi detallada del record, sempre en positiu, de Jaume I i de la seva obra (en aquest últim cas, amb alguns alts i baixos) a través de la historiografia i de la memorialística, aspecte que també amplia a l'àmbit literari. En aquest sentit, el *Llibre dels feits* ha perpetuat la imatge del rei com a símbol de la identitat col·lectiva d'un poble, al qual la seva personalitat i les seves conquestes contribuïren a donar una fesomia amb la qual hom s'ha identificat al llarg de l'esdevenidor. Per tant, Escartí comença remarcant la construcció ideològica derivada de l'escriptura del *Llibre dels feits*. I a continuació fa un repàs a les motivacions apuntades per diversos estudiosos sobre els motius que empenyeren el monarca a la redacció d'una obra d'aquestes característiques, objecte de diferents hipòtesis (respondre a certs trobadors enutjats per la seva abstenció en la qüestió occitana, fer de contrapès a l'obra de Rodrigo Jiménez de Rada, profundament castellanista, influència de les cròniques dels reietons musulmans amb qui va estar en contacte...), que Escartí comenta amb més o menys adhesió, d'acord amb el seu punt de vista.

L'interès de Pere el Cerimoniós per la crònica del seu predecessor també es va traduir en la difusió de l'obra i, en aquest sentit, cal remarcar la traducció a l'aragonès que, sota el seu impuls, en va fer el gran mestre hospitaler Juan Fernández de Heredia. En conjunt, hem de parlar d'una presència destacada de manuscrits del *Llibre dels feits* durant l'edat mitjana en els àmbits cortesans i eclesíastics, bé que la projecció que tingué en obres susceptibles d'incorporar fragments, dades o motius fou més escassa.

Pel que fa a les centúries següents, resumint el que exposa Escartí amb profusió de dades i excel·lent coneixement de la matèria, durant els segles XVI-XVII es va mantenir l'interès en l'obra, que va decaure al XVIII, quan tant la figura del rei com la seva crònica varen suscitar una atenció menor que la que havien ocasionat fins aleshores. Al segle XIX, en canvi, es torna a incrementar la curiositat i la popularitat del llibre, alhora que s'enceta el debat sobre l'autoria reial. Va ser Josep Villarroja qui negà la intervenció del rei en la confecció del text i plantejà la prioritat del text llatí de Marsili. A partir d'aquí i fins ben entrat el segle XX els erudits i estudiosos varen debatre sobre el grau d'implicació del monarca en la redacció de l'obra, fins a arribar a l'actual parer generalitzat que contempla un monarca que, evidentment, no era ell qui escrivia el text, però sí que comentava els fets i dictava fragments als quals uns escrivans després donaven forma literària.

La dinovena centúria va veure, també, com s'incrementava l'interès per la figura reial a través de la seva crònica biogràfica. També tingué lloc la primera edició «moderna» en llengua original del *Llibre dels feits*. I, ja al segle XX i l'actual, hem assistit a una important difusió de la crònica, que ha incorporat regularitzacions ortogràfiques per tal de fer-la arribar a tothom i versions lingüísticament actualitzades. Així mateix hem assistit a importants debats sobre l'existència de fonts versificades que s'haurien incorporat al text, prèvia prosificació. Aquesta circumstància va generar esforços memorables per part de diversos estudiosos per tractar de reconstruir com devia ésser el poema original. Avui dia, però, aquesta pràctica s'ha abandonat, atès el caire incert que té. El que sí que han abundat són els estudis sobre la crònica i les valoracions ideològiques. I les edicions, entre les quals cal remarcar l'edició crítica de Jordi Bruguera, publicada el 1991 per l'editorial Barcino. Així mateix són nombroses les antologies, sovint amb l'acarament entre la llengua original i l'actual, i les versions ortogràficament modernitzades.

Tots aquests aspectes han estat ben recollits i sintetitzats per Escartí, el qual ens proporciona una àmplia visió de conjunt de la trajectòria evolutiva seguida per aquesta obra remarcable que és el *Llibre dels feits*. L'edició que segueix, feta amb molta cura, ens proporciona un text que a hores d'ara constitueix la versió més fiable de la crònica jaumina. Cal, doncs, congraciar-se per aquesta nova aportació (estudis i edició) d'aquest llibre cabdal per a la història de la cultura catalana.

Gabriel ENSENYAT PUJOL
Universitat de les Illes Balears

FERRER MAYANS, Vicent / RIBES, Enric (2023): *La toponímia de Formentera*. Barcelona: Societat d'Onomàstica, 852 p.

La publicació d'aquest fantàstic volum a càrrec dels filòlegs Vicent Ferrer Mayans, formenterer, i Enric Ribes, eivissenc, resol a la fi una anomalia que els mateixos autors revelen tot d'una en la «Introducció»: que l'illa de Formentera, fins a l'aparició d'aquesta monografia, hagi set un dels nostres territoris amb l'onomàstica més fressada, treballada i recollida, però amb bona part del material inèdit. És, per tant, aquesta, una obra llargament esperada i, sens dubte, celebrada, que aplega tota la toponímia i microtoponímia recollida en els darrers trenta anys de la més meridional de les illes Pitiüses.

L'obra consta de tres apartats: «Introducció», «Fonts d'informació» i «Llista de topònims de Formentera per ordre alfabètic». A més, el volum ofereix un mapa toponímic encartat que permet resseguir, si no amb tots, sí amb els noms més importants, tot el territori i la costa de l'illa, amb raconades, puntes, coves o camins. Pel que fa als apartats, el primer (p. 7-21) comença repassant de forma retrospectiva els documents valuossíssims que han anat conformant la recollida toponímica de Formentera fins avui, tant els que varen veure la llum en el seu dia, com els que han format part d'aquell ja esmentat nombrosíssim corpus no divulgat fins ara. Hi venen citades, per tant, les obres, els estudis, les recollides o les aportacions a la toponímia de l'illa de Joan Marí Cardona, Joan Baptista Costa, Cosme Aguiló, Joan Coromines, Joan Miralles, Joan-Antoni Mesquida, M. Pilar López Sastre, Gaspar Valero i Martí, Dolors Clota, Raquel Guasch i Ferrer, i Jordi Riera Ferrer, a banda de les aportacions realitzades pels mateixos autors d'aquest llibre. Enric Ribes, sense anar més lluny, ja participà en la primera recollida general toponímica de 1993 organitzada entre la Universitat de les Illes Balears i la Conselleria de Cultura, Educació i Esports balear d'aleshores; i Vicent Ferrer fou un dels membres de l'equip que treballà, per exemple, la microtoponímia de la venda de sa Talaiassa, el 2002, i la de les vendes orientals de l'illa el 2006.

Continua aquest primer apartat, una vegada s'ha establert la metodologia, la delimitació, l'abast, la descripció i l'estructura del treball, amb uns breus i encertats apunts sobre la història, la geomorfologia, el clima, la flora, la fauna, les comunicacions marítimes, la demografia, l'administració, la influència religiosa en els noms i l'economia de l'illa de Formentera. Aquestes pinzellades concises permeten al lector prendre embranzida —vegeu-hi un moviment lent i gens apressat— abans de recórrer el corpus lèxic del tercer apartat i endinsar-se, d'aquesta manera, en el territori illenc i la seua memòria oral i

transcrita. Tocant a això, representa un document d'enorme interès la secció que clou aquesta primera part del volum i que es refereix a la llengua de l'illa. En aquest punt, s'hi tracten aspectes del vocalisme, del consonantisme, de la morfosintaxi i del lèxic de la parla formenterera —que forma part del grup de dialectes baleàrics, i que encara, circumstància que tocaria revisar sense cap mena de dubte, s'estudia i se cita en l'àmbit acadèmic dins la nomenclatura de *dialecte eivissenc*—, que expliquen solucions, innovacions i aspectes diversos, com ara les especificacions dels genèrics adaptats al terreny, que modulen o han modulat la toponímia de l'illa.

Pel que fa a la metodologia, el recull s'ha bastit a partir del corresponent treball de camp, amb recorrements a peu i en llaüt per tota l'illa. La circumstància d'aquest treball de camp, però, és que s'ha dut a terme en un espai temporal prou dilatat, els ja esmentats trenta anys. La tasca dels autors, aleshores, ha set agrupar i unificar aquest latent material dels informadors, des d'aquell primer «Estudi toponímic general de l'illa de Formentera» de 1993 fins al darrer dels treballs de camp que recull aquest volum, «Els topònims costaners de Porto-salè i el parlar de Formentera», de 2014.

La segona fase que ha bastit el volum ha set la de l'arxiu. I en aquest sentit, la feina ha consistit en el buidatge de la toponímia d'una nombrosa documentació i bibliografia, però sobretot, l'apareguda en l'obra del ja esmentat canonge arxiver Joan Marí Cardona, qui dedicà nombrosos títols a estudiar i difondre la història, el paisatge i la petja humana sobre el territori de l'illa de Formentera, a banda de la d'Eivissa.

El segon apartat de l'obra, «Fonts d'informació» (p. 35-51), precisament detalla de forma minuciosa l'origen del corpus toponímic que basteix el volum. I si en les primeres línies qualificàvem la publicació de Ribes i Ferrer de fantàstica, en arribar a aquest punt toca tractar-la ara també com de necessària. Si revisam els noms dels informadors —molts són els que ja han faltat—, el nom dels investigadors i les nombroses publicacions estrictament dedicades a la recollida o difusió d'aquest patrimoni illenc, s'evidencia la necessitat —però no de qualsevol manera, sinó tal com s'ha desenvolupat— de posar a l'abast de la societat i del poble de Formentera, de la seua administració, del seu teixit educatiu i cultural, dels seus mitjans de comunicació i, evidentment, de l'àmbit filològic d'arreu, aquest material únic transmès en el seu dia.

El tercer i darrer apartat (p. 53-852), eix essencial del volum, conté un llistat dels noms de lloc. Cada un dels articles es disposa amb una entrada ordenada alfabèticament i en negreta, amb la transcripció fonètica si es tracta d'un topònim viu, un comentari i un extracte documental si és el cas. A més, destaca d'aquesta edició que cada un dels noms que es recullen apareix georeferenciat seguint el sistema WSG84 (Sistema Geodèsic Mundial), en graus decimals (DD), i gràcies a l'aplicació de Google Earth.

I si fins al moment hem qualificat de fantàstica i necessària aquesta publicació, quan ens endinsam en aquest darrer apartat, i copsam que tot el que es transmet sempre és una oportunitat, tornam a tenir present com és sempre d'emocionant la toponímia pel vincle inherent entre la història humana —entengueu-hi, per exemple, en aquest cas la societat formenterera i el seu llegat— i el territori. Perquè aquest volum —fantàstic, necessari i emocionant— és, a banda d'un molt bon material lingüístic per les especificitats illenques mostrades, sobretot una manera de reconèixer, conèixer i transmetre, entre puntes, camins, passos, macs, cavalls, serres, abaixadors, pous i cases, tota una altra illa.

Carles Cèsar TORRES TORRES
Consell Insular de Formentera

FONT MARTÍ, Mar / PUIG TARRÉ, Maite / VENY-MESQUIDA, Joan Ramon (cur.) (2022): *In memoriam. Joan Julià-Muné. Miscel·lània d'homenatge*. Lleida: Aula Màrius Torres i Pagès editors, 387 p.

El llibre que ressenyem és un homenatge al professor Joan Julià-Muné, un dels «històrics» —en paraules dels curadors del volum— de la Universitat de Lleida (UdL). Les professores Mar Font Martí i Maite Puig Tarré, i el professor Joan Ramon Veny-Mesquida, diligents entusiastes del professor honorat,

el defineixen, en la presentació que encapçala la miscel·lània, com un professor apassionat i un investigador pioner, i el millor ambaixador que ha pogut tenir la UdL a la resta de la catalonofonia. En aquestes primeres línies, s'hi fa un recorregut per la vida i carrera de Joan Julià-Muné amerat de moltíssima estima, amb un estil proper que convida a la lectura del volum i que, personalment, ens deixa la recança de no haver pogut conèixer en vida una persona amb un grau d'humanitat tan alt. Les curadores i el curador en destaquen la bonhomia innata, el talent, la ironia fina i, sobretot, l'amor per la llengua, que, combinada amb certa habilitat de lideratge, fa brotar vocacions. Certament, sovint, la vàlua d'un docent i investigador es mesura per la capacitat de crear escola: hi cal la generositat de qui aporta i escolta.

«El nostre Joan» —novament, en paraules dels curadors— va excel·lir en la investigació sobre fonètica en tots els vessants: descriptiu, històric, diatòpic, contrastiu..., i també en d'altres, com ara la història de la llengua. I fou emprenedor, quan encara no teníem ni terme per al concepte, amb la creació del primer laboratori de fonètica de les universitats catalanes.

Aquesta miscel·lània d'homenatge, publicada per l'Aula Màrius Torres i l'editorial Pagès, aplega divuit contribucions de to i perspectiva heterogenis. Hi ha articles més personals; d'altres, amb un estil que voreja l'assaig; i també, de to científic. Hi trobarem investigacions que parteixen d'enfocaments normatius, comparatius, diacrònics, diatòpics, descriptius o sociolingüístics. En el fons, són un pretext per a mostrar l'agraïment més sincer al mestre lleidatà. Finalitza la miscel·lània amb unes pàgines dedicades a llistar les aportacions més rellevants de Joan Julià-Muné, bona part de les quals són obres de referència per a la Filologia Catalana.

Enceta el volum el director de la Càtedra d'Estudis Occitans de la UdL, Aitor Carrera, amb l'article «Pere Barnils: una aportació a l'estudi del gascó?». La contribució és una defensa de la figura de Pere Barnils, fonetista de Centelles i professor de la UdL, com a estudiós de l'aranès, el qual, segons paraules del mateix Joan Julià-Muné, fou un «lingüista oblidat». El professor Carrera hi apunta que fou Coromines qui contribuï a l'oblit i menysteniment de les aportacions de Barnils sobre el caràcter gascó de l'aranès, defensades en treballs esparsos. S'hi destaca, així mateix, que, en comparació amb altres fonetistes, com Antoni Griera o, fins i tot, Bernhard Schädell, les dades de Barnils són més fiables i, sovint, més completes. Ho demostra desvirtuant les aportacions més rellevants de l'autor, a partir de les dades arrellegades en Canejan (a pesar que són d'un sol informant). Entre d'altres, la confirmació de la conservació de l'aspiració, quan diversos lingüistes n'havien constatat l'emudiment (*hemna*, *hereda*, *hièstra*...); i l'aportació de molts més exemples en relació amb el canvi de la bilabial [b] (*b* i *v*) en [w] (*diuendres*, *iuèrn*...) o amb el manteniment dels sons oclusius finals després de nasal o de [r] ([rt] *verd*, *sord*; [rep], *serp*; [rk], *pòrc* i [nt] *dent*). A la fi, Aitor Carrera fa justícia a Pere Barnils —malgrat que no n'amaga les esvarades—, i li pondera el fet que va afirmar, abans que el mestre Coromines, que l'aranès «com a tal comporta també subdialectes».

Josefina Carrera-Sabaté, reconeguda professora i investigadora en fonètica de la Universitat de Barcelona (UB), presenta una investigació molt acurada sobre les produccions vocàliques d'adolescents en entorns multilingües: «Actituds i vocalisme en contextos multilingües a Lleida». En concret, l'experimentació es fa contrastant dos grups d'adolescents de dotze a dihuit anys: dotze tenen el lleidatà com a L1, i tretze, el romanès. Un dels objectius que percaça la recerca és esbrinar si l'actitud lingüística (usos lingüístics, creences i afectes), que és ben sabut que afecta l'aprenentatge de segones i terceres llengües, incideix específicament en l'assoliment de la fonètica del català. Sobretot, pel que fa a les vocals mitjanes, diferencials en relació amb el romanès (i l'espanyol). La solució a l'enigma és previsible, però no per això menys valuosa i contundent: tenir amistats catalanoparlants i consumir mitjans audiovisuals en català estimula una producció de les vocals mitjanes més acostada a la dels parlants L1 de català. I encara més, les creences favorables al català, juntament amb una autoavaluació bona dels coneixements de català, però, també amb una actitud negativa cap a la llengua pròpia, el romanès, impliquen, així mateix, més acomodació cap al català. S'hi constata, finalment, que l'ús de l'espanyol és desfavorable a aquesta acomodació, com era esperable.

El president de la Secció Filològica (SF) de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), Nicolau Dols, homenatja el mestre Joan Julià-Muné partint dels seus treballs sobre Antoni Maria Alcover, en què reivin-

dicava l'enorme rigor intel·lectual del filòleg mallorquí, que partia d'una formació lingüística acurada, amb mestres reconeguts, com Tomàs Forteza i Marià Aguiló. En l'article presentat, «Notes sobre la fonologia d'Antoni Maria Alcover», Dols se centra en les aportacions de Mossèn Alcover a la fonètica i la fonologia; més al detall, fa palesa la seva creativitat lingüística derivada de la necessitat de donar nom a fenòmens fonètics per als quals el català encara era verge de terminologia. El llistat, extret de l'anàlisi de diversos textos lingüístics alcoverians, ens presenta termes que difereixen dels imposats per la tradició posterior a l'autor, però que podríem qualificar de deliciosos. Aquests termes aprofiten per a *a)* la denominació dels òrgans de la parla i la classificació dels sons: així, el metafòric *llit de les dents*, per als al·lèols, o el ben expressiu adjectiu *rabent* per a caracteritzar un so tens; per a *b)* anomenar els processos: i sabrem que, quan fem epèntesi vocàlica, en realitat hi *fiquem una vocal fitera*, o que, quan entren en contacte dos sons, de fet, *tupen*; i per a dir *c)* altres fenòmens, com ara els aspectes suprasedgmentals o els agrupaments de llengües: usará *diftong cap amunt* i *diftong cap avall*, en lloc de diftong creixent i decreixent, respectivament, o *soca*, per referir-se a l'origen comú de dues varietats. Al capdavant, expressivitat —que no pas excentricitat, com remarca Dols— en estat pur.

Els mots nous són també l'objecte d'estudi de la tercera contribució, que va de la mà d'Ona Domènech-Bagaria (Universitat Oberta de Catalunya) i Rosa Estopà-Bagot (UB). En «Neologia geolectal i planificació lingüística: NEOXOC, una aposta per la neodiversitat», aquestes dues lingüistes, excel·lents i referents en la matèria, membres del grup de recerca OBNEO, defensen la necessitat de considerar la neologia com un fenomen estretament relacionat amb la situació sociolingüística. Per això, presenten una investigació que aprofundeix en els condicionaments socials de la creació neològica en català. Segons les autores, en l'estudi de la neologia cal incorporar una ètica del respecte cap a la diversitat neològica, que denominen *principi de neodiversitat*. En concret, se centren en la variació diatòpica present en la neologia catalana. A partir de les dades de la xarxa d'observatoris de neologia de les varietats geolectals (NEOXOC), descriuen, d'una banda, la distribució diatòpica dels mecanismes de formació de neologismes recollits i, de l'altra, el nivell de coincidència o divergència dels lemes neològics en els diferents territoris. Les dades mostren que el recurs de formació més recurrent en totes les varietats és la derivació. Només en la sufixació es constaten diferencials dialectals: així, *-aire* és molt productiu a Perpinyà, sobretot, en el llenguatge periodístic (*blocaire, betonaire, carrillonaire*), mentre que en la resta de parlars només s'usa en aquests registres amb un matis pejoratiu (*opinaire, piscinaire, calçotaire*). Més interessant és encara el fenomen dels *hàpax territorials*, neologismes que només es documenten en un territori, cosa que permet demostrar, com suggerien les autores, que l'aportació de la perspectiva neodiversa és important; no debades, en el lèxic nou de la premsa s'hi percep la vida social i els interessos d'una microsocietat (*anxover* o *xavelàndia*, a Girona; *jogueter* o *valenciania*, al País Valencià). Aquest coneixement pot esdevenir molt útil per a accions concretes de planificació del corpus d'una llengua, conclouen.

En la seva contribució, «*Molin, molièr, moliner, monner...* Consideracions sobre la presència dels continuadors de MOLINU i MOLINARIU en la toponímia de la Gascunya comengesa», una de les editores del volum, doctoranda al Departament de Filologia Catalana de la UdL i especialista en lingüística occitana, Mar Font Martí, vincula el record de l'estimat col·lega Joan Julià-Muné amb el mot MOLINARIU, paraula llatina que ha deixat empremta en l'antroponímia (en el cognom de l'homenatjat mateix), i sobretot, en la toponímia (catalana i occitana). Precisament, l'article analitza la presència de MOLINU ('molí') i MOLINARIU ('moliner') al Comenge, regió situada a l'altra banda dels Pirineus, que comparteix amb la Vall d'Aran el gascó pirinenc oriental. Parteix de les dades del qüestionari del luixonès Julien Sacaze (publicat en el *Recueil de linguistique et de toponymie des Pyrénées*, 1887) als instituts locals de tots els municipis dels Pirineus administrativament francesos. L'estudi presentat és extens, molt exhaustiu en l'anàlisi i la documentació aportada, i mostra la prolífica extensió, en forma de topònim, dels continuadors dels dos mots en aquest territori i en els territoris que hi fiten. L'autora hi presenta variació morfològica i semàntica (*era Gota deth Clòt deth Molièr*, però, també, *era Bòrna dera Pèire Molièra*) i classifica el tipus de topònims en què participen aquests mots.

El catedràtic de Lingüística Catalana de la Universitat Rovira i Virgili (URV) Jordi Ginebra tria per a aquest volum una de les seves especialitats de recerca, la història de la lingüística, subdisciplina a la

qual Joan Julià-Muné, sempre innovador, hi va dedicar esforços importants perquè s'implantés en l'àmbit de la filologia catalana. En «Friedrich Diez en la història de la lingüística catalana», ens fa veure la importància del pare de la lingüística romànica per a la història de la llengua catalana, a partir de dos moments concrets, que serveixen d'exemple del pes que va tenir en relació amb la constitució de la lingüística catalana com a disciplina lingüística específica. El primer moment és l'empremta que l'obra del lingüista alemany va deixar en el primer treball de Pompeu Fabra, l'*Ensayo de gramática del catalán moderno* (1891). Descobreix que Fabra l'havia llegit abans de 1891, atès que segueix l'exemplificació present en l'obra de Diez, i, per tant, completa la caracterització de l'*Ensayo* feta fins ara. El segon moment és la reivindicació de Diez que fa la lingüista Eva Seifert en l'article «Das Katalanische in den Werken von Friedrich Diez» (1936). El considera el primer autor que va defensar la individualitat del català. En aquesta contribució a la miscel·lània, el professor Ginebra ha volgut fer visible la figura de Seifert, probablement la primera dona romanista que es va ocupar del català; malauradament, poc coneguda, greuge que vol reparar posant a disposició l'article traduït al català per Macià Riutort (en apèn-dix).

La catedràtica de la UB Maria-Rosa Lloret, especialista en fonologia, morfologia i variació lingüística, vol explorar, en «Epítesis consonàntiques fonètiques i morfològiques», els factors que afavoreixen l'epítesi consonàntica a final de mot, malgrat les contradiccions que implica d'acord amb les tendències fonològiques atribuïdes universalment a aquesta posició. Es refereix tant a l'epítesi fonètica dels substantius, com ara [àpit] (*api*), com a la morfològica, en els verbs, en [párlut] o [párluk] (*parlo*). Pel que fa a les epítesis consonàntiques que es donen en els substantius, l'autora aconsegueix fer palès que l'addició de l'oclusiva (sobretot, [t]) és una estratègia per a reforçar fonèticament el caràcter relativament prominent de la posició final de mot. En canvi, les que es donen en els verbs (sobretot, [k]), tot i que també es presenten com un mecanisme per a millorar el final de mot, tenen principalment una base morfològica. Així, per exemple, la professora Lloret demostra que les epítesis que sorgeixen en les formes verbals amb desinència «zero» de primera persona del singular del present d'indicatiu, preferiblement amb [k] ([mirk], *jo mir*), esdevenen una possible marca de primera persona del singular.

L'humor és el protagonista de l'article «Per no saber castellà o català. Llengua i humor entre els segles XVIII i XX», del professor de literatura catalana de la UdL Jordi Malé. Ens fa avinent una circumstància interessant en la història de la llengua catalana. Tot i que les prohibicions al català comencen als inicis del s. XVIII (amb els Decrets de Nova Planta), el personal administratiu autòcton no es castellanitzà fins ben entrat el s. XIX i, encara molt més tard, com sabem, el poble pla. Per això, els intents dels catalanoparlants d'aprendre castellà eren motiu de burla. Mereixia també escarni el desconeixement del català dels funcionaris espanyols en el nostre territori. Precisament, el professor Malé analitza aquestes circumstàncies com a motiu fonamental de les obres literàries humorístiques del s. XIX. Aquí els convidats a la festa són els equívocs: el dimoni en refistolat castellà pregunta «¿dónde mora Maria?»; i els pastoretz contesten que no en coneixen cap, de mora Maria; el policia no aconsegueix desxifrar el missatge del segrestador que diu «Surt estora tot nadant», perquè «esto sí que es griego o chino; será una clave quizás».

Amb un títol provocador, «Per què estudiar una llengua?», i una prosa fina i irònica, el professor emèrit de la UB i referent en els estudis del Noucentisme Josep Murgades ens anima a discórrer amablement per les tres dimensions de la llengua que la fan digna d'estudi: com a eina de comunicació, com a element cohesionador, i com a mitjà d'esbarjo públic. Especialment interessant és la reflexió —sempre erudita— sobre les tres grans menes de libido que s'experimenten en el fet d'estudiar: la competència, la transgressió i la que concerneix a la pruija de saber. La resta de l'article es dedica a exemplificar aquest plaer del saber, de conèixer la llengua, que és, al capdavant, el gaudi de conèixer-nos a nosaltres mateixos.

La professora Neus Nogué (UB), especialista en sintaxi estàndard i normativa, tria un to més científic per explicar «La concordança del verb *haver-hi*: de Pompeu Fabra a la nova normativa». L'autora hi repassa el tractament que ha rebut aquest tema sintàctic, un dels més controvertits de la normativa del català. Se centra específicament en les gramàtiques de l'últim segle, prenent com a punt de partida la primera gramàtica normativa del català de Pompeu Fabra, passant per les aportacions de l'estimat Joan

Solà, i acabant amb les darreres tres gramàtiques publicades per l'IEC; a saber, la *Gramàtica de la Llengua Catalana* (GIEC, 2016), la *Gramàtica Essencial de la Llengua Catalana* (GEIEC, 2018) i la *Gramàtica bàsica i d'ús de la llengua catalana* (GBU, 2019). De l'anàlisi exhaustiva es desprèn que Fabra ja va proporcionar la informació prescriptiva necessària perquè, més avant, Solà en fes la descripció dels usos del verb *haver-hi* en relació amb el conjunt de les construccions inacusatives. Les indicacions darreres, prescriptives, en les gramàtiques de l'IEC, menen a interpretar que la concordança ja està acceptada.

L'especialista en pragmàtica i anàlisi del discurs Lluís Payrató (UB) ens convida a una passejada, amanida de rampells, sobre els mots a l'entorn de l'alteritat, en la contribució «Al voltant de l'alteritat: un assaig breu sobre els altres». En aquest assaig, el lector descobrirà el gust —i l'enjogassament, val a dir-ho— del professor Payrató per desbrinar les subtilitats semàntiques dels mots, amagades en les definicions més o menys encertades dels diccionaris. De la mà ens du des de *atressí* fins a *alteració* i, de la mà, igualment, ens ajudarà a saltar cap a l'alteritat en el cicle comunicatiu, on el jo es fa ell mateix en el reflex cap a l'altre. Ens aturarem en la literatura i en l'etimologia, també llocs en què podem contemplar com l'essència de l'individu es reparteix amb l'altre. El final de camí és ja una reflexió molt personal sobre la vida acadèmica que sacseja —potser justament perquè la reconeixem amb ell—, de lectura molt recomanable.

Les aportacions de la professora de la UB Maria-Pilar Perea sobre la contribució de Mossèn Alcover a la història de la llengua catalana sempre són interessants i rigoroses. En l'article «La relació epistolar entre Wilhelm Meyer-Lübke i Antoni M. Alcover», dona a conèixer aquesta correspondència (quinze escrits, que s'hi reproduïxen fidelment i íntegra) entre el romanista suís i el promotor de la dialectologia en la nostra llengua. En aquesta contribució, a banda d'analitzar els temes principals que es tracten en l'epistolari, la professora Perea ressegueix les referències lingüístiques de Meyer-Lübke en l'obra d'Alcover, així com també hi inclou un apèndix amb referències sobre les cartes que el 1926 van bescanviar Moll i el romanista suís.

La mestra Gemma Rigau (UAB), membre emèrita de la SF de l'IEC, referent de la lingüística teòrica i descriptiva del català, contribueix a aquest volum d'homenatge amb l'article «Quantificadors aspectuals mitgadors i polaritat». S'hi descriuen les propietats sintàctiques i semàntiques principals d'uns quants quantificadors mitgadors. D'una banda, s'analitzen els quantificadors aproximatius *gairebé* i *quasi*, que tenen un valor aproximatiu a la baixa (*En van vendre gairebé mil exemplars*), i, també, *amb prou feines* i *a penes*, que hi afigen, a més, la implicació semanticopràgmàtica que aquesta quantitat és inferior a les expectatives del parlant (*En van vendre amb prou feines mil exemplars*). D'altra banda, hi ha *tot just* i *ben just*, quantificadors aspectuals delimitadors, que fiten l'esdeveniment (*Tot just parlo bé el francès*, i hi podríem afegir *i res més*). En tots els casos, s'hi examinen fil per randa els efectes de polaritat quan apareixen en la perifèria esquerra de la frase i el tipus de complementadors (o conjuncions) que seleccionen, en concret, *que* i *si*; la funció d'aquest darrer és analitzada amb més aprofundiment. Finalment, s'hi dedica un apartat al usos de *amb prou feines* o *a penes* i *tot just* amb valor temporal (o temporal-aspectual) de simultaneïtat, en oracions com ara *Amb prou feines havia acabat de dir-ho que ja me'n penedia* o *Tot just entrar la van aplaudir*.

El mestre Joan Veny, membre emèrit de la SF de l'IEC, tria per a aquesta miscel·lània un fenomen fonètic de caràcter irregular, a saber, «Sobre la nasal adventícia: de *nigú* a *ningú*» i prova de trobar-li cert ordre. Reivindica que és un fenomen que hauria de convidar els historiadors de la llengua a dedicar-hi un apartat. En primer lloc, en fa un recorregut terminològic («epèntesi espontànea», «adjonction d'une nasale», «canvi nasal inorgànic...») i bibliogràfic. Seguidament, presenta la llista de mots afectats pel fenomen segons que la seva nasalització sigui (a) progressiva (*gramàntiga* < *gramàtica* o *mentàfora* < *metàfora*); (b) regressiva (*angonia* < *agonia* o *ronsinyol* < *rossinyol*); (c) des d'un plural amb nasal (*ganfarró* < *gafarrons* o *volantí* < *volatins*); (d) davant palatal (*enxovar* < *eixovar* o *rellonge* < *rellotge*); i (e) per dissimilació (*an calde* < *al calde* o *trambalsar* < *trasbalsar*). Exhaustivament, s'hi afeg la forma normal, l'àrea de la variant modificada, la font d'informació, la documentació i l'ètim o motivació.

Només hi ha un article centrat estrictament en la literatura catalana en aquest volum. Du el títol «Com treballava Pedrolo» i el signa el catedràtic de la UdL Joan Ramon Veny-Mesquida. La Càtedra Màrius Torres, que dirigeix, va posar a l'abast dels investigadors, en format digital, autògrafs —manuscrits i mecanoscrits— de l'escriptor Manuel de Pedrolo. El curador d'aquest volum miscel·lani fa una descripció d'aquest llegat, centrada en la procedència i la tipologia dels materials. Arriba a conclusions ben sucoses. Permet relativitzar o, si més no, contextualitzar, la idea d'un Pedrolo «escriptor a rajaplo-ma». El llegat indica que preparava, redactava amb diverses versions i revisava els seus escrits.

Les contribucions més breus i, tanmateix, les més íntimes d'aquest volum corresponen als textos de Ramon Sistac (UdL) i Mariàngela Vilallonga (UdG). En l'escrit «Joan Julià-Muné: quaranta anys d'amistat (anècdotes i alguns apunts històrics)», Sistac, membre numerari de la SF de l'IEC i de l'Acadèmia Aragonesa de la Llengua, ens fa un retrat amable i positiu (farcit d'anècdotes divertides) de l'amic estimat, amb qui va treballar durant quaranta anys. Villalonga, catedràtica de Filologia Llatina i membre numerària de la SF de l'IEC, amb «De Joan Julià», fa parlar el professor homenatjat a través de la carta que li va enviar l'abril del 1975, des de Londres.

Tanca el volum un article que connecta amb la vessant més internacional de Joan Julià-Munné, reconegut sinòfil i director de la Càtedra d'Estudis Asiàtics de la UdL. La doctora LiYun Wang, la primera persona xinesa nativa a elaborar, escriure i defensar una tesi doctoral sobre el català i en català, especialista en fonologia catalana i xinesa, hi aporta l'article «Transferència de l'L1 i ultracorreció: dos processos inversos en la pronunciació dels oclusius i els líquids per part dels aprenents sinòfons del català». L'autora presenta un estudi de camp amb la finalitat d'analitzar la pronunciació real dels fonemes oclusius i líquids dels aprenents sinòfons (vint estudiants universitaris xinesos de la UB). Partint de l'anàlisi contrastiva i l'anàlisi d'errors, arriba a la conclusió que l'ensordiment, la lateralització i la sonorització són interferències de l'L1. La ultracorreció posa de manifest que, per als parlants sinòfons, la distinció sorda-sonora és més difícil de dominar que l'articulació sonora. Aquests resultats esdevenen molt útils per a enfocar la tasca docent, que, com suggereix Wang, ha d'anar dirigida al disseny d'exercicis amb parells mínims (tipus *pot-vot*, *plat-prat*, *col-cor...*).

Com heu pogut comprovar, l'obra ressenyada és un volum extens (voreja les quatre-centes pàgines) i temàticament divers, en què hi han participat investigadors i investigadores de renom i, també, de futur prometedor. Sembla ben bé com si ningú no hagués volgut faltar a aquesta festa d'homenatge a Joan Julià-Muné. Tothom està agraït d'haver pogut formar part de la seva vida. Com diuen les «boquetes» desxifrades de la presentació del volum: «Gràcies, Joan».

Sandra MONTSERRAT
Universitat d'Alacant
Institut d'Estudis Catalans

FREIXA, Judit / GUARDIOLA, M. Isabel / MARTINES, Josep / MONTANÉ, M. Amor (ed.) (2022): *Dictionary of Catalan Neologisms*. Berlin / Bern / Bruxelles / New York / Oxford / Warszawa / Wien: Peter Lang, 428 p.

L'obra veu la llum oportunament en un context social i tecnològic en què, a partir dels resultats del projecte NADIC (Neologismes per a l'actualització del diccionari normatiu), els autors intenten donar resposta, d'una manera adient i encertada, als canvis lingüístics i comunicatius que experimenta la societat actual en el dinàmic espai del coneixement i la informació. Són transformacions que, en conjunt, afecten clarament la forma d'expressar-nos mitjançant nous usos, registres i, com no, unitats lèxiques, potser els elements més evidents, especialment si són préstecs d'unes altres llengües.

En realitat, moltes unitats del corpus del NADIC tenen un valor especialitzat i entre elles destaquen principalment els préstecs, així com procediments poc habituals de formació de neologismes. Què passa

amb aquestes veus al si d'una llengua que cerca la protecció? En un capítol del llibre s'indica que «the major aspiration of every word, to be awarded entry into the dictionary» (p. 136): aquesta visió metafòrica ens mostra que aquests mots viuen en els nostres discursos i viatgen a través de les nostres comunicacions, com a entitats que desitgen existir per sempre i ésser recordades i usades per tots, cosa que atenyen quan apareixen als diccionaris.

Així doncs, a partir del concepte de *neologisme*, entès com a neologisme lexicogràfic en el llibre ressenyat, és a dir, unitat lèxica (simple o complexa) o sentit no inclosos en el *Diccionari de la llengua catalana* (DIEC2, de l'Institut d'Estudis Catalans) ni en el *Gran diccionari de la llengua catalana* (publicat per l'Enciclopèdia Catalana), els autors proposen i treballen una sèrie de criteris (i sobretot una manera d'aplicar-los) per a detectar el nombre de neologismes necessaris en una actualització d'aquestes obres esmentades. A continuació, s'analitzen les unitats i sentits seleccionats per a integrar-los en un possible model de llengua representativa de les varietats d'ús i geogràfiques d'aquesta societat dinàmica, però al mateix temps un model que observe la tradició lingüística i el context sociopolític del català i, per descomptat, les necessitats dels parlants. Cal dir que no tots els neologismes (lexicogràfics) són noves paraules, expressions o accepcions, sinó unitats i significats que no han passat determinats filtres (de vegades subjectius) per a ésser publicats en alguns diccionaris.

Tenint en compte l'objectivitat que proporciona la lingüística de corpus, els autors atenen les necessitats d'ús dels parlants a fi de trobar un equilibri entre la prescripció i la protecció, d'una banda, i l'obertura a noves formes comunicatives o realitats, d'una altra; entre la tradició i els models d'altres llengües; o entre el pes de la formalitat (bàsicament del discurs escrit), la semiformalitat i la informalitat.

De fet, en la pràctica quotidiana de la llengua naixen molts dubtes i busquen una guia d'ús en les obres lexicogràfiques, guia que en ocasions no aporten. Tenim en català la forma abreujada de *pel·lícula*, com l'escrivim (amb ela geminada o simple) i com la pronunciem (amb vocal *e* oberta o tancada)? Existeixen *megabyte* o *mega*?, com les escrivim o pronunciem?, són paraules masculines o femenines? En realitat, són unitats que empren en el dia a dia i que no sempre trobem a les obres de referència. A aquestes preguntes i moltes més responen els autors en el llibre que ressenyem.

Encara que *Dictionary of Catalan Neologisms* es fonamenta en el català, la metodologia, reflexions generals i regles es converteixen en una pauta per a l'actualització de neologismes en diccionaris d'unes altres llengües i tradicions, amb la qual cosa valorem positivament la seua aparició en anglés.

Des del punt de vista metodològic, la publicació es caracteritza per un intens rigor científic basat sobretot, dins de la lingüística aplicada, en la lingüística de corpus, però també fa recurs a unes altres disciplines i subdisciplines lingüístiques, entre d'altres, la neologia, la lexicografia (teòrica i pràctica) o la semàntica cognitiva. En tot cas, els autors, a cada capítol, expliquen els conceptes emprats i afavoreixen, doncs, una lectura fàcil dels textos. En general, és destacable la gran coherència metodològica i de criteris entre els investigadors, que dona una veritable sensació d'homogeneïtat, principalment perquè de vegades alguns temes o exemples concrets es comenten en capítols diferents, amb solucions semblants.

Així, després d'una introducció de M. Teresa Cabré i una presentació dels editors, on concreten els objectius de la publicació i les parts, s'inclouen setze capítols, tots ells amb un títol que particularitza d'un mode evident el contingut principal i amb un resum inicial molt aclaridor. A cada capítol es fa esment només de la bibliografia bàsica i actual, ja que al final de l'obra s'incorpora un apartat amb tota la bibliografia, així com un índex molt útil per a trobar els conceptes o paraules clau treballats en tot el llibre.

En aquesta presentació dels editors obtenim algunes dades fonamentals per a comprendre el marc conceptual dels autors. El projecte NADIC es desenvolupa entre 2015 i 2017 a partir del corpus de neologismes elaborat entre 2008 i 2016 per la Xarxa d'Observatoris de Neologia de la Llengua Catalana, amb la intenció d'establir els criteris (i la preeminència entre ells) a l'hora de seleccionar els neologismes per a un diccionari monolingüe general. Destaquem, en conseqüència, que el treball s'orienta cap a un diccionari no especialitzat, a partir d'un corpus que intenta representar, per un costat, les varietats geogràfiques (encara que hi haja, en principi, un pes rellevant de Barcelona) i, per l'altre, una certa

quantitat de variació associada als registres i contextos sobretot de la premsa i les revistes, però també de la ràdio.

En un primer grup de capítols trobem estudis que descriuen excel·lentment els resultats i les reflexions generals derivats del projecte NADIC, així com els processos d'actualització present i històrica de neologismes (entesos sempre com a neologismes lexicogràfics). Al principi, Judit Freixa, com a investigadora principal del NADIC, exposa com s'han triat 927 neologismes per a l'actualització, de manera que fa explícits els vint-i-dos criteris de selecció (alguns d'aquests clarament innovadors) i especialment la ponderació entre ells. L'efecte de l'aplicació dels criteris (alguns amb caràcter exclouent) crea una matriu descriptiva que, després de la ponderació, mostra el caràcter diccionaritzable de les unitats o sentits. Podem destacar que aquesta metodologia és, sense cap dubte, practicable en altres llengües, concretament pel valor de l'objectivitat (gràcies al treball de la lingüística aplicada o específicament de corpus) i perquè la freqüència, establerta com un primer filtre, no suposa en cap moment un criteri únic ni el més rellevant. Així, els neologismes diatòpics prenen fortalesa diccionàrica i representació en el conjunt, encara que la freqüència no siga alta, com a mecanisme per a compensar el major pes en el corpus de la varietat de Barcelona. D'altra banda, entre els criteris descobrim el número deu (o validació pels especialistes), que condueix cap a un cert valor subjectiu, però, al final, després de l'aplicació i ponderació, es revela normalment com un criteri no decisiu, sinó més bé una confirmació del caràcter diccionaritzable.

Després Ivan Solivellas examina, a partir de dades quantitatives i qualitatives, les característiques dels procediments d'innovació lèxica de les unitats i sentits seleccionats, com la derivació i el canvi semàntic, entre d'altres. És interessant observar que, malgrat que els préstecs o calcs d'unes altres llengües (com l'anglès o el castellà) semblen nombrosos en el corpus inicial, i la seua selecció podria afectar greument el caràcter protector i prescriptiu del *DIEC2*, l'ús dels criteris mostra el menor caràcter diccionaritzable d'aquestes unitats, amb excepcions raonades. A la fi, advertim quins són els mecanismes lingüístics que possibiliten que el català continue evolucionant i adaptant-se als canvis socials i materials en tant que sistema comunicatiu viu.

En aquest sentit, Ona Domènech-Bagaria descriu de manera detallada els reptes de la societat de la informació i el coneixement, i el seu dinamisme, presents, per exemple, en les noves necessitats dels registres lingüístics o ciberllenguatge i també en el paper individual de les persones, com els opinants, que serveixen com a models lingüístics. Les seues reflexions sobre el ritme d'actualització de les obres lexicogràfiques, la inclusió d'elements col·loquials o el valor dels préstecs molt estesos (però que no omplim un buit denominatiu) apunten cap a propostes i tradicions inspirades en unes altres cultures, però al mateix temps cap a la col·laboració amb els parlants en la creació del model de llengua.

Per finalitzar aquest grup d'articles més generals, Carolina Santamaria Jordà especifica les raons per a la integració de neologismes en la primera edició del *DIEC*, comentaris que ens permeten comprendre millor el perquè dels objectius del NADIC i les possibles actualitzacions del *DIEC2*. A banda, si tenim en compte el context històric, resulten molt útils les anàlisis i reflexions sobre algunes mostres de formes preses del castellà o creades a partir d'ell i, en general, quines van ser acceptades (i quines podrien ser hui en dia acceptades).

A continuació, comença el grup de capítols dedicats a la descripció dels diferents tipus de neologismes escollits per a l'actualització del *DIEC2*, en els quals s'expliquen, des d'una perspectiva quantitativa i qualitativa, els criteris de selecció i es fan propostes de futur, sempre d'un mode extremadament coherent entre els diversos capítols. Per exemple, Carolina Bastida i M. Amor Montané analitzen específicament els neologismes derivats de noms propis; Jordi Ginebra caracteritza les unitats fraseològiques (principalment col·locacions), incloent els problemes de detecció en el corpus; M. Isabel Guardiola, amb un excel·lent marc teòric, destaca l'oblit de les interjeccions, inserides en el món col·loquial i informal, i comenta els casos obtinguts en el projecte NADIC, sempre en relació amb la seua presència i marques en diversos diccionaris; Joan Julià-Muné examina com diccionaritzar els préstecs d'unes altres llengües quant als aspectes ortogràfics, però especialment tenint en compte els elements fonètics i la pronúncia de les varietats tant orientals com occidentals del català, amb propostes metodològiques que podrien clarament traslladar-se a la diccionarització en unes altres llengües; Elisabet Llopart Saumell

estudia els dobles o variants morfològiques creades a partir de sufixos (en concret, substantius), cerca les semblances i diferències lingüístiques, pragmàtiques, temàtiques..., i, per últim, destaca com podrien incorporar-se i descriure's en els diccionaris, més enllà de les remissions internes entre lemes; finalment, Mercè Lorente Casafont desenvolupa un concepte novedós com el dels neologismes invisibles, sovint inadvertits a causa dels seus mecanismes de creació, però detectats al si del projecte NADIC.

Tot seguit, en el tercer grup d'articles, trobem les anàlisis exhaustives de tres exemples concrets seleccionats pel projecte NADIC com a diccionaritzables. La presentació acurada de les unitats i sentits fa palesos els procediments relacionats amb la neologia. Josep Vicent Garcia Sebastià, des de l'òptica de la semàntica cognitiva, analitza l'expressió *de pa amb fonteta* i ens apropa cap a enfocaments que integren la fraseologia, les varietats geogràfiques i la pragmàtica. Josep Martines, a partir d'abundants fonts, aclareix minuciosament i rigorosament la vida i el viatge de la paraula *figatell* des dels seus orígens fins a la seua entrada a terres valencianes. En conseqüència, demostra no només la vitalitat dels contactes humans, sinó també el paper de la identitat en la creació neològica o en la revitalització de neologismes. Es tracta, indubtablement, d'una recerca molt profunda, amb una atenció considerable al detall. També Caterina Martínez empra la semàntica cognitiva i examina la unitat *preqüela*, en tant que mot creuat, a partir d'exemples de l'anglès i del català i recorrent a dibuixos molt aclaridors de les imatges i relacions conceptuals.

Finalment, arribem al quart conjunt de capítols, units per tractar tots la variació lingüística des de diferents perspectives i que serveixen també per a combinar elements temàtics ja apareguts o comentats en capítols anteriors. Així, Elisenda Bernal i Martí Freixas demanen un major paper del nivell col·loquial a través de l'anàlisi escrupolosa de les dades del projecte NADIC, a més de lemes i també marques de diversos diccionaris, a fi d'aportar propostes constructives i originals que volen eliminar tant la ideologia com la subjectivitat que, en primer lloc, envolten la selecció i descripció d'aquests elements informals i que, en segon lloc, afecten negativament la creació d'un model de llengua inclusiva. Tot seguit, Rosa Estopà, amb una sòlida visió teòrica i a partir dels resultats del NADIC, ens condueix a reflexionar sobre la tria d'unitats o sentits amb valor especialitzat i ofereix suggeriments que tenen en compte les necessitats dels parlants i la varietat de gèneres en el context d'una societat on destaca la democratització del coneixement. En últim lloc, Maria Gené Gil tracta el tema de la selecció de veus dialectals, concepte bàsic del NADIC, per a destacar que aquestes no són sempre novetats, sinó formes o sentits clarament arrelats en determinades regions, però de vegades no acceptats en els diccionaris, malgrat el fet que podrien desenvolupar un paper rellevant en el model lingüístic.

En suma, alguns capítols comparteixen temes transversals i hi aporten anàlisis i propostes destacables i complementàries, sempre amb un sentit crític i constructiu. De fet, els autors són conscients de les seues contribucions, però, alhora, fan observacions que permeten o que permetran millorar els resultats; parlem de revisions que poden referir-se, entre d'altres, a les característiques del corpus (i la varietat de registres que inclou), l'establiment de més criteris lingüístics de selecció d'unitats i sentits (o almenys una major preeminència d'alguns d'ells), el paper dels diccionaris digitals i les seues propietats, el ritme d'actualització dels neologismes i les eines necessàries, la regularització d'algunes normes de la lexicografia (especialment en relació amb els elements col·loquials, els dialectals, les unitats fraseològiques, els usos especialitzats o la informació pragmàtica) i, per finalitzar, la invitació a reflexionar sobre els trets de models lingüístics més descriptius.

En aquest sentit, la metodologia dels autors afavoreix categòricament l'objectivitat en els resultats i mostra, així, un camí encertat cap a la reducció de la subjectivitat dels lingüistes (i sobretot lexicògrafs) a l'hora de treballar els neologismes (lexicogràfics) i, en general, les unitats dels diccionaris. Amb aquests procediments els investigadors volen, d'una banda, superar algunes incoherències existents entre la teoria lingüística, la lexicografia pràctica i la lingüística de corpus i, d'una altra, oferir una imatge dinàmica (i real) de la llengua que possibilita les exigències de la comunicació moderna.

A més, cal afirmar que aquesta objectivitat, d'acord amb els autors, no pot oblidar els parlants, els seus usos i les seues necessitats, ja que formen part, inqüestionablement, de l'existència present i futura del català. De tot això podem inferir que hem de trobar fórmules de col·laboració que, sense trencar radi-

calment amb la tradició, el pes inestimable de les institucions i el treball dels especialistes, atorguen un relatiu empoderament als ciutadans a través dels seus discursos, empoderament de vegades reconegut i valorat en altres models de llengües amb contextos socials i polítics diferents.

En conclusió, l'obra que ressenyem fa un pas endavant, un pas ferm i vigorós, en el camí d'establir un equilibri entre, en primer lloc, la prescripció i la descripció; en segon lloc, la tradició i l'obertura; i, per últim, la formalitat, la semiformalitat i la informalitat. Les propostes suggerides pels autors poden conduir-nos d'una manera notable a superar aquesta cruïlla i arribar sans i estalvis a la nostra destinació: un català dinàmic, modern i inclusiu.

Jaume CLIMENT DE BENITO
Universitat de Klagenfurt

FUSTER, Joan (2023): *Escrits sobre el Tirant lo Blanc*. Estudi, edició i notes de Mireia Ferrando Simón. València: Publicacions de la Universitat de València, 354 p.

L'any 2022 es va celebrar el centenari del naixement de Joan Fuster (Sueca, 1922 - 1992), un dels intel·lectuals més rellevants del País Valencià i un dels escriptors en català, no cal dir-ho, més destacats de tot el segle XX. Aquest centenari va estimular nombrosos estudis i reflexions. L'Acadèmia Valenciana de la Llengua va declarar el 2022 Any Joan Fuster i va promoure tota mena d'activitats. Fuster no va amagar mai, tot el contrari, la seua predilecció pel *Tirant lo Blanc*. A diferència del *Curial e Güelfa*, una novel·la que no li va resultar mai tan atractiva, l'obra de Joanot Martorell l'entretenia i divertia enormement, i aquest vessant lúdic significava, en un text de ficció, tot un repte per a un escriptor que va ser més lector i analista d'assaig i d'història que no de faules. Però, sobretot, l'animava a plantejar (i plantejar-se) problemes sobre el món i les cultures medievals, sobre la societat valenciana del Segle d'Or i sobre la capacitat retòrica de la llengua d'aquells grans escriptors, homes (Vicent Ferrer, Ausiàs March, Roís de Corella) i dones (Isabel de Villena). Algunes de les pàgines més originals, saboroses i fresques —sense deixar de ser erudites, com ara indicarem— que s'han escrit sobre *Tirant lo Blanc* les devem a Fuster, que va saber aplicar la seua aguda crítica a la millor novel·la de les lletres europees del segle XV.

La dedicació de Fuster al *Tirant* mereixia un estudi com el que ens presenta l'autora, madur, acurat, documentat i exhaustiu. Un treball acadèmic, però perfectament entenedor per a qualsevol lector curiós, com la mateixa obra del suecà, de qui mostra textos coneguts i molts que gairebé havien desaparegut d'escena, que els ordena, els comenta dins el context històric i biogràfic de l'autor, els anota, i deixa al remat que ens parlen, com ha de fer la millor crítica. Els textos de Fuster són assajos que mostren una fidelitat extrema cap a la novel·la i, com diu l'autora, «amerats d'una aguda interpretativa privilegiada i d'una gran erudició», des del primer article que li dedicà, la «Hipòtesi sobre el *Tirant*» (1953), fins al darrer, les «Consideracions sobre el *Tirant*» (1991), publicat pòstumament en les *Actes del XIX Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (1993). No és estrany, doncs, que el llibre de Mireia Ferrando Simón haja obtingut el Premi Joan Coromines d'Investigació Filològica, Històrica o Cultural (2023), que convoca la Societat Coral El Micalet amb la col·laboració de la Universitat de València. I és tot un encert que passe a formar part de la Col·lecció Càtedra Joan Fuster, que dirigeix la professora Carme Gregori, editada per Publicacions de la Universitat de València (amb la col·laboració de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana).

Ferrando Simón n'havia avançat algunes pàgines, en format d'articles previs, ara revisades i articulades al si d'un llibre que consta, després d'una breu Introducció, de dos parts ben diferenciades: una primera, d'estudi, que titula «“Un clàssic sense arnes ni pols”. Les aproximacions de Joan Fuster al *Tirant lo Blanc*» (p. 17-130); i una segona, «Escrits sobre el *Tirant lo Blanc*» (p. 131-328), que replega els articles de Fuster dedicats totalment o parcial a la novel·la, ara presentats, comentats, editats críticament i acuradament anotats. Acaba un *Epíleg*, que en realitat són les *Conclusions* de l'estudi, seguit de les referències bibliogràfiques i de l'índex onomàstic.

L'estudi consta de tres capítols. El primer, titulat «Història literària i cultural en Joan Fuster», fa una aproximació a la concepció fusteriana de la història cultural; emmarca la consideració per la literatura medieval entre motius d'obligació i ofici intel·lectual, i compromís cívic; i acota el cas de la seua atenció pel *Tirant* com un cas singular en molts sentits. En el segon, el més extens, examina cronològicament, en diferents contextos temporals, la gestació i l'evolució de «L'interés pel *Tirant*». Perioditza aquest interès tot mostrant una evolució del pensament crític al voltant de l'obra: «Les primeres reflexions (1947-1961): la modernitat formal i el rerefons ideològic», «Les lectures socioculturals (1962-1982): la recepció de la novel·la» i «Les darreres consideracions (1983-1991): els aspectes filològics». El tercer capítol, «L'aposta pel *Tirant*», presenta, finalment, una dialèctica fonamental: *Tirant* és un clàssic («clàssic entre els nostres clàssics») i, per tant, hauria de ser intocable, com una estàtua de bronze, pura i gèlida; tanmateix, justament la «idoneïtat» i les «raons» com a clàssic fan que el monument ressuscite com a símbol: «en el context repressiu del franquisme, Fuster pensava que el *Tirant* havia d'ajudar a recuperar la consciència nacional, a cohesionar i alhora a fer més visible la comunitat lingüística, tant de portes endins com de portes enfora, i a prestigiar la cultura pròpia».

En la segona part, l'estudiosa edita i anota els vint-i-sis textos de Fuster que ha pogut reunir i que s'ocupen monogràficament o parcialment del *Tirant*. Són gairebé dues-centes pàgines de contribucions, en alguns casos pràcticament desconegudes, i fins i tot algunes inèdites, donat que les fonts no són només bibliogràfiques (llibres, revistes, quaderns), sinó arxivístiques (fruit del treball a la Casa Fuster de Sueca), hemerogràfiques i audiovisuals. En realitat, els «Escrits sobre el *Tirant lo Blanc*» no són exclusivament sobre el *Tirant*. Com que la diversitat de formats d'escriptura d'aquests textos és àmplia —articles de revista, ponències, col·laboracions periodístiques, cartes, conferències, declaracions extenses—, i és tan heterogènia com gran part de l'obra fusteriana, s'elabora una proposta de classificació en quatre blocs: textos periodístics, articles erudits, textos amb referències d'interés i intercanvis epistolars. Tot sumat, es tracta d'una replega generosa de segurament totes les pàgines de l'obra de Fuster que dediquen almenys un comentari mínimament extens i substancial sobre el *Tirant*.

Tornem al segon capítol de l'estudi: «L'interés pel *Tirant*». Què en pensava Fuster, d'aquesta cimera de la nostra literatura? Per què li va suscitar continuadament aquest permanent «interés»? Era i és allò que no s'havia contestat mai i que no s'ha contestat encara. Ara bé, tot i que Ferrando Simón no dona una resposta única, és clar que adueix tots els materials a l'abast per poder fer-se'n ara una idea bastant clara al respecte. La resposta més contundent i rotunda a la pregunta adés formulada potser la dona l'autora una mica més endavant, a l'*Epíleg*, quan parla de les diferències entre «amor» (devoció, diríem) i admiració, a partir de l'exemple de la consideració de Gramsci per Dante. Gramsci admirava Dante, sense —òbviament— amar-lo. Fuster, poc amic de devocions, admirava *Tirant*. No el podia amar, en el sentit de venerar, perquè anava contra les seues creences —el seu tarannà il·lustrat— qualsevol classe de veneració; però l'admirava amb una certa «passió» irracional, si es vol (l'adjectiu és meu, no de l'autora). I per això li va dedicar mirades insistents «d'arqueòleg» (conclou Ferrando Simón), amb aquesta admiració fidel i constant, en forma de reflexions al llarg de tota la vida, cosa que no va fer amb els altres autors, medievals o no. És lamentable, assenyalava l'estudiosa, que aquestes reflexions no cristallitzaren mai en un llibre monogràfic, com el que Fuster va dedicar als sermons de Vicent Ferrer. Però aquesta manca vindria per una «consciència de no comptar amb les eines bibliogràfiques, tècniques i metodològiques per a emprendre un estudi aprofundit de l'obra». Aquest llibre *in fieri*, mai enllestit (no crec que Fuster el tinguerà mai al cap com a tal monografia), el podem gaudir ara, en tot cas, gràcies a aquest altre llibre factici de Ferrando Simón, i pense que potser de la forma fragmentada i polièdrica que Fuster haguera preferit.

El pensament de Fuster al voltant del *Tirant* no és una fractal que repeteix patrons o idees que es multipliquen geomètricament idèntics. Va evolucionant, però la veritat és que conserva una coherència i consistència al llarg de gairebé trenta anys. Personalment, sempre m'havia interessat el Fuster de les fognades genials al voltant del *Tirant*, l'escriptura que es planteja i ens planteja paradoxes a partir del judici crític de la modernitat vers el món antic: ingenuïtat, ressentiment, corrosió, reforma, irreverència; veritat vs frau, noblesa vs. vulgaritat, èpica vs. mediocritat, elegància vs. vodevil, lluita activa vs. enyo-

rament passiu, etc. Pense que puc confirmar, gràcies al llibre, que es tracta bàsicament del Fuster del primer treball, «Hipòtesi sobre el *Tirant*», publicat en *Pont Blau*, 11 (setembre 1953, p. 198-291), en un article que declara tret del seu «Diari de lectura» de 26 d'agost de 1952, que versiona després, amb canvi lleuger de títol, com a «Reflexions sobre el *Tirant*», publicat quatre anys més tard en *Figures de temps* (1957) (*Obres completes*, II. Barcelona: Edicions 62, 1969, p. 40-48) i reproduït també més tard, amb completa i lúcida introducció d'Albert Hauf, en *Misògins i enamorats* (Alzira: Bromera, 1995, p. 239-247). S'ha estudiat, per cert, en altres llocs com Fuster va entrar en contacte amb els exiliats de Mèxic que portaven la revista *Pont Blau* i, de retruc, amb el grup de Barcelona i Palma; i com a l'Hotel Formentor va coincidir amb Dámaso Alonso, del qual parlarem tot seguit.

Ferrando Simón facilita una edició doble d'aquest article, confrontant-hi amb tota cura les variants entre les dues versions, de 1953 i de 1957 (no significatives, però curioses). Se'n poden retallar algunes frases, a partir de la versió original de 1953:

Joanot Martorell i Martí Joan de Galba, al seu costat [de Cervantes], foren uns ingenus. L'atac al món cavalleresc, de la part de Cervantes, és obert, corrosiu, explícit: amb una punta de ressentiment. Hi ha sarcasme i, per tant, intenció reformadora, propòsit transcendent. En el *Tirant*, en canvi, tot és gratuït. En certa manera, es mostra tan despietat amb la cavalleria i els valors medievals com el *Quijote*; però la seua burla es queda en humorisme, no arriba mai a la sàtira. [...] Els dos escriptors valencians plangenten amb la cavalleria amb aquella desimboltura ambigua que usen els sagristans amb les coses d'església, irreverent per familiaritat més que per escepticisme. [...] El cavaller es converteix en ésser vulnerable, la casta escandalosament privilegiada s'incorpora al regne de la normalitat. I tot això, en una novel·la de cavalleries, com a tal novel·la de cavalleries, era un petit frau. Martorell i Galba no perden oportunitat d'enrolar llurs nobles personatges en peripècies còmiques o, almenys, vulgars. Tirant i els seus cavallers són, no hi ha dubte, gent estrènua... [...] Però, els autors del *Tirant* semblen tenir interès a adornar el transfons èpic amb escenes de vodevil. En veritat [...] Tirant és també un heroi vist pel seu ajuda de cambra. O per un company d'armes que no li guarda miraments. La seua mort [...] és d'una mediocritat infelïç, si hom la mira des de la tradició cavalleresca. [...] Cervantes es revolta contra tota una societat; els valencians comencen per no revoltar-se (i terminen per limitar el camp de llur burla a l'espectacle cavalleresc). Allò que en el *Quijote* és ferment revolucionari en el *Tirant* no passa d'esplai irresponsable. [...] Tot em duu a creure que Martorell i Galba eren, com Cervantes, uns hòmens desil·lusionats. *Tirant lo Blanc*, que encarna el moment de màxima esplendor de la literatura catalana, seria al mateix temps el llibre de la nostra decadència, el reflex d'una descomposició interior. [...] En el *Tirant* s'evoca, disfressada, la glòria del nostre passat: l'enyorança del que ja no és possible s'adapta a una perspectiva estètica, literària. El que cent anys enrere fou una realitat viscuda es converteix en un record amable. (Cervantes no enyora: lluita. El *Quijote* s'adreça contra les resistències del temps vell. I pledeja sabent per què.) (Fuster 2023: 138-145)

Podríem aplicar a aquestes frases un aforisme del mateix Fuster: «cada paraula ja és en si una perífrasi». Els adjectius hi són flaxos intuïtius, flames que s'esforcen per il·luminar la foscor nocturna de la confusió d'idees. En alguns casos, es tracta d'enunciats inflamats amb la seua retòrica assagista habitual, de discurs inacabat, fragmentat, lacònic, que juga amb la dialèctica, l'antinòmia i la contradicció per a asseverar interrogant. Trobem ací al Fuster més genuí, «en mànigues de camisa», com ell deia, rotund però alhora reticent a l'hora fixar unes conclusions definitives —les que es veu obligat a fer un treball acadèmic— a partir d'aquestes «hipòtesis». Jo supose que Fuster admirava les piruetes atlètiques i màgiques de Martorell, perquè veia que combinaven sense contradicció aparent els ideals bèl·lics, amorosos i religiosos amb un materialisme desmitificador, el del seu gust, i aquestes cabrioles impensades en el temps el divertien moltíssim, com sovint confessa. Potser en *Tirant* havia trobat una plasmació perfecta del que diu al *Diccionari per a ociosos*: que la unitat del Jo no és creïble si no és «a condició que incloga el reuma, el complex d'Èdip, l'orgasme» (el reuma de les lesions de l'heroi, l'Èdip d'Hipòlit amb l'Emperadriu, l'orgasme perllongat de la parella). Això no podia més que agradar al seu tarannà iconoclasta. Només cal llegir els adjectius replegats als articles del llibre amb els quals fulmina burles-

cament la seriositat de grans intel·lectuals valencians, com ara Joan Lluís Vives o Gregori Maians, imitant-los com a puritans enfrontats al *Tirant*.

El capítol que l'autora dedica a esta primera etapa, quan publica «Hipòtesi sobre el Tirant», és clarificador. Resulta molt interessant i important l'intercanvi epistolar de Fuster amb Martínez Ferrando a propòsit de les idees històriques en la primera versió de l'article. Martínez Ferrando pregunta, donat que troba la hipòtesi general de Fuster «depriment», si la manca d'un sentiment patriòtic d'arrels profundes entre els valencians podria relacionar-se amb la ironia o l'humor de Martorell, com a valencià, una ironia que no es produiria entre els catalans. Són observacions que engresquen Fuster, com explica molt bé l'autora, que tracta de contextualitzar el tema del diàleg plantejat (sobre problemes que sempre l'ocuparan), a partir de la manca de bibliografia historiogràfica i tirantiana, lamentada sincerament pel suecà (p. 58-62).

L'autora remarca igualment la impressió que li ha fet a Fuster la recent lectura del magnífic assaig de Dámaso Alonso, «*Tirant lo Blanc*, novela moderna», publicat un any abans (1951) en la *Revista Valenciana de Filologia*. No és estrany. No oblidem el catàleg de característiques «realistes» que Alonso enumera en *Tirant*: la «fragmentació positivista», l'humor escèptic (al bell mig d'un món unificat per la fe); el «positivisme», no exempt de «pedagogia científica»; l'«atmosfera de realitat», a vegades pròxima al reportatge modern; l'«evidència circumstancial» (ambients de nocturnitat, clima d'accions...); la «imatge de la vida diària»; l'aburguesament familiar de la cort; el vodevil en algunes escenes; el teatre grotesc, però també avançador de la novel·lística del XIX; en suma, el «realisme vitalista». Per a Alonso, la lluita que es planteja en la literatura de l'època entre tradició (formalització) i llibertat narrativa es decantaria en *Tirant* per una madura mescla. Tant *Don Quijote* com *Tirant* («la mejor novela europea del siglo XV», no dubta en afirmar el crític) són llibres que estan romputs pel mig entre idealisme cavalleresc i positivisme quotidià, però el que en *Don Quijote* és conflicte, en *Tirant* conviu —i és difícil explicar de quina manera, remata Alonso— sense contradicció aparent. Fuster treballava a partir d'idees, que expandia amb exemples i notes, amb unes tècniques recurrents que va descriure i analitzar Hauf al seu llibre d'estudi i antologia de textos sobre els clàssics valencians de Fuster (*Misògins i enamorats*. Alzira: Bromera, 1995, p. 33-34). Moltes de les impressions i de les pinzellades d'Alonso coincideixen amb les de l'article de Fuster, que fa servir un discurs més ambiciós històricament i culturalment, més especulatiu i retòricament més conceptual que el del poeta i crític castellà, on domina, al servei del bisurí incisiu del crític, l'expressió clara i denotativa (tot plegat, acadèmica).

En la segona etapa de les tres assenyalades per l'autora, Fuster orienta la seua «curiositat» pel *Tirant* cap al món de la recepció de l'obra, per a la qual van ser fonamentals, efectivament, les «lectoras egregias», com titula un article primerenc: a més de la valenciana Isabel de Lloris que apareix al colofó, la duquessa Isabel d'Este, la tsarina Caterina de Rússia. Hi caldria afegir les anònimes dames sabudes que Fuster citava sovint de *Lo somni de Gassull* i fins i tot les joves lectores per a l'educació de les quals desaconsellava la lectura de la novel·la el nostre més gran humanista, Vives (la qual cosa vol dir que, evidentment, la llegien, d'amagat o no). És significatiu —signe dels temps— que, com anota l'autora, el títol de l'article transformara, inadvertidament per a tots, «lectoras egregias» a «lectores egregias» durant molt de temps.

Als estudis de Martí de Riquer i els comentaris de Damaso Alonso (a més de la bibliografia bàsica dels bibliòfils valencians i dels historiadors, com ara Marinescu o Nicolau d'Olwer), s'hi afegirà després el llibre de Vargas Llosa, sorprenent per a tothom, donada la procedència de l'autor i la seua condició d'autor en castellà de ficcions dins del *boom* llatinoamericà. L'autora explica perfectament que la triada d'autors en castellà que repeteix Fuster (Cervantes, Alonso, Vargas Llosa), i que hem repetit després molts de nosaltres, formaria part d'un programa d'intent d'actualitzar l'obra de Martorell, fent-los servir d'altaveus per a afavorir la visibilitat i internacionalització de la llengua i la cultura catalanes. Fuster sabia que *Tirant* havia de fer el paper de divisa o emblema cultural, equivalent a les obres de Dant, Camões, Boccaccio o Cervantes, i per això convenia aprofitar el trampolí i pont del castellà com a llengua *major*, no minoritzada. Tanmateix, cal no oblidar que els assajos d'Alonso i Vargas Llosa s'avenien perfectament al caràcter assagístic de les aproximacions de Fuster; hi trobava justificació, sens dubte,

per a les seues mirades una mica acomplexades per no ser bastant erudites, a causa fonamentalment de la manca lamentable d'informació bibliogràfica. Tot sumat, serà fonamental per entendre l'evolució de les idees sociològiques de Fuster al voltant de la recepció de la novel·la, l'aportació que fa la triple redacció de la conferència, «Lector i lectures del *Tirant*», que Fuster va impartir el 1969 a l'Ateneu de València, dins d'un cicle programat pel cinquè centenari de la mort de Martorell (que es pensava aleshores que havia sigut en 1468). La publicació no es va fer mai, però Ferrando Simón posa de manifest, amb l'examen acurat dels tres textos —inèdits tots tres fins ara, procedents de l'arxiu de la Casa Fuster—, com l'autor de Sueca anava polint, matisant i incrementant les fonts i les notes, sense romandre mai bastant content amb una solució definitiva.

La tercera etapa detecta, a partir de la incorporació de Fuster a la universitat i del contacte amb els especialistes filòlegs i historiadors, un canvi cap al desig de completar més eruditament els seus coneixements sobre la novel·la amb llibres, treballs i converses. Tanmateix, i tot i la rectificació palesa i sincera de Riquer (1990), no anava a canviar les seues impressions, expressades des de feia molts anys, al voltant de la doble autoria de l'obra, ni el seu convenciment tenaç que entre el text llegat per Martorell (1465) i l'imprés (1490) hi hagué una o diverses mans o intervencions substancials, a més de la de Galba. Hauf ja va aclarir fa temps, amb conclusions rotundes i exemples de sobres, que les proves circumstancials adduïdes per Fuster al voltant dels dos llibres (en realitat dos impresos del mateix llibre) i d'una presumible doble redacció «no passen de meres conjectures i depenen de filigranes ameníssimes o, si ho preferiu, d'autèntiques *virgueries* erudites d'interpretació textual, potser només interessants en el context d'una novel·la detectivesca» (*Misògins...*, p. 21-22). Amb tot i això, Hauf respecta «les opinions, errades o no, d'un extraordinari lector de totes les obres més importants de l'època, dotat d'un enorme olfacte [...] i de la necessària intuïció per a llançar, encara que a vegades siga en el buit, unes teories o tentacles hipotètics que poden resultar utilíssims a la tasca erudita» (*ibid.*, p. 23).

Cal valorar, en conclusió, el mèrit de l'autora en donar a conèixer com a conjunt articulat les importantíssimes aportacions de Fuster —editades i inèdites— sobre el *Tirant*. Al capdavant, «són les hipòtesis de persones intel·ligents com Fuster, amb una visió intuïtiva de conjunt, les que fan avançar la ciència» (*ibid.* p. 23). El seu llibre és una important contribució a l'estudi de l'obra de l'escriptor suecà, però, a més a més, els lectors més exigents i els curiosos i estudiosos de l'obra de Joanot Martorell comptem ara amb un instrument crític de primer ordre per a avaluar la millor recepció crítica del *Tirant* durant la segona meitat del segle xx.

Havia deixat per al final el principi. Ara es dona molta importància als paratextos. Abans d'obrir el cos del llibre trobem una cita que compleix amb elegància el paper de la declaració de modèstia (*humilitas*) dins dels llibres clàssics, fent servir un possible aforisme (com tants dels aforismes fusterians) de Josep Palàcios, gran escriptor i, a més, col·laborador constant de Fuster, i en concret també a l'hora de dignificar l'obra (li devem, a ell i a Manuel Boix, la magnífica edició de l'obra en quatre volums luxosos [1979-1983]). La cita diu: «També dels clàssics és obligació suportar les insolències dels qui els reconeixem aquesta qualitat, des del temps». L'autora del llibre, Mireia Ferrando Simón, ens ensenya que tractar els clàssics com feia Fuster no eren «insolències» ni atreviments, sinó mostres de dedicació i ofici (*studium*), de digne i humil respecte, i també de rendida admiració. Tampoc no és impertinència, tot al contrari, adreçar-se a un clàssic medieval a través d'un clàssic modern com el mestre Fuster, com fa ella, sense estalviar esforços. Nova lliçó del savi Fuster a l'estudiosa i a tots nosaltres.

Rafael BELTRAN
Universitat de València

GADEA I GAMBÚS, Ferran (2024): *Joan Salvat-Papasseit. Cada ferida la sang d'un poema*. Barcelona: Editorial Barcino, 221 p.

La bibliografia sobre la vida i l'obra de Joan Salvat-Papasseit és extensa tot i la seva evident desigualtat qualitativa. Si bé hi ha alguns estudis que, tot i el seu innegable interès, han quedat obsolets, com els de Tomàs Garcés, aplegats a *Sobre Salvat-Papasseit i altres escrits* (1972), que intenten donar una imatge hagiogràfica del poeta barceloní lligada a tòpics com la ingenuïtat, la puresa o l'optimisme davant la mort; d'altres, malgrat els anys transcorreguts, encara són lectura obligatòria per endinsar-nos en el món salvatià: serien els casos de la «Introducció a la poesia de Joan Salvat-Papasseit», de Joan Fuster, de 1962, que obre la primera edició de les poesies completes de l'autor, o l'injustament poc conegut «Per a una lectura de Joan Salvat-Papasseit», de Carles Miralles, que va aparèixer a *Reduccions* el setembre de 1982. El llibre de Ferran Gadea, *Joan Salvat-Papasseit. Cada ferida la sang d'un poema*, està estretament lligat al centenari del traspàs del poeta i ha estat publicat a la col·lecció «Mirades» de l'Editorial Barcino, que compta amb volums dedicats a Mercè Rodoreda i Josep Carner. Cal dir, d'entrada, que ens trobem davant d'una aportació rellevant a la bibliografia de Salvat, ja que no només dona accés a l'univers del poeta a aquell que el desconeix, sinó que l'especialista hi pot trobar noves dades i interpretacions, o bé es pot plantejar qüestions que donava per assumides. Gadea, professor associat de filologia catalana a la Universitat de Barcelona durant divuit anys, però també catedràtic de llengua i literatura catalanes a l'ensenyament secundari (fet que, sorprenentment, no s'esmenta a la solapa del llibre), és un profund coneixedor de l'obra salvatiana. Seves són les edicions dels reculls de Salvat *L'irradiador del port i les gavines* (2005) i *La rosa als llavis* (2010), adreçades al públic adolescent dins la col·lecció «Les Eines», d'Edicions Proa, que dirigia l'enyorat Llorenç Soldevila, i d'una antologia, *Salvat-Papasseit avantguardista* (1994), per a Pirene Editorial, que compila, a través de manifestos, calligrames i poemes, aquest vessant de la producció de l'autor. També ha donat a conèixer la lectura d'un altre recull salvatià, *La gesta dels estels*, a *Lectures de COU 1997-1998* (1997), d'Edicions de La Magrana, i l'article «Elements d'arrel tradicional i trobadoresca a *El poema de la rosa als llavis*», que va veure la llum el 2003 a la miscel·lània d'homenatge *Professor Joaquim Molas. Memòria, escriptura, història*. Un estudi que uneix les dues passions de Gadea com a investigador: l'avantguardisme (a banda dels treballs esmentats, en té de dedicats a Foix i al fenomen de les avantguardes) i el món medieval, en què destaquen l'encara útil síntesi *Literatura catalana medieval* (1986) i *En so vell i antic. Antologia dels trobadors catalans* (1990).

Joan Salvat-Papasseit. Cada ferida la sang d'un poema —el subtítol és manllevat de la segona «Divisa» de *La gesta dels estels*— es divideix en tres parts: una biografia actualitzada, una lectura detallada de l'obra poètica, i una síntesi de la recepció crítica fins als nostres dies. L'assaig, però, no es limita a sintetitzar el que s'ha escrit sobre el poeta, sinó, com hem apuntat, afegeix informació nova, producte de la recerca que ha efectuat Gadea.

La primera part ens apropa a la breu trajectòria vital de Salvat, mort quan encara no comptava trenta anys. Per a reconstruir la biografia, Gadea se serveix de diverses fonts: les «Notes biogràfiques» del mateix Salvat exhumades per Joan Teixidor el 1934; l'epistolari, editat i anotat per Amadeu J. Sobreres el 1984; el textos autobiogràfics de companys i amics del poeta (Tomàs Garcés, principalment, però també Emili Eroles i Joan Alavedra); i els estudis corresponents de Joaquim Molas, Àngels Cardona, Ferran Aisa i Mei Vidal. Sobta, tanmateix, com l'imprescindible *Joan Salvat-Papasseit (1894-1924)* (2010) d'Aisa i Vidal, la millor biografia sobre l'autor i equiparable amb les que compten autors coetanis com Carles Riba, Josep Pla o J. V. Foix, no aparegui citada a la bibliografia final. D'antuvi, Gadea afirma que la diferència entre Salvat i els altres poetes de la seva generació és que es tracta «probablement del primer poeta català sorgit del món del treball i de les dificultats econòmiques, el primer líric provinent del proletariat» (p. 15). Aquesta procedència obrera el va menar a «un posicionament que mantindrà tota la vida: el compromís amb la justícia social, amb el món del treball i amb la denúncia de l'exploatació i de les desigualtats» (p. 17). La infantesa i la joventut del poeta vindran marcades per dos esdeveniments: la mort del pare en un accident laboral en un vaixell en alta mar i el posterior ingrés a

l'Asilo Naval Español i, en conseqüència, la precarietat econòmica amb què va créixer, tal com evidencien els diversos oficis duts a terme (aprenent d'adroguer, treballador en un taller d'imatgeria religiosa, vigilant de nit al moll de Barcelona). En contrapartida, cal destacar la presència en Salvat d'uns espais habituals, el port i el mar, a partir dels quals dissenyarà el seu univers poètic. Seguidament Gadea dona resposta a una qüestió que ha interessat de sempre els estudiosos salvatians: el procés de formació cultural de l'autor, majoritàriament autodidacta, que passa per l'amistat amb Joan Alavedra, Emili Eroles i Antoni Palau i per l'aiguabarreig de lectures del tombant de segle en què s'introdueixen aquests joves (Ganivet, Baroja, Maragall, Nietzsche, Tolstoi, Novalis o Goethe).

Com és sabut, Salvat va publicar els primers textos en revistes en castellà amb el pseudònim de Gorkiano, que seran aplegats a *Glosas de un socialista* (1916) i *Humo de fábrica* (1918). Uns volums que serveixen Gadea per traçar l'evolució ideològica salvatiana del socialisme al nacionalisme català tot passant per un anarquisme d'exaltació individualista. I assenyalava, amb encert, el punt d'inflexió d'aquest procés: la carta adreçada a Pompeu Gener el 21 de juliol de 1918 en què el futur poeta li explicita la renúncia al pseudònim de Gorkiano i, per tant, del periodisme polític, per centrar-se en la creació, de manera gairebé exclusiva, d'una obra poètica. No en va, gràcies a la feina a les Galeries Laietanes (on s'encarregava de la direcció de la llibreria) i a les noves amistats amb Joaquim Torres-Garcia i Rafael Barradas, Salvat entra en contacte amb l'avantguarda (principalment el cubisme i el futurisme) en un context que, com bé s'assenyala, és conseqüència de la Gran Guerra, ja que, de 1914 a 1918, artistes francesos i d'altres països s'instal·laren a Barcelona (Picabia, Jacob, Apollinaire, Breton...), fet que va provocar l'aparició de revistes i manifestos a favor d'uns models literaris lligats a la modernitat. Salvat serà un introductor i difusor dels nous corrents mitjançant les revistes *Un enemic del Poble*, *Arc-Voltaic* i *Proa*, i els manifestos, dels quals Gadea destaca *Contra els poetes amb minúscula*. La lectura que en proposa, canònica, gira al voltant de la contraposició entre els poetes burgesos, «amb minúscula», com Carner o Guerau de Liost, i els poetes «amb majúscula», revolucionaris, rebels i menyspreadors de la tradició, entre els quals Salvat s'inclou. El comentari dels manifestos i d'altres textos en prosa, com els apareguts a les diverses publicacions periòdiques en què va col·laborar el poeta, és, tal vegada, massa breu; un fet que podria respondre a les limitacions d'espai que han pogut condicionar el llibre. El segment final de la vida de Salvat, 1919-1924, el determinen l'estada successiva a sanatoris d'alta muntanya per guarir la tuberculosi i la construcció del corpus poètic.

A la segona part de l'assaig, i la més extensa, Gadea ressegueix cronològicament els sis poemaris de Salvat i ens en dona les claus, amb múltiples i variats exemples, per entendre'ls i gaudir-los. Així, posa en relleu com el primer recull, *Poemes en ondes hertzianes*, «una simbiosi d'escriptura cubista i temàtica futurista» (p. 76), apareix el 1919, el mateix any que el *Primer llibre d'estances* de Carles Riba, inscrit en el postsimbolisme, corrent que dominava el panorama poètic català; «l'obra de Joan Salvat esdevenia una anomalia, un fet sorprenent entre les publicacions catalanes, fins i tot peninsulars» (p. 75). Gadea assaja una classificació dels nou poemes que el conformen —exaltació del maquinisme, exposició de principis ideològics o socials, i descripció d'espais íntims o exteriors— amb la ciutat de Barcelona —la del treball i del port, i no l'amable i burgesa pròpia dels noucentistes— com a eix; una temàtica comuna amb la pintura de Torres-Garcia, que s'encarregarà de la portada i dels dibuixos de l'interior. El 1921 veu la llum *L'irradiador del port i les gavines*, un llibre dual, que oscil·la entre dues estètiques antagoniques: la ruptura i la tradició, l'avantguarda i el cançoner. Una afirmació recurrent a la bibliografia salvatiana i que potser caldria començar a matisar. Gadea considera —i és veritat— *L'irradiador del port i les gavines* un llibre miscel·lani, divers i amb escassa cohesió interna, malgrat una certa recurrència temàtica: la revolta, la modernitat tècnica, l'amor, la quotidianitat, l'optimisme o la reflexió. L'anàlisi se circumscriu a la lectura d'alguns poemes, degudament contextualitzats: l'interès pel metro parisenc exposat a la carta adreçada a Josep Maria de Sucre el març de 1920, que quallarà a «Passional al metro (Reflex núm. 1)» i «La femme aux oranges (Reflex núm. 2)», poema que es relaciona amb un quadre de Joaquim Sunyer, *La dona de les taronges*. Altres composicions que es comenten, íntegrament o a través d'uns versos o estrofes, són «Dona'm la mà», «Tot l'enyor de demà» o «Res no és mesquí». Ben distint és el breu recull de vuit poemes, *Les conspiracions*, publicat el gener de 1922 i que aplega el

pensament nacionalista de Salvat: se'n ressegueix el context en què va ser escrit, tant el personal (l'estada al sanatori de La Fuenfría, a la serralada del Guadarrama) com el polític (el sempitern conflicte entre Catalunya i el centralisme espanyol). Gadea proposa que el poemari és la resposta de Salvat a la mitificació que els escriptors de la Generació del 98 havien fet de Castella com a emblema de la Península i que, posteriorment, va corroborar José Ortega y Gasset, les obres del qual va llegir el poeta durant els mesos que va ser al sanatori.

El següent aplec, *La gesta dels estels*, redactat en bona part als balnearis de la Cerdanya i el Vernet, i editat la tardor de 1922, presenta trets similars a *L'irradiador del port i les gavines*, com l'heterogeneïtat; però també significa l'adopció definitiva per part de Salvat del neopopularisme, tot i que encara s'hi detecten algunes llicències avantguardistes. Gadea fa evident com gairebé la meitat dels poemes tracten sobre l'amor en el seu vessant, a diferència d'altres poetes coetanis (Garcés, Carner...), més sensual i eròtic. Aquesta temàtica es destria en dues línies complementàries: una primera, la creació d'uns mites personals que no projecten fets reals ni episodis biogràfics («El berenar a les roques») i una segona, la més reeixida, propera a les fets del cançoner, en què disminueix el protagonisme masculí mentre que la noia, objecte d'un joc de cortesia, amaga la seva identitat amb el mot «amiga» («L'enamorat li deia»). Gadea també rastreja els precedents de «Si jo em llevava de bon dematí» i «Quan de bon dematí», que segueixen l'estela d'Anselm Turmeda i Pere Seraff; o ens ofereix comentaris de poemes poc coneguts com «La mort del just», en què detecta la petja de Maragall. La cerca atenta que es fa de l'epistolari revela com Salvat, al llarg de 1922, s'havia plantejat un doble projecte poètic: un aplec amb temes diversos, *La gesta dels estels*; i un breviari cenyit, exclusivament, a l'amor, *El poema de la rosa als llavis*, que, per a molts dels estudiosos, entre els quals Gadea, suposa la plenitud poètica salvatiana; «el poemari no té precedents, inaugura una via. Obre la poesia a la via de l'experiència, dona veu als sentits» (p. 158). La lectura que en proposa parteix de les cinc seccions aplegades amb el nom de «Les imatges», que exposen les diverses fases de l'experiència amorosa. Quant a poemes concrets, destaquem l'anàlisi del calligrama «Jaculatoria»: Salvat se serveix d'expressions litúrgiques però amb una intencionalitat amorosa per a construir-lo i hi dibuixa un escapulari; Gadea, per tant, desfà un equívoc sobre la imatge que s'hi representa, ja que, durant força anys, especialment en l'àmbit de la secundària, es va considerar que es tractava d'una balança. El darrer volum de poesia, *Ossa menor*, va ser publicat pòstumament el 1925 i encara planteja nombrosos interrogants que Gadea comparteix amb el lector: per exemple, qui el va aplegar o si conté els darrers poemes redactats per l'autor o es tracta d'un recull de poemes dispersos, escrits amb anterioritat. Sobre aquestes dues qüestions raportem, sense voluntat de tancar el debat, les poc conegudes afirmacions d'Agustí Esclasans al volum *La meua vida (1920-1945)* (Barcelona: Selecta, 1957, p. 327): «Amb signes, i amb un so de veu opac, ficà [Salvat] la mà sota el coixí i m'ensenyà el petit manuscrit (un dietari de butxaca) en el qual anava escrivint les curtes poesies de la que havia d'ésser la seva obra pòstuma, *Ossa menor*. Un moment que López-Picó s'havia girat d'esquena i parlava amb la seva muller, Salvat, l'estimadíssim, inoblidable Salvat, em pregà ràpidament, amb les llàgrimes als ulls, que fos jo qui tingués cura de salvar-lo i publicar-lo. Li vaig dir que sí, commogut, i ell, amb un somriure trist, amagà novament el manuscrit sota el coixí. Poques hores després, ja era mort. Joan Merli s'encarregà de l'edició, i jo vaig ordenar el curt manuscrit, que havia estat compost a l'atzar de la inspiració i sense cap mena d'ordre.» Si els fets van anar de la manera que ho explica Esclasans és, tanmateix, una altra qüestió.

La tercera, i última part, la més breu, és «un esbós de recepció del poeta fins als anys setanta» (p. 170). Gadea hi efectua una sèrie de talls diacrònics que permeten valorar el paper que ha atorgat a Salvat la crítica literària en el decurs de les dècades. La recepció s'inicia, en vida de l'autor, amb la seva inclusió a la sèrie «Els poetes d'ara» el 1923 amb un pròleg de Josep M. Junoy que menysté el vessant avantguardista de Salvat. Tanmateix, la mort prematura del poeta, l'agost de 1924, va accelerar el debat sobre el valor de la seva obra i l'espai que li corresponia en la literatura catalana. Pocs mesos després, el març de 1925, J. V. Foix el qualificava de «fals avantguardista» en oposició a Maragall, «un escriptor d'avantguarda» (potser hagués estat bé explicar, sintèticament, aquesta afirmació, que pot confondre el lector). Un any en què les pàgines de la *Revista de Poesia*, el número de setembre-octubre, recollien el primer

homenatge col·lectiu al poeta amb motiu de la publicació d'*Ossa menor*. Els textos crítics de Tomàs Garcés i Joan Teixidor, així com l'antologia que li va dedicar Josep Janés i Olivé en plena Guerra d'Espanya, completen la recepció de Salvat abans de l'adveniment del franquisme. A partir de 1939, Salvat esdevé un poeta més mitificat que estudiat i llegit, fins que, a inicis dels anys seixanta, la substitució del postsimbolisme pel realisme social o històric va contribuir a revalorar la figura de Salvat: pensem en l'edició de les *Poesies* el 1962 encapçalada per dos estudis crítics, molt diferents quant a intencions, de Tomàs Garcés i Joan Fuster. I ho referma l'aparició, l'any següent, de *Poesia catalana del segle XX*, de Josep M. Castellet i Joaquim Molas, en què la figura de Salvat és tractada com la d'un poeta que es va revoltar contra la cultura burgesa. Uns apunts sobre les musicacions i els espectacles teatrals a partir de textos salvatians i sobre alguns treballs acadèmics (com el de Jordi Marrugat al volum VI de la recent *Història de la literatura catalana*) completen el panorama. El llibre es tanca amb una útil i extensa bibliografia que llista tant les obres del poeta com els estudis de què ha estat objecte.

La monografia de Gadea, a més, incorpora nombroses il·lustracions que no es limiten a acompanyar el discurs sinó que hi dialoguen. I no són únicament les fotografies conegudes sobre Salvat, i que s'han reproduït nombroses vegades, sinó que n'hi ha d'inèdites que ha cedit la família a l'editorial per a l'ocasió: a les p. 27 i 28, infant i adolescent; a les p. 68-69, amb la seva muller, Carme Eleuterio; a les p. 116-117, amb el seu germà Miquel. També, amb bon criteri, el text es complementa amb imatges de la Barcelona d'inicis de segle (el port, les Galeries Laietanes...) i, a la segona part, amb nombroses reproduccions, a tot color, de les cobertes i els dibuixos de les edicions primigènies, així com d'alguns dels poemes visuals més coneguts del poeta. I, fins i tot, i aquesta és la cirereta del pastís, el llibre conté tres lletres que Salvat va adreçar a Carme Eleuterio des dels sanatoris dels Pirineus i que no van ser recollides per Amadeu Soberanas a l'epistolari.

En definitiva, ens trobem davant d'un suggestiu assaig escrit amb senzillesa, sense excessos retòrics, en què Gadea ha sabut conjuminar el didactisme —els nombrosos exemples i comentaris crítics i la rigorosa selecció de textos ho avalen— amb la solidesa d'una anàlisi, que va més enllà de la simple acumulació de fets i dades. No hi ha dubte que si Gadea ens volia oferir una guia de referència per endinsar-nos en la vida i l'obra de Salvat, se n'ha sortit amb escreix. Ara el que cal és que el llibre tingui el predicament que es mereix i que els seus lectors s'apropin a la figura del poeta barceloní. I que el llegeixin.

Josep CAMPS i ARBÓS
Universitat Oberta de Catalunya

GARGALLO, José Enrique (2024): *El habla de Puebla de Arenoso*. Castelló: Diputació de Castelló / Universitat Jaume I, 251 p.

El savi i erudit doctor José Enrique Gargallo, catedràtic de Filologia Romànica de la Universitat de Barcelona, publica ara un magnífic treball, que li serví de tesi de llicenciatura en 1982, val a dir que molt ampliat i millorat, com correspon als coneixements que Gargallo ha anat acumulant a través dels anys d'experiència docent i investigadora. Així que el resultat final no pot ser millor.

Es tracta d'una monografia dialectal que viatja pels aspectes fonètics, morfosintàctics i lèxics bàsicament del parlar de Puebla de Arenoso, el seu poble natal, amb una bella introducció i unes bones i ben afaïxonades conclusions. Tot aquest «viatge dialectal» s'obre amb un pròleg de Joan Veny, el gran mestre de moltes generacions d'investigadors. El llibre clou amb un índex de formes esmentades, unes referències bibliogràfiques i un mapa de la zona geogràfica, que serveix d'apèndix.

L'apartat de fonètica ocupa les pàgines de la 27 a la 40, i Gargallo ens presenta aquest aspecte del parlar de Puebla de Arenoso començant per la visió diacrònica d'alguns fets fonètics del vocalisme tònic, com ara la regla de diftongació espontània de la *ê* llatina en *ié*, com en castellà, que el parlar del seu poble també segueix, i la posterior reducció a *i*, a diferència de l'aragonès, que la manté, amb exemples de noms

comuns i de topònims, molt aclaridors. Descriu també, paral·lelament al tractament de ē llatina en *ié*, la diftongació de la *ō* > *ué*, amb les excepcions observades en el dit parlar per manlleu al català de València, fronterer al parlar de Puebla de Arenoso: *piñol* (< cat. *pinyol* < llatí *PINĒŌLU), *mussol*, *curriola*, etc.

Entre els casos estudiats pel que fa al vocalisme àton, en destacaríem, per ser un tret molt comú en el valencià de la Plana, la dissimilació dels boldrons *i-i/e-i*, que descriu respecte al seu parlar, com ara *civill/cevil*, *visita/vesita*, *instrument/esturment*, *institut/estitut*, etc., fenomen molt viu no fa gaire temps en aquell espai geogràfic a què ens hem referit i del qual no era gens estrany poder oir *la cevila* amb referència a la dona del (guàrdia) civil.

Un canvi vocàlic àton subratllat també per Gargallo és el que afecta la seqüència *en-/an-* en posició de començament de paraula. En el parlar de Castelló de la Plana és molt habitual (sobretot en les generacions més grans) articular *Antonio* per *Antonio*, *esfalt* per *asfalt*, *estut* per *astut*, etc., assenyalat com a tret vocàlic de la Puebla per Gargallo. Una altra característica que relaciona el parlar de Puebla de Arenoso amb els parlars de la Plana és l'ús (cada vegada més inusual i adscrit a la generació més gran) de *tio-tia* per a designar les persones grans: el *tio* Manuel, la *tia* «Rosarito», posem per cas, persones d'edat provecta d'una localitat de la Plana, etc.

El consonantisme analitza tot un seguit de mostres interessants de la parla habitual que en algun cas ja han quedat en estat latent o obsoletes, talment com en el nivell fonètic del qual ens hem ocupat molt sumàriament en els paràgrafs anteriors. En donarem una petita mostra, dels nou casos que presenta l'estudi (p. 40-47). Un primer cas és el de la palatalització de *n-* a principi de mot, que tan sols es dona quan aquesta consonant està en contacte amb la vocal palatal *i*: *ñispero*, *ñispla*, etc. Un altre aspecte de la fonètica consonàntica és la sonorització de la *c-* a principi de mot: *gayato* (< cast. *cayado*), *gamella* 'obi' (cast. *camella*), *guchara* (< cast. *cuchara*). D'altra banda, tenim el cas del fenomen fonètic anomenat per l'autor de «equivalència acústica», per la qual la *b-* passa a *m-*: *moñigo* (< *boñigo*), *moniato* (*boniato*), però, davant vocal velar o semiconsonat (*w*) sol passar a *g-*: *golver*, *güelvo*, etc., i aquest fenomen genera la pròtesi velar davant el diftong *ue*: *güerto* (*huerto*), *güele* (*huele*), etc. La conservació de les vocals sordes oclusives intervocàliques (-p-, -t-, -c-) és així mateix considerada en aquest estudi com a tret del parlar de la localitat, tret compartit amb l'aragonès: *gayato*, *gemecar*, *suco* 'salsa' i derivat de *sucar*, *llatonero* (*latonero*), *capazo* (*capacho*), etc., i d'altra banda el correlat oclusiu intervocàlic sonor d'aquelles consonants (-b-, -d-, -g-), també analitzat en aquest apartat del consonantisme, que es conserven en el nostre parlar, i que en aquesta ocasió també comparteix majoritàriament amb l'aragonès: *cali-vo* 'caliu' (< arag. *calibo*), *teda* 'tea' (< arag. *teda*), *puga* 'pua' (< llat. *PŪGA), etc.

Les consonants finals mereixen un comentari una mica més detallat; són casos de procedència catalana i la posterior adaptació que el parlar de la Puebla en fa. El mateix Gargallo ho assenjala en una nota a peu de pàgina on remet a un treball posterior seu dedicat exclusivament a analitzar aquest fenomen fonètic. Amb la *-n* de final de mot adapten tot un seguit de catalanismes, seguint les pautes del castellà: *cabirón* (< cat. *cabiró*), *de gairón* (< cat. de *gairó*); la *-m* final dels mots catalans la transformen en *-n*, com es fa en castellà, puix que aquesta llengua refusa tota terminació castellana amb *-m* final: *escorrín* (< cat. *escorrim*), *socarrín* (< cat. *socarrim*). Pel que fa a *espartín*, no es tracta del mateix mètode d'adaptació dels casos anteriors, ans d'una forma valenciana *espartí*. Pel que fa als mots catalans terminats en una consonant palatal (bé lateral, bé nasal) *-ll*, *-ny*, l'adaptació al parlar de la Puebla és una despalatalització amb el subsegüent pas a lateral final de paraula *-l*: *caramul* (< cat. *caramull*), *cugul* (< cat. *cugull*), etc.. Per bé que Gargallo presenta un cas d'adaptació irregular, és a dir, que l'adaptació al parlar de la Puebla no segueix el mateix procés dels casos anteriors; es tracta de *boquimón*, que probablement va passar per l'etapa **boquimol* (no registrada en aquesta zona) per una barata a *-n*: *boquimón* (< *boquimoll*, variant valenciana de *bocamoll*). L'altre cas, els terminats en *-ny*, afegix una *-o* a la paraula catalana: *boño* (< cat. *bony*). Un altre procediment d'adaptació a paraules de la llengua catalana és l'ús de la paragoge de *-e* en els mots catalans terminats en *-et* o *-ot*: *ir del bracete* (< cat. de *bracet*), *clote* (cat. *clot*), *el porrate* (val. el *porrat* 'fira o petit mercat de cigrons torrats i altres llepolies que s'installa a la vora d'un santuari el dia i la vuitada de la seva festa' [DCVB]); però en algun cas el manlleu al català no es veu afectat per cap afegit o paragoge: *calbot*, *gallet* (beber al —), *borinot*, etc.

L'anàlisi del consonantisme continua encara i s'estén a altres casos, com ara els grups consonàntics (inicials i interiors) o l'interessant apartat de la morfosintaxi (cal aturar-se, per exemple, en el verb, p. 65-90), que no exposarem per no allargar la recensió i, d'aquesta manera, poder exposar un altre aspecte lingüístic de la parla de la Puebla, com és ara el lèxic, l'apartat més extens del llibre (p. 91-215, inclouent-hi un petit apartat sobre refranys).

Per a aquesta avinentesa, exposarem i comentarem casos interessants, al nostre parer, de paraules estudiades per José Enrique Gargallo i tractarem de posar-les en relació amb resultats lèxics de les comarques castellonenques de parla catalana. El capítol del llibre que estudia el lèxic comença amb la classificació per apartats.

L'autor divideix el capítol en quinze apartats, més un de setzè dedicat als refranys. L'apartat 4.4 «animales salvajes» registra una sèrie de noms populars d'insectes i uns altres animals de poca grandària, com l'*arna*, que també situa a la localitat de Sarrión i en català; afirma que el català *arna* 'mena de cuc que s'alimenta de la roba i d'altres productes' és l'origen del terme a la Puebla de Arenoso que ha pres carta de naturalesa cap a l'interior dels pobles. L'insecte anomenat *candil* és la libèl·lula, que té una gran extensió en aquesta zona, i sembla desconegut en aragonès i, d'altra banda, no registrat pel *DLE* amb aquesta accepció. La *Mantis religiosa*, que rep diversos noms a la localitat (*maría*, *marialuisa*, *plegamanos*) ens posa en relació amb el catalanisme *plegamans* 'pregadeu' anotat per l'*ALDC* (VII, 1549) i *PALDC* (1012) a la zona del tortosí. L'autor del llibre relata una brevíssima història que li van explicar els informadors en què intervé la cultura popular per a l'explicació d'aquest animal, que una vegada tocat amb una vareta («un palico») junta les extremitats anteriors en senyal de pregar o plegar en actitud de defensa, costum que afavoreix l'aparició i explicació del nostre *pregadeu*. Un altre terme, *chicharra* 'cigala' (*Cicada plebeja*), castellanisme que va començar a penetrar en els parlars valencians de base catalana i alguns de tortosins, ha anat escampant-se molt ràpidament, i actualment ha arraconat molt el genuí *cigala*, que l'atles encara registrava en algunes zones valencianes, és molt probable que penetrés en el valencià septentrional per influència dels parlars anomenats xurros, com el de la Puebla de Arenoso i d'altres, per via de migració. Gargallo hi anota una cançó popular que li cantava el seu avi en què una noia sofria per l'amor del seu estimat pagès. Finalment, ens referirem al caragol anomenat *vaqueta*, molt apreciat pel seu sabor, que viu i cria a la muntanya; Gargallo el registra a la seva localitat i a unes altres de pròximes (comarques de l'Alt Millars i l'Alt Palància i la del Racó d'Ademús). Aquest caragol, que a Castelló de la Plana rep els noms de *caragol de muntanya* i *vaqueta*, es probable que hagi estat un manlleu als parlars catalans pròxims a la Puebla de Arenoso.

Un grup de paraules i expressions usades en la Puebla van del bracet de les homònimes registrades al *Vocabulari del Maestrat [VM]* (1922 i s.) de mossèn Joaquim Garcia Girona. Per exemple: *acatolar* 'acabar con algo', *acotolar* 'rematar, acorar, acabar', terme referit, segons el *VM*, a menjades o àpats. Per a les expressions *aire d'arriba* / *aire d'abajo* ('vent del nord' i 'vent del sud', respectivament) tenim les expressions homònimes castellonenques *aire de dalt* / *aire de baix* ('vent del nord-oest', 'vent del sud-est', respectivament) que fan servir els pescadors de barca, homònimes de *mestral* i *gregal*, que també es fan servir. Encara dins aquest apartat dels vents, el treball recull dos noms que també fan part dels parlars de les comarques pròximes a la Puebla: *el poniente*, «viento del oeste», amb l'homònim valencià *vent de ponent* 'vent per on es pon al sol, ponent', i, finalment, anotem el terme *brisaña* 'fresco helado' i l'homònim castellonenc *brisanyeta*, derivat diminutiu de *brisanya* i aquest derivat de *brisa*, d'origen incert. Segons Coromines, aquest mot presenta tres significats: a) 'fred', b) 'vent fort, de navegació' i c) 'vent de la costa poc violent' (*DECLC*, II: 238-240). *Brisanya* i el diminutiu són formes pròpies de Castelló de la Plana amb el significat exposat per Coromines en el tercer apartat: 'vent de costa poc violent' ('la suau brisanyeta de la mar', 'la brisanya de la mar').

L'*alfàdega* 'alfàbrega', l'extensió geogràfica de la qual presenta Gargallo en una nota a peu de pàgina amb bona còpia d'informació, té el seu homònim també en el català de la Plana *alfàdega*, per exemple a les localitats de Tales i Suera, etc. (Plana Alta). Es tracta de l'aragonesisme del mateix nom.

Las arabogas, plural d'*araboga*, és definit per Gargallo com a «copos de nieve que trae el aire», sentit molt semblant al registrat als parlars septentrionals valencians de base catalana (Ports de Morella, els Ma-

estrats, l'Alcalatén) i també a la zona de Tortosa, per exemple «*fer arabogues*: intermitències de pluja menuda i neu», «*arabogues de neu*: quan són de neu trida i a vegades mesclada amb pluja» (VM), «*arabogues*: pluja intermitent i menuda» (segons Àngels Massip, *El lèxic tortosí. Història i present*, 1991).

L'apartat dedicat a l'exposició del cos humà presenta un percentatge molt elevat de convergència i de manlleus amb els parlars valencians esmentats: *quijal* (*queixal*), *farfalloso* (*farfallós*), *tener barra* (*tindre barra*), *las barras* (*les barres*), *musol* (*mussol*), *galtas* (*galtes*), *mocador* (*mocador*), *calbot* (*calbot*), *boño* (*bony*), *trenque* (*trenc*), *pulso* (*pols*), *gola* (*gola*), *ansa'l cuello* (*l'ansa del coll*), etc., que en algun cas són catalanismes manlleuats a les localitats valencianes de parla catalana, com ara: *musol*, *mocador*, *calbot*, *gola*, etc., i en altres casos, adaptacions fonètiques al parlar de Puebla de Arenoso: *farfalloso*, *tener barra*, *las barras*, *musol*, *boño*, *trenque*, etc.

Finalment, en aquest apartat del lèxic, ens aturarem a «Algo de apicultura», que correspon a l'apartat del llibre «4.5. Ganadería (animales domésticos, aves de corral) y apicultura». Els termes *vaso* (*de colmena*), *zuro*, *caja de colmena* i *brescas* formen part així mateix de l'herència de la cultura popular de les poblacions valencianes de parla catalana pròximes a la Puebla. L'explicació etimològica de *vaso* ha passat per diverses opcions dels nostres lexicòlegs i lexicògrafs, que finalment han convingut a dir que es tracta d'una paraula d'origen aragonès, no sense problemàtica. Escrit amb *b-* pels diccionaris Aguiló i Alcover-Moll perquè així ho havien oït en els parlars que no distingien [b]/[v], en tenim documentació també del segle XVI, escrita amb *v-*. La paraula es va titllar de mossarabisme, i Coromines, que aplicava aquest terme a totes aquelles paraules que no tenien una explicació fonètica clara en català, fou un dels defensors d'aquest origen. *Caja de colmena* és la *caixa d'abelles* (o simplement *caixa*) dels parlars valencians septentrionals de base catalana. La construcció del *vaso* era feta amb *zuro*, terme manlleuat al català suro, i *brescas* són les bresques (*panal* en castellà), com tothom sap.

Entre les pàgines 217-220, el professor Gargallo hi exposa les noves conclusions del llibre, que difereixen «bastante de aquellas originales». La primera conclusió a què arriba és que el treball recull fets ja desapareguts, que estan en estat latent o que tan sols es donen en capes socials ancorades en una realitat lingüística obsoleta. Aquest fet va dur l'autor a deixar per escrit la preservació d'aquella realitat. Afirmar posteriorment que els components bàsics del parlar de la Puebla es poden resumir en tres: a) una base medieval aragonesa, fundacional, fruit de la població del segle XIII; b) l'aportació del català parlat a les comarques valencianes septentrionals; sobretot, evidentment, les que estan més relacionades amb la Puebla; i c) el component castellà, que ha entrat amb una empenta fortíssima en la parla fins al punt d'eliminar la genuïna.

Lluís GIMENO BETÍ
Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona

GIRALT LATORRE, Javier / NAGORE LAÍN, Francho (coords.) (2023): *Fonética histórica comparada de las lenguas iberorrománicas*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 336 p.

Els romanistes de tot el món estem d'enhonorada amb la publicació d'aquest volum que, sens dubte, esdevindrà una referència de consulta obligada a les aules universitàries —lamentablement, cada vegada més exigües— de Lingüística Romànica. Coordinada pels professors Javier Giralt i Francho Nagore, aquesta obra acull les ponències que un seguit de reconeguts especialistes van impartir a Jaca els dies 14 i 15 de juliol de 2022, en el marc d'una nova edició dels cursos extraordinaris d'estiu de la Universitat de Saragossa, amb el patrocini de la càtedra Johan Ferrández d'Heredia (JFH). El títol del llibre, el mateix sota el qual es va desenvolupar el citat curs estival, anuncia amb precisió el contingut —altament especialitzat— que hi trobarà el lector, això és, un compendi actualitzat de l'evolució fonètica diacrònica de totes les llengües romàniques de la Península Ibèrica. Cal assenyalar, no obstant això, que també s'hi inclou una contribució sobre els elements llatins absorbits per l'èuscar, la qual cosa afegeix un punt de comparació ben interessant a la perspectiva interromànica amb què es concep l'obra.

Després d'una breu presentació institucional (p. 7-8), signada per López Susín, aleshores Director de Política Lingüística del Govern d'Aragó, i per Dueñas Lorente, director de la càtedra JFH, els curadors del volum ofereixen una crònica (p. 9-15) en què es resumeixen algunes de les aportacions dels participants en les dues jornades del curs d'estiu, per donar pas a continuació als diferents capítols temàtics, vuit en total. Llevat del primer, el caràcter més general del qual serveix d'antesala o marc comú a la resta, les altres set contribucions versen de manera específica, amb una sistematicitat variable, sobre les tendències evolutives fonètiques de cada llengua peninsular. L'ordenació seguida en la presentació de cada text, no explicitada enlloc, sembla travessar l'espai geogràfic de la Península Ibèrica des de la part més oriental envers l'occidental; ara bé, aquest recorregut es trunca a la darrera exposició, on seria esperable —si més no, per a la recensora— trobar el capítol corresponent a la fonètica històrica del galleg i del portuguès i no el dedicat a la del castellà, amb què es tanca en realitat el volum.

Passo, doncs, a consignar els títols i els autors de les vuit contribucions, així com unes notes necessàriament breus sobre el contingut de cadascuna.

«Rasgos fónicos de las lenguas romances: un ensayo dialectométrico», Ramón d' Andrés Díaz (p. 17-50): el sociolingüista asturià reelabora la conferència pronunciada a Jaca per provar una indagació dialectomètrica amb l'objectiu de mesurar la variació geolectal del territori romànic. Arran d'una selecció prèvia de setanta-un fenòmens fònics (resultats de -P-, -T-, -K- intervocàliques, evolució de -KJ-, etc.), s'hi analitzen les semblances i diferències en allò que l'autor denomina «dominis lingüístics» (p. 20), tot i que potser seria més precisa l'etiqueta de «llengües» o «varietats» romàniques. La identificació de les varietats escollides (galleg, portuguès, asturleonès, castellà, aragonès, català, occità, gascó, francès, arpità, romanx, sard, italià, sicilià, romanès i dàlmata) no està exempta d'unes certes limitacions o contradiccions de les quals el mateix autor n'és conscient, com ara la separació entre occità i gascó o la consideració global sota el terme «italià» de la complexa realitat italomànica, i a les quals caldria afegir, al meu parer, la notable absència del friülà.

Un cop aplicada la metodologia dialectomètrica, la *matriu de semblances* presenta de bell antuvi el nombre de trets fònics coincidents que cada llengua té respecte de les altres. D' Andrés en destaca dos tipus d'anàlisi: un en funció de la major o menor afinitat fònica que les diferents llengües romàniques mostren en comparació amb l'aragonès, i un altre anomenat *aglomeratiu o dendrogràfic*, que ens forneix resultats interessants. En aquest sentit, val a dir que l'estudi proposat per D' Andrés ve, d'una banda, a reafirmar divisions geolectals ja conegudes, com la clàssica primera partició entre la Romània occidental i l'oriental i, de l'altra, a precisar classificacions que tradicionalment han estat objecte de fortes controvèrsies, per exemple: l'occità i el gascó, així com el francès i l'arpità, s'emmarquen dins del domini gal·loromànic, en què el català també s'acaba integrant de manera independent; i el sard, a cavall entre els dos grans espais romànics, queda inclòs en aquest cas dins la Romània oriental. A la llum d'aquestes dades, a la recensora li sorgeix el dubte de si la consideració de trets de caràcter morfosintàctic (com ara els tipus de plural, pel que fa al sard, sigmàtics, com els occidentals) podria alterar les classificacions obtingudes a partir del pla fònic.

«Cuestiones de fonética histórica del catalán», Daniel Recasens Vives (p. 51-78): en aquesta contribució, encapçalada per una pertinent introducció sobre la classificació dialectal del català i la seva expansió durant l'edat mitjana, l'autor dedica els seus esforços a l'anàlisi detallada d'alguns processos de canvi fonètic que fan del català una llengua més afí a altres de l'àmbit gal·loromànic, en consonància amb la informació oferida al capítol anterior. Al llarg de quatre seccions, Recasens s'ocupa de dissecar els següents fenòmens: en la primera, s'estudia l'ascens de /ɛ/ i /ɔ/ tòniques a [i] i [u] davant consonant (alveolo)palatal (SPĒCULU > *spill*, LĒCTU > *llit*, LŌNGE > *lluny*), tot passant per una situació prèvia de diftongació (LĒCTU > [*ʎjejt > *ʎjejt > ʎit]) segons la proposta, recolzada en sòlids criteris, de Recasens. Altres especialistes, però, han descartat la hipòtesi de la diftongació a favor d'una assimilació regressiva (LĒCTU > [*ʎejt > *ʎejt > ʎit]). S'hi trobaria, per esmentar-ne només un, Sánchez Miret (1998: 236), qui va sostenir que aquesta assimilació sí que encaixa amb el comportament propens al tancament que solen mostrar les vocals àtones en català en contacte amb iod (p. ex. LECTIONE > *lliçó*). En la segona secció, es destaca la reestructuració del vocalisme anterior, a través de la manifestació de tres característiques dia-

lectals ben conegudes, com la inversió de timbre de les vocals mitjanes anteriors en el dialecte central ($\text{È} > /e/ > [e]$, i no $[ɛ]$, $\text{TÈMPUS} > [tɛms]$; i $\text{I, È} > /e/ > [ɛ]$, $\text{CATÈNA} > [kə'ðenə]$), el pas a $[ə]$ tònica procedent de $/e/$ ($< \text{I, È}$) en balear, i la neutralització de $/e, \epsilon, a/$ àtones en $[ə]$ en el dialecte central, en rossellonès i en balear, que, cronològicament, sembla ser el primer dels canvis produïts. Dins d'un tercer apartat s'aborda l'evolució detallada de les consonants obstruents i la seva relació amb la síncope vocàlica, i, en la quarta i última secció, l'evolució de les africades i fricatives palatoalveolars —coincident en diversos punts amb les solucions occitanes: ($/d, tʃ, k^{+h}/ >$) $[ð] > [z]$ després d'accent, $\text{TRISTITIA} > \text{tristes}$ —, a més d'una descripció fil per randa de les realitzacions dialectals de $/z/$ i $/ʃ/$ i de les teories al voltant de la desafricació de $/dz/$.

«El aranès en el espacio románico pirenaico central», Jordi Suïls Subirà (p. 79-113): mitjançant un exercici de síntesi encomiable, l'autor hi ofereix un estudi molt complet de la fonètica diacrònica de l'aranès, que s'entén com l'expressió de l'occità (de tipus gascó) a la Vall d'Aran, tot i que avui dia encara hi ha diferents investigadors a l'àmbit francogermànic que insisteixen en la individualització del gascó respecte a l'occità (cf. Chambon / Greub 2002; *vid.* Gargallo Gil 2021). Suïls presenta llavors la fonètica aranesa com a part del conjunt occità i arplega aquells trets que suposen un gran contrast amb el català (l'evolució de $\text{Ū} > /y/$, $\text{MŪRU} > \text{mur} [myr]$; la diftongació de $/e/$ i $/ɔ/$ en contacte amb iod i wau, $\text{FŌLIA} > \text{huelha}$; o la conservació de $L-$, $\text{LUNA} > \text{lua}$), alhora que en remarca d'altres (p. 84-85) que divergeixen dels propis de la resta de dialectes occitans. Seguidament es descriuen, amb nombrosos exemples, els principals resultats que s'obtenen de l'evolució de les vocals llatines, tant en posició tònica com àtona, i de les consonants simples i els grups consonàntics. Des del meu punt de vista, algunes de les solucions fornides podrien ser objecte de matisació: així, s'assenyala que ($\text{Ū, Ő, Ő} >$) $[o]$ en posició àtona «da $[we]$ en contacto con palatal» (p. 89). Atesa la impossibilitat que una vocal àtona diftongui, així com els exemples esmentats, tots ells paraules derivades (*uelhada, huelheton, aluenhar*), sembla més lògic pensar en una extensió analògica del diftong des de la base lèxica corresponent, on el diftong es troba en posició tònica (així: *uelh, huelha, luenh*). De la mateixa manera, s'indica també l'existència de casos puntuals de palatalització de $L-$ seguida de la seqüència $-EVA-$ «que se expliquen por diftongació de \bar{e} [*sic*] ante velar $[w]$ procedente de $[b]$ intervocálico: *lheuar* ($< \text{LEVARE}$)» (p. 99). Tanmateix, la diftongació de $/e/$ ($< \text{È}$) s'hauria produït en les formes rizotòniques del verb. El resultat $[lje-]$ afavoriria la palatalització de la consonant inicial $[ʎe-]$,¹ transmesa després analògicament a la resta de formes verbals, entre elles, l'infinitiu. El capítol es clou amb la inclusió del text *Era legenda des gelères dera Maladeta*, en la versió aranesa normativa i en la del subdialecte de Bagnères-de-Luchon, i amb uns interessants mapes que ajuden el lector a ubicar l'aranès i la Vall d'Aran en el context geopolític.

«Para una fonètica diacrónica del aragonés: evolución de las consonantes», Jesús Vázquez Obrador (p. 115-180): dins d'aquest capítol, el més extens del volum, Obrador ressegueix l'evolució diacrònica del consonantisme aragonès, fent servir una àmplia col·lecció d'exemples de l'aragonès modern i medieval que, en ocasions, també es fa acompanyar de les referències a la documentació històrica corresponent. L'autor hi aclareix que s'abstindrà de consignar exemples que «se apartan de lo que se puede considerar el comportamiento general y habitual en la evolución de los fonemas etimológicos en aragonés» (p. 115). Així i tot, cal posar de relleu que a vegades opta per tenir en compte solucions que ell mateix reconeix que no són autòctones, com és el cas de la menció de $[tʃ]$, entre els resultats de $k^{+h}L-$, en *chicoira* ($< \text{CICHORIA}$), possible mossarabisme (p. 118). A més de la tendència a la conservació de les oclusives sordes intervocàliques, tret especialment caracteritzador de l'aragonès en comparació amb la resta de llengües romàniques peninsulars, i al qual Obrador dedica un apartat més minuciós, a aquesta recensora li criden l'atenció, per l'afinitat amb la seva llengua materna asturiana, altres evolucions. En són un bon exemple les solucions $[θ]$ i $[tʃ]$ procedents de $s-$, motivades per intercanvis entre les antigues sibilants ($\text{SERARE} > \text{zarrar}$, $\text{SIFILARE} > \text{chiflar}$, etc., cf. García Arias 2003: 185), o la pèrdua de $d-$ en el prefix *des-* ($< \text{DIS-}$) davant la confusió amb el continuador d' EX- ($> \text{es-}$), com ara en *esfer* (ast. *desfac* o

1. Procés paral·lel al que s'adverteix en el mateix verb en castellà (cf. Penny 1993: 177).

esfacer, cf. D'Andrés Díaz 2012). En darrer terme, cal subratllar l'expressió, poc adient, de diversos judicis de valor que Obrador desplega en explicar algunes característiques fòniques i que, en un exercici asèptic de descripció del panorama fonètic aragonès, s'hauria pogut estalviar: «hay una tendencia vulgarizante a pronunciarla como /g/ [...], pero tal articulación, de carácter vulgar y abaturrado, es conveniente evitarla» (p. 119), «pronunciación descuidada» (p. 150), etc.

«Comportamiento fonético en euskera de las palabras procedentes del latín», Juan Karlos Lopez-Mugartza Iriarte (p. 181-233): aquesta contribució consta de dues parts ben diferenciades. En la primera, Lopez-Mugartza planteja un recorregut per les principals fites de la història externa de l'èuscar. Així, l'avesat lector romanista, a qui la llengua basca li resulta sovint força aliena, pot contextualitzar-ne els primers testimonis epigràfics o, així mateix, la presència de l'èuscar en els còdexs medievals i els inicis del seu conreu literari. Ja en una segona part, l'autor se centra en les emprems fonètiques que el contacte intens i prolongat amb el llatí (i les seves hereves romàniques) ha deixat en el basc. D'aquesta manera, val la pena destacar, entre altres trets, com el basc ha adaptat al seu sistema de cinc vocals tòniques el sistema llatí amb deu unitats i pertinència fonològica de la quantitat vocàlica, mitjançant la fusió de les llargues i les breus² (INFĒRNU > *infernu*, GĒNTE > *jende...*), o, també, tot un grapat de fenòmens reconeguts en altres llengües romàniques: pròtesis vocàliques davant s- i r- (SPIRITU > *izpiritu*, ROTA > *errotta*), pèrdua de -N- intervocàlica (CATENA > *katea* [cf. gascó *cadía*]), metàtesi (PAUPERE > *probea*), etc.

«Vocalismo y consonantismo de la lengua asturiana», Xosé Lluís García Arias (p. 235-252): el filòleg asturià hi descriu de manera sumària les característiques més rellevants de la fonètica asturiana. Pel que fa al vocalisme, i després de la presentació del sistema tònic i d'alguns exemples de diftongació que difereixen dels del castellà (com els que es donen en contextos palatals [ŌCULU > *giëyu*]), García Arias es deté en l'explicació de la metafoia, que motiva el tancament de la vocal tònica davant [-u] o [-i] finals, i que en el cas asturià pot arribar fins a dos nivells d'inflexió en zones on aquest fenomen encara és productiu (*argayu* > *argueyu* > *argüyu* 'ensulsiada'). Un cop exposades algunes tendències evolutives del vocalisme àton (com ara la generalització dels plurals femenins de tipus *-es* en la varietat central de l'asturià o el freqüent desenvolupament de iods epentètiques [CŪRTU > *cortu* ~ *curtiu*]), es fa referència al consonantisme, amb especial atenció a la gènesi de /ʃ/ i als diferents resultats palatals. Cal indicar que, pel que fa a les palatalitzacions, l'autor n'assenyala les solucions i la distribució pròpies de la varietat occidental asturiana fent ús d'una nomenclatura (zones B-C-D-E) l'origen de la qual no s'esclareix en el text. Com que no tothom podria esbrinar-la, hauria estat desitjable que es desenvolupés, a fi de facilitar-ne la lectura. Es tracta, de fet, de la tradicional classificació proposada per Diego Catalán (1956), revisada i ampliada pel mateix García Arias en diverses ocasions (García Arias 2003: 39-41), amb què es va dividir geogràficament la varietat occidental asturiana segons l'evolució de PL-, KL-, FL-; L-, LL-, N-, NN-; -LJ-, -K'L-; -KT-, -ULT- i -ŌRIU.

«Fonética histórica del gallego y del portugués», Ramón Mariño Paz (p. 253-299): dins la primera part d'aquest capítol, es forneixen els trets vocàlics i consonàntics més importants del romanç gallegoportuguès, és a dir, la varietat inicial que es va desenvolupar en un territori que a mitjans del segle XII ja es va escindir en dues seccions políticament separades (d'una banda, Galícia, integrada dins del Regne de Castella; i de l'altra, el Regne de Portugal), fet que condicionaria l'evolució lingüística a ambdós costats de la frontera. En l'àmbit vocàlic, es destaca l'existència d'un sistema tònic de set unitats que es pot veure alterat en algun context, com ara davant la presència d'una iod o d'una nasal implosiva que tanquin la vocal (PLŪVIA > *chuvia*, FŌNTE > *flojnte*, etc.). A més, a aquest sistema de vocals orals cal afegir-ne un altre de vocals nasals originades per assimilació anticipatòria d'una consonant nasal que després es perdria en la major part dels casos. En referència a l'aspecte consonàntic, es constata la creació de l'ordre de sibilants africades i fricatives (s/z, ts/dz, ʃ/ʒ). Convé precisar que, tant el galleg com el portuguès, van experimentar la desafricació de /ts/ i /dz/, però, mentre que el portuguès va mantenir la diferència entre sordes i sores, el galleg va patir l'ensordiment de les sores.

2. De manera semblant, doncs, al sistema del llatí vulgar desenvolupat a Sardenya i que es troba a les arrels del vocalisme sard.

En la segona part del capítol, Mariño Paz aborda per separat les particularitats evolutives d'una i altra llengua. Així, pel que fa al gallec, els segles XVI-XVIII, de progressiva castellanització lingüística de l'aristocràcia civil i eclesiàstica, són els de la culminació de la desnasalització vocàlica, la transformació de /ʃ/ en /θ/ o el desenvolupament de la *gheada*. Altrament, des del segle XIX i fins a l'actualitat s'ha assistit a un procés de castellanització encara més intens, afavorit per la desagrugització de la societat, que només en les últimes dècades, després de l'autonomia de Galícia i l'aprovació d'una varietat estàndard de la llengua gallega, s'està tractant de revertir.

Pel que fa al portuguès, la seva adopció com a llengua nacional del Regne de Portugal li va conferir el prestigi necessari per a la seva supervivència i expansió, així com per a l'establiment d'una norma culta basada en la varietat diatòpica de Lisboa, que avui presenta tot un seguit de trets reconeguts, per exemple: la realització uvular [ʀ] de la vibrant múltiple, la desafricació de /tʃ/ o la realització monofon-gada [o] del diftong /ou/.

«Fonètica històrica del castellano», Fernando Sánchez Miret (p. 301-330): el colofó del volum el posa aquesta contribució en què l'autor, més enllà de redundar en descripcions generals que omplen els manuals de referència, prefereix centrar-se en uns pocs fenòmens considerats «particulars» del castellà. I ho fa a través d'un repàs a les diferents explicacions que se n'han donat, amb especial èmfasi en les aportacions fetes per la seva mestra, Carmen Pensado, a qui endreça aquest petit homenatge pòstum. Una vegada resumits els trets «singulars» de la fonètica castellana que caracteritzen les obres de Menéndez Pidal, Baldinger, Elcock, Tagliavini i Posner, Sánchez Miret en tria per a la seva anàlisi quatre en concret, als quals dedica sengles apartats:

(1) Evolució de *-llatina*. El pas de [f] > [h] és, en opinió de Pensado, un procés que s'emmarca bé en la dinàmica dels canvis per afebliment i que sembla ser posterior a la sonorització de les obstruents sordes, cronologia que convida a abandonar l'explicació tradicional del fenomen per influència del substrat basc. (2) Diftongació de /ε/ i /ɔ/ en síl·laba lliure i en síl·laba tancada. El fet que la síl·laba lliure suposi un context més favorable per a la diftongació (en ser-hi les vocals més llargues i, per tant, tenir més durada) no significa que aquesta no pugui produir-se en una síl·laba tancada, ja que també són necessàries altres jerarquies contextuais. A més, no s'ha d'oblidar que la diftongació en síl·laba tancada no és un tret aïllat del castellà, sinó que es reconeix així mateix en altres llengües romàniques, com ara el romanès o el friülà. (3) No diftongació de /ε/ i /ɔ/ davant sons (alveolo)palatals (FÒLIA > *hoja*). Assenya-la l'autor que l'evolució esperable d'una vocal davant d'una consonant palatal és, de fet, el tancament, atès que aquesta mena de consonants provoquen efectes articuladoris d'elevació i avançament del cos de la llengua, per la qual cosa seria més indispensable explicar llavors per què altres llengües en coneixen la diftongació en aquest context. Sigui com sigui, convé recordar, al meu entendre, que la situació castellana contradiu la clàssica teoria de Schür, qui defensava una diftongació panromànica condicionada per la metafonia i la palatalització. (4) Ensordiment de les sibilants. Els processos d'ensordiment són ben naturals. Així, l'exemple castellà podria atribuir-se, sense necessitat de recórrer a la interferència bascoromànica, a motius fonètics de reforçament articuladori. El capítol es tanca, en darrer lloc, amb unes reflexions de l'autor al voltant dels objectius de les recerques en fonètica històrica, que són també la cirereta del volum.

Es tracta, en suma, d'una obra digníssima, feta amb molta cura, que permet tenir a l'abast, tal com els seus coordinadors pretenien, «un manual de fonètica històrica comparada de les llengües iberromàniques con garantía de calidad» (p. 15). Esperem que moltes d'altres en puguin seguir el deixant així que es faci veure, una vegada més, que la Lingüística Romànica és una disciplina apassionant que continua despertant tota mena d'interessos i és font inesgotable de coneixements i d'investigacions del més alt nivell científic.

Claudia Elena MENÉNDEZ FERNÁNDEZ
Universidá d'Uviéu
Academia de la Llingua Asturiana

Referències bibliogràfiques

- CATALÁN MENÉNDEZ-PIDAL, Diego (1956): «El asturiano occidental. Examen sincrónico y explicación diacrónica de sus fronteras fonológicas (I)», *Romance Philology*, X (2), p. 71-92.
- CHAMBON, Jean-Pierre / GREUB, Yan (2002): «Note sur l'âge du (proto)gascon», *Revue de linguistique romane*, 66, p. 473-495.
- D'ANDRÉS DÍAZ, Ramón (2012): «Comportamiento de los prefixos *es-* y *des-* n' asturianu», *Revista de Filoloxía Asturiana*, 3, p. 115-133.
- GARCÍA ARIAS, Xosé Lluís (2003): *Gramática histórica de la lengua asturiana*. Uviéu: ALLA.
- GARGALLO GIL, José Enrique (2021): recensió d'Éva Buchi / Wolfgang Schweickard (ed.) (2020): *Dictionnaire Étymologique Roman (DÉRom) 3. Entre idioroman et protoroman*. Berlin / Boston: Walter de Gruyter, dins *Lletres Asturianes*, 125, p. 208-214.
- PENNY, Ralph (1993): *Gramática histórica del español*. Barcelona: Ariel.
- SÁNCHEZ MIRET, Fernando (1998): *La diptongación en las lenguas románicas*. München / Newcastle: Lincom Europa.

GIRALT LATORRE, Javier / TERRADO PABLO, Javier (eds.) (2023): *Nuevos senderos en la toponimia hispánica*. Lleida: Pagès editors, 386 p.

El libro del que hacemos una breve presentación (*Nuevos senderos...*) viene prologado por los profesores Javier Terrado (Universitat de Lleida) y Javier Giralt (Universidad de Zaragoza), buenos conocedores de la toponimia hispánica y, al mismo tiempo, muy atentos a la génesis y desarrollo de los trabajos conducentes al logro de lo que será una gran obra de conjunto, el *Toponomasticon Hispaniae* (<<https://toponhisp.org/>>), financiado por la Agencia Estatal de Investigación del Ministerio de Ciencia e Innovación.

Nuevos senderos... ofrece dos tipos de trabajos, todos a cargo de conocidos y meritorios investigadores. En ellos se da cuenta de dos aspectos fundamentales: a) la distribución territorial que se tiene en la base de la confección del citado *Toponomasticon*; b) aspectos complementarios y observaciones que colaborarán a la mejor utilización de los datos. En su espacio (1) *Nuevos senderos...*, nos ofrece un artículo a cargo de la responsable general del *Toponomasticon*, la profesora Ana Isabel Boullón, con una investigación, en la presente obra, centrada en los dominios lingüísticos gallego y portugués (pp. 13-40); el espacio (2) se fija, *lato sensu*, en el territorio asturiano y leonés, con una referencia a su expansión sureña (Zamora y Salamanca); su redacción está a cargo de los profesores Toribio Fuente Cornejo, Pascual Riesco Chueca y Claudia Elena Menéndez Fernández; el espacio (3) trata de la cuenca alta y media del Ebro, esto es, de las tierras de Cantabria, La Rioja y Aragón, y viene redactado por el prof. Javier Giralt Latorre (pp. 79-102); el espacio (4) lleva el título de *Vasconavarro* (pp. 136-164) presentado por el prof. Patxi Salaberri Zaratiegi, con la complementación de González de Viñaspre en la necesaria referencia específica a la zona de confluencia eusquérica y romance (p. 165-173). El espacio (5) incluye la colaboración del prof. Emili Casanova (pp. 177-209) con su título «*Toponímia de l'Arc Mediterrani*, estado de la cuestión y trabajos para el futuro». Territorialmente afecta a Cataluña, Islas Baleares, Comunidad Valenciana, Murcia, Albacete y Cuenca. Se ve claramente cómo la atención se fija no solo en territorios de lengua catalana, sino en otros donde el castellano es lengua patrimonial. Enlaza este capítulo con el texto del profesor Joan Anton Rabella: «Estudi i la recerca de la toponímia a Catalunya» (pp. 211-228); y concluye con el trabajo complementario de la profesora Maite Mollà con su «Informació toponímica d'interés en els nomenclàtors geogràfics» (pp. 229-238). Finalmente, el espacio (6) se dedica explícitamente al castellano enmarcado por el artículo del prof. Emilio Nieto Ballester titulado «La toponimia de las zonas sur, central e insular atlántica (del *Toponomasticon Hispaniae*): Balance actual y perspectivas de progreso» (pp. 241-262).

Pero todavía se enriquecen los puntos de reflexión y estudio de este espacio con otras aportaciones necesarias y de indudable interés. Nos referimos explícitamente a otros artículos que bien merecen nuestra atención, como los que recogen la experiencia manifiesta de los profesores Stefan Ruhstaller / María Dolores Gordón Peral («Principios y métodos en la investigación de la toponimia del mediodía hispánico»: pp. 283-306). Otros aspectos que pueden resultar ilustrativos y llamar la atención particular los encontramos en las aportaciones de Maximiliano Trapero («Los guanchismos en la toponimia actual de las Islas Canarias»: pp. 263-282). También en colaboraciones como las de Beatriz Sanz Alonso («*Que se llame Nueva España del mar océano por la similitud que esta tierra tiene a España*. Consideraciones sobre la denominación en la toponimia marinera»: pp. 307-320); también en las de Mercedes Soto Melgar («La influencia de la pesca del atún en la toponimia menor de la costa española»: pp. 321-330) y en otros como la aportación de José Antonio Sanz Yubero («*Riosalido*, más allá de la etimología popular»: pp. 331-338) y Barbora Povoá («Motivación e influencias en la toponimia moderna costasoña»: pp. 339-356).

Concluye el libro con dos trabajos marcados por sus intentos de practicidad. El primero de ellos se debe al profesor Jairo Javier García Sánchez («Las lenguas de los topónimos. Su pertinencia y relevancia en el *Toponomasticon Hispaniae*»: pp. 357-370) hace referencia a la complejidad lingüística que afecta más a unos territorios que a otros, y más a unas lenguas que a otras, pero que puede plantear problemas que exigen un tratamiento medido y bien reflexionado para no abocar a resultados alejados del indudable buen hacer de todos. El último artículo de esta entrega de *Nuevos senderos...* afecta más a las tierras sureñas del territorio atendido, pero no exclusivamente de lengua castellana. Nos referimos al trabajo presentado por Robert Pocklington, Antonio Constán-Nava y María Alice Ribeiro de Sá Teixeira Fernandes: «El sistema de transliteración del árabe a caracteres latinos del *Toponomasticon Hispaniae*. Su aplicación en la toponimia andalusí: ejemplos»: pp. 371-386). La necesaria atención a los problemas documentales sin duda se verá aquí reforzada con la conveniente aplicación práctica favorecidos por una atención particular a los sistemas de transcripción.

También entre los trabajos complementarios incluye el libro otra serie de artículos que resultan de interés toponímico. Su inclusión aquí, sin duda, se juzgó de utilidad para una mejor comprensión de algunos aspectos no desarrollados en los apartados anteriores o porque preparan trabajos cuya ejecución resulta previsible. Sin duda se adelantan a discusiones que de una manera u otra podrían surgir de los materiales que van reuniéndose a lo largo de los estudios preliminares, sin que por ello cambie sustancialmente la estructura de la obra. En este sentido creo que los responsables de la edición del libro que reseñamos los juzgaron como estudios de interés para mejor facilitar la comprensión de algunos aspectos que pueden ir surgiendo a lo largo del desarrollo global de la obra. Me estoy refiriendo a colaboraciones como la debida a Luz Méndez Fernández: «Aproximación a los topónimos *unicum* de Galicia formadores de apellidos» (pp. 41-52). También a la de José Luís Ramírez: «*Haro* y *Alfaro*: dos ciudades riojanas con la misma etimología, pero con evolución toponímica diferente» (pp. 103-112). Posiblemente también, a los dos títulos que complementan el cap. (3); «Revisión del topónimo *Tarazona*», de Carlos Ángel Rizo (pp. 113-124), y «*Matienzo*: Toponimia de un *Poljié*», de Alberto González Rodríguez (pp. 125-132), en el cap. (4). En suma, con estas inclusiones estamos ante una obra que quiere adelantarse a ciertos problemas que, con toda seguridad, antes o después, habrán de suscitarse entre los avisados lectores.

Pero, antes de concluir nuestro simple escrito, permítasenos un comentario por si pudiera resultar de utilidad. En nuestra rápida ojeada a los escritos que anteceden nos ha llamado la atención la ausencia de un apartado específico para la toponimia castellana, llamémosla «norteña» (Burgos, Palencia, Valladolid, Segovia, Soria, Ávila). Sí, es cierto que no podríamos mantener tal aseveración leyendo el artículo de Nieto Ballester (pp. 241-261), pero entiendo que, en algún caso al menos, bien estaría tenerla en cuenta como eslabón de enlace entre las tierras y las lenguas de la Hispania Oriental y Occidental, de un lado; y entre las tierras peninsulares sureñas y norteñas de otro. ¿Llevaría esto a postular algo por el estilo como para sugerir una divisoria cuasiparalela como se hace para la toponimia gallega y portuguesa? Comprendo que mis palabras no dejan de responder a una primera idea impresionística y sin duda los

responsables de la configuració primera tendran rasons igualment vàlides para mantener las propuestas actuales y que me apresuro a dar por buenas y viables por suponerlas igualmente legítimas.

Indudablemente en el repaso que hemos efectuado de esta entrega de *Nuevos senderos...*, hemos visto una voluntad acendrada de acercamiento a la toponimia hispánica con un gran respeto y atención esmerada. Estoy convencido de que esa es la mejor carta de presentación para alcanzar, con el tiempo, el éxito en una empresa correctora global, equilibrada, sensata e interpretativa. En ese sentido creo que, dentro de la libertad intelectual que a todos asiste, se podría ir poniendo la mayor atención y la mejor base para, en su día, lograr una corrección deseable. Es cierto que hoy día son las comunidades autónomas quienes están llevando a efecto ese ideal dentro de sus territorios, pero bien orientados iríamos si en esa dirección pudieran trabajar otras iniciativas deseosas de articular algún tipo de homogeneización enriquecedora en su simplificación.

En todo caso, parece obvio que lo más urgente es ir orillando las expresiones toponímicas inconvenientes que deben sustituirse por las que se van presentando como alternativa prudente y juiciosa. En esa dirección deberíamos actuar ya eliminando de nuestra consulta rectora las compilaciones toponímicas (de uso administrativo o no) que siguen modelos anticuados y superados por correcciones modernas efectuadas con garantía lingüística bien por instituciones administrativas, bien por expertos dignos de crédito.

Xosé Lluís GARCÍA ARIAS
Academia de la Llingua Asturiana

GOMILA PERE, Joan (2022): *L'obra folklòrica d'Isidor Macabich*. Eivissa: Miquel Costa, editor, 152 p.

Aquesta obra constitueix una excel·lent aproximació a les principals obres de temàtica folklòrica —o costumista, com preferia dir-ne ell— de l'historiador eivissenc Isidor Macabich Lobet (Eivissa, 1883 - Barcelona, 1973). Per més que l'obra d'aquest erudit eivissenc va ser eminentment de temàtica històrica, cal reconèixer l'interès dels seus estudis sobre el folklore d'Eivissa i Formentera, que van ser pioners —amb molt escassos precedents— i són encara de referència obligada, al costat d'una producció periodística extensíssima i d'una obra poètica gens negligible, sense oblidar l'extraordinària projecció religiosa, social i política que va tenir en el seu temps.¹

El llibre de Joan Gomila —també natural d'Eivissa— consisteix substancialment en la publicació del seu treball de fi de grau, presentat l'any 2021 a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de les Illes Balears, que va tutoritzar la doctora Caterina Valriu Llinàs, acreditada especialista en etnopolítica que ha estat elegida membre de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC. No és sorprenent que la qualitat del treball hagués merescut el premi extraordinari al millor treball final de grau. Això mateix ja constitueix una garantia del seu interès.

Després d'un pròleg en què Fanny Tur —actual responsable de l'Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera— situa la figura d'Isidor Macabich en el context del seu temps i en subratlla la condició de primer responsable d'aquest arxiu, l'obra de Joan Gomila s'organitza en els mateixos apartats que ja tenia el seu treball final de grau: unes paraules de justificació de l'origen i l'enfocament de l'estudi, una introducció en què s'informa de la biografia d'Isidor Macabich i se situa la seva obra en el marc dels estudis històrics, culturals i folklòrics precedents i coetanis, i el cos principal de l'estudi, en què es presenten i comenten detalladament els principals estudis folklòrics de Macabich, bàsicament els seus *Mots de bona cristiandat* (1918), els treballs aplegats al volum IV de la seva *Historia de Ibiza. Costumbrismo* (1967) i el seu *Romancer tradicional eivissenc* (1954). Completen el llibre un apartat de conclu-

1. Podeu veure'n una breu descripció a l'entrada corresponent de l'Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera (eeif.es).

sions, un recull de referències bibliogràfiques i uns annexos en què hi ha una entrevista al fillol d'Isidor Macabich —que signa aquesta ressenya—, a més d'un apèndix fotogràfic i documental.

Alguns dels treballs publicats al volum IV de la *Historia de Ibiza. Costumbrismo* són obviats perquè no són originals de Macabich, sinó reproducció de textos d'altres autors sobre el folklore eivissenc, o perquè fan referència a aspectes de cultura material sense gaire connexió amb l'etnopoètica. Així mateix, cal tenir en compte que, a part dels articles de premsa recollits per Macabich en aquest volum, són molts altres els que va publicar al llarg de la seva vida als periòdics locals sobre temes de cultura popular, normalment sota l'epígraf «De la tierra». Macabich va seleccionar per al volum IV de la seva *Historia de Ibiza* els que li van semblar més interessants, però una recerca minuciosa permetria completar la visió de la seva extensa aportació al costumisme de les Pitiüses.

Tant els textos introductoris com les fitxes en què es presenta cadascuna de les obres estan ben documentats i referenciats. Només s'hi pot fer alguna petita matisació de detall. Per exemple, l'origen del cognom Macabich (pronunciat com si la grafia fos *Macabitz*) és evidentment eslav, però no necessàriament serbi, com apunta Gomila. Els rebesavis del canonge eivissenc procedien de Venècia i el document més antic que hi fa referència escriu el cognom com a *Matcovitz*, una forma que he pogut documentar a Croàcia, però que també podria ser eslovena...² La referència que es fa a Isidor Macabich com a creador de la Biblioteca de la Caixa de Pensions l'any 1935 també és probablement exagerada: Macabich hi degué tenir una influència considerable, però no devia ser qui va prendre la decisió de fundar-la. En qualsevol cas, el que resulta més convenient de puntualitzar és que el *Refraner* que reproduïx Macabich al volum IV de la *Historia de Ibiza* —tot i que li va proporcionar Antoni Costa Ramon, secretari de redacció de la revista *Ibiza*— és substancialment el mateix que havia recopilat i publicat a les pàgines d'aquella revista Antoni Juan Bonet.³

Cap d'aquests minúsculs detalls afecta la qualitat de l'estudi de Joan Gomila, que documenta minuciosament cadascuna de les obres seguint l'esquema que exposa a la p. 49 del seu treball: «Títol», «Referència bibliogràfica primera», «Referències posteriors», «Classificació del gènere (rondalles, llegendes, etc.)», «Resum», «Continguts», «Comentari/Valoració», «Fragment il·lustratiu» i «Referències posteriors».

Són especialment remarcables els comentaris a la tipologia de cada rondalla, seguint la classificació de l'Índex Aarne-Thompson-Uther (ATU), i els referents a cada peça del *Romancer tradicional eivissenc*.

En definitiva, ens trobem davant d'una publicació solvent i útil no sols per a qualsevol que vulgui aproximar-se a l'obra folklòrica d'Isidor Macabich, sinó al coneixement dels estudis sobre el folklore d'Eivissa i Formentera.

Isidor MARI MAYANS
Institut d'Estudis Catalans

GUARDIOLA I PEREIRA, Elena / CIFUENTES I COMAMALA, Lluís / SALA I PEDRÓS, Joan (2023): *El receptari de Joan Martina (Sabadell, 1439). Estudis i edició facsímil*. Barcelona: Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya, 174 p.

Amb motiu de la celebració, a Sabadell, del XXII Congrés Internacional d'Història de la Medicina Catalana (10 i 11 de novembre de 2023), Elena Guardiola i Pereira, presidenta de la Societat Catalana

2. MARI, Isidor (2017): «Els primers anys d'Isidor Macabich», revista *Eivissa*, núm. 62. Cal entendre que és un error de picatge que el segon cognom de l'avi de Macabich, natural de Cartagena i afincat a Eivissa, aparegui accentuat (*Pàvia*) quan hauria de ser *Pavía*.

3. En vam fer una edició fa pocs anys: PÀMIES, Víctor / MARI, Isidor (2021): *El refranyer eivissenc d'Antoni Juan Bonet*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.

d'Història de la Medicina, Lluís Cifuentes i Comamala, professor del Departament de Filologia Catalana i Lingüística General de la Universitat de Barcelona i coordinador del grup de recerca *Sciència.cat*, i Joan Sala i Pedrós, president de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques i de la Salut de Catalunya i de Balears i president del XXII Congrés Internacional d'Història de la Medicina Catalana, desitjaren fer conèixer un tast de la història mèdica de Sabadell i del Vallès Occidental.

Tal com exposen al pròleg de l'obra de la qual fem recensió, les possibilitats eren diverses, i podien centrar-se tant en metges —la cirurgiana Agnès Manzilla (segle XVII), el cirurgià Anton de Borja (c. 1673-1751), el metge Antoni Bosch i Cardellach (1758-1829)— com en institucions —l'Hospital de pobres, fundat en el segle XIII. Es van decantar cap al receptari mèdic del sabadellenc Joan Martina (1439) ateses la seua antiguitat, el fet de ser una mostra de la medicina popular, i les facilitats que per a la reproducció facsimil del manuscrit va oferir el seu propietari actual, que és la Bibliothèque-musée Inguimbertaine, de Carpentras (Valclusa, França). Consisteix en un recull de receptes d'ajuda domèstica, per a ús personal, que està redactat en català amb alguns paràgrafs i frases en llatí. Els editors destaquen del manuscrit tant la seua importància històrica com el fet d'estar orientat a preservar la salut de tothom.

Al llibre s'inclou la reimpressió de l'edició del receptari que Josep Perarnau i Espelt va publicar en el número 11 de la revista *Arxiu de Textos Catalans Antics* (1992), on ocupa les p. 289-328. A la reimpressió s'ha preservat la disposició original de les pàgines de l'article. Josep Perarnau hi descriu, i estudia des del punt de vista històric, el ms. 126 de la Bibliothèque Inguimbertaine, on, en un volum factici, és inclòs el text de Martina. A continuació exposa les seues pacients i intenses recerques a l'Arxiu Municipal de Sabadell, fetes amb l'objectiu d'identificar Joan Martina, i ho aconsegueix en la persona del fill fadristerm d'en Pere Martina, prohom sabadellenc propietari d'un molí i d'un mas amb la terra corresponent. No consta que Joan tinguera cap títol universitari, ni es coneix la seua professió, però Perarnau el considera una persona amb certa formació, atès un document de protesta i demanda que escrigué al batlle de Sabadell en nom del seu germà hereu. Si aquesta persona és l'autora del manuscrit, Joan Martina complia les característiques dels compiladors de receptaris mèdics domèstics, és a dir, les de ser una persona aliena al món de la medicina, amb certa formació cultural, que recull unes receptes mèdiques per a ús casolà.

Josep Perarnau descriu les dificultats específiques que va trobar en el procés de transcripció: l'equivalència de la grafia per a «x» i per a «y»; el valor només d'una de les dues lletres en el grup consonàntic «sc»; la correcció, a l'original, dels errors de grafia per mitjà de repetir els mots, però sense ratllar els errors; les línies horitzontals d'abreviatura sobre mots i sense que tingueren cap equivalència en lletres; la manca de «ç», etc. Les rectificacions introduïdes en la transcripció s'apunten, a peu de pàgina, escrivint el mot tal com s'ha transcrit i, al seu costat, separada per dos punts, la grafia amb què apareix al manuscrit. També s'apunta, a peu de pàgina, el possible significat de paraules de difícil interpretació, així com alguns altres comentaris que faciliten la comprensió del text original. L'article es clou amb una taula alfabètica de mots, exclosos els llatins, on el lema inicial de cada entrada està normalitzat i és seguit per totes les grafies amb què apareix al text, així com pel número de la recepta en què es troba cada grafia.

Quant al contingut del manuscrit, està constituït per una introducció que inclou la signatura i la data, «nou del mes de juny de l'any MCCCCXXXIX en Sabadell» i, a continuació, s'ofereixen 119 receptes distribuïdes entre un cos principal, amb 105 receptes, i quatre d'afegits, amb 1, 9, 1 i 3 respectivament. Cada recepta s'inicia amb la malaltia per a la qual està indicada i se segueix del mot «pren» i, molt menys freqüentment, per «hages», i tots dos mots vindrien a substituir el llatí «*recipe*», que es pot trobar en els vademècums mèdics professionals de l'època, encara que estiguen redactats en català.¹ Les unitats de mesura no s'hi ofereixen, amb les excepcions d'alguna «cullerada», d'alguna «manada» ('manoll') i del contingut de la recepta 119, on els components contra el poagre es mesuren

1. Així es veu, per exemple, tot i que més que un receptari és un tractat de medicina pràctica, al *Patit tractat sobre lo regiment en temps de hepidèmie* (segle XV). Edició i estudi lingüístic de Joan Veny (1985), dins *Homenatge a Antoni Comas*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 545-567.

en unces (dotzena part d'una lliura). S'hi troben remeis contra malalties de persones i de bèsties, junt a d'altres que poden causar estranyesa al lector actual, com són aquells destinats a mantenir la casa lliure de mosques o per «aturar coloms». La recepta 115 presenta un eixarm, en latí, per recuperar un esclau fugitiu.

El manuscrit és important, a parer nostre, des de diversos punts de vista, com ara el mèdic, el lingüístic, l'històric, el social i el cultural. S'hi troben noms obsolets de malalties, com «buba negra» [31]² per 'àntrax'; «brià» [51] per 'èczema'; «foc salvatge» [30] per 'herpes zòster', o «poagre» [119] per 'artritis gotosa al peu'. Altres voltes desperta curiositat la identificació d'un determinat mal, com és el cas del «mal de rosa» [9], ja que així es designava, al principi de ser descrita, la 'pellagra', definida com a espècie morbosa a començaments del segle XVIII, i, per tant, se li ha de buscar un altre significat al nom en el segle XV, de manera que, si en realitat s'hi vol dir «rosa», és probable que es parle de la 'rubèola'. La presència d'una recepta contra les «glànoles» [14], és a dir, 'bubons', i d'una altra contra el seu sinònim «buba» [103] pareix indicar, com és freqüent a aquest receptari, que s'ofereixen dos tractaments diferents per a la mateixa afecció, però la lectura acurada de l'inici de la recepta 103: «A mal de buba, on molt hom mor», diferent de la 14: «A persona que ha glànoles», pot ser que indique, en la 14, un tractament per als casos esparsos de bubes, mentre que la redacció de la 103 indueix a pensar en el tractament d'aquelles bubes que apareixen, com a accident, en el si d'una passa epidèmica. Un exemple curiós de tractaments diferents per a, possiblement, una mateixa malaltia el mostren les receptes 83, que s'inicia amb «A berrugas», i la 23, que ho fa amb «A persona que ha fic». Hui «berruga» i «fic» es prenen per mots sinònims.

La recepta 71 comença així: «Si algú ha tabustol en l'orella»; i s'hi exposa un tractament per al fenomen que hui es coneix amb el neologisme *acufen*. Sota l'entrada «tabustol», el *Diccionari català-valencià-balear* no recull l'accepció que se li dona al manuscrit de Joan Martina, és a dir, 'sensació de soroll en absència d'estímul extern'. En medicina, antigament, aquest fenomen es designava amb el llatí *tinnitus*. Es pot deduir que, a banda de ser ja un fenomen conegut pels metges, en el segle XV se li aplicava el nom català aparegut al text. Al *Diccionari de medicina* de Corachan es recull el símptoma sota les entrades «*Tinnitus aurium*» i «brunzit».

Podria semblar que l'actual medicina tecnològica està molt allunyada, en el temps, de la medicina popular que conté el manuscrit de Joan Martina, però no és així si pensem en algunes pràctiques de sanadors que encara eren vives a mitjans del segle XX, com ara tractar les berrugues amb friccions de sal, tal com es recomana a la recepta 23, o intentar curar la tos ferina en xiquets aplicant-los un gripau al pit durant una nit. Tampoc els eixarms suposadament guaridors ens són llunyans, perquè no era infreqüent, en ple segle XX, tractar les revinclades, de persones i de cavalleries, aplicant un massatge sobre la part lesionada al mateix temps que, en veu baixa, es recitava una oració que rebia el nom de «recalcada», i la fórmula d'aquest eixarm es transmetia, en secret, de la persona que la coneixia a altra persona de la seua confiança.

Amb la redacció del paràgraf anterior no s'ha pretès atorgar el mínim crèdit, més que aquell de placebo, a cap formalitat suposadament guaridora que es troba al manuscrit, sinó fer palès que l'ambient social i cultural en què es va escriure ha persistit fins a temps relativament recents, i aquest punt de vista afegeix importància al text escrit per Joan Martina i editat per Josep Perarnau.

En el capítol «El receptari de Joan Martina, de Sabadell, en el context d'aquest gènere mèdic», que ha escrit expressament per a aquest llibre, Lluís Cifuentes concreta les característiques dels receptaris mèdics i els diferencia d'altres textos mèdics baixmedievals i reinaxentistes, com són els llibres receptaris, els antidotaris i els tractats de medicina amb finalitat pràctica. A partir del segle XIII es va desenvolupar, a Europa Occidental, el sistema universitari d'ensenyament, i l'aprenentatge de la medicina en formava part. Però el nombre de metges formats en un estudi general, anomenats pròpiament físics, eren escassos i cars, i el comú de la població recorria a metges amb formació extrauniversitària de caràcter

2. Entre claudàtors figura el número de la recepta on es troba el nom esmentat.

gremial, com eren els cirurgians i els barbers, tant homes com dones, cristians, jueus o musulmans. Aquests metges empírics, per conservar un cert prestigi professional, i per superar els exàmens que havien de passar per exercir en algunes poblacions, van accedir a part dels coneixements dels físics racionals, i ho van fer en llengua vernacla —metges romancistes—, quan els universitaris empraven el llatí en el seu aprenentatge —metges llatinistes.

Els metges romancistes van recórrer, per a l'exercici de la seua professió, a traduccions i a obres originals en romanç, així com a resums d'aquestes que eren fàcils de memoritzar i que, a més, utilitzaven a manera de vademècum. N'és un exemple el *Patit tractat*, esmentat a la nota 1, el qual ofereix un seguit de mesures contra la pestilència, tant profilàctiques com, sobretot, en forma de receptes curatives. A més de servir per a la pràctica personal, també es redactaven per a ús de la població general, com es palesa a la pàgina 562 del *Patit tractat*: «E per tal com en aquests acçidents se esdevé a vegades en loch ont no ha metge, serà posat así lo regiment curatiu de le febre pestelenciall», i segueix un recull de deu receptes.

En els ambients burgesos sense relació amb l'exercici de la medicina es va desenvolupar, al mateix temps, un interès pel manteniment de la salut, i, amb aquest objectiu, algunes persones il·lustrades van recollir receptes mèdiques per a ús familiar. Són els anomenats per Cifuentes «receptaris mèdics domèstics», als quals pertany el de Joan Martina.

Després de definir el gènere, Cifuentes exposa a la taula 1, per ordre d'escriptura, la malaltia per a la qual està indicada cada recepta en el manuscrit de Martina, i crida l'atenció que l'ordre no segueix cap lògica mèdica, de manera que per a les dents i la boca hi ha les receptes 25, 26, 27, 95 i 101; contra febre, les 2, 5, 39, 49, 106 i 109, etc. Aquest fet és evident en la Taula 2, on les receptes s'agrupen segons la malaltia.

A continuació s'analitza l'edició de Josep Perarnau, assenyalant-ne els errors de transcripció i les diferències amb allò que hui es considera adequat en les edicions de textos catalans antics. Lluís Cifuentes apunta que una edició inadequada pot causar problemes en l'elaboració dels vocabularis històrics.

Cal considerar, en reconeixement a l'estudi de Josep Perarnau, que fa trenta anys, quan va editar el manuscrit, no eren a l'abast obres essencials de recerca. Hui, glossaris com la *Sinonoma Bartholomei* i l'*Alphita*, antidotaris com l'*Antidotarium Nicolai* o el *De materia medica* de Dioscòrides en les edicions d'Andrés de Laguna o de Pierandrea Mattioli són accessibles per mitjà d'una simple cerca electrònica. Perarnau només esmenta, com a obra lexicogràfica en la seua edició, el *Diccionari català-valencià-balear*. També són molt útils, i de fàcil accés per mitjà d'un cercador, aquelles obres similars a l'estudiada, ja que el contrast entre el text considerat i altres de contingut similar, escrits en el mateix o en diferent idioma —textos paral·lels—, és molt útil per a la comprensió del primer. A més, l'estudi dels documents mèdics antics requereix una col·laboració interdisciplinària on s'impliquen filòlegs, paleògrafs i historiadors de la medicina i de la farmàcia, com observa Lluís Cifuentes, i aquesta col·laboració no sempre és possible.

Al capítol també es comenten les edicions, escasses, que hi ha d'altres receptaris mèdics en català, tant professionals com domèstics. Dels professionals són el *Receptari de mestre Miquel*, de començaments del segle xv, que, a més, afegeix l'interès d'estar inclòs en una miscel·lània mèdica; el *Receptari de Ravenna II*, escrit a Itàlia, en la segona meitat del segle xv, del qual seria interessant fer un estudi sobre el canvi de codi, ja que, a banda d'aquelles en català, conté receptes escrites en italià, en castellà i en llatí; i el tercer receptari mèdic professional editat es deu a un metge jueu de la Catalunya del Nord, que el va redactar en hebreu, però amb mots catalans aljamiats, com és freqüent en altres obres mèdiques, no necessàriament receptaris, degudes a metges catalans jueus.³ Quant als receptaris mèdics domèstics editats, Cifuentes esmenta i comenta el *Receptari de Misser Joan*, de probable autor valencià; el *Receptari de Bartomeu de Verí*, compilat per un jurista de Mallorca, i el *Receptari de Joanot Valero*,

3. Com a exemples, tenim «Abraham Ben Solomon Hen's Tractatulus de pestilentia», escrit per un metge jueu barceloní en el segle xv, editat per Gerrit Bos i Guido Mensching a *Jewish Studies Quarterly*, 18, 2011, p. 32-63; i *Over pestachtige koorts en. Hebreeuwsch met nederlandshe vertaling*, escrit a Besalú per Abraham Caslari, i editat per Hermanus Pinkhof (Amsterdam, 1891).

un tintorer que l'elaborà, per a ús propi, com un recull de receptes moltes de les quals es podrien qualificar, hui, com a remeis de la medicina laboral.

El capítol «El receptari mèdic baixmedieval i renaixentista: un gènere vernacle» és una reproducció de l'article publicat per Lluís Cifuentes el 2016.⁴ En ell es defineix el gènere de receptari mèdic i se'l situa en el context mèdic, social i cultural de l'època, circumstància que el converteix en una introducció imprescindible per a la comprensió d'aquests tipus de textos. Podria prendre's aquest capítol, almenys des del punt de vista de l'historiador, per la part essencial del llibre, i la reimpressió de la transcripció de Josep Perarnau seria un exemple del gènere que el capítol analitza.

Cifuentes concreta, detalladament, els significats del mot «receptari» en l'edat mitjana i en el Renaixement, el situa després en el camp de la medicina i, dintre d'aquest, estableix les diferències que hi ha entre «llibre receptari» i «receptari mèdic», i afegeix la separació entre les dues varietats del segon: el «receptari mèdic professional» i el «receptari mèdic domèstic». Aquesta definició es mostra essencial per reivindicar el caràcter de «gènere vernacle» per al «receptari mèdic domèstic». A més, s'estudien les característiques de cada gènere i s'ofereixen sengles taules on es recullen els exemplars que se'n conserven, així com aquells dels quals se'n té notícia per atestacions documentals en inventaris de béns.

En el capítol esmentat es repassa també la història del «receptari mèdic», s'amplia el ventall del seu estudi i es destaca, a banda del camp mèdic, l'ambient social i cultural en què va néixer. Així, se situa la seua aparició a finals dels segle XIII i començaments del XIV, coincidint amb la fundació de les universitats. La pràctica mèdica va passar d'art a ciència quan se la va dotar d'una base teòrica racional, recollida dels escrits d'Hipòcrates i de Galè, i el seu prestigi va arrelar en la societat burgesa que estava desenvolupant-se. La demanda de remeis mèdics, eminentment pràctics, per part de certs sectors culturals de la nova societat va tenir com a conseqüència l'aparició de col·leccions de receptes compostes de productes fàcils d'obtenir i a l'abast de l'economia de l'usuari, com es pot comprovar amb la lectura del receptari de Joan Martina.

Els antecessors d'aquestes obres es troben en les infermeries dels convents de l'alta edat mitjana, on certs frares estaven especialitzats en l'elaboració de fórmules per guarir, i en les col·leccions d'*experimental*, amb finalitat pràctica, escrits per metges llatínistes. Però la demanda social per part dels ambients ciutadans cultes la van satisfer uns escrits d'origen universitari coneguts com a *pauperers*, el nom dels quals obeïa al caràcter llec en medicina ('pobre en aquesta ciència') de les persones a les quals anaven adreçats. Cifuentes en destaca el *Thesaurus pauperum*, atribuït a Pere Hispà, futur papa Joan XXI, que va ser prompte traduït del llatí original a les llengües vulgars i va tenir gran influència en els ambients extrauniversitaris, tant de metges com de *pauperis*, i va servir com a model i font per als compiladors de receptes. Centrant-se en el receptari mèdic domèstic, i gràcies als inventaris de béns, se'n pot seguir la difusió social, i com a compiladors i propietaris predominen els membres de la societat burgesa benestant.

Entre els manuals d'ajuda mèdica domèstics es trobaven també aquells destinats a la preservació de la salut, que aconsellaven mesures higièniques per a l'adequada regulació de les sis coses no naturals, establertes per Galè: llum i aire; menjar i beure; exercici i repòs; son i vigília; ingestió i excreció; control dels accidents o emocions de l'ànim. Apunta Cifuentes que eren obres tancades, en el sentit que no admetien ampliacions. Els receptaris completaven les obres anteriors i estaven oberts a afegits fets pel propi compilador, per altres membres de la família i, a voltes, pels descendents.⁵ A més, s'hi podien recollir remeis populars transmesos per tradició oral.

4. Dins BADIA, L. / CIFUENTES, L. / MARTÍ, S. / PUJOL, J. (ed.) (2016): *Els manuscrits, el saber i les lletres a la Corona d'Aragó, 1250-1500*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 103-160.

5. Tot i no ser un receptari, sinó un tractat pràctic dedicat a combatre només la pestilència, el *Patit tractat*, ja esmentat, segueix les modalitats exposades al text, ja que s'obri amb indicacions per regular les sis coses no naturals, se segueix d'unes receptes preventives contra verí pestilencial i la part final és un recull de receptes amb intenció curativa.

El receptari mèdic es caracteritza per estar redactat per un compilador, el qual ha fet prèviament una tria de receptes segons la seua utilitat, escrites per diferents autors, i no té, per tant, una actitud passiva front a la seua obra. Quan signa l'escrit té consciència de transmetre uns coneixements útils procedents de la medicina universitària, de la medicina popular i de creences màgiques, i ho fa preferentment en la llengua vulgar pròpia, però amb la coexistència del llatí i d'altres codis vernacles. El compilador i els usuaris pertanyen al mateix estatus social i a l'ambient extrauniversitari, almenys en medicina. Les característiques que acabem de resumir a partir del contingut del capítol duen Cifuentes a afirmar que ens trobem davant d'un gènere «vernacle», entès el concepte més enllà de la llengua, important per a la història de la medicina. Reclama, així, per a aquest sector del coneixement mèdic el lloc que li correspon com a «creació autònoma del saber respecte del focus universitari», tal com s'ha fet amb la filosofia vernacle i amb la teologia vernacle.

El llibre conté notes complementàries al capítol «El receptari de Joan Martina, de Sabadell, en el context d'aquest gènere mèdic», i una bibliografia, molt extensa, al final de «El receptari mèdic baixmedieval i renaixentista, un gènere vernacle». Inclou, a més, a continuació de la transcripció i de l'estudi de Josep Perarnau i Espelt, la reproducció facsímil del manuscrit.

L'estudi de les obres mèdiques baixmedievales i renaixentistes en català es veu complicada per la necessitat, imprescindible, d'haver de fer-se des de diferents camps d'especialitat. Per aquest motiu és d'agrair tota aportació que facilite la tasca als estudiosos interessats en la matèria. L'agraïment s'ha d'aplicar a aquest llibre per la manera com delimita el concepte de receptari mèdic, el contextualitza en el temps i en l'ambient social en què neix, i en destaca la importància com a gènere vernacle. Quant a la reproducció de l'edició del manuscrit, l'interès rau tant en la revisió del remarcable esforç fet per Josep Perarnau com en les rectificacions, i les observacions sobre la correcta edició actual d'aquests textos, que aporta Lluís Cifuentes. Per la seua part, el lector es veu immers en un món mèdic que, malgrat la distància temporal, no li resulta massa aliè.

Francesc CREMADES

GULSOY, Joseph (2024): *Els parlars d'Énguera, Anna, Xella, Bolbait, Navarrés, Quesa i Bicornb. El 'Vocabulario de Enguera y de la Canal de Navarrés'*. Amb la col·laboració de Jaime Barberán Juan i Vicent F. García Perales. Edició a cura d'Emili Sáez. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 519 p.¹

GULSOY, Joseph / GARCÍA PERALES, Vicent F. (2023): *Antología de la literatura enguerina*. Anexo del *Vocabulario de Enguera y de la Canal de Navarrés*. Enguera: Ayuntamiento de Enguera / Instituto de Estudios Territoriales El Caroig, 371 p.

Joseph Gulsoy veu culminada la seva obra magna, concebuda fa més de seixanta anys, amb la publicació d'aquests dos volums que aquí ressenyo, i que l'autor pot finalment contemplar des de la talaia d'una saviesa centenària. Són dos volums en què Gulsoy, home savi i generós, ha volgut que s'expliciti la col·laboració o la coautoria amb altres persones, una de les quals el va ajudar en els inicis d'aquest llarg camí (Jaime Barberán Juan), i les altres dues han contribuït a la culminació de l'obra anhelada (Vicent F. García Perales² i Emili Sáez). I cal tenir en compte que ressenyo aquests dos volums d'acord amb l'ordre lògic dels seus continguts (l'estudi lingüístic i el *Vocabulario*, en primer lloc; i a continua-

1. Potser haurà cridat l'atenció del lector la duplicitat accentual *Énguera / Enguera*. Tornaré sobre la qüestió a propòsit del seu tractament al *Vocabulario* de Joseph Gulsoy. De moment indico la preferència per *Énguera* en la meua redacció personal.

2. *García*, amb accent gràfic, és com figura el nom de l'amic i col·lega Vicent, que en les publicacions en valenciana sol escriure el seu primer cognom sense l'accent (*Garcia*).

ció, l'*Antología* que en constitueix l'annex), tot i que s'hagin acabat publicant en ordre cronològic invers. En tot cas, cal assenyalar que aquest segon volum, tot i ser editat per l'Institut de Estudios Territoriales El Caroig, manté el format de la Col·lecció Recerca de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (tipografia, portada, edició, etc.) que edita aquesta altra institució.

La referència dels dos títols corresponents reflecteix l'objecte de l'obra, que se centra en un lloc de frontera lingüística transcendent de l'orient peninsular, al qual s'adscriuen *Els parlars d'Énguera, Anna, Xella, Bolbait, Navarrés, Quesa i Bicorb* (segons l'enunciat primer del primer dels títols), realitat a la qual respon també la formulació d'*Enguera y de la Canal de Navarrés* (com figura a propòsit de l'esmentat *Vocabulario* en tots dos volums). Es tracta, com he dit, d'un espai fronterer transcendent a tocar del valencià, en què els parlars autòctons, essencialment castellans però d'un notori hibridisme, presenten components de l'alluvió aragonès de procedència septentrional, però es caracteritzen sobretot per un marcat valencianisme lingüístic. Aquest caràcter transfronterer es reflecteix també en les dues llengües (*valencià, o català* en la seva varietat valenciana; i castellà) que s'alternen en el primer dels dos volums ressenyats. I val a dir, a més, que la primera d'aquestes dues llengües vehicula alguns dels textos que precedeixen el *Vocabulario*. En suma, es tracta de dos espais lingüístics als quals el nostre filòleg armenio-canadenc, com a bon romanista, professa devoció i estima.

De la *Presentació* (p. 9-10) signada per Verònica Cantó Doménech, presidenta de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, destaco la consideració que li mereix aquesta «obra magna del professor Joseph Gulsoy»; a saber: «un compendi lexicogràfic de primera magnitud per als estudiosos de les parles valencianes de frontera —i també de la filologia valenciana i hispànica en general— que posa de manifest, com asseverava Emili Casanova en la *laudatio* de l'autor, la necessitat d'integrar en l'estudi del valencià les parles castellanoaragoneses de València» (p. 9) [*laudatio* referida a la investidura com a doctor honoris causa del professor Gulsoy a la Universitat de València el 1999].

La *Introducció* d'aquest primer volum (p. 13-26), intitulada «L'interés dels parlars d'Énguera i de la Canal de Navarrés», serveix a Joseph Gulsoy per oferir una semblança de la seva relació, de més de mitja vida, amb aquests parlars de frontera. Comença escrivint això: «El meu interès pels parlars xurros, és a dir, les parles castellanes de base aragonesa i amb molts elements valencians, principalment lèxics, data de 1958-1960»; de quan, sota la direcció del mestre Joan Coromines, redactava a la Universitat de Chicago la seva tesi doctoral sobre el *Diccionario valenciano-castellano* de Manuel Joaquín Sanelo. I és que el mestratge de Coromines el va orientar a conèixer terres valencianes i, a la llarga, el conjunt del domini lingüístic català. I la fidelitat mantinguda al mestre en tot moment el va dur a convertir-se en un dels principals col·laboradors de l'eminent filòleg barceloní. En aquesta mateixa *Introducció* recorre fites de la seva relació investigadora i humana amb els parlars que la tradició filològica anomena *xurros* (no m'hi detindré): l'aprofitament del clàssic treball de Vicente Llatas sobre *El habla del Villar del Arzobispo y su comarca* (1959), així com de les publicacions prèvies (de principis de la dècada dels 50) d'Andrés Monzó Nogués sobre l'Alt Millars, que van esperonar Joseph Gulsoy a elaborar el seu article «The Background of the *xurro* Speech of Upper Mijares», publicat el 1970 a la revista *Romance Philology*; l'empenta derivada de la lectura de la sisena edició del *Manual de Gramática histórica española* (1941) de Ramón Menéndez Pidal, en què el mestre de la filologia hispànica expressava la conveniència d'estudiar els dialectes d'Énguera i Anna. D'ací deriva l'estudi sobre les sibilants d'aquestes dues localitats i les de Fanzara (a l'Alt Millars), de les quals tracta a l'article sobre «La vitalidad de la *s* sonora en Bajo Aragón», *Actas del Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas*. Madrid, 1965, vol. 4, Madrid, 1969, p. 1733-1738. «Amb esta finalitat visite Énguera, Anna i Fanzara per primera vegada en 1962, i una altra vegada en 1964», escriu a la p. 15 de la *Introducció* Joseph Gulsoy, a qui li arriba a les mans el «Vocabulario enguerino» compilat entre 1934 i 1935 per Jaime Barberán. Aquesta «preciosa compilació» esdevé «la pedra angular del meu projecte d'elaboració del *Vocabulario de Enguera*, que done a conèixer a don Jaime Barberán, alcalde d'Énguera entre 1958 i 1970, un intel·lectual apassionat per la cultura i la parla del seu poble» (com declara l'autor a la pàgina 16). La inicial descoberta humana esdevé amistat ferma i filològicament fecunda, i justifica la inclusió de Barberán com a col·laborador de l'obra. No menys important resulta la coneixença amb Manuel Sanchis Guarner, estu-

diós també d'aquesta àrea de frontera, amb qui aquell mateix any 1968 decideix distribuir-se l'estudi de la zona de manera que Sanchis s'ocupés de les parts fonètica i gramatical, mentre que Gulsoy, del vocabulari en general (p. 17). En la naturalització de Joseph Gulsoy a la comarca, cal destacar igualment la progressiva coneixença d'altres persones originàries d'aquesta terra: Salvador Aparicio (1927-1998), d'Anna; Miguel Gómez Sempere (1898-1978), d'Énguera; Adelino Soler Morant (1898-1979), de Xella; Segundo Pérez Ferrer (1921-1979), de Bicorb. Acabada l'arreglada de materials, l'estiu de 1975 el mateix mestre Coromines que el va introduir anys abans en l'espai valencià el requereix per tal de col·laborar en els magnets projectes del *Diccionario etimológico i complementari de la llengua catalana (DECat)* i de l'*Onomasticon Cataloniae (OnCat)*. Amb això s'obre una etapa fecunda d'implicació de Gulsoy en el conjunt del domini català i en la filologia catalana, però, en contrapartida, això l'allunya del projecte de redacció del *Vocabulario* que aquí ressenyo, i que no podrà reprendre fins a molts anys després.

El seu *Vocabulario* és comparat per l'autor amb un *Diccionario de autoridades*, per tal com, a la manera de la primera edició del diccionari de la Real Academia Española, Gulsoy cita d'autoritats, de revistes i textos pacientment buidats, que es consignen entre les pàgines 20 i 22. «L'any 2006, després de trenta-un anys, comence a redactar el text del vocabulari, redacció que continua fins al 2020», escriu Joseph Gulsoy (p. 22), que a continuació relaciona diverses publicacions aparegudes durant aquests anys del nou segle, tant de la zona com d'altres parlars xurros, que acaben enriquint el seu *Vocabulario*. Un *Vocabulario* que és d'Énguera, referència principal de la zona, i també dels sis pobles consignats al títol: Anna, Xella, Bolbait, Navarrés, Quesa i Bicorb; que és tant com dir de la Canal de Navarrés. «Vaig començar la redacció del *Vocabulario* en edat avançada, i he tingut moments molt difícils amb el deteriorament de la salut, especialment de la visió i de les forces mentals», confessa cap al final de la *Introducció*. I acaba expressant el seu agraïment (*Es de bien nacidos ser agradecidos*) a persones com l'autor d'aquesta ressenya o Maite Mollà, «i, per descomptat, Vicent Garcia Perales, el meu afable col·laborador crític» (p. 25), el qual mereix una gratitud especial per part de tots els que apreciem l'obra de Mestre Gulsoy, per tal com Vicent ha col·laborat des de l'esperit crític constructiu al bon acabament del *Vocabulario* i de l'*Antología* complementària. L'autor expressa gratitud també al Sr. Santiago Arévalo, alcalde d'Énguera quan Joseph Gulsoy va ser nomenat fill adoptiu d'aquesta localitat l'any 2013;³ a Emili Casanova, «verdader padrí del *Vocabulari*» (p. 26);⁴ i a l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, per la publicació del volum. I remata amb un *Deo Gratias* que em porta a la ment similars colofons del seu mestre Joan Coromines, a qui dedica inicialment l'obra, així com al propi pare (*Al mestre J. Coromines. / A mon pare*).

S'intercala entre l'anterior *Introducció* i el *Vocabulario* un *Recull d'estudis* que aplega tres textos prèviament publicats: 1. «El tratamiento de las diferencias fonéticas», que reproduïx el contingut de l'apartat homònim del seu treball «La elaboración del *Vocabulario de Enguera y de la Canal de Navarrés*», de la publicació col·lectiva *Camins, terres i paraules* (2014); 2. «L'origen dels parlars d'Énguera i de la Canal de Navarrés», reproduïció del seu article publicat a *Estudis Romànics* (12, 1970, p. 317-338); i 3. «Els orígens del parlar xurro de l'Alt Millars», traducció d'Elvira Iñigo a partir de l'original, ja citat, «The Background of the *xurro* Speech of Upper Mijares» (1970).

I ara vinguem al «*Vocabulario de Enguera y de la Canal de Navarrés*», que constitueix la part nuclear del volum (p. 61-516), precedida d'una pàgina amb abreviatures i les corresponents equivalències. El primer que em ve al cap com a recensor, després d'haver mirat i remirat el *Vocabulario*, és que es tracta d'una obra colossal,⁵ digna del gran deixeble de Joan Coromines, i en la qual s'endevenen pautes i maneres del seu mestre. Per tal de donar una idea de la magnitud d'aquesta obra concebuda fa més de seixanta anys, en faré diverses pinzellades selectes des d'una mirada admirada.

3. Val a dir que en aquella ocasió el professor Gulsoy prometé la publicació del *Vocabulario* com a retorn i agraïment pels honors que li havien reconegut amb aquest nomenament.

4. Es tracta, sens dubte, d'un just reconeixement del paper d'Emili Casanova, infatigable dinamitzador de l'estudi dels "altres valencians" a través de jornades sobre els parlars xurros del País Valencià.

5. Segons que m'indica Vicent Garcia Perales, conté 6.700 entrades.

I començaré dient que l'estructura de les entrades segueix uns patrons que responen a una elaboració acuradíssima: establiment de formes i variants, amb les pertinents localitzacions; remissions a altres formes principals (com ara *apagacandiles* → *bufacandil*, on trobarem, a més, *candil*: designacions de la libèlula); documentació en "autoritats", confrontació amb altres fonts, eventuais observacions etimològiques, descripció de la història (fonètica, semàntica) d'alguns mots, recull d'aspectes relatius a la variació morfològica i a la sintaxi, oportuna menció de fraseologismes i parèmies; fins i tot, toponímia i antroponímia. Tot plegat suggereix el *modus operandi* de Joseph Gulsoy en la seva contribució com a redactor en les grans obres del mestre Coromines, el *DECat* (recordem que són de l'autoria de Gulsoy les entrades contingudes dins les lletres N, O i U) i l'*OnCat* (en què també va redactar algunes entrades, identificables amb la marca final de "J.G."). En aquest sentit, han cridat la meua atenció veritables "monuments" que per si sols constituïrien petites monografies. I m'ho fa pensar l'aperitiu que l'autor ens va regalar en la seva «Nova aportació del *Vocabulario de Énguera y la Canal de Navarrés* al *DECat*», publicada dins *eHumanista/IVITRA* 14 (2018): 275-285.⁶ En aquesta contribució va incloure tres apartats: «El problema del valencià *safareig* 'bassa' / *safareig* 'cosa toquejada, malmesa' i mots relacionats i afins», que poua del que serà l'entrada *chafaret* del *Vocabulario*; «El problema de l'etimologia de *cospí* / *gospí*», que ressona en la posterior entrada *cospín* o *gospín* («Cadillo, cachurro menor») del *Vocabulario*; i «Etimologia de *panical* i *paniquesa*», de la qual indica en la nota del text original: «Reproduïm amb algunes addicions el text del *Vocabulario*».

A part dels tres exemples anteriors, se'n troben, com ja he assenyalat, moltes entrades que passarien per veritables monografies d'historiador de les paraules, una manera d'obrar (lexicogràfica, etimològica) que associa a l'escola apresa del "gran filòleg" (com jo mateix vaig sentir, en més d'una ocasió, que anomenava Joan Coromines). Sense entrar especialment en detalls, esmentaré, per ordre alfabètic, *abondo* (que li serveix per recórrer a un dels seus suports filològics més recents, Eugeni S. Reig, *El valencià de sempre*, 2015, de qui manlleua aquestes perles parèmiques: *A l'agost, most; i pel setembre, figues a bondó; A l'Ascensió, cireretes a bondó; Si vols collir a bondó, per Sant Joan fes un bon llauró; capsot* (i variants), *enguiscar, lobá, malvar, mangrana, plegar, reballar o rebailar* («Bailar o dar vueltas continuas una cosa sobre su eje (como el trompo, la peonza)», *reglotar, rocha*³ («Cuesta, pendiente»), *sacre* («Culebra de escalera»), *saetón* («Víbora»), *sobatida, solache, sulsirse* i variants com *solsirse, sursirse, sunsirse*, formes que, en realitat, segons Gulsoy, respondrien a dos tipus lexicals amb els significats corresponents 'ensulsiar-se, sulsir-se' i 'bullir o coure (una vianda) amb poc suc a foc lent' (i valors similars). En el cas del primer, abona l'etimologia corominiana del *DECat* (SUBSIDÈRE 'engolir-se, ensorrar-se', o una forma contreta en SUBSIRE). Per al segon argumenta (per a mi, de manera prou convincent) un origen imitatiu del soroll que produeix l'aigua (el brou) en la cocció lenta, quan comença a evaporar-se: *sàrrrsss, sàrrrsss*, i ho confronta amb l'anglès *to simmer* 'bullir a poc a poc, mantenir l'ebullició'. I encara afegiré a la llista *suco, tolaíno* (i variants *cholaíno* o *chuladín*, vinculades al val. *teuladí*, que combrega en la motivació amb un altre dels noms d'aquesta terra, *pájaro del tejáu, trebajo, tròtxa* [amb la vocal oberta: ɔ] (Anna) i *trotxa* (Quesa, Bolb[ait]), amb diversos sentits registrats: 1. «Senda o camino estrecho en el monte, de liebres, conejos, cabras, jabalies, etc.»; 2. «Huella o cualquier señal que dejan los animales de caza por donde transitan»; 3. «Atajo conocido en el monte». Gulsoy persegueix el rastre de la història d'aquesta paraula al llarg de quatre pàgines (481-485) i recolza les seves dades i intuïcions en Nebrija i Menéndez Pidal, Maite Mollá, Cosme Aguiló, Emili Casanova, entre moltes altres fonts, orals i escrites, del passat i de la nostra contemporaneïtat; i conclou que l'origen seria una base TRÓCEA, plural neutre de TRÓCEU. I remata amb una notació parentètica «(A. García López: honda gratitud por la valiosa aportación)» que mou el recensor a sentir la pregona humanitat de l'autor. Un recensor que voldria encara cloure la llista amb la impagable inserció (de tres pàgines: 489-492) sobre «El origen del cat., oc. y fr. ant. *tros*, cast. *trozo* y port *troço*», a propòsit de *tròz* (Eng[uera]) / *tròs* (Anna): pura lingüística romànica!

6. <https://www.ehumanista.ucsb.edu/sites/secure.lsit.ucsb.edu.span.d7_ah/files/sitefiles/ivitra/volume14/C/2.%20Gulsoy.pdf>; i en la qual em consta, com a curador de l'edició, la preciosa ajuda tècnica que va rebre de Vicent Garcia Perales.

D'altra banda, s'hi troben entrades que abunden en detalls sobre la cultura popular, i en què l'autor demostra un pregon coneixement de la realitat viscuda i observada en la zona. Començaré per *alizon* (Eng) / *alisón* (Anna), a més de les variants *lisón* i *lizón* de les altres localitats de la comarca. I és que, a part del sentit originari de «Cerraja, lechuguilla», és ben conegut el figurat de «Enguerino de pura cepa», que motiva precisament, a manera d'homenatge, la genial idea de l'editor del volum, Emili Sáez, d'il·lustrar-ne la portada amb la reproducció d'un *alizon*. I Gulsoy no desaprofita l'ocasió de referir «[l]a historieta folklórica muy conocida en nuestra zona, en todo el País Valenciano y aun en las Baleares según la cual un *alizon* creció en el campanario de una iglesia y fue apetecido por una burra [...]»; historieta relacionada amb el nom de l'espècie, *alizon de burra* (*lletsó d'ase* en català). I tampoc desaprofita l'autor l'ocasió de tractar-ne sota *alizonenco*, «propio del espíritu enguerino», com a bon *alizonenco* o *enguerinazo* adoptiu (cf. *enguerinazo*, za: «Dícese de la persona muy enguerina»). En el camp de la gastronomia, esmento *gacha* i *gachamiga*. En el de la cacera (s. v. *caza*), els preciosos detalls sobre el *cazar al agua* i el *cazar al ramet*. Com a joc infantil, s. v. *cevil* (fruit de la dissimilació vocàlica *civil* > *cevil*), el de *ceviles* y *ladrones* («Juego de niños en que un grupo de chicos hacen de guardias civiles y persiguen a otro grupo que hacen de ladrones»). Com a fita anual, s. v. *San Gil: el día (o la fiesta) de San Gil*, que motiva una certa festa infantil.⁷

Em ve de gust també anotar alguns dels múltiples casos de finals consonàntics estranys al castellà comú, que delaten manlleus a la contigua varietat valenciana, i que em transporten a un dels meus primers treballs sobre els parlars xurros.⁸ Així, per cenyir-me només a una tipologia, els molt nombrosos acabats en -ll [ʎ]: *badall*, *ball*, *boquimoll*, *brull*, *cartapell/catapell*, *cascabell*, *ell*, *estornell*, *garbell*, *margall*, *matapoll*, *morastell/monastell*, *paixarell* (i var.), *secall*, *sumall*, entre d'altres.

Finalment, cal destacar que aquest *Vocabulario* inclou també antroponímia i toponímia locals. Antropònims com *Calorina* (< *Carolina*), *Chimo*, *Casamiro*, *Chordi*, *Diguarda/Diguardo* i variants (per *Eduarda/Eduardo*), *Doloricas*, *Guirgorio*, *Malena* (per *Magdalena*), *Marieta*, *Milina* o *Milicha* (formes hipocorístiques d'*Emilia*), *Setrolino* (per *Saturnino*). Toponímia major: *Anna* (var. *Alna*), amb els gentilicis *annero* i *alnero*; *Bicorp* (val. *Bicorb*), *Chella*, *Engra*, *Quesa*.⁹ Casos més escadussers de toponímia menor: *el Charral*, *el Esgarrador*. I val la pena especialment consultar les entrades corresponents a *Anna* (DIANA) i la impagable d'*Énguera*, que inclou les variants *Engra* i *Enguera*. El nom tradicional, històric i general és *Énguera*, forma principal de l'entrada. *Engra* és alteració d'*Énguera* amb síncope de la vocal posttònica: «es la forma que se usaba, si bien en tono familiar, en el mismo pueblo por los años de 1960-75, época de nuestra visita, y normalmente usada en literatura local» (p. 219). *Enguera*, forma d'accentuació paroxítona que s'ha generalitzat al poble i és l'oficial, s'explicaria a partir del gentilici *enguerino*, segons un model com el de *granadino* respecte de *Granada*. I fascina en aquesta extensa entrada la vinculació establerta per Joseph Gulsoy amb la capital de Turquia, *Ankara*, d'accentuació autòctona esdrúixola [ánkara], forma d'origen grec (*ánkyra* 'ancla') vinculada al grecisme del llatí ANCŌRA, origen del cast. *ancla* i dels seus congèneres romànics. Senzillament fascinant!

L'altre volum que ressenyo rebrà, per raons d'espai, una atenció més exigua. Es tracta, com s'anuncia en la fitxa inicial, d'una *Antología de la literatura enguerina*, presentada com a *Anexo* en el subtítol. I cal observar que tant el títol com el subtítol, com també íntegrament els textos de la *Introducción* i de l'*Epílogo*, van en castellà, diria que en consonància amb la seu editorial: «Enguera: Ayuntamiento de Enguera; Instituto de Estudios Territoriales El Caroig».

7. «Fiesta infantil, una de las tradiciones antiguas y pintorescas de Enguera, que se celebra el día 1 de septiembre, cuando los niños acuden a la puerta mayor con manojos y haces de hinojo, que son bendecidos por el sacerdote, y el manajo más vistoso o haz más grande resulta ser premiado» (p. 428).

8. «Alguns aspectes fonètics en l'adaptació dels valencianismes als parlars "xurros"», FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.) (1989): *Congrés internacional de la llengua catalana* [1986], vol. VII (*Historia de la llengua*), p. 487-499.

9. Però no altres topònims que identifiquen les restants poblacions estudiades. I així, falten *Bolbait* i *Navarrés*.

Vicent Garcia Perales, un dels dos coautors de l'antologia, ofereix una generosa *Introducció* (p. 5-31) que presenta vida i obra del mestre Joseph Gulsoy. L'amic Vicent usa el neologisme *gulsoyniano* (per exemple, «estudio gulsoyniano» a la p. 10) i ja fa un temps que promou el derivat, que defineix els que ens estimem en Gulsoy i admirem la seva obra i la bonhomia que el caracteritza. I Vicent traça una cronologia dels estudis del mestre, i a continuació presenta minuciosament aquesta antologia de textos enguerins: les fonts, la literatura enguerina (amb una interessant referència a l'identificador de *parla enguerina*, a la p. 21); i afegeix un índex sintètic de trenta-vuit fonts, a més d'uns criteris i metodologia d'aquesta edició, feina i mèrit que cal atribuir al filòleg valencià d'ascendència enguerina, que és com es presenta Vicent a la pestanya de la portada. I també una completa «Bibliografía sobre estudios lingüísticos de La Canal» i un apèndix amb il·lustracions de fonts, que completen la introducció.

Segueix una part més breu, signada per Joseph Gulsoy, que s'intitula «Preliminares y fuentes» (p. 43), i que dona pas a l'*Antología de la literatura enguerina*, amb la següent relació d'autors: Juan Bautista Sanchis, Manuel Albiñana Sanz (1897-1970), Jaime Barberán Juan (1914-1989), Cancionetas de los jóvenes de la PP,¹⁰ José Ciges Pérez (1904-1974), Miguel Ciges Pérez (1901-1989), Emilio Granero Sancho (1922-1974) / José Ciges Pérez, Fernando Palop Fillol (1915-2004), José Gascón Marín (1919-?), Sebastián Pérez Simón (1932- 2028), Santiago Marín Marín (1920-2009), Enrique Aparicio Nager.

L'*Epílogo* (p. 363-367) que clou aquest volum em va ser encomanat per Vicent Garcia Perales. I el vaig escriure sota la responsabilitat de qui rep un encàrrec delicadíssim. Hi ofereixo una nova mirada admirada sobre la persona, l'obra i la humanitat de Joseph Gulsoy. I agraeixo a Vicent la pensada d'inserir, a la darrera pàgina del text (que precedeix el preceptiu índex de continguts), una fotografia en blanc i negre en què m'abandono a una abraçada amb el mestre estimat. El peu de la foto és ben il·lustratiu sobre la instantània: «Abrazo cordial de José Enrique Gargallo y Joseph Gulsoy, Facultad de Filología, Universidad de Valencia, 13 de noviembre de 2013, durante la última visita del profesor canadiense a tierras valencianas, con motivo de las *II Jornades sobre els Parlars Valencians de Base Castellano-aragonesa* y el nombramiento de Joseph Gulsoy como hijo adoptivo de Enguera». El darrer enunciat del meu epíleg parla amb l'abundància del cor: «No se me ocurre mejor imagen de Joseph Gulsoy: compañero, amigo, maestro, hermano del alma».

José Enrique GARGALLO GIL
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2023): *Usos socials del català. Informe de l'Institut d'Estudis Catalans*. A cura de Nicolau Dols. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 202 p.

Aquesta obra, publicada dins de la col·lecció «Informes de l'Institut», és un recull de les intervencions dels ponents del cicle «Usos socials del català», una sèrie de «diàlegs preparatoris del document científic transversal de l'Institut d'Estudis Catalans (2022)»¹ que van tenir lloc en diferents dates de novembre de 2022 a la seu de l'IEC. Segons se'ns explica en la «Presentació» del volum, a càrrec del seu curador, Nicolau Dols, en el cicle hi van intervenir «persones vinculades a l'IEC, tant membres de la institució com de societats filials que en depenen» (p. 9). L'índex del volum reflecteix de manera força fidel l'estructura del programa del cicle —amb lleugeres modificacions d'alguns títols i, en un cas, l'addició d'un nou autor— però també inclou sis capítols amb temàtiques i autors que no hi figuraven

10. En nota, a la p. 155, l'explicació d'aquestes inicials: «Las iniciales, creadas en la Pascua de 1944, respondían a “Perdón” y “Paella”, puesto que en esta peña se integraban gentes de Perdón “confesión frecuente” y jóvenes que disfrutaban de la paella “aguerrida y ruidosa”».

1. El programa està disponible a <<https://aoe.iec.cat/dialects-usos-socials-del-catala/>>. [Consulta: 29 de juliol de 2024.]

inicialment. Alliberats de les servituds que imposa la gestió del temps en actes públics, els responsables de la publicació s'han permès, doncs, d'incloure ací noves mirades de membres de seccions o de societats filials de l'IEC que no havien intervingut en el cicle —tot i que no s'aclareix amb quin criteri s'han inclòs aquestes noves aportacions i no unes altres.

L'obra resultant s'estructura en vint-i-tres capítols agrupats en quatre apartats, a més de la presentació a càrrec del curador del volum. En conseqüència, en aquestes línies es fa difícil desgranar de manera sistemàtica els continguts de cada contribució. Vagen per endavant, doncs, les excuses per la impossibilitat de fer justícia, en aquesta revisió sumària, a les contribucions de les autores i els autors.²

En la presentació, Nicolau Dols es proposa esbossar «una línia d'argumentació» (p. 9) conjunta a partir de les diverses aportacions al volum. Al llarg de set pàgines, el curador de l'obra sintetitza les reflexions generades i les relliga amb un fil conductor propi en què Dols destaca «la subordinació lingüística i la fragmentació de la comunitat de parla catalana» com a factors que dificulten l'expansió de l'ús de la llengua; reivindica que les polítiques lingüístiques desenvolupades les darreres dècades han tingut impactes positius; constata que el català parteix d'una posició de relativa comoditat en el camp tecnològic, especialment quan es compara amb la d'altres comunitats de llengües minoritzades, i que el camp de les tecnologies lingüístiques presenta nous reptes però també oportunitats per a la plenitud de l'ús social de la llengua; i, finalment, defensa que impulsar la recerca (i la comunicació de la recerca) en català no és incompatible amb l'ús de llengües franques com l'anglès en funcions específiques.

A continuació, la primera part del volum, titulada «Aproximacions quantitatives i qualitatives a l'ús del català», conté tres capítols. El primer, signat per Isidor Marí i Miquel Àngel Pradilla, se centra en el diagnòstic de l'estat de la llengua als diferents territoris de la *catalanofonia* —per emprar un terme encunyat pel segon autor— des d'una perspectiva demolingüística. Marí i Pradilla tracten de projectar llum sobre el retrocés de l'ús social de la llengua catalana, que atribueixen tant a causes tecnològiques i de canvi en els consums audiovisuals com, sobretot, a causes demogràfiques, per l'arribada de grans volums de població no catalanoparlant en les darreres dècades. A partir de l'anàlisi dels resultats d'enquestes als diferents territoris, els autors conclouen que «no es pot difondre la idea que la llengua catalana en conjunt [...] es trobi davant d'una amenaça d'extinció imminent» (p. 30), i proposen quatre línies d'actuació per redreçar la situació: generalitzar la competència en català, posar a disposició de la població recursos lingüístics i tecnològics suficients, generar una predisposició social favorable a l'ús de la llengua i, de manera prioritària, generar oportunitats efectives d'interacció en català per al conjunt social, a partir de la intervenció sobre el que anomenen «usos professionals» de les llengües. A aquest capítol inicial el segueixen dues peces d'Oriol Camps Giralt i Manuel Castellet, respectivament, que giren al voltant del concepte de «qualitat lingüística», que el primer defineix com aquells aspectes que, més enllà de l'ajust a la normativa lingüística, afecten «l'adequació de tots els recursos lingüístics a la intenció de la comunicació i, per tant, a l'efectivitat de la comunicació» (Camps Giralt, p. 35). Un camp en el qual, a diferència de la profusió de dades empíriques que forneix la demolingüística, «encara ens movem en el món de les impressions i [...] no tenim prou dades reals que ens permetin establir un diagnòstic» (Camps Giralt, p. 38) —situació que hauria de pal·liar l'impuls, per part de la Secció Filològica de l'IEC, de l'Observatori de la Qualitat Lingüística a què es refereixen els autors.

La segona part, «El català en la tecnologia», la integren cinc capítols més. L'apartat s'obri amb l'aportació de Vicent Partal sobre «el català com a llengua global» i les implicacions que, a parer de l'autor, haurien de derivar d'aquesta «nova perspectiva». Partint de la constatació que «el català ha estat precisament fins ara un exemple modèlic i reconegut, un cas d'èxit, pel que fa a l'ús d'internet i les tecnologies de la informació» (p. 49), l'autor es mostra optimista i sosté que els catalanoparlants han de modificar la seua visió sobre la llengua, perquè «no tenen una llengua de segona fila sinó una llengua perfectament adaptada, i adaptable, a la que és la realitat més determinant del món actual, la globalització» (p. 52). Segueixen les suggeridores «reflexions tecnosociolingüístiques» (p. 55) d'Antoni Hernández-

2. Prescindiré, per economia expositiva i per no enfarfegar el text, d'esmentar les institucions a què pertanyen els diferents autors.

Fernández sobre la necessitat d'abordar, en el camp de les tecnologies lingüístiques, la qüestió dels usos que es desvien de la normativa i, en general, les pràctiques dels parlants que socialment es categoritzen com a «malparlants» —nous parlants, infants, pacients afàsics i un llarg etcètera. A continuació, Núria Castell Ariño proposa una síntesi històrica dels estudis i iniciatives vinculats al tractament automàtic del llenguatge, des dels primers projectes sobre traducció automàtica en l'àmbit europeu fins a desenvolupaments més recents, com el projecte AINA, impulsat des de la Generalitat de Catalunya, o a iniciatives de l'àmbit associatiu com les de Softcatalà. L'autora conclou que cal reclamar la presència del català en totes les aplicacions i, alhora, ser proactius en l'ús d'aquestes tecnologies per demostrar que la inclusió de la llengua és «útil i necessària» (p. 72), mitjançant l'esforç concertat d'usuaris, voluntaris i activistes però també, i de manera crucial, dels agents governamentals. En quart lloc, Mireia Farrús torna a incidir sobre l'estat actual i els reptes per al català en el camp de les tecnologies de la parla, que han fet «un salt qualitatiu altíssim» amb «l'explosió de les tècniques basades en xarxes neuronals», cosa que representa un repte per a les llengües minoritzades, que generalment no disposen de «la gran quantitat de dades que es necessiten per a entrenar aquests sistemes» (p. 75). En el seu capítol, crític i alhora propositiu, l'autora introdueix el concepte de «sobirania tecnològica» i l'aposta per «la gestió i la creació de recursos propis lliures i oberts» (p. 77), no dependents de la voluntat variable de les grans empreses tecnològiques, i ens recorda que «una llengua que perd el tren de la digitalització en l'era en què ens trobem és condemnada a l'extinció» (p. 79). Aquesta segona part es clou amb un apunt breu de Josep Domingo-Ferrer sobre «el català en el món informàtic», amb una perspectiva bàsicament terminològica.

La tercera part s'ocupa de «El català en la comunicació de la ciència», i consta de sis capítols més que aborden la qüestió enunciativa per Jaume Bertranpetit a la introducció del seu capítol, el primer de l'apartat: com és que una llengua equipada amb recursos terminològics suficients i àmpliament usada en els camps de la docència i l'administració universitària no és emprada, en la mateixa mesura, en el món de la (comunicació de la) recerca. Bertranpetit parteix de la constatació que «la ciència de frontera, la que volem que tingui impacte internacional, cal fer-la en anglès» (p. 87), mentre que l'ús del català podria prendre més protagonisme en el que anomena «comunicació científica» —diferent de la primera, més restringida i que l'autor categoritza com a «comunicació acadèmica»—, que tindria major impacte sobre el públic general, el món empresarial i les administracions públiques. Segueix una aportació breu de Jordi Casanova, que s'expressa en termes similars als de Bertranpetit quan assevera que «on penso que ens juguem l'ús del català com a llengua científica és precisament en les obres de divulgació i altres de destinades a la nostra comunitat cultural» (p. 98). A continuació, Montserrat Castelló tracta la posició del català a les ciències socials i les humanitats i introdueix una distinció aclaridora entre els «contextos de publicació, disseminació i divulgació científica», els que havien centrat les aportacions de Bertranpetit i Casanova, i el que ella anomena «contextos de pràctica científica», en què bona part de les activitats —com ara sollicituds de beques i projectes, reunions dels grups de recerca, disseny d'instruments de recollida de dades, etc.— «es fan, o millor dit, es poden fer, almenys parcialment, en català» (p. 100), tot i que amb creixents dificultats en un context d'internacionalització. En el quart capítol, Oriol Ramis, Ferran Sabaté i Ramon Bartrons rememoren el cinquantenari del manifest «El català, llengua d'expressió científica», conegut com a Manifest de Prada, i reflexionen sobre la vigència dels seus postulats en l'actualitat en camps com la docència, la comunicació científica i la renovació terminològica. En el penúltim capítol de l'apartat, Abel Mariné aborda la posició del català en la comunicació de les ciències dels aliments i de l'alimentació. L'autor reïncideix en les consideracions dels capítols precedents sobre la preeminència de l'anglès en la comunicació acadèmica de novetats de recerca i, en canvi, la major obertura cap a altres llengües en «la difusió d'aquestes dades als que les han d'aplicar i a la població en general, com a ciència consolidada» (p. 114), en què, tanmateix, la posició del català tampoc no es pot donar per descomptada. Tanca l'apartat un capítol de Rosa Estopà sobre la tasca terminològica en la comunicació de la ciència en català, en un context de «gran volum d'activitat terminològica» (p. 121), ben organitzada des d'un punt de vista institucional, amb actors clau com el TERMCAT, els serveis lingüístics universitaris, les seccions de l'IEC o diferents grups de recerca universitària. Tot plegat situa el català en una posició d'avantatge respecte d'altres llengües minoritzades, cosa que no ens

pot fer perdre de vista que encara hi ha reptes pendents en l'ús de terminologia pròpia, que a parer de l'autora només es poden revertir amb polítiques lingüístiques que potencien de manera decidida l'ús del català en el camp científic.

La quarta i última part és la més extensa i miscel·lània, ja que tracta sobre «El català en la vida social», ço és, en múltiples esferes de la societat, des del món educatiu fins a les traduccions o l'assaig literari, i conté nou capítols. En el primer, Xavier Besalú tracta «L'ús social del català en el món educatiu», tant en àmbits formals com no formals —és a dir, en el temps no escolar i de lleure. El capítol fa una síntesi útil de diferents fonts d'informació sobre els usos del català en aquests àmbits, que apunten que el català té més pes en l'educació formal, i també de propostes de promoció de l'ús del català elaborades pel Síndic de Greuges, Òmnium Cultural, el Consell Escolar de Catalunya o el Consell Lingüístic Assessor del Departament d'Educació, presidit per l'enyorada M. Carme Junyent. En el segon capítol, Ramon Caminal repassa alguns resultats de la recerca en l'innovador camp de l'economia de les llengües, fent especial èmfasi en l'impacte de la catalanització del sistema educatiu, «que ha suposat un augment significatiu de les competències en català dels nadius castellanoparlants que, a la vegada, ha tingut efectes positius, tant econòmics (menys desigualtat salarial) com socials (menys endogàmia)» (p. 146). En tercer lloc, Anna Maria Pla Boix reflexiona sobre l'ús del català en l'àmbit judicial des de la perspectiva del dret. A partir d'un repàs exhaustiu de la normativa i de les dades sobre els usos lingüístics en aquest àmbit, l'autora tracta les reformes normatives que caldrien per fer avançar l'ús de la llengua catalana a la justícia, començant per una reforma de la Llei Orgànica del Poder Judicial «per a garantir l'aptitud lingüística del personal judicial» (p. 156). Tot seguit, Daniel Casals i Martorell revisa la situació de l'ús del català en les emissions de la televisió pública de Catalunya —en contextos com els informatius, les entrevistes, les sèries de ficció de producció pròpia o la publicitat—, i defensa que en línies generals aquests usos «projecten a la societat un model d'ús normal del català» (p. 164) ben alineat amb la missió fundacional de l'ens, en aspectes com el capgirament de la «norma de convergència al castellà». El sisè capítol torna a incidir sobre el camp audiovisual. Josep Gifreu hi desenvolupa «unes notes d'urgència sobre l'ecosistema de l'audiovisual en català existent en els primers anys de la dècada de 2020» (p. 173), amb una doble finalitat: entendre quina és la capacitat competitiva del català en l'ecosistema actual, i avaluar el grau de compromís de creadors i usuaris amb l'ús del català en aquest àmbit. L'autor fa una valuosa contribució a la comprensió de la posició del català en noves plataformes com l'audiovisual en *streaming*, els videojocs o les xarxes socials, una operació ineludible en un context de pèrdua d'influència de la televisió convencional i de «ruptura amb el "passat audiovisual" que representa la supremacia gairebé absoluta de les tecnològiques en l'oferta de producció audiovisual a través de plataformes i grans xarxes socials» (p. 187). El text es tanca amb una sèrie de propostes per millorar la posició del català en aquest nou ecosistema.

Abans del text de Gifreu, el cinquè capítol recollia les reflexions d'Antoni Beltran Genescà sobre la importància de la llengua —i el llenguatge— en l'àmbit de la salut i de l'atenció sociosanitària, en un text que relliga consideracions terminològiques —entre altres, sobre la necessitat de mediació entre terminologia específica i lèxic corrent—; referències a la dimensió del metge i l'infermer/-a com a «bon comunicador i com a agent social immers en la comunitat» (p. 168), cosa que implica conèixer bé la llengua dels pacients; o reflexions sobre les dificultats creixents de capacitació lingüística dels professionals de la salut a causa de l'increment del pes dels nats a la resta de l'Estat o a l'estranger entre els metges col·legiats. Segueixen dues contribucions que aborden la posició del català en el camp literari. En el setè capítol, Ramon Pinyol i Torrents defensa les traduccions literàries com a eina de visibilització internacional de la llengua catalana —un aspecte en què, observa, «no sempre hem estat afortunats i sovint no tenim prou control sobre les traduccions que paguem des de l'Institut Ramon Llull: no podem garantir-ne ni la qualitat ni la difusió» (p. 193)—, i també argumenta a favor de les traduccions d'altres llengües cap al català, per conjurar el risc de convertir la cultura catalana en una «cultura satèl·lit» de l'espanyola. El vuitè capítol recull les reflexions de Montserrat Bacardí sobre l'assaig literari actual. Partint de la dificultat pràcticament insalvable a l'hora de definir el gènere en qüestió, l'autora fa un repàs històric de la seua presència en la literatura i el món editorial català d'ençà del segle xx, i sosté que, «en aquests darrers

lustres, hi ha hagut una tendència restrictiva de la publicació d'aquesta mena d'obres» (p. 197). Clou l'apartat —i el volum— un text breu d'Artur Quintana i Font sobre el «negativisme a l'Aragó envers la llengua catalana que s'hi parla» (p. 199), que exemplifica de manera paradigmàtica amb la Llei de llengües de 2013 —que rebatejava el català com a LAPAO o «llengua aragonesa pròpia de l'àrea oriental d'Aragó»— però que també troba reflectit en la posició marginal del català en l'ensenyament o en les opinions de la ciutadania sobre una hipotètica oficialitat de l'aragonès i el català —decantades a favor de l'oficialitat en el primer cas, però en contra en el segon.

Vist en conjunt, es pot afirmar que la qualitat de les diferents aportacions és desigual: en la majoria de casos, els textos parteixen d'una conceptualització teòrica sòlida i presenten una notable fonamentació empírica; en altres, en canvi, l'opinió personal i les observacions de caràcter impressionista prenen el protagonisme, en ocasions de manera possiblement excessiva, a parer de qui signa aquestes ratlles. També resulten força variables l'extensió dels diferents capítols —amb una extensió mitjana de 6,3 pàgines, hi trobem contribucions d'entre una i setze pàgines— i el format dels escrits —en alguns casos, hi ha traces evidents que el text s'origina com a intervenció oral en una taula rodona; en altres, es pot detectar un procés de (re)elaboració més sistemàtic del text inicial per ajustar la intervenció oral a una publicació de tipus acadèmic. Aquesta dispersió en termes de qualitat, extensió i format no rema gaire a favor de la percepció d'unitat de l'obra, que queda una mica desdibuixada —com és habitual, d'altra banda, en aquest tipus de documents de síntesi.

Tot plegat no treu que l'informe i el cicle en què es va originar tingueren interès, en el moment de la publicació, com a estat de la qüestió sobre els usos socials de la llengua en diferents àmbits l'any 2022, i que l'obra hauria de continuar interessant els lectors futurs com a document històric que, a partir d'una gènesi coral, condensa la visió que l'IEC, com a «ens de referència normativa per a la llengua catalana en el seu conjunt» que «exerceix d'acadèmia de la llengua catalana i de centre d'estudis de recerca en totes les matèries del saber»,³ tenia sobre l'estat de la llengua en aquesta cruïlla històrica en què es debat entre el redreçament i l'aprofundiment de la seua minorització social. En canvi, l'estudi de la llengua i la societat hi podria trobar a faltar un major aprofundiment teòric i empíric en algunes de les matèries tractades, especialment en les notes més breus en què l'opinió personal dels autors i autores pren més protagonisme.

Tot i que la versió en paper del document està exhaurida, segons s'informa en el Portal de Publicacions de l'IEC, els seus continguts es poden consultar de manera íntegra i en accés obert en aquest mateix portal.⁴

AveHÍ FLORS-MAS
Universitat de Barcelona

JULIÀ, Jordi (2022): *L'Odissea de Mercè Rodoreda. Una lectura de Món d'Ulisses i una reflexió sobre «l'aventura difícil d'ésser humans»*. Vic: Eumo Editorial, 247 p.

La doble contribució de Jordi Julià als estudis rodoredians, l'any 2013 amb *L'abrupta llengua. Mercè Rodoreda, una poeta a l'exili* i l'any 2022 amb *L'Odissea de Mercè Rodoreda*, s'emmarca en l'obertura de compàs que, amb l'adveniment del segle XXI, desplaça i estén l'interès crític del corpus narratiu de l'autora a d'altres facetes o a d'altres creacions més desateses o fins i tot inèdites, com ara les de joventut (*Sóc una dona honrada?* 1932, *Del que hom no pot fugir* 1934, *Un dia de la vida d'un home* 1934, *Crim* 1936), les inacabades (*Isabel i Maria*, *La mort i la primavera*) o l'obra periodística, pictòrica, teatral, epistolar i, específicament en l'assaig que ens ocupa, poètica. El propòsit genèric de Julià és

3. Extret de <<https://www.iec.cat/iec/que-es-iec/>>. [Consulta: 29 de juliol de 2024.]

4. Vegeu <<https://publicacions.iec.cat/PopulaFitxa.do?moduleName=r&subModuleName=&idCatalogacio=40568#>>>. [Consulta: 29 de juliol de 2024.]

reconèixer i estudiar la seva obra lírica donada la seva «qualitat formal, temàtica i simbòlica» (p. 12). Si a l'estudi precedent se centrava en el període de formació i tempteig, que Julià acota entre 1946 i 1948, el que ens emplaça posa el focus específicament en el projecte rodoredià de *Món d'Ulisses*, el qual es vol contextualitzar, datar i interpretar al llarg de deu capítols —els dos primers, introductoris, els sis de centrals, destinats a la interpretació del poemari sobre el cicle homèric; i els dos darrers, a l'estructuració i la visió de conjunt del protollibre odisseic.

Lògicament, doncs, el primer dels deu capítols en què s'organitza l'assaig, «Sobre la poesia de Mercè Rodoreda», és consagrat a escatir les causes de la «mala recepció de la poesia rodorediana», així com les que n'expliquen la dedicació, les etapes creatives i l'estroncament d'aquesta incursió al gènere líric. Així, Julià xifra en un conjunt de cinc “circumstàncies” —històriques (l'exili a París, la Segona Guerra Mundial), econòmiques (subsistir cosint en una *chambre de bonne*, la manca de màquina d'escriure pròpia, la compensació que suposaven les dotacions de concursos literaris com els Jocs Florals de Londres 1947, París 1948, Montevideo 1949, Perpinyà 1950, Nova York 1951, el premi Joan Maragall 1956 o la publicació de poemes i contes en revistes d'exili), literàries (la curtedat de la poesia enfront de la novel·la, la “influència decisiva” de Josep Carner i el “reforç” d'Armand Obiols), personals (la paràlisi del braç dret) i sentimentals (la crisi amorosa amb Joan Prat, àlies d'Armand Obiols)— les raons que «permeten explicar que Rodoreda es posés a escriure poesia a finals de 1946 i que no abandonés aquesta pràctica, aproximadament, durant quatre anys seguits» (p. 19). A continuació, s'atribueix al trasllat a Ginebra i al substitutori conreu de la pintura i, especialment, de la narrativa, de ser factors concomitants de l'interrupció de l'activitat poètica (ibíd.). Finalment, Julià proposa i avança una estratificació de l'escriptura poètica rodorediana prenent com a eixos la cronologia, el metre, l'estrofisme i la forma: segons Julià, doncs, una primera etapa dataria de les acaballes de 1946, i estaria regida pels sonets en alexandrins cesurats, l'estètica postsimbolista, el pretext històric, literari o bíblic, el recurs eliotià al monòleg dramàtic i l'estatisme líric i figuratiu. Una segona etapa, situada entre la tardor de 1948 i mitjan 1950 i en la qual s'emmarcarien *Albes i nits* i *Món d'Ulisses*, s'escriuria primordialment en sonets decasíl·labs, consonants i culturalistes. La tercera i última etapa de la producció poètica de Rodoreda es circumscriuria a començaments de la dècada dels cinquanta (estesa, eventualment, fins a la dels seixanta), al vers heptasíl·lab, la cançó heptasíl·labica popular i assonantada i la fina ironia, i a la qual pertanyerien tant *Illa dels lliris vermells* com *Bestioles*.

D'aquest capítol inicial i de panoràmica historicobiogràfica, se'n pot retreure solament la limitada utilitat des del punt de vista de la novetat i de la substancialitat: des del primer, perquè es redunda, tot sintetitzant-les, en les mateixes idees del proppassat estudi (moltes de les quals ja eren sabudes antany) —causes i centralitat del conreu del gènere poètic, formació, influències estètiques i mètriques, cronologia de la producció lírica, cicles i temàtiques prèvies a *Món d'Ulisses*— amb què el present llibre conforma un díptic indivisible (veg. p. 20, 23, 61, 64, 99). Des del segon punt de vista, perquè s'hi revela un dels llocs comuns més disseminats i arrelats sobre Rodoreda i sobre la seva escriptura: el lligam autor-personatge i, per extensió, el lligam vida-obra. La fallaç identificació entre les instàncies de la ficció, és a dir, entre la persona civil, l'escriptora i l'enunciadora —objecte o subjecte— del poema (sigui Calipso, Nausica o Penèlope, veg. p. 26, 35, 66) traeix, per un costat, una desconfiança en la competència de Rodoreda per a la invenció artística; i, per l'altre costat, traeix en donar per feta la superposició o equivalència entre l'obra i la vida de l'autora, a la qual Julià s'agafa per a justificar en primer lloc, al costat de la publicació puntual de plaquetes en revistes d'exili de reduïda circulació (*Revista de Catalunya*, *La Nostra Revista*, *Gasetta de Lletres*, *Pont Blau*), del trasllat de residència (de París a Ginebra) o d'interessos creatius altres (a la pintura o a la narrativa), la silenciació àntuma, i doncs, conscient, del propi corpus poètic: «la seva lírica estava circumscrita a uns condicionants vitals concrets [...] i a un seguit d'experiències desagradables que, al cap i a la fi, estaven associades a l'escriptura dels seus versos. Potser no exhumar els seus poemes era una manera de deixar enrere la dona que va ser, i no despertar el record dels amics del passat» (p. 13). Ara bé, quina obra d'art no està «circumscrita a uns condicionants vitals concrets»? Que tal vegada la narrativa rodorediana no és alquímia també, com la poesia, de les intuïcions, agonies, exaltacions, desenganys i de la memòria de “la dona que va ser” i que era?

Al segon capítol del recull, «Les primeres figures de l'*Odissea*», Julià recupera del conjunt miscel·lani de composicions de l'etapa antecedent a *Món d'Ulisses*, que Rodoreda dedica a celebèrrimes figures bíbliques, històriques i literàries (Adam i Eva, Cleòpatra o Ofèlia, entre d'altres), quatre sonets que donen veu a sengles personatges odisseics: dos monòlegs dramàtics publicats a la *Revista de Catalunya* el 1947, Nausica («L'espatlla nua et lluu...») i Calipso («Plany de Calipso»); i dos d'inèdits, Polifem («Rodava dintre l'ull») i Ulisses («Ulisses a les sirenes»). Malgrat que els dos darrers poemes suara llistats no van ser datats per l'autora, Julià els integra en la primera etapa formativa de la poesia rodorediana prenent com a pedra de toc les particularitats mètriques comunes a totes les composicions d'aquesta època —en concret, l'ús d'alexandrins cesurats i l'esquema de rima fonètica que combina la rima alternada, creuada als quartets, en sextet narratiu al primer tercet i la forma encadenada en el segon. A banda de fer-ne una lectura aprofundida, Julià en consigna el caràcter de tempteig primerenc i s'esforça a teoritzar que els poemes indatats, tant per la factura mètrica com per la mediocritat estilística, devien formar part d'un estadi compositiu posterior al dels publicats però tanmateix anterior al de la sèrie homèrica immediatament subsegüent.

A continuació, els epígrafs tercer al vuitè destrien *Món d'Ulisses*. Prèviament, se situa Rodoreda en l'òrbita d'alguns dels canals de pervivència i transmissió del mite grec (del teatre clàssic francès, passant per l'antropologia, Dante, Joyce i per la literatura d'exili, a la tradició poètica contemporània catalana que la integren, des de Riba a Carner o Bartra), alhora que s'informa el lector d'alguns dels trets més rellevants de la seqüela odisseica rodorediana: d'una banda, emmarcar l'origen del projecte en la plaqueta homònima vencedora dels Jocs Florals celebrats a París l'any 1948, que aplegava les composicions «Penèlope», «Ulisses en l'illa de Circe», «Elpènor» i «Mort d'un pretendent» (p. 28, 62); i, sobretot, l'aprimament deconstructiu del protagonisme de l'heroï itaquès en favor d'altres veus, perspectives, metres i personatges secundaris o menors (també recognoscibles, en alguns casos, però progressivament més anonimitzats), tot incloent-hi des de mariners, soldats, pagesos, cabrers i morts a serventes, rentadores i molineres, tant els uns com els altres abandonats, traïts, vençuts, aplegats, alienats, deshumanitzats.

Julià organitza l'agrupació dels poemes relacionables amb el cicle homèric no pas a partir de la seva (hipotètica) cronologia de composició, ni tampoc de l'ordenació canònica per cants de l'*Odissea* homèrica, sinó a partir de nuclis argumentals: *a*) el que poetitza figures homèriques majors —«Penèlope» i «Ulisses en l'illa de Circe» (capítol 3). *b*) La revisió, represa o reescriptura d'episodis emparentats amb el retorn a Ítaca, com els d'Odisseu i Nausica —«Oh beneïda mar enquistada», el de les Sirenes —«Ai mariners cansats, la mar és trista», «Lligat al pal vaig veure les sirenes»—, el d'Escila, Caribdis i les Vaques del Sol —«Sota un cel pur enroent per l'alba»— o la nebulosa arribada a Ítaca —«Embolcallat d'espessa nuvolada» (capítol 4). *c*) El bloc que gira entorn de la matança dels pretendents —«Mort d'un pretendent», «Com una dent d'acer tota brunyida», «Terrissaires, mercaders», «Les serventes penjades» i «Fèmios» (capítol 5). *d*) La sèrie de sonets corals de mariners i soldats que, segons Julià, prefigura tant els discursos de cadàvers o moribunds innominats com les cançons posteriors —«Ens diu 'torneu' el vent de la carena», «Adéu, lluna minvant a la carena...», «No hem submergit esquer per tes dorades», «Perquè encara no surti el sol», «Mariners de Feàcia», «Soldats morts» (capítol 6). *e*) El grup que versiona el passatge de l'evocació dels morts, en ocasió del descens d'Ulisses a l'Hades, on parlen sempre en passat difunts, tant il·lustres —«Elpènor», «Anticlea», «Agamènon»— com anònims —«Mort desconegut, I», «Mort desconegut, II», «Mort desconegut, III», «Noia morta» (capítol 7). I, finalment, *f*) les cançons col·lectives o de treball, heptasil·làbiques i assonantades, de dones feineres, concretament de bugaderes i molineres d'Ítaca, amb funció contrapuntística i coral, a més de terme *ad quem* de la segona etapa lírica rodorediana i terme *a quo* de la tercera i darrera (p. 144, 208) —«Cançó de les rentadores, I», «Cançó de les rentadores, II», «Cançó de les molineres, I», «Cançó de les molineres, II», «Cançó de les molineres, III», «Tinc els genolls romputs, estic baldada.» (capítol 8).

Al novè capítol, «L'estructuració del material homèric», se'ns posa en antecedents del fet que alguns (no pas tots) dels poemes de temàtica odisseica (onze sonets decasil·làbics segons un índex mecanoscrit autorial; dinou després de l'amplificació manuscrita d'aquest pla de treball, tot integrant nous

morts i cançons collectives de molineres i rentadores; vint segons Obiols), havien de formar part del projecte inconclús de llibre unitari, provisionalment intítulat *Món d'Ulisses*, endegat a la tardor de 1948 arran de la victòria jocfloralesca i eclipsat a la primavera de 1950 per la narrativa (p. 210, 212 i 218). Un projecte de llibre líric acotat i global, tot i que inacabat, i doncs contenidor d'inèdits —esborranys, versions— i d'impresos, en el centre del qual Julià hi postula, basant-se en l'índex suara esmentat, la funció proemial, hermenèutica i estructural de la peça «Barrejadors de ciutats», en tant que prefigura el “biaix” existencial, tràgic i circular sobre la desviació del qual probablement Rodoreda preveia de (de)construir i (re)construir el mite clàssic (p. 218-225). En vista dels propis raonaments, Julià qüestiona l'edició de Mohino i suggereix, a banda d'algun reordenament puntual i alternatiu (p. 90, 108), de restringir *Món d'Ulisses* únicament als dinou textos «triats, llistats, indexats, copiats» i intítulats per Rodoreda, tot relegant la resta de composicions en annex o epígraf independent (p. 78, 213, 217). Del present capítol, autèntic full de ruta de l'assaig, potser podria objectar-se'n la col·locació, ja que la seva disposició a les acaballes, tot i que reflecteix el procés de lògica inductiva amb què Julià ha ordit la seva argumentació, faria probablement més profit a l'inici del llibre, a manera de pròlisi exordial, per tal que el lector pogués preveure l'ordenació i la glossa del poemari de Rodoreda, sempre partint de nuclis conceptuals (personatges, episodis, evocacions dels morts, cants col·lectius i cançons corals), que se segueix del discurs crític de Julià.

Al desè i darrer capítol, s'hi escometen les conclusions, que sintetitza servint-se d'un hemistiqui del poema «Ulisses en l'illa de Circe» i que, cal dir, Mohino ja s'havia fet seu anteriorment (no únicament del recurs a prendre un vers rodoredià com a títol, sinó del vers mateix): «l'aventura difícil d'ésser humans», doncs, dona la mesura, més aviat ètica i simbòlica i no tant elegíaca ni enyorívola —com seria d'esperar tot esguardant la tradició occidental coetània—, de lectura que Julià sosté que anima el poemari rodoredià: «l'aprenentatge autèntic d'aquesta versió lírica rodorediana de l'Odissea: totes les ‘viltats rebudes’ han de servir a homes i dones per assumir que l'existència té mil formes de ser viscuda, i constitueix una aventura difícil, des del primer alè. [...] Si es prefereix i es vol llegir així, és una obra que respon a una crítica contra la crueltat humana» (p. 238-239). Anàlogament, s'hi sintetitzen les tres etapes creatives en què s'ha estratificat la poesia escrita per l'autora, i s'hi emfasitzen les idees centrals de l'assaig: la descentralització d'Ulisses (p. 58-59) i, consegüentment, la polifonia, el contrapunt i el poliperspectivisme (veus principals o canòniques, secundàries i innominades, masculines i femenines, monologades o corals), i el polimorfisme temàtic (descens a l'inframón, retorn a Ítaca) i mètric (sonets, cançons, consonància i assonància, versos curts i llargs, de gaita gallega o anapèstics...) que va atenyent, com més va més, el poemari que havia d'arribar a ser *Món d'Ulisses*.

Des d'una òptica més general, una de les principals virtuts de l'assaig consisteix en l'exegesi a la menuda a què Julià sotmet tota la poesia odisseica rodorediana. Constituint-se en corifeu del conjunt d'especialistes que han fundat bibliografia sobre la poètica de gènere líric de l'autora, de Bundy a Arnau, de Miralles a Altamirano, de Pòrtulas a Gustà, d'Abrams, Grilli i Panyella a —potser planant sobre de tots— Mohino, amb els quals dialoga (p. 36, 40, 50, 57, 61, 65, 70, 95, 161, 185, 187, 219), als quals valida i aplaudeix (p. 35, 40, 79, 93, 107, 213, 219), vers els quals matisa o qüestiona (p. 29, 82, 90), i sobre els quals, en definitiva, trenca un discurs totalitzador —i honest, cosa que, en aquest món postmodern, cada vegada s'estila menys (p. 33, 213, 238-239). Per tal de mirar d'oferir un recorregut integral del projecte de *Món d'Ulisses*, a la coralitat bibliogràfica Julià hi agrega l'hemerogràfica, en tant que s'hi apleguen entrevistes (p. 13, 14, 34...); la biogràfica, en tant que s'alludeix als treballs d'Arnau, Casals, Ibarz, Pessarrodona i Saludes; l'epistologràfica, en tant que s'hi reuneixen cartes creuades entre Rodoreda i Bartra, Carner, Murià, Obiols, Pi i Sunyer, Puig i Ferrer o Tarradellas; l'avanttextual, en tant que s'hi inclouen materials d'arxiu (AMR) donats per bons i d'altres de treball —i doncs amb campanyes de correcció diverses i estadis redaccionals diversos—, d'inacabats o d'abandonats (p. 61, 132, 218).

Julià llegeix «petit» (dit a la manera de Blanca Llum Vidal) i, doncs, no es prodiga massa en el tamís històric o social —que, només eventualment, aplica en esparsos sonets llegits en clau «col·laboracionista» («Fèmios»), de «paròdia de la lírica d'exili» («Adéu, lluna minvant a la carena...»), «de gènere»

(«Penèlope») o «de classe» («Cançó de les molineres, III») —, sinó que desbrossa arguments, temes, versos, matisos, sentits —en un heroic equilibri entre la divulgació i l'academicisme que justifica amb escreix la concessió del II Premi d'Assaig Ricard Torrents Bertrana— i, en darrer terme, judicis de valor. Tant positius, com ara la destresa de versos com «Jo sóc allò que es deixa, allò que fuig i passa», dins «Plany de Calipso» (p. 37); com negatius, com quan se n'examinen d'altres de descartats, malaguanysats per raons conceptuals o formals, com pot ser «Ulisses o les sirenes», entre d'altres peces no rematades i, doncs, rarament intitolades (p. 51, 106, 124, 133, 144, 205). És un encert que es transcriu íntegrament tots els poemes comentats, de vegades al costat de la traducció ribiana, perquè en facilita la intel·lecció argumental i la lectura creuada (veg. p. 94-95). Tot i això, hagués calgut indicar-hi els criteris d'edició, tant dels textos publicats en llibre àntumament o pòstuma, com dels documents de treball (veg. p. 131-132 i 139), ja que només una collació superficial entre l'edició de Mohino i la de Julià ja delata discrepàncies tant formals com substancials («posava,» vs. «posava», p. 101 i 47; «un cel» vs. «el cel», p. 114 i 91; «Parca» vs. «parca», p. 110 i 102; «Pel qui esmunyit» vs. «pel qui esmunyit», p. 103 i 144; «Prou» vs. «prou», p. 105 i 151; «sostre» vs. «rostre», p. 112 i 119; «somnia» vs. «somnia», p. 98 i 184; «al canyar» vs. «el canyar», p. 86 i 193; «dintre» vs. «dins de», p. 109 i 204; «és a punt» vs. «és pur», p. 83 i 219) que caldria justificar filològicament, i relliscades («guerra» en comptes de «ger», p. 84 i 63; «al·lucina» per «al·lucinada», p. 84 i 63) que caldria esmenar pertinentment.

Un dels punts forts de l'assaig és la *mirada* comparatística amb què s'escruta la revisitació odisseica rodoorediana a la llum de la tradició clàssica, medieval i moderna (Èsquil, Dante, Pere March, Ronsard, teatre classicista francès) i la poesia contemporània, de dins (Aribau, Verdaguer, Maragall, Carner, Riba, Torres) i de fora (Mallarmé, Camus, Malraux, Sartre, Cernuda); tot assenyalant hipotextos declarats (la primera versió ribiana de l'*Odissea*, «Ulysse chez Calypso» de Mireaux; veg. p. 30, 92, 222-223; p. 60-61, respectivament), intertextos plausibles (Alibert, Auden, Joyce, Quiroga, Giraudoux, Giono, Machado), audaços (el *Romancero gitano* de Lorca en les cançons corals de rentadores i molineres, p. 194 i 198), paròdics (a «Oda» d'Aribau, «Cant espiritual» de Maragall, «Revetlla» de Guerau de Liost, «Corrandes d'exili» de Pere Quart), coetanis (Bodart, Frazer, Frost) i, *last but not least*, intratextuals —és a dir, connexions entre la poesia i d'altres obres rodooredianes, com *La plaça del Diamant* (p. 161), *La meva Cristina i altres contes* (p. 222), *Mirall trencat* (p. 34), *Semblava de seda i altres contes* (p. 54)— o paratextos com els pròlegs autorials (p. 59 i 89). A banda d'apamar la major o menor fidelitat de la recreació rodoorediana envers l'hipotext grec (veg. p. 46, 48, 50) i de constatar la tendència europea de retorn al cicle homèric durant la segona postguerra mundial, hi ha una font que es revela més cabalosa que la resta: així, a desgrat de Miralles, el qual opinava que la lírica rodoorediana «és més a prop de Riba» (p. 54-55), Julià demostra implícitament l'afinitat amb la carneriana, tot assenyalant-hi ressons, paral·lelismes i deutes conceptuals o estructurals (vers «Les figures de Passy», el «Cant de les Escumbradores del Palau de Salomó» o *Nabí*, p. 110, 117, 130, 141-143, 164, 178-180, 203), lèxics («eixut», p. 141-142), retòrics (enumeracions, p. 137; personificacions, p. 188) i crítics (p. 16, 69, 121-123, 157, 212).

Julià aconsegueix, per tant, en *Món d'Ulisses* una explicació genètica —des del procés d'escriptura (p. 218)—, crítica —argumental, temàtic—, intertextual i estètica —que situa en el corrent de «l'objectivisme de la lírica de mitjan segle XX» (categoria que, val a dir, se m'afigura massa ambigua). Una explicació que pagaria la pena d'estendre a les característiques formals intrínseques de la veu poètica de Rodoreda —d'imatgeria, lèxiques, elocutives, puntuatòries (per tal d'explicar-ne elements expressius com «torrejadora», «terra-lladres», «a fosca entrant»; la polèmica amb Tarradellas a l'entorn del substantiu «gibrell», que podria ser relacionat amb altres mots com «obi», «quera», «alirets» o «polls») i donaria molt de suc en termes de registre poètic; o figures com «nau sorda», no tant una metonímia com una hipàllage, un recurs car a Rodoreda en tot el poemari i fins i tot en la prosa), una veu sovint explicada per comparació *amb* i no tant des del valor d'ella mateixa, per tal de capir per què Julià l'alçaprema com «un dels millors llibres de poesia catalana escrits durant l'exili de 1939» (p. 23).

D'aportacions constructives, a banda d'incorporar la perspectiva lingüísticoformal i d'afinar l'edició dels materials transcrits, hi afegiria únicament un retoc, una completió, una recomanació i una petició. En primer lloc, un retoc de matís respecte de la manera com es descriu la influència d'Obiols i de

Carner sobre Rodoreda, perquè, a tenor d'algunes afirmacions poc afortunades i massa categòriques, sembla que es magnifiqui el grau de responsabilitat i d'agentivitat d'ambdós sobre la poesia de l'autora, a qui se la'n desresponsabilitza, desposseeix o passivitzava: segons aquestes, Rodoreda conrearia poemes perquè «Carner [...] li va suggerir que escrivís versos» o s'ocuparia del descens a l'Hades perquè «és un dels fragments que resultaven més interessants a Armand Obiols», etc., etc. (veg. p. 16, 73, 121-122, 130, 214).

En segon lloc, una compleció respecte de la procedència, la coherència i l'emprament dels paratextos que encapçalen cadascun dels deu capítols de l'assaig. Per un costat, els provinents d'epistolaris estan datats (p. 11, 53, 77, 99, 129, 191), mentre que els d'entrevistes o pròlegs no (p. 25, 159, 209, 227); per l'altre, de vegades no es citen correctament (p. 209, extret de l'entrevista de 1978 a càrrec de Busquets i Tàssies; o l'allusió de la p. 129 sobre *La plaça del Diamant* continguda en la correspondència Rodoreda-Sales, p. 151) o no s'expliciten ni s'incardinen prou en el discurs crític (per exemple, la relació del lema amb la sèrie poètica, p. 53; o que, per indicació de Tarradellas, Rodoreda envia les cançons de les bugaderes a la filla del polític, p. 191).

En tercer lloc, una recomanació de prudència. La tripartició de la poesia de Rodoreda en tres etapes molt definides tant des d'un punt de vista cronològic, circumstancial com mètric (p. 94-95, 100, 208) fa *pendant* amb la fórmula descriptiva biogrficogenèrica amb què s'havia explicat la narrativa rodorediana durant molts anys i que va ser impugnada arran del coneixement de la simultaneïtat creativa dels seus projectes escriturals. Tot i la coherència i la fonamentació de la hipòtesi de Julià, doncs, per la mateixa «natura d'anguila» de l'*usus componendi* rodoredià la posaria en quarantena en espera de la validació que en pugui donar l'edició crítica en curs.

I, en darrer lloc, una petició d'incloure-hi un índex de noms i de versos per a optimitzar-ne i facilitar-ne la consulta.

Per acabar, tot i les poquíssimes badades ortogràfiques i mecàniques («Pòrtules», p. 86, «heori», p. 86; «desciure», p. 92; «Corrandes de l'exili», p. 110 i 137; «aglebat», p. 228), lògiques («una data de composició endarrerida», p. 110; per comptes de «tardana», per exemple; «abundar», barbarisme per «prodigar-me» o «estendre'm», per exemple) o factuais («la seva mort, el 1984», p. 14), la llegibilitat, facilitat i elegància de la tipografia i de les eleccions editorials, com ara l'absència de les notes a peu de pàgina o de citacions en format pròpiament acadèmic, fan del present estudi de Jordi Julià, curat per Eumo, i de la lectura global que proposa de *Món d'Ulisses*, un volum de plaent, clarificador, divulgativa i, en fi, recomanable lectura.

Meritxell TALAVERA I MUNTANÉ
Universitat de Barcelona

LLOP NAYA, Ares (2020): *Perspectives diacròniques en la variació microsintàctica sincrònica. Reanàlisis i cicles en els sistemes negatius del català i d'altres varietats del contínuum romànic pirinenc*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 216 p.

El llibre que ressenyem és producte de la reescriptura sintetitzada de la tesi doctoral que Ares Llop Naya va elaborar, sota la direcció de Gemma Rigau, en el marc del Centre de Lingüística Teòrica de la Universitat Autònoma de Barcelona. Aquesta recerca, defensada el 19 de juliol de 2017, va ser mereixedora de la menció *cum laude* i li va suposar a l'autora l'obtenció del Premi Extraordinari de Doctorat. L'edició que n'ha fet la Universitat de Lleida, com a número 4 de la col·lecció «Lingüística», forma part del guardó per haver estat l'obra guanyadora de la sisena edició del Premi Internacional de Recerca en Filologia Catalana Joan Solà, convocat conjuntament pel Departament de Filologia Catalana i Comunicació de la Universitat de Lleida i per l'Ajuntament de Bell-lloc d'Urgell, amb un jurat que, en la convocatòria de 2020, estava integrat per Maria Josep Cuenca (Universitat de València, Institut d'Estudis

Catalans), Ramon Sistac (Universitat de Lleida, Institut d'Estudis Catalans), Núria Alturo (Universitat de Barcelona), Maria Teresa Espinal (Universitat Autònoma de Barcelona) i Aina Maria Torrent (Technische Hochschule Köln). Tot un aval de qualitat.

Publicada amb el títol de *Perspectives diacròniques en la variació microsintàctica sincrònica*, que s'acompanya del subtítol *Reanàlisis i cicles en els sistemes negatius del català i d'altres varietats del contínuum romànic pirinenc*, aquesta obra atansa al lector la recerca duta a terme per Ares Llop sobre l'expressió de la negació en el contínuum lingüístic que les varietats palletera i ribagorçana del català formen amb l'occità llenguadocià i gascó —inclòs l'aranès—, el benasqués i l'aragonès de l'àrea pirinenca oriental, amb incursions, quan cal, en altres varietats d'aquestes llengües no situades necessàriament en l'àrea pirinenca. Ja des del pas del llatí clàssic al tardà, i d'aquest a les llengües romàniques, es constata que s'ha produït una evolució en els sistemes negatius que se sustenta en dues tendències: d'una banda, la tendència al pas de l'expressió sintètica a l'expressió analítica i, de l'altra, la tendència a la substitució de formes neutres per formes marcades expressivament,¹ circumstància que genera un espiral de renovellament de les formes de negació: els anomenats *cicles negatius*.² Ares Llop examina, en els geolectes esmentats, una classe de mots, els dits *minimitzadors*, que participen en aquest canvi lingüístic i que són de gran interès per les mutacions que han experimentat i per la variació dialectal que han generat en els sistemes negatius. Concretament, doncs, la recerca es focalitza en el paper dels minimitzadors com a font de renovellament de l'expressió de la negació en les llengües romàniques esmentades. Es tracta d'un estudi de sintaxi comparativa que fa atenció no tan sols a les construccions que mostren diferències patentes entre varietats, sinó també a fenòmens de microvariació més subtils però no per això menys importants a l'hora de comprendre plenament la diversitat de tipus morfosintàctic, i també semàntic i pragmàtic, i els processos evolutius pels quals s'ha arribat al mosaic actual en l'àrea estudiada.

Els integrants de la classe lèxica dels minimitzadors són substantius que denoten una quantitat o una porció mínima d'un tot, la qual resulta negligible o insignificant; tenen, doncs, un valor quantitatiu escalar que se situa a la banda més baixa de l'escala, sense arribar, però, a l'absència. En català, en formes part noms com *molla* (*Llescant el pa he omplert el taulell de molles*), *gota* (*Han caigut quatre gotes mal comptades*), *cap* (*Fes un nus al cap del fil*) o *pas* (*L'infant avançava a passos petits*). L'autora s'interroga sobre els processos de reanàlisi pels quals aquests mots, inicialment de valor positiu —encara que denotin una quantitat ínfima—, van arribar a ser sensibles a la polaritat negativa en certs contextos sintactosemàntics, de manera que van experimentar una pèrdua progressiva del seu significat inicial per a passar a adquirir un valor més abstracte. L'aparició en contextos de no veridicitat i, especialment, antiverídics com a substantius escarits mancats de valor referencial propicia la reanàlisi dels minimitzadors nominalment com a quantificadors quantitius de grau nul (*No menja molla* 'no menja gens', *No plou gota* 'no plou gens'), fet que provoca que es dissociïn de la funció d'argument verbal en pro de l'ús com a modificador del predicat amb valor de quantificador de grau. És un procés anomenat *negar quantitativament*: l'assertivitat de la proposició es fixa en el grau més baix de realització de l'acció que designa, perquè si una acció no es produeix ni en el grau mínim és que no es produeix en absolut. Al seu torn, aquest estadi pot ser superat encara per noves reanàlisis que transitin, a través de contextos pont, des de la quantificació fins a la negació, com s'ha esdevingut amb el minimitzador *pas* (i, amb algunes diferències, amb *cap*), el qual ha esdevingut un element de reforç de la negació oracional, inicialment en enunciats emfàtics (*No ho he dit pas, això!*), tot i que posteriorment en algunes varietats ha perdut el caràcter marcat i funciona en enunciats negatius canònics de configuració bipartida (*no...pas*) i, fins i tot, en unes altres ha esdevingut una marca postverbal de negació en solitari (*Voli pas i anar*, llenguadocià).

El llibre que ressenyem parteix de l'observació que en els parlars catalans es produeixen alternances entre enunciats com *No m'agrada molla*, *No m'agrada gota* o *No m'agrada brenca*, però l'autora no s'aproxima a la diversitat en l'expressió de la negació com si es tractés tan sols d'una qüestió de variació

1. Pérez Saldanya (2004).
2. Visconti / Hansen (2014).

lèxica, sinó que ens ofereix una descripció detallada de la microsintaxi i dels usos semàntics i pragmàtics de la llista de minimitzadors triats com a objecte d'estudi, i ho fa tant des d'una òptica contemporània com des d'una perspectiva històrica, la qual li permet de justificar el panorama sincrònic en l'expressió de la negació com un reflex del canvi diacrònic. A partir d'un extens repertori de dades dialectals actuals i de testimonis de la llengua antiga, l'autora porta a terme una tasca exhaustiva de descripció, que forneix un fonament empíric sòlid damunt del qual li serà possible bastir un constructe explicatiu formal per a donar compte d'una manera satisfactòria de la variació i del canvi lingüístics en l'àmbit de la negació.

Amb l'obra que ressenyem, doncs, Ares Llop s'endinsa en l'estudi aprofundit de la diversitat i les transformacions en l'ús dels minimitzadors en contextos negatius o de suspensió de la polaritat, i s'insereix d'aquesta manera en una línia de recerca de la lingüística formal que pretén escatir els processos de formació i d'incorporació de nous elements als sistemes negatius de les llengües naturals, que és un dels temes nuclears de les teories sintàctiques i semàntiques. I cal dir que hi fa una contribució molt rellevant i reeixida: manllevant les paraules de Gemma Rigau, directora de la tesi i autora del pròleg que encapçala el volum, Ares Llop, «[a]mb rigor i escrupolositat, ens ofereix una proposta explicativa refinada i sistemàtica del procés de reanàlisi com a font de renovació de l'expressió de la negació en les llengües del contínuum pirinenc i llengües veïnes» i «[c]om a bona investigadora [...] contrasta les seves hipòtesis i conclusions amb les dels estudis existents sobre la incorporació de nous elements en els sistemes negatius en diferents llengües» (p. 14).

Després del «Pròleg» (p. 13-14) de Gemma Rigau tot just esmentat i de la llista d'«Abreviacions» (p. 15), trobem la «Introducció» (p. 17-29), concebuda com una presentació succinta del marc teòric en què s'enquadra la recerca duta a terme per l'autora, que és el Generativisme i, més concretament, el Programa Minimista.³ En aquest capítol introductori, es detallen els objectius de l'obra (§ 1.1), es plantegen els fenòmens investigats i les preguntes de recerca (§ 1.2), es presenten els postulats i les assumpcions teòriques referents a la variació i al canvi lingüístic en el marc de la Gramàtica Generativa (§ 1.3), es fa èmfasi en l'interès que tenen els estudis de microsintaxi sincrònica i diacrònica en el contínuum romànic pirinenc (§ 1.4) i s'exposa tant el mètode de treball, basat en l'anomenada *metodologia per fases*, com el de recollida de dades, que combina l'ús de corpus lingüístics i de bases de dades existents, el buidatge de bibliografia dialectal, l'anàlisi d'atles lingüístics, el despullament d'obres literàries, els judicis de gramaticalitat obtinguts a partir de qüestionaris creats específicament amb aquesta finalitat i la formació d'un metacòrpus que aplega consideracions de tipus sociolingüístic —generacional, social, de registre— obtingudes dels informants que van respondre els qüestionaris de gramaticalitat (§ 1.5).

La part nuclear de l'obra s'estructura en quatre capítols, que segueixen l'introductori. En el segon, «2. Les marques de negació procedents de minimitzadors. Contextualització en els sistemes negatius del contínuum romànic» (p. 31-70), l'autora forneix els lectors amb el context i la terminologia que sustenten l'anàlisi dels tres capítols centrals de l'obra. Així, d'una banda, l'autora aproxima el lector als sistemes romànics d'expressió de la negació en què s'integren els minimitzadors objecte d'estudi i, de l'altra, proporciona els principis teòrics, els conceptes i els termes sobre els quals basteix la seua anàlisi sincrònica i diacrònica de les marques de negació procedents de minimitzadors nominals, tant pel que fa als processos de reanàlisi pels quals han passat aquests substantius com a la caracterització morfosintàctica dels negadors oracionals que en provenen. Ares Llop comença per aclarir la noció de *negació oracional*, sigui *interna*, sigui *metalingüística* o *externa*, tot distingint-la de la *negació de mot* o *morfològica* i de la *negació de constituent* o *sintagmàtica* (§ 2.2), i continua contraposant dos tipus de dependències establertes en l'àmbit de la negació oracional: una dependència semàntica o *polaritat* (§ 2.3) i una dependència sintàctica o *concordança negativa* (§ 2.4). Amb aquest teló de fons, defineix els *inductors* (o *legitimadors* o *activadors*) de *polaritat* enfront dels *termes de polaritat*, que poden ser *termes de polari-*

3. Chomsky (1995).

tat positiva, termes de polaritat pròpiament modal i termes de polaritat negativa, dins dels quals es distingeixen els termes de polaritat negativa forts o estrictes i els termes de polaritat negativa febles (§ 2.3.1), i presenta la teoria de la no veridicitat de la polaritat (§ 2.3.2) i les nocions de *deficiència referencial* i d'*escalaritat* (§ 2.3.3), la darrera de les quals resulta clau, atès que és aquesta propietat semàntica la que fa que els minimitzadors nominals siguin sensibles a la polaritat i puguin ser reanalitzats com a quantificadors quantitius (§§ 2.3.4 i 2.3.5). Presentades les dependències semàntiques en l'àmbit de la negació, l'autora entra en les dependències sintàctiques i, per a fer-ho, aclareix els conceptes de *mot negatiu* o *mot-n* (§ 2.4.1), *concordança negativa*, que pot ser *estricta* o *no estricta* (§ 2.4.2), i *lleï de doble negació* (§ 2.4.3). Finalment, aquest capítol aprofundeix en el concepte de *minimitzador*, que diferencia dels de *disminuïdor*, *generalitzador* i *maximitzador*, i estableix la distinció entre *minimitzadors partitius* i *minimitzadors valoratius* (§ 2.6). El repàs simbiòtic de tots aquests conceptes deixa clares les bases teòriques damunt de les quals l'autora fonamenta, en els capítols successius, la seua aproximació formal a les reanàlisis generadores del canvi lingüístic i de la situació de variació observable avui en l'expressió de la negació en els parlars romànics pirinencs presos com a objecte d'estudi.

I quins són, concretament, els minimitzadors la història dels quals trobem desenvolupada en aquest llibre? Es tracta d'onze peces lèxiques, llistades a l'inici del capítol tercer, que Ares Llop no presenta pas com un repertori espars de reforços de la negació, sinó com un inventari vertebrat de substantius que compleixen uns determinats requeriments semàntics, tenen unes propietats sintàctiques diferenciades i han passat per un seguit de fases evolutives lligades als trets formals que els caracteritzen. Són els minimitzadors següents: (1) *Brenca* 'bri, tija prima que neix de l'arrel d'una planta', procedent del cèltic *BRINICA, derivat de *BRINOS 'vareta'; és un substantiu emprat en ribagorçà, aragonès i occità, i té variants com *branca*, *brenc*, *branga*, *brenico*, *branque* i *brangue*. (2) *Bric(a)* 'tros menut, generalment de pa', relacionat amb el gòtic BRIKAN 'trencar' i amb l'encreuament entre *bri*, també procedent de *BRINOS, i *mica*; es troba en parlars occitans, tant llenguadocians com gascons, i presenta variants com *bric*, *brico*, *brigo*, *brigue*, *brio*, *briso*, *brica*, *briga*, gairebé sempre usades en contextos negatius. (3) *Brot* 'branca petita i tendra desenvolupada d'un borró', procedent del germànic *BRŪTS 'botó de planta'; existeix en català i occità, tot i que només en la nostra llengua s'ha reanalitzat com a terme de polaritat negativa. (4) *Cap* 'bocí, extrem d'alguna cosa', del llatí CAPU(T) 'part superior del cos de l'home'; es troba en català, en occità i en àrees de transició entre el benasquès i l'aragonès, i presenta les variants *cha*, *chap*, *chape*. (5) *Fret* 'bocí romput, fragment', procedent del llatí FRACTU(M), participi de perfet de FRANGERE 'trencar'; usat en gascó meridional i, especialment, en aranès com a terme de polaritat negativa, però ja no com a minimitzador nominal. (6) *Garra*, que podria provenir de l'àrab hispànic *ǧarfah*, pel clàssic *ǧarfah* 'puny, quantitat que s'agafa amb una mà', origen que lligaria amb el significat que s'associa als minimitzadors que han donat lloc a termes de polaritat negativa, o podria remetre al cèltic *GARRA 'sofrega', que connecta amb el significat vigent de *garra* com a 'cama'; amb aquest darrer sentit és habitual en el conjunt dels parlars considerats per l'autora. (7) *Gota* 'petita quantitat d'un líquid que cau formant una massa esfèrica o esferoidal', del llatí GŪTTA(M), que té el mateix significat; es troba en tots els parlars pirinencs que s'analitzen en l'obra, amb diferents variants: *gota*, *gouto*, *gout*, *got*. (8) *Mica* 'partícula, petita porció', del llatí MĪCA(M), que potser coneixia una variant intensificada *MĪCCA, amb el mateix significat, aplicat especialment al pa; és viu en tots els parlars estudiats i n'hi ha un esplet de variants: *mica*, *miga*, *mia*, *mico*, *micho*, *micalha*, *micaio*, *mioja*, *miaja*, *migaja*. (9) *Molla* 'part blana del pa' i 'partícula de pa que es desprèn en partir-lo', de MEDŪLLA(M) 'moll de l'os', amb contaminació de MŪLLĪA 'blana'; com a substantiu es manté en català i en alguns parlars aragonesos, però com a terme de polaritat negativa només es troba en català nord-occidental, especialment en els parlars ribagorçans i pallaresos. (10) *Pas* 'moviment d'alçar i avançar un peu fins a tornar-lo a posar a terra', procedent del llatí PASSU(M), que tenia el mateix significat i també era una unitat de mesura; aquest substantiu és viu en tots els parlars analitzats i ha arribat a generar una autèntica marca de negació, molt difosa. (11) *Punt* 'tros de fil que va d'un forat a un altre de molt pròxim dels que es fan en una tela amb una agulla enfilada', procedent del llatí PUNCTU(M), que cobria el mateix significat; es troba en tota l'àrea estudiada amb diferents variants, com *punt*, *punch*, *ponto*, *punto*, *pont*, *pon*.

A partir de l'estudi empíric de les dades dialectals sincròniques actuals de tots aquests mots, així com dels testimonis diacrònics que n'ha pogut aplegar, i gràcies a les eines explicatives potents que li ofereix el marc teòric en què s'inscriu, Ares Llop mostra que el procés de reanàlisi és complex i que hi intervenen tres grans factors: les propietats semàntiques i sintàctiques dels minimitzadors, els contextos pont que faciliten una nova anàlisi estructural i de trets, i la pèrdua de restriccions semàntiques i sintàctiques. L'autora defensa que els processos de reanàlisi pels quals passen aquests minimitzadors nominals cal explicar-los en dos temps, anomenats el *Cicle de Jespersen Incipient* i el *Cicle de Jespersen*, respectivament.⁴ Durant el primer, els minimitzadors afectats pel canvi són desposseïts dels trets nominals i de la significació primigènia, de manera que poden ser emprats en contextos negatius com a exponents de categories gramaticals lligades a la quantificació dels constituents amb què es combinen, siguin nominals (*No té brenca de memòria*), adjectivals (*No estic gota content*), adverbials (*No em trobo molla bé*) o verbals (*No m'agrada mica*). Aquest primer procés de reanàlisi, pel qual els minimitzadors emprats inicialment com a substantius escalars esdevenen sensibles a la polaritat negativa fins a desembarcar en l'ús com a termes de polaritat negativa amb valor quantificacional, és el que s'explica en el capítol tercer, «3. El Cicle de Jespersen Incipient. La reanàlisi dels minimitzadors com a termes de polaritat negativa» (p. 71-118). En paraules de l'autora, «la reanàlisi s'explica perquè, quan els nous parlants detecten determinats usos dels minimitzadors en les dades lingüístiques primàries, atorguen als elements lèxics implicats especificacions de trets diferents de les gramàtiques dels parlants adults» i «l'assignació diferent de trets en les gramàtiques genera, alhora, una assignació de nodes estructurals diferents entre un parlant adult i un aprenent per a un mateix element lèxic», divergència que té com a resultat el canvi lingüístic (p. 71). La conclusió d'aquest capítol centrat en el Cicle de Jespersen Incipient, aplicat als onze minimitzadors seleccionats, és que existeixen configuracions del canvi microsin-tàctic coincidents i una direcció unívoca compartida: així, l'autora demostra que la reanàlisi comporta la microelevació estructural (o reanàlisi cap amunt) de l'element nominal dins les capes del sintagma determinant en què s'integra inicialment, alhora que es produeix un deslligament progressiu del minimitzador com a argument del verb i l'aproximació a l'estatus d'adjunt al predicat. Tanmateix, l'autora també remarca que les direccions de la reanàlisi no són sempre predictibles i que hi ha minimitzadors que se singularitzen del conjunt i es distancien dels patrons majoritaris: és el cas dels minimitzadors emprats com a quantificadors indefinits i com a mots-n en benasquès i aragonès.

Si l'evolució continua i es produeix un nou procés de reanàlisi, un minimitzador dels que ha esdevingut un terme de polaritat negativa amb valor quantificacional pot ser desposseït dels trets de quantificació i pot passar a funcionar com un element de reforç de la polaritat oracional per a formar negacions emfàtiques. Aquesta segona fase del procés de canvi lingüístic, que sol afectar només alguns minimitzadors «escollits» —perquè, com diu l'autora, «emfasitzar-ho tot és no emfasitzar res» (p. 117)—, és la que es troba explicada en el capítol quart, «4. Els minimitzadors com a marques de polaritat negativa emfàtica. La noció d'emfasi en la reanàlisi de la quantificació a la negació» (p. 119-145). En aquest capítol, i també en el següent, la recerca es focalitza en els minimitzadors *pas* i *cap*, que són els «seleccionats» per a la segona fase del procés de reanàlisi, la qual els conduirà a ser reforços emfàtics de la polaritat sense valor quantificacional, anomenats *marques de polaritat emfàtica negativa*. Darrere d'aquesta denominació s'hi oculta l'impàs entre el Cicle de Jespersen Incipient, estudiat ja en el tercer capítol de l'obra, i el Cicle de Jespersen pròpiament dit, que serà objecte del cinquè capítol i que suposa, per als minimitzadors que el completen, la reanàlisi fins a la conversió en autèntiques marques de negació oracional, que renoven el sistema negatiu. Aquest paper de trànsit entre un cicle i l'altre és analitzat en l'esmentat capítol quart, que dedica molta atenció a determinar a què fa referència el terme *emfasi* aplicat a les marques de polaritat negativa, tant des del punt de vista de la caracterització formal com dels usos semanticopragsmàtics. S'hi estableix una distinció fonamental entre les denominades *marques de polaritat negativa emfàtica intensives o completives* (*No plou gota* 'no plou gens') i les *marques de*

4. Willis / Breitbarth / Lucas (2013).

polaritat negativa emfàtica pressuposicional (*No plou pas* ‘no plou [contràriament al que hom assumia]’), que es vinculen a una proposició activada explícita o inferida, ja sigui per a cancel·lar-la, si és positiva, o per a reforçar-la, si és negativa.⁵ Aquestes darreres marques, que s’obtenen com a resultat d’una nova reanàlisi en contextos d’ambigüitat estructural, inicialment funcionen en enuncis declaratius, però, per un procés de pragmatització, pot produir-se’n l’expansió cap a oracions interrogatives de contraexpectativa (*No tindreu pas una pilota?*) i cap a oracions exhortatives negatives de tipus comminatori (*No ho fesses pas!*), casos en què generen uns certs efectes inferencials.⁶ La conclusió a què arriba l’autora en aquest quart capítol és que l’èmfasi de la polaritat oracional es pot sintactitzar, però que aquest procés de representació sintàctica cal que s’acompanyi sempre de l’explicació dels valors semàntics i de les restriccions pragmàtiques inherents a les marques de polaritat emfàtica pressuposicionals que en determinen l’èxit en l’ús.

I fem cap així al darrer capítol nuclear de l’obra que ressenyem, el cinquè, «5. El cicle de Jespersen. Aproximació descriptiva i formal» (p. 147-179), en el qual Ares Llop s’endinsa en la descripció i la formalització d’una nova reanàlisi, la que condueix les marques de polaritat emfàtica negativa pressuposicional procedents dels minimitzadors a esdevenir marques de negació oracional canònica (és a dir, no marcada), procés que comporta el renovellament de l’expressió de la negació i que es coneix com a *Cicle de Jespersen*, en honor del lingüista a qui devem la generalització descriptiva de les fases que se succeeixen en la renovació dels sistemes negatius.⁷ Partint de la reelaboració d’aquesta proposta, que inicialment distingia tres estadis, els quals es justificaven en termes d’afebliment fonètic, de reforç i de blanquejament (o descoloriment) semàntic, es pot arribar a una reconstrucció descriptiva més detallada, en cinc estadis, i de tipus multifactorial, que tingui en compte també el paper fonamental d’altres nocions relacionades amb la pragmàtica i, en darrer terme, amb la necessitat de disposar d’estratègies d’expressió de la negació alternatives a la canònica o no marcada. Els cinc estadis es poden sintetitzar així: (1) marca de negació preverbal: *no* (del llatí *NŌN*); (2) reforç optatiu de la negació oracional a través d’una marca de negació postverbal vinculada a l’èmfasi pressuposicional de la polaritat i, doncs, condicionada pragmàticament: *no...pas*; (3) negació bipartida no marcada, estesa a tots els contextos negatius per la pèrdua de les restriccions pragmàtiques que en limitaven l’ús: *no...pas*; (4) afebliment fonètic de la marca preverbal (que pot arribar fins a la cliticització en parlars gascons i llengüadocians): *(no)...pas*; (5) desaparició del negador preverbal i consolidació del postverbal com a marca de negació oracional única (la qual llavors podrà aparèixer juntament amb altres minimitzadors reanalitzats com a marcadors emfàtics intensius o pressuposicionals): *pas* (*pas brica, pas cap, pas gota*).

Després de l’aproximació descriptiva al Cicle de Jespersen en els parlars analitzats, l’autora s’hi atansa també formalment, tot mantenint la divisió per estadis. Partint de la situació inicial, amb una negació preverbal única, explica l’estadi 2 a partir de l’establiment d’una relació de dependència semàntica de la marca postverbal respecte de la preverbal. Tot seguit, vincula els estadis 3 i 4 a l’establiment d’una dependència sintàctica entre ambdues marques, en què hi ha implicat un canvi de l’especificació de trets de l’una i de l’altra, de manera que la marca postverbal passa a ser considerada com a operador negatiu capaç de legitimar termes de polaritat negativa. El canvi culmina, en l’estadi final, amb la pèrdua, presentada quasi com a «inevitable», de l’element preverbal i la consolidació del postverbal com a marca de negació canònica única. L’aproximació formal desenvolupada mostra com els anomenats *estadis* del Cicle de Jespersen corresponen formalment a configuracions d’ítems lèxics disponibles amb especificacions formals diferents, sigui en l’eix cronològic d’una mateixa varietat lingüística, sigui en la comparació sincrònica entre varietats geolèctals. De fet, l’autora postula que «el Cicle de Jespersen avança a causa de l’existència d’estadis sincrònics que generen la competició de gramàtiques amb subespecificacions de trets diferents per als elements lèxics» i remarca que cal entendre l’anomenat *Cicle de Jespersen* com un camí evolutiu recurrent però no cíclic, sinó espiraliforme, atès que «el procés

5. Dryer (1996).

6. Ledgeway (2017).

7. Jespersen (1917).

no acaba de la mateixa manera que havia començat —amb una negació preverbal única—, sinó amb l'ús d'un minimitzador reanalitzat com a nova marca de negació postverbal i susceptible de ser substituït per altres expressions consolidades com a T[ermes de] P[olaritat] N[egativa] que avancen, progressivament, en el procés d'incorporació al sistema de la negació» (p. 179).

Arribats en aquest punt, el capítol dedicat a les «Conclusions» (p. 181-185) sintetitza els resultats de la recerca sobre els minimitzadors en les varietats del contínuum romànic pirinenc i posa en relleu l'aportació descriptiva i teòrica feta per l'autora al coneixement de la negació, que és una propietat lingüística universal, i dels mecanismes de renovellament de les seues formes d'expressió en les llengües naturals. Certament s'hi evidencia com, a través de l'anàlisi integrada de dades sincròniques i diacròniques fins ara inexplorades, Ares Llop ha fet una contribució molt destacada a la comprensió unificada i coherent de les tendències i dels patrons evolutius dels sistemes d'expressió de la negació en les llengües romàniques del contínuum pirinenc central, amb implicacions pel que fa a l'aproximació teòrica a les llengües naturals. Clouen el volum les «Referències» (p. 187-203) de la bibliografia citada, les «Fonts dels exemples» (p. 205-212), l'«Índex de taules» (p. 213), una «Nota sobre l'autora» (p. [215]), que n'aporta una pinzellada biogràfica, i el «Resum» (p. [216]) en català i en anglès.

Amb aquesta recerca sobre el renovellament dels cicles negatius en les varietats dialectals del contínuum romànic pirinenc central, l'autora ens ofereix també un renovellament —aquest, molt positiu!— en la manera d'encarar els estudis dialectals, a través de la combinació entre, d'una banda, una base filològica sòlida, imprescindible per a la descripció i la interpretació acurades de les dades sincròniques i diacròniques, tractades des d'una perspectiva comparatista, i, de l'altra, un aparat teòric robust que permet anar més enllà a l'hora de trobar respostes al com i al per què del canvi lingüístic generador de variació dialectal. Un llibre, doncs, que val molt la pena —dit sense dubtar-ne ni mica ni molla.

Mar MASSANELL I MESSALLES
Universitat Autònoma de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

Referències bibliogràfiques

- CHOMSKY, Noam (1995): *The minimalist program*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- DRYER, Matthew S. (1996): «Focus, pragmatic presupposition, and activated propositions», *Journal of Pragmatics*, 26, p. 475-523.
- JESPERSEN, Otto (1917): *Negation in English and Other Languages*. Copenhagen: A. F. Høst.
- LEDGEWAY, Adam (2017): «Marking presuppositional negation in the dialects of southern Italy», dins CRUSCHINA, Silvio / HARTMANN, Katharina / REMBERGER, Eva-Maria (ed.): *Studies on Negation. Syntax, semantics, and variation*. Göttingen: V&R / Vienna University, p. 105-130.
- PÉREZ SALDANYA, Manuel (2004): «La negació i la concordança negativa en català antic», *Estudis Romànics*, 26, p. 65-83.
- VISCONTI, Jacqueline / HANSEN, Maj-Britt (2014): *The Diachrony of Negation*. Amsterdam / Filadèlfia: John Benjamins.
- WILLIS, David / BREITBARTH, Anne / LUCAS, Christopher (ed.) (2013): *The History of Negation in the Languages of Europe and the Mediterranean. Volume I: Case studies*. Oxford: Oxford University.
- LLORCA IBI, Francesc Xavier (2023): *Peix i sal. Història lèxica de la saladura*. Alacant: Universitat d'Alacant, 186 p.

La lectura de una obra referida al mar, los seres marinos, las artes de pesca, sus gentes y oficios, etc., me resulta siempre apasionante y un nuevo reto para el aprendizaje. En este caso concreto, la llega-

da del encargo de reseñar *Peix i sal. Història lèxica de la saladura* constituyó un feliz motivo para nadar entre unas páginas llenas de la experiencia investigadora y de las vivencias de su autor.

Francesc Xavier Llorca Ibi, profesor de la Universidad de Alicante, hace de la historia lingüística de la ictionimia y del mundo de la mar en el oriente peninsular uno de los pilares de su fecunda investigación científica. La obra aquí reseñada compila su formación, pasión y conocimiento vital. Invita a la lectura tanto del interesado como del avezado en este campo; ya que, mediante el estudio del léxico de la salazón, ofrece «un apassionant viatge a través de les llengües i cultures, tant mediterrànies com atlàntiques, les quals han fornint el llenguatge del salat creant un corpus lèxic que és de gran valor cultural» (p. 27).

El objetivo principal del estudio, por tanto, es anuar en un monográfico el mundo de la salazón que permita «copsar de manera global els constituents lingüístics, històrics i socials del repertori saladurer» (p. 21). Cuatro pilares posibilitan que esta intención llegue a buen puerto: (1) un estudio sistemático de la recogida de la terminología de la salazón mediante entrevistas orales a los profesionales del sector; (2) la indagación en el léxico generado en esta área de producción, no de una manera aislada, sino inserto en la cultura y la historia social que motivan las voces; (3) la observación de los contactos del léxico valenciano con otras lenguas litorales cercanas para estudiar los fenómenos de cooperación lingüística; y (4) la creación de un vocabulario sistemático de la *saladura* de la lengua y cultura valencianas.

Con estas premisas, la investigación de los peces y la sal se estructura en siete bloques que hacen que el lector se adentre de una forma ordenada y científica en el mundo de las salazones.

El bloque primero sienta las bases del trabajo. Desde un primer momento, se realiza un planteamiento de la importancia del pescado, y su conservación en sal, en la historia y la sociocultura mediterránea, y con ello, de la valenciana. Más allá de trenzar el hilo diacrónico de esta práctica y de su valoración referencial, el autor señala cómo este patrimonio cultural es depositario «d'un cabal lingüístic que cal arregar i difondre per mantenir la identitat sensitiva d'un poble que va nàixer, viu, goja i pateix a la vora de la Mediterrània» (p. 15). Algo que Llorca Ibi demostrará de forma magistral a lo largo de su investigación.

El estudio tiene un valor añadido, ya que reúne todo el conocimiento sobre el tema que, hasta el momento, se había reflejado de manera parcial y dispersa. Así pues, el investigador asume la función de anuar lo disperso, ampliar lo ya estudiado e innovar con lo descubierto *in situ*. Esta apertura a los descubrimientos viene de mano de la metodología utilizada: las entrevistas. Su principal fuente de conocimiento es el trabajo de campo realizado con treinta informantes del sector especializado de la salazón: profesionales de la pesca, pescadores y almadraberos, miembros de la sociedad que se han dedicado a la elaboración de salazones. Para conseguir la máxima colaboración, se han escogido con buen criterio personas de confianza. La información se recopila mediante grabaciones de conversaciones, algunas transcritas, y la observación del entrevistador sobre los procesos de *saladura*. Todo ello dota al corpus de la riqueza y valía que proporcionan las investigaciones que trabajan con muestras de un léxico vivo entre los hablantes.

Los puntos encuestados son la Ametlla de Mar, el Cabanyal, Gandia, Dénia, Xàbia, Calp, Altea, Benidorm, la Vila Joiosa, Campello, Santa Pola, Nova Tabarca, Valencia, Águilas (Múrcia) e Isla Cristina (Huelva). Entre los almadraberos, algunos han realizado campañas fuera del ámbito valenciano: Larraix, Agadir, Sancti Petri, Tunis, Tànger, Isla Cristina; incluso, se suma un informante que tuvo una fábrica en Barbate (Cádiz) y otra en Ceuta. Muchas de las salazones provenían de las especies extraídas de las aguas valencianas, pero otras eran fruto del comercio y el trabajo en factorías mediterráneas y atlánticas. De ahí, la acertada elección del autor de escoger como informantes a almadraberos que han trabajado en las costas de Andalucía y el norte de África.

Mediante el uso de un corpus textual histórico, en el bloque segundo se contextualiza la salazón en el Mediterráneo y, concretamente, en la industria conservera valenciana. Este recorrido diacrónico por el desarrollo común de las salazones por las costas mediterráneas y el tratamiento de la *tonyina*, l'*aladroc*, la *sardina* y el *verat*, llevan al investigador a observar «un reflex lingüístic molt important fins al punt

que podem considerar el lèxic de la saladura com un camp semàntic mediterrani comú» (p. 39), esto es, una *lengua franca* de la industria de la sal y el pescado; y un léxico profesional *tonnaresco* (p. 147). Un léxico configurado mediante la convivencia de personas de lenguas y orígenes diferentes: catalán, castellano, portugués, árabe, italiano y francés, como mínimo, que llegaban a los territorios valencianos como expertos en el arte de salar el pescado. De esta manera, se define un perfecto entorno sociocultural para el buen entendimiento del léxico relativo a la salazón y las especies implicadas en él.

El tercer bloque (coincidente con el capítulo nueve) resulta apasionante. Se hallan explicaciones y narraciones, vivos y preciosos testimonios acerca de los procesos de salazón y secado conforme a la tradición valenciana, que son auténticos tesoros lingüísticos. Se empieza con la siguiente definición para la *saladura*:

La saladura valenciana és un conjunt de productes elaborats amb espècies marines que són tractades amb sal o salmorra per a la seua conservació eficient i, en moltes ocasions, exposades e l'efecte del vent i del sol (p. 51).

Las especies que son objeto de esta elaboración son variadas. Algunas de ellas se comercializan a gran escala, como la *tonyina* (la *melva* y el *bonítol*, de la misma familia), la *sardina* y l'*aladroc* (denominada *anxova* una vez salada); sin embargo, otras son producciones caseras que marcan la historia particular del léxico y la gastronomía de las poblaciones costeras de la Comunidad Valenciana. El autor refiere de manera pormenorizada el proceso de conserva en sal de la *sardina*, l'*anxova*, la *tonyina*, el *bonítol sec*, l'*ou de bonítol*, la *melva*, la *bacoreta*, la *cavalla*, l'*oroneta*, el *capellà*, la *musola*, el *gat*, la *moixina*, el *marraix*, el *polp*, etc.

De los muchos detalles interesantes que se aportan referentes al léxico y su proceso de creación sociolingüística, resultan de gran interés algunos datos que se señalan a continuación.

Existe una especialización léxica desde 'pez fresco' y 'pez (habitual) en salazón' y, a partir de aquí, la creación neológica hacia la denominación de la 'técnica de la práctica de salar'. Por ejemplo, *Engraulis encrasicholus* es en fresco l'*aladroc*. Su salazón fue iniciada por los genoveses, labor heredada por el Mediterráneo, al igual que la voz *anxova* (salazón de l'*aladroc*). Por lo tanto, tenemos una misma especie y dos voces en función de su estado: fresco o salado. Al modo en que, en Andalucía, por ejemplo, la *alcachofa* es la enlatada, y el *alcaucil*, el fresco; pese a que ambas son *Cynara scolymus*. De este producto primario aparecen el verbo *anxovar* 'acción de salar l'*aladroc*' y sintagmas como *anxova de sardina*, donde *anxova* es, en sí misma, la técnica de salazón a la manera de *Engraulis encrasicholus*.

El autor brinda una detallada redacción de una de las afamadas protagonistas de la salazón: la *tonyina*. De esta especie, se aprovecha todo, como si del cerdo ibérico habláramos, de lo que deja buena cuenta en el capítulo nueve: las partes, los procedimientos del sector de la conserva, el aprovechamiento culinario, la comercialización, etc. Todo ello se va dibujando con palabras auténticas pertenecientes a un rico entorno social y lingüístico.

La *tonyina* es en el contexto de la *saladura* el ictiónimo usado como hiperónimo para las especies del género *Thunnus*, debido a su estimada consideración comercial; aunque realmente se trata de la especie *Thunnus thynnus*. El profesor Llorca Ibi indica que, mediante el adyacente *vermella* o *roja* frente a *clara*, se advierte de la mejor o peor calidad de los especímenes, respectivamente, cuando realmente son especies diferentes. De manera similar, en las zonas gaditanas de alta extracción de esta misma especie el léxico se diversifica, pero en otro sentido. *Thunnus thynnus* se bautiza con diferentes nombres en función de su peso; por tanto, de su precio de venta en el mercado: *cimarrón* (más de 200 kg), *atún* (entre 50 y 200 kg), *atuarrio* (entre 50 y 45 kg), *albacora* (entre 12 y 10 kg), *cachorreta* (entre 7 y 6 kg) (Arias y De la Torre 2019: 380-381). La motivación de estas voces dispares es la valoración comercial de la especie y, como consecuencia, el aprovechamiento y el valor de venta en el mercado. Por lo tanto, en el caso valenciano y en el gaditano, la motivación que se esconde es puramente económica.

Este tratamiento paralelo de las especies almadraberas en las costas valencianas y gaditanas tiene su origen en un contacto histórico entre ambas comunidades y sus intercambios léxicos. Expresiones,

como *amoixamat* (p. 65, nota 53), son utilizadas también en las localidades litorales de Cádiz (*amojamiento*) con el mismo valor semántico, en este caso concreto: denomina a la persona muy delgada, tan seca como una mojama. Estos lazos lingüísticos son señalados por el investigador a lo largo de todo el monográfico, como en el caso de la *cavalla*.

La *cavalla* (*Scomber scombrus*) ha sido una gran fuente de ingresos en las comunidades de pescadores. Su denominación valenciana originaria es *verat/varat*, que deja paso a la actual *cavalla* de ascendencia andaluza. El profesor Llorca Ibi trata en un reciente artículo el tema de las voces compartidas entre Valencia y Andalucía desde finales del siglo XVIII debido a las migraciones temporales a las costas del sur atlántico. En él, el autor observa ese intercambio de voces en «peixos amb un gran volum de captura i amb facilitat per al tractament amb sal, cosa que fa que tinguen un alt valor comercial» (2023: 107).

El capítulo nueve continúa con el *bonítol* (*Sarda sarda*) y su secado con el viento “divino”, como denominaba un informante de Santa Pola al *vent d’Elx* o *vent datiler*; la compleja elaboración de *l’ou de bonítol* que una vez seco se denominan *garrofeta*, por su semejanza a las *garrofes*; la reina de la salazón, la *melva* (*Auxi rochei*), y de ahí el término *melver* como sinónimo de *saladurer* ‘persona que vende salazones’; la *bacoreta* (*Euthynnus alleteratus*) salada y vendida en Alicante; el *bacallaret* o *abadeget* (*Micromesistius poutassou*) valenciano, que salado adopta la forma *capellà*; *l’oroneta* (*Hirundichthys rondeletii*), pez volador, humilde, que ha llenado la panza de los hambrientos en época de escasez y que se prepara a la sal para su rápido consumo; los escualos (la *musola*, el *gat*, la *moixina* y el *marraix*) ocupan un lugar privilegiado y con diferente estimación, según la especie, en la cultura gastronómica marinera; el *polp* (*Octopus vulgaris*), junto a otras especies de moluscos semejantes, es objeto de secado y *saladura*, pero es el *polp sec* el más estimado en las mesas valencianas; el tradicional *xapat*, comida rápida de los hombres de mar, es hoy uno de los platos de la gastronomía de esta comunidad; los cetáceos (*galfi* y *marroc*), *l’anguila*, el *congre*, el *mújol* o la *merluça*... Esta relación constituye un exhaustivo correlato del secado y de la salazón, de los peces, de la elaboración, del mercado y de la historia que nos cuentan. Todo ello, entrelazado con las amenas y fructíferas narraciones que dan vida a la cultura lingüística de la Comunidad Valenciana.

Tras esta parte tan enriquecedora, en el cuarto bloque, el autor ordena alfabéticamente todas las voces relacionadas con el mundo del pescado y la sal. Se agrupan 103 términos y toma como modelo el *Diccionari Normatiu Valencià*, del que adopta sus parámetros y organización. Se aporta información relativa a la categoría gramatical, al género, al registro y al ámbito de uso en cada una de las acepciones del término; así como referencias a su origen etimológico y motivaciones léxico-semánticas.

Entre sus voces se incluyen numerosos ictiónimos (marca ICT.), donde no faltan la nomenclatura científica, su hábitat, referencias textuales históricas para datar su primera aparición y la posible etimología. A estas se suman las unidades referentes a las partes en que se divide su anatomía (marca ANAT.) tras el despiece (*bullà*, *bullada*, *lletó*, *moca*, *ou*, *pell*, *sangatxo*, etc.) y aquellas que se refieren a cómo la *saladura* se comercializa como alimento (marca ALIM.): *anxova* ‘ALIM. Aladroc salat en salmorra’. Sin duda, algunas aportaciones son sorprendentes por desconocidas en mi caso. Sirva como ejemplo la palabra *bessugo*. Se utiliza para referirse a la ‘conserva de *tonyina*’, puesto que se trata de una traslación desde el temprano uso conservero de la especie *Pagellus acarne* (*besugo* castellano) y su llegada al oriente peninsular, hasta la salazón que actualmente es más frecuente en la Comunidad Valenciana (*tonyina*). A las formas simples hay que añadir unas hermosas construcciones pluriverbales como *bonítol dels pobres* (*Scomber scombrus*) o *sardina de bota*, entre otras. En el último caso, *bota* alude al recipiente de la sardina en salazón. Cuando diacrónicamente cambia el envase, también lo hace el núcleo del sintagma preposicional: *sardina de casco* o *sardina de tabal*. En relación con los “contenedores” y no el “contenido”, se recoge la creación humorística *guardias civiles*, por la forma triangular que adopta la cabeza de la sardina tras cierto tiempo en los *cascos* (‘caja esférica para envasar la sardina’), acorde a *Estar molt atapeïts, com anxoves en un barril*.

No faltan las alusiones a las palabras relacionadas con las profesiones de la salazón (PROF.), como *budeller* (‘persona que se dedica a salar pescado y principalmente del *budell de tonyina*’); esta última incluso tiene un topónimo asociado: *Pla de Budeller* (Benidorm). Son múltiples las acciones desarrolla-

das para salar: *anxovar*, *arengar*, *carejar*, *endolcir*, *dessalar*, *escalar*, *milver*, *orejar*, *rovellar*, *verdejar*, etc.; y llega el último eslabón de la cadena productiva, el mercadeo: *bacallaner* o *bacallarar* ('vendedor de *bacallar*'), *moixamer* ('persona que vende mojama') y *saladurer* ('persona que vende salazones').

Es imposible en estas pocas líneas resumir la valía que atesora este vocabulario y las voces de los diferentes campos tratados (marcas, por ejemplo, QUIM., PINT., FUST.); por ello, invito a su atenta lectura.

En cada renglón se descubre una interacción lingüística de los pueblos marineros que se mueven con sus lenguas por el litoral, que llena de esperanza la convivencia lingüística pasada y venidera: voces importadas desde tierras italianas (genovés), como *xanca* 'almacén de almadraba donde se trabaja con el pez'; del portugués, como *escalar* 'abrir en canal el pescado'; del árabe como *butza* ('conjunto de vísceras abdominales'); del castellano, como *tossilago* 'músculo rojo que forma fascículos musculares epiaxiales e hipoaxiales'; etc.

El desarrollo de la obra remata con una excelente conclusión (bloque cinco) donde se agrupan todos los fenómenos lingüísticos tratados antes de manera disgregada y que termina con este sintetizador párrafo:

Així dons, ens trobem davant d'un camp semàntic de gran interès lingüístic, antropològic i històric que calia estudiar de manera sistemàtica per a la seua difusió com a part del nostre patrimoni mil·lenari. Un coneixement que ens farà entendre més bé el procés de contactes sapiencials, ideològics i tècnics que el tractament de la saladura ha comportat des dels inicis de la cultura Mediterrània com a espai i cruïlla de contacte humà (p. 161).

Finalmente, se aporta una exhaustiva bibliografía temática referenciada (bloque seis) y un necesario glosario (bloque siete) que funciona como localizador de voces usadas en el monográfico.

A mi juicio se trata de una obra de consulta y de obligada lectura para aquellos interesados en la lengua del mar y sus seres, y su anclaje en un entorno sociocultural de gran viveza y actividad lingüística. Esta mar inabarcable muestra siempre que se puede encontrar un nuevo sedal del que tirar para sacar a la luz un léxico hermoso y vivo, como el de los peces en salazón, que tan magistralmente trata el profesor Llorca Ibi en esta obra.

Mercedes DE LA TORRE GARCÍA
Universidad Pablo de Olavide

Referencias bibliográficas

ARIAS, Alberto / DE LA TORRE, Mercedes (2019): *Ictionimia andaluza. Nombres vernáculos de especies pesqueras del «Mar de Andalucía»*. Madrid: CSIC / Universidad de Sevilla / Universidad de Granada / Universidad de Almería / Universidad de Cádiz / Universidad de Málaga / Universidad Pablo de Olavide.

LLORCA IBI, Francesc Xavier (2023): «Emigració i canvi lèxic: ictionims dels pescadors valencians a Andalusia», *Llengua i Literatura*, n.º 33, p. 93-111.

LO GIUDICE, Ivan (2024): *Joan Estelrich. Entre la vida y los libros*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 160 pp.

Joan Estelrich i Artigues (Felanitx, 1896 – París, 1958) és una de les figures de la cultura catalana més desconegudes i que, ahiora, presenta majors incògnites. Des d'Itàlia, Ivan Lo Giudice s'hi ha inte-

Estudis Romànics [Institut d'Estudis Catalans], vol. 47 (2025), p. 417-562

ressat i, fruit de les seves recerques, ha publicat el llibre *Joan Estelrich. Entre la vida y los libros*, títol que reutilitza el d'una de les obres més conegudes de l'intel·lectual felanitxer. Aquest assaig és fruit de la tesi doctoral que el 2023 Lo Giudice va defensar a la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona amb el títol de *La mirada internacional de Joan Estelrich en su etapa catalanista, entre redes y culturas*. L'objectiu de la publicació que ressenyam és donar a conèixer Estelrich més enllà dels Països Catalans. Això justifica que el llibre estigui escrit en castellà i hagi estat editat en una col·lecció que majoritàriament publica obres d'italià i en castellà, cosa que ens fa pensar que cerca també una projecció en l'àmbit ibèric. A més, és lògic que l'autor persegueixi aquest ressò fora de l'àmbit català, perquè Joan Estelrich fou un dels personatges catalans del seu temps amb una major presència en el context internacional, sobretot per la seva labor com a representant de l'Estat Espanyol a la UNESCO. Estelrich és un dels poquíssims casos d'escriptor català en què s'uniren l'home de lletres i l'home polític, la literatura i la diplomàcia, la reflexió cultural i la gestió, la teoria i la pràctica... Això no obstant, és un dels nostres escriptors contemporanis més poc estudiats. És cert, però, que en els últims decennis se li han dedicat alguns volums d'estudi, com la *Miscel·lània Joan Estelrich* (1997); les *Actes de les jornades d'estudi sobre Joan Estelrich* (2010); i *El món d'ahir de Joan Estelrich: dietaris, cultura i acció política* (a cura de Xavier Pla; 2015). Tanmateix, és cert que en aquest oblit també pot haver-hi pesat la relació que l'intel·lectual mallorquí va tenir amb el franquisme, que en un determinat moment podia ser vista com una traïció al seu catalanisme inicial. Però, segurament, el motiu principal del poc ressò que Joan Estelrich ha tengut en els estudis literaris posteriors es deu al fet que no fos un escriptor de creació i que la seva obra es limití al gènere de l'assaig. Josep Pla es referí a la «dispersió» de la tasca d'Estelrich com a explicació del menysteniment de la seva obra. Un menysteniment que, potser, és sobretot motivat per la desconeixença. Cal afegir-hi que, tot i que s'hagi parlat poc d'ell com a escriptor, alguns intel·lectuals del seu temps sí que li dedicaren atenció, com Josep Pla, Joan Pons i Marquès i Josep Melià, tots ells autors també d'escassa obra creativa i d'una molt major obra assagística o de no-ficció. Entre els estudiosos posteriors, cal recordar el P. Josep Massot i Muntaner, Andreu Manresa, Isabel Graña, Eliseu Trenc, Jesús Revelles, Xavier Pla, etc.

Joan Estelrich. Entre la vida y los libros es divideix en dues parts. La primera es titula «Joan Estelrich, hombre de letras y activista» i aplega cinc capítols destinats a dibuixar el mapa de l'activitat del nostre intel·lectual i la seva evolució. La segona part, «Joan Estelrich, pionero de los estudios culturales», es dedica sobretot a establir uns paral·lelismes entre el pensament de Joan Estelrich i les teories del *nacionalisme banal*, de Michael Billig, i dels *polisistemes*, d'Itamar Even-Zohar. És precisament en aquesta segona part on rau la major originalitat del treball de Lo Giudice, atès que es tracta d'un plantejament que fins ara no s'havia dut a terme. I, també, és la comparació entre el pensament d'Estelrich i els de Billig i d'Even-Zohar el que posa en relleu el caràcter d'avançat de l'assagista mallorquí.

La primera part de *Joan Estelrich. Entre la vida y los libros* s'obre amb un capítol general, destinat a presentar el personatge amb tota la seva complexitat. Hi destaca la difícil relació amb Francesc Cambó, que, si per un costat li va permetre resoldre els problemes econòmics i una certa professionalització, per un altre el va sotmetre a una dependència excessiva i a un cert patiment ja que no sempre els dos personatges tenien interessos i punts de vista coincidents. Lo Giudice explica molt bé la complexitat de l'actitud de Joan Estelrich davant els fets de la Guerra Civil i del franquisme: «Estelrich recibió críticas por parte tanto de los catalanistas como de los falangistas, así que, al final, resultó que apoyar la causa franquista no dio los beneficios esperados» (p. 26). En realitat, més que haver-hi una convergència ideològica d'Estelrich amb el franquisme, el que es donà va ser que el nostre intel·lectual, amb un evident sentit pragmàtic, va intentar servir-se del franquisme en favor de les seves causes o dels seus objectius en un moment en què un *homo d'acció* poques més opcions tenia. I, a la vegada, el franquisme també es va aprofitar de la capacitat de feina d'Estelrich.

En aquest primer apartat del llibre Lo Giudice dedica un segon capítol a parlar del projecte més transcendental a què Joan Estelrich dedicà la seva labor: la Fundació Bernat Metge. L'estudi italià remarca la importància de la biblioteca Bernat Metge pel que implicava d'internacionalitzar Catalunya, la qual cosa no s'entén sense tenir en compte el sistema de valors del noucentisme: «Según Cambó i

Estelrich, recuperar las raíces greco-romanas de Catalunya significaba, sobre todo, ponerla en el mapa cultural entre las civilizaciones mediterráneas, destacando puntos en común con otros países como Francia, Grecia o Italia» (p. 40). Lo Giudice explica els lligams que aquest projecte magne tenia amb la normalització de la llengua, la literatura i la cultura catalanes.

Ara bé, el cop d'estat del juliol de 1936 i la Guerra Civil que el va seguir marcaren, com a quasi tots els homes de cultura del seu temps, un punt d'inflexió en la trajectòria de Joan Estelrich. El tercer capítol de la primera part de *Joan Estelrich. Entre la vida y los libros* és dedicat a parlar dels efectes de la guerra i de la censura sobre l'obra del felanitxer. En aquest moment, en què Joan Estelrich intenta trobar una sortida per al seu germà, que ha estat condemnat a mort pels *nacionals*, la continuïtat de la gran obra de la seva vida, la Fundació Bernat Metge, es troba amb serioses dificultats a causa de la política cultural del Règim, que aleshores era implacable amb la prohibició de les traduccions al català per tal de negar la validesa cultural de la nostra llengua. Calgué, per tant, esperar al canvi de context internacional que es donà a partir de 1945, amb la derrota d'Alemanya a la Segona Guerra Mundial, per fer possible la continuació de la Bernat Metge.

Els capítols 4 i 5 d'aquesta primera part desenvolupen altres aspectes de la relació de Joan Estelrich amb el món literari i cultural. Per exemple, ens expliquen el seu posicionament, quan era diputat, davant temes com els drets d'autor o la necessitat de les biblioteques o la seva actitud davant el separatisme. I també ens parlen de la seva feina en la creació del PEN Club català, organisme que tenia uns clars objectius internacionalistes: «El objetivo de esta institución se puede resumir en la voluntad de constituir una red de contactos, un lugar de encuentro y debate donde las personas del mundo de la cultura, independientemente de su nacionalidad, pudiesen formar parte y contribuir a crear entendimiento mutuo y relaciones de amistad capaces de ir más allá de conflictos políticos y barreras nacionales» (p. 79). Algunes idees d'Estelrich ens poden resultar avui sorprenents, com és la que manifesta l'estiu de 1936 la possibilitat de constituir un nou estat català en un altre territori, potser a Sud-Àfrica o a Sud-Amèrica, davant l'hostilitat contra la nostra terra. En aquest sentit, s'avançava al que es decidiria amb el poble jueu després de la Segona Guerra Mundial.

Ivan Lo Giudice enceta també un tema que pot resultar polèmic o, tal volta, poc objectiu, quan es refereix a la qüestió de l'energia que les col·lectivitats necessiten per tirar endavant els seus projectes i que alguns individus són capaços d'aportar-los. I aquí es basa en un concepte, el d'*energia*, que apareix en alguns moments de l'obra d'Estelrich. Precisament, a la segona part del llibre l'estudiós italià es dedica a establir paral·lèlismes entre les teories de Billig i d'Even-Zohar. Respecte de la *teoria del nacionalisme banal*, Lo Giudice observa com molts dels conceptes explicats pel pensador britànic tenen semblances amb els de Joan Estelrich respecte a l'estat-nació, que ha servit de base per a la formació dels organismes internacionals, i als grups culturals minoritaris. Així, l'escriptor felanitxer coincideix amb Michael Billig en la importància que ha de tenir la cultura per al reconeixement de Catalunya com a nació. Igualment, Lo Giudice troba nombrosos paral·lèlismes entre les idees de Joan Estelrich i les tesis del pensador israelià Itamar Even-Zohar sobre els polisistemes, la importància de la traducció en la transferència de models entre comunitats diferents, el valor de la cultura i el paper de la identitat en la supervivència de les nacions minoritàries. Aquí, com ja havia apuntat en la primera part del llibre, Lo Giudice es fixa en el terme *energia*, que tant Estelrich com Even-Zohar fan servir. L'autor de l'assaig que ressenyam també posa l'atenció en les tres identitats que caracteritzen Estelrich: la balear o insular (menorquina i mallorquina) dels seus primers anys, la catalana i catalanista de la seva joventut i l'europea i europeïsta de la seva maduresa, quan treballava a la UNESCO. Lo Giudice relaciona aquestes tres identitats amb la teoria dels polisistemes. A més, subratlla que la construcció de les entitats internacionals s'ha feta a partir d'un fet artificial com és l'estat-nació. Per això posa en relleu el paper que la cultura ha de tenir per corregir aquesta desviació que implica un punt de partida fals. Even-Zohar analitza el paper que compleixen actors com els *creatius*, que elaboren nous models culturals, o els *powerholders*, que tenen la capacitat d'aplicar les noves idees a les col·lectivitats i que, per tant, han d'assolir un grau de poder. Aquestes idees coincideixen en bona mesura amb la figura de Joan Estelrich, que fou «un capità», un «enginyer», un «pioner» o un «empresari cultural» —com el denomina Lo Giudice— al

servei de la nostra cultura, en un món que ja anava cap a la internacionalització. A partir de la comparació amb les idees del teòric israelià, Lo Giudice conclou el caràcter d'avançat de l'intel·lectual mallorquí: «Estelrich publicó sus reflexiones sesenta y siete años antes que Even-Zohar y unos cuarenta años antes de que se empezara a hablar de historia de la cultura en el mundo académico anglosajón» (p. 137).

En resum, *Joan Estelrich. Entre la vida y los libros* compleix un doble objectiu: per un costat, serveix per donar a conèixer l'obra magna d'un personatge complex i aprofundir-hi, amb llums i ombres; i, per altra part, és una eina per a la internacionalització de la figura de Joan Estelrich i, per tant, també per al coneixement de la cultura catalana més enllà de les nostres fronteres. Així, bona part del que es diu de Joan Estelrich i de la seva obra es pot aplicar també, en la mesura de les seves dimensions, al treball de recerca que ens ha presentat Ivan Lo Giudice.

Pere ROSSELLÓ BOVER
Universitat de les Illes Balears

LÓPEZ CASASNOVAS, Joan F. (2023): *Jo vull el vol dels falcons. Articles lingüístics (1975-2022)*. Palma / Maó: Conselleria de Fons Europeus, Universitat i Cultura / Institut Menorquí d'Estudis, 280 p.

Als «Mots d'entrada» que encapçalen el volum *Intervencions* (El Far, 2002), en justificar la procedència dels textos que el componen, treballs tots ells d'una certa extensió —conferències, ponències...—, l'autor, Joan F. López Casasnovas, afirma el següent: «he refusat de seleccionar articles de premsa. Potser una altra vegada, si hom en considerava l'oportunitat». L'ocasió, però, no es va acabar donant en vida d'aquest intel·lectual polifacètic. *Jo vull el vol dels falcons. Articles lingüístics (1975-2022)* va sortir publicat el juliol de 2023, un any després del traspàs de l'autor. La presentació d'aquest volum, en el marc de la Jornada d'Estudi i d'Homenatge que l'Institut Menorquí d'Estudis va celebrar al voltant de la seva figura, esdevenia, a més d'un reconeixement explícit per part de la primera institució acadèmica de l'illa i de l'ara extinta Direcció General de Política Lingüística del Govern de les Illes Balears, impulsors de l'edició, un acte de justícia.

Joan F. López va ser un personatge polièdric: polític, filòleg, docent, estudiós i coneador de la literatura popular, editor, historiador de la literatura, poeta... Els articles d'opinió suposaren l'àmbit en què va poder desenvolupar tots aquests caires alhora. En les distàncies curtes, el nostre autor esdevenia un intel·lectual camusianament *engagé*, l'animal polític aristotèlic compromès amb la cosa pública i, alhora, un escriptor a la recerca constant del lector, a qui convidava a pensar de manera compartida. En aquest àmbit, la seva va ser una producció pròdiga, centrada en uns interessos que es podrien resumir en la tríada història, política i llengua. Fins ara, però, cap volum havia traslladat al format de llibre aquests microassajos d'actualitat, amb tot el que una maniobra com aquesta suposa de cara a la fixació i a la transcendència d'uns textos nascuts per a tenir, inicialment, una vida efímera, lligada a l'actualitat dels mitjans en què aparegueren publicats. *Jo vull el vol dels falcons* s'afegeix, pòstumament, a un corpus format per quatre volums poètics —*Galops i glops* (1980) i *Tiranya al vespre* (1988), signats amb el pseudònim Pere Xerxa; *De sol a sol* (1999) i *Caragols dels jorns* (2014), encapçalats per l'ortònim de l'autor— i el ja citat recull assagístic *Intervencions*.

Com indica el subtítol del volum, la temàtica dels textos que conformen el recull és la llengua, entesa en un sentit ampli. El títol, com descobrirà el lector a partir dels versos d'una glosa citada en un dels articles del llibre, ens en mostra el caràcter reivindicatiu: el vol dels falcons esdevé una metàfora en què Joan F. López reivindica per a la llengua catalana l'absoluta normalitat, la qual cosa implica poder-la emprar sense cap mena de limitació en els àmbits formals i cultes. Encara, avui, moltes són les veus que, en contraposició a aquesta voluntat, voldrien veure-la volant baix, reduïda als usos casolans i familiars.

Jo vull el vol dels falcons recull cent vuit articles. El llibre s'inicia amb una protocolària presentació de Beatriu Defior, darrera directora general de Política Lingüística del Govern de les Illes Balears, i

una «Nota editorial» de Gemma Ferrer, curadora del volum, en què, per començar, situa el lector en el vessant periodístic de Joan F. López: «més de quatre dècades d'activitat» al voltant d'un gènere, a mig camí del periodisme i l'assaig, que té com a punt de partida l'actualitat del moment, però que vol anar més enllà. Tot i que són, per definició, puntuals i circumstancials, la producció de l'autor transcendeix aquesta limitació, com demostra el fet que els articles del volum «continuen essent plenament vigents avui dia». A continuació, Ferrer detalla les característiques dels articles recollits. L'aspecte més destacable n'és la procedència: «no partim dels textos apareguts en premsa, sinó dels materials personals de l'autor», la qual cosa explica que, amb l'excepció d'un treball, de 1975, la resta pertanguin a un període que s'inicia un cop encetada la dècada dels anys noranta del segle passat, quan es generalitzà l'ús del processador informàtic de textos i, amb ell, l'emmagatzematge digital. No haver pogut fer una feina de buidatge de les hemeroteques —limitada pel temps de què es disposava per preparar l'obra— queda compensat per la publicació d'alguns textos inèdits, que romanien al disc dur de l'ordinador de l'autor. Un aspecte gens trivial, que detalla Ferrer tot seguit, és on van ser publicats els textos. Les fonts són variades, des de diferents punts de vista: hi ha mitjans illencs (*Menorca*) i de fora (*Última Hora*), diaris (*DBalears*) i setmanaris (*Cap de Ponent*, *El Iris*), publicacions de pagament (*Sa Revista Insular*) i revistes gratuïtes (*Útil*, *Ciudadella de franc*). Ideològicament, fins i tot, el contrast és evident: Joan F. López publicà, per exemple, a *El Mundo / El día de Baleares*, capçalera escorada a la dreta del conservadorisme espanyolista —en què la seva era, per tant, una veu allunyada de la línia editorial del mitjà— i a *Jornada*, diari cooperatiu que tenia com a àmbit de difusió explícit els Països Catalans, amb una línia ideològica radicalment oposada. Finalment, Ferrer justifica la distribució dels textos seleccionats en tres grans blocs temàtics, en funció de la temàtica tractada.

Després de la «Nota editorial» i abans de donar pas a «aquesta mostra representativa dels articles que tenen la llengua com a eix vertebrador», *Jo vull el vol dels falcons* reproduceix el «Perfil biogràfic de Joan F. López Casanovas (1952-2022)», que Pere Gomila i Josefina Salord havien publicat uns mesos abans a la secció de necrologies de la revista *Estudis Romànics* (vol. 45: 619-624). El text, sintètic i complet alhora, esdevé imprescindible —tant si López és conegut o no per part del lector—, abans de començar la lectura dels articles, ja que ens situa l'autor i l'obra en el context espacial i temporal en què es va produir.

El primer bloc temàtic del llibre, «Llengua, cultura i identitat», està format per divuit textos —és el més curt del recull— que «reflexionen entorn del paper de la llengua com a configuradora d'una identitat col·lectiva». La lectura unitària d'aquests articles ens permet debanar un discurs identitari que es basa en tres idees fonamentals. En primer lloc, pel que fa a la filiació, Joan López reivindica la catalanitat cultural de l'illa, la qual té com a vehicle d'expressió i, per tant, com a tret essencialment idiosincràtic, la llengua catalana. López parteix d'una concepció de poble (o nació) que té un triple vessant: territori, política i cultura. Els tres ingredients en conformen la identitat, la qual s'expressa a través de la llengua. En el cas de l'illa de Menorca, aquesta és la catalana. En aquest sentit, s'ha d'entendre la reivindicació que fa del caràcter nacional de la festa de Sant Antoni, el 17 de gener, que commemora la incorporació de l'illa «a la nació o nissaga dels que ens expressam i ens comunicam al món en llengua catalana» (p. 46). En aquesta concepció, la llengua és un element clau a l'hora de construir una identitat col·lectiva, ja que els mots esdevenen «símbols, dipòsit de significats simbòlics que són compartits per tot un poble o nació» (p. 29). En segon lloc, trobam una constant reivindicació de la cultura popular, de base eminentment oral, com és el cas de la glosa, poesia improvisada: «l'amor a les paraules és el punt de partida de qualsevol filòleg, i, com a poetes naturals, els glosadors —qui en dubta?— són filòlegs que ens reconcilien amb l'idioma» (p. 65). La literatura popular és aquella amb què la llengua demostra la seva vitalitat, ja que és «un fet cultural viu, lligat a la riquesa i vitalitat en l'ús de l'idioma propi del poble, el català de Menorca» (p. 67). Finalment, en tercer lloc, Joan F. López avisa del perill que suposen les identitats col·lectives fortes respecte de la diversitat cultural i lingüística. En el cas illenc, n'hi ha una —representada per un estat nació que s'identifica amb una sola llengua i cultura— que treballa per «desactivar la catalanitat radical del poble de Menorca». És evident que aquesta amenaça es pot extrapolar a la resta de territoris que conformen els Països Catalans. Cal apuntar, finalment, que Joan F. López concep els eixos

social i cultural com a dues cares d'una mateixa moneda i recorda, en un moment en què més d'un moviment polític no sembla tenir-ho prou clar, que «conscients que el país són les persones i que la nació és la gent, les esquerres —si més no les esquerres— mai no haurien de fer servir la preocupació social com a pretext per frenar els avenços cap a la sobirania» (p. 47). No hi manquen, en aquesta primera part del llibre, referències a intel·lectuals menorquins que han contribuït a la defensa intel·lectual de la catalanitat illenca, com Josep Miquel Guàrdia o Josep Salord i Farnés.

El segon bloc d'articles, agombolats a recer del subtítol «Sociolingüística i planificació lingüística», és el més extens del volum. Format per quaranta-sis textos, «s'ocupa de la situació social de la llengua i dels vaivens polítics i legislatius que l'han afectada al llarg de les últimes dècades» (p. 14). Ho fa des d'un enfocament teòric que beu de la sociolingüística del conflicte i de l'ecologisme lingüístic. En aquests textos no només se centra en la realitat illenca, sinó que hi trobam referències constants a allò que passa a la resta de la catalanofonia. En primer lloc, hi ha una sèrie d'articles en què l'autor se centra en aspectes relacionats amb el conflicte lingüístic i els processos de substitució o glotofàgia. En aquest context, potser el fenomen de contacte de llengües més comú és el del bilingüisme social, que Joan F. López tracta en més d'un article, no només per caracteritzar la situació en què es troba la llengua catalana a les Illes sinó per a abordar-ne els usos ideològics que deriven d'aquesta situació, que l'autor interpreta a partir de la mitificació del bilingüisme teoritzada per Lluís Vicent Aracil, tot i que n'actualitza el marc conceptual per acabar parlant del bilingüisme *cordial* que propugnen algunes formacions polítiques en els nostres dies o del que ell anomena bilingüisme *fallaç*: «Que què és aquesta mena de bilingüisme? Idò miri: cosa així com que jo he de ser bilingüe perquè vostè pugui continuar aferrat al seu monolingüisme» (p. 111).

També, en els articles d'aquest bloc, trobam referències a les diferents etapes que caracteritzen els processos de substitució lingüística. A més del bilingüisme social, Joan F. López aborda la pèrdua de la transmissió intergeneracional o la minorització lingüística. Pel que fa a aquest darrer procés, caracteritzat per la pèrdua d'àmbits d'ús i de parlants que experimenta una llengua —perquè es troba en una situació de conflicte amb una altra—, l'autor en denuncia les causes externes, bàsicament l'existència d'uns estats que hi van a la contra, amb mesures com la imposició legal de la llengua castellana, però també les internes. Així, parla de les actituds, dels valors i de les normes d'ús lingüístiques dels parlants, que es concreten en els prejudicis, en el xovinisme i en l'autoodi. Pel que fa a les actituds, López també posa l'èmfasi en el secessionisme lingüístic —irònicament els anomena «independentistes lingüístics»—, un fenomen viu a les Illes que l'autor no es cansa de denunciar, en un intent de contraposar la seva veu a la dels altaveus mediàtics, que ajuden a propagar aquesta mena de discursos d'odi —no oblidem que, d'acord amb Jesús Tuson, els prejudicis lingüístics són de naturalesa racista—, ni que sigui fent ús d'un fenomen tan actual com la *postveritat*. En aquest sentit, l'autor afirma que «no importa gens que tot açò sigui una gran mentida. El poder ho sap: la *veritat* s'identifica amb *allò que vull que sigui veritat*» (p. 169).

En segon lloc, dins aquest bloc trobam una sèrie d'articles que tracten aspectes relacionats amb la política i amb la planificació lingüística. Així, se centra, per exemple, en la manera en què els estats gestionen la diversitat lingüística i cultural que hi ha dins les seves fronteres. En un món en què hi ha moltes més llengües que no pas estats, Joan F. López denuncia que Espanya imiti el model monolingüe francès en aquest àmbit. En el cas d'una llengua minoritzada —el català—, la planificació del corpus i de l'estatus és crucial per a garantir-ne la normalitat i, per tant, la continuïtat. Així, l'autor dedica alguns dels articles a la normalització lingüística —i a la manca d'aquest procés— i a l'estandardització, és a dir, a la necessitat de disposar d'una varietat codificada i implementada «com la que té qualsevol llengua normal de cultura i la possibilitat d'adoptar diferents solucions, quan la mateixa llengua ofereix, segons les seves varietats de parla, distintes alternatives que, tanmateix, no s'exclouen» (p. 72). Defensa, evidentment, la naturalesa composicional i polimorfa de l'estàndard de la llengua catalana, elaborat per l'IEC. Aquí també hi és crucial la reivindicació que fa de la unitat i, sobretot, de la integritat del català, per exemple en el text en què apareix el vers de la glosa que dona nom al volum. També es parla de l'oficialitat toponímica —la situació anòmala de la forma *Maó* el va preocupar especialment, amb raó—

i dels requisits lingüístics dels treballadors de l'administració pública, sobretot a la sanitat i a la justícia, àmbits en què s'han generat de manera cíclica polèmiques al voltant de la seva condició de mèrit o requisit laboral. Aquests aspectes es poden relacionar amb els drets lingüístics, especialment dels catalanoparlants, que també tracta l'autor, tot arribant a la conclusió que els catalanoparlants són una mena de ciutadans de segona. Amb relació a la legislació lingüística, l'autor aprofita per abordar el concepte de llengua pròpia i refuta la idea, fomentada per sectors contraris a la normalització, que a Menorca n'hi hagi més d'una. De manera ben argumentada, demostra per quin motiu el castellà no l'és. Finalment, respecte de l'extensió de l'ús, Joan F. López s'interessa en més d'una ocasió per la presència de la llengua catalana en el sistema educatiu.

Finalment, en aquest segon bloc tracta aspectes relacionats amb la demolingüística, amb referències als fluxos migratoris recents, que han condicionat de manera evident l'estatus del català als territoris en què és llengua pròpia. Joan F. López, en una situació que ens pot recordar la del dilema que planteja un bòtil ple d'aigua fins a la meitat, es mostra escèpticament optimista, tot i que «el perill hi és i fora estúpid ignorar-ho» (p. 79), davant d'una realitat en què, gràcies al sistema educatiu, ha augmentat el nivell de competència lingüística de la població alhora que estan minvant els usos amb què s'hauria de fer evident aquesta capacitat productiva de parlar i escriure en la llengua del territori. El segon bloc d'articles gairebé es tanca amb «Unes quantes precisions lingüístiques», dividit en tres parts, publicat el 2021, que esdevé una mena de promptuari dels aspectes lingüístics tractats en aquesta part del llibre.

El tercer bloc d'articles de *Jo vull el vol dels falcons* està format per quaranta-quatre textos, agrupats sota el subtítol «La llengua viva». Estilísticament, són els més rics del recull, aquells en què l'autor posa en pràctica la importància que, en la primera part del llibre, havia donat a la cultura popular, a la llengua viva. En aquests «textos en què la llengua és objecte d'estudi per si mateixa» (p.14) predomina un to més distès, més juganer fins i tot, en què l'autor espren amb mestratge els recursos literaris. Esdevingut un autèntic «pescador de mots», cal destacar l'interès de l'autor en aquesta part de l'obra —sobretot, però no només— pel lèxic. Aquest bloc s'inicia amb un text molt singular, que es troba aïllat de la resta que conforma el volum. És el més antic de tots, de 1975. Es tracta de l'article «Una cala en el parlar mariner de Menorca», amb què l'autor va guanyar el IV Premi Mateu Seguí Puntas de periodisme. Hi trobam, però, una manera de fer que es reprendrà vint anys després: l'interès pel lèxic del català parlat a l'illa. En aquesta ocasió, López debana un relat a partir de paraules i expressions emprades per la gent de la mar en el seu quefer diari.

Els quaranta-tres textos que segueixen tracten una varietat ingent d'aspectes relacionats amb la llengua. Les curolles de Joan F. López són moltes. Per començar, no hi manquen els topònims, als quals dedica articles monogràfics. Així, proposa una etimologia i, a partir d'ella, la grafia amb què s'hauria d'escriure la forma *sa Cetària*, o corregeix la seva posició respecte de l'origen de *cala en Turqueta*, ja que en el passat havia defensat una posició que ha acabat considerant poc fonamentada. No només ho reconeix, sinó que aprofita per fer una reflexió força actual: «en la toponímia popular hi sol haver molt de mite. Vegeu, si no, el que proposava que *Lisboa* l'havia fundada Ulisses, que *Barcelona* deriva del parent d'Aníbal Amílcar Barca, o que *Maó* rep el nom del general cartaginès *Magone*» (p. 190). L'ortografia i etimologia de *Mongofra* o la presència del topònim *Les Menorques*, al Baix Cinca, l'etimologia popular del qual es relaciona amb l'illa malgrat el seu origen àrab (*Avinorca*), són també tractades per l'autor en sengles articles.

Tot i que, de manera puntual, pot centrar-se en aspectes relacionats amb la fonètica —explica, per exemple, l'origen recent («degué esdevenir-se a la nostra illa al llarg del segle XIX», p. 183) d'una isoglossa que divideix Menorca «entre el llevant i el ponent. Es tracta de la pronunciació de les *e* tòniques o accentuades (*vela, ceba, estret, creu...*): neutres (aprox. “fosques”) des des Migjorn Gran fins a Ciutadella; obertes des des Castell fins as Mercadal» (p. 183)— o deixar-se endur per una reflexió sobre els usos de la metàfora («una eina fonamental en la construcció del llenguatge, procediment de l'arquitectura sensorial de la imaginació», p. 200), els protagonistes gairebé absoluts d'aquesta tercera part del recull són les paraules —i, amb elles, les parèmies—, especialment aquelles que conformen el *rallar en pla*, és a dir, el registre col·loquial de la llengua catalana que es parla a Menorca.

El pretext que l'empeny a parlar-ne, moltes vegades, no deixa de ser trivial. Així i tot, és bo de fer trobar-hi connexions amb l'actualitat, tot i que aquestes poden ser força indirectes. Per exemple, l'època de l'any pot justificar-ne la temàtica. Així, l'avaluació al final del curs escolar el porta a parlar de l'etimologia i usos del mot *bovejar*, mentre que l'inici de les activitats lectives és aprofitat per abordar el vocabulari relacionat amb l'àmbit educatiu (*aula, xoc...*). L'arribada dels mesos centrals de l'estiu, en què les poblacions de l'illa celebren les festes patronals, és una bona ocasió per parlar de les paraules que fan la festa. L'agost, concretament, li permet d'escriure una sèrie de textos en què, a partir de vocabulari específic i de parèmies que hi tenen a veure, teixeix relats vinculats amb aquesta època de l'any. L'arribada de Nadal, en canvi, és aprofitada per reflexionar al voltant del consumisme a partir de les formes *regals* i *regalims*. En canvi, l'actualitat del moment és l'excusa per meditar sobre el significat i l'etimologia dels mots *espoli* i *escàndol*, mentre que, d'altra banda, una notícia el «motiva a cercar equivalències entre els noms científics i els populars de les malalties» (p. 263).

Un número considerable d'articles pasturen pels camps semàntics. Així, Joan F. López aborda els noms d'animals que es repeteixen en espècimens terrestres i marins (*vaca, aranya, gall...*), se centra en alguns ictiònims (a partir del *Catálogo de los peces de Menorca*, publicat el 1930 per Jaume Ferrer Aledo) o s'interessa pel vocabulari relacionat amb el món dels infants (*babu, papa...*), l'ofici tradicional dels sabaters (que el porta a fer més d'una evocació de la infantesa de l'autor), alguns fenòmens meteorològics (*mànegues, remolins, caps de fibló...*), el lèxic mariner amb què hom es refereix a la calma o el lèxic del futbol, en aquesta ocasió a partir del terme *engospar*, recuperat en el món de les transmissions radiofòniques per Màrius Serra i Joaquim M. Puyal.

En altres ocasions, els pretexts són variats: la lletra de la cançó «Mira al cel i escolta es vent» li permet parlar d'adequació, dels articles determinats, de lèxic i de semàntica; un llibre publicat per Pau Faner, *El cant de l'alosa*, el mena a comentar algunes paraules que l'escriptor ciutadellenc hi fa servir (*llambre, mauro...*); els set anys que va durar la dominació francesa de l'illa de Menorca, al segle XVIII, són el punt de partida d'un comentari respecte dels escadussers gallicismes que van deixar en el català illenc (fer el *rendivú, sacardiu*). El resultat, com hem dit, és pròdig. El lector hi pot trobar, també, vocabulari relacionat amb l'ètim *MATER*, propostes amb què evitar l'ús d'alguns barbarismes (**bono, *vale*), locucions verbals que, per interferència del castellà, fan servir el verb donar en tost de les formes genuïnes (*fer por, fer ganas de plorar...*), una reflexió sobre alguns mots que s'empren en l'àmbit polític (*oficial, cooficial, proactivitat...*), l'exposició dels usos del mot *català* a l'Alguer o una enumeració de parèmies poc correctes políticament. També, explica com s'han d'anomenar els edificis pairals a Menorca (amb l'apòcope de *casa*, en tost de la forma *palau*), quines diferències semàntiques hi ha entre *feina* i *treball*, l'origen i usos de *ferro, fusta* i *llenya*, o fa un breu apunt sobre la revisió que, al diccionari de l'IEC, s'ha fet de la veu *matrimoni* per tal d'adaptar-la a la realitat. A vegades, els articles se centren en algun mot concret, a partir del qual hi ha un comentari etimològic i una exposició respecte dels usos o de les paraules i expressions que s'hi relacionen. És el cas del verb *baratar* —també emprat al País Valencià—, del deònim *campana* (i de l'expressió *fer campana*), dels substantius *arruix* (vinculat a la infantesa de l'autor) i *verí*, de la locució *cardar sa llana negra* o del renom *les Xeriques*. En aquest darrer cas, l'autor ens recorda que «per encertar en una etimologia s'ha d'anar amb peus de plom, a poc a poc i amb bones, sense descartar res» (p. 270).

Arribats a aquest punt de la ressenya, no és sobrer recordar que els articles d'opinió romanen a mig camí del periodisme i de la literatura. Són, per dir-ho amb un terme que proposa Antoni Maestre, de la Universitat d'Alacant, *microassajos d'actualitat*. Joan F. López pertany a la nissaga encetada per Michel de Montaigne, aquella que, en la tradició catalana, ha donat noms essencials com Josep Pla o Joan Fuster. No som davant d'un recull d'articles de divulgació acadèmica, tot i que aquesta, indirectament, hi és. Allò que interessa l'autor és plantejar al lector uns temes al voltant dels quals reflexionar conjuntament. I fer-ho d'una manera estèticament agradable, literària.

Així, no s'ha de perdre la perspectiva respecte del fet que és evident que els textos d'aquest volum són importants per allò que s'hi diu, però també pel *com*. Sempre a la recerca de treballar la funció poètica del llenguatge, la prosa de Joan F. López esdevé molt personal. D'entre els elements que la carac-

teritzen, caldria destacar, d'una banda, l'ús habitual que l'autor fa de figures retòriques habituals del llenguatge poètic; de l'altra, la «voluntat d'incorporar elements propis de la llengua col·loquial, sobretot lèxics, [que] es conjumina amb l'ús d'un català perfectament adequat a tot el domini lingüístic» (p. 14), com destaca Gemma Ferrer a la «Nota editorial» del llibre. I, tot plegat, amanit per l'ús d'una ironia molt britànica. Estilísticament, ens trobam davant d'un adob que permet, a una sèrie de temàtiques acadèmiques, créixer fora del seu hàbitat natural per arribar, de manera efectiva, a un lector no especialitzat que agrairà la publicació d'aquest volum.

Ismael PELEGRÍ I PONS
Institut Menorquí d'Estudis

MARTÍ FONT, Jordi (2024): *Joan Salvat-Papasseit, Poeta amb majúscula*. Tarragona-Marçà / Barcelona: Lo Diable Gros / Godall Edicions, 248 p.

La *Revista de Poesia* va dedicar el número 5-6, aparegut el novembre de 1925, a la figura de Joan Salvat-Papasseit amb motiu d'haver-se publicat el seu llibre pòstum, *Ossa menor*, i també com a punt culminant de l'homenatge que li havien retut el grup dels Amics de la Poesia. Agustí Esclasans, en un dels articles que formaven part del monogràfic, «El fruit de l'Avantguardisme», es lamentava de la inacessibilitat per al públic de l'obra del poeta barceloní, mancada de reedicions: «on és el nostre editor normal que s'atreveix a publicar les *Obres completes* de Joan Salvat-Papasseit?» (p. 206). Efectivament, Salvat havia mort feia poc temps, el 7 d'agost de 1924, i cap dels reculls que va donar a conèixer en vida, malgrat els curts tiratges de què van ser objecte (amb l'excepció de *La gesta dels estels*, que va veure la llum a les prestigioses Publicacions de la Revista, fundades per Josep M. López-Picó), va gaudir d'una segona edició. Si bé el nom de Salvat fou present a diverses antologies de poesia, siguin d'autor —*J. Salvat-Papasseit* (1938), a càrrec de Josep Janés i Olivé—; o bé generals, que inclouen altres poetes —*Antologia General de la Poesia Catalana* (1936), de Martí de Riquer, Josep M. Miquel i Vergés, i Joan Teixidor; *La poesia catalana. Contemporanis* (1947), de Fernando Gutiérrez; o *Antologia de la poesia catalana (1900-1950)* (1951), de Joan Triadú—, no serà fins al 1962 quan es farà realitat la petició d'Esclasans; han hagut de transcórrer gairebé quatre dècades. Efectivament, aquest any, en plena eclosió del moviment politicocultural que serà conegut com a Realisme Històric, es va publicar *Poesies*, que conté els sis aplecs de Salvat: *Poemes en ondes hertzianes* (1919), *L'irradiador del port i les gavines* (1921), *Les conspiracions* (1922), *La gesta dels estels* (1922), *La rosa als llavis* (1923) i *Ossa menor* (1925). Els reculls anaven precedits d'un estudi biogràfic de Tomàs Garcés, un dels amics de joventut de Salvat i, al mateix temps, un dels responsables en la construcció d'una imatge idealitzada del poeta amb una sèrie de trets que seran recurrents en la bibliografia posterior: la desaparició a inicis d'una carrera prometedora, el vitalisme, la ingenuïtat, l'optimisme davant la mort, la puresa, la sinceritat o la creació d'una imatge poètica reeixida, especialment pel que fa referència al món mariner; i d'un llarg estudi reivindicatiu de Joan Fuster al qual, més endavant, farem referència. El volum es completava amb unes il·lustracions de Josep Guinovart i una nota final de Joan Sales sobre la transcripció dels textos. El tiratge de *Poesies* va ser molt curt: només 116 exemplars.

Al llarg dels anys setanta es van realitzar dues noves edicions de la poesia de Salvat: la primera, una de facsímil, el 1976, amb el títol de *Poesia completa*, que es reeditarà, ampliada, el 1977 i el 1978; la segona, *Poesies*, apareix el 1978 a la col·lecció Clàssics Catalans Ariel (al costat de *Tirant lo Blanc* i les *Poesies*, de Màrius Torres) a cura de Joaquim Molas, que és també qui signa el pròleg, i que presenta com a novetat la incorporació d'un apèndix amb poemes dispersos. Durant força anys el volum esdevindrà l'edició de referència de la poesia salvatiana. Fins al 2006 no es va disposar, a cura de Carme Arenas, de l'*Obra completa* de Salvat: es tracta d'un luxós volum en cartoné editat per Galàxia Gutenberg, que inclou no només la poesia publicada i l'esparsa sinó també la producció en prosa, l'epistolari i els textos i llibres en castellà. El llibre reproduïa els textos de 1962 de Garcés i de Fuster i el pròleg de

Ricard Salvat per a la reedició d'*Humo de fàbrica* el 1977. El 2024, amb motiu del centenari del traspàs de Salvat, s'han publicat dues noves edicions de les seves poesies: *Poesia completa*, d'Edicions 62, amb pròleg d'Enric Casasses i edició de Jordi Cornudella; i la que ressenyem, *Joan Salvat-Papasseit, Poeta amb majúscula*, a cura de Jordi Martí i Font. Ambdues edicions incorporen, a banda dels reculls salvatians, una nova sèrie de poemes esparso en català i, per primera vegada, també en castellà.

Joan Salvat-Papasseit, Poeta amb majúscula està format per tres menes de materials: a) una presentació del curador, Jordi Martí i Font (p. 3-7), una introducció a la poesia salvatiana, de Joan Fuster (p. 9-48), i un epíleg, de Mei Vidal i Ferran Aisa (p. 321-330); b) els poemes que conformen els sis llibres de Salvat esmentats anteriorment, acompanyats d'una addenda, que aplega els poemes no recollits en cap llibre (p. 51-319); i c) una sumària bibliografia (p. 336-337).

La presentació de Martí i Font, «L'obra poètica de Salvat amb voluntat popular», apunta l'objectiu de l'edició: reivindicar, des de pressupòsits allunyats de l'acadèmia universitària, la figura del poeta barceloní. En un to creiem que en excés ditiràmbic, s'intenten contextualitzar les propostes salvatianes en l'àmbit de la modernitat dels anys vint: «Sense ell, la nostra seria una literatura mancada d'una modernitat sense manies i d'un atreviment com només pot tenir qui tenia la sinceritat com a principal do i volia ser avantguarda de l'avantguarda, el primer de tots» (p. 4). Martí i Font afegeix, seguidament, una sèrie de qualificatius —alguns prou coneguts, d'altra banda— per a dibuixar una imatge interessada i parcial del personatge: «poeta del poble, poeta de les classes populars» (p. 4) ja que es tracta d'un «jove socialista, l'home entusiasta, el separatista català, l'amant audaç, l'incendiari de mots, el glossador de la divina Acràcia, el Poeta amb majúscula» (p. 5). Més adient per a copsar la trajectòria i la producció de l'autor és la «Introducció a la poesia de Salvat-Papasseit», de Joan Fuster, que, recordem-ho, formava part de la primera edició de les poesies completes el 1962. Ens podríem preguntar si paga la pena recuperar un text de fa més de seixanta anys, prou conegut pels estudiosos, i que l'assagista valencià va incorporar, posteriorment, en el llibre *Contra el Noucentisme* (1977). La resposta és del tot afirmativa, ja que encara es tracta d'una de les millors anàlisis de l'obra poètica salvatiana. Fuster hi reivindica la figura de Salvat, que sobresurt entre els poetes de la seva generació, a partir de dos eixos: «és l'únic d'extracció no burgesa, com traspuen demés notòriament els seus versos, i l'únic que va sentir el gust o la necessitat d'una expressió realista» (p. 14). Fuster també qüestiona una lectura només ideològica de la seva poesia, ja que «no davallà amb la seva poesia als plantejaments específics de la lluita social. Ell és, si val la distinció, un poeta revoltat, no un poeta revolucionari. Per la seva extracció proletària i per les seves adhesions elementals, semblava predestinat a donar veu catalana i conscient a la fosca ira de les masses. No fou així. Va sentir-se, sempre, identificat amb el món humil i dolorós d'on procedia i d'on a penes arribà a sortir; però no acabà de comprendre'l en funció de la dinàmica d'un antagonisme de classes, en la qual a ell li pertanyia d'enrolar-se amb els oprimits —amb els seus» (p. 22-23). I és que per a Fuster no és el vessant avantguardista de la seva producció, «és només episòdic» (p. 18), el que li interessa, sinó el realista, la descripció de l'ambient i la gent que viu en el seu barri, la construcció d'una poètica personal basada en la quotidianitat; un realisme no de denúncia, d'odi, ja que «l'àrea de la pobresa i del treball no hi és idealitzada, però tampoc se'ns presenta com una acusació. Per a Salvat, allò, el seu món, és un món en el qual ell se sent bé i acontentat. On hauria d'haver trobat un argument de polèmica social, en troba de satisfacció. El seu to és plàcid, bon jan, entenedor» (p. 25). Ben distint és l'epíleg, «Vivències apassionades per Joan Salvat-Papasseit», en què els autors, Mei Vidal i Ferran Aisa, no hi ofereixen una nova lectura de l'obra literària salvatiana, sinó que hi exposen els motius que els van menar a la coneixença del poeta barceloní i les activitats que han dut a terme a favor de la seva difusió, que es plasmen, principalment, en l'escriptura de tres llibres: *Joan Salvat-Papasseit, l'home entusiasta* (2002), *Joan Salvat-Papasseit, 1894-1924* (2010), i *L'incendiari de mots. Cartes inèdites, articles i poemes esparso de Joan Salvat-Papasseit* (2018). Cal entendre, per tant, l'epíleg com un homenatge a dos estudiosos que ha contribuït a difondre Salvat més enllà dels cercles acadèmics universitaris.

Com hem indicat, el llibre conté els sis llibres de poemes de Salvat i una sèrie de poemes inèdits. Cal fer notar, d'entrada, algunes absències remarcables a l'hora de reproduir-los en el llibre: de *Poemes en ondes hertzianes*, no hi incorpora el retrat de l'autor efectuat per Rafael Barrades, els cinc dibuixos

de Joaquim Torres-Garcia, i la signatura de Salvat a «Lletra d'Itàlia»; de *Les conspiracions*, hi manca el dibuix de Xavier Nogués amb què s'obre el poemari; tampoc són, inexplicablement, impresos en vermell i en blau els dos calligrames que formen part de *La rosa als llavis*, matís del tot necessari per a copsar-ne el ple sentit. Tanmateix és un encert mantenir la disposició dels títols dels poemes en portadelles a *La rosa als llavis* malgrat que no es fa el mateix a *L'irradiador del port i les gavines*, *Les conspiracions* i *La gesta dels estels* (val a dir que l'edició de Cornudella no respecta la disposició primigènia en portadelles a cap dels quatre reculls).

Pel que fa als poemes inèdits, Martí i Font divideix l'addenda en dos apartats en funció de la llengua en què són escrits: el primer, dedicat als poemes redactats en català; i el segon, als que ho són en castellà. A més, el curador divideix el primer apartat en dos subgrups: un que inclou deu poemes que van ser publicats en diverses capçaleres en vida de Salvat (*Un Enemic del Poble*, *La Columna de Foc*, *El Dia*, *La Mainada*), a excepció d'un de pòstum aparegut a *Pont Blau*; el segon presenta onze poemes que van veure la llum a la revista *L'Estat Català*. Si bé en el primer subgrup l'edició de Martí i Font i la de Cornudella gairebé coincideixen (Martí i Font hi incorpora, a més, la traducció d'un poema de Max Jacob publicat a *Un Enemic del Poble* el març de 1919); en el segon no passa el mateix, ja que Martí i Font opta per reproduir la totalitat de les peces atribuïdes a Salvat a *L'Estat Català*, mentre que Cornudella no n'incorpora cap. És cert que Salvat va col·laborar a la revista, tot i que la majoria dels textos que s'hi publicaven anaven signats amb pseudònims, inicials o, senzillament, sense signar. Els que són d'atribució segura ja havien estat donats a conèixer anteriorment pel poeta: per exemple, les «Divises» que comencen pels versos «Fem l'escamot dels que mai no reculen» i «L'estel d'un esguard» havien format part de *La gesta dels estels*; uns textos que Cornudella no aplega a la seva edició, ja que considera innecessària la repetició. Ara bé, amb els que són d'atribució dubtosa, com les «Divises» dels números 5 i 10, o bé els poemes «La bandera» i «L'esclau», Cornudella opta per la prudència i no els afegeix a l'edició, mentre que Martí i Font afirma, taxativament i amb una certa ironia, que «els incloc ara aquí i si més endavant futures investigacions deixen clar que no són poemes seus, [...], podeu agafar un llapis i ratllar-los» (p. 298). Semblantment, Martí i Font introdueix a la seva edició dos poemes en castellà més respecte a la de Cornudella, però també d'atribució poc segura: la traducció de «Marxa nupcial», apareguda a *Vida Americana* el maig de 1921, i «Iluminaciones subversivas», que forma part del manifest del mateix nom que va signar Salvat amb Renée Duran, F. T. Marinetti, Guillermo de la Torre i Lasso de la Vega, que va veure la llum a *Cosmópolis* l'octubre de 1921.

Entrant a l'edició, Martí i Font assenyala que per establir les versions dels poemes ha partit «en tots els casos de les primeres edicions de cada un dels llibres, o dels publicats en revistes, els textos de les quals he regularitzat i editat sense intervenir-hi excessivament, només quan calia corregir errades ortogràfiques o tipogràfiques molt clares» (p. 6). Però, sorprenentment, no posa cap exemple d'aquesta tasca. També afirma haver consultat les edicions anteriors de la poesia completa de Salvat (1962, 1978, 2008 i 2024), «en cap cas, però, la meua feina ha seguit cap d'aquestes edicions fil per randa, ja que tal com he dit parteixo de les primeres versions» (p. 6). Unes sumàries explicacions a les quals creiem que caldria haver-hi donat una major concreció per tal d'explicitar millor el procés de concreció del text. De tota manera, la seva opció segueix amb més fidelitat la normativa actual que la de Cornudella, que, en aquest punt, és més conservadora i esdevé una excepció respecte a les edicions més recents. Així, mentre que Martí i Font edita «Darrere dels meus vidres sento els reis que s'acosten» («Vespreja i neva», vers 14), Cornudella opta per «darrera», semblantment a l'ortografia d'alguns diacrítics (*sóc, dóna, Óssa*). Quant a l'apostrofació Martí i Font se cenyeix a la normativa: «de nou la història que ens vegi avançant» («El somni», vers 22) o «Pobles de la Ibèria» («Pregó», vers 11), a l'inrevés de Cornudella, que reproduïx «l'història» i «l'Ibèria», sent fidel al text de Salvat. Aquesta pruija per respectar l'original porta Cornudella a mantenir la coma abans de la conjunció en el segon llibre de Salvat, *L'irradiador del port, i les gavines*, quan aquesta apareix només a l'anteportada i a la portada, però no a la coberta. Altrament, l'edició de Cornudella fa evident l'error d'impremta que afecta el tercer vers d'«Els tres reis d'Orient», que diu «L'estrella rua», quan hauria de dir «L'estrella nua», tal com es llegeix a la versió publicada al periòdic *Baix Empordà*, de Figueres; una lliçió que no incorpora Martí i Font.

Per últim, sobre la bibliografia preparada pel curador, hem d'assenyalar que, tot i que la guíi una voluntat sintètica, presenta mancances evidents. Si bé Joaquim Molas i Jordi Marrugat, dos dels màxims especialistes en Salvat, hi apareixen citats, ho són només per dos articles apareguts a la revista *Els Marges*. Però Martí i Font oblida, en el cas de Molas, el pròleg a l'edició de les *Poesies* (1978) de Salvat, el llibre *La literatura catalana d'avantguarda, 1936-1938* (1983) o el capítol «Els moviments d'avantguarda: Joan Salvat-Papasseit» aparegut en el volum 9 (1987) de la *Història de la literatura catalana* d'Ariel. I en el de Marrugat la recent revisió que ha efectuat de l'obra salvatiana en el capítol «La literatura catalana i les avantguardes» en el volum VI (2020) de la *Història de la literatura catalana* que, sota la direcció d'Àlex Broch, publiquen Enciclopèdia Catalana, Editorial Barcino i l'Ajuntament de Barcelona. Tampoc són esmentats a la bibliografia els treballs d'altres investigadors que han contribuït a una millor coneixença del poeta: Enric Balaguer, Ferran Gadea, Josep Gavaldà, Dominic Kweon, Carles Miralles o Dolors Oller, per citar-ne uns quants. I és que la tria bibliogràfica sembla que respongui a la idea de presentar només una de les múltiples cares d'una figura tan polièdrica com és la de Salvat: obrer, independentista i lluitador contra les injustícies socials, fet que sembla corroborar el fragment de la carta de Salvat adreçada a Joaquim Ventalló el 10 de maig de 1920, que es reproduïx a la pàgina 347. Una línia de recerca que té en Mei Vidal i Ferran Aisa els representants més destacats.

Joan Salvat-Papasseit, Poeta amb majúscula respon, com remarca el títol del text de presentació de Martí i Font, a l'intent de divulgar l'obra poètica de Salvat «amb voluntat popular»; una visió allunyada de l'acadèmia universitària, que pren per model l'edició facsímil de l'obra poètica publicada per primera vegada el 1976. La sobrecoberta, que es desplega i hi apareix el conegut manifest salvatià «Contra els poetes amb minúscula»; una enquadernació, que deixa veure els plecs del llibre; o el disseny de Gerard Joan, arriscat i auster alhora, que ens dona un producte que fa de bon llegir, van en aquesta direcció. Ara bé, aquesta «voluntat popular», un propòsit sens dubte lloable, creiem que hauria d'anar acompanyada d'un major rigor en l'edició —les mancances a què alludíem— però també en els treballs, amb l'excepció del de Joan Fuster, i en la bibliografia que la complementen, en tant que esdevenen la millor porta d'entrada a l'univers de Salvat, i que estan, al nostre parer, massa lligats a una visió reduccionista del poeta. Amb tot, una nova edició d'un dels autors més representatius de la literatura catalana del segle passat, i que encara diu molt als lectors actuals, és sempre una magnífica notícia.

Josep CAMPS I ARBÓS
Universitat Oberta de Catalunya

MOLL, Francesc de B. / PLA, Josep (2023): *Còmplices per la llengua. Cartes 1948-1979*, edició de Josefina Salord Ripoll. Barcelona: Edicions Destino, 349 p.

Francesc de B. Moll i Josep Pla es van cartejar durant més de trenta anys. La primera carta conservada, la que obre l'edició del seu epistolari, és una resposta breu i apressada de Moll a l'escriptor concretant-li els versos de «La deixa del geni grec» de Costa i Llobera inscrits a les coves d'Artà. És datada el 25 de maig del 1945. La lletra en què el de Palafrugell formulava la pregunta no ens ha arribat. Tal com apunta Josefina Salord, editora de *Còmplices per la llengua. Cartes 1948-1979*, l'intercanvi epistolari degué iniciar-se després de l'estada illenca de Pla durant la primavera del 1945 per escriure-hi la guia *Mallorca, Menorca e Ibiza* (Destino, 1950). L'epistolari es tanca, quaranta-cinc cartes més enllà, el 14 de setembre de 1979, amb la felicitació de Moll a Pla per la concessió del Premi Ciutat de Barcelona, que inclou un lament pel poc contacte que han tingut en els anys immediats —n'havien transcorregut gairebé nou des de la darrera lletra que, també Moll, li havia enviat.

Les cartes de Moll són bastantes més, entre les editades, que les escrites per Pla. L'atzar hi ha tingut una part de responsabilitat, perquè la lectura dona compte de tres lletres del de Palafrugell actualment no localitzades. No es pot descartar que se n'hagués perdut alguna més. El conjunt fa evident una simpatia sincera entre els dos interlocutors, lligada a una admiració mútua, per bé que estan lluny de reflectir un

grau d'intimitat elevat. Són sobretot cartes motivades per raons diguem-ne d'estratègia politicocultural, més que no pas de tipus personal. Hi abunden els agraïments de Moll pels textos i articles que Pla li va dedicar, a ell i al *Diccionari català-valencià-balear*; també hi ha diverses peticions de llibres de l'escriptor a l'editor o bé, per contra, propostes editorials que el segon va fer arribar al primer —les quals, d'altra banda, no van fructificar. Són poques, en canvi, les confidències. Tampoc no hi ha, o amb prou feines, valoracions de tercers d'aquelles que facin les delícies dels furgadors de la història i altres tafaners, més enllà d'esments puntuals i elogiosos a Manuel Sanchis Guarnier i Josep M. Llopart, i de breus consideracions del lingüista i editor sobre Jordi Rubió, «ocupadíssim» i «molt reservat» (p. 103), o bé sobre Joan Coromines, «home minucios i tocat i posat», i el perill que «per una petitesa de no-res» apareguda al seu homenot anatematitzés Josep Pla, «I els anatemes dels laics són més de témer que els altres» (p. 112). De bromes també n'hi trobem algunes, sempre de bon to, com no podia ser altrament.

Les mencions sobre el diccionari Alcover-Moll constitueixen l'aspecte més interessant i constant de l'epistolari. Les cartes mostren l'entusiasme de Pla per l'obra, manifestada en uns quants articles, i també en l'homenot dedicat a Moll. Salord apunta que l'interès de l'escriptor empordanès pel *DCVB* degué influir en la decisió del lingüista de reprendre les tasques de preparació de la seva edició (p. 40). Sigui com vulgui, Pla insisteix en diverses ocasions en la necessitat d'enllestir el diccionari tan aviat com sigui possible. L'editor, al seu torn, n'hi detalla el procés i li justifica el ritme de publicació, en realitat extraordinàriament àgil per a una obra de l'extensió, les característiques i la complexitat del *DCVB*. Abans de la guerra, entre els anys 1926 i 1935, n'havien aparegut tot just els dos primers volums —en ortografia no fabriana i amb alguns criteris divergents dels vuit posteriors—; després de la represa dels treballs, el 1950 es va completar la impressió del tercer, i al cap de dotze anys, el 1962, s'arribava a la del desè. Això no implicava el final del procés, ja que encara calia refer, actualitzar i publicar de nou els dos primers toms.

En relació amb el *DCVB*, m'ha semblat remarcable l'exemplificació que trobem a l'epistolari del procés d'incorporació al diccionari de mots emprats per un escriptor en actiu. Aquesta era una de les vies que Pompeu Fabra havia plantejat per incrementar el corpus lèxic del català estàndard, incloent-hi mots amb una extensió geogràfica reduïda. El 20 de juny de 1953 Moll indicava a Pla els títols seus de què disposava, que llegia «subratllant-ne els mots que m'interessen per a les cites literàries del Diccionari» (p. 81). És curiós que els llibres que menciona coincideixen només en part amb els que consten a la bibliografia del volum I del *DCVB*, p. LXV.

Més tard, quan Moll ja treballava en la profunda revisió a què va sotmetre els dos primers volums, en una carta del 2 de desembre de 1961 Pla li va esmentar el mot *axuetar*, finalment inclòs al *DCVB* com a *aixuartat*, amb un dels exemples localitzat a Llofriu. Uns mesos més tard, el 21 d'agost de 1962, és Moll qui li demana per l'adjectiu *arrilat*, que Pla fa servir amb una certa freqüència; les explicacions que l'escriptor li va enviar uns dies més tard no degueren convèncer el lingüista, perquè finalment no el va recollir a la reedició del volum segon. Aquest mot tampoc no forma part del *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* de Joan Coromines, tot i que sembla que el barceloní tenia intenció d'incorporar-lo a la segona edició, segons indica Joan Josep Isern en una interessant entrada del seu bloc.¹

La freqüència en l'intercanvi de lletres és força irregular al llarg dels anys. Són bastant constants en els primers deu o dotze: tres cartes el 1948, i una dotzena durant la dècada dels cinquanta. En el període 1961-1963, en què coincideixen diverses coses, com la finalització del *DCVB* i la necessitat de finançar-lo, o la redacció de l'homenot sobre Moll, s'hi acumulen fins a vint-i-una cartes. Després, entre 1967 i 1970, l'intercanvi es redueix a una única lletra per any, totes de Moll a Pla, amb l'afegit de la ja esmentada del 1979.

1. Joan Josep ISERN, (2023, 7 d'agost): «“Arrilat”, una paraula molt planiana... però inexistent», *Totxanes, totxos i maons*. En línia: <<https://blocs.mesvilaweb.cat/jotajotai/arrilat-una-paraula-molt-planiana-pero-inexistent/>>. [Consulta: 5 d'octubre de 2023.]

La qüestió del finançament dels dos primers toms no és menor. Els darrers volums havien tingut una ajuda important de la Fundación Juan March, que no es va mantenir per a la reedició dels primers. Finalment va ser gràcies a l'Ajuntament de Barcelona que es va poder enllestir la tasca en els terminis establerts. Josep Pla va tenir un paper central en les lentes i delicades gestions que van caldre per convèncer l'aleshores alcalde, Josep M. Porcioles. També hi va ajudar que el pare del polític franquista hagués estat col·laborador d'Antoni M. Alcover. Com a annex a l'edició hi ha la dotzena de cartes que els dos corresponents van intercanviar amb Porcioles sobre el tema, que es va allargar fins al 1965. Pla no va voler que s'esmentés el seu nom en relació amb aquest afer (p. 154), i Moll no en va dir res a la introducció del *DCVB*, en explicar les vicissituds de l'elaboració de l'obra. Sí que va fer-hi una breu referència, en canvi, en un article aparegut a *Lluc* el 1981, poc posterior a la mort de Pla, inclòs al volum, i més tard al cap. X de la segona part de les seves memòries, *Els altres quaranta anys*. Ara Josep Pla n'ha aclarit molt millor les circumstàncies.

Hi apareixen altres qüestions remarcables sobre les activitats del dos homenots, com ara les col·laboracions que van dur a terme a *Correo Catalán* o l'interès de Pla per adquirir les edicions mallorquines de Ramon Llull, que crec que es refereix específicament a les Obres de Ramon Llull. Edició original, en què Alcover havia tingut un paper destacat, i que no cal remuntar-se, malgrat el que s'indica en nota (p. 145-146), a les publicacions lul·lianes de Jeroni Rosselló. És en aquest sentit, a més, que Moll li respon. També mereix un esment la preocupació pel procés de massificació turística que ja es començava a percebre a Mallorca, i del qual va parlar Josep Pla l'any 1961 en una sèrie de sis articles a *Destino*, «El estado de Mallorca». Moll, interpel·lat per Pla, li enumera reaccions que els articles han provocat a l'illa.

L'edició del volum és d'una qualitat indiscutible. El rigorós i llegidor estudi de Josep Pla i els Illes i els encontres personals amb Moll. A les notes a peu de pàgina de les cartes aclareix, a més, altres dubtes que puguin sorgir durant la lectura. Respecte pròpiament al text, detecto un parell de llocs en què crec que s'hauria hagut de corregir: a la p. 82 llegim «Si no us és possible enllestir-nos prest l'original, almenys un agrairia que ens diguéssiu el títol que tindrà l'obra», en què el mot en cursiva probablement hauria de ser *us*, i a la p. 117, «Quan vaig rebre la vostra, darrera, amb la còpia de la que *haviem* transmès a Porcioles»..., el verb en cursiva ha de ser *haviem*, ja que fa referència a la carta que Moll va enviar a Porcioles el 17 de novembre de 1961, tal com ell mateix indicava a Pla en adjuntar-n'hi, el mateix dia, una còpia.

Un nou cert dels editors són els escrits addicionals recollits també en annex. Es tracta d'una dotzena de textos —aquesta vegada són més els de Pla que els de Moll, si bé l'únic inèdit és d'aquest darrer—, esmentats a les cartes o estretament vinculats al seu contingut. Caldria fer sobretot referència a l'homenot dedicat a Moll, que es menciona diverses vegades, però també al conjunt d'articles dels dos autors, que ofereixen un bon complement a l'epistolari, i que, a més, permeten emplenar alguns dels buits cronològics que deixen les cartes. L'edició de l'epistolari entre Moll i Pla ajuda a reconstruir alguns aspectes d'uns anys gens fàcils per a la cultura catalana, i contribueix a evidenciar el compromís lingüístic d'un Josep Pla entusiasta de l'Alcover-Moll i implicat a fons en la seva difusió.

Joan SANTANACH SUÑOL
Universitat de Barcelona

MORET OLIVER, Maria Teresa / GIRALT LATORRE, Javier (2022): «*Del cel entrò en abís*». *El catalán del siglo XIV en pergaminos de Roda de Isábena (Ribagorza)*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 304 p.

El *terraplanisme* és un dels mals endèmics de la humanitat. En totes les èpoques i en tots els indrets, hi ha hagut qui ha negat l'evidència científica —almenys des que existeix la ciència— i ha preferit les explicacions més esotèriques, supersticioses i fins i tot estrafolàries per a les coses que tenen una

explicació lògica. Més enllà de la demostració d'extravagància que puguen comportar aqueixes explicacions, les actituds negacionistes són sovint aprofitades per la reacció, pels interessos sectaris i, en definitiva, per sectors del poder no interessats, o clarament oposats, a l'imperi de la raó, a la democràcia (que implica necessàriament l'opinió informada dels seus actors) i al progrés. Sectors, val a dir, que coneixen perfectament la realitat i el pa que s'hi dona, però que no tenen cap mena d'inconvenient a travessar les delicades línies roges de l'ètica. Les armes per a combatre la desinformació planificada són diverses, però no hi ha cap dubte que la més efectiva de totes és la propagació del saber científic; allò que en termes universitaris en diem la «difusió del coneixement».

Tal vegada pot resultar sorprenent aquest veritable excurs tot ressenyant un llibre que estudia el català del segle XIV a través d'uns pergamins ribagorçans, però qualsevol que conega la situació del català a l'Aragó i el pensament dominant entre amplis sectors socials d'aqueix país sabrà de què estem parlant. És per això que no és d'estranyar i, pel contrari, és prou lloable l'esforç que els professors Maria Teresa Moret Oliver i Javier Giralte Latorre, tots dos de la Universitat de Saragossa i de l'Academia Aragonesa de la Lengua, venen portant des de fa anys per tal de fer palès que no vam nàixer ahir, i que el català a la Franja, dita de Ponent o d'Aragó, no és ni producte d'una afluència col·lectiva, ni d'una colonització imperialista, ni d'una suau porositat que permet la lenta absorció de l'esperit col·lectiu per part d'un àvol veí. El treball que ressenyem s'inscriu plenament en aquesta comesa.

Efectivament, aquesta dedicació dels autors ja és destacada al pròleg, signat per l'erudit aragonès, arxiver de la Corona d'Aragó, Guillermo Tomás Faci:

Existe una larga tradición de edición de fuentes históricas en Aragón, en su mayoría correspondientes a la Edad Media, que se ha traducido en series consolidadas como las *Fuentes Históricas Aragonesas* de la Institución Fernando el Católico, los *Textos medievales* de Anubar o las *Rememoranzas* del Instituto de Estudios Altoaragoneses. Los autores de esta obra, Javier Giralte y María Teresa Moret, son profesores e investigadores consagrados en la Universidad de Zaragoza, y están contribuyendo en ese esfuerzo colectivo mediante la construcción de un gran corpus textual sobre el catalán medieval de Aragón: juntos han publicado un volumen sobre el Matarraña y avanzan con las actas municipales de Fraga, y por separado han editado un proceso judicial ribagorzano, un libro de testamentos de Fuentespalda o una selección de inventarios notariales, entre otras cosas. Gracias a ellos, el catalán de Aragón se está dotando de un cimiento empírico sobre el que se pueden levantar —y los propios autores lo están haciendo— toda clase de estudios lingüísticos. Así como Giralte y Moret están cubriendo tanto una carencia en términos académicos —el aragonés, por ejemplo, ya contaba con algo así desde que vieron la luz los monumentales *Documentos lingüísticos del Alto Aragón* de Navarro Tomás—, la necesidad de poner en valor una parcela esencial del patrimonio idiomático de nuestra tierra. (p. 9-10)

El treball pròpiament dit, com és habitual en aquest tipus de publicacions, comença amb un primer capítol introductor que inclou la història de l'efímer bisbat de Roda (957-1149), àrea geogràfica d'on procedeixen tots els textos, concretament del capítol de la catedral de Roda d'Isàvena (encara que alguns van ser generats en parròquies ribagorçanes properes). Els documents es troben custodiats actualment a l'Arxiu Capitular de Lleida. El corpus editat el componen quaranta-sis pergamins redactats en català i datats entre 1304 i 1398, obra de tretze notaris, un escrivà i un prior que semblen procedir majoritàriament, almenys pels corresponents antropònims, de diferents indrets de la Ribagorça. Tot és documentació civil, però extraordinàriament variada: contractes de compravenda, cessions, arrendaments, reconeixements de deute, emfiteusi i altres figures legals de l'època. Per la temàtica, doncs, consideren els autors que:

Estos manuscritos, más allá de las cuestiones lingüísticas que podamos señalar en nuestro estudio, ponen de manifiesto un momento crucial en el que la tierra se constituía como un objeto de circulación mercantil, del cual se desprenden progresivamente los atributos simbólicos e inmateriales que encarnaba para el hombre medieval. (p. 21)

Destaquen també que, tot i procedir d'un dels límits idiomàtics entre català i aragonès, especialment de l'àrea de transició Èssera-Isàvena, no hi apareixen, si no és molt excepcionalment, els principals trets dialectals ribagorçans, a diferència dels testimonis escrits més antics, i tot plegat sembla indicar la consolidació a la zona de l'*scripta* catalana pròpia dels textos i documents oficials de l'època.

El segon capítol, dedicat a l'edició dels textos, en justifica els diversos criteris utilitzats, segons la tradició filològica catalana i la praxi habitual en treballs d'aquesta mena. S'hi presenta també la relació datada i localitzada dels documents, ordenats cronològicament. El tercer capítol és pròpiament el corpus documental. S'acompanya amb algunes il·lustracions que inclouen la reproducció fotogràfica d'alguns dels manuscrits. El quart capítol inicia la part més específica de l'estudi, amb el buidatge de les característiques gràfiques i fonètiques. De la mateixa manera, el capítol cinquè es dedica a la morfosintaxi; el sisè, al lèxic; i el setè, a l'onomàstica (toponímia i antroponímia).

El darrer capítol, abans de passar a una completíssima bibliografia, proposa la reflexió final o conclusiva del treball. Els manuscrits de Roda presenten una fixació narrativa estricta, amb els formulismes propis de la temàtica i amb un llenguatge regularitzat adequat al seu propòsit utilitari. El català utilitzat no difereix gaire del que trobem en altres territoris de la Franja ni, en general, del català coetani, establert segons el model cancelleresc. Tan sols alguns petits detalls dialectals aconsegueixen fer-se tímida manifestos. Aquest seria el cas, en els aspectes graficofonètics, del manteniment de *-n* final en alguns substantius (*albaran, gran, scrivan, rechlon, molton, comun...*), l'evolució del grup *-GY- > /i/* en *may*; o l'evolució del grup *-ACT- > -eit-* en *feyt* i variants. Un altre cas que es vincula a les parles actuals de l'Isàvena és la persistència del grup *-ts* com a desinència de cinquena persona, en el moment que ja començava a decaure en el català escrit coetani. Pel que fa a la morfologia, trobem la terminació ribagorçana dels plurals femenins en *-as* (*bèstias, casas, cartas, dias, franchas, fruyteras*), els plurals sense nasal del tipus *homes* (com en ribagorçà actual, per oposició a la resta del català occidental, que tradicionalment fa *hòmens*), els demostratius *esta* i *estas*, l'indefinit *altros*, la locució adverbial *la vegada* ('aleshores', com el gascò *alavetz* i l'aragonès *alavez*), la confusió de *en* i *ab* a favor de la primera, el participi *feyt* i *feyta*, les desinències de tercera i sisena persona en *-a* (*-e* en textos nord-occidentals coetanis) i *-an* (*dona, obliga, afróntan, determinan*) i quarta de l'imperfet en *-avam, hé* com l'indicatiu d'ésser ('és'). En el pla lèxic, trobem *alifara, bell* (indefinit), *cantitat, glésia, lera* ('llera'), *perche...* A més, és clar, d'una toponímia i antroponímia que es vinculen directament amb el present lingüístic.

Conclouen els autors el seu estudi amb una autèntica declaració programàtica:

Desde esta óptica, los manuscritos medievales el fondo de Roda de Isábena son importantes porque fueron redactados en el área periférica occidental del ámbito catalanohablante en un momento en que la lengua catalana tenía ya una fuerte presencia en la administración y en la literatura desarrollada en la Corona de Aragón; porque permiten demostrar que en la cuenca del Isábena ya se hablaba catalán en aquella época; y porque corroboran la idea de que en esta zona el catalán ha sido la lengua propia desde entonces hasta la actualidad. En este sentido, no dejaremos en nuestro propósito de dar a conocer y difundir toda la documentación escrita en catalán existentes los archivos de Aragón «del cel entrò en abís», tarea capital en nuestro trabajo como estudiosos de esta lengua. (p. 287)

Una tasca, doncs, encomiable i ingent per tal de combatre el *terràplanisme* i el negacionisme de la catalanitat dels parlars de la Franja, i molt especialment de les terres ribagorçanes de la ribera de l'Isàvena. I una obra imprescindible per al coneixement del català medieval en les àrees perifèriques de l'idioma.

Ramon SISTAC VICÈN
Institut d'Estudis Catalans

REGIS, Riccardo / RIVOIRA, Matteo (2023): *Dialetti d'Italia: Piemonte e Valle d'Aosta*. Roma: Carocci, 147 p.

En el marc de la col·lecció *Dialetti d'Italia* coordinada per Luca Lorenzetti i Alessandro De Angelis, ens arriba el volum dedicat a les varietats lingüístiques del Piemont i la Vall d'Aosta. Certament, no és el primer volum dedicat a la descripció de les varietats d'aquestes regions, i, de fet, existeix una tradició consolidada dins dels estudis dialectològics italians que, per raons històriques, culturals i lingüístiques, ajunta el Piemont i la Vall d'Aosta. Entre els volums més cèlebres publicats sobre la matèria, trobem el de Gaetano Berruto (1974) o el de Tullio Telmon (2001), que també han seguit aquest agrupament regional doble. Tanmateix, ens trobem davant d'un volum que presenta una descripció rigorosa i actualitzada de les varietats principals del Piemont i la Vall d'Aosta, i que ofereix alhora un treball introductor per a estudiants universitaris i un manual de consulta fàcil i ràpida per a estudiosos de la matèria. En aquest volum, Riccardo Regis i Matteo Rivoira proposen una descripció centrada en les tres varietats autòctones principals del Piemont i la Vall d'Aosta: el piemontès, l'occità i el francoprovençal.

Pel que fa als autors, tots dos són de procedència piemontesa. Riccardo Regis és professor de lingüística italiana a la Universitat de Torí. La seva recerca se centra en el contacte lingüístic, la dialectologia i la sociologia del llenguatge. Ha participat al projecte de recerca *Atlante Linguistico ed Etnografico del Piemonte Occidentale*, que documenta la diversitat lingüística i cultural de l'àrea gal·loromànica sota administració italiana.

Matteo Rivoira és professor de lingüística italiana a la Universitat de Torí i la seva recerca se centra en la dialectologia, el contacte lingüístic i la geolingüística, amb particular èmfasi en les varietats gal·loromàniques del Piemont. És director de l'*Atlante Linguistico Italiano*, un projecte geolingüístic endegat per Matteo Bartoli el 1924 i continuat al llarg dels segles xx i xxi, el qual documenta la diversitat lingüística present a Itàlia i ja compta amb nou volums.

Així doncs, el recorregut, l'experiència i la procedència de Regis i de Rivoira els converteixen en autors de perfil altament qualificat per elaborar un volum dedicat al Piemont i la Vall d'Aosta.

El Piemont i la Vall d'Aosta són dues regions especialment atractives per a qualsevol romanista, principalment a causa del seu caràcter fronterer i d'una història lingüística marcada pel pols per l'orientació vers la italianitat o la francesitat, aspecte que els autors tracten al primer capítol. La regió geogràfica que ocupen el Piemont i la Vall d'Aosta s'ubica entre l'extrem occidental de la plana del Po i els Alps, a cavall de la Itàloromània i la Gal·loromània i, per tant, abraça varietats lingüístiques pertanyents a dues subbranques romàniques, és a dir, tant del grup gal·loromànic com del subgrup gal·loitàlic, aquest darrer generalment inserit en el grup itàloromànic. Així, a través d'aquest volum el lector disposa d'una eina que li permet introduir-se a l'estudi de tres varietats contigües: una varietat itàloromànica —concretament gal·loitàlica—, el piemontès, i dues de gal·loromàniques, l'occità i el francoprovençal. Resulta especialment interessant i útil disposar d'un volum amb tres descripcions de tres varietats contigües que pertanyen a dos grans grups romànics: una consulta ràpida permet comparar diferents trets fonològics o morfosintàctics que poden o no ser coincidents entre si. La comparació entre, d'una banda, l'occità i el francoprovençal del Piemont i la Vall d'Aosta i, de l'altra, el piemontès és interessant precisament perquè permet observar fins a quin punt existeix una transició suau entre aquestes varietats romàniques, de manera que es pot posar a prova la condició de contínuum dialectal de la Romània en àrea alpina. Les dades que trobem a les tres descripcions estan endreçades seguint una mateixa estructura i organització que detallarem a tot seguit, cosa que facilita la comparació entre les diferents varietats i permet d'elaborar l'anàlisi de trets lingüístics específics que poden ser més o menys coincidents en funció del cas. Per exemple, una consulta ràpida ens permetrà comprovar que la primera persona del present d'indicatiu és representada pel morfema [-u] en totes tres varietats (p. 47, 90 i 123) i, per tant, és fàcilment constatable que totes tres varietats estan englobades per una mateixa isoglossa en aquest cas. Per contra, es pot observar que la forma principal de l'article masculí singular és plena i gairebé idèntica en les dues varietats gal·loromàniques: [lu] en occità (p. 80) i [lo] o [lu] en francoprovençal (p. 112), mentre que en piemontès és reforçada: [əɫ] (p. 37).

Quant a l'estructura, el llibre està dividit en quatre capítols principals: una introducció i tres capítols dedicats a cadascuna de les tres varietats. Finalment, també trobem un annex de textos dialectals en què es presenta un text en forma fonètica per a cadascuna de les tres varietats descrites al volum.

Al capítol 1, anomenat «I dialetti del Piemonte», els autors elaboren un retrat lingüístic general del Piemont i la Vall d'Aosta, enumeren les varietats lingüístiques històricament parlades a les dues regions, les col·loquen al territori i n'illustran la distribució geogràfica, tot complementant-la amb un mapa. Així, fan palès que, malgrat que el volum se centra en la descripció de les tres varietats ja assenyalades, en territori piemontès i valldostà també s'hi parlen altres varietats com l'alemany *walser*, el lligur, l'emilià o el llombard, que ocupen els extrems geogràfics de la regió. Els autors subratllen el fet que un dels elements que uneix el Piemont i la Vall d'Aosta és el rol desenvolupat històricament per la llengua francesa, un rol que, tanmateix, ha estat diferent en cada cas, i que detallen per a totes dues regions des d'una perspectiva històrica i sociolingüística. D'aquesta manera, Regis i Rivoira deixen entreveure des de bon principi que les variables històriques i sociolingüístiques no seran pas oblidades en llurs descripcions lingüístiques, que, de fet, ocupen el primer subcapítol, anomenat «Inquadramento storico e sociolinguistico», de cada capítol dedicat a cadascuna de les tres varietats.

Com hem esmentat, els capítols 2, 3 i 4 estan dedicats a cadascuna de les tres varietats presentades: un al piemontès, un altre a l'occità i, un tercer, al francoprovençal. Cadascun dels tres capítols inclou quatre subcapítols, que consisteixen en un enquadrament històric i sociolingüístic de cada varietat, una presentació de les diferents varietats internes, una descripció fonològica i fonètica, i una descripció morfosintàctica. Per a cadascuna de les tres varietats, dins del subcapítol dedicat a la fonologia i la fonètica, trobem tres apartats principals: els dos primers tracten respectivament el vocalisme i el consonantisme amb una visió sincrònica de cada varietat, i en un tercer apartat, anomenat «Cenni di linguistica storica», es detallen els fenòmens més rellevants quant al vocalisme i al consonantisme des d'una perspectiva diacrònica. El subcapítol dedicat a la morfologia i la sintaxi està dividit en set apartats en el cas de l'occità i el francoprovençal, i en nou apartats en el cas del piemontès. En aquests subcapítols es presenten d'una manera sistemàtica per a cada varietat les característiques en sincronia del substantiu, l'article, l'adjectiu, els possessius, els demostratius, el pronom i el verb, i en el cas del piemontès, a més a més, trobem un apartat dedicat a la negació i, un altre, també anomenat «Cenni di linguistica storica», que examina els fenòmens en diacronia més rellevants, en aquest cas quant a la morfologia i la sintaxi del piemontès. Això no obstant, la mancança d'aquests dos darrers apartats en el cas de l'occità i del francoprovençal és justificada pels autors per la limitació d'espai imposada pels criteris editorials.

El volum tampoc no conté apartats dedicats al lèxic, aspecte que considerem cabdal de cara a la comparació entre les tres varietats. Malgrat això, de nou els autors en justifiquen l'absència per la limitació d'espai disponible.

Pel que fa a la varietat específica objecte de descripció de cadascun dels tres capítols, Regis i Rivoira destaquen que la descripció del piemontès que s'ofereix és sobretot del torinès, terme que s'adverteix que és normalment utilitzat com a sinònim de piemontès i viceversa. Tot i això, les referències a altres varietats internes i a llurs característiques lingüístiques són freqüents dins del text. D'altra banda, en el cas de l'occità i el francoprovençal no es descriu sistemàticament una sola varietat referent. Aquesta decisió, explicada en una premissa al començament del llibre, es fonamenta en el fet que el piemontès, com hem esmentat, compta amb una varietat guia, el torinès, mentre que l'occità i el francoprovençal, com apunten els autors, no han tingut mai un «centro linguistico unificatore» (p. 11). Amb tot, en el cas de l'occità s'ha optat per oferir una descripció que, tot i que té en compte les diferents varietats, està basada en les centrals, i en el cas del francoprovençal la descripció se centra en la varietat de la ciutat d'Aosta.

Pel que fa a la classificació de les varietats diatòpiques internes, en el capítol 2.2, els autors repassen les diferents propostes de classificació de les varietats del piemontès, entès com un sistema de varietats gal·loitàliques i no pas com la koiné històrica de base torinesa. Se citen, doncs, les diverses classificacions que han estat proposades, com la de Flechia, que separa piemontès occidental de piemontès oriental basant-se en l'oposició, la qual ha estat entre les varietats que presenten *-i* i les que tenen

-e en posició final àtona, ha estat posteriorment secundada per estudiosos com Bertoni, Merlo o Pellegrini, que empren alternativament la nomenclatura d'alt i baix piemontès per designar les dues varietats de la mateixa classificació. S'apunta també que altres classificacions, com la de Berruto (1974: 12), separen el piemontès, entès com a torinès, de la resta de varietats. Finalment, Regis i Rivoira opten per seguir la classificació de Telmon (2001), que al mateix temps subscriu la de Berruto (1974), i que divideix el piemontès en torinès/piemontès, alt piemontès, montferrí, alexandrí, langarol, canavesà, bielès, vercelès i valsesià.

Pel que fa a la classificació de les varietats occitanes, tractada al capítol 3.2, els autors apunten que les varietats occitanes del Piemont formen part del grup vivaroalpí, donada la palatalització de c- i g- davant d'ʌ en posició inicial de síl·laba i la caiguda de l'oclusiva sorda i sonora dental, -t- i -d-, en context intervocàlic, entre altres fenòmens. Regis i Rivoira divideixen les parles occitanes cisalpines en tres grups: septentrional, central i meridional, i esmenten també algunes de les comunitats occitanòfones al·logotes fruit de la migració, com la de Guardia Piemontese, a Calàbria.

Quant a la classificació de les varietats francoprovençals, tractada al capítol 4.2, apunten que és més difícil de dur a terme a causa de la forta variació interna. Tanmateix, indiquen que l'alta Vall d'Aosta està més fortament vinculada a l'àrea dialectal francoprovençal transalpina, mentre que la baixa Vall d'Aosta conté trets més arcaïtzants, alhora que més influència de varietats gal·loitàliques, principalment del piemontès. Amb relació a l'àrea lingüística francoprovençal dins del Piemont, identifiquen quatre àrees lingüístiques: les Valls d'Orco i Soana, les Valls de Lanzo, la baixa Vall de Susa juntament amb la Vall Cenischia, i la Vall Sangone.

Cal assenyalar que en aquest volum, com ja és habitual a l'escola dialectològica italiana dels darrers temps, s'ha optat per representar les formes de les diferents varietats lingüístiques gairebé exclusivament en transcripció fonètica, a través de l'alfabet fonètic internacional, una tria que és advertida al començament del volum. Els autors, però, sí que esmenten l'existència de sistemes gràfics per a cadascuna de les tres varietats i en donen alguns exemples. Així, en el cas del piemontès parlen d'una ortografia «ben aclimatada» (p. 26), coneguda amb el nom de Pacotto-Viglongo, i d'una altra de més recent, menys difosa i més italianitzant, creada per Bruno Villata. Tot i que exposen en taules alguns exemples de mots escrits en les grafies de les tres varietats, un apartat dedicat a la tradició escrita i a la grafia de cada varietat, diferent en cada cas, hauria posat en relleu el seu valor cultural i literari, sobretot en el cas del piemontès, que ha comptat històricament amb una koiné regional de base torinesa, tal com apunten i expliquen els autors al capítol 2.1. D'exemples textuals de les varietats en grafia, però, tan sols en trobem al capítol 2.4, en què apareixen alguns fragments textuals piemontesos per il·lustrar alguns dels trets morfosintàctics descrits.

La presentació de les dades lingüístiques al llarg del llibre combina les descripcions textuals amb l'ús freqüent de taules en què s'organitzen les dades de manera entenedora. Per exemple, quant a l'apartat del vocalisme, dins dels subcapítols dedicats a la fonètica i la fonologia, per a totes tres varietats són presentats els fonemes vocàlics, que apareixen també dins d'una taula. El llenguatge utilitzat és tècnic i precís, i les descripcions textuals deixen poc espai per a divagacions.

El llibre compta amb un annex anomenat «Testi dialettali», en què apareixen tres textos en forma fonètica que corresponen a una traducció de *La tramontana e il sole* en piemontès, occità i francoprovençal. També s'ofereix la possibilitat d'escoltar gravacions de narracions dels tres textos a través d'un enllaç adjuntat. Pensem que, en aquest cas, haver disposat dels textos també en grafia podria haver estat útil per obtenir un exemple més o menys extens dels respectius sistemes gràfics, sense que això hagués ocupat gaire més espai.

Regis i Rivoira tanquen aquest volum amb una àmplia bibliografia, que a més a més ve acompanyada d'indicacions bibliogràfiques al lector per aprofundir en qüestions tractades a cadascun dels capítols.

En definitiva, es tracta d'un volum que aconsegueix condensar un seguit de dades lingüístiques rellevants sobre les varietats del Piemont i la Vall d'Aosta en poc més de cent pàgines. No ens trobem pas davant d'una gramàtica, sinó d'un volum curt però dens, que ofereix un retrat actualitzat de les varietats

autòctones principals del Piemont i la Vall d'Aosta, que exposa amb precisió i claredat dades variades i complexes sobre les varietats piemonteses, occitanes i francoprovençals presents al territori, i que té en compte factors històrics i sociolingüístics que complementen les descripcions estrictament lingüístiques, que tracten la fonologia, la fonètica i la morfosintaxi de cada varietat. Al mateix temps, aconsegueix abastar aspectes tant sincrònics com diacrònics, si bé aquests darrers són tractats més àmpliament en el cas del piemontès, com hem apuntat. Així, els autors d'aquest volum troben un compromís reeixit entre atestació de la diversitat dialectal i descripció de varietats de referència, entre sincronia i diacronia, i entre sociolingüística i descripció estricta de trets lingüístics de les varietats tractades.

Max MERCADER

Università degli Studi di Roma "La Sapienza"

Bibliografia

BERRUTO, Gaetano (1974): *Piemonte e Valle d'Aosta*. Pisa: Pacini.

TELMON, Tullio (2001): *Piemonte e Valle d'Aosta*. Roma / Bari: Laterza.

RIALLAND, Annie / RUSSO, Michela (dir.) (2023): *Les langues régionales de France : nouvelles approches, nouvelles méthodologies, revitalisation*. Paris: Éditions de la Société de Linguistique de Paris, 286 pp.

Le livre à présenter ici renferme une grande quantité d'informations, il donne à réfléchir, et il fait surgir, quand on le referme, de nombreuses questions sur les possibilités et les limites de la recherche que je ne pourrai qu'effleurer dans ce compte-rendu.

Le volume contient la majeure partie des communications (sept sur dix, mais on ne sait pourquoi les trois autres contributions n'y sont pas) présentées lors d'une journée d'étude de la Société de Linguistique de Paris, le 12 juin 2021 ; cette journée s'est déroulée sous la même enseigne que celle du livre. Son but n'est pas un traitement exhaustif des langues de France, mais une présentation de nouvelles possibilités de recherche en ce qui concerne ces langues et une réflexion sur les rôles qu'elles peuvent jouer dans le devenir de ces langues (p. 1). C'est pourquoi la plupart des contributions mettent l'accent sur les nouveaux outils de recherche et sur les avantages que l'on peut en tirer. En même temps, cette démarche implique que les travaux présentés partent dans des directions assez différentes et qu'il est par conséquent difficile d'en tirer des conclusions simples, générales et homogènes. Les contributions sont actualisées jusqu'en 2022, dans quelques cas même jusqu'en 2023.

L'introduction (pp.1-34) évoque d'abord, en un survol rapide mais précis (pp. 2-12), l'évolution du statut des langues dites régionales, de la *loi Deixonne* de 1951 jusqu'à l'adoption de la *loi Molac* en 2021 et les péripéties qui ont suivi ce dernier vote (toutefois, les autrices ne discutent pas l'emploi du terme *langue régionale*, terme qui n'est pas neutre : aucune *langue* n'a au départ la vocation de devenir une *langue régionale*). La deuxième partie de cette introduction (pp. 12-18) montre que « les langues régionales font progressivement leur entrée dans l'ère numérique » (p. 12) et présente un choix des outils disponibles au moment de la rédaction. Leur nombre est considérable, et on voit d'autre part, dès ces paragraphes, que des projets importants attendent encore leur mise en œuvre ; trop souvent la question du financement retarde des initiatives prometteuses. La dernière partie (pp. 18-32) justifie la répartition des travaux en quatre parties, puis présente les diverses contributions. Il convient de retenir la remarque suivante pour comprendre les démarches des auteurs et autrices : « [...] l'accès au numérique ne concerne pas seulement les chercheurs mais affecte aussi la vie des langues. On sait qu'il est essentiel pour la survie des langues non majoritaires. » (p. 18).

Le premier texte est celui de Mélanie Jouitteau et Reun Bideault « Outils numériques et traitement automatique du breton » (pp. 37-74). Là encore, il est utile de revenir sur une remarque de l'introduction qui dit : « Le breton n'est pas sous-doté en termes de corpus mais ceux-ci sont très divers et souvent peu utilisables pour le TAL [traitement automatique des langues]. » (p. 19). Cette observation peut facilement s'appliquer à d'autres langues qui sont dans la même situation. L'article présente d'abord les outils de travail existants, puis les corpus déjà créés avec leurs acquis et les points problématiques, et termine en évoquant les besoins actuels et l'écho que ces recherches reçoivent de la part du public. En ce qui concerne ce dernier point, les auteurs constatent des lacunes : « L'aide de transfert des savoirs vers la société est officiellement souhaitée, mais les conditions de réalisabilité peinent encore à être assurées largement. » (p. 68). Malheureusement, la plupart des figures de cette contribution ne sont guère lisibles parce que trop petites.

Christophe Rey se demande « Peut-on revitaliser la langue picarde grâce aux nouvelles technologies ? » (pp. 75-95) et commence par une présentation du picard qui est considéré comme une 'langue collatérale au français' (malheureusement, là encore, les cartes sont si petites que l'on ne peut guère les utiliser). Il la dote de 700 000 locuteurs, mais il faudrait peut-être parler plutôt de locuteurs potentiels. Toutefois, le picard a récemment été reconnu comme langue régionale par le ministère de l'Éducation, ce qui veut dire qu'il peut faire son entrée dans l'enseignement. Dans cette perspective, le besoin d'outils est grand et s'il existe un certain nombre d'acquis, beaucoup de projets peinent par — en dernier lieu — des difficultés de financement (p. 90). D'autre part, l'auteur constate un certain soutien de la société qui se manifeste par exemple par la création, par l'Agence régionale pour la langue picarde, d'une *Commission de néologie et de terminologie pour la langue picarde* (p. 86) et la publication (sur papier) d'un *Dictionnaire fondamental français-picard* (2020). On constate que cet article se pose, d'avantage que le précédent, la question de la relation entre recherche informatisée et utilisation par et pour le public concerné.

Hervé Lieutard présente ensuite de « Nouvelles approches linguistiques et lexicographiques de l'occitan médiéval » (pp. 99-119). Il s'agit surtout de l'édition électronique du *Petit Thalamus*, le livre consulaire de Montpellier, par une équipe montpelliéraine, dont une grande partie est déjà réalisée, mais des travaux supplémentaires sont en cours. Lieutard met en évidence le fait que les résultats de ces éditions devront permettre des recherches ultérieures sur de nombreux plans. Parmi les buts, il y a celui de relier les différentes banques de données entre elles pour intensifier l'étude de la langue. Il montre par quelques exemples les possibilités qui s'offrent de cette façon. Et il pense que les résultats des recherches ultérieures permettront de donner « une image plus complète de l'histoire de la langue occitane que celle dont nous disposons jusqu'ici » (p. 117). On comprend facilement que cet ensemble de projets d'édition ne peut guère servir les projets de revitalisation de la langue si ce n'est sur le plan de son prestige. Toutefois, sans une connaissance aussi précise que possible du passé on comprend moins bien le présent.

Le texte suivant de Myriam Bras se tourne vers le présent. Elle voit de « Nouvelles perspectives pour la linguistique occitane à partir de la base textuelle BaTelÒc » (pp. 121-142). Elle tente de montrer les progrès du numérique dans le domaine occitan, au cours des deux dernières décennies qui permettent une coopération plus efficace, une réutilisation des matières collectées et une diffusion plus large parmi les chercheurs (et un public intéressé). Elle constate : « nous pouvons dire que le retard de l'outillage de la linguistique occitane a été finalement un atout pour compenser nos moyens modestes. » (p. 136). Plus loin, elle affirme : « Les avancées réalisées [...] sont significatives : elles ont permis à la linguistique occitane de passer du stade d'une linguistique 'manuelle' à celui d'une linguistique 'outillée sur corpus' avec [...] une quantité de données et un accès aux données décuplés [...]. » (ibid.).

Le plus long texte du volume est celui de Michela Russo et Jonathan R. Kasstan « On vowel nasalization in transitional Francoprovençal and Occitan areas » (pp. 145-209). Il tente de démontrer, à l'aide de nombreuses comparaisons de détail, que les variétés septentrionales de l'occitan connaissent des voyelles nasales et que par conséquent on ne peut plus prendre en compte ce phénomène pour différencier les variétés occitanes des variétés francoprovençales voisines.

Géographiquement, on reste dans la même région avec la contribution de Nicolas Quint « Les parlers du Croissant : un aperçu des action actuelles de documentation et de promotion d'un patrimoine linguistique menacé » (pp. 213-245). Depuis plus de trente ans Nicolas Quint poursuit des recherches sur les parlers du Croissant, cette région entre le domaine d'oc et le domaine d'oïl dans le Massif Central, dont on ne sait pas exactement à quelle langue il convient de rattacher ses parlers. Le terme a été proposé dès 1913 par Jules Ronjat et il s'est imposé depuis. Cette zone, longue, d'ouest en est, d'environ 300 km et large, du nord au sud, au maximum de 40 km, se caractérise par une grande diversité interne. Cela s'explique d'une part par l'histoire de cet espace qui n'a jamais connu d'entité politique propre, d'autre part par le fait d'être une aire de transition. Ces parlers sont particulièrement menacés de disparition : « la plupart des locuteurs natifs ont plus de 75 ans. » (p. 215) Il est par conséquent urgent d'agir si l'on veut seulement recueillir les données — on ne peut guère, dit Quint, espérer une survie, en tant que variétés parlées au-delà d'un avenir prévisible (il pense qu'il y a encore environ 35 000 locuteurs au maximum, 227). Ensuite, il montre la diversité interne à l'aide de plusieurs exemples (pp. 217-227) pour dresser ensuite un bref historique de la recherche qui commence par la collecte de Coquebert de Montbret au début du XIXe siècle et qui se termine pour l'instant par les travaux menés à bien jusque vers 2013. Tous les travaux antérieurs, même les atlas linguistiques, sont des travaux individuels qui ne brassent guère la variation. Depuis 2013, la recherche change : des projets collectifs se montent et le nombre des publications augmente considérablement. Une des initiatives les plus intéressantes est le projet de la traduction systématique du *Petit Prince* d'Antoine de Saint-Exupéry dans des parlers croissantins pour avoir une base de comparaison (au moment de la rédaction du texte, 26 traductions existent, d'autres sont en préparation). Cette forme de travail permet d'associer chercheurs et locuteurs et de vivifier l'intérêt pour la situation linguistique. Mais il faut que la recherche se dépêche, car une fois les locuteurs primaires disparus il sera difficile d'obtenir des textes fiables à ce niveau local d'observation. Toutefois, il semble que cette façon de procéder peut servir d'exemple à d'autres groupes minorisés.

Philippe Boula de Mareuil, Marcel Courthiade et Frédéric Vernier sont les auteurs de la dernière contribution « De la Provence aux Balkans : discours épilinguistiques autour d'un atlas sonore des langues régionales ou minoritaires d'Europe » (pp. 247-283). Malheureusement, Marcel Courthiade, le grand spécialiste des langues rom, mais aussi polyglotte, est décédé trois mois avant la journée d'études ; il a pourtant participé à l'élaboration de cet article. Le problème traité est présenté de la manière suivante : « Souvent, les dialectes et langues minoritaires doivent faire face à une double minoration, de la part de leurs locuteurs mêmes, tenants d'un immobilisme hostile à toute évolution et de la part de locuteurs des langues dominantes. » (p. 248). Le projet d'un atlas linguistique sonore est destiné à une collecte des données, mais en même temps il donne lieu à des échanges avec le public, une fois ces données publiées. Dans une première partie, les auteurs discutent d'un certain nombre de critiques formulées par un certain public, à savoir les défenseurs — en provenance de la zone entre Languedoc oriental et Provence — de la codification mistralienne de l'occitan qui récusent la graphie alibertine (également employée). D'autre part, quelques reproches portent sur le vocabulaire employé, jugé inadéquat pour l'endroit en question. Certes, il faut se poser la question de savoir si l'on peut encore obtenir des réponses valables pour des variétés locales à un moment où les locuteurs primaires se font de plus en plus rares — cela met en question les entreprises de nouveaux atlas à une période de très forte mobilité —, d'autre part, la non-acceptation de certaines formes par certains correspondants peut trahir une compétence limitée de la langue en question de ces mêmes correspondants. Le même procédé est ensuite appliqué à quelques langues des Balkans, avec des résultats comparables. Je ne voudrais citer des résultats de cette enquête que la phrase suivante : « [...] nous avons montré combien importante est la question du passage à l'écrit, non seulement pour la documentation mais encore pour l'enseignement et la survie des langues minoritaires [...] » (p. 276).

Il faut lire cet ouvrage attentivement, et l'on y trouve alors beaucoup de suggestions intellectuelles, sur des voies que l'on peut suivre mais aussi sur des pratiques de recherche qui ont peut-être fait leur temps et qu'il faudrait au moins repenser, si l'on ne veut pas les abandonner carrément. Le numérique

offre des possibilités, à condition de l'utiliser de manière critique et intelligente. Il ne remplace pas le chercheur, il peut l'aider. Dans ce sens le livre est intéressant. Il est dommage que son édition ait été négligée : plusieurs contributions auraient eu besoin d'une révision textuelle, certaines bibliographies sont incomplètes, les cartes et tableaux en partie presque illisibles et de toute façon beaucoup trop petits, il y a un certain nombre de coquilles, la négligence éditoriale apparaît dans le fait que les chapitres sont numérotés différemment dans le corps du texte et à la table de matières. On se serait attendu à autre chose de la part des prestigieuses Éditions de la Société de Linguistique.

Georg KREMNITZ

RIBES I MARÍ, Enric (2023): *Onomàstica de Maçanet de la Selva*. Col·lecció Barcelona: Societat d'Onomàstica / Institut d'Estudis Catalans / Taller d'Història de Maçanet de la Selva, 2 vol., 1.531 p.

L'obra que ressenyem és un recull integral de l'onomàstica del municipi de Maçanet de la Selva a càrrec d'Enric Ribes i Marí, director de l'Oficina d'Onomàstica i membre de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) i de la Societat d'Onomàstica (SdO).

El treball de Ribes és excel·lent, riquíssim i molt rigorós, una tasca desenvolupada durant un període d'uns deu anys amb múltiples sortides toponímiques pels termes municipals maçanetenc i de poblacions veïnes, un nombre molt significatiu d'entrevistes orals i una amplíssima consulta de textos escrits, tant de fonts primàries com secundàries, i documents audiovisuals. El resultat final és un recull de més de mil cinc-cents pàgines dividides en dos volums i unes dotze mil entrades.

Metodològicament, l'autor segueix *grosso modo* el *Manual per a l'elaboració de reculls onomàstics* publicat l'any 2021 a la col·lecció L'Estralla, corresponent al número 10, per la SdO amb edició a cura de Mar Batlle, Òscar Bagur i Pere Navarro.

L'obra s'inicia amb una presentació a càrrec del president de la SdO, Pere Navarro Gómez, i unes reflexions escrites del president de la Secció Filològica de l'IEC, Nicolau A. Dols Sala, del president del Taller d'Història de Maçanet de la Selva, Juli Campeny Tresserras i de l'alcalde de Maçanet de la Selva, Natàlia Figueras Pagès, tots representants de les institucions que han coordinat o col·laborat en l'edició del llibre. Segueix aquestes reflexions el pròleg del professor de la Universitat de Girona i membre de la Secció Filològica de l'IEC, Joan Ferrer Costa, el qual en el seu moment havia estat un estret col·laborador de Joan Coromines, a banda de secretari i redactor en la realització de la transcendental obra per a la recerca onomàstica en llengua catalana l'*Onomasticon Cataloniae*. A partir d'aquí s'inicia l'obra pròpiament dita.

A la introducció, l'autor, Enric Ribes, ens relata la gènesi i el desenvolupament del recull toponímic i antroponímic de la població selvatana, focalitzant, sobretot, en la metodologia de treball i, particularment, en els informants orals més significatius. De la mateixa manera, posteriorment, introdueix el lector en diversos aspectes relacionats amb la població maçanetenca i que, d'alguna manera, han influït en la seva onomàstica, com ara la història, el terme i el nom de la població, la geomorfologia, el clima, la flora, la fauna, les comunicacions, la demografia, les interrelacions de veïnatge, la influència religiosa en els noms, l'administració, l'economia, les particularitats lingüístiques i els objectius, delimitació, abast, metodologia, descripció i estructura del treball a banda dels corresponents agraïments.

Segueix el primer volum l'amplíssima llista de les fonts d'informació usades que corresponen, com és pertinent, a les habituals en aquest tipus de publicacions de caire integral: les fonts orals, amb un total de cinquanta-cinc informants; la llista de documents, procedents d'onze arxius diferents, amb documentació manuscrita, audiovisual o mecanoscrita, perfectament datats, abreviats i indicant-ne la seva procedència, per facilitar-ne la consulta, amb la qual cosa arriba a superar el nombre de mil cent fonts; tot seguit, la bibliografia impresa consultada, que ateny un total de setanta-cinc títols i la webgrafia, que

recull fins a disset espais web diferents. Tot plegat ocupa un total de trenta-una pàgines, cosa que en demostra la seva exhaustivitat i rigorositat.

Closa tota aquesta part introductòria, ens endinsem en allò que és pròpiament el recull onomàstic, que s'encapçala amb el títol «Llista de noms de Maçanet de la Selva per ordre alfabètic», el qual es desenvolupa amb el que resta del primer volum, a partir de la pàgina cinquanta-nou, i tot el segon.

A cadascuna de les entrades dels aproximadament 8.400 topònims que hi apareixen, Ribes i Marí hi recull el nom propi pròpiament dit, que és l'element que implica l'ordre alfabètic, seguit del genèric i, si es tracta d'un nom encara viu, la transcripció fonètica d'acord amb l'alfabet fonètic internacional (AFI), la situació geogràfica amb les corresponents coordenades geogràfiques (una novetat significativa en comparació amb reculls semblants anteriors), l'entrada amb les seves corresponents explicacions de localització, particularitats amb transcendència toponímica (com ara, a mostra d'exemple, en relació al nom *les bardisses del Molí*, s'hi indica: «Camp de conreu que sol estar molt embardissat», II, 885) i els esments documentals amb la seva datació i procedència, si n' existeixen i que, en algunes ocasions, són molt nombrosos, com ocorre, òbviamment, amb el nom del municipi, Maçanet de la Selva, que ocupa fins a sis pàgines en aquest aspecte. Vegem-ne un exemple:

Esqueis, el turó de l' [əl turo ðə ləs'kejs] (N 41° 44.564' E 2° 47.352')

Turonet de 210 metres d'altura, el cim del qual es troba a llevant de la urbanització de Montbarnat, just al límit amb el terme de

Vidreses. També és conegut com *el turonet de l'Esqueis*.

«*Squeis*» (1914, MTMS); «*Squeis*» (1925, MPMS). (I, 558)

Quan es tracta d'un nom pretèrit i no recordat, s'hi indica el nom propi, seguit del genèric introductor, l'explicació de la seva possible situació, algun tipus d'informació si se'n disposa i els esments documentals en els quals s'ha localitzat, amb l'any, el document i la procedència. Per exemple:

Puigcantal, el turó de

Antic nom d'un turó del terme de Maçanet i, per extensió, de la partida deterra propera. Devia estar situat al sud del terme, a migjorn de can Xarabau.

«[...] la tercera suerte de una finca rústica denominada “Can Fontanillas” [...] cuya suerte es de una pieza de tierra situada en dicho término de Massanet y paraje conocido por “Turó de Puig Cantal” [...] [...] lindante al Estecon una carretera, al Sud con tierras deLorenzo Mensa, hoy del comprador, al Oeste con las de José Bagué y las de Don José Ruscalleda y al Norte con las del Manso Xarabau [...]» (1892, Trinx 2-4-18). (II, 1076)

Aquesta estructura de presentació dels noms propis s'aplica tant als topònims com als antropònims, és a dir, quan es tracta d'un nom de persona actual es transcriu fonèticament i se n' anoten els esments documentals, amb any i procedència amb l'única diferència que encara que sigui pretèrit també s'hi inclou la transcripció fonètica:

Montsó [mun'so]

Cognom documentat des del segle XVI.»

«*Joannes Monso* alias Rourell de mont» (1527, Pons 2001:218) (...) «*Jose Basols Munsó*» (1998, Naix 1914:25.15)

[De fet, s'hi afegeixen fins a tres-cents dotze esments documentals dels segles XVI, XVII, XVIII, XIX i XX] (I, 901-902)

Coller [ku'le]

Cognom documentat a Maçanet el segle XVI.

«*Pere Coller* alias Truyas» (1563, Trinx 1-1-31); «*Pere Coller* alias Truyas» (1563, Trinx 1-1-31) (I, 463)

Tot plegat s'acompanya d'elements cartogràfics, concretament dos acurats mapes del terme municipal, un de *La toponímia actual* i l'altre de *La toponímia antiga (segles X-XVIII)* i un plànol urbà de la vila de Maçanet de la Selva sota el títol *Els noms de les cases i dels elements urbans* que recull fins a un total de dos-cents topònims urbans, molts dels quals noms de casa.

Com a gran novetat en reculls integrals municipals, la publicació de Ribes s'acompanya d'un llapis de memòria en el qual s'hi pot trobar el document de treball en *word* i *pdf*, la georeferència dels noms de lloc aplegats, el procés de datació de les fitxes i les fonts de recollida de cadascun dels noms i unes quatre mil imatges (moltes realitzades per l'autor durant les seves sortides toponímiques acompanyat d'algun dels informants orals, però, d'altres, d'una notable antigor) que mostren interès toponímic per la forma, color, situació o d'altres característiques dels noms que s'hi apunten... A banda, també s'hi pot consultar d'altre material relacionat amb la recerca escrita i dels informants orals, és a dir, gairebé un seguiment de tota la tasca desenvolupada durant els gairebé deu anys de realització de l'obra, com demostra el fet que s'hi poden consultar totes les fitxes desenvolupades, tant les de caràcter toponímic com les antroponímiques.

En conclusió, ens trobem davant d'un dels reculls de toponímia i antroponímia municipals més exhaustius que s'han realitzat mai, per no dir el més extens, ja que les seves mil cinc-cents trenta-una pàgines agrupades en els dos volums, les seves aproximadament dotze mil entrades entre noms de lloc i de persona, acompanyades de la cartografia i el llapis de memòria, així ho evidencien.

Cal felicitar-ne els editors, atès que el número 13 de la col·lecció L'Estralla de la Societat d'Onomàstica —sens dubte, un referent quant a la publicació d'obres a l'entorn de l'onomàstica— esdevé un monumental model per als reculls d'aquesta tipologia, reculls integrals municipals. Obviament, també cal congratular-se amb l'autor, Enric Ribes i Marí, per l'amplitud de la feina desenvolupada, així com la seva exhaustivitat, rigorositat i professionalitat a l'hora de realitzar-lo. Sens dubte, una tasca molt significativa per a la pervivència dels noms de lloc, que, com s'ha deixat escrit, és una «part del patrimoni immaterial que ens identifica com a cultura particular i, al mateix temps, són un signe d'identitat col·lectiva. Per això és important estudiar-los, preservar-los i recollir-los en inventaris. I és especialment necessari en el cas de la toponímia, que es troba en perill d'extinció [...]» (Batlle / Bagur / Navarro ed. 2021: 13).

Sens dubte, els maçanetencs en particular, així com tots els estudiosos de la toponímia i l'antroponímia catalanes en general, poden sentir-se d'enhonorada, atès que, amb aquest excel·lent volum, la població selvatana i l'onomàstica catalana disposen d'un exemplar i formidable recull toponímic i antroponímic.

Fèlix BRUGUERA LIGERO
Societat d'Onomàstica

RIBES I MARÍ, Enric / TETTEH MORCILO, Irene (2023): *La toponímia de la costa de Santa Eulària des Riu*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs, 411 p.

Per a Enric Ribes, el 2023 ha estat un any particularment prolífic, atès que ha estat autor, en col·laboració o en solitari, de cinc monografies onomàstiques. En solitari Enric Ribes ha publicat l'*Onomàstica de Maçanet de la Selva*; la segona edició, corregida i augmentada, de *La toponímia de la costa de Sant Antoni de Portmany*. En col·laboració amb Neus Marí, ha publicat *La toponímia de la costa de Sant Josep de sa Talaia I*; en col·laboració amb Vicent Ferrer, *La toponímia de Formentera*; i en col·laboració amb Irene Tetteh, *La toponímia de la costa de Santa Eulària des Riu*.

La davallada d'activitats agrícoles, ramaderes i pesqueres arreu del país aboca indefectiblement a la desaparició dels noms de lloc amb què els nostres pagesos, pastors i pescadors han denominat el territori. L'especulació urbanística de les costes de casa nostra, especialment les de les zones turístiques, ha convertit l'ecosistema costaner en un dels més fràgils del nostre territori. La modificació de la façana

litoral comporta la desaparició, no només de la seva fisonomia, sinó també dels noms de lloc que li són propis.

L'Institut d'Estudis Eivissencs (IEE), conscient de la necessitat de preservar el patrimoni lingüístic que representen els noms de lloc, s'ha proposat inventariar els topònims de tota la costa de l'illa d'Eivissa. A hores d'ara s'han publicat les monografies toponímiques de la costa del municipi d'Eivissa (2006, Enric Ribes), del de Santa Eulària des Riu (2023, Enric Ribes, Irene Tetteh), del de Sant Joan de Labritja (1993, Enric Ribes), del de Sant Antoni de Portmany (1995, 2023 —2a edició—, Enric Ribes) i el de la zona occidental del de Sant Josep de sa Talaia (2023, Neus Marí, Enric Ribes).

La toponímia de la costa de Santa Eulària des Riu és el resultat de la curiosa col·laboració entre Enric Ribes —director del projecte de recollida de topònims costaners eivissencs— i Irene Tetteh —lectora de català, actualment, a la universitat de Varsòvia—. Per tal de dur a terme aquest treball, Irene Tetteh va ser mereixedora d'una beca convocada l'any 2020 per l'IEE. Amb aquest inventari toponímic, ambdós autors expressen la voluntat i l'esperança que «es difonguin els topònims costaners del municipi de Santa Eulària des Riu, es recuperin els que són en perill de desaparició i se'n torni a fer un ús normal, oralment i per escrit» (p. 11).

Enric Ribes i Irene Tetteh presenten el material recollit en *La toponímia de la costa de Santa Eulària des Riu* en nou capítols: la introducció (que inclou els apartats de generalitats, metodologia, les fonts, presentació dels topònims i agraïments); els topònims de la costa de la parròquia de Jesús; els topònims de la costa de la parròquia de Santa Eulària des Riu; els topònims de la costa de la parròquia de Sant Carles de Peralta; els topònims de la costa de Tagomago; les conclusions (desglossades en diversos apartats: densitat toponímica, estrats lingüístics, classificació dels topònims i trets dialectals). Continuen els annexos, un amb la llista dels genèrics i un altre amb la dels topònims per ordre alfabètic. Completa el treball l'apartat de la bibliografia. Acompanyen l'edició quatre sobres que contenen vint-i-quatre fulls cartogràfics que corresponen a quaranta-sis ortofotografies de Google Earth de la costa amb indicació dels topònims recollits, distribuïdes de la manera següent:

- La costa de la parròquia de Jesús: 5 fulls cartogràfics, 10 imatges.
- La costa de la parròquia de Santa Eulària des Riu: 7 fulls cartogràfics, 13 imatges.
- La costa de la parròquia de Sant Carles de Peralta: 10 fulls cartogràfics, 20 imatges.
- La costa de Tagomago: 2 fulls cartogràfics, 3 imatges.

Com en tots els treballs toponímics, calia la delimitació del territori de l'àmbit geogràfic que havia de ser objecte d'estudi. Així doncs, en aquest inventari es recullen els noms de lloc de la costa de les parròquies de Jesús, de Santa Eulària des Riu, de Sant Carles de Peralta i també de l'illot de Tagomago; en total, 967 topònims repartits per 45,83 km. Ribes i Tetteh reconeixen que, si el treball de camp s'hagués dut a terme fa trenta anys, haurien pogut arrebregar molt més material d'uns informants que, malauradament, ja no hi són. Per a la recollida dels topònims, Ribes i Tetteh s'han servit tant de fonts orals —vint-i-set informants— com de fonts escrites i cartogràfiques —treballs de Cosme Aguiló, Joan Marí, Josep Marí, Isidor Marí, Marià Villangómez, el mateix Enric Ribes, el Mapa Topogràfic Balear—, entre d'altres.

Quant a la fixació gràfica dels topònims, els autors han seguit el triple criteri de tenir en compte la fonètica del topònim, la tradició gràfica antiga i l'etimologia. Cada article toponímic es presenta en negreta, seguit del codi de cada informant o de les fonts d'on s'ha recollit, entre parèntesis. Seguidament, apareix la transcripció fonètica entre claudàtors, segons els criteris de l'Alfabet Fonètic Internacional. També hi trobarem les coordenades geogràfiques que indiquen la ubicació exacta del topònim, quan ha estat possible; les coordenades (latitud i longitud) segueixen el Sistema Geodèsic Mundial (WSG84, en graus decimals). Tot seguit, amb punt i a part, es descriu l'indret al qual fa referència el topònim i, si s'escau, el comentari corresponent cultural, etnogràfic, etimològic, etc. I encara, si el topònim s'ha localitzat en algun document, apareix l'extracte documental que conté les citacions i referències bibliogràfiques on s'ha trobat documentat el nom.

A diferència de la pràctica general dels inventaris onomàstics, que presenten els articles per ordre alfabètic de la part específica, aquest treball sistematitza els topònims seguint l'ordre invers de les agulles del rellotge, segons es localitzin en cadascuna de les parròquies del municipi de Santa Eulària des Riu que confronten amb la mar, això és: la costa de la parròquia de Jesús, la de la parròquia de Santa Eulària des Riu, la de la parròquia de Sant Carles de Peralta, i també la de l'illot de Tagomago.

A la costa del municipi de Santa Eulària des Riu són escassos els topònims de procedència preromana, només se'n localitzen un parell: *Tagomago* —illot situat davant la costa de Sant Carles— i (*es torrent de*) *Morna* —nom que prové del d'una venda homònima— que representen dos dels topònims més antics de l'illa d'Eivissa. D'origen inequívocament mossàrab —d'un temps ençà s'ha convingut anomenar-lo *romanç andalusí* o *romandalusí*— és *Campanitx*, que, segons el mestre Coromines, procedeix del llatí *CAPPANNIS* 'a les cabanes'. La palatalització de /s/ final llatina i la conservació com a consonant sorda de la /p/ intervocàlica són dos components fonètics propis del romanç preislàmic que es parlà a Eivissa abans de la incorporació de l'illa a la Confederació Catalanoaragonesa.

Si escassos són els topònims d'origen preromà, també ho són els d'origen àrab: només se'n localitzen un parell a la costa inventariada en aquest treball. És el cas de (*es torrent d'*) *Arabí* —nom que prové del d'una venda homònima— i (*es canal de*) *Binissait* —nom que també prové del d'una altra venda homònima—.

La minsa presència de topònims anteriors a la colonització catalana de l'illa d'Eivissa, esdevinguda durant el segle XIII, evidencia el pes que tingué la llengua dels nous repobladors. Els autors d'aquest treball aprofiten l'avinentesa per expressar contundentment una prova que científicament ningú no pot obviar ni negar, a no ser que hi hagi molta mala voluntat i experimenti un patològic autoodi:

Aquest simple fet ja hauria de fer reflexionar als qui, visceralment, neguen la catalanitat de l'illa, tot renegant de la seua història i de les seues arrels, puix que acceptar-la no ha d'implacar la renúncia a d'altres influències no catalanes, autòctones, que també poden haver deixat alguna traça en la toponímia (p. 355).

La situació geogràfica d'Eivissa, ubicada en una àrea lateral de la catalanofonia, i històrica, incorporada a la llengua tardanament, possibilita que s'hi hagin mantingut topònims considerats arcaïsmes atès que aquestes formes han desaparegut d'altres parts del territori lingüístic català. És el cas de *cala Llonga* —llong 'llarg'—, *es racó de ses Estàcies* —*estaci* < *STATIO* 'lloc d'estada'—, *s'illot de s'Ora* —*ora* 'vora, vorera, caire, riba'—.

De l'especificitat del català eivissenc expressat en la toponímia de la zona estudiada en són mostres:

Argelest, *n'*: argilós; *Bogamarins*, *sa bassa des*: eriçó de mar; *Boldritges*, *es racó de ses*: baldritja; *Brul*, *es*: bruel; *Ca*, *es penyal des*: gos; *Ca Marí*, *sa cova des*: espècie de tauró; *Cires*, *es pou d'en*: cirera; *Galfí*, *sa punta des*: dofí; *Llibrell*, *es cap des*: gibrell, ribell; *Maioles*, *es racó de ses*: mallola; *Pada*, *cala*: cranc ermità; *Quintalar*, *es*: roquissar; *Redona*, *s'illa*: rodona; *Sequeris*, *es*: seca.

Els topònims recollits a la costa de la parròquia de Santa Eulària des Riu es poden classificar segons les tipologies següents:

– Topònims antroponímics: *es canal de na Mossona*, *sa punta de na Margalida*, *sa roca d'en Català*, *es torrent d'en Cosmi*.

– Topònims religiosos o llegendaris: *sa Talaia de Jesús*, *es puig de Missa*, *sa roca de sa Creu*, *es Frares*.

– Topònims històrics: *sa Descoberta*, *sa cova des Soldats*, *sa punta de sa Guaita*, *sa Barca Rompada*.

– Fitotopònims: *es racó des Safrà*, *sa font des Murtar*, *es caló de s'Alga*, *sa punta des Ullastres*.

– Zootopònims: *sa punta des Llavons, sa bassa des Bogamarins, sa cova des Pardals, es racó des Moltó.*

– Topònims metafòrics: *es Palleret, sa Greixonera, ses Eres Roges, sa Galera.*

– Topònims que indiquen qualitat: *es Niu Blau, sa penya Roja, s'arenal d'Or, cala Llonga.*

– Topònims relacionats amb la pesca i la navegació: *es caló des Llaüts, s'Avarador, es Fondejador, sa pedra des Tonaires.*

– Topònims topogràfics: *es cap de Xaloc, es pujol de Baix, sa platgeta de Darrere.*

En *La toponímia de la costa de Santa Eulària des Riu*, els autors han arribat a arplegar més de 130 genèrics toponímics, els deu més abundants dels quals són *punta, cova, escull, platja, canal, ca* (casa), *cala, torrent, racó, puig, seca*. Ribes i Tetteh intercalen setanta-sis fotografies en color en el seu treball, també hi incorporen més de mitja dotzena de gràfics on classifiquen els topònims inventariats.

És convenient tornar a recordar la urgència de la recollida del patrimoni onomàstic de les nostres contrades, un patrimoni immaterial en perill d'extinció. Aquesta presa de consciència l'expressem abans de concloure aquesta ressenya, amb les mateixes paraules dels autors de *La toponímia de la costa de Santa Eulària des Riu*:

Aquest és un exemple més de com són d'urgents la recollida, l'estudi i la fixació de la nostra toponímia, per tal d'evitar-ne la desaparició però també la degeneració (p. 355).

El canvi de model econòmic de l'illa d'Eivissa ha provocat canvis dràstics en el model illenc. Una de les conseqüències n'ha estat la progressiva desaparició de la figura del pescador. Conseqüentment, noms que abans eren àmpliament reconeguts pels que recorrien la costa illenca i coneixien llocs i senyes, han deixat d'existir (p. 356).

De feina, n'hi ha molta encara per fer. Com deia l'evangelista Mateu, «la collita és molt abundant, però són pocs els segadors» (Mt 9, 37). Hi ha encara una part de la costa eivissenca que està per segar, la part meridional i l'oriental del municipi de Sant Josep de sa Talaia. Desitgem que la falç d'Enric Ribes i la dels seus col·laboradors estiguin ben esmolades i no els manqui força al braç per acabar de completar l'inventari toponímic de la cosa de la Pitiüsa gran.

Pere NAVARRO GÓMEZ
Universitat Rovira i Virgili
Societat d'Onomàstica

RODRÍGUEZ MONTEAVARO, Miguel (2023): *Estudiu llingüísticu nel centru-occidente asturianu (ELCOA). Pequeñu atlas dialectográficu*. Uviéu: Trabe, 820 pp.

El discursu públicu sobre la llengua n'Asturies vive na paradoxa permanente de focalizase casi n'esclusiva nuna cuestión (la so variación dialectal interna) que, sicasi, malapenes se trata de manera sistemática y actualizada nel ámbitu académicu. Entá más: de cullá de les claves puramente ideolóxicas del debate, l'apelación recurrente al tópicu ranciu de los *babes* como contraargumentu frente a les posiciones unitaristes y normativizadores nun dexa de tener un anclaxe reconocible nuna tradición filolóxica local qu'en bona parte del últimu sieglu malapenes procuró otu enfoque que'l de la descripción localista de fales aislaes, cuando non el puru inventariáu testimonial y dispersu de diferencialismos parroquiales.

Lo exitoso del marcu rescampa nel fechu de qu'inclusive'l surdimientu d'una puxante investigación enfotada en dar cuenta integral d'un espaciu llingüísticu asturianu unitariu y estructuráu poques veces foi acullá de presentar esa variación como un muestrariu más o menos aleatoriu d'afinadaes ti-

polóxicos, ensin encetar con decisión los íntimos mecanismos evolutivos y sociolingüísticos y les específicos claves territoriales qu'espliquen el texú xeollingüísticu de l'Asturies actual. De cullá de la presuposición intuitiva, la base descriptiva cola que trabaya la llingüística asturiana actual sigue siendo en bona midida un refileru atomizáu de descripciones locales (dacuando ensin más criteriu que les motivaciones biográfiques o emocionales de los autores, con testimoniu aquí d'un de los pecadores), que sigue creciendo con aportaciones nueves y de méritu desigual, a distintes escales: desde descripciones integrales de (*sub*)sistemas llingüísticos discrecionales de conceyos, comarques o parroquies a recopilaciones de léxicu o toponimia o descripciones parciales de fenómenos fonético-fonolóxicos o morfosintácticos diferenciales.

L'asunción d'un marcu inclusivu asturiano-lleonés al que referir contrastivamente eses particularidades locales favorez agora un tratamientu más o menos coherente y provechosu d'estos materiales, pero la falta de descripciones prospectives, trabayaes a pie d'isoglosa, que dean cuenta d'una manera integral ya inclusiva del despliegue variacional de la fala oral a lo llargo del territoriu sigue hipotecando'l potencial explicativu que promete esti tipu d'información diatópico.

Lo que tenemos entós como xéneru filolóxicu tradicionalmente prevalente na xeollingüística asturiana (eses *monografíes dialectales*) vien ser lo que pudiera llamase una *lectoloxía* (en cuantes qu'estudiu discrecional de diversos *lectos*) pero non propiamente una *dialectoloxía*, en cuantes qu'estudiu de la proyección espacial de los trazos idiomáticos como reflexu de les dinámiques históriques y sociolóxicos de la llingua n'Asturies. Tanto ye qu'esa Asturies casi obsesionada, y discursivamente hipotecada, pola so variación dialectal (hasta la disposición vixente de les circunscripciones electorales autonómiques inspirese, *mutatis mutandis*, nel mapa dialectal tripartitu de Menéndez Pidal de 1906), ye curiosamente l'únicu territoriu peninsular que nun cuenta anguaño con un atlas llingüísticu específicu como ferramienta elemental d'información xeollingüística.

Esí panorama vien camudando a poco y a poco al atechu de la nueva sensibilidá llingüística que trescala'l discursu académicu de les últimes décades con nuevos enfoques ya intereses y tien cuayao en proyectos d'investigación concretos que, como l'*ETLEN (Estudiu de la Transición Llingüística nel Eo-Navia)*, non solo apurren un valumbu notable de datos indagora inéditos, sinón que tamién afalen una renovación ambiciosa nes bases teóricu-metodolóxicos de la dialectoloxía asturiana (dientro'l marcu de la dialectometría) y rompen camín a la formación d'investigadores nuevos, capaces y proactivos y, sobromanera, bonos conocedores del territoriu y d'una fala que son quien a encarar ensin apriorismos nengunos. El celebráu proyectu sobre la frontera astur-galaica dirixíu por Ramón d'Andrés Díaz y participáu pol tamién llingüista y espertu dialectólogu de la Universidá d'Uviéu Fernando Álvarez-Balbuena xunta asina a los sos resultaos específicos, güei yá accesibles llibremente en rede,¹ dos iniciatives complementaries qu'enceten la transición col castellanu na frontera oriental asturiano-lleonesa (nel proyectu inda en cursu de María Cueto Fernández) o la transición interna ente los dos grandes bloques del asturianu, occidental y centro-oriental, nel trabayu de Miguel Rodríguez Monteavaro que fai casu nesta reseña.

Estudiu llingüísticu nel centru-occidente asturianu (ELCOA). *Pequeñu atlas dialectográficu* de Monteavaro reproduz lo esencial de la so tesis doctoral, dirixida por Ramón d'Andrés y defendida na Universidá d'Uviéu nel avientu de 2021, qu'algamó la calificación máxima. Concretamente, la presente publicación refierse a la representación dialectográfica del so estudiu, dientro del proyectu xeneral defendíu como tesis doctoral (*Estudiu dialectográficu y dialectométricu na frontera ente l'asturianu central y l'asturianu occidental*. EDACEO) que contempla tamién una parte dialectométrica con una ponderación estadística de la transición dialectal analizada. El trabayu desenvuélvese entós al abelugu de los mesmos parámetros teóricu-metodolóxicos del *ETLEN*, espuestos na versión publicada de manera resumida y en tou casu bien axustada al territoriu específicu oxetu d'estudiu, que comparte col espaciu eo-naviegu un carácter transicional ente dos árees llingüístiques bonalmente reconocibles,

1. <<https://www.unioviado.es/etlen/>>.

agora como variedaes internes d'un mesmu dominiu románicu: les variedaes central y occidental del asturianu.

Fora d'estos capítulos introductorios y una breve *recapitulación* final, les más d'ochocientos páxines del llibru confórmense como un atlas de 361 mapes a color aplicaos a otros tantos fenómenos llingüísticos (fonético-fonolóxicos, morfosintácticos y léxicos); la calificación de *pequeñu atlas* suena nesti sen algo irónica, una y bones cuento que ye difícil atopar un estudiu dialectal con una concentración semeyante de puntos d'encuesta ya ítems encuestaos nun espaciu xeográficu tan acutáu. Otra manera, los mapes ufiértense en doble formatu, físico-alministrativu (con indicación de les llendes correspondientes los conceyos implicaos y una representación minimalista de les referencies orográfiques fundamentales) y poligonáu (según los puntos específicos d'encuestación, esplicitamente indicaos nos dos tipos de representación), y acompañense en cada casu d'un comentariu críticu, curtíu pero sustanciosu y bien sofítáu nun aparatu bibliográficu rigurosu y pertinente sobre'l fenómenu consideráu, que remite per otra parte a una xenerosa bibliografía xeneral atopada al final de la publicación.

Seique l'aspectu más comprométu d'esti trabayu ye l'acutamientu mesmu de la zona estudiada, como se dixo, la transición centro-occidental asturiana, pero mui focalizada pel interior del territoriu, *grosso modo* ente los núcleos más referenciales d'Uviéu y Grau y abarcando los conceyos respectivos amás de los de La Ribera, Santu Adrianu, Tameza, Llanera, Les Regueres y Candamu, toos ellos na oriella derecha del Nalón y/o al norte del cordal de L'Aramo (onde'l Nalón *traza su curva de ballesta*, podía dicise emulando a Machado), con una distribución espacial enforma regular de los puntos d'encuestación escoyíos (Faro, Lluniego, Llampaxuga, Perlín, San Andrés, La Veiga y Trubia nel conceyu d'Uviéu; Ambás, Restiellu, La Llinar y Temia nel conceyu de Grau; Teyego, Sardin y Güeña en La Ribera; Villanueva y Llavares en Santu Adrianu, Fuxóu y Yernes en Tameza; Ventosa nel conceyu de Candamu; Areces en Les Regueres y Arlós, San Cucao y Pruvia en Llanera). Déxense fora, polo tanto, otros espacios transicionales centro-occidentales, cuando pela costa (Cabu Peñes, redoma d'Avilés y desembocadura del Nalón, etc.), cuando pel sur asturianu, na rimada de la Cordalera Cantábrica (valles de Proaza, Quirós, Teberga, etc.). Si bien esta llende dialectal integral conozse de manera más o menos clara de magar los estudios de Diego Catalán (sobre la base d'encuestaciones de Menéndez Pidal en 1910)² o Lorenzo Rodríguez Castellano³ (con un trazáu tradicional que Monteavaro vien agora a confirmar no esencial), ye evidente la pertinencia d'una actualización de talos datos, sobremanera con una intensidá homologable a la qu'agora nos ufierta'l nuesu autor.

Lo parcial d'esti enfoque nun precisa más xustificación que la decisión discrecional del investigador, movida polos sos intereses específicos o simplemente poles posibilidaes materiales reales de la so investigación, que-y aconsejaron un estudiu más intensu qu'estensu inda al preciu de nun reflexar en tola so complexidá una transición dialectal que, otra manera, seguramente presenta configuraciones bien estremaes na faza estudiada (dominada pola focalización idiomática determinada por núcleos urbanos como Uviéu y en menor midida Grau), frente a la llanada litoral o, sobromanera, los valles montascosos interiores, eminentemente rurales ya idiomáticamente más tradicionalistes y menos espuestos a les presiones del asturianu central estándar o del castellanismu modernu. En tou casu, esti enfoque discrecional nun-y resta un ris d'interés, cuantimás cuando nel propiu armadú teóricu-metodolóxicu del trabayu Monteavaro acredita una solvencia incontestable non solo nel conocimientu de la faza territorial aquí cartografiada y les sos claves sociales específiques, sinón del conxuntu de la dialectoloxía asturiana, que domina con precisión minuciosa no que son les sos coordinaes xeollingüístiques y los sos datos más actuales y tamién la so tradición, coles sos fortalezes y zunes.

A espenses de qu'investigaciones futures puedan complementar la ufierta presente de Monteavaro (pel litoral, pel cordal meridional o tamién na so prolongación más occidental, por casu la so conexón cola cuenca del Narcea, con tolo qu'ello representa na articulación histórica del poblamientu asturianu tradicional dende siquier la Edá Media), la xenerosa provisión d'informaciones llingüístiques (bien

2. Catalán Menéndez-Pidal (1989).

3. Rodríguez Castellano (1954).

d'elles inédites ya incluso, por decir, inesperaes) apurre por ella mesma importantes elementos de reflexión al rodiu de los procesos históricos que-y dieron forma a la llingua románica asturiana, por casu la función articuladora (delimitadora o axial, na terminoloxía aplicada pol autor) del Ríu Nalón nel so cursu mediu o'l papel atractor que pudo xugar históricamente la ciudá d'Uviéu na so redolada más inmediata.

Faise llamadora, dende esti últimu puntu de vista, la posición periférica de la capital asturiana dentro del área dialectal central (la del estándar oficiosu del asturianu), hasta'l puntu de que delles de les sos soluciones anguaño característiques (reducción de diptongos decrecientes, plurales femeninos en *-es* tipu *les cases*, vocalismu átonu, etc.) amuesen una capacidá de penetración más bien limitada contra les zones contigües occidentales. Una mirada global a los mapas del *ELCOA* dexa ver a Uviéu y la so contorna en dellos casos como una especie de *pina* cola que'l centru asturianu fura escontra l'occidente y non tanto como un focu que proyecta radialmente la so influencia en tolos órdenes del usu llingüísticu. Esto fai interesante reformular les claves últimes, históriques y sociolóxicques, del prestíu idiomáticu uviedín y la expansión asociada de los trazos centrales pel conxuntu del territoriu asturianu (una cuestión planteada ya por autores como Menéndez Pidal, Lapesa o Diego Catalán y que yo mesmo considero con un importante potencial esplicativu), atendiendo a la distinta cronoloxía de los procesos, según el marcador idiomáticu que se considera en cada casu, o otru tipu de variables, como pueda ser el rol xugáu en cada momentu históricu polos diferentes exes de comunicación tradicionales. Ha considerase que na zona estudiada por Montevaru converxen les dos grandes arteries de les comunicaciones asturianas dende la dómina romana: l'exe central (la Vía de La Carisa que coincide *grosso modo* cola autovía qu'anguaño xunta Uviéu-Xixón cola salida a Lleón) y el llamáu Camín Real de La Mesa, trechu asturianu de la llamada Vía de La Plata y potente camín d'arriería tradicional hasta va poques décadas, que paez el ser verdaderu factor d'articulación territorial histórica de la contorna agora focalizada na investigación de Montevaru, dende la so entrada n'Asturies pelos valles centro-occidentales (los puertos de Ventana y La Mesa en Teberga, nel so exe principal) hasta Grau, Uviéu o Llugo (la histórica *Lucus Asturum* romana), yá nos puros dominios del *ELCOA*. Cómo pudieron modular estos fluxos comunicativos los vezos llingüísticos de la zona ye daqué sobre los que les informaciones del *ELCOA* de xuru pueden apurrir bonos elementos de reflexión.

El conxuntu de materiales d'esti atlas representa polo tanto un archivu fundamental de datos empíricos, recoyíos de manera refecha, con pulcritú metodolóxica y sometíos a un primer análisis críticu ponderáu y rigurosu, qu'había permitir un averamientu curiosu a estes y otres cuestiones. En dalgún casu puede echase de falta un poco más de fondura nel análisis, sobremanera cuando la interacción de les soluciones castellanistes puede tapecer determinaes oposiciones internes nel sistema local. Por exemplu, constátase localmente la vixencia de les formes pronominal *nós*, *vós* (mapas 157-158), nel so casu n'alternanza col tipu *nosotros*, *vosotros* o na parte más occidentalizante, de manera residual, xunto a *nosoutros*, *vosoutros*, soluciones inequívocamente basilectales y males d'esplicar como castellanismu sobrenu. La cuestión ye si l'alternanza nel sistema tradicional de dos formes, etimolóxica ya incrementada *nós/noso[u]tros*, *vós/voso[u]tros*, funciona o non como una oposición morfolóxica a cuenta de la marcación d'esclusividá (grupu familiar/primer persona expandida), como puede certificase n'otros puntos, bien que de manera cada vez más difusa. Daqué asemeyao podría plantease a cuenta de, por casu, alternances *alguién/daquién* (mapas 192-193) y otros ítems del orde morfosintácticu.

A otru sen, les mui riques y precisas informaciones relatives al vocalismu local (na pura llende dialectal de fenómenos altamente relevantes relativos al vocalismu desinencial final y los valores morfolóxicos xuncíos a él, el distintu tratamientu de diptongos crecientes o decrecientes o les metafoníes, ente otro) representen una piedra de toque fundamental na comprensión de l'articulación lectal del asturianu y el so procesu de conformanza histórica. Échase de falta, por ello, una prospección propia d'un fenómenu mui local descritu parcialmente por Manuel Menéndez sobre datos orales de Valduno (Les Regueres) apurríos personalmente pol estudiosu local José Manuel González⁴ y que dan cuenta de fe-

4. Menéndez García (1963).

nómenos d'harmonización vocálica contrapuestos a la metafonía más tradicional, esto ye: non inflexiones del segmentu tónicu por harmonización con vocal desinencial final (*gochu* > *guchu*), sinón de la vocal interior al son del altor de la tónica, sistemática en paradigmas derivativos (*gochu*, pero *guchín*, *guchucu*/*gochón*, *gochacu*). Anque'l fenómenu (cuento qu'interesante na caracterización y esplicación global de la metafonía asturiana y de la diacronía del vocalismu en xeneral) ye reconocible, colos sos matices y con más o menos vitalidá, nun ampliu espectru de fales transicionales occidentales, nun ye oxetu d'un tratamientu específicu nesti trabayu señeru, referiu precisamente al focu xeográficu onde foi descritu primeramente.

Poques gracies que nuna encuestación de so tan ambiciosa ye prácticamente imposible captar de primeres tolos matices contrastivos posibles, cuantimás nun contestu d'interferencia ya influencia creciente del modelu castellanu y la regresión consiguiente del asturianu tradicional. Polo tanto, l'ausencia d'esti tipu de precisiones nun compromete en nada la escelencia del trabayu de Monteavaro, que siempre será susceptible de complementase y arriquecese n'investigaciones sucesives, cada vez más comprometíes, eso sí, pol retrocesu rápidu del rexistru tradicionalista arriendes del tráxicu esbarrumbe de la demografía rural asturiana de los últimos años.

Tamos, en fin y en pos, ente una obra fundamental y exemplar de la dialectoloxía y la investigación llingüística asturiana de los últimos años que rompe y afonda nun camín bien prometedor nel qu'espere-mos que'l propiu autor, y otros que vengan detrás, siga aportándonos el so bon facer. Un bon facer que, otramiente, tien tamién el so dignu reflexu na edición profesional y afayadiza de la editorial Trabe, qu'engrosa con ella'l so catálogu yá bien bultable d'obres d'investigación llingüística y filolóxica.

Xulio VIEJO FERNÁNDEZ
Universidá d'Uviéu

Referencias bibliográficas

- CATALÁN MENÉNDEZ-PIDAL, Diego (1989): *Las lenguas circunvecinas del castellano*. Madrid: Paraninfo, pp. 30-99.
- MENÉNDEZ GARCÍA, Manuel (1963): *El Cuarto de los Valles (Un habla del occidente asturiano)*. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos, v. 1, pp. 45-46.
- RODRÍGUEZ CASTELLANO, Lorenzo (1954): *Aspectos del bable occidental*. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos.
- VENY-MESQUIDA, Joan Ramon (2024): *Primera lliçó sobre mètrica catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 168 p.

La *Primera lliçó sobre mètrica catalana* de Joan Ramon Veny-Mesquida s'inserix en el marc de les publicacions de la collecció «Primera lliçó» de la Càtedra Màrius Torres (Universitat de Lleida) i les Publicacions de l'Abadia de Montserrat, que pretén oferir una visió sumària de diversos temes de caire literari. Entre les publicacions de la collecció, la de mètrica n'ocupa la cinquena posició, precedida per la més general sobre literatura, de Pere Ballart; la que examina Àngel Guimerà, de Ramon Bacardit; la d'assaig, de Gonçal López-Pampló; i la de teatre, de Ramon X. Rosselló. Així, doncs, aquesta cinquena primera lliçó s'emmarca dins un projecte molt més ampli i ambiciós d'oferir els fonaments necessaris per al gaudi i la crítica literària, uns textos sintètics però imprescindibles per a una bona introducció a la matèria literària. S'ha d'entendre, doncs, aquest volum com un graó més en la conformació d'una biblioteca general dels estudis literaris, amb aquestes guies introductòries als temes cabdals de la literatura catalana. Precisament, aquest és el fort de la publicació de Veny-Mesquida, la capacitat de, en solament unes 160 pàgines, poder-hi condensar tot l'essencial per a la comprensió de la mètrica catalana.

És interessant assenyalar en quin panorama s'insereix aquest volum. Anteriorment, el volum més actual sobre mètrica catalana que posseïem era la *Nova introducció a la mètrica* de Salvador Oliva (2008), que, al cap i a la fi, es plantejà com una revisió i ampliació de la *Introducció a la mètrica* (1986), obres que conviuen amb el *Manual de mètrica i versificació catalanes* de Josep Bargalló (1991, amb reedició del 2007 i reimpressió del 2024). Aquestes obres poden ser vistes com a continuadores de la primera *Mètrica catalana* d'Oliva (1980), que establí les bases de l'estudi mètric generativista i n'actualitzà el camp, que, malgrat alguns estudis més esparsos (com els d'Argenter, aplegats al volum *De poètica i lingüística* de 1984), encara mantenia amb vigència el *Resum de poètica catalana* d'Alfons Serra-Baldó i Rossend Llatas (1932) com a obra de referència sobre mètrica catalana. L'estudi d'Oliva (1980) va ser, posteriorment, ampliat, actualitzat i replantejat a *La mètrica i el ritme de la prosa* (1992) i als volums més divulgatius ja citats. Així, el llibre de Veny-Mesquida apareix com un nou referent en la descripció de la mètrica catalana. Aquest nou volum satisfà el vessant científic i el divulgatiu, en tant que continua la tasca i els postulats de les obres que el precedeixen, alhora que els eixampla amb nous exemples i reflexions entorn de la mètrica catalana.

El volum es divideix en tres seccions majors («La síl·laba mètrica», «El ritme» i «La rima»), precedides per un preàmbul i una secció liminar, en què s'introdueixen alguns aspectes bàsics i generals de la matèria, i seguits per una extensa i rica bibliografia. Al preàmbul l'autor exposa les limitacions i l'abast del treball, que se centra en la descripció dels elements constitutius del vers català, la síl·laba mètrica, el ritme i la rima, elements que structuren la partició del volum. Amb això, exposa clarament que aquesta publicació configura la primera endinsada dins la mètrica, és a dir, els elements constitutius del vers, i, per tant, deixa de banda elements majors com l'estrofisme, els gèneres o les formes fixes. Igualment, el volum se centra en la descripció mètrica i, amb això, es distancia d'obres de caire més teòric, de les quals n'assumeix els principis, però no té com a objectiu la discussió teòrica en matèria mètrica.

La secció preliminar ofereix una introducció a la nomenclatura dels versos, segons el còmput català, occità, francès i portuguès de tenir present tantes síl·labes mètriques com conté el vers fins a la darrera tònica, i el contraposa al còmput castellà i italià, que considera tantes síl·labes com té el vers. Aquesta explicació es lliga amb la naturalesa d'aquests còmputs, que descansa en la tendència dels darrers mots de vers, oxítons per al català, l'occità, el francès i el portuguès, i paroxítons per a la resta. De la mateixa manera, recull, sense aplicació, la proposta de Di Girolamo d'unificar la nomenclatura, segons sistema català, occità, francès i portuguès. Seguidament, s'ofereix una breu, però completa, panoràmica de l'origen dels versos romànics, que recull tres teories que pretenen projectar llum sobre el sorgiment d'aquests versos. En aquesta secció s'exposa la tipologia mètrica del llatí clàssic, basada en la llargada de les síl·labes, i el pas des d'aquesta a un sistema síl·labicoaccentual estès arreu de la Romània, amb un reconeixement a la importància del francès i l'occità en la configuració del vers romànic.

Primera part, la síl·laba mètrica. La primera secció del volum inclou la descripció del comportament de la unitat mínima del vers català: la síl·laba mètrica. En aquesta secció, Veny-Mesquida introdueix el concepte de síl·laba per a centrar-se en el valor d'aquesta unitat en la constitució del vers i hi relaciona explicacions sobre la resíl·labificació. Amb això, l'autor exposa la diferència entre les síl·labes dels mots aïllats, les síl·labes que es poden comptar en un enunciat, després de la resíl·labificació, les síl·labes mètriques i la relació que estableixen amb les posicions del model de vers. Serveix aquesta part com a establiment de les bases conceptuals sobre la síl·laba mètrica, cosa que permet d'obrir pas a la qüestió més sucosa pel que fa al comportament de la síl·laba mètrica, la resolució dels contactes vocàlics, és a dir: «la divergència entre les síl·labes lèxiques i les enunciatives i entre aquestes i les mètriques, produïdes per la diferent solució que es pot donar als contactes vocàlics dins d'una paraula o entre paraules contigües» (p. 27). Amb això, els contactes vocàlics que es presenten es divideixen en dos grups, els d'interior de mot, que són el diftong, l'elisió, la fusió i el hiat, i els d'entre mots adjacents, que són el diftong sintàctic, l'elisió, la fusió i el hiat sintàctic. Molt rellevant és l'afany de l'autor per discernir entre aquells fenòmens que es donen de manera natural, és a dir, que són propis de la parla comuna, davant dels fenòmens que es donen com a llicència mètrica, és a dir, que es produeixen per a satisfer les restriccions mètriques d'un model concret. En aquest sentit, Veny-Mesquida recull la problemàtica i

dificultat de discernir alguns d'aquests casos, que s'accentua, sobretot, a nivell diacrònic. Aquesta diferenciació li permet contraposar els fenòmens anteriorment esmentats amb les llicències mètriques de la sinèresi i la dièresi, en interior de mot, i la sinalefa i la dialefa, entre mots. Així, s'analitzen diversos factors que poden intervenir en la solució dels contactes vocàlics, principalment les solucions diacròniques, en poetes com March o Serafi, o la implantació de la normativa. Es dona compte també de les solucions ortogràfiques, prefabrianes i postfabrianes, per a assenyalar aquests fenòmens, així com d'altres com el tractament gràfic de la erra muda final de mot. El recurs a les llicències mètriques es desglossa per a Veny-Mesquida a través de dos factors: l'evolució natural de la llengua i la pressió de la poètica de prestigi. En paral·lel a la resolució dels contactes vocàlics i les llicències associades, l'autor llista altres fenòmens menys freqüents que afecten el recompte mètric, principalment, la supressió de fonemes (afèresi, síncope i apòcope), l'addició de fonemes (pròtesi, epètesi i paragoge), les falques o rebles i el recurs a la cesura femenina. Aquest capítol es tanca amb una secció dedicada als fenòmens de principi i final de vers que contradiuen les regles de bona formació dels versos: l'hiperencavalcament (trencament d'un mot entre dos versos), la compensació (transvasament de síl·labes entre el final d'un vers i el principi d'un altre), i l'anacrusi (sí·l·laba àtona inicial que no computa).

Segona part, el ritme. El segon bloc de l'obra se centra en l'establiment dels conceptes que afecten la distribució rítmica dels versos i la seva vinculació amb els models mètrics. Així, la primera secció encara la definició i descripció de l'accent i el ritme. En aquest punt, l'autor proposa una diferenciació entre l'accent prosòdic i l'accent mètric, l'ictus. En aquest apartat recull qüestions com la consideració de la tonicitat o atonicitat de certs mots, com els monosíl·labs pertanyents a categories gramaticals, o la fixació de la posició i distribució dels accents en els enunciatos. També incorpora el desplaçament accentual dins d'un determinat mot, solucions que es poden donar en poesia en dobles de mots que poden presentar dues accentuacions diferents o quan es pren la llicència d'establir una accentuació forçada a un mot. Pel que fa a l'enunciat s'exposa la resolució de xocs i valls accentuals, com a condicionants de la distribució rítmica del vers. Amb això, partint d'Oliva (2008) s'estableix un sistema de representació de l'accent de quatre tipus: la sí·l·laba d'accent màxim (T), la sí·l·laba tònica desaccentuada (T'), la sí·l·laba àtona reaccentuada (A⁺) i la sí·l·laba àtona (A); amb aquesta representació l'autor reserva els valors de W (*weak*, feble) i S (*strong*, fort) per al model de vers, que ocupa la secció següent. El model de vers, doncs, ofereix «un patró abstracte d'estructures mètriques que subjau rere les realitzacions concretes de cada vers segons els usos conformats i fixats pel sistema de cada llengua» (p. 83). Els models es construeixen a partir del principi d'alternança rítmica, és a dir, de la successió de posicions febles i fortes (WS...). Així, aquests models abstractes es materialitzen en la realització versal a través de regles de correspondència, que Veny-Mesquida assumeix d'Oliva (1980), principalment. Aquestes regles de correspondència són les RC1 (correspondència perfecta entre model i realització: W→A, S→T), RC2 (S→A/_WS), i RC3 (WS→TA). Aquesta exposició permet l'establiment dels principals models de vers catalans, del tetrasíl·lab al dodecasíl·lab i l'alexandrí. Presenta el tetrasíl·lab com la combinació de dos iambs (WSWS) o el seu model amb inversió iàmbrica del primer grup (SWWS); el pentasíl·lab, vers poc usat en català, està integrat per una clàusula ternària i una binària (WWSWS) o a la inversa (WSWWS); l'hexasíl·lab es pot correspondre a tres iambs (WSWSWS) o dos anapests (WWSWWS); l'heptasíl·lab es constitueix amb dos iambs i un anapest, amb diferents possibilitats combinatòries (WSWSWWS, WSWWSWS, WWSWSWS); i l'octosíl·lab, generalment format per quatre iambs (WSWSWSWS), però que admet altres formacions com un iambe i dos anapests (WSWWSWWS), un anapest, un iambe i un anapest (WWSWSWWS) o dos anapests i un iambe (WWSWWSWS). Aquests versos tenen en comú el fet de no requerir una distribució rítmica concreta i, per tant, presentar una major llibertat en la distribució dels accents interns. L'octosíl·lab fa frontera entre aquest tipus de versos i els que requereixen una distribució accentual fixa. Així, l'octosíl·lab pot presentar un model cesurat (compost per dos tetrasíl·labs) i, per tant, exigeix accent a la quarta i a la vuitena sí·l·labe. Així: «Si acceptem que el vers més curt de la nostra llengua susceptible de ser sentit com a tal és el tetrasíl·lab i que la cesura divideix el vers en dos —o més— hemistíquies que tenen el mateix valor mètric d'un vers, aleshores convindrem que l'octosíl·lab és el vers més curt que pot ser cesurat» (p. 87). Veny-Mesquida també recull el cas de

l'enneasíllab i l'hendecasiíllab, versos poc usats en la poesia catalana i que admeten diferents combinacions de clàusules binàries i ternàries. Pel que fa al decasiíllab, l'autor assenyala que el model bàsic consta de cinc clàusules binàries (WSWSWSWSWS), amb les derivacions de dues binàries i dues ternàries (WSWSWWSWS) i dues ternàries i dues binàries (WWSWWSWSWS), al costat dels models cesurats a la quarta (4+6), cinquena (5+5) o sisena (6+4). El dodecasiíllab es forma amb sis iambes (WSWSWSWSWSWS) amb accents obligatoris, ictus, a la sisena síl·laba o a la quarta i la vuitena, amb la combinació de quatre clàusules ternàries (WWSWWSWSWSWS) o de tres binàries i dues ternàries (WSWSWSWWSWS) o a la inversa (WWSWWSWSWSWS); amb l'opció cesurada, l'alexandrí, compost per dos hexasiíllabs. És interessant el recurs de Veny-Mesquida a la combinatòria de clàusules ternàries i binàries en la definició del model, fet que, al cap i a la fi, permet donar compte de les diverses distribucions rítmiques d'alguns d'aquests versos sense haver de recórrer a l'explicació de les tensions i l'aplicació de diverses regles de correspondència entre model i realització, exposició que ja trobam en obres com les d'Oliva.

Tercera part, la rima. El darrer bloc del volum analitza i descriu la rima en el vers català. Cal assenyalar que aquest bloc és un punt diferencial respecte de les obres passades, d'entre les quals només han considerat la rima Serra-Baldó i Llatas (1932) i Bargalló (1991). En aquest apartat es defineix el concepte de rima: «el retorn regular en més d'un vers de sons idèntics o similars a partir de les seves darreres vocals accentuades» (p. 95). Amb això, Veny-Mesquida analitza els principals factors a tenir en compte per a l'estudi de la rima: la fonètica, la dialectologia històrica, l'estilística, la poètica del moment o del poeta, i la pràctica dels autors que hagin servit de model. Seguidament, aborda l'origen de la rima en el vers romànic, tot remuntant-la al *tropus* de la litúrgia llatina medieval, una estratègia mnemotècnica per al cant. Definit l'origen, l'autor encara les funcions de la rima. La principal funció de la rima és d'exercir d'ornament sonor, establint correspondències fòniques entre els distints finals de vers, però alhora funciona com a marca demarcativa del final de vers o, eventualment d'hemistiqui. Aquest paper delimitador es lliga amb la seva funció rítmica, perquè la repetició dels sons implica un ritme de repetició successiu després d'un nombre determinat de síl·labes. Al mateix temps, la rima estructura els versos en estrofes i composicions, de manera que delimita l'estructura del poema. La funció semàntica de la rima permet l'associació de sentits a través de crides de mots, és a dir, que permet el lligam de significat entre les paraules rimades, ja sigui acostant-les semànticament (quan pertanyen a un mateix camp) com allunyant-les (si són significats contraris) per crear una tensió expressiva. La següent secció està dedicada a les normes de constitució de la rima, que consisteixen a evitar la rima idèntica, és a dir, la coincidència de dos mots iguals, excepte en els casos en què l'estructura poètica la reclama; evitar la rima categorial, quan dos mots pertanyen a la mateixa categoria gramatical i presenten la rima a través de l'afix flexiu o derivatiu; evitar les rimes apagades per l'ús, rimes molt usades en la tradició poètica; evitar les rimes semàntiques, les de paraules que expressen idees anàlogues, properes o oposades; i evitar la confluència de rima assonant i consonant en una mateixa composició. D'una manera semblant, es dedica part de l'exposició a definir la qualitat de les rimes, que poden ser fàcils, les que s'han d'evitar segons les pautes de construcció, pobres, riques o rares. La rima pot ser classificada des de tres punts de vista diferents segons es basi la classificació en el gènere del vers, la semblança fònica o la combinació de la rima dins l'estrofa. Des del punt de vista del gènere del vers, es diferencia, principalment, entre rima masculina, aquella que pren mots oxítons, o femenina, paroxítons o proparoxítons. Segons la semblança fònica, es pot parlar de rima total, o consonant, i parcial, o assonant. Des d'aquest punt de vista s'aborda l'examen de l'ús de les rimes consonants i assonants en la tradició poètica catalana, amb un incís en les falses rimes, aquells casos de correspondència gràfica, però no fònica. Tanquen el capítol els casos de la rima interna, la manca de rima i la combinació de la rima dins l'estrofa (monorima, creuada, apariada, encadenada, etc.).

En definitiva, tenim a les nostres mans un volum indispensable per a introduir-se a la mètrica. És un compendi que aprofundeix, sintèticament, en els temes essencials per a comprendre el funcionament del vers i ho fa amb una capacitat prou universalitzant que permet llegir l'obra no només com un referent per a la descripció i comprensió del vers català, sinó per a la del vers, sigui en la llengua que sigui. Igual-

ment, els nombrosos exemples i la introducció dels termes que es presenten converteix aquest volum en una obra apta per a un públic llec en qüestions de mètrica o poesia, i alhora amb l'assumpció, actualització i posada de manifest de qüestions discutides en la tradició d'estudi mètric català, s'estableix com una nova aportació per al públic versat.

Pere GARAU

VENY, Joan (2024): *Mirades a la llengua catalana*. Mallorca: Nova Editorial Moll, 374 p.

Vet aquí un nou recull d'articles del professor Joan Veny, la màxima autoritat vivent en dialectologia catalana, en els quals tracta temes de geolingüística, fonètica, lèxic (general i especialitzat), història de la llengua i cultura popular, tots procedents de revistes lingüístiques, miscel·lànies o actes de congressos.

El primer és una presentació del *Petit Atlas Lingüístic del Domini Català*, basat en una selecció dels mots aplegats per a l'ALDC que, a criteri de l'autor, tenen un interès especial. Els mapes presenten els mots agrupats en àrees de colors diferents, amb imatges quan cal (p. ex., els ornitònims) i de vegades amb símbols per a marcar respostes singulars o minoritàries. Tots els mapes són acompanyats d'un comentari que ajuda a interpretar-los i reconèixer-hi el valor lingüístic. Un apèndix final mostra alguns d'aquests mapes, si bé sense els colors originals, només amb tonalitats de gris, la qual cosa en dificulta el contrast de les àrees i els fa perdre valor interpretatiu. És, segurament, una exigència de l'editorial per a abaratir el cost del llibre. Veny mostra el profit que el dialectòleg pot treure dels mapes amb explicacions de la informació que ofereixen i els resultats que se'n deriven.

El segon article tracta de les lexies *blasfemar* i *renyar*, del punt de vista etimològic, geolingüístic i semàntic: aborda els sinònims dialectals i les variants formals i de sentit, i ho fa a partir de la rica informació obtinguda per a l'ALDC i —en el cas de *renyar*— de l'*Atlas lingüístic de la Terra Alta*, de Pere Navarro. Proposa *raonar* com a origen del mot *runar* 'renyar' propi d'algunes comarques occidentals, i aporta les propostes etimològiques de *blasfemar* i *flastomar*. D'aquesta segona forma no gosa assegurar-ne l'ètim, apuntant les diverses possibilitats exposades. Modestament, crec que hi hem de veure la continuació de la variant grega, prou documentada, *flastemo/flastimao*, que ha deixat descendència als parlars itàlics meridionals, a Sardenya i en català (*REW, FEW, DES, LGII, NDDC*). $[fl-]$ per $[bl-]$ en grec no deu ser més que el resultat de l'evolució pròpia de l'època hellenística de $[b] > [v]$: $[bl-] > [vl-] > [fl-]$. La variant popular amb dissimilació de les labiodentals fricatives $[v] - [f] > [v] - [t]$ (*vlasfemo* → *vlastemo* [→ *flastemo*]) degué conviure des de molt antic amb la forma culta eclesiàstica *blasfemo*, que degué ser alterada en *blastemo*, abundant en grec (*LGII, s. v. βλασφημο*), convivència que s'encomanà al llatí (*blasfemare - flastemare - blastemare*) i ha passat de manera desigual en romànic (cat. *blasfemar - flastomar - blastemar* [antic]; cast. *blasfemar*; occ. *blasfemar, blastemar*; sard. *frastimare*; friulès *blestemà*; rom. *blasfema - blestema*; it. *blasfemare - bestemmiare*; fr. *blasphémer*...). *Flastemare* → *flastomar* s'explica per la labialització de la vocal $[ə]$ seguida de la consonant bilabial $[m]$, ajudada per l'atracció formal analògica dels verbs en *-omar*, bastant més abundants i populars que els acabats en *-emar* (*domar, gomar, empalomar, esllomar, encolomar, plomar*...).

El tercer article és dedicat per Veny al model de llengua proposat per dos gramàtics del Camp de Tarragona, d'èpoques diferents: l'un, de la segona meitat del segle XIX, Antoni de Bofarull, renaixentista prefabrió; i l'altre, contemporani de Fabra, Antoni Rovira i Virgili. Destaca l'aportació que feren tots dos al model de llengua literària diferent de la llengua parlada col·loquial, més restrictiu el primer en l'acceptació de formes col·loquials i més receptiu el segon a la diversitat i el polimorfisme.

Els tres articles següents omplen l'apartat *Llengua i entorn natural*, dedicats especialment a denominacions de plantes (el 4 i el 5) i les denominacions d'elements propis del paisatge i el medi geològic o topogràfic (el 6).

Al número 4 exemplifica la varietat de fitònims documentada a l'ALDC i el seu origen etimològic (de vegades mitjançant manlleus a llengües veïnes), així com la motivació del significat principal i de

significats secundaris populars (p. ex. *castanya* ‘cop a la cara’). L’escrit és —no podia ser altra cosa— una extraordinària lliçó de fitonímia, amb excel·lents i raonades explicacions sobre la motivació dels noms i sobre alteracions degudes a fenòmens del parlar col·loquial i l’etimologia popular (com *santa Aura* per *centaura* ‘*Centaurium erythraea*’), el qual culmina en l’aclariment etimològic de dues denominacions mal resoltes pels etimologistes anteriors: *jovenal* (*Verbascum tapsus*) i *panicrost* (*Anacyclus clavatus*). Del primer, Veny demostra que té relació amb la festa de sant Joan, perquè floreix a finals de juny, i per tant *jovenal* ve d’un anterior *joanal*, i s’hauria d’escriure normativament *jovanal*. Del segon, sobre el qual s’han fet moltes especulacions, gràcies a la informació recollida per a l’ALDC —i sobretot gràcies al comentari d’un dels informants—, dedueix que el nom original és l’expressió (*ni*) *pa ni cros-tes*, deformada després per l’acció de diversos fenòmens col·loquials.

Només qualche petit retret hi faria a aquest magnífic estudi. En assenyalar la presència de manlleus d’altres llengües en els fitònims catalans, cita alguns exemples de l’Alguer basats en una aportació de Rafel Caria (p. 114); però, per la meua experiència en l’estudi de l’alguerès, puc dir que les informacions de Caria sempre s’han de contrastar, perquè sovint contenen errors. En aquest cas, Veny cita de Caria un suposat fitònim *criellei* (< KYRIE ELEISON) ‘*Chrysanthemum leucanthemifolium*’ [sic], del qual no n’he trobat cap altre testimoni, ni tan sols al DCA; segons Caria —citada per Veny—, és un crisantem «entrato da tempi remoti nella sfera del culto dei morti e quindi del sacro», cosa ben estranya perquè aquesta espècie en concret (avui coneguda científicament com a ‘*Senecio leucanthemifolius*’) és rara, i es troba només a certs indrets allunyats de la ciutat de l’Alguer (penyes vora la mar, erms, zones ruïnoses); que una espècie rara sigui tan popular, com a flor oferta als difunts, és mal de creure. I una altra dada de Caria que Veny esmenta és el *cagaranxu* ‘*Chrysanthemum coronarium*’ com a nom manllevat al logudorès *cagaranzu*. A mi només em consta que *cagaranzu* és sassarès; no l’he pogut documentar com a logudorès, si bé no excloc que en l’àrea logudoresa veïna immediata del sassarès hi sigui un terme usat.

I en el paràgraf dedicat a exemplificar el tipus morfològic X + X (p. 125), els exemples són també algueresos i pareix que Veny els tracta tots com a creacions autòctones, bé que basades en el model sard de superlatiu (*mannu mannu = molt gran*).¹ Segurament és formació pròpia algueresa *moc-moc* (‘*Borago officinalis*’, segons Caria...), però les altres denominacions (*muissi-muissi*, *cuca-cuca*, *viltiga-viltiga* i *gard pixa-pixa*) són totes manlleus sards; el darrer, amb adaptació morfològica *gardu* > *gard*. En el cas de *muissi-muissi*, la hipotètica **cua de muissi* que Veny suposa és innecessària i improbable, perquè *muissi-muissi* (i altres variants fonètiques) és creació sarda ben documentada; l’origen és, certament, *muissi* com a veu expressiva per a cridar els gats. I en el cas de *viltiga-viltiga* ‘ortiga’, no és adaptació del logudorès *bértiga* (< PERTIGA), sinó del logudorès *pittiga-pittiga* (amb variants fonètiques més pròximes de l’alguerès), amb possible influència del català *ortiga*; *pittiga-pittiga* és formada a partir de *pittigare* ‘picar, fer picor’, de la rel expressiva PITS- (*DES*, II, 284).

L’article 5 és una presentació del corpus *Noms de plantes. Corpus de fitonímia catalana*, incorporada al portal del Termcat. Veny en destaca l’aprofitament possible, per la riquesa de dades que conté, per a conèixer la frondositat de geosinònims en els noms, afavorida per fenòmens diversos com la polisèmia, l’homonimització, etc.; per a la localització geogràfica dels fitònims; per a confirmar, matisar o reformular molts d’ètims; per al coneixement de variants morfològiques i de models morfològics, i per a comprovar la validesa de molts de sinònims dins la llengua estàndard. I fins i tot, també, per a la fixació i correcció, quan calgui, dels noms científics de les plantes.

El tercer article d’aquest apartat d’Entorn Natural és dedicat al lèxic propi de la descripció geològica i paisatgística. S’hi presenten, des de la lingüística, termes com *terra*, *pedra/pera*, *calç*, *puig*, *cingle*, *veta* (mineral), *braç (de mar)*, *argent*, *roca*, *artiga*, *balma*, *coma*, *clot*, *albufera*, *rambla*, *aljub*, etc. Aquesta part tracta de l’origen etimològic i dels sentits diversos que el mot ha pogut tenir i té en la llen-

1. A l’article núm. 5 Veny fa novament referència a aquestes mateixes plantes (p. 138), però en aquest cas concedeix que són denominacions “heretades del sard”.

gua moderna, i també hi apareix la variació dialectal i l'enginy popular, que han produït variants formals (p. ex. *alquitranar* - *enclitanar* - *enclitar* 'posar quitrà'), han originat canvis semàntics (*sorra* 'llast de les embarcacions' → 'arena'), han originat distincions formals i semàntiques (GYPSU > *guix* i *algeps*) o han creat noms deguts a creences populars (*pedra de calàpet*, *llengua de sant Pau...*). És, en resum, una altra extraordinària manifestació de l'erudició i saviesa lingüística de l'autor.

Els articles 7 i 8 s'emmarquen dins l'apartat de Cultura Popular. El primer, és dedicat a les particularitats del parlar del Penedès segons és reflectit a l'obra *Folklore del Penedès* de Pere Sadurní i Vallès. Hi consigna aspectes fonètics, morfològics i —sobretot— lèxics, amb paraules no recollides al gran repertori del DCVB (*polliscar*, *riclejar*, *terracuques...*), mots propis incorporats al diccionari normatiu (*escocell*), expressions creades pel llenguatge infantil, qüestions d'etimologia popular i científica, i expressions i jocs de la cultura popular, moltes manifestacions de la qual són compartides per altres indrets dels Països Catalans. És acompanyat d'un mapa amb les àrees on s'ha documentat el joc infantil del pare carabasser.

A l'article 8 hi trobam una caracterització tipològica de les variants recollides d'un refrany molt popular relacionat amb el fenomen de la pluja prevista: *cel a cabassets*, *aigua a cantirets*. L'estudi es basa en 160 unitats recollides a comarques de Catalunya oriental i occidental, i la tipologia és diferenciada segons la relació entre el primer component essencial (*cabassets* i equivalents) i el segon (*cantirets* i equivalents). Arriba a distingir onze tipus diferents, amb variants lexemàtiques al primer component i al segon. Novament, un excel·lent estudi amb una metodologia impecable que mostra l'enginy popular en la creació de refranys referents a uns fenòmens que són generals i importants per a la societat.

Els dos darrers articles estan dedicats a qüestions de fonètica dialectal. El 9, a la diftongació de *o*, *u* en posició inicial (*oliva* > *auliva*) i a la monoftongació de *əw*, *aw* en posició àtona (*rautija* > *rutija*); i el 10, a l'alternança de [dʒ] / [tʃ] intervocàliques en català oriental. Tots dos són magistrals, en el sentit que l'autor maneja una quantitat important de dades que sap organitzar, classificar i aprofitar. El 9 és sobretot descriptiu dels fenòmens dins el seu context, mentre que el 10 no és només descriptiu, sinó que hi exposa les possibles raons que han fet que en determinades paraules, en determinats parlants i en determinats indrets (sempre del català oriental), [dʒ] > [tʃ]. Tots dos articles són il·lustrats també amb mapes on podem veure la localització i extensió dels fenòmens estudiats.

En resum, i per a acabar, i amb els matisos que es vulguin entendre en les observacions als articles 2 i 4, aquest nou aplec d'escrits científics del Dr. Joan Veny és una altra mostra del seu bon fer, del seu instint lingüístic, de la seva saviesa i erudició, de la seva capacitat de comprensió i exposició, de la seva claredat explicativa. Amb una paraula, del seu mestratge indiscutible en el camp de la romanística, de la catalanística més en concret, i de la dialectologia sobretot. El llibre és un vertader tresor per als enamorats de la llengua catalana i de la varietat i riquesa que ofereix.

Jaume CORBERA POU
Universitat de les Illes Balears

Bibliografia citada

- ALDC = VENY, Joan / PONS I GRIERA, Lúdia (2002-2018): *Atles lingüístic del domini català*, vol. I-IX. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- DCA = SANNA, Josep (1988): *Diccionari català de l'Alguer*. L'Alguer / Barcelona.
- DCVB = ALCOVER, Antoni Maria / MOLL, Francesc de Borja (1968-1975): *Diccionari Català-Valencià-Balear*, vol. 1-10. Mallorca: Moll.
- DES = WAGNER, Max Leopold (1960): *Dizionario Etimologico Sardo*, vol. I-III. Heidelberg: Carl Winter - Universitätsverlag.
- FEW = VON WARTBURG, Walthar (1922): *Französisches Etymologisches Wörterbuch*. En línia: <<https://lecteur-few.atilf.fr/index.php/page/view>>. [Consulta: 6 de juliol 2024.]

LGII = ROHLFS, Gerhard (1964): *Lexicon Graecanicum Italiae Inferioris*. Tübingen: Max Niemeyer.
 NDDC = ROHLFS, Gerhard (1982): *Nuovo Dizionario Dialettale della Calabria*. Ravenna: Longo.
 REW = MEYER-LÜBKE, Wilhelm (1972): *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter - Universitätsverlag.

VENY, Joan (2024): *Adstrat i interferència: mirades al Migjorn*. València / Barcelona / Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Institut d'Estudis Catalans / Universitat d'Alacant, 214 p.

És un plaer tornar a ressenyar un llibre del mestre, cosa que no feia des de 2011, en què vaig tenir ocasió d'escriure sobre *Scripta eivissenca* (obra que ell havia fet en col·laboració amb Àngels Massip). I dic "mestre" perquè és mestre meu des de 1978, quan vaig començar a acudir a les seues classes de la Universitat de Barcelona; i dic "plaer" perquè llegir Joan Veny és com tornar a sentir la seua veu a l'aula, amb el mateix entusiasme amb què explicava els trets que separen els blocs dialectals oriental i occidental o entrava en el detall de la palatalització de les consonants velars mallorquines. Vull dir que el Dr. Veny transmet a l'escriptura la passió que ell expressa en la seua oralitat per cada tema que toca, com quan justifica el mateix sentiment en Germà Colón:

També m'agradaria subratllar que l'etimologia és la part de la lingüística més placent i amena. [...]. Cal reconèixer el màxim goig que representa parvenir a la raó d'un canvi, saber per quin camí A ha esdevingut B i conèixer els episodis que uneixen un estadi amb l'altre. (p. 143)

Quan sabem els noms de les coses, les trobem més belles, més boniques; quan en sabem l'origen, les trobem entranyables. (p. 153)

Aquest extret pertany al capítol dedicat al filòleg castellanenc dins el llibre que tenim com a objecte de ressenya, capítol que destil·la tota l'emoció amb què els dos mestres de l'etimologia s'han acostat als ètims que han perseguit: Veny ja ho havia mostrat amb *catxel*; Colón ho fa amb exemples com *tuejar*, *Lledó*, *algemia* o *calbot*, i ambdós ho demostren en el cas de *garçeta*. Aquest últim exemple ens porta a la reivindicació del paper jugat per l'aragonès en la constitució lèxica del valencià, que els dos filòlegs han defensat contra el recurs al mossarabisme de Joan Coromines. Així, no sols en aquest capítol, sinó escampat per tot el llibre, s'esmenta molt de vocabulari valencià que fins ara s'havia atribuït al mossàrab o romanç andalusí i que el treball recent de Joan Veny ha col·locat en el seu just origen, el de l'aragonès. A exemples com els de *corder* o *borrego* del capítol sobre Colón, s'afigeix a la resta del llibre i, a voltes amb reiteració, *vaca forra* (capítol 2, p. 29); *gemecar* (cap. 2, p. 31-32); *villamarquí*, *lolo*, *sinse*, *grill cantador* (cap. 3, p. 44); *llanda*, *mentira*, *raspa* (cap. 4, p. 58); *carril*, *ombria*, *lloma*, *pepita* (cap. 5, p. 64); *arrempuixar* (cap. 6, p. 78); *estrela*, *cuti* (cap. 8, p. 87-88), o *mortitxol* i *fullarasca* (cap. 13, p. 129). Veny no s'està de situar al seu costat en el reconeixement de l'aportació aragonesa filòlegs valencians més jòvens com Emili Casanova o Josep Martines, que han treballat en la línia preconitzada per ell (p. 64, 112, 129). I afeg: «No anem a cercar la veritat a dues llegües si la tenim a dues passes», referint-se als estrats lingüístics que ens separen de l'anomenat mossàrab (p. 112, 129). En aquest sentit, la proximitat de les terres de Múrcia i la Manxa al País Valencià i el flux immigratori d'aquesta procedència han fet que una altra part del lèxic valencià que s'escapa a l'ascendència catalana genuïna, Veny l'atribuïssa a un origen murcianomanxec: *matxorra* (cap. 2, p. 31), *retama/retrama* (cap. 4, p. 53), *roxio/reixiu* (cap. 5, p. 67) o *mumo/bubo* (cap. 11, p. 113).

Però l'autor del volum que ressenyem, com a bon científic, no es basa només en les dades que li proporciona la ciència filològica per a reconstruir els ètims aragonesos o murcianomanxecs en valencià, sinó que té en compte també la recerca dels especialistes d'altres disciplines que aprofiten a la filologia com a auxiliars. Parlem sobretot dels historiadors, com és el cas d'Enric Guinot (1999) pel que fa a l'herència aragonesa medieval dels valencians (p. 64, 99), el qual va trencar amb la creença falsa d'una

distribució territorial separada de catalans i aragonesos al País Valencià i va demostrar que els colonitzadors s'havien barrejat a tot arreu amb unes proporcions del 70 % i el 30 %, respectivament. I també parlem dels geògrafs (Valero 1990; Romero 1980), que han estudiat les migracions per a explicar la interferència contemporània dels veïns actuals de Múrcia i la Manxa (p. 33).

Amb tot el que acabem de dir fins ací, el lector pot quedar amb la impressió que la present recensió s'ocupa d'una monografia (distribuïda en capítols) sobre els ètims del lèxic valencià que tenen una ascendència hispànica no catalana. No anirà massa errat el lector perquè, encara que es tracta d'un aplec de treballs de diversa mena publicats anteriorment (1997-2021), hi ha un tema que hi subjau: la "reivindicació" de la petjada aragonesa en el català dels valencians en contra de la hipòtesi preexistent d'un suposat substrat mossàrab. Per això he volgut introduir la presentació del llibre amb una mena de "tràiler" que deixàs clara aquesta idea en la ment del lector.

Ara bé, això no és tot ni molt menys: els catorze treballs reunits (originàriament conferències, ponències, pròlegs, ressenyes i algun article) parlen de moltes més coses. El primer tracta del *Petit Atlas Lingüístic del Domini Català*, l'última gran obra (per ara) del nostre autor, que compta amb alguns precedents europeus, esmentats per ell, però que ha tingut la virtut de superar-los fent més visible i entenedora la varietat territorial del català a tots els estudiosos i interessats per la nostra llengua. Els quatre capítols següents, aplegats sota l'epígraf de «Adstrat», se centren en l'estudi etimològic de paraules que responen als conceptes de '(vaca) eixorca', 'filaberquí', 'ginesta', 'rapa' i 'llavor' (d'algunes fruites), i concentren la temàtica que hem destacat del llibre. Als aragonesismes esmentats més amunt (i els mots murcianomanxecs), s'afegen ara els arabismes (p. 34, 52), tant els que s'han generalitzat en tot el català, com *albarà*, *arracada*, *drassana*, *garrofa*, etc., com els que s'han restringit al País Valencià o, en algun cas, a les Illes Balears (*alficòs*, *algeps*, *assut*, *a betzef*, *dacsa*, etc.).

Els dos apartats següents, «Diacronia» i «Cultura popular», agrupen quatre treballs del mateix estil: són tres pròlegs i una ressenya. Els pròlegs són a dos treballs d'història de la llengua: un, a l'edició del *Llibre de la Cort de Justícia de València* (1279-1321), de M. Àngels Diéguez (2002), i un altre, a la monografia d'aquest mateix ressenyador, *Història de la llengua catalana en un territori de frontera: Petrer* (Vinalopó Mitjà), publicada el 2006. El tercer pròleg és al llibre *El joc ancestral de la paraula. Llengua, cultura popular i refranyer a Rossell* (Baix Maestrat), de José Enrique Gargallo i Miquel Àngel Pradilla (1997). La ressenya correspon al *Diccionari de fraseologia (segles XVII-XXI)*, de Joaquim Martí (2019). Els treballs de Diéguez i de Martí són els que més joc li donen per al comentari sobre la dualitat lèxica entre mossarabismes i aragonesismes, amb exemples que ja hem vist més amunt.

Un darrer apartat que inclou un grup de treballs nodrit, com el dedicat a l'adstrat, és el que respon al títol de «Dialectologia». S'hi reuneixen tres treballs, dedicats a altres tants parlars: el primer, al tortosí; el segon, al de Guardamar del Segura; i el tercer, al castellà de la Pobra d'Arenós (Alt Millars). La descripció més completa és la del tortosí, atès que es tracta de l'únic d'aquests parlars estès en un àmbit supracomarcal i és cruïlla entre el català nord-occidental i el valencià; però que també és cruïlla entre Catalunya i el País Valencià en un sentit polític, ja que els entrevistats d'Amposta (1969) diuen —o, més aviat, deien— que ells no eren "ni catalans ni valencians", o que no es consideraven "catalans veraders" (p. 99). Així mateix, entre els comentaris etimològics d'aquest parlar reapareix el tema dels mossarabismes atribuïts al tortosí i al valencià, que «avui han caigut en desgràcia, gràcies al progrés de la dialectologia i la història de la llengua». Dels altres dos parlars estudiats en aquesta secció, Veny ens presenta sengles trets antagonics: els castellanismes de Guardamar del Segura i els catalanisms de la Pobra d'Arenós. Guardamar és l'últim poble del Baix Segura que ha conservat el català després d'haver desaparegut a la seua capital, Oriola, i a la resta de la comarca en el segle XVIII; per això ha patit més que altres pobles catalanoparlants l'onada castellanitzadora, que es mostra en paraules com *cutxillo*, *golp*, *quirdar-se* (<criidar-se, 'dir-se', de *llamarse*), *estropall*, etc. Quant a la Pobra d'Arenós, forma part del grup de comarques valencianes (Alt Millars, Alt Palància i la Serrania) on van predominar els aragonesos sobre els catalans en la colonització medieval (Guinot 1999), cosa que ha donat lloc a un castellà amb un alt índex de lèxic d'arrel catalana: *badar*, *rebucho*, *reser*, etc, i fraseologia del mateix origen: *a poquica noche*, *hacer mal*, *hacer el ronso*, etc.

Finalment, el colofó dels treballs continguts al llibre el conformen dos capítols d'homenatge a senyals prohoms valencians de la filologia catalana: Manuel Sanchis Guarner i Germà Colón. D'aquest darrer ja n'hem parlat i ara toca cloure aquests comentaris amb el que ocupa el penúltim capítol, el referit a Sanchis Guarner, de qui analitza les línies d'estudi següents: la de les fronteres dialectals del País Valencià; la del component mossàrab del valencià, que Veny no s'està de retraure-li per a postular l'ascendència aragonesa; la de la geolingüística, amb el seu protagonisme en l'obra de l'*ALPI*; la de la cultura popular, amb la gran aportació que significà *Els pobles valencians parlen els uns dels altres* (1965), i la de la lexicografia, amb la seua col·laboració cabdal en el *DCVB*.

El llibre es complementa amb dues seccions molt útils: una sèrie d'il·lustracions, que inclouen trenta mapes geolingüístics i tres imatges al·lusives a alguns dels mots tractats al cos del text, i un índex de tot el lèxic estudiat, que comprèn un conjunt de 1.606 paraules, amb indicació de la procedència lingüística si no són catalanes. En total, dos centenars llargs de pàgines que donen idea de l'esforç realitzat per aquest colós de la filologia catalana que és el mestre Joan Veny, a qui sembla que no pesen els anys. Per això, són perfectament disculpables una sèrie de lapsus que hem detectat en relació amb les publicacions originals dels treballs. La majoria són detalls de caire formal que denoten una manca de correspondència entre els originals que el Dr. Veny devia tenir allotjats al seu ordinador i les revisions que se li havien efectuat en les publicacions on van aparèixer abans d'incorporar els mateixos textos a l'edició actual. Així mateix, hi ha dues qüestions que, més que a lapsus, podrien obeir a diferències de criteri. Repassem-ho.

Al capítol 11 sobre Guardamar del Segura (p. 107-118), que va ser publicat per primer cop en *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a la Delegació de l'Institut a Alacant, el Carxe (la Torre del Rico, Jumella), Novelda i Guardamar* (IEC, 2011), hem localitzat l'esment al castell de la Mota, a Novelda (p. 109), quan s'hauria d'haver referit al castell de la Mola, amb ela, i que sona [la 'mola] (p. 70, *Jornades a [...] Guardamar*); en un altre llibre de Veny, ara amb Lúcia Pons (*Atlas lingüístic del domini català. Cròniques del treball de camp*, 2020) observem el mateix lapsus (p. 196), segurament fruit d'una anotació, potser fonètica, per a marcar una hipotètica ela velaritzada, que després es va transformar en la lletra *t*. També al mateix capítol de Guardamar hem recollit *elenctats* (p. 109) per *elicitats* (p. 70, *Jornades a [...] Guardamar*), *conestre-se* (p. 110) per *conexetre-se* (p. 70, *Jornades a [...] Guardamar*), *aïdo* com a la persona del present d'indicatiu (p. 112) per *aïde* (p. 73, *Jornades a [...] Guardamar*) i *Rojales [...] Torrevieja [...] Fuentálam* (p. 113) per *Rojals [...] Torrevella [...] Fuente Álamo* (p. 76, *Jornades a [...] Guardamar*). Aquest darrer exemple és el de dos topònims valencians (*Rojals* i *Torrevella*) i un de murcià (*Fuente Álamo*). Els dos valencians pertanyen a l'àrea castellanoparlant del País Valencià, però els valencians catalanoparlants veïns els usem, com a exònims, amb la seua forma (històrica) en català. Per això l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, llevat d'alguns pocs exemples, té fixats en català, com a exònims, els topònims valencians de la zona castellanoparlant. En conseqüència, l'ús que fa Joan Veny al llibre que ressenyem de *Puebla de Arenoso* (cap. 12), l'hem traslladat en el nostre escrit com a *la Poble d'Arenós*.

Un altre capítol que conté alguna manca de correspondència puntual amb la publicació original és el 7, el qual inclou el pròleg que tan amablement va fer al meu llibre *Història de la llengua catalana en un territori de frontera: Petrer (Vinalopó Mitjà)*. Segurament la llargada d'aquest títol el va fer saltar-se el nom de la població objecte d'estudi, Petrer (p. 81). Així mateix, també li van passar per malla dues correccions que s'havien introduït al seu text original: *xacubiters* (p. 82) per *xambiters* (p. 8, *Història de la llengua [...] Petrer [...]*) i un *gueto, la Frontera* (p. 82) per *barri de la Frontera* (p. 9, *Història de la llengua [...] Petrer [...]*). La primera correcció responia al fet que el mot *xambiters* prové de *xàmbit*, que és un dialectalisme alacantí (i murcià) pres de l'anglès *sandwich* per metàtesi per a referir-se a una porció de gelat que es col·loca entre dues galetes (García Soriano, 1932: *Vocabulario del dialecto murciano*, v. II, p. 37), com el *sandvitx* anostrat. La segona esmena respon al fet que el barri referit no és cap gueto en el sentit de patir segregació, sinó una barriada molt populosa que es va crear entre Petrer i Elda quan encara no formaven un sol nucli urbà i que ara s'ha convertit en centre de la conurbació.

Quant a les qüestions que podrien respondre a criteris que contrasten amb el nostre, són les dues que segueixen. Al capítol 5, el dedicat al mot *pepita*, es diu que aquest terme el recull el diccionari de la *Real Academia de Cultura* (valenciana) amb l'argument que aquesta obra té una «vocació normativa particularista i castellanitzant» (p. 65) i donant a entendre implícitament que el *Diccionari normatiu valencià* (DNV) de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, que no esmenta, no la inclou. Doncs bé, el DNV, que segueix un model de llengua “convergent” i “no castellanitzant”, conté el mot *petita* i l'acceptació referides (‘Llabor d’alguns fruits, com el meló o la carabassa’) des de la seua primera edició en paper (2014), mentre que el capítol original de Veny va ser publicat posteriorment, en 2016. I al capítol 14 (p. 143) apareix la primera persona del verb ser (*soc*) amb accent diacrític (*sóc*), com calia escriure'l en el treball original, de 2003. Ara bé, en una publicació molt posterior, com la que ressenyem (2024), potser caldria haver-lo adaptat a l'ortografia actual (*soc*), ja que el text original no era un text amb valor filològic sinó instrumental.

Tot plegat, unes minúcies que no desmereixen per a res una obra de gran valor filològic i un parell de diferències de criteri que enriqueixen el debat científic. Cal quedar-se, per tant, amb el 99 % del llibre, el que ens transmet grans lliçons sobre etimologia, però també sobre dialectologia i història de la llengua en un sentit ampli. I cal fer-ho sense oblidar l'actitud amb què sempre s'ha acostat el Dr. Veny a tots els temes que l'han ocupat: amb un sentiment d'estima i valoració per les paraules, els parlars i, en definitiva, els parlants, que són les persones que empren aquest material tan preuat per ell. Espigolem les mostres d'aquest sentiment al llarg de les pàgines del llibre com a colofó i homenatge d'aquesta ressenya al gran homenot.

Veny, parlant nadiu de mallorquí i, per tant, de català oriental, fa memòria del seu primer contacte amb el parlar tortosí: quan va conèixer un company d'Uldecona el primer dia de classe d'ambdós a la Universitat de Barcelona el 1949 (cap. 10, p. 97). O recorda, en el pròleg de la monografia sobre el parlar de la Pobla d'Arenós (cap. 12, p. 119), que va fer la coneixença del seu autor, José Enrique Gargallo, quan aquest era un alumne seu distingit per l'entusiasme i la laboriositat (1987) que va acabar presentant una tesina amb una motivació doble:

- a) l'adhesió sentimental al seu poble, amb un amor lligat a la seva manera de parlar, hereva d'antigues generacions [...] i,
- b) l'al·licient del sistema lingüístic d'una cruïlla de llengües i dialectes [...], que oferia un repte apassionant.

I en un altre capítol Veny rememora agraït l'ajuda inestimable que li va proporcionar la dona de Germà Colón, valona, quan ell es preparava les oposicions a professor de francès (cap. 14, p. 142). Però, amb el mateix Colón, recorda que durant la visita de la Secció Filològica de l'IEC a Alacant va sostenir una conversa ben fructífera sobre l'origen del mot valencià *garceta* (p. 150-151). I, encara més, lligant-ho amb les motivacions que acabem de veure en Gargallo, exalta la “fructuïció” que degué sentir Colón durant l'elaboració de la seua tesi doctoral pel fet d'estudiar

la pròpia varietat, de contrastar les pròpies vivències lingüístiques amb les experiències d'altres parlants de la mateixa contrada. (p. 149)

La consideració altament positiva que mereix a Veny l'autoctonia de l'investigador en relació al parlar investigat és una constant al llarg del llibre que veiem reparar-se al capítol novè, en el pròleg del llibre referit més amunt sobre la cultura popular a Rossell (Baix Maestrat), d'on és nadiu un dels dos autors, Miquel Àngel Pradilla:

Lligat al seu espai, Rossell, no és estrany que s'hagi sentit atret per l'estudi de les característiques dialectals; és un dels grans plaers dels dialectòlegs, llançar-se a la recollida, descripció i història dels elements i mecanismes del parlar propi. (p. 92)

L'altre autor, Gargallo, a qui hem vist que Veny considerava beneficiat per ser natural del poble objecte de la seua recerca (i per rebre informació dels seus parents de la Pobla d'Arenós, p. 120), ara ens el presenta com a marit d'una dona de Rossell, cosa que feia que

Aquest tàndem rossellà, per naixement o per adopció, reunia totes les condicions per a abordar de manera competent diversos aspectes de la cultura popular centrada en el microcosmos del poble esmenat. (p. 92)

Finalment, amb un cert sentiment de recança, transcriu aquest fragment del capítol onzè:

Després de la reparació del Seat 600, vam anar cap a Novelda (12-14 de juliol). L'acollida del batlle va ser magnífica; ens va presentar el cronista i advocat, Sr. Cremades, que amablement ens va acompanyar a casa d'un informador, Sr. Torregrossa, bon parlador, simpàtic i força ràpid en les respostes que, en atenció a l'ajut prestat, vam acompanyar al castell de la *Mota* i l'ermita de la Magdalena. L'altre subjecte, el "tio Lluís", en va completar la informació: sigui com a resultat de les freqüents libacions etliques, sigui per l'afecte que ens va agafar, al final ens volia acompanyar en les enquestes que restaven pendents, [...], fins que el vam convèncer de la seva innecessària companyia. (p. 109)

Naturalment que aquesta breu descripció de la visita dels enquestadors de l'ALDC al meu poble em va emocionar. De seguida vaig traure comptes sobre l'edat que jo tindria, tretze anys, un *xicon*, i em vaig imaginar travessant la plaça Vella, al costat del meu carrer, quan Joan Veny i Joan Martí (l'altre enquestador) accedien a l'Ajuntament a presentar-se davant la màxima autoritat local, Joaquín Payá Segura, anomenat "L'alcalde sí, sí" perquè a tot el que li demanaven contestava afirmativament. Per sort, els nostres investigadors van ser ben dirigits al cronista local, José Cremades Seller, qui els va facilitar un primer subjecte molt útil. Però el segon és qui millor havia quedat imprès en la retina del Dr. Veny, que, quan em va conèixer com a alumne el curs 1978-79 en la seua assignatura de Dialectologia Catalana a la Universitat de Barcelona, el primer que em va amollar va ser que a Novelda havia entrevistat un borratxo. No sé quin va ser el meu sentiment en aquell moment: de vergonya com a novelder? El cas és que, quan molts anys després vaig llegir la descripció que feia de la visita a Novelda (2011), em va entrar un cert orgull pel bon tracte que se'ls havia donat però també una certa recança perquè no hagueren aturat aquell *xicon* (imaginari) que se'ls havia creuat i li hagueren preguntat qualsevol cosa; ells no hagueren guanyat molt en la seua tasca, però per a mi hauria estat la primera volta que hauria entrat en contacte amb la resta del català.

Brauli MONTOYA ABAT
Universitat d'Alacant

VIDESOTT, Paul (2023): *Les Ladins des Dolomites*. Crozon: Éditions Armeline, 316 pp.

Les Ladins des Dolomites, a firma del filòleg romanzò Paul Videsott, è l'ultimo volume pubblicato dall'editore francese Armeline per la collana «Peuples en Péril», collana che conta fra i suoi titoli una serie di monografie dedicate a gruppi etno-linguistici minoritari del continente europeo.

Come suggerisce il titolo, sia del volume sia della collana che lo accoglie, oggetto della trattazione non è tanto (o non solo) *la lingua ladina* quanto soprattutto *i ladini*, intesi come gruppo minoritario in Italia. Questa focalizzazione sull'*ethnos* ladino, più che sulla lingua ladina, giustifica l'approccio interdisciplinare del volume che permette di cogliere un'identità radicata nella storia di questa regione alpina probabilmente più di una prospettiva esclusivamente linguistico-dialettologica che restituirebbe un'immagine per certi versi più complessa e dai contorni meno netti, come lasciano intuire ad esempio le carte dell'Atlante Linguistico Ladino (citato anche nel capitolo VIII «La langue ladine»).

Il taglio del volume potrebbe essere definito un po' sbrigativamente come divulgativo, ma questo non ne esaurisce le qualità che risiedono nell'essere estremamente informativo e molto ampio come spettro tematico. I venti capitoli, ai quali si aggiungono tre appendici, una bibliografia ragionata e un apparato fotografico, spaziano dalla linguistica, alla sociolinguistica, alla politica linguistica e scolastica, alla letteratura, alla storia, alla religione, all'economia (molto rilevante per le questioni legate al turismo e all'*overtourism* e alle relative ricadute sociali): si può dire che non ci sia ambito pertinente la *Ladinia* che non sia toccato, seppure succintamente.

Selezionando fra le diverse tematiche trattate, risulta particolarmente interessante quella relativa al nome *ladino*, inteso sia come glottonimo che come etnonimo, continuatore diretto del termine latino *LATINUS*, sopravvissuto in questa area marginale della latinità, ma in particolare nella media Val Badia dove il nome ha resistito senza soluzione di continuità. Il discorso diventa più complesso seguendo lo sviluppo di questo e di altri glottonimi nel corso della storia, da una parte per quanto riguarda il contrasto fra denominazioni locali, del tipo *fassano*, *gardenese*, *ampezzano*, e il nome *ladino* che assume in epoca recente un valore anche politico di unità transvalliva e interregionale, dall'altra relativamente agli etronimi, cioè ai nomi attribuiti dagli "altri" ai ladini e alla loro lingua. In virtù della posizione (geografica e culturale) particolare, incuneata tra il mondo tedesco e quello italiano, il ladino è stato definito da nord come *Welsch* (termine con il quale, come è noto, le popolazioni germaniche chiamano i loro vicini, cf. l'inglese *Welsh*) e poi, per distinguerlo ulteriormente dall'italiano, con termini dispregiativi (o divenuti tali nel corso del tempo) come *Grobwelsch* o *Krautwelsch*. Viceversa, dalle popolazioni italo-romanze veneto-trentine i ladini sono stati spesso definiti *todesch*, cioè tedeschi, più che altro per ragioni di affiliazione culturale, politica e religiosa al Tirolo. Videsott conclude il capitolo osservando come queste denominazioni, per quanto contraddittorie fra loro, non facciano altro che confermare la chiara alterità del ladino e dei ladini, in particolare rispetto all'area linguistica italoфона, nella percezione delle popolazioni a contatto.

Altro contributo interessante è quello, molto delicato nel caso di lingue di minoranza "senza tetto", della scrittura e dell'elaborazione di uno standard. Oltre a fornire un breve *excursus* storico della produzione scritta in ladino, il capitolo IX «Écriture et littérature ladines» tratta con chiarezza esemplare la questione dei diversi standard locali in uso e delle sfortunate vicende dello standard scritto unitario. Il cosiddetto *Ladin Dolomitan*, elaborato dal romanista zurighese Heinrich Schmid tra gli anni Ottanta e Novanta del secolo scorso sulla scorta dell'esperienza grigionese del romancio, ma mai veramente accettato dalla popolazione e poi rigettato soprattutto per ragioni politiche, viene presentato anche nei suoi aspetti tecnici, fornendo esempi concreti, di interesse per chi si occupi di pianificazione linguistica. Allargando lo sguardo al ruolo sociale della scrittura, si osserva poi come, negli ultimi decenni, l'uso scritto del ladino nelle sue varietà locali e sovralocali abbia conosciuto uno sviluppo notevole, sia per la maggiore presenza del ladino nei percorsi scolastici delle province di Trento e Bolzano, sia per la diffusione generalizzata della comunicazione digitale (messaggistica e *social network*) che ci permetterà di studiare uno sviluppo più spontaneo del tipo *bottom up* del ladino scritto.

Un argomento che resta invece scoperto, sebbene l'Autore ne accenni di sfuggita, è quello dei "neo-parlanti", questione ben distinta da quella dei "neo-ladini", alla quale invece Videsott dedica un intero capitolo (il V). Mentre i "neo-ladini" sono parlanti dialetti peri-ladini, che con il ladino condividono una serie di tratti linguistici e una specificità che non permette loro di riconoscersi totalmente nel panorama dei dialetti trentini e veneti e che solo di recente hanno rivendicato un'appartenenza alla *Ladinia* storica, i "neo-parlanti" sono tutti coloro che, risiedendo nelle località ladine (in particolare in area trentina e sudtirolese) e volendosi integrare socialmente e lavorativamente, pur provenendo da famiglie non ladinofone apprendono il ladino a scuola o in corsi di lingua anche con la finalità di conseguire una certificazione. Questo fenomeno pone delle domande importanti rispetto alla nozione di "ladinità": quanto conta parlare ladino per essere ladini? La comunità linguistica coincide con la comunità *tout court*? Parlanti di ladino come seconda lingua mettono in crisi l'identità ladina o viceversa la rafforzano? Si tratta di questioni di non poco conto dal momento che quella ladina, stando anche ai dati presentati e commentati da Videsott nel capitolo IV («Combien sont-ils?»), è una delle poche minoranze in

Europa che si mantiene stabile nel corso del tempo, almeno a partire dalla Prima Guerra Mondiale, se non addirittura in crescita. Ma, appunto, resta, nel caso dei ladini come di molte altre minoranze autoctone, l'ambiguità di fondo relativa alla sovrapposizione fra delimitazione territoriale, dati demografici e uso della lingua minoritaria.

In conclusione, l'ampiezza di prospettiva, unita alla ricchezza di informazioni e di dati presentati costituisce senza dubbio la maggiore originalità e valore di questo volume dedicato alla minoranza ladina. Se disponibile in traduzione italiana, *Les Ladins des Dolomites* permetterebbe ad un pubblico colto ma non necessariamente specialista, di acquisire conoscenze e soprattutto consapevolezza verso questa alterità linguistica ed etnica presente sul territorio nazionale, più spesso banalizzata nelle rappresentazioni da *marketing* turistico, o del tutto ignorata.

Silvia DAL NEGRO
Libera Università di Bolzano

LLIBRES REBUTS

AJUNTAMENT DE CAMPOS (2024): *Llengua amb tàperes*³. Campos: Ajuntament de Campos, 35 p.

Recull de 365 mots i expressions, que s'uneix a dues aportacions anteriorment publicades, organitzat per un equip de joves defensors de la llengua pròpia, presentat en paper i en forma de gimcana, en un ambient festiu, de banderoles al carrer i samarretes, marcades amb alguna d'aquelles unitats lèxiques, «perquè els campaners, vells i joves, nous i antics, passin una estona ben agradable jugant amb la llengua i la vulguin fer seva, perquè la llengua és viva perquè té parlants, vells i nous». Amb les tres edicions, patrocinades per l'Ajuntament, fetes amb amor i il·lusió, s'ha reunit un conjunt de mil noranta-cinc paraules i expressions genuïnament mallorquines i campaneres. En aquesta darrera edició, figuren mots denotatius generals (*xerrac*, *sedàs*, *randa*); arcaïsmes (*aldà* 'vell, desgastat per l'ús'); mots poc freqüents (*baldrumer* 'grosser, poc remirat', *toto* 'curt, beneit') o mots interferits (*pato*, amb l'equivalent genuí, *ànnera*); variants fonètiques (*teb* 'tebi'); sinònims en la llengua general (*aladroç* al costat de *seitó*); canvis semàntics (*blai*, *blaia* 'ximplet, bàmbol'); derivats (*andoiar* 'perdre el temps en foteses'); expressions pròpies (*afegir aigua al banyat* 'complicar més una situació', *pegar un bot* 'desplaçar-se a un lloc', *anar de betxesques* 'anar de gresca'); algun absent del diccionari Alcover-Moll (*mestrès*, *mestressa* 'alhot o alhota que vol comandar els altres), o del *DIEC* (*nin d'uè* 'nen que encara no parla'). Cada entrada es presenta en la forma canònica (*bravegera*, acompanyada de la transcripció fonètica col·loquial ([brəvə'dʒerə]), completada amb una definició o un comentari, a més de l'etimologia o motivació. Una contribució necessària i valenta d'un grup de joves inquiets per la llengua davant uns parlars carregats d'història però camí d'esdevenir minoritaris. [Nota del C. de R.]

GARCIA, Marinela / LLORCA, Francesc / MARTÍN, Llúcia / MARTOS, Josep Lluís / PERUJO, Joan M. / SANSANO, Gabriel (coord.) (2023): *Estudis en honor del professor Rafael Alemany Ferrer*. Alacant: Departament de Filologia Catalana / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Universitat d'Alacant, 473 p.

Com és tradició en aquesta mena d'estudis col·lectius en honor d'una persona que ha assolit la maduresa i l'excel·lència professionals, aquest volum aplega un bon grapat de contribucions que honoren l'homenatjat. En aquest cas, després de dos textos liminars de caire institucional (la *Salutació* de la rectora de la Universitat d'Alacant, Amparo Navarro Faure); i de la *Presentació* per part de la presidenta de l'AVL, Verónica Cantó Doménech), la *Introducció* redactada per Marinela García i Llúcia Martín deixa pas a quaranta-cinc contribucions, vinculades majoritàriament a la literatura catalana. Completa aquesta obra col·lectiva una poesia de Marisol González Felip, amb dedicatòria (*a Rafa Alemany*). [Nota del C. de R.]

GIL DEL CACHO, Félix (2024): *O TIÓN y otros escritos en aragonés tensino*. Edició de Miguel Martínez Tomey. Sabiñánigo (Aragón): Comarca Alto Gállego, 189 p.

La comarca del Alto Gállego, al cor de l'Alt Aragó, acull l'edició dels escrits que Félix Gil del Cacho (1924-1986), un home excepcional originari de Tramacastila de Tena que, un cop emigrat a Barcelona, decidí de redactar en la varietat *tensina* de la seva llengua materna aragonesa. L'edició ha anat a cura de Miguel Martínez Tomey, paísà del mateix poble de Tramacastilla, i ha coincidit en el temps amb el centenari del naixement de *O Tión* (renom afectuós amb què el títol l'identifica). El llibre arreplega una introducció coral, amb textos evocatius diversos de familiars i gent que el va conèixer, seguida dels escrits de l'autor, que ens parlen de les vivències i del *modus vivendi* d'aquell corprenedor lloc del Pirineu aragonès. [Nota del C. de R.]

GONZÁLEZ-QUEVEDO, Roberto (2024): *Sobre la llamada "che vaqueira". Resultados apicales y retroflejos de l- y ll- latinas en Asturias y León: estudios y uso literario*. [Sense indicació de lloc d'edició]: HiFer Editor, 233 p.

Estudi i revisió d'un aspecte de la dialectologia asturleonessa que ha suscitat l'atenció de diferents investigadors des de finals del segle XVII. Integren la part nuclear del llibre tres apartats majors: 1. «Los estudios sobre los resultados apicales y retroflejos de l- y ll- en Asturias y León», amb vuitanta punts que ressegueixen un ordre cronològic, des de 1.1. («Como los ingleses. 1785») fins a 1.80. («La *Antoloxía Pésica*. 2023»); 2. «La representación gráfica de la llamada "che vaqueira"»; i 3. «Conclusiones». Segueixen tres apartats menors: 4. «Referencias bibliográficas»; 5. «Apéndice. El abundante uso de la llamada "che vaqueira" en la publicación de obras literarias»; 6. «Índice». Quatre mapes i un poema de 1980, de l'escriptora Eva González (1918-2007), la mare de l'autor, serveixen per il·lustrar aspectes de l'interessant aspecte de fonètica històrica que es coneix com la "che vaqueira". [Nota del C. de R.]

GUASCH GIBERT, Helena (2024): *[In]comunicats. La [re]evolució de la paraula en l'era digital*. Lleida: Pagès editors, 205 p.

L'autora, Helena Guasch, llicenciada en filologia catalana, premi Baldiri Rexach per la seva tasca pedagògica, autora de novel·les com *Les veus de la sorra* i *Mai no t'he oblidat*, aborda en aquest llibre un tema de palpitant actualitat: com indica el subtítol del llibre, la [re]evolució de la paraula en l'era digital, la nova vida dels humans com a éssers biològics que viuen en entorns tecnològics i pensen en digital, un canvi que afecta les generacions més joves, afavorit per la pandèmia i explotat per les grans empreses tecnològiques. Davant el nou panorama, l'autora es pregunta quins seran els patrons lingüístics i si se substituirà la paraula per altres mecanismes de comunicació; quin serà el paper de les humanitats, de l'art i de la literatura; quin model de llengua prevaldrà en els nostres joves i infants nascuts digitals i subjectes a la pantalla dels mòbils. Un llibre impactant que constitueix un repte per al futur de les nostres societats. [Nota del C. de R.]

MADUELL, Àlvar (2024): *Glops coll avall*. Sant Quirze del Vallès, 85 p.

Àlvar Maduell, que ja havia manifestat la seva inquietud investigadora entorn de plagis literaris o sobre autors editats en català entre 1801 i 1833, ens ofereix ara un recull de pensaments, presentats en forma de sentències, a la manera de La Rochefoucauld, de temàtica vària (el temps fugaç, les religions, la política, el sexe, el món hispànic, etc.) on plana la finesa del psicòleg («Hi ha també la vanitat de sem-

blar humil», «El dictador podrà imposar tot el que vulgui, menys que l'estimin»). Benvingut aquest llibre, dens de contingut, que reflecteix lúcidament aspectes de la condició humana. [Nota del C. de R.]

MATAS ROCA, Marta (2023): *Sebastià Juan Arbó: Viure per escriure. Recepció crítica i projecció de l'obra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 290 p.

Diversos textos preliminars (*Introducció, Indicacions bibliogràfiques, Relació d'abreviatures de fons i arxius referenciats*) precedeixen aquest estudi sobre la recepció crítica i la projecció de l'obra de Sebastià Juan Arbó. Els epígrafs dels set capítols principals que integren el text donen una idea sobre el contingut de l'obra: 1. «Camins d'aprenentatge». 2. «El panorama novel·lístic en el tombant dels anys trenta». 3. «L'acollida d'Arbó en el món literari barceloní». 4. «L'obra arboniana i la crítica dels anys trenta». 5. «La recepció crítica durant la postguerra i la consolidació literària». 6. «Viure per escriure». 7. «El context lingüístic i polític». Finalment, les *Conclusions* donen pas als annexos, que inclouen diverses cartes intercanviades entre Arbó i personalitats com Carles Riba, Joan Oliver i Ricard Salvat, i a una complida *Bibliografia* de referència. [Nota del C. de R.]

PITARCH I ALMELA, Vicent (2021): *Gaetà Huguet Breva (1848-1926), patriarca del valencianisme*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I / Ajuntament de Castelló, 338 p.

Un generós pròleg de Francesc Pérez i Moragón (p. 11-24), que el titula *Gaetà Huguet, Pitarch, Castelló...*, serveix de pòrtic a aquesta obra de Vicent Pitarch sobre la figura de Gaetà Huguet Breva, «patriarca del valencianisme». L'obra que consta de tres parts, respectivament intitolades: «De la construcció de l'estat nació espanyol a la formació del valencianisme polític»; «Impulsor de l'economia social i líder valencianista»; i «El perfil del personatge». Una obra que ofereix una semblança, també generosa, d'aquesta figura del valencianisme en el context de la capital de la Plana. [Nota del C. de R.]

PITARCH I ALMELA, Vicent (2022): *Gaetà Huguet Segarra (1882-1959), líder republicà del valencianisme*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I / Ajuntament de Castelló, 495 p.

En el deixant de l'obra anterior, el mateix autor, Vicent Pitarch, ens ofereix la semblança d'un altre Gaetà Huguet, fill del que motiva el llibre precedent. En aquesta altra obra, prologada per Isidor Marí (p. 11-14), articulen també el llibre tres parts principals: «El marc historicoespacial»; «Els anys viscuts»; i «El llegat huguetià». Recorren història i territori viscuts per Gaetà Huguet Segarra, vida i llegat d'aquest prohoms valencià, que Vicent Pitarch recrea i dibuixa com a personatge destacat del valencianisme del segle XX. [Nota del C. de R.]

PITARCH I ALMELA, Vicent (2022): *Joan Fuster i la Fundació Huguet, de Castelló*. Castelló de la Plana: Ajuntament de Castelló, 71 p.

Del mateix autor, aquesta tercera obra, força més breu, s'estructura igualment en tres capítols. Després de la *Presentació* (p. 13-14) signada per Francesc Pérez Moragón (comissionat de la Generalitat Valenciana per a l'Any Joan Fuster i membre del Patronat de la Fundació Huguet), Vicent Pitarch ofereix en el primer capítol una contextualització de Castelló de la Plana i el marc històric dels anys que van de 1951 a 1992. Consagra el segon a «Fuster, amb Huguet i Castelló de la Plana». I el tercer se

centra en la Fundació Huguet. Completen l'obra, en forma d'annexos, sengles cartes creuades entre Fuster i Huguet, de 1956, i tres escrits de l'intel·lectual de Sueca. [Nota del C. de R.]

Revue d'études médiévales et de philologie romane. 2024, 1, núm. 1.

Des de la redacció dels *Estudis Romànics* celebrem l'aparició d'una nova revista del nostre àmbit. La *Revue d'études médiévales et de philologie romane* (*REMPRom*), publicada a París per Garnier, i dirigida per Fabio Barberini i Marjolaine Raguin, ha publicat el seu primer número a principis de l'any 2024 i s'anuncia que serà d'aparició semestral. S'hi publicaran treballs de filologia i de lingüística romàniques, però també d'història o història de l'art medieval. Les llengües de publicació són les romàniques, així com l'anglès i l'alemany. En la presentació del primer número (p. 237), s'indica també que la revista posarà especial èmfasi en les recerques de joves investigadors i en donar notícia de projectes de recerca i tesis defensades. L'empenta inicial del primer número, la posen, però, articles de grans investigadors més que consolidats de la nostra especialitat. Les persones interessades a contactar amb la revista ho poden fer a través del correu remprom.revue@gmail.com. [Nota del C. de R.]

CRÒNICA

Premis i distincions. — Al llarg del curs que va d'octubre de 2023 a setembre de 2024 diversos membres de la Secció Filològica han estat distingits amb homenatges, premis i distincions; per aquest motiu, el Comitè de Redacció d'*ER* els felicita efusivament i, quan es tracta d'homenatges pòstums, els recorda amb emoció. El 3 de desembre de 2023 es va cloure l'Any Josep Vallverdú amb un acte institucional al Teatre Municipal de Balaguer, organitzat pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya; hi van assistir els senyors Albert Turull i Jordi Mir. El senyor Joan Miralles va ser proclamat fill il·lustre de Montuïri el 16 de desembre del mateix any en un acte celebrat a l'Ajuntament i a l'església parroquial d'aquesta vila; hi van assistir el president de la Secció Filològica, i els senyors Cosme Aguiló i Enric Ribes (veg. la crònica de l'acte a *ER*, p. 590); també Albert Hauf i Valls ha estat nomenat fill il·lustre de la seva ciutat natal, Sóller.

El 20 de desembre l'IEC va fer un homenatge als seus membres de més de vuitanta anys; hi van ser presents els membres de la Secció Filològica Albert Jané, Jordi Mir, José Antonio Pascual, Joaquim Rafel, Vicent Pitarch i Joan Veny (veg. la crònica de l'acte a *ER*, p. 591). El 13 de març el senyor Albert Jané va ser distingit amb el 55è Premi d'Honor de les Lletres Catalanes de 2024, concedit per Òmnium Cultural, al Palau de la Música Catalana (veg. crònica de l'acte a *ER*, p. 611). Philip D. Rasico ha estat guardonat amb el XXXVè Premi Josep Maria Batista i Roca — Memorial Enric Garriga Trullols 2023, atorgat per l'Institut de Projecció Exterior de la Cultura Catalana (IPECC); August Bover el va representar en l'acte de lliurament del premi, el 12 d'abril, atès que Philip D. Rasico no hi pogué ser present. El senyor Josep Vallverdú i la senyora Gemma Rigau han estat distingits amb la Medalla d'Honor 2024 de la Xarxa Vives d'Universitats; van rebre el guardó el 10 de juliol en un acte celebrat a l'Escola Tècnica Superior d'Enginyeria de Camins, Canals i Ports de Barcelona de la Universitat Politècnica de Catalunya.

Diversos col·legues han rebut al llarg del curs homenatges pòstums. El 21 de març es va commemorar el desè aniversari de la mort de Modest Prats amb l'acte *Haurem estat capaços de salvar el futur?*, al Centre Cultural La Mercè, organitzat per l'Ajuntament de Girona, la Universitat de Girona i la Comissió d'Amics de Modest Prats. El 23 de març es va celebrar l'acte de col·locació d'una placa d'homenatge a Joan Coromines a la casa on va viure del 1967 al 1997 a Pineda de Mar, organitzat per l'Ajuntament d'aquesta vila; hi va participar el senyor Joan Ferrer. Maria Àngels Anglada ha estat recordada a Figueres el 24 d'abril amb motiu del 25è aniversari de la seva mort, amb una conferència de Mariàngela Vilallonga, en el marc del lliurament del XXI Premi de Narrativa Maria Àngels Anglada. Joaquim Mallfrè, traspassat el 22 de febrer de 2024 (veg. la necrològica a *ER*, p. 628-631), ha estat homenatjat al Centre de Lectura de Reus el dia de Sant Jordi amb la lectura pública de fragments del recull de contes *Dublínesos*, de James Joyce, traduïts per Mallfrè. També Jordi Carbonell i la Fundació Josep Irla han estat recordats el 18 d'agost a Prada en un acte organitzat per la Universitat Catalana d'Estiu en el marc de la 56a edició d'aquesta Universitat i Plataforma per la Llengua ha organitzat els dies 20 i 21 de setembre una Escola de Formació dedicada a Joan López Casasnovas a la seu de la Universitat de les Illes Balears de Can Salort,

Alaior. Vicent Pitarch ha estat guardonat amb la Medalla de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua a proposta de la Secció de Lexicografia i de la Secció d'Onomàstica d'aquesta institució. [Nota del C. de R.]

Josep Vallverdú, l'Any del centenari. — Diu Vallverdú que deia Gaziel que «una llarga vida és una llarga casualitat». Per a ell, per a Vallverdú, «una vida llarga és una enorme pila de vivències, i una acumulació de records que fan de la memòria un mosaic sense fi, una pel·lícula, i més si conserves activa aquella memòria».

L'Any Josep Vallverdú potser haurà estat especial i diferent respecte altres centenaris perquè ell n'ha estat actor actiu, amb un volum d'obra publicada que compta ja amb un total de tres-cents cinc títols només en primera edició i que amb motiu del Centenari hem presentat, i encara presentem, en itinerància per tot el país, a través de la Diputació de Lleida i de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, en l'exposició *GeoGrafies Josep Vallverdú*, amb una taula de dotze metres per dos amb totes les primeres edicions de narrativa infantil i juvenil, llibres de frontera, llibres personals en tota la seva varietat de registres, des de la biografia i l'autobiografia, passant pels dietaris, la crònica de viatges, les memòries i el retrat literari, fins a la traducció, l'assaig, el teatre, la poesia, la crítica literària, l'opinió i les cartes, més vuit verticals que n'expliquen la vida, d'aquí *GeoGrafies*, vida i obra. I és que en la persona de Josep Vallverdú vida i obra van íntimament lligades. En totes les seves geografies, Vallverdú hi ha donat: avui encara escriu a la revista *Terrall* de les Borges Blanques i a *Francolí* de l'Espluga de Francolí; i fins que es va publicar *Àncora*, de Sant Feliu de Guíxols, hi va escriure sempre. Però de les seves geografies Vallverdú també n'ha rebut: aquest any ha servit perquè tingui el reconeixement de tots els pobles i ciutats on ha viscut: Fill Predilecte de Lleida i Adoptiu de Sant Martí de Maldà, Sant Feliu de Guíxols, Puiggròs, les Borges Blanques, l'Espluga de Francolí i Balaguer. A més a més de la medalla del centenari que li lliurà el president Pere Aragonès el dia de l'aniversari, el 9 de juliol, en el marc de l'acte central a Palau de la Generalitat.

Tots els seus llibres publicats ens han fet dir que plenitud d'obra i vitalitat de persona s'han conjuminat feliçment en l'avinentsa de l'Any Josep Vallverdú amb motiu d'aquest seu centenari. I aquesta feliç síntesi és la que l'ha fet tan diferent com especial, aquest Any Josep Vallverdú, sobretot perquè també en dissenyar-lo i en preparar-lo l'homenatjat ha participat en totes les decisions, ha treballat en els continguts de les exposicions, en les programacions de simpòsiums i jornades i en l'agenda d'actes, que creixia imparable a mesura que l'Any avançava. I creixia, sobretot, per una raó fonamental: perquè el conjunt d'obra de Vallverdú abasta el trànsit vital d'un lector, de la infantesa i la joventut i fins a la maduresa. I això es troba en pocs escriptors.

També és cert que tanta participació de l'homenatjat es deu a l'actitud d'aquell Vallverdú sempre tan poc volgudament donat a la sorpresa i amb la voluntat que aquest seu Any hagi servit, sobretot, per endreçar la posteritat: un dels objectius que ens plantejàvem en preparar-lo, aquest Centenari. I què vol dir endreçar la posteritat? Doncs aconseguir que Vallverdú hagi estat tan justament homenatjat com prou degudament conegut. De fet, ja a *Indíbil i la boira* escriu: «dono gràcies —relatives— al cel perquè no m'ha exornat el front amb una corona de llorer immarcescible ni fet de mi aquell autor consagrat, inatacable. I a la crítica, perquè s'ha ocupat tan poc dels meus papers. Tot això fa estar sempre en un pla actiu, alerta i augmenta la pròpia fluència vital».

Aconseguir, doncs, que aquest Vallverdú tan transversal sigui degudament conegut ha estat el trajecte d'aquest Centenari, l'objectiu fonamental del qual no ha estat només de festejar, que també, aquests 100 d'anys d'un dels escriptors que més s'ha escarrassat a exercir d'*homme de lettres* en els més diversos àmbits, sinó, sobretot, assentar els títols que s'han de mantenir vius en els catàlegs editorials, que siguin un referent per a lectors i crítics i que l'agafin els traductors, perquè

Vallverdú, a més a més de dotar el topònim «Ponent» de valor identitari, ha sabut relligar els seus llocs amb un ampli univers transfronterer de la imaginació i la fantasia.

Però perquè tot això passi, perquè Vallverdú es mantingui viu en els catàlegs editorials, se n'ocupi la crítica i sigui llegit, cal que es compleixi l'altre dels objectius que ens havíem plantejat: que sigui motiu d'estudi acadèmic, perquè pugui trobar-se, com diu el poeta de Sarrià, «al bat del temps, prop de tothom, en llunyedat de segles». I aquest ha estat també un objectiu principal d'aquest Any Vallverdú, perquè d'aquests tres-cents cinc llibres que ha publicat és evident que no quedaran tots en les reedicions i noves edicions dels catàlegs editorials, però en l'horitzó hi hem de trobar aquells títols que el fan etern. De *Rovelló*, *Roc drapaire*, *El venedor de peixos* i *Indíbil i la boira*, el primer dels seus llibres personals, fins als quatre volums d'una de les autobiografies més interessants en llengua catalana, *Desmudat i a les golfes* (anys trenta), *Vagó de tercera* (anys quaranta), *Garbinada i Ponent* (anys cinquanta i seixanta) i *Mosaic de tardor* (dels anys setanta fins al 2022). Quan Vallverdú parla ell i parla d'ell, parla sempre del país. Llengua i país, en tota l'evolució dels contextos socials i polítics que en cada moment li ha tocat de viure han estat, alhora, els motius pels quals Vallverdú ha tingut sempre la necessitat d'explicar-se: encara avui, des de la publicació de *La llengua viscuda*, passant per *Lleida, problema i realitat*, *Proses de Ponent* i, amb Ton Sirera, *Els rius de Lleida* i *Catalunya visió*. Per això el Simposi organitzat conjuntament per la Institució de les Lletres Catalanes, l'Institut d'Estudis Catalans i la Universitat de Lleida presenta línies noves d'estudi.

Paral·lelament a la participació en tots els actes organitzats, Josep Vallverdú no ha deixat d'escriure. Porten peu editorial de l'Any del Centenari el quart volum de l'autobiografia, *Mosaic de tardor* (d'Editorial Proa), *La llengua viscuda* (Editorial 3i4), *Potser sí* (d'Edicions La Musca) i *Aragalls* (Pagès editors) i amb motiu d'aquesta cent anys, al costat de la Biblioteca Vallverdú de La Galera, que aplega en 14 volums l'obra juvenil, Pagès editors ha creat la Biblioteca Poètica Josep Vallverdú, amb tots els set llibres de poesia, més la reedició facsímil de *Poemes de gos*. L'editorial Fonoll, ha publicat, també amb motiu del Centenari, una nova edició de *Proses de Ponent*. I amb *El captaire*, una novel·la negra, Vallverdú s'estrena en el gènere en segell d'editorial Salòria. Ha estat potser el Vallverdú poeta el que ha descobert el lector al llarg de tot l'Any pels molts de recitals que han presentat companyies com Cassigalls, produccions com «Versos de boira i aigua» d'Anton Not i Heura Gaya o els poemes musicats de Jordi Montañez, però si hi ha hagut una sorpresa de la qual tothom s'ha fet ressò ha estat la participació de Josep Vallverdú rapejant a la Setmana del Llibre en Català. I ha estat també la descoberta d'un escriptor i d'un home que tot al llarg de la seva vida per a la llengua, per a la literatura, per als lectors i per al país, no ha tingut mai un no.

Més de setanta entrevistes, articles, conferències, exposicions, un programa d'*Il·luminats* per a TV3 i un documental que recorre vida ens fan assegurar que hem aconseguit que l'obra de Josep Vallverdú, en tota la seva diversitat de gèneres, s'hagi anat esporgant de desconeixement. I aquest diria que ha estat el gran mèrit de l'Any del Centenari, per bé que el balanç de tot el que hem fet ens el donarà el temps, perquè com expressa el poeta, tot muda i tot roman.

Carme VIDALHUGUET
Comissària

Commemoració del vint-i-cinquè aniversari del Centre Universitari de Sociolingüística i Comunicació (CUSC) de la Universitat de Barcelona. — L'any 2023 vam celebrar els vint-i-cinc anys de vida del CUSC, un intent de propulsar un centre de recerca interdisciplinari en què s'apleguessin investigadors tant de les ciències del llenguatge com de les ciències socials. En in-

tentar fer un balanç d'aquest quart de segle, em ve al cap la frase, atribuïda al gran pensador danès Soren Kierkegaard: «La vida es viu mirant endavant, però es comprèn mirant enrere». Certament aquesta frase de Kierkegaard és aplicable a la història del CUSC. Hom s'adona de la seva importància quan fa balanç d'aquests vint-i-cinc anys d'activitats i propostes.

L'aglutinació d'investigadors d'origens diferents al CUSC té un valor especial perquè l'organització universitària, amb el seu èmfasi (gairebé obsessió) en l'especialització (sovint cantonalisme) en àrees de coneixement molt concretes, afavoreix l'individualisme. Hi ha molts *Fachidioten* als departaments universitaris, superespecialistes amb aclucalls professionals massa tancats. A més a més, per a més inri, l'explosió digital de xarxes que vivim afavoreix també una fragmentació dels ciutadans inaudita.

Precisament el contrari (integrar, creuar barreres disciplinàries) és el que ha maldat per fer el CUSC, malgrat els seus recursos escassos i insuficients. Hem d'agrair aquí l'esforç tant dels seus directores aquests anys (Albert Bastardas i F. Xavier Vila) al davant de la nau, com de tots els membres que hi han contribuït. El bon tarannà personal de tot aquest equip ha permès que tirés endavant amb molta positivitat i harmonia. Tots sabem fins a quin punt les enemistats i enveges són una metzina habitual en molts departaments universitaris d'arreu del món.

No pretenc en aquestes notes proporcionar als lectors una acta exhaustiva de tot el que s'ha fet durant vint-i-cinc anys. Sols puc destacar-ne alguns trets més rellevants; per exemple, la difusió, força reeixida, de la concepció de la llengua catalana com a *llengua mitjana minoritzada*.

Durant el període 1998-2010 de mandat com a director d'Albert Bastardas sobresurten les iniciatives següents. Es fan gestions (sense èxit) per a engegar un Institut Interuniversitari de referència en sociolingüística i gestió del plurilingüisme, es crea la revista *Llengua, societat i comunicació* (vegeu-ne el contingut més endavant). Així mateix s'impulsà una perspectiva transdisciplinària i ecològica sobre els fets lingüístics, per exemple mitjançant el Col·loqui Internacional «Llenguatge i Complexitat» o el curs «Un ésser viu anomenat llenguatge». Es va preparar un projecte de recerca amb la (posteriorment frustrada) Casa de les Llengües-Linguamon «Sostenibilitat de les comunitats lingüístiques mitjanes en l'època de la globalització. Noves tendències, noves solucions». S'organitzà un cicle sobre «Llengua i identitat», unes jornades sobre Llengua i ensenyament i un curs d'estiu sobre «Els futurs del català».

D'altra banda, durant els anys (2010-2021) de direcció de F. Xavier Vila es van aconseguir uns locals més amplis a l'Edifici Històric de la UB, es va col·laborar en diferents projectes amb els Departaments de Cultura i Educació de la Generalitat, s'organitzaren cinc edicions del Màster d'Assessorament Lingüístic, Gestió del Multilingüisme i Serveis Editorials i s'engegà la primera edició tant dels seminaris en línia de sociolingüística i política lingüística com del curs «Els discursos sobre la promoció del català: perspectives i argumentaris».

Passant ara a l'actualitat, permetin-me fer una glossa dels tres actes que han tingut lloc en la nostra commemoració del vint-i-cinquè aniversari.

Les activitats es van inaugurar el 20 d'abril, amb una conferència de Vicent Climent-Ferrando (UPF) sobre el suport de la Unió Europea a les llengües dites «regionals i minoritàries».

En segon lloc, el 15 de maig, va tenir lloc una taula rodona sobre les raons (els perquè) de la lluita en favor de la diversitat lingüística. Massa sovint s'actua en pro d'una llengua sense haver articulats un argumentari profund i fonamentat intel·lectualment, més enllà d'efusions emotives. Hi van participar representants de quatre organitzacions que, d'una manera o una altra, defensen la diversitat lingüística i, per tant, també la llengua catalana. Els intervinents foren Pere Comellas (GELA, Grup d'Estudi de Llengües Amenaçades), Maria Sabaté-Dalmau (Societat Catalana de Sociolingüística), Mònica Perenya (LINGUAPAX) i, finalment, Emili Boix-Fuster (CUSC).

En tercer lloc el 29 de setembre poguérem assistir a una presentació d'Eva Codó (UAB) sobre un fenomen sociolingüístic en marxa de gran magnitud: el procés d'anglització que amara tota la

societat, tant en el món professional com en el món quotidià. Aquest procés de grans dimensions comporta riscos molt evidents de discriminació social que, fins ara, han estat molt poc investigats als nostres països de llengua catalana.

L'activitat central (diguem-ne el clímax) d'aquesta commemoració va ser la jornada matinal «Quina recerca fem al CUSC-UB? Present i futur de la recerca en sociolingüística i comunicació a la Universitat de Barcelona» (1 de desembre), possible gràcies a la col·laboració del vicerectorat de Relacions Institucionals, Comunicació i Política Lingüística, de la Universitat de Barcelona. Precisament el Dr. Matas va inaugurar l'acte juntament amb F. Xavier Vila, secretari de Política Lingüística del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

A continuació el mateix Vila va dissertar sobre un tema que li és molt pertinent: no debades ell és un acadèmic que s'ha responsabilitzat d'una tasca política i pot haver descobert les tensions entre el polític i el científic, que tant va analitzar Max Weber: «Cap a on s'ha d'enfocar la recerca sociolingüística a Catalunya els propers anys? Reflexions a cavall de la política i la recerca».

Tot seguit van tenir lloc dues taules rodones, seguides de la discussió consegüent. En la primera Núria Alturo va valorar i descriure «Els 25 (22) anys del GrEPAD: antecedents, constitució, trajectòria», i Carolina Figueras i Cristina Illamola presentaren el seu projecte sobre «L'empatia en situacions de conflicte».

Després de la pausa-cafè, Josefina Carrera-Sabaté va fer un balanç de la revista del CUSC, que molt eficaçment dirigeix, *Llengua societat i comunicació*, una revista que vol transferir de manera assequible la recerca feta. En són mostra els vint-i-un títols dels monogràfics apareguts fins ara: (1) El model lingüístic escolar a Catalunya: balanç i reptes; (2) 25 anys de la Constitució Espanyola: un model per a avaluar; (3) Retòrica i persuasió; (4) La Unió Europea i l'articulació de la diversitat lingüística; (5) Estudis actuals en l'adquisició de segones llengües; (6) Lingüística i comunicació a les organitzacions; (7) Llengües minoritzades i tecnologia lingüística: perspectives de futur; (8) Llengua i immigració; (9) Lingüística forense; (10) Medicina i llenguatge: les paraules de la salut; (11) Llengua i complexitat; (12) Història social de la llengua catalana; (13) Cervell i llenguatge; (14) L'ensenyament i l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura; (15) La demolingüística. Comptar llengües, usos i persones; (16) Les llengües de signes, fets visibles; (17) Noves perspectives entorn de l'aprenentatge inicial del llenguatge; (18) Variacions de les habilitats lingüístiques en els trastorns del llenguatge; (19) Reptes de la comunicació especialitzada; (20) Música i llengua; i (21) La pràctica de la mediació: models i processos per a la resolució pacífica de conflictes.

En la segona taula rodona es presentaren tres projectes de recerca en l'àmbit de la sociolingüística i la política lingüística: «Alta minorització i reproducció lingüística en el sud-oest europeu (AMRELSE)», a càrrec d'Emili Boix-Fuster i AveHí Flors-Mas; «Sociocomplexitat: complexitat, comunicació i sociolingüística», a càrrec d'Àngels Massip; i «La competència lingüística i comunicativa dels futurs mestres», per part d'Esteve Valls.

Va tancar la jornada la sessió «La recerca sociolingüística avui: un diàleg entre generacions», un debat entre dos puntals del CUSC amb diferents experiències generacionals: Albert Bastardas (director del CUSC entre 1998 i 2010) i Vanessa Bretxa (secretària del CUSC entre 2010 i 2018).

I acabem aquest recorregut, probablement massa esquemàtic, per la història del CUSC. Encara hi ha un biaix massa filològic al Centre i ens queda, per tant, prou feina: manquen al CUSC, per exemple, més especialistes d'antropologia, sociologia, geografia, ciència política, psicologia social, diverses branques dins les ciències del llenguatge... Les taifes i les inèrcies universitàries continuen potents, encara aixequen murs contra la comprensió de la complexitat de les llengües al món.

El CUSC és una institució amb un reconeixement consolidat per part de la Universitat de Barcelona, i, per tant, té unes arrels que li permeten perdurar. Perduran aquestes arrels si conti-

nua havent-hi persones concretes que els continuïn donant fruits. Ens conjurem tots perquè sigui així. Que el CUSC continuï, tant en la seva configuració actual com en un marc més ampli, essent útil al país.

Emili BOIX-FUSTER
Universitat de Barcelona

Actividaes de l'Academia de la Llingua Asturiana (del 1 d'ochobre de 2023 al 1 de setiembre de 2024). — Les Xornaes Internacionales d'Estudiu algamaron les cuarenta y un ediciones el pasáu mes de payares de 2023, con tres xornaes d'actividaes académiques qu'ufiertaron ponencies, comunicaciones y presentaciones que, dende disciplines estremaes, trataron cuestiones venecyaes al estudiu llingüísticu, cultural y social del asturianu.

Nel certame d'investigación de los Concursos de l'Academia del añu 2023, falláu n'avientu, Xesús González Rato algamó'l primer premiu na categoría de propuestas de terminoloxía especializada con *Anovamientu y ampliación de términos médicos*. Per otra parte, celebróse la II Olimpiada escolar de redaición «Urbano Rodríguez».

Dientro del XLV Día de les Lletres Asturianas, diose acoyida como nuevos miembros numbrarios a Claudia Elena Menéndez Fernández y Pablo Rodríguez Medina, amás d'a Èva Büchi como académica d'honor.

La Universidá Asturiana de Branu (UABRA) celebróse n'El Campu (Casu) y A Caridá (El Franco). Nel conceyu casín desarrolláronse los cursos que siguen darréu: *Cursu elemental de llingua asturiana* (dirixíu por Gonzalo Llamedo), *Creación lliteraria n'asturianu* (dirixíu por Isabel Truán y Marta Mori), *Feminismu, sociedá y futuru n'Asturies* (dirixíu por Margarita Fernández Mier) y *L'entornu natural del conceyu de Casu como recursu didáuticu* (dirixíu por Elena Arboleya); y, n'El Franco, la primer fase de la capacitación docente n'eonaviegu.

Revistes y coleiciones de l'Academia:

* *Lliteratura: Revista Lliteraria Asturiana*, 40 (mayu 2024). [Baxo la direición de Marta Mori, esti exemplar recueye una esbilla de creación lliteraria actual inédita, amás de reseñes y traducciones].

* *Lletres Asturianas*, 129 y 130 (ochobre 2023 y marzu 2024). [Cola direición d'Ana Cano, les dos últimes entregues de la revista d'investigación llingüística de l'Academia, amás de notes, anuncios y reseñes, ufierten quince contribuciones d'investigación en rellación col marcu asturianu].

* *Ciencias. Cartafueyos asturianos de Ciencia y Teunoloxía*, 13 (payares 2023). [L'últimu númberu d'esta revista, dirixida por Carlos Lastra, inxer seis artículos sobre los cambeos nel agua del Occidente d'Asturies, el procesu de fabricación del quesu, un percorríu pela historia del Xardín Botánicu Atlánticu de Xixón, los efeutos de l'automía y rexeneración en llactéridos, el síndrome d'apnea del sueñu n'edá infantil y los usos de la enerxía solar na metalurxa].

* *Cultures. Revista Asturiana de Cultura*, 27 (avientu 2023). [Baxo la direición de Roberto González-Quevedo, la revista antropolóxica de l'Academia presenta nesti volume nueve artículos d'investigación y tres reseñes].

* Francisco J. Llera Ramo, *IV Estudio sociolingüístico de Asturias. La urbanización del asturiano. Conocimiento del asturiano en los ámbitos urbanos de Uviéu, Xixón y Avilés*. Estaya sociolingüística, númb. 4 (abril 2023). [El quartu estudiu sociolingüísticu céntrase n'analizar el conocimientu del asturianu nes tres principales ciudaes d'Asturies, comparando los resultaos estrayíos colos algamaos na encuesta del añu 1991].

* Vicente Rodríguez Hevia, *La cultura tradicional en Llaviana*. Terrén, númb. 1 (avientu 2023). [El volume ufierta una recopilación d'artículos de Vicente Rodríguez Hevia que, centraos nel terrén llavianés, traten temas al rodiu del so espaciu cultural, un repasu históricu del aprovechamientu de recursos del ríu y el monte y una descripción de les celebraciones del conceyu].

* Xabiel Fernández García, *Conceyu de Grau. Parroquia de Peñaflo*. Toponimia, númb. 144 (avientu 2023). [Volume ganador del certame d'investigación del añu 2022 de l'Academia de la Llingua Asturiana na modalidá de la onomástica del terrén, el volume recueye la toponimia mayor y menor de la parroquia de Peñaflo].

* Olatz Da Silva Rosales, *Manual de recursos didáuticos, teunolóxicos y dixitales pal profesoráu de Llingua Asturiana na Educación Primaria*. Estaya pedagógica, 21 (avientu 2023). [Esta obra axunta dellos repositorios de recursos didáuticos y dixitales dirixíos al profesoráu de Llingua Asturiana na Educación Primaria, amás d'un estudiu introductoriu que repasa'l marcu teóricu y les cuestiones metodolóxicques propies de l'asignatura].

* Pablo Rodríguez Medina, *Tapín de Picupáu*. Escolín, 60 (2ª ed.) (agostu 2024). [Esti volume de lliteratura infantil, hasta agora escosáu, vuelve a espublizase nuna segunda edición revisada].

P'acabar, de mano de la Secretaría Llingüística del Navia-Eo:

* Natalia Riego Arredondas, *Segundas foyas. 3º ESO. Cuaderno d'actividades d'eonaviego* (payares 2023). [Obra dedicada a la enseñanza del eonaviego en secundaria].

* Aurora Bermúdez Nava, *Llambisques*. Os llibros d'Entrambasaguas, 21 (xunetu 2024). [Libru de poesía infantil n'eonaviego].

ACADEMIA DE LA LLINGUA ASTURIANA

Convegno Internazionale «Italoellenica. Incontri sulla lingua e la traduzione 2023» (Atene, 19 e 20 ottobre 2023). — In data 19 e 20 ottobre 2023, presso la sede centrale dell'Università Nazionale e Kapodistrias di Atene (EKPA), si è tenuto il Convegno Internazionale «Italoellenica. Incontri sulla lingua e la traduzione 2023», sul tema *Dialectti e lingue 'altre' in Grecia e in Italia*. Il Convegno, organizzato dal Laboratorio di Lingua, Traduzione e Studio del contatto linguistico italogreco del Dipartimento di Lingua e Letteratura Italiana (DILL), si è svolto sotto l'egida dell'Ambasciata d'Italia e in collaborazione con l'Istituto Italiano di Cultura, ed è stato dedicato alla memoria dei dialettologi Konstantinos Minàs, Fiorenzo Toso e Roberto Sottile, e del linguista Gabriele Iannàccaro.

Preliminarmente all'apertura dei lavori del convegno, la mattina del 19 ottobre ha avuto luogo l'incontro dei membri dell'Atlante Linguistico Mediterraneo (ALM), gruppo di ricerca con sede presso il Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani (CSFLS), che riunisce i più importanti dialettologi esperti di lessico relativo al mare, alla marineria e alla fauna marina di molte lingue dell'area mediterranea. Alla tavola rotonda sono intervenuti Giovanni Ruffino (Presidente del CSFLS), Tullio Telmon, Franco Crevatin, Annalisa Nesi, Vito Matranga, Domenica Minniti Gòncias (Presidente della Commissione scientifica del Convegno), ognuno dei quali ha presentato una rassegna dello stato delle ricerche nell'area di pertinenza.

I lavori del Convegno sono stati aperti ufficialmente il pomeriggio del 19 ottobre, alla presenza della prof.ssa Sofia Papaioannou, prorettrice per gli Affari accademici e le Relazioni internazionali dell'EKPA, della dott.ssa Susanna Schlein in rappresentanza dell'Ambasciatrice d'Italia signora Patrizia Falcinelli, e del prof. Gerasimos Pagratis, Direttore del DILL. I relatori hanno posto in rilievo il valore dell'iniziativa del convegno *Italoellenica*, che è giunto alla sua quinta

edizone ed è espressione delle peculiari relazioni culturali che uniscono l'Italia e la Grecia. I relatori invitati, in seguito, hanno offerto una panoramica degli studi di Dialettologia (Tullio Telmon, Ioanna Manolessou) e della situazione delle minoranze linguistiche (Emanuele Banfi, Eleni Sellà) tanto in Italia che in Grecia.

La giornata del 20 ottobre, secondo la tradizione degli incontri *Italoellenica*, si è articolata in due sessioni parallele, dedicate rispettivamente all'Italia e alla Grecia, con un folto programma volto a fornire un quadro quanto più vario ed esaustivo sul tema del convegno, in cui fossero rappresentate diverse aree geografiche, con la partecipazione di specialisti provenienti da diverse istituzioni dei due Paesi. Durante la sessione mattutina, *Dialetti e lingue 'altre' in Italia*, si sono così susseguiti interventi che hanno preso in esame la particolare situazione dialettale del toscano (Annalisa Nesi), le caratteristiche dei dialetti emiliano-romagnoli (Daniele Vitali), il corso con i suoi dialetti (Stella Retali-Medori) e i dialetti della Campania nell'ambito più ampio dell'Italia meridionale (Rosanna Sornicola). Si è discusso delle caratteristiche lessicali del romanesco (Claudio Giovanardi, Andrea Testa) e dell'area dialettale dell'Italia nord-orientale (Franco Crevatin). Sono state oggetto di attenzione lingue minoritarie come il sardo (Maurizio Viridis), l'arbëreshë (Vito Matranga), il dialetto greco parlato in Calabria (Domenica Minniti Gònias), l'occitano e il franco-provenzale (Matteo Rivoira). Non sono mancati, infine, interventi su una minoranza linguistica non riconosciuta come tale, come la romani (Andrea Scala) e sull'italiano fuori dall'Italia (Luisa Revelli).

Durante la sessione pomeridiana, *Dialetti e lingue 'altre' in Grecia*, sono state presentate relazioni sulla varietà del cretese orientale (Marina Tzakosta), sui dialetti di Citera (Georgia Katsouda), sullo zaconico (Nikos Lioussis), sulla parlata della Ftotide (Georgios Tsouknidas), sulla terminologia dialettale della botanica e della zoologia nella Tracia (Penelope Kambaki-Vougioukli, Triantáfyllos Papadakis) e sul dialetto cipriota, in quanto varietà di greco "fuori di Grecia" (Spyros Armostis). La sessione è proseguita con interventi incentrati sulle minoranze linguistiche più o meno riconosciute in Grecia, come l'aromuno o macedo-romeno (Kostas Dinas), il pomacco (Nikos Kokkas), la romani (Eleni Skourtou) e l'arvanitico (Asimakis Fliátouras). Infine è stata presa in considerazione la varietà romaniota/ievanica degli Ebrei greci (Evaggelia Vlachou, Giorgos Kotzoglou, Chrysoula Papadopoulou).

Il convegno si è concluso con una breve performance di Eleni e Susana Vougioukli, che hanno intrattenuto il pubblico con una scelta di canti popolari della Grecia e dell'Italia meridionale, a dimostrazione concreta del legame inscindibile tra lingua e cultura.

Domenica MINNITI GONIAS

Simposi Josep Vallverdú. Balanç d'una obra (Barcelona / Lleida, 26 i 27 d'octubre de 2023). — Ha estat excepcional, tot al llarg de l'any 2023, la commemoració del centenari de l'escriptor Josep Vallverdú (Lleida, 1923). Però *excepcional* no sols per la seva talla cívica i intel·lectual (narrador per a joves i per a adults, prosista, memorialista, conferenciant, poeta, traductor, home de referència de la catalanitat ponentina des dels anys difícils de mitjan segle xx), ni tampoc només pel fet que es tractava d'una commemoració oficial del Govern de Catalunya (al capdavant, són unes quantes cada any les efemèrides amb aquest reconeixement; el mateix 2023, sense anar més lluny, compartit amb Alícia de Larrocha, Victòria dels Àngels, Francesc Vicent Garcia —el Rector de Vallfogona, mort l'any 1623— i, entre altres encara, dos lleidatans més: el científic Joan Oró i el sindicalista Salvador Seguí, el Noi del Sucre), sinó perquè, a diferència de la resta d'aniversaris rodons, aquest centenari se celebrà amb el protagonista viu; i no solament viu, sinó en plena forma, com demostrà participant en una quantitat incommptable dels actes de tota mena que se cele-

braren al llarg de l'Any Vallverdú, des de la inauguració oficial a Lleida —ciutat de naixement, com ha quedat apuntat— el 5 de febrer, fins a la cloenda el 3 de desembre a Balaguer, tot passant amb notable càrrega simbòlica pel Palau de la Generalitat just el dia del seu aniversari —del centenari—, el 9 de juliol, en plena canícula. Que la cloenda fos a Balaguer, queda més que justificat pel fet que es tracta de la ciutat on ha residit Vallverdú els darrers anys, després d'haver viscut (en cent anys!) a Lleida, a Sant Martí de Maldà (d'on, a més, provenia la nissaga paterna), a Barcelona, a Sant Feliu de Guíxols, a Sant Martí de Maldà novament, a Balaguer una primera etapa, a Lleida un altre cop, a Puiggròs i a l'Espluga de Francolí. Tot de poblacions on ha estat feliçment nomenat fill adoptiu o predilecte, segons el cas (i encara d'altres: en particular de les Borges Blanques, on exercí magistralment la docència, i on duu el seu nom l'institut de secundària des del mateix any que se'n jubilà). Ens consta, tanmateix, que en aquest mateix número d'*Estudis Romànics* una altra crònica és dedicada a la valoració global de l'Any Vallverdú. Per això no ens hi estendrem més.

Entre la multitud d'actes celebrats, però, n'hi havia en la programació un que sobresortia pel seu caràcter expressament acadèmic, i és a aquest, que just per aquesta raó feia una il·lusió especial a Josep Vallverdú (tanmateix absent, per una inoportuna caiguda pocs dies abans), que ens referim en aquesta crònica: el Simposi que, amb el seu nom al títol i el lema «Balanç d'una obra» al subtítol, tingué lloc amb doble sessió els dies 26 i 27 d'octubre, la primera jornada a Barcelona, a la Sala Prat de la Riba de l'Institut d'Estudis Catalans, i l'endemà a Lleida, al Saló Víctor Siurana de la Universitat de Lleida. Dues institucions que, de més a més, eren les responsables de l'organització del simposi (en el cas de la Universitat, per mà de la Càtedra Màrius Torres, adscrita al Departament de Filologia i Comunicació) junt amb la Institució de les Lletres Catalanes, del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, dirigida des de 2021 per Izaskun Arretxe. No oblidem que Josep Vallverdú és membre de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans des de 1991 (òbviament emèrit, i està batent rècords de longevitat), i que, per la part de la Universitat de Lleida, després d'haver estat un dels primers professors eventuals en el moment de la represa de l'Estudi General de Lleida —de la mà de la Universitat Autònoma— a mitjan dècada de 1970, n'és doctor honoris causa (2004).

Formaren el comitè organitzador del Simposi, al costat de la comissària de l'Any Vallverdú (l'editora Carme Vidal Huguet, marmessora del llegat de l'escriptor), representants i responsables de les tres institucions esmentades: Joan Ramon Veny-Mesquida, director de la Càtedra Màrius Torres, per part de la Universitat de Lleida; Teresa Cabré, Nicolau Dols i Ramon Sistac per part de l'Institut d'Estudis Catalans (en tant que presidenta de l'Institut, president de la Secció Filològica i director de la Delegació Territorial de l'Institut a Lleida, respectivament); i els tècnics Miquel Burgueño i Antoni Terrades per part de la Institució de les Lletres Catalanes. L'harmonia i l'esperit positiu de suma per part de totes les institucions i persones esmentades fou una de les claus de l'èxit del Simposi, però és just de remarcar que tothom reconegué el professor Veny-Mesquida com la figura imprescindible en la seva impecable organització.

En total foren disset les ponències presentades en el Simposi, a les quals cal sumar dues taules rodones, una a cada seu (sobre traducció, a l'IEC, i sobre la implicació determinant de Vallverdú en la militància cívica, a la UdL), a més de les corresponents sessions institucionals d'obertura (una per cada jornada) i de clausura, que en aquest cas anà seguida per una visita en grup a una exposició de la mostra del Fons Vallverdú que es troba dipositat a la Biblioteca de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida. Val a dir que la taula rodona sobre traducció, eficaçment coordinada i moderada per Andreu Bosch, n'abordava la doble vessant, és a dir, tant la tasca ingent de Vallverdú com a traductor —sobretot de l'anglès— com el cas dels llibres —sobretot infantils— de Vallverdú traduïts a altres llengües; participaren en aquesta taula els traductores Scheherezade Surià i Olga Nikolaeva i la filòloga Anna Cris Mora, autora de l'únic estudi acadèmic que se centra en la figura del Vallverdú traductor. Pel que fa a la taula rodona de l'endemà a Lleida, coordinada

per Salvador Escudé, col·laborador de la Càtedra Màrius Torres, duia per títol «La “doctrina civil” de Josep Vallverdú, ahir, avui i demà», i hi participaren els historiadors Manel Lladonosa i Antonieta Jarne i el filòleg Andratx Badia, tots vinculats d’alguna manera amb la recuperada Universitat de la capital de Ponent.

Les disset ponències a què hem fet referència eren totes per encàrrec de l’organització, si bé cal destacar-ne les dues que, amb un format un punt diferencial (disposant de mitja hora en lloc dels vint minuts de les quinze altres intervencions), feien el paper de conferència d’obertura en cadascuna de les sessions: si el filòleg Joan Veny (IEC) parlà magistralment, a l’Institut, sobre la llengua de Josep Vallverdú, l’endemà el geògraf Ignasi Aldomà (UdL) dissertà a Lleida sobre el lligam de l’autor de *Proses de Ponent* amb el territori i la societat de la Catalunya occidental, tot destacant les aportacions decisives de les dècades de 1960 i 1970, que no se circumscriuen a aqueix emblemàtic assaig fundacional, sinó que inclouen també publicacions com *Viatge entorn de Lleida* i (un poc posterior) *Indíbil i la boira*, o els reportatges amb el fotògraf Ton Sirera (la sèrie *Catalunya Visió* i el volum *Els rius de Lleida*, per exemple), a més de la fonamental obra col·lectiva —coordinada per Vallverdú— *Lleida, problema i realitat*. Pel que fa a la conferència inaugural de Joan Veny, sota el títol minimalista de «La llengua», hi analitzà els usos lingüístics característics de l’obra de Vallverdú, de manera que hom pugui fer-se una idea del seu estil i del model de llengua pel qual va optar en el seu moment: fermament normatiu, molt escassament dialectal (tret de textos sense vocació pública, com la correspondència amb amics ponentins) i vivament expressiu, incorporant una aposta convençuda per un elevat nivell d’exigència (i doncs d’autoexigència) que tanmateix no havia d’entrar mai en contradicció amb la voluntat, no menys ferma, d’arribar a un públic majoritari.

De fet, aquesta darrera consideració entronca de ple amb allò que fou, a continuació i en la mateixa taula, el contingut de la primera de la resta de ponències, sobre «La ideologia lingüística», a càrrec d’Albert Turull (IEC), qui se centrà no pas en els usos lingüístics, sinó en les aportacions de Vallverdú en relació amb la llengua, amb tres eixos bàsics: la defensa i apologia del català, la reflexió sobre l’estat de la llengua i els models lingüístics i, per últim, el seu propi testimoniatge sobre la situació de la llengua al llarg dels diferents períodes (i en els diferents indrets) en què ell ha viscut. La resta de ponències de la primera sessió —és a dir, la matinal a l’IEC— del Simposi, després d’una pausa, anaren a càrrec de Matías López (UdL), qui, sota el títol de «Josep Vallverdú, *vir bonus dicendi peritus*», repassà el mestratge de Vallverdú en el gènere del discurs oral (pregons, conferències, presentacions); d’Àngels Gregori (AVL), específicament sobre la creixent dedicació de Vallverdú al gènere poètic («La poesia: una carrera de fons»); de Josep Murgades (UB), entorn de «Els llibres personals» de l’escriptor (memòries, dietaris i assaigs personals); de Gonçal López-Pampló (UV), disseccionant l’assaig com a gènere fonamental en la producció vallverduniàna («L’assaig: la paraula viscuda»); i, per acabar, de Carme Vidal, qui, sota el títol de «El professor», rememorà els anys de docència de Vallverdú, a partir de la pròpia experiència a les Borges Blanques entorn de 1980.

En la sessió de tarda, novament a la seu de l’IEC, les ponències, abans d’abordar la taula rodona a què ja ens hem referit més amunt, se centraren, coherentment, en el Vallverdú traductor: si Paula Espinosa (UPF) parlà específicament sobre la seva tasca com a «Traductor per a La Cua de Palla» (certament una col·lecció de referència no sols per al gènere de la novel·la negra, sinó també per a la traductologia catalana, i en què Vallverdú tingué un paper significatiu), després Andreu Bosch i Rodoreda (UB) ho feu sobre «Les traduccions de l’obra», és a dir, detallant les ocasions —per desventura, no tan freqüents com hauria estat necessari i desitjable— en què determinats llibres de l’escriptor lleidatà han estat versionats en altres llengües.

L’endemà, divendres 27 d’octubre, el Simposi es traslladà, com estava previst, a la ciutat natal de Vallverdú, on el Saló Víctor Siurana de l’edifici del Rectorat (i de la Facultat de Lletres) de la

Universitat de Lleida, a l'empara dels extraordinaris vitralls del polifacètic artista Àngel Jové, recentment traspassat, n'acollí la segona i darrera jornada, també amb sessions de matí i de tarda. L'estructura fou similar a la de la jornada inicial: una presentació institucional i una conferència inaugural (la del geògraf Ignasi Aldomà, a la qual ja ens hem referit abans), i encara una primera ponència abans de la pausa, en aquest cas a càrrec de Julián Acebrón (UdL), que va fer memòria detallada del procés de redacció i edició d'un llibre singular en la producció vallverduniana, com fou el còmic de divulgació històrica *La caiguda de Lleida, 300 anys*, dedicat, com és palès, als fets dramàtics que marcaren per sempre la ciutat, en el marc de la Guerra de Successió. Després de la pausa, unes altres cinc ponències: de Jordi Auseller (UVic-UCC), dedicada específicament a un dels gèneres menors dins de la producció vallverduniana («Apunts per (re)llegir el teatre per a infants i joves»); de Maria Pujol Valls (UIC) entorn dels «Noms i sobrenoms dels protagonistes de Vallverdú» (un exercici, doncs, d'onomàstica literària); de Jordi Malé (UdL) sobre les aportacions de Josep Vallverdú en els camps de «La història i la crítica literàries» (en què es compten alguns manuals de referència); d'Enric Falguera (UdL) entorn de les claus de «La primera narrativa infantil i juvenil» de Vallverdú; i, per últim, de Ramon Sistac (IEC), que enfilà uns «Records des de la Secció Filològica», un àmbit en què la presència de Vallverdú, sobretot en les dècades de 1990 i 2000, es feu notar no sols per les seves aportacions al cabal lexicogràfic normatiu i a una concepció avançada del procés d'estandardització, sinó també per la seva personalitat potent, sempre mesurada i avesada a la precisió. La sessió final, de tarda, inclogué encara una darrera ponència, la d'Imma Sánchez Boira (UdL), que analitzà les dades i els trets principals de la correspondència de l'autor que es guarda en el Fons Vallverdú de la mateixa Universitat, abans de donar pas a la taula rodona sobre la “doctrina civil”, la clausura i la visita guiada a què ja ens hem referit també abans.

Amb això acabaven dues jornades intenses, i complementàries, d'un Simposi que tothom ha coincidit a afirmar que era necessari, sobretot en la mesura que un dels dèficits més visibles de la projecció pública de l'obra de Josep Vallverdú havia estat durant dècades, precisament, l'evident insuficiència de l'atenció per part del món acadèmic. Una situació, la de la desatenció —o oblit, sovint—, que era no sols punyent i sens dubte injusta, atesa la transcendència tant de l'autor com de la seva obra, sinó fins i tot paradoxal, atesa en aquest cas la seva formació i la seva dedicació, també, a l'àmbit acadèmic. En suma, fou un Simposi la valoració del qual no pot ser sinó d'un gran èxit: pel nivell de les aportacions aplegades, per l'actualització de les visions presentades, per la complementarietat dels diferents aspectes tractats, i fins i tot per l'oportunitat de celebrar-lo en el moment i en els llocs justos; però sobretot, no ens n'oblidem mai més, per la vàlua —en grau de transcendència, podem dir, sense exagerar— de la contribució de Josep Vallverdú a fer de la cultura catalana, en molts dels seus àmbits (literatura de creació, traducció, pensament, referencialitat cívica...), una cultura més rica, més variada, més precisa, i amb una base social més eixamplada. Que no és poc.

Albert TURULL
Universitat de Lleida
Institut d'Estudis Catalans

Jornades de la Secció Filològica de l'IEC a Lleida (27 i 28 d'octubre de 2023). — Com és ben sabut, atès que es tracta d'una tradició que remunta fins a temps que, exagerant bastant, en podríem dir immemorials (i tanmateix la documentació no enganya, i diu que es tracta en concret de l'any 1990, quan en tingué lloc una primera edició), la Secció Filològica (SF) de l'Institut d'Estudis Catalans —creada uns quants decennis abans: el 1911, poc després de l'Institut mateix— celebra una sessió anual fora de la seva seu, és a dir, fora de Barcelona. No es tracta només d'una

visita col·lectiva, d'una excursió, sinó realment d'una sessió de treball, que acostuma a incloure una reunió del plenari de la Secció —amb els seus punts de l'ordre del dia, els seus acords, etc.— i també un seguit d'actes públics, amb format divers segons el cas i l'ocasió. El fet és que l'any 2023 les Jornades anuals de la SF van tenir lloc a la ciutat de Lleida, cosa que s'esdevenia per segona vegada, atès que s'hi havia celebrat també la segona edició de la sèrie, en un ja bastant remot any 1991. Val a dir, per si calgués justificar-ho, que la repetició venia de la mà d'un esdeveniment certament extraordinari: la celebració del centenari de l'escriptor lleidatà Josep Vallverdú —membre també de la SF—, amb motiu del qual tot l'any 2023 fou l'Any Josep Vallverdú, una commemoració amb caràcter oficial —doncs declarada i assumida com a tal pel Govern de la Generalitat de Catalunya— que fou de cap a cap un gran èxit, i de què ja s'ocupa una altra crònica en aquest mateix número d'*ER*. De fet, en el programa distribuït amb antelació no es parlava només d'una nova Jornada de la SF, sinó explícitament de les «Jornades de la Secció Filològica de l'IEC a Lleida amb motiu de la commemoració de l'Any Josep Vallverdú».

És així que la data escollida per als actes públics que més avall detallarem, el 28 d'octubre, no ho era pas a l'atzar, sinó tot just per a enllaçar sense solució de continuïtat amb el Simposi Josep Vallverdú que, com expliquem també en una altra crònica d'*ER*, havia tingut lloc els dos dies immediatament anteriors, el segon dels quals precisament a Lleida —al Saló Víctor Siurana de la Universitat de Lleida—, després d'una primera sessió el dijous 26 a Barcelona, a la seua mateixa de l'IEC. Per tant, quan la tarda del dia 27 d'octubre de 2023 tenia lloc l'acte de cloenda de la segona jornada del Simposi —i doncs del Simposi—, ja era present a la capital de Ponent el gruix de membres de la SF, i així començaven de facto les Jornades: d'entrada, el vespre d'aquell divendres 27, amb una actuació artística en un espai del mateix hotel en què sopava el grup i s'hostatjava la major part dels seus membres. Val a dir que els dies previs, dins d'aquella setmana de tardor, havien tingut lloc ja, com és tradició si més no des dels darrers anys —des de les darreres Jornades—, una sèrie d'actes públics —o, més ben dit, amb públic, si bé no anunciats amb caràcter general— de difusió de l'activitat de la SF en centres d'ensenyament secundari de la mateixa ciutat de Lleida, amb la participació del president de la SF, Nicolau Dols, i del delegat de l'IEC a Lleida (i al mateix temps coordinador de les Jornades), Ramon Sistac.

Sigui com sigui, com hem apuntat adés, el gruix de les Jornades, i per tant la jornada en singular, tingué lloc el dissabte 28 d'octubre de 2023, «Any Vallverdú». Fou en horari concentrat, de matí, i la seua escollida tant per a una primera visita particular com per als actes públics fou el Museu de Lleida (nom complet oficial: «Museu de Lleida, diocesa i comarcal»), un rellevant equipament cultural que, recollint el testimoni de diferents fons patrimonials (de ciutat, demarcació i bisbat), és regit des de 1997 per un consorci de què formen part diverses institucions (bisbat, Paeria, Consell Comarcal, Diputació i Generalitat, que el presideix), i que des de l'any 2020 —després dels fets traumàtics de la tardor de 2017 en què sofrí un espoli judicial amb un evident refons polític— té la categoria de Museu d'Interès Nacional: un dels dotze que a hores d'ara tenen aquesta consideració singular arreu del Principat, quatre dels quals a Barcelona i els altres vuit repartits bàsicament per les vegueries de la Catalunya Central i del Penedès, de manera que el de Lleida és l'únic que es troba a la Catalunya occidental *lato sensu*. Allí, doncs, feren cap aquell assolellat matí de tardor, ben d'horeta, els membres de la SF per tal de dur a terme una primera activitat que, com ja hem apuntat, no era encara pública sinó privada, però ben significativa: la visita (guiada i comentada, per descomptat) a l'exposició «Romans a Ponent. Ilerda, Iesso, Aeso» que durant uns mesos s'estigué a la sala d'exposicions temporals del Museu (<<http://museudelleida.cat/romans-a-ponent-ilerda-iesso-aeso/>>). Es tracta d'una exposició important, ambiciosa quant a discurs i també per la rellevància i fins l'excelsitud dels materials recopilats, produïda pel mateix Museu de Lleida, amb Josep Guitart (IEC) i Xavier Payà com a comissaris, i la col·laboració de l'Arxiu Arqueològic (municipal) de Lleida i uns altres dos equipaments de referència de la

xarxa territorial de museus de la demarcació: el de Guissona (Segarra) i el de la Conca Dellà, amb seu a Isona (Pallars Jussà). De fet, a ningú no s'escapa que aquestes dues poblacions —corresponents respectivament a les romanes *Iesso* i *Aeso*— són, junt amb la ciutat de Lleida mateix (*Ilerda*), els tres nuclis a què afluïx el subtítol de l'exposició, i que en efecte havien estat, segons les dades que ens forneixen tant l'arqueologia com les fonts documentals antigues, les principals urbs romanes de la conca del Segre, és a dir, del que ara coneixem com a Catalunya occidental o regió de Ponent. Una de les principals virtuts d'aquesta exposició —i, ben mirat, l'aspecte que més entroncava amb una visita en ple de la Secció Filològica de l'IEC— és d'haver fet patent, de manera explícita i brillant, el fil de continuïtat territorial i humana que, a desgrat d'una intensa colonització (i d'una substitució lingüística i cultural de gran abast, sens dubte transcendental), hi hagué entre el món preromà immediat (ibèric, iber) i les estructures i superestructures romanes, de matriu òbviament llatina, que s'hi van solapar, i com això —aquesta substitució i alhora aquesta continuïtat, amb unes poques generacions clau en què es produeix el trànsit— queda reflectit en l'epigrafia (particularment en l'onomàstica, i sobretot en l'antroponímia), en les formes de vida, i doncs en l'urbanisme i tot, d'aquell món canviant de què som hereus.

Un cop enllestida la visita a l'exposició, i ja amb públic assistent, tingué lloc a les dotze en punt, a la sala d'actes (en planta de soterrani) del mateix Museu de Lleida, l'obertura de la sessió acadèmica, la qual tingué dues parts ben diferenciades: de primer, la presentació dels recursos lingüístics de la SF (principalment *Diccionari de la llengua catalana*, *Ortografia catalana*, *Gramàtica de la llengua catalana*, *Gramàtica essencial de la llengua catalana* i *Gramàtica bàsica i d'ús de la llengua catalana*), que fou feta de forma coral per diferents responsables de la Secció, i, tot seguit, la conferència a càrrec del professor Natxo Sorolla, de la Universitat de Saragossa (i una de les més recents incorporacions al cos de membres numeraris de la SF), amb el títol de *Les claus sociolingüístiques a Catalunya i la Franja: joventut, transmissió i "chapurriau"*, que resultà alhora rigorosa i amena, i molt clarificadora, en reunir brillantment l'exposició de dades demolingüístiques recents i l'anàlisi dels factors concurrents que permeten explicar-les, tant de caràcter sociològic com ideològic.

Tancà la sessió un col·loqui entre els assistents, pràcticament sense cloenda institucional, i en acabat els membres de la SF es traslladaren a un restaurant de la ciutat on, com és preceptiu, seguí animadament la discussió, abans d'emprendre cadascú o en grup, entrada la tarda, el camí del retorn.

Albert TURULL
Institut d'Estudis Catalans

XVIII Trobada del Grup d'Estudis Etnopoètics (Castelló, 3 i 4 de novembre de 2023).

— El Grup d'Estudis Etnopoètics de la Societat de Llengua i Literatura va celebrar fa uns mesos la seva trobada anual. Després de localitats com Perpinyà, Girona o Maó, calia tornar al País Valencià i, en conseqüència, la localitat seleccionada fou Castelló. La trobada es desenvolupà completament al Museu de Belles Arts de la capital de la Plana, un recinte preparat per a l'esdeveniment i, a més, idoni per a parlar de literatura. Com sempre, les jornades giraren al voltant d'un tema: «Les formes breus en l'etnopoètica». Per tant, calia deixar de banda textos extensos i centrar-se en les cobles, les endevinalles, les parèmies o fórmules diverses. El cartell de presentació, una magnífica obra d'Àngel Vergés, proposava un repte als assistents: calia completar les tres parèmies que hi apareixien: «A Castelló porten gorra...», «Una xica a Bini...» i «Gent de la Plana...». Amb tot plegat, les jornades tengueren una gran acollida i s'hi presentaren un total de denou comunicacions.

Divendres dia 3 de novembre s'inicià la trobada amb la benvinguda inicial. Els encarregats d'inaugurar l'acte foren Caterina Valriu Llinàs, com a membre de la comissió gestora del GEE, i Tomàs Escuder Palau, representant institucional de la Societat Castellonenca de Cultura. Just seguit començaren les comunicacions. L'encarregada d'obrir la trobada fou M. Magdalena Gelabert, qui parlà sobre «Encanteris i fórmules màgiques a les rondalles mallorquines d'Antoni M. Alcover»; continuà el toponimista Cosme Aguiló amb «Endevinalles de Santanyí, es Llombards i Santa Eulària des Riu»; just després, parlaren Rafael Beltran i Amparo Rico, de la Universitat de València, amb la comunicació «Les nou endevinalles més antigues de la tradició catalana (i peninsular): del segle v al segle XIX»; i, finalment, abans de la pausa, poguérem sentir Caterina Valriu parlant sobre les «Fórmules d'inici i final a les rondalles de l'Aplec Alcover».

El segon torn constava de cinc comunicacions. La primera, centrada en la relació amb la música, fou a càrrec de Francesc Vicens: «Música global i petites formes d'oralitat cantada: De la *Music Session* de Shakira i Bizarrap al *Cançoner Tradicional Infantil*»; posteriorment, continuà Joan-Lluís Monjo amb «El xant. Observacions a propòsit d'un gènere etnopoètic breu a partir de mostres en català»; la comunicació següent fou «Noves aportacions al coneixement del cançoner valencià: els materials inèdits de Francesc Figueras i Manuel Quisilant», de Lluís-Xavier Flores; i, s'acabà el segon cicle amb dues comunicacions específiques sobre cançons: «Les cançons de *Filologia de Calendario* (1903), d'Antoni M. Peña: un glossari filològic i etnopoètic sobre el calendari», de Josep Nicolau; i «El repertori d'una dona: cançons i gloses de madò Bàrbara Artigues *Gorrió*», de la musicòloga Bàrbara Duran.

A la tarda començà el tercer torn i el primer a pronunciar-se fou Alexandre Bataller amb «Rondalles paremiològiques i refranys fugits de les rondalles. El cas de "Massa tindreu!" (ATU 982); continuà Josefina Roma: «A Alguaire, los agullaires...»; i, posteriorment, repetiren lesponents Alcía Castelló i Paqui Cano, amb dues comunicacions amb perspectiva pedagògica: «De quan els animals i les coses parlaven... Mimologismes i tradició popular» i, en segon lloc, «Tenim un cos». Per acabar, Tània Muñoz Marzá parlà sobre «*Vindrà l'home del sac i se t'emportarà!* Expressions fraseològiques i narrativa». Finalment, per a la cloenda de la primera jornada, hi hagué una gran vetlada de rondalles amb magnífiques narradores castellenques. Les dues rondallaires mantingueren el públic ben entretengut i més d'una vegada els tragueren una bona rialla.

L'endemà al matí començà la darrera tanda de comunicacions. Els primers foren Xavier Roviró i Carme Rubió, del Grup de Recerca Folklòrica d'Osona (GRFO) amb «El paper fonamental de les frases fetes, refranys i altres parèmies en la construcció de l'estil a *En defensa pròpia*, de Jacint Verdaguer»; després, parlà Vicent Vidal, amb la comunicació més actualitzada de les jornades: «*Snowclones* i creació de mems en català»; a continuació, tenguérem el plaer d'escoltar «Orígens medievals i pervivència del *Somni de la verge Maria* en el cançoner català contemporani», de Joan Mahiques; i acabà Joan Borja amb «Paremiologia de l'alimentació: gastronomia, nutrició i dieta mediterrània en les formes breus de l'etnopoiesia catalana».

Després de la pausa es presentaren les novetats bibliogràfiques dels membres del grup. Entre d'altres, podem destacar el número 11 de la revista *Estudis de Literatura Oral Popular* (ELOP) / *Studies in Oral Folk Literature*, del 2022, i el volum de la trobada de l'any anterior, sobre *L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya (1922-2022)*, en homenatge a Josep Massot i Muntaner i Joan Francesc López Casanovas. El volum fou presentat pels curadors, Salvador Rebés Molina i Bàrbara Duran Bordoy. En acabar, es feu l'assemblea anual del GEE i a la tarda Manuel Carceller i Toni Royo guiaren una passejada pel centre històric de Castelló.

Josep NICOLAU PERELLÓ

Novena Jornada de la Càtedra Pompeu Fabra (Barcelona, 9 i 10 de novembre de 2023).

—La Novena Jornada de la Càtedra Pompeu Fabra, celebrada els dies 9 i 10 de novembre de 2023, sota el títol «Afavorim la comprensió de la llengua catalana entre els estudiants internacionals: estratègies i recursos». La jornada va girar al voltant de la importància del sistema universitari català com a fonament per a preservar i enfortir la llengua pròpia i va ser un fòrum marcat per la reflexió i la presentació de propostes per fomentar l'ús de la llengua catalana entre els estudiants internacionals. Com ja és costum, en les jornades de la Càtedra Pompeu Fabra (CPF) de la Universitat Pompeu Fabra (UPF), la trobada anual va destacar per la profunditat dels debats i la diversitat de mirades que es van aportar, cosa que reafirma la rellevància d'aquesta Càtedra com un espai crucial per a la reflexió acadèmica i el diàleg interdisciplinari.

El 9 de novembre, a l'Institut d'Estudis Catalans, Laia de Nadal, rectora de la Universitat Pompeu Fabra; F. Xavier Vila, secretari de Política Lingüística de la Generalitat de Catalunya, i M. Teresa Cabré, presidenta de l'Institut d'Estudis Catalans, van donar el tret de sortida a la jornada amb l'acte d'inauguració. Seguidament, Rosa Estopà, directora de la Càtedra Pompeu Fabra, donà la benvinguda als assistents i va obrir formalment la jornada posant de manifest la importància de buscar estratègies per afavorir una integració lingüística plena a les universitats catalanes, un tema que és transversal i que afecta totes les àrees de coneixement. A continuació, Josep Capdeferro, delegat de Mobilitat Internacional de la UPF, va impartir la conferència inaugural, titulada «L'hospitalitat, un repte que transcendeix la política universitària». Capdeferro va destacar la importància d'una rebuda lingüística acollidora i atenta, que promogui la inclusió i la comprensió del català entre els estudiants internacionals.

L'endemà, les activitats es van traslladar a l'Auditori Mercè Rodoreda del campus de la Ciutadella de la UPF. El dia va començar amb la conferència «Miti attorno al multilinguismo» de la Dra. Rita Franceschini, directora de la Unitat d'Estudis de Llengües de la Universitat Lliure de Bozen-Bolzano, qui va detallar i rebatre diferents mites entorn del multilingüisme, com ara el fet que retarda el desenvolupament del llenguatge dels infants o el fet que una persona bilingüe coneix les dues llengües per igual. A continuació, Alba Pérez Xaus, psicòloga especialitzada en l'ensenyament de català per a adults i professora col·laboradora de la UOC, va oferir una ponència sobre «La confiança lingüística i la participació a l'aula dels estudiants internacionals», en la qual va posar en relleu la necessitat de generar un entorn de confiança perquè els estudiants no catalanoparlants participin activament a classe. Així, segons Alba Pérez, el rol del docent ha de ser facilitador i orientador i s'han de posar en acció tant estratègies que motivin la seguretat de l'estudiant, com recursos que fomentin la participació: jocs de rol, projectes creatius, etc.

La jornada va culminar amb una taula rodona moderada per Teresa Monllau, professora del Departament d'Economia de la UPF. La discussió va comptar amb la participació de diversos experts en polítiques lingüístiques i educació: Marta de Blas, cap del Servei de Llengües i Terminologia de la Universitat Politècnica de Catalunya; María Naranjo, directora d'Idiomes UPF; Carles Plasencia, tècnic de la Secció de Dinamització del Servei de Llengües i Política Lingüística de la Universitat de València; Maria Casals, coordinadora del Pla d'Acollida de Llengua i Cultura Catalana de la Universitat de Barcelona; Martí Freixas, lector de català a la Universitat de Leipzig, i Andreu Pulido, cap del Servei de Llengües Modernes de la Universitat de Girona. Els ponents van compartir experiències i estratègies per fomentar l'ús del català entre els estudiants internacionals, i van subratllar la importància de no renunciar a impartir classes en català tot i la presència d'estudiants de diverses llengües. També, es van exposar els plans lingüístics de les diverses universitats representades i es van presentar iniciatives en favor de llengua catalana, cosa que va permetre recollir i compartir projectes de bones pràctiques i posar de manifest aquells esculls que es poden millorar.

La cloenda de l'esdeveniment va ser una oportunitat per reflexionar sobre les discussions i les propostes plantejades durant la jornada, deixant una porta oberta a futures iniciatives i col·laboraci-

ons per continuar promovent la llengua catalana tant dins del territori com en l'àmbit internacional. Les aportacions i els debats generats durant aquests dos dies seran, sens dubte, una font de recursos i inspiració per a tots aquells que treballen en la defensa i la promoció del català. Podeu veure els vídeos sencers de la jornada a la pàgina web de la CPF (<<https://www.upf.edu/web/cate-drapompeufabra/novena-jornada>>) i també se'n publicaran les actes, que es podran trobar a la mateixa pàgina web.

Laia VIDAL SABANÉS
Universitat Pompeu Fabra

Convegno Studi Liguri e del Mediterraneo per Fiorenzo Toso (Accademia Ligure di Scienze e Lettere di Genova, 9 novembre 2023). — La ricerca accademica sulle varietà liguri ha visto una crescita importante sin dagli anni '90, in particolare per ciò che concerne la storia, la letteratura e la linguistica, soprattutto negli ambiti del lessico —in particolare dell'etimologia— e della fonetica, ma anche della sociolinguistica, della lessicografia e più recentemente della fraseografia. Fiorenzo Toso (Arenzano, 1962-2022) è una delle figure principali per gli ambiti qui nominati: sin da giovane si interessò al proprio dialetto, alle varietà limitrofe e al legame storico della Liguria con altre regioni e Paesi. Il convegno «Studi liguri e del Mediterraneo per Fiorenzo Toso», organizzato da Erica Autelli e Marta Galiñanes Gallén, si è posto l'obiettivo di ricordare alcuni dei contributi più rappresentativi di Fiorenzo Toso, dar conto del suo ingente lavoro scientifico e fornire nuovi spunti a futuri studiosi delle varietà liguri. Dato l'ampio ventaglio di interessi del Professore, si è presentato uno sguardo d'insieme su alcuni dei temi a lui più cari: storia, letteratura (con focus sulla poesia) e *in primis* linguistica in riferimento alle parlate liguri (in particolare del genovese e del tabarchino). Sono state inoltre trattate le minoranze linguistiche in Italia indagate da Toso.

All'incontro hanno partecipato numerosi studiosi italiani e stranieri (cf. anche Bonetti 2023). Il programma aveva previsto delle relazioni di circa 10 minuti, quasi interamente in italiano; non sono mancati tuttavia esempi in genovese. Gli ospiti hanno potuto seguire online (tramite la piattaforma Zoom) e in presenza tra le 14:00 e le 18:15. Si è potuto assistere alle parole di benvenuto da parte dell'Accademia Ligure di Scienze e Lettere di Genova, dell'organizzatrice e responsabile scientifica in loco Erica Autelli, di Claude Passet, presidente dell'Académie des Langues Dialectales del Principato di Monaco e dell'Assessore del Comune di Genova Paola Bordilli, seguite dagli interventi dei figli di Fiorenzo Toso, Pietro e Giorgio, che hanno ricordato l'immenso lavoro del padre, tra cui l'importante opera in sette volumi *La letteratura ligure in genovese e nei dialetti locali: profilo, storico e antologia* (2009). Marta Galiñanes Gallén, collega e la compagna di Fiorenzo Toso, ha riassunto il percorso del *DESGEL* (cf. ad es. Toso 2019a e 2023a, b), di cui è recentemente stata pubblicata la lettera N (Toso 2023b), curata da lei stessa e da Marta Toso, figlia del Professore. Si è poi passati alla parte letteraria, con una presentazione del poeta genovese Alessandro Guasoni che ha evidenziato l'efficienza immediata della piccola grammatica *Il genovese in tasca*, pubblicata nel 2010 con Fiorenzo Toso, contenente utili consigli per la comunicazione orale. Inoltre è stata presentata l'edizione critica del Cavalli di Toso (2021), un'opera unica nel suo genere, a cui Toso stesso teneva molto. L'editore e scrittore Piero Cademartori ha sottolineato il ruolo decisivo del Professore per la sua casa editrice genovese, in cui Toso aveva fondato una collana di poesie liguri, dove aveva pubblicato lui stesso delle poesie (Toso 2015a, 2019b). Conclude la prima sezione del convegno l'amico e grande studioso dell'italiano Massimo Fanfani, che riprende le *Parole e viaggio* (Toso 2015b), spiegando come Toso avesse analizzato nel concreto le etimologie liguri, smentendo altre ipotesi avanzate nel tempo poco attendibili. Dopo la pausa caffè

si è ripreso il convegno con una presentazione di Franco Bampi, Presidente di A Compagna e attivo divulgatore del genovese, che ha ricordato la *Grammatica del genovese* di Toso (1997), la prima e unica grammatica ligure di carattere scientifico. Andrea Acquarone, Presidente di Che l'inse e direttore della rivista *O Staffi*, ha approfondito la tematica della grafia sviluppata insieme a un gruppo di studiosi grazie al supporto del Professor Toso (cf. Acquarone 2015); successivamente i due allievi di Fiorenzo Toso, Erica Autelli e Marco Caria, entrambi ricercatori e docenti presso l'Università di Sassari (E. Autelli anche direttrice dei progetti fraseografici *GEPHRAS/GEPHRAS2*, finanziati dall'Austrian Science Fund FWF a cui aveva collaborato anche Fiorenzo Toso, cf. Autelli et al. 2018-2021 e in prep., svolti presso l'Università di Innsbruck) hanno dato un panorama delle minoranze linguistiche approfondite dal Professore nell'ambito italiano (2008) e in particolare della Sardegna (2012), regione in cui era docente universitario. A distanza, l'amico esperto del tabarchino Andrea Luxoro ha evidenziato quanto i lavori etimologici (2004, 2015, 2023a) di F. Toso siano ancora richiesti e come sia di vitale importanza per i Tabarchini che qualcuno continui a portare avanti le ricerche sulla loro varietà; è poi seguito un intervento di Annalisa Rossi, ex direttrice dell'Archivio di Stato di Genova, in cui è stato spiegato come il professor Toso l'abbia illuminata nel suo percorso, in particolare durante il lavoro comune svolto per la mostra *Il genovese. Storia di una lingua* (cf. anche Toso / Olgiati 2017). Chiudono il convegno la Prorettrice vicaria dell'Università di Genova Nicoletta Dacrema, che usa delle parole affettuose per ricordare Fiorenzo, la ricerca e Fiorenzo come guida a Genova; segue infine l'intervento dei rinomati compositori Marcello Fera e Claudio Lugo, che allietano il pubblico con dei versi in genovese del Seicento messi in musica curati già anni fa dal Professor Toso in occasione del festival SONORA del 2020.

Gli atti del convegno, finanziati dal Vicerettorato per la Ricerca di Innsbruck e dall'Académie des Langues Dialectales del Principato di Monaco usciranno nel 2024 sia in formato elettronico sia cartaceo presso Zona. L'intero convegno è inoltre stato registrato su YouTube (cf. Accademia Ligure di Scienze e Lettere 2023a, b) ed è anche disponibile sul sito dell'Accademia Ligure di Scienze e Lettere di Genova.

Erica AUTELLI
Universität Innsbruck
Università degli Studi di Sassari

Riferimenti bibliografici essenziali

- ACCADEMIA LIGURE DI SCIENZE E LETTERE (2023a): «Studi liguri e del Mediterraneo per Fiorenzo Toso. Parte 1», consultabile qui: <<https://www.youtube.com/watch?v=3xzOCB1Go-vE&t=292s>>.
- ACCADEMIA LIGURE DI SCIENZE E LETTERE (2023b): «Studi liguri e del Mediterraneo per Fiorenzo Toso. Parte 2», consultabile qui: <<https://www.youtube.com/watch?v=x1maBAGgZP8>>.
- AUTELLI, E. et al. (2018-2021): *GEPHRAS: The ABC of Genoese and Italian Phrasemes (Collocations and Idioms)*. Con disegni di Matteo Merli e supporto linguistico di Alessandro Guasoni», consultabile qui: <<https://romanistik-gephras.uibk.ac.at>>.
- AUTELLI, E. et al. (in prep.): *GEPHRAS2: The D-Z of Genoese and Italian Phrasemes (Collocations and Idioms)*. Con disegni di Matteo Merli», consultabile qui: <<https://romanistik-gephras.uibk.ac.at/>>.
- BONETTI, M. (2023): «Genova ricorda il grande linguista Fiorenzo Toso con un convegno molto partecipato». *LiguriaDay*, consultabile qui: <<https://liguriaday.it/2023/11/10/genova-ricorda-il-grande-linguista-fiorenzo-toso-con-un-convegno-molto-partecipato/>>.

- CAVALLI, G. G. (2021): *Ra cittara zeneise*. Toso, F. (a cura di). Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- GUASONI, A. / TOSO, F. (2010): *Il genovese in tasca*. Chivasso (TO): Assimil Italia.
- TOSO, F. (1997): *Grammatica del genovese. Varietà Urbana e di Koiné*. Recco (GE): Le Mani.
- TOSO, F. (2004): *Dizionario etimologico storico tabarchino*, vol. 1. *a-cüžò*. Recco (GE): Le Mani.
- TOSO, F. (2008): *Linguistica di aree laterali ed estreme*. Recco (GE): Le Mani.
- TOSO, F. (2008): *Le minoranze linguistiche in Italia*. Bologna: il Mulino.
- TOSO, F. (2009): *La letteratura ligure in genovese e nei dialetti locali: profilo, storico e antologia*, 7 voll. Recco (GE): Le Mani.
- TOSO, F. (2012): *La Sardegna che non parla sardo*. Cagliari: Cuec.
- TOSO, F. (2015a): *E restan forme. Versci 1981-1990*. Genova: Zona [*E restan forme*].
- TOSO, F. (2015b): *Parole e viaggio. Itinerari nel lessico italiano tra etimologia e storia*. Cagliari: CUEC.
- TOSO, F. (2015): *Piccolo Dizionario Etimologico Ligure. L'origine, la storia e il significato di quattrocento parole a Genova e in Liguria*. Genova: Zona.
- TOSO, F. (2019a): «Lavori in corso: il *Dizionario Etimologico Storico Genovese e Ligure*», in TOSO, F. (a cura di): *Il patrimonio linguistico storico della Liguria: attualità e futuro*. Savona: InSedicesimo, pp. 101-114.
- TOSO, F. (2019b): *Navegante. Poexie 2014-2019*. Genova: Zona.
- TOSO, F. (2023a): *Dizionario Etimologico Storico Genovese e Ligure (DESGEL). Fascicolo di saggi: Lettera N*. GALIÑANES GALLÉN, M. / TOSO, M. (a cura di). Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- TOSO, F. (2023b): «Lessico storico e fraseologia: l'apporto del *DESGEL* all'impresa del *GEPHRAS*», in AUTELLI, E. / KONECNY, C. / LUSITO, S. (a cura di): *Dialektale und zweisprachige Phraseographie – Fraseografia dialettale e bilingue – Fraseografia dialectal y bilingüe*. Tübingen: Edition Julius Groos im Stauffenburg-Verlag [Reihe Sprachkontraste und Sprachbewusstsein 6], pp. 93-102.
- TOSO, F. / OLGIATI, G. (2017): *Il genovese. Storia di una lingua*. Genova: SAGEP.

Simposi sobre l'obra d'Eduard Artells i Bover (1903-1971) (Barcelona, 10 de novembre de 2023). — El Simposi sobre l'obra d'Eduard Artells i Bover (1903-1971) se celebrà el 10 de novembre de 2023 a l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), coorganitzat per la Societat Catalana de Llengua i Literatura (SCLL), el projecte de recerca PID2021-128279NB-I00 i el Grup de Recerca en Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània, amb la col·laboració del Departament de Filologia Catalana de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). Aquest simposi tenia com a objectiu analitzar i reconèixer la tasca d'Eduard Artells com a docent, corrector, divulgador i traductor. Nicolau Dols, president de la Secció Filològica de l'IEC, i Daniel Casals, president de la Societat Catalana de Llengua i Literatura, inauguraren aquesta trobada i, a continuació, es pronunciaren sis ponències i una conversa.

En la primera ponència, Daniel Casals (UAB, SCLL) se centrà en la tasca d'Eduard Artells com a docent, fins a l'arribada de la dictadura franquista. Destacà una de les primeres ocasions en què Artells coincidí amb Pompeu Fabra: el 1929, quan el primer guanyà un concurs de correcció de textos que el segon dirigí al diari *La Publicitat*. Els mèrits demostrats per Artells en el domini de la norma lingüística li permeteren treballar, a partir del 1931 a proposta de Fabra mateix, com a professor a l'Extensió d'Ensenyament Tècnic de la Generalitat de Catalunya. El 1932 Eduard Artells s'integrà a l'Oficina de Revisió d'Originals de l'Institut d'Estudis Catalans i el 1934 fou inclòs en el Cens de Professors de Català creat pel Govern. Casals hi afegí que, durant el període republicà, Artells impartí cursos de llengua arreu del territori català amb l'objectiu d'estendre socialment la normativa.

Mar Massanell (UAB, IEC) es referí a la faceta d'Artells com a autor de dos diccionaris bilingües, *Vocabulari castellà-català abreujat* (1958) i *Vocabulari català-castellà abreujat* (1961), i com a divulgador lingüístic en els dos volums que conformen *Llenguatge i gramàtica* (1969 i 1971). Massanell parlà dels criteris de selecció que Artells feu servir per a les entrades dels diccionaris bilingües. Seguidament, explicà la distribució temàtica en capítols que Artells havia seguit a *Llenguatge i gramàtica*, que conté els articles que ell mateix va escriure per a la columna homònima de *Serra d'Or*.

Josep V. Garcia Raffi (UV) parlà de l'estudi que havia dut a terme amb Anna Devís sobre els tres volums de les *Lectures escollides* (1962, 1965 i 1969), signats per Eduard Artells i Joan Triadú. Aquests llibres contenen una selecció de textos de prosistes catalans pensada per als cursos d'ensenyament del català. Garcia Raffi s'aproximà a l'autor i l'obra, i, a continuació, analitzà el text i les notes lingüístiques, els temes tractats i les notes bibliogràfiques.

El corrector i escriptor Àlvar Valls donà testimoni de les relacions personals i professionals que mantingué amb Eduard Artells i manifestà el respecte i l'estimació que li tenia. Es conegueren a *Serra d'Or* l'any 1964 i conservaren una llarga amistat fins al dia de la seua mort, període durant el qual rebé el seu mestratge. Valls, que anomenà Artells «mestre i avi», explicà jocs de paraules recurrents en Artells i anècdotes personals, en relatà el vessant més jocós i es referí als malnoms amb què Joan Fuster i Terenci Moix s'hi havien referit.

Josep Àngel Cano (UV) se centrà en la polèmica entre Joan Fuster i Eduard Artells. Exemplificà els límits i la funció del corrector a partir de fragments confegits per l'escriptor de Sueca. Cano explicà, més particularment, que Fuster no estava d'acord amb el fet que *clero* no aparegués al diccionari, malgrat que hi consta *clerical* i derivats. Així, Fuster atacava l'«ultraconservadurisme granític de les nostres vestals acadèmiques». La controvèrsia que emprengueren Fuster i Artells es pogué llegir en sis articles de *Serra d'Or*, publicats entre 1970 i el traspàs del corrector, el gener de 1971.

L'escriptor i crític literari Joan Josep Isern revelà com tingué notícia de la figura d'Eduard Artells, de qui digué que havia estat irreductible i necessari. S'hi interessà, en primer lloc, a partir de la polèmica amb Terenci Moix, iniciada el novembre de 1970 amb l'article a *TeleEXPRES* «¡Ay, Maese Artells, no me toquéis el voraviu!», que Artells respongué amb un joc de paraules a *Serra d'Or* «Nosaltres, moixoní. Plau-te Terenci?». En segon lloc, s'hi aproximà també mitjançant la tasca que emprengueren Artells i Triadú per a la recuperació de la llengua catalana durant la dictadura franquista, una època en què tots dos participaren en la creació de la Junta Assessoradora per als Estudis de Català (JAEC).

El col·loqui entre Albert Jané (IEC) i Joaquim Arenas (SEDEC, 1983-2003), moderat per Joan Josep Isern, se centrà en el record d'Eduard Artells. Arenas exposà que a partir de la col·laboració a Òmnium Cultural a finals dels anys seixanta tingué una relació curta però intensa amb Artells i, seguidament, destacà la tasca d'Artells i Triadú en el manteniment de la llengua catalana. Al seu torn, Albert Jané parlà de la participació d'Artells al tribunal dels exàmens de català del curs mitjà i de la feina que feren els professionals com Artells, malgrat les reticències dels seus contemporanis. Jané apuntà que, gràcies a l'esforç de professionals com Artells, el català s'ha mantingut com a llengua de cultura fins als nostres dies.

Mercè FELIU i CUBERES

XXXVI Curs de Sociolingüística de la Nucia. 40 anys de la Llei d'Ús i Ensenyament (1983-2023): present i futur de la llengua (10, 11, 24 i 25 de novembre de 2023). — Els dies 10, 11, 24 i 25 de novembre, tingué lloc la XXXVI edició del Curs de Sociolingüística de la Nucia, en

la qual es revisà l'impacte de la LUEV i s'analitzà la situació del català al País Valencià quaranta anys després de la promulgació de la llei.

L'obertura del curs anà a càrrec del professor Miquel Àngel Pradilla (IEC / Universitat Rovira i Virgili), que proporcionà les eines necessàries per a contextualitzar el present lingüístic del País Valencià, analitzar-lo i oferir-ne dades estadístiques adients per a formular-se una idea ben bastida del futur, atés el grau de coneixement de la llengua, de la identificació lingüística dels parlants, de l'ús i de la transmissió familiar, element clau per a garantir el futur del valencià com a llengua de comunicació. En la primera sessió d'aquest curs de sociolingüística no podia faltar un sentit record a Carme Junyent, que ens deixà el setembre de 2023. La reconeguda lingüista fou homenatjada amb la lectura, per part d'estudiants de la Universitat d'Alacant (des d'ara, UA), de tres articles seus. Com a punt i seguit de la primera sessió, hi hagué l'entrevista de Vicent Vidal (UA) a Moisès Vizcaíno, fundador del *Diari La Veu*. Vizcaíno demostrà la necessitat de l'existència de mitjans de comunicació íntegrament en valencià que contribuïsquen al debat democràtic i a una visió crítica de la societat.

L'endemà, s'inaugurà la sessió amb l'entrevista al traductor audiovisual Daniel Solé, a càrrec d'Elena Sánchez (UA). Solé donà compte de l'esforç creatiu que requereix la seua faena, ja que s'ha de provar de connectar amb l'audiència parant esment a la seua realitat lingüística, però sense caure en l'acomodament d'oblidar el criteri de normalització pel qual es treballa. Per a açò s'ha d'aconseguir un equilibri que tinga en compte aspectes com la versemblança i el joc pertinent amb els diferents registres. A continuació, Brauli Montoya (IEC / AVL / UA) presentà l'Enquesta de Coneixement i Ús del Valencià de 2021 i la comparà amb altres anteriors, amb l'objectiu d'analitzar les tendències de factors com la transmissió lingüística intergeneracional o l'ús del valencià en l'àmbit social. Com a final de les sessions del primer cap de setmana tingué lloc una entrevista a Pau Alabajos, una icona de la música de cantautor valenciana. El torrentí feu un repàs de la seua trajectòria, que il·lustra els darrers vint anys del panorama musical valencià, un dels espais en què la llengua ha assolit un major grau de normalitat.

La tercera sessió començà amb Lluís Català (UA) i el seu estudi sobre el coneixement, l'ús i les actituds lingüístiques al Baix Vinalopó. Català exposà els resultats d'una enquesta organitzada per El Tempir i l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, de la qual se'n podien extraure conclusions significatives, relacionables amb paràmetres com el de la identificació lingüística o la ideològica. AveHí Flors (Universitat de Barcelona) ens parlà de la relació del jovent amb la llengua des del punt de vista sociolingüístic; partint d'un estudi fonamentat en entrevistes a adolescents, mostrà la importància d'aquesta etapa en l'adquisició d'una determinada consciència lingüística que sovint marca per a tota la vida. La jornada es tancà amb una taula redona coordinada per Josep Manuel Escolano (UA) en la qual participaren Glòria Gómez (IES Figueras Pacheco, Alacant), Rosa Pinto (CEIP El Palmerar, Alacant), Vicent Guardiola (CEIP Garganes Foieta, Altea) i Ruth Bono (IES Altaia, Altea). Aquestes intervencions ens van permetre acostar-nos més a la realitat del dia a dia dels escolars pel que fa a la presència i la percepció del valencià.

La darrera sessió començà amb la presentació de la plataforma Poblet.info per part d'Aitor Muñoz. Com a creador audiovisual, ens explicà com se sentí empès a emprendre el projecte, que suposa ara per ara el punt de referència més destacable per a trobar contingut en valencià. Muñoz ens descobrí molts altres creadors que ara mateix tracten de fer-se un lloc en el món audiovisual, i quins són els obstacles amb els quals topen en el camí cap a la professionalització. A continuació, Vicenta Tasa (Universitat de València) ens parlà d'un tema que ara mateix es troba en primera línia d'actualitat: la presència del català en institucions parlamentàries. Ho feu específicament dels àmbits parlamentaris valencià, espanyol i europeu, i exposà cronològicament com hi han anat evolucionant els drets lingüístics, i fins i tot de quina manera se n'han fet servir els parlamentaris. Finalment, com a colofó del curs, es desenvolupà una segona taula redona, moderada per Dari Es-

candell (UA), que tingué com a objecte el panorama literari valencià, que comptà amb l'editora Sandra Caspir, l'escriptor i docent Francesc Gisbert, la llibretera Eva Gisbert i la bibliotecària Llúcia Signes. Els ponents coincidiren a observar que cal un esforç conjunt i coordinat entre administracions, editorials, llibreries, biblioteques i centres educatius per a la difusió de la literatura en valencià; remarcaren la importància de la renovació de les propostes literàries i de les dinamitzacions i activitats que s'hi fan i van valorar positivament l'evolució del mercat literari en català, tot i trobar a faltar una major comunicació amb la resta de territoris catalanoparlants i una aposta política més decidida i ferma en aquest àmbit.

Vicent VIDAL LLORET
Universitat d'Alacant
Pau GALLEGRO FRANCÉS
Universitat d'Alacant

Xornaes Nueves Llendes na Filoloxía Asturiana (Uviéu, 22 y 23 de payares de 2023). — Nel pasáu mes de payares, la Universidá d'Uviéu acoyó la primer edición de les Xornaes *Nueves Llendes na Filoloxía Asturiana*: una iniciativa entamada por siete investigadores del Seminariu de Filoloxía Asturiana (SFA) y de los Departamentos de Filoloxía Española y Filoloxía Clásica y Románica, col sofitu del Gobiernu d'Asturies.

Les Xornaes «Nueves Llendes na Filoloxía Asturiana» surden, per un llau, del interés por aproximar a los Estudios Asturianos les corrientes y metodoloxíes d'actualidá que se vienen trayendo otros campos y contestos sociollingüísticos afines; y, per otro llau, respuesten a la voluntá de reflexonar sobre los retos que se presenten anguaño pa la Filoloxía Asturiana, col envís de siguir enanchando los horizontes d'estudiu. Poro, l'alcentru vien a sumar un nuevu espaciu académicu de diálogu al rodiu de los Estudios Asturianos, complementariu a otres iniciatives de prestixu que lu preceden, como les «Xornaes Internacionales d'Estudiu» de l'Academia de la Llingua Asturiana (ALLA) y les conferencies del Real Institutu d'Estudios Asturianos (RIDEA), ensin escaecer el puxu d'otros eventos más nuevos, como los congresos organizaos pola Society for the Analysis of Cultural Topics and Linguistic Identities N'Asturies (SANTINA) y pola Asociación de traductores profesionales n'asturianu Verbéu, qu'acumulen pel momentu dos ediciones.

Teniendo en consideranza'l calter reflexivu y dialóxicu d'estes primeres Xornaes, diseñóse un programa con diez intervenciones estenses, de sesenta minutos de duración caúna, nes que se convidó a participar como ponentes a doce especialistas de los campos de la filoloxía y la (socio)lingüística. En concreto, la conferencia inaugural, titulada «El asturiano en las grandes obras de la romanística contemporánea», foi pronunciada por José Enrique Gargallo, Caderalgu de Filoloxía Románica de la Universidat de Barcelona, y punxo'l ramu a les xornaes Javier Giralt Latorre, presidente de l'Academia Aragonesa de la Lengua y profesor de Filoloxía catalana na Universidá de Zaragoza, cola conferencia de clausura: «El espejismo de la España plurilingüe».

El restu de les intervenciones, repartíes ente los dos díes, articuláronse al rodiu de cuatro bloques temáticos, col envís de suxerir avances teóricos y empíricos en varies estayes que resulten d'interés pal progresu de los Estudios Asturianos. Asina, la Sesión 1, nomada «La llingüística y les ideoloxíes» y moderada pol profesor Ramón d'Andrés Díaz, tuvo como finalidá averar a esti contestu una temática que ye davezu esplorada dende aproximaciones como la semiótica y la sociolingüística. Representaron esti bloque'l profesor Enrique del Teso Martín, de la Universidá d'Uviéu, cola conferencia «Saber intuitivo y saber objetivo. Por qué es tan fácil mantener mitos ideológicos sobre las lenguas», y la profesora Iraide Ibarretxe Antuñano, de la Universidá de Zaragoza, cola ponencia: «Lenguas buenas, lenguas malas: cómo entender y cómo superar los prejuici-

os lingüísticos». Pa seguir, na Sesión 2, titulada «Enanchando l'horizonte de la gramática asturiana» y conducida pol profesor Xuan Busto Cortina, abrióse otru espaciu acutáu a la gramática pa considerar dellos enfoques menos atendíos na tradición de los Estudios Asturianos, per aciu de dos ponencies: «La llende ente sustantivos cuantificadores y minimizadores», de Rosabel San Segundo Cachero, y «El asturiano y el inglés en contraste: constituyentes temáticos en oraciones subordinadas», de Julio Villa García, dambos profesores de la Universidá d'Uviéu.

La segunda xornada escomenció cola Sesión 3, «Cuando les llingües se toquen y s'entemecen (contactos ente llingües)», moderada pol profesor Xulio Viejo Fernández y dedicada a la presentación de proyeutos de configuración y análisis de corpus lingüísticos. En primer llugar, el profesor Xosé Afonso Álvarez Pérez, de la Universidá d'Alcalá, compartió los avances del proyeutu FRONTESPO cola ponencia «Documentación lingüística y bibliográfica del asturleonés en la frontera España-Portugal: la contribución del proyecto FRONTESPO». Darréu, Sara Gómez Seibane, profesora de la Universidá de La Rioja, faló de la contribución de los datos asturianos al proyeutu COREC na ponencia: «Explotando el proyecto COREC: datos para la duplicación del objeto indirecto en Asturias». Pa rematar, la Sesión 4, moderada pol escritor Miguel Rodríguez Monteavaro, tuvo compuesta por una mesa d'autores y una ponencia dirixíes a valorar el sitiu de la lliteratura asturiana nel mundu hispánicu, asina como les rrellaciones ente estos dos ámbitos y los posibles aportes de la teoría lliteraria al análisis actual de les lletres asturianas. Na mesa d'autores asturianos participaron el periodista Francisco Álvarez, la editora Esther Prieto y l'ensayista José Ángel Gayol. Zarró esti bloque'l profesor Javier García Rodríguez, de la Universidá d'Uviéu, cola ponencia «Espacios de la literatura: sistema, canon, márgenes y afueras», na que repasó conceutos clave pa comprender les tendencias y xéneros nuevos que van emerxendo adúlces nel panorama lliterariu asturianu.

Al peslle d'esta primer edición, calificada polos ponentes y asistentes como una formación prestosa y granible, el Comité organizador agradeció a los presentes la participación y camentólos qu'acutaren la fecha pal añu viniente.

Gonzalo LLAMEDO-PANDIELLA
Universidá d'Uviéu

VI Colloqui Internacional «La Lingüística de Pompeu Fabra» (Tarragona, 28, 29 i 30 de novembre del 2023). — El Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili organitza, des del 1998, un colloqui internacional de caràcter quinquennal al voltant de la figura de Fabra que aplega estudis i reflexions sobre la figura d'aquest lingüista, la seva obra i les obres normatives de l'Institut d'Estudis Catalans; tot plegat ajuda a precisar i matisar les coordenades històriques i lingüístiques que van fer possible aquella conjunció aleshores i que han fet possible una nova conjuntura i un nou marc referencial propis del segle XXI.

Des d'aquell més o menys remot 1998, en què es va voler commemorar el 50è aniversari de la mort de Pompeu Fabra, ja ha passat un quart de segle, cosa que ha permès dur a terme i materialitzar cinc colloquis més. El II Colloqui, el 2003, va suposar la continuació de la proposta congressista, motivada per l'èxit entre la comunitat científica i les perspectives que s'havien portat a collació cinc anys abans. El III Colloqui, el 2008, va significar la consolidació d'una cita de referència entre els professionals i els estudiosos de la llengua catalana, que va fer de la Universitat Rovira i Virgili un pol d'atracció dels estudis de lingüística. El IV Colloqui, el 2013, va oferir un programa que superava, com en les altres ocasions, plantejaments estrictament hagiogràfics i revissava profundament l'obra fabriana i la seva vigència en l'àmbit de la planificació lingüística. El V Colloqui, el 2018, coincidint amb la celebració de l'Any Fabra i amb la publicació de la *Gramàti-*

ca de la llengua catalana (2016) i l'*Ortografia catalana* (2017), virava per abordar, sense deixar de banda l'obra merament fabriana, les dues obres normatives acabades de sortir del forn per sotmetre-les a anàlisi, discussió i valoració. I els dies 28, 29 i 30 de novembre del 2023 es va dur a terme el VI Col·loqui Internacional «La Lingüística de Pompeu Fabra».

En aquesta sisena ocasió, la trobada va permetre tindre una visió panoràmica més generosa i una perspectiva més àmplia pel que fa a l'ús i a l'aplicació de la nova normativa. Amb més repòs i calma es van reprendre aquelles primeres conclusions a les quals es va arribar cinc anys abans per oferir un mosaic tessel·lat d'intervencions que van reforçar l'estudi entorn de l'obra de Fabra i del seu temps i entorn de la llengua catalana en els àmbits de la lingüística, la sociolingüística, la planificació lingüística, la lingüística aplicada i la història de la llengua.

Així doncs, al llarg de tres dies intensos de treball i de debat, es van presentar vint-i-cinc comunicacions —algunes de les quals van fer emergir uns quants investigadors jòvens— que van aprofundir en els diversos nivells lingüístics des de diferents perspectives, organitzades en sessions duals. A més a més, el programa es va articular a partir de cinc ponències marc: «La estandarització del francès: de la gramaticalització de los fundamentos a la estandarització contemporànea. ¿El unilingüisme francès, una ideología por fin inoperante?», a càrrec d'Henri Boyer (Universitat de Montpeller); «L'acusatiu preposicional en català: de la norma a l'ús», d'Anna Pineda (Universitat de Barcelona); «Noves perspectives per a l'estudi del pluricentrisme i la seua aplicabilitat a la llengua catalana», de Carla Amorós (Universitat de Salamanca); «Pompeu Fabra i la normativa actual», de Neus Nogué (Universitat de Barcelona), i «El català nord-occidental. Una mirada des de la lingüística de les varietats alemanya», de Miquel Àngel Pradilla (Universitat Rovira i Virgili i Institut d'Estudis Catalans).

Per tancar la part més acadèmica del Col·loqui, totes aquestes intervencions van tindre com a corollari una taula rodona que va voler donar resposta (o, si més no, va voler aportar una mica de llum) a una qüestió molt adient per a l'ocasió: «Com apliquem la normativa set anys després?». A banda, paral·lelament al desenvolupament de les sessions, es van proposar dos tallers de normativa, «Registres i estàndard: desmantlant mites i creant seguretat» i «Puntuació: uns quants punts sobre la i», conduïts per Marc Guarro i Anna Montserrat, respectivament, i dirigits, en gran mesura, als docents de secundària i d'escoles d'adults, participants també de la voluntat d'anàlisi reposada sis i set anys després que apareguessin les obres normatives de referència.

En definitiva, tot plegat va conformar una mirada calidoscòpica que va permetre confirmar que la reflexió a tots els nivells lingüístics és, d'una banda, ben vigent en els estudiosos que, convocatòria rere convocatòria, acudeixen al Col·loqui i, de l'altra, ben atractiva per als jòvens investigadors que, acompanyats d'estudiants i professors, van poder gaudir d'una cita assenyalada en el panorama lingüístic internacional.

Bernat VELLVÉ
Universitat Rovira i Virgili

Presentació del *Petit atlas lingüístic de la Vall d'Aran* (Barcelona, 29 de novembre de 2023). — La tarda del 29 de novembre de 2023, en una atapeïdíssima aula 0.2 de la Facultat de Filologia i Comunicació, es feu l'acte de presentació del *Petit atlas lingüístic de la Vall d'Aran*, que culmina el treball de fa molts anys del professor Aitor Carrera (Universitat de Lleida). En l'acte intervingueren en primer lloc el delegat del rector de la UB per a la política lingüística i publicacions, Joan Santanach. El professor de Literatura Catalana remarcà la importància de la lingüística romànica com a base per als estudis filològics, fins i tot els no lingüístics. Seguidament José Enrique Gargallo, professor de Filologia Romànica de la UB, feu un recorregut per alguns aspectes de

l'atles i la història i metodologia de la seva elaboració. Intervingué tot seguit Xavier Cortadellas, de l'empordanesa Edicions Sidillà, editora del llibre, que mostrà la seva satisfacció per acollir aquesta obra en el seu catàleg, alhora que lamentà les dificultats de la distribució de llibres per arribar, com seria desitjable i més en aquest cas, al territori occità. La intervenció més llarga, en forma de conferència, fou la de l'autor. Aitor Carrera presentà, en una xerrada alhora amena i didàctica però també d'alt nivell científic, els resultats d'aquesta tasca que l'ha ocupat durant molts anys i que ara s'acaba amb la publicació de l'atles. A més d'explicar alguns aspectes de la seva elaboració, amants amb diverses anècdotes, remarcà els resultats de la recerca que s'ha fet a partir dels mapes de l'atles i, sobretot, la recerca que encara s'hi pot fer. Insistí en la necessitat de tenir una mirada global sobre l'aranès i en destacà les influències i relacions amb la resta de l'occità. Acabà assenyalant que, si bé l'atles pot ser la darrera plasmació d'un cert tipus de llengua que s'extingeix, no ha de ser la darrera fotografia de l'aranès com a tal llengua. Vegeu també la ressenya que es publica sobre l'atles en aquest mateix volum (p. 441-445).

Maria-Reina BASTARDAS I RUFAT
Universitat de Barcelona

Concessió del títol de Fill Il·lustre de Montuïri al Dr. Joan Miralles i Montserrat (16 de desembre de 2023). — Amb presència de representants del món cultural de Mallorca, de la Universitat de les Illes Balears, de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) i dels governs insular i balear, i acompanyat d'un grup nombrós de familiars i amics, el Doctor Joan Miralles, catedràtic jubilat i membre emèrit de l'IEC, rebé la distinció més important que pot donar-se a un ciutadà de la vila de Montuïri. El ple de l'Ajuntament, reunit en sessió extraordinària, acordà per unanimitat la concessió del títol de Fill Il·lustre de Montuïri al Dr. Miralles, pels mèrits acumulats en la seva llarga trajectòria com a docent i investigador i com a impulsor de moltes activitats culturals i autor d'una ingent quantitat de publicacions, moltes d'elles vinculades a la seva vila natal. L'acte solemne administratiu va concloure amb la descoberta d'un retrat de l'homenatjat.

A continuació tingué lloc l'acte cívic i social, amb participació d'un nombrós públic montuïrenc i vingut d'arreu de Mallorca: colles de xeremiers i fabiolers acompanyaren l'homenatjat, en comitiva, fins a l'església parroquial, on tothom fou rebut amb els acords d'orgue de la peça musical «Harmonització» del P. Antoni Martorell. Aquest acte s'obrí amb les intervencions de la batllessa de Montuïri, la Sra. Paula Amengual, i la regidora Sra. Maria Francisca Pocoví, que actuà com a fiscal. Immediatament després, el Dr. Damià Pons i Pons en feu la *laudatio* i va fer palesa la justícia de la distinció pels seus mèrits. Després dels parlaments es va projectar l'audiovisual «La meva petita pàtria», un emotiu i complet repàs per tota la trajectòria vital de l'homenatjat. Per acabar, el Dr. Miralles pronuncià un discurs on va reivindicar la unitat de la llengua catalana i reclamà esforços de les administracions per la seva normalització.

La festa s'acabà fora de l'església, davant ca s'Escolà, amb un breu concert a càrrec de la banda de música local, amb dues peces del compositor Jacob de Haan i l'Himne de Montuïri, i amb un refresc i un pisolabis.

Enric RIBES I MARÍ
Institut d'Estudis Catalans

Acte de reconeixement als membres de l'IEC majors de vuitanta anys (Barcelona, 20 de desembre de 2023). — El Claustre de la Casa de Convalescència de l'Institut d'Estudis Catalans va acollir el migdia del 20 de desembre de 2023 un emotiu acte de reconeixement als membres de l'IEC majors de vuitanta anys, emèrits i corresponents. Després de les paraules de salutació i benvinguda per part de la presidenta, Teresa Cabré, intervingué en representació de les persones homenatjades Manuel Castellet. Els membres homenatjats van rebre una rajola commemorativa en la qual se'ls agràia la seva «lleialtat i dedicació». No tots els membres de l'Institut ni de la Secció Filològica hi van poder ser presents. Però cal deixar constància de la gratitud deguda a tots ells; els emèrits: Albert Jané i Riera, Joaquim Mallafrè i Gavaldà, Vicent Pitarch i Almela, Joaquim Rafel i Fontanals, Josep Vallverdú i Aixalà, Joan Veny i Clar); i també els corresponents: Michel Contini, Kálmán Faluba, Joseph Gulsoy, Jordi Mir i Parache, Bob de Nijs, José Antonio Pascual Rodríguez, Artur Quintana i Font i Marie Claire Zimmermann. Malauradament Joaquim Mallafrè i Bob de Nijs van traspasar uns mesos després de l'acte (els dies 21 i 22 de febrer, respectivament. Vegeu les necrològiques en aquest mateix volum, p. 628-631 i p. 626-628).

José Enrique GARGALLO GIL
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

Simposi internacional «Fraseologia catalana actual». 21th International Symposium: New Trends in R+D+I in Literature, Linguistics, Education and IST. From Innovation to Canon (Universitat d'Alacant, 16 i 17 de gener de 2024). — El 16 i el 17 de gener de 2024 tingué lloc, al Centre Cultural de la Nucua, dependent de la Seu Universitària de la Nucua de la Universitat d'Alacant, la 1a edició d'un simposi internacional sobre fraseologia, un esdeveniment que ha obert noves finestres d'investigació a la disciplina i que ha estat un motiu d'enriquiment entre acadèmics i investigadors. La Nucua es va convertir durant uns dies en un punt de trobada que va reunir tant investigadors nacionals com internacionals que nodriren l'estudi de la fraseologia des de perspectives diferents i que palesaren la interdisciplinarietat d'aquest esdeveniment, ja que els experts convidats es van repartir en tres blocs temàtics diferents però interrelacionats: la literatura, la lingüística i la traducció. Aquest simposi fou organitzat per la Dra. Elena Sánchez López, de la Universitat d'Alacant, i la Dra. Belén Lozano Sañudo, de la Universitat de València, i ha comptat amb el suport de la Seu Universitària de la Nucua (de la Universitat d'Alacant), l'Ajuntament de la Nucua, de l'ISIC-IVITRA, de l'IULMA, del Departament de Filologia Catalana de la UA, de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, de la Delegació d'Alacant de l'Institut d'Estudis Catalans, del Centre d'Estudis Catalans de la University of California de Santa Barbara, del Centre Internacional d'Investigació sobre Estudis Ibèrics de l'Otto-Friedrich-Universität Bamberg, del Grup d'Investigació de la UA VIGROB125F1 i del Projecte PID2021-128381NB-I00 (del MCIN).

La intenció principal de la trobada científica fou impulsar l'estudi i la interdisciplinarietat de la fraseologia des de diferents perspectives: l'anàlisi de la fraseologia en obres concretes literàries, l'estudi de les unitats fraseològiques des d'una perspectiva lingüística i la fraseologia a través de la traducció.

D'aquesta manera, al primer bloc —titulat «Bloc de la fraseologia en obres concretes»— trobem aportacions sobre temes com ara: la fraseologia present en l'obra de Vicent Manuel Branchart (a càrrec de Robert March Tortajada), la fraseologia de la memorialística valenciana (tractada per Alaitz Zalbidea Berenguer), la fraseologia històrica contrastiva en l'obra de Juan Fernández de Heredia (a càrrec de Santiago Vicente Llavata), el paper rellevant que adquireix la cultura en la

formació de fraseologismes a través de fitònims (a càrrec de Joan de Déu Martines Llinares), la lexicografia actual i la riquesa de locucions del *Diccionario valenciano-castellano* (per Maria Isabel Guardiola Savall); i, fins i tot, també es va tractar la fraseologia des d'una perspectiva molt innovadora i contemporània amb la resemantització d'unitats fraseològiques a partir d'una antítesi entre la poesia trobadoresca medieval i cançons actuals (a càrrec de Vicent Martines Peres).

Pel que fa al segon bloc —«Bloc de fraseologia des d'una perspectiva lingüística»—, destaquen els treballs al voltant dels fraseologismes i la gramaticalització a través de locucions (a càrrec de Josep Martines Peres) i a través de fórmules discursives (tractades per Sandra Montserrat Buendia); l'anàlisi semàntica de les unitats fraseològiques amb el substantiu *cor* (a càrrec de Jordi Antolí Martínez); la fraseologia com a disparador del canvi de codi entre el català i el castellà (a càrrec de Xavier Pascual López), i estudis basats en construccions fraseològiques (a càrrec de Maricel Esteban-Fonollosa). Així mateix, no menys interessants resulten els estudis sobre la intersecció entre fraseologia i creativitat, un tema bastant recurrent en aquest simposi, des de la perspectiva de la gramàtica de construccions (per Pedro Ivorra Ordines), així com a través d'estudis sobre la modificació creativa per *snowcloning* (per Miquel González Blasco).

I en darrer lloc, en el bloc dedicat a la traducció, «Bloc de fraseologia i traducció», se'n recullen sobre: la traducció d'unitats fraseològiques en medicina gràfica (per María José Mompeán Mejías), en publicitat (a càrrec de Belén Lozano Sañudo), en textos col·loquials del doblatge (per Maria Dolores Oltra Ripoll), i la traducció de parèmies del *Tirant* (a càrrec de Ferran Robles Sabater).

En suma, i en definitiva, aquesta 1a edició del Simposi internacional «Fraseologia catalana actual» ha estat una magnífica oportunitat per a impulsar la disciplina de la fraseologia des de diferents perspectives i un espai molt enriquidor que ha reunit experts i expertes en la matèria nacionals i internacionals, els quals han nodrit aquesta disciplina amb les seues aportacions.

María José MOMPEÁN MEJÍAS
ISIC-IVITRA, Universitat d'Alacant

Bateig de la biblioteca municipal de Masquefa amb el nom de la lingüista M. Carme Junyent Figueras (24 de gener de 2024). — El dia 24 de gener de 2024 l'ajuntament de Masquefa va celebrar l'acte de bateig de la biblioteca municipal, que d'ara endavant es diu biblioteca M. Carme Junyent Figueras, en honor de la lingüista nascuda al poble de Masquefa l'any 1955 i traspasada el 3 de setembre de 2023.

L'acte constà de dues parts. A la primera, presentada per Judit Albiol, una bona amiga de Junyent, hi va haver diversos parlaments a la plaça davant de la biblioteca, a càrrec de l'alcalde de Masquefa, Roger Vázquez, del director general de Promoció Cultural i Biblioteques de la Generalitat, i de vuit persones properes a Carme Junyent, que van recordar vivències i anècdotes de la seva vida al poble.

La segona part, ja a la sala d'actes de la biblioteca, un espai presidit per una gran fotografia de Junyent de petita i algunes citacions d'ella, va consistir en la presentació del llibre *No patiu per mi*, aplec dels articles que va escriure per a *Vilaweb* just abans de morir. En aquest cas conduïa l'acte el director de la biblioteca, Jordi López Alert, i el fill gran de Carme Junyent, Andreu Figueras, amb la participació de nombrosos assistents, amics, coneguts i veïns de l'homenatjada.

La d'ara endavant biblioteca M. Carme Junyent aplegarà tota l'obra de la lingüista, la qual cosa refermarà el vincle íntim entre la persona i l'obra de la Carme i la terra mare.

Pere COMELLAS CASANOVA
Universitat de Barcelona

Presentació del número 12 de la revista *Haidé. Estudis maragallians* (Arxiu Joan Maragall, 24 de gener de 2024). — Ja ha esdevingut una tradició que cada any, per aquestes dates, hi hagi una trobada al menjador senyorial de l'Arxiu Joan Maragall per presentar el nou número de la revista *Haidé. Estudis maragallians*. Quan s'és allà, un no pot deixar de repassar el mosaic hidràulic del terra, els quadres, les vitrines, el llum d'aranya que fa perillar el cap dels més alts, i també, cal dir-ho, la robusta taula central, que any rere any sorprèn els ponents que s'hi asseuen per primer cop pel ball incòmode que fa. Enguany l'ocupaven Eugènia Serra, directora de la Biblioteca de Catalunya; Jordi Ginebra, coordinador del dossier del nou número, i Francesco Ardolino, codirector de la publicació juntament amb Esther Vilar, directora de l'arxiu.

L'acte va començar quan passaven pocs minuts de les set del vespre amb els parlaments d'Eugènia Serra, que, com cada any, es va ocupar de presentar les xifres de la revista. Una publicació digital que ja ha superat els deu anys de trajectòria és bo que vagi augmentant cada cop més el nombre de visites, i això és el que ha aconseguit *Haidé*, que, a més, no deixa mai de sorprendre per les dades curioses sobre els països de procedència de les consultes. O potser no ens hauria d'estranyar tant, tenint en compte que la revista —cada cop més indexada i amb uns volums que, com el darrer, gairebé arriben a les 300 pàgines— s'ha convertit en una referència obligada per a tot estudiós de l'obra o la figura de Joan Maragall, una fita que els directors de la revista s'havien marcat com a objectiu i de la qual es va congratular Francesco Ardolino en el seu discurs.

Ardolino també es va ocupar de resseguir els articles del nou número que no formen part del dossier, d'entre els quals destaquen el de la Casa Museu Àngel Guimerà del Vendrell, per tal com encaixa amb la commemoració del centenari del dramaturg; les «Notes» —un terme revisable, en aquest cas, per la magnitud de l'estudi— sobre «La Cançó de Sant Ramon cantada per una russa», a càrrec de Joana Escobedo; l'anàlisi de correspondència entre Maragall i Joan Pérez-Jorba per part de Pilar García Sedas, o els «Testimonis» que han ofert en aquest número Esther Vilar, Meritxell Matas i el mateix Ardolino, entre d'altres. Però, per sobre de tot, va celebrar que finalment hagi pogut sortir un dossier sobre «La llengua de Maragall», un tema que, com després Jordi Ginebra va corroborar, encara no està exhaurit.

En efecte, el tema de la llengua és recurrent quan es parla del poeta barceloní i donaria per a molt, tal com Ginebra va demostrar en la seva intervenció. A mode de lliçó magistral, el professor de la Universitat Rovira i Virgili va fer-nos veure com, en la tríada de la Renaixença, formada per Verdager, Guimerà i Oller, s'ha tendit a destacar la «llengua pobra» dels dos darrers, una etiqueta que també s'ha col·locat a Maragall, i que no està en cap dels tres casos fonamentada. Així, el dossier que Ginebra va acceptar de seguida de coordinar —entre altres coses, per l'anècdota personal que ens va regalar al final del seu parlament, en la qual confessava el vincle que ha tingut des de la seva infantesa amb certs versos maragallians— s'ha ocupat de desmuntar aquest mite de l'autor de *Visions & Cants*, amb articles d'estudiosos de renom com ara Joan Veny, Francesc Feliu, Mar Massanell, Maria-Pilar Perea, Cristina Illamola, Isabel Turull i el mateix Jordi Ginebra. I tot plegat serveix com a pretext per posar èmfasi en la necessitat d'establir més vincles entre els estudiosos de la llengua i els de la literatura, que sovint fan camins massa per separat.

Per acabar, és costum que clogui l'acte un recital poètic, per defugir una mica l'academicisme i sentir textos que, d'una manera o altra, puguin dialogar amb Maragall. En aquest cas va ser el torn de Maria Isern, que es va veure empesa a revisitar l'obra del poeta per arribar a trobar-hi, finalment, més similituds de les que hom es pensava. La paraula viva, doncs, va posar punt final a l'acte maragallià més marcat per la llengua.

Gemma BARTOLÍ MASONS
Universitat de Girona

Presentació de la versió en línia del *DECat* (Barcelona, 31 de gener de 2024). — El dia 31 de gener de 2024 es va presentar a la sala Pere i Joan Coromines de l'IEC la versió digitalitzada en línia del *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana (DECat)* de Joan Coromines. En l'acte intervingueren Teresa Cabré, presidenta de l'IEC, que va felicitar-se de la posada en línia d'aquesta obra que completa l'accés en línia de la tríada de diccionaris catalans més emblemàtics (el *DCVB*, el *DIEC* i el *DECat*) i també completa l'accés universal a les dues obres més importants de Coromines (l'*Onomasticon Cataloniae* i el *DECat*). Seguidament intervingué Mila Segarra, vicepresidenta de la Secció Filològica, que celebrà el projecte com a reconeixement a l'obra de Joan Coromines i com una contribució a la construcció del país. En tercer lloc, prengué la paraula Enric Ribes, director de l'Oficina d'Onomàstica de l'IEC, que, en coordinació amb les Oficines Lexicogràfiques, ha dut a terme el projecte. Ribes explicà la gènesi i elaboració del projecte i mostrà algunes de les funcionalitats de recerca, que esmentaren tot seguit, al públic assistent. La darrera intervenció institucional la feu Carles Duarte, president de la Fundació Pere Coromines, que vetlla pel llegat de Pere i Joan Coromines, que remarcà la constància i valentia de Coromines per vèncer les dificultats que es trobà en el decurs de la seva vida per assolir els grans objectius que s'havia proposat. Duarte feu esment també de les persones que havien contribuït a fer arribar a bon port els projectes de Coromines, com el lingüista Joseph Gulsoy o l'editor Max Cahner. L'acte va comptar també amb la presència de Montserrat Garrido, alcaldessa de Sant Pol de Mar, seu de la fundació Pere Coromines. Finalment, el públic assistent pogué fer algunes preguntes, que, sobretot, vingueren a demostrar l'interès que hi havia per aquesta obra i les seves funcionalitats.

La digitalització i posada en línia del *DECat* s'ha fet sobre l'estructura informàtica desenvolupada per a l'*OnCat* i presenta una pantalla de cerca on es poden buscar els mots del voluminós índex del volum desè de la versió en paper. La cerca es pot fer amb les funcionalitats de «conté», «comença per» o «acaba en». En la presentació dels resultats de la cerca es destaquen en majúscula els mots que constitueixen el lema d'un article i s'indica per cada ocurrència volum, pàgina, columna i línia. Quan se selecciona una ocurrència, es presenta una visualització en pdf de la pàgina corresponent; aquesta visualització es pot descarregar o imprimir. En la part superior d'aquesta pantalla, s'hi troben els enllaços als articles corresponents dels altres diccionaris de la plataforma de l'IEC: el *DIEC2*, el *DCVB*, el *DDL*, el diccionari de sinònims i l'*OnCat*. En les pestanyes superiors de la pantalla, s'hi recullen els paratextos del diccionari: prefaci, abreviatures, bibliografia, notació fonètica, etc.

Maria-Reina BASTARDAS RUFAT
Universitat de Barcelona

Presentació d'*El Parlar de la Garrotxa. Versió revisada i ampliada* (Olot, 1 de març de 2024). — El divendres 1 de març de 2024 va tenir lloc a Olot la presentació del llibre *El parlar de la Garrotxa. Versió revisada i ampliada*, una versió publicada per Edicions el Bassegoda els autors de la qual són els filòlegs Joaquim Monturiol i Sanés i Eloi Domínguez i Portabella. Els mateixos autors ja havien publicat un primer llibre l'any 2001, amb el títol d'*El parlar de la Garrotxa*, que es va exhaurir en molt poc temps. Un any després, fou necessària una segona edició, també esgotada, mostra feaent de l'interès que desperta el seu contingut. Era, doncs, ben adient fer-ne ara una nova versió que aprofundís en els trets lingüístics del parlar d'aquesta comarca nord-oriental catalana. Cal insistir, però, que no és una simple reedició sinó que s'hi incorporen més de vuit-centes noves entrades entre mots i expressions populars o locucions. De fet, podríem dir que és quasi bé un nou llibre de dialectologia en què es fa una descripció exhaustiva de les característi-

ques lingüístiques del parlar de la zona, amb estudi del lèxic, la fonètica, la morfologia i la sintaxi, amb un rigor científic de gran interès per als filòlegs, tot i que, com indiquen els autors, s'ha escrit amb un registre planer per als lectors neòfits en termes filològics. Encara es troba, al final del llibre, una llista alfabètica de formes populars dels mots que tenen més d'una pronúncia, i s'acaba amb uns divertits passatemps.

L'edició és acurada en tots els sentits. Amb el llibre a la mà es veu el disseny refinat des de la portada fins a les planes interiors, amb uns dibuixos molt expressius. Si es fa una mirada inicial a l'interior, criden l'atenció unes il·lustracions que encapçalen els diversos capítols i altres divisions del text.

Els autors són persones molt compromeses en la vida local com a dinamitzadors de la cultura popular, que treballen per la integració de nouvinguts, que han participat i són actius en múltiples aspectes de la vida de la comarca, que han trepitjat reiteradament les serralades i les valls garrotxines, parlant amb tothom i, tot parant l'orella, han pogut recollir el seu fruit elaborant una monografia dialectal que enriqueix el coneixement d'uns parlars atraients, tributaris de l'arcaisme o la creativitat.

Feia esment en el títol d'aquestes ratlles al nombre altíssim d'assistents a la presentació, que superaven les 450 persones i omplien completament la sala El Torín d'Olot on es feia l'acte. No és freqüent que un llibre interressi a tantes persones i de totes les edats, però la popularitat dels autors, l'interès que hom ja coneix d'altres escrits seus, a més de la presentació de l'acte presidit pel Dr. Joan Veny i Clar, catedràtic emèrit de la Universitat de Barcelona i membre de l'Institut d'Estudis Catalans, van ser la clau d'una afluència tan massiva. El Dr. Veny, que va captivar el públic de la Garrotxa, explicava que a vegades els assistents a les presentacions de llibres gairebé es poden comptar amb els dits d'una mà. Tant aquest eminent filòleg com els autors del llibre varen fer uns parlaments planers i molt interessants sobre el contingut del llibre, que van ser ovacionats pel nombrós públic.

Queda ben manifesta la voluntat de contribuir al manteniment del parlar garrotxí, i d'animar els més joves a emprar-lo, una de les aspiracions dels seus autors. Només així una parla es mantindrà viva.

Va cloure l'acte l'alcalde d'Olot amb un agraïment a l'editor, a la feina dels autors de l'estudi publicat i a les sàvies paraules del Dr. Veny que, just abans de la presentació, fou rebut a l'ajuntament, on signà al llibre d'Honor de la Ciutat d'Olot.

Joan SALA PLANA

Col·loqui Internacional «L'Espai trobadoresc i les dones: autores, mecenes, representacions» (Barcelona, del 5 al 7 de març del 2024). — Del 5 al 7 de març del 2024 la seu de l'Institut d'Estudis Catalans i la Facultat de Filologia i Comunicació de la Universitat de Barcelona van acollir el Col·loqui Internacional «L'Espai trobadoresc i les dones: autores, mecenes, representacions», organitzat dins del marc del projecte coordinat «Los trovadores y la canción de mujer: voces y figuras femeninas, representaciones mentales y cambio social» (abreujat amb el sobrenom de «Women and Medieval Song»). Aquest projecte de recerca està integrat per un subprojecte 1: «Estudio de la canción de mujer en la lírica galorománica y germánica y de la figura femenina como constructora del espacio sociopoético trovadoresco» (PID2019-108910GB-C21), dirigit per Meritxell Simó; i un subprojecte 2: «Voces, espacios y representaciones femeninas en la lírica gallego-portuguesa» (PID2019-108910GB-C2), amb Esther Corral com a IP (ambdós subprojectes han estat finançats pel Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats del Govern d'Espanya). També col·laboraren amb l'organització l'Institut d'Estudis Catalans i el projecte «Corpus des

Troubadours», a més de comptar amb el suport de l'Institut de Recerca en Cultures Medievals (IRCVI), la Universitat de Barcelona i la Universitat de Santiago de Compostela.

Aquestes jornades van servir com a colofó del projecte coordinat, finalitzat el 2024, i van reunir les veus més autoritzades sobre lírica de veu femenina i *trobairitz* que havien col·laborat amb el projecte d'investigació, tal com va remarcar Meritxell Simó en l'acte d'inauguració que tingué lloc a la tarda del dimarts 5 de març a la Sala Nicolau d'Olwer de l'IEC. Acompanyaren Meritxell Simó, Teresa Cabré, Presidenta de l'IEC, i Ramon Pinyol i Torrents, President de la Secció Històrico-Arqueològica, que reconegueren la importància del «Corpus des Troubadours» com a part imprescindible del compromís de l'IEC amb la promoció del coneixement sobre els orígens de la literatura catalana, així com les aportacions que s'hi incorporaran a partir dels resultats del projecte «Women and Medieval Song» presentats en aquest col·loqui.

Tot seguit, la primera sessió es va dedicar a les *trobairitz* i la lírica de veu femenina, en què Vicenç Beltran (IEC-UB) va presentar «Cançó de dona i tradicions culturals: la *longue durée*», Meritxell Simó (IEC-UB) va reivindicar «Les *trobairitz* al *Corpus des Troubadours*» i Wendy Pfeffer (University of Pennsylvania) oferí una lliçó magistral sobre «Le genre du *planh* et la voix féminine: le cas occitan». Aquest primer dia es va tancar amb la presentació de l'exposició «Dones medievals. Realitat i ficció», que romangué en el claustre de l'Institut d'Estudis Catalans fins al 30 d'abril del 2024 (ja havia estat exposada en el vestíbul de l'Edifici Històric de la UB del 27 de juny al 17 de juliol del 2023, tal com recull el volum 46 d'*Estudis Romànics*, p. 610).

El dimecres dia 6 al matí continuà desenvolupant-se el col·loqui en la mateixa Sala Nicolau d'Olwer. La segona sessió se centrà en el paper històric i cultural de les dones a l'espai trobador, i comptà amb les ponències de Saverio Guida (Universit  degli Studi di Messina): «Nuove indagini sulla *domna soisebuda* de Bertran de Born»; Miguel García-Fernández (IEGPS-CSIC / USC): «Voces documentadas de mujeres representadas en la lírica gallego-portuguesa»; i de Mari a Bermúdez Beloso (USC): «A utilización da figura feminina como instrumento de propaganda política na lírica galego-portuguesa». Encara al matí, la sessió número tres es dedicà als diferents gèneres lírics de la veu femenina, que foren caracteritzats amb «Memoria lúdica y deconstrucción en las *cansos* de Na Castelloza» de Rosa Medina (Universitat de Oviedo), «La veu femenina en la lírica devocional mariana» d'Adriana Camprubí (UB), «La cançó de malmonjada: estudi d'un gènere de veu femenina en la lírica rom nica (ss. XI-XVI)» d'Abel Vázquez (UB) i «Personaggi femminili e inserzioni liriche in alcuni testi narrativi galloromanzi» d'Stefano Resconi (Universit  degli Studi di Milano).

A la tarda, les presentacions es traslladaren a la Facultat de Filologia i Comunicació de la UB. Des de l'aula Joan Maragall es va poder seguir la quarta sessió, que vers  sobre les representacions femenines artístiques i els seus punts de contacte amb la poesia lírica. Maria Ana Ramos (Universit t Z rich) presentà la comunicació «Cantigas de amor e "bailadeiras" no Cancioneiro da Ajuda», Yara Frateschi Vieira (Universidade de Campinas – S o Paulo) analitzà les «Representa  es das atividades e profiss es femininas na lírica gallego-portuguesa», Isabel Mor n Cabanas (USC) incid  en les «Minorias femininas no Cancioneiro Geral: tradi  o e novidade», Almudena Méndez Sánchez (USC) prosseguí amb «La representación de la maternidad en la pintura gòtica gallega», Tania Vázquez García (USC) complet  el quadre de la imatge de les dones en la lírica gallego-portuguesa amb «As soldadeiras: entre textos e imaxes» i, finalment, Oriana Scarpati (Universit  degli Studi di Napoli) va arrodonir el dia amb «La rappresentazione della bruttezza femminile nella lírica dei trovatori».

La darrera jornada del col·loqui, el matí del dijous 7, seguí a la Universitat de Barcelona, però aquesta vegada des de la Sala de Professors del cinquè pis de l'edifici Carner. La cinquena i última sessió es dedicà a les tradicions l riques dels diferents àmbits culturals romànics i els seus contactes intertextuals. S'hi van presentar les comunicacions de Giorgia Toccaceli (Sapienza, Universit 

di Roma): «“Assatz es fols qui m'en repren de vos amar, pois tan gen mi cove”: riflessioni su Na Castelloza e sulla voce delle *trobairitz*»; Joan Dalmases (UB): «La Comtessa de Dia i la lírica germànica: les vares de l'amor en les tradicions trobadoresques occitana, francesa i alemanya»; Simone Marcenaro (Universitat del Molise): «La metàfora feudal como forma de interdiscursividad»; M. Reina Bastardas (UB): «La representació lírica de la pastora en les tradicions llatina, occitana i francesa»; i Esther Corral Díaz (USC), «Espacios femeninos en las cantigas de amigo: poética y distorsiones». Es continuà amb un debat en què intervingueren grans especialistes en la matèria i col·laboradors del projecte com Isabel de Riquer.

Finalment, Meritxell Simó i Esther Corral feren un esbós de les conclusions del col·loqui i anunciaren que els seus resultats seran comunicats a la comunitat científica mitjançant la publicació de les seves actes, a més d'emetre una càpsula en format *pòdcast* sobre la qüestió de les *trobairitz* dirigida al públic general. Però el moment més emocionant de la cloenda foren les paraules d'Angelica Rieger, autora de la primera edició completa de les *trobairitz* (1990), que ponderà el nivell assolit pels estudis acadèmics de la lírica de veu femenina d'ençà de la seva publicació i encoratjà els especialistes a prosseguir les recerques amb l'objectiu d'aconseguir enllestir, algun dia, una antologia completa i universal de totes les veus femenines del món.

Enric CASAS REIG
Universitat de Barcelona - IRCVM

La commemoració dels 25 anys de continuïtat de l'Aula Carles Riba (1998-2023) (Barcelona, març de 2023 - febrer de 2024). — Des de la seva creació a principis dels anys setanta pels departaments de Filologia Catalana i Filologia Grega de la Universitat de Barcelona, i sobretot des de l'inici de la seva segona època el 1996, l'Aula Carles Riba ha desenvolupat un llarg historial d'investigació sobre la pervivència dels clàssics grecollatins en la literatura catalana, principalment d'època moderna i també contemporània.

El 2023 ha complert 25 anys de la seva represa o segona època, durant els quals ha treballat com a grup de recerca de la UB (1999-2004), com a Grup de Recerca Consolidat de la Generalitat (2005-2008, 2014-2016, 2017-2020), i en projectes diversos impulsats pels seus membres. Actualment, està reconeguda, mitjançant conveni, per l'Institut d'Estudis Catalans i la Universitat de Barcelona com a Observatori de Recerca. Totes les seves activitats i publicacions es troben a la pàgina web de l'Aula: <www.ub.edu/acr>.

L'ACR ha commemorat el seu quart de segle d'existència mitjançant un simposi, del qual n'ha resultat una publicació, i també amb una taula rodona i tres exposicions: una de virtual i dues amb materials.

El simposi *Les traduccions catalanes dels clàssics*, organitzat en col·laboració amb La Casa dels Clàssics, es va celebrar els dies 9-10 de març de 2023 a l'Institut d'Estudis Catalans i a la Universitat de Barcelona. El va inaugurar la Dra. Teresa Cabré, presidenta de l'Institut d'Estudis Catalans; el Dr. Joan Guàrdia, rector de la Universitat de Barcelona, i la Dra. Montserrat Jufresa, directora de l'Aula Carles Riba. Hi van intervenir: Josep Pujol (UAB), «Abans de la traducció: llegir els poetes llatins a les escoles catalanes medievals»; Marta Marfany (UPF), «Sèneca en català a l'Edat Mitjana: traduccions, comentaris i glosses, taules i florilegis»; Albert Tomàs (UAB), «“Los poetas prengueren lurs ficcions de la verdadera istòria”: la traducció catalana medieval de *La ciutat de Déu* de Sant Agustí amb el comentari de Thomas Waleys»; Gemma Pellissa (UB), «La traducció i el comentari de les *Metamorfosis* d'Ovidi per Francesc Alegre»; Raimon Sebastian (UB), «Traduir Palladi en català: de l'Edat Mitjana als nostres dies»; Mireia Ferrando (UV), «Les traduccions bíbliques al català durant l'edat moderna»; Marco Antonio Coronel Ramos (UV), «La

impremta valenciana i els clàssics»; Roger Aluja (La Casa dels Clàssics), «Editar la Bernat Metge avui»; Carles Garriga (UB), «Algunes traduccions sofoclianes de Carles Riba»; Jaume Pòrtulas (UB), Repensar-ho tot: «Victor Bérard i les “segones versions” de Lluís Segalà i Carles Riba»; Eloi Creus (Universitat di Bologna), «L' Aristòfanes de Manuel Balasch i els problemes del bernat-metgi»; Jordi Ginebra (URV), «La llengua de les traduccions de la Fundació Bernat Metge a la postguerra»; Xavier Espluga (UB), «El 'Marcial' de Miquel Dolç: censura o autocensura»; Raül Garrigasait (La Casa dels Clàssics), «Plató a la Bernat Metge: estils i interpretacions»; Noemí Moncunill (UB), «“Res d'humà no tinc per estrany”: les traduccions de Terenci de Pere i Joan Corominas»; Jaume Coll Mariné (UVic), «La relació entre Segimon Serrallonga i la Fundació Bernat Metge». La cloenda va anar a càrrec del Dr. Javier Velaza, degà de la Facultat de Filologia i Comunicació de la UB, i de Josep Murgades, president de l'Aula Carles Riba.

Diverses de les intervencions del Simposi han estat publicades dins el volum *Les traduccions catalanes dels clàssics*, a cura de Jordi Malé (Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2024).

Com que el principal objecte d'estudi de l'Aula Carles Riba són les obres literàries catalanes que palesen la influència de la cultura clàssica, sigui en els temes o bé en les formes, o en qualsevol altre aspecte, el 10 de maig de 2023 es va organitzar, a la Universitat de Barcelona, una taula rodona amb el títol *El llegat clàssic i la literatura d'ara*. En aquesta taula, conduïda per l'escriptor i filòleg Jordi Cornudella, hi van participar autors i autores que, en una mesura o una altra, s'han servit dels clàssics a l'hora d'escriure les respectives produccions literàries. Hi van debatre sobre el paper de la Antiguitat grecoromana en la cultura actual: Adrià Targa, poeta, autor d'*Ícar*; Helena Tornero, dramaturga, autora de *Les suplicants*; Isabel M. Ortega Rion, poeta, autora de *Medusa*; Jordi Coca, narrador, autor de *La faula dels ocells grecs*; i Jordi Cornudella, poeta, autor d'*El germà de Catul*.

Abans de la Taula rodona, una de les directores de l'Aula Carles Riba, la Dra. Rosa Cabré, glossà la història de l'Aula i la seva contribució al desenvolupament dels estudis literaris clàssics i catalans.

Dos mesos abans, durant el març i d'abril, al pati de l'Institut d'Estudis Catalans, es va fer l'exposició *La trajectòria de l'Aula Carles Riba*, a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans (març-abril de 2023). S'hi van exposar tots els llibres editats per l'Aula Carles Riba en les seves dues èpoques, i també els díptics i cartells del simposi i les jornades que s'han organitzat en el marc de l'Aula.

També es va fer una exposició virtual sobre la trajectòria de l'Aula Carles Riba, organitzada pel CRAI Biblioteca de Lletres (Centre de Recursos per a l'Aprenentatge i la Investigació) de la Universitat de Barcelona:

<<https://crai.ub.edu/ca/coneix-el-crai/biblioteques/biblioteca-lletres/exposici%C3%B3-virtual-Aula-Carles-Riba>>.

Finalment, a la Biblioteca de Lletres de la Universitat de Barcelona i durant els mesos de febrer i març de 2024, es va fer una exposició sobre l'Aula Carles Riba organitzada també per CRAI Biblioteca de Lletres i l'Aula Carles Riba, amb Jordi Malé com a comissari. S'hi van exposar llibres, programes i fotografies sobre la història de l'Aula i també sobre la petja clàssica en la literatura catalana. Constava de quatre seccions: l'«Aula Carles Riba», «Obres literàries catalanes basades en mites clàssics», «Traduccions catalanes dels clàssics grecs i llatins», i «Traduccions de Carles Riba d'obres clàssiques». Se'n va fer la inauguració el 2 de febrer del 2024, amb força assistència de públic.

Jordi MALÉ I PEGUEROLES
Universitat de Lleida

III Congrés Toponomasticon Hispaniae. XIV Congrés Internacional sobre Onomàstica Hispànica. «La circularitat de la toponímia i l'antroponímia hispànica: documentació, història, etimologia, geografia i cartografia, amb especial atenció a l'antic Regne de València» (Universitat de València, 9-12 d'abril de 2024). — La Universitat de València celebrà, a principis del mes d'abril, una fabulosa trobada científica dedicada a l'estudi de l'onomàstica, des de diferents vessants d'anàlisi, com a fil conductor. L'activitat, impecablement organitzada per l'infatigable prof. Emili Casanova Herrero i el seu equip de col·laboradors, acollí, d'una banda, la presentació anual de resultats dels diferents subprojectes que integren el projecte coordinat *Toponomasticon Hispaniae* i, d'una altra, les exposicions d'altres especialistes en onomàstica que no hi són vinculats. En total, es van acollir vint-i-dues ponències i més de quaranta comunicacions, concentrades en quatre denses però profitoses jornades de treball. L'endemà de Sant Vicent Ferrer, patró de València, es va encetar el congrés amb la benvinguda institucional, seguida de la conferència inaugural, a càrrec d'Ana Isabel Boullón Agrelo, IP (Investigadora Principal) del *Toponomasticon Hispaniae*, així com de la ponència de Josep Martines i d'un conjunt d'intervencions més breus.

El dia 10, durant la sessió matinal, es van oferir les ponències d'Ana María Cano González, Robert Poklington, Vicent Terol i Jordi Bolós, intercalades entre les aportacions de diversos comunicants. La sessió vespertina va repetir el mateix guió i va discórrer amb les conferències de Javier Giralt, Stefan Ruhstaller i Ana Zabalza i amb un altre enfilall de comunicacions d'un format necessàriament més breu.

El matí del dijous d'abril comptà amb les ponències de Joan Peytaví Deixona, Emilio Nieto Ballester, Antoni Mas Forners i Maria Reina Bastardas i Rufat, a les quals s'hi afegiren un petit grup de comunicacions lliures i les presentacions d'interessants projectes de toponímia desenvolupats per especialistes de l'àmbit italià a les universitats de Torí, Trento o Palermo, entre d'altres. A la vesprada, van tenir lloc les dissertacions de Toribio Fuentes Cornejo i Joan Ferreres Nos, set comunicacions breus i les exposicions del *Diccionari de cognoms* i dels llibres *L'empremta occitana en la història dels valencians a través dels cognoms* i *Bibliografia d'onomàstica valenciana*, a càrrec, respectivament, de Joan Peytaví i Mar Batlle, de Josep Saborit i d'Eva Montila i Elisa Pastor. Aquesta intensa jornada es va coronar amb un espectacle musical multilingüe encapçalat per Lluís Fornés, que va entusiasmar el públic assistent a la Sala d'Actes de la Facultat de Filologia i Traducció de la Universitat de València.

El 12 d'abril, darrer dia d'activitats, els ponents Manuel Pastor, Vicent Anyó, Mariano López Marín, Cristian Pardo, Rosa Gómez Casany i Enric Guinot, a més d'un altre grup de comunicants, tancaren les contribucions acadèmiques del congrés. La cirereta del pastís, ja al capvespre, consistí en una visita guiada pels vells carrers de València, tot tenint molt present la història i origen dels seus noms, i que romandrà en el record dels nombrosos experts que es donaren cita a la vora del Túria.

Claudia Elena MENÉNDEZ FERNÁNDEZ
Universidá d'Uviéu
Academia de la Llingua Asturiana

El Lectorat de català de la Universitat de Bucarest, guardonat per l'Institut de Projectió Exterior de la Cultura Catalana (Barcelona, 12 d'abril de 2024). — Divendres 12 d'abril de 2024 es va celebrar a Barcelona l'acte de lliurament dels XXXV Premis «Josep Maria Batista i Roca – Memorial Enric Garriga Trullols 2023», convocats i concedits anualment per l'Institut de Projectió Exterior de la Cultura Catalana (IPECC). El Lectorat de català de la Universitat de Buca-

rest va ser un dels guardonats de la 35a edició, conjuntament amb nou altres catalans i catalanòfils, residents fora dels Països Catalans, que s'han distingit per la tasca de manteniment de la presència catalana en el món i la difusió de la llengua i cultura catalanes a l'exterior.

L'IPECC va premiar el Lectorat de català de Bucarest —l'únic existent a tot el sistema universitari romanès— per la seva trajectòria acadèmica i cultural de més de tres dècades. L'ensenyament de la llengua catalana a la Universitat de Bucarest comença el curs 1992-1993, a través d'un conveni de col·laboració entre la Generalitat de Catalunya i la Facultat de Llengües i Literatures Estrangeres. Posteriorment, arran de la creació de l'Institut Ramon Llull, la Universitat de Bucarest signa un nou conveni per continuar garantint la presència dels estudis de català. Tanmateix, cal destacar que l'interès per l'estudi del català en l'àmbit romanès es remunta a la segona meitat del segle *xx*, a la mateixa Universitat com també a l'Institut de Lingüística "Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti" de Bucarest, en el marc de la recerca de les llengües romàniques. Al llarg dels trenta anys d'estudis catalans a la Universitat de Bucarest, s'ha desplegat una activitat acadèmica ininterrompuda a favor de l'ensenyament i la promoció de la llengua, la literatura i la cultura catalanes. Una fita cabdal dels estudis de català s'assolí el curs 2005-2006, quan, en el marc del Pla Bolonya, s'introduí l'especialitat de català com a grau en Llengua i Literatura Catalanes, un fet realment excepcional en l'espai europeu més oriental (vegeu <<https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000283/00000074.pdf>> sobre l'ensenyament del català a Romania). Fins a l'actualitat, el Departament de Llengües i Literatures Romàniques, Clàssiques i Neogrec ha acollit set lectors catalans procedents de tot el domini lingüístic català, que juntament amb docents romanesos, professors col·laboradors, catedràtics convidats i l'alumnat romanès han contribuït i segueixen contribuint a la conservació, al desenvolupament i a la continuïtat del Lectorat. A part de l'oferta acadèmica, el Lectorat ha organitzat congressos, seminaris, jornades universitàries, actes divulgatius, presentacions de traduccions, projeccions de cinema català i concerts de música. Com a fites acadèmiques, val la pena assenyalar que, l'any 2018, el Lectorat català de Bucarest va acollir el XVIII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes que promou l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (AILLC).

La relació de persones que han tingut una implicació directa en la docència del català i en la concepció i la consolidació del Lectorat català a Bucarest, per ordre alfabètic, és: Mioara Adeli-na Angheluță, Jana Balacciu Matei (guardonada amb el premi IPECC 2008), Oana-Dana Balaș (guardonada amb el premi IPECC 2020), Jordi Joan Cassany Bates, Mianda Cioba, Elena Ciutescu, Maria-Sabina Draga Alexandru, Glòria Roig, Neus Langa Chordá, Joan Llinàs Suau, Coman Lupu, Xavier Montoliu Pauli, Victor Peña Irlés, Sanda Reinheimer Ripeanu i Jordi Santiago Puchades.

Com a representant del col·lectiu del Lectorat de català de la Universitat de Bucarest, vaig participar en tots els actes previstos per al dia 12 d'abril. Va ser una jornada molt intensa que va començar amb una visita al Parlament de Catalunya, on ens va rebre la Molt Honorable Sra. Anna Erra i Solà, Presidenta del Parlament. Tot seguit, els guardonats, representants i acompanyants vam anar a l'Abadia de Montserrat, on ens va rebre el prior Bernat Juliol. A Montserrat vam poder escoltar el Cant de la Salve i el Virolai per part de l'Escolania de Montserrat. En tornar a Barcelona, vam participar a l'ofrena floral al monument a Josep Maria Batista i Roca a Barcelona, al carrer que duu el seu nom. La cerimònia de lliurament dels premis va tenir lloc la mateixa tarda, a l'Hotel Catalònia Plaça, al centre de Barcelona. Em va acompanyar-hi Xavier Montoliu Pauli, el primer lector de català que va acollir el Lectorat de Bucarest, actualment traductor literari del romanès al català. L'acte va ser inaugurat per Xavier Tudela, president de l'IPECC i cofundador dels premis, que va subratllar la importància de recordar i fer visible «l'existència d'una Catalunya Exterior que treballa des de l'anonimat, però amb eficàcia i perseverança». Hi van intervenir també Josep Puig, secretari IPECC, i Josep Puig Peiró, presentador de l'acte, tots dos membres també del Jurat

dels premis. A continuació cadascun dels guardonats o representants vam pujar a l'escenari a recollir la placa acreditativa i van fer un breu discurs. La jornada es va acabar amb un sopar amb els guardonats i acompanyants.

En el discurs d'agraïment (que es pot llegir integralment aquí <<https://www.facebook.com/CatalanaUniBuc>>) vaig voler reafirmar el compromís del Lectorat amb la llengua, la literatura i la cultura catalanes. El premi «Josep Maria Batista i Roca – Memorial Enric Garriga Trullols 2023» honra totes les persones que han participat, d'una forma o d'altra, en la tasca d'ensenyament i promoció del català a la Universitat de Bucarest, i és, més enllà d'això, un motiu d'orgull i benefici per a tota la comunitat universitària romanesa. La concessió d'aquesta distinció a la càtedra de català és un reconeixement afalagador dels esforços col·lectius constants que s'han fet des de la Universitat de Bucarest per mantenir viva la presència del català en el territori romanès però també un deure per seguir garantint la seva continuïtat en l'àmbit romanès i fonamentar els propers anys de Lectorat.

Elena CIUTESCU
Universitat de Bucarest

Inauguració del «Museu de Fonètica» a la Universitat de Barcelona (15 d'abril del 2024).

— El 15 d'abril del 2024 es va inaugurar el Museu de Fonètica, situat a la cinquena planta de l'edifici Josep Carner, a la Facultat de Filologia i Comunicació de la UB. Aquest espai acull la col·lecció d'instruments científics del Laboratori de Fonètica Eugenio Martínez Celdrán, i ofereix una perspectiva històrica sobre els avanços tecnològics en l'estudi de la fonètica.

Fundat el 1978, el Laboratori de Fonètica de la UB (<<https://www.ub.edu/phoneticlaboratory/>>) fou el primer laboratori universitari de fonètica a l'estat espanyol. L'any 2022 va rebre el nom del seu fundador i primer director, el Dr. Eugenio Martínez Celdrán, professor emèrit de la UB i reconegut fonetista. El laboratori ha estat essencial en el suport a la docència, la recerca i la transferència de coneixement, en el conjunt de la universitat i en l'estudi de la fonètica a escala europea i romànica. Dona suport a les classes pràctiques de diverses assignatures relacionades amb la fonètica, és la seu d'un equip especialitzat en fonètica experimental i fonologia de laboratori que desenvolupa projectes de recerca bàsica i aplicada, col·labora amb altres grups d'investigació i entitats privades, i coordina la revista *Estudios de Fonética Experimental*, en funcionament des del 1984.

Els antecedents d'aquesta exposició se situen a l'any 2018, quan el CRAI, a través d'Esther Acereda, va proposar una exposició per commemorar els 40 anys del Laboratori. La mostra va incloure diversos aparells històrics, llibres de fonètica i números de la revista *EFE*, i també es va crear una pàgina web per documentar l'esdeveniment. Des de llavors es va anar gestant la idea de crear un espai físic per a l'exposició permanent. Quan la situació epidemiològica ho va permetre, es va poder reprendre el projecte.

El Museu de Fonètica destaca per la seva col·lecció de més de cinquanta instruments científics, representatius de l'evolució tecnològica en l'estudi del so en les darreres dècades, i també de la democratització posterior de l'accés a l'anàlisi acústica. Entre els instruments es troben peces històriques com un espectrògraf analògic de 1968, dos espectrògrafs digitals de la dècada de 1980, un vistós magnetòfon de bobina oberta TEAC X-2000R, i un equip d'anàlisi electropalatogràfica de finals del segle xx. Totes aquestes eines il·lustren l'evolució tecnològica general i són testimoni de les innovacions metodològiques en la recerca fonètica.

Aquest projecte ha estat possible gràcies a l'esforç de diverses persones i institucions. La Dra. Lourdes Romera ha coordinat el projecte, amb el suport del Dr. Joan Borràs-Comes, la Dra. Wendy

Elvira-García i la Dra. Josefina Carrera-Sabaté. Han tingut un paper clau, també, el Dr. Javier Velaza, degà de la Facultat de Filologia i Comunicació, i el Dr. Agustí Alcoberro, vicerector de Cultura, Memòria i Patrimoni, i Pili Mateo, del mateix vicerectorat.

La col·lecció està incorporada també al Museu Virtual de la UB (MVUB, <<https://museuvirtual.ub.edu/>>), i forma part del grup de col·leccions d'eines i instruments científics de la universitat. El Museu, tant virtualment com físicament, està obert a tothom, a professorat i alumnat amb interès per la fonètica, de qualsevol àmbit i nivell d'ensenyament. En una visita al museu es pot entrar en contacte amb els canvis tecnològics que ha experimentat l'estudi de la fonètica al llarg dels darrers anys, des de les primeres màquines analògiques als dispositius digitals més recents, així com l'evolució des dels primers ordinadors utilitzats fins als programes d'anàlisi acústica més actuals.

La inauguració del Museu de Fonètica marca un nou capítol en la preservació i difusió del patrimoni científic de la Universitat de Barcelona, i constitueix una finestra singular des de la qual poder admirar la història instrumental d'aquesta ciència.

Joan BORRÀS-COMES
Universitat de Barcelona
Lourdes ROMERA BARRIOS
Universitat de Barcelona

Linguistic geography in Croatia and beyond: experiences, challenges, models. International Geolinguistic Conference (Universitat de Zadar, 25-27 d'abril de 2024). — La Universitat de Zadar, sota la modèlica organització de la professora Dunja Brozović Rončević i els seus eficaços col·laboradors, va celebrar una profitosa trobada d'especialistes en geolingüística de diversos països d'Europa al llarg de tres dies de comunitat acadèmico-científica, en què la *lingua franca* i predominant dels congressistes, cap dels quals no era anglòfon nadiu, fou significativament l'anglès. Després de la inauguració del congrés per part del vicerector de la Universitat de Zadar, Marko Lukić, i de la presidenta del comitè organitzador, la primera jornada, dijous 25 d'abril, acollí les contribucions següents: Alfred Lameli, «Spatial patterns of contextual language variation – some models and data»; Dunja Brozović, «*LinGeH*: Linguistic Geography of Croatia in the European Context»; Silvana Vranić / Marina Marinković, «Status of the consonant *h* in Croatian local dialects in the territory of Croatia from a geolinguistic perspective»; Mate Kapović, «Lexical diffusion in Croatian dialects»; Matthias Hahn, «*Where you taste with your nose – On the semantic potential of *schmecken* 'to taste' in the German Dialects*»; Manuela Nevaci, «*Atlas Linguarum Europae*: New perspective in European linguistic geography»; Jožica Škofic, «Interactive Slovenian Linguistic Atlas – new geolinguistic and lexicographic approaches»; Marjan Markovikj, «Linguistic Atlas of Macedonian Dialects – Reinterpreting old data from the Common Slavic Linguistic Atlas»; Robert Engesterhold, «Surname spaces in Germany: Using a phonological ontology for reconstruction historical language areas»; Marina Frank, «Investigating a phoneme merger using GAMMs»; Matija Mužek, «Reflexes of the Common Slavic yers, i.e. the Western South Slavic schwa, in Plješivica-Ozalj dialects»; Marco Angster, «Walser German in the Italian Alps. A geolinguistic perspective». La segona jornada, divendres 26, va discórrer amb les intervencions següents: Elisabetta Carpitelli / Michel Contini, «*Atlas Linguistique Roman*: bilancio dei lavori»; Guylaine Brun-Trigaud, «La cartographie de l'*Atlas Linguistique Roman*» (intervenció telemàtica); Matteo Rivoira, «*L'Atlante Linguistico Italiano*: la sfida della digitalizzazione»; Nicolae Saramandu, «Recent Research on an endangered Istro-Romanian dialect»; Tijmen Pronk / Dunja Brozović, «Diversity, geographical distribution and history of words for 'forest' in Croatian»; Ante Jurić, «Notes on

Geolinguistic Values of the East Adriatic Toponymic Lexicon»; Valentina Retaro, «The *Atlante Linguistico Mediterraneo* (ALM): towards the project completion»; Federica Cugno / Laura Mantovani, «The Names of the Milky Way in the Italian Dialects»; José Enrique Gargallo Gil, «Rainbow' in Catalan dialects»; Nikola Vuletić / Hrvoje Bazina, «Istrian Crosswords: Lexical Geography in a Multilingual Region»; taula rodona «Challenges in Geolinguistics». El matí del dissabte 27 d'abril oferí dues sessions paral·leles: una en croat i sobre l'espai lingüístic croat, amb diverses intervencions (Anita Celinić / Mira Menac Mihalić, Martina Bašić, Dunja Brozović Rončević / Marija Malnar Jurišić, Filip Galović, Ivan Miškulin, Nataša Šprljan, Ivan Magaš); l'altra, coordinada per Elisabetta Carpitelli i Matteo Rivoira, sobre els treballs en curs de l'*Atlas Linguistique Roman* (ALiR). Una visita guiada al vell Zadar per part de la historiadora de l'art Sofija Sorić, amb el darrer sol inclinat cap a la mar adriàtica, culminà aquesta memorable comunió científica al voltant de la geolingüística de l'espai lingüístic croat i, "més enllà" (*beyond*), d'Europa.

José Enrique GARGALLO GIL
 Institut d'Estudis Catalans
 Universitat de Barcelona

Jornades dera Secció Filològica der Institut d'Estudis Catalans ena Val d'Aran (Vielha, 17 e 18 de mai de 2024). — Diuendres 17 de mai, de bon matin, era expedicion formada pes membres dera Secció Filològica se dispèrsèc laguens der autobús e empenèc eth camin tara Val d'Aran, pera rota que per ponent seguís es termières de Catalonha e Aragon e que serpentege pes environs dera restanca d'Escales. Aqeres Jornades dera Secció Filològica, per prumèr còp dehòra deth sòn domèni lingüístic, sigueren conseqüència dera invitacion der Institut d'Estudis Aranesi-Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana (IEA-AALO), qu'auie coma motiu era celebracion deth sòn 10au anniversari. Sigueren organizadas conjuntament per IEA-AALO e era delegacion der IEC en Lhèida, damb era colaboracion der Institut entath Desvolopament e era Promocion deth Naut Pirenèu e Aran (IDAPA) e era Fondacion "la Caixa", jos era coordinacion de Ramon Sistac e Alidé Sans, en representacion dera Secció Filològica e der Institut d'Estudis Aranesi, respectivaments. Era expedicion arribèc en Vielha cap as dues ores dera tarde, s'installèc en otel e se desplaçèc enquiath restaurant Era Lucana, a on er IEA-AALO aufric un sopar as assistents, plan assortit de productes dera Val.

Ja pera tarde, era Secció Filològica celebrèc era sua session ordinària e, dempús, era session academica publica, comuna des dues institucions. Inaugurèren era session Jèp de Montoya, president der IEA-AALO, Nicolau Dols, president dera Secció Filològica der IEC, Eva Fiter, directora der IDAPA, Angelina Cases, conselhera de Coneishement deth Conselh Generau d'Aran, e Rosa Noray, delegada deth Departament de Cultura dera Generalitat en Naut Pirenèu e Aran. Ara seguida se realizèren es intervencions de Claudi Balaguer, sus es limits entre er occitan e eth catalan, Mercè Lorente e Josep Martines, sus eth Nou Diccioniari Normatiu, Mila Segarra e Ramon Sistac, sus eth procediment d'estandardizacion deth catalan, e Jusèp Loís Sans, sus era normativizacion der occitan. Dempús d'un animat col·loqui finau, es musicians Núria Llobet e Biel Balcells aufriren versions emotives, damb violon e violoncèl, des imnes «Els Segadors» e «Montanhes araneses», que sigueren seguides respectuosament per toti es assistents. Damb posterioritat, es participants enes sessions e assistents se desplaçèren tar otel Melià Vielha Baqueira, a on soperèren e gaudiren, acabadi es desserts, d'un espectacle musicau animat e interessant d'Alidé Sans, aufrít per cortesia dera Delegacion de Lhèida der IEC.

Dissabte, se mantenguec ua amassada comuna dera Secció Filològica e der Institut d'Estudis Aranesi-Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana, en otel Tuca. En aquera session, Nicolau Dols

presentèc es nombrosi recorsi numericis dera Secció Filològica, e diuèrsi membres der IEA-AALO presentèren es activitats que desvolope aguesta institucion. Atau, Jèp de Montoya (president), Miquèu Segalàs (president dera Seccion Aranesa), Claudi Balaguer (president dera Seccion Estandard), Ròsa Maria Salgueiro (vicepresidenta), Angelina Cases (secretària), Lourdes España (vocau) e Jusèp Loís Sans (expresident) expliquèren damb detalh toti es prètzhèts as quaus se dedique er IEA-AALO, des dera normativizacion der occitan-aranés enquias nombroses publicacions en aguesta lengua.

Fin finau, er IEA-AALO aufric as assistents diuèrsi libres sus er aranés e se hèc ua visita, a pè, ath Musèu dera Val d'Aran. Ara seguida d'un dinar suculent en restaurant Brasa d'Aran, aufrut pera delegacion der IEC en Llèida, era expedicion comencèc eth camin de retorn tà Barcelona, damb era sensacion d'auer aprovat, fin finau, ua matèria pendent de força ans: era visita as tèrres catalanes de lengua occitana.

Enric RIBES I MARI
Institut d'Estudis Catalans

Convegno «Il patrimonio linguistico di Novi Ligure e dell'Oltregiogo storico» (Novi Ligure, 18 maggio 2024). — Nel corso dell'ultimo cinquantennio le indagini sui dialetti liguri — nei termini di una loro mappatura e descrizione quanto più possibile sistematica — hanno conosciuto una crescita particolarmente rigogliosa. Se a metà degli anni Settanta lo studioso fiammingo Hugo Plomteux, presentando le proprie ricerche sui dialetti della val Graveglia, poteva ancora asserire come la Liguria fosse una delle regioni d'Italia «meno esplorate dai dialettologi», a partire dal decennio successivo la ricognizione delle varietà regionali è andata incontro a sviluppi più che considerevoli; un circolo virtuoso innescato dalla realizzazione del *Vocabolario delle parlate liguri* (apparso in sette volumi fra il 1982 e il 1997), progetto coordinato da Giulia Petracco Sicardi (docente di glottologia e linguistica presso l'università di Genova) e realizzato grazie alla collaborazione di un'ampia serie di ricercatori e cultori sparsi sul territorio regionale.

In forza di tale profusione di ricerche (condotte ora da studiosi professionisti, ora da valenti amatori locali) sono ormai numerosi i materiali che permettono di conoscere le caratteristiche fonetiche, morfologiche, lessicali e talora sintattiche di molti dialetti anche periferici parlati nella regione ligure e nelle aree contermini. Ciò nonostante, per comprensibili ragioni, non sempre alle inchieste sui dati dialettologici è stata affiancata una riflessione sui rapporti umani storicamente intercorsi fra i centri maggiori e le aree marginali, tale da giustificare le *facies* delle varietà più o meno interessate dalla compenetrazione dei modelli linguistici estranei al tipo ligure *stricto sensu*.

Più in particolare, le indagini sulle parlate dell'Oltregiogo «storico» (facenti capo alle valli Lemme, Borbera, Stura e Scrivia, situate al confine fra Liguria e Piemonte ma gravitanti in massima parte su Genova) e delle aree contigue sono state finora abbastanza desultorie e prive di una regia comune, per quanto interessate da pubblicazioni anche di ragguardevole pregio. Così, nell'intenzione di riprendere e ampliare lo stato dell'arte in materia, sabato 18 maggio 2024 si è tenuto a Novi Ligure — dal XVI secolo «capoluogo» dell'Oltregiogo genovese e ancor oggi la sua città più popolosa — un convegno organizzato dal centro studi «in Novitate» (presieduto da Renzo Piccinini) e patrocinato dalle autorità amministrative locali.

I lavori sono stati significativamente introdotti da Lorenzo Massobrio, già professore ordinario di geografia linguistica presso l'università di Torino e decano degli studi sulle parlate d'area alessandrina, che ha delineato lo stato delle ricerche in merito alla posizione del dialetto novese nel panorama linguistico del basso Piemonte.

Anselmo Roveda, studioso di etnologia e letteratura dialettale ligure, è poi passato a illustrare talune caratteristiche, soprattutto fonetiche e morfologiche, dei dialetti parlati nell'alta valle dell'Orba. Al pari delle valli Stura e Bormida, si tratta di un'area in cui elementi di tipo piemontese si spingono in maniera sensibile all'interno del sistema ligure, innestandosi a loro volta su caratteri di arcaismo superati da secoli nel resto della regione.

A tale intervento è seguito quello di Roberto Benso, studioso di storia e cultura dell'Oltregiogo, volto a presentare un quadro di sintesi sui dialetti della val Lemme, che nel contesto delle varietà dell'anfizona ligure-piemontese rappresentano quelle più affini al modello della regione meridionale, in virtù dell'antico ruolo di Gavi quale sede di podesteria genovese.

Andrea Carlucci e Lorenzo Lentini hanno presentato due comunicazioni sui dialetti della val Borbera, finora alquanto trascurata dagli studi linguistici. Il primo dei due relatori ha effettuato una rassegna meticolosa sulle caratteristiche di quelle parlate, offrendo una preziosa messe di dati che gli hanno permesso di tracciare attente distinzioni fra i dialetti dell'alta, media e bassa valle. Il secondo oratore ha invece offerto preziosi spunti sulle possibilità di valorizzazione di quei dialetti mediante le tecnologie che offrono contenuti ad accesso aperto, in primo luogo Wikipedia.

Stefano Fiori, ricercatore presso l'ateneo torinese, si è poi dedicato a mettere in rilievo talune caratteristiche (alcune delle quali particolarmente conservative nel panorama delle parlate dell'Italia settentrionale) comuni ai dialetti situati fra le valli Stàffora e Sturla, amministrativamente situate fra le province di Genova e Piacenza e anch'esse ancora relativamente poco sondate dai dialettologi.

Infine, chi scrive queste righe (tramite un intervento ideato e condotto a quattro mani insieme a Lorenzo Ferrarotti, ricercatore all'università di Bergamo e specialista delle parlate del Piemonte) si è dedicato alla (ri)discussione di un tema particolarmente sentito nella sede del convegno, vale a dire la classificazione tipologica della varietà di Novi Ligure e la sua potenziale assegnazione all'interno di una specifica macro- o microarea dialettale. Si tratta di un argomento su cui non sembra sussistere ancora piena unità in ambiente scientifico, e l'attribuzione di quel dialetto al contesto ligure (pur con tutta una serie di dichiarate distinzioni) sembra avvenire oggi quasi più per reiterata consuetudine che sulla base di ragioni sufficientemente elaborate. La questione era stata affrontata da Hugo Plomteux nel 1975 mediante un breve saggio apparso sulla rivista *Novinostra*, in cui il carattere ligure del novese veniva esplicitamente negato in ragione dell'assenza della palatalizzazione avanzata dei nessi in labiale *(-)bj-, *(-)ffj- e *(-)pj-, considerata dallo studioso quale unico tratto probante dell'appartenenza dei dialetti della zona alla Liguria linguistica. Quella posizione è stata ripresa in una comunicazione volta ad affrontare il problema della posizione linguistica del novese mediante una discussione che tiene conto non solo di altre caratteristiche fonetiche di quel dialetto, ma anche di taluni suoi tratti morfologici e lessicali che rimandano ora all'area tortonese, ora a quella ligure, sancendo una posizione di frontiera difficile da determinare tramite semplici etichette.

L'iniziativa è stata coronata da un lusinghiero successo di pubblico, a dimostrazione di un sentito interesse per l'argomento anche da parte di un uditorio generale e non specialista. Gli atti dei lavori saranno resi disponibili nel prossimo futuro sulla rivista *In Novitate*, fra i principali punti di riferimento per la divulgazione di argomenti attinenti alla cultura di Novi Ligure e dell'Oltregiogo genovese.

Stefano LUSITO

«II International Conference on the Asturian Language: Identity, Distinctiveness and Officiality» (Madrid, 22 i 23 de maig de 2024). — Els dies 22 i 23 de maig de 2024 tingué lloc a la Universitat Autònoma de Madrid (UAM), amb el suport de l'Academia de la Llingua Asturiana i de l'associació Iniciativa pol Asturianu, la segona edició de la «International Conference on the Asturian Language», després de l'èxit assolit en la primera edició, celebrada també a Madrid l'any 2022. Tots dos esdeveniments es van dur a terme gràcies a l'esforç i l'obstinació personal d'Avelino Corral Esteban, professor de Filologia Anglesa de la UAM i emigrant asturià, que porta anys desenvolupant diferents activitats al voltant de la llengua asturiana dins la universitat madrilenya.

L'acte es va inaugurar el matí del 22 de maig amb la presentació i la benvinguda institucionals, seguides de la conferència plenària «Aportaciones del *Diccionariu Etimolóxicu de la Llingua Asturiana* a la llengua asturiana y de mou especial a l'antroponomástica», pronunciada per la catedràtica de Filologia Romànica de la Universitat d'Uviéu Ana María Cano González. A continuació, i fins al migdia del 23 de maig, per aquesta profitosa trobada va desfilar un aplec d'investigadors i estudiosos de les llengües romàniques en general, i de la llengua asturiana en particular, que van oferir en asturià, en castellà o en anglès els resultats de les seves recerques —d'allò més diverses—. De les dinou exposicions contemplades al programa, onze van tenir caràcter presencial: «Toponimia y antroponimia nel refraneru asturianu» (Claudia Elena Menéndez Fernández), «El discurso reproducido en la lengua asturiana: un estudio de relatos contemporáneos» (Patricia Fernández Martín), «Interpretaciones de la identidad asturiana: Netflix y la película *Infiesto*» (Isabel Álvarez Sancho i Miriam Villazón), «L'Archivu de la Represión Llingüística del Asturianu» (Inaci Galán), «Novedades nos archivos y na prensa sobre la Real Academia Asturiana de Artes y Letras» (Darío de Dios), «Ideas sobre las lenguas minorizadas: una comparación entre Lluís Xabel Álvarez y Yásnaya Aguilar» (Lourdes Montes Hernández), «Las construcciones de infinitivo con sujeto en asturleonés» (Xavier Frías Conde), «The mass/count grammar and metaphony in Asturian. A phono-morphological account and a Romance perspective» (Michela Russo), «Virginia Wolf is a count» (Aymara Montoto), «El discurso de la renuncia llingüística nel periodu d'entesieglos: un sacrificiu ideolóxicu nel altar del progresu» (David Guardado) i «Cincuenta años glayando pola oficialidá: la llengua asturiana al traviés de la prensa periódica» (Lucía Menéndez Menéndez).

La resta d'intervencions, un total de vuit, es va presentar telemàticament a través de videoconferències: «La variabilidad de les espresiones fixes asturianas» (Lucía M. Díaz), «Un clasificador bayesiano ingenuo para el estudio del habla de La Pola Siero» (Cristina Bleorțu i Miguel Cuevas), «Nuevos datos históricos sobre la publicación de les “Rimas valdesanas” de Fernán Coronas» (Adrián Martínez Expósito), «El discurso ideológico en el paisaje transgresor de las cuencas mineras» (Alba Arias Álvarez), «El “Vuelo mental por los montes de Europa” (1848) de Eulalia de Llanos Noriega» (Covadonga Lamar), «Indexing languages: linguistic attitudes towards Asturian in YouTube comments» (Carmen Martínez Cuervo), «¿Cómo construir la Oficialidá desde abajo? La creación cultural como estrategia pacífica de transformación del conflicto» (Violeta Caballero) i «Oraciones subordinadas en inglés y en asturiano: asimetrías relativas a la tematización» (Julio Villa García).

En suma, aquestes dues jornades de treball van projectar llum sobre diferents aspectes lingüístics, sociolingüístics, identitaris i literaris de l'asturià i van constituir una mostra estimable de la diversitat de mirades científiques que avui en dia caracteritzen els estudis filològics asturians, així com de l'interès creixent que desperta aquesta llengua més enllà de les seves fronteres.

Claudia Elena MENÉNDEZ FERNÁNDEZ
Universidá d'Uviéu
Academia de la Llingua Asturiana

Congrés internacional sobre canvi lingüístic i contacte de llengües iberoromàniques i gal·loromàniques (Facultat de Filologia i Comunicació, Universitat de Barcelona, 23 i 24 de maig de 2024). — La Facultat de Filologia i Comunicació de la Universitat de Barcelona va acollir, els dies 23 i 24 de maig, la celebració del primer Congrés internacional sobre canvi lingüístic i contacte de llengües iberoromàniques i gal·loromàniques (CICLIG), organitzat pel projecte Marginalia en el centre de la investigació diacrònica, dirigit per Mar Garachana, i amb la col·laboració dels departaments de Filologia Hispànica, Teoria de la Literatura i Comunicació i de Filologia Catalana i Lingüística General de la Universitat de Barcelona, així com del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València i l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

El congrés va aplegar investigadors en lingüística diacrònica de les llengües romàniques, amb l'objectiu de debatre sobre els canvis i fenòmens lingüístics induïts pel contacte de llengües o dialectes. En concret, les diverses intervencions es van centrar fonamentalment en fenòmens lingüístics de l'àmbit de la morfosintaxi històrica. Després de l'obertura oficial del congrés, a càrrec de Javier Velaza, degà de la Facultat de Filologia i Comunicació, la sessió d'intervencions acadèmiques va començar amb la ponència de Manuel Pérez Saldanya, titulada «Fent un tomb amb *aquí* (català), *ahí* (castellà) i *hor* (basc) pel paradigma», que analitzava els principals canvis que s'han produït en el sistema de demostratius del català i de l'espanyol, així com la reconstrucció dels demostratius en basc.

Seguidament, es van iniciar dues sessions paral·leles, l'una a la Sala de Professors i l'altra a la Sala Gabriel Oliver. Així, Alexandra Soares Rodrigues i Salvador Valera van presentar un estudi sobre la conversió morfològica en les llengües romàniques; Andrés Enrique-Arias i Marina Gomila Albal tractaren diversos fenòmens morfosintàctics de la història de l'espanyol, i Marina Serrano-Marín presentà un treball de corpus sobre la distribució geogràfica dels futurs de subjuntiu i indicatiu en oracions condicionals. D'altra banda, Anna Pineda exposà un estudi diacrònic sobre l'emergència i el desenvolupament del DOM en català; Jorge Vega Vilanova va tractar el DOM i la reduplicació pronominal en el judeocastellà de Bulgària, i Branka Arrivé presentà un estudi sobre la variació en el gènere nominal en judeocastellà modern.

Seguidament, es van iniciar dues sessions paral·leles, l'una a la Sala de Professors i l'altra a la Sala Gabriel Oliver. Així, Alexandra Soares Rodrigues i Salvador Valera van presentar un estudi sobre la conversió morfològica en les llengües romàniques; Andrés Enrique-Arias i Marina Gomila Albal tractaren diversos fenòmens morfosintàctics de la història de l'espanyol, i Marina Serrano-Marín presentà un treball de corpus sobre la distribució geogràfica dels futurs de subjuntiu i indicatiu en oracions condicionals. D'altra banda, Anna Pineda exposà un estudi diacrònic sobre l'emergència i el desenvolupament del DOM en català; Jorge Vega Vilanova va tractar el DOM i la reduplicació pronominal en el judeocastellà de Bulgària, i Branka Arrivé presentà un estudi sobre la variació en el gènere nominal en judeocastellà modern.

En la sessió vespertina, Elena Carmona i María Méndez van exposar un treball sobre la influència del francès en l'estàndard protoperiòdic de l'espanyol dels segles XVIII i XIX; Santiago del Rey Quesada va analitzar diversos mecanismes de textualització de l'oralitat en relació amb el contacte entre el grec, el llatí i l'espanyol; Riley VanMeter va presentar una comunicació sobre la variació morfosintàctica en les llengües heretades, i Andrea Mojedano Batel va tractar el canvi de l'estructura argumental del verb *gustar* 'agradar'. Després de la pausa per al cafè, Miriam Bouzouita va cloure la jornada acadèmica amb la ponència titulada «Clitic placement in Romance revisited through the lens of linguistic contact», un estudi acurat sobre la posició dels clítics en les llengües romàniques des d'una perspectiva diacrònica.

El segon dia del congrés es va iniciar amb la ponència «Las partículas interrogativas con *si* en español antiguo: ¿un cambio por contacto?», un estudi del professor Javier Rodríguez Molina sobre la influència que han tingut llengües com l'hebreu bíblic i algunes varietats ameríndies en la difusió de la partícula interrogativa *si* en espanyol. A continuació, es portaren a terme les presentacions de recerca en fonètica: Xevi Pujol va presentar un treball sobre el grau d'adaptació fonològica al català d'alguns manlleus; Irantzu Epelde ens oferí un estudi sobre l'elevació de vocals mitjanes en basc, i Clayton Marr tractà la sonorització de la velar en posició d'obertura sil·làbica en francès antic. Després de la pausa per al cafè, es van reprendre les comunicacions. Josep Ribera analitzà la gramaticalització i reanàlisi dels pronoms *en* i *hi* en català antic; Gemma Bel-Enguix i Àngels Massip-Bonet presentaren un treball sobre l'aproximació estadística al lèxic català a partir del CICA; Aina Torres-Latorre va tractar fenòmens de mesoclisi i enclisi en el futur i el condicio-

nal del català antic; Maria-Pilar Perea presentà un estudi sobre els castellanismes en el català i els catalanisms en el castellà en un corpus epistolar; Judy Bernstein i Francesc Roca analitzaren el sistema de demostratius en iberoromànic i galloromànic, i Alba Adiego va dissertar sobre el valor de les anotacions lingüístiques marginals de l'*Atlas Lingüístico de la Península Ibérica*.

A la vesprada, començaren les darreres comunicacions del congrés. Roxana Marica presentà un treball sobre els sistemes pronominals de l'espanyol de Navarra; Miguel Rodríguez Monteavaro, una comparació entre els estudis dialectals sobre la frontera entre l'asturià occidental i el central; Mar Garachana i Andreu Sentí van analitzar el futur perifràstic del català i l'espanyol al segle XIX, i Magdalena Rosková i Samia Aderdouch presentaren un estudi en què es comparava la manera en què es fa servir la mirada amb finalitats comunicatives entre parlants nadius d'espanyol i parlants d'origen marroquí. Finalment, els assistents al congrés vam poder gaudir d'una deliciosa i refrescant orxata, acompanyada de fartons, mentre debatíem amistosament i observàvem la imperterrita Torre del Rellogge de l'Edifici Històric de la Universitat de Barcelona.

Manuel BADAL BERTOLÍN
Universitat de València

50è Colloqui de la Societat d'Onomàstica (Mequinensa i Calaceit, 24-26 de maig de 2024). — Del 24 al 26 de maig es va celebrar a les localitats de Mequinensa i Calaceit, a la Franja d'Aragó, el 50è Colloqui de la Societat d'Onomàstica. Aquest congrés ha estat organitzat per l'esmentada societat, l'Acadèmia Aragonesa de la Llengua, l'Institut d'Estudis Catalans i el conjunt de projectes de recerca *ToponHisp* (*Toponomasticon Hispaniae*) mitjançant dos dels sis projectes integrats (*TopArcMed* i *TopACaLaR*, és a dir, els projectes que estudien els territoris de llengua catalana i Aragó). A més a més, l'organització ha pogut gaudir de la col·laboració d'un ample seguit d'entitats públiques i privades (ajuntaments, centres d'estudis locals, etc.; podeu veure la relació completa a la pàgina web de la Societat d'Onomàstica).

L'organització d'un congrés d'aquest tipus no és mai una tasca lleugera, menys encara quan, com és freqüent als de la Societat d'Onomàstica, es fa en més d'una seu. Nogensmenys, és pot dir que sens dubte els organitzadors van reeixir-hi completament. Tots els actes, acadèmics i no acadèmics, van tenir lloc tal com figuraven al programa en un ambient ensems seriós i científic d'un costat, i amical d'un altre.

Aquest és el segon colloqui de la Societat que té lloc a la Franja d'Aragó després del primer a Fraga l'any 1994, és a dir, fa exactament trenta anys. Dos números rodons, doncs, trenta i cinquanta, per triar els llocs que es van escollir molt encertadament. Es volia fomentar l'interès per la toponímia i l'antroponímia específicament d'aquestes contrades de parla catalana, però amb una visió més ampla, com és natural, de tot Aragó i en darrera instància de qualsevol territori relacionat. Es requerien treballs sobre l'origen últim dels noms, topònims i antropònims, l'etimologia, però qualsevol comunicació sobre tots els altres aspectes de l'onomàstica va ser acceptada igualment si tenia la qualitat necessària. El comitè organitzador i el comitè científic asseguraven que en tots els casos els treballs presentats tinguessin aquesta qualitat acadèmica.

Així, doncs, es va presentar un total de vint-i-tres treballs, dividits en dos tipus, ponències i comunicacions. Les primeres, cinc, van tenir una duració de trenta minuts; les segones, divuit, de quinze. En ambdós casos hi havia després uns minuts (cinc per cadascuna) de discussió. Són, no cal dir-ho, pocs, però adesiara si la duració de l'exposició ho havia permès aquest espai de temps era una mica més llarg, sempre respectant, com cal, el programa i l'horari del congrés. Sortosament hi hagué només un parell d'absències de darrera hora, una cosa, d'altra banda, inevitable en aplecs d'aquest tipus.

Els organitzadors planificaren ponències de J. Vázquez (Universidad de Zaragoza), R. Sistac (Universitat de Lleida) J. Giralt (Universidad de Zaragoza, Academia Aragonesa de la Lengua), H. Moret (Academia Aragonesa de la Lengua) i J. Terrado (Universitat de Lleida). Gràcies a aquestes ponències ens vam assabentar perfectament de quina és la situació exacta a hores d'ara dels estudis sobre toponímia de la Franja (Giralt), de la vàlua de la toponímia com a font d'antics mots avui desapareguts (Vázquez), de la importància del coneixement directe del terreny (i aquest és sovint l'origen del nostre amor a l'excursionisme que ja ens va mostrar el mestre Coromines) (Sistac) i de la presència de la llengua àrab en la toponímia terolenca i per extensió en l'antroponímia valenciana (Terrado). D'altra banda, una d'aquestes comunicacions (Moret) va tractar sobre un altre tema tan important i tan ben arrelat al lloc del congrés com és ara la presència de l'onomàstica a l'obra del conegut escriptor mequinensà J. Moncada.

Les comunicacions varen abordar un ample ventall de temes. No sempre és fàcil classificar totes les exposicions en grups ja que, com és natural, n'hi ha algunes que en tracten diversos, però, demanant excuses per possibles errades, hom diria que n'hi hagué de quatre tipus principals. El primer i més nombrós és el dels treballs que estudiaren l'explicació i l'origen de topònims d'una zona qualsevol (B. Vellvè, V. Castellvell, J. Rovira, J. J. García i E. Nieto, I. Xiva, J. Bernat i V. Gual i E. Forner, E. Ribes, X. Planas et al. i A. Beltran). El segon grup podria ésser el que constitueixen comunicacions sobre relació entre antroponímia i toponímia i per afegit entre zones lingüístiques a conseqüència dels repoblaments (V. Terol, F. Hernández, J. Tort). El tercer grup el formarien els treballs de G. Tomás, de G. Sanz i X. T. Arias, i C. A. Rizos amb la toponímia de la Ribagorça actual i pretèrita com a tema d'estudi. Finalment, un darrer grup va ésser el dels treballs d'E. Casanova, que va fer la ressenya de dos llibres recents i importants de toponímia de Castelló, el d'A. Aragonés sobre la toponímia en l'obra de S. J. Arbó i el de J. Bernat i F. Guardiola sobre toponímia urbana. Estalviem aquí la relació dels títols exactes de tots aquests treballs que el lector pot trobar perfectament a les pàgines de la Societat d'Onomàstica i de l'Academia Aragonesa de la Lengua. Creu qui aquestes línies signa que, malgrat que sigui d'una forma potser massa superficial, el lector d'aquesta nota pot adonar-se de la densitat d'aquests tres dies de treball, desenvolupat sempre, com he assenyalat, en un ambient que va saber aplegar l'imprescindible rigor d'aquests congressos amb l'amistança i la bonhomia que fan de la tasca necessària una càrrega no pas feixuga.

Al costat d'aquestes activitats purament acadèmiques, els organitzadors i les entitats col·laboradores varen tenir l'amabilitat de fer-nos a tots els congressistes tres bonics presents: una passejada literària per Mequinensa amb explicacions sobre l'obra i vida de Jesús Moncada, una altra pel casc històric de Calaceit i una breu visita al poblat ibèric de Sant Antoni.

Es va anunciar un termini de lliurament dels treballs presentats per a llur publicació, després de l'escaient avaluació, en un nou volum de la Societat d'Onomàstica que es vol tenir ja fet per al proper col·loqui. El president, Pere Navarro, va acomiadar els congressistes amb paraules amicals i encoratjadores al llevant de taula del darrer dinar col·lectiu.

Emilio NIETO BALLESTER
Universidad Autónoma de Madrid

Seminari «La variació territorial i els diccionaris» (Barcelona, 13 de juny de 2024). — El 13 de juny de 2024, la Sala Prat de la Riba de l'IEC va acollir el seminari «La variació territorial i els diccionaris», organitzat per les comissions de Lexicografia i d'Estandardització de la Secció Filològica. Era la primera ocasió en què aquestes dues comissions unien esforços per coordinar un seminari, però, tenint en compte la centralitat del projecte del nou diccionari normatiu, no és estrany que fos la variació geogràfica l'element d'anàlisi del seminari d'aquest any.

La inauguració fou a càrrec de Teresa Cabré, presidenta de l'IEC, que va destacar la necessitat de determinar el tractament de la variació territorial en el nou diccionari normatiu, i Nicolau Dols, president de la Secció Filològica, que va recordar els avanços que ha dut a terme la Secció en el terreny de la variació, tant territorial com funcional, exemplificats en obres com la *GIEC*.

El seminari es va estructurar en tres blocs. El primer tenia com a objectiu delimitar les bases teòriques de la normativa i l'estàndard i, des d'aquest marc conceptual, resseguir el tractament que havia tingut la variació territorial en els diccionaris de llengua catalana i el que pot tenir en el nou diccionari normatiu. Va obrir aquest bloc Miquel Àngel Pradilla, membre de la Comissió d'Estandardització de la Secció Filològica, amb la ponència «Diccionaris, normativa i estàndard». Després d'analitzar la relació que hi ha hagut entre norma i variació i els models d'estandardització, va posar l'èmfasi en la necessitat de fer compatible la variabilitat de les identifications dels individus amb les identifications col·lectives. Va assenyalar que només així es podrà afrontar el repte de revitalitzar la presència pública de la llengua en el context de multilingüisme actual.

Seguidament, Joan Veny, membre de la Comissió de Lexicografia de la Secció Filològica, va presentar la ponència «La presència de la variació territorial en els diccionaris de llengua catalana», en la qual va distingir dues dimensions de la llengua que sovint es confonen, la llengua històrica i la llengua estàndard, i va assenyalar la necessitat de continuar la tradició lexicogràfica del model composicional i aconseguir establir una llengua estàndard en què hi hagi una participació selectiva de la llengua històrica. Tot seguit, Carolina Santamaria i Imma Fradera, de les Oficines Lexicogràfiques de la Secció Filològica, van presentar la ponència titulada «El tractament de la variació en els diccionaris de llengua catalana». Carolina Santamaria va detallar els criteris de Pompeu Fabra a l'hora d'introduir dialectalismes en el *DGLC*, així com el tractament que es va seguir posteriorment en el *DIECI* i en el *DIEC2*. I, per la seva banda, Imma Fradera va mostrar que l'obra lexicogràfica més recent de la Secció Filològica, el *Diccionari essencial de la llengua catalana (DEIEC)*, ja incorpora informacions d'ús, també en relació amb la variació territorial, que poden ajudar a orientar els usuaris.

L'última intervenció d'aquest bloc fou a càrrec dels dos codirectors del projecte del nou diccionari normatiu amb la ponència «La variació territorial en el nou diccionari normatiu de la llengua catalana». Josep Martines, president de la Comissió de Lexicografia de la Secció Filològica, va explicar les bases d'aquest important projecte lexicogràfic i va remarcar el concepte d'*estàndard ampliat*, que engloba les unitats lèxiques compartides per diverses varietats i també les que són patrimoni d'una única varietat però tenen prestigi. Per la seva banda, Mercè Lorente, membre de la Comissió de Lexicografia i del Consell de Govern de la Secció Filològica, va mostrar, d'una manera molt gràfica, com es podria representar el tractament de la variació geogràfica en el nou diccionari normatiu.

En el segon bloc es va analitzar com havien gestionat la variació territorial tradicions lexicogràfiques d'altres llengües. Elena Sánchez, professora de la Universitat d'Alacant, va iniciar la ponència «La variació territorial en la tradició de l'alemany» repassant la formació d'aquesta llengua i va assenyalar que, en el cas de l'alemany, la norma s'aplica sobretot en l'àmbit ortogràfic. Tot seguit, la professora de la Universitat Pompeu Fabra Janet DeCesaris, amb la ponència «La variació territorial en la tradició de l'anglès», va explicar les diferents característiques de la tradició lexicogràfica de l'anglès —tant britànica com dels Estats Units—, que va fer aflorar un ús poc sistemàtic del marcatge de la variació en aquests diccionaris. I per tancar el segon bloc, la professora Paz Battaner, membre de la Real Academia Española, va oferir la ponència titulada «La variació territorial en la tradició de l'espanyol», que es va centrar en el tractament lexicogràfic dels geosinònims en el *Diccionario de la lengua española* i en l'enfocament de la variació geogràfica de l'Academia.

El tercer i últim bloc fou un interessant diàleg amb tres representants de sectors socials que vehiculen l'estàndard, uns sectors que actuen com a model de la variació. Mila Segarra, vicepresi-

denta de la Secció Filològica i directora de l'Oficina d'Estandardització, va ser l'encarregada de moderar una taula rodona amb Sebastià Alzamora, escriptor i membre de la Secció Filològica, Josep Escolano, professor de la Universitat d'Alacant, i Ernest Rusinés, cap del Departament d'Assessorament Lingüístic de la CCMA. En aquesta taula rodona es van fer visibles qüestions d'una gran complexitat, com l'ensenyament de la variació territorial en l'àmbit educatiu, que van traçar noves línies per a futurs seminaris d'estandardització.

Finalment, Ramon Sistac i Josep Martines, presidents de les dues comissions organitzadores del seminari, van cloure l'acte amb un agraïment per la bona acollida que havia tingut entre els especialistes i amb una valoració molt positiva de tots els continguts que s'havien anat exposant al llarg dels tres blocs, uns continguts que, sortosament, es poden recuperar sempre que calgui al nou web de la Secció Filològica. La cloenda també va servir per percebre la complicitat teixida entre les dues comissions, la qual, de ben segur, també va ajudar a fer que el seminari fos un èxit.

Laia CASTANYER TEIXIDOR
Institut d'Estudis Catalans

Albert Jané rep el 56è Premi d'Honor de les Lletres Catalanes (Barcelona, 17 de juny del 2024). — El jurat del 56è Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, format per Judit Carrera, Raül Garrigasait, Àngels Gregori, Ingrid Guardiola, Maria Rosa Lloret, Marta Nadal, Clàudia Pujol, Salvador Sunyer i Enric Vicent Sòria, va atorgar aquest premi a Albert Jané i Riera per haver-se convertit en un «referent indiscutible» a través de les seves «aportacions essencials en el camp de la literatura infantil i juvenil, així com en les traduccions i adaptacions de contes, llegendes, rondalles, faules, narracions populars i còmics, que han format infants i joves en la lectura en català».

El Palau de la Música es va omplir per celebrar la literatura infantil i juvenil de la mà d'Albert Jané. L'acte, organitzat per Òmnium Cultural i coordinat per l'equip tècnic de l'entitat, amb la direcció artística d'Iban Beltran, va comptar amb una destacada presència institucional encapçalada pel president del govern, Pere Aragonès, i la consellera de cultura, Natàlia Garriga. Amb la presència, també, dels expresidents Pujol, Montilla, Mas i Torra.

A través de frases i textos de Jané es va fer el recorregut per la seva trajectòria vital, professional i intel·lectual. I també a través de les glosses de Joaquim Carbó i Mercè Canela. Carbó, referent de la literatura infantil i juvenil i amic d'Albert Jané, en va destacar la tasca com a traductor i adaptador, des del còmic (*Jan i Trencapins, Gil Púpilla, Lucky Luke, Stefi, Corto Maltes...*) fins a clàssics populars (Homer, Roal Dahl, Rodari, Andersen, germans Grimm...), així com de pel·lícules. Segons ell, Jané, més que traduir i adaptar textos d'altres llengües al català, els ha *anostrat*, «en el sentit de fer-los nostres, de fer que el lector no s'adonés que allò que llegia passava en un altre país». I com a exemple, els barrufets, que, a més de catalanitzar-los el nom, els ha fet moure per Vallhonesta o el Clot del Tufau. Per la seva banda, Mercè Canela, successora de Jané a la direcció de Cavall Fort, en va destacar la tasca que ha fet a la revista des de diverses funcions: corrector, traductor, cap de redacció i director fins a la jubilació el 1997. Una jubilació que no el va desvincular de la revista, ja que hi ha seguit col·laborant des de llavors. Canela en va destacar especialment el paper decisiu que va tenir en la fixació del model de llenguatge que farien servir a Cavall Fort, d'una correcció absoluta i, alhora, «directe i dinàmic i de comprensió immediata». Com no podia ser d'altra manera, els barrufets també hi van ser protagonistes. Quatre personatges de blau amb el barret típic dels barrufets, que van resultar ser Pau Beltran, Míriam Lloret, Josep Pedrals i Màrius Serra, es van fer amb l'escenari per homenatjar Albert Jané.

Una hora d'espectacle en què la literatura infantil i juvenil es va convertir, per un dia, en el centre de la cultura catalana. I ho va fer de la mà de l'activista, adaptador, amable, autodidacte, caminador, col·laborador, constant, corrector, difusor, discret, excursionista, exigent, fàbrià, gramàtic, humil, juganer, mestre, observador, popular, rondaller, savi, traductor, útil... Cinquanta-sisè Premi d'Honor de les Lletres Catalanes. Més d'un centenar de «sinònims d'Albert Jané» que quedaven recollits al programa de mà, un devessall de paraules en homenatge a l'autor del *Diccionari de sinònims* i de milers de textos que han sigut les primeres lectures de diverses generacions de catalans.

Gerard MUIXÍ I TEJADO

Renovació de la placa en homenatge a Joan Coromines i Vigneaux al pla de Perosa (Alt Àneu, Pallars Sobirà, 22 de juny de 2024). – El pla de Perosa, situat a uns 1.500 metres d'alçària, és una de les cruïlles mítiques del Pirineu. Confluència dels camins que transiten entre la vall d'Isil (valls d'Àneu, Pallars Sobirà), el Coserans (Arieja, Occitània) i la Vall d'Aran, que té la seua continuïtat natural en el Comenge (Alta Garona, Occitània). Des de Perosa hom accedeix amb facilitat a dos dels grans punts de trobada històrics entre pobles catalans i occitans veïns: a través del bosc de Bonabé, a l'aplec marià de Montgarri, on tradicionalment aranesos, pallaresos i gascons celebren el romiatge en honor de la Mare de Déu del mateix nom cada 2 de juliol, i l'aplec de Salau, aquest civil i de caire reivindicatiu, on catalans i occitans vinguts d'arreu reclamen un pas per unir dos territoris (Pallars i Coserans) amb forts lligams històrics i humans, però difícilment accessibles mútuament des de la xarxa de carreteres actual. No és pas d'estranyar, doncs, que Perosa fos l'indret triat, l'any 2005 i en ocasió de la celebració del centenari del naixement de Joan Coromines, per a col·locar-hi una placa en record i homenatge a l'il·lustre lingüista, a qui devem les primeres i completíssimes descripcions tant del pallarès com del gascó de la Vall d'Aran, així com de la toponímia, especialment preromana, d'aquest bocí del Pallars. Efectivament, en el marc de la visita que la Secció Filològica (SF) de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) feu a Esterri d'Àneu el juliol d'aquell any, s'hi col·locà una placa que el pas del temps i les inclemències pròpies de l'indret han deteriorat, fins al punt de fer-la gairebé il·legible. És per això que, a partir de l'acord entre el Consell Cultural de les Valls d'Àneu (CCVd'À) i la delegació a Lleida de l'IEC, amb la col·laboració activa de la SF i de l'ajuntament d'Alt Àneu, el 22 de juny de 2024 es procedí a col·locar-hi una nova placa que reprodueix fidelment l'anterior amb el text «La Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, el Consell Cultural de les Valls d'Àneu i l'Ajuntament d'Alt Àneu en homenatge a Joan Coromines i Vigneaux amb motiu del centenari del seu naixement. Juliol de 2005/juny de 2024». Una activitat que es va celebrar dins la programació inclosa a «Àneu en moviment 2024» del CCVd'À. L'acte, íntim i sentit, comptà amb els parlaments del Sr. Ferran Rella, president del CCVd'À; Laura Tristany, alcaldessa d'Alt Àneu; Nicolau Dols, president de la SF, i Ramon Sistac delegat a Lleida de l'IEC. Tots els parlaments coincidiren a destacar el valor de l'obra de Coromines per a l'estudi del català i de l'occità a través del seu treball ingent i infatigable i del seu amor per la llengua i la terra, i el valor simbòlic de Perosa com a metàfora de l'espai cultural i lingüístic compartit entre els Països Catalans i Occitània, així com el valor afegit de la col·laboració i la interacció entre les institucions culturals i el territori. Amb posterioritat i com a cloenda, els assistents feren una visita guiada a l'entorn natural. Com a anècdota cal ressenyar que, tot i que l'acte era necessàriament de petit format a causa de la poca accessibilitat de l'indret, comptà amb una nodrida presència d'excursionistes que es trobaven per la zona i es van interessar per l'obra del nostre admirat lingüista.

Ramon SISTAC
Institut d'Estudis Catalans

Presentació del *Vocabulario de Gulsoy a Énguera* (5 de juliol de 2024). — Una presentació d'un llibre sempre és motiu de benvinguda. Però si el fet en si es converteix en una efemèride o un acte històric, encara ho és més. I aquest és el cas de la darrera obra del canadenc d'origen armeni Joseph Gulsoy (Ordu, 1925), qui, a punt de complir 99 anys, veu complit també el somni de la publicació de l'obra en què treballava des de fa més de mig segle, una empresa que per a ell ha significat el retorn d'agraïment a la comarca de la Canal de Navarrés (País Valencià) i més concretament a la capital, Énguera, que el nomenà «fill adoptiu» en 2013, al si de les segones jornades dels parlars de base castellanoaragonesa.

L'acte es desenvolupà en dues parts. La primera va ser la més emotiva i personal (videoconferència en directe amb el professor Joseph Gulsoy, al Canadà, i projecció de píndoles breus sobre Gulsoy en format vídeo); i la segona part va ser la institucional.

El saló de plens de la capital canalnavarresina va ser l'escenari de la presentació dels dos llibres: *Els parlars d'Énguera, Anna, Xella, Bolbait, Navarrés, Quesa i Bicornb. Vocabulario de Enguera y de la Canal de Navarrés* (AVL, 2024) [VECN] i l'*Antologia de la literatura enguerina* [ALE] (Ajuntament d'Énguera, IETEC, 2023). L'acte, que es pot trobar enregistrat en el canal de Youtube d'Enguera TV, estava presidit per l'alcaldesa d'Énguera, Matilde Marín Palop, acompanyada del diputat de Cultura de la Diputació de València, Francisco Teruel Machí, del president de l'Institut d'Estudis Territorials El Caroig, Pep Aparicio Guadas, així com també d'Emili Casanova (UV) i Vicent F. Garcia Perales (UCH CEU, col·laborador de Gulsoy).

L'acte començà amb la trucada en directe al Canadà, a través de videoconferència. El professor Gulsoy va expressar de manera molt emotiva la gran satisfacció que li produïa poder adreçar-se en directe al públic assistent, tot destacant la importància del *Vocabulario* i l'agraïment al poble que l'havia fet "alizonenco" (és l'expressió local per referir-se a una persona d'esperit enguerí de soca-rel). Seguidament es projectà el moment en què Gulsoy descobreix la portada del llibre (precisament un "llicsó" o *alizón*, idea del curador del llibre i tècnic de l'AVL Emili Sáez), així com altres vídeos curts de converses amb el seu col·laborador Vicent Garcia Perales (artífex d'aquesta primera part). «Heu enviat un alizón a un altre alizón», deia humorísticament el professor Gulsoy fent referència a la portada del llibre rebut (4 de juliol de 2024). Finalment es donà a conèixer un breu audiovisual de poc més d'un minut, que recorre la vida de Gulsoy en fotografies. Per acabar la part més emotiva, es projectà un vídeo breu que el mateix Gulsoy va gravar el mateix dia de la presentació, en què destaca que l'obra que es presenta no és només de la Canal de Navarrés, sinó que és un «vocabulario de todas las hablas churras y dialectos afines».

Seguidament l'alcaldesa d'Énguera donava la benvinguda tot explicant el context que els havia dut a aquesta publicació tan esperada durant les darreres dècades. «Ojalá que no perdamos la savia alizonenca de nuestras raíces», destacà en paraules de José Ciges, escriptor local, i donà pas a la presidenta de l'AVL. Verònica Cantó aportà la complaença de l'AVL per haver complit la paraula donada a Gulsoy amb la publicació del *VECN*, després de l'esforç, la passió i la vida que el catedràtic canadenc d'origen armeni hi dedicà i, sobretot, després del reconeixement de l'AVL amb la concessió de la medalla en 2017. Cantó descrigué el "compendi lexicogràfic" que, amb 6.700 paraules, inclou informació addicional com les fonts de la literatura enguerina (publicada per l'Ajuntament i l'Institut d'estudis territorials el Caroig [IETEC]) i els exemples *in situ* que Gulsoy arreglè de viva veu als anys seixanta i setanta. «Un llegat cultural molt valuós» que cal preservar des dels punts de trobada, que no de barrera, que proporcionen les llengües.

Després que el diputat de Cultura, Francisco Teruel, manifestara que se sentia "aborronat" per l'acte i oferira tot el suport de la Diputació de València per a aquest tipus de projectes, es donà pas a la intervenció del catedràtic de la Universitat de València Emili Casanova, que qualificà el *VECN* de «guia per a tots els estudiosos de les parles valencianes, tinguen la base que tinguen». Segons l'agullentí, el 83 % de les paraules que recull Gulsoy són també d'ús comú entre els valencians de la

Vall d'Albaida. A més, «no es podria estudiar el valencià sense les variants de la Canal i la resta de la zona castellanoparlant valenciana». Casanova considera que Joan Coromines va trobar en Joseph Gulsoy “el fill que mai va tindre” i que, ahora, Gulsoy havia tingut un “pare etimològic” que l’havia guiat en tot moment de la seua vida i del qual es confessa deixeble incondicional. Finalment Casanova alludí a la seua visita personal de 2008 al Canadà, en què Gulsoy li manifestava: «He de resistir i he de viure per correspondre a l’amabilitat de la gent d’Ènguera i de la Canal de Navarrés, que es van bolcar en tot moment amb mi; he d’acabar, doncs, el diccionari que tinc promès».

L’acte continuà amb les paraules de Vicent F. Garcia Perales, que destacà el qualificatiu que Gulsoy li atribueix en la Introducció del *VECN*, «el meu afable col·laborador crític». Destacà el seu paper com a fil conductor entre la neboda neta de Gulsoy (Minerva), Emili Casanova, l’AVL, l’IE-TEC, etc., a més de col·laborador incondicional des que en 2014 Gulsoy ho publicà en la Jornada dels parlars xurros, que tingué lloc l’any anterior a Ènguera. Garcia Perales mostrà el seu agraïment a les institucions implicades i feu la crida perquè l’Ajuntament d’Ènguera dedique un carrer al “catedràtic Joseph Gulsoy” (com també el té Xàtiva al “lingüística Sanelo”, autor amb què Gulsoy es doctorà). Així mateix destacà la insistència vital que el *VECN* significa per a l’amic Gulsoy, que és omnipresent en l’epistolari amb el mestre Coromines. Va concloure amb les paraules de Gulsoy: «Aquesta cosa no es farà mai; això no es farà un altre cop». Es referia tant a la presentació d’una obra d’aquest calat com també a la mateixa publicació d’una obra «de tots els parlars xurros» com és el *VECN*.

Per finalitzar l’acte, prengué la paraula el president de l’IETEC, Pep Aparicio Guadas, que reivindicà el caràcter rural de la Canal de Navarrés i la seua llengua, símbol d’identitat que és capaç de crear un univers nou molt ric ja des del segle XIII, com demostra el *VECN*.

Posà punt i final a l’acte l’agraïment de l’alcaldessa Matilde Marín Palop, que convidà a gaudir del *VECN* i l’*ALE*, fruit de l’esforç de tots.

Vicent F. GARCIA PERALES
Universitat CEU Cardenal Herrera

XX Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes a Poznań (9-13 de juliol de 2024). — Entre el 9 i el 13 de juliol de 2024 la Universitat Adam Mickiewicz (UAM), una institució polonesa amb llarga tradició en estudis de catalanística, on s’imparteix docència d’estudis catalans des del curs 1989-90, va acollir el XX Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes de l’AILLC.

El Col·loqui, celebrat a la seu de la Facultat de Llengües i Literatures Modernes (Collegium NOVUM) i al Rectorat de la UAM (Collegium Minus), va ser organitzat per l’AILLC i la UAM i va comptar amb la col·laboració del Centre d’Estudis Catalans (UAM), la Facultat de Neofilologia (UAM), l’Institut de Llengües i literatures romàniques (UAM) i l’Institut Ramon Llull. Van prendre-hi part un centenar d’investigadors i filòlegs, tant estudiosos polonesos de la catalanística com professors i investigadors de tot el domini lingüístic català, així com altres especialistes i docents vinguts d’Espanya, Estats Units, França, Hongria i Itàlia, entre d’altres.

El dimarts 9 de juliol, la rectora de la universitat, Bogumiła Kaniewska, va rebre formalment la delegació catalana composta per membres de la Junta de l’AILLC i la presidència del Col·loqui al Rectorat de la UAM (Collegium Minus). La inauguració oficial va tenir lloc a l’Aula Lubrańskiego i va comptar, a banda de la rectora, amb les intervencions protocol·làries de Krzysztof Stroński, degà de la Facultat de Llengües i Literatures Modernes; Mirosław Loba, director de l’Institut de Llengües i Literatures Romàniques; Beatrice Schmid, presidenta de l’AILLC; Barbara Łuczak, presidenta del Col·loqui, que va traduir les intervencions al polonès i al català; i Alfons Gregori, secretari del Col·lo-

qui. A continuació, Víctor Martínez-Gil (Universitat Autònoma de Barcelona) va pronunciar la conferència magistral inaugural «La construcció literària de la irrealitat: uchronies i metàfores de decepció».

El Col·loqui va continuar amb tres dies de debats fructífers, on els participants van aportar contribucions que reflecteixen llargs processos de recerca i de treball minuciosos sobre aspectes ben diversos de la llengua i la literatura catalanes, al voltant de quatre línies temàtiques: (i) Realitat i irrealitat en la literatura catalana; (ii) Traducció: identitats, alteritats i recepcions; (iii) Llengua, cultura i ús: visions integratives des dels estudis acadèmics; i (iv) L'ensenyament de la llengua i la literatura catalanes en línia: innovació, oportunitats i disfuncions.

En línia amb aquestes seccions es van dur a terme tres conferències plenàries sobre literatura: «Memòria democràtica i Literatura dramàtica: una patrimonialització de la irrealitat traumàtica?», a càrrec de Biel Sansano (Universitat d'Alacant); ensenyament: «Els lligams entre recerca i pràctica en català com a llengua addicional: evidències científiques i evidències d'aula», a càrrec de Llorenç Comajoan (Universitat de Vic – Central de Catalunya); i traducció «Comparació de processos de derivació en català i en altres llengües iberoromàniques», a càrrec de Ildikó Szijj (Universitat Eötvös Loránd).

Durant el Col·loqui també hi va haver lloc per a dues taules rodones: la primera, «Com compaginar recerca, docència i dinamització cultural? L'experiència del professorat de llengua i cultura catalanes fora del domini lingüístic», amb les intervencions de Dolors Perarnau (Universidade de Santiago de Compostela), Laia Benavent (University of Birmingham), Àngel Cano (UV; University of Leeds) i Paula Marquès (Universitat di Bologna & Università Ca' Foscari Venezia); i la segona, «Modernitat, tradició i traducció: els relats en català que trenquen les fronteres de la realitat», amb Carme Gregori (UV), Mara Faye Lethem (University of St Andrews), Xavier Pla (UdG) i Tomàs Vibot (UIB).

La conferència magistral de clausura, «Traduir els silencis, traduir l'absència», va ser dictada per Simona Škrabec (Universitat Autònoma de Barcelona). Tot seguit, va tenir lloc la cloenda del Col·loqui amb els parlaments de Beatrice Schmid, presidenta de l'AILLC, i d'Alfons Gregori, secretari del Col·loqui. La reunió posterior de l'assemblea de l'AILLC va designar la nova Junta de l'entitat i la seu del Col·loqui a la Universitat Jaume I de Castelló de la Plana, el 2027. Tot seguit els socis de l'AILLC van votar el nou president, el professor Javier Giralte Latorre, el qual presidirà l'Associació, amb Verònica Orazi com a vicepresidenta, la secretaria l'assumirà Xavier Montoliu; la tresoreria, Rafael Roca; la vicesecretaria, vinculada a la nova seu del Col·loqui, a càrrec de Rosa Maria Agost; i com a vocals, Max W. Wheeler, Nicolau Dols, Josep Martines, Esteve Clua, Oana-Dana Balas i Ares Llop.

Dins el capítol d'activitats culturals extraordinàries, cal fer esment del magnífic concert de cançons catalanes i poloneses interpretades per la violista Magdalena Lubocka i la pianista i filòloga polonesa Natalia Hyżak, a la sala magna del Rectorat de la UAM. A fi de possibilitar algunes inflexions dins el programa ben farcit d'aportacions filològiques, així com una familiarització dels participants amb el país que acollia aquesta vintena trobada científica de l'AILLC, l'organització va programar dues visites guiades: la primera, pel centre de la ciutat on se celebrà el Col·loqui, i la segona, per la localitat de Gniezno, el matí següent del sopar de comiat, en un ambient de germanor i esbargiment.

El Col·loqui, a banda d'aportacions acadèmiques que han permès bastir aquesta fita acadèmica d'un alt nivell, ha estat ben farcit de propostes i d'idees per a establir relacions entre especialistes de diferents àmbits i refermar la col·laboració amb d'altres. Aquestes gratificants discussions científiques podran veure's reflectides en la publicació de les actes.

Katia BENAIGES-SAURA
Universitat de Saragossa

Convegno «Fra Liguria e Lunigiana. Rapporti tra l'estremo levante ligure e le aree limi-trofe. Considerazioni storiche e linguistiche» (dal 5 al 7 settembre 2024). — La porzione più orientale della Liguria — sostanzialmente coincidente con la provincia amministrativa della Spezia — rappresenta un'area alquanto eterogenea dal punto di vista linguistico, e particolarmente stimolante anche per quanto concerne le possibilità di ricerca sul fronte etnografico. In questa zona di crocevia, infatti, le parlate liguri (di cui la Spezia stessa costituisce oggi, per vari aspetti, l'ultimo fondamentale «avamposto» sulla linea di costa) digradano a poco a poco verso il tipo lunigianese, gruppo di parlate settentrionali ancor oggi definibile — come già aveva fatto Patrizia Maffei Bellucci diversi decenni or sono — soprattutto «in negativo» rispetto a quelli contermini (il ligure, l'emiliano e il toscano), presentando elementi di maggiore o minore sfumatura con questi a mano a mano che ci si avvicina o allontana dai rispettivi confini linguistici.

Per quanto riguarda nello specifico l'anfizona ligure-lunigianese, sebbene l'attuale estensione delle principali isoglosse che determinano il passaggio fra i due tipi sia ormai sostanzialmente nota (ma le parlate dell'entroterra spezzino sembrano ancora attendere studi che possano ampliare i dati relativi ai centri maggiori, così da contestualizzarne meglio l'orientamento verso l'uno o l'altro gruppo), tutt'altro che chiari (o comunque agevoli a definirsi) appaiono i rapporti storici e umani che giustificano la loro parziale compenetrazione, soprattutto per quanto riguarda la presenza di talune caratteristiche fonetiche e morfologiche «lunigianesi» (o più genericamente «sette-ntrionali») all'interno di aree soggette da molti secoli al diretto controllo politico di Genova e, per il resto, fortemente orientate sul modello ligure (il quale, come noto, presenta al contempo caratteri innovativi e conservativi rispetto al più generale retroterra «padano»). Così, nonostante i forti progressi venuti a compiersi degli ultimi decenni per una migliore descrizione dell'area in ambiente scientifico (sul fronte linguistico e non solo), sono ancora molti gli aspetti meritevoli di approfondimento.

Sulla base di questi presupposti, dal 5 al 7 settembre 2024, nei comuni di Lerici, Arcola e Ameglia si è tenuto un convegno, organizzato dall'associazione A.P.S. Enrico Calzolari pro Monte Caprione, con ampio sostegno di enti e sodalizi locali, volto a presentare non solo le principali vicende storico-amministrative di quest'area, ma anche alcune delle sue complesse caratteristiche linguistiche e diversi aspetti della sua cultura materiale.

I lavori sono stati aperti da una relazione di Michele Armanini dedicata a ripercorrere i confini antichi e medievali della Lunigiana «storica», la cui estensione sopravanza di molto quella oggi riconosciuta in sede linguistica (in buona parte erosa dall'espansionismo genovese verso le estremità delle due riviere verificatosi a partire dal XII secolo). La prima viene tuttavia a coincidere, soprattutto per quanto riguarda i rispettivi confini diocesani, con talune isoglosse che distinguono ancora oggi il ligure orientale sia dal tipo genovese, sia dal ligure «comune», collocando quest'area — per quanto riguarda taluni esiti soprattutto fonetici nell'evoluzione dal latino — in maggiore consonanza, rispetto al resto della Liguria linguistica, con l'area emiliana da un lato e con quella toscana dall'altro.

A questa relazione ha fatto seguito quella di Daniele Vitali (autore fra l'altro di un'imponente monografia in quattro volumi dedicata anche alle varietà poste fra Emilia, Liguria e Toscana), il quale ha descritto i caratteri dei dialetti delle tre località che hanno ospitato l'iniziativa e, più in generale, la collocazione tipologica delle attuali parlate lunigianesi, sulla base di un'ampia serie di inchieste e ricerche che, in questi ultimi anni, hanno espanso grandemente le nostre conoscenze in materia.

Chi firma questa cronaca ha provato da un lato a delineare la diffusione dei tratti evolutivi del genovese (e in parte del ligure comune) all'interno di vari dialetti della provincia della Spezia appartenenti al gruppo linguistico ligure, e dall'altro, come anche qui si è accennato, a fornire qualche spunto di riflessione sulle complesse problematiche relative alla definizione dei rapporti che giustificano l'estensione di talune isoglosse del ligure orientale in evidente contrasto con quelle

perlopiù diffuse nel resto della regione. La relazione ha inteso soprattutto porre alcuni interrogativi circa le evidenti modalità di orientamento di queste parlate ora sul modello ligure, ora su quello lunigianese, a loro volta di tipo (apparentemente) precoce o tardivo a seconda dei singoli casi. Si ritiene ad ogni modo che quesiti di questo tipo potranno essere risolti —oltre che, come si diceva, mediante una fotografia più precisa circa l'attuale *facies* linguistica dell'estremo levante ligure— in seguito a una fruttuosa cooperazione fra linguisti, storici ed etnografi professionisti.

Nel frattempo, un dettagliato affresco circa le caratteristiche soprattutto fonetiche e morfologiche dei dialetti parlati nell'area del golfo della Spezia (i quali, appunto, segnano a loro volta la transizione fra il tipo ligure e quello lunigianese sulla linea di costa) è emerso dalla relazione di Pier Giorgio Cavallini, dialettologo specialista dell'area spezzina. Un quadro di sintesi come quello offerto in tale sede si rivela particolarmente propizio sia per disporre di uno sguardo di insieme, sia per giungere a una migliore definizione di un territorio alquanto composito sotto il profilo linguistico.

Il terzo giorno del convegno ha ospitato anzitutto una relazione del professor Leonardo Maria Savoia, specialista —fra le molte cose— dei dialetti posti fra la Liguria e la Toscana nord-occidentale, di cui sono stati presentati i principali aspetti fonologici e morfosintattici. I lavori, infine, sono stati chiusi da un'altra relazione di Michele Armanini, che ha riguardato questa volta il dialetto, gli usi, i costumi e la cultura materiale dell'alta val di Vara, analizzati in ottica critica e, ovviamente, sulla base della frequentazione diretta di quei luoghi e della rispettiva popolazione; ne è risultato ancora un quadro particolarmente articolato, che ben esemplifica i rapporti di specificità e di interscambio culturale di una (sub)area posta quasi al confine fra diverse regioni storiche.

L'intenzione degli organizzatori è quella di ripetere questa profittevole iniziativa nel corso dei prossimi anni, anche arricchendo il numero dei contributori e il raggio di interesse delle relazioni. Nel prossimo futuro, intanto, si provvederà alla stampa degli atti di questa prima edizione.

Stefano LUSITO

Gli atlanti linguistici nazionali. Prospettive di ricerca nel centenario dell'Atlante Linguistico Italiano (Torí, 26-27 de setembre de 2024). — En el centenari de vida de l'*Atlante Linguistico Italiano* (*ALI*, 1924-), sota l'organització dels actuals responsables de l'atles (Matteo Rivoira, Federica Cugno, Anna Laura Mantovani, Laura Mantovani, Maria Sabrina Specchia, Maria Pia Villavecchia), se celebrà a Torí aquest congrés sobre aspectes diversos de l'esmentat atles, així com d'altres vinculats a l'àmbit italomànic (*Atlante Italo-Svizzero*, *AIS*), a l'ibero-romànic (*Atlas Lingüístico de la Península Ibérica*, *ALPI*) i al català (*ALDC* i *PALDC*). Dijous 26 a la tarda, al Palazzo Nuovo (Auditorium Quazza, via Sant'Ottavio, 20), s'hi van celebrar dues taules rodones: «Attualità degli atlanti nazionali», amb la participació de Matteo Rivoira (coordinador), Pilar García Mouton, Alfred Lameli, Giulia Donzelli, Adriano Salvi, Elisabetta Carpitelli, Vito Matranga i Marcello Aprile; a continuació, «I 100 anni de "L'Italia dialettale"», presentada per Federica Cugno, amb les intervencions de Franco Fanciullo, Alessandro De Angelis i Simone Pisano. Divendres 27, al Palazzo Madama, Piazza Castello, al llarg del matí se succeïren diverses intervencions: «La valorizzazione digitale degli atlanti di prima generazione» (sota la presidència de Riccardo Regis), Giulia Donzelli i Adriano Salvi, «*AIS*, the digital turn: un atlante linguistico tra passato e presente»; Elisabetta Carpitelli i Guylaine Brun-Trigaud, «Presentazione del progetto ANR ECLATS»; Pilar García Mouton, «El proceso de digitalización del *ALPI*», José Enrique Gargallo Gil, «Dal grande *ALDC* al *Petit ALDC*: prima e seconda generazione». Completaren la sessió matinal Barbara Turchetta, Massimo Cerruti, Lorenzo Ferrarotti, Stefano Fiori, Matteo Rivoira i Claudio Tosti, «La digitalizzazione dell'*ALI*: problemi, prospettive, primi risultati». A

les 15 h es va realitzar una visita a la mostra «Memorie d'acqua. Parole e immagini». Finalment, entre 16 i 18 h. es va celebrar la presentació del 10è volum (2023) de l'*ALI*, amb diverses salutacions institucionals prèvies i la intervenció posterior de Rosanna Sornicola, Paolo D'Achille i Lorenzo Massobrio. Augurem una vida fecunda a l'*Atlante Linguistico Italiano*.

José Enrique GARGALLO GIL
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

Primer festival de les variants dialectals de la llengua catalana «Posa-hi tu l'accent» (Espluga de Francolí, 27, 28 i 29 de setembre del 2024). — L'últim cap de setmana de setembre del 2024 l'Espluga de Francolí (Conca de Barberà) va esdevindre el centre de la variació geolectal de la llengua catalana i va tindre l'atenció de tots aquells que, d'alguna manera o altra, estan en contacte amb la dialectologia; per tant, potencialment tots els parlants d'una llengua. I això té un doble vessant: d'una banda, perquè un dels ànims —si no el principal— d'aquesta festa va ser reivindicar que tots parlem un dialecte i que el conjunt dels dialectes conformen la llengua, en aquest cas la catalana; de l'altra, perquè aquesta iniciativa va sorgir de la societat civil, concretament dels espluguins (encapçalats pel periodista Òscar Palau), i del fet de ser conscients de la seva idiosincràsia lingüística: es tracta d'una zona de transició entre el bloc occidental i el bloc oriental. Aquesta consciència, sumada a la capacitat del poble d'aplegar un conjunt de voluntaris que es va desviure perquè tot fos possible els dies en qüestió, es va materialitzar en un seguit d'activitats, xarrades i taules rodones que van protagonitzar molts sectors de la societat —filòlegs, literats, professors, mestres, periodistes, cantants i gent amb sensibilitat i delicadesa cap a la varietat que és sabedora que cal reivindicar-la en tant que símbol identitari i de prestigi—, tots diferents i singulars però tots vinculats d'alguna manera o altra a la variació diatòpica i el registre col·loquial —ja sigui professionalment, emocionalment o instrumentalment.

La gènesi del festival «Posa-hi tu l'accent» cal trobar-la l'any 2021, quan el professor de filosofia de la Universitat de les Illes Balears Jordi Crespo (espluguí de naixement) va compilar al llibre *El penyic al perxe. El parlar de l'Espluga de Francolí* (La Musca) els principals trets lingüístics de l'Espluga, sobretot els propis i els que defineixen el parlar com a parlar de transició. Aquesta fallera per l'especificitat lingüística de l'Espluga i per la situació lingüística general del català va fer que dos anys després els espluguins impulsessin una campanya en què van posar de relleu el lèxic propi de la població —compartit en bona part pel de la resta del Camp de Tarragona— i la publicació de dos llibres divulgatius del lèxic espluguí pensats per als xiquets de les escoles de la Conca.

El clímax de tot aquest pòsit, sempre inspirat des de mocions populars, van ser els dies 27, 28 i 29 de setembre del 2024. Durant els dies previs d'aquella mateixa setmana (dimarts, dimecres i dijous) ja es van dur a terme diverses activitats relacionades amb el festival i dirigides, en bona part, als habitants de l'Espluga i de la Conca, com ara les conferències «Com parlem a l'Espluga i a la Conca?», a càrrec de Carme Plaza, o «La Institució Francesc de Borja Moll i el *Diccionari català-valencià-balear*. Vigència i futur d'un llegat fonamental», a càrrec de Maria Pilar Perea. El divendres, dia de la inauguració del festival, al dematí els alumnes de l'escola Sagrat Cor de Solivella van representar en xipella l'obra de teatre infantil *Entri totis ho apriarem* i els alumnes de segon d'ESO dels diversos instituts de la Conca van participar en el concurs *Posa-hi tu l'accent*, a l'estil *Pica Lletres*. A la tarda, amb l'acte de benvinguda, es va donar el tret de sortida a tres jornades que, en última instància, havien d'exercir de plataforma per (de)mostrar que la variació geolectal és la base de la llengua catalana i que, en aquest cas, la unitat lingüística s'expressa, indefectiblement, a través de la diversitat lingüística. Aquest acte va servir per retre homenatge al dialectòleg Joan Veny per la seva tasca

infatigable en l'àmbit de la variació geolingüística; tot seguit, el mateix Dr. Veny va delectar l'audiència amb la ponència magistral «Elogi de l'etimologia».

Aquesta sessió inaugural va precedir el desenvolupament de les diverses sessions, organitzades en blocs (el filològic, el pedagògic, el literari, el de difusió i experiències variacionistes, el musical i el periodístic) que combinaven petites ponències i taules rodones, tònica que va vertebrar el festival. Això va permetre donar veu a una nòmina d'experts en àmbits i disciplines distints, ja sigui per la seva activitat acadèmica, el seu origen o el seu activisme (o tot en conjunt), sempre en relació amb la presència de la variació lingüística en la seva vida diària i la seva activitat laboral. D'aquesta manera, van formar-ne part Francesc Ballone, Vicent Beltran, Mercè Lorente, Mar Massanell, Joan Peytaví, Ramon Sistac i Joan Veny —bloc filològic—; Mercè Badia, Carles Castellà, Olga Cubells, Eloi Domínguez, Josep Estruch, Helena Molines i David Paloma —bloc pedagògic—; Helena Borrell, Laura Casanovas, Aina Garcia-Carbó, Annabel Gràcia, Adrià Pujol, Joan Rendé, Marta Rojals i Esteve Valls —bloc literari—; Marta Estella, Sílvia Iturria, Josep Labat, Joan Lluís Monjo, Marta Lluvich, Jordi Puigneró i Lluís Tetas —bloc de difusió i experiències variacionistes—; Maria Bartomeu, David Garcia Sirvent, Roger Mas, Mateu Matas i Francesc Viladiu —bloc musical—, i Enric Balaguer, Margalida Mateu, Òscar Meseguer, Fúlvia Nicolás, Patrícia Plaja, Míriam Riau i Ramon Solsona —bloc periodístic. Tot plegat va estar amenitzat per la representació de l'obra *El rovell de l'ou*, del grup de teatre Garbinada de Mequinensa, que compendia textos de Jesús Moncada, i l'actuació musical de La Maria, Roger Mas i Joan Reig.

Amb l'esperança que el festival no fos només una flor d'estiu, Pere Navarro va tancar aquesta edició amb la lectura del manifest del primer «Posa-hi tu l'accent».

Bernat VELLVÈ
Universitat Rovira i Virgili

Dia Internacional de la Traducció 2024 (Barcelona, 30 de setembre de 2024). — El 30 de setembre de 2024, la Secció Filològica de l'Institut, juntament amb l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana (AELC), i amb la col·laboració de l'Institut Ramon Llull (IRL) i l'Associació Professional de Traductors i Intèrprets de Catalunya (APTIC), celebrà el Dia Internacional de la Traducció, que va dedicar a la memòria de dos traductors membres de la Secció Filològica traspasats l'any 2024: Joaquim Mallafrè (1941-2024) i Bob de Nijs (1931-2024).

L'acte va tenir lloc a la Sala Prat de la Riba i va començar amb l'obertura, a càrrec de Nicolau Dols, president de la Secció Filològica, i de Sebastià Portell, president de l'AELC. A continuació, Sebastià Portell —en representació de Joan de Sola, director de l'àrea de Literatura i Pensament de l'IRL, que no va poder assistir a l'acte— introduí l'escriptora i traductora Mara Faye Lethem, que parlà sobre «L'estat actual de la traducció literària a l'anglès: guanys i reptes». Seguidament Nicolau Dols introduí el traductor i professor de la Universitat d'Exeter Richard Mansell, que tractà sobre «La narrativa traduïda i el mercat angloamericà: noves tendències, noves generacions i estratègies editorials».

La segona part de l'acte es dedicà als esmentats traductors desapareguts. El poeta, traductor i crític literari Francesc Parcerisas oferí una intervenció sobre «Joaquim Mallafrè. L'aptesa del traductor». Tot seguit, Séan Golden llegí l'original anglès d'uns fragments d'obres de James Joyce; i Odile Arqué en llegí les traduccions catalanes fetes per Joaquim Mallafrè. Finalment, August Bover dedicà unes paraules «En record de Bob de Nijs» i va cloure la sessió. Una copa de xampany al claustre de l'IEC va completar la celebració.

August BOVER I FONT
Institut d'Estudis Catalans

NECROLOGIES

ÁNCHEL CONTE CAZCARRO
(1942-2023)

Lo 22 de noviembre de 2023 murió Ánchel Conte Cazcarro (Alcoleya de Cinca, 1942 - Almería, 2023). Polifacético profesor, escritor, historiador y etnógrafo, Ánchel ye una d'as figuras fundacionals d'o movimiento de recuperación y defensa de l'aragonés, y un referent d'a literatura moderna en esta luenga.

Angelito del Cabo, primers anyos

Ánchel naixió en plena postguerra en Alcoleya de Cinca, “*entre el buro rojo de Las Ripas y el verdor de la huerta*”, lo lugar an que yera destinau su pai, un guardia civil republicano. Astí yera conoixiu como “Angelito del Cabo”. La suya familia promanaba de Robres, en os Monegros, an que gosaba pasar los veranos. Ixes estioron los aspros paisaches d'a suya infancia, que tanto marcaron la suya vida y la suya literatura. Cal fer mención tamién d'Alloza, un atro d'os destins de su pai, an que conoixió a Eloy Fernández Clemente. Vivió la suya adolescencia en Zaragoza y en Barcelona, an que estudió la licenciatura en Filosofía y Letras en a Universitat de Barcelona.

L'Aínsa, una isla de libertat

En rematar los suyos estudios, Ánchel arribó a l'Aínsa en setiembre de 1966, pa treballar como profesor en o Colegio Libre Adoptado, un centro educativo privau con reconoiximiento publico que permitió a muitos chóvens de Sobrarbe d'acceder a lo Bachillerato.

En os siet cursos que i treballó, Ánchel se convirtió en un dinamizador cultural, promovendo tota mena d'actividaz con os alumnos: organizaba dende cursas pa visitar y explicar lo patrimonio cultural y natural d'a redolada dica viaches ta Santiago de Compostela u ta Venecia. Feba clases de francés en casa suya, organizó representacions teatrals, estió concellero en o Concello de l'Aínsa, y mesmo feba de corresponsal local de Radio Huesca. Ye innegable que Ánchel estió un revulsivo en l'Aínsa y la redolada, paisaches que tornó en una “isla de libertat”, títol que encertadament se dio a lo libro-homenache¹ que publicoron en 2008 antigos alumnos, companyers y amigos d'esta etapa. Deixó una impronta funda en os suyos alumnos, y no pocos d'os que pasoron per las suyas aulas han estau dimpués personalidaz relevants d'a cultura y la política aragonesas.

1. VV.AA. (2008): *Una isla de libertad. Homenaje a Ánchel Conte*. Centro de Estudios de Sobrarbe.

Ánchel Conte fació un treballo pionero en o estudio, investigación y preservación d'o patrimonio etnografico, musical y lingüístico de Sobrarbe. Gracias a lo suyo treballo se recuperoron danzas, melodías y cançons que hue podemos sentir, cantar y bailar y que, si no per él, s'hesen perdiu sin remedio. Y como la millor manera de conservar este patrimonio yera mesmament amostRANDO-lo, bailando-lo y cantando-lo, fundó lo Grupo folclorico *Viello Sobrarbe*. Tamién salvó la gaita de boto de Bestué, una reliquia perteneixient a lo zaguer gaitero de Sobrarbe y datada en a primer metat d'o sieglo XVIII, crompando-la a meyas con o Concello de l'Aínsa.

En ixes anyos tamién prenió conoiximiento y consciencia de l'aragonés, pos ta l'Aínsa iban a estudiar mesaches y mesachas que teneban l'aragonés chistabín, belsetán, fovano..., como luenga familiar. Ánchel los remeraba a sobén pos, como gosaba decir, éls le ensenyoron l'aragonés. Esta luenga en aquellas envueltas yera tan estigmatizada que los propios parladores pensaban a sobén que charrar la luenga de casa yera “charrar mal” u “charrar basto”. Per contra, Ánchel les transmitió l'argüello y la dignidat de charrar l'aragonés. Tamién tenió muita relación personal con familias d'a val de Chistau, uno d'os santuarios an que l'aragonés se charraba con mayor vitalidat. Dende alavez, Ánchel Conte fació de l'aragonés la suya luenga literaria.

En ixas envueltas Ánchel tamién estió uno d'os fundadors d'o periodico quincenal *Andalán*, chunto a, entre atos, José Antonio Labordeta y Eloy Fernández Clemente, lo primer director. *Andalán* estió sin duda lo periodico mas influyent d'a transición en Aragón, referent d'a zurda, l'aragonesismo y la cultura. Dimpués de muitos problemas, lo primer numero veyió la luz en setiembre de 1972 y, a propuesta d'Ánchel Conte y con o emparo d'o Concello, la presentación a la sociedad aragonesa se fació en l'Aínsa.

Los efectos d'este atrevimiento no tardoron a arribar. Acabau aquel curso, en verano de 1973, l'administración educativa le comunica a Ánchel que no renueva lo suyo contrato, rematando abruptament ixe periodo d'a suya vida. Pocos días dimpuesas, ya teneba treballo en o colechio Santo Tomás de Zaragoza, lo colechio d'o pai de José Antonio Labordeta. Y dimpués d'un atro anyo, aprebró las oposicions de profesorau.

Teruel, Uesca, Barcelona y Almería

Ánchel Conte marchó alavez ta Teruel a seguir la suya actividat como profesor d'istoria. Astí tamién deixó un imborrable recuerdo en alumnos y companyers. La elección d'o destín heba veniu marcada per la suya militancia, pos teneba la misión de reorganizar en a provincia lo Partiu Comunista. Con a misión cumplida, ye destinau breument en l'instituto Ramón y Cajal de Uesca dica que, en 1979, se treslada ta l'instituto Menéndez Pelayo de Barcelona. En a capital catalana vivirá per cuasi cuatro decadas en companyía d'a suya parella, Ignacio Barroso. Ánchel obtenió la plaza de catedratico d'istoria en 1982, y exerció la docencia en os institutos de Montcada i Reixac y lo Sant Josep de Calassanç, de Barcelona, dica la suya chubilación, en 2003. En ixe tiempo, torna a sobén ta Uesca, ciudat an que, en setiembre de 2005, Ignacio y Ánchel protagonizarán lo primer matrimonio entre personas d'o mesmo sexo. En a capital catalana tenió prou contacto con a diaspóra aragonesa complegada alredol d'o Centro Aragonés de Barcelona y mesmo plegó a estar mayestro en os cursos d'aragonés que se i feban. En 2018, Ánchel y Ignacio deciden de marchar ta Almería, an que ya teneban una casa en Vera, a'l canto d'ixe mar que le daba tanta tranquilidat. Entre Almería y Vera pasó los zagüers anyos.

Ánchel Conte, investigador y historiador

Como historiador, defendió en 1982 en a Universidat de Barcelona la suya tesi doctoral *La encomienda del Temple de Huesca. Estudio socio-económico (s. XII-XIII)*, publicada posteriorment

como *La encomienda del Temple de Huesca* (1986). A Ánchel le encantaba rechirar per los archius, y tenía un gran interés per lo estudio d'as comunidaz musulmanas (moros, moriscos y mudéjars) en l'Alto Aragón, mirando de centrar-se en as vivencias personals y de sacar de l'anonimato a los miembros olvidaus d'ixas comunidaz. Destacan las monografías *La aljama de moros de Huesca* (1992), *Los moriscos de la ciudad de Huesca: una convivencia rota* (2009), *La Aljama de moros de Barbastro* (2013), *Los moros de la comarca de Barbastro y tierras del Cinca* (2015) u la suya obra postuma *Los mudéjares y moriscos de la Tierra de Vera (Almería) en el tránsito del siglo XV al XVI* (2024), antiparte d'una cuarentena d'artículos y colaboracions en revistas academicas y publicaciones colectivas. En beluna d'estas publicaciones tamién emplegó l'aragonés, estando uno d'os pioners en l'uso academico d'esta luenga.

Escritor y figura referent de l'aragonés moderno.

Muito se puede contar de cadaúna d'as facetas d'Ánchel: politico, investigador, docent, activista per la libertat... Pero me centraré en o suyo paper como escritor y como figura fundamental en o movimiento de recuperación y dignificación de l'aragonés. Ánchel no yera parlador de cuna, pero la luenga no le yera aliena, pos lo parlar monegrino d'a suya familia yera chupiu de vocabulario aragonés. Dende que dentró en contacto con l'aragonés en l'Aínsa, Ánchel miró de dar prestichio y dignidat a esta luenga tan estigmatizada, y en fació lo suyo vehículo de creación literaria.

Las suyas primeras obras en aragonés son las coleccions de poemas *A tierra de yo*, con que ganó lo premio *Veremundo Méndez Coarasa* en 1968, publicada anyos dimpuesas en a revista *Fuellas*, y *Ayere, uey*, asinas como lo cuento *A yaya Andresa*, publicaus estes zaguers en os numeros 61-64 y 65-70 d'a revista de ciencias sociales *Argensola* (anyos d'edición 1966-1967 y 1968-1970, respectivament, encara que no veyieron la luz dica primerías d'os setanta). En ellas, Ánchel Conte ye pionero en fer servir un modelo d'aragonés supradialectal. En 1972, la editorial Saturno, de Barcelona, publica en a prestichiosa colección "El Bardo" lo poemario *No deixéz morir a mía voz*, escrito en l'Aínsa, y reeditau dimpués en 1985 y en 2016. Un anyo antes, Francho Nagore heba publicau lo poemario *Sospiros de l'aire*, lo primer libro publicau en aragonés supradialectal. Yeran momentos en que la nuestra luenga yera una gran desconoixida, y a las suyas multiples militancias, Ánchel anyadió la de la dignificación de l'aragonés. Estió fundador d'o *Consello d'a Fabla Aragonesa* y fació parte de l'equipo d'autors que escribió *El aragonés: identidad y problemática de una lengua* (1977), que significó pa muitas personas lo (re)descubrimiento de l'aragonés.

Dende que se treslada ta Barcelona, fa un parentesi en que deixa de publicar —no pas d'escribir— en aragonés dica metat d'os anyos novanta. Lo silencio se trenca en 1996, y Ánchel retorna ta la poesía con a publicación de *O tiempo y os días* (que se tornaría a editar en 2015 en edición bilingüe basco-aragonés) y encomienza un periodo en que publica, mas que mas, narrativa, con os relatos replegaus en *O rafe de l'espello* (1997), lo relato *Monegros no ye Escocia* en o libro colectivo *Nuei de tieldas* (1999) y las novelas *O bolito d'as sisellas* (2000) y *Aguardando lo zierzo* (2002) con a cual obtenió lo Premio de Novela Curta Ciudad de Balbastro. Esta obra tenía un notable exito, estió reeditada en 2021, y se'n ha feito versions en castellano, ruso y francés. Con o poemario *E zaga mar o desierto* (2002), y lo libro de relatos *De ordo sacerdotalis* (2004), remata esta segunda tongada d'actividat literaria. Ánchel se torna a capuzar en os archius y deixa de publicar en aragonés per uns cuantos anyos. En 2004 participó en a fundación d'a Societat de Lingüística Aragonesa, y, en 2009, lo Gubierno d'Aragón le atorgó lo Premio a lo Merito Cultural, per estar

[...] ejemplo de un amor a su tierra que se ha manifestado en una dilatada labor de recuperación de sus tradiciones, de su folklore y de su lengua, el aragonés, a la que ha defendido tanto con sus estudios y con la creación de instituciones de apoyo como con su propia labor de escritor, convirtiéndola en vehículo de sus trabajos de investigación histórica y de su creación artística, todos ellos impregnados de un espíritu de libertad y tolerancia.

La manera en que tornó ta l'activitat literaria ye bien curiosa. En 2010, Lucía López Marco y Alberto Gracia Trel, chóvens escritores en aragonés y admiradors d'Ánchel Conte, a qui no conoi-xeban personalment, crean un grupo de Facebook clamau *Queremos más obras d'Ánchel Conte*, an que encomienzan a pinchar poemas d'Ánchel. Nos i achuntamos decamín amigos, lectores y admiradors, y lo mesmo Ánchel, qui agradeixe la iniciativa a los promotores. Lucía y Alberto, como deferencia, lo fan administrador d'o grupo. Dimpués un tiempo, paroron cuenta de que en o grupo amaneixeban publicaus poemas ineditos, sin que lo fesen ni la una ni l'atro: yera Ánchel, qui dende ixé día encomenzó a publicar regularment los suyos poemas, acompañaus de fotografías, en este ret social.

Asinas ye como, gracias a un grupo de Facebook, encomienza esta tercer epoca literaria de l'autor. Este soporte fa que la suya poesía arribe a muita chent, y que pueda recibir respuesta y re-alimentación inmediata per part d'os suyos seguidores. Dende alavez s'han publicau tres poemarios que replegan seleccions d'ixes poemas: *Luna que no ye luna* (2014 y 2015), *Digo sinse decir* (2017), la antolochía *Paisaches* (2022) y lo postumo *Calma* (2024), que contién una selección d'a suya poesía dende la pandemia, dica lo suyo zaguer poema, sinyau en Vera, lo 6 de noviembre de 2023.

La poesía d'Ánchel y a mosica.

La poesía d'Ánchel Conte ha estau mosaicada per diferents artistas. Las primeras letras suyas amaneixen en os álbuns *Entre Aragón y Castilla*, de Pilar Garzón (1972) y *Fendo camín*, de Mario Garcés (1983). En este ye lo poema «Mai», que tornó a estar mosaicau dimpués per Gabriel Sopeña, y ha estau cantau, entre otros, per Olga y los Ministriles y Manolo García. En o disco *Flamas* (2020) gravau per Olga y los Ministriles y concebiu per Chusep Raúl Usón como una selección d'as millors cançons en aragonés, se i incluyen las cançons «Mai» y «Qué oscura e fosca ye a vi-espra!» (esta zaguera heba estau gravada tamién per Pilar Garzón y per *Hato de Foces*). Y, tamién en o zaguer quinquenio, cal destacar dos treballos discograficos centraus de raso en a poesía d'Ánchel Conte: *Zarré os uellos*, d'Elena Martínez (2018) y *Cadenzias*, de *Os Chotos* (2019).

Ánchel Conte, academico d'a luenga y director de l'Instituto de l'Aragóns

Pa rematar estas linias, me referiré a la faceta, menos conoixida, d'Ánchel Conte como academico. Puede decir-se que estió lo suyo zaguer servicio a esta luenga. En 2021, ueito anyos dimpués de l'aprebación d'a lei que la crea, se constituye l'Academia Aragonesa de la Lengua, y Ánchel Conte en ye nombrau academico de numero.

D'a primer reunión d'academicos y academicas, quasi clandestina, en salimos Ánchel y yo como president y secretario d'una mesa d'edat provisional. Tenébanos l'encargo de convocar lo primer Pleno de l'Academia. Asinas lo faciemos, anque decamín s'agrevieron los suyos problemas de salut y no podió asistir a ixé primer Pleno per estar ingresau.

La suya salut no amilloró, pero ya no deixó d'asistir, telematicament, a garra sesión mas de l'Academia. Lo feito de que a la zaguera sesión d'o Pleno se i conectó dende la cambra de l'hospital an que yera ingresau diz muito d'o suyo compromís. En él se tresminaba la gran ilusión que

teneba per l'Academia. La consideraba una oportunitat historica pa l'aragonés y se sentiba feliz de participar-ie.

Cuan arribó lo momento de constituyir l'Instituto de l'Aragonés (la sección de l'Academia encargada d'a normativización de l'aragonés), Pilar Benítez y yo le proposemos que se presentase como director. Ánchel se sintió muito honrau y confitau con esta propuesta y decamín aceptó. Él, que siempre teneba a gala ir per libre, creyeba que lo suyo perfil, respetau per toz, podría liderar l'equipo heterochenio de personas que hébanos de treballar chuntos en as difícils fayenas que per debant se columbraban.

En l'Instituto de l'Aragonés acordemos unanimement que la fayena primera y mas urchent yera definir la ortografía normativa de l'aragonés. Ánchel no s'entivocaba mica en a dificultat d'o reto, ni tampoco en o paper fundamental que él i heba de tener. Aceptó presidir la Comisión de Grafía, formada per toz los miembros de l'Instituto. Ánchel se deixó la pelleta per conseguir una ortografía oficial pa l'aragonés. Presidió con rasmia totas las reunions que, cada dos semanas, fébanos pa abanzar en ixé quefer. A partir d'o verano de 2022 la suya salut fació un clis, y encomenzó a precisar oxicheno. Pero ni un día no deixó de moderar las reunions, escuitando las propuestas y argumentos, mesmo cambiando de posición si le convenceban, y mirando de que trobásenos puntos d'alcuentro entre las posiciones orichinals, como facimos en prous ocasiones.

Ánchel actuó mirando siempre per esta luenga, mirando d'aconseguir una ortografía que fese honra a es parladors, escritores, mayestros y estudiantis. Le afectaba tanto cuan veyeba posiciones enrocadas que, seguntes me contaba, no podeba dormir bien dimpués de cualques reunions.

A la fin, gracias en buena mida a la suya determinación, la Comisión de Grafía remató lo suyo treball y lo pleno de l'Academia aprebo la *Ortografía de l'aragonés* lo 3 d'abril de 2023, fendo que l'aragonés moderno tenese, per primer vegada, una ortografía oficial. Una ortografía que leva la impronta d'Ánchel, dende la A dica la Z.

Pero l'aprebación d'a ortografía no remató con os suyos desveilos, pos sufrió con tristura la falta d'un emparo per part d'o gobierno, u la incierta situación política que quedaba dimpués d'as eleccions. Ixo sí, tot esto se veyeba mitigau per l'alegría y la esperanza que le daba la buena acullida que la Ortografía iba teniendo entre la sociedad civil, parladors, asociacions y editorials.

L'Academia ha publicau, a primers de 2024, lo libro d'a *Ortografía de l'aragonés*, prologau per Ánchel. Un volumen que, como no puede estar atrament, ye adedicau a qui tanto treballó per fer-lo posible. La Ortografía ye lo colofón d'o extenso legau que Ánchel nos ha deixau a los parladors d'aragonés.

Dica que nos achuntó lo boletín oficial, nunca no heba tenui la oportunitat de treballar con Ánchel. Manimenos, estes anyos de treball en l'Academia, a pur de reunions telematicas, whats-apps, correus y gritadas, me regalaron l'amistanza d'un hombre integro, sensible, apasionau, cariñoso, impulsivo, con una rasmia y un optimismo infinitos, y un estoicismo admirable debant de l'adversidad.

No deixemos morir la suya, la nuestra voz.

Juan Pablo MARTÍNEZ
Universidad de Zaragoza
Academia Aragonesa de la Lengua

BOB DE NIJS
(1931-1924)

Bob de Nijs, poeta, assagista i traductor belga, màxim divulgador flamenc de les lletres catalanes en versió neerlandesa i propagador en català de la literatura escrita en neerlandès, va viure la major part de la seva vida a Deurne, municipi veí d'Anvers, on els seus pares, procedents del camp, s'havien establert abans del seu naixement. El pare, fuster de professió, va morir quan ell no havia fet encara cinc anys, i un bombardeig va matar la seva mare cap al final de la Segona Guerra Mundial. Com a orfe de guerra, va poder fer estudis de magisteri sufragats per l'estat belga. Una vegada diplomad, es va col·locar de mestre a l'escola on la seva mare havia treballat com a dona de fer feines i on ell mateix havia estudiat. Hi va ensenyar fins a la seva jubilació, quan ja era director del centre.

El bagatge intel·lectual inicial de Bob de Nijs, més enllà de l'escola normal, és fruit del seu contacte amb un centre cultural, una mena d'*atelier* de Deurne, que fou, com ho explica ell mateix a la revista *Visat* del PEN català (número 5, 2008), «una casa de gent benestant on cada mes s'organitzaven exposicions, durant les quals es donava alguna conferència, un recital de *lieder*, un concert de música de cambra o fins i tot teatre i ballet». Entre d'altres coses, Bob de Nijs s'hi va familiaritzar amb la música, establint contactes fructífers amb el compositor Willem Kersters (1929-1998), per a qui va escriure diversos *librettos* i per a qui traduiria al neerlandès un parell de poemes de Joan Salvat Papasseit, base d'altres tants *lied*. Més endavant, ja com a traductor de prosa catalana medieval, hi detectaria referències a la música flamenca coetània («La música polifònica flamenca del segle xv a les novel·les clàssiques catalanes *Tirant lo Blanc & Curial e Güelfa*», *Scripta*, vol. 2, 2013).

Fou en aquest mateix *atelier* de Deurne que Bob de Nijs va tenir notícia de l'art de Josep Maria Subirachs, de qui s'hi conservaven dues escultures i un parell de dibuixos, record de la seva estada a Bèlgica entre 1954 i 1956. Bob de Nijs, recomanat pels «senyors de l'*atelier*», el va visitar, probablement a la fi dels anys cinquanta, al Poblenuu, i aquesta primera visita donà lloc a una fonda amistat. Amb el pas del temps, Bob de Nijs esdevingué un expert de l'art del seu amic català, com ho prova un escrit primerenc dedicat a ell («J. M. Subirachs of de katarsis van der vorm», 'J. M. Subirachs o la catarsi de la forma', revista *Kontrast*, Anvers, octubre de 1961) o el llarg assaig publicat a *Serra d'Or* al setembre de 1999, amb el títol de «L'atribut arquitectural a l'obra de Josep Maria Subirachs». Al volum miscel·lani *Món de Subirachs* (Vic, 1984) hi ha un poema de Bob de Nijs, i fou ell qui va traduir al neerlandès els escrits de l'artista català recollits amb el títol *L'art és l'erotisme de la història i altres textos* (2003 i, respectivament, 2006).

L'amistat amb Subirachs va ajudar Bob de Nijs a conèixer la realitat catalana (i la de l'estat espanyol) i a relacionar-se amb el món literari català. Segons prova una targeta enviada a Josep Pedreira, creador de la col·lecció «Els Llibres de l'Ossa Menor» (1949-1963) i fundador del premi Carles Riba de poesia (1959), Subirachs va demanar al destinatari que posés en contacte el jove poeta belga amb poetes i crítics catalans. La mateixa targeta fa referència al projecte del belga de publicar en traducció al flamenc un parell de poemes catalans contemporanis. El projecte es va realitzar a l'octubre del 1961, quan a la revista *Kontrast* van sortir, en original i en versió, poemes de Riba, Espriu, Ferrater i Jordi Cots, juntament amb l'escrit sobre Subirachs a què ens hem referit més amunt. Acompanyat per Mercè Matons-Pruna, catalana amb qui s'havia casat dos anys abans, a l'agost del 1963 Bob de Nijs va assistir a la festa literària de Cantonigròs, on va coincidir amb Salvador Espriu, Joan Triadú, Joan Colomines i altres creadors. El 1966 i el 1967 publica, en diverses revistes, versions de Pere Quart, d'Espriu i de Bauçà, i el 1968 surt la seva primera antologia catalana en neerlandès amb el títol d'*Een Catalaans Bericht* ('Una notícia catalana'), selecció, de més de dues-centes pàgines, que conté poemes de quaranta-nou poetes del segle xx. Al llarg

dels decennis següents, l'oferta de Bob de Nijs es va completant i actualitzant a les planes de revistes en neerlandès, on apareixen mostres de l'obra de Carner, Riba, Espriu, Andrés Estellés, Sarsanedas, Martí i Pol, Gimferrer, Parcerisas, Torner i, com a una incursió a la poesia catalana medieval, el tercer *Cant de mort* d'Ausiàs March. A més de poemes solts, van apareixent també noves antologies, com l'editada el 1978 pel centre flamenc del PEN, amb catorze poetes catalans i catorze de flamencs, o la del 1990, amb poemes de trenta-un autors. Com que en aquestes tres antologies hi ha un predomini, potser no del tot justificat, dels creadors de la Catalunya estricta, Bob de Nijs, com si volgués equilibrar el panorama, hi afegeix dues antologies més. La primera, editada el mateix 1990, conté poemes seleccionats pels valencians Rafael Alemany i Vicent Martines i conté peces de setze poetes de Catalunya, onze del País Valencià i tres de les Illes Balears. La segona, de l'any 2002, és una selecció feta amb la col·laboració de Pere Rosselló Bover, i es dedica íntegrament a creadors de les Illes, dels quals acull una vintena. I ja per acabar aquesta llista, evidentment incompleta, de les versions neerlandeses de poesia catalana realitzades per Bob de Nijs, cal destacar la petita antologia espriuana del 1980, en la coberta de la qual figura el retrat del poeta, realitzat per Subirachs.

A l'autobiografia apareguda el 2008 a la revista *Visat*, Bob de Nijs indica que era intenció seva corregir la imatge que els lectors en neerlandès podien tenir de la literatura produïda a l'estat espanyol. Amb aquesta intenció va publicar, a més de les antologies catalanes, una de poesia gallega (amb quinze autors, des de Rosalía de Castro fins a l'actualitat) i una de poesia basca, aparegudes, respectivament, el 1974 i el 1978.

Fins a la meitat dels anys vuitanta del segle passat Bob de Nijs, poeta ell mateix, només tradueix poesia. Les seves primeres traduccions de prosa, contes de Pedrolo i d'Albanell, veuen la llum el 1985 a les planes d'una revista. Després d'aquests antecedents, més aviat modestos, fou una sorpresa l'aparició, el 1987, del *Tirant* en versió neerlandesa de Bob de Nijs, amb introducció i notes seves. Una empresa inesperada i coronada amb un èxit esclatant: tres edicions a l'any 1987 i una reedició el 2001. El traductor es refereix en diversos llocs a la gestació d'aquesta magna empresa, als seus dubtes inicials i al seu engrescament posterior (*Serra d'Or*, setembre de 1988; *Saó*, febrer de 1989; *Caplletra*, tardor de 1997). Sabem per ell que l'editor d'Amsterdam havia «descobert» l'obra de Martorell en la versió anglesa del nord-americà David Rosenthal, versió incompleta en el sentit que suprimeix i sintetitza les parts retòriques de la novel·la. Contràriament a aquesta pràctica, l'encàrrec de l'editor holandès era d'una traducció íntegra, com és, efectivament, la neerlandesa. Traduir el *Tirant* fou una experiència decisiva per a Bob de Nijs: significava, diu, el seu «compromís definitiu amb la llengua i literatura catalanes» (*Visat*, núm. 8).

Amb el *Tirant* en neerlandès s'inicia una nova etapa en l'obra traductora de Bob de Nijs, etapa en la qual la prosa, sense desbancar la poesia, ocupa un lloc destacat. Altres traduccions que en formen part són *Les històries naturals* de Perucho (1989), el *Bearn o la sala de les nines* de Villalonga (1991) i el *Curial e Güelfa* (1996); aquest, amb introducció i notes. El 2008 s'hi afegeixen, publicats en una revista, un fragment del *Llibre de les bèsties* de Lluïl i el conte *El somni de Gottfried Heinrich*, de Jaume Cabré.

Després de ressenyar, sense pretensió d'exhaustivitat, les traduccions que Bob de Nijs va fer del català al neerlandès, ara ens cal mirar l'altra cara de la moneda: literatura neerlandesa traduïda al català. Trobem en primer lloc la ja mencionada antologia bilingüe *Terra de Llevant, terra de Ponent*, editada pel PEN flamenc el 1978, que conté poemes de catorze poetes flamencs traduïts al català. Dos anys després la revista *Reduccions*, en els seus números 10 i 11, acull una selecció de poesia neerlandesa amb poemes d'onze creadors flamencs i d'onze holandesos. En l'assaig que acompanya la selecció (número 10, pàgines 55-69), el traductor insisteix en la unitat cultural i lingüística d'Holanda i Flandes, ofereix un esbós de l'evolució històrica de les dues comunitats i dels paral·lelismes i diferències de la poesia creada en elles. Finalment, hem de mencionar en aquest

apartat que es dedica a traduccions del flamenc al català el volum *Miralls d'un altre paisatge. Antologia de narradors flamencs*, amb contes de dotze autors (Columna, 1988).

Ens hem referit anteriorment a diversos escrits del Bob de Nijs assagista, com són ara el dedicat a la presència de la música polifònica flamenca en les dues novel·les medievals traduïdes per ell; el que tracta un aspecte de l'art de Subirachs; els tres que descriuen les seves experiències com a traductor o l'assaig que acompanya la primera part de la selecció poètica apareguda a la revista *Reduccions*. Ara falta fer menció de l'extens estudi que va aparèixer el 1987 a les planes del número 10 de la *Revista de Catalunya* amb el títol d'«El procés de normalització lingüística de Flandes». L'autor hi resumeix la història del neerlandès, llengua que va sofrir una evolució divergent a les dues bandes d'una frontera política i que per aquesta raó va rebre dues denominacions: holandès al nord, flamenc al sud. Aquest últim, inclòs des del 1830 en un nou estat, Bèlgica, va aconseguir superar una etapa inicial de discriminació enfront del francès, l'altra llengua del mateix país, gràcies a una sèrie de lleis que el 1963 desemboquen en l'establiment de dues zones monolingües. La zona de llengua flamenca, Flandes, el 1980 va signar amb Holanda el *Tractat d'Unitat Lingüística Neerlandesa*, reconeixement oficial del fet que la llengua parlada als dos costats de la frontera és la mateixa i que li correspon una denominació comuna, que és la de *neerlandès*. Qüestió de noms feliçment (i envejablement) resolta.

Ja per acabar la ressenya de l'activitat assagística de Bob de Nijs, mencionem un breu escrit aparegut a la secció «Crònica» del número 29 (2007) de la revista *Estudis Romànics*. La nota, gairebé de compromís, sobre una trobada de traductors de Jaume Cabré, acaba amb unes consideracions originals sobre el paper de la música en la prosa d'aquest autor, i no només com a tema de l'acció, sinó també com a element determinant de l'estil.

L'activitat traductora bidireccional va donar a Bob de Nijs uns coneixements que van predestinar-lo a conrear la lexicografia bilingüe: és autor, juntament amb Ann Duez, dels diccionaris català-neerlandès i neerlandès-català de l'Enciclopèdia Catalana, apareguts, respectivament, el 1993 i el 2009. El primer dels dos conté una extensa introducció que aprofita trossos de l'assaig publicat quatre anys abans per la *Revista de Catalunya*.

L'obra de Bob de Nijs va merèixer diversos premis. La seva primera antologia de poesia catalana fou premiada pel Ministeri de Cultura belga; el 1991 rebé el Premi Internacional Ramon Llull de la Fundació Congrés de Cultura Catalana; el 1997 li fou atorgada la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya. L'any 2000 ingressà, com a membre corresponent, a la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, on trobà companys que l'apreciaven i se l'estimaven, i que ara lamenten haver-lo perdut.

Kálmán FALUBA
Universitat Eötvös Loránd de Budapest (ELTE)
Institut d'Estudis Catalans

JOAQUIM MALLAFRÈ GAVALDÀ
(Reus, 1941-2024)

Això era en temps de la immediata postguerra. Més concretament, la primavera de 1941. A Reus. Al carrer ben popular de Sant Jaume. On neix Joaquim Mallafrè Gavalrà. En una ciutat mitjana del país, doncs. Llavors ella, com aquest, absolutament catalanòfona. D'una catalanitat ancestral, genuïna. Irreductible encara, en la vida quotidiana, familiar, veïnal, ciutadana de la seva àmplia massa social, a la castellanització-espanyolització imposada d'ençà la Nova Planta (1716).

Tot i el règim dictatorial imperant —llavors i fins molt després—, funciona prou bé en l'àmbit educatiu el sistema meritocràtic: la possibilitat d'accedir a beques si es treuen bones notes en els estudis.

El nostre futur homenot cursa el batxillerat a l'únic Institut d'Ensenyament Mitjà llavors existent a Reus, el Gaudí. On, al llarg dels anys cinquanta, s'implica també activament en la publicació de dues volenteroses revistes portaveu dels alumnes: *Ecos* i *Ocio*. Escrites a recer de qui llavors era el catedràtic de Filosofia, Francisco Hernanz Mínguez, un bon professor (no tots ho eren).

¿Cal dir, però, en quina única llengua són impartides les classes, redactats els exàmens, escrites les publicacions? ¿Cal recordar, també, com moltíssim abans que Charles A. Ferguson desenvolupés el concepte teòric de diglòssia (1959), aquesta, la realitat diglòssica, era una de progressivament arrelada a tot arreu de la nació catalana?

Al compacte pòsit de llengua de tribu de què Mallafrè, com tantes altres generacions anteriors, coetànies i posteriors, estava amarad, s'hi havia anat superposant la llengua de polis —l'exclusivament identificada amb la d'una tribu tota altra.

El curs 1959-1960 Mallafrè accedeix a la Universitat. La de Barcelona (no n'hi havia encara cap altra). On es matricula a Filosofia i Lletres, com llavors se'n deia. Continua compaginant-hi els estudis, de Filologia Romànica, amb l'activisme cultural, en el món de la dramaturgia. En què, segons testimoni de Josep Maria Benet i Jornet (el "Papitu", per a tots els seus incomptables i variats amics), a les seves memòries, intitolades *Material d'enderroc* (Edicions 62, 2010: 167), Mallafrè hi dirigia la delegació barcelonina del TEU (Teatro Español Universitario). El reusenc, que, com bé apunta Benet, «més tard es convertiria en model i mestre de traductors», hi fa coneixença quan es proposa de "reclutar actors" per assajar *El caballero de Olmedo* de Lope de Vega. Fins que la direcció n'és assumida per "l'Adrianet Gual" i Mallafrè hi passa a fer "d'actor protagonista".

Tant és. Acabada la carrera, Mallafrè s'incorpora al claustre de professors del seu Institut de batxillerat, el Gaudí de Reus. La diglòssia encara hi és preceptiva (i no cal dir com de perceptiva). Però el nostre home es troba ja en procés de casar harmònicament i complementària la llengua popular, viva, expressiva, secularment transmesa per via oral, amb la seva variant corresponent, la de la llengua fruit de la codificació culta, elaborada, estàndard, vehiculada a còpia d'estudi i de culturalització en la identitat idiomàtica pròpia de tot el país.

Una altra gran adquisició, tanmateix, és també en vies d'aconseguir Mallafrè: el coneixement aprofundit de l'anglès. Llengua a hores d'ara universal, omnipresent, omnímoda. Però que en aquelles dècades de la interminable postguerra era encara una raresa en els plans d'estudi, essent com hi era el francès la llengua predominant (a remarcar com això era així només a partir del 1945; abans, i d'ençà el 1939, les llengües impartides a l'ensenyament mitjà de l'Espanya imperial havien estat l'italià i l'alemany; cal demanar-se el perquè?).

Descobriments llavors gradualment, per part de Mallafrè, de la gran literatura en llengua anglesa. Fins a topar-se, previ contacte amb la traducció castellana que n'havia fet José María Valverde, amb aquest monument lingüístic i literari que és l'*Ulysses* de James Joyce. I ve que Mallafrè n'entoma el repte de fer-ne la traducció catalana. Una novel·la ideal perquè, atesa la seva gran varietat de registres idiomàtics i referencials, algú com Mallafrè hi apliqui el seu gran cabal de coneixements de tots aquests en una llengua com és ara la seva, la nostra, la catalana tant de tribu com de polis.

Però l'empresa és magna. I no hi ha de moment encara assegurat el suport editorial necessari per fer-ne viable la publicació. Només se'n sap i se'n parla, de la comesa encetada per Mallafrè.

En una tal circumstància, un dia indeterminat de la segona meitat dels setanta, a casa de Mallafrè i de la seva muller, Carme Buixeda, i en companyia de Joan Solà i de la seva muller, Adelaida Martínez Fraile, un col·lega que hi és convidat, igualment filòleg, deu anys més jove que Mallafrè, li proposa de publicar un tast de la seva traducció *in fieri* a la revista *Els Marges* (pervin-

guda enguany a cinquantenària), a tall d'avenç editorial (ara en deurien dir una *spoiler*). I així, al número 14 de la susdita revista, de setembre de 1978, p. 51-56, hi surt publicada «Penèlope (fragment del darrer capítol d'*Ulisses*)». I semblantment, a instàncies del mateix col·lega, és que al número 5 de la revista *Quaderns Crema* (de l'editorial del mateix nom), amb data setembre de 1981, p. 115-118, Mallafre hi dona a llum un apunt de reflexió traductològica: «Notes i eines de traducció d'*Ulisses*».

En l'endemig, el febrer d'aquell mateix any, és que havia aparegut per fi la traducció sencera de la novel·la *joyciana*, sota el segell editorial de Leteradura. Amb un èxit de recepció tan merescut com insospitat. Impensable fins llavors. Per què?

L'explicació, no per més simple menys versemblant, fora en principi per la solvència de la tasca traductòria de Mallafre. D'acord. Però hi intervenen també altres factors. Com ara la proclivitat totemitzadora d'una llengua i d'una cultura perpètuament a la defensiva, freturoses d'autoafirmació en el simbòlic. (¿Com comprendre altrament el succés de vendes, en el seu moment, de la GEC o dels diccionaris etimològic i onomàstic de Joan Coromines?).

Així mateix, de tots els compradors o, si més no, ocasionals apogetes de la traducció aquesta que fa al cas, ¿quants se l'han llegida calmosament en la seva intensa i extensa totalitat? O per il·lustrar-ho amb un exemple menor, però significatiu, reportat pel mateix Mallafre:

Sembla que un vulgarisme de l'anglès és dir *I knows* en lloc del normatiu *I know*. Una forma que Joyce posa, deliberadament, en boca d'algun personatge de la novel·la. Mallafre li fa correspondre hàbilment el mateix vulgarisme en català: *coneixo* en lloc de *conec*. Però ha d'advertir a qui va ser el corrector del text, Jem Cabanes (tothom té necessitat de corrector, el mateix Pompeu Fabra en tenia un, l'Emili Guanyavents), que la tal diguem-ne falta és volguda per la raó adduïda i, per tant, que l'hi respecti. I la pregunta llavors és: ¿quants de lectors de la versió de l'*Ulisses* per Mallafre van adonar-se del tal vulgarisme?; i ¿quants, dels qui ho fessin, no van tendir més aviat a creure que es tractava d'un lapsus del corrector o del mateix traductor?

En fi..., tot sovint l'oferta cultural (lingüística, literària, etc.) del país se situa molt per sobre de la demanda, de les expectatives, de les competències del públic a qui potencialment va destinada...

Mallafre, a finals de la dècada dels vuitanta, enllesteix la seva tesi doctoral, que li permet d'ingressar ja de ple dret, com a professor d'anglès, en el claustre professoral de la Universitat Rovira i Virgili. Tesi publicada el 1991 a *Quaderns Crema* amb el títol de *Llengua de tribu i llengua de polis: bases d'una traducció literària*.

Una aportació, si no ben bé pionera, sí en tot cas cabdal per als estudis de traductologia en el context cultural català. És llavors en relació amb aquesta disciplina tan ben analitzada per Mallafre que, al número 45 d'*Els Marges* (gener de 1992, p. 107-110), hi surt publicada una nota, «Entorn de la llengua de les traduccions», ponderant positivament les reflexions teòriques de Mallafre sobre el seu *métier* com a traductor, sempre partint de l'experiència acumulada a còpia de prodigar-se ell com a *translator* de la llengua de Shakespeare a la de Lluïll. I tot remetent, l'autor de la tal nota, germanòfil empedreït, a diverses ocurrences en paral·lel en la llengua de Goethe.

Ara i aquí seria del tot ociós inventariar tot el corpus de traduccions dutes a terme per Mallafre. Basti consignar, com a molt, la de Laurence Sterne, *Vida i opinions de Tristram Shandy* (1993), novel·la de composició complexa i, possiblement, la primera en què la trama narrativa ja no és reductible a la simple relació de l'argument.

I, encara, a propòsit de la producció de Mallafre més divulgativa, valgui invocar el que n'ha dit Francesc Parcerisas: «Mallafre posa tot el seu talent al servei de l'acostament al lector d'autors i textos que no sempre són ben coneguts, i ho fa, a més, amb una claredat d'exposició didàctica i molt ben sistematitzada» (pròleg a Joaquim Mallafre, *Uns i altres. Literatura i traducció*, Edicions del Centre de Lectura, 2016, p. 12).

El compromís cívic de Mallfrè s'ha vist reconegut amb la concessió de la Creu de Sant Jordi, de la medalla de la ciutat de Reus i del nomenament de fill il·lustre d'aquesta, així com el de soci d'honor del seu Centre de Lectura.

La seva dedicació professional l'ha dut a formar part de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans. I, en jubilar-se als 65 anys, la culminació de la seva trajectòria com a docent universitari ve donada per la miscel·lània acadèmica que, sota l'escaient títol de *Paraula donada* (Benicarló: Onada Edicions, 2006), li ofereixen col·legues seus de la Universitat Rovira i Virgili.

En una dimensió més personal, potser paga la divertida pena d'esmentar que, amb el seu amic germanòfil abans al·ludit, i en un plànol gens professional, ans del tot lúdic (el de les calçotades amb valor gairebé institucional del Centre de Lectura), s'han fet tips d'explicar en comandita acudits i més acudits a desdir, fent bona així un cop més l'afirmació aquella d'un altre seu compatrici, Gabriel Ferrater, que, en resposta a la pregunta de quines eren les fonts del seu llenguatge poètic, posava en primer lloc "la procacitat reusenca". Doncs sí. Sana procacitat a raig, si no a través de la poesia com era el cas de Ferrater, sí a través d'aquesta forma literària simple, però no menys enginyosa i fins instructiva, que és l'acudit.

Joaquim Mallfrè Gavaldà ha estat, altrament, en un aspecte més privat, una persona religiosa, creient, practicant. Capaç, per això mateix, de suscitar majorment respecte i fins admiració a l'agnòstic més de pedra picada. A Reus, el 20 d'abril de 2008, va tenir lloc un taula rodona, al col·legi de La Salle, entorn del tema «Déu, de l'imaginari personal a la concreció existencial», amb participació, civilitzadament i amesurada, d'un membre de l'Església Evangèlica Metodista, d'un de la comunitat musulmana, de l'agnòstic de torn i de Mallfrè com a representant de la fe catòlica. No cal dir com aquest, sense evidentment convèncer ningú de les altres confessions (o el de l'aconfessionalitat), ja que tampoc no es tractava d'això, va saber defensar i argumentar la validesa de creure en el Déu del catolicisme, amb convicció ferma, però no pas exaltada i gens proselitista. Tot un exemple de tolerància.

Ara el benvolgut amic i admirat col·lega és mort. Acomiadar-lo amb un R.I.P. (*Requiescat In Pace*) sonaria massa convencional, potser. Amb un STTL (*Sit Tibi Terra Levis*), massa classicitzant, també potser.

Millor, doncs, davant la ineluctabilitat d'haver-nos de trobar tots, algun dia, al port, amb la Desconeguda, de portar ara i aquí a col·lació les paraules d'un altre gran irlandès, Oscar Wilde, i fer-ho en la llengua d'aquest, la tan estimada per Joaquim Mallfrè: «Death must be so beautiful. To lie in the soft brown earth, with the grasses waving above one's head, and listen to silence. To have no yesterday, and no tomorrow. To forget time, to forget life, to be at peace.» (*The Canterville Ghost*, cap. V).

Josep MURGADES
Universitat de Barcelona

MIQUEL PONS BONET
(1928-2024)

Miquel Pons Bonet, escriptor, professor, investigador literari i especialista en art, va morir a Manacor el 6 d'abril de 2024. Havia nascut a Ca s'Escolà (s'Alqueria Blanca, Santanyí) l'1 de febrer de 1928. La seva infantesa va transcórrer a Son Pons, la llar familiar. Estudià les primeres lletres al col·legi de les monges franciscanes i després passà a l'escola pública del poble. L'any 1941 marxà a Palma per estudiar al Col·legi dels P. Teatins, del carrer del Vi, com a alumne intern, i tres

anys després anà a estudiar el batxillerat al Col·legi de Monti-Sion, dels jesuïtes, tot residint en casa d'uns amics de la família. A Monti-Sion va ser deixeble del P. Miquel Batllori, que esdevingué fonamental en la seva dedicació a les lletres i que Pons sempre va considerar el seu mestre. Al pròleg de l'aplec d'articles de Miquel Pons titulat *S'Escalera* el P. Batllori el recordava així: «Venia del pla de l'illa, em parlava sempre en mallorquí, i s'interessava per totes les coses nostres. Era un agra-dós contrast amb tant de provincianisme palmèsà, aquells anys grisos entre el final de la nostra guerra i el final de la guerra mundial.» Batllori segueix amb aquest record de l'antic alumne: «Se-gueia amatent, amb uns grans ulls ingenus, les meves classes d'història i de literatura. Els mateixos ulls amb què ha seguit mirant els homes i les coses. Aquells i aquests s'hi han reflectit.»¹

El 1947 va fer l'examen d'estat (o *revàlida*) a Barcelona. Formava part del tribunal Martí de Riquer, que el va sorprendre amb una pregunta, fora del programa, sobre les semblances i diferències entre Joan Alcover i Mn. Antoni M. Alcover. Aquell any va passar a estudiar a Barcelona els cursos comuns de Filosofia i Lletres i després continuà la carrera a Madrid, seduït per l'aurèola de professors com Dámaso Alonso o Rafael Lapesa. A Madrid gaudí de la vida cultural del moment, conegué Vicente Aleixandre, participà en un grup de teatre universitari i freqüentà el Museu del Prado i els teatres de la capital. Mentre cursava la carrera va fer el servei militar per milícies als campaments militars de Castillejos (el Baix Camp), on conegué Joaquim Molas i hi establí amistat, i del Robledo (La Granja, Madrid). A Madrid es llicencià en l'especialitat de Filologia Romànica i llegí la tesina sobre *El sentimiento del tiempo en Antonio Machado*.

Tot i que la seva formació havia estat essencialment castellana, quan va tornar a Palma establí contactes amb els lletraferits mallorquins que escrivien en català (Josep M. Llompart, Llorenç Moyà, Jaume Vidal Alcover...). A més, des de la infantesa ja coneixia el poeta santanyiner Blai Bonet, amb qui, més tard, coincidia a l'estació del tren quan ambdós estudiaven a Palma: Blai Bonet, al Seminari; i Miquel Pons, al col·legi dels teatins. A Santanyí també va estar en un contacte molt directe amb Bernat Vidal i Tomàs, que mantingué una tertúlia important des de mitjans anys 40 i als 50 i 60 a la rebotiga de la seva farmàcia i que fou per a ell un altre mestre. Com explica en un dels seus articles, Pons va conèixer Bernat Vidal cap al 1947: «El nom de Bernat Vidal lletraferit fou, en bona hora, un empelt d'escutet a la meva condició de lector, especialment dels volums de «Les Illes d'Or» i dels seus articles santanyiners a *La Almudaina*».² Vidal també li transmeté l'admiració per la poesia de Federico García Lorca i de la Generació del 27. Des dels anys 50, també comptà amb l'amistat de l'escriptor manacorí Miquel Àngel Riera.

El 1957 es casà i s'instal·là a Felanitx, on fou professor interí a l'institut laboral fins el 1974, quan es convocaren oposicions a places de professorat de batxillerat. Durant aquests anys exercí com a professor a Manacor, Campos, Lluçmajor i Palma (Institut Joan Alcover). El 1981 obtingué la plaça de catedràtic de Llengua i Literatura Espanyoles i passà a l'Institut Berenguer d'Anoia (Inca) i després a l'institut Antoni Maura (Palma). Durant els inicis de la introducció de l'ensenyament del català als centres de primària i de secundària, Miquel Pons, juntament amb Miquel Vives Madrigal, va elaborar una *Guia bibliogràfica de llengua i literatura catalanes per a les Illes Balears* (1981).

Durant els seus anys de residència i d'exercici de la docència a Felanitx, Miquel Pons va encaixar en l'ambient cultural d'aquesta ciutat, cosa que li va permetre participar en exposicions, publicacions, premis literaris, etc. I sobretot col·laborà assiduament al setmanari *Felanitx*. També va escriure per al quinzenal *Santanyí*, creat el 1958 per Bernat Vidal i Tomàs, Andreu Julià Roselló i Pere Pomar Forteza. En aquests anys Miquel Pons també esdevingué el corresponçal del *Dia-*

1. BATLLORI, Miquel (1971): «Pròleg» [sense títol] dins *S'Escalera*. Felanitx, s. p.

2. PONS, Miquel (2011): *Mestres i amics en la meua vida*. Palma: Documenta Balear, p. 96.

rio de Mallorca (1958-2010) a Felanitx. A més de *Diario de Mallorca, Felanitx i Santanyí*, va publicar a les revistes de premsa forana *Dies i coses*, de Calonge, i *Sal i xeixa*, de Santanyí. La seva labor com a col·laborador a la premsa va ser molt extensa: ell mateix deia que havia escrit aproximadament més d'un miler i mig d'articles. Alguns dels escrits publicats al *Felanitx* foren aplegats en els volums *Sa Font* (1967), *S'Escalera* (1971) i *Es Replà* (1992), tres reculls que porten com a títols topònims populars d'indrets del poble de Felanitx. En els dos primers els articles encara estan escrits en castellà. *Sa Font* reuneix només sis col·laboracions, aparegudes al *Felanitx* entre 1961 i 1966, i porta un pròleg de Joan Pons i Marquès, que destaca dos mèrits dels escrits de Pons: el valor estilístic de la seva prosa i el valor històric que en el futur poden arribar a tenir:

Las breves páginas que siguen, en todo caso doblemente buenas por breves, no tienen por otra parte nada que cerner ni explicar. Todo es en ellas claro, nítido, fresco y transparente. Pequeñas estampas, miniaturas o recuadros evocadores de escenas, figuras, paisajes o efemérides locales vividas, que compendian y condensan largas descripciones capaces de posibles y proliferos comentarios.³

A *S'Escalera* el nombre d'articles recollits és molt major. Havien sortit entre el febrer de 1967 i l'abril de 1970 i hi destaquen els que parlen d'escriptors (Gabriel Cortès, Azorín, Joan Pla, Ferran Valentí, Llorenç Villalonga, Vicente Aleixandre, Baltasar Porcel, Miquel Forteza, Maria A. Salvà, etc.). A *Es Replà*, aparegut molt més tard, tots els articles aplegats són en català i també havien estat publicats al *Felanitx* entre 1971 i 1991. Hi trobam escrits sobre escriptors i artistes mallorquins o relacionats amb Mallorca (Maria A. Salvà, Antoni Martorell, Francisco Bernareggi, Juli Ramis, Bernat Vidal, Miquel Llabrés, Salvador Espriu, Miquel Barceló, Antoni Pons, Miquel A. Riera, Gregori Mir, Joan Miró, etc.), tot i que també hi ha algun treball sobre algun autor castellà (com Antonio Machado). Molts d'aquests textos després foren recollits en un altre aplec, titulat *Mestres i amics en la meva vida* (2001), en el pròleg del qual Felip Munar escriu que en aquests articles «s'hi passeja el sentiment de Miquel Pons, les suggestions, les mirades que ha viscut, les empremtes que ha deixat, les sensacions copsades al llarg de tota una vida».⁴ Efectivament, el que caracteritza sempre els treballs de Miquel Pons és aquesta combinació de la informació erudita amb la visió personal, nascuda de la vivència, que se sol transmetre sovint mitjançant un estil amarat de poesia, que fa inconfusibles els seus textos. Efectivament, la nota autobiogràfica sempre és present en els articles de Miquel Pons, fins i tot quan ens parla de personatges que, pel fet d'esser molt antics, ell no ha conegut.

Miquel Pons fou nomenat cronista oficial de l'Ajuntament de Santanyí i pertanyia a la Reial Associació Espanyola de Cronistes Oficials. A més, el 1999 va rebre la Medalla d'Or de Santanyí per les seves obres relacionades amb aquest municipi, com els llibres *Cales de Santanyí* (1962), *Els oficis* (1982), *Santanyí, imatges d'ahir* (1992) o *Blai Bonet: el poeta i el paisatge de Santanyí* (1999), a més dels seus treballs sobre Bernat Vidal i Tomàs.

En parlar de l'obra de Miquel Pons Bonet, ens hem de referir a diverses facetes: la primera és la relacionada amb la pintura i l'art; la segona, la de narrador; i la tercera és la d'investigador literari i historiador de fets culturals.

La seva activitat com a crític i estudiós de l'art té un llarg recorregut. Va formar part de l'Associació Internacional de Crítics d'Art. Fou important l'amistat que l'uní a Cesáreo Rodríguez Aguilera, magistrat i gran afeccionat a la pintura. Però no podem oblidar l'entorn artístic que existia a Santanyí des de principis del xx, amb els pintors que havien pintat les seves cales, com Francisco Bernareggi. El 1976 va fer un viatge a la Conca de Barberà per conèixer el pintor Maties

3. PONS I MARQUÈS, Joan (1967): «Tiempo de isagogé» dins *Sa Font*, de Miquel Pons. Felanitx, s. p.

4. MUNAR I MUNAR, Felip: «Un tast de fruita madura...» dins *Mestres i amics en la meva vida*, op. cit., p. 19.

Palau Ferré, del qual en sorgí *Converses a Montblanc amb Palau Ferré* (1977), pintor sobre el qual escrigué diversos articles en què remarcava l'expressivitat de les figures a les seves pintures.⁵ En aquest terreny de la crítica artística cal destacar molt especialment tres llibres de Miquel Pons: la biografia del pintor modernista *Antoni Gelabert* (1984), publicada per l'ajuntament de Palma; l'estudi de l'obra i de la figura del seu amic manacorí *El pintor Miquel Llabrés* (2003); i el recull d'articles *Gabriel Alomar i els pintors del seu temps* (1987), en què presentà i recopilà articles de l'autor de *La columna de foc* sobre diversos pintors (des de Ricard Anckermann fins a Santiago Rusiñol o Tito Citadini). A més, Pons va treure alguns articles en revistes culturals d'interès per a la història de la pintura contemporània, com «Gelabert: Esbós biogràfic» (1977), «Mallorca i Picasso, Picasso i Mallorca» (1982), «Picasso i Bernareggi i el Museo del Prado» (2008). Cal afegir que, com a un lleure més, Miquel Pons també va conrear el dibuix i la pintura.

Com a investigador en l'àmbit literari, cal recordar les seves col·laboracions en revistes de caràcter cultural i d'investigació, com *Lluc*, *Randa*, *Estudis Baleàrics*, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lulliana*, *Reduccions*, etc. Hi podem endevinar diversos àmbits d'estudi, com els treballs sobre literatura catalana contemporània, els textos sobre literatura i cultura popular-tradicional i altres treballs de temàtica cultural diversa.

En primer lloc, destaquen els escrits que parlen de literatura catalana, sobretot d'autors mallorquins, tot i alguna incursió en la literatura castellana, entre els quals cal recordar els següents: «De l'obra inèdita de Maria Antònia Salvà» (1990), «De l'epistolari de Vicente Aleixandre» (1992), *Blai Bonet: el poeta i el paisatge de Santanyí* (1999) —treball escrit amb motiu de la proclamació de l'autor d'*El Mar* com a Fill Il·lustre de Santanyí el 1998—, «Rest d'autonominacions de Blai Bonet» (2000), «Plat de delmes per a Francesc de B. Moll» (2003), «Imatge total de Miquel Batllori, S. I.» (2004), «Joan Alcover i la seva vinculació amb Santanyí» (2007), «Originales de las aleluyas de Santiago Rusiñol que tenia que il·lustrar Ramón Casas» (2007) i «Mondragó, inici de la nova poesia» (2013). A més, cal destacar els seus treballs sobre Bernat Vidal i Tomàs: n'estudià la poesia («Federico García Lorca i Bernat Vidal i Tomàs»; 1978), n'elaborà la biografia (*Bernat Vidal i Tomàs. Introducció a la seva biografia*; 1976) i la bibliografia («Bibliografia de Bernat Vidal i Tomàs»; 1985), i en prologà l'obra poètica recollida en el volum *El viatger* (2002).

Pel que fa als treballs sobre literatura popular i folklore, podem recordar-ne els següents: «Un naufragi de l'any 1878 glosat per Joan Obrador i Riera» (1980), «Un romanç sobre el fet d'armes a Sóller del 1561» (1981), «Teatre del cicle de Nadal a Mallorca» (1983), «Codolades de Setmana Santa» (1987), «Festes de "ballar i córrer" a Santanyí» (1988), «La mort de Na Roseta, una cançó de mort santanyinera» (1989), «Els goigs a Santanyí» (1989), «Les danses dels cavallets» (1990), etc.

Quant als articles de tema cultural divers, podem esmentar «L'orgue de Jordi Bosch a Santanyí» (1987) o «Postremitat de la Segona República i de la Guerra Civil» (2004). Miquel Pons, a més, va escriure nombrosos pregons per a les festes de diversos pobles mallorquins.

Com a narrador, la seva obra és més tost breu, atès que no s'hi pogué dedicar amb la intensitat que calia a causa de les múltiples activitats que el varen absorbir. Tanmateix, l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana el nomenà Soci d'Honor. Ell mateix explicava que només s'havia pogut dedicar als relats breus, atès que mai no va disposar del temps necessari per poder fer una novel·la. I mai no es va considerar apte per al conreu de la poesia. El 1964 Miquel Pons va obtenir el Premi Gabriel Maura de narració, dins els Premis Ciutat de Palma, pel volum de relats titulat *El Poble*. Ara bé, durant anys l'original mecanografiat va estar esperant la publicació per l'Editorial Moll, però finalment restà inèdit, en contra de la voluntat de l'autor, que aleshores havia deixat

5. MARCO-PALAU, Rosa de les Neus (2024, 26 d'abril): «De Mallorca a Montblanc», *Nova Conca / Baix Segarra*.

córrer altres propostes d'edició. El 1968 el recull *Cèdules personals* (1968) fou guardonat amb el Premi Ciutat de Manacor. Format per set relats, el llibre va aparèixer estampat a Felanitx, amb un pròleg de Francesc Riera Montserrat. El 1981, l'editor Miquel Font li publicà un breu aplec titulat *Quatre narracions*. D'una manera esparsa Miquel Pons va treure altres relats en revistes, programes de festes, opuscles o miscel·lànies, sempre en llocs d'abast reduït o més tost local. El 2005 donà a la llum *El dimoni i altres narracions*, en què aplegà tota l'obra dispersa, publicada o inèdita. Els vint-i-cinc contes que formen aquest llibre procedeixen d'*El Poble*, de *Cèdules personals* i de *Quatre narracions*, a més d'alguns relats inèdits o publicats a diferents indrets. Però no es tracta d'un volum d'obra completa, perquè en va excloure algunes peces d'*El Poble* i alguns dels contes inèdits que ja no li agradaven. Però sí que es pot dir que *El dimoni i altres narracions* recull la seva obra narrativa definitiva. Entre alguns dels contes del volum disten quasi quaranta anys, la qual cosa es reflecteix en el fet que uns relats tenen un estil més despul·lat, amb descripcions més directes, tal com havia posat de moda el realisme compromès, i en uns altres hi ha una recerca d'una major poèticitat. Tot i això, tots els relats constitueixen el retrat d'una Mallorca que ha sofert una transformació radical als anys 60 i 70. Pons vol fixar en els seus contes uns costums i uns personatges que, amb els canvis socials i econòmics, han desaparegut. Per això basteix una espècie de microcosmos, el *poble*, que, lluny de cap intenció costumista o localista, esdevé una imatge del món sencer, ja que hi explora l'ànima humana. Hi destaca la presentació de «personatges mediocres, autèntics antiherois, que viuen closos en un món petit, d'ambicions vulgars, o que es veuen impotents en esser arrossegats pel corrent de la desgràcia. És el cas del personatge del conte que dona títol al volum, *El dimoni*, el qual es veu obligat a denigrar-se davant el fill just per obtenir uns guanys miserables de la mà del batlle; de *L'endogalat*, el petit contrabandista que esdevé la víctima real de les màfies dels traficants; d'*El carteret*, l'infant que pateix les tensions dels majors a causa de la guerra en una edat en què li tocava jugar despreocupat; etc.».⁶ Tots ells constitueixen un món que s'enfonsa, un món habitat per uns éssers que pateixen i que, algunes vegades, ens recorden la humanitat adolorida de la gent anònima que molt abans havia retratat Salvador Galmés. Tots ells formen un món que està condemnat a desaparèixer. Altres narracions palesen una evolució cap a una narrativa més imaginativa i poètica, d'acord amb les tendències artístiques dels anys 70, amb la introducció d'elements hiperbòlics o absurds, potser influïts pel realisme màgic, o en la recerca d'un tractament líric del món real. En conjunt, però, els relats de Miquel Pons ens fan pensar en el que la seva obra hagués pogut suposar si s'hagués publicat quan calia i de la manera com es mereixia.

Els últims decenniis Miquel Pons va viure en una situació de progressiu silenci. Primer, a causa del temps que va haver de dedicar a tenir cura de la seva esposa malalta. Després, ja desapareguda ella, el món literari mallorquí no el va saber reincorporar i aviat els anys i les malalties el varen convertir en un oblidat de les nostres lletres. Una situació injusta, de la qual ell era ben conscient. Tanmateix, ens n'ha quedat la seva obra, sempre plena de vida i de saviesa.

Pere ROSSELLÓ BOVER
Universitat de les Illes Balears

6. ROSSELLÓ BOVER, Pere (2005): «El poble com a microcosmos en la narrativa de Miquel Pons». Pròleg a *El dimoni i altres contes*, de Miquel Pons. Palma: Sa Nostra, p. 11.

FRANCISCO RICO
(Barcelona, 1942-Sant Cugat, 2024)

La obra de Francisco Rico está a la altura de las de Menéndez Pelayo y Menéndez Pidal, pero con mucha más soltura filológica y cintura historiográfica, porque, además de su condición de polígrafo como aquel e historiador de la literatura como este, cultivó otros terrenos con no menor brillantez, como demuestran las dos mil páginas sobre el Petrarca latino, los varios cientos sobre teoría de la novela moderna, el análisis profundo del humanismo latino y sus derivaciones, diversos estudios pioneros de ecdótica y edición de los textos impresos, las agudas reflexiones documentadas sobre la vinculación panrománica de las letras españolas desde los orígenes, y otros tantos análisis comparatistas entre literatura y arte, así como eruditas monografías de historia de las ideas y ensayos sobre teoría de la literatura; además de la dirección de las mejores colecciones de clásicos, como la magna del *Quijote*. Su figura, por otra parte, alcanza una dimensión simbólica por su nivel de exigencia, la altura académica de sus estudios y su compromiso con el oficio (también en el sentido latino) de filólogo, que permiten el rescate, la divulgación y proyección internacional de nuestra literatura. Con él se va un referente, que sirvió de estímulo y pauta a tantas promociones universitarias, a tantas vocaciones, porque fue uno de los últimos grandes maestros de todos los filólogos de los últimos cincuenta años y figura relevante de las humanidades, tanto en el ámbito español como en el internacional. De la impecable combinación de rigor y primor que recorre toda su obra es buena muestra la *Primera cuarentena* (1982), constituida por cuarenta *sylvae* o pequeños ensayos —al modo de Poliziano— sobre erudición, muy diversos (desde las *Glosas emilianenses* a Jaime Gil de Biedma) y escritos con erudición, agudeza e ingenio. Distantes del tópico y de la convención crítica, son breves exquisiteces filológicas de todas las épocas que ilustran el fundamento de su *Tratado general de la literatura* con que cierra el libro: «la literatura es un ir y venir entre la memoria y la historia», porque «el buen poema alcanza el propósito que lo define, engendra y articula: pervivir en la memoria, extenderse en el tiempo».

En el siglo fue catedrático de Literaturas Hispánicas Medievales de la Universidad Autónoma de Barcelona desde 1972, filólogo e historiador de la literatura —y siempre, también, excelente escritor—; ejerció en todas esas facetas con un grado de acierto y originalidad que lo convirtieron en modelo para los estudiosos de todas las disciplinas humanísticas. Trabajó especialmente sobre la literatura latina y romance de la Edad Media, el humanismo renacentista, los albores de la novela, el teatro y la poesía del Siglo de Oro, y la historia de las ideas; pero sus tres grandes centros de atención y donde más fructífera ha sido su labor fueron la obra latina de Petrarca, los orígenes de la novela moderna con el *Lazarillo*, el *Quijote* y la ecdótica y filología material. Pero también estudió el *Cantar de mio Cid*, la primera lírica, el mester de clerecía, Alfonso el Sabio, el *Libro de buen amor*, Jorge Manrique, Nebrija y el humanismo hispánico, *El caballero de Olmedo*, *El desdén, con el desdén*, el *Guzmán de Alfarache*, o las *Novelas a Marcia Leonarda*, de Lope de Vega. Su rica y variada labor intelectual, por otra parte, incluye desde trabajos estrictamente textuales y filológicos hasta estudios filosóficos e históricos, y con igual afán, preparación y originalidad se enfrentó a obras latinas y neolatinas, españolas, italianas, francesas o catalanas.

Sintetizó lo mejor de sus maestros directos: la erudición y el rigor de José Manuel Blecua, el documentado entusiasmo y la amplitud de miras de Martín de Riquer; la sabiduría de Eugenio Asensio o la información enciclopédica de don Antonio Rodríguez-Moñino; la perspicacia de Fernando Lázaro o el buen gusto de Dámaso Alonso y José María Valverde, así como la erudición de Rafael Lapesa. De los maestros lejanos, ha sabido defender y recoger el legado historicista y positivista de Ramón Menéndez Pidal, o amasar una información equiparable a la de Ernst Robert Curtius o Leo Spitzer. Por eso también sus contribuciones a la historia de la literatura son de primer orden, ya sea desde la ladera culta, al indagar los albores latinos de nuestra literatura (*Las le-*

tras latinas del siglo XII en Galicia, León y Castilla (1969); ya desde la transmisión oral («Çorraquín Sancho, Roldán y Oliveros: un cantar paralelístico del siglo XII» (1975); ya combinando ambas tradiciones, al estudiar e interpretar la épica española en la cultura latina («Del *Cantar del Cid* a la *Eneida*: tradiciones épicas en torno al *Poema de Almería*» (1986)). Con el mismo rigor estudia los orígenes de la literatura romance (recogido ahora en *El primer siglo de la literatura española*, 2022), la prosa histórica alfonsí (*Alfonso el Sabio y la «General estoria»* (1972, 1984), o las técnicas y objetivos del *ars praedicandi* (*Predicación y literatura en la España medieval* (1977)); ora en el ámbito estrictamente hispánico, ora fuera de sus límites: *On Source, Meaning and Form in Walter of Châtillon's «Versa est in luctum»* (1977), un prólogo a los *Carmina Burana* (1978, reeditado y ampliado en 1981 y 2018). En *Estudios de literatura y otras cosas* (2002) reunió unos cuantos estudios fundacionales.

Ese dominio de la literatura, la historia, la filosofía y la cultura en varios idiomas lo llevó, eventualmente, a cultivar una suerte de comparatismo enriquecido por su enorme documentación, original y eventualmente al margen de las escuelas al uso, porque desde muy pronto supo darse cuenta de que la literatura comparada es historia de la literatura y, conocedor de la mejor bibliografía desde siempre, supo aplicar los mejores logros de la crítica a la historia literaria. Dicha independencia de criterios le permitió, por añadidura, redactar interpretaciones perspicaces y sugestivas de obras de arte de todas las épocas, como la titulada *Signos e indicios en la portada de Ripoll* (1976), o las incluidas en su brillante *Figuras con paisaje* (1994). Se caracterizó por una capacidad poco común para apreciar la continuación y coincidencia de tradiciones culturales; para el hallazgo de ecos y antecedentes, enmarcados críticamente; para trazar la historia de una cultura sustancialmente unitaria, pero cronológica, lingüística y espacialmente articulada, como muestra el magistral estudio sobre la pervivencia de la comedia elegíaca medieval en las letras romances: «Sobre el origen de la autobiografía en el *Libro de buen amor*» (1967); completados con ensayos en que reconstruye críticamente un período o escuela, como en el fundamental «La clerecía del mester» (1985); o el que lleva por lema otra frase del Arcipreste («“Por aver mantenencia”. El aristotelismo heterodoxo en el *Libro de buen amor*» (1986), en el que documenta e interpreta las dependencias filosóficas del Arcipreste. También para el siglo XIV, en el estudio del *Prólogo general* con que don Juan Manuel encabezó sus obras, ilumina la intención y los principios culturales del infante de Castilla. Por otra parte, estas piezas breves, estos estudios compendiosos son muestras de cómo perfeccionó el artículo académico, dotándolo de un rigor inédito y una primorosa redacción. Tampoco la minusvaloró en sus piezas mayores, porque cuidaba el lenguaje como lo que era: uno de los mejores escritores en español del último medio siglo, que manejaba la prosa con gracia y maestría, aguda e ingeniosamente, captando desde el íncipit la atención del lector, deslumbrado por la brillantez de la redacción, oportunidad de las citas e impecables argumentaciones. No fue menor su aportación al campo de la historia de las ideas, especialmente centrada en la eclosión del humanismo, de raíz italiana, en España y en Europa, desde el siglo XV al XVIII, con incursiones en los siguientes e incluso en el XXI.

Latinista e italianista, sus deslumbrantes estudios del humanismo italiano en latín y en romance se pueden comparar con los de su maestro transalpino Giuseppe Billanovich. Entendió como nadie al Petrarca latino: lo demuestra su ejemplar *Vida u obra de Petrarca, I: Lectura del «Secretum»* (1974), un *opus immensum*, su mejor estudio: allí (y en unos cuantos trabajos posteriores) descifraba, explicaba y documentaba todas las ideas, conceptos, motivos que pueblan la obra o la imaginación del primer humanista. Al poco empezó a publicar la traducción de sus *Obras, I: Prosa* (1978). En esa misma línea, deben destacarse también excelentes monografías como «*Ubi puer, ibi senex*: un libro de Hans Baron y el *Secretum* de 1353» (1993), «Il Petrarca e le lettere cristiane» (1997) o «*Secretum meum*» (1999). Igual entidad demuestran los estudios del *Canzoniere* y de la obra vulgar del aretino, como «*Rime sparse, Rerum vulgarium fragmenta*. Para el título y el primer soneto del

Canzoniere», «Laura e altre amicizie (*Carmina dispersa* di Petrarca)» (2007), la edición de los *Gabbiani* (2008), los *Ritratti allo specchio* (Boccaccio, Petrarca) (2012), *Il romanzo ovvero le cose della vita* (2012), el delicioso *I venerdì di Petrarca* (2016) o el muy reciente *Petrarca* (2024).

Estos estudios le permitieron, a su vez, ilustrar e interpretar a nuestros clásicos: «*Aristoteles Hispanus*: en torno a Gil de Zamora, Petrarca y Juan de Mena» (1967), «De Garcilaso y otros petrarquismos» (1978); o el magistral «El destierro del verso agudo» (1983), donde prueba que la decisión garcilasiana de renunciar al endecasílabo agudo no significaba únicamente romper con la tradición castellana, sino también afirmarse frente a la italiana creando un «nuevo estilo» nacional. Una pieza maestra, en la que convergen todos estos enfoques del humanismo, especialmente el lingüístico, y que da cuenta de la capacidad para concertar fuentes, estilos y puntos de vista es el prólogo (2000) a la edición de *La Celestina* (en homenaje a otra maestra: Mª Rosa Lida), que tituló «La realidad y el estilo (el Humanismo de *La Celestina*)», al señalar allí cómo «la tensión latinizante» humanística «tenía también que ceder con frecuencia a favor de una “lengua común vulgar castellana”», sin renunciar a la *consuetudo loquendi* de Valla ni a la elección de modelos. El resultado fue aquel estilo mixto, que se acercó a la lengua de la alta cultura, pero sin desvirtuar su origen, porque, como allí demuestra e ilustra, en la obra de Rojas convergen las mejores tradiciones y de ella arrancan otras tantas. Complétese con el agudo «Tradicición y contexto en la poesía de fray Luis» (1981). Asimismo ha sabido hallar las huellas del poeta en las letras catalanas, como muestran títulos como «Petrarca y el “humanismo catalán”» (1983) o «Antoni Canals y Petrarca. Para la fecha y las fuentes de *Scipió e Anibal*» (1984).

No fue menor su aportación al campo de la historia de las ideas, especialmente centrada en la eclosión del humanismo en España, ya sea el humanismo académico o universitario (*Nebrija frente a los bárbaros* (1978); «*Laudes litterarum*. Humanismo y dignidad del hombre en la España del Renacimiento» (1978); «Nebrija, Arias Barbosa et l’Humanisme de leur temps» (1984); ya el que trascendió las paredes del aula y que impregnó las principales empresas intelectuales de la Europa del xiv al xvi, en «El cielo de un humanista: la bóveda de Fernando Gallego en la Universidad de Salamanca» (1997), «Humanismo: palabras e ideas» (2009), o *El sueño del humanismo* (*De Petrarca a Erasmo*) (1993 y 2002), libro traducido al francés, al italiano y al japonés. No solo le interesó el plano estrictamente literario, sino las consecuencias morales, científicas o políticas que tuvieron los *studia humanitatis* en todos los terrenos del saber y del obrar; baste ver «El nuevo mundo de Nebrija y Colón» (1984) o «De Nebrija a la Academia» (1986) o su edición de la *Gramática sobre la lengua castellana* (2011). En este terreno hay que destacar su celeberrimo *El pequeño mundo del hombre* (1970 y 1986, traducido al italiano en 1996), donde desentrañó, documentó e ilustró, a través de los siglos y las culturas, el universal tópico del hombre como microcosmos, central y omnipresente en nuestras letras.

Sus innovadores estudios sobre la constitución de la picaresca como género y como origen de la novela moderna, *La novela picaresca y el punto de vista* (1970-1989⁴), *Problemas del «Lazarillo»* (1988), entre otros, resultan fundamentales. En el primero da la clave de la constitución de un género creado entre el *Lazarillo* y el *Guzmán*: cómo el anónimo autor tuvo la valentía y la ocurrencia de convertir un relato autobiográfico en explicación de sí mismo, sometiendo todos los componentes novelescos al punto de vista; cómo se sirve Alemán del esquema para sus fines y un largo etcétera de aportaciones originales, que han sido punto de partida para otros estudios y, según la crítica, para varias novelas relevantes del último tercio del siglo xx.

En la edición e interpretación de los textos, acompañadas de la crítica textual o ecdótica, la labor y la metodología de Francisco Rico no fue menos encomiable, como evidencia el misceláneo *Textos y contextos. Estudios sobre la poesía española del siglo xv* (1990) y, por supuesto, la monumental y definitiva edición del *Quijote* (1998, 2005 y 2015), complementada por *Figuras del «Quijote»* (2004), en colaboración con Manolo Valdés, *Quijotismos* (2005), o los agudos *Tiempos*

del «*Quijote*» (2012) y *Anales cervantinos* (2017). Todas estas ediciones, que están debidamente anotadas (de acuerdo con sus pulcras *Normas para los colaboradores de Biblioteca Clásica*, 1993), con que quiso devolver a los clásicos la dignidad ecdótica que merecen, sin convertirlos en estomagante lectura, porque permiten la doble lectura: la del público lector culto y la del erudito, porque, además de la explicación o aclaración léxica a pie de página, constan de una exhaustiva sección de notas complementarias, donde se cita la bibliografía pertinente para el estudioso, y se contextualizan cultural e históricamente todos los pasajes anotados en el texto. El propósito fue conciliar la erudición necesaria, la utilidad y la amenidad, de la que son buenos dechados los prólogos a algunos textos clásicos recopilados en la *Breve biblioteca de autores españoles* (1990): otros tantos inteligentes comentarios a una docena de obras clásicas en español, rematado con otro «Tratado general de literatura», más extenso que las cuatro páginas con que cerraba la citada *Primera cuarentena*.

Desde mediados de los años noventa promovió y sistematizó en España los estudios sobre bibliografía material e historia del libro, desconocidos hasta entonces salvo por contadas excepciones, como las de algunos trabajos de Jaime Moll. Esas disciplinas, de amplio calado en otras tradiciones, como la italiana o, sobre todo, la anglosajona, se han revelado como unas herramientas de gran ayuda para el editor de textos modernos. Así deben entenderse títulos como *Visita de imprentas*, discurso con motivo del Doctorado *honoris causa* de la Universidad de Valladolid (1996), «*Don Quijote*, Madrid, 1604, en prensa» (1999); el ya clásico *Imprenta y crítica textual en el Siglo de Oro* (2000), *En torno al error. Copistas, tipógrafos, filologías* (2004); y *El texto del «Quijote». Preliminares a una ecdótica del Siglo de Oro* (2005), libro que pone de manifiesto el día a día de la confección material de las primeras ediciones de esa obra y donde recoge, analiza, documenta e ilustra los principales estudios de ecdótica, filología material, transmisión y edición de textos impresos. En esa misma línea debe entenderse la revista que él fundó en 2004, *Ecdótica*, y que dirigió desde entonces en colaboración de Gian Mario Anselmi y Emilio Pasquini, que cuenta entre sus asesores a estudiosos de la talla de Umberto Eco o Roger Chartier, y pretende ser un foro de discusión sobre los medios y los fines de la edición de textos.

Francisco Rico también llevó a cabo una profunda reflexión sobre la transferencia de la investigación en las ediciones de clásicos y, en los últimos años, también de los cambios que suponen las nuevas tecnologías para esos mismos textos: «Scholarly Editions and the Real Reader» (2006), «Fragmentos y vínculos» o «Texto y textos en tiempos de crisis» (2011). Fruto de todos esos planteamientos nació y continúa hoy la que es tenida por la mejor colección de clásicos en lengua española: la Biblioteca Clásica, que desde 1993 ha editado con todas las garantías académicas los textos básicos de la literatura española y que intenta que la alta erudición sea asequible a los no iniciados; desde hace unos años la edita la Real Academia Española bajo el nombre de Biblioteca Clásica de la Real Academia Española (BCRAE). Sin descuidar el obligado rigor, dicha colección es un ejemplo de en qué consiste la difusión de la cultura sin rebajar un ápice la calidad de los textos, o sea, cómo transferir los resultados de la investigación especializada y hacerla accesible y provechosa al gran público, en forma de primorosas ediciones de clásicos españoles de todas las épocas, donde combina la impecable metodología filológica, la erudición (o sea, la explicación documentada de los contextos ideológicos, literarios y culturales), la explicación de los *realia* y la relación con el contexto ideológico y cultural. Se trata del titánico esfuerzo de intentar que los resultados de la investigación especializada se transfirieran con rigor filológico. A tal efecto creó el Centro para la Edición de los Clásicos Españoles (CECE). Previamente, había coordinado otras tantas colecciones de clásicos (Textos Hispánicos Modernos, Letras Hispánicas, Biblioteca de Plata de los Clásicos Españoles, la Caja negra o Clásicos universales), o de estudios y ensayos, como Letras e Ideas, Filología, Clásicos y Modernos. Tres generaciones de universitarios y bachilleres, en fin, han aprendido a gustar clásicos y modernos a través de los dieciocho volúmenes de

su *Historia y crítica de la literatura española*, y todo tipo de lectores ha gozado de sus *Mil años de poesía española* y *Mil años de poesía europea* (2009), *Poesía de España. Los mejores versos* (1996); *La poesía española. Antología comentada* (1991 y 1996); *Todos los cuentos. Antología universal del relato breve* (2002), o *Los discursos del gusto. Notas sobre clásicos y contemporáneos* (2003), donde además incluye algunas ingeniosas décimas (que antes había publicado en *Algo de fiebre*) dedicadas a Jaime Siles, Octavio Paz, Juan Manuel Rozas, Julio Caro Baroja, José María Valverde, Camilo José Cela, Ángel González y Jorge Guillén.

Recibió muchos y merecidos honores, que ilustran el prestigio y la presencia activa del profesor Francisco Rico en el ámbito nacional e internacional: además de miembro de número de la Real Academia Española (1987), fue corresponding fellow de la British Academy (1992), socio straniero de la Accademia dei Lincei (2000), miembro correspondiente de la Académia das Ciências de Lisboa (2000), socio corrispondente straniero de la Accademia della Crusca (2003), miembro de la Commissione per i Testi di Lingua (2006), miembro correspondiente de la Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (2006) y commandeur dans l'Ordre des Palmes Académiques de France (2009). Fue investido *doctor honoris causa* por las universidades Federico II de Nápoles (1992), Burdeos (1994), Valladolid (1996) y Bolonia (2016). Recibió el Premio Internacional Menéndez Pelayo (1998), el Premio Provincia de Valladolid (1998), la Distinció de la Generalitat de Catalunya (2001), el Premio Nacional de Investigación Menéndez Pidal en Humanidades (2005) y el Premio internacional de ensayo Caballero Bonald (2013). En Italia, los premios Natalino Sapegno de Storia Letteraria (2006) y Francesco De Sanctis al mejor libro de filología publicado en Italia (2017); en México, el premio internacional Alfonso Reyes (2013), que otorga el prestigioso Colegio de México.

Ha sido miembro fundador, secretario general (1991-2004), y director (2004-) del CECE, Presidente de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval, desde su fundación en 1985 hasta 1999; Honorary Senior Research Fellow, Institute of Romance Studies, University of London; Honorary Fellow de la Society of Spanish Studies; Socio de honor de la Sociedad de Estudios Medievales y del Renacimiento (2006); y socio ordinario de la Società Filologica Romana (2001). También participó, como consejero, del Ente Nazionale Francesco Petrarca; miembro del Comitato Scientifico del Centro di Studi sul Classicismo de San Gimignano; vocal de la Fundación Duques de Soria; miembro del Comitato Scientifico del proyecto «Itálica», RAI International; consejero del Centro de Investigación Iberoamericana del Instituto de Romanística de la Universidad de Leipzig; consejero del Instituto de Historia del Libro y de la Lectura; miembro del Comitato Nazionale per le Celebrazioni del VI Centenario della morte di Coluccio Salutati (2006); miembro del Comitato Nazionale per le Celebrazioni del VI Centenario della nascita di Lorenzo Valla (2006). También ostentó, en fin (desde 1999), el rimbombante título de duque de Parezzo del reino de Redonda, cuyo trono dejó vacante su amigo Javier Marías en 2022.

Como recuerda en uno de sus últimos títulos, *Una larga lealtad* (2022), siempre reconoció y alabó a sus maestros, amigos y colegas; siempre atendió a cualquier llamada de sus alumnos; siempre nos acompañó. La inteligencia, cariño y generosidad intelectual del profesor Rico dejan una huella imborrable en todos nosotros, porque, además, supo transmitir la pasión por el estudio, con el rigor y el primor con que siempre ha trabajado y nos ha imbuido a sus alumnos, ahora desnortados, porque se ha ido el mejor de todos nosotros. Queremos recordarlo, sin embargo, haciendo suyas las palabras con que Cervantes remata, con gesto risueño, su despedida en el prólogo del *Persiles*: «adiós, gracias; adiós, donaires; adiós, regocijados amigos; que yo me voy muriendo y deseando veros presto contentos en la otra vida».

Guillermo SERÉS
Universidad Autónoma de Barcelona

THOMAS STÄDTLER
(1957-2024)

Thomas Städtler est décédé le 3 juin 2024 à l'âge de soixante-six ans. Romaniste, il était passionné de littérature, bien qu'il ait consacré sa vie professionnelle à la lexicographie de l'ancien français. Avec lui, la romanistique perd un spécialiste confirmé du Moyen-Âge, l'équipe du *Dictionnaire étymologique de l'ancien français (DEAF)* son collègue, chef et ami, et nous tous un homme exceptionnel.

Thomas Städtler est né le 21 juin 1957 à Feuchtwangen (Franconie). Il a montré très tôt ses talents artistiques — il a été admis dans le chœur de garçons de Windsbach, mondialement connu. Ses études de langues et littératures romanes et de sociologie l'ont d'abord conduit à Augsburg ; puis, après une étape à Barcelone, à Heidelberg. À Heidelberg, déjà employé au *DEAF*, il a soutenu sa thèse de doctorat *Zu den Anfängen der französischen Grammatiksprache. Textausgaben und Wortschatzstudien* en 1987. Après de nombreuses années de travail scientifique, il obtient en 2005 son Habilitation à diriger des recherches à l'Université de Nancy avec la thèse cumulative *Lexicologie et lexicographie historiques* ; également à Nancy, il a été professeur invité en 2008. La même année il a été reçu à la Faculté de Philologie de l'Université Albert-Ludwig de Fribourg en Brisgau obtenant la *Venia legendi* en Philologie romane. Il a d'abord enseigné en fonction de privat-docent, puis, à partir de 2013, de professeur extraordinaire au sein de la Philologie romane fribourgeoise. Avec un enseignement centré sur l'ancien français, il s'est beaucoup engagé auprès des étudiants, qui l'ont apprécié pour ses compétences, sa disponibilité et sa motivation. Au-delà de ses activités comme lexicographe et comme enseignant, il a participé à des Écoles d'été en tant que chargé de cours et a été membre de coopérations scientifiques internationales. La Société de Linguistique Romane lui a décerné en 2013 le Prix Albert Dauzat à Nancy et l'a nommé la même année son trésorier. Il a maintenu des contacts scientifiques étroits avec des chercheurs dans le domaine de la lexicographie historique, parmi lesquels Éva Buchi de l'ATILF à Nancy, Martin Glessgen à Zurich et David Trotter de l'*Anglo-Norman Dictionary* à Aberystwyth.

Son œuvre scientifique principale est sa participation au grand projet de recherche à long terme *DEAF*, établi à l'université de Heidelberg, qui a d'abord été financé en Allemagne par la *Deutsche Forschungsgemeinschaft*, avant d'être transféré administrativement à l'Académie des sciences de Heidelberg. Passant formellement du statut d'auxiliaire scientifique étudiantin à un poste de secrétariat, puis à celui de rédacteur du dictionnaire en 1983, Thomas Städtler a été celui qui a rédigé le plus d'articles du *DEAF* entre 1988 et 2021. Sur le plan professionnel, cela correspond à un perfectionnement de plusieurs décennies en lexicographie historico-philologique. Succédant à Frankwalt Möhren, il a finalement pris la direction du dictionnaire en 2007 et, en 2022, alors qu'il était déjà à la retraite, il a continué à travailler à la rétro-numérisation du volume G.

Il possédait le bagage mental et la persévérance nécessaires pour écrire un article du *DEAF* comme *il*, qui, sur 15 colonnes, résulta plus en un chapitre de grammaire de l'ancien français qu'en une étude lexico-sémantique. L'alphabet, en tant que marqueur structurel du dictionnaire, l'a conduit, par les analyses lexicographiques, à travers tous les domaines de la vie : l'art culinaire, la philosophie, la théorie de la musique, la botanique, l'art militaire, la grammaire et la médecine sont les sujets des articles qu'il a rédigés, ainsi que ceux touchant les généralités humaines comme *inseparable*, *infidèle*, *inceste*, *inglorieux*, *infame*, *imparfait*, *impudique*, *ignorance*, *erroneos*, *imbecillité*, *idiotie*, *excentrique*, *illegal*, *gymnastique*, *inutile*, *fatiguer*, *gynécocratie*, *kercmester*, *jeu*, *intellectuel*, *extasie* et finalement *kirieleison*.

L'édition de textes en ancien français, avec les études de vocabulaire qui s'y rapportent, est l'axe principal de ses recherches et publications au-delà du *DEAF*. Après sa thèse de doctorat, qui contient des éditions de textes grammaticaux du Moyen Age français et l'étude de leur terminolo-

gie spécialisée, Thomas Städtler a publié en 1995 le joli fabliau *Du vit et de la coille*, et en 2003, il a réussi à identifier les ‘Deux fragments de l’épopée ancienne française disparue *Chanson de Croissant*, 187 vers d’un manuscrit du xve siècle, survivant comme maculature conservée à Michelstadt. En 2013, il a édité et traduit avec ses collègues du DEAF l’allégorie *Guillaume de Digulleville. Le Pèlerinage de Vie humaine – Die Pilgerreise ins Himmlische Jerusalem* d’après le somptueux manuscrit de la Bibliotheca Palatina de Heidelberg ; seule la fidélité au texte requise l’a retenu de surpasser Guillaume sur le plan stylistique. Thomas Städtler a également obtenu des fonds internationaux pour des projets d’édition de textes en ancien français, comme ceux des Métamorphoses d’Ovide, appelées Ovide Moralisé ; pour ce dernier, il a été co-éditeur du texte et du volume (*Ovide Moralisé, Livre I*, avec Craig Baker, Marianne Besseyre, Mattia Cavagna, Yan Greub, Richard Trachsler et al., Paris 2018).

Ses publications dans des revues romanistiques, des mélanges et des actes de congrès témoignent de ses intérêts multiples au sein de la philologie : « Für eine philologische Interpretation altfranzösischer Motettentexte » (1997), « Auch ist gar keine noth, dasz allen alles verständlich (Jakob Grimm). Observations sur la confection et la présentation des notices étymologiques du Trésor de la langue française informatisé » (2006), « Warum eine Dame bei Marie de France ihrer Nase verlustig ging. Zu Vers 235 des Lai Bisclavret » (2009), et « ...Y se fecundaron mutuamente. Observaciones sobre las interferencias entre el latín medieval y el francés medieval » (2011), pour en donner des exemples ; à cela s’ajoutent nombre de comptes rendus d’éditions de textes en ancien français. En tant qu’éditeur, il a publié *Wissenschaftliche Lexikographie im deutschsprachigen Raum* (Heidelberg 2003) et *Ki bien voldreit raisun entendre. Mélanges en l’honneur du 70e anniversaire de Frankwalt Möhren* (avec Stephen Dörr, Strasbourg 2012). La liste complète de ses publications peut être consultée sur <<https://www.hadw-bw.de/thomas-staedtler>>.

Thomas Städtler n’a cependant jamais complètement abandonné la littérature. Ses intérêts littéraires se manifestent par exemple dans sa collaboration aux traductions de Karin Lievens, *Das fünfte Stockwerk der Freude. Drei Jahre mit der Guerilla in El Salvador [El quinto piso de la alegría]*, 1989, ainsi que de Jacques Barrau, *Zeichnungen aus einem Lager. Das Konzentrationslager außen kommando Neckar elz [Dessins d’un camp. Le camp de Neckar elz]*, 1992. Il s’est également engagé pour la littérature, la musique et les conférences culturelles comme membre dévoué du comité directeur du Cercle culturel franco-allemand de Heidelberg.

Thomas Städtler, travaillant au DEAF, y formait le pôle calme. C’était une bonne fortune, car, en effet, jusqu’à 12 personnes se partageaient les 32 m² du bureau du dictionnaire. Son amour pour la musique s’avère par ses activités : il n’était pas seulement membre en tant que chanteur et compositeur du *Heidelberger Hardchor*, il fonda également deux groupes musicaux pour lesquels il écrivait les textes, composait, jouait de la contrebasse et chantait : *Beste Kost* et *Pinot Rouge*. Le bureau du DEAF et l’Académie des sciences de Heidelberg ont également profité de sa musicalité et de son dévouement — « Tout le monde sait chanter » était sa devise : à l’occasion de nombreuses fêtes, il mettait régulièrement sur pied un chœur à trois voix formé de collaborateurs et il composait les textes appropriés : « nachgerade eine Kärnerarbeit » (carrément un labeur de charretier), aurait-il dit. Mais il n’était absolument pas un animateur, ses activités avaient plutôt une profondeur littéraire, une substance musicale et humaine : il était le type serein.

Thomas nous manquera beaucoup en tant que collègue et ami.

Sabine TITTEL
Frankwalt MÖHREN

JOSEP A. GRIMALT GOMILA
(Felanitx 1938 – Palma 2024)

El 22 d'agost de 2024, a les tres i mitja de l'horabaixa, va finir a Palma Josep Antoni Grimalt Gomila. Si hi ha hagut mai un intel·lectual dedicat a les lletres mal de classificar, ha estat ell. La seva formació inicial no feia preveure els fruits que finalment ha donat a la nostra professió. Després d'estudiar a la Universitat de Barcelona i a la Complutense, va llicenciar-se en Dret i va preparar oposicions a Notaries. El servei militar va oferir-li una pausa d'aquelles ocupacions, i la llunyania (va ser destinat a Al-Aaiun) i la completa manca d'inclinació per les tasques que obligadament havia de complir, el varen orientar cap a uns interessos que sempre havia tingut latents i que consistien en la fonda reflexió sobre les capacitats de l'expressió lingüística amb intenció estètica o sense.

No hi havia lliçó que li agradàs més d'ensenyar que la de l'arbitrarietat del signe segons la formulació de Saussure, i no és estrany perquè, de la mateixa manera que Saussure col·loca la lingüística com a branca d'una ciència aleshores no desenvolupada, la semiologia, també Grimalt entenia la cultura com un joc de signes: lingüístics o no lingüístics. D'aquí sorgien totes les seves preguntes de recerca, i per aquest nexce comú passava de la gramàtica a la rondallística, de la rondallística a la teoria literària, de la teoria literària a la traducció, a la Bíblia, a la sociolingüística i a l'anàlisi de qualsevol fet cultural en termes de senyals estructurats de manera convencional.

En Josep A. Grimalt sentia una atracció irresistible per això darrer: per l'estructuració del coneixement. Robert H. Robins explica a *A Short History of Linguistics* com les escoles d'aquest àmbit han anat alternant el focus d'atenció, ara en les dades, suara en la teoria. Grimalt era d'aquests darrers. De la seva sempre tan justament lloada dedicació a les rondalles no n'hauria d'emergir una imatge de recercador de rondalles en plena feina etnogràfica interrogant informants a la caça de relats inconneguts encara. Ni de la seva tasca de lingüista no en pot sorgir un dialectòleg interrogador. No era aquest el seu perfil. Ell cercava explicar teoria en mà les dades que ja tenia a l'abast per feina d'altri (d'Antoni M. Alcover, sobretot), o per la seva pròpia competència lingüística. I aquesta feina d'absorció i aplicació de la teoria la feia de manera apassionada. D'aquí va sorgir la seva tesi doctoral, *La catalogació de les rondalles de mossèn Alcover com a introducció a llur estudi*, que va llegir molts pocs dies abans de la mort del dictador, el novembre de 1975. Aquí el canemàs teòric va ser la classificació Aarne-Thompson. Al seus estudis d'anàlisi gramatical, aplica un model estructuralista basat fortament en Coseriu:

L'elecció d'un o de l'altre article, respon a un sistema o a una norma? Aquí entenem els termes sistema i norma segons el significat tècnic que els dona E. Coseriu en el seu estudi 'Sistema, norma y habla'. Amb el seu concepte de "norma", tracta de cobrir la insuficiència de la dicotomia saussuriana «langue-parole». D'acord amb la doctrina de Coseriu, distingim dues classes d'oposicions lingüístiques: les oposicions entre invariants (funcionals), que afecten el sistema, i les oposicions entre variants, que no tenen caràcter funcional; però les eleccions entre variants no sempre són indiferents en l'ús normal perquè tal ús presenta sovint una regularitat sobre la qual s'elabora el concepte de "norma", que es pot definir com l'ús regular d'una variant (Grimalt 2009: 64).

El treball citat, del 2009, és una represa de la seva tesi de llicenciatura, de 1971, *Els articles en la llengua col·loquial de Mallorca*, un tema envitricollat i enormement difícil de reduir a regles objectives. No debades, Forteza (1915) n'havia dit:

Porque creemos imposible que se den jamás sobre el uso de estos artículos reglas generales, que por otra parte fueran inútiles (á los Baleares por que [sic] lo conocen, y á los forasteros, porque no les inporta [sic] conocerlo) (Forteza, 1915: 153).

En aquest treball, Grimalt és molt clar i sincer a l'hora d'explicitar-ne el mètode, de tipus introspectiu:

Com a material per al present estudi, em valdré de la meua pròpia competència, adquirida des de la infància. Sé que aquest procedir pot ésser susceptible de subjectivitat. Hi ha escoles lingüístiques que, per raons d'objectivitat, exigeixen partir d'un «corpus»; però l'objectivitat que un corpus proporcionaria seria més aparent que real, ja que la seva replega tanmateix vindria condicionada pel criteri personal del lingüista, el qual, segons la pròpia competència, decidiria quines expressions hi ha d'incorporar i quines ha de rebutjar per inacceptables. Els textos escrits són poc de fiar en l'ús dels articles, per interferències de la llengua culta. Una enquesta feta a la manera dels dialectòlegs, a part les dificultats d'orde divers per a dur-la a terme, també exigiria decisions de part de l'enquestador, començant per l'elecció dels informadors. En tot cas, el pressupost no vindria compensat pels resultats. No oblidem que el lingüista abans ha estat parlant i li podem donar crèdit quan descriu el seu parlar matern (Grimalt 2009: 56).

I aquí confessa una habilitat que era especialment rellevant i molt notable per tots els qui corríem sovint a demanar-li consell. El lector ens haurà de concedir que abandonem uns instants la fredor acadèmica amb què per respecte l'hem tractat fins ara, i que recorreguem al camp de l'anècdota, per altra banda tan del gust de la persona que intentam retratar. L'anècdota és la següent: per acabar una trobada d'escriptors feta a Palma, els organitzadors ens convidaren a un dinar en un establiment de luxe. Qui escrivia aquestes línies ho pot contar com a cosa vera perquè seia al costat del professor Grimalt. El cambrer ens va informar que l'establiment disposava d'una "carta d'aigües". Aquest tipus de situacions extraordinàries eren envits irrenunciables per a Grimalt. Sense cap pausa ni cap silenci, automàticament va contestar: «Me dugui una Felanitx 1940, i no m'engani perquè ho coneixeré»; i això, naturalment, sense consultar la carta, com si la "carta d'aigües" funcionàs com una carta de vins. Més enllà de la hilaritat general que el professor Grimalt sabia provocar amb sortides com aquesta, hi ha un tret de les seves capacitats que li permetia amb total sinceritat fer l'advertiment que va fer al cambrer: la seva memòria era a prova de bomba, especialment pel que fa a la manera de parlar. Tots els qui ens dedicam a l'estudi de la pròpia llengua arribam a dubtar sobre una forma, una estructura, un procés. Arriba un moment que, de tant de fer-hi voltes, ja no sabem com parlam. Això a en Grimalt, curiosament, gairebé miraculosament, no li passava: no dubtava mai en la descripció de la seva competència. Sempre tenia una resposta concreta i segura.

Aquesta competència sòlida, a prova de qualsevol vicissitud, li permetia emetre judicis fiables sobre el català tradicional de Mallorca i, per això, empesos pel dubte érem molts els qui hi acudíem a consultes. Desgraciadament, no va arribar a dur a terme un projecte que li era molt atractiu: la gramàtica del català de la seva infantesa. I és un buit que ens deixa, certament.

I aquesta solidesa també la va assolir la seva competència literària, especialment en la narrativa i el teatre. Sabia quins elements feien eficaç una narració. Hi tenia una facilitat natural, la qual cosa no és cap mèrit, que va sustentar després amb els seus estudis i recerques, que sí que són ben meritoris. En Josep Antoni Grimalt era un contador d'històries nat, que sabia captivar l'auditori. D'aquí que Maria Aurèlia Capmany, tan amiga, juntament amb en Jaume Vidal, d'en Grimalt, en digués que era "un magnífic escriptor oral", una paradoxa cercada i ben justament aplicada al destinatari. Ens hem referit als seus interessos lingüístics i ara ens abocam a la seva obra d'anàlisi literària. Aquesta dualitat ell la justificava, ja ho hem dit, des de la teoria del signe, i la va segellar amb les primeres oposicions que va guanyar pel sistema antic, quan encara estaven centralitzades (1979): en Josep Antoni Grimalt va ser adjunt d'una àrea de coneixement que després es va segregar en dues, l'àrea de Gramàtica General i Crítica Literària.

No hi ha cap dubte que l'obra per la qual serà més gratament recordat és l'edició comentada de l'*Aplec de rondalles mallorquines d'En Jordi d'es Racó*, aplicació i evolució de la seva tesi doc-

toral, ja citada, que conté el text de les rondalles compulsat amb les plagues d'Alcover, la classificació internacional de tipus i motius segons els índexs de referència, l'inventari d'edicions i traduccions, i comentaris crítics. Una altra vegada la gènesi de l'obra no té a veure amb el que hauria pogut moure un compilador, sinó amb l'esperit analític del científic que estableix hipòtesis a partir de la teoria:

Qualsevol afirmació sobre l'Aplec, la seva naturalesa, les seves característiques, el seu valor com a document folklòric, el seu "status" ontològic, no se pot fer sinó després d'examinar-ne degudament els textos i el màxim de dades relatives a aquests que puguem obtenir, sense basar-nos en impressions personals, i menys encara en prejudicis. També cal situar-se dins el marc d'una teoria elaborada amb un mínim de rigor. Això demana un examen crític de conceptes com el de rondalla mateix, tipus, motiu, pertinència, competència, etc. («Introducció», tom I, 2006, p. 9).

L'edició i la publicació del treball no foren fàcils: el primer tom és del 2006, i el novè i darrer, del desembre del 2022. Feina constant i preocupacions externes: entremig, la fallida de l'Editorial Moll i, afortunadament, la represa de la publicació per la Institució Francesc de B. Moll i per la Nova Editorial Moll després d'un temps d'incertesa que va fer amarga la tasca dels editors, però que no la va aturar. Grimalt diu a la introducció, i ho va repetir per escrit i oralment sempre que va poder, que el projecte no s'hauria pogut realitzar sense la coautoria de Jaume Guiscafrè Danús. Tots els seus companys de departament en som testimonis. No és que Grimalt fos afortunat de desvetlar aquesta vocació i trobar un deixeble capaç de seguir-lo, és que ells dos són dues baules més d'una cadena de regals de la fortuna entre els quals cal situar indefectiblement Antoni M. Alcover, Francesc de B. Moll i Rafel Ginard. Aquesta llista no és completa sense els noms de Grimalt i de Guiscafrè. Que una cultura perseguida i ofegada com la catalana compti amb el *Diccionari Català-Valencià-Balear*, l'*Aplec de Rondalles Mallorquines* i el *Cançoner Popular de Mallorca* i que, a més a més, hagi estat capaç d'elevat una obra monumental com l'*Aplec* a la categoria d'objecte cultural assimilable als estàndards de la crítica internacional no és un miracle, és el resultat de la generosa dedicació professional i científica dels qui hi han treballat. Temporal Oleart (2024) fa de l'edició comentada de l'apec aquesta justíssima sentència:

Primera: perquè deixa definitivament establerts uns textos fiables —el «document literari»—; segona: perquè es publiquen els materials orals que Alcover registrà a les seves llibretes —materials que, segons l'expressió del professor Grimalt, representen el documentum medium entre la versió oral i la confegida literàriament—, i tercera: per la minuciosa anàlisi tipològica i rondallística que acompanya cada versió. El resultat és una poderosa síntesi, una lectura global i multidimensional d'aquest gènere etnopoètic, que la converteix en una autèntica summa rondallística alcoveriana farcida de coneixements concrets i de finor hermenèutica, sense descuidar en absolut la dimensió global del gènere ni les referències i paral·lelismes de cada cas en altres llengües i tradicions. Salvant distàncies formals i de perspectiva, aquesta edició recorda, pels seus resultats, la saviesa acumulada a les Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm de J. Bolte i G. Polívka (Temporal Oleart 2024: 140).

Temporal acaba la seva ressenya de l'edició de l'Aplec amb una referència als colofons dels toms, redactats des del tom IV per Gabriel de la S. T. Sampol. En concret, el recensor indica:

Amb la seva referència al Santoral cristià (deu inexhaurible de folklore arreu del món on s'ha fet present aquesta religió) i a efemèrides literàries i del folklore internacional, sembla intuir-se una amagada pretensió que sens dubte deu abellir molt a les delicades ments dels dos curadors: la connexió de l'Aplec mallorquí i català amb els mateixos batecs de la literatura forana i la inserció de les rondalles i llegendes dins el panorama de la Cultura mundial (p. 148).

I ja és això, i ho és en connexió amb l'interès de Grimalt pels relats religiosos i per la interpretació signfica del fet religiós que tant el captivava. «Reconeixement i desconeixement en el melodrama, el relat bíblic i la rondalla», «Relato bíblico y cuento popular», «El Déu ocult de la princesa de Clèves», «El discurs espiritual dels incrèduls: el cas Montherlant», «San Jerónimo, traductor e intérprete», «Religió i aristocràcia a l'obra de Llorenç Villalonga» són només algunes de les referències signades per Grimalt en aquest entreforc entre religió, cultura, literatura i llengua. D'entre totes, però, la que em sembla més significativa i més demostrativa de la seva extensíssima cultura literària és el llibre *La figura de Judes a la literatura* (Palma: Pastoral Universitària, 2004). L'obra repassa l'evolució d'aquesta figura al llarg de la història de la literatura, començant pels relats evangèlics, continuant pel procés de demonització de Judes a la literatura medieval, i acabant en la comprensió de la seva humanitat i, fins i tot, en la divinització que n'ha arribat a fer la literatura contemporània. És en aquest llibre on observam clarament la seva capacitat d'aportar a l'anàlisi del relat bíblic la seva agudes de crític literari:

La preceptiva literària, de temps enrere, ha vengut parlant de versemblança. [...]. Els evangelis no observen aquestes lleis tant com exigeix la imaginació dels lectors, ni tenien per què observar-les donada la seva naturalesa i la seva finalitat. La deficiència no és seva, sinó de les lectures que se n'han fetes i se'n fan. A propòsit de l'Aplec de rondalles dels germans Grimm el folklorista Giuseppe Cocchiara va dir que, d'uns errors de mètode, en va néixer una obra d'art. Jo diria que, d'una lectura inadequada dels evangelis, n'han sorgit una infinitat (p. 84).

Un altre camp que Grimalt no va deixar de treballar, i torn a la seguretat de la seva competència lingüística aplicada a la literatura, va ser el model de català formal dels mallorquins. És ben sabut que va assessorar Llorenç Villalonga a la darrera fase de la seva trajectòria i que en va ser editor de l'obra completa. Grimalt tenia una visió clara de les alternances diafàsiques del català de Mallorca, i en defensava uns registres formals que eren tradicionals, conservats en el mallorquí de trona i en els texts de la Doctrina Cristiana. El català literari de Grimalt és la solució de continuïtat dels usos formals del català a Mallorca, i ja es pot ben dir que, gràcies al seu assessorament, avui el receptor dels mitjans de comunicació orals de les Balears no troba estranyes formes i estructures allunyades del parlar col·loquial. És cert que el procés d'estandardització espontani ha anat més enllà del que proposava Grimalt, però que sense el seu punt de partida no hauria estat possible arribar a les solucions centrípetes que avui majoritàriament fan servir els escriptors de les illes Balears.

Grimalt es queixava sovint del desconeixement que tenien del català formal tradicional de Mallorca molts d'escriptors mallorquins sorgits a partir dels anys seixanta. I és així que a unes jornades de la Secció Filològica celebrades a Mallorca el 1996 ell hi va aportar, precisament, la seva visió de la llengua catalana a la literatura contemporània escrita a Mallorca:

No voldria fer un judici temerari, però pens que, en molts de casos, en tenia la culpa la ignorància de la normativa. [...]. Sia com sia els escriptors d'aquell període no aconseguiren aportar un model de llengua regular, coherent, que satisfés les exigències de la normativa i alhora recollís tot allò que el dialecte mallorquí conserva dels clàssics i del bon parlar tradicional, és a dir, la part digna d'entrar a formar part d'un 'estàndard composicional' (Grimalt 1997: 86-87).

Guard el meu exemplar de la traducció que va fer de *La princesa de Clèves* (Barcelona: Proa, 1990) amb correccions i remarques marginals fetes amb llapis per ell mateix. Es tracta gairebé sempre de trets propis del català de Mallorca que el corrector de l'editorial li havia allisat. I tanmateix, la crítica ha trobat el text editat ple de "balearismes" (Coromina Pou 2012: 164-165) o ha parlat d'una traducció "en mallorquí" (Llovet 2010), i així i tot, o potser exactament per això, ben

mirat, és una traducció en un català puríssim..., a més d'una bona traducció, acompanyada dels inevitables comentaris de qui coneix l'obra, l'ofici i les possibilitats expressives d'una llengua formal però sense artifici.

La tasca de traductor no es limità a *La princesa de Clèves*. La seva traducció de *La guineu i el raïm*, de Guilherme Figueiredo, es va publicar el 1993, i resten inèdites la traducció d'una obra de Noël Coward i d'una altra de Terence Rattigan.

Tot amb tot, som davant una figura imprescindible en la nostra ciència, i d'una persona de qualitats humanes i patriòtiques duites a l'extrem. Sobre la vinculació entre els seus coneixements i el seu activisme a favor de la cultura catalana de Mallorca i d'arreu no podem callar els seus esforços, útils i eficaços, per a la divulgació de la llengua, de la unitat de la llengua i d'un puríssim i ben fonamentat model de llengua formal entre la població balear gràcies al seu protagonisme en els programes de televisió *Lletra menuda* (1986-1988) i *Parlant en plata* (2004-2006), emesos pel centre territorial de Televisió Espanyola a les illes Balears.

Arx queda en el record dels qui el vàrem conèixer i hi vàrem conviure, però el que en restarà més enllà de nosaltres és la seva obra i els efectes de la seva actuació en la nostra cultura. I això no serà fàcil d'esborrar.

Nicolau DOLS
Universitat de les Illes Balears
Institut d'Estudis Catalans

Referències bibliogràfiques

- COROMINA POU, Eusebi (2012): «Dues traduccions catalanes de La Princesse de Clèves de Madame de La Fayette. Un clàssic del XVII que marca l'accés de la dona a la novel·la», *Quaderns de Traducció* 19, p. 155-167.
- FORTEZA Y CORTÈS, Tomàs (1915): *Gramàtica de la llengua catalana*. Palma: Escuela Tipogràfica Provincial.
- GRIMALT GOMILA, Josep A. (1997): «El Paper de l'escriptor mallorquí en la conformació de la llengua literària», *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans*, 6. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 83-90.
- GRIMALT GOMILA, Josep A. (2004): *La figura de Judes a la literatura. Notes per a un estudi sobre hipertextualitat*. Palma: Pastoral Universitària.
- GRIMALT GOMILA, Josep A. (2009): «Els articles en el parlar de Mallorca», *Estudis Romànics*, 31, p. 55-75.
- GRIMALT GOMILA, Josep A. / GUISCAFRÈ DANÚS, Jaume (ed.) (2006-2022): *Aplec de Rondaies Mallorquines d'En Jordi d'Es Racó*. Palma: Editorial Moll / Institució Francesc de B. Moll / Nova Editorial Moll.
- LLOVET, Jordi (2010, 2 de desembre): «La lleialtat extrema», *El País*. [En línia] <http://www.el-pais.com/articulo/paginas/lleialtat/extrema/elpepispbqc/20101202elpbqcpag_1/Tes>.
- TEMPORAL OLEART, Josep (2024): «Aplec de Rondaies Mallorquines d'En Jordi d'Es Racó», *Estudis de Literatura Oral Popular*, 13, p. 139-148.

SUPORT INFORMATIU

ANTICS MEMBRES DEL CONSELL CIENTÍFIC DELS *ESTUDIS ROMÀNICS*

Han pertangut al Consell Científic les persones següents:

- MATHILDE BENSOUSSAN (†) (*Rennes*): 2000-2005
DENISE BOYER (*Universitat de París IV, Sorbona*): 2005-2009
ANTHONY BONNER (*Palma*): 2000-2005
CHRISTIAN CAMPS (*Montpeller*): 2007-2011
ANA CANO (*Universitat d'Oviedo*): 2006-2010
RAMON CERDÀ (*Barcelona*): 2011-2021
JEAN-PIERRE CHAMBON (*Clermont-Ferrand*): 2000-2006
MICHEL CONTINI (*Universitat Stendhal III, Grenoble*): 2006-2010
KÁLMÁN FALUBA (*Eötvös Loránd University, Budapest*): 2007-2011
PILAR GARCÍA MOUTON (*CSIC, Madrid*): 2005-2009
MANUEL GONZÁLEZ (*Universitat de Santiago de Compostella*): 2011-2021
JOSEPH GULSOY (*Toronto*): 2000-2003
JÓZSEF HERMAN (†) (*Budapest*): 2000-2005
GÜNTER HOLTUS (*Universitat de Göttingen*): 2010-2020
MARIA ILIESCU (†) (*Innsbruck*): 2007-2011
GEORG KREMnitz (*Wien*): 2000-2006
ROBERT LAFONT (†) (*Montpeller*): 2000-2005
HELMUT LÜDTKE (†) (*Kiel*): 2000-2003
JENS LÜDTKE (†) (*Heidelberg*): 2005-2009
M. ANTONIA MARTÍN ZORRAQUINO (*Saragossa*): 2007-2011
ŽARKO MULJAČIĆ (†) (*Zagreb*): 2000-2006
ARSENI PACHECO (†) (*Vancouver*): 2010-2014
JOSÉ ANTONIO PASCUAL (*RAE, Madrid*): 2000-2003
MAX PFISTER (†) (*Universität des Saarlandes, Saarbrücken*): 2006-2010
PERE RAMÍREZ MOLAS (*Universitat de Friburg*): 2006-2010
XAVIER RAVIER (†) (*Tolosa*): 2011-2021
PHILIP D. RASICO (*Universitat de Nashville*): 2005-2009
GILLES ROQUES (*Centre National de la Recherche Scientifique, Nancy*): 2006-2010
FERNANDO SÁNCHEZ-MIRET (*Universitat de Salamanca*): 2010-2020
BEATRICE SCHMID (*Basilea*): 2000-2005
WOLFGANG SCHWEICKARD (*Universität des Saarlandes, Saarbrücken*): 2011-2021
CHRISTIAN SCHMITT (*Bonn*): 2007-2011
GIUSEPPE TAVANI (†) (*Roma*): 2000-2006

ARTHUR TERRY (†) (*Colchester*): 2000-2003
 FIORENZO TOSO (†) (*Universitat de Sàsser*): 2011-2021
 ELISEU TRENC (*Universitat de París IV, Sorbona*): 2010-2020
 EDWARD F. TUTTLE (*Universitat de Califòrnia, Los Angeles*): 2000-2006
 ALBERTO VARVARO (†) (*Nàpols*): 2007-2011
 MAX WHEELER (*Universitat de Sussex*): 2010-2020
 CURT WITTLIN (†) (*Saskatoon*): 2000-2006
 ALAN YATES (*Sheffield*): 2005-2009
 MARIE-CLAIRE ZIMMERMANN (*Universitat de París IV, Sorbona*): 2000-2003
 JOSÉ MANUEL BLECUA (*RAE, Madrid*): 2012-2022
 DOMINIQUE DE COURCELLES (*Centre National de la Recherche Scientifique, París*): 2012-2022
 GERHARD ERNST (*Universität Regensburg*): 2012-2022
 MARIA GROSSMANN (*Universitat de L'Aquila*): 2012-2022
 KÁROLY MORVAY (*Universitat Eötvös Loránd, Budapest*): 2012-2022
 IOANA VINTILĂ-RĂDULESCU (*Institutul de Lingvistică, Bucarest*): 2012-2022

COLLABORADORS D'AQUEST VOLUM

Autors d'articles, miscel·lània, recensions, cròniques i necrologies d'aquest volum

ACADEMIA DE LA LLINGUA ASTURIANA	Academia de la Llingua Asturiana. Cai L' Águila, 10, 33003 Uviéu. informacion@alladixital.org
ALCOBERRO PERICAY, Agustí	alcoberro@ub.edu
ANDRÉS DÍAZ, Ramón de	randresd@uniovi.es
AUTELLI, Erica	Universität Innsbruck. Institut für Romanistik. Innrain 52d, 6020 Innsbruck. (Austria). Erica.Autelli@uibk.ac.at
BADAL BERTOLÍN, Manuel	Departament de Filologia Catalana. Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació. Universitat de València. Avin-guda Blasco Ibáñez, 32, 46010 València. manuel.badal@uv.es
BALLONE, Francesc	FBallone@iec.cat
BARCELÓ, Gerard Joan	gerardjoanbarcelo@etik.com
BARRIERAS, Mònica	mbarrieras@ub.edu
BARTOLÍ MASONS, Gemma	Departament de Filologia i Comunicació. Universitat de Girona. Plaça Ferrater i Mora, 1. 17004 Girona. gemma.bartoli@udg.edu
BASTARDAS I RUFAT, Maria-Reina	Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica. Facultat de Filologia i Comunicació. Universitat de Bar-celona. Gran Via de les Corts Catalanes, 585, 08007 Barcelona. reina.bastardas@ub.edu
BATLLE, Mar	mbattle@iec.cat
BELTRAN, Rafael	rafael.beltran@uv.es
BENAIGES-SAURA, Katia	katiabs@unizar.es
BERRO, Ane	ane.berro@deusto.es
BOIX-FUSTER, Emili	emiliboix@gmail.com
BORRÀS-COMES, Joan	Laboratori de Fonètica. Universitat de Barcelona. Gran Via de les Corts Catalanes, 585, 08007 Barcelona. joanborras@ub.edu

BOVER I FONT, August	abover@iec.cat
BRUGUERA LIGERO, Fèlix	felix.bргуera.ligero@gmail.com
CAMPS ARBÒS, Josep	jcampsar@uoc.edu
CASAS REIG, Enric	enriccasasreig5@gmail.com
CASTANYER TEIXIDOR, Laia	lcastanyer@iec.cat
CHAMBON, Jean-Pierre	jean-pierre.chambon989@orange.fr
CIUTESCU, Elena	Departamentul de Limbi și Literaturi Romanice, Clasice și Neogreacă. Strada Edgar Quinet, nr. 5-7, etaj III, sector 1, București. elenaciutescu@yahoo.com
CLIMENT DE BENITO, Jaume	Institut für Romanistik. Universität Klagenfurt. Universitätsstraße, 65-67, 9020 Klagenfurt. (Àustria).
COMELLAS CASANOVA, Pere	Departament de Llengües i Literatures Modernes i d'Estudis Anglesos. Facultat de Filologia. Gran Via de les Corts Catalanes, 585, 08007 Barcelona. perecomellas@ub.edu
CORBERA POU, Jaume	jcorberapou@quartcreixent.cat
CREMADES, Francesc	francesccr1949@gmail.com
DAL NEGRO, Silvia	sdalnegro@unibz.it
DE LA CRUZ VERGARI, Elena	elena.delacruz@urv.cat
DE LA TORRE GARCÍA, Mercedes	mtorgar@upo.es
DOLS, Nicolau	n.dols@uib.cat
ENSENYAT PUJOL, Gabriel	Universitat de les Illes Balears. Edifici Ramon Llull. Carretera de Valldemossa, km. 7,5, Palma (Mallorca). gabriel.ensenyat@uib.cat
ESCANDELL, Dari	dari.escandell@ua.es
FALUBA, Kálmán	falubak@gmail.com
FELIU i CUBERES, Mercè	Departament de Filologia Catalana. Universitat Autònoma de Barcelona. Edifici B. 08193 Bellaterra. Merce.FeliuC@autonoma.cat
FERNÁNDEZ, Beatriz	beatriz.fernandezf@ehu.eus
FLORS-MAS, Avel·lí	aflorsmas@ub.edu
GALLEGO FRANCÉS, Pau	paugallegofrances@gmail.com
GARAU, Pere	p.garau@uib.cat
GARCÍA ÀRIAS, Xosé Lluís	jlarias@uniovi.es
GARCIA PERALES, Vicent F.	Universitat CEU Cardenal Herrera. Carrer Lluís Vives, 1, 46115 Alfara del Patriarca (País Valencià). vgarcia@uchceu.es
GARGALLO GIL, José Enrique	Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica. Facultat de Filologia i Comunicació. Universitat de Barcelona. Gran Via de les Corts Catalanes, 585, 08007 Barcelona. gargallo@ub.edu
GIMENO BETÍ, Lluís	llgimeno@uji.es
GREGORI SOLDEVILA, Carme	Departament de Filologia Catalana. Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació. Avinguda Blasco Ibàñez, 32, 46010 València. cgregori@uv.es
GROS I LLADÓS, Miquel	miquelgros@hotmail.com
KREMnitz, Georg	Georg.Kremnitz@uni.vie.ac.at
LACANALE, Marcella	marcella.lacanale@unich.it

- LATAS ALEGRE, Óscar
LLAMEDO-PANDELLA, Gonzalo
latasoscar@gmail.com
Dptu. de Filologia Clásica y Románica. Facultad de Filosofía y Lletres. Universidad d'Uviéu. C/ Francisco Rodríguez García, s/n, 33011 Uviéu (Asturies). llamedogonzalo@uniovi.es
- LUSITO, Stefano
MAGRINYÀ DOMINGO, J. Oriol
MALÉ, Jordi
MANSSELL, Richard
stefano.lusito@libero.it
omagrinya@editorialbarcino.cat
jordi.male@udl.cat
Department of Languages, Literatures and Visual Cultures. University of Exeter. Exeter. EX4 4QH (Regne Unit). r.m.mansell@exeter.ac.uk
- MARÍ MAYANS, Isidor
MARRUGAT, Jordi
MARTÍNEZ, Juan Pablo
MASSANELL I MESSALLES, Mar
imari@uoc.edu
jordimarrugat@ub.edu
jpmart@unizar.es
Departament de Filologia Catalana. Facultat de Filosofia i Lletres. Universitat Autònoma de Barcelona. Edifici B. Carrer de la Fortuna, s/n, 08193 Bellaterra. Mar.Massanell@uab.cat
- MENÉNDEZ, Claudia Elena
Área de Filología Románica. Departamento de Filología Clásica y Románica. Facultad de Filosofía y Letras. Universidad de Oviedo. Calle Amparo Pedregal, s/n, 33011 Uviéu (Asturies). menendezclaudia@uniovi.es
- MERCADER, Max
MINNITI GONIAS, Domenica
maxmercader@gmail.com
National and Kapodistrian University of Athens Syrianou, 7 - 11473 Atenes (GR). domini@ill.uoa.gr
- MÖHREN, Frankwalt
MOMPEÁN MEJÍAS, María José
MONTALAT BUSCATÓ, Pere
frankwalt.moehren@rose.uni-heidelberg.de
maria.mompean@ua.es
Secció Filològica. Institut d'Estudis Catalans. Carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona. pmontalat@iec.cat
- MONTOYA, Brauli
MONTSERRAT, Sandra
bmontoya@iec.cat
Departament de Filologia Catalana. Universitat d'Alacant. Carretera Sant Vicent del Raspeig, s/n, 03690 Sant Vicent del Raspeig (Alacant).
- MUIXI I TEJADO, Gerard
MURGADES, Josep
NAVARRO GÓMEZ, Pere
NICOLAU PERELLÓ, Josep
NIETO BALLESTER, Emilio
PELEGRÍ I PONS, Ismael
PÉREZ SALDANYA, Manuel
PISANO, Simone
PONS I GRIERA, Lúdia
RABELLA, Joan Anton
RIBES I MARÍ, Enric
ROMERA BARRIOS, Lourdes
gerard.mt@gmail.com
murgades@gmail.com
pere.navarro@urv.cat
josep.nicolau@uib.cat
emilio.nieto@uam.es
ismael.pelegri.pons@gmail.com
Manuel.Perez-Saldanya@uv.es
simone.pisano@unistrasi.it
lidia.pons@ub.edu
jrabella@iec.cat
enric.ribesimari@gmail.com
Laboratori de Fonètica Eugenio Martínez Celadrán. Facultat de Filologia i Comunicació. Universitat de Barcelona. Gran Via de les Corts Catalanes, 585, 08007 Barcelona. lromera@ub.edu

ROSSELLÓ BOVER, Pere SÁNCHEZ-MIRET, Fernando	pere.rossello@uib.cat Departamento de Lengua Española. Filología Románica. Universidad de Salamanca. Plaza de Anaya s/n, 37008 Sa- lamanca. fsmiret@usal.es
SANTANACH SUÑOL, Joan	Departament de Filologia Catalana i Lingüística General. Facultat de Filologia i Comunicació. Universitat de Bar- celona. Gran Via de les Corts Catalanes, 585, 08007 Barcelona. jsantanach@ub.edu
SERÉS, Guillermo	Guillermo.Seres@uab.cat
SERRA MILÀ, Maria Rosa	mrosa.serra@gmail.com
SISTAC VICÉN, Ramon	rsistac@iec.cat
SUÏLS, Jordi	suils@filcat.udl.cat
TALAVERA I MUNTANÉ, Meritxell	meritxelltalamunta@gmail.com
TITTEL, Sabine	ALMA, Heidelberg Academy of Sciences and Humanities. Romanisches Seminar Universität Heidelberg. Seminars- straße 3. D—69117 Heidelberg. sabine.tittel@hadw-bw.de
TORRES TORRES, Carles Cèsar	carlestorres@conselldeformentera.cat
TURULL, Albert	albert.turull@udl.cat
VELLVÈ, Bernat	Departament de Filologia Catalana. Facultat de Lletres. Campus Catalunya. Avinguda de Catalunya, 35, 43002 Tarragona. bernat.vellve@urv.cat
VENY, Joan	Secció Filològica. Institut d'Estudis Catalans. Carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona.
VENY-MESQUIDA, Joan Ramon	Càtedra Màrius Torres. Universitat de Lleida. Plaça de Víc- tor Siurana, 1, 25003 Lleida. joanramon.veny@udl.cat
VIDAL LLORET, Vicent	vicent.vidal@ua.es
VIDAL SABANÉS, Laia	laia.vidal@upf.edu
VIDALHUGUET, Carme	carmevidalhuguet@gmail.com
VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio	jviejo@uniovi.es

ABREVIATURES

(recomanades pels *ER*)

a.	any	fon.	fonètica, fonètic
aC.	abans de Crist	fr.	francès
abl.	ablatiu	gall.	gallec
ac.	acusatiu	gen.	genitiu
adj.	adjectiu	germ.	[mot d'origen] germànic
adv.	adverbi	gr.	grec
ant.	antic, antiga	gral.	general
antrop.	antropònim	gram.	gramàtica
ap.	apèndix	<i>i. e.</i>	<i>id est</i> 'és a dir'
aprox.	aproximadament	ibídem	'en el mateix passatge' (d'un text ja citat)
<i>apud</i>	'segons'	íd.	ídem
àr.	àrab	ie.	indoeuropeu
aux.	auxiliar	inf.	infinitiu
A. D.	autors diversos	<i>infra</i>	'més avall o després' (en el text)
bib.	biblioteca	introd.	introducció
bal.	baleàric	it.	italià
<i>ca.</i>	<i>circa</i> 'al voltant de'	ll.	llatí
cap.	capítol, capítols	ll. cl.	llatí clàssic
cast.	castellà	ll. med.	llatí medieval
cat.	català	ll. v.	llatí vulgar
cat. oc.	català occidental	<i>loc. cit.</i>	'lloc citat'
cat. or.	català oriental	masc.	masculí
cf.	confronteu [-ho amb]	mod.	modern
cit.	citada, citada	morf.	morfologia
coll.	col·lecció	ms.	manuscrit, manuscrits
col.	columna, columnes	n.	nota
conj.	conjunció	n. a.	nota de l'autor
cons.	consonant, consonàntic	n. e.	nota de l'editor
coord.	coordinació	NF	nom de família
corr.	correcció	nom.	nominatiu
cur.	curador	NP	nom de persona
dat.	datiu	n. tr.	nota del traductor
dir.	director	núm.	número, números
doc.	document, documents	occ.	occità
docum.	documentat, documentada	<i>op. cit.</i>	<i>opere citato</i> 'obra citada'
ed.	editat; editor, editors	p.	pàgina, pàgines
esp.	espanyol	p. e.	per exemple
<i>et al.</i>	'i altres autors'	part.	participi
ex.	exemple, exemples	<i>passim</i>	'en diversos llocs del text'
f.	foli, folis	pers.	persona, persones (del verb)
facs.	facsímil	pl.	plural
fasc.	fascicle	port.	portuguès
fem.	femení	pr.	pronunciació

prep.	preposició	seg.	següent, següents
pron.	pronom	sing.	singular
prov.	provençal	sint.	sintaxi
pseud.	pseudònim	subj.	subjuntiu
pub.	publicat, publicada, etc.	subst.	substantiu
<i>r.</i>	<i>recto</i> 'anvers'	<i>supra</i>	'més amunt o abans' (en el text)
reed.	reedició	t.	tom
reimpr.	reimpressió	top.	topònim
resp.	respectivament	trad.	traduït, traductor, traducció
rev.	revista	v.	<i>verso</i> 'revers'
ross.	rossellonès	v.	vers, versos
s.	segle, segles	val.	valencià
s. a.	sense any (d'edició)	veg.	vegeu
s. d.	sense data (d'edició)	<i>vid.</i>	<i>vide</i> 'vegeu'
s. l.	sense lloc (d'edició)	voc.	vocal, vocàlic
s. n.	sense nom (de l'editor)	vol.	volum, volums
s. v.	<i>sub voce</i> 'sota l'entrada' [del diccionari]	vs.	<i>versus</i> 'contra, en oposició a'

NORMES PER ALS COL·LABORADORS DELS *ESTUDIS ROMÀNICS (ER)*

1. *Presentació d'originals*

1.1. Els *ER* accepten propostes d'articles i altres contribucions, que seran redactats preferentment en qualsevol llengua romànica, excepcionalment en alemany o en anglès. Les contribucions que es publiquen a *ER* són: articles (veg. apartat 4), articles miscel·lanis (veg. apartat 5), recensions, cròniques i necrologies (veg. apartat 6). Tota la correspondència referent als *ER* i totes les contribucions han d'adreçar-se a: estudis.romanics@iec.cat. Els llibres per a recensió o per a notes a llibres rebuts han de ser tramesos a l'adreça postal: *Estudis Romànics*, Institut d'Estudis Catalans, carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona.

1.2. Pel fet de presentar un text per a la seva eventual publicació a *ER*, l'autor o els autors es fan responsables que es tracta d'un text original i inèdit, i donen a entendre al Comitè de Redacció que l'original no ha estat presentat a cap altra revista o publicació. Si l'autor té la intenció de publicar en algun lloc un text estretament relacionat amb la contribució que presenta als *ER*, convindria que ho comunicés a la Redacció.

1.3. Els col·laboradors de la revista són els responsables del contingut de llurs textos.

2. *Citacions, notes, transcripcions fonètiques i sigles*

2.1. Les citacions, si són breus, es reproduiran a l'interior d'un paràgraf de l'article entre cometes angulars (« »), però, si són prou llargues, seran reproduïdes en un paràgraf a part, sagnades en un cos de lletra més petit (Times New Roman, cos 10) i sense cometes.

2.2. Les notes aniran a peu de pàgina, sagnades en cos de lletra més petit (Times New Roman, cos 10 en el cas dels articles i articles miscel·lanis i cos 8 en el cas de les recensions, cròniques i necrologies).

2.3. Les transcripcions fonètiques i fonològiques adoptaran el sistema de l'Associació Fonètica Internacional (AFI). Caldrà que s'exposin en una nota els criteris de transcripció del llenguatge oral o textual que eventualment s'hagin utilitzat.

2.4. Les formes etimològiques (l·latines, germàniques, etc.) seran indicades en versaletes.

2.5. Si es fan servir sigles que no figuren a la llista de sigles recomanades pels *ER*, caldrà que la primera vegada que se cita l'entitat a què fan referència es faci amb el nom desplegat i la sigla a

continuació entre parèntesis. Exemple: 1) primera vegada: *Revista de Filologia Románica (RFR)*; 2) a continuació: *RFR*.

El Comitè de Redacció considerarà la possibilitat d'incorporar aquestes sigles a la llista recomanada pels *ER*.

3. Referències bibliogràfiques

3.1. Referències bibliogràfiques a l'interior del text:

- Seran donades entre parèntesis amb el nom de l'autor, l'any de l'edició que es fa servir i que se cita, i les pàgines, separades de l'any per dos punts: (Fabra 1956: 87-88).

- Si es tracta d'una obra de més d'un volum, aquest serà indicat abans del número de pàgines en xifres romanes: (Solà 1973: II, 89).

- Si la referència és part del text, s'indicarà així: «Segons Fabra (1956: 87-88), la llengua...».

- Si l'obra citada té dos autors, s'escriuran els dos cognoms separats per una barra inclinada: (Riquer / Comas 1964: 123). Si en té més de dos, s'indicarà amb el cognom del primer autor i *et al.*: (Artonne *et al.* 1969: 4-6).

- Els llibres de diversos autors (actes de congressos, miscel·lànies d'homenatge, obres col·lectives, etc.) seran citats pel nom de l'editor o curador, seguit de l'abreviatura ed.: (Bover / Martí Olivella / Newman, ed. 1996: 153-154). En el cas de miscel·lànies col·lectives en què no figurei l'editor o curador, s'indicarà l'autoria amb l'abreviatura D. A.: (D. A. 1988).

- Les obres de referència que s'acostumen a abreujar amb sigles, se citaran mitjançant aquestes sigles, que es desenvoluparan a la bibliografia: (*DCVB*, s. v. *atrapassar*); en el cas del *DECat*, del *FEW* i del *LEI*, es recomana citar-ne volum, pàgina, columna i, eventualment, línies (*DECat* II, 447b, 38-41).

3.2. Totes les obres a què s'hagi fet referència en el cos de l'article es recolliran a la bibliografia final.

3.3. Exemples amb vista a la bibliografia final:

Llibres

ROSSELLÓ, Ramon X. (2011²): *Anàlisi de l'obra teatral (Teoria i pràctica)*. València / Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

FABRA, Pompeu (1995⁷ [1933]): *Gramàtica catalana*. Barcelona: IEC [edició facsímil].

D. A. (1988): *Actes del Col·loqui Internacional sobre el Modernisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

JORBA, Manuel / MOLAS, Joaquim / TAYADELLA, Antònia (ed.) (1992): *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença*, vol. I. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.

NOVALIS (1907): *Enric d'Ofterdingen*, trad. de J. Maragall. Barcelona: Biblioteca Popular de «L'Avenç».

DCVB = ALCOVER, Antoni M. / MOLL, Francesc de Borja (1978² [1930-1962]): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll.

Parts de monografies

BARBAL, Maria (1989): «Camins de ciutat», dins SEGURA, Isabel (ed.): *Barcelldones*. Barcelona: L'Eixample, p. 43-56.

Estudis Romànics [Institut d'Estudis Catalans], vol. 47 (2025), p. 649-663

CRYSTAL, David (2005² [1986]): «The Language of Shakespeare», in SHAKESPEARE, William: *The Complete Works*, a cura de Stanley Wells. Montgomery / Oxford: Clarendon / Oxford University Press, p. XLV-LXIV.

Parts de publicacions periòdiques

CASTELLANOS, Jordi (2002, gener): «Literatura catalana i compromís social en els anys trenta», *Els Marges*, 69, p. 7-23.

WRIGHT, George T. (1992): «An Almost Oral Art: Shakespeare's Language on Stage and Page», *Shakespeare Quarterly*, vol. 43, núm. 2, p. 159-169.

HORTALÀ, Josep (1999, 3 de desembre): «El llenguatge», *Avui*, p. 35.

Publicacions en línia

LLORET, Maria-Rosa (2015, primavera): «La sufixació apreciativa del català: creacions lèxiques i implicacions morfològiques», *Caplletra*, 58, p. 55-89. En línia: <<https://ojs.uv.es/index.php/caplletra/article/view/7137/6892>>. [Consulta: 2 de desembre de 2015.]

IBÁÑEZ-FANÉS, Jordi (2013, tardor): «Antigone's Long Shadow: Myth, Politics, and Memory in Democratic Spain», *Hispanic Issues On Line*, 13 (DUPREY, Jennifer [ed.]: *Whose Voice Is This? Iberian and Latin American Antigones*). En línia: <http://cla.umn.edu/sites/cla.umn.edu/files/hiol_13_10_ibanezfanés_antigones_long_shadow.pdf>. [Consulta: 19 de març de 2016.]

4. Requisits per als articles

4.1. Normalment, l'extensió màxima dels articles serà de 30 pàgines (Times New Roman, cos 12 i interlineat 1,5 = 85.500 caràcters amb espais, cf. 1.2.). Els casos excepcionals seran resolts d'acord amb el Comitè de Redacció. També s'admet la possibilitat de fragmentar un article llarg en dues meitats, que seran publicades en dos volums consecutius de la revista. En aquest cas, s'inclourà la bibliografia al final de cadascuna de les parts.

4.2. En cas que el volum en preparació ja hagi atès el màxim de l'extensió prevista, el Comitè de Redacció considerarà la proposta de noves col·laboracions per als volums següents.

4.3. L'encapçalament dels articles contindrà el títol, el nom o els noms dels autors i de la institució a la qual pertanyen, una adreça postal i l'adreça electrònica, juntament amb un resum de l'article, que no serà més llarg de 150 mots. Al final del resum, s'afegirà una llista de mots clau (màxim: 5 mots), que donin una orientació temàtica del contingut de l'article.

4.4. Els mapes, imatges, figures i taules es presentaran amb la qualitat i el format adequats per a la seva reproducció gràfica. En cas que no siguin obra de l'autor, aquest es compromet a tenir permís per reproduir-los dins del seu article.

4.5. Els articles tramesos als *ER* seran avaluats per especialistes designats pel Comitè de Redacció, que duran a terme llur comesa sense conèixer l'autoria dels textos. Dins el termini de tres mesos després de la recepció d'un article, els autors seran informats del resultat de l'avaluació. Aquesta pot suscitar certes modificacions al text, que seran acordades entre els autors i el Comitè de Redacció.

4.6. El qüestionari que s'enviarà als avaluadors serà el següent:

Justifiquen, si us plau, les respostes i indiqueu en quins punts de l'article (pàgina o paràgraf) es basen les vostres observacions.

1. El tema de l'article és adequat per als *ER*?
2. Considereu que aquest article fa una aportació original i de qualitat al tema que tracta?
- 2a. Si la resposta és «sí», podeu resumir breument en què consisteix l'aportació d'aquest article?
- 2b. Si la resposta és «no», considereu que, tanmateix, és una aportació interessant com a estat de la qüestió, balanç crític de la recerca, etc.?
3. La metodologia és l'adequada per al tema que tracta l'article?
4. L'autor coneix suficientment l'estat actual de la recerca en el tema que tracta?
5. L'autor és objectiu i mesurat en referir-se a la bibliografia o les aportacions d'altri?
6. Creieu que no han estat presos en consideració aspectes importants i necessaris per a la recerca que proposa l'article?
7. Creieu que hi ha en l'article res de sobrer?
8. Pel que fa als aspectes formals, l'autor utilitza un llenguatge i un registre correctes i adequats i que reflecteixen clarament les idees exposades?
9. Hi ha altres observacions que vulgueu fer?
10. Considereu, doncs, que l'article pot ser publicat en els *ER*?

4.7. Els titulars dels drets d'autor seran els col·laboradors. Si en el futur aquests volen reproduir llurs textos en una altra publicació, ho comunicaran a l'Institut d'Estudis Catalans (a través del Comitè de Redacció dels *ER*), i en faran constar la font original dins la nova publicació.

4.8. La revista no envia separats als autors, però aquests, si volen, poden obtenir el seu text en PDF al Portal de Publicacions de l'IEC: <<https://publicacions.iec.cat/>>.

5. *Requisits per als articles miscel·lanis*

5.1. A diferència dels articles pròpiament dits, els articles miscel·lanis són treballs més breus en què es poden abordar aspectes concrets d'alguns temes filològics, es poden oferir reports de l'activitat investigadora de grups de recerca, etc.

5.2. Per als mapes, imatges, figures i taules, vegeu l'apartat 4.4.

5.3. Normalment, l'extensió màxima dels articles miscel·lanis serà de 10 pàgines (Times New Roman, cos 12 i interlineat 1,5 = 28.500 caràcters amb espais). Els casos excepcionals seran resolts d'acord amb el Comitè de Redacció.

5.4. L'encapçalament dels articles miscel·lanis contindrà el títol, el nom o els noms dels autors i la institució a la qual pertanyen, una adreça postal i l'adreça electrònica.

5.5. Aquests articles miscel·lanis no requereixen passar una avaluació externa; la seva acceptació dependrà del Comitè de Redacció.

6. Requisits per a les recensions, les cròniques i les necrologies

6.1. Les recensions i les necrologies tindran una extensió de 8 pàgines com a màxim (Times New Roman, cos 12 i interlineat 1,5 = 22.800 caràcters amb espais) i les cròniques no hauran d'excedir les 2 pàgines (Times New Roman, cos 12 i interlineat 1,5 = 5.700 caràcters amb espais). Al final del text, se n'indicarà l'autoria, amb els cognoms en versaleta, i la universitat o institució a la qual es pertany, tot justificat a la dreta:

Philip V. SILVERSMITH
University of Toronto

6.2. Per a les citacions, notes, transcripcions fonètiques i ús de formes etimològiques i de sigles, vegeu l'apartat 2.

6.3. Atesa l'aparició anual dels *ER*, en el moment de redactar les necrologies i les cròniques no es faran servir indicacions temporals relatives («el proper mes de març», «l'any passat», etc.), sinó les indicacions absolutes corresponents («el mes de març de 2000», «l'any 1998», etc.).

6.4. Les cròniques hauran de referir-se a activitats en el camp de la lingüística i de la literatura romàniques que s'hagin realitzat al llarg del període que va de l'1 d'octubre d'un any al 30 de setembre de l'any següent.

6.5. Les necrologies valoraran d'una manera sintètica aspectes científics i humans de l'activitat duta a terme per la persona finada i es procurarà evitar els llistats bibliogràfics.

6.6. Les recensions seran encapçalades per la referència bibliogràfica de l'obra ressenyada:

VENY, Joan / PONS, Lúdia (1998): *Atles lingüístic del domini català. Etnotextos del català oriental*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 526 p.

6.7. En principi, les recensions s'ocuparan d'obres aparegudes fins al voltant de quatre anys abans del moment de redactar-les i han de ser descriptives i crítiques. Per a ser preses en consideració i publicades, totes les recensions seran examinades pel Comitè de Redacció.

7. Correcció de proves

7.1. Les proves seran trameses a l'autor (o al primer dels autors, quan n'hi hagi més d'un), el qual, després de corregir-les, les retornarà al Comitè de Redacció en la data que se li indicarà. En tot cas, transcorregut aquest termini sense rebre-les, la Redacció considerarà que l'autor dona per bona la versió enviada.

7.2. En la correcció de proves, els autors s'abstindran d'introduir-hi cap addició.

7.3. En principi, els autors de cròniques no rebran proves, si no és que ho demanen d'una manera explícita.

8. Distribució del volum

8.1. Els col·laboradors dels articles, recensions i necrologies rebran un exemplar del volum de la revista en què aparegui la seva contribució.

8.2. Es poden consultar i descarregar els continguts d'*Estudis Romànics* al Portal de Publicacions de l'IEC (<<https://publicacions.iec.cat>>) i a l'Hemeroteca Científica Catalana (<<https://revistes.iec.cat>>).

9. Drets d'autor i responsabilitats

La propietat intel·lectual dels articles és dels respectius autors.

En el moment de lliurar els articles a *Estudis Romànics* per sol·licitar-ne la publicació, els autors accepten els termes següents:

- Els autors cedeixen a la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans els drets de reproducció, comunicació pública (incloent-hi la comunicació a través de les xarxes socials) i distribució dels articles presentats per a ser publicats a *Estudis Romànics*, en qualsevol forma i suport, i per qualsevol mitjà, incloses les plataformes digitals. El Comitè Editorial es reserva els drets d'acceptar o de refusar els treballs presentats i, igualment, es reserva el dret de fer qualsevol modificació editorial que consideri convenient. De ser acceptada pels autors, aquests hauran de lliurar l'article amb els canvis suggerits.

- Els autors responen davant la Secció Filològica de l'autoria i l'originalitat dels articles presentats. És a dir, els autors garanteixen que els articles lliurats no contenen fragments d'obres d'altres autors, ni fragments de treballs propis publicats anteriorment; que el contingut dels articles és inèdit, i que no s'infringeixen els drets d'autor de tercers. Els autors accepten aquesta responsabilitat i s'obliguen a deixar indemne la Secció Filològica de qualsevol dany i perjudici originats per l'incompliment de la seva obligació. Així mateix, han de deixar constància en els articles que enviïn a la revista de les responsabilitats derivades del contingut dels articles.

- És responsabilitat dels autors obtenir els permisos per a la reproducció sense restriccions de tot el material gràfic inclòs en els articles, així com garantir que les imatges i els vídeos, etc., han estat realitzats amb el consentiment de les persones que hi apareixen, i que el material que pertany a tercers està clarament identificat i reconegut dins del text. Així mateix, els autors han d'entregar els consentiments i les autoritzacions corresponents a la Secció Filològica en lliurar els articles.

- La Secció Filològica està exempta de tota responsabilitat derivada de l'eventual vulneració de drets de propietat intel·lectual per part dels autors. En tot cas, es compromet a publicar les correccions, els aclariments, les retraccions i les disculpes si escau.

- Els continguts publicats a la revista estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari en el text o en el material gràfic— a una llicència Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya (by-nc-nd) de Creative Commons, el text complet de la qual es pot consultar a <<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>>. Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada.

- La revista no es fa responsable de les idees i opinions exposades pels autors dels articles publicats.

10. Publicació de dades personals

L'Institut d'Estudis Catalans (IEC) compleix el que estableix el Reglament general de protecció de dades de la Unió Europea (Reglament 2016/679, del 27 d'abril de 2016). De conformitat amb aquesta norma, s'informa que, amb l'acceptació de les normes de publicació, els autors autoritzen que les seves dades personals (nom, cognoms i adreça electrònica) puguin ser publicades en el corresponent volum de la revista *Estudis Romànics*.

Aquestes dades seran incorporades a un tractament que és responsabilitat de l'IEC amb la finalitat de gestionar aquesta publicació. Únicament s'utilitzaran les dades dels autors per a gestionar la publicació de la revista i no seran cedides a tercers, ni es produiran transferències a tercers països o organitzacions internacionals. Un cop publicada la revista, aquestes dades es conservaran com a part del registre històric d'autors. Els autors poden exercir els drets d'accés, rectificació, supressió, oposició, limitació en el tractament i portabilitat, adreçant-se per escrit a l'Institut d'Estudis Catalans (carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona), o bé enviant un correu electrònic a l'adreça dades.personals@iec.cat especificant de quina publicació es tracta.

TAULA

ARTICLES

BALLONE, Francesc: <i>L'aplicació de la llei regional sarda 22/2018 sobre l'ensenyament escolar de l'alguerès i de les altres llengües de Sardenya</i>	7
CAMPS ARBÓS, Josep: <i>La recepció inicial de l'obra de Joan Salvat-Papasseit (1924-1925)</i> . .	35
CHAMBON, Jean-Pierre: « <i>Cant per Estalin</i> » (ca. 1962), un poème de Jean Boudou oublié par les éditeurs de son œuvre poétique. <i>Essai de lecture</i>	61
COMELLAS CASANOVA, Pere: <i>Individuació lingüística i glotopolítica: el cas del portuguès brasiler</i>	87
DOLS, Nicolau / MANSSELL, Richard: <i>L'anàlisi de traduccions indirectes en vers: el cas de la poesia xinesa en català</i>	107
ESCANDELL, Dari: <i>Premi Protagonista Jove, paradigma de cànon literari no acadèmic</i> . . .	151
FERNÁNDEZ, Beatriz / BERRO, Ane / SUÍLS, Jordi / PÉREZ SALDANYA, Manuel: <i>No es veuen, però existeixen: causats implícits en les causatives indirectes del català, l'occità i el basc</i>	175
LACANALE, Marcella: <i>Dinamiche della commutazione di codice in un ricettario medico latino-occitano (Paris, Bibliothèque de Sainte-Geneviève, ms. 1029, ff. 289r-293v)</i>	193
MARRUGAT, Jordi: <i>Les irrealis omegues (1949), de J. V. Foix, una interpretació postsymbolista de la història del segle XX</i>	213
MONTALAT BUSCATÓ, Pere: <i>L'organització de la nomenclatura en el Gazophylacium Catalano-Latinum</i>	245

MISCELLÀNIA

ALCOBERRO PERICAY, Agustí: <i>Els primers noranta anys d'Eulàlia Duran</i>	261
BATLLE, Mar: <i>El Diccionari de cognoms</i>	267
CASAS REIG, Enric: <i>Seguint la petja d'un nou fragment català de la Queste del Graal</i>	271
DE LA CRUZ VERGARI, Elena / BARCELÓ, Gerard Joan: <i>Aspectes psicològics i lingüístics del català de França en relació amb els parlars llenguadocians veïns, de Manuel Companyns: edició i contextualització d'un estudi de dialectologia romànica comparada</i>	279
GREGORI SOLDEVILA, Carme: <i>Investigar les reescriptures: els projectes sobre hipertextualitat en la literatura catalana contemporània</i>	325
GROS I LLADÓS, Miquel: <i>Més sobre el subdialecte gironí</i>	333

LATAS ALEGRE, Óscar / QUINTANA I FONT, Artur: <i>L'enquesta de Jean-Joseph Saroihandy a Roda d'Isàvena l'any 1905</i>	343
MAGRINYÀ DOMINGO, J. Oriol: <i>Cent anys del llegat literari de l'editorial Barcino</i>	361
MENÉNDEZ FERNÁNDEZ, Claudia Elena: <i>Els processos d'estandardització en llengües minoritzades: notes sobre el cas de l'asturià</i>	369
PONS I GRIERA, Lúdia: <i>Cinquanta anys de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes</i>	379
SÁNCHEZ-MIRET, Fernando: <i>Algunes notes sobre la Société de Linguistique Romane amb motiu del seu centenari</i>	397
VENY, Joan: <i>Sobre l'origen de l'ornitònim verdum 'verderol, Carduelis chloris'</i>	405
VENY-MESQUIDA, Joan Ramon: <i>La col·lecció «Primera lliçó»: realitat i projecte</i>	411

RECENSIONS

AGUILÓ, Cosme (2023): <i>De noms i llocs. Estudis de toponímia de les Illes Balears i més enllà</i> . Palma: Edicions Documenta Balear. (José Enrique Gargallo Gil)	417
ALTURO, Jesús / ALAIX, Tània (2023): <i>Lletres que parlen</i> . Barcelona: La Magrana. (Joan Anton Rabella)	421
ÁLVAREZ PÉREZ, Xosé A. / GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo J. / SÁNCHEZ IZQUIERDO, Irene (eds.) (2023): <i>Frontera España-Portugal: personas, pueblos y palabras</i> . Valencia: Tirant lo Blanch. (Ramón de Andrés Díaz)	429
ANTOLÍ MARTÍNEZ, Jordi M. / MARTINES PERES, Josep (ed.) (2024): <i>Variació i canvi lingüístic</i> . València: Tirant lo Blanch. (Pere Garau)	435
BOVER I FONT, August (2023): <i>Espill de la vida religiosa (Desitjos)</i> . Edició crítica d'August Bover i Font. Barcelona: Editorial Barcino. (Maria Rosa Serra Milà)	440
CARRERA, Aitor (2023): <i>Petit atlas lingüístic de la Vall d'Aran</i> . La Bisbal d'Empordà: Sidillà. (José Enrique Gargallo Gil)	441
CASANOVA, Emili / COLOMINA, Jordi / SIFRE, Manel (cur.) (2023): <i>Constància i senderi en l'estudi lingüístic. Miscel·lània en honor del professor Lluís Gimeno Betí</i> . Castelló de la Plana: Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló. (Pere Navarro Gómez)	445
CHAMBON, Jean-Pierre (2023) : <i>Recherches sur la toponymie de l'arrondissement de Lure (Haute-Saône) : linguistique historique, dialectologie, traces d'histoire. En collaboration avec Daniel Curtit, Alain Guillaume, Jean Hennequin et Louis Jeandel</i> . Strasbourg : Éditions de linguistique et de philologie. (Maria-Reina Bastardas Rufat)	449
COMELLAS, Pere (ed.) (2024): <i>El valor de la diversitat lingüística. Textos de Carme Junyent</i> . Benicarló: Onada Edicions. (Mònica Barrieras)	452
DEPAU, Giovanni / LAI, Jean-Pierre (2023): <i>Voci e cultura della Sardegna: etnografia di un'isola / Voix et culture de la Sardaigne; ethnographie d'une île</i> . Alessandria: Edizioni dell'Orso. (Simone Pisano)	453
FERRANDO FRANCÉS, Antoni / ESCARTÍ SORIANO, Vicent Josep (ed.) (2024): <i>Jaume I: Llibre dels feits</i> . València: Universitat de València / Acadèmia Valenciana de la Llengua. (Gabriel Ensenyat Pujol)	457
FERRER MAYANS, Vicent / RIBES, Enric (2023): <i>La toponímia de Formentera</i> . Barcelona: Societat d'Onomàstica. (Carles Cèsar Torres Torres)	460
FONT MARTÍ, Mar / PUIG TARRÉ, Maite / VENY-MESQUIDA, Joan Ramon (cur.) (2022): <i>In memòria Joan Julià-Muné. Miscel·lània d'homenatge</i> . Lleida: Pagès editors. (Sandra Montserrat)	461

FREIXA, Judit / GUARDIOLA, M. Isabel / MARTINES, Josep / MONTANÉ, M. Amor (ed.) (2022): <i>Dictionarization of Catalan Neologisms</i> . Berlin / Bern / Bruxelles / New York / Oxford / Warszawa / Wien: Peter Lang. (Jaume Climent de Benito)	466
FUSTER, Joan (2023): <i>Escrits sobre el Tirant lo Blanc</i> . Estudi, edició i notes de Mireia Ferrando Simón. València: Publicacions de la Universitat de València. (Rafael Beltran)	470
GADEA I GAMBÚS, Ferran (2024): <i>Joan Salvat-Papasseit. Cada ferida la sang d'un poema</i> . Barcelona: Editorial Barcino. (Josep Camps i Arbós)	475
GARGALLO, José Enrique (2024): <i>El habla de Puebla de Arenoso</i> . Castelló: Diputació de Castelló / Universitat Jaume I. (Lluís Gimeno Betí)	478
GIRALT LATORRE, Javier / NAGORE LAÍN, Francho (coords.) (2023): <i>Fonética histórica comparada de las lenguas iberorrománicas</i> . Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza. (Claudia Elena Menéndez Fernández)	481
GIRALT LATORRE, Javier / TERRADO PABLO, Javier (eds.) (2023): <i>Nuevos senderos en la toponimia hispánica</i> . Lleida: Pagès editors. (Xosé Lluís García Arias)	486
GOMILA PERE, Joan (2022): <i>L'obra folklòrica d'Isidor Macabich</i> . Eivissa: Miquel Costa, editor. (Isidor Marí Mayans)	488
GUARDIOLA I PEREIRA, Elena / CIFUENTES I COMAMALA, Lluís / SALA I PEDRÓS, Joan (2023): <i>El receptari de Joan Martina (Sabadell, 1439). Estudis i edició facsímil</i> . Barcelona: Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya. (Francesc Cremades)	489
GULSOY, Joseph (2024): <i>Els parlars d'Énguera, Anna, Xella, Bolbait, Navarrés, Quesa i Bicorb. El 'Vocabulario de Enguera y de la Canal de Navarrés'</i> . Amb la col·laboració de Jaime Barberán Juan i Vicent F. García Perales. Edició a cura d'Emili Sáez. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua; GULSOY, Joseph / GARCÍA PERALES, Vicent F. (2023): <i>Antología de la literatura enguerina</i> . Anexo del <i>Vocabulario de Enguera y de la Canal de Navarrés</i> . Enguera: Ayuntamiento de Enguera / Instituto de Estudios Territoriales El Caroig. (José Enrique Gargallo Gil)	494
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2023): <i>Usos socials del català. Informe de l'Institut d'Estudis Catalans</i> . A cura de Nicolau Dols. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. (Avel·lí Flors-Mas)	499
JULIÀ, Jordi (2022): <i>L'Odissea de Mercè Rodoreda. Una lectura de Món d'Ulisses i una reflexió sobre «l'aventura difícil d'ésser humans»</i> . Vic: Eumo Editorial. (Meritxell Talavera i Muntané)	503
LLOP NAYA, Ares (2020): <i>Perspectives diacròniques en la variació microsintàctica sincrònica. Reanàlisi i cicles en els sistemes negatius del català i d'altres varietats del contínuum romànic pirinenc</i> . Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida. (Mar Massanell i Messalles)	508
LLORCA IBI, Francesc Xavier (2023): <i>Peix i sal. Història lèxica de la saladura</i> . Alacant: Universitat d'Alacant. (Mercedes de la Torre García)	514
LO GIUDICE, Ivan (2024): <i>Joan Estelrich. Entre la vida y los libros</i> . Alessandria: Edizioni dell'Orso. (Pere Rosselló Bover)	518
LÓPEZ CASASNOVAS, Joan F. (2023): <i>Jo vull el vol dels falcons. Articles lingüístics (1975-2022)</i> . Palma / Maó: Conselleria de Fons Europeus, Universitat i Cultura / Institut Menorquí d'Estudis. (Ismael Pelegrí i Pons)	521
MARTÍ FONT, Jordi (2024): <i>Joan Salvat-Papasseit, Poeta amb majúscula</i> . Tarragona-Marçà / Barcelona: Lo Diable Gros / Godall Edicions. (Josep Camps Arbós)	526
MOLL, Francesc de B. / PLA, Josep (2023): <i>Còmplices per la llengua. Cartes 1948-1979</i> , edició de Josefina Salord Ripoll. Barcelona: Edicions Destino. (Joan Santanach Suñol)	529

MORET OLIVER, Maria Teresa / GIRALT LATORRE, Javier (2022): « <i>Del cel entrò en abís</i> ». <i>El catalán del siglo XIV en pergaminos de Roda de Isábena (Ribagorza)</i> . Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza. (Ramon Sistac Vicén)	531
REGIS, Riccardo / RIVOIRA, Matteo (2023): <i>Dialecti d'Italia: Piemonte e Valle d'Aosta</i> . Roma: Carocci (Max Mercader)	534
RIALLAND, Annie / RUSSO, Michela (dir.) (2023): <i>Les langues régionales de France : nouvelles approches, nouvelles méthodologies, revitalisation</i> . Paris: Éditions de la Société de Linguistique de Paris. (Georg Kremnitz)	537
RIBES I MARÍ, Enric (2023): <i>Onomàstica de Maçanet de la Selva</i> . Barcelona: Societat d'Onomàstica / Institut d'Estudis Catalans / Taller d'Història de Maçanet de la Selva. (Fèlix Bruguera Ligeró)	540
RIBES I MARÍ, Enric / TETTEH MORCILO, Irene (2023): <i>La toponímia de la costa de Santa Eulària des Riu</i> . Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs. (Pere Navarro Gómez)	542
RODRÍGUEZ MONTEAVARO, Miguel (2023): <i>Estudiu llingüísticu nel centru-occidente asturianu (ELCOA)</i> . <i>Pequeñu atlas dialectográficu</i> . Uviéu: Trabe. (Xulio Viejo Fernández)	545
VENY-MESQUIDA, Joan Ramon (2024): <i>Primera lliçó sobre mètrica catalana</i> . Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Pere Garau)	549
VENY, Joan (2024): <i>Mirades a la llengua catalana</i> . Mallorca: Nova Editorial Moll. (Jaume Corbera Pou)	553
VENY, Joan (2024): <i>Adstrat i interferència: mirades al Migjorn</i> . València / Barcelona / Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Institut d'Estudis Catalans / Universitat d'Alacant. (Brauli Montoya Abat)	556
VIDESOTT, Paul (2023): <i>Les Ladins des Dolomites</i> . Crozon: Éditions Armeline. (Silvia Dal Negro)	560
LLIBRES REBUTS	563
CRÒNICA	567
NECROLOGIES	
Ánchel Conte Cazarro (1942-2023) (Juan Pablo Martínez)	621
Bob de Nijs (1931-2024) (Kálmán Faluba)	626
Joaquim Mallafrè (1941-2024) (Josep Murgades)	628
Miquel Pons Bonet (1928-2024) (Pere Rosselló Bover)	631
Francisco Rico (1942-2024) (Guillermo Serés)	636
Thomas Städtler (1957-2024) (Sabine Tittel / Frankwalt Möhren)	641
Josep A. Grimalt Gomila (1938-2024) (Nicolau Dols)	643
SUPORT INFORMATIU	
Antics membres del Consell Científic	649
Col·laboradors d'aquest volum	650
Abreviatures	655
Normes per als col·laboradors d'ER	657

